

ՀԱՅԿԱԳԻՆ ՀԱՅԿԻՏԵԿԱԿԱՆ ՀԱՄԱԽ

HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL
REVIEW

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

ՊԵՅՐՈՒԹ, 2015

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄԲԻՈՆ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՇՐՈՒՄ

ՀԱՏՈՐ ԼԵ.

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

ՊԷՅՐՈՒԹ, 2015

THE ARMENIAN DEPARTMENT OF HAIGAZIAN UNIVERSITY

**HAIGAZIAN
ARMENOLOGICAL REVIEW
VOLUME 35**

HAIGAZIAN UNIVERSITY PRESS

BEIRUT, 2015

ISBN: 978-9953-585-16-1

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

*Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսը կը տպագրուի
Գալուստ Կիլպենկեան Հիմնարկութեան,
նիւթական միջոցներով*

ՀԱՐԻԻՐԱՄԵԱԿԷՆ ԱՆԴԻՆ, ԵՒ՝ ԻՆՉ

Հայոց դեմ գործադրուած Յեղասպանութիւնը հայ ժողովուրդի նորագոյն պատմութեան առանցքը կը կազմէ. անոր շուրջ յիշատի կը դառնան անցնող հարիւրամեակի հայութեան պատմաքաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական, մշակութային, ընկերային, բարոյահոգեբանական եւ այլ զարգացումները:

Հետեւաբար, Հայոց Յեղասպանութիւնը է ու կը մնայ արդի հայագիտութեան օրախնդիր, մանաւանդ որ ցեղասպանութիւնը եւ անոր հետեւանքները չեն յաղթահարուած հայկականօրէն եւ մարդկայնօրէն: Առանց Յեղասպանութեան յետնախորքը թափանցելու եւ երեւոյթները առաւելագոյն համակողմանիութեամբ ու հիմնաւոր ուսումնասիրելու եւ բացայայտելու՝ դժուար է հայ ժողովուրդի գիտական ամբողջական պատմութեան ընկալումը, որուն շնորհիւ կարելի կ'ըլլայ յստակօրէն տեսնել եւ ըմբռնել հայ ժողովուրդի մերօրեայ գոյութեանական խորհուրդը, եւ ըստ այդմ՝ ռազմավարել հայ ժողովուրդի երթի տեսլականը՝ պետական եւ սփիւռքեան առումով: Ասոր ուղենիշ կրնայ հանդիսանալ հայ ազգի բոլոր բաղադրատարրերու մասնակցութեամբ դարբնուած Հայոց Յեղասպանութեան Հարիւրամեակի Համահայկական Հռչակագիրը:

Յեղասպանութեան հարիւրամեակի ոգեկոչման ամենատարբեր միջոցառումները միջազգային ընտանիքի եւ պետութիւններու այլաբնոյթ մասնակցութիւններով եւ դրսեւորումներով, քանակական եւ որակական առումներով լայնածիր եղան եւ անկիւնադարձային ըլլալու նախանշանները կու տան:

Այս ասպարեզին մէջ իր ներդրումը ունեցաւ նաեւ Հայկազեան Համալսարանը, 31 Յունուար-1 Փետրուար 2015ին կազմակերպուած գիտաժողովով, սոյն հատորով եւ այլ ձեռնարկներով: Այս հատորը, որ նաեւ յարգանքի տուրք մըն է մեր կողմէ, իր նիւթերու բազմազանութեամբ փորձ մըն է յաւելեալ լոյս սփռելու Մեծ Եղեռնի ուսումնասիրութեան բարդ ու բազմաշերտ խնդրի տարբեր կողմերու գիտական հետազօտման:

Սակայն ո՛չ այս հատորը, ո՛չ ալ այլ հրատարակություններ կրնան յաւակնիլ տուած ըլլալ Հայոց Յեղասպանութեան համապարփակ գիտական պատմութեան ամբողջական պատկերը:

Անցնող հարիւր տարիներուն (մանաւանդ՝ երկրորդ կիսուն) լոյս տեսան Մեծ Եղեռնի պատմութիւնը արտայայտող բազմաթիւ երկեր ու աշխատութիւններ եւ արժանի աշխատանք կատարուեցաւ Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ փաստաթուղթերու եւ նիւթերու ծանրակշիռ ժողովածուներու հրատարակման: Սակայն Հայոց Յեղասպանութեան ուսումնասիրութեան ոչ բոլոր ոլորտները արժանացան համաչափ եւ համարժէք ուսումնասիրութեան: Վերոյիշեալ իրագործումները, թէ՛ այլ յաջողումներ կատարուեցան թէ՛ պետականօրէն, թէ՛ հաստատութենական միջոցներով եւ թէ՛ անհատական նախաձեռնութիւններով: Այդուհանդերձ նորորա՛կ եւ առաւել՝ իրագործումներու յանձնառու պարտին ըլլալ նոյն այդ օղակները:

Արդարեւ, հայագիտութիւնը՝ իբրեւ հայագիտակցութիւն եւ ներգործութիւն հայութեան վրայ, ունի կարելիութիւնն ու իրաւունքը աւելի՛ն իրացնելու:

Յուժ կարեւոր է որ խարսխուելով ցարդ իրագործուածին վրայ, ԻԱ. դարու հայոց ցեղասպանագիտութիւնը իր ուշադրութիւնը սեւեռէ հետեւեալ խնդիրներուն վրայ.-

- Հայոց Յեղասպանութիւնը իբրեւ մարդկային եւ ազգային դատ, համաշխարհային առաջնահերթութիւն տեղափոխումը եւ իրաւական դաշտ փոխանցումը.
- Իրաւապահանջութեան գաղափարի զարգացումը եւ միջազգային ճանաչման համազգային, համախումբ մօտեցումի ձեւաւորումը.
- Հայութեան մարդկային, նիւթական, հողային եւ հոգեւոր կորուստներու տարողութեան եւ հետեւանքներու հայեցակարգի մշակումը.
- Յեղասպանութեան տակաւ շեշտաւորուող նոր հետեւանքներու վերլուծութիւնը.
- Հատուցման բազմաշերտ եւ յստակ բնորոշումը.
- Հայոց Յեղասպանութեան եւ այլ նմանատիպ ոճիրներու բաղդատական ուսումնասիրութիւնը.

- Սփիւռքի ծնունդը եւ կազմաւորումի ջանքերուն ու միջոցներուն ուսումնասիրութիւնը.
- Արեւմտահայ հողերու վրայ գոյատեւող թէ Պոլսոյ հայոց մնացորդացին ուսումնասիրումը.
- Թրքական Ժխտողական քաղաքականութեան գործընթացը.
- Հայ-թուրք յարաբերութիւններու գործընթացը:
 Հետեւաբար, հրամայական է կենսունակ պահել հայագիտութիւնը, որուն հիմնական բնագաւառներէն մին դարձած է Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեան կալուածը:
 Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեակի ուղենշային այս հանգրուանին, միջազգային ցեղասպանագիտութեան ուսմունքին մէջ հայոց ցեղասպանագիտութեան առաւել միջազգայնացումը եւ անոր առաւել կենսաւորումը մարտահրաւեր է հայագիտութեան եւ նորահաս հայ սերունդին, իսկ անոր քաղաքական իրաւամշակումին յառաջմղումը՝ հայ պետականութեան եւ հայ միտքին:

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Ծ. Վրդ. Կռանեան

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Արտա Էքմէքճի (ի պաշտօնէ), Արշալոյս Թովալեան, Արմէն Իւրնէշլեան, Անդրանիկ Տազէսեան (պատ. քարտուղար)

ԽՈՐՀՐԴԱՏՈՒ ՄԱՐՄԻՆ

Սիլվիա Աճեմեան, Ժիրայր Դանիէլեան, Երուանդ Երկանեան, Հրանդ Խառատեան, Սուրատ Հասրաթեան, Հրաչ Զիլինկիրեան, Մկրտիչ Պուլտուբեան, Սեդա Տատոյեան, Սուզըն Փեթի, Պերճ Ֆազլեան

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԷՋ ՀՀԴ ՆԵՐԿԱՅԱՅՈՒՑԻՉ՝

Արծուի Բախչինեան

WHAT BEYOND THE ARMENIAN GENOCIDE CENTENARY?

The Genocide perpetrated against the Armenians constitutes the axis of the contemporary history of the Armenian nation. Indeed, the historical, political, economic demographic, cultural, social, moral and psychological developments of the Armenians of the last one hundred years revolve around the Armenian Genocide.

As such, the Armenian Genocide remains on the agenda of the Armenian Studies, particularly as the Genocide and its consequences have not been fully addressed either humanistically or Armenian-wise.

Without uncovering the context of the Armenian Genocide as well as studying all possible aspects holistically and disclosing them, one can not grasp the complete history of the Armenians. Such an understanding would generate clear comprehension and existential insight of the modern Armenian nation. This in turn would enable us to strategise a 21st century vision and path for the Armenians as both a state and a Diasporic community. The Pan-Armenian Declaration on the Centennial of the Armenian Genocide, which was molded with the participation of all the constituents of the Armenian people, may spearhead this move.

The diverse activities conducted on the occasion of the Centenary, achieved in collaboration with a number of states and international organizations and extensive in number, nature, magnitude and diversity, herald a turning point in the resolution of the Armenian Genocide.

Haigazian University had its share in these events too, as it organized the conference “Armenian Genocide Centennial: Addressing the Implications” between January 31 and February 1, 2015, alongside public events and publications, including this volume. In fact this 35th volume of the *Haigazian Armenological Review* is a token of respect, which intends to further elucidate and objectively study the diverse and multilayered issues and aspects of the Armenian Genocide.

Nonetheless, neither this volume nor other publications can present the full-fledged history of the Armenian Genocide.

On the other hand, Armenian Studies as the discipline of Armenian awareness and its impact on the Armenians has the ability and right to go far beyond what it has achieved so far.

Particularly during the second half of the past century, a number of research books were published on the Armenian Genocide. Significant efforts were made in publishing documents and data elucidating the Armenian Genocide. These and other achievements were state, institutional

and individual initiatives. However, not all aspects of the Armenian Genocide have been scientifically and adequately researched.

Indeed, the above-mentioned actors should engage in achieving novel and further research in the field, focusing particularly on the following:

- Making the Armenian Genocide an international priority and positioning it in courts of law as a human and national cause.
- Developing the discourse of legal demands and formulating a pan-national, coordinated approach to the international recognition of the Armenian Genocide.
- Framing the discourse around the extent of the human, material, land and spiritual losses of the Armenians and their implications.
- Analysing the newly generated consequences of the Armenian Genocide, for example the sustainability of the Western Armenian Language.
- Clearly detailing the multilayered issue of retribution.
- Enhancing the comparative study of the Armenian and other genocides.
- Studying the birth of the Diaspora, efforts made and resources used for its formation.
- Investigating survivors in Western Armenia and the Istanbul Armenians.
- Documenting the denialist policy process of the Turkish state.
- Armenian-Turkish relations.

Accordingly it is imperative to maintain vitality in Armenian studies and in one of its basic disciplines, Armenian Genocide Studies.

At the crossroads of the centenary of the Armenian Genocide, its further internationalisation and vitalisation within the Genocide Studies discipline and is a challenge to Armenian studies and to the forthcoming Armenian generations, while enhancing its political and juridical development is a challenge to Armenian statehood and mind.

EDITOR IN-CHIEF

The Very Rev. Father Antranik Granian

EDITORIAL BOARD

Antranik Dakessian (executive secretary) - Arda Ekmekji (ex-officio) - Arshalouyse Topalian - Armen Urneshlian

CONSULTATIVE BODY

Sylvia Aghemian - Megerditch H. Bouldoukian - Seta B. Dadoyan - Berj Fazlian - Murad Hasratian - Hranush Kharatian - Susan Pattie - Jirayr Tanielian - Hratch Tchilingirian - Yervand Yerkanian

Representative in Armenia

Artsvi Bakhchinyan

ԱՂԵՏԻ ՊԱՀԱՊԱՆԸ՝

ԱՇՈՏ ՈՄԿԱՆԵԱՆ

a.voskanian@mfa.am

Իսկ դու արթուն ես, հսկողներից մեկն ես, գտնում ես միւսին, թափահարելով այրուող փայտի կտորք, որ վերցրել ես կողքիդ ցախակոյտից: Ինչո՞ւ ես արթուն: Մեկն արթուն պետք է լինի՝ ասուած է: Ներկայ պետք է լինի մեկը:

Ֆրանց Գաֆկա

Ա. ՓՆՏՈՒՈՒՄ Է ԴԱՆԹԷ

Երեւի, Եղիշէ Չարենցի *Պատմութեան Քառուղիներով* պոեմը հայ ժողովրդի ճակատագրի մասին գրուած ամենայոռետես գործն է՝ Խորենացու «Ողբը» ներառեալ: Երկի վերլուծութիւնը ես այլ տեղ եմ տուել²: Այստեղ միայն յիշեցնեմ, որ պոեմի խորքիմաստը հայերի «անանցեալ անցեալն» է: Հայ ժողովրդի պատմութիւնը, ըստ Չարենցի, պատմական չէ. այն «որպէս անմիտ զրոյց» տրոհուում է առանձին չկապակցուած պատահիկների, ի վիճակի չլինելով իրականանալ որպէս ինքնաշարժ ամբողջութիւն: Այդ անիքնություն եւ անազատ տեղապտոյտի արդիւնքը հայոց համընդհանուր ցրումն է: Արտաքին եւ ներքին ճնշումների ներքոյ հայ հասարակութիւնն այլասերուել, վերածուել է անհատների տձել կոյտի, որոնք դարեր շարունակ իրենց հոգու ստեղծարար հուրը բոլորից թաքուն վառել են միայնակ, վախժիւնով՝ ինչպէս յանցագործն է վառում իր լապտերը միգում՝

Ջլատուել է այսպէս ժողովրդի անեզր

Հաւաքական հանճարը զարկիչների հանդէպ,-

Եւ դարձել է ահա ժողովուրդը ե՛ւս,

Իր տերերի նման անուղի ու անդէմ ..³:

Չարենցն առաջինը չի եղել, որ արձանագրել է հայ ժողովրդի հաւաքական հանճարի ցրման, ատոմացման (atomization) իրողութիւնը, ոչ էլ միակը, որն այդ ցրումը յաղթահարելու համար անհրաժեշտ է համարել զօրաշարժի ենթարկել պատմական աւանդոյթի ստեղծագործ բաղկացուցիչը, նրա չօգտագործուած ներուժը: *Պատմութեան Քառուղիներով* պոեմի եւ «Պատգամ» բանաստեղծութեան լոյս աշխարհի գալուց տասնինը տարի առաջ, 1914ին երիտասարդ Յակոբ Օշականը (այն ժամանակ դեռեւս՝

Քիւֆէճեան), ազգային կեանքի անմխիթար վիճակը նկատի ունենալով, դառնութեամբ գրել է. «...Պատռտուած, հինցած, իր կեդրոնէն, իր երկրէն, իր կրօնքէն վռնտուած, թափառիկ, աննպատակ արշաւի մը գետնաքարշութեան մէջ նիւթացած, անուն չունեցող, մարմին չունեցող, իյրտուն զանգուած մը կայ մեր սառել...»⁴:

Օշականը, ի տարբերութիւն ազգային ամբողջը սոցիալական տեսանկիւնից դիտարկող Չարենցի, ժողովրդի նախասկզբնական, կորիզային հաւաքականութիւնը կրօնական աւանդոյթի միաւորիչ ուժի մէջ է տեսել: Հոգեւոր ամբողջականութիւնը խախտուել է, քանի որ «*հայ եկեղեցիները դադրած են մեր ժողովուրդին հոգիին համար քեւեռներ ըլլալէ*»⁵: Հաւատի ժողովող գործառոյթի անհետացմամբ սպառուել է այն լարման դաշտը, որն առանձին անհատներից հաւաքականութիւն է ձեւաւորում:

Այս մտահոգութեամբ է, որ Պոլսում ստեղծագործող մտաւորականների աստեղային խումբը (Կոստան Չարեան, Օշական, Դանիէլ Վարուժան, Գեղամ Բարսեղեան, Ահարոն Տատուրեան)⁶ ձեռնարկել է *Մեհեան* հանդէսի հրատարակութիւնը: Մեհեանականների հոգսը «ցեղի հոգին» է եղել, նպատակը՝ հոգեւոր հաւաքականութեան վերականգնումը:

Եթէ Օշականը հայ հոգու աղետալի վիճակը մակաբերել է եկեղեցու ազդեցութեան պատմականօրէն հասկանալի թուլացումից, ապա *Մեհեանի* խմբագրապետ Չարեանը, հանդէսի երկրորդ պրակի էջերում աւելի կտրուկ հարցադրում է արել, կասկածի տակ դնելով «Հայու Յիսուս»ի, հետեւաբար՝ քրիստոնէութեան հայկական կերպի, նախասկզբնական որակները. «*Յիսուս օտար է մեզի: (...Ազգային հանճարը, հիանալի յայտնատեսութեամբ մը ընդունելով Քրիստոնէութեան հիմնադրին պատուէրները, չէ ըմբռնած, չէ սպրած անոր ներքին ու արտաքին պայքարը*»:

...Յաւով ըսենք՝ Հայ Հոգւոյն մէջ տուայտանք չկայ): Այս ժողովուրդը, որ ապրած է հարիւր հազար Գողգոթաներ հարիւր հազար Յիսուսներու, այս ժողովուրդը ապրած չէ երբեք ներքին, բարոյական Գողգոթայ մը»⁷:

Ելքը, ըստ Չարեանի, վրիպած ճանապարհը նորովի անցնելն է. «*Ուստի, որպէսզի ապրինք կենդանի կեանքով, հարկ է կա՛մ վերաստեղծել զայն նորէն ապրելով իր անձնական, ներքին*

պայքարը՝ արիական իտէալին հասնելու համար, կա՛մ պէտք է մարտնչիլ անոր դէմ, տապալել զայն, ստեղծելու համար նոր պատկերը մեր նոր հոգիին»⁸:

Անկախ Օշականի եւ Զարեանի ձեւակերպումների ելեւէջներից, նրանց հարցադրումների միտումը միասնական է: Երկուսն էլ համոզուած են, որ ժողովրդի սկզբնական միասնականութիւնն ապահովող աւանդոյթի կենդանի սինկրետիզմը (syncretism) քայքայուած է, եւ որ նոր սերնդի խնդիրը «հայ հոգու» միասնութիւնը նոր հիմքի վրայ վերանուաճելն է:

Այդ ըմբռնումից ելնելով, Օշականը հարց է դրել ազգային հաւաքականութեան դիցաբանական առասպելաբանումն արուեստագէտի գեղարուեստական կեղծաբանումով փոխարինելու մասին: Նպատակը՝ ազգային գոյութիւնը օրինականացնող պատումի վերաձեւակերպումն էր գեղարուեստական գրականութեան միջոցներով: Ժողովրդի նիւթական պատկերաստեղծման խաթարուած կարողութեան տեղը պէտք է զբաղեցնէր հայաստանեայց գրականութիւնը: «Հայաստանեայց» բնորոշումը կարելու էր, քանի որ շեշտում էր հայ գրականութեան երկու՝ արեւմտեան եւ արեւելեան ճիւղերի միասնականութիւնը: Խնդիրն այն էր, որ բանաստեղծական համադրութեան ուժով կայանայ այնպիսի «տիեզերական կեղծիք» (fiction universelle)⁹, որն իր մէջ ամփոփի հայերի Սուրբ Գիրքը, հայ ժողովրդի հաւաքականութիւնը նորովի հաստատող սրբազան գիրք:

Քանի որ «ցեղի հոգին» արտայայտելու գործառնոյթն այլեւս արխայիկ (archaic) հաւաքականութիւններից անցնում էր մեծ անհատականութիւններին՝ բանաստեղծներին, Օշականը խօսում է հայկական Դանթէի անհրաժեշտութեան մասին. «Հատուածեալ մեր գոյութիւնը ամբողջութեան տանելու համար, կը սպասենք մեր Տանթէին»¹⁰:

Բ. ՎԱՄՆԶԻ Ռ՞Վ Է ՉԱՐԵՆՅԸ

Արդեօ՞ք հայաստանցի բանաստեղծ Զարենցն էր լինելու ժողովեալ հայաստանեայց գրականութեան հիմքերը ձեւաւորող այն նոր Դանթէն, որի գալստեանը սպասում էր արեւմտահայ հոգու անգուգական թարգմանը: Երեւակայելու համար, թէ ինչ տարակուսանք կարող էր առաջացնել նման ենթադրութիւնն

Օշականի մօտ, բաւական է յիշել վերջինիս՝ Չարենցին տուած գնահատականը. «Վասնզի ո՞վ է Չարենցը: Ո՞վ է այս՝ ինքզինքէն մատ մը անդին չտեսնող, ինքզինքէն դուրս պուտ մը կրակ չունեցող, իրմէն դուրս ոչ մէկ բանի հաւատացող մարդուկը, որ... իր պապերուն աճիւնները կոխկոտեց առանց գիտնալու, թէ ուր կ'երթայ»¹¹:

Այնուամենայնիւ, նոյնիսկ այս անբարենպաստ յուգական յենքի վրայ հարցադրումն անտեղի չէ: Ոչ միայն այն պատճառով, որ մեծ ֆլորենտացու համադրական հանճարի ազդակները բացորոշ ձեւով երեւան են գալիս Չարենցի բազմաթիւ գրութիւններում¹²: Ընտրուած տեսանկիւնից առաւել հետաքրքրականն այն է, որ Օշականը 1924ին հրատարակած քննադատական յօդուածում ինքն է անդրադարձել Չարենցի «Դանթեական յաւակնութիւններ»ին: *Դանթեական Առասպելի* առանձին դրուագները գուսպ դրուատելուց եւ ընդհանուր արդիւնքով իր անբաւարարութիւնն արտայայտելուց յետոյ, Օշականն ամփոփել է. «Ու Տանթէներուն ստուերը լաւ էր հանգիստ ձգել, երկու դիակ ու երկու պզտիկի մահ պատմելու համար:

Բայց ես հաւատք ունիմ, որ Եդիշէ Չարենց կրնար Տանթէն անգամ ստուերի մէջ ձգել, եթէ կենար, կենար իր ոտքերու վրայ, նեխած դիակներուն մէջտեղը ու նայէր, նայէր, նայէր...: Իր տեսածները գիտութիւն տպաւորութիւններ պիտի չըլլային այն ստեն: Ու իր գոյգ մը աչքերէն ցեղը պիտի նայէր, այդ օր-ցերեկով, առանց պատճառի մորթուած աչքը մեր ժողովուրդին»¹³:

Օշականի անբաւարարութիւնը բանաստեղծի ստեղծագործութեամբ տարիների հետ միայն աճել է: Եթէ քսանչորս թուին, հրաժարուելով Չարենցի մէջ Դանթէ տեսնելուց, Օշականը, այնուամենայնիւ, բաց է պահել հեռանկարը՝ «Ան մտած է առեղծուածի շրջանին մէջ: Ինչպէ՞ս դուրս կու գայ անկէ: Ապագան պիտի ըսէ ատիկա»¹⁴, ապա քառասնականներին Երուսաղէմի Ժառանգաւորաց Վարժարանի ուսանողներին թելադրած իր դասախօսութիւններում նա հնարաւոր է համարել վերջնական եւ անբեկանելի դատաւճիռ կայացնել. «Իրողութիւն է, որ Չարենցի շինծու համբաւը, գերակառոյց վարկը բան չէ աւելցուցած արեւելահայ քերթողութեան»¹⁵:

Գ. ԱՂԷՏԻ ՀԱԻԱՔԱԿԱՆ ՈՒԺԸ

Որո՞նք էին այն բացերը, որ թոյլ չտուին Չարենցին ստանձնելու ժողովրդի հաւաքական ոգին արտայայտողի դերը՝ «ստուերելով անգամ Դանթէին»: Ահա դրանց ցանկը, ըստ Օշականի. «...անոր պարտականութիւնն էր տալ մարդերը». «...չկայ հոն մեր ցեղին աւանդական թշնամին, այնպէս՝ ինչպէս գիտէինք մենք՝ արեւմտահայերս». «...կը սպասէինք առնուազն տեսնել մեր Երկիրը... Աղէտի տարին...»¹⁶:

«Աղէտի տարին» - ահա կիզակէտը: 1924ին Օշականին Մեհենից բաժանում էին տասը ողբերգական տարիներ եւ Աղէտը: Նրա եւ Չարենցի անհամատեղելիութիւնն Աղէտի նկատմամբ որդեգրած դիրքորոշման մէջ է: Օշականը, մի կողմից մեղադրում է Չարենցին սուբեկտիւիզմի (subjectivism), սեփական ապրումների վրայ կենտրոնացած լինելու, միւսից՝ հեռակայող քննադատականութեան մէջ՝ այն դէպքում, երբ նա պէտք է իր հայեացքը վերածէր միջոցի, որով աշխարհին է նայում «*օրը ցերեկով, առանց պատճառի մորթուած աչքը մեր ժողովուրդին*»:

Այս երկու, հակադիր թուացող մեղադրանքները համատեղող եւ վէճի նետարդն ի ցոյց դնող բանալին առանց պատճառի մորթուած ժողովուրդն է:

Արդե՞՞ք, խօսքը ճիշտ ենք ընկալում: Ի՞նչ է նշանակում Օշականի «առանց պատճառի»ն - Մեծ Եղեռնի զոհերի անմեղութիւնը (տեսակէտ, որ անշուշտ նաեւ Չարենցինն էր), թե՞ Աղէտը քաղաքական, ընկերային եւ այլ պատճառներով բացատրելու անհնարինութիւնը, այսինքն՝ Աղէտի «պատճառ չունենալը», հետեւաբար, հասարակական օրինաչափութիւնների ոլորտին չպատկանելը:

Որ «պատճառ»ն այստեղ նաեւ երկրորդ իմաստով է օգտագործուած՝ վկայում է նոյն վերլուծականի այն հատուածը, որում Օշականն իր քննադատութիւնը տարածում է «Ազգային Երագ»ի երգիծական կառոյցի վրայ.

Երկինքէն կախուած՝ կը նայի մեր երկրին: ...հոս մարդերը վիշտին ու Եղեռնին մարդերը չեն: Այլ կարծր ու բիրտ հեգնութեան մը տակ ծիծաղելի հերոսներ...:

Բայց պէտք չէ մոռնալ, որ մեր աղէտը իր ծիծաղելիութեամբը չէ, որ մեծ եղաւ: Մեծ է անիկա քայքայուող լերան մը նման: Մեծ է անիկա ծովերուն տակը սուզուող երկրամասի մը

կործանումին նման: Ու անտեղի է այդ հսկայ վերիվարումներուն դիմաց զբաղիլ պատիկ, եղկելի կիրքերու պայքարովը¹⁷:

Հայոց Մեծ Եղեռնը համեմատելով «քայքայուող լեռան» կամ «սուզուող մայրցամաքի կործանման» հետ, Օշականն այն օժտում է բնութեան երեւոյթներին յատուկ տիեզերական ընդհանրականութեամբ եւ վերածում է բացարձակ իրադարձութեան, որը սոցիալական քննադատութեան մակարդակով, իհարկէ, բացատրելի լինել չի կարող: Այստեղից, Չարենցին ուղղուած մեղադրանքը՝ «մանր, եղկելի կրքերի պայքարով» զբաղուելու վերաբերեալ:

Հասկանալի է, իհարկէ, որ Չարենցին՝ հայոց ազգային ողբերգութեան սոցիալական արմատների հետազօտման առումով, անհատ մարդկանց դէմ պայքարը չէ, որ հետաքրքրել է: «Ազգային Երազ»ում եւ մանաւանդ «Մահուան Տեսիլ»ում պատկերուած պատմական անձնաւորութիւնները՝ Ալիշանից մինչեւ առաջին հանրապետութեան քաղաքական առաջնորդները, որոշակի գաղափարների, հասարակական հոսանքների եւ միտումների մարմնաւորումներ են, որ մէկը միւսի ետեւից ասպարէզ ելնելով, ի բաց են դնում հայոց մշակութային, գաղափարական եւ քաղաքական կեանքի համայնապատկերը. այն համայնապատկերը, որի վերջում երեւակում է Աղէտը: Եւ եթէ ճիշտ է, որ պտուղներով կը ճանաչէք նրանց (Մատթ. 7,16), ապա ճիշտ է նաեւ Չարենցի համոզմունքը, որ հայոց պատմութեան մէջ գործող «բարոյական ուժերը» անմասն չեն կատարուածի համար պատասխանատւութիւնից:

Գիտենք, որ այդ հարցերն Օշականին էլ են տանջել: Մառնարիւն բանականութեան եւ անողոք ինքնառեֆլեքսիայի օրինակները, որ տուել է նրա Աղէտից սնուող արձակը¹⁸, հազուագիւտ են ոչ միայն հայ գրականութեան, այլեւ հայ տեսական մտքի համար: Ակնյայտ է, որ հայ հասարակութիւնն Օշականի վէպերում էլ անմեղ չէ, առնուազն՝ պատրանքներ ունենալու, միամտութեան կամ թրքացման ընթացքին չդիմակայելու առումով¹⁹: Ուրեմն հակասութիւնն այստեղ չէ: Երկու հակոտնեաների վէճն այլ հողի վրայ է ծաւալում:

Օշականը կասկածով էր վերաբերում «համամարդկային-ընկերային» բնոյթի փաստարկներին: Ոչ միայն այն պատճառով,

որ մտավախություն ուներ, որ «համաշխարհային առաջընթացի» թոհուրոհում կարող է մոռացուել-կորչել տառապող ժողովրդի ողբերգությունը²⁰: Որոշիչն այն էր, որ Օշականն Աղետի արմատները ընկերային յարաբերություններից անդին էր փնտռում՝ «հողով եւ արինով» պայմանաւորուած ազգային ենթագիտակցութեան խորքում, ուր, նրա ներզգացողութեան համաձայն, բիրեղացել են «թուրքի թրքութիւնն» ու «հայի հայութիւնը»²¹: Այս անհամատեղելի սուբստանցների (substance) փոխներթափանցումից առաջ է եկել Մեծ Եղեռնի երկրաշարժը, որը - անկախ պատմութեան յորձանուտը ներքաշուած հերոսների գիտակցուած կամ չգիտակցուած գործողութիւններից - մնում է անկասելի եւ անշրջանցելի՝ մայրցամաքներ կործանող ենթակեղեւային հրահեղուկի մակընթացութեան յանգոյն:

Սրա հետ ոչինչ անել հնարաւոր չէ: Եւ դա նշանակում էր, որ հայաստանեայց գրականութեան գալիք Դանթէների կոչումն այսուհետեւ ոչ թէ Աղետի բացատրութիւնն էր լինելու, այլ՝ նրա նկարագրութիւնը, այսինքն՝ պահպանումը գրութեան մէջ:

Այդպէս, *Մեհեանի*ց տարիներ յետոյ, բայց մեհենականների հարցադրումներին լիովին համապատասխան, Օշականը յայտնաբերել է հայոց սուրբ գրքի նոր տապանակը: Անբերելակայելի պարադոքսն (paradox) այն էր, որ հայ ժողովրդի հաւաքական հանճարի ցրումը վերջնական ջախջախման հասցրած Աղետը գալիս էր լցնելու աւանդական հաւատալիքների սպառման արդիւնքում առաջ եկած պարապը:

Աղետն էր յենքն այն նոր, տիեզերական կեդիքի²², որի միջոցով Օշականը ջանալու էր կանխել ազգային կորիզի վերջնական քայքայումը:

Դ. ԿԵԱՆՔԸ ՈՐՊԷՍ «ԱՇԽԱՐՀ, ՄԻՋՈՑ ԵՒ ՆՊԱՏԱԿ»

Կործանման անխուսափելիութեան շնորհիւ՝ Աղետի պատումը մերձենում է հին յունական ողբերգութեան սեռին - հանգամանք, որ անիմաստ է դարձնում եղելութեան այլեւայլ, մանաւանդ՝ ընկերային պատճառների որոնումը եւ յարաբերականացնում նրա յորձանուտը ներքաշուած հերոսների մեղաւորութեան կամ անմեղութեան մասին հարցադրումը: Յարաբերականացնում է, բայց աւելորդ չի դարձնում, քանի որ սեփական գործողութիւնների կործանարար հետեւանքները

կանխել չկարողանալը, միեւնոյն է, մեղք է, որը *սուրեկտիօրէն* անմեղ մասնակցին միաժամանակ նաեւ մեղաւոր է դարձնում: Ամենաականառու օրինակը *Էդիպ Արքան* է:

Միւս կողմից, սակայն, անտիկ ողբերգութիւնը բաւականաչափ «սուրեկտի» չէ մեզ անհանգստացնող դէպքն ամբողջութեամբ արտացոլելու համար: Ճակատագրի հարուածների տակ կործանուող յոյների ապրումներն ու յոյգերը հանդիսատեսի մօտ համակրանք կամ հակակրանք, սարսափ կամ կատարսիս (catharsis) առաջացնելով հանդերձ, հանդէս չեն գալիս որպէս վերջինիս գործողութիւնն առաջ մղող ազդակներ²³:

Այլ է ողբերգականի նորժամանակեայ ըմբռնումը, որն իրադարձութիւնների ճակատագրական անկասելիութիւնը մակաբերում է հերոսների հոգեկերտուածքից²⁴: Դրանով է, որ բնաւորութիւնների դրաման տարբերում է իրավիճակների դրամայից, հերթական անգամ արդարացնելով սոկրատեան թեզն այն մասին, որ «մարդու բնաւորութիւնը նրա դէմ է»:

Անհատների կեանքի ելեւջների նկատմամբ սեւեռուն ուշադրութիւնը Օշականի գրական մեթոդի կորիզային բաղկացուցիչներից է եղել: Բայց նրա ստեղծագործութեան գերնպատակն արեւմտահայութեան հաւաքական ճակատագիրն էր, իսկ վերջինիս «դէմոն»ը - եթէ նման *համատեքստում* այդ արտայայտութիւնը դեռեւս իմաստ ունի - հանրութեան հաւաքական բնաւորութիւնը պէտք է լինէր, երեւոյթ, որը սովոր ենք իմաստաւորել որպէս «բարքեր»: Ինքը, Օշականը գերադասել է «հոգեխառնութիւն» արտայայտութիւնը, իր նպատակը համարելով «ժամանակի հոգեխառնութեան համապատկերի»²⁵ նկարագրութիւնը:

Կենտրոնացումը «հոգեխառնութեան» վրայ որոշիչ է: Օշականի խօսքը քաղաքական գաղափարների եւ նոյնիսկ բարոյական սկզբունքների մասին չէ: Հետազօտութեան առարկան հանրութեան մէջ գերակշռող մտածելակերպի եւ գործելակերպի այն օրգանական (organic) միաձուլումն է, որ յօդաբաշխուած չէ բացորոշ կանոնների ձեւով, այլ աւելի շուտ սնւում է լաւի եւ վատի մասին հանրային փորձառութեան մէջ արմատաւորուած ներունակ պատկերացումներից: Այստեղ էլ, ինչպէս հնադարեան դիցազնավէպում հաստատուած կարգն ու անհատական գործողութիւնները նոյն ակունքից են սնւում, քանի որ

անհատներին օրեկտիվի զսպաշապիկը պարտադրող միջավայրը նույն այդ անհատների գործողություններից հիստոլոգ հանրային յարաբերությունների ցանցն է²⁶: Եւ եթէ նման հաւաքական սուբեկտի հնարաւոր է «ողբերգական մեղք» վերագրել, ապա այն փառայեղօրէն միամիտ գոյա-բարոյաբանական իմաստով, որով Անաքսիմանդրոսը «մեղաւոր» է համարել բնութեան երեւոյթները, իրերի վախճանը դիտելով որպէս դրանց գոյութեան ընթացքում առաջ բերած անիրաւութեան հատուցում²⁷:

Այդ կերպ գոյութիւն ունեցող աշխարհն ինքնաբաւ տարերք է: Այն չի ենթարկուում ո՛չ դրսից պարտադրուող որեւէ (նաեւ աստուածային) կարգի, ո՛չ էլ առանձին անհատների իմացական ճիգի միջոցով իմաստաւորուած եւ յանձնառութեան վերածուած սկզբունքների եւ - այդ իմաստով - կարող է բնորոշուել որպէս կեանքը իր գոյտ ընթացքի մէջ՝ կեանքը որպէս այդպիսին:

Օշականն աներկբայօրէն գիտակցել եւ ընդունել է այդ իրողութիւնը, յիշեցնելով, որ կեանքը գրողի համար «*աշխարհ է, միջոց եւ նպատակ*»²⁸:

Ե. ԻՆՉՊԷՍ «ՍՐԲԱ-ԳՐԵԼ» ԱՂԷՏԸ

Հոգեխառնութեան նոյնակերպ նկարագրութեան միջոցն արդէն ոչ թէ ողբերգութիւնն է (որը չէ՞ որ օրէնքի մասին միանշանակ պատկերացման եւ նրա խախտման հետ կապուած ընդհարումից է սնուում), այլ՝ վէպը, որի միակ հեղինակութիւնը կեանքն ինքն է, իսկ գաղափարները (հեղինակային կամ այլ) ոչ թէ ուղենիշներ են, այլ կերպաւորման ենթակայ տարրեր, բազմաթիւ այլ բաղկացուցիչների եւ բաղադրամասերի հետ մէկտեղ:

«*Վէպը Աստծուց լքուած աշխարհի հերոսապատումն է*», - ասում է Լուկաչը²⁹:

Եւ այն դրականը, հաստատողը, որ վիպական ձեւն արտայայտում է՝ անկախ իր նիւթի վշտալից անմխիթարութիւնից, ոչ միայն խաւարում մարմրող իմաստն է, որ հազիւ է երեւակում ձախողուած որոնումների մթնշաղում, այլ՝ կեանքի լրիւթիւնը, որն իյայտ է գալիս հենց որոնումների եւ պայքարի բազմակողմ ապարդիւնութեան մէջ³⁰:

Տարօրինակ եւ մեղամաղձոտ մի *պարադոքս* է որ կեանքի անյաջողութիւնը դառնում է արժէքի բաղկացուցիչ՝ որպէս

իմաստատրություն ու ապրումն այն ամենի, ինչում կեանքը չի յաջողել, որպես աղբիւր, որից կարծես բխելիս լինի կեանքի լրիւութիւնը: Թէեւ պատկերուողն իմաստի իրականացման լիակատար բացակայութիւնն է, պատկերումն ինքնին բարձրանում է այնպիսի հարուստ եւ աւարտուն լրիւութեան մակարդակի, որը յատուկ է կեանքի իրական ամբողջականութեանը³¹:

Լուկաչի միտքը լրացուցիչ համոզչութիւն է տալիս յայտնի թեզին, թէ՛ Օշականը «սրբացրել է Աղէտը»³²: Կրթեալ ընթերցողի ուշադրութիւնից չի վրիպի, որ Մարկ Նշանեանի այս ձեւակերպումն աղերսուած է (կարծում եմ, գիտակցաբար) հեզնական փաստարկին, որով *Մնացորդացի* հազարապետ փաշան հակադարձում է յեղափոխական Մաթիկ Մելիքիանեանցին. «...մենք կը սրբագրենք մեր պատրանքները ու ձեզի պէս անոնք չենք սրբացնէր»³³: Այդ զուգահեռը, սակայն, կոչուած չէ հաստատելու փաշայի կարծիքը եւ չի վկայում անցեալից դասեր քաղելու անկարողութեան մասին: Նախ, որովհետեւ սրբա-գրութիւնը մեղքերի անտեսում չի նշանակում: Անսքող գորովանքը, որով Օշականը սրբացրել է «արեւմտահայ մայր ցամաքի» վախճանը, երեսն է գալիս այնպիսի դրուագներում, որտեղ գրողը վիրաբուծի անողոքութեամբ ի ցոյց է դրել արեւմտահայ հանրութեան գոյակերպի գնալով ահագնացող այլասերումը³⁴: Բացի այդ, որ առաւել կարեւոր է, Օշականի խօսքը արեւմտահայութեան գոյութեան վերջը հանդիսացող տիեզերական Աղէտի մասին է, որը սկզբունքօրէն սրբագրելի լինել չի կարող³⁵:

Աստուծը նկատել է տալիս *Մնացորդացի* եւ *Երկիր Նայիրիի* զուգահեռականութիւնը: Զէ՞ որ Զարենցի վէպն էլ արեւելահայերի գոյութեան աւանդական ձեւի աւարտի մասին է, իսկ նրա նոստալգիական (nostalgic) գորովանքը հայրենի քաղաքի նկատմամբ, ի վերջոյ, երեւակում է գրական հերոսների «որոնումների եւ պայքարի բազմակողմ ապարդիւնութեան» ցուցադրման մէջ³⁶: Ընդ որում, այստեղ էլ կորուստն անսրբագրելի է. Զարենցը դա հաստատել է վէպի երկրորդ հրատարակութեան «պոստ սկրիպտումում» դրուած մեկանիստիկ հարցով. «Գերեզմանից յետոյ - էլ ի՞նչ շտկում...»:

Երկու գլուխգործոցների սկզբունքային տարբերությունն այն է, որ արելեալահայության ասանդական գոյակերպի ասարտն ազդարարող չարենցեան վեպը ողողում է նոր բացուող քաղաքական հեռանկարի լոյսով³⁷, այն դեպքում, երբ Օշականի ստեղծագործության գագաթը ոճաւորում է որպէս վերջնական եւ անբեկանելի կործանումը սրբացնող պատում:

Զ. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ՈՐՊԷՍ «ՆՈՅՆԱԶԳԱՅ ՀԱՄԱԿՐՈՒԹԵԱՆ» ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՁԵԻ

«Հետեւել պատմութեանը,- ասում է Ռիկիորը,- նշանակում է առաջ շարժուել պատահականությունների եւ պատահարների միջով, ենթարկուելով սպասմանը, որն իրականանում է ասարտում: Այդ ասարտը ինչ-որ նախորդող նախադրեալների տրամաբանական հետեւանքը չէ: Այն պատմութեանը տալիս է 'ասարտական կէտ', որն իր հերթին պայմանաւորում է պատմութիւնը որպէս միասնական ամբողջ հասկանալու տեսակէտը:

...Երբ որեւէ պատմութիւն լաւ յայտնի է դառնում, պատմութեանը հետեւելն արդէն աւելի շուտ նշանակում է ճանաչել լայնօրէն յայտնի դրուագները որպէս այնպիսիք, որ առաջնորդում են դէպի տուեալ վախճանը»³⁸:

Ռիկիորի այս դրոյթները մեզ համար ուսանելի են երկու առումով: Նախ, դրանք խորհուրդ են տալիս պատմութեանը մօտենալ ոչ թէ «բացատրելու» (ասարտը նախորդող նախադրեալների տրամաբանական հետեւանքը չէ), այլ՝ «հասկանալու» ակնկալիքով, երկրորդ՝ տուեալ պատմութեան վախճանը առաջադրում են որպէս ողջ պատմութիւնը հասկանալու դիտակէտ:

Այս տիպիկ հերմենեւտիկական (hermeneutical) սկզբունքները ներկայանում են որպէս Վիլհելմ Դիլթայի «կեանքի փիլիսոփայութեան» յղացքի յետագայ զարգացումը արդի փիլիսոփայութեան միջոցներով: Դիլթայն, ինչպէս գիտենք, գտնում էր, որ (ա) կեանքը հնարաւոր է հասկանալ միայն ներթափանցող վերապրման միջոցով, (բ) վերապրումը պէտք է հիմնուի մասի եւ ամբողջի շարունակական յարաբերման վրայ, (գ) ամբողջի մասին վերջնական պատկերացում կարելի է ձեռք բերել միայն, երբ կեանքն արդէն ասարտում է (ամբողջացած է), (դ)

պատմական իրադարձությունների վերաբերեալ նոյնակերպ պատկերացում տուող ամենակատարեալ հիստուածք այդ իրադարձությունները ներքինից վերապրած նշանակալից անհատի ինքնակենսագրությունն է³⁹:

Դժուար չէ տեսնել, որ Օշականի իրականացրած Աղէտի սրբագրութիւնը մեծապէս համապատասխանում է դիլթայ-ոիկիորեան հերմենեւտիկական մոդելին⁴⁰:

Օշականը Չարենցի *Դանթեական Առասպելի* հիմնական թերութիւնը տեսնում էր նրանում, որ այն գուրկ է «անմիջական թափանցումը առաջացնող հոգեկան նոյնազգաց համակրութենէն»⁴¹, եւ երեւի ունէր այդ իրաւունքը, քանի որ սեփական ստեղծագործութեան մէջ - արդէն *Խոնարհներից* սկսեալ - գրողը մշտապէս ձգտել է նկարագրուող հերոսների հոգեկան աշխարհի նոյնազգաց համակրութեան: Հոգեթափանցման այդ ունակութիւնն իր յետագայ զարգացումն է գտել *Մնացորդացում* եւ միւս ուշ գրուած ստեղծագործութիւններում, կիրառուելով ոչ միայն անհատ մարդկանց հոգեբանութեան, այլեւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ իշխող հոգեխառնութեան բազմաթիւ կողմերի իմաստաւորման ընթացքում, ուր մշտական յարաբերութեան մէջ են դրուել հանրային բարքերն ու առանձին հերոսների ճակատագրերը:

Հեռանկարը, որից ելնելով Օշականը ներկայացնում եւ ամբողջացնում է արեւմտահայոց պատմութիւնը, Աղէտն է: Բայց Աղէտը որպէս վախճան դիտակէտ չէ՝ ընդունուած իմաստով: Այն մի կողմից՝ տեսանկիւն է, որից ելնելով իմաստաւորում է ընդհանուր պատկերը, միւսից՝ տիեզերական իրադարձութիւն, որն իր ամենակործան բնոյթի պատճառով, մնում է *տարբուստորուած* եւ անհասանելի: Աղէտին անվերջ մօտենալու եւ նրանից անընդհատ խոյս տալու Օշականի մարտավարութիւնը կարող է բնութագրուել որպէս «պաշտպանութիւն Սրբազանի հետ անմիջական հանդիպման խելագարութիւնից»⁴²:

Այդ հոգեմաշ շրջապատոյտի փուլերը յայտնի են: *Մնացորդացը* կիսատ թողնելով, Օշականը ձեռնամուխ է եղել *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*ի շարադրանքին: Արտաքնապէս խնդիրը չի փոխուել, մանաւանդ որ գրողը վստահ է եղել, որ «գրքերի կեանքը շատ չի տարբերուում մարմինների (միսերու) կեանքից»⁴³, եւ որ գրական քննադատութիւնն ինքնին պատկանում

է գրականութեան ժանրին⁴⁴: Յայտարարուած նպատակն էր «հայ գրականութեան հոգեխառնութիւնը» դուրս բերել «միգամածային վիճակից» եւ նրան մարմին տալ թղթի վրայ⁴⁵:

Համապատկերի տասներորդ հատորով Օշականը սկսել է երրորդ շրջանը՝ արեւմտահայ գրականութեան վերաբերեալ անդրադարձը տարածելով իր իսկ ստեղծագործութեան վրայ: Սեփական գրական կենսագրութեան վերլուծական ամփոփումը դարձնելով «նոյնազգաց համակրութեան» բարձրագոյն ձեւ, նա հերթական անգամ հաւաստել է իր պատկանելութիւնը *հերմենէւտիկական* յարացոյցին:

Է. ԶԳՐՈՒԱԾԸ

Հասկացման *հերմենէւտիկական* ճիգը հոգեվերլուծական երանգներ է ձեռք բերել *Վկայութիւնի* այն հատուածներում, ուր գրողը փորձում է արդարացումներ գտնել *Մնացորդացն* անաւարտ թողնելու համար: Այդ խնդրին նուիրուած երկարաշունչ ինքնաերկիսօտութեանը (որի նախակադապարն անշուշտ Իւան Կարամազովի գրոյցն է սատանայի հետ)⁴⁶ կ'անդրադառնանք ստորեւ: Առայժմ տեղին է յիշատակել 371-372 էջերում ծուարած (մարդկայնօրէն խորապէս յուզիչ) ծանօթագրութիւնը, ուր Օշականը խօսում է իր զգացած «գրիչէն անհուն զգուանքի մը» մասին եւ խոստովանում, որ *Համապատկերն* ինքնին փախուստ է եղել վէպը շարունակելու պարտականութիւնից. «*Մնացորդացը* լարում մըն էր, ուր այդ լարումը կը քանդէր անոր ջիղերը... *Համապատկէ թը*: Անիկա ստեղծում մը չէ»⁴⁷:

Եղեռնը ապրած եւ այն գրականացրած գրողի մօտ իյայտ եկած հոգեկան գերլարումը զարմանալի չէ: Կարելի է, իհարկէ, այլեւայլ վարկածներ կառուցել *Մնացորդացի* ընդհատումը բացատրելու համար: Սակայն, հետազօտութեան նպատակի առումով, առաւել արդիւնաւետ է թուում հարցն այն մասին, թէ ի՞նչն է, որ պէտք է գրուէր եւ չի գրուել վերջին հատորում: Ուրեմն, անհրաժեշտ է հայեացք նետել այն վիպական շրջադարձերի վրայ, որոնք հեղինակը նախատեսում էր կերպաւորել *Դժոխք*ում⁴⁸:

Օշականի վկայութեամբ, չորրորդ հատորի աւարտական հատուածը պատկերելու էր հայ դատապարտեալների վերջին հրաժեշտը, երբ նրանք՝ մինչ թուրք ասկեարների կողմից շղթայուած մահուան ճանապարհը բռնելը, ներկայ են լինում

Կոմիտասի յանպատրաստից մատուցած պատարագին, որի բարձրակետն է դառնում վարդապետի բեկբեկուն ձայնով հնչեցրած «Տէր Ողորմեա»ն⁴⁹:

Թէեւ Օշականը, գոնէ սուրեկտիօրէն, վստահ է եղել այդ դրուագը գեղարուեստական միջոցներով մարմնաւորելու իր կարողութեանը՝

«Այս տողերը կը կարդաք: Բայց «Մնացորդաց»-ին այդ գիրքը պիտի նուաճէր այդ ժամը տեւողութեան ամէն մէկ մանրերկրորդը վերածելով ապրող իրողութեան»⁵⁰:

Մեզ՝ այսօրուաններին, այդ համարեա անմարդկային յուզական գերձիգ պահանջող գրական խնդիրն, այնուամենայնիւ, թուում է անիրագործելի, ստիպելով թաքստոց փնտռել Լիոտարի յայտնի աստթում. *«Ես կարող եմ միայն ասել, որ իվիճակի չեմ պատմել այս պատմութիւնը»:*

Այլ է վիպական պատմութեան միւս բաղկացուցիչը, որն ըստ Օշականի տեղեկութեան, պէտք է զբաղեցնէր չգրուած գրքի մօտ կէսը եւ (նման Բ. հատորի Մաթիկի եւ թուրք փաշայի երկխօսութեան) ներկայացնէր հայ աքսորեալների խօսակցութիւնները, որոնցում ամենատարբեր խաւերի ներկայացուցիչների հայեացքների խաչաձեւման միջոցով կերպաւորուելու էր 1914ի արեւմտահայ հասարակութեան «մտահայեացքը» ընդհանուր խնդրի՝ «հայ-թուրք հարցի» վերաբերեալ⁵¹:

Նաեւ այս դրուագում վտանգներն ու ներքին խորխորատներն ահռելի են, իսկ իրականութիւնը՝ այն աստիճան հոգեխոցիչ, որ շատ բան պարզապէս անասելի է թուում: Բայց տուեալ դէպքում իրավիճակը փոքր-ինչ այլ է, քանի որ այն, ինչ Օշականը արդէն իսկ ասել է «հայ-թուրք» հարցի մասին իր վէպի գրուած հատորներում, ինչպէս նաեւ կեանքի մայրամուտին երկնած միւս գործերում, որոշ նիւթ է տալիս գոնէ մասնակիօրէն վերակազմելու *Մնացորդացի* չգրուած հատորի չասուած անասելին:

Ը. ԹՈՒՐԲԸ ՈՐՊԷՍ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ - I

Հոգեխառնութիւնը, որն Օշականը կերպաւորել է իր վէպերում, հայ-թուրքական է հաւասարապէս: Այդ հանգամանքն, ի վերջոյ, անսպասելի չէ, մանաւանդ, երբ խօսքը գնում է հայ-թուրքական համակեցութեան բնական ձեւերի մասին, ինչպիսին է, օրինակ,

թուրքեւիայ գիւղացիութեան խաղաղ գոյակցութիւնը՝ պայմանաւորուած նահապետական կենսակերպի նմանութիւններով, որի մասին յիշատակումները սփռուած են գրողի ամենատարբեր երկերի էջերում:

Ըմբռնելի են նաեւ երկու ազգերի մշակութային ներթափանցումները, նոյնիսկ այն դէպքերում, երբ Օշականը, իրեն յատուկ *պարադոքսալութեամբ*, այդ մասին խօսքը սրում-հասցնում է տագնապի, ինչպէս արել է, օրինակ, կոմիտասեան երաժշտութեան ծագումը բնորոշելիս.

Այն հողերը, ուրկէ բխած է այդ ոսկի երիզը, բնակուած են նոյն ատեն թուրքով: Ու երաժշտութիւնը թերեւս այդ հողերուն թելաւորումն է... Ո՞ւր է արուեստագէտը, որ համարձակէր վերլուծել մեր սրբազան երաժշտութիւնը ու գտնէր անոր մէջ կշիռը ինքնեկին եւ օտարամուտին⁵²:

Թուրքը, քիւրտը, ասորին, եզիտին, կովկասեան փախստականներ կ'երգեն մեզի պէս: Որքա՞նը Կոմիտասով ոճաւորուած իրաւութիւն կը պարունակէ իսկապէս հայ հոգին... Հարցուր եւ լո՛ւէ⁵³:

Բայց հայ-թուրքական *սիմբիոտիկ* (symbiotic) փոխթափանցումը դրանով չի սահմանափակուում: Օշականը այդ երեւոյթն այնքան արմատական է համարել, որ այդ մասին հնարաւոր է գտել խօսել հետեւեալ ձեւակերպումներով.

«Օշականի վէպը իբրեւ յատակ ունի հայ-թուրք հարցը իր ընդարձակութեան ողջ սարսափով»: Չի կարելի ասել, որ այդ հարցը *«իմացական լինելուց առաջ ընկերային է»*, քանի որ 1880ից 1910ը մեր ժողովուրդն ունեցել է միայն գոյութեան հարց՝ «իր անգիտակցութեան իջած»: Եւ այս հարցը պայմանաւորուած է եղել թուրքով:

Այդ պատճառով *«թուրքին լիակատար վերլուծումը տիրական ազդակ մը ինչպէս իջած էր Օշականի անգիտակցութեան ու կը գործէր»:* Այդ բարդոյթը պայմանաւորուած է նրանով, որ *«արեան դրութիւն մըն էր թուրքը մեր ներսը»:*

Թուրքի մասին գրելն, այդպիսով, չի նշանակել օտարի մասին գրել: Ֆրանսիացի պոռնիկ պատկերելու պարտքը ֆրանսիացուն է պատկանում: *«Բայց թուրքը ահաւոր ազդակ մըն էր ու ճակատագիր մը: Որով՝ վէպի առադձ»*⁵⁴:

Թ. ԸՆԿԵՐԱՅԻՆԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵՐՊԱՓՈԽՈՒՄԸ

Ուշագրաւ է այս մէջբերումներում նկարագրուող երեւոյթի ընկերային բնոյթի ժխտումը: Հարցն, ինչպէս տեսանք, ընկերային չէ, դա գոյութեան խնդիր է՝ անգիտակցութեան իջած եւ պայմանաւորուած թուրքով: Եւ իսկապէս, ընկերային յարաբերութիւններն ազգայինով փոխարինելու միտումը կարմիր թելով անցնում է Օշականի հասուն շրջանի բոլոր գրութիւններում:

*Վկայութիւն*ում, անդրադառնալով Դոստոեւսկուց իր գրական մեթոդի ազդուածութեան հանգամանքին, Օշականը նկատել է. «Ռուս ազնուականութեան, ոստիկանութեան, չինովնիկներուն փոխարէն՝ մենք ունենք թուրքը»⁵⁵: Այս անսպասելի համատեղումից առաջ եկող խճողման պատճառը միայն այն չէ, որ Դոստոեւսկու «պաշտօնեաները» ընկերային խաւ են, իսկ Օշականի «թուրքերը»՝ ազգային խումբ: Առաւել էական է, որ այդ պաշտօնեաները՝ անկախ դրանց տրուող բացասական կամ դրական գնահատականներից, կազմել են ռուս հասարակութեան բնականոն եւ անքակտելի մասը: Նոյնը, բնականաբար, ճիշտ է «թուրքերի» վերաբերեալ: Այսինքն, ինչպէս Ռասկոլնիկովները, իշխան Միշկինները կամ Կարամազով եղբայրները մտածելի չեն առանց վերը թուարկած, Ռուսական Կայսրութեան կմախքը կազմող ընկերային խաւերի՝ Սուիդրիգայլովների, Պորֆիրի Պետրովիչների եւ այլոց, այնպէս էլ արեւմտահայութեան գոյութիւնը մտածելի չէ առանց Օսմանեան Կայսրութիւնը կազմաւորող թուրքերի: Այդ անքակտելի փոխադրութեան պատճառով հայեւթուրք էթնոսների նոյնիսկ մտովի տարանջատումը դառնում է անհնարին, իսկ բոլոր դատողութիւնները հայոց ինքնաբաւ ազգային կեանքի մասին ընկալւում են որպէս չիմնաւորուած եւ անբովանդակ վերացականութիւններ:

Ասուածը ճիշտ հասկանալու համար անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ խօսքն այստեղ ոչ թէ տարբեր ազգութիւնների կողք կողքի, համատեղ կամ մէկը միւսի ենթակայութեան տակ գոյութեան մասին է, այլ՝ ընկերային խմբերի գործառոյթներն էթնիկական խմբերին վերագրելու, սոցիալական կապերը ազգային յարաբերութիւններով փոխարինելու մասին:

Դրա վառ օրինակն է գիւղի եւ քաղաքի հակադրութիւնը, որն Օշականի մօտ գոտ ազգային բնորոշում է ստանում - գիւղը հայն է, քաղաքը՝ թուրքը:

Դարձեալ բաշխուած՝ գեղին ահաւոր ձգողութեան եւ քաղաքին անասելի խռովքներուն մէջտեղ: Գիւղը... հողն էր, ու ասոր արթնցուցած հայրական, աստուածային բոլոր ապրումները:

...Քաղաքը՝ թուրքը, իր պալատներուն, մզկիթներուն, գորանոցներուն, ջերմուկներուն, կիներուն անորակելի ծորումներովը:

Գիւղի եւ քաղաքի հակադրութիւնը ուրեմն Օշականի արուեստին մէջ սանկ ետքէն ճարուած, քննադատի վարպետութեան գրաւականը չէ, այլ՝ ամէնէն հիմնաւոր, ամէնէն բախտորոշ կնիք մը⁵⁶:

Այսպիսով, Օշականն արձանագրել է մի իրողութիւն, որը միաժամանակ անշարժ է եւ քայքայիչ: Անշարժ, քանի որ ազգային ինքնութեան խորքային բաղկացուցիչները համարեա ենթակայ չեն փոփոխութեան, եւ քայքայիչ՝ որովհետեւ ինքնութիւնները փոխկապակցուած են - գիւղն առանց քաղաքի կամ քաղաքն առանց գիւղի գոյութիւն ունենալ չեն կարող, եւ դա նշանակում է, որ ընդհանուր ընկերային կառոյցում դրանց տեղի հետ կապուած ամէն մի փոփոխութիւն ազգային հակամարտութեան ձեւ է ստանում:

Այդ օրինաչափութիւնը դրսեւորուել է Արեւմտահայաստանի հայաթափման ընթացքում, որ տեղի ունեցաւ որպէս Օսմանեան կառավարութեան 1840ին իրականացրած բարենորոգման, Թանգիմաթի տարիմաստ արդիւնք: Աւանդական ճորտատիրական կարգերի փոխարինումը ձեւականօրէն առաջադէմ վարձակալական յարաբերութիւններով, որը փաստօրէն դրսեւորուել է պարենային հարկը դրամականով փոխարինելու ձեւով, յանգեցրել է հայկական հողերի զանգուածային կորստի եւ լայն թափ հաղորդել գիւղը լքելու եւ քաղաք տեղափոխուելու գործընթացներին⁵⁷: Որ աւանդական գիւղի քայքայումն այն անխուսափելի գինն է, որ համարեա բոլոր երկրները վճարել են իրենց հասարակութեան արդիականացման համար՝ յայտնի է: Բայց Օսմանեան Կայսրութեան շրջանակներում, ուր ընկերային բաժանումը շարունակաբար հանդէս է եկել էթնիկականի տեսքով - ճորտացուած հայ

գիղացուքին, աւատատէր քուրդ բէկեր (որոնք, ըստ Լեոյի, եկել են փոխարինելու հայ նախարարների չքացած դասը⁵⁸), սեփական շահերը հետապնդող թուրք կառավարութիւն - ընկերային քայքայումը ազգային աղէտի տեսք է ընդունել, իսկ հողագրկումը վերածուել է հայրենիքի կորստի⁵⁹: Եւ պատահական չէ, որ գիղացիական հարցի քաղաքականացումը, որի մասին խօսում է Լեօն⁶⁰, տեղի է ունեցել Հայկական Հարցի տեսքով:

Ընկերայինի ազգային փոխակերպումը տեսանելի է նահապետական գիղի քայքայմանը հետեւած գործընթացներում: Սովորական բան է, որ հողագուրկ գիղացիական ընտանիքների գաւակներն իրենց բախտը փնտռում են քաղաքում: Այդ գաղթային հոսքի արդիւնքներից է եղել «հայ Պոլիսի» ձեւաւորումը եւ շարունակական համալրումը: Բայց Օշականը (առնուազն իր թուրք հերոսի բերանով) կասկած է յայտնում, արդեօք պոլսահայութիւնն իվիճակի կը լինէր պահպանելու իր ներունակ զարգացման ազդակը, երբ կտրուէր նրան գաւառի հետ կապող պորտալարը. *«ստ ալ ձեր Պոլիսն է, որմով խանդավառուիլ կանխահաս է դեռ: ...Գաւառներէն անդադար թարմ հոսանքն էր, որ արգիլեց նեխելէ, ճղճիմ ճռգելէ սարաֆներու, պագիրկեաններու, չերչիներու, էսնաֆներու կտորուանքներէն սանկունանկ ճարուած ձեր հասարակութիւնը»*⁶¹:

Մանաւանդ նկատի ունենալով, որ պոլսահայութեան կեանքը գուտ թաղային է, ըստ Էութեան՝ *գետտոյական*. *«Բերան եւ Մթամպուլը գատ, իրարու անթափանց կոյտեր են, էին»*⁶²:

Նոյնքան անհեռանկար են դիտւում էթնիկական փոխներթափանցման արդէն իսկ առկայ կերպերը, կապուած առաւել շարժունակ երկու խաւերի՝ ազգային բուրժուազիայի եւ օսմանեան հաստատութիւններում ծառայող հայ պաշտօնեաների՝ «էֆենդիների» հետ:

Հայ մեծահարուստներն, ըստ Օշականի, ազգային կառոյցին մաս չեն կազմում. *«Անոնք դուրս են մեր ազգէն, ինչպէս բոլոր հարուստները դուրս են իրենց ժողովուրդէն: Մեր ժողովուրդը այդ հարուստները կը դասէ օտար»*⁶³:

Հայ «էֆենդիների» կարգավիճակն առաւել հակասական է. այդ անբնական ընկերային շերտը հաւասարապէս մերժուած է ինչպէս հայերի, այնպէս էլ թուրքերի կողմից: Առաջինները հայերի

համարկումը օսմանեան հիմնարկային կառոյցում ընկալում են որպէս թրքացում եւ այլասերում.

Կը վարձատրէք շատ գողնալուն, շատ մատնելուն, շատ տուն մարելուն համար այն թշուառականը, որ իր ցեղին փոխանակ յատկացնելու իր ընդունակութիւնները, ծառայեց ձեզի: Դուք էք ստեղծած մեր նոր դասակարգին ամենէն անտանելի, ամենէն եսասէր, անարգ տարրը, - էֆէնտին⁶⁴:

Երկրորդներն այդ «համարկուած» հայերին չեն ընդունում որպէս իւրայիններ, քանի որ դրանց մէջ, միեւնոյն է, տեսնում են հաւանական դաւաճանների. *«Թուրքէն աւելի թուրք, բայց այդ իսկ պատճառով կասկածելի»*⁶⁵:

Ասուածից երեւում է, որ ինքնուրոյն ընկերային կառոյցի չգոյութիւնը եւ դրանով պայմանաւորուած *սոցիալականի* եւ ազգայինի փոխարինելիութիւնը, որ բնորոշ են Օշականի գեղարուեստական աշխարհին, գրողի *սուրեկտիւ* հակումների կամ նրա կամայականօրէն ընտրած իմացական ռազմավարութեան արդիւնքը չեն: Դա պատմական իրողութիւն է⁶⁶, որում արմատաւորուած են Օշականի ստեղծագործութեան գոյաբանական նախադրեալները:

Այդ իրողութիւնը ճշգրտօրէն որսացել է Հրանտ Մաթեոսեանը, որը մէկ այլ արեւմտահայի՝ Յակոբ Մնձուրու ստեղծագործութեան կապակցութեամբ գրել է. *«Նման երկրում սոցիալական բողոքը փոխանակ քաղաքացիական կռուի՝ վերաճում էր ազգամիջեան կոտորածների: ...Գիւղացու յաւերժական ատելութիւնը առ արհեստաւորն ու առեստրականը՝ այստեղ դառնում էր թուրքի ատելութիւնը առ հայր...»*⁶⁷:

Ժ. «ԴԻԻԱՅԻՆ ԷՍԹԵՏԻԶՄԻ» ՈՐՈՐԳԱՅԹՆԵՐԸ

Անգիտակցութեանն իջած եւ թուրքով պայմանաւորուած խնդիրը, որի հիմքում ընկած է «արեան եւ սեռի փոխձգողականութիւնը», հոգեբանական, աւելի ճշգրիտ՝ հոգեվերլուծական մօտեցում էր պահանջում: Օշականի լուծումը կարող է այդպիսին համարուել: Բայց նրա հոգեվերլուծութիւնը, որքան էլ գրողն իր գործերում յիշատակում է Ֆրէյդի ուսմունքը, ոչ այնքան ֆրէյդական է, որքան դոստեւսկիական:

Դոստոեւսկու գրական ազդեցութեան իւրայատուկ նմուշ է *Միւլէյման Էֆենտի* վեպը, որի գլխաւոր հերոսը՝ Քէլ Էտիէմը,

ակնյայտօրէն աղերսուած է ռուս մեծ գրողի «մութ կերպարներին»՝ Սուխոբիգայլովին *Ոճիր Եւ Պատիժից* կամ Ստարոգինին՝ *Ղեկերից*⁶⁸: Այդ դիւային կերպարի գործողութիւնները պայմանաւորող ազդակները արիւնը եւ սեռականութիւնն են⁶⁹:

Օշականի «արիւնը» բազմիմաստ եզր է: Մի կողմից այն նշանակում է սպանութիւն, մահ, միւսից՝ բնութագրում է մարդկային էութեան խորքային, բնագոյային մակարդակը՝ այն, ինչ արեան մէջ է երեւան գալիս: Որպէս սպանութեան բնագոյի մարմնաւորում արիւնը ներկայանում է որպէս «*խուլ ու բնագոյական մոլութիւն մը... խաղին կամ ալքոլին կամ սեռին համահաւասար*»⁷⁰: Բայց նաեւ սեռականութիւնը՝ որպէս խորքային կենսականութեան արտայայտութիւն, նոյնպէս արեան խնդիր է: Երկուսն իրար հետ կազմում են հոգեվերլուծութիւնից մեզ յայտնի այն յարացոյցը, որի բեւեռներն են Էրոսը եւ Թանատոսը:

Իրենից դուրս որեւէ կարգաւորիչ ատեան չճանաչող, բացառապէս անձնական, յաճախ բնագոյային մոլումներով եւ կրքերով ապրող հերոսները, ինչպէս գիտենք, պատկանում են «Էսթետիզմի» յարացոյցին: Դրանց արքետիպային նախակադապարը Դոն Խուանն է: Էսթետիզմի զարգացած, «դիւային» փուլը ներկայացուած է Կիրկեգորի եւ Նիցշէի գործերում⁷¹:

«Դիւային Էսթետիզմ»ի լարման դաշտը ներքաշուած կողմերի յարաբերումը երբեմն գայթակղութեան երանգներ է ձեռք բերում: Այդպիսի հոգեբանական խաղ ստանձնած հերոսները պարզ գգայական հաճոյքից գերադասում են հակառակ կողմին տարբեր հնարքներով գրաւելը եւ նրա նկատմամբ ֆիզիկական եւ հոգեբանական գերիշխանութիւն ձեռք բերելը: Զգոյականութիւնը յաճախ երկուստեք է, իսկ գայթակղութեան ենթարկուածի կեցուածքը՝ երկիմաստ: Նոյնիսկ ատելով իրեն ցաւ պատճառողին, նա դժուարանում է ազատուել իր համար ճակատագրական դարձած իրավիճակի ձգողականութիւնից: Այսպէս, արքետիպային Դոն Խուանի եւ նրա կողմից լքուած Դոննա Էլվիրայի մասին Կիրկեգորն ասում է.

Էլվիրան յանուն Դոն Խուանի ուրացել է իր աշխարհը, նրա միակ ունեցածը Խուանն է, եւ թէեւ նա նրան ատում է

դաւաճանութեան համար, բայց սպանել ի վիճակի չէ, քանի որ սպանելով Դոն Խուանին, նա կը սպանի ինքնիրեն⁷²:

Այն մասին, որ տարօրինակ, սադո-մազոխիստական փոխձգողութեան յարաբերութիւններ են առաջանում նաեւ դահճի եւ նրա զոհի, խոշտանգողի եւ խոշտանգուողի միջեւ, նոյնպէս յայտնի է: Նման կախուածութիւն բնորոշ է *Միւլէյման Էֆենտիի* հերոսներին՝ Քել Էտհէմին եւ Նայիլէ հանըմին:

Այս ամենն, իհարկէ, ընդհանուր հոգեվերլուծական դատողութիւններ են: Օշականի վիպական աշխարհի իւրայատկութիւնն այն է, որ դիւային էսթետիզմը մարմնաւորող կենսակերպը նրա մօտ բացառապէս էթնիկական դիմագիծ է ստանում, հանդէս գալով որպէս թուրքի բնաւորութեան խորքային գծերի արտապատկերում:

Գրողի փաստարկները զուրկ չեն համոզչութիւնից - որոշ չափով այնտեղ, ուր պարզապէս վկայակոչում են թուրքական էթնոսի ոչ այնքան հեռաւոր քոչուոր անցեալը, շատ աւելի՝ այն դէպքերում, երբ նա խօսում է թուրքական հասարակութեան մէջ ընտանիքի եւրոպական ասանդոյթի բացակայութեան, տղամարդու եւ կնոջ իսլամով պայմանաւորուած իւրակերպ յարաբերութեան, կենցաղի համատարած սեռականացման մասին, որի արտառոց դրսեւորումն է հարէմային կեանքի էրոսականութիւնը (սեռականութիւնը), որով ներծծուել են թուրքական հասարակութեան բոլոր շերտերը:

Օշականին ճիշտ հասկանալու համար յատկապէս կարեւոր է յիշել, որ նրա երկերում թուրք բնաւորութեան տիրական գիծը, «նիւթապաշտ, վայելապաշտ գիշախանձութիւնը» չի կադապարում կենսաբանօրէն, այլ դիտարկում է որպէս քաղաքակրթական յատկութիւն, որի ազդեցութիւնը դուրս է գալիս թուրք էթնոսի շրջանակներից. *«Բվերջոյ, մեր՝ հայերուս, բոլոր իմաստութեան՝ հակառակ, ու հակառակ Եւրոպայի ընդարձակ շահերուն, թուրքը իրականութիւն մըն է, պատմական մեծ acte մը, ու իբր այդ՝ որոշ քաղաքակրթութիւն մը: ...Մենք իսկ, մեր հաշուոյն, չենք բանաձեւած, այսօր մեզի համար անհասկնալի իմաստութիւնը.*

- «Սահման քաջաց զէնն իւրեանց»⁷³:

Թէեւ *Միւլէյման Էֆենտի*ում որեւէ հայ հերոս ներկայացուած չէ, ակնյայտ է, որ Օշականի դիտակէտը մնում է «հայ-թուրք»

յարաբերութիւնը, վերցուած որպէս «արեան դրութիւն», իսկ թուրքի բնաւորութեան երկու հիմնական բաղկացուցիչները⁷⁴ ձեւաւորում են հայի հետ յարաբերուելու յաւերժական յարացոյցը: Իրողութիւն, որ յիշուի տանջալից է Օշականի համար:

Գուցէ թուում է, որ հեղինակի կեցուածքն էլ երկիմաստ է դառնում. մի կողմից՝ հեռակայ հայեացք, բարոյական խիստ գնահատականներ, դատապարտում, նողկանք եւ պարսաւանք, միւսից՝ մանրամասների նկատմամբ այնպիսի ուշադրութիւն եւ նկարագրութեան այնպիսի մանրակրկիտութիւն, որոնցով հոգեկան նոյնագգաց համակրութեան նրա կարողութիւնը դուրս է գալիս գրական մեթոդի սահմաններից, վերածուելով որոշակի հիւանդագին հմայուածութեան՝ սեփական հերոսի դիւային փշացածութեամբ:

Արդեօք Օշականն էլ է ներքաշում այդ հոգեմաշ երկուստեք խաղի մութ որոգայթները: Ինքը պիտի ասէր. «Հարցուր եւ լռէ»:

ԺԱ. ԹՈՒՐԿԸ ՈՐՊԷՍ ՃԱԿԱՏԱԳԻՐ - II

Հայ-թուրք յարաբերութեան «յաւերժական յարացոյցի» ընթացքը բացորոշ է դառնում *Մնացորդացում*: Ընդ այդմ, վեպը հաւաստում է, որ այդ ճակատագրական ձգողականութիւնը միակողմանի - թուրքի սադիստական գործիականութեան եւ հայի մագոխիստական կրաւորականութեան - ճանապարհ չէ: Այն նկարագրում է շատ աւելի խճողուած եւ, որ կարելոր է, երկսայր փոխառնչութիւնների միջոցով⁷⁵:

Ասումս Վկայութիւնն են գրուած վեպի վերջին հատորն ամփոփող Սողոմենց Սողոմի հարցաքննութեան եւ հաւատարացութեան տեսարանները, որ ըստ էութեան ներկայացուած են որպէս գայթակղութեան յարաբերութիւններ: Երիտասարդ գիւղացու ուրացութիւնը չի բացատրում մահուան վախով. նրա ապրած ֆիզիկական եւ հոգեկան տառապանքները նրան անտարբեր են դարձրել մահուան հանդէպ: Թրքացումը, որ միեւնոյն ժամանակ նաեւ կեանքի փրկութիւն է նշանակում, հնարաւոր է դառնում թուրք փաշայի Սարայլ կնոջ եւ սրանց հայ խոհարար Աւետիս-Հաւատիսի սիրային կապից ծնուած՝ կիսով չափ հայ Կոզէլ-Եղնիկի դրդմամբ եւ յամառ ջանքերով: Ընդ որում, Եղնիկի աղջկական հրապուրուածութիւնը Սողոմով եւ նրա մօր թողտուութիւնն ու մասնակցութիւնն այդ վտանգաւոր արկածին

ենթադրել են տալիս, որ երկուսին էլ այս կամ այն ձևով հետապնդում է դատապարտուած հայի «արեան կանչը»⁷⁶:

Աղջկայ եւ Սողոմի հանդիպումը բանտում, ուր դեռեւս պահպանում են նախորդ սահմուկեցուցիչ գիշերը բզկտուած մարմինների մնացորդները, ներկայանում է որպէս կրկնակի գայթակղութիւն՝ մի կողմից իսլամի երկնքի զգայական գրաւչութիւնը հակադրում է երկնքի մասին քրիստոնէութեան ունեցած խստաբարոյ պատկերացումներին, միւսից՝ մթնոլորտը, ուր իշխում է Թանատոսը, յագենում է դեռատի իգականութեան ձգող ներկայութեամբ:

Ան ի՛նչ խեղճ բան է ատ ձեր երկինքը: ...Դուն լսե՛իր մերինէն...
...Ցանկարձ զգաց, որ պատասխանին դժուարութենէն աւելի, անիկա ողողուած էր մարմինովը սա աղջկան, որ տեսիլքի՝ «արմանք» առթող տեսիլքի իր նկարագիրէն ելեր էր դուրս ու կ'ազդէր անոր զգայարանքներուն, անվրէպ մագնիսովը սեռին⁷⁷:

Սրան հետեւող բոլոր դրուագները՝ Սողոմի մօր յայտնուելուց մինչեւ ուրացութեան հետ կապուած հանդիսութիւնները նորից ու նորից ցուցադրում են «հայ-թուրք» կծիկի խճողուածութիւնը:

Հայոց ճակատագրում թուրքի հիմնարար՝ գոյաբանական, ներկայութեան անխուսափելիութեան գիտակցումն ու վերհանումը Օշական-գրողի գերագոյն նուաճումն է եւ դժբախտութիւնը միեւնոյն ժամանակ:

Ի տարբերութիւն քաղաքական միջոցներով պատմական արդարութեան վերականգնմանը ձգտող ուժերի եւ անհատների, Օշականը գիտէ, որ հայրենիքի կորուստն անսրբագրելի է, եւ (քանի որ ինչպէս Սփիւռքի, այնպէս էլ հայաստանեան կենսակերպերը նրան օտար են) իրեն հաշիւ է տալիս, որ արեւմտահայութեան կործանուած տիեզերքը գոնէ գրութեան մէջ պահպանելու միակ միջոցը թուրքի հետ մշտապէս գործ ունենալն է՝ նրա մասին պատմելը, նրան նկարագրելը, նրա հետ մտովի կռիւ տալը: Աւելին, նա ստիպուած է թուրքին - որի ներկայութիւնը հայ կեանքի «*խոնարհագոյն, ինչպէս բարձրագոյն խաւերուն*» ընկալել է որպէս «*աննահանջ քաղցկեղ՝ մը*»⁷⁸ - ընդունել որպէս իր միակ, սիրեցեալ եւ կորուսեալ աշխարհի անքակտելի մաս (չէ՞ որ քաղցկեղն էլ օրգանիզմի անքակտելի մաս է) եւ, այդպիսով, որպէս հայի անխուսափելի alter ego:

Արդեօ՞ք այդ անտանելի գիտակցութիւնից է առաջ եկել այն հոգեխոցումը, որն անհնար է դարձրել *Մնացորդացի* շարունակութիւնը: Եւ գուցէ դա՞ է պատճառը, որ տասներորդ հատորի երկարաշունչ հատուածը, որ նախատեսուել էր որպէս վեպի յանձնառութիւնից խուսափելու ինքնարդարացում, իրականում վերածուել է թուրքից գերծ հայկականութեան փնտռոտութի:

ԺԲ. ՎԱՆՔԸ

ՎԱՆՔ – Μοναστήριον, Monasterium,
Մենաստան, ...քնակարան միաբնակեցաց...
*Նոր Բաղդիրք Հայկազեան Լեզուի*⁷⁹

Շրջադարձը սպասելի էր: *Էսսենցիալիստական* (essentialist) մօտեցումը թուրքի «թուրքականութեան» նկատմամբ պարտադրում է նոյն մօտեցումը հայի նկատմամբ: Այստեղից էլ՝ ինքնաբաւ, զտուած, թուրքականի ներկայութիւնից ձերբազատուած «հայկականութեան» որոնումները «երկու Օշականների» երկխօսութեան մէջ:

Սօտ հարիւրքսան էջ կազմող այդ հատուածը նորից սկսում է հայ գրականութեան թռուցիկ համապատկերով, որից մօտ տասնհինգ էջը նուիրուած է Զարեանի՝ «հայկականութեան խորհուրդը» գտնելու ապարդիւն փորձերին: Վերջինիս որակելով որպէս «սուտ գործաւորն ... սուտ խորհուրդին»⁸⁰, Օշականը պնդում է, որ Զարեանի միակ տարբերութիւնը հայոց ինքնութիւնն անցեալում փնտռող «արմենիզմի մունետիկներից» այն է, որ սա, յենուելով Շպենգլերեան Փուլերի («սիքլերի») յղացքի վրայ, յաւակնութիւն ունի «արմենիզմը փոխադրել ապառնիին» եւ ապագայ առաքելութիւն վերագրել հայ ժողովրդին⁸¹:

Նոյն բացասական վերաբերմունքին են արժանանում հայ մշակոյթի համաշխարհային դերի մասին խօսող ընթացիկ տեսութիւնները, մասնաւորապէս, Ստրժիգովսկու գաղափարը եւրոպական միջնադարեան ճարտարապետութեան հայկական արմատների մասին: Օշականը մերժում է դրանց մտահայեցողականութիւնը, համարելով «բռնի ճարուած, որով եւ ոչ հարազատ վկայութիւններ»⁸²:

«Հայ խորհուրդի» վերաբերեալ սեփական պատկերացումների շարադրանքն Օշականը սկսում է ազգային բնաւորութիւնից, թուարկելով հայի այնպիսի յատկութիւններ, որպիսիք են «չարքաշութիւնը», «ղիմանալը», «իմաստութիւնը», «քաղցրութիւնը», «լաւատեսութիւնը» եւն., չմոռանալով յիշատակել հայոց մշակութային նուաճումները:

Հարցն այն մասին՝ թէ ո՞րն է իր առաջարկած շարքի առաւելութիւնը միւսների նոյնատիպ մտավարժանքների համեմատ, Օշականին չպետք է որ անակնկալի բերէր: Նա կը բացատրէր, որ մտացածին «արմենիզմներին» հակադրել է «ապրուած» բնորոշումներ: Նաեւ կը յիշեցնէր, որ իր տեսակետի հիմնաւորումն իր անցած ճանապարհն է՝ *Խոնարհներից Մնացորդաց, Համապատկերից Վկայութիւն:*

Այնուամենայնիւ, Օշականը չի սահմանափակուել ազգային հոգեկերտութեան յատուկ գծերի պարզ թուարկմամբ, այլ առաջարկել է հայկականութեան համադրական մոդել՝ «վանքը», որն ըստ իր վարկածի, կենտրոնական տեղ ունի հայ մշակոյթի հոգու «իրաւ շերտերում»:

...վանքը տեսակ մը խորհրդաւոր վառարան, որ իրեն քաշեր է հոգեղէն բոլոր ճառագայթումները, խորունկէն փրթած բոլոր վերելակող ուժերը, պատրաստելու համար ինչ որ մշակոյթի հոգի կ'անուանենք⁸³:

Վանքի յղացքն առաջին անգամ չէ, որ յայտնուում է Օշականի ստեղծագործութեան մէջ: *Մնացորդացի* երրորդ հատորում այդ անուան տակ ներկայանում է Պրուսայի Առաջնորդարանը, որի ցուցադրական շքեղութիւնն այլասերման բացայայտ նշաններ է ցուցաբերում:

Ու տաղաւարներ, եղեգնահիւս ու ծաղկեբոլոր, որոնց գազաթին կը հանգչէր թրքական խորհրդանիշը, մահիկը՝ ծոցին աստղ: Ու աւազաններ, որոնց պաստառին վրայ հեղուկ ջահեր կը բռնկեցնէին լեզուները շատրուաններուն: Սարփինայ: Արեւադարձային արմաւենիներ: Ահա տարբէ՛րը հայոց առաջնորդարանի պարտէզին, որուն պաշտօնական անունը Վանք էր երկու հարիւր տարիէ ի վեր, ինչպէս կը վկայէին հին արձանագրութիւնները Սուքիաս Էֆենտիի դիւանին:

...- Փաշաներու բուրաստաններէն ընդօրինակուած իր պարտէզովը, ու անոնց սէլամըզները յիշեցնող իր վիլլայովը հայոց եկեղեցիին այդ մասը փաստը կը բերէր ուրիշ, փոխուած քաղաքակրթութեան մը⁸⁴:

Այլասերումը միայն արտաքին չէ. էականը հաւատի բովանդակագրկումն է: Այսպէս, Առաջնորդարանը որպէս շահագրգիռ ատեան որեւէ կերպ չի դիմադրում Սողոմի իսլամացմանը ոչ միայն չջանկանալով սրել յարաբերութիւններն օսմանեան իշխանութիւնների հետ, այլեւ զուտ գործնական նկատառումներից ելնելով՝ դրանում տեսնելով երիտասարդի կեանքը փրկելու միակ միջոցը: Ընդվզումը, անսպասելիօրէն, գալիս է Սողոմի գեղջուկ մօրից, որին անհանգստացնողն, իհարկէ, հաւատի կամ ազգային ինքնութեան պահպանման վերացական խնդիրները չեն, այլ մէկ այլ - ոչ պակաս գործնական - նկատառում՝ իր ձագուկի անմահ հոգին փրկելու անհրաժեշտութիւնը. «- Թող մենէր պապային պէս, մեռելը տանէի ժամ, շարը անցընէի ճիտին, հագցնէի փեսութեան հագուստ, մազերս փետտէի վրան, ձեռքովս ալ իջեցնէի հողը: Հոգին ազատած կ'ըլլար: Կը հասկնա՞ք հիմա»⁸⁵:

Իհարկէ, չէին հասկանայ, ո՛չ կղերականները, ո՛չ «բարձր խաւի» այն տիկինը, որին ուղղուած է մօր խօսքը: Չէին հասկանայ, քանի որ ձեւատրուած «բարեխառնութեան» պայմաններում հաւատն ինքնին յարաբերականացուած էր եւ վերածուած խորհրդանշական պայմանականութեան: Իրողութիւն, որ Օշականն արդէն իսկ *Մեհեան*ում արձանագրել էր միանշանակ վճռականութեամբ. «*հայ եկեղեցիները դադրած են մեր ժողովուրդին հոգիին համար բեւեռներ ըլլալէ*»⁸⁶:

Իր կորիզային յատկութիւնները կորցրած հիմնարկութեանը Օշականը հակադրել է նոյն տեղում երկու հարիւր տարի առաջ գոյութիւն ունեցած ՎԱՆՔԻ մասին վերյուշը, ուր շատրուանների, «լիւքս ու անբեր» ծառերի տեղը յատկացուած է եղել «*լոլիկի, բողկի, վարունգի, դդումի եւ ընթացիկ բանջարեղէններու*», մարդիկ տներում ապրելիս են եղել Նարեկացին եւ Շնորհալին «երկնառաքելով», իսկ առաջնորդները, եպիսկոպոս կամ վարդապետ, ողջ-առողջ տուն են ուղարկելիս եղել իրենց քղանցքին համբոյրի երկարած հիւանդներին, բժշկելով կոյրերին, անդամալոյծներին, գառնուկ ժողովրդի վրայից հեռացնելով

ցասումը անհաւատի⁸⁷: Հովուերգակա՛ն աշխարհ, որն իրականում երեւի երբեւէ գոյութիւն չի ունեցել...

Երկուհարիւր տարի առաջ իսկապէս գոյութիւն ունեցածը գիւղական համայնքն է՝ իր պարզ բնատնտեսութեամբ եւ նահապետական բարքերով: Եւ Օշականի նկատի ունեցած Վանքն էլ ոչինչ այլ բան չէ, քան համայնքային կեանքի իդէալականացումը, «հոգեւորացումը»՝ այն միջնադարեան Վանքին յատուկ կրօնական եւ մշակութային *համատեքստ* ներմուծելու միջոցով:

Փոխատեղումը զարմանալի չէ. *«Պետականութիւնը կորցրած ազգի որդիներ՝ նրանք իրենց հայրենիքը, երկիրը, պետականութիւնը իրենց համայնքի, իրենց գիւղի մէջ էին տեսնում»*, - յիշեցնում է Մաթեւոսեանը⁸⁸:

Միւս կողմից, չպէտք է մոռանալ, որ վանքը մենաստան է: Նրա կազմորոշ յատկութիւններից են ինքնաբաւութիւնը, մեկուսացումը, արտաքին աշխարհից կտրուած գոյութիւնը: Նոյն «վան» արմատից է առաջանում «վանելը»՝ արտաքսելը⁸⁹, իսկ բանադրուելը, ինչպէս գիտենք, միայն վանականների շարքը դասուել չէ, որ նշանակում է՝ այն ունի նաեւ հասարակութիւնից դուրս մղուելու, վտարուելու իմաստը: Եւրոպական լեզուներում վանքը (գերմ. Kloster, անգլ. cloister) ծագում է լատիներէն claudereից, «փակելուց», նոյն clausioից ծագում է նաեւ «փակ տարածութեան վախի» բժշկագիտական անուանումը՝ claustrophobia:

Այդ յատկութիւնների շնորհիւ Վանքի փակ տարածութիւնն առաջարկում է այն միակ ձեւաչափը, որում հնարաւոր է արտաքին (ընկերային կամ ազգային) կործանարար ազդեցութիւններից զերծ պահել, յաւերժացնել քայքայուող գիւղական համայնքը որպէս անխառն-անշփոթ հայկականութեան մարմնաւորում⁹⁰:

Վանքը որպէս հիմնարկութիւն ոչ միայն պահպանում է աւանդական-ազգայինը, այլեւ սերնդէ սերունդ փոխանցում է այն: Հասկանալի է, սակայն, որ արտաքին աշխարհի ազդեցութիւններից պաշտպանուած փակ տարածքում իրականացուող այդ փոխանցումը զուրկ է իրական զարգացման մղումից: Խօսքն աւելի շուտ եղածի պահպանութեան մասին է: Հանգամանք, որ լիովին համահունչ է Օշականի վերը մէջբերուած

այն պնդմանը, որ 1880ից 1910ը մեր ժողովուրդն ունեցել է միայն գոյութեան հարց:

Այս գնահատականը կապ չունի Օշականի անձնական նախասիրությունների կամ նրա ընտրած իմացական ռազմավարութեան հետ: Այն անմիջականորեն բխում է արեւմտահայ իրողությունների սթափ վերլուծությունից: Եւ պատահական չէ, որ հայոց ազգային բնաւորութիւնը ներկայացնող նրա բնորոշումներում կենտրոնական տեղ է գրաւում «*դիմանալը, որուն աւելի խորունկ հոմանիշն է տելելը*»⁹¹:

ՀՄԿՈՒՄ ԵՒ ԸՆԹԱՅՔ (ՈՐՊԷՍ ՎԵՐՋԱԲԱՆ)

Գիտակցելով հանդերձ պատմական հանգամանքների ճակատագրական անշրջանցելիութիւնը, որից ելնում էր Օշականը Արեւմտահայաստանը կործանած Ադէտի *հսկումը* գրական միջոցներով նախաձեռնելիս, պարտաւոր ենք արձանագրել, որ «տելելը»՝ որպէս միեւնոյնի յաւերժական կրկնութիւն, այն «յոռի անվերջութիւնն» է (Հեզէլ), որն արգելակում է պատմութեան ասպարեզից բռնի արտաքսուած ժողովրդի՝ սեփական պատմականութեան վերստանձնումը: Նոյն այդ կրաւորական (re-active) կեցուածքը նկատի ունի Չարենցը *Պատմութեան Քառուղիներով* պոէմում, երբ խօսում է հայոց «անանցեալ անցեալի» մասին⁹²: Եվ այդ իրողութեան՝ յաղթահարումն է, որ այսօր պէտք է նախաձեռնի հայ ժողովուրդը՝ խնդիր ունենալով վերականգնելու պատմութեան լիիրաւ *սուրբկտի* իր կարգավիճակը:

Մի բան, սակայն, անկասկած է՝ ինչ կեոմաններով էլ անցնելու լինի հայոց ապագայ պատմութիւնը, Օշականի կանգնեցրած անձեռակերտ կոթողի խորհուրդը դեռ երկար է իմաստաւորելու նրա *ընթացքը*:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

⁹¹ Ներկայացնող գրութիւնը հատուած է հեղինակի «Պատմութիւնը Որպէս Ինքնայաղթահարում. Չարենցի Ժամանակը» անտիպ խոհագրութիւնից, ինչով եւ պայմանաւորուած են յղուածում տեղ գտած չարենցեան աղերսները: Խոհագրութեան վերաբերեալ մասնակի կարծիք կարելի է կազմել նրա՝ հետեւեալ հասցէներով տեղադրուած առցանց հատուածներից, <http://www.arteria.am/hy/1328535111> նաեւ

- <http://www.arteria.am/hy/1365918104>. նաև՝ <http://www.arteria.am/hy/4>,
<http://www.arteria.am/hy/1349452672> :
- ² Տե՛ս՝ «Մերկութեան Պէս Տկլոր Եւ Անանցեալ», <http://www.arteria.am/hy/1349452672>:
- ³ Եղիշէ Չարենց, *Երկերի Ժողովածու, Հտր. 4*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 211-212:
- ⁴ Յակոբ Քիւֆէճեան, «Հայաստանեայց Գրականութիւն», *Մեհեան*, Հտր. 3, Մարտ 1914 - *Մեհեան*, Հալէպ, Կիլիկիա Գրատուն, ա.թ., էջ 40: Օջականին նուիրուած գրականութեան մէջ նշուել է, որ նախապատերազմական 1914ին ծնուած այս տղերը Մեծ Եղեռնով պայմանաւորուած ցրումը չէ, որ նկատի ունեն: Խօսքը նաև զաղափարական երկպառակութեան, այս կամ այն քաղաքական կուսակցութեան ծրագրի շուրջը միատրուելու մասին չէ: Ժողովումի ուժը քանդուել է ներսից. «Աղէտ մը կայ աղէտէն առաջ: Հասեր է կորիզին: Պայթեցուցեր է ան կորիզը, ցրուելով, պատռտելով, կեղորոնէն վտարելով» (Մարկ Նշանեան, «Գրական Կանգնումը», *ԿԱՄ*, թիւ 3-4, Փարիզ-Պոսթըն-Թորոնթօ, 1986, էջ 217):
- ⁵ *Մեհեան*, էջ 39:
- ⁶ Նկատի ունենալով, որ Վարուժանը Կոստան Զարեանի հետ ունեցած տարակարծութիւնների պատճառով շուտով հեռացել է *Մեհեանի* խմբագրութիւնից, անդրադառնում եմ խմբակի երկու անկասկած առաջնորդների՝ Օջականի եւ Զարեանի ասոյթներին:
- ⁷ Կոստան Զարեան, «Հայուն Յիսուսը», *Մեհեան*, էջ 48-49:
- ⁸ Նոյն, էջ 49: Այստեղ մենք մի կողմ ենք դնում Զարեանի՝ Օտտօ Վայնինգերի ակնյայտ ազդեցութեամբ զարգացուող «հակասեմական Յիսուսի» անպաշտպանելի թեզը եւ կենտրոնանում «ներքին վերապրումի» խնդրի վրայ:
- ⁹ Թւում է՝ խօսքն այստեղ աւելի շուտ, «համընդգրկուն (ունիւերսալ) յօրինուածքի» մասին է: Կարծում եմ, Նշանեանն իրաւացի է, ենթադրելով, որ Օջականը ոչ այնքան իր առաջարկած թարգմանութիւնն է նկատի ունեցել, որքան մտքում պահած ֆրանսերէնը (*ԿԱՄ*, էջ 220, ծնթ. 79):
- ¹⁰ *Մեհեան*, էջ 40:
- ¹¹ Յակոբ Օջական, «Եղիշէ Չարենց». նոյնի՝ *Արեւելահայ Դէմքեր*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէրեան Տպարան, 1999, էջ 278:
- ¹² Յցուն օրինակներ են *Դանթէական Առասպելը*, *Մահուան Տեսիլը*, որոնց մէջ Դանթէին յատկացուած է հեղինակին դժոխքի շրջաններով առաջնորդող Վերգիլիոսի դերը, Չարենցի արխիւում պահուող նախապատրաստական գրառումներն *Աստուածային Կատակերգութիւնի* կառուցուածքային տարրերի վերաբերեալ (Ե. Չարենց, *Անտիպ Եւ Չաւաքուած Երկեր*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1983, էջ 480), բայց նաև՝ Դանթէի դիմանկարի մշտագոյ ներկայութիւնը բանաստեղծի բնակարանում:
- ¹³ Օջական, *Արեւելահայ Դէմքեր*, էջ 258:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 305:
- ¹⁵ Յակոբ Օջական, *Ջուզակչիո Արեւելահայ Եւ Արեւմտահայ Գրականութեանց*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէրեան Տպարան, 1999, էջ 77:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 254, 257, 258:

¹⁷ Նոյն, էջ 260:

¹⁸ Բաւական է յիշել Մաթիկ Մելիքիանեանցի եւ թուրք հազարապետ փաշայի աւելի քան եօթնասուն էջ գրաւող զրոյցը *Մնացորդացի* (Յակոբ Օշական, *Մնացորդաց, Հտր. Գ.*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1988, էջ 221-294):

¹⁹ «...Այնքան աններելի միամտութեամբ մը թողուցինք, որ վճիռը գործադրէ այդ ժողովուրդը այնքան անպատիժ երանութեամբ» (Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Հտր. 10*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1982, էջ 530):

²⁰ Դիքորոշում, որ նա պաշտպանելիս է եղել դեռեւս հեռաւոր 1914ին, Ռուբին Մեակի հետ վեճի ընթացքում (*ԿՄՄ*, էջ 203-204) եւ որը վերջնականապէս որդեգրել է քանակականերին՝ Հայոց Մեծ Եղեռնի ողբերգութիւնն անձնապէս վերապրելու արդիւնքում:

²¹ Օշականն, իր իսկ բնորոշմամբ, գրականութիւնը դաւանել է որպէս «արեան երեւոյթ», իսկ արիւնը ոչինչ այլ բան չէ, քան «ներկում ու հեղուկ դարձող հող մը»: Արեւմտահայ գրականութիւնը «*ծնունդն է այն հողերէն, որոնցմէ երակներ բացուած են հայուն, թուրքին միսերէն ներս*»: Իր բացառիկ վաստակն Օշականը տեսել է նրանում, որ վկայել է հաւասարապէս երկուսի մասին (Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 644):

²² Հմմտ.՝ ծանօթ. 9:

²³ Այսպէս, *էղիպ Արքայ*ում հերոսն ընդունում է աստուածների կամքը, *էղիպը Կոլոնում*ում ընդվզում է դրա դէմ, բայց այդ ամէնը կապ չունի բեմական պատմութեան զարգացման հետ:

²⁴ Տիպական օրինակը Աննա Կարենինան է, որի կործանումը - որքան էլ ճակատագրորէն անխուսափելի - պայմանաւորուած չէ աստուածային կամ այլեւայլ ուժերի միջամտութեամբ:

²⁵ Տե՛ս՝ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 131: Օշականն օգտագործում է նաեւ բարեխառնութիւն եզրը, որը երեւի աւելի ճշգրիտ է, քանի որ ակնարկում է բարքերի միախառնուածութիւնը: Նշանեանն իրաւացի է, նշելով, որ բարեխառնութիւն բառի բովանդակութիւնն առաւել մօտիկ արտայայտում է գերմաներէն Sittlichkeit (Մ. Նշանեան, «Քննադատութիւնը եւ Սրբազնութեան Փորձընկալումը», *Կայք. Գրականութեան Տարեգիրք*, թիւ 3, Փարիզ, 1993, էջ 67, 70):

²⁶ «Էպոս» եզրն այստեղ հասկանում եմ Գեորգ Լուկասի իմաստով՝ որպէս «կորուսեալ բնական վիճակը» նկարագրող պատմութիւն: Էպոսը պատկերում է «ինքնապարփակ կեանքի ամբողջութիւնը», որին յատուկ են կենսակերպի, արժէքների եւ ընկերային յարաբերութիւնների հաստատուն կարգ եւ պարտադրող աշխարհըմբռնում: Վէպը, սրան հակառակ, աշխարհը նկարագրում է մասնաւորի կտրուածքով՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ արժէքային եւ ընկերային կարգերն արդէն խնդրայարոյց են դարձել (Georg Lukacs, *Die Theorie des Romans. Ein Geschichtsphilosophischer Versuch Über die Formen der Großen Epik*, Paul Cassirer (Վէպի տեսութիւն. պատմամիլիսոփայական փորձագրութիւն մեծ վիպական ձեւերի մասին), Berlin, 1920, էջ 44-60):

- ²⁷ «Ինչից իրերն առաջանում են, նոյնում էլ լուծւում են անհրաժեշտաբար: Քանզի նրանք պատժւում են իրենց անիրաւութեան համար եւ հատուցում են միմեանց ժամանակի կարգի համաձայն»:
- ²⁸ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 315:
- ²⁹ Lukacs, էջ 85:
- ³⁰ Ebenda, էջ 131-132:
- ³¹ Նոյն, էջ 135-136:
- ³² Տե՛ս՝ Նշանեան, «Գրական Կանգնումը», էջ 248:
- ³³ Տե՛ս՝ Օշական, *Մնացորդաց, Հտր. Գ.*, էջ 236:
- ³⁴ Այդպիսին է նաեւ մէկ այլ «աստծուց լքուած աշխարհ» նկարագրող *Երկիր Նայիրի*ն:
- ³⁵ Օշականի վէպը հնարաւոր է դառնում միայն այն պահին, երբ աշխարհը կործանուած է, ասում է Նշանեանը (*ԿԱՄ*, էջ 247):
- ³⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ 30:
- ³⁷ Հասկանալի է, որ այսօրուայ վերաբերմունքն այդ հեռանկարին՝ վէպի ուղղուածութիւնը չի փոխում:
- ³⁸ Paul Ricœur, *Vremia I Raskaz* (Ժամանակ եւ պատում), *Հտր. 1*, Մոսկուա-Սանկտ Պետերբուրգ, Ունիւերսիտետսկայա Կնիգա, 1985, էջ 82, 83:
- ³⁹ Տե՛ս՝ Աշոտ Ոսկանեան, «Վիլիելմ Դիլթայ. Պատմական Բանականութեան Քննադատութիւնից Դէպի Հերմենեւտիկա», *Գիտական Աշխատութիւններ. Հասարակական Գիտութիւններ, Պրակ 3*, «Լինգուա», Երեւան, 2005, էջ 123-150:
- ⁴⁰ Գրական ազդեցութիւնների առումով այս *համատեքստ*ում յիշատակելի է Մարսէլ Պրուստը, քանի որ օշականեան էպոպէան, իվերջոյ, ոչինչ այլ բան չէ, քան «կորուսեալ ժամանակի որոնում»: Այդ հանգամանքը լիովին գիտակցուել է գրողի կողմից. «Մնացորդացը որոշապէս կը հետապնդէ փրուստեան ճարտարապետութիւն մը» (Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 94:
- ⁴¹ Օշական, *Արեւելահայ Դէմքեր*, էջ 257:
- ⁴² J. Derrida, “Nasilye I Metafizika: Ocherki Misli Emmanuela Levinasa” (Բռնութիւն եւ մետաֆիզիկա. ակնարկներ Էմանուէլ Լեւինասի մտքի). նոյնի՝ “Pismo I Razlichye” (Գիր եւ տարբերութիւն), Մոսկուա, Ակադեմիչեսկի Պրոեկտ, 2000, էջ 157:
- ⁴³ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 330:
- ⁴⁴ Գրական քննադատութիւնը բաջադանք է, եթէ գրուած չէ, այսինքն չի պատկանում գրականութեանը (նոյն, էջ 77, ծնթ.):
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 132:
- ⁴⁶ Այդ մասին տե՛ս՝ Օշականի յիշատակումը տասերորդ հատորի էջ 377ում: Սա Դոստոեւսկու հետքերով գրուած միակ երկխօսութիւնը չէ. ակնառու է, օրինակ, որ Մաթիկի եւ հազարապետի խօսակցութիւնն աղերսում է քննիչ Պրֆիրի Պետրովիչի գրոյցին Ռասկոլնիկովի հետ:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 372, ծնթ.:
- ⁴⁸ Պէտք է ենթադրել, որ դժուարութիւնը ֆիզիկական բռնութիւնը վէպի միջոցներով արտացոլելը չէր: Թէ որպիսի գեղարուեստական ուժով կարող էր Օշականը նկարագրել զարհուրագրու խոշտանգումների պատկերները

տեղեակ ենք *Մնացորդացի* դրուագից, ուր պատկերուած է Մաթիկի նահատակութիւնը (Օշական, *Մնացորդաց, Հտր. Գ.*, էջ 324-341):

⁴⁹ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 102-106:

⁵⁰ Նոյն, էջ 105:

⁵¹ Նոյն, էջ 171:

⁵² Նոյն, էջ 469

⁵³ Նոյն, էջ 476: Հասկանալի է, իհարկէ, որ այս դիտողութիւնը կասկածի տակ չի դնում Կոմիտասի երաժշտութեան «հայկականութիւնը», այլ, աւելի շուտ, հարց է դնում կոմիտասեան երկերում «ազգագրական»ի եւ «անհատական-հեղինակային»ի փոխարարբերութեան մասին:

⁵⁴ Նոյն, էջ 103-104, ծնթ.:

⁵⁵ Նոյն, էջ 84:

⁵⁶ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 528-529:

⁵⁷ Տէ՛ս՝ Լեօ, *Թուրքահայ Յեղափոխութեան Գաղափարաբանութիւնը, Հտր. Ա.*, Երեւան, «Շաղիկ», 1994, էջ 33-48:

⁵⁸ Նոյն, էջ 34:

⁵⁹ Գիւղացիական համայնքն իր էութեամբ կայուն է: Երբ այն շարժման մէջ է դրում, համակարգը ջախջախւում է: Ռուսաստանում էլ նման գործընթացներ տեղի են ունեցել: Այլ բան է, որ ռուսը հայերին բռնի արդիացրել է - նախ օրապակաս, յետոյ՝ պայթիւնավտանգ յեղափոխական ձեւերով - թուրքը գերադասել է արդիանալ՝ ֆիզիկապէս ազատուելով իրեն խանգարող հայերից:

⁶⁰ Լեօ, էջ 49 եւ յաջորդները:

⁶¹ Օշական, *Մնացորդաց, Հտր. Գ.*, էջ 261:

⁶² Նոյն, էջ 256: Այդ մասին է վկայում նաեւ ազգային սահմանադրութեան երեւոյթը, որն - իր բոլոր դրական կողմերով հանդերձ - տարածուելով միայն հայերի համայնական կեանքի վրայ եւ վերաբերուելով միայն հայերին, խորացնում էր *ապարթեհիդը* (apartheid):

⁶³ Նոյն, էջ 275:

⁶⁴ Նոյն, էջ 276:

⁶⁵ Օշական, *Համապատկեր, Հտր. 10*, էջ 103:

⁶⁶ Մրանով արեւմտահայութեան վիճակը որակապէս տարբերուել է օսմանեան գերութեան տակ գտնուող այլ ժողովուրդների՝ յոյների, բուլղարների, սերբերի եւ այլոց վիճակից:

⁶⁷ Հրանտ Մաթեոսեան, *Սպիտակ Թղթի Առջեւ*, Երեւան, Հայագիտակ, 2004, էջ 144:

⁶⁸ Հմմտ.՝ նոյն, էջ 138:

⁶⁹ Ուշագրաւ է, որ դրանց մասին խօսելիս Օշականը նկատել է, որ հայկական աւանդոյթում ընդունուած է կենտրոնանալ միայն մահուան վրայ, աւելի քիչ ուշադրութիւն դարձնելով սեռականութեանը, այնինչ ինքն այդ երկուսը փոխկապակցուած է դիտարկում:

⁷⁰ Յակոբ Օշական, *Միւլէյման Էֆենտի*, Անթիլիաս, Տպարան Ալթափրէս, 1985, էջ 83:

- ⁷¹ Դիւային էսթետիզմի մասին տե՛ս՝ Աշոտ Ոսկանեան, «Homo Trickster, Կամ Էսթետիզմի Ծուղակները», *Ռուբիկոն*, Երեւան, 2/7/2004, էջ 69-72 եւ 86-94, առցանց՝ <http://www.arteria.am/hy/1349514646>:
- ⁷² S. Kierkegaard. *Entweder – Oder* (Կամ – կամ), Deutscher Taschenbuch Verlag, München, 2007, էջ 226:
- ⁷³ Օշական, *Միւլէյման Էֆենտի*, էջ 172: Տողերիս հեղինակն իրեն բաւարարուած կը զգար, եթէ մեջբերուած հատուածում նկատուէր այն փառահեղ ժեստը, որով Օշականն ի ցոյց է դրել հայոց արհեստավարժ-հայրենասէրների սիրած կարգախօսի պատկանելութիւնը դիւային էսթետիզմի յարացոյցին (Հմմտ.՝ Ոսկանեան, «Homo Trickster», էջ 88, ծանօթ. 82):
- ⁷⁴ Տե՛ս՝ թուրքի օշականեան բնորոշումը որպէս ժողովրդի, որ «*կեանքը կը տեսնէ սեռին ու արիւնին ակնոցով*» (Օշական, *Միւլէյման Էֆենտի*, էջ 173):
- ⁷⁵ Ուշադիր ընթերցողը պէտք է որ նկատած լինի, որ Օշականի վերը մեջբերուած հատուածում գիւղն աւելի շուտ արական է՝ հայրական, իսկ քաղաքը՝ կիներին, անորակելի ծորումներով, աւելի շուտ՝ իգական:
- ⁷⁶ Իրավիճակի տիպականութեան մասին Օշականը խօսում է *Համապատկերի* հետեւեալ հատուածում. «*Սուլթան Համիտին հայրը՝ խոհարար հայ մը շշուկող առասպելը 1850ական բարքերու արձագանգ մը չէ լոկ, այլեւ 1900էն երկարաձգուող պատմութիւն մը, այս անգամ պատմական ստուգութեամբ: Պրուսացիք, 1900ին, կը տեսնէին Հաուստէս աղբար մը, ա՛ն՝ որ «Մնացորդաց»ի մէջ կ'երևի: ...Իրա՛ւ, սու՛տ: Կը պատմուէր իր տարփանքը Համիտի ծոցին արժանացած ու յետոյ կին (փաշայի մը) իբրեւ, Պրուսա եկած սարայլոյի մը հետ: Նման արկածներու համար միշտ կարիք չկայ Պալզաքներու: Երբեմն պարզ մարդերը օժտուած են այս կոչումով, սեքս-ափէլը րտուածը երոպացիներու» (Օշական, *Համապատկեր*, Հտր. 10, էջ 140-1:*
- ⁷⁷ Օշական, *Մնացորդաց*, Հտր. Գ., էջ 399-400:
- ⁷⁸ Օշական, *Համապատկեր*, Հտր. 10, էջ 38:
- ⁷⁹ Նոր Բաղդիրք Հայկազեան Լեզուի, Հ. 2, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1981, էջ 783:
- ⁸⁰ Օշական, *Համապատկեր*, Հտր. 10, էջ 419:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 446:
- ⁸² Նոյն, էջ 490:
- ⁸³ Նոյն, էջ 487:
- ⁸⁴ Օշական, *Մնացորդաց*, Գ., էջ 424-425:
- ⁸⁵ Նոյն, էջ 453:
- ⁸⁶ Մեհեան, էջ 39:
- ⁸⁷ Օշական, *Մնացորդաց*, Գ., էջ 424-425:
- ⁸⁸ Մաթեոսեան, *Մպիտակ*, էջ 134:
- ⁸⁹ ՎԱՆ - «վոնտելը, քշելը, դուրս վտարելը, ...որից՝ վանել...»՝ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Երեւան, Համալսարանի Ապակետիպ No 10, Հտր. VI, 1926, էջ 535 եւ 537:
- ⁹⁰ Որքան էլ անսպասելի հնչի, կենսագրական առումով, վանքի՝ որպէս փակ տարածքի մարմնաւորումը Օշականի համար նրա հայրենի քաղաք Պրուսան է: Պնդումը անսպասելի է, քանի որ խօսքը թուրքերի պատմական մայրաքաղաքի

մասին է՝ լեցուն գուտ օսմանեան մշակոյթին պատկանող բազմաթիւ յուշարձաններով: Միւս կողմից, սակայն, «Պրոսպան քիչ անգամ հանդիպելի նմոյշ մըն էր մարդոց խումբի մը, ուր արեան նորոգման պատեհութիւնը ըլլար անկարելի: Այդ գաղութը չէ ընդունած եկուոր տարր: Ու պահած էր ԺԷ. դարու մեր բարքերուն գումարը, ուր ունենային մուտք ժամանակին ժանիքովը ներս նետուած օտար ալ յատկանիշներ: Չէին խօսեր մեր լեզուն, բայց կ'ապրէին մեր հայրենիքին ամենէն հզօր աւանդութեանցը մէջ: Ըսեր եմ տեղ մը, հիւանդն իսկ չէր կրնար Կիրակի օր մը պատարագը փախցնել: Ու փարթամ վաճառականներ հոգի կու տային շապիկ հագնելու, ժամուն լուր Կիրակիներն իսկ. տաղաւարները շինել՝ ձեզի» (Օշական, Համապատկեր, Հտր. 10, էջ13):

⁹¹ Նոյն, էջ 420:

⁹² Տե՛ս՝ Ե. Չարենց, Պատմութեան Քառուղիներում նոյնի՝ Երկերի ժողովածու Վեց Հատորով, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1968, էջ 204: Մէկ այլ տեղում Չարենցի գրական հերոսը՝ իմաստուն Բուդդան, թէ՛ւ գնահատում է նոյն երկում հայ գեղջուկին մարմանաւորող Կիկոսի՝ անվերջ փորձութիւնների ու բազում դժբախտութիւնների դիմակայելու անսպառ կարողութիւնը, բայց եւ «անմիտ ու սին» է համարում նրա կեանքը, քանի որ նա ոչ թէ ապրում է, այլ գոյատևում. «Յարգում եմ թէկուզ ես այդ Կիկոսին, / Բայց չեմ նախանձում այդ անվերջ, անխոնջ / Չգտումին նրա անպայման տեւել...» (Եղիշէ Չարենց, «Հերոսի Հարսանիքը». նոյնի Անտիպ Եւ Չհաւաքուած Երկեր, էջ 401):

THE GUARDIAN OF THE DISASTER
(SUMMARY)

ASHOT VOSKANIAN
ashot.voskanian@gmail.com

Hagop Oshagan, anxious about the symptoms of disintegration of Armenian society, promoted the plan of restoring lost Armenian unity by means of literature as early as 1914 in *Mehyan*. In Oshagan's view future Armenian literature had to replace weakened religious institutions and undertake the renovation of tradition, as had Dante's poetry in the case of Italy.

The Armenian Genocide of 1915 essentially transformed the problem. The Disaster became the focus of Oshagan's literature, making the collapse of Western Armenia its sole theme.

Oshagan looked for the roots of the Disaster beyond social relations, in the national subconscious conditioned by soil and blood, a place where "Turkishness" and "Armenianness" were crystallized. He believed that the interpenetration of these two irreconcilable substances had led to the earthquake of *Medz Yeghern*.

While comparing the Armenian catastrophe with devastation of the sinking mainland, Oshagan granted it cosmic universality, as well as the features of a distinct natural phenomenon. Thus the Disaster was turned into an absolute event, inexplicable to social critique.

Accordingly, the mission of the future Dante of Armenian literature was not the explanation of the Disaster, but its preservation and guarding by writing. Ironically, it is the Disaster that led the dispersed collective genius of Armenians to full disintegration, while it was supposed to fill the vacuum caused by the exhaustion of conventional beliefs and to shape a ground for new moral and social consolidation.

Another expression of the same conservative trend has been the idea of "monastery," which Oshagan considered an authentic symbol of Armenianness. However, what Oshagan meant by "monastery" is nothing else but the idealization of the traditional Armenian village community in the context of religious and cultural factors which are unique to a medieval cloister.

On the other hand, the cloister is a place of isolation from the outside world. This "closed space" is the only place where tradition can be transmitted from generation to generation and the fading village community (traditional embodiment of a "pure Armenianness") can be preserved from outside destructive influences.

However, the transfer of tradition in a closed circuit lacks the momentum of real development. *Duration* as the eternal repetition of the same is the vicious infinity (Hegel), which deters the nation from reengaging its own historicity.

ARMENIAN POLITICAL THINKING BEFORE AND AFTER THE YOUNG TURK REVOLUTION¹

ROBER KOPTAŞ
rober.koptas@gmail.com

ABSTRACT

This paper aims to examine the attitude of Ottoman Armenian society and its political elites towards the idea of Ottomanism and the Constitutional Regime in the Second Constitutional Period (i.e. after 1908) when, for the first time, an atmosphere of political pluralism was being experienced in the Ottoman Empire.

Dominant nationalist historiography in Turkey regards the Ottoman Armenians as a monolithic entity organized around a certain political rhetoric; namely, as the absolute supporters of Armenian independence and separation from the Ottoman State.

In this paper we will show that Ottoman Armenians did not constitute a monolithic society and held different views. Furthermore, we will avoid essentialist generalizations, re-construct the above-mentioned period, and examine the views of diverse Armenian groups. For instance, the policy of Ottomanism was adopted as a broad protective umbrella by Armenian political movements and political elites.

INTRODUCTION

Today, the “Armenian Question” is an over-loaded political issue. As a result of struggling nationalisms, the “sides” of the debate often tend to present a “selective history,”² which either ignores or distorts historical facts, and often falls into anachronisms in order to underpin their views. In fact, these sides are obsessed with justifying an established Armenian or Turkish attitude. Indeed, there is an abundance of reductionist studies describing either Turks as murderers or Armenians as traitors. These studies lack the necessary feeling of empathy and ignore the pains or the priorities of the other side. Further research and analysis of the historical events of the different periods in Armenian-Turkish relations may provide us with important evidence to see that the picture is not as the reductionist, essentialist and nationalist perspectives have depicted.

Traditional Turkish historiography regards Armenian political activities during the Hamidian era as a direct consequence of imperialist interference in Ottoman affairs aimed at weakening the state by creating unrest. These historiographers argue that the Western imperial powers of the time manipulated the Armenians, who lived in peace and harmony in

the Ottoman Empire alongside other ethnicities and who had been known as the “faithful nation” (*millet-i sadıka*) because of their loyalty to the Ottoman state. In order to challenge its territorial integrity and acquire a foothold in the Ottoman state, these imperial powers pushed the Ottoman Armenians to establish secret organizations, armed the Armenians and initiated terrorist activities with the aim of creating an independent Armenia in the eastern *vilayets*.

Though the assumptions of these formulations are true to some extent, they clearly ignore the real problems of the Ottoman Armenians, especially the rural Armenian communities. As Vincent Lima points out, the Armenian revolutionaries “generally hoped that a certain amount of self-reliance combined with European support would lead to fundamental improvements in the lot of Armenians, just as this combination had worked for the Christian peoples in the west of the Empire.”³ Indeed, although some Armenian revolutionaries fought for an independent Armenia in the eastern *vilayets*, most of them struggled against Hamidian despotism, which created unbearable conditions for most of the Armenian population. Furthermore, especially after the 1890s, some Armenian organizations cooperated with other revolutionary organizations, such as the Young Turks, in order to overthrow the Sultan and establish constitutional rule. For such cooperation to function, the Armenians had to reshape their demands, including calls for an independent Armenian state, and declare their respect for the territorial integrity of the Ottoman state after the Young Turk Revolution of 1908.

In the second half of the 1890s, for instance, the Armenian Revolutionary Federation (ARF) became increasingly uneasy about the western imperialist projects in Eastern Anatolia and sought for a more reliable relationship with western leftist movements.⁴ The publication of the well-known periodical *Pro-Armenia* under the leadership of Jean Jaurès with the help of some important leftist European intellectuals in Paris is a direct result of this relationship.⁵ Thus, as of the second half of the 1890s the ARF searched for a common base of co-operation with other Ottoman revolutionary groups, and especially with the Young Turks. These contacts, however, remained unfruitful. The main reasons for this setback were the insistence of the ARF on European intervention and revolutionary methods, which were unacceptable to the Young Turks led by Ahmet Rıza.⁶ The 1907 ARF congress made a radical turn and re-designed its aims for Ottoman Armenia. It called for “Political and social freedom, based on local autonomy and federative ties, within the boundaries of a democratic Ottoman state, in which all elections take place on the basis of a general, equal, direct, secret, and proportional suffrage, without discrimination by

race, religion, or gender" (emphases are mine).⁷ The policy changes ushered in such co-operation.

In fact, especially after the Young Turk Revolution, all Armenian political organizations in the Empire declared their support for the new regime, ceased armed struggle and were transformed into legal political parties. Nevertheless, this cooperative approach and the extent of the transformation of their principles are generally ignored by mainstream Turkish historiography.

Esat Uras, for instance, one of the most important Turkish historians of Armenian-Turkish relations proficient in Armenian, writes:

After the proclamation of constitutional rule on July 23, 1908, there was an artificial silence in the [Armenian] committee activities. The leaders of the committees declared in their written statements and speeches that they would only work for the defense of constitutional rule by transforming their activities into a legal and legitimate form. ...The committees which showed such a sincere façade to the government while the excitement of the first days were fading, slowly took up their previous activities again, benefiting from both the weakness of the government and the permissiveness of the circumstances.⁸

Another scholar, Kâmuran Gürün, who wrote a detailed history of the Armenian Question, never mentioned the legalization process that Armenian parties and organizations underwent. He presented them merely as terrorist organizations that aimed at creating an independent Armenia. While examining the constitutional period - which is very important for understanding the evolution of the revolutionary Armenian organizations into legal political parties - he ignores such transformations and relationships between Armenian and other Ottoman political parties. He examines the Adana massacres of April 1909 and the negotiations of the 1914 Reform Agreement for the eastern *vilayets* only from the perspective of steps taken to create an independent Armenian state.⁹ Clearly, he tries to convince the reader that in the second constitutional period Armenian political organizations aimed only at creating an independent national state through terror tactics - i.e. Adana event - and international diplomacy - i.e. the 1914 Reform Agreement. Such a narrative, disregarding the general Armenian sympathy for constitutional rule, and the peaceful resolution to the ethnic conflicts between Armenian and Muslim communities arising mostly from land and public security issues, serves only as a would-be justification of the massacres of 1915.

Yılmaz Öztuna, whose article examined the political environment of the Armenian Question, takes up the question with the Ottoman-Russian War of 1877-1878 and never refers to any sort of unrest before that date. Öztuna claims that the Armenians lived in peace before western imperialist

intervention, which is very typical of the defensive Turkish position. Regarding Article 61 of the Berlin Agreement,¹⁰ Öztuna writes:

In such a vast territory, in which the population was sparsely settled, living in tribal communities in the villages, and in which important cities were rare, it was impossible to initiate a reform in favor of this minority even if the Ottomans wanted it. It would end up making the Armenians and Muslims adversaries. This, in fact, happened as a result. Although the Armenians, like all other non-Muslim minorities, had good relations with the Muslim majority until that time, grudges and hatred would appear between them. Then, what did the Western states, which were pushing for such a reform, want?¹¹

In Öztuna's article the only reference to the political developments in the constitutional period labels constitutional rule as a "euphoria of democracy" (*demokrasi furyası*): "It was like all the bans were removed, such that, the ARF and the SDHP societies, *which were Armenian terrorist organizations*, opened new branches with legal signboards in many cities of the empire. They turned their buildings into stores of guns and ammunition" (emphases are mine).¹²

Contrary to Öztuna's views, contemporary international literature on the issue clearly shows that the emergence of the "Armenian Question" was considerably earlier than its appearance in the international diplomacy of the last quarter of the 19th century, after the intervention of powerful European states. The emergence of the question can be roughly divided into different phases: a) the "re-conquering" of the eastern *vilayets* in the 1830s by the Ottoman central state in order to dismantle the Kurdish domains that were experiencing considerable autonomy and settle the nomadic Kurds; b) the Tanzimat reforms after 1839, which aimed at reaching a peak of modernization and usually created serious fiscal pressure, especially for the non-Muslims of the eastern *vilayets* because of double taxation by the state and the Kurdish tribes; c) the migration into Anatolia of hundreds of thousands of Muslims escaping from Russian rule, which started with the Crimean War in 1854-56 (and even earlier, to 1829, after the Treaty of Adrianople) and continued for decades. This exacerbated the land conflicts between Muslim and non-Muslim communities.¹³

The emergence of the Armenian political parties and their transformation into legal parties after the Young Turk Revolution of 1908 was one of the most important phases of the Armenian Question and the Armenian-Turkish relations. Today, as seen in the instances above, most of the scholars in Turkey - focusing mainly on justification of the massacres and deportations of 1915 - look at historical events and their development from a perspective influenced or "damaged" by the 1915 events. They

ignore the impressive changes that the Armenian political movements underwent after the 1908 Revolution. Studying the period without assessing the cooperation or common political agendas of the Armenian parties and the Young Turks before and after the Young Turk Revolution distorts the facts and portrays Armenian political activities as only terrorist attacks against the Sultan and the territorial integrity of the state. Such an approach fails to explain why, for instance, Tevfik Fikret, a prominent intellectual and poet would write a poem on the unsuccessful attempt to assassinate Sultan Abdülhamid by Armenian revolutionaries in July 1905. Obviously, Armenian-Turkish relations were very complicated and need a closer and deeper examination:

O sacred explosion, O revengeful smoke
Who and what you are?
Who are the reason for this attack? For what?
There are thousands watching over you, but you are not there;
You look like an invisible but savior's hand.
O glorious hunter, you didn't lay your trap in vain;
You fired, but unfortunately could not hit!
The ignoble having fun by crushing a nation,
Owes his joy gratefully to a moment of delay.¹⁴

A precise assessment of the emergence of the Armenian Question and the legitimized political organizations, alongside the priorities of the Ottoman state, are necessary to understand this transformation and more generally the political conditions in which these activities took place. Thus, one needs to understand the most influential line of activity among the Armenians in the second constitutional period until 1915, of which the ARF as a political party and Krikor Zohrab as an ideologist and an independent Ottoman-Armenian intellectual were the most influential representatives.¹⁵

Troshag (flag), the official organ of the Geneva-based ARF, expressed very intense emotions towards Fikret after the assassination attempt: "The hatred which accumulated inside us came out with a great explosion and shook the Yıldız and its environs! One minute later, a few steps nearer... The owner of the crown would have fallen without breath with all his camarilla."¹⁶

Dramatically, opposing the views of Fikret and *Troshag*, *Arevelian Mamul* (Eastern Press), an Armenian journal of İzmir, exalted Sultan's salvation from the bomb through prayers: "Asdvadz Bahe Mer Veh. Sultane: Hulis Ute Orvan Vad Ararke" (God Save Our Grand Sultan: Bad Event of Eight of July).¹⁷

ARMENIAN COMMUNITY, ARMENIAN REVOLUTIONARY ACTIVITIES AND THE OTTOMAN STATE IN THE 19TH CENTURY

Armenians in the Ottoman Empire constituted a multi-layered heterogeneous entity, both horizontally and vertically. Their concerns varied depending on certain regional or social characteristics. In order to understand the “Armenian Question” and the diverse dimensions of Ottoman Armenian life in the 19th century it is important to take into account the huge social, cultural and economic peculiarities of big cities such as İstanbul or İzmir, or in those *vilayets* populated by Armenians such as Garin (Erzurum), Paghesh (Bitlis), Daron (Muş), and Vasbouragan (Van), or the villages of different sizes on the peripheries of these cities.

a) Geographical and Social Differences

The Armenian *millet*¹⁸ which was organized under the leadership of the Armenian Patriarchate of Constantinople in 1461 by a *ferman* (imperial decree) of Sultan Mehmed II, had significant geographic, economic and social differences within itself: the peasants in the countryside, the *esnaf* or the people of traditional crafts in small towns, the owners and the workers in the small factories or workshops, the population in the big cities dealing with crafts or trade, and merchants traveling throughout the empire, etc.

Anaïde Ter Minassian describes the similarities between Armenians living in the Ottoman and Russian empires in the 19th century. According to Ter Minassian, the Armenian people commonly had a social structure with a “broad peasant base, a relatively developed middle class, a national clergy, and no nobility.” The Armenian middle class was made up of traditional artisans, traders in villages and small towns, the caste of artisans and bazaar merchants in the cities, intellectuals and well-to-do members of liberal professions.

According to Ronald Grigor Suny, in the 19th century, the Armenians were a nation divided in two major ways: geographically and by social class.¹⁹ Geographically, the Armenians of Armenia were divided by the frontier among the Persian, Ottoman and Russian Empires. “But more than a geographical separation,”²⁰ this division had important social, cultural, and economic effects. In the late 19th century the Ottoman Armenians were “poorer,” “less well-educated,” “less urbanized,” and more “backward,” than their brethren in Russian Armenia. The rural population of the eastern *vilayets* had little contact with the urban, commercial Armenian elite,²¹ and was frequently threatened by Kurdish, or newcoming Muslim immigrant neighbors.²² Suny concludes that: “Both Turkish and Russian Armenians lived in stratified societies, the elites of which were urban, cosmopolitan, educated, while the majority lived in a culture of poverty bounded by the limits of village life.”²³

In a nutshell, the Armenians of the Ottoman and Russian Empires, were grouped in social classes and lived in dissimilar conditions due to the diverse economic development of their countries. Likewise, the life-styles, expectations, aims, world perceptions, and most importantly, interests of different Armenian social classes varied. Consequently, it is impossible to present Armenian society in the 19th century as homogeneous. Statements that the “Armenians were aiming at this” or “Armenians were doing that,” are historically groundless, and more importantly, essentialist. Interestingly, although the geographic divisions among the Armenians played an important role in determining their political attitudes, it was the Russian or Caucasian Armenians who paid attention to the problems of their brethren living in the eastern *vilayets* of the Ottoman Empire, rather than the Armenians of İstanbul or İzmir, who shared the same dialect and the same country.

b) The Armenian Patriarchate of Constantinople

Although the Armenian *millet* was over different regions, from east (i.e. Kars, Van) to west (i.e. Kütahya, İzmit), from north (i.e. Trabzon, Kastamonu) to south (i. e. Adana, Aleppo) at the beginning of the 19th century, the Armenian Patriarchate of Constantinople was the most important center of its internal organization and administration. The traditional system of *zimmi*²⁴ which was based on a rough separation of the non-Muslims from Muslims, gave the Patriarch broad authority, which went far beyond religious power and acquired a social aspect too.

The Patriarchate was the center that granted civil rights of divorce and inheritance. The Patriarchate was also the only authority that could permit the printing of various kinds of books.²⁵ It collected *azkayeen durk* (national tax) from the Armenian subjects of the Empire. A quotation from an article of Garabed Utudjian (1823-1904), an influential journalist and the founder of the most effective Armenian magazine of the period published in İstanbul, *Masis* (1852-1908), might show the authority the Patriarchate exercised over its nation.

In those days, the name of the Patriarchate was terrifying. When a porter came to a man and said “Come here, the *vekil hayrsourp* (holy father) wants you!” the spit in the man’s mouth would dry, and he would start to tremble due to his fear. It was impossible to oppose. The porter carried a hooked chain under his coat; if anyone resisted, he would fasten the chain around his neck and pull along him by force like a dog; nobody could save that miserable man from the porter’s hands. [When they got to the Patriarchate] it was out of question to utter any word to the *vekil hayrsourp*. Without any long prologue, he applied force to the baron or

agha who had a grand *kalpak* or a nice coat, and ‘honored’ him with 25-30 strokes of a cane.²⁶

The new bureaucracy made serious reforms to modernize the state apparatus and daily life, as the political environment of the *Tanzimat* period provided a convenient milieu for the realization of innovative ideas in the Armenian community. The power the Armenian Patriarchate wielded over the Armenians was harsh. It generated distress and uneasiness, especially among the middle classes of the big cities and the upcoming Armenian intelligentsia. This civil and “secular” opposition movement against both the clergy and the wealthier class, who controlled the Patriarchate or at least co-operated with the clergy, made the transformation of the balance of power possible. It was the intellectual structure of this opposition movement that generated attention to the problems of the Armenians of Anatolia. However, this movement - although aware of the sufferings of the rural Armenian population - avoided developing strategies to address their problems.

c) *Amiras, Esnafs*, and the “Young Armenians”

During the period between the 17th century and the second half of the 19th century, the master of the Patriarchate was not the Patriarch or the higher echelons of the religious hierarchy. Wealthy Armenians, called *amira*²⁷ thanks to their economic status, held the power to dominate and control the administrative affairs of the Patriarchate. The *amiras* had strong ties with the Ottoman state administration and mostly occupied high offices in the state bureaucracy. The *sarrafs*, who supplied cash to the tax collectors and the state, the directors of the imperial mint (*darphane emini*), the chief masters of architecture (*hassa mimarı*), the heads of the imperial gunpowder factories (*barutcubası*), the heads of the imperial bakery (*ekmekçibaşı*), the heads of the imperial jewelry (*kuyumcubası*) and others were mostly members of the Armenian *amira* families. Because of the recurring debt crises of the Patriarchate, the *amiras* supplied money to the Patriarchate. The *amira* class played a role similar to charitable and benevolent associations or philanthropic societies. They founded schools, orphanages, hospitals, and churches in the capital. Thanks to these activities they presented themselves as the leaders of the nation, chose patriarchs among the archbishops who would defend their economic and political interests, and subverted those who acted against their interests.²⁸

As of the late 18th century, due to their rising economic power and customary bonding, the Armenian *esnafs* - the “middle class” of the Armenian population in the capital - gained a foothold on the administrative stage, especially in the local neighborhood assemblies (*taghagan khorhurt*) which were traditionally organized around churches.

The history of Armenian Constantinople in the 19th century is usually presented by both religious and lay Armenian historians as a history of class struggle between two classes.²⁹ This contest between the *amiras* and *esnafs* is described as the motor of change and progress. That is true especially when the process through which the *esnafs* became increasingly involved in national problems is taken into consideration. When the *esnafs* demanded participation in the administration of the Patriarchate, and consequently in the affairs of the whole *millet*, the *amiras* feared losing ground and violently opposed them. The conflict lasted for decades and ended in the 1850s, when a small but effective group, the young generation of Europe-educated intellectuals, entered as a third class into the arena against the *amiras*.

Unlike the *esnafs* and *amiras*, the world view of these "Young Armenians"³⁰ was not limited to their class interests or participation in the decision making mechanisms of the Patriarchate. They were aware of the problems of the modernization process carried out during the *Tanzimat* era in the Ottoman state and the conditions of the Armenians in the rural Anatolian areas. According to their interpretation, the only way to "rescue" both the state and the *millet* was "re-organization." They stressed the need for "modern" apparatuses such as a constitution, elections, and parliament. They considered education crucial for the transformation of society and founded the *Araratian Engerutium* (Ararat Society) in Paris, in 1849, aiming at the development of the Armenian educational system in the Ottoman Empire. The charter of the association proclaimed the project's broad scope from the capital to Anatolia. The "elitist" perspective of the charter distinguished the movement from the Caucasian Armenians' class-based perspective.

*Only the elite of a nation can comprehend the true significance of the word "nation"... It is because of ignorance that our nation has reached this miserable condition... the happiness of a nation can only come through education... The aim of the Araratian Engerutium is to bring progress to the Armenian nation and to provide for all its needs...*³¹

The publishers of the charter, who were Armenian educated youths from diverse universities of Europe and mostly came from higher and middle class Armenian families of İstanbul and İzmir, described the conditions of the Armenian population as "miserable" as early as 1849. Clearly this word mostly refers to the rural Armenian population. James Etmekjian writes that: "Those who went to France were fully acquainted with the Armenian problems at home, namely, a stiflingly authoritarian administration and a state of semi-servitude characterized, among other things, by exploitation, insecurity, unequal justice, heavy taxation, and illiteracy. The social, political, literary, and intellectual ferment they saw in

France contrasted sharply with realities at home.”³² However, one should note that the general socio-economic conditions of the various ethnic groups living in the regions where Armenians lived were not very different. The above provides a notion of the awareness within the Armenian intelligentsia regarding the question of the Armenian people prior to the internationalization of the “Armenian Question” at the Treaty of Berlin in 1878.

Indeed, the pages of the Armenian weekly *Jamanak Hantes Hairenanver* (Time Journal Devoted to the Motherland), which was founded by young Armenians in İstanbul in 1863 in order to spread liberal and constitutionalist ideas, is full of news of unrest among the Armenian rural population in Muş, Bitlis or Van. In its first issue the paper published the petition of a group of Muş migrant workers in İstanbul, addressed to the Patriarch and the Mixed Council of the Patriarchate, describing the conditions in the rural areas:

Although the appointment of patriot Mgrdich Khrimian Vartabed to Muş as the religious leader is a great joy, the sufferings of the people of Muş in the hands of unlawful and bandit Kurds have become unbearable and have led us to desperation. Until this day, with the efforts of the esteemed *kaymakam paşa* it has been possible, to a certain extent, to find a cure to Kurdish attacks. However, the fact that the *kaymakamlık* has been moved from Muş to Bitlis has led to our utmost desperation. Now we apply to you, our exalted Patriarch and our respected council members; please take a look at the miserable condition of your brethren. We, the people of Muş, are all peasants, sow the land with great effort and try to earn the daily bread of our children. Throughout the year we stand up against snow, rain and sun and work hard; yet, unlawful Kurds come and seize our crops. (While our hands are tied, who can resist them?) During these confiscations, do you think abduction of girls decreases? The tithe given to the state has got out of control and has become twenty-, thirty-fold more. According to the law, it is necessary to pay one-tenth of the total harvest. Now, they ask for money from us. Money! And we do not know where to find this money. The first signs of this poverty are starting to be seen. In recent times five to six hundred people from Muş have left their homes for İstanbul. And to become what? A porter, if he can manage to! Each day more and more people disperse their family among other households and go to İstanbul. There is even emigration to Russia.³³ If it continues like this, one day you will find no Armenians in Muş...

14 November 1862, İstanbul, Suffering emigrant people of Muş³⁴

In another issue the paper gave a list of illegal acts that Armenians faced in Muş:

21 April: Karaçoban village. The son of Shedo was shot in the field while talking to Kurds. / 23 April: Haramik village. The son of Sarkis, while putting sheep out to pasture, was wounded by Kurds, and his clothes were also taken. / 27 April: Kaghnik village. The son of Minas was stabbed by Kurds of his own village. The guilty were arrested by the police but released in two to three days. / 1 May: Burnaz village. The son of Reis Bade was wounded by Kurds as he was ploughing the land. / 6 May: Yeniköy village. The son of Reis Amrga was shot with a rifle as accompanied his sheep, near to their village. / 8 May: Duman village. They shot and wounded the son of Reis Simon in the mill, stole four bushels [kile] of flour and ran away. / 22 May: At three o'clock on Monday morning, on the eastern side of Surp Garabed Monastery, outside the city walls, two gunshots were heard. Fortunately, the bullets passed over the roof and did not hurt anybody. The same event was repeated on Sunday night around half past four. All panicked, and we called the police.³⁵

Such instances clearly show that the rural Armenian population looked to their brethren living in the urban centers of the Empire for help to address their problems. But, as Hratch Dasnabedian points out, the *amiras* of Istanbul and the conservative higher strata of Armenians had, "voluntarily or involuntarily, no power to improve the unbearable conditions of the Armenians of the eastern provinces of Turkey."³⁶

However, this European populist idealism brought in by the nationalist-reformist ideology of the liberals, who were looking for a solution to the sufferings of the rural Armenian population, was confronted by the conservative elements who were mostly related to the state. This confrontation prevented them from addressing the lawlessness in the Armenian *vilayets*. Very inexperienced, the liberals failed to remove the invisible barriers between the capital and the rural areas.

The Young Armenians stepped back politically due to the opposition of the *amiras*, but hit back by actively getting involved in the educational system of the community. In 1853, they first entered one of the executive committees of the Patriarchate and took over all the seats of the *Usumnagan Khorhurt* (Educational Committee), which was based on the *Academie Française* model. However, they were more seriously challenged by the *amiras* when they initiated modernization of the classical Armenian language, the *krapar*, which was very different from the Armenian spoken in everyday life. In 1853, when Krikor Odian, who later became a consultant of Mithat Paşa (the father of Ottoman constitutionalist movement), published a grammar book named *Ughghakhosutun Arti Hay Lezouin* (The Orthology of Contemporary Armenian) with the consent of the Educational Committee, the Young Armenians were harshly criticized

by the *amiras* and the intellectuals who supported them. The book was seized and banned by a decision of the Patriarchate. The central administration of the Patriarchate, whose members were mostly *amiras*, judged the author and proclaimed him guilty; with the help of the Patriarch, Hagopos Seropian, Odian barely escaped excommunication.³⁷ The struggle between conservatives and liberals on education and language issues reflected the difference in the political conceptualization of the future of both the Armenian and the Ottoman states. The words of Odian about Nahabed Rusinian, one of the prominent liberals of the time, must be understood in this context: “In those days, the Nation had a semblance of an administration, a semblance of a language, and a semblance of schools. They [Rusinian and Krikor Odian - R.K.] undertook to give form to these three things, which are the three things essential to national progress. From these undertakings the Constitution, Orthology, and the Educational Council were born.”³⁸

d) The Armenian National Constitution and the Rural Armenian Population

In 1860, after long negotiations and examinations, the *Azkayeen Sahmanatroutiun Hayots*³⁹ (*Nizamname-i Millet-i Ermeniyan*, Armenian National Constitution) was approved by the *Azkayeen Joghov* (National Council) of the Patriarchate. The Constitution, the first of its kind, was a victory for the Young Armenians, who called themselves *lusavorial* (enlightened) and their rivals *khavarial* (living in darkness). These were the most popular terms against the *amira* class in the Armenian papers of the time. However, the Ottoman state did not ratify the text, despite the fact that it was the Sublime Porte at the first instance who had encouraged the non-Muslim *millets* to prepare *nizamnames* (constitutions) after the Reform Edict (*Islahat Fermani*) of 1856.⁴⁰ As a result, in 1863, a “revised” edition of the Constitution was ratified by the Sublime Porte. But, as Arshag Alboyadjian’s detailed comparative analysis of the two texts shows, the revised constitution was insufficient to respond to the demands and needs of the Armenian community:

All the amendments, which had a purpose, were enforced by the nature of the Sublime Porte, which cannot be reconciled with the constitutional regulations due to its monarchical foundations. Therefore, the 1860 Constitution, a pure document of law in language, organization and legal perfection, when rewritten as the 1863 Constitution, had lost much of its original perfection. In general, the 1860 National Constitution was an example of a constitution based on democratic principles. On these grounds, the basic principles, national executive structure, sphere of jurisdiction of each institution, and mutual relations were constructed. However, in the 1863 Constitution, these were no longer the main

sections of the text; instead of a clear description, they were only implied implicitly.

(...) [the 1863 Constitution as a] document of law, which can only implicitly express its spirit, will eventually carry the signs of this forced effort, and will be a victim of these shortcomings.⁴¹

An analysis of the 1863 Constitution shows that the inclusion of the rural Armenian community was very limited. Out of the 140 members of the Armenian National Council only 40 representatives (two-seventh of the total) were to be elected from the Anatolian *vilayets*. 80 would come from the various suburbs of the capital, and another 20 would be elected from among the higher echelons of the clerical hierarchy. Article 66 granted eligibility to vote to males who were above 25⁴² and paid at least 75 *kuruş* per year as "national tax."⁴³ Moreover, according to Article 70 those elected as representatives of the cities of the *kavars* (provinces), did not have to live in those cities. Consequently, the majority of the representatives was elected from among the Armenian notables of İstanbul.⁴⁴

The majority of the Armenian population living in the villages or small towns of Anatolia could not make their voice heard in the Council or put their problems onto its agenda and bring them to the attention of the Patriarchate. This created many problems, especially at a time when the Armenians in Anatolia had pending and unresolved security concerns. It was a "dialog of the deaf" between İstanbul and the Anatolia Armenians. It is noteworthy that, even as late as 1908, the party formed under the name of *Ermeni Meşrutiyet ve Hukuk-ı Avam Taraftarı* (The Armenian Party of Supporters of Constitutional Rule and Rights of the Commons) expressed the need (in the second article of the "National Purpose" section of its program), to "modify the Armenian National Constitution (...) to current needs"⁴⁵ in order to resolve the problems in the representation scheme. Resolutions of the Seventh Congress of the ARF held in August 1913 said: "Due to the deficiencies of the Armenian National Constitution, various strata of the Armenian community were not represented in the National Central Council according to their real numbers and power. The voices of İstanbul Armenians overwhelm the millions of Armenians in provinces, thus depriving most of the social classes."⁴⁶

The Young Armenians gained significant success against their rivals, the *amira* class, with the help of their allies, the *esnafs*. Nevertheless, they could not put an end to the dominance of the Armenian notables in the affairs of the *millet*. More importantly, however, the Young Armenians succeeded in drawing attention to the hardships their compatriots suffered in Anatolia. Yet, in the final analysis, they lost the opportunity to guarantee

the representation of the Armenian masses in Armenian national institutions. Their belief in reform as a method to change society and their elitism prevented them from creating extensive, radical programs to address the “national question.” Their failure in addressing the problems of the Armenian rural population became increasingly obvious at a time when the conditions of the Armenians were worsening in the second half of the 19th century. Although the liberals in the capital or other urban centers aimed at national progress through education, in most cases the problems rural communities faced were beyond the capacity of such a perspective. In 1886, a writer from Muş, Kegham D. G. Daronian,⁴⁷ criticized this perspective in an article published in *Masis*: “Bread first and education second! ...The village schools today ...are a real danger to agriculture, depleting its forces by producing more and more vagrants and unemployed every year.”⁴⁸

Nevertheless, one of the most important outcomes of the liberal movement was “cultural revival”. After the 1850s, impressive numbers of cultural and educational institutions as well as printing and publication houses, were founded. The growth of the Armenian press was astonishing. The journals published news and articles about Armenian communities, especially about those in Eastern Anatolia, in order to establish a bond with them.⁴⁹ A large number of educational, cultural, patriotic and national-social organizations flourished, along with student, graduate and educational unions. Alongside the nationalist literary works of authors such as Khachatur Abovian (1804/1809-1848), Father Mgrdich Khrimian (1820-1907), Raphael Patkanian (1830-1892), Father Leon Alishan (1820-1901) and Raffi (Hagop Melik Hagopian, 1835-1888), which influenced successive generations, this cultural base generated an appropriate environment for the development of Armenian political parties.⁵⁰

e) Politics Among Western and Caucasian Armenians

The failure of the Armenian middle class and the intelligentsia in western Anatolia and the capital to resolve the “national problem” was a factor in generating political organizations which more openly defended the rights of the Armenians of Anatolia. In line with the Bulgarian nationalist and Russian/Caucasian socialist movements, the methods of these Armenian organizations were not reformist but revolutionary, especially as a reaction to the Armenian libertarian movement developed by the Armenian intellectuals in mid-century İstanbul. Indeed, “The Armenian intelligentsia in Turkey studied in Italy and France. They were aroused by the French revolutions, the unification of Italy, and pre-Marxian socialism. The Armenian intelligentsia in Russia studied in Moscow, Saint

Petersburg, Dorpat, Leipzig, and Berlin. They went through the same phases as the Russian intelligentsia and discovered Marxism."⁵¹

The differences between the political movements developed in Istanbul and in the Caucasus were clearly diagnosed by Ronald Gregor Suny. He notes that the Young Armenians of the Ottoman Empire were educated in Western countries, influenced by Western literary movements, and developed a liberal streak stronger than the Russian Armenians. This movement was developed by a reformist intelligentsia "that largely avoided the more violent revolutionary influences of the Caucasians." The Armenian bourgeoisie was not happy with revolutionary ideas and "did not, for the most part, see itself as responsible for the welfare of the Armenian masses, the peasant majority and the new, emerging working class. Rather than developing a sense of national leadership, or placing themselves at the head of a national movement, the Armenian bourgeoisie tended to attach its fortunes to the fate of the imperial powers." Under these conditions Armenian revolutionary parties, particularly the most influential ones, the Hnchags and Tashnaks, wanted to "shake down" the Armenian bourgeoisie "by threatening it with terrorism."⁵²

The problem of the Armenians in the Anatolian *vilayets* was often described as agrarian. Ter Minassian notes the conditions the Armenian peasants experienced in the 19th century and highlights some of the crucial problems they suffered. There was a new system of taxes, but the modes of collection remained archaic. As a result, fiscal pressure increased. An additional problem was "double taxation" in the rural areas, one paid to the state and the other generally to the Kurdish tribes. Other related issues, such as the "feudal rent," abuses, corruption, and anarchy, extortions by tax farmers and usurers (often Armenian *ağas*), and Muslim landowners caused distress. Famines, the dispossession of the Armenian peasantry with the appearance of the Circassians or other Caucasian or European Muslims and the settling of the nomadic Kurds; the pressure of Kurdish tribes forcing them to purchase protection (*hafir* in Kurdish) and the pillaging and carrying off of women and flocks added to the hardships of the rural Armenians.⁵³

To sum up, although the Armenian middle class and the intelligentsia, who initiated the cultural-political movement, were the first to underline the problems of the rural Armenians in the 19th century, under the relatively liberal winds of the *Tanzimat* period, they were unable to transform their gains, especially the Armenian National Constitution and the Armenian National Assembly, into means of talking about the problems in the provinces. Their elitism and the limitations of the Ottoman political environment prevented them from helping the rural population by making their voices heard more.

The activities of the Armenian National Assembly of the Patriarchate ceased on 4 September 1891 due to an imperial decision.⁵⁴ This was one of the acts of suppression of the Hamidian regime. One can assume that the closure of the only legal forum for the expression of Armenian political demands resulted in the strengthening of the Armenian revolutionary parties, which were proclaimed illegal by the regime. Until 1908, the Armenian National Assembly convened three times, but solely to elect the new Patriarch or the committee sent for the election of a new Catholicos in Etchmiadzin. Only after the Proclamation of Liberty in July 1908 did the Armenian National Assembly resume its activities.

On the other hand, after the establishment of various local self-defense organizations in eastern Anatolia and their relatively quick fall, revolutionary organizations were established by Caucasian Armenians, who assumed a position as representatives of the Armenian sufferings in Anatolia. The Armenian bourgeoisie in Tiflis, Baku or Constantinople accepted the disparity between them and rural communities as natural, and they more easily tended to favor an evolutionary transformation of their countries. On the other hand, "...to a small minority of young and sensitive Armenians, this disparity was intolerable and was justified neither by nature nor history."⁵⁵

As Ter Minassian points out, these revolutionary organizations had "a messianic revolutionary and national vocation: to drag the Armenian people out of its 'Asiatic darkness' and economic backwardness, give it back its dignity lost during centuries of subjection, and inculcate it with national consciousness and political will."⁵⁶ In the beginning, Armenian revolutionary circles, being nationalist more than socialist, were far from criticizing Russian autocracy and aiming for Russian help in the resolution of their national question:

The peculiar position of the Armenians as a people divided between two empires imposed a stark political choice on radical Armenians: as radical opponents of political oppression they might join with their comrades of other nationalities and work toward the elimination of Russian autocracy, or they might go their own way, organize autonomously, and work against the Ottoman oppressors of the Armenian peasants in Anatolia. Paradoxically, the Armenians' contact with Russian populism helped to shape their consciousness of the conditions in which their brethren in Turkey lived, and, therefore, impelled Caucasian Armenians to turn from the struggle against Russian autocracy toward the national struggle in Turkey.⁵⁷

Although they remained a minority, there were also some groups or factions opposing the trend concentrating only on Anatolia. Such groups argued the importance of addressing Caucasian Armenian hardships as

well. Especially after the 1880s the Russification policies of the Russian autocracy in the Caucasus in particular created unrest. Indeed, in 1881 the Tsarist government closed down Armenian schools in Baku, Tiflis, Batum and Yerevan. These policies instigated Armenian revolutionaries to start searching for co-operation with revolutionary organizations of other nationalities in the Caucasus.

Consequently, the claim that Armenian political movements, especially the revolutionary ones, emerged as a result of imperialist projects is unfounded. It is justified to say that, especially after the Berlin Congress, Armenian revolutionaries tried to attract foreign attention to the Armenian *vilayets*. They took to the streets and claimed that imperialist power politics often took advantage of the Armenian revolutionary activities in order to control the area - especially at a time when western public opinion was prepared to condemn the "Muslims" because of the "Christian" sufferings in the "Orient."⁵⁸ Nonetheless, Armenian political activities, in essence, were responses and reactions to the sufferings experienced. They emerged mostly because of the new economic regulations of the Tanzimat era.⁵⁹ Moreover, the Armenian upper class of İstanbul and İzmir, who dealt with trade or occupied high ranking of state offices, were mostly opposed to Armenian revolutionary activities. The tension and split between higher and lower Armenian classes became obvious in the last quarter of the 19th century. They are realistically reflected even in literary short stories and novels of the time.⁶⁰

One may argue that the Ottoman government approached the Armenian issue having in mind the likelihood of Russian occupation of the area, especially after the changes in international politics, particularly the British-Russian rapprochement in the last decade of the century. Various sources, like the diary of Saadettin Paşa, the Van area inspector in 1896, show how the state's main concerns were focused on the prevention of foreign intervention.⁶¹ It is equally obvious, however, especially after the Berlin Congress, where the Ottoman state agreed to introduce "improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians," that Abdülhamid II aimed at gaining time in order to dilute the application of the reforms.⁶² This defensive attitude, in fact, was one of the main reasons for the increase in Armenian revolutionary activity to attract Western attention. Thus, historical analyses show that claims that the emergence of Armenian revolutionary activities was directly and solely the result of imperialist intervention are groundless.

f) Armenian Political Organizations in Anatolia

The first Armenian national organizations in the Anatolian provinces, such as *Azadoutian Miutun* (The Union of Salvation) in Van (1872), *Sev*

Khach Engeroutiun (Black Cross Society) in Van (1878), *Bashdban Hayreniats* (The Defender of the Motherland) in Erzurum (1881), *Yergrakordzagan Engeroutiun* (Agricultural Society) in Erzurum (1882)⁶³ and the *Armenagan* (The Followers of Armenia Newspaper) in Van (1885),⁶⁴ were local organizations. They "were unable to transform genuine feelings of patriotism and devotion to the people into a viable movement with an adequate strategy." They remained local and failed to become national organizations "because their articulation of grievances did not encompass a conceptual framework."⁶⁵

We know little about *Azadoutian Miutiun*, *Sev Khaç Engeroutiun* and *Bashdban Hayreniats*, but according to the program of the *Armenagan*, the party was to "win for the Armenians the right to rule over themselves through revolution."⁶⁶ The party, the first Armenian political party in the Ottoman Empire, planned to accomplish its objectives "By uniting all patriotic Armenians⁶⁷ who believed in the same ideal... by disseminating revolutionary ideas through literature and oral propaganda, by proper education, by the cultivation of regular and continual relationships... By inculcating in the people the spirit of self-defense - training them in the use of arms and military discipline, supplying them with arms and money, and organizing guerrilla forces... By preparing the people for a general movement, especially when the external circumstances - the disposition of the foreign powers and the neighboring races - seem to favor the Armenian cause..."⁶⁸ Thus, the party planned armed resistance. According to Louise Nalbandian, "Most of the military equipment was acquired from Turkish officials through bribery, and although the transportation of arms from Persia was difficult and hazardous work, some came from that source."⁶⁹

In 1896, at a time when political tension was high in Van due to political and ethnic unrest, the *Armenagan* Party reached its peak of popularity. The *Hinchags* and *Tashnaks* also participated in the armed movement, but the *Armenagan* - as the local force - led the "defense of Van" during the massacres of 1896. When the Ottoman military suppressed the "defense," the party members were driven to the East, to Persia and were massacred on the way. After the Young Turk Revolution in 1908, the *Armenagan* Party joined two other small Armenian groups - a faction from the *Veragazmial Hinchag* Party, and the *Miutiunagan* (Unity Society) - in establishing the *Ramgavar* (Democrat) Party.⁷⁰

Three Armenian educational institutions played an important role in the development of Armenian political movements. The *Nercesian Academy* in Tbilisi, the *Kevorkian Seminary* in Etchmiadzin, and the *Lazarian* (or *Lazarev*) *Academy* in Moscow were the most important Armenian educational institutions in the shaping of the young and dedicated Armenian intelligentsia. Most of the graduates of these schools

joined Armenian schools in western and eastern Anatolia and the Caucasus as teachers, and played important roles in the formation and development of different political movements.⁷¹

g) The Hnchag Party

The Hnchag Party⁷² was founded in August 1887 in Geneva by seven Caucasian Armenians. These were European university students in their twenties and came from bourgeois families.⁷³ The political considerations of the Party were strongly influenced by Russian Narodnik and other populist movements, and by the views of G. V. Plekhanov and Vera Zasulich. Their methods and political formulations strongly resembled the Russian *Narodnaya Volya* (people's will).⁷⁴ Even the party's name, Hnchag (which means "bell" in Armenian) was an imitation of Alexander Herzen's newspaper *Kolokol*.

The Party ideology included both nationalist and Marxist elements. Nalbandian underlines that the Hnchags were the only Armenian political party in the 19th century whose program demanded an independent and united Armenian state and a socialist order for all the people.⁷⁵ It cooperated with revolutionary movements of other peoples in the Caucasus against Russian suppression of Armenian cultural and religious foundations and struggled against Tsarist policies. According to Ter Minassian, the Caucasian Hnchags were the first to introduce socialism into the Armenian Question. They were the first to concern themselves with problems of propaganda. "In its early days, Hnchag political thought, literally bogged down in sentiment, was reduced to a turgid and incantatory revolutionary verbiage in which words like 'revolution,' 'revolutionary,' 'freedom,' 'despotism,' 'barbarism,' 'misery,' 'humiliation,' 'sacrifices,' and 'socialism' recurred with regularity."⁷⁶

The Party program drafted in 1886 by the founders had two major aims: a) criticism of the "oppression" and "exploitation" of the existing system and suggestions for the foundation of a new system on the basis of humanitarian and socialist principles through revolution. The Program, divided society into two: "the exploiters" and "the exploited";⁷⁷ b) the political and national freedom of Turkish Armenia as the end result of their nationalism and patriotism. Additionally, the program enumerated the principles that were to be followed after the realization of the immediate objectives mentioned above.⁷⁸ These were: "Extensive provisional autonomy," "extensive communal autonomy," "complete freedom of press, speech, conscience, assembly, and electoral agitation," and "universal military service."⁷⁹

The Hnchags received considerable support, especially from educated Armenian circles. According to a contemporary account, in the first few

months, seven hundred people became members of the party in İstanbul, which is hard to believe keeping in mind the political environment of İstanbul under Hamidian rule.⁸⁰ Until 1896 the leading force in the Armenian revolutionary movement was the Hnchag Party.⁸¹ Although the Party mostly stressed Marxist and socialist principles in articles appearing in its paper *Hnchag* - which was distributed secretly in İstanbul and in other parts of the Empire - the supporters of the Party knew little about socialism. "Many party members were not socialists by persuasion, but rather joined the Hnchags because of their immediate objective of winning the freedom of Turkish Armenia."⁸²

To better understand the mottos that inspired the Armenian youth or intelligentsia in the early years of the Hnchag movement, the memoirs of an Armenian revolutionary, Vahan Papazian, give us some important clues. Papazian, a native of Van, joined the Hnchag branch in Rostov in 1896 when he was nineteen. Later he changed his allegiance and became one of the most important figures of the Tashnag Party. According to him, heroism and nationalist ideas mattered greatly for the young.

We were all searching; looking for big, dangerous, important adventures fitting our age. ... Then, in Spring 1896, Father Khrimian⁸³ came to Nor Nakhichevan. ... In church, with his great simplicity, with exciting pictures, he described the sufferings of the Armenians of Turkey, the uprisings of Sasun and Cilicia, the massacres, and the miserable life that our brothers were living and called us to help them.

(...) When Ms. Sirmakeshian introduced me to a pleasant person who was a merchant, Arshag Hodjaian...; he encouraged me to enter a more active movement. The meaning of "the active movement" was not so clear to me; understanding the meaning of my questioning eyes, he gave me an appointment for a simpler and more detailed conversation. When I went to his place, in the beginning he was very reserved, but then gradually relaxed and told me about the uprisings of Sasun and Cilicia and the Hnchagian Party. I had heard about the demonstrations that were organized by the Hnchags, and also about its famous leaders; but from Hodjaian I learned its history with admiration. As a result of all this, after a few days he introduced me to the administrators of the Hnchagian chapter. ... As a first undertaking they wanted me to organize the students of Nor Nakhichevan. They gave me the Program of the Hnchagian, the paper *Hnchag*, and let me out through a hidden door.⁸⁴

Obviously, the main concern of most of the members of the Hnchag Party was the liberation of Armenia and its people and the struggle against Tsarism. The Party's emphasis on socialism continued - perhaps to acquire the support of European and Russian socialists for the Armenian Question. At the London Hnchag Conference of 1896, due to core disagreements on

the socialist principles of the Party, the Party Center was criticized harshly by the nationalist elements of the Party. They argued that the Party's emphasis on socialism in the resolution of the Armenian Question alienated the Armenian middle class and bourgeoisie, and thus, limited the Party's power. They insisted on abandoning socialism and adopting a more reformist, democratic, liberal ideology. The Congress ended with the division of the Party. Consequently, in 1898, a liberal-democrat wing of the Party, called *Veragazmial Hnchagian Gousagtsoutium* (the Reformed Hnchag Party), was founded. The Party's struggle against Tsarism became more violent, especially after 1903, when the Tsarist government confiscated all Armenian national property. Although the situation changed in June 1905 through the imperial decision that ordered the return of the confiscated properties,⁸⁵ the attitude of the Party towards the Russian authorities remained unchanged: "It is apparent from the news of the last days that the Tsarist government is approaching Armenians with a meaningful smile on its face. But, it must know that we are not the kind to believe such smiles any more!"⁸⁶

After the Young Turk revolution, the Hnchag Party, like other Armenian parties, adopted a legal course, declared its respect for Ottoman territorial integrity, and aimed at the democratization of constitutional rule. Although it supported the CUP (Committee of Union and Progress) during the March 31 counter-revolutionary attempt in Istanbul, the Party remained in opposition, especially after the Adana massacres, and co-operated with the non-Armenian parties opposing CUP policies. In the first electoral period in 1908 a representative of the Hnchag Party, Hampartzum Boyadjian (known by the nome de guerre "Murad" before the revolution) was elected from Kozan (Adana region), to the Ottoman Parliament.

The personality of Boyadjian clearly symbolizes the transformation the Hnchag Party underwent during the constitutional period. Boyadjian was one of the best known Armenian *fedais*. He had fought against the Ottoman forces, but thanks to the constitutional shift, he became a respected member of parliament and political circles.

h) The Armenian Revolutionary Federation (ARF)

In the summer of 1890, three years after the foundation of the Hnchag Party, *Hay Heghapokhagan Tashnagtsutyun* (The Armenian Revolutionary Federation) was founded in Tbilisi by three Caucasian Armenians. Prior to its foundation, several small revolutionary groups in Tbilisi - socialists, nationalists, liberals, democrats - concerned with lack of power, discussed the necessity of a new, combined party. The new party aimed at coordinating the activities of various student and radical groups for the purpose of "mounting a unified struggle for the political and economic

liberation of Turkish Armenia.”⁸⁷ The name, *Tashnagtsutyun* (Federation) symbolized the unity of these divided groups.

Influenced mostly by the Russian Narodnik movement, and Caucasian and Balkan revolutionary groups, the ARF was politically and sociologically not very different from the Hnchag. In fact, the main aim when founding the ARF was to create a unity, especially with the Hnchag as the most important party in the political arena: “The Hnchagian and Tashnagtsutyun parties were sociologically identical, had identical objectives (the defense and emancipation of Turkish Armenians), and saw ‘Armenian revolution’ as a means to activate European diplomacy and advance the political solution of the Armenian Question.”⁸⁸ After some attempts, however, “it had also become clear that the ARF had failed in its efforts to include within the federation the largest and most important ...group, the Hnchag Party.”⁸⁹ According to Suny, “What ultimately divided them (the two parties - R.K.) appeared in 1890 to be a mere difference of emphasis on the relative weight to be given to the socialist program of the Geneva revolutionaries and the nationalist sentiments of the Armenians in the Caucasus and in Turkey.”⁹⁰

Since the formation of the Party was a result of the coalition of various groups, its earliest document was a “naive and patriotic Manifesto calling on all Armenians - including the young, the old, the rich, women, priests - to support the ‘people’s war’ and the ‘Secret Task’ against the Turkish government.”⁹¹ In the founding meetings in Tbilisi in 1890 one of the most important decisions of the participants was “to set the organizational goal to bring about the political and economic freedom of Turkish Armenia.”⁹² In its Second Congress in 1892 the Party declared that “the aim of the Armenian Revolutionary Federation is to gain the economic and political freedom of Turkish Armenians through rebellion.”⁹³ However, the aims of the 1907 Program of the party reflected the transformation of its political discourse: “Political-economic freedom, based on local autonomy and federative ties, within the boundaries of a democratic Ottoman state...”⁹⁴

The Party aimed at rekindling the nationalist feelings of the Armenian populace especially in order to create a broader range of activities. In most cases, “the glorious days of Armenian historical kingdoms and nobility” were the most important means to secure this. A letter written by Khrimian to the people of Van noted:

The appearance of political parties among you is an example of the rebirth of the historical houses of our nobility, while the Tashnagtsutyun Party is the new Armenian Knighthood. Its pioneers have shown themselves to be true knights in Van or elsewhere. Rise, rise Armenians, join this new Armenian knighthood, be heartened.⁹⁵

In the beginning, the ARF regarded socialist propaganda as unfit for the Ottoman Empire since there was neither a working class nor factories and the application of socialist principles in the Ottoman Empire was regarded as "utopian". Instead, the ARF promoted "the real equality of all nations and religions on the basis of law."⁹⁶ But in the course of time, it incorporated socialist terminology into its activities. The 1907 Program stated that the party was "a revolutionary and socialist party."⁹⁷ Especially during the six years separating the party's first congress (1892) from the second (1898), the ARF became "a growing organization with roots not only in the Caucasus, Persia and Armenia Major;⁹⁸ but it had also become quite a force in Constantinople, Egypt, the Balkans, the United States, etc."⁹⁹

Especially during deliberations in the second congress, the Party actively discussed spreading revolutionary activity and propaganda among non-Armenian circles. A letter sent to the Party Varna committee from *Troshag* editorial board in Geneva confirms this: "...The matters [in the Congress] concerned our whole organization - tactics, where forces have to be concentrated, strengthening revolutionary organizations, *propaganda among non-Armenians* and Turkish-Armenian circles, the question of cooperation and union, etc." (emphases are mine).¹⁰⁰

At the second congress the party decided first, "to fashion ties with the Macedonians, Greeks and others," and second, "to continue to work harmoniously with the Young Turks, to have their newspapers and ours explain to the Turkish government our goals, and to have them create a new revolutionary force."¹⁰¹ On the other hand, "the Congress unanimously endorsed the principle that without European intervention it would be impossible to bring to a successful conclusion the struggle to free our people and that, therefore, before choosing the methods and times of operations, efforts must be funneled into the task of bringing about such intervention by all means."¹⁰² Moreover, the Party proclaimed that, ending despotism was only possible through "a violent revolution" by which "consensus of nations, security of work, freedom of conscience, freedom of expression, and freedom of opinion" would be gained.¹⁰³ As a result of these decisions, the party entered into a dialog with Ottoman opposition movements in Europe and in Anatolia whenever possible. An article published in the *Troshag* called all opposition groups to co-operate in order to overthrow Hamidian rule.

The first Congress of Ottoman Opposition Parties was convened in Paris in 1902. The Hinchags and the Tashnaks attended the Congress along with several opposition groups, mainly the Young Turks.¹⁰⁴ Although Armenian revolutionaries and the group of Prince Sabaheddin insisted on violent revolutionary activity as the sole solution to overthrow despotism,

Ahmed Rıza in particular, an *évolutionniste convaincu*, rejected this principle and defended the view that the struggle against despotism must not deviate from legal means and called for the restoration of the Constitution of 1876.¹⁰⁵

In its third congress of 1904, the ARF decided to continue to seek cooperation with other revolutionary elements in the Empire:

It is necessary to remain loyal to the principle of the ARF, which was current until today: to cooperate with other subject peoples of Turkey (Kurds, Turks, Assyrians, Lebanese, Macedonians, etc.). With this aim, all local responsible organs, bureaus, and central committees are informed that they should accomplish this rapprochement in an effective way. ... concerning the Kurdish and Turkish people, it is suggested that from time to time the Western Bureau make publications in Kurdish and Turkish, in which our attitude towards the other ethnic minorities in the country and towards their interests should be explained as well as our mission.¹⁰⁶

In its fourth congress of 1907, the party decided to continue "to hold the cases of Turkish Armenians and Russian Armenians, and additionally, to establish real cooperation and consensus with Kurdish and Turkish elements against the common enemy - the dishonorable regime."¹⁰⁷ At the same time, *Troshag* started to increase publication of articles under the titles of "Armenian-Turkish Consensus".¹⁰⁸

On 27-29 December 1907, only seven months before the Young Turk Revolution, the Second Congress of the Ottoman Opposition Parties was convened in Paris by a joint initiative of the ARF and CUP. The SDHP did not participate in the Congress. In January 1908 an article published in *Hinchag*, the official organ of the Party in Paris, listed the reasons that prevented the Party from participating in the Congress. The Party regarded as crucial searches for a legislative program in order to draw a detailed picture of the future revolution, and since there was no mention of this issue, the Party had doubts about the sincerity of the Congress and the Young Turks. The Party also demanded a new Constitution instead of the "Mithadian Constitution of 1876", which the participants of the Congress regarded as the basis for all legislative activity.¹⁰⁹

At the Congress, the ARF intended to create a coalition in order to overthrow Abdülhamid II. In fact, just before the Congress, the representatives of the parties agreed on some basic principles, including the territorial integrity of the Ottoman Empire. The negotiations revolved around methods to be followed for the overthrow of the regime. The ARF proposed urging people to resist the government, not to pay their taxes, to resist conscription, and to organize guerrilla groups. Prince Sabaheddin and his supporters agreed to the proposal of the ARF, but the CUP objected to

certain points, like resisting conscription, on patriotic grounds. They also called for strict regulation of the guerrilla groups so that they would not degenerate into brigands. Moreover, they insisted that terrorism be limited to individual assassinations and not collective acts.¹¹⁰

After the closure of the convention a declaration was issued. It was announced that the groups had agreed to force the Sultan to abdicate, to radically change the existing administration, and to establish a constitutional government.¹¹¹ Amongst the tactics to be adopted were armed resistance against the government, strikes, non-payment of taxes, propaganda within the army, general rebellion, etc.¹¹² Capitalizing on the cooperation among the different elements of the Empire - as pointed out in the text accepted by the Congress: Turks, Armenians, Bulgarians, Wallachs, Albanians, Arabs, Jews, Druzes, Kurds - *Troshag* saluted the congress as "tangible evidence, standing in front of us, that will usher in a new century of work to overthrow Ottoman despotism."¹¹³ Although Hanioglu rightly points out the reservations of the participants towards each other, and the vulnerability of the cooperation, their common stance on Ottoman territorial integrity is very important for us to show the transformation in ARF objectives. Lima assesses the most important consequences of the Congress as follows: "[After the Congress] the Young Turks had come to the conclusion that brute force might in fact be necessary, while the Dashnaks had decided to try the route of internally driven reforms without European intervention and guarantees."¹¹⁴ Concerning the Armenian Question, it is also important to note that the participants admitted the sufferings of the Armenians were due to the non-application of the reforms suggested by the Congress of Berlin, and that the opposition movements were a result of these sufferings.¹¹⁵

On the Caucasian front, in 1903, at a time when Tsarist Russia decided to confiscate Armenian church and school properties, the ARF organized general popular uprisings. These acts made Armenian revolutionaries one of the main targets of the anti-revolutionary campaign of the Tsarist regime. The Party decided to cooperate with Russian revolutionary movements in its third congress in 1904, especially with the Social-Revolutionary Party and the Sagardvelo Party of Georgia.¹¹⁶

The Armenian Revolutionary Federation, though accepting that its founding and current aim is to materialize the historical mission of Ottoman Armenia, which is recognized by international treaties, cannot deny the fact that recently human rights have also been violated outside Turkey. The Party has the principle of taking its decisions concerning the protection of these rights and self-defense. Currently, the ARF takes the responsibility of defending the Caucasian Armenians and suggests the Responsible Council of the Caucasus to also take the name of "Self-

Defense Central Committee” and thereupon take action in the name of the ARF. The Congress, adopts the tactics of oral and written propaganda, terror, public demonstration, and armed resistance, on the basis of self-defense.¹¹⁷

The ARF played an important role in the Constitutional Revolution in Russia in 1905. In 1906 *Troshag* wrote about “The scanty policies of Tsarism” which meant “Creating anti-revolutionary handcuffs through the Caucasian Turks movement [raised] against Armenian reform demands.”¹¹⁸ After the realization of the Young Turk revolution, the center of gravity of ARF activity became the Ottoman territory where an important number of revolutionaries from the Caucasus fleeing from Tsarist oppression had found refuge.¹¹⁹ “The roles were reversed - Turkey was now the free environment where the ARF operated as a legal-parliamentary political party, while the Caucasus was an arena for underground operations.”¹²⁰ In 1909, the Armenian revolutionary movement was under great pressure in the Caucasus and “a policy of brutal torture [had] started against the Armenian social movement.”¹²¹ Even so in its 1909 party program the ARF declared the struggle against Tsarist despotism would continue.¹²² In 1912 *Troshag* wrote that: “There is nothing new in the ‘New Course.’ Russian winter is continuing. It is a winter especially for the Russian-Armenians. The dungeons are still chock-full. There are new arrests and punishments.”¹²³

It is usually believed that the cooperation of Armenians and other revolutionary groups was limited to the struggle against Hamidian rule, symbolized by the Yıldız Palace, “the ‘Ottoman Bastille’” as one of the Turkish participants of the 1907 congress labelled it.¹²⁴ Nonetheless, collaboration and sometimes coalitions of different Armenian groups and their Turkish counterparts continued after the Young Turk revolution, notwithstanding a number of important problems regarding certain issues, which overshadowed the cooperation. As pointed out above, the ARF saw a strong modernist and progressive trend in the CUP, which was the main reason for cooperation. The Hnchag Party, which never approached the CUP sympathetically, co-operated with its rivals, Prince Sabaheddin’s *Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti* (The Society for Private Enterprise and Decentralization), and then *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* (Liberal Coalition Party, LCP). All in all, these alliances, reconciliations and cooperation with other parties show that Armenian revolutionary movements became legal actors in the Ottoman party system after the 1908 revolution.

ARMENIAN POLITICAL PARTIES IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PERIOD

Although the roots of Armenian political organizations go as far back as 1870, and their activities reached their apex in the 1890s, such activities remained illegal, and Armenian political organizations stayed underground, as did the Russian-Caucasian or the Balkan organizations strategically akin to them. The Young Turk revolution and the proclamation of liberty in 10/23 July 1908 generated, for the first time in Ottoman history, free political activity for the political parties, as well as other important liberal particularistic attributes in the Ottoman political arena.

As early as 1907, especially after the 1906-1907 taxpayers' revolts in the different Anatolian cities of Erzurum, Kastamonu, Trabzon, Sivas, Diyarbakır, Van, Mamüretülaziz, Aleppo, Muğla, Aydın, Konya, etc., Armenian revolutionary organizations welcomed the "Turkish revolutionary movement."¹²⁵ The ARF, which complained about the huge economic burden to the Armenian peasants brought on by drought and shortages in Anatolia that year, was hopeful vis-à-vis Turkish revolutionary activity and called on the Armenians to support that movement:

The horrible nightmare of Turkish movement knocking on the doors of Yıldız has led the Red Savage to put new plans into force. Suffering Armenian people look at the Turkish rebels with admiring eyes and begin to hope for the future. Yet at the same time they are aware that the smallest action of the Turkish movement puts a lot of responsibility on their shoulders. Turks of Erzurum refuse to pay the individual tax [*sahsi vergi*], and the authorities, being aware of the kind of discontent lying behind this, do not take any action. Instead, they increase the taxes of the Armenians of the district by 60% and collect it by using military force.¹²⁶

As most scholars point out, the Armenians strongly supported the new political developments that they hoped would come through the Constitution and the Parliament. Even today, the most popular photographs from İstanbul, Marzvan, Erzurum, Kharpert, İzmir or any other place that experienced the vigils related to the Young Turk revolution in July-August 1908 show the celebrations of the local Armenians with their placards and flags displaying the revolutionary mottos of "liberty, equality, fraternity and justice" both in Armenian and Ottoman Turkish. This participation in the celebrations and vigils was a natural result of the Armenians' sufferings from despotic Hamidian rule, and their hopes for the "constitutional life" (*hayat-ı meşrutiyet*) that the constitutional regime was expected to bring.

Troshag, saluted the Young Turk Revolution as follows:

History has witnessed only a few such happy surprises. Enlightened and freedom-loving humanity salutes this beautiful step taken by the Young Turks. We are happy due to this new and powerful expansion of the idea

of struggle. After the mass movements of Erzurum, Kastamonu and Bitlis,¹²⁷ we are glad due to the victorious awakening of our neighbors, citizens. It reflects their revolutionary maturity. Therefore, it is happily declared that starting from today Turkey and all its population have entered a new era.¹²⁸

Hinchag greeted the end of despotism but was more cautious about the future of the Revolution:

The present events show that we can consider that Hamidian despotism has collapsed. The Yildiz *camarilla*,¹²⁹ and its head, the Sultan himself, who suppressed, tortured, and tormented the multi-language nations of the Empire, have lost the helm of power. That part of old Turkey - which adopted the mottos of reaction and brigandry, set the races against each other, and played the role of gravedigger of the nations - no longer exists. No longer exists the official power that wanted to resolve the Armenian Question through annihilating the Armenian nation. The structure of the old state has been shaken, but it has not collapsed. The old is shocked, and the new is in the process of coming into existence. All things are in the initial era of budding seeds, fruits, and producing. The productivity of all of these depends on the determination of the effective factors.¹³⁰

The Declaration of Liberty was welcomed not only in the Ottoman territories but also among Armenian circles in the Caucasus. *Yergri Tzayne* (Voice of the Motherland), an Armenian revolutionary journal in Tbilisi, declared: "Turkish-Armenian comrades! It is the doors of a new era that are opening in front of you! The despotism of Abdülhamid's monarchy is shaken to its foundation, it's about to collapse. The dream of yesterday, comes true today."¹³¹

The spirit of freedom displayed its effects quickly due to the activities of political parties, and four Armenian parties, the ARF, the *Heghapokhagan Hinchagian Gusagtsutiun* (Revolutionary ["Social-Democrat" after 1909] Party), the *Sahmanatragan Ramgavar Gusagtsutiun* (Constitutional People's Party), and the *Veragazmial Hinchagian Gusagtsutiun* started functioning freely.

Although some historians in Turkey consider these political parties as terrorist organizations, in the period of 1908-1914 the political activities of Ottoman-Armenians were mostly limited to the legal space. All the Armenian political parties mentioned above declared their respect for and support of constitutional rule, and perhaps most importantly, their respect for the territorial integrity of the Ottoman state. Vis-à-vis the conservative movements loyal to Sultan Abdülhamid, which aimed at weakening the constitutionalist principles and maybe closing the parliament, they collaborated with the modernist, progressive political groups. Armed struggle was a political language that the Armenian revolutionary groups

had adopted before 1908. After the Young Turk revolution, however, although problems between Armenians and Muslims still persisted in the provinces and were differently perceived by the Armenian revolutionaries of the urban centers and those in the provinces, the Armenians put their arms down.

When, for instance, the ARF branch of Van demanded money in order to buy arms for self-defense, the İstanbul Party Bureau reacted firmly. Bedros Agnoui of the İstanbul Bureau accused Meloyan, one of the directors of the ARF Van branch, of being "naive," and wrote: "We are living in a time when Turkish police will defend the honor of Armenian women."¹³² Indeed, there is no record of any important armed incident during the period of 1908-1914 in the Armenian *vilayets*.¹³³ Even after the Adana massacres in April 1909, when over 20,000 Armenians were killed, Armenian revolutionaries did not react by taking up arms. The Armenian political parties integrated into the Ottoman party system through their alliances, cooperation, and agreements with other legal parties active in the country.

a) Armenian Parties in the Legal Political Space

Obviously, most of the prominent Armenian political figures were not aware of the Revolution on 10/23 July 1908 when it happened. For instance, Papazian, who later became deputy of Van, was in the mountains, fighting against an army unit, and was suspicious but ceased the struggle when letters came from his comrades proclaiming the Declaration of the Liberties.¹³⁴ Famous Armenian writer, lawyer and then parliamentarian Krikor Zohrab had fled from the Hamidian persecution to Paris. Like Papazian, Rupen Der-Minassian and his group were fighting near Muş when Ottoman soldiers told them the good news with their white flags.¹³⁵ Aram Manukian, who was a *fedai* leader in Van, had been in prison since January 1908.¹³⁶

One may argue that, although Armenian revolutionaries did not participate directly in the Macedonian uprising, which precipitated the 1908 revolution, years of Armenian armed struggle and then cooperation with the Young Turks played an important role in the lead-up to the overthrow of the Hamidian regime. Although the "moment" of the Revolution had no direct relation with the above-mentioned Paris congress of December 1907, Tashnags succeeded in promoting the common and general feeling of enthusiasm and acted as one of the owners of the Revolution.¹³⁷

In September 1909, the ARF Fifth Congress discussed its new policies under constitutional rule and set aside the secretive methods by which it had struggled against the despotic regime as a revolutionary and fighting

party. As a supporter of the constitutional regime, which was the most appropriate regime for the development and practice of its program and principles, the Party naturally came out with all its fighting forces against reaction, when these threatened the constitutional instruments and attempted to re-establish the conditions which were the causes of the recession and under-development of this country.¹³⁸

The most influential Hnchag Party, although it was entitled to act freely,¹³⁹ was regarded with definite suspicion by the constitutional government as it had not participated in the 1907 congress. In a nutshell, just after the 1908 revolution, the CUP regarded the ARF as an associate, but the other Armenian parties - especially the SDHP - as potential rivals that would be tolerated in the name of the virtues of the Constitutional regime.

After the 1908 revolution the SDHP issued a "Program for Turkey", aiming at gaining the trust of the Young Turks. The foreword of the program claimed the "Hnchag Party had never been a nationalist party aiming at absolute separation... We wanted separation only from Turkish absolutism, Turkish despotism. ...And since the regime is not despotic or absolutist today, ...consequently, the idea of separation completely loses its reasons for existence."¹⁴⁰ On January 26, 1910 the Ministry of Internal Affairs ratified the program of the Hnchag Party.¹⁴¹

The opposition of the SDHP to CUP policies brought the Hnchags closer to other opposition parties. Even before the Young Turk revolution, the SDHP collaborated with Prince Sabaheddin's "Society of Private Entrepreneurship and Decentralization". During the Constitutional period the LCP became the most important political associate of the SDHP. After its foundation the LCP and SDHP became the two anti-CUP parties and signed an agreement of cooperation in 1912. Although there is no mention of this agreement in Turkish historiography, the memoirs of Sabah-Gulian reveal the concerns of the SDHP on this issue: "The Central Committee of the Party, after a meeting where all the details were discussed from all sides, took the decision to start negotiations with the Central Committee of the LCP. An agreement was signed, which was one of the historical achievements of the SDHP and which occupies a respectable place in the pages of the war of freedom of the Armenian nation."¹⁴²

The Ramgavar Party, which was a union of three small Armenian parties, was founded on 31 October, 1908 in Alexandria, Egypt. A continuation of the Armenagans,¹⁴³ the Party, as a product of the constitutional political circumstances, adopted a legal course. It proclaimed: "Our demands and tasks, which are perfectly in line with reason and rationality and beneficial from the point of view of the general interests of the country, serving for the production and confirmation of

harmonious relations between our party and the political parties of other Ottoman elements, the presence of which was desired from the beginning and which is necessary from the point of view of assuring, in a relatively short period of time, the essential interests and the general prosperity of the country...¹⁴⁴ Declaring that their main principle would be "Being Armenian alongside being Ottoman,"¹⁴⁵ the Ramgavar Party abandoned the revolutionary track of political struggle and joined those who would fight against the "enemies of the Constitution,"¹⁴⁶ aiming at the democratization of the Constitution, the territorial integrity of the Ottoman Empire, and the decentralization of the Ottoman administrative system.¹⁴⁷

The Party tried to transform itself into a popular movement among the Armenians and founded branches in Istanbul and Anatolia. But these efforts failed. Darbinian explains that, "Founding a few clubs in the neighborhoods of the capital was hardly possible in two years."¹⁴⁸ As a result, the Ramgavars remained an elite movement (especially among the religious hierarchy and intellectuals), and although they had a significant impact on the Armenian National Assembly as the "central group," they were unable to gain any noteworthy support from the populace.¹⁴⁹ This is why the CUP often ignored them while establishing relations with Armenian parties.

Likewise, the Veragazmial Hnchag Party was unable to make a strong impact in the political arena. It fit itself within the Ottoman party system, declared the end of its revolutionary activities and claimed it had stopped seeking the separation of the Armenian *vilayers*. In September 1908 the party's Istanbul bureau published an announcement and saluted the Constitution, referring to it as the only way to have a peaceful, liberal, and participatory political environment. Like the Ramgavar Party it remained under the shadow of the two, the ARF and the SDHP. In 1912 the number of party members was not more than 100.¹⁵⁰

b) Armenians as the "Mortar" or the "Salt" of the Constitutional Regime

Since the Armenian parties played the role of defenders of constitutional rule against the counter-revolutionary attempt of 31 March 1909,¹⁵¹ most of the public regarded the Armenian community as the provider of longevity to the constitutional regime. To repeat, the expectations of the Armenians from constitutional rule were a direct result of their sufferings during the Hamidian era. The ideas of a Unionist leader reflect this general expectation: "The Armenians side with the Constitution as a whole. They are like the salt of the state, and they pull the other elements with them."¹⁵² Asdvadzadurian underlines a statement of a *molla* exalting the efforts of the Armenians in defending constitutional rule: "All the revolutionary movements in other countries started through shedding

blood, but in our country the revolution started with blood shed by Armenians.”¹⁵³

Papazian writes in his memoirs that Rıza, one of the CUP leaders and the chairman of the Parliament of the time, known for his antagonism to revolutionary methods, welcomed Papazian and Vartkes Serengulian, the ARF deputy of Erzurum in parliament. Serengulian introduced Papazian to Rıza as “a *fedai* come down from the mountains”, he replied warmly “How nice! Our trustworthy friends are coming down from the mountains in order to defend constitutional institutions.”¹⁵⁴

Another similar event occurred in the parliamentary debates concerning the Adana massacres, which coincided with the counter-revolutionary attempt in İstanbul, and caused great tension between Armenian and Muslim communities.¹⁵⁵ Rıza Tevfik, the Edime deputy, defended Armenian *fedais* against the accusations of organizing an uprising in Adana: “...today, we cannot accuse Armenians of being *fedais* or of other things of the same sort. There are *fedais* among the Armenians; I saw them; they really sacrificed their lives for freedom and worked for our martyrs in the hospital. I do not know another sort of *fedai*. We cannot accuse a nation who served for freedom together with us with a great crime. A nation who after facing all these oppressions and insults... still competes with several non-Muslim elements that are not from us...”¹⁵⁶

c) Alliances: CUP and ARF, LCP and SDHP

The Young Turk revolution was a revolution from above and lacked the crucial support of society. Thus the CUP felt powerless to take government and authority in their hands in the beginning. According to the CUP, the anti-revolutionary and anti-CUP forces were waiting for the appropriate opportunity to defeat them. Under such circumstances, the CUP was in need of powerful political allies. The Armenian community, sharing the CUP worries of a counter-revolutionary attack from Hamidian despotism, was a convenient ally for the CUP. Gaidz Minassian pinpoints four important resemblances between the CUP and ARF which made their cooperation more comfortable. Both had revolutionary partisan attributes and the desire to overcome the old regime. Both aimed at creating a renaissance for the state organization and aimed at giving sovereignty to the people¹⁵⁷ (at least on the basis of their doctrines and discourses).

These political similarities of the two powerful political organizations played an important role in their cooperation. Thanks to such cooperation co-existence was made possible in the political arena. The CUP benefited by providing backing to the constitutional regime through the support of Armenian political circles and its population, which was one of the most active and influential masses in the Ottoman state. On the other hand, the

ARF and intellectuals in the same sphere were open to collaboration with the Turks, propagating the qualities of the constitutional regime and the advantages of supporting the CUP. The Armenians expressed their problems more freely, and held political power through political parties, the press and the Patriarchate, which had been impossible in the Hamidian era. On the other hand, the CUP also benefited from the loyalty of the Armenians to the constitution. They relied on the Armenian community and felt a guarantee against the "obscurantist", "reactionary" or "religious" elements' threats to the constitution. This mode of co-existence brought a political climate of cooperation.

In the second constitutional period, the ARF was the most powerful and influential Armenian political party in the Ottoman Empire. In the first parliamentary elections the Armenians won eleven seats, four of them held by ARF members who had participated in armed revolutionary activity before the Young Turk revolution: Vahan Papazian (aka 'Koms'), Karekin Pastmajian (aka 'Armen Garo'), and Vartkes Serengulian (aka 'Kissag' and 'Hovhannes') from Erzurum, and Kegham Der Garabedian (aka 'Dadrag' and 'Asoghig') from Muş. One may assume their presence was the result of: a) the widespread branches of the ARF in Anatolia, b) the ARF's cooperation with the CUP. The latter had special importance. Thanks to this cooperation the ARF felt comfortable claiming a significant role of their own in the Young Turk revolution. Thus, the ARF gained clear superiority over other Armenian parties, and especially its most important rival the SDHP, which remained an opposition party and could not benefit from the advantages of cooperation with a governmental party, except for its alliance with the LCP in 1912.

Between 1907 and WWI the ARF and the CUP signed four agreements. The first agreement, signed in December 27-29, 1907, was a practical mutual contract to overthrow Hamidian despotism. The second was signed in 1908 just after the Young Turk revolution, when the two parties negotiated on the basis of an election alliance, and after the compromise, although the ARF could not obtain the number of seats sought,¹⁵⁸ the Tashnak candidates were elected from the CUP lists. The third, and perhaps the most important agreement, was signed after the Adana massacres in 1909 (in which the Armenians believed there had been considerable CUP involvement). The ARF took a serious risk and declared the continuation of cooperation with the CUP at its Fifth Congress of August 1909. Just a few days after this declaration, the Western bureau of the ARF and the Central Committee of the CUP prepared a contract in Salonica, and in September the two parties signed the agreement in Istanbul.

The September 1909 agreement focused mainly on strengthening Constitutional rule, the restoration of the good relationship between the Ottoman nations, and the unity and independence of the motherland. The agreement formulated ARF and CUP cooperation under five headings:

1. Uninterrupted application of democratic-constitutional rule.
2. United struggle against anti-constitutionalist elements.
3. Re-organization of the administrative institutions on the basis of de-centralization principles.
4. Equality and removal of discrimination against non-Muslim communities.
5. Foundation of a special body by the two parties in order to guard the application of the decisions of this agreement.¹⁵⁹

Armenian circles, like the SDHP and the Patriarchate, reacted to the September Agreement.¹⁶⁰ It is interesting to note, however, that this reaction was not anti-constitutionalist in essence. Rather, it was the result of power politics in the Armenian community.¹⁶¹ The SDHP and the Patriarchate were anxious as they saw that, thanks to the compromise with the CUP, the ARF was gaining a strong foothold in the Armenian community.

The last agreement between the ARF and CUP was signed in 1912, as an electoral alliance. The alliance was a response to the agreement between the SDHP and LCP, which was aimed at creating a strong alternative to the CUP's power. SDHP cooperation with LCP was an attempt to gain power against the rival alliance.

In 1962, 50 years after these political movements, *Zartonk* (Awakening), the official organ of the Ramgavar Party in Beirut, noted that, "Some factions among the radical Armenians united with the *Hürriyet ve İtilaf*, the opponent of the *İttihat ve Terakki*, only to remain in a position contradictory to the Tashnaktsutun..."¹⁶²

After the 1912 agreement, relations between the ARF and the CUP deteriorated. During the 1912 elections the CUP used many illegal, suppressive methods, such as violence or hiding ballot boxes to win a parliamentary majority. Accordingly, the 1912 parliamentary elections were called *sopalı seçimler* (elections with a beating). Although both parties worked together in the election campaign, promises given to the ARF for the elections were not respected by the CUP. Out of the 19 Armenian candidates, only ten were elected,¹⁶³ which was lower than the number of Armenian deputies in the 1908 parliament. On the other hand, because of the unresolved land question and the rising demands for reforms in the Armenian *vilayets*, the relations between the two parties became

tense.¹⁶⁴ The coup d'état that brought in absolute domination by the CUP in January 1913 accelerated this deterioration.

Interestingly, although tension between the CUP and the ARF and more generally between the CUP and the Armenian community increased after 1912, the relationship between the two parties never came to a full breaking point. In the second half of 1913, when the CUP felt the need to negotiate a reform program with the Ottoman Armenians, it accepted the ARF as its counterpart, aimed at reaching Armenian public opinion through the ARF, and even attempted to use the ARF press. Moreover, in August 1914, the CUP sent Bahaeddin Şakir, Ömer Naci and Hilmi Bey to the 8th ARF Congress in Erzurum in order to ask the position of the party, and more generally the Armenian attitude, towards the World War, in which the Ottoman state would possibly get involved.

In parallel, contact between the SDHP and the Young Turks goes back as far as the 1890s. Both Rıza and Mizancı Murad, the leaders of the Young Turk movement in Europe sought an alliance with the party in 1895-96.¹⁶⁵ But their differences on the issue of methods of revolutionary activity (terrorism, foreign intervention) prevented real cooperation. The SDHP found an appropriate ally in the person of Prince Sabaheddin and his *Teşebbüs-i Cemiyeti*. Sabaheddin's ideas on decentralization and cosmopolitanism made such cooperation possible. Just a few days after the revolution, in August 1908, SDHP leaders Hampartzum Boyadjian (Murad) and Sdepan Sabah-Gulian met with the prince to discuss the political developments.¹⁶⁶ The ARF was strengthening its position in Ottoman political circles thanks to its cooperation with the CUP, and the SDHP felt obliged to create an effective bloc against them. After the foundation of *Osmanlı Ahrar Fırkası* (Ottoman Liberals Party, OLP) on 14 September, 1908, in which Sabaheddin appeared as secret honorary president, the SDHP remained close to the policies of that party and against the CUP. However, as the OLP supported the March 31 events (which coincided with the Adana massacres), the party was dissolved when the CUP took political control.¹⁶⁷ Unlike their allies, the SDHP remained loyal to constitutionalism and supported the CUP against the rebels on March 31. The SDHP even offered to form volunteer SDHP brigades, and established a unit of doctors for the injured.¹⁶⁸ But particularly after the Adana massacres, SDHP-CUP relations deteriorated. In November 1911, when "the biggest and strongest"¹⁶⁹ opposition party against the CUP, the LCP, was established, the SDHP supported the latter with the hope of changing the political balance dominated by the CUP and detrimental to its own interests. In fact, the LCP was "a lake in which all rivers of opposition against the CUP were pooled."¹⁷⁰ The agreement between the SDHP and the LCP, signed on 3 February 1912 must be interpreted under these

circumstances. Though it promised some land and security reforms,¹⁷¹ which were the most important actual political issues for the SDHP, this agreement created little change in existing conditions even when the LCP formed a government in July 1912.¹⁷² The coup d'état in January 1913 that brought in an authoritarian CUP administration until 1918 put an end to the SDHP search for political alliances in the Ottoman political arena.

To sum up, in the period of 1908-1914, the ARF and the CUP regarded themselves as allies in the political arena, while the opposing parties, such as the SDHP and the LCP, formed their policies on the basis of this alliance. In the first period until 1912, the relationship was more hopeful, but afterwards, with the disappointments and tension mentioned above, the alliance dissolved. Though the CUP and the ARF continued political talks and discussions on some issues during 1913 and 1914, which showed the possibility of political cooperation, or at least mutual political existence, such talks stopped later. In fact, the most instructive experience of the relationship between the ARF and the CUP in the constitutional period is this "possibility" of common political ground, the "sharing" of the same political language (both as political parties and secret organizations) although there were huge problems regarding the conflicting nationalisms of the Armenians and the Turks. Finally, without ignoring the problems arising from ethnic distress or without idealizing the relationship between the ARF and the CUP or the SDHP and the LCP, one can argue that the constitutional period - at least until WWI - was a "lost opportunity" for common political activities between the Armenians and the Turks.

ENDNOTES

¹ This is the first part of my thesis entitled "The Armenian Political Thinking in the Second Constitutional Period: The Case of Krikor Zohrab" submitted to the Atatürk Institute for Modern Turkish History in partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, Boğaziçi University 2005.

² Stefanos Yerasimos, *Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu* (WWI and the Armenian Question), Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Forumu, 2002, p. 6.

³ Vincent Lima, "The Evolving Goals and Strategies of the Armenian Revolutionary Federation, 1890-1925," *Armenian Review*, 1991, vol. 44, no 2/174, p. vii. See for instance, "Kaghvadzknér Hay. Hegh. Tashmaktsutian Yerrort Enthanur Joghovi Adenakrutunnenen" (Excerpts from the third general congress of the Armenian Revolutionary Federation), Geneva: 1905, pp. 8-9, 13-18. Especially under the heading of "Propaganda in Europe" the Party discussed publishing English and German journals in Britain, Germany, and Austria.

⁴ Hrach Dashabedian, "The A.R.F. Record: The Balance Sheet of Ninety Years," *Armenian Review*, vol. 34, June 1981, p. 117.

⁵ Madeleine Reberioux, "Jean Jaures and the Armenians," *Armenian Review*, 1991, vol. 44, pp. 1-11. In its Third Congress the ARF expressed its gratitude to the editorship of *Pro-Armenia*; see, "Kaghvadzknér", pp. 5-6.

- ⁶ *Rapport Présenté au Congrès Socialiste International de Copenhague par le Parti Arménien Daschnaktsoutioun, Turquie-Caucase-Perse*, Geneve, 1910, p. 12; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908*, New York, Oxford University Press, 2001, pp. 191-197; Lima, p. viii; Dikran Mesrob Kaligian, "The Armenian Revolutionary Federation Under Ottoman Constitutional Rule, 1908-1914," (PhD dissertation presented to Boston College, the Graduate School of Arts and Sciences, Department of History, 2003), p. 2; Arsen Avagyan, "İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeni Siyasi Partileri Arasındaki İlişkiler" (Relations between the İttihad Ve Terakki Party and the Armenian political parties) in *Ermeniler ve İttihat ve Terakki* (Armenians and the İttihad Ve Terakki Party), İstanbul, Aras, 2005, p. 15.
- ⁷ Haidakir 1907 (Program 1907), Geneva: Publication of *Troshag*, 1907, p. 17.
- ⁸ Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (Armenians and the Armenian Question in history), Ankara, Türkiye Matbaacılık, 1950, pp. 581-582; "23 Temmuz 1908 meşrutiyetinin ilâmından sonra [Ermeni] komite faaliyetlerinde bir müddet zahiri bir sükûn görüldü. Komite rüesası, beyannameler, nutuklarla faaliyetlerini sırf kanuni ve meşru bir şekle çevirerek meşrutiyetin müdafasına çalışacaklarını ilân ettiler. (...) Hükûmete böyle samimi bir cephe gösteren komiteler, ilk günlerin heyecanı geçerken bir taraftan da hükûmetin zâfından, vaziyetin müsadelerinden istifade ederek yavaş yavaş eski faaliyetlerine geçtiler."
- ⁹ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (the Armenian file), Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1983, pp. 176-192.
- ¹⁰ The 61st article of the Treaty of Berlin forced the Ottoman Empire to make reforms in the "Armenian vilayets"; this article later became the basis for the internationalization of the reform issue. "Article 61: The Sublime Porte undertakes to carry out, without further delay, the improvements and reforms demanded by local requirements in the provinces inhabited by the Armenians, and to guarantee their security against the Circassians and Kurds. It will periodically make known the steps taken to this effect to the powers, who will superintend their application" (Ali Karaca, *Anadolu Islahâtı ve Ahmet Şâkir Paşa (1839-1899)* (The Anatolian reforms and Ahmet Shakir Pasha), İstanbul, Eren, 1993, p. 37).
- ¹¹ Yılmaz Öztuna, "Ermeni Sorununun Oluştığı Siyasal Ortam (The Political atmosphere for the development of the Armenian Question)," in Türkkaya Ataöv (ed.), *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler* (Օսմանլիի վերջին շրջանի հայերը), Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Başkanlığı, 2002, pp. 47-48; "Böylesine geniş, seyrek nüfusla iskân edilmiş, halkın aşiret halinde ve köylerde yaşadığı, önemli şehirlerin az bulunduğu bir coğrafyada, bir azınlık lehine reforma kalkışmak, Osmanlı istese bile mümkün değildi. Ermeniler'le Müslümanları karşı karşıya getirmekle sonuçlanırdı, nitekim öyle oldu. O zamana kadar diğer gayri-Müslim azınlıklar gibi Ermeniler de, mutlaka, çoğunluktaki Müslümanlar'la iyi ilişkiler halinde yaşadıkları halde, aralarına kin ve münaferet girecekti. O halde, böylesine bir reform için direnen Batı devletleri ne istiyorlardı?"
- ¹² Öztuna, p. 57; "Bütün yasaklar kalkmış gibiydi. Öyle ki, Ermeni terör örgütleri olan Hınçak ve Taşnak cemiyetleri, imparatorluğun pek çok şehrinde resmen tabelaları ile şubeler açtılar. Binaların silah ve cephane deposu haline getirdiler."
- ¹³ Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Ethik Kimlik ve Devlet 1839-1938* (The Missed peace. Missionaries, ethnic identity and state in the Eastern Provinces), İstanbul: İletişim, 2005, pp. 25-40.

-
- ¹⁴ Tevfik Fikret, *Rûbab-i Şikeste* (Broken lyre), İstanbul, Tanin Matbaası, 1327/1911, pp. 433-435. “Ey darbe-i mübeccele, ey dud-ı müntekim / Kimsin, nesin? Bu savlete saik, sebeb ne, kim? / Arkanda bin nigâh-ı teccüss, ve sen nihan / Bir dest-i gaybı andırıyorsun, rehâfeşah! // ... Ey şanlı avcı, dâmunı beyhude kurmadın! / Attın fakat yazık ki, yazıklar ki vuremadın. // ... Bir kavmi çiğnemekle bugün eğlenen denî / Bir lahza-i tevhîre medyun bu keyfini.”
- ¹⁵ The thesis mainly focuses on Krikor Zohrab. In a forthcoming article for *Haigazian Armenological Review*, Vol. 36, I will discuss his political activity in details.
- ¹⁶ “Sbanutian Portz Sultani Tem” (Assasination attempt against the sultan), *Troshag*, August 1905 (8), p. 1.
- ¹⁷ *Arevelian Mamul*, 20 July 1905, no. 30, pp. 773-775.
- ¹⁸ The *millet* system has strong resemblances to the system of *polojenie* of Tsarist Russia, which separated the Orthodox-Russian population from the non-Orthodox/non-Russians.
- ¹⁹ Anaide Ter Minassian, “Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887-1912),” in *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ronald Grigor Suny (ed.), Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996, pp. 143-144; in Turkish, Anaide Ter Minassian, *Ermeni Devrimci Hareketi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm 1887-1912* (Nationalism and Socialism in Armenian revolutionary movement), translated by Mete Tunçay, İstanbul, İletişim, 1992, pp. 11-12.
- ²⁰ Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History*, Bloomington, Indiana University Press, 1993, p. 18.
- ²¹ Ibid.
- ²² *Dzrakir Hai Heghapokhagan Tashmaktsutian Gazmvadz 1892i Enthanur Joghovin* (The Program of the Armenian Revolutionary Federation formed in the general congress of 1892), Geneva, 1906, 4th edition, p. 5. In the Program, there are complaints about the offences of “semi-savage, nomadic Kurds”.
- ²³ Suny, *Looking Toward Ararat*, p. 19.
- ²⁴ The roots of the concept *zimmi* go as far as the first centuries of Islamic Law. It can be considered as a status given to non-muslim people (but only the ones who are “people of the Book”) who accepted to live under Islamic rule, *Şeriat* and to pay the capitation tax, *haraç* (or *cizye*). In the traditional Ottoman system *zimmis* were exempted from military conscription and were forbidden to carry guns, etc.
- ²⁵ Vartan Artinian, “A Study of the Historical Development of the Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863,” Brandeis University: unpublished PhD Dissertation, 1970, p. 22; in Turkish, *Osmanlı Devleti’nde Ermeni Anayasasının Doğuşu 1839-1863* (The Birth of Armenian constitution in the Ottoman State), trans. Zülal Kılıç, İstanbul, Aras, 2004, p. 27.
- ²⁶ Garabed Utudjian, “Mangutian Hishadagner” (Memoirs of Childhood), *Masis*, March 20, 1893, p. 163.
- ²⁷ A word derived from Arabic *emir* meaning “prince” or “commander” (Hrachya Adjarian, *Hayots Antznanunneri Pararan* (The Dictionary of Armenian Proper Names), vol. I, Beirut, Sevan Press, 1972, p. 120.
- ²⁸ For details, see Hagop Barsoumian, “Economic Role of the Armenian Amira Class in the Ottoman Empire,” *Armenian Review*, 1979, 3, pp. 310-316.
- ²⁹ For instance see Patriarch Maghakia Ormanian’s *Azkabadoum* (National History), İstanbul-Jerusalem: 3 vol., 1913-1927; Hagop Siruni, *Bolis Yev Ir Tere* (İstanbul and Its Role), Beirut, 2 vols., Imp. Mesrob, 1965-1970.

- ³⁰ Artinian used this term first in order to emphasize their resemblances to Young Ottomans in terms of “purposes” and “methods.” Artinian, *Osmanlı*, p. 73.
- ³¹ Arshag Alboyadjian, “Azkayen Sahmanatrutiun: Ir Dzakume yev Girarutiune” (The National Constitution: Its Emergence and Application), *Entartzag Oratsuyts Surp Prgich Hivantanotsi Hayots* (The Large almanac of Surp Prgich Armenian Hospital), İstanbul, 1910, pp. 244-246; English translation, Artinian, pp. 63-64; Turkish translation, Artinian, *Osmanlı* (emphases are mine).
- ³² James Etnekjian, “The Utilitarian Nature of the Western Armenian Renaissance,” *Armenian Review*, 1979, vol. 31, p. 304.
- ³³ Interestingly, Anatolian peasants who migrated to Russia for economic and security reasons after the 1860s became the first bearers of the nationalist and revolutionary ideology of the Caucasian political groups in Anatolia: “In the mid-1880s a group of Armenian students in Tiflis made contact with the poorest stratum of Armenian workers, porters who had emigrated from Mush in Turkey... in order to create educated cadres which would then be sent back into Turkey to agitate among the Armenian peasants” (Ronald Grigor Suny, “Populism, Nationalism and Marxism: The Origins of Revolutionary Parties Among the Armenians of the Caucasus,” *Armenian Review*, June 1979, vol. 32, no. 2-126, p. 139); even the Fifth Congress convened in 1909 underlined the importance of emigrants in order to prepare its supporters for political activity (*Haidarakir yev Voroshumner HH Tashnaksutian Hinkerort Enthanur Joghovi-1909* (The Declaration and Decisions of the Fifth General Congress of AR Federation-1909), Geneva, 1910, pp. 24-25).
- ³⁴ “Muş yev Khirmian Mgrdich Vartabed” (Muş and Father Mgrdich Khirmian), *Jamanak Hantes Hairenanver* (Time journal devoted to the Motherland), 2 January 1863, no 1, p. 5.
- ³⁵ “Muşen Tsavali Lurer” (News of agony from Muş), *Jamanak Hantes Hairenanver*, 22 June 1863, no. 13, p. 104.
- ³⁶ Dasnabedian, “The A.R.F. Record,” pp. 116-117.
- ³⁷ Ormanian, column 2634, 2640; Artinian, *Osmanlı*, pp. 79-86.
- ³⁸ Krikor Odian, “Rusinian,” in *Tasakirk Pilisopayutian* (Textbook of Philosophy), İstanbul, 1879, pp. VIII-IX; in English, Etnekjian, p. 304.
- ³⁹ In Turkish, *Nizamname-i Millet-i Ermeniyen* (The “Charter” or “Regulations” of the Armenian Millet).
- ⁴⁰ It is usually believed that the Sublime Porte’s attitude towards the Constitution of 1860 was a consequence of requests of the *amira* class.
- ⁴¹ Alboyadjian, pp. 411-412.
- ⁴² *Azkayen Sahmanatrutiun Hayots / Nizamname-i Millet-i Ermeniyen* (Armenian National Constitution), İstanbul, H. Muhendisian, 1863, p. 42; “*Lâ-akall yirmi yaşını tekml edenler hakk-ı intihaba nail olup, ancak tebaa-ı Devlet-i Aliyye’den olmak şartdır.*”
- ⁴³ Ibid., p. 42; “*İane-i milliye, hakk-ı intihaba mucip olmak için iane-i umumiye olarak lâ-akall senevî yetmiş beş kuruş iane verilmelidir.*”
- ⁴⁴ Ibid., pp. 44-45; “*Yetmişinci madde: Gerek Dersaadet’te ve gerek taşralarda intihabı matlub olan vekillerin kendilerini intihap eden kilise cemaatinden ve marhasalık dairesinden olup olmamalarında bir beis olmayıp, şu kadar ki Dersaadette bulunmaları ve mezkûr cemaatlerin milletçe mesâlihine vâkıf ve intihap edenler indinde hubb-i millet ve refet ve istikametleri cihetiyle meri ve muteber bulunmaları lazımedendir.*”
- ⁴⁵ “*Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarını Ermeni Fırkasının Beyanname ve Programıdır,*” (translated by Mete Tunçay) in Ter Minassian, p. 95.

- ⁴⁶ "HH Tashnaksutian Yoterort Enthanur Joghovi Voroshumnere" (The Decisions of the Seventh General Congress of ARF), *Troshag*, September-October 1913 (9-10), p. 148.
- ⁴⁷ It is most likely that he was Kegham Der Garabedian, a prominent Tashnak leader, and later deputy from Muş in the Ottoman Parliament; "Daronian" means "a man from Muş" in Armenian.
- ⁴⁸ Kegham D. G. Daronian, "Mer Tbrotsnere" (Our schools), *Masis*, December 1886, p. 291; cited in Etmejian, p. 302.
- ⁴⁹ Ibid., p. 306.
- ⁵⁰ Dasnabedian, p. 118.
- ⁵¹ Anaide Ter Minassian, "Le Mouvement Révolutionnaire Arménien, 1890-1903," *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, October-December 1973 (4), p. 554.
- ⁵² Suny, *Ararat*, pp. 19-20.
- ⁵³ Ter Minassian, "Nationalism," pp. 145-146; for an account of a foremost researcher see Dasnabedian, p. 116.
- ⁵⁴ Alboyadjian, pp. 421-430.
- ⁵⁵ Suny, "Populism," p. 136.
- ⁵⁶ Ter Minassian, "Nationalism," p. 148; the author underlines the fact that the expression "Asiatic darkness" was found in the writings of Hinchags, Tashnaks, and Social-Democrats alike.
- ⁵⁷ Suny, "Populism," p. 138.
- ⁵⁸ Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians 1878-1896*, London and Portland, F. Cass, 1993.
- ⁵⁹ Kieser, p. 33.
- ⁶⁰ Arus Yumul-Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler" (Political thinking in Armenian and Jewish communities) in *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce: Cumhuriyete Devreden Düşünce Mirası Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* (Political thinking in Modern Turkey: The Tanzimat legacy and the constitutional aggregates transferred to the political thinking of Republican Turkey), Vol. 1, İstanbul, İletişim, 2001, p. 363. Krikor Zohrab was one of the most important members of this realist Armenian literature. Other prominent writers were: Arpiar Arpiarian (1852-1901), Melkon Gurdjian (1859-1915), Hrant Asadur (1862-1928), Sibil (Zabel Asadur, 1863-1934), Dikran Gamsaragan (1866-1941), Levon Pashalian (1868-1943), Yerukhan (1870-1915).
- ⁶¹ Sami Önal (ed.), *Sadettin Paşa'nın Anıları, Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)* (The memoirs of Sadettin Pasha concerning Kurdish-Armenian problems (Van 1896), İstanbul: Remzi, 2nd edition 2004).
- ⁶² Ali Karaca, *Anadolu İslahân ve Ahmet Şakir Paşa (1839-1899)* (The Anatolian reforms and Ahmet Shakir Pasha, 1839-1899), İstanbul, Eren, 1993, pp. 37-54.
- ⁶³ According to an Armenian historian, Saroukhan, the founders of the Society had chosen this "innocuous" name, first, to hide their clandestine aims ("self defense against heavily armed Kurdish element"), and second, because "a substantial number of the initial members were farmers" (Saroukhan, "The Agricultural Society: The First Popular Movement in Western Armenia," *Armenian Review*, vol. 36, Summer, 1982, p. 156).
- ⁶⁴ This name was inspired by the *Armenia* magazine which was published by an intellectual, Mgrdich Portukalian, in Marseille.
- ⁶⁵ Gerard J. Libaridian, "Revolution and Liberation in the 1892 and 1907 Programs of the Dashnaksutian," in *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change: Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Ronald Grigor Suny (ed.), Ann Arbor, University of Michigan Press, 1996, p. 189.

-
- ⁶⁶ A summary of the Party's program was published in Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement, the Development of the Armenian Political Parties Throughout the Nineteenth Century*, Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1963, p. 97.
- ⁶⁷ According to Nalbandian, the phrase "all patriotic Armenians" symbolizes that the Party expected to unite three Armenian denominations: Armenian Orthodox Apostolics, Catholics, and Protestants (Nalbandian, p. 98).
- ⁶⁸ Artak Darbinian, *Hay Azadakragan Sharjman Oreren* (From the Days of the Armenian Liberation Movement), Published by the Hay Azgayin Himnatram # 8, Paris, Arax, 1947, pp. 125-128; Nalbandian, pp. 97-98.
- ⁶⁹ Nalbandian, p. 100.
- ⁷⁰ As will be seen in the next section, later on the Ramgavar Party adopted a legal course, and worked to strengthen constitutional rule.
- ⁷¹ Ter Minassian, "Nationalism," p. 148.
- ⁷² In 1890 the Party was named *Hnchagian Heghapokhagan Gusagtsutium* (Hnchagian Revolutionary Party), in 1905 *Hnchagian Sotsial Democrat Gusagtsutium* (Hnchagian Social Democrat Party) and in 1909 *Sotsial Democrat Hnchagian Gusagtsutium* (Social Democrat Hnchagian Party)
- ⁷³ Nalbandian, p. 104.
- ⁷⁴ Ibid., pp. 113-114; Ter Minassian, "Nationalism," p. 149.
- ⁷⁵ Nalbandian, p. 113.
- ⁷⁶ Ter Minassian, "Nationalism," p. 150.
- ⁷⁷ *Dzrakir Hnchagian Gusagtsutium* (Program of Hnchagian Party), London, 1897, p. 3.
- ⁷⁸ Ibid.; Nalbandian, p. 108.
- ⁷⁹ Ibid., p. 109.
- ⁸⁰ Aderbed [Sarkis Mubahajian], *50 Amyak 1878-1928 Voskya Hopelian Hai Heghapokhoutian* (Fiftieth Year, 1878-1928 The Golden Jubilee of the Armenian Revolution), (Leninagan - today Gyumri: 1927); cited in Nalbandian, p. 117.
- ⁸¹ Lima, xvi.
- ⁸² Nalbandian, p. 117.
- ⁸³ Mrdich Khrimian: The Armenian Patriarch of Istanbul (1869-1873), later Catholicos of all Armenians (1876-1882). During his mission in Van he published a patriotic-religious paper called *Ardzvi Vaspurakani* (The Eagle of Van). He was also a member of the committee that represented the Armenians in the Congress of Berlin in 1878. The Armenian population in the eastern *vilayets* labeled him *Hayrig* (Father) and *Ardziv* (Eagle) because of his nationalist-humanitarian activity in the region.
- ⁸⁴ Vahan Papazian, *Im Houshere* (My Memoirs), Vol. 1, Boston, Hairenik, 1950, pp. 7-9.
- ⁸⁵ "Ludzum Tbrotsagan yev Galvadzagan Khntrots Rusahayots" (Resolving the school and property problems of the Russian-Armenians), *Arevelian Mamul* (Eastern Press), 10 August 1905, p. 848.
- ⁸⁶ *Hnchag*, January 1908 (1), p. 2.
- ⁸⁷ "Manifesto" (1890) in *Tivan Hay Heghapokhagan Tashmaktsutian* (The Archives of [Documents] on the Armenian Revolutionary Federation), Simon Vratzian (ed.), Boston, published by the Amerigayi Getr. Gomide, 1934, p. 36; Lima, p. vii; A. Sevian, "The Founding of the Armenian Revolutionary Federation," *Armenian Review*, vol. 34, June 1981, p. 126.
- ⁸⁸ Ter Minassian, "Nationalism...", p. 150.
- ⁸⁹ Libaridian, p. 187.
- ⁹⁰ Suny, "Populism," p. 143.

- ⁹¹ Ter Minassian, "Nationalism..." p. 151.
- ⁹² *Tivan Hay Heghapokhagan Tashnaksutian* (The Archives of [documents] of the Armenian Revolutionary Federation), p. 36
- ⁹³ *Dzrakir Hai Heghapokhagan Tashnaksutian Gazmvadz 1892i*, p. 11.
- ⁹⁴ *Dzrakir* (Program), Geneva, 1907, p. 17.
- ⁹⁵ Cited in Dasnabedian, p. 121.
- ⁹⁶ *Dzrakir Hai Heghapokhagan Tashnaksutian Gazmvadz 1892i*, pp. 3-5.
- ⁹⁷ *Dzrakir* (Program), p. 17.
- ⁹⁸ Geographically "Armenia Major" was bounded on the north by the River Cyrus (Kour), Iberia, Colchis, and the Moschici Mountains; on the west by Asia Minor and the Euphrates; on the south by Mesopotamia and Assyria; on the east by the Caspian Sea and Media (*Hayagan Sovedagan Hanrakidaran* (Armenian-Soviet Encyclopedia), Yerevan: 13 vol. 1974-1982; *International Standard Bible Encyclopedia*, <http://www.biblicalarcheology.net/OlderWorks/Armenia.html>).
- ⁹⁹ Simon Vratzian, "Hai Heghapokhagan Tashnaksutian Yerrort Enthanoor Kongrese" (The Second general congress of the ARF), *Hairenik* (Motherland), vol. xvi (1938), no. 12, p. 68; in English, "The Second World (Unthanoor) Congress of the Armenian Revolutionary Federation," *Armenian Review*, September 1979, vol. 32.
- ¹⁰⁰ Vratzian, p. 70.
- ¹⁰¹ "Hagirdj yev Grdjadvadz Hushakir Kongresin" (Condensed and abbreviated report of the Congress), in *Tivan Hay Heghapokhagan Tashnaksutian* (The Archives of [Documents] On Armenian Revolutionary Federation), # 1522; Vratzian, p. 250.
- ¹⁰² Ibid.
- ¹⁰³ *Dzrakir Hai Heghapokhagan Tashnaksutian Gazmvadz 1892i*, p. 7.
- ¹⁰⁴ Avagyan, p. 17.
- ¹⁰⁵ *Rapport Présenté au Congrès Socialiste International de Copenhage*, p. 12; A. Asdvadzadurian, "İttihad-Tashnaksagan Haraperutiunnere" (Unionist and Tashnak Relationships), *Hairenik*, vol. XLII, no 12 (1964), p. 69.
- ¹⁰⁶ *Kaghvadzkner Hay Hegh. Tashnaksutian Yerrort Enthanur Joghovi Adenakrutiunneren* (Excerpts from the Third ARF General Congress), pp. 25-26.
- ¹⁰⁷ "Sultanagan Tsasumn" (Rage of the Sultan), *Troshag*, June-July 1907 (6-7), p. 1.
- ¹⁰⁸ "Hai-Trkagan Hamerashkhutiun" (Armenian-Turkish Consensus), *Troshag*, June-July 1907 (6-7), p. 2.
- ¹⁰⁹ Sdepan Sapah-Gulian, "Turk Pnabedutiune yev Yeridasart Turkere" (Turkish dictatorship and Young Turks), *Hnchag*, January 1908 (1), pp. 2-11.
- ¹¹⁰ Hanioglu, *Preparation*, pp. 192-197; for an interpretation of the decisions the Congress made see "Turk Pnabedutiune yev", *Hnchag*, 1908 January (1), p. 2.
- ¹¹¹ *Haidararakir Osmanian Gaisrutian Enttimatir Darreru Gonkrein, Kumarvadz Yevrobayi Mech* (Declaration of the Congress of Ottoman Opposing Elements, Convened in Europe), Geneva, 1907, p. 7.
- ¹¹² Ibid., p. 10; Hanioglu, *Preparation*, p. 203-205; Kaligian, pp. 2-3.
- ¹¹³ "Michgusagtsayin Gonkren," (Interparty Congress), *Troshag*, January 1908 (1), p. 1.
- ¹¹⁴ Lima, p. x.
- ¹¹⁵ *Haidararakir Osmanian Gaisrutian Enttimatir*, p. 6.
- ¹¹⁶ *Kaghvadzkner Hay. Hegh. Tashnaksutian Yerrort*, p. 26.
- ¹¹⁷ Ibid., p. 27.
- ¹¹⁸ "Sultanagan Yerazner" (Dreams of the Sultan), *Troshag*, January 1906 (2), p. 1.
- ¹¹⁹ Among the Caucasian revolutionaries who came to İstanbul after the constitutional revolution were: Agnuni (Khachadur Malumian), Simon Zavarian, Rosdom, Avedis

- Aharonian, Khajak, Avedik İsağagian, Dr. Der-Tavitian, Rupen Tarpinian, Nazarian (Asdvadzadurian, p. 76).
- ¹²⁰ Dasnabedian, p. 123.
- ¹²¹ “Stolypin-Vorontsovean Regime Yev” (The Regime of Stolypin-Vorontsov and), *Troshag*, 1909 February-March (2-3), p. 17; *Rapport présenté au Congrès*, pp. 4-11.
- ¹²² *Haidararakir yev Voroshummer*, pp. 21-22.
- ¹²³ “Rusadan: Stolypinits Hedo” (Russia: after Stolypin), *Troshag*, 1911 July-December (7-12), p. 90.
- ¹²⁴ “Michgusagtsayin Gonkren,” p. 2.
- ¹²⁵ “Nor Daknabe” (The New crisis), *Troshag*, March 1907 (3), p. 1.
- ¹²⁶ Ibid. See also, *Rapport Présenté au Congrès Socialiste*, p. 13. This report gave some information about their cooperation with a socialist “Young Turk” organization, *Sabah’ül-Hayr* (Good morning), formed in Van in 1906, p. 14.
- ¹²⁷ These were the most important (tax) revolts of the 1905-1907 period, in which Young Turk reconciliation played an important role; for details see Aykut Kansu, 1908 Devrimi (1908ի յեղափոխութիւնը), İstanbul, İletişim, 2001, pp. 35-95.
- ¹²⁸ *Troshag* (Flag), 31 July 1908.
- ¹²⁹ Camarilla: *Spanish*. A group of unofficial or private advisers to a person of authority, especially a group much given to intrigues and secret plots; cabal; clique.
- ¹³⁰ “Sahmanatragan Turkia yev Haygagan Khntir” (Constitutional Turkey and the Armenian Question), *Hnchag*, July 1908 (6-7), p. 49.
- ¹³¹ “Sahmanatrutium Turkiayum,” (The Constitution in Turkey) *Yergri Tzayne* (Voice of the Motherland), 18/31 July 1908 (26), p. 1.
- ¹³² Vahan Papazian, *Im Houshere* (My Memoirs), Vol. 2, Beirut, Hamazkayin, 1952, p. 36.
- ¹³³ In the First Balkan War, Antranig Ozanian (aka Baruyr), one of the most prominent Armenian *fedai* leaders tied to the ARF, commanded an Armenian voluntary unit in the Bulgarian Army. After the ARF alliance with the CUP in 1908 Antranig resigned from the party, on a personal initiative. In the Balkan Wars, the Ottoman Army counted a number of Ottoman Armenians within its ranks (Kaligian, p. 374; Leon Troçki [Trotsky], *Balkan Savaşları* (Balkan wars), İstanbul, Arba, 1995, pp. 283-295).
- ¹³⁴ Papazian, Vol. 2, p. 480; Gaidz F. Minassian, “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Ermeni Devrimci Federasyonu ile İttihat ve Terakki Cemiyeti Arasındaki İlişkiler” (Relations between ARF and İttihad Ver Terakki during WWI), in *Ermeniler ve İttihat*, p. 153.
- ¹³⁵ Rupen, *Hai Heghapokhagani me Hushere* (The Memoirs of an Armenian Revolutionary), Beirut, Hamazkain, 1977, vol. V, p. 354; Minassian, p. 154.
- ¹³⁶ Vahe Tashdjian, *Ishkhane* (Iskhan [Nikol Mikaelian-Boghossian], Yerevan, Varantian, 1994, p. 126; interestingly, after his release from prison in June thanks to the general amnesty, the Muslim population of Van also called him “Aram Paşa”.
- ¹³⁷ “Inchu yev Inchbes Dzakets Heghapokhagan Sharjume,” (Why and how the revolutionary movement emerged) *Yergri Tzayne*, 18/31 July 1908 (26), p. 5.
- ¹³⁸ *Haidararakir yev Voroshummer*, pp. 1-2, and “Haidararakir HH Tashnaksutian Hinkerort Enthanur Joghovi” (The Declaration of the Fifth General Congress of the AR Federation), *Troshag*, September 1909 (9), p. 113.
- ¹³⁹ One of the leaders of the Revolutionary Hnchagian Party, Suren Bartevian, met with Ahmed Rıza in order to get some guarantees from the CUP. Only after this meeting could Hnchags start to work legally in the Ottoman Empire (Manuk G. Çizmeciyani, *Badmutium Amerigahai Kaghakagan Gusagtsutants 1890-1925* (The History of American-Armenian political parties 1890-1925), Fresno, 1930, p. 141, cited in Avagyan, pp. 40-42.

- ¹⁴⁰ Sdepan Sapah-Gulian and Murad (Hampartzum Boyadjian), “Harachapan” (Foreword), in *Dzrakir Hnchagian Gusagtsutian (Dacgasdani Hamar)* (The Program of the Hnchagian Party / For Turkey), İstanbul, 1908, pp. 3-4; the refusal of separatism was also declared in the Fifth Chapter of the Program “[The Party] refuses all kinds of separatism from constitutional Turkey”, p. 13; the same sentence was also in the 1910 Program of the Hnchagian Party, *Dzrakir Social-Democrat Hnchagian Gusagtsutian (Dacgasdani Hamar)* (Program of Social-Democrat Hnchagian Party/For Turkey), İstanbul, 1910, p. 15. Also Tashnaks declared their refusal of separatism in their Fifth Congress in 1909 with a reference to the Adana event, *Haidararakir yev Voroshumner*, pp. 3 and 6.
- ¹⁴¹ *Dzrakir Social-Democrat Hnchagian Gusagtsutian (Dacgasdani Hamar)*, p. 3.
- ¹⁴² S. Sapah-Gülyan, *Badaskhanaduneri* (The responsible officials), Beirut, Doniguiian Press, 1974, p. 312, (cited in Avagyan, p. 94).
- ¹⁴³ These were: a) the Armenagan Party, b) a faction in the Veragazmial Hnchag Party, and c) Miutunagan (Unity) Society.
- ¹⁴⁴ “Meşrutiyet ve Hukuk-u Avam Taraftarı Ermeni Fırkasının Beyanname ve Programıdır,” (the pro-constitution and peoples’ rights Armenian party’s declaration and political platform) in Ter Minassian, *Ermeni Devrimci*, p. 88; “Akıl ve mantığa tamamiyle muvafık ve memleketin menafi-i umumiyesi nokta-i nazarından müfid olan işbu metalib ve âmâlin fırkamızla diğer anasır-i Osmaniye mensup siyasi fırkalar arasında vücudu ez-ser nev arzu olunan ve memleketin menafi-i esasiye ve saadet-i umumiyesinin bi’n-nesibe az bir müddette temini nokta-i nazarından elzem bulunan revabit-i vıfâkın istihsal ve teyidine hizmet...”
- ¹⁴⁵ “Ermenilik Osmanlılıkla beraber ibaresi fırkamızın üss-ü mesleğidir,” Ibid., p. 93.
- ¹⁴⁶ Ibid., p. 92.
- ¹⁴⁷ Ibid., pp. 93-105.
- ¹⁴⁸ Darbinian, p. 205 in Avagyan, p. 47.
- ¹⁴⁹ Avagyan, p. 47.
- ¹⁵⁰ Ibid., pp. 48-49.
- ¹⁵¹ Troshag welcomed the suppression of the counter-revolutionary attempts as a “Second Revolution”, in April 1909 (4), p. 41.
- ¹⁵² Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu* (Human rights and the Armenian Question), Ankara, İmge, 1999, p. 248; “Ermeniler tek vücut olarak Anayasa’nın yanındalar. Devletin tuzu gibiler, bütün öteki unsurları peşlerinden çekiyorlar.”
- ¹⁵³ Asdvadzadurian, p. 71.
- ¹⁵⁴ Papazian, Vol. 2, p. 89.
- ¹⁵⁵ Armenian public opinion of the time connected the Adana massacres with the mutiny in İstanbul: “The beginning of the massacre on Thursday 1/14 April was not a coincidence. Naturally, Yıldız [the Sultan] played an important role in the Adana massacre.” “Giligian Sarsapner,” (The Horrors of Cilicia), *Troshag*, May 1909 (5), p. 54.
- ¹⁵⁶ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi: Devre: I, İctima Senesi: 1, Cilt: 3: 28 Mart 1325 Tarihli Elli Beşinci İnikattan-14 Mayıs 1325 Tarihli Seksen Birinci İnikada Kadar* (Ankara: TBMM Basımevi, 1982), p. 116; “(...) bugün Ermenileri fedaidir, yok bilmem nedir diye itham edemeyiz. Ermenilerde fedai vardır, ben gördüm onları, hakikaten hürriyet için canlarını feda ettiler ve hastanede bizim şühedamız için hizmet ettiler. Başka türlü bir fedai bilmiyorum. Hürriyete, bu kadar bizimle beraber hizmet eden bir milleti ve bunca zulüm ve hakaret gördükten sonra ...büyük bir kabahatle itham edemeyiz.”
- ¹⁵⁷ Minassian, p. 149.

-
- ¹⁵⁸ Papazian, Vol. 2, p. 89.
- ¹⁵⁹ *Troshag*, October-November 1909 (10-11); Papazian, Vol. 2, pp. 128-129; Avagyan, pp. 71-72.
- ¹⁶⁰ *Ibid.*, p. 72.
- ¹⁶¹ Avagyan, pp. 70-71.
- ¹⁶² *Zartonk Patsarig. Nvirvadz Ramgavar Azadagan Gusagtsutian Karasnamiajin yev Zartonk Oraterti Ksanhingamiagin 1885-1962* (Zartonk Special issue. Dedicated to the 40th Anniversary of the Ramgavar Liberal Party and 25th Anniversary of the *Zartonk* Daily 1885-1962), Beirut, 1962, p. 76; Avagyan, p. 95.
- ¹⁶³ Avagyan, p. 99; Avagyan mentions the number nine for the Armenian deputies in the 1912 elections, which is wrong. There were ten Armenian deputies in all: two from İstanbul: Bedros Haladjian (CUP), and Krikor Zohrab (Independent); one from Aydın: Vahan Bardizbanian; one from Sivas: Dr. Paşayan; one from Aleppo: Artin Boshgezenian; one from Erzurum: Isdepan Cheradjian; two from Erzurum: Karekin Pastrmajian, and Vartkes Serengulian; one from Bitlis: Kegham Der Garabedian; one from Van: Onnig Tertsagian Vramian.
- ¹⁶⁴ “Four-years’ experience of the New Turkey shows that the differentiation between ‘new’ and ‘old’ is only window dressing,” Vaghinag, “Ankhusapelin” (The Unavoidable), *Troshag*, November-December 1912 (11-12), p. 290; for a detailed list of the reasons for this policy transformation see “HH Tashnaktsutian Yoterort Enthanur,” p. 147.
- ¹⁶⁵ M. Şükrü Hanioglu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)* (The Ottoman CUP as a political organization and the Jeune Turkism 1889-1902), İstanbul, İletişim, 1986, p. 191.
- ¹⁶⁶ Avagyan, p. 41.
- ¹⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler, İkinci Meşrutiyet Dönemi* (Political parties in Turkey5 the second constitutional period), İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984, vol. II, p. 154.
- ¹⁶⁸ *Azadarar Sharjoum Panagi Haghtagan Mudke i Gonsdantnubolis* (The Victorious Entrance of the Action Army into Constantinople), İstanbul: 1909, p. 164.
- ¹⁶⁹ Tunaya, 264.
- ¹⁷⁰ *Ibid.*, p. 265.
- ¹⁷¹ Avagyan, p. 95
- ¹⁷² ARF’s opposition to the cooperation between SDHP and LEP: “The anti-İttihadist government came on the scene with slogans of decentralization and real equality of the nations. There are lots of stupid people – even in our national circles – who believed them, and applauded the fall of İttihat. ... The miserable slogan, ‘The İttihad has fallen; it is necessary to overthrow its Armenian partner’ is spreading from İstanbul to Tiflis.” “Grkere Lur” (The ambitions are quiet), *Troshag*, July-August 1912 (7-8), p. 177.

ՀԱՅ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՏՔԸ
ԵՐԻՏԹՈՒՐՔ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵՆԷՆ ԱՌԱՋ ԵՒ ԵՏՔ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԲՈՊԷՐ ՔՈՓԹԱՇ
rober.koptas@gmail.com

Ուսումնասիրությունը կը ներկայացնէ թուրք ազգայնական պատմագրութեան տեսակէտերը արեւմտեան տէրություններուն հետ արեւմտահայութեան գործակցութեան մասին, ինչպէս եւ՝ հայերու հանդէպ հնչող «անջատողականութեան», «դաւաճանութեան» մեղադրանքները, որոնք կը նկատուին տրամաբանական հակադարձություն, Երիտթուրք կառավարութեան կողմէ հայոց նկատմամբ կատարուածները արդարացնելու միտող:

Հեղինակը կը հերքէ վերոյշեալ տեսակէտերը, առարկելով նախեալաւ թէ օսմանահայությունը միատարր զանգուած չէր. կային այլեւայլ խաւեր ու խմբաւորումներ, ինչպէս՝ գաւառահայությունը, պոլսահայությունը, ամիրաները, էսնաֆները, արեւմտեան համալսարանաւարտ երիտասարդությունը, կուսակցությունները, պահպանողականները, կրօնական թելը, աշխարհիկ խմբաւորումը եւն.: Հեղինակը կը հաւաստէ որ այս շերտերն ու խմբաւորումները անուանական չէին. անոնք կը ջատագովէին հակադիր տեսակէտեր՝ արեւմտահայությունը յուզող ընկերային, տնտեսական, մշակութային, քաղաքական, ապահովական թէ այլ հարցերու լուծման:

Հեղինակը համառօտակի կը նկարագրէ արեւմտահայ գեղջուկին կրած կրկնակի հալածանքը պետութենէն եւ քրտական կեղեքումներէն: Ան հայ կուսակցությունները կը ներկայացնէ այս ծիրին մէջ ու կ'անդրադառնայ անոնց գաղափարախօսութեան եւ ազգային-քաղաքական արեւելումին, շեշտելով որ անոնք նախեալաւ ձգտեցան Արեւմտեան Հայաստանի մէջ բարեկարգումներ յառաջացնելու:

Հեղինակը կ'առարկէ որ հայ քաղաքական կուսակցությունները տարութեան ինքնավարություն-անջատողականություն-բարեկարգություն այլընտրանքներուն միջեւ, ըստ օսմանեան ներքին քաղաքականութեան՝ սահմանադրութեան հռչակումէն առաջ եւ ետք: Ան վաւերական ապացոյցներով կը փաստէ որ հայ կուսակցությունները 1908ի Երիտթուրք Յեղափոխութենէն ետք վար դրին իրենց անջատողական ծրագրերը եւ ջանացին Իթթիհատ Վէ Թերաքքը ու Հիւրրիէթ Վէ Իթիլաֆ Ֆիրքասի կուսակցութեանց քաղաքական գործակցութեամբ իրականցնել բարենորոգումներ: Այլ խօսքով, անոնք մտան յետ-սահմանադրական օսմանեան քաղաքական կուսակցութեանց օրինական համակարգին իրաւադաշտը:

Այսպիսով, կը հերքուին նաեւ թուրք պատմագրութեան մեղադրանքները հայերու դաւաճանութեան եւ արեւմուտքի հետ համագործակցութեան մասին:

ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ՊՈՅԱՃԵԱՆԻ
(ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏ) ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ (1908-1912)

ԵՂԻԿ ՃԵՐԷՃԵԱՆ
jerejianyeghia@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Յեղասպանության ընթացքին, հայ քաղաքական միտքի առաւել ուշագրաւ գոհերու շարքին է Մեծն Մուրատը (Համբարձում Պոյաճեան, ծն. Հաճըն, 1867ին, կախաղան հանուած 1915ին, Կեսարիա):

Համիտեան բռնակարգին դէմ հայ ժողովուրդի մղած ազգային ազատագրական պայքարի փայլուն դէմքերէն Մեծն Մուրատ, յեղափոխական պայքարի յորձանուտին կը միանայ 1886ին. Պոլսոյ Բժշկական Համալսարանի երկրորդ տարուան ուսանող՝ ան կ'անդամակցի Պոլսոյ մէջ գործող Հայոց Յեղափոխական Ընկերութեան¹: 1890ին, կը միանայ Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կը դառնայ անոր Պոլսոյ կազմակերպութեան կարելոր դերակատարներէն մին²: 15 Յուլիս 1890ին, իր ընկերոջ Յարութիւն Ջահանկիւլեանի հետ կը գլխաւորէ Պոլսոյ մէջ տեղի ունեցած հակասուլթանական, համաժողովրդային առաջին Գում Գափուի յայտնի ցոյցը: Փախստական կ'անցնի արտասահման (Ժնեւ, Աթենք): 1892ին կը վերադառնայ Երկիր եւ կը ղեկավարէ Սասնոյ Ա. Ապստամբութիւնը: 1894 Օգոստոսին կը ձերբակալուի ու աւելի քան մէկ տարի Մուշի եւ Պիթլիսի բանտերուն մէջ չարչարանքներու ենթարկուելէ յետոյ կը դատապարտուի ցկեանս բանտարկութեան: Կ'աքսորուի Ափրիկեան Թրիփոլի (ներկայիս Լիպիոյ տարածք): 1906 Մայիսին, ընկերներուն օգնութեամբ կը յաջողի փախուստ տալ աքսորէն³ եւ հասնիլ Փարիզ: Մինչ այդ, ՄՂՀԿ Ե. Համագումարը (Մեպտ. 1905), զինք ընտրած էր կուսակցութեան Կեդրոնական Վարչութեան անդամ: Սա միակ դէպքն է, երբ աքսորի մէջ գտնուող հայդուկապետ մը կ'ընտրուի կուսակցութեան գերագոյն մարմնի անդամ: Նոյն տարին 1906ին, Մուրատ եւ Կեդր. Վարչութեան ատենապետ Ստեփան Սապահգիւլեան, ՄՂՀԿի կողմէ բանակցութիւններ կը վարեն Իթթիհատ Վէ Թերաքքը Կուսակցութեան ղեկավարներուն հետ՝

վերջիններուս նախաձեռնութեամբ⁴: Այդ բանակցութիւնները արդիւնքի չեն հասնիր եւ հնչակեան-երիտօրութք վիհը աւելի կը խորանայ՝ առաւելաբար օսմանականութեան (ottomanism) գաղափարախօսութեան շուրջ յառաջ եկած չկամբջուող տարակարծութեան պատճառով⁵: Սակայն այդ հանդիպումներուն ընթացքին, Մուրատ եւ ընկերները առիթ կ'ունենան մօտէն ծանօթանալու Իթթիհատի գաղափարական ըմբռնումներուն: 1906 Հոկտեմբերին, Մուրատ կ'առաջարկէ հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու համագումար կայացնել: Հակառակ որ Մուրատի այս հեռանկարային առաջարկը չ'իրականանար, սակայն հասարակական քննարկման առիթ կը դառնայ⁶ արժանանալով մտաւորական թէ ժողովրդային լայն խաւերու ջերմ արձագանգին: Նոյն տարին, Մուրատ կը կատարէ շրջապտոյտներ Եգիպտոսի, ԱՄՆի եւ Քանատայի հայաշատ քաղաքները, ուր կ'արժանանայ համազգային աննախընթաց ընդունելութեան⁷: Իր այցելած քաղաքներուն մէջ, ան կ'ունենայ հրապարակային ելոյթներ, ուր շեշտը կը դնէ միասնականութեան, համագործակցութեան եւ հասարակաց թշնամիին դէմ ուժերու մէկտեղման վրայ⁸: 24 Յուլիս 1908ի օսմանեան սահմանադրութեան հռչակումէն անմիջապէս յետոյ, Օգոստոս 15ին Մուրատ կը վերադառնայ Պոլիս ուր նոյնպէս կ'ընդունուի ջերմօրէն⁹:

1908էն 1912, Մուրատ մաս կը կազմէ օսմանեան խորհրդարանին: Կ'ընտրուի Ազգ. Երեսփոխանական Ժողովի անդամ (15 Հոկտեմբերին, Գում Գափու թաղամասէն) ու մաս կը կազմէ անոր շարք մը յանձնախումբերուն: 1913էն ան կարելոր դերակատարություն կ'ունենայ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի «Ապահովական Խորհուրդ»ին մէջ¹⁰: Ասիկա, պատրիարքին անձնական վերահսկողութեան տակ գործող մարմին մըն էր, որ առանց ադմուկի պէտք է հետապնդէր հայկական նահանգներու բարեկարգութեան ծրագիրը: 1914 Սեպտեմբերին, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին տեղի ունեցած հնչակեաններու ձերբակալութիւններուն¹¹, կը ձերբակալուի նաեւ Մուրատ, սակայն ազատ կ'արձակուի: 1915ին, հայ մտաւորականներու եւ քաղաքական գործիչներու շարքին վերստին կը ձերբակալուի ան: Կեսարիոյ բանտին մէջ կ'ենթարկուի անասելի տանջանքներու եւ նոյն տարին կախաղան կը բարձրացուի:

Այս ուսումնասիրության նպատակն է, հանգամանօրէն քննել Մուրատի երեսփոխանական գործունեութիւնը՝ որ ցարդ հայ պատմագրութեան կողմէ ուսումնասիրուած չէ¹²: Ոչ մէկ պատմագիրքի մէջ մեկնաբանուած է Մուրատի երեսփոխանական գործունեութիւնը: Միայն նշուած է անոր երեսփոխան ըլլալը¹³:

1908ի ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԵՐԵՄՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Ըստ օսմանեան սահմանադրութեան, Կայսրութեան պետական վարչամեքենային կարելոր բաղկացուցիչներէն պիտի ըլլար երկպալատ խորհրդարանը, որ լուծարուած էր սուլթան Ապտիլ Համիտ Բ.ի հրամանագրով 14 Փետրուար 1878ին: Այդ օրէն աւելի քան 30 տարի ետք, ընդդիմադիր ուժերու ճնշումով, Ապտիլ Համիտ կ'արտօնէ Օսմանեան Գ. երեսփոխանական ժողովի ընտրութիւններու կայացումը:

Ընտրութիւնները պէտք է տեղի ունենային ըստ 1877ի ընտրական օրէնքին, որուն վրայ կառավարութիւնը 1908 Մեպտեմբերին կատարած էր շարք մը փոփոխութիւններ: Բարեփոխուած օրէնքին համաձայն, քուէարկութեան կրնային մասնակցիլ 25 տարիքը բոլորած եւ պետութեան հարկ վճարող տղամարդիկ: Երեսփոխան կրնային ընտրուիլ 30 տարիքը ամբողջացուցած տղամարդիկ: Ընտրութիւնները տեղի կ'ունենային երկու հանգրուանով: Առաջին հանգրուանին, ընտրելու իրաւունք ունեցող տղամարդիկ կ'ընտրէին Բ. կարգի ընտրողները (*մունթախապի սանաի*): Երկրորդ հանգրուանին, Բ. կարգի ընտրողները, իրենց հերթին կ'ընտրէին երեսփոխանը (*մեպուս*): Բ. կարգի ընտրողներուն կողմէ երեսփոխաններու ընտրութիւնները միաժամանակ չէին տեղի ունենար: Նոյնիսկ խորհրդարանի բացումէն, Ա. խօսնակի եւ յանձնախումբերու ընտրութիւններէն յետոյ, կային շրջաններ, ուր Բ. կարգի ընտրողները տակաւին երեսփոխան ընտրած չէին:

Ըստ ընտրաշրջաններու, 250-750 հոգի հաշուող ընտրախումբ մը իրաւունք ունէր ունենալու մէկ Բ. կարգի ընտրող. իսկ 50.000 հոգի հաշուող ընտրախումբ մը՝ մէկ երեսփոխան:

Օսմանեան խորհրդարանը կազմուած էր երկու պալատներէ՝ երեսփոխանական ժողով (*մեճլիսի մեպուսան*) եւ ծերակոյտ (*մեճլիսի այան*): Ծերակոյտի անդամները կը նշանակէր սուլթանը:

Ի տարբերություն 1877ի ընտրություններուն, 1908ին հրապարակ եկած էին կուսակցություններ, որոնք պետք է պայքարէին երեսփոխանական աթոռներուն համար: Սակայն, սահմանադրութեան հռչակումէն հազիւ երեք ամիս անցած, համաօսմանեան տարողութեամբ ընտրութեան մը պատրաստ կուսակցություններ չկային տակաւին: Համեմատաբար, ընտրութեան պատրաստ միակ քաղաքական ուժը Իթթիհատ Վէթերաքքըն էր, որ գլխաւոր քաղաքներէն դուրս, առաւելաբար ծանօթ էր իբրեւ սահմանադրութիւնը բերած հեղինակութիւն մը, քան՝ կազմակերպուած, իր յստակ ծրագիրը ունեցող քաղաքական կուսակցութիւն մը: Իթթիհատին ընդդիմադիր միակ կուսակցութիւնը՝ Օսմանլի Ահրար Ֆիրքասին (Օսմանեան Ազատական Կուսակցութիւն), որ յարաբերաբար Իթթիհատէն աւելի ձախ էր, հրապարակ եկած էր Սեպտեմբերին՝ ընտրական թէժ պայքարէն հազիւ ամիս մը առաջ եւ Իթթիհատին համար ընտրական լուրջ մրցակից չէր հանդիսանար: Ուստի, ընտրություններուն դէկը կը գտնուէր Իթթիհատին ձեռքը:

Քանի որ սահմանադրութենէն առաջ հայ ազգային կեանքի կազմակերպման գլխաւոր դերակատարը Կոստանդնուպոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնն էր, նոյն հետեւողութեամբ, արեւմտահայութեան ընտրական աշխատանքները կազմակերպելու դերը եւս իր վրայ կը վերցնէ Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքութիւնը, իր հովանաւորութեան տակ գործող Ազգային Ընդհանուր, Քաղաքական եւ Խառն Ժողովներուն միջոցով: Այս ժողովներուն տիրական ներկայութիւն էր Կեդրոն Խմբակցութիւնը, որ կը ներկայացնէր Պոլսոյ ունեւոր դասակարգն ու մտաւորականութեան զգալի մէկ մասը: Այս խմբակցութեան մաս կը կազմէին նորակազմ Հայ Սահմանադիր Ռամկավար եւ Վերակազմեալ Հնչակեան կուսակցություններուն ազգային երեսփոխանները: Կեդրոն Խմբակցութիւնը իր հայեացքներով պահպանողական էր եւ ընդհանրապէս կը պաշտպանէր պատրիարքին տեսակետերը: Ընտրություններուն կը նախապատրաստուին ՄԴ Հնչակեան, ՀՅ Դաշնակցութիւն կուսակցությունները, որոնք հայաշատ քաղաքներուն եւ գաւառներուն մէջ ունէին իրենց մասնաճիւղերն ու հետեւորդները¹⁴:

Առաջին պահէն, հայ բոլոր հոսանքներուն համար լուրջ մտահոգութիւն էր հայ երեսփոխաններուն վերապահուած արժողութիւնը՝ նորակազմ խորհրդարանին մէջ: Լուրջ հարց էր նաեւ հայ խորհրդարանականներուն ինքնութիւնը՝ պատկանելիութիւնը եւ հաւատարմութիւնը: Այս մտահոգութիւնները անտեղի չէին: Իրականութիւնը այն էր, որ ընտրաշրջաններուն բաժանումները դիտումնաւոր կերպով կատարուած էին ի վնաս քրիստոնեաներուն. *«Օրինակի համար գիւղ մը կամ տարածաշրջան մը որ բաղկացած էր հինգ հարիւր քրիստոնեայ ընտրողներէ (թիւ մը որ բաւարար է Բ. կարգի մէկ ընտրող տալու համար), կը բաժանուէր երեք կամ չորս շրջաններու եւ ապա այդ շրջանները կը միացուէին իսլամ գիւղերուն կամ ընտրաշրջաններուն»*¹⁵: Իսկ հայութիւնը կ'ապրէր ցրուած, եւ ոչ մէկ ընտրական տեղամասի մէջ մեծամասնութիւն կը կազմէր. ուստի Բ. կարգի ընտրողներու կողմէ, հայ թեկնածուի մը ընտրութիւնը մեծապէս կախեալ էր ոչ-հայ Բ. կարգի ընտրողներու կամքէն՝ որ իր հերթին, ընդհանուր առմամբ ենթակայ էր Իթթիհատի թելադրանքին:

Ընտրութիւններուն ընդառաջ, Իթթիհատ պաշտօնապէս կը դիմէ հայոց պատրիարքարան եւ կը խնդրէ որ իրեն տրուի հայ ընտրելիներուն ցուցակը, որպէսզի իր Բ. կարգի ընտրողներուն միջոցով ապահովէ անոնց ընտրութիւնը: Իթթիհատ կ'ուզէր, որ հայ թեկնածուներ հասնին խորհրդարան՝ իր լայնախոհութիւնը ցոյց տալու համար: Միւս կողմէ սակայն, ան կը փորձէր սահմանափակել հայ երեսփոխաններուն թիւը՝ որպէսզի այդ թիւին համեմատ քիչ երեւէր հայ ազգաբնակչութեան քանակը: Իթթիհատ կ'աշխատէր նաեւ ապահովել քաղաքականօրէն իրեն կողմնակից հայ երեսփոխաններ՝ ապագայի գլխացաւանքները նուազագոյնի իջեցնելու համար:

Հայ կուսակցութիւնները շրջանցող Իթթիհատ-Պատրիարքարան յարաբերութեան այս ձեւէն դժգոհ կը մնայ չէին, որ Իթթիհատը կը նկատէր իր դաշնակիցը եւ կ'ակնկալէր որ ան այդ դերը վստահէր իրեն՝ բան մը որ բնականաբար պիտի բարձրացնէր կուսակցութեան քաղաքական վարկը: Յարաբերութեան այս ձեւէն դժգոհ կը մնան նաեւ հնչակեանները. սակայն անոնք զայն կը սեպեն *«քաղաքական մի բարեբախտ*

սխալ»¹⁶, որուն շնորհիւ չեն ստիպուիր խնդրարկուի վիճակով բանակցութեան նստելու իրենց հին հակառակորդին հետ:

Սեպտեմբեր 9ին, պատրիարքական տեղապահ Եղիշէ Արք. Դուբեան, խորհրդակցութեան կը հրաւիրէ Մուրատը, Գրիգոր Զօհրապը, Ռուբէն Զարդարեանը եւ շարք մը հասարակական գործիչներ ու անոնց հետ կը քննարկէ հայ երեսփոխաններու թիւին եւ թեկնածուներուն ունենալիք յատկանիշերուն առնչուած հարցեր¹⁷: Սեպտեմբեր 25ին, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը, փակ քուէարկութեամբ կ'ընտրէ մարմին մը, որուն պարտականութիւն կը տրուի մշակել հայ երեսփոխաններու գործունէութեան ծրագիրը, ինչպէս նաեւ պատրաստել երեսփոխանութեան թեկնածուներուն ներկայացուելիք անհրաժեշտ պայմանագիր մը: Զօհրապի, Յարութիւն Շահիրիկեանի, Մինաս Զերագի եւ ուրիշներու կողքին, Մուրատ կ'ընտրուի այդ մարմնին անդամ¹⁸: Պատրիարքարանի շրջագիծէն ներս, Մուրատի ատենապետութեամբ կը կազմուի նաեւ «Օսմանեան Ընտրական Պայքարի Յանձնաժողով»ը, որուն պարտականութիւնն էր հանդիպումներ ունենալ Բ. կարգի հայ ընտրողներուն հետ եւ անոնց փոխանցել հայ թէ այլազգի այն թեկնածուներուն անունները, որոնց շուրջ համաձայնութիւն գոյացած էր Պատրիարքարանին եւ Իթթիհատին միջեւ՝ Բ. կարգի հայ ընտրողներուն քուէները այդ անուններուն վրայ կ'եղորոնացնելու համար¹⁹:

Այս շրջանին Մուրատ կ'անդամակցի նաեւ համաօսմանեան Ազգի Նուիրեալներու Միութեան, «որը կազմուած է նախկին ռեժիմի օրով բանտարկուած, արստրուած եւ հալածուած զանազան յեղափոխական տարրերից»²⁰, ինչպէս նաեւ «Փառլամենտական Ընտրութեանց Համար Պայքար Մղող» մարմնին՝ «կազմուած ինտէլիգէնտ եւ կարող անձնաւորութիւններից»²¹:

Այս հանգրուանին, Հնչակեան Կուսակցութիւնը կ'առաջադրէ Մուրատի թեկնածութիւնը Գոգանէն՝ Ատանայի Նահանգ: Մուրատի թեկնածութիւնը, հայ բոլոր հոսանքներուն կողմէ կ'ընդունուի առանց առարկութեան եւ ընտրապայքարը կ'ընթանայ հեզասահ. բան մը՝ որ այլոց պարագային չի կրկնուիր:

Ատանայի մէջ ընտրապայքարը կը սկսի ամենաշուտը²²: Այս առիթով Մանգումէի Ատանայի թղթակիցը կը գրէ. «Ատանայի

նահանգին կողմէ ընտրուելիք եւ Հաճընէն ընտրուող Օսմ երեսփոխանը պիտի ըլլայ մեր սիրելի հայրենակիցը Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը: Հաճընէն քուէները տրուած են արդէն ամբողջապէս միաձայնութեամբ յարմարագոյն քանտիտա Պոյաճեան էֆ.-ին: Բնչպէս ծանօթ է Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը Հաճընցի է, եւ Հաճընցիք պաշտելու չափ կը սիրեն իրենց հայրենակիցը»²³: Բ. կարգի ընտրողներու Ատանայի ընտրական նիստը եւս կը գումարուի ամենէն առաջ՝ ընդհանուր համախոհութեան մթնոլորտի մը մէջ: Երեսփոխան կ'ընտրուի Մուրատ: Այս մասին *Բիւզանդիոն* կը գրէ. «Հաճընի մէջ Երիտասարդ Թուրք մը Թրքաց կողմէ ընտրելի ներկայացուած էր, բայց Տ. Ներսէս Օ. Վ. Դանիէլեան եւ Հայ երեւելիներ իրենց ազդեցութիւնը բանեցուցեր են Թուրքերուն մօտ՝ Հաճընցի ազատական Հայուն ընտրութեամբ բոլոր գաւառին պատիւ բերելու պէտքն յիշեցնելով, եւ Թուրքերն հաւանք են, այնպէս որ Մուրատ ընտրուել է թէ՛ Հայերուն թէ՛ Թուրքերուն սիրալիր միաբանութեամբը»²⁴: Այս միախոհ եւ կեդրոնացեալ աշխատանքին շնորհիւ, Մուրատի երեսփոխան ընտրութիւնը *Բիւզանդիոն* որպէս վերնագիր կը ծանուցէ՝ «Առաջին Հայ Երեսփոխան Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ»²⁵:

Ընտրութիւններուն որպէս արդիւնք երեսփոխան կ'ընտրուին Գարեգին Փաստրմաճեան–Արմէն Գարօ (Էրզրում, ՀՅԴ), Վարդգէս Մերէնկիւլեան (Էրզրում, ՀՅԴ), Վահան Փափազեան–Կոմս (Վան, ՀՅԴ), Գեղամ Տէր Կարապետեան (Մուշ, ՀՅԴ), Յակոբ Պապիկեան (Թեքիրտաղ, Իթթիհատ), Պետրոս Հալաճեան (Պոլիս, Իթթիհատ), Յարութիւն Պոշկեզէնեան (Հալէպ, Իթթիհատ), Ստեփան Սպարթալեան (Իզմիր, անկուսակցական), Նազարէթ Տաղաւարեան (Սեբաստիա, անկուսակցական), Համբարձում Պոյաճեան–Մեծն Մուրատ (Ատանա, ՄԴՀԿ), Գրիգոր Զօհրապ (Պոլիս, Ահրար):

ՄԵԾՆ ՄՈՒԲԱՏ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԻ ԱՆԴԱՍ

Երեսփոխանական ժողովի բացման օրը, 1908 Դեկտեմբեր 5ին, Կետիկ Փաշայի հնչակեան կեդրոնատեղիի շրջափակին մէջ տեղի կ'ունենայ ժողովրդային հաւաք. պատշգամին վրայ կ'երեւին «հնչակեան երեսփոխաններ պ.պ. ՄՈՒԲԱՏ եւ ՏԱՂԱԻԱՆԵԱՆ»²⁶: Ժողովուրդը ցնձագին ծափերով ընդունեց համբաւաւոր

գործիչները, որմէ յետոյ բազմութեամբ թափօրը դիմեց դէպի Նուրի Օսմանիէ»²⁷:

Բոլոր երեսփոխանները խորհրդարան կ'առաջնորդուին շքեղ երթերով. ի վերջոյ, խորհրդարանին բացումը կը խորհրդանշէր նախկին աստելի վարչակարգին ավարտը, ուստի պէտք է կատարուէր տօնական մթնոլորտի մէջ:

Համաժողովրդային ամենատարբեր երթերով դէպի խորհրդարան գացող թուրք եւ այլազգի երեսփոխաններէն շատերուն «աշխատանքային» առօրեային մասին Կոմս կը վկայէ. «Նիստերու ատենն ալ անոնցմէ [երեսփոխաններէն - Ե.Ճ.] շատերը չէին շեղեր իրենց տնային սովորութիւններէն. կը բարձրանային բազկաթոռներու վրայ եւ ծունկերը տակերնին ծալած, մուճակնին աթոռին տակ՝ մերկ ռոքերուն մատերու հետ կը խաղային եւ 'թեզպէի' կը քաշէին, առանց նեղուելու: Քուէարկութեան ատեն կը նայէին իրենց վստահելի կամ Իթթիհատի խօսկան երեսփոխանի մատերուն ու կը պոռային 'կապուլ' (ընդունելի)»²⁸: Տարբեր չէ նաեւ Սապահգիլեանի կարծիքը, որ Օսմանեան խորհրդարանը կը նմանցնէ «մի տեսակ արեւելեան սրճարան»ի, ու կ'եզրակացնէ. «բարլամենտի ծաղրանկար... Օստոմանեան բարլամենտն է այդ»²⁹: Սապահգիլեան կ'արտայայտէ նաեւ խորունկ մտատանջութիւն մը, գրելով. «Սա այն օրէնսդիր ժողովն էր, որ պատմութեան, ժամանակի, յառաջադիմութեան ժանիքներից պիտի ազատէր անխուսափելի անկումի դատապարտուած մի պետութիւն: Այդ մարդիկը մեր հոգին, ուղեղը, իմացականութիւնը, երեւակայութեան թոփքը, սրտի բաբախումն անգամ՝ սահմանների մէջ պիտի դնէին. սրանք էին որ մեզ պիտի թելադրէին ինչ անել, ինչ՝ ոչ: Կոյր բախտի հեգնութիւն.- Արեւմտեան քաղաքակրթութեան ռահվիրայ՝ հայը եւ հեղինակը թուրան-թաթարներից կեանքի համար օրէնքներ պիտի ստանային, եւ պատմութիւնը, քաղաքակրթութիւնը դա ոճիր չպիտի համարէր...»³⁰:

ՅԵՏԱՇՐՋԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ ԵՒ ԱՏԱՆԱՅԻ ԿՈՏՈՐԱԾԸ

1908 Հոկտեմբեր 5-6ին, Օսմանեան Կայսրութիւնը կը դիմագրաւէ արտաքին լուրջ խնդիրներ:

Երկու օրերու ընթացքին՝ Պուկարիա կը յայտարարէ իր ամբողջական անկախութիւնը Օսմանեան Կայսրութենէն, Աւստրո-Հունգարիան իրեն կցուած կը յայտարարէ Պոսնիա-Շերցեկովինան, իսկ Կրետէ Կղզին ինքզինք կը կցէ Յունաստանին: Օսմանեան բանակները ո՛չ մէկ հակազդեցութեան կը դիմեն: շարիաթականները (իսլամական կրօնքի սկզբունքներով երկիրը ղեկավարելու կողմնակիցներ), լայնածիր տարածքներու կորուստին եւ իշխանութեան անգործնական կեցուածքին մեղքը կը բարդեն Իթթիհատին ու անոր բերած սահմանադրութեան ուսերուն:

Ներքին ճակատի վրայ, կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, իր ձեռք բերած խորհրդարանական մեծամասնութեան շնորհիւ, Իթթիհատ կը յաջողի Միտհաթեան Սահմանադրութեան 119 յօդուածներէն 21ին մէջ փոփոխութիւններ կատարել³¹, բոլորն ալ ի շահ իր քաղաքական նպատակներուն: Այս փոփոխութիւններուն շնորհիւ, խորհրդարանը իրաւունք կ'ունենայ Իթթիհատի համակրութիւնը չվայելող վարչապետ Քամիլ փաշայի կառավարութենէն յետոս կոչել վստահութեան քուէն: Նոր վարչապետ կը նշանակուի Իթթիհատի համակրութիւնը վայելող Հուսէյն Հիւմին: Այս քայլը ընդդիմութեան կողմէ կը նկատուի Իթթիհատի մենատիրութեան ամրապնդում: Ընդդիմութիւնը, որ հիմնականին մէջ կազմուած էր շարիաթականներէն եւ ազատականներէն, կը դիմէ զանգուածային ցոյցերու: Ստեղծուած լարուած մթնոլորտին մէջ, Ապրիլ 6ին, Ղալաթիոյ կամուրջին վրայ կը սպաննուի ընդդիմադիր *Սերպեստ* թերթի խմբագիր Հասան Ֆեհմին: Մթնոլորտը աւելի կը շիկանայ: Յաջորդ օր, խորհրդարանի նիստին Մուրատ եւ Զօհրապ հարց կը բարձրացնեն թէ ինչպէ՞ս ոճրագործը կը յաջողի փախուստ տալ, երբ Ղալաթիոյ կամուրջին երկու ծայրերուն մնայուն պահակակէտեր կային: Սա, իշխանութիւններուն հասցէին ուղղուած յստակ ամբաստանութիւն էր: Այս առիթով կը կարդացուի երեսփոխաններ Մուրատի, Զօհրապի, Իսմայիլ Հաքքըի, Միւֆիթի, Տոքթ. Ռիզա Նուրիի, Քասըմ Զէյնի եւ Քոզմիթիի կողմէ ստորագրուած, խօսքի ազատութիւնը պաշտպանող ու կառավարութիւնը դատապարտող բողոքագիր մը, ուր կ'ըսուի. «Երեկ գիշեր արձակուած այդ գնդակները ոչ թէ *'Սերպեստ'ի խմբագրապետին դէմ նետուեցան, այլ մամուլին ամբողջութեան*

դէմ, խիղճի եւ գաղափարի ազատութեան դէմ, միով բանիւ ամբողջ Օսմանեան ազգին դէմ արձակուեցան»³²:

Ապրիլ 13ին ցոյցերը կը դառնան լայնածիր եւ կը վերածուին ըմբոստութեան (այդ պատճառով, օրացուցային հին տոմարով անոնք կը կոչուին նաեւ՝ Մարտ 31ի դէպքեր): Կատոլած ամբոխը, *սոֆթաներու*³³ եւ ապստամբ զինուորներու առաջնորդութեամբ կը քալէ դէպի խորհրդարան: Ճամփուն վրայ ան կը քանդէ ամէն բան, որ կը խորհրդանշէր սահմանադրութիւնն ու Իթթիհատը: Կը սպաննուին Արդարադատութեան նախարար Նազըմ փաշան, երկու երեսփոխաններ, Իթթիհատի անդամ զինուորականներ եւ գործիչներ: Ամբոխը կը խոնուի խորհրդարանի շէնքին մէջ: Փոքրամասնութիւն կազմող երեսփոխաններով, Ա. խօսնակ կը յայտարարուի Մուստաֆա էֆենտի: Ժողովը կ'որոշէ վերադառնալ *շարիաթի* օրէնքներուն: Հուսէյն Հիլմի կը հրաժարի եւ սուլթանին կողմէ նոր վարչապետ կը նշանակուի Թեֆիկ փաշա:

Սահմանադրական կարգերը կորսնցնելու եւ համիտեան բռնակարգերուն վերադառնալու իրական վտանգ կը յառաջանայ:

Իթթիհատ իր հակահարուածը կը կազմակերպէ իր միջնաբերդ Սալոնիկէն: Ապրիլ 15ին, Մակեդոնական Երրորդ Բանակի հրամանատար Մահմուտ Շեքէթ փաշայի հրամանատարութեամբ կը կազմուի Շարժուն Բանակ (*հարաքաթ օրտուում*), որ կը կոչուի նաեւ Ազատարար Բանակ: Սահմանադրական կարգերը պաշտպանելու կողմնակից երեսփոխանները եւ ծերակուտականները կը հաւաքուին Սան Ստեֆանօ քաղաքը ու «Ազգային Ընդհանուր Ժողով» անունին տակ գահընկեց կը հռչակեն սուլթան Համիտը եւ կ'օրինականացնեն Ազատարար Բանակին յետագայ գործունէութիւնը: Մուրատ կը գտնուի այդ երեսփոխաններու շարքին³⁴:

Հայութիւնը թիկունք կը կանգնի սահմանադրական ուժերուն եւ որոշ տեղեր անոնց կողքին գործնապէս կը մասնակցի կռիւներուն: ՄԴՀԿի եւ ՀՅԴի կողմէ կազմակերպուած կամաւորական խումբերը Ազատարար Բանակին կողքին կը կռուին Մաքրիքէյ³⁵, Բերա³⁶, Կետիկ Փաշա, Գում Գափու եւ Սամաթիա թաղամասերուն³⁷, Սկիւտարի³⁸ եւ մայրաքաղաքի այլ արուարձաններուն³⁹ մէջ: Յիշարժան կ'ըլլայ հայ կամաւորներուն մասնակցութիւնը Ոսկեղջիւրի Հովիտէն Տատաւլայի բարձունքներու գրաւման մարտերուն⁴⁰: Հայ կամաւորներէն

կ'իյնան նահատակներ⁴¹: Ֆերիտիյէի մէջ դաշնակցական եւ հնչակեան կամաւորուհիներու կողմէ կը կազմակերպուի դաշտային հիւանդանոց⁴²: Հայութիւնը Ազատարար Բանակին համար կը կատարէ նուիրահաւաք⁴³: Պոլիսէն դուրս, հայեր, Ազատարար Բանակին զինեալ օգնութիւն ցոյց կու տան նաեւ Ռոտոսթօ⁴⁴, Ատափազար⁴⁵, Նիկոմիդիոյ շրջաններ⁴⁶, եւ այլուր: Ազատարար Բանակը, առանց մեծ դժուարութեան կը գրաւէ Պոլիսը: Խորհրդարանը կը վերսկսի իր բնականոն աշխատանքները: Վարչապետ կը վերանշանակուի Հուսէյն Հիւսին:

Մինչեւ այդ սակայն, Պոլիս կը հասնին Ատանայի մէջ տեղի ունեցող հակահայ ջարդերու լուրերը: Անմիջապէս, հայ կրօնական երեք համայնքներէն կազմուած 18 հոգիւնոց պատուիրակութիւն մը կը շտապէ վարչապետ Թեֆիկ փաշային մօտ: Վարչապետը նախ կը փորձէ չհանդիպիլ պատուիրակութեան հետ, պատճառաբանելով իր բազմագրադ ըլլալը: Պատուիրակութիւնը տեղի չի տար եւ կը յայտնէ թէ պատրաստ է սպասել վարչապետը թէկուզ մինչեւ յաջորդ առաւօտ: Ստիպուած, Թեֆիկ փաշա կ'ընդունի պատուիրակութիւնը ներկայացնող խումբ մը: Այդ պահուն խորհրդարանէն վարչապետարան կը հասնին երեսփոխաններ Սուրատ, Վարդգէս եւ Տաղաւարեան *«իրենց հետ բերելով Ատանայի եւ Հալէպի (այն նահանգները ուր ջարդերը ստացած էին մեծ տարողութիւն - Ե.Ճ.) թուրք եւ արաբ երեսփոխանները»*⁴⁷: Վարչապետը կը յայտնէ, որ *«կառավարութիւնը գիշեր ցերեկ այս գործով կը պարսպի»*⁴⁸ եւ արդէն բանակային զօրքեր, տարբեր վայրերէ հասած են շրջան, դէպքերուն առաջքն առնելու համար:

Երբ Սուրատ սահմանադրութիւնը պաշտպանող երեսփոխաններուն հետ կը գտնուէր Սան Ստեֆանօ, հոն կ'այցելէ *Բիւզանդիոն* օրաթերթի խմբագիր Բիւզանդ Քեչեան, թերթին թարմ լուրեր հասցնելու նպատակով: Սուրատ եւ Տաղաւարեան զինք կը ծանօթացնեն խորհրդարանի Ա. խօսնակ Ռիզայի հետ: Հանդիպման ընթացքին, երեք հայերը Ռիզային կը բողոքեն Ատանայի մէջ տեղի ունեցող ջարդերուն մասին եւ կ'առաջարկեն անոր, կապ պահել զօրավար Շեքթէֆ փաշային հետ ու խնդրել որ ջարդերը դադրեցնելու համար *«ազդու հեռագիր մը»* դրկուի Ատանայի նահանգապետին եւ Գոզանի գաւառապետին,

«որովհետեւ հիմա երկրին մէջ միակ գործօն իշխանութիւնը Ազատութեան Բանակն է»⁴⁹: Մուրատ, Տաղաւարեան եւ Քեչեան անձամբ կը խմբագրեն պահանջագիր մը ու զայն կը յանձնեն Ռիզային, որովհետեւ անկէ կ'իմանան թէ ինք շուտով պիտի հանդիպի Շեքէթի հետ:

Այդ օրերուն, Մուրատ, իր ծննդավայրն ու ընտրաշրջանը եղող Ատանայի Նահանգէն կը ստանայ ջարդերը նկարագրող բազմաթիւ հեռագիրեր: Անոնցմէ մէկուն մէջ Սահակ կաթողիկոս կը գրէ. «Վիլայէթին շատ տեղեր արեան եւ կրակի մէջ կորան: Ասի շուրջը չմնացին ազարակ, արտ, գոյք: Մեր քաղաքը պաշարուած էր: Կառավարութեան եւ մեր տեղացի իսլամ հայրենակիցներու ջանքով աւազակներն երէկ մասամբ ցրուեցան: Մեր ժողովուրդն առ ահի վանքին մէջ պատսպարուած է: Կայսերական կառավարութենէն թախանձեցէք բաւական ուժ փութացնել, ապա թէ ոչ՝ վտանգի տակ ենք»⁵⁰: Այս հեռագիրէն երկու ժամ ետք, Մուրատ կը ստանայ Սիսի գաւառապետ Ֆեհմի պէյի սա հեռագիրը. «Միս ապահով է: Մանրամասնութիւնը Ապրիլ 7 թուով հեռագրուած են Տախիլիյէյին (Ներքին Գործոց Նախարարութեան - Ե.Ճ.)»⁵¹: Հաճընի առաջնորդ Ներսէս Եպս. Դանիէլեան, իր հեռագիրին մէջ կը նկարագրէ Ատանայի, Սիսի, Կարս-Պազարի եւ Բոււնլուի մէջ տեղի ունեցող հակահայ վայրագութիւնները⁵², իսկ Քըրքը-Խանի կոտորածէն մազապուրծ Եպրուհի Քեհիայեան «մերկ, բոկոտն, սրտաճմլիկ վիճակաւ» կը հասնի Յիսուսեանց Եկեղեցի ու կը խնդրէ որ իր աղերսագիրը Մուրատի ձեռքով հասնի խորհրդարանի նախագահին⁵³:

Իրօք, Ազատարար Բանակին Պոլիսը գրաւած օրը կայացած խորհրդարանի նիստին, Մուրատ կը կարդայ Ատանայէն եւ Սիսէն ստացած իր հեռագիրերը, որոնց հիման վրայ կ'որոշուի «յանուն Օսմ խորհրդարանին պատուէր մը դրկել Անատոլուի կուսակալներուն, ջարդերուն վերջ տրուելու համար»⁵⁴: Իր ելոյթին աւարտին Մուրատ կը յայտարարէ. «Բռնապետութեան օրերուն լեռներու մէջ կ'ընկնէինք, մի թէ սահմանադրութեան այս շրջանին հարկադրուած պիտի լինենք լեռ բարձրանալ...»⁵⁵: Ժողովականները քրթմնջոցներով եւ դժգոհութեան արտայայտութիւններով կ'ընդունին Մուրատի այս խօսքերը:

Խորհրդարանի յաջորդ նիստին (Մայիս 2), կը կարդացուի Ատանայի նահանգապետ Ճելիտ պէյի զեկուցագիրը: Ան ամբողջ

մեղքը կը բարդէ հայ ֆետայիներու ուսերուն եւ կը չքմեղանայ որ հնարաւոր չեղաւ դէպքերուն առաջին առնել, որովհետեւ բաւարար զօրք չկար: Կը կարդացուի երեսփոխաններ Մուրատի, Վարդգէսի, Տաղաւարեանի, Պապիկեանի, Տէր Կարապետեանի, Ալի Ճենանի, Արիֆ Իսմէթի եւ Իհսանի կողմէ համատեղ ներկայացուած պահանջագիրը, ուր դէպքերու նկարագրութենէն ետք կը պահանջուի.-

1. Դէպքերուն որպէս պատասխանատուներ ներքին գործերու նախարարի խորհրդական Ատիլ եւ Ատանայի կուսակալ Ճելիտ պէյերը դատել պատերազմական ատեանին առջեւ,
2. Զինուորական դրութիւն հաստատել Հալէպի Նահանգին մէջ եւս,
3. Տէօրթ Եոլէն անմիջապէս վերացնել բանակային շրջափակումը,
4. Անօգնական այրիներն եւ որբերը պատսպարելու եւ ողջ մնացածները անօթութենէ փրկելու համար բաւարար գումար յատկացնել,
5. Թալանուած գոյքը իրենց տէրերուն վերադարձնել. ցանկագրել հրկիզուած տուներու թիւն ու արժէքը, սպաննուածներուն անունները եւ այս գործին համար իւրաքանչիւր քաղաքի մէջ կազմել խառն եւ չէզոք յանձնախումբ⁵⁶:

Այս առիթով, Մուրատ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ.- «Կուսակալին նկատմամբ Հալէպի երեսփոխանք հեռագիրներ ստացած էին, ներքին գործոց խորհրդականին դիմում եղաւ, նկատողութեան պիտի առնենք պատասխանեց, բայց կարեւորութեան չտուաւ: Երբ տեսնուեցաւ որ առաջին ջարդէն յետոյ պաշտօնեաները չպատժուեցան, երկրորդ անգամ եւս պատահեցաւ: Կուսակալին հին դրութեան հետեւութեամբ տուած հեռագիրը կը հաստատէ իմ խօսքերս: Պահեստի զօրք դրկուած է, բայց անոնք ալ փոխանակ ժողովուրդը պաշտպանելու Կ.Պոլսոյ ապստամբ զօրաց նման ըմբոստ կողմին յարեցան: Կը յուսամ թէ մեր առաջարկները կ'ընդունուի [sic!], եթէ երեսփ. ժողովս խղճմտօրէն շարժի, ամէն ինչ կը կարգադրուի, երբ խղճմտօրէն կ'ըսեմ, մի այպանէք զիս, մինչեւ հիմա հայերն իբր կրօնքի եւ ազգի թշնամի կը նկատէիք, բայց հիմա ամէն ոք հասկցաւ թէ հայերն ամէնեւին յանցանք չունէին, ուստի կը յուսամ թէ յայտնի եղաւ, թէ սուտ կը խօսին այս կուսակալները, որոնք՝ հայերն իբր գէշ կը ցուցնեն: Զարդը կատարող բռնակալներն օտարներուն ալ վնասած են. երբ անոնք

բողոքեցին, խորհրդական Ատիլ պէյ հեռագրեց, թէ օտար նպատակներուն չդպչին եւ չվնասեն»⁵⁷:

Այս միջոցին, Ատանայի մէջ կը սկսի գործել Ռազմական Դատարանը: Սահմանադրութեան վերահաստատումէն մեծապէս խանդավառ՝ հայութիւնը, յոյսեր կը տածէ որ արդարութիւնը կը գտնէ իր տեղը եւ յանցագործները կը պատժուին: Հուրէն եւ սուրէն հազիւ ազատած հայը, բարոյսահոգեբանական ծանր հարուած կը ստանայ, երբ կը տեսնէ թէ Ռազմական Դատարանին կանխակալ նպատակը եղած է ջարդարարն ու ջարդուողը, նախայարձակն ու ինքնապաշտպանութեան դիմողը դնել նոյն նժարին վրայ: Այս նպատակին իրագործման համար, Ռազմական Դատարանը բռնի ձեւերով կը փորձէ կարելի եղած չափով թուրք եւ հայ յանցագործներուն թիւերը հաւասարեցնել: Նոյնը՝ զոհերու քանակի պարագային: Այս մօտեցումը հայութեան մէջ կ'առաջացնէ ընդհանուր ընդվզում: Դուրեան Պատրիարք եւ հայ երեսփոխանները, իրենց յաճախակի բողոքները կը ներկայացնեն վարչապետին ու անկէ կը պահանջեն արդարամիտ կեցուածք:

Դժուար է գնահատել՝ արդարամիտ կեցուածքէ՞ բխած, թէ՞ հարցը կառավարութեան ուսերէն խորհրդարանին վրայ նետելու համար, վարչապետ Հիլմի խորհրդարանի Մայիս 13ի նիստին գրաւոր առաջարկ կը ներկայացնէ Ատանա ուղարկելու խորհրդարանական յատուկ յանձնախումբ մը, կազմուած չորս անձերէ՝ երկու իսլամ եւ երկու հայ, որոնցմէ երկուքը ըլլան պետական պաշտօնեայ եւ երկուքը՝ երեսփոխան: Յանձնախումբը խորհրդարանին պետք է ներկայացնէր իր անաչառ տեղեկագիրը: Որպէս պետական պաշտօնեաներ յանձնախումբին անդամ նշանակուած էին նախադատ ատեանի նախագահ Ֆայիք պէյը եւ Մոնաստր Նահանգի դատական քննիչ Յարութիւն Մոստիչեանը: Խորհրդարանին կը մնար ընտրել երկու երեսփոխաններ: Իթթիհատի կարծիքի թելի ներկայացուցիչներ՝ Թալէաթ, Զէյնէլապիտին, Վեհպի եւ ուրիշներ կ'ընդդիմանան այս առաջարկին: «*Բայց մեր, յոյներու եւ պուլկարներու ծայրայեղ, լարուած ու ջղային յարձակումներուն զիջելով՝ Իթթիհատի խօսնակներէն մէկը ելաւ յայտարարելու, որ ղեպքին բացառիկ կարեւորութիւնը ի նկատի առնելով՝ իրենց խմբակը համաձայն է խորհրդարանական քննիչ մարմնի մը առաքման պահանջին: Կապուլ, կապուլ պոռացին...*»⁵⁸:

Գաղտնի քուեարկութեամբ, յանձնախումբին անդամներ կ'ընտրուին Եուսուֆ Քեմալ (Գարասի) եւ Յակոբ Պապիկեան (երկուքն ալ իթթիհատական): Չայներու առաւելութեամբ Պապիկեանէն ետք կու գան Վարդգէս եւ Մուրատ⁵⁹: Պարզ աչքով իսկ կարելի է նկատել, որ յատուկ յանձնախումբ կազմելու առաջարկը ընդունելէն ետք, Իթթիհատ կրցած էր ձայներու կեդրոնացում կատարել, մինչ այլ քուէներ տարտղնուած էին (օրինակ Վարդգէսի եւ Մուրատի միջեւ): Մինչդեռ տրամաբանութիւնը կը թելադրէր, որ ծննդավայրի, ընտրաշրջանի եւ կուսակցական պատկանելիութեան տեսակետերով (կիլիկահայութեան մէջ Հնչակեան Կուսակցութիւնը ամենէն ազդեցիկն էր), այդ պաշտօնին ընտրուէր Մուրատը: Յանձնախումբը Ատանայի մէջ իր քննութիւնները կը կատարէ մինչեւ Յուլիս 8 եւ իրեն տրուած պայմանաժամէն առաջ կը վերադառնայ Պոլիս:

Յուլիս 21ին Մուրատ, Վարդգէս եւ Զօհրապ կը հանդիպին վարչապետին ու կը բողոքեն Ատանայի ջարդի յանցագործներուն ներում տալու կառավարական ծրագիրին եւ Հայկական Նահանգներու մէջ բանտարկուած չարագործներուն ներում տալու կառավարութեան մտադրութեան դէմ: Անոնք նաեւ կ'առաջարկեն, որ կառավարութիւնը պաշտօնապէս հերքէ Ատանայի Ռազմական Դատարանին տեղեկագիրը, որ ջարդերու պատասխանատու կը նկատէր հայկական կուսակցութիւնները: Հիւլմի փաշա կը պատասխանէ, թէ Ատանայի դէպքերուն համար պիտի ըլլայ պատիժներու «փոքր թեթեւացում մը» եւ ոչ թէ ներում, իսկ գաւառներու բանտերը գտնուողներուն ներում չկայ. այդ կը վերաբերի միայն Պոլսոյ դէպքերու մասնակիցներուն (յետաշրջական շարժման), իսկ Ռազմական Դատարանին տեղեկագիրին հերքումը վտանգաւոր է, քանի որ նման քայլը կը գրգռէ մոլեռանդ ամբոխը⁶⁰:

Ռազմական Դատարանի անարդար որոշումները հակակշռելու միակ յոյսը կը մնայ խորհրդարանական յանձնախումբին տեղեկագիրը:

Խորհրդարանի Յուլիս 23ի նիստին, Պապիկեան կը յայտարարէ որ Ատանայի մէջ 21.000 մարդ զոհուած է⁶¹: Ան, մինչ այդ, թերթերու տուած հարցազրոյցներով թէ մասնակի ելոյթներու ընթացքին, իշխանութիւնները՝ ներառեալ իթթիհատական

բարձրաստիճան պաշտօնատարներ՝ մեղադրած էր յանցագործութիւններուն մեղսակցութեան մէջ: Նիստը կ'որոշէ, որ յաջորդ ժողովին Պապիկեան կարդայ իր զեկուցագիրը⁶²: Յաջորդ ժողովէն մէկ օր առաջ, Պապիկեան կը մահանայ: Յաջորդ նիստին՝ Յունիս 5ին, խորհրդարանը ցաւ կը յայտնէ «*Յակոբ էֆ. Պապիկեանի մահուան առիթով*»: Այս կապակցութեամբ, անոր յանձնախումբի գործընկերը՝ Քեմալ, իր ելոյթին փափաք կը յայտնէ «*որ Յակոբ էֆ. Պապիկեանի տեղեկագիրն ալ կարդացուի, որովհետեւ անցեալ օր արդէն ներկայացուելիք ամէն կէտերու մասին համաձայնութիւն ունեցած էին*»⁶³: Բայց, յանձնախումբի տեղեկագիրը խորհրդարանին մէջ բնաւ չի կարդացուիր:

Մուրատ, լաւ ըմբռնելով պահուն լրջութիւնը, թուրք գործընկերոջ մը հետ կ'այցելէ Պապիկեանին տունը, անոր կնոջ գիտակցութեամբ կը խուզարկէ ողբացեալին անձնական թուղթերը եւ կը յայտնաբերէ տեղեկագիրը: Ան իր երեսփոխանական կնիքով կը կնքէ տեղեկագիրը եւ որպէս աւանդ կը յանձնէ Պապիկեանի կնոջ: Յաջորդ օր Մուրատ, Միհրան Տամատեանի, Ազգային Վարչութեան քարտուղար Սարգիս Սուինի (Սիւնկիւճեան) եւ Շաւարշ Հովիւեանի հետ, լուսանկարչական գործիքներով կը վերադառնայ Պապիկեանի կնոջ մօտ, կը լուսանկարէ տեղեկագիրը եւ կը յանձնէ պատրիարքարան⁶⁴: Աւելի ուշ՝ 22 Յունուար 1910ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի Թ. նիստի իր ելոյթին մէջ, Մուրատ կու տայ հետեւեալ բացատրութիւնը.-

*«Պաշտօնակիցս Վարդգէս էֆ., անդամ Օսմ խորհրդարանի, ըսաւ թէ Պապիկեանի տեղեկագիրը կիսաւարտ մնացած է. ասիկա սխալ է. ես իմ տեսածս պատմեմ, որպէսզի մնայ աստենագրութեան մէջ: Հանգուցեալը ինչ որ տեսած էր Ատանայի մէջ, նօթագրել տուած էր. վերադարձին վեց էջ ինք խմբագրած էր, իսկ մնացածը ուրիշին ընդօրինակել տուած, ո[ր] իր տպաւորութիւններն են. հետեւաբար չի կրնար մեկնութեան առիթ տալ. եւ արդէն, պատրիարքարանի մէջ պահուած է անոր ճիշդ գովին»*⁶⁵: Տեղեկագիրը, Պոլսոյ մէջ ֆրանսերէն լոյս կը տեսնէ 1912ին, իսկ 1919ին՝ նաեւ հայերէն:

Փաստօրէն, Մուրատի արագ եւ համարձակ նախաձեռնութիւնը անհետ կորուստէ կը փրկէ այդ յուժ կարեւոր փաստաթուղթը:

Մուրատ, կ'որոշէ իր երեսփոխանական արձակուրդը անցընել Ատանայի Նահանգին մէջ եւ մօտէն լսել ժողովուրդին ցաւերն ու պահանջները: Սակայն ան դժբախտութիւնը կ'ունենայ կորսնցնելու իր մայրը: Ստիպուած, կը մնայ Հաճընի իր հօրենական տան մէջ, ցաւակցութիւններ ընդունելու համար: Մասնակի ընդունելութիւններէն բացի, ան միայն մէկ անգամ հնարաւորութիւն կ'ունենայ կազմակերպելու ժողովրդային հաւաք մը⁶⁶: Պոլիս վերադառնալէն ետք, ան կիլիկահայութեան վիճակին եւ պահանջներուն մասին թարմ եւ վստահելի զեկոյցներ կու տայ Ազգային Ընդհանուր Ժողովի նիստերուն⁶⁷:

Ատանայի Աղէտին պատճառած մարդկային եւ տնտեսական վիթխարի կորուստէն անկախ, կար անօթեւան եւ անգործ մնացած մեծ բազմութիւն մը: Ասոնց մէջ առանձին վիճակ ունէին այրի կիները, որոնք իրենք զիրենք եւ իրենց զաւակները պահելու միջոցներէ զուրկ էին: Մուրատ կ'ընդգրկուի նաեւ այս աշխատանքին մէջ: Կ'անդամակցի «Կիլիկեան Այրիախնամ Յանձնաժողով»ին⁶⁸, որուն նպատակն էր այրիացած կանանց համար հիմնել արհեստանոցներ, սորվեցնել արհեստներ, ապա նոյն արհեստանոցներու արտադրութենէն գոյացած եկամուտը յատկացնել անոնց: Մուրատի քոյրը՝ Հայկանուշը, մաս կը կազմէ Միացեալ Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան, որուն նպատակն էր որբուհիներուն համար բանալ զիշերօթիկ դպրոցներ⁶⁹: Այս աշխատանքին մէջ Հայկանուշին սերտ գործակիցներէն կ'ըլլայ Պոլսոյ հնչակեան պատասխանատուներէն, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովի անդամ Տոքթ. Գրիգոր Ճելալի դուստրը՝ Ակիլինէ Ճելալը: Երկու հայրենասէր օրիորդները կ'ունենան արդիւնաւետ գործակցութիւն: Օրինակի համար, կարճ ժամանակի ընթացքին, վերոյիշեալ նպատակին համար անոնք Էտիրնէի, Տետէ Աղաճի, Սելանիկի, Իսքէշէի, Կիւմիւլճինայի եւ շրջակայքի հայ, թուրք, յոյն եւ պուլկար հասարակութենէն կը յաջողին հանգանակել աւելի քան 25.000 դահեկան⁷⁰: Հաւանաբար գործունէութեան այս ծիրին մէջ ալ Մուրատ եւ Ակիլինէ կը ծանօթանան իրարու, կը համակրին ու կ'ամուսնանան: Ակիլինէ Մուրատ իր ազգանուէր գործունէութիւնը կը շարունակէ իր ամուսնոյն նահատակութենէն ետք ալ: Անոր կարեւոր իրագործումներէն կ'ըլլայ Փարիզի արուարձաններէն Ռենսի մէջ, Դպրոցասէր Տիկնանց Վարժարանին հիմնադրութիւնը:

Օսմանեան Խորհրդարանին հիմնական հարցերէն կ'ըլլայ քրիստոնեաներու զինուորագրութիւնն ու ընդհանրապէս բանակը նոր սկզբունքներով վերակազմակերպելու խնդիրը: Հակառակ որ *թանգիմաթի* շրջանէն քրիստոնեաներուն արտօնուած էր բանակային ծառայութիւնը⁷¹, մինչեւ 1908 հայերը չէին զօրակոչուեր, այլ *պետէշ* զինուորական ծառայութեան փոխարէն տուրք կը վճարէին: *Պետէշ*ը եւ անոր հաւաքման ձեւերը նիւթաբարոյապէս կը սպառէին հայ զիւղացին: *Պետէշ* կը զանձուէր մահացածներէն, դեռ զօրակոչման տարիքը չհասածներէն, վաղուց արտագաղթածներէն եւն.:

Հայ երեսփոխանները կ'աշխատին օր առաջ փութացնել քրիստոնեաներուն զօրակոչման օրէնքին մշակումն ու ընդունումը, զայն նկատելով օսմանեան քաղաքացիներուն հաւասարութեան սկզբունքին զործնականացումը: Իշխանութիւնները կը ձգձգէն այդ օրէնքը՝ պետական պիտճէն նման պարարտ եկամուտէ մը չզրկելու, ինչպէս նաեւ շարիաթականները վերստին չգրգռելու համար: Այս մասին ՀՅԴի կողմէ Բերայի մէջ կազմակերպուած հաւաքին որդեգրուած յայտարարութեան մէջ կ'ըսուի. «1. *Դիմել Օսմ բարլամենթին եւ բոլոր քաղաքական կուսակցութիւններուն, համաձայն Օսմ սահմանադրութեան հաւասարութեան սկզբունքին Հայ ժողովուրդի զինուորագրման անյետաձգելի իրաւունքն յայտարարելով, 2. Խնդրել բարլամենթէն որ մերժելով դահլիճին ծրագիրը՝ փութայ հաստատել քրիստոնեայ տարրերու զինուորագրման օրինագիծը, յայտնելով որ յապաղումը սոյն խնդրոյն մէջ, կրնայ խոր դժգոհութիւններ պատճառել Օսմ Հայրենիքի ազգաբնակչութեան մէկ մասին, որ իրաւամբ կը համարէ ներկայ պահանջին կիրառումն իբր երաշխիք սահմանադրական կարգերու հիմնաւորման»⁷²:*

Հայ երեսփոխաններէն միայն Մուրատ դէմ կը կենայ հայերու զօրակոչման օրինագիծին: Այս մասին Կոմս կը յուշագրէ. «Մուրատն ալ շատ մօտ էր մեզի, թէ՛ սկզբունքային եւ թէ՛ (բացի զինուորակոչութեան օրէնքէն), ազգային, աշխատաւորական եւ ապակեղորոնացման խնդիրներու մէջ: Վերին աստիճանի

բարեկիրթ, շիտակ եւ ազնիւ մարդ էր, հին երախտաւոր յեղափոխական մը»⁷³:

Մուրատ իր բանտարկութեան եւ արքայի տարիներուն լաւապէս ծանօթացած էր օսմանեան բանակին մէջ տիրող մթնոլորտին եւ յոռի բարքերուն. ան, այս հարցին հանդէպ կը դիրքորոշուէր գործնապաշտ նկատառումներէ ելած, եւ ոչ տեսական դրոյթներէ: Ապագան ցոյց տուաւ թէ ի՛նչ ճակատագիր վիճակուեցաւ հայ զինուորագրեալներուն...: Մուրատի առաջարկն էր որ հայ երիտասարդները ծառայեն ռուսականական ուժերուն (*ժանտարմա*) մէջ⁷⁴: Սա կ'ապահովէր որ անոնք մնան երկրէն ներս ու չմեկնին հեռաւոր սահմաններ. այս ձեւով, անոնք նաեւ կրնային դառնալ հայ բնակչութեան ապահովութիւնը երաշխաւորող ուժ մը:

Զօրակոչման օրէնքը ուժի մէջ կը մտնէ եւ կը զօրակոչուին նոյնիսկ ուսուցիչներն ու եկեղեցականները. բան մը որ գաւառներուն մէջ կը սպառնայ հայկական դպրոցներու բնականոն աշխատանքին⁷⁵: Օրինագիծին քննարկման ժամանակ առաջարկ կ'ըլլայ բանակի ծառայութենէն ազատ կացուցանել պետական բարձրագոյն վարժարաններու եւ արտասահմանի մէջ ուսման հետեւողները: Մուրատ կ'առաջարկէ «*ոչ-իսլամ ցեղերու բարձրագոյն վարժարաններուն մէջ*» ուսանողներն ալ ազատել զինուորական ծառայութենէն⁷⁶:

1910 Յունիսին, Պատերազմական Նախարարութեան պիւտճէի քննարկման առիթով իր ունեցած ելոյթին մէջ, Մուրատ կը քննադատէ զինուորական կառոյցները, որոնք չեն յարգեր բնակարաններու անձեռնմխելիութեան օրէնքը եւ օրինակ կը բերէ Մուշի Ս. Կարապետ վանքի խուզարկութեան պարագան⁷⁷: Ներքին Գործերու նախարար Թալէթ փաշա կը պատասխանէ թէ կառավարութիւնը այդ մասին արդէն քննութիւն բացած է: Մուրատ իր ելոյթին ընթացքին կ'անդրադառնայ նաեւ պահեստային զինուորը (*բաստիֆ*) վերստին ծառայութեան կանչուելէ ազատ կացուցուելու համար տուրք սահմանելու հարցին: Ան համաձայնութիւն կը յայտնէ, որ այդ տուրքը 50 ոսկիէն նուազի 30ի: Երբ այս առաջարկը քուէներու փոքր տարբերութեամբ (87 դէմ, 80 թեր) չ'անցնիր, Մուրատ կ'առաջարկէ առիթ տալ որ *բաստիֆ*ները այդ տուրքը վճարեն մասնավճարներով որ դարձեալ չ'ընդունուիր⁷⁸:

1911 Մարտ 22ի նիստին, խորհրդարանը կը քննարկէ ասպատակները հետապնդելու համար Պատերազմական Նախարարութեան յաւելեալ պիտճէի պահանջը: Այս առիթով Մուրատ հարց կու տայ թէ «ասպատակներ» ըսելով ի՞նչ պէտք է հասկնալ. աւագակները, թէ՞ պետական պաշտօնեաներու կամակատարութիւններուն դէմ ըմբոստացողները (սրահը կ'աղմկէ): Շեքէթ փաշա ջղագրգիռ կը պատասխանէ, որ «*թէ գողութեան եւ թէ քաղաքական նպատակներով ասպատակներուն գլուխը պիտի ձգմէ (ծափեր)*»⁷⁹: Նոյն նստաշրջանին Մուրատ կը քննադատէ Համիտիէ Զօրագունդերու գոյութիւնը, որոնք վերանուանուած էին «թէթեւ հեծելագունդեր»: Եղածը ձեւական փոփոխութիւն մըն էր, որ պարզապէս կը միտէր սուլթան Համիտի անուան սղումը: Մուրատ կը պնդէ, որ սահմանադրական երկրի մը մէջ զինուորական ծառայութիւնը, բոլոր քաղաքացիներուն համար կ'ըլլայ միատեսակ: Այս առիթով *Կռհակ* կը գրէ. «*Պատերազմական պիտճէի քննութեան եւ վիճարանութեան առիթով խորհրդարանին մէջ միակ երեսփոխանը, որ մատը դրաւ մեր բնաշխարհի սիրտը խոցող վերքին վրայ, ընկեր Մուրատն էր*»⁸⁰:

Պէտք է ըսել որ հայերու զինուորագրութեան հարցով, հայ հասարակական հոսանքներու մեծ մասը համաձայն չէր Մուրատի տեսակետին: Աւելի ուշ սակայն, ոմանք կը խոստովանին. «*Բայց երեք տարիէ ի վեր քրիստոնէաներէ զինուոր առնելով հանդերձ, ժէօն-թուրք ռէժիմն այնպիսի սխալներ գործեց որ կարծես ուխտ ըրած ըլլար հայերն ու միւս քրիստոնէայ ժողովուրդները պատժելու՝ բանակին ծառայութեան մէջ մտնել յօժարելուն համար*»⁸¹:

ՅԱՆՈՒՆ ԸՆԿԵՐԱՅԻՆ ԱՐԴԱՐՈՒԹԵԱՆ ԵԻ
ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ

Ընկերային արդարութեան, օրէնքին առջեւ հաւասարութեան, ժողովրդավարութեան հարցերը եւ աշխատաւորական օրէնքները՝ Մուրատի խորհրդարան մտնելու առաջին իսկ օրէն կ'ըլլան անոր գլխաւոր մտահոգութիւններէն:

Խորհրդարանի 9 Փետրուար 1909ի նիստին կը քննարկուի Պասրայի Նահանգէն երեսփոխան ընտրուած Սէլիտ Թալիպին երեսփոխանական հաստատագիր տալու հարցը: Մուրատ իր

ելոյթին մէջ կը նշէ որ, Թալիպ Նեժէֆի նահանգապետ եղած ժամանակ յանցանքներ գործած է եւ ինք *«չի փափաքիր որ ամբաստանուած մէկը գայ մեր մէջ տեղ գրաւէ: ...Հ. Պոյաճեանի այս յայտարարութեանը վրայ, Սուրիացի եւ Արաբացի բոլոր երեսփոխանները, որոնց մեծագոյն մասը ուրիշ առթիւ եւ աւագ կարելորութիւն ունեցող խնդիրներու մէջ իսկ համար ու մունջ կը նստէին, ամէնքն ալ խօսք առին եւ ամէն կարելի միջոցներով պաշտպանեցին իրենց ազգակից երեսփոխանը»*⁸²:

Խորհրդարանը իր 47րդ նիստին կը քննարկէ «դատարկապորտներու» (թափառաշրջիկներ) հարցը: Այս վերնագրին տակ քննարկուող օրինագիծը կը վերաբերէր Պոլսոյ փողոցներուն մէջ շրջագայող անգործ պատանիներն ու երիտասարդները ոստիկաններու կողմէ հարցապնդումի ենթարկելու եւ զանոնք ձերբակալելու իրաւունքին: Օրինագիծը ոստիկանին կու տար երկու ամիս առանց աշխատանքի մնացած անձը կալանաւորելու իրաւունք: Այս օրէնքը, բացի գործազուրկներուն վիճակը ծանրացնելէ, լուրջ դժուարութեան առջեւ կը դնէր զաւառներէն աշխատանք որոնելու համար Պոլիս եկած հայ պանդուխտները⁸³: Սուրատ համաձայն կ'ըլլայ, որ այդ ժամանակամիջոցը վերածուի վեց ամսուան ու կ'առաջարկէ. *«միայն անոնք պէտք է նկատել իբր դատարկապորտ, որ չեն կրնար իրենց ինքնութիւնը կամ անցեալը հաստատել եւ երաշխաւորութիւն տալ»*⁸⁴: Նոյն օրինագիծին մէջ, անչափահասներու պարագային, ոստիկանութեան իրաւունք կը տրուէր հարցաքննութեան ենթարկել անոնց ծնողքը կամ հոգատարները. *«Համբարձում էֆ. Պոյաճեան (Սուրատ) այս յօդուածն անիրաւ գտաւ, քանի որ հանրային կրթութիւնը պարտաւորիչ նկատող օրէնք մը գոյութիւն չունի, եւ ըսաւ թէ դատարկապորտ տղայոց բնական պաշտպանը կառավարութիւնն է, հետեւաբար պէտք է նախ կառավարութիւնը պատժել»*⁸⁵:

Պարտադիր նախակրթութեան հարցը Սուրատ կ'արծարծէ նաեւ Կրթական Նախարարութեան պիւտճէի քննարկման նիստին. ան իր ելոյթին մէջ *«դիտել տուաւ թէ զանազան ելեւմտացոյցներուն միջեւ համեմատութիւն չկայ, ոչ կառավարութիւնն է ոչ ալ ժողովը նկատի չեն առներ երկրին ճշմարիտ պէտքերը, մանաւանդ կրթական պէտքերը: Ուստի*

առաջարկեց որ նախնական կրթությունը պարտաւորիչ հռչակուի եւ գիրքերը ձրի տրուին»⁸⁶:

Ժողովրդային հաւաքները արտօնելու օրինագիծի քննարկման ժամանակ, առաջարկ կ'ըլլայ այդ արտօնութիւնը տալ միայն մեծ քաղաքներու բնակիչներուն, որովհետեւ զաւառներու բնակչութիւնը տակաւին մտայնօրէն պատրաստ չէր քաղաքական հաւաքներու մասնակցելու: Մուրատ դէմ կ'արտայայտուի այս առաջարկին, գտնելով որ *«սահմանադրութիւնն այն ատեն միայն կարելի պիտի ըլլայ ամրապնդել, երբ սահմանադրութեան բարիքներն ու իրաւունքները վայելեն նաեւ գիւղերու բնակիչները»⁸⁷:*

Խորհրդարանի 1909 Մայիս 27ի նիստին կը քննարկուին գործադուլներու եւ գործաւորական ընկերութիւններու (արհեստակցական միութիւններ), օրինագիծերը: Աշխատաւորութեան շահերը պաշտպանող ամենէն արմատական ելոյթները կ'ունենան Մուրատ, Զօհրապ եւ Վարդգէս: Մուրատ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ. *«Յեղային պայքար մը գոյութիւն ունի մեր մէջ եւ ամէն միջոցներով չենք յաջողիր այս պայքարն արգիլել, ջնջել: Երբ գործաւորական սենտիքաներ կազմուին, եղբայրութեան զգացումը պիտի տարածուի եւ զարգանայ բոլոր Օսմանցիներուն մէջ եւ այն ատեն կրօնամոլութիւն, մոլեռանդութիւն եւ ջարդեր ինքնին պիտի դադրին: Պէտք չէ որ նախարարը կարծէ թէ մեր երկիրը գործաւորներու երեսէն դժուարութիւններ կ'կրէ [sic!]: Մեզմէ իւրաքանչիւրը 50,000 աղքատ բնակիչ կ'ներկայացնէ այստեղ: Կարծեմ ասոր ալ չէք տարակուսիր: (Աղմուկ եւ բողոքի ձայներ, ատենախօսին ճառն արգիլել կ'ուզեն): Բացատրութիւններ տամ: Ինչու՞ համար չենք մտաբերեր թէ ապրուստի պէտքերը սղեցին հիմա: Հացին 40 փրյ. եղած ատենը գործաւորին 5 դրշ. օրական կ'վճարէինք, հիմա հացը 60 փրյ. է եւ մենք կ'ուզենք արգիլել գործաւորներն որ սենտիքա կազմեն եւ իրենց շահերը պաշտպանեն, առանց հոգ ընելու անոնց վիճակն եւ նեղութիւնը: Համբարձում է՛ք. Պոյաճեան շարունակեց իր խօսքը, հակառակ երեսփոխանաց բողոքներուն եւ ընդմիջումներուն»⁸⁸:* Անոր ելոյթէն ետք խօսք կ'առնէ Կեսարիոյ երեսփոխան Քասըմ Խոճա եւ հարց կու տայ. *«Աս տուսիալում է, ի՞նչ է, ասոր թուրքերէնը չի կա՞յ: Մենք հոս թուրքերէն խօսելու եկած ենք: Խոճային այս հարցումը ծիծաղ կը գրգռէ»⁸⁹:*

Խորհրդարանի 1910 Ապրիլ 27ի նիստին, կը քննարկուի «գործաւորներու եւ մանաւանդ կին ու տղայ [անչափահաս - Ե.Ճ.] գործաւորներու պաշտպանութեան համար Հալէայի երեսփոխան Յարութիւն էֆ. Պօշկէզէնեանի կողմէ ներկայացուած օրինագծին նկատմամբ օրինագիծերու յանձնաժողովին տեղեկագիրը»: Պօշկէզէնեան պահպանողական էր եւ շատ հաւանաբար անոր առաջարկած օրինագիծը չէր համապատասխաներ Մուրատի տեսակէտերուն: Ուստի, «Համբարձում էֆ. Պօյաճեան (Մուրատ) յայտնելով թէ քանի մը երեսփոխաններու հետ ինքն ալ ծրագիր մը պիտի ներկայացնէ, առաջարկեց Յարութիւն էֆ. Պօշկէզէնեանի ծրագիրն եւ անոր տեղեկագիրն յանձնաժողովին վերադարձնել»⁹⁰:

Այլ առիթով մը, Մուրատ դարձեալ կը պաշտպանէ բանուորական համադաշնութիւններու ազատ գործունէութեան իրաւունքը եւ իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ թէ «անցեալները Մելանիկ գացած էր եւ տեսած էր թէ թուրք, հայ, յոյն, պուլկար եւ նոյնիսկ քիւրտ գործաւորներ իրարու հետ եղբայրաբար, ձեռք ձեռքի տուած գործաւորական միութիւն մը կազմած են: Այս միութիւնը [երկրին բաղկացուցիչ] տարրերու համերաշխութեան մէկ օրինակն է: Սակայն կատարութիւնը լուծեց զայն եւ արգիլեց անոր կազմութիւնը: Քաւալայի մէջ ալ արգիլուեցաւ գործաւորական միութիւնը: Բայց գործաւորներէն պէտք չէ վախճալ, որովհետեւ անոնք քաղաքականութեամբ չեն զբաղիր, ալ իրենց վիճակով: Մէկ կողմէ օսմանեան զանազան տարրերու միութիւնը կ'ուզենք, եւ սակայն միւս կողմէ կ'արգիլենք այդ միութեան համար անոնց ունեցած ձեռնարկները. Պրուսայի մանարաններուն մէջ մարդ չի կրնար ծամ մը իսկ մնալ՝ մթնոլորտին զարշառուտութենէն, սակայն վեց տարեկան տղաք եւ աղջիկներ ստիպուած են 10էն 12 ծամ մնալ: Ինչու իրաւունք չէք տար անոնց որ բողոքեն գիրենք ճշող գործարանատէրերուն դէմ: Այս ընթացքը լաւ չէ ներքին քաղաքականութեան համար, որուն նպատակը պէտք է ըլլայ միմիայն տարրերու գործնական համերաշխութիւնը»⁹¹:

Այդ շրջանին Մուրատ, Վարդգէս, Կոմս եւ Սալոնիկի Աշխատաւորական Դաշնակցութեան ղեկավար Դմիտար Վլախով կը կազմեն աշխատաւորներու շահերը պաշտպանող երեսփոխանական խմբակցութիւն մը: Ասիկա րնդիանրապէս կարելի է նկատել Թուրքիոյ առաջին երեսփոխանական սոցիալիստական խմբակցութիւնը:

Խորհրդարանին մեջ եւ հանրային կարծիքին մօտ աղմուկ կը բարձրացնէ այն պարագան երբ կալուածատուրքերու քննարկման օրակարգին տակ Զօհրայ, Վարդգէս եւ Մուրատ կը պաշտպանեն կալուածատուրքը յառաջատուական (progressional) ձեւով գանձելու տեսակէտը: Ասոնց կը հակադրուին Ելեւմտական նախարար Ճաւիտ պէյ, Իթթիհատի խմբակցութեան նախագահ Խալիլ պէյ, Սուրիոյ մէջ մեծ կալուածատէր Շեֆիք Ալմուայիտ եւ ուրիշներ⁹²: Մուրատի ելոյթին ժամանակ, կարգ մը երեսփոխաններ կը փորձեն լռեցնել զայն: «*Նոյնպէս մեծ աղմուկ յառաջ եկաւ երբ Վարդգէս էֆ. բռնակալ կոչեց այն երեսփոխաններն որք աղմուկ հանելով ընդմիջեցին ընկերվարականութեան վրայ ճառող Համբարձում էֆ. Պոյաճեանը: Քիչ մնաց գիրկընդխառն պիտի կռուէին Վարդգէս էֆ. եւ արար երիտասարդ երեսփոխան Թեւֆիգ պէյ*»⁹³: Կալուածատուրքի յառաջատուական ձեւի ընդդիմախօսները կ'առարկէին որ ատիկա Եւրոպայէն ներմուծուած ընկերվարական գաղափար մըն է եւ կարելի չէ Օսմանեան Կայսրութիւնը օտարամուտ գաղափարներով դեկավարել: Մինչդեռ, տուրքերու յառաջատուական ձեւը ոչ մէկ կապ ունէր ընկերվարութեան հետ: Այսօր, տուրքերու այդ ձեւը լայնօրէն կը կիրարկուի ԱՄՆի եւ դրամատիրական շատ երկիրներու մէջ: Ընդդիմախօսները պարզապէս կը պաշտպանէին մեծ կալուածատէրերու շահերը:

Հարցը կը քննարկուի նաեւ խորհրդարանէն դուրս մամուլին մէջ: Իթթիհատական *Թանհիք*, իր «Ընկերվարութիւնը Երեսփոխանական Ժողովին Մէջ» խմբագրականով կը քննադատէ Զօհրայը, Վարդգէսը եւ Մուրատը, որոնք «*անպատեհ խնդիր մը հանելով եւ արեւմտեան այս օտարոտի նորոյթով ազգն ու ժողովուրդը սարսափեցնելով իրենց փափաքին ալ ներհակ արարքի մը մէջ գտնուեցան*»⁹⁴: *Թանհիք*ն համահունչ միտքեր կ'արտայայտէ *Բիւզանդիոն*, որ իր խմբագրականին մէջ կը գրէ. «*Գալով այս խնդրոյն վիճարանութեան մէջ մուծուած ընկերվարական ֆրագտօլոմիին, կարծենք թէ կարելի էր աւելի ուղղակի եւ աւելի դիւրաւ դիմել նոյն նպատակին՝ առանց այդպիսի խոշոր բառեր գործածելու եւ Օսմ Երեսփ. Ժողովին մեծամասնութիւնն ահաբեկելու: Ի՞նչ պէտք ունէին Զօհրայ, Վարդգէս եւ Մուրատ յառաջատուական տուրքի եւ ընկերվարական պլատֆորմի ռեքլամներ ընելու...: Մարդիկն այն*

աստիճան սոսկացեր են ընկերվարութենէն որ երբ իր կարգին Տրթ. Տաղաւարեան խօսք խնդրեր է, կարծելով որ այս չորրորդ Հայն ալ նոյն ահռելի վարդապետութիւնները պիտի ջատագովէ, խօսքը զլացեր են անոր, մինչ Մեքաստիոյ ողջմիտ Մեպուսը բոլորովին տարբեր թէորի մը պիտի պարզէ եղեր!!!»⁹⁵:

Հաւատարիմ մնալով իր սկզբունքներուն, Մուրատ յառաջատուական տուրքի գաղափարը կը պաշտպանէ նաեւ Ազգային Ընդհանուր Ժողովին մէջ, երբ կը քննարկուի ազգային տուրքի կանոնագրութեան հարցը⁹⁶:

Խորհրդարանի 44րդ նիստին, կ'առաջարկուի որ կառավարութեան կողմէ ներկայացուած օրինագիծերը նախապէս քննարկուին սուլթանին նշանակած ծերակոյտին կողմէ, ապա դրկուին խորհրդարան: Մուրատ կ'ընդդիմանայ այս օրինագիծին ու իր ելոյթին մէջ կ'ըսէ. «Գալով Ծերակոյտի առաջարկին, ես ժխտելով կը ժխտեմ անոր գոյութեան իրաւունքը, քանի որ ժողովրդապետութեան գաղափարին հետ բացարձակապէս անհաշտ է այն... ռամկավարական հիմունքներով ընտրուած ներկայացուցչական ժողովն է որ պիտի կրնայ քննել եւ վճռել օրէնքները»⁹⁷: Վարդգէս կը ձայնակցի Մուրատին եւ յաճախակի կ'ընդմիջէ Զօհրապի ելոյթը, որ կը պաշտպանէր առաջարկուած նախագիծը: Հագուադէպ պարագաներէն մին ըլլալով, այս հարցով Մուրատին եւ իթթիհատականներուն տեսակետերը կը համընկնին եւ ձայներու 139 դէմ՝ 46 թեր յարաբերութեամբ օրինագիծը կը ձախողի:

Մուրատ խորհրդարանի 76րդ նիստին կ'արծարծէ անպարկեշտ պաշտօնեաներու սանձարձակ գործունէութեան հարցը եւ կը բերէ փոստ-հեռագրատան պաշտօնեաներուն կողմէ նամակները ապօրինաբար բանալու եւ մէջը գտնուող գումարներն ու չէքերը գողնալու օրինակը: Մուրատի համաձայն 10 հայ քաղաքացիներէ գողցուած է 112 ոսկի⁹⁸: Անոր գործընկերներէն ոմանք «եաւաշ-եաւաշ» (կամաց-կամաց) կը պոռան. այսինքն՝ բարեփոխութիւնները տեղի կ'ունենան կամաց-կամաց, պէտք չկայ աճապարելու: Այս մասին *Ազատամարտ* հեգնաբար կը գրէ. «Եաւաշ-եաւաշ, մինչեւ անգամ Օսմանեան փոստին ու հեռագրատան մէջ, այն հիմնարկութեանց եւ այն կազմակերպութեանց մէջ՝ որոնց գոյութեան միակ նշանաբանն է՝ «արագ, որքան կարելի է աւելի՛ արագ»⁹⁹:

1 Նոյեմբեր 1911ի նիստին, Թրիփոլիթանական Պատերազմին ընդառաջ, խորհրդարանը կը վերաքննէ զինուորագրութեան օրէնքը: Այս առթիւ կը վերանայուի օրէնքին մէջ «մուին»ին յատկացուած յօդուածը: «Մուին»ը այն զինակոչիկն էր, որ իր ետին կը թողուր անեկամուտ եւ անաշխատունակ կինը. նման զօրակոչիկներ կ'ազատուէին զինուորագրութենէն: Նոյն օրէնքին համաձայն, ամուսնացած չէին նկատուէր բոլոր անոնք՝ որոնք ամուսնացած էին 7 տարեկանէն փոքր աղջիկներու եւ 55 տարեկանէն վեր կանանց հետ (շարհաթը աղջիկներու համար ամուսնութեան նուազագոյն տարիք սահմանած էր 7 տարեկանը): Սա, իսլամներուն համար բանակէն խուսափելու դիւրին պատրուակ մը կ'ըլլայ: Շարք մը երեսփոխաններու կողմէ փորձ կ'ըլլայ այս օրէնքը դուրս բերել շարհաթի ըմբռնումներէն: Բոլոր փորձերը կ'անցնին ապարդիւն: Վեջնագոյն պարագային Մուրատ կ'առաջարկէ աղջիկներուն համար ամուսնութեան նուազագոյն տարիք սահմանել 13ը: Այս եւս չ'ընդունուիր...¹⁰⁰:

3 Օգոստոս 1912ին, այսինքն յետսահմանադրական Օսմ. Կայսրութեան Բ. երեսփոխանական ժողովի լուծարման յաջորդող օրը, Ազգային Երեսփոխանական Ժողովը կը գումարէ խորհրդակցական նիստ մը, ուր կը քննարկուին յաջորդ երեսփոխանական ընտրութիւններուն առնչուած հարցեր: Առաջարկ կ'ըլլայ գործող ընտրական օրէնքին մէջ փոփոխութիւններ պահանջել: Մուրատ, իր ելոյթին մէջ կը նշէ որ կարելի է շատ մը փոփոխութիւններ պահանջել. օրինակ, ընտրական տարիքին նուազեցումը, ընտրութեան մասնակցելու իրաւունք ունենան ոչ միայն հարկ վճարողները՝ այլ ժողովուրդը ընդհանրապէս, մէկ երեսփոխան ընտրուի ամէն 25.000 ընտրողէն, եւ ոչ 50.000էն եւն.: Սակայն Մուրատ կ'աւելցնէ. *«Եթէ օրէնքէն դուրս պահանջումներ պիտի ներկայացնենք, մեզի տրուելիքը կ'ըլլայ շնորհ, որուն վրայ պիտի բռնադատուինք իրենց հետ քուէարկելու, իրենց թեկնածուներուն քուէ տալու, մինչդեռ անոնք մեզի համար ատելիներ կրնան ըլլալ»*¹⁰¹:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՇԱՀԵՐՈՒ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

Կարելի է օրինաչափութիւն սեպել այն երեւոյթը, որ բազմազգ երկիրներու մէջ, փոքրամասնութիւններու պատկանող երեսփոխանները, իրենց օրէնսդիր եւ վերահսկող

պարտաւորութիւններուն կողքին, խորհրդարանին մէջ թէ պետական այլ օղակներու մօտ պարտաւոր են պաշտպանել իրենց պատկանած հաւաքականութեան շահերը: Մուրատի գործունէութիւնը այս դիտանկիւնէն եւս աչքի կը զարնէ:

Օսմանեան սահմանադրութիւնը հայ ժողովուրդին մօտ ստեղծած էր այն հաւատքը, որ այլեւս գաւառներու հայ գիւղացիութիւնը ենթակայ պիտի չըլլայ քիւրտ եւ այլ աւագակախումբերու հարստահարութիւններուն եւ կամայականութիւններուն: Այս պարագային յուսախաբութիւնը շատ շուտ վրայ կը հասնի: Համիտեան շրջանի յայտնի աւագակապետերէն շատեր կը մտնեն Իթթիհատի շարքերը եւ համարձակօրէն կը շարունակեն իրենց շահատակութիւնները: Այս հարցը, յաջորդող չորս տարիներուն կը մնայ օրախնդիր՝ հայ երեսփոխաններուն համար, որոնց մէջ առաւել հետեւողականները կ'ըլլան Մուրատ, Վարդգէս, Զօհրապ եւ Տէր-Կարապետեան:

Հայ երեսփոխաններու ջանքերուն շնորհիւ, վարչապետ Հիլմի փաշա, 1909 Յունուարին խորհրդարան կը ներկայացնէ Անատոլու քննիչ յանձնախումբ ղրկելու օրինագիծ մը, որուն քննարկումը կ'անցնի ադմկալի վէճերով: Հարցը այն էր, որ յանձնախումբին տալիք արդիւնքէն անկախ, անոր կազմութիւնն իսկ վկայելու էր որ Անատոլուի իրավիճակը բնականոն չէ: Մուրատ ամենաջերմ կերպով կը պաշտպանէ քննիչ յանձնախումբ ղրկելու գաղափարը: Հետաքրքրականը այն է, որ Մուրատի մէկ ելոյթէն յետոյ, *“փաթթոցաւոր”* երեսփոխան մը, պատասխանելով անոր յառաջ քաշած տեսակետներուն կըսէ. *«1. Եղած բողոքներուն մեծ մասը անցեալ երեսուն տարիներուն կը վերաբերին եւ կարելի է անոնց համար բան մը ընել, 2. Եթէ կուսակալներն ու կառավարիչները պաշտօնանկ ըլլան, կարելի պիտի չըլլայ աւելի արժանաւորները գտնել, 3. Այդ մարմինը անօգուտ կերպով դրամ պիտի ծախսէ»*¹⁰²: Առաջարկուած 14 բանաձեւերուն մէջ, մեծամասնութեան կ'արժանանայ Թալէաթ փաշայի առաջարկը՝ *«ղրկուելիք քննիչ մարմնոյն համար օրինագիծ մը ուզել դահլիճէն եւ մինչեւ այդ օրինագիծին քննութիւնն ու վաւերացումը յետաձգել քննիչ մարմնոյն իմա՝ Անատոլու մեկնումը»*¹⁰³:

14 Մայիս 1910ին, Մուրատ, Զօհրապ եւ Տաղաւարեան կ'այցեկեն վարչապետ Սայիտ փաշային եւ Ապրիլ 25ին հայ

գիղացիներուն վրայ Մուշի քիւրտ աշիրեթապետին կատարած զինեալ յարձակումին դէմ բողոքագիր կը ներկայացնեն: Թուրք բարձրաստիճան պաշտօնատարը, ընկալեալ սովորութեան համաձայն, այս անգամ ալ կու տայ խուսափողական պատասխան. ան, Մուշի, Սղերդի եւ Երզնկայի քիւրտ ցեղախումբերուն մասին կ'ըսէ. *«ամէն միջոցներ ձեռք առնուած են այդ յետադիմական շարժումները արգիլելու [համար]»*¹⁰⁴:

Գաւառներու հայ գիղացութիւնը տանջող միւս կարեւոր հարցը հողային հարցն էր: Խնդիրին էութիւնը այն էր, որ համիտեան շրջանին, բռնութեամբ, ապօրինի միջոցներով եւ խաբէութեամբ հայ գիղացիներու ձեռքէն խլուած էր անոնց հողը: Պետք էր հողը վերադարձուէր գիղացիին, որպէսզի ան կառչած մնար հողին, ապահովէր քիչ թէ շատ տանելի կեանք մը ու չգաղթէր: Սակայն հայ գիղացին ի վիճակի չէր օրինական (դատական) միջոցներով վերատիրանալու իր իրաւունքին: Հարկաւոր էր պետական ու ազգային մարմիններով օժանդակել անոր: Այս հարցը կը դառնայ հայ ազգային կեանքը յուզող ամենէն կարեւոր խնդիրներէն մէկը:

6 Յուլիս 1910ին, երեսփոխաններ Մուրատ, Զօհրապ, Կոմս ընկերակցութեամբ Ազգային Ժողովի անդամ Կարապետ Պասամճեանին, այցելութիւններ կու տան վարչապետին եւ Ներքին Գործոց նախարարին ու կը պահանջեն, որ այս հարցով ստեղծուի կառավարական յատուկ յանձնաժողով¹⁰⁵:

1911ի վերջաւորութեան, գաւառներու հայ գիղացութեան վիճակը կը դառնայ անտանելի: Ոճիրները, աւազակային յարձակումները, առեւանգումները, բռնաբարութիւնները կը դառնան պոլսահայ մամուլի ամենօրեայ լուրերը. չի լուծուիր նաեւ հողային հարցը: Նոյեմբերին, գաւառի հայութեան իրավիճակին մասին հայ երեսփոխանները կը պատրաստեն ընդարձակ ու մանրամասն տեղեկագիր մը¹⁰⁶: Տեղեկագիրը կ'ընթերցուի խորհրդարանին մէջ, որուն առիթով ելոյթ կ'ունենան գրեթէ բոլոր հայ երեսփոխանները: Ապա կը ներկայացուի վարչապետ Սայիտ փաշային. հանդիպումին ներկայ կ'ըլլան Ներքին Գործոց նախարար Ճելալ պէյ եւ Պատերազմական նախարար Շեքէթ փաշա: Ինչպէս միշտ, վարչապետը կու տայ խուսափողական պատասխան ու կ'ըսէ թէ աւազակներուն հանդէպ արդէն խիստ միջոցներ ձեռք առնուած են...: Այս պարագային սակայն ան կու

տայ նաեւ անսպասելի խոստում մը. «*Եթէ հայաբնակ նահանգներու անդորրությունը չապահովուի, ինք որոշած է հրաժարի*»¹⁰⁷: Միւս կողմէ, Ճելալ պէյ եւս, պատրիարքական տեղապահ (քանի մը օրէն արդէն պատրիարք) Յովհաննէս Եպս. Արշարունիին կը յայտարարէ. «*Եթէ մինչեւ երեք շաբաթ հայաբնակ նահանգներու անդորրությունը չապահովուի, պիտի հրաժարի նախարարական պաշտօնէն*»: Այս առիթով, Ժամանակ թերթը, կիսաերգիծական ոճով կ'ընէ սա խորհրդածությունը. «*Մինչեւ ցարդ որչափ որ գիտենք Հայ Պատրիարքներն էին որ երբ օրուան իշխանութեանց մօտ ամէն դիմում ընելէ ետք այլեւս յուսահատէին, կը սպառնային հրաժարիլ եւ կամ կը հրաժարէին: Հիմա սակայն կ'երեւի թէ դերերը փոխուած են եւ օրուան վարչական իշխանութեան գլուխը գտնուողներն են որ նոյն յայտարարությունը կ'ընեն մեզ: Ասիկա Օսմ պատմութեան մէջ իր նախընթացը չունի եւ վարչապետն ու նախարարները մեծ պատիւ մըն է որ կ'ընեն Հայ ազգին*»¹⁰⁸: Սակայն ... Սայիտ փաշա Դեկտեմբեր 30ին իրապէս կը հրաժարի: Սուլթանին կողմէ ան կը վերանշանակուի վարչապետի պաշտօնին: Մեր կարծիքով, Սայիտ փաշա բնդառաջելով երեսփոխանական ընտրությունները յառաջ բերելու Իթթիհատի փափաքին, ներկայացուցած էր իր հրաժարականը. սակայն, ան կը փորձէր այդ քայլը ծախել հայերուն...:

Կատարուած բոլոր դիմումները, յուշագիրները եւ խորհրդարանական հարցադրումները կը մնան անօգուտ. հայ գիւղացիին վիճակը աւելի կը վատթարանայ: 1912 Օգոստոս 24ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովին, ուր կը քննարկուէր այս հարցը, Մուրատ իր ելոյթը կեզրակացնէ. «*Այս վիճակին վերջն այն ատեն պիտի գայ, երբ հայ ժողովուրդը ինքնապաշտպանութեան միջոցներուն դիմէ, եւ զէնք ունենայ որպէսզի չխողիտողուի ոչխարի պէս*»¹⁰⁹:

Նոյն տարուան Սեպտեմբերին, Մուրատ մաս կը կազմէ Ազգային Վարչութեան «Հարստահարական Յանձնաժողով»ին, որուն նպատակն էր «*ապահովել հայաբնակ նահանգաց մէջ ժողովրդեան կեանքն, պատիւն եւ ստացուածքն*»¹¹⁰:

Մուրատին որքան որ մտահոգէր գաւառի հայութեան ապահովական եւ տնտեսական վիճակը, նոյնքան եւ աւելի կը մտահոգէր այդ վիճակին արդիւնքը եղող արտագաղթը: Ան, 21

Յունիս 1913ի Ազգային Ընդհանուր Ժողովի իր ելույթին կ'ըսէ. «*Ես հին ուժիմի այդ կոտորածները այնքան մեծ չարիք չեմ նկատեր՝ որքան արտագաղթը: Կոտորածը 10 կամ 100 հազար մէկ անգամէն կը ջնջէ. իսկ գաղթը Ազգին մէջ ճարակած քրոնիկ թոքախտ մըն է: Եզրակացնելով՝ կ'ըսեմ թէ՝ կեանքը անուշ է եւ ամէն ոք կը ջանայ խուսափիլ այս երկրի չարիքներէն. բայց պէտք է յիշեցնել անոնց հայրենիքի կապը. առանց հայրենիքի ազգութիւն չկայ: Ընկրկելով դժուարութեանց առջեւ եւ խուսափելով հայրենիքէն, ան իր ազգէն ալ զատուած կը լինի, եւ այդպիսի ազգ մը կարեկցութեան արժանի չէ»¹¹¹:*

1910 Փետրուարին, խորհրդարանը կը քննարկէ *համիտիէ* անձնաթուղթին փոխարէն նոր անձնաթուղթ հրապարակելու հարցը: Նոր անձնաթուղթին մէջ, ինչպէս նախապէս, ենթակային անձնական տուեալներու շարքին նշուելու էր անոր կրօնական պատկանելիութիւնը: Յոյն երեսփոխան Պոշօ, կ'առաջարկէ վերացնել կրօնական պատկանելիութեան նշումը, կամ աւելցնել նաեւ դաւանանքային պատկանելիութիւնը: Մուրատ, Վարդգէս եւ պուլկար երեսփոխան Տալչէֆ կ'առաջարկեն աւելցնել նաեւ ազգային պատկանելիութիւնը: Կը ծաւալի բուռն եւ կրքոտ վիճաբանութիւն մը, որուն ընթացքին Վարդգէս, պաշտպանելու համար իր առաջարկը կ'ըսէ. «*Ես կրնամ կրօն չունենալ, բայց Հայ Ըլլալէ չեմ դադրիր*»¹¹²: Նոյն նպատակով, Մուրատ իր հերթին կ'ըսէ. «*Հայ մը իսլամ ալ կրնայ Ըլլալ, բայց դարձեալ Հայ է*»¹¹³: Ինչպէս կ'ակնկալուէր՝ Մուրատի եւ Վարդգէսի առաջարկները մեծամասնութիւն չեն ապահովեր: Սակայն անոնց յայտնած տեսակետերը կը քննարկուին նաեւ խորհրդարանէն դուրս՝ մամուլին մէջ: *Բիւզանդիոն* խստօրէն կը քննադատէ Վարդգէսն ու Մուրատը: Թերթը, Վարդգէսի խօսքերը կը բնութագրէ «անհեթեթ» եւ «անիմաստ»: Մուրատի խօսքին անդրադառնալով, *Բիւզանդիոն* կը գրէ. «*Միամիտ խօսք. ո՞վ չի գիտեր թէ այս երկրին մէջ քրիստոնէութենէ հրաժարող եւ իսլամութեան յարող Հայը նոյն իսկ Հայ ցեղէն կամ Հայ ազգութենէն հրաժարած կ'ըլլայ*»: Ապա, եզրափակիչ խօսքին մէջ, թերթը կը գրէ. «*Կրօնին նշանակութիւնը պակսեցնելու համար, մեր կարգ մը յեղափոխական բարեկամները կրօնն ազգութենէն անջատելու բռնազբօսիկ ճիգեր կ'ընեն: Բայց Արեւելքն անանկ է որ «Լուսաւորչի լոյս հաւատքէն» հրաժարողն*

*Հայութենէն ալ հրաժարած կ'ըլլայ, եւ եթէ ոչ ինք, իր զաւակներն
Հայ չեն այլ եւս»¹¹⁴:*

Բիւզանդիոնի դատողութիւններն ու եզրակացութիւնները բնաւ տեղին չէին: Մուրատի նպատակը այլ էր. ան կը հարուածէր Օսմանեան Կայսրութեան ամենէն նուրբ եւ ամենէն ցաւոտ կէտին: Ազգային պատկանելիութեան նշումը անձնաթուղթին մէջ պիտի բացայայտէր թուրքերու փոքրամասնութեան իրականութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Եւ ոչ միայն Կայսրութեան մէջ, այլեւ՝ իսլամութեան մէջ, որովհետեւ իրենց դաւանակից սիւննի արաբները արդէն իսկ շատ աւելի էին քան թուրքերը՝ առանց հաշուելու քիւրտերը, ալպանները եւ այլ իսլամ ազգութիւններ: Սա կրնար խախտել կայսրութեան դէկը թուրքերուն մենաշնորհը պահելու ըմբռնումը: Ինչ կը վերաբերի իսլամացած հայերը ազգութեամբ հայ ընդունելու Մուրատի դատողութեան, բոլորին համար ալ պարզ էր, որ կրօնափոխ հայերու մեծ մասը այդ քայլին դիմած էր բռնութեան կամ վախի ազդեցութեան տակ. շատ հնարաւոր է որ անոնք իրենց անձնաթուղթերուն մէջ ընդունէին ազգութեամբ հայ բայց կրօնքով իսլամ կարգավիճակը (անշուշտ եթէ առաջարկը ընդունուէր՝ որ գրեթէ անհնար էր): Ասոր արդիւնքը կ'ըլլար այն, որ նոր մարդահամարի մը պարագային, իսլամացած հայերու թուաքանակը, որ մինչ այդ կը հաշուարկուէր յօգուտ իսլամներուն թուաքանակին, հաշուարկուէր յօգուտ հայութեան թուաքանակին: Բան մը, որ ունէր ազգային-ռազմավարական խիստ կարեւոր նշանակութիւն:

Խորհրդարանի 100րդ նիստին, Մուրատ կ'արծարծէ Հասան Պէյլիի հայկական եկեղեցւոյ հարցը: Եկեղեցին հրկիզուած էր Ատանայի կոտորածին ժամանակ: Հասանպէյլիցիներու ջանքերով ան կը վերակառուցուի, բայց ոչ իր նախկին տեղը, այլ մօտակայ բարձունքի մը վրայ: Այդ պատճառով, նահանգապետը քանդել կու տայ նորակառոյց եկեղեցին: Մուրատ խստօրէն դատապարտելով արարքը կ'ըսէ. «*Կուսակալ մը ի՞նչպէս կրնայ եկեղեցին քանդել տակ, մանաւանդ որ կեդրոնէն հրաման գացած էր չքանդելու: Արդեօք կասկածները կը շարունակուի՞ն տակաւին թէ հայերը պիտի ապստամբին եւ եկեղեցին բարձր տեղ մը շինելով անոր մէջ դիրք պիտի բռնեն: Սակայն կասկածը որքան անտեղի, վախն ալ նոյնքան ծիծաղելի է. որովհետեւ թողանօթին առջեւ ի՞նչ արժէք ունի եկեղեցի մը կամ նոյնիսկ բերդ մը: Ես ամբողջ հայութեան*

անունով կը մերժեմ այդ կասկածը: Ենթադրելով նոյնիսկ որ հայերը այս եկեղեցին բարձր տեղ մը շինած են՝ ապագայ պատահականութեան մը առջեւ պաշտպանուելու համար, պէ՛տք է գանոնք անպատասպար թողուլ ասանկ պատահականութեան մը առջեւ: ...Ես այս եկեղեցիին քանդումին դէմ կը բողոքեմ ոչ թէ անոր համար որ հայ եմ, այլ որովհետեւ այն կարծիքը ունիմ թէ աղօթատեղի մը, ըլլայ մզկիթ, ըլլայ սինագոգ թէ եկեղեցի, մարդու մը հրամանով չի կրնար քանդուիլ եւ յետոյ, աղէկ բան չէ ժողովուրդի մը կրօնական գգացումներուն հետ խաղալ»¹¹⁵:

1911 Սեպտեմբերին, «Պատրիարքարանը ստոյգ աղբիւրէ տեղեկացած է թէ Ատանայի որբերուն եւ այրիներուն յատկացուած 10.000 ոսկին ջնջուած է ներքին գործոց նախարարութեան պիւտճէն՝ խնայողութիւն ընելու համար, մինչդեռ իսլամ գաղթականներու գետեղման յատկացուած գումարը ամբողջովին պահուած է: Այս լուրը ինքնին բաւական ցնցող է»¹¹⁶: Իր սկզբնական ձեւին մէջ այդ գումարը 100.000 էր, բայց կ'իջեցուի 20.000ի եւ ապա՝ 10.000ի: Այդ գումարին մեծ մասը կը յատկացուէր «Այրիախնամ» եւ «Որբախնամ» մարմիններուն, որոնց մէջ Մուրատ եւ քոյրը՝ Հայկանուշ աշխուժ գործունէութիւն ունէին: Մուրատ պէտք է այս մասին բան մը մտածէր...: 1912 Յունուար 1ին, Ելեւմտական նախարար Նայիմ պէյ եւ Մուրատ միասին այցելութիւն կու տան նորընտիր պտրիարք Արշարունիին, շնորհաւորելու համար անոր ընտրութիւնը եւ նոր տարին: «Մ. Պատրիարքը խնդրեց որ Ատանայի կարօտեալներուն տարեկան 10.000 ոսկիի նպաստը չգեղչուի այս տարուան ելեւմտացոյցին մէջ: Նախարարը պատասխանեց թէ մոռացութեան արդիւնք պիտի ըլլայ այդ գումարը ելեւմտացոյցին մէջ նշանակուած չըլլալը. ուստի խոստացաւ հարկ եղածը ի գործ դնել, նպաստի այդ գումարը տրուելու համար»¹¹⁷: 10.000 ոսկիի նպաստը կը շարունակուի...:

1912Ի ՕՍՄ. ԵՐԵՍՓՈԽԱՆԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ - ԱԻԱՐՏ ՄԵԾՆ ՄՈՒՐԱՏԻ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԵԱՆ

1912 Յունուարին սուլթանը կը լուծարէ խորհրդարանը եւ նոր ընտրութեանց թուական կը նշանակէ 22 Մարտ-Ապրիլի վերջը¹¹⁸:

Կը ծագի միեւնոյն հարցը. հայերը ի՞նչ ձեւով պիտի մասնակցին ընտրութիւններուն: Նախորդ ընտրութեան

Իթթիհատին հետ բանակցություններ վարած էր Պատրիարքարանը: Իթթիհատ խախտած էր իր նախընտրական խոստումները՝ յատկապես հայ երեսփոխաններու թիւին առնչութեամբ: Ասկէ զատ, անցնող չորս տարիներուն ընթացքին իթթիհատական իշխանութեան հանդէպ մեծ դժգոհութիւններ կուտակուած էին: Հրապարակ եկած էր նաեւ Իթթիհատին ձեռնոց նետող ընդդիմադիր, բաւական զօրաւոր թուացող կուսակցութիւն մը՝ Իթթիլաֆ Վէ Հուրրիյէթ (համագործակցութիւն եւ ազատութիւն):

Յունուար 26ին, Արշարունի Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ տեղի կ'ունենայ խորհրդակցական ժողով մը, որուն կը մասնակցին ներկայացուցիչներ Ազգային Ժողովի խմբակցութիւններէն (Կեդրոն եւ Ազատական), Հնչակեան, Դաշնակցական եւ Ռամկավար կուսակցութիւններէն: Հնչակեան Կուսակցութիւնը կը ներկայացնէ Մուրատ: Ժողովը կ'որոշէ. *«Պատրիարքարանը - Վարչութիւն եւ Ազգ. Ժողով - պաշտօնապէս եւ գործօն կերպով ձեռնպահ կը մնայ ընտրական պայքարին մէջ»*¹¹⁹:

Նախընտրական պայքարը կ'անցնի հայ կուսակցութիւններուն ձեռքը: Այս նոր իրավիճակէն գոհ կը մնան հնչակեաններն ու դաշնակցականները: Դժգոհ կը մնայ Կեդրոն Խմբակցութիւնը: Վերջինս կ'ուզէր ընտրական պայքարի առանցքը դարձնել Պատրիարքարանը: Իր այս ճիգին մէջ, Կեդրոն Խմբակցութիւնը կը յաջողի Ազգային Ժողովին կից ստեղծել «Համագգային Համերաշխութեան Յանձնաժողով»ը, որ բացի Ազգային Ժողովի խմբակցութիւններէն եւ հայ կուսակցութիւններէն, կ'ընդգրկէր նաեւ կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքները¹²⁰:

Շուտով կը պարզուի, որ ընտրութիւններուն Հնչակեան Կուսակցութիւնը պիտի շարունակէ Իթթիհատին հանդէպ իր ընդդիմադիր կեցուածքը: Փետրուար 7ին կը կնքուի «Իթթիլաֆ-ՄԴՀԿ Ընտրական Համագործակցութեան» դաշինք: ՀՅԴ կը քննադատէ դաշինքը¹²¹: Իր հերթին, ՀՅԴ հետեւողական մնալով 1909 Սեպտեմբերին կնքուած «Համագործակցութիւն Իթթիհատ Թերաքքը Կուսակցութեան Ընդհանուր Կեդրոնին Եւ ՀՅԴաշնակցութեան Կ.Պոլսի Պատասխանատու Մարմին» համաձայնագրին, Փետրուար 15ին ընտրական դաշինքի մէջ կը մտնէ Իթթիհատին հետ:

Յաջորդող օրերուն, հայ երկու կուսակցութիւնները մամուլով, բեմով եւ ժողովներու ընթացքին կը բացատրեն իրենց դիրքորոշումները: Մարտ 20ին, «Համերաշխական Մարմին»ը, կ'ուզէ տեղական ուժերու հետ դաշինքի մտած կուսակցութիւններէն բացատրութիւն լսել: Հնչակեան Կուսակցութեան ներկայացուցիչ Յակոբ Աւետիսեան (Արծրունի) կու տայ իր կուսակցութեան բացատրութիւնը. *«Բթթիհատին գործակցիլ՝ կը նշանակէ սրբագործել անոր քաղաքականութիւնը եւ ըսել իրեն, քու ամբողջ գործերէդ գոհ ենք. շարունակէ ասկէ յետոյ ալ միեւնոյն ուղղութիւնդ: Եւ սա այն տեսակ ատեն մը՝ երբ ոչ մէկ Հայ կրնայ ձեռքը խղճին վրայ դրած ըսել թէ հայութիւնը գոհ է իր ներկայ վիճակէն: Նոյնիսկ իրեն գործակցողները ամէն օր իրենց թերթով կը նկարագրեն գործուած ոճիւրներն ու անարդարութիւնները եւ զարմանալի կերպով կը յամառին գործակցիլ իրեն»:* Ապա անդրադառնալով Բթթիլաֆի հետ դաշինքին, Արծրունի կը գտնէ, որ Բթթիլաֆ *«տեսականօրէն, համեմատաբար աւելի յառաջդիմական է»*¹²²: Պոլսոյ հնչակեան օրաթերթ *Նոր Աշխարհ* կը գրէ. *«Բթթիհատը եթէ ուզէր՝ հայ ժողովուրդի վիճակը բոլորովին այլ կը լինէր Հայաստանի մէջ, քան եղաւ: Ու աւելցնենք որ նրա դիրքը այսուհետեւ էլ այն կը լինի, գէթ Հայաստանում, իր խոշոր գծերի մէջ, ինչ որ եղաւ մինչեւ ցարդ: ...Հայաստանի վիճակը սրտին ունեցողը Բթթիհատին պահարակաց քուէ միայն կարող է տալ եւ ոչ թէ գործակցութեան յօժարութիւն,- ու կեզրակացնէ,- հայ ազգի իսկական շահերը կը թելադրեն Բթթիհատի դէմ ըլլալ: Մեր պարտականութիւնը այդպէս հասկցանք եւ նրա համար էլ դիրք բռնեցինք: Թէ որքան հեռատես եղանք ապագան ցոյց կը տայ...»*¹²³:

Ամբողջապէս հակադիր կեցուածք կ'որդեգրէ ՀՅԴն: Դաշնակցութեան Պոլսոյ օրաթերթը *Ազատամարտ* կը գրէ. *«Այս երկրին սահմանադրութեան իսկապէս նեցուկ ըլլալիք եւ վստահելի պետական կուսակցութիւնը՝ հակառակ իր ծանօթ այլեւայլ թերութիւններուն Բթթիհատ-թերաքքըն է»*¹²⁴: ՀՅԴի կողմէ Սկիւտարի մէջ կազմակերպուած ընտրական հաւաքին, Դաշնակցութեան յայտնի դէմքերէն Վռամեան, իր ելոյթին ընթացքին *«թուելէ վերջ Բթթիհատին գնահատելի կողմերը, ըսաւ թէ մեր շահը կը պահանջէ որ այս երկրին սահմանադրական կեանքը ամրապնդուի, երկիրը խաղաղի եւ մեր ժողովուրդը իր*

քայքայուած կեանքը վերաշինէ եւ միայն Իթթիհատն է որ կրնայ ապահովել մեզ՝ ի նպաստ մեր այս ձգտումներուն»¹²⁵։ Իսկ Գում Գափուի հաւաքին, Զօհրայ կը գտնէ, որ Իթթիհատ-ՀՅԴ դաշինքը «քաղաքական իմաստութեան մէկ գեղեցիկ արտայայտութիւնն է»¹²⁶։

Տատանողական, անսկզբունք կեցուածք կ'որդեգրէ Կեդրոն Խմբակցութիւնը։ Ան կը փորձէ համաձայնութեան գալ Իթթիհատ-ՀՅԴ դաշինքին հետ. այս նպատակին համար անոր նուազագոյն պահանջքը կ'ըլլայ, որ իր թեկնածուն՝ Մինաս Չերազը, այս դաշինքին կողմէ ընդունուի որպէս Պոլսոյ շրջանի թեկնածու։ Միւս կողմէ ան բարեկամական յարաբերութիւններ կը պահէ Իթթիլաֆ-ՄԴՀԿ դաշինքին հետ, այն մտասուեռումով, որ եթէ առաջին տարբերակը չաջողի, դիւրութեամբ կարելի ըլլայ միանալ երկրորդ դաշինքին։

Երկար ու դարձողաբան խօսակցութիւններէ յետոյ, Մարտ 19ին կը կնքուի ՀՅԴ-Կեդրոն Խմբակցութիւն համաձայնագիրը, որուն առաջին կէտին մէջ կ'ըսուի.

«Դաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինը Պ. Մինաս Չերազի Երեսփ. ընտրութիւնը պիտի յաջողցնէ ռեւէ վայրէ մը, Կ. Պոլսոյ Երեսփ. Ընտրութենէն առաջ»¹²⁷։ (Կեդրոն Խմբակցութիւնը կը պնդէր Պոլսոյ վրայ, որովհետեւ ան Պոլիսէն դուրս ընտրազանգուած չունէր եւ այլ վայրերու Բ. կարգի ընտրողներուն մէջ դժուար թէ վստահելի ընտրող մը ունենար)։

Մարտ 26ի «Համերաշխական»ի ժողովին կը քննարկուի թեկնածուներու հարցը։ «Դաշնակցութեան ներկայացուցիչները, յատենի ժողովոյ, բացարձակ կերպով յայտարարեցին թէ Չերազի ընտրութիւնը չէ կրցած յաջողիլ, քանի որ Իթթիհատը հակառակ իր խոստումին, 13 աթոռէ աւելի չի տրամադրեր Հայոց, եւ թէ այս աթոռներու թեկնածուները նախապէս որոշուած են»¹²⁸։

Կեդրոնը իր յարաբերութիւնները ՀՅԴի հետ խզուած կը յայտարարէ։ Սա այնքան ալ ձեռնտու չէր Դաշնակցութեան, որովհետեւ ան ակներեւաբար չէր փափաքեր մինակ մնալ Իթթիհատի հետ գործակցութեան մէջ եւ կը փորձէր կարելի եղած չափով շատ հայկական հոսանքներ ու համայնքներ ունենալ իր հետ։ Ուստի ան համաձայնութեան կու գայ Իթթիհատին հետ, որ ինք յետս կոչէ Ատանայի իր թեկնածու Զաքարիա Պզտիկեանին թեկնածութիւնը, ու անոր տեղ առաջադրուի իթթիհատական

թեկնածու մը. փոխարէնը, Ռոտոսթոյէն իթթիհատական թեկնածու Յակոբ Պոյաճեանին տեղ թեկնածու առաջադրուի Չերագ: ՀՅԴ այս համաձայնութեան երկրորդ բաժինէն տեղեակ կը պահէ Կեդրոն Խմբակցութիւնը¹²⁹: Կեդրոնը կ'առարկէ թէ, Պոյաճեան իթթիհատական է եւ Դաշնակցութիւնը իրեն բաժին հասած աթոռներէն է որ պէտք է զիջի՝ եւ ոչ թէ ուրիշին. նաեւ, թէ՛ Պոյաճեան Ազգային Ժողովի Կեդրոն Խմբակցութեան անդամ է *«եւ իրենք չեն ուզեր որ իրենց մէկ ընկերոջմէն աթոռ մը խլելով ուրիշ մէկ ընկերոջ մը տալ»*: Վերջապէս ՀՅԴ կը զիջի եւ Ատանայէն Պզտիկեանի փոխարէն կ'առաջադրուի Չերագ: Իթթիհատ Ատանայի իր թեկնածուն յետս չի կոչեր:

Դաշնակցութեան այս զիջումին շուրջ *Ժամանակ* թերթը կը կատարէ ուշագրաւ վերլուծութիւն մը. *«Երեսփոխանական ընտրութիւններու առթիւ կատարուած այլազան ու այլանուն ժողովները, իրականին մէջ ոչ մէկ բանի ծառայեցին, բացի հանրաժանօթ Իթթիհատական կուսակցութեան հացին իւղ քսելէ: ...Եւ գիտէ՞ք որն է այդ աթոռը, որուն զիջում կ'ընէ [Դաշնակցութիւնը]: Վա՛նը արդեօք, չէ. Կարի՛նը՝ բնաւ. հապա՛ Գոգանը, այսինքն Սիսը, որուն նախորդ անգամ երեսփոխան էր Մուրատ: ...Բայց Դաշնակցութիւնը մէկ քարով երեք թռչուն կը զարնէ, 1. Վիժելու դատապարտուած մէկ գործէն ետ կենալ, Պզտիկեանի թեկնածութիւնը ետ առնելով, 2. Ազգին աչքը մտնել ձրիօրէն, խաբելով որ զիջողութիւն մը ըրաւ Չերագի թեկնածութիւնը դնելով, 3. Գոնէ սա գոհունակութիւնը կ'ունենայ որ չընտրուեցաւ Մուրատ, որ որքա՛ն ալ ընկերվարական, ու Երեսփ. Ժողովի մէջ իրենց համախորհուրդ, եւ սակայն, շատ հաճելի չէ, որովհետեւ հնչակեան է մարդը ու գիտէք որ դաշնակցականներու համար տանելի չեն բոլոր անոնք որ իրենցմէ չեն, ու չեն կրնար մտածել իրենց պէտ»¹³⁰:*

Ատանայի ընտրական հրապարակը կը խճողուի թեկնածուներով: Ընտրական խաղէն զերծ չեն մնար Սիսի կաթողիկոսն ու Ատանայի առաջնորդը, որոնք Չերագի կողքին յառաջ կը քշեն իրենց թեկնածուն: *Ազատամարտ* հայ երկու բարձրաստիճան հոգեւորականներուն կատարածը կ'անուանէ «դաւակցութիւն»¹³¹: Իթթիհատի թեկնածու Ապտուլլահ Իլմիի կողքին հրապարակը կ'աղմկէ նաեւ իթթիհատական Մատթէոս Նալբանդեանը: Թեկնածուներու այս առատութեան մասին

Ժամանակ կը գրէ. «Ատանայէն Գոգանի հայ երեսփոխանութեան համար թեկնածուները բազմաթիւ էին. բժիշկ ոչ-բժիշկ, փաստաբան ոչ-փաստաբան, պաշտօնեայ ոչ-պաշտօնեայ, վերջապէս քիչ մը լեզուն բերնին մէջ դարձող մէկը [իենք]զինքը Մուրատին յաջորդը տեսնելու մարմաջով բորբոքեցաւ»¹³²:

Հակառակ որ Մուրատ մեծ չափով ապահոված էր Բ. կարգի հայ ընտրողներուն քուէները, ներառեալ՝ Հաճընէն՝ 8 ձայն, Սիսէն՝ 4 ձայն¹³³ եւն., որոշ թիւով հայ քուէներ կը բաժնուին միւս հայ թեկնածուներուն միջեւ: Թուրք եւ այլազգի Բ. կարգի ընտրողներուն մօտ ալ կեդրոնացեալ քարոզչութիւն չի կատարուիր:

1912ի օսմանեան ընտրութիւնները արդի թուրք պատմագրութեան մէջ կը յիշատակուին որպէս «գաւազանի ընտրութիւններ» (*տոփալի սեչիս*) կամ «ծեծի ընտրութիւններ» (*տայաքլի սեչիս*)՝ այնքան շատ էին կատարուած բռնարարքները, ծեծն ու ապօրինութիւնները¹³⁴: Բացառութիւն չի կազմեր Գոգանի շրջանը: «Գոգանցիներու Թուրք Բ. ընտրողներու թուոյն վրայ հրաշքով 12 Բ. ընտրող աւելցաւ, բաղդատմամբ նախորդ շրջանի Բ. ընտրողներու թիւին՝ Հայոց Բ. ընտրողներու թիւը միեւնոյնը մնալով»¹³⁵: Ընտրութիւնները տակաւին չաւարտած, Արշարունի Պատրիարք կ'ընդունի Իթթիհատի հեղինակաւոր դէմքերէն եւ Պոլսոյ երեսփոխան Ահմատ Նեսիմի այցելութիւնը. պատրիարքը անոր կը տեղեկացնէ թէ մինչ այդ ընտրուած հայ երեսփոխաններուն պիտի առաջարկէ հրաժարիլ այդ պաշտօնէն «որովհետեւ իրենք ոչ ազգին ձայնը ոչ ալ իրական թիւը կը ներկայացնեն: Ս. Պատրիարքը դիտել տուաւ թէ Տիգրանակերտէ, Գոգանէ եւ ուրիշ տեղերէ ընտրական ապօրինութեանց դէմ Առաջնորդարաններէն պաշտօնական բողոքներ եկած են, որոնց կարեւորութիւն չտալ կարելի չէ»¹³⁶:

Հայ քաղաքական կուսակցութիւններու եւ հոսանքներու ընտրական նեղմիտ քաղաքականութեան եւ Իթթիհատի կատարած գեղծարարութիւններուն պատճառներով, Մուրատի փոխարէն Ատանայի շրջանէն երեսփոխան կ'ընտրուի թուրք իթթիհատական Ապտուլլահ Իմի պէյը:

Իր աւարտին կը հասնի Մուրատի խորհրդարանական գործունէութիւնը:

Ամփոփելով Մեծն Մուրատի երեսփոխանական գործունեությունը, կրնանք եզրակացնել թե ազգային հարցերով, Մուրատ որպես երեսփոխան խորհրդարանէն ներս թե պետական բարձրաստիճան օղակներու մօտ հանդէս բերած է այն խիզախութիւնը՝ ինչ որ Պոլսոյ յեղափոխական շարժումներուն ժամանակ եւ Սասնոյ լեռներուն վրայ:

Համապետական հարցերու պարագային, որպէս ընկերվարական, ան պաշտպանած է աշխատաւոր դասակարգին շահերը եւ խորհրդարանին մէջ առաջարկած է օրինագիծեր որոնք այդ օրերուն ամենէն յառաջդիմական միտքերը կ'արտայայտէին:

Հնչակեան Կուսակցութեան սկզբունքային ընդդիմութիւնը Իթթիհատի հանդէպ, վերջինիս զեղծարարութիւնը 1912ի ընտրութիւններուն եւ արեւմտահայ քաղաքական հոսանքներուն թե կուսակցութիւններուն գործակցութիւնը անոր հետ, պատճառ եղած են որ Մուրատ չվերընտրուի ու չկարենայ շարունակել խորապէս շնորհակալ իր գործունեութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

¹ Այս կազմակերպութեան մասին Պետրոս Յ. Տեփոյեան կը գրէ. «Այս խումբը այդ ժամանակի Պոլսոյ ամենէն գործունէայ եւ եռանդուն խումբն էր» (Պ. Տեփոյեան, *Միհրան Տամատեան (1863-1945)*, Պէյրութ, Տպ. Զարթօնք, 1964, էջ 36: Կազմակերպութեան գործունեութեան մասին բաւական մանրամասն անդրադարձած է Յարութիւն Ճանկիւլեան իր յուշերուն մէջ՝ *Յիշատակներ Հայկական Ճգնաժամին* (Կ. Պոլիս, 1913):

² Աբրահամ Գիւլիսանդեան, «Գաղափարական Եւ Յեղափոխական Շարժումները Կ. Պոլսոյ Շրջանին Մէջ», *Հայրենիք*, 1940, Յունուար, թիւ 3:

³ Այս մասին տե՛ս՝ Ե. Ճերէճեան, «Երեք Անտիպ Նամակներ Մեծն Մուրատի Աքսորէն Փախուստին Կապակցութեամբ», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԳ.*, Պէյրութ 2013, էջ 297-308:

⁴ Ստեփան Սապահգիւլեան, *Պատասխանատուները*, Բ. տիպ, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1974, էջ 200-213:

⁵ Նոյն:

⁶ *Հնչակ*, 1906 Մեպտ.-Հոկտ., Նոյեմբեր, Մայիս, Յունիս. նաեւ՝ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1906 Օգոստոս, Մեպտեմբեր, նաեւ՝ 1906 Դեկտ. 5, Դեկտ. 12, Դեկտ. 19, Դեկտ. 26, 1907 Յունուար 2, Յունուար 16, Փետրուար 14, Փետրուար 20, Ապրիլ 3, 1908 Փետրուար 12, Մայիս 13, Ապրիլ 15. նաեւ՝ *Լուսաբաց*, 1907 Նոյեմբեր 21, *Ազգ.*, 1907 Մայիս 18, 1908 Փետրուար 22, Յուլիս 18. նաեւ՝ *Ռազմիկ*, 1906 Նոյեմբեր 1, Նոյեմբեր 25, Դեկտեմբեր 20. նաեւ՝ *Չայն Հայրենեաց*, 1907 Նոյեմբեր 13, նաեւ՝ *Հայրենիք*, 1907 Օգոստոս 10, Մեպտեմբեր 7 եւ Մեպտեմբեր 14:

- ⁷ *Լուսաբաց*, 1907 Յուլիս 30, Նոյեմբեր 9. նաև՝ *Երկրի Չայն*, 1907 Դեկտեմբեր 23. նաև՝ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908 Փետրուար 5, Փետրուար 12, Փետրուար 19, Մարտ 4, Մարտ 25, Ապրիլ 1, Ապրիլ 8, Ապրիլ 15, Ապրիլ 22, Մայիս 6, Մայիս 13, Մայիս 27, Յունիս 3, Յունիս 10, Յուլիս 1. նաև՝ *Ազգ*, 1907 Ապրիլ 1, Փետրուար 15, Փետրուար 22, Փետրուար 29, Դեկտեմբեր 7, Դեկտեմբեր 28, նաև՝ *Արարատ* 1950 Մայիս 2:
- ⁸ *Երիտասարդ Հայաստան* 1908 Յունուար 8, Փետրուար 5, Փետրուար 12, Փետրուար 19, Մարտ 4, Ապրիլ 15, Մայիս 6, Մայիս 27, Յունիս 24, Յուլիս 1. նաև՝ *Ազգ* 1908 Փետրուար 15, Փետրուար 22, Փետրուար 29, Դեկտեմբեր 2. նաև՝ *Չայն Հայրենեաց*, 1907 Դեկտեմբեր 11. նաև՝ *Հայրենիք* 1908 Փետրուար 1:
- ⁹ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Սեպտ. 16. նաև՝ *Սուրհանդակ*, 1908, Օգոս. 28/10 Սեպտ. «Հնչակեան Կուսակցությունը Եւ Իր Դիրքը – Պ. Սապահ Գիւլեանի Հրապարակախօսությունը». նաև՝ «Նամակ Թուրքիայից», *Մշակ*, 1908, Սեպտ. 29:
- ¹⁰ *Շ.Խ.* - Այս մասին տե՛ս այս հատորին մէջ՝ այլուր:
- ¹¹ 1913 Սեպտեմբերին, Ռումանիոյ Քոսթանցա քաղաքին մէջ կը գումարուի ՍԴՀԿի 7րդ համագումարը: Համագումարը կ'որոշէ վերադառնալ գործունէութեան յեղափոխական-ընդլայտակէտայ ձեւերուն, կ'որոշեցրէ ինքնավար Հայաստանի գաղափարը եւ կ'որոշէ ահաբեկչութեան ենթակէլ իշխանութեան տիրացած Իթթիհատի եռապետութիւնը: Համագումարի որոշումներուն մատնութենէն ետք, 1914 Սեպտեմբերին, Օսմանեան Կայսրութեան տարածքին տեղի կ'ունենան շուրջ 120 հնչակեաններու ձերբակալութիւնները: Ձերբակալեալներուն մեծ մասը ազատ կ'արձակուի այն պատճառաբանութեամբ որ անոնք մասնակցած չեն Քոստանցայի ժողովին, տեղեակ կամ համաձայն չեն հոն առնուած որոշումներուն: Ազատ կ'արձակուի նաև Մուրատ: 20 հոգի կը դատապարտուի մահուան ու կախաղան կը հանուի 1915 Յունիս 15ին Պոլսոյ Սուլթան Պայագիտ հրապարակին վրայ (երկու հոգի մահուան կը դատապարտուի ի բացակայութեան):
- ¹² Երուանդ Օտեան մամուլով դիմանկարած է ազգային երեսփոխանները, ներառեալ Մեծն Մուրատը, սակայն չէ անդրադարձած անոր օսմանեան խորհրդանական գործունէութեան (Երուանդ Օտեան, *Մեր Երեսփոխանները Մեր Ազգային Ժողովը (36 Լուսանկարով Եւ 34 Ծաղրանկարով)*, աշխատասիր. Գէորգ Տէր Վարդանեան, Մագաղաթ Հրատ., Երեւան, 1999, էջ 65-68):
- ¹³ Հետեւաբար, օգտագործած ենք այդ շրջանին հրատարակուած հայ մամուլին մէջ լոյս տեսած լրատուական յօդուածները:
- ¹⁴ Վանի մէջ ներկայութիւն էր Արմենական Կուսակցութիւնը, սակայն այս ընտրութեան անոր մասնակցութեան մասին վկայութեան չհանդիպեցանք մամուլին մէջ: 1912ին, սակայն, ան յառաջադրեց իր թեկնածուն:
- ¹⁵ Aykut Kansu, *The Revolution of 1908 in Turkey*, New York, Brill, 1997, էջ 205:
- ¹⁶ Սապահգիւլեան, էջ 315:
- ¹⁷ *Բիւզանդիոն*, 1908, Սեպտ. 8/21:
- ¹⁸ *Բիւզանդիոն*, 1908, Սեպտ. 26/8 Հոկտ.:
- ¹⁹ «Օսմ. Երեսփ. Ընտրութեանց Պայքարի Յանձնաժողովի Անդամներուն», *Ժամանակ*, 1908, Նոյ. 27/10 Դեկտ.:

- ²⁰ Արծրունի, «Թղթակցություններ-Ուղեւորի Նամակներ (Կ.Պօլսում)», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 25:
- ²¹ Նոյն:
- ²² «Ընտրական Պայքարը Կ[ը]սկսի», *Հայրենիք*, 1908, Սեպտ. 4:
- ²³ «Ընտրությունները Ատանայի Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 18:
- ²⁴ «Գողանի Ընտրությունը», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 25:
- ²⁵ «Առաջին Հայ Երեսփոխան Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Նոյ. 18:
- ²⁶ Նազարեթ Տաղաւարեան (1862, Մբաստիա - 1915, Մեծ Եղեռնի նահատակ): Երիտասարդ տարիքին կը յարի Հնչակեան Կուսակցութեան եւ կը մասնակցի Սեբաստիոյ շրջանի յեղափոխական շարժումներուն ու այդ պատճառով կը բանտարկուի: Խորհրդարանի անդամ կ'ընտրուի վայելելով Հնչակեան Կուսակցութեան Սեբաստիոյ մասնաճիւղին ընտրական նեցուկը (Մուսա, «Սեբաստիա», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1908, Դեկտ. 30): Խորհրդարանական կեանքի սկզբնական շրջանին, ան համաքայլ կ'ընթանայ հնչակեաններուն հետ: Այս պատճառներով շատ մը հեղինակներ զինք կը սեպեն հնչակեան երեսփոխան (Mete Tuncay & Erik Zurcher, "Socialism and Nationalism in the Ottoman Empire 1876-1923", in Feroz Ahmad, *Some Thoughts on the Role of Ethnic and Religious Minorities in the Genesis and Development of the Socialist Movement in Turkey (1876-1923)*, British Academic Press in Association with the I.B. Tauris Ltd. International Institution of Social History, Amsterdam, 1994, էջ 18): Տաղաւարեան երիտասարդական շրջանի յեղափոխական գործունէութենէն ետք ընդհանրապէս կը հեռանայ կուսակցական-յեղափոխական կեանքէն:
- ²⁷ *Ժամանակ*, 1908, Դեկտ. 5/18:
- ²⁸ Կոմս (Վ. Փափագեան), *Իմ Յուշերը*, Բ. Հտր., Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1952, էջ 92:
- ²⁹ Սալաւիզիլեան, էջ 113-114:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Ahmad, էջ 58:
- ³² «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ ԾԴ. Նիստը», *Բիւզանդիոն*, 1909, Մարտ 27/9 Ապրիլ: Նկատելի է որ դաշնակցական եւ իթթիհատական հայ երեսփոխաններուն ստորագրությունները կը բացակային այս յայտարարութեան տակ:
- ³³ Սոֆրաներ - Կրօնական դպրոցի (*մէտրէսէ*) ուսանողներ:
- ³⁴ Բիւզանդ Քեչեան, «Գահրնկեցութեան Խնդիրը Բարլամէնթին Մէջ - Օսմ. Երեսփոխանք Կը Դատեն Սուլթան Համիտը - Պատմական Օր Մը Ի Սան Սդեֆանօ - Մեր Տեսակցութիւնը Ահմատ Ռիզա Պէյի Հետ», *Բիւզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ³⁵ «Դէպքերու Մանրամասնութիւնները», *Բիւզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26:
- ³⁶ Արծրունի, «Պատմական Օրերը (Պօլիս, 27 Ապրիլ 1909)», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ³⁷ *Բիւզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 15/28:
- ³⁸ Արմէն Սեւան, «Յուշեր Մօտիկ Անցեալէն», *Հայրենիք*, 1931, Թ. տարի, Փետր., թիւ 4(100). նաեւ՝ «Հայ Շրջուն Խումբեր Սկիստարի Մէջ» եւ «Հայ Քաղաքապաի Զինուորներ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 19:

- ³⁹ *Կոնստ. 1911*, Ապրիլ 3/16. նաեւ *Արարատ*, 1986 Նոյ. 8. նաեւ՝ Հրատ, «Անցեալի Յուշեր»:
- ⁴⁰ George Young, *Constantinople*, New York, Barnes & Noble, 1992, էջ 237:
- ⁴¹ «Հայ Կամաւորներ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 15/28:
- ⁴² «Պէպքերու Մանրամասնութիւնները», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26. նաեւ՝ նոյն, Բ. Քեչեան, «Արիւնալի Բախումներ Երկու Բանակներուն»:
- ⁴³ *Ազատարար Շարժուն Բանակին Յաղթական Մուտքն Ի Կ. Պոլիս*, 1909, Կ. Պոլիս, Տպ. Փափագեան, էջ 163-164:
- ⁴⁴ Ռուբէն, *Հայ Յեղափոխականի Մը Յիշատակարանը, ճրդ Հտր.*, Պէյրութ, Տպ. Համազգայինի Վահէ Սէթեան, 1977, էջ 273-277:
- ⁴⁵ Անդրանիկ Կէնճեան, *Հալածականի Յուշեր 1914-1918*, Մատենաշար Արարատի թիւ 43, Պէյրութ, Տպ. Արարատ, 1964, էջ 39. նաեւ՝ Կոմս, էջ 110:
- ⁴⁶ «Հայ Կամաւորներ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ⁴⁷ Բ. Քեչեան, «Ջարդերն Ատանայի Վիլայէթին Մէջ - Բոնատիրութեան Արիւնուշտ Օրերը Վերսկսած - Համազգային Միաձայն Բողոք Առ Վարչապետ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 6/19:
- ⁴⁸ Նոյն:
- ⁴⁹ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ⁵⁰ *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Մայիս 12:
- ⁵¹ Նոյն:
- ⁵² «Կացութիւնը Հաճընի Մէջ», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 10/23:
- ⁵³ Գ. Տէպաճեան, «Զորք-Մարզ[ւ]անի Ազատումը - Ականատեսի Պատմութիւն», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 2/15:
- ⁵⁴ Բ. Քեչեան, «Արիւնալի Բախում Երկու Բանակներու», *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 13/26:
- ⁵⁵ Կոմս, էջ 118:
- ⁵⁶ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 21/4 Մայիս. նաեւ՝ «Մանր Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909 Մայիս 19:
- ⁵⁷ Յակոբ Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Մատենաշար Այգ թիւ 46, Պէյրութ, Տպ. Այգ, 1964, էջ 504-505. նաեւ *Բիզանդիոն*, 1909, Ապրիլ 21/4 Մայիս. նաեւ՝ Սոկրատ Մ. Գեղլօֆեանց, «Մանր Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909 Մայիս 9:
- ⁵⁸ Կոմս, էջ 119:
- ⁵⁹ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 1/14:
- ⁶⁰ *Բիզանդիոն*, 1909, Յուլիս 9/22:
- ⁶¹ Թէրզեան, էջ 521:
- ⁶² Նոյն:
- ⁶³ Նոյն, էջ 524:
- ⁶⁴ Տեփոյեան, էջ 125-126. նաեւ՝ Գուրգէն Եազըճեան, *Ապտուլ Համիտ Բ. Կարմիր Սուլթանը. Յարակից Օսմանեան Պատմութիւն Եւ Հաստատութիւններ*, Պէյրութ, Տպ. Սեւան, 1980, էջ 691. նաեւ՝ Հրանդ Գանգրունի, *Հայ Յեղափոխութիւնը Օսմանեան Բոնատիրութեան Դէմ (1890-1910)*, Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1973, էջ 313:
- ⁶⁵ «Ատենագրութիւնը Ազգային Ժողովոյ», «Պաշտօնական Հրատարակութիւնը Ազգային Պատրիարքարանի», 1909-1910 նստաշրջան, էջ 153:

- ⁶⁶ *Բիզանդիոն*, 1910, Նոյ. 10/23:
- ⁶⁷ *Բիզանդիոն*, 1910, Նոյ. 6/19:
- ⁶⁸ Թերզեան, էջ 708:
- ⁶⁹ «Հայ Ազգային Լուրեր», *Բիզանդիոն*, 1910, Յունուար 13/26:
- ⁷⁰ «Զանազան Լուրեր», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Սեպտ. 16. նաեւ՝ նոյն, 1909, Յունիս 16:
- ⁷¹ Անահիտ Ասդոյեան, «Հայերն Օսմանեան Բանակում ԺԴ. Դարից Մինչեւ 1918 (Ուրուագիծ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԻԸ*, Պէյրութ, 2008:
- ⁷² «Զինուոր Կու տանք Առէք. Տուրք Չենք Տար», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 23/5 Ապրիլ:
- ⁷³ Կոմս, էջ 97:
- ⁷⁴ «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ», Մ. Մուրատի ելոյթը 1909 Ապրիլ 24 ԺԹ. նիստին. նաեւ *Բիզանդիոն*, 1910, Մարտ 6/19. «Ազգային Ժողով-Միթինկները Եկեղեցւոյ Մէջ, Զինուորագրութեան Խնդիրը, Ընտրութիւն Քաղաքական Ժողովոյ Զորս Անդամներուն»:
- ⁷⁵ «Ատենագրութիւնք Ազգային Ժողովոյ»..., 1911 Մայիս 6ի նիստին պատրիարք Եղիշէ արք. Դուրեանի ելոյթը, էջ 158:
- ⁷⁶ *Բիզանդիոն*, 1910, Դեկտ. 23/ 1911, Յունուար 5:
- ⁷⁷ *Ազատամարտ*, 1910, Յունիս 8/21: Վանքը ոստիկանական խուզարկութեան ենթարկուած էր առանց Ներքին Գործոց Նախարարութեան հրահանգին:
- ⁷⁸ «Ժուռնալի Խնդիրը Ու ը Մնաց», *Ժամանակ*, 1910 Յունիս 8/21:
- ⁷⁹ *Ազատամարտ*, 1911, Մարտ 10/23:
- ⁸⁰ «Համիտիէ Գունդերը», *Կոհակ*, 1911, Մարտ 13/26:
- ⁸¹ Բ. Քէչեան, «Քրիստոնէից Զինուորագրութիւնը. Ժէօն-Թուրք Ռէժիմին Ծանրակշիռ Սխալը», *Բիզանդիոն*, 1912, Յուլիս 13/26:
- ⁸² «Օսմ. Երեսփոխանական Ժողովի ԻԴ. Նիստը», *Ժամանակ*, 1909, Յունուար 28/10 Փետր:
- ⁸³ «Հայ Գաղթականներն Ու Դատարկապորտներու Դէմ Օրէնքը» (խմբագրական), *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 20/2 Ապրիլ:
- ⁸⁴ «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ Խէ. Նիստը», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 14/27:
- ⁸⁵ «Օսմ. Երեսփ. Ժողովոյ ԾԲ. Նիստը», *Բիզանդիոն*, 1909, Մարտ 20/2 Ապրիլ:
- ⁸⁶ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով - Կրթական Խնդիրը», *Բիզանդիոն*, 1910, Մայիս 26/8 Յունիս:
- ⁸⁷ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 5/18:
- ⁸⁸ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1909, Մայիս 14/27:
- ⁸⁹ «Ընկերվարութեան Հարցը Օսմ. Խորհրդարանին Մէջ», *Երիտասարդ Հայաստան*, 1909, Յունիս 16:
- ⁹⁰ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 14/27:
- ⁹¹ *Ազատամարտ*, 1911, Մայիս 5/18:
- ⁹² *Ազատամարտ*, 1910, Մարտ 8/21:
- ⁹³ «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 8/21:
- ⁹⁴ *Ժամանակ*, 1910, Ապրիլ 14/27:
- ⁹⁵ Բիզանդ Քէչեան, «Կալուածական Տուրքի Վիճաբանութեան Առթիւ», *Բիզանդիոն*, 1910, Ապրիլ 10/23:

- ⁹⁶ «Ատենագրությունք Ազգային Ժողովոյ», 1914 Մայիս 16ի նիստը. նաեւ «Ազգային Ժողով - Աղմկալի Նիստ Մը», *Բիզանդիոն*, 1914, Մայիս 17/30:
- ⁹⁷ *Կոհակ*, 1911, Փետր. 13/26:
- ⁹⁸ *Կոհակ*, 1911, Ապրիլ 3/16:
- ⁹⁹ «Անիծեալ Եաւաշ-Եաւաշը», *Ազատամարտ*, 1911, Ապրիլ 11/24:
- ¹⁰⁰ «Աղջիկները Քանի՞ Տարեկանին Պէտք Է Ամուսնանան», *Ժամանակ*, 1911, Հոկտ. 20/2 Նոյն:
- ¹⁰¹ «Օսմ. Խորհրդարանի Ընտրութիւնները - Ազգ. Երեսփոխաններու Խորհրդակցութիւնը», *Բիզանդիոն*, 1912, Օգոս. 4/17:
- ¹⁰² «Անատոլոյի Քննիչ Մարմինը - Աղմկալի Վիճաբանութիւններ», *Ժամանակ*, 1909, Յուն. 27/9 Փետր.:
- ¹⁰³ Նոյն:
- ¹⁰⁴ *Ժամանակ*, 1910, Մայիս 3/16. նաեւ՝ «Օսմ. Խորհրդարանի Գ. Նստաշրջանի Փակման Առթիւ», *Կոհակ*, 1911, Մայիս 15/28:
- ¹⁰⁵ *Բիզանդիոն*, 1910, Յունիս 7/20:
- ¹⁰⁶ Ն., «Հայ Երեսփոխաններուն Յիշատակագիրը Անատոլոյի Արեւելեան Նահանգներուն Մէջ Անդորրութիւնն Ու Արդարութիւնը Ապահովելու Միջոցներու Մասին», *Ազատամարտ*, 1911, Դեկտ. 16/29: «Յիշատակագիրը» իր ամբողջական ձեւին մէջ տես՝ Ալպերթ Շարուրեանի *Գրիգոր Զօհրապ-Երկերի Ժողովածու-Յաւելալ Հատոր (Զ)*, Երեւան, Հրատ. ԳԱԹ, 2004, էջ 96-101:
- ¹⁰⁷ «Վարչապետը Եւ Նախարարը Կը Սպառնան Հրաժարիլ Եթէ Հայաբնակ Նահանգներու Անդորրութիւնը Չապահովուի», *Ժամանակ*, 1911, Դեկտ. 3/16:
- ¹⁰⁸ Նոյն:
- ¹⁰⁹ «Ատենագրությունք Ազգային Ժողովոյ», նիստ Թ., 1912, Օգոստ. 24, Հ. Պոյաճեանի ելոյթը:
- ¹¹⁰ «Կազմութիւն Հարստահարական Յանձնաժողովոյ», նոյն, նիստ ԺԲ., 1912, Սեպ. 24:
- ¹¹¹ Նոյն, նիստ Զ., 1913, Յունիս 21, Հ. Պոյաճեանի ելոյթը:
- ¹¹² «Օսմ. Երեսփ. Ժողով», *Բիզանդիոն*, 1910, Փետր. 1/14. նաեւ Բ. Քեչեան, «Շինծու Զուլումը», նոյն Փետր. 6/19:
- ¹¹³ Նոյն:
- ¹¹⁴ Նոյն:
- ¹¹⁵ «Պատգամադրական Ժողով», *Ազատամարտ*, 1911, Մայիս 5/18:
- ¹¹⁶ «Ատանայի 10000 Ոսկին Ջնջուած Պիտճէէն», *Ժամանակ*, 1911, Սեպտ. 10/25:
- ¹¹⁷ «Ազգային Կեանքը», *Արեւելք*, 1912, Յունուար 3:
- ¹¹⁸ 1912ի օսմանեան երեսփոխանական ընտրութիւններու մանրամասնութիւններուն մասին տես մեր՝ «1912ի Օսմանեան Երեսփոխանական Ընտրութիւնները Եւ Արեւմտահայութիւնը» աշխատութիւնը, Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անտոնեան], 2007:
- ¹¹⁹ «Քաղ. Ժողովի Երեկուան Նիստը - Օսմ. Հայ Երեսփոխանները Ի՞նչ Պիտի Ընեն», *Ժամանակ*, 1912, Յունուար 14/27:
- ¹²⁰ *Ազատամարտ*, 1912 Յունուար 20/2 Փետրուար եւ Յունուար 24/16 Փետրուար:
- ¹²¹ *Ազատամարտ*, 1912, Փետր. 9/12:
- ¹²² *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 9/22:

- ¹²³ Ս. Սապահգիլեան, «Փարլամենտական Ընտրությունների Առիթով», *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 24/6 եւ 25/7 Ապրիլ:
- ¹²⁴ *Ազատամարտ*, 1912, Յունվար 27/9 Փետր.:
- ¹²⁵ *Ազատամարտ*, 1912, Փետր. 28/12 Մարտ:
- ¹²⁶ *Նոր Աշխարհ*, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹²⁷ «Կեդրոնի Համաձայնագիրը», *Ժամանակ*, 1912, Ապրիլ 4/17:
- ¹²⁸ «Յայտարարություն Համերաշխական Ժողովի», *Ժամանակ*, 1912, Ապրիլ 5/18:
- ¹²⁹ «Բացարձակ Խզում Կեդրոնի Եւ Դաշնակցության Միջեւ - Մինաս Էֆ. Չերազի Երեսփոխանական Աթոռ Մը Իսկ Չի Տրուիր», *Ժամանակ*, 1912, Մարտ 28/10 Ապրիլ:
- ¹³⁰ Մ. Երեցեան, «Անհամ Խեղկատակություն Մը», *Ժամանակ*, 1912, Ապրիլ 23/6 Մայիս:
- ¹³¹ «Թէ Ինչո՞ւ Ատանան Հայ Պատգամաւոր Մը Չկրցաւ Տալ», *Ազատամարտ*, 1912, Մայիս 15/28:
- ¹³² Բժիշկ Մը, «Թէ Ինչպէս Կը Չախողի Ընտրությունը», *Ժամանակ*, 1912, Մայիս 7/20.:
- ¹³³ Հայ Մը, «Գոգանի Ընտրության Շուրջ», *Ժամանակ*, 1912, Մայիս 11/24:
- ¹³⁴ Zürcher, էջ 107-108. նաեւ՝ Ahmed, էջ 103. նաեւ՝ Kayali, էջ 273:
- ¹³⁵ Հայ Մը, «Գոգանի Ընտրության Շուրջ», *Ժամանակ*, 1912, Մայիս 11/24:
- ¹³⁶ «Հայ Ազգային Լուրեր», *Բիզանդիոն*, 1912, Ապրիլ 20/3 Մայիս:

THE PARLIAMENTARY ACTIVITIES OF
HAMPARTSUM BOYADJIAN (MEDZEN MURAD) (1908-1912)
(SUMMARY)

YEGHIG DJEREDJIAN
jerejianyeghia@hotmail.com

Hampartsum Boyadjian (aka Medzen Murad), is a prominent figure of Armenian national liberation movement. Boyadjian, a leader of the Social Democratic Hinchag Party (SDHP), was born in Hadjin in 1867 and was hanged in Cesaria in 1915. He was elected an MP for the first term of the Ottoman Parliament (1908-1912) after the proclamation of the 1908 Ottoman constitution.

The paper is about the parliamentary activities of Boyadjian, which have not previously been researched.

The author divides Boyadjian's parliamentary activities into stages: a) the factors leading to Murad being elected as an MP; b) Murad's parliamentary activities between March 31/April 13 1908, and the reactionary or counter-revolutionary act and the Adana massacres; c) Murad's stance on mandatory conscription of Christians d) Murad's stance on social, labour and democratic demands; e) Murad's stance on defending Armenian interests; f) the circumstances which stop him being an MP.

The author has extensively used the Istanbul Armenian newspapers of all affiliations of the time. This has enabled him to present a thorough picture of Murad's parliamentary performance.

THE MUSA DAGH RESISTANCE TO THE ARMENIAN GENOCIDE

VAHRAM L. SHEMMASSIAN

Vahram.shemmassian@csun.edu

The use of force in settling political scores is common practice. When a dominant force has the intent of inflicting mortal punishment on a minority and this is, in fact, the outcome, the intent and outcome acquire paramount importance in determining the nature and scope of the resultant human tragedy. This premise applies *par excellence* to the Turkish-Armenian conflict in the Ottoman Empire during the years of World War I. What transpired then constituted genocide against the indigenous Armenian minority by the Turkish ruling establishment, having at its disposal the vast resources of an empire. But while the majority of Armenians was annihilated passively, some communities refused to accept death without a struggle. Musa Dagh was a case in point.

CONSCRIPTION

The Ottoman Empire girded for World War I by announcing *seferberlik* (general mobilization). In Musa Dagh, village headmen received sealed envelopes with orders to open them when instructed. That notification came in the summer of 1914 as town-criers, having received the green light from visiting mounted officers, called upon reservists—and eventually all adult males within a broad age group—to enlist.¹ This momentous announcement of compulsory military service, coupled with the government's demand for circumspection regarding joint Ottoman-German military movements, caused great consternation and prompted Musa Dagh dignitaries to consult with their counterparts in Antioch. Despite the expressed concerns for the safety and fair treatment of the potential draftees in the Army, it was deemed prudent to comply with the order and thus pledge allegiance to the State. The Armenian villagers were so informed in no uncertain terms.²

The majority of men from Musa Dagh obeyed, enlisted at Antioch, and returned. But once at home, some went into hiding after hearing horror stories from compatriots who had fought in the Balkan Wars (1912-13) as soldiers in the Ottoman Army. Others falsified their age to evade military service.³ German Consul Walter Rössler of Aleppo also knew “of cases, where Armenian soldiers deserted [the Army] and did not go to the mountains, but rather joined their families in order to be deported with them, although they knew what this deportation meant.”⁴ Those fugitives who stayed in Musa Dagh roamed the wilderness, sometimes going hungry

for days and even being betrayed, kept armed vigilance over their villages, and became the embryo of resistance.⁵ To be sure, most youths were inducted into the army, transferred to the Aleppo and Aintab districts, disarmed, grouped into labor battalions, and forced to work on the roads under adverse conditions. Catholicos (Pontiff) Sahak Khapayan II of Cilicia, who had personally witnessed their misery during his travels, feared that they would be sent to Deir al-Zor, the inhospitable Syrian desert that constituted the most notorious locus of the Armenian genocide. The Pontiff felt even greater pain in his powerlessness to plead with the Ottoman Government for the soldiers' wellbeing and in his inability to communicate with the Armenian Patriarchate of Constantinople, for all cables from Aleppo province to the Ottoman capital required the provincial Governor's approval.⁶ While Armenian soldiers remained in the Army until the end of war, some Musa Daghians, unable to withstand discrimination and neglect, escaped to their birthplace.⁷ Not all reached their destination unharmed. For instance, seven deserters en route to Musa Dagh were caught and sent back to Aleppo. An imperial decree from Constantinople condemned them to death. The penalty was carried out publicly by a firing squad behind the Ramadaniye Hospital. Fr. Mkrtich Muratian, a local Armenian priest summoned to administer the last rites, buried the bodies in the Armenian national cemetery.⁸

With few exceptions, the Musa Dagh notables, who were essentially traditionalist, conservative and/or reactionary and who had business and patron-client relations with Turkish notables in the district, viewed the fugitives and AWOLs amongst them as a dangerous nuisance. But the Armenian notables, who were related to many of these youths through lineage, marriage and other ties, also felt ill-at-ease with the idea of surrendering them to the authorities. The deserters, for their part, regarded those notables as a threat to their very existence, warning them of grave consequences if betrayal occurred.⁹ Although no major collisions took place between the two factions, periodic inspections by government representatives and troops to achieve a fuller implementation of the draft created tense moments for the entire population. On one occasion in the fall of 1914 a Corporal who was dispatched by the sub-district Governor of Svedia to the village of Kabusiye to apprehend any fugitives, especially one called Levon, ransacked homes and beat women and old men to extract confessions. Complaints lodged at the higher echelons of government forced the sub-district Governor out of office.¹⁰ Notwithstanding, such incidents continued to take place. For example, special forces sent to Yoghunoluk in the spring of 1915 to search for firearms and deserters did not leave before they had severely beaten and arrested some villagers and killed a fugitive.¹¹ At about the same time, the district Governor of

Antioch, Zeki Maaruf Bey, visited Haji Habibli, summoned the *mukhtars* (village headmen) and councils of elders, and demanded their full cooperation in handing over the fugitives. Hoping to avoid a major headache, the Armenian conferees eventually relinquished some youths, who were immediately jailed and ultimately transferred to Aleppo.¹² In a similar event, a Major named Hasan surrounded Bitias and left no stone unturned in his search. Having found nothing incriminating or anyone to arrest, in frustration he took with him four notables and a teacher. Two of the notables were set free, the teacher escaped and returned to Musa Dagh, and the remaining two prisoners bought their freedom by paying a hefty ransom.¹³

Conscription proved ruinous to Musa Dagh's economy. The crunch began with the government's exaction of substantial *corvées* for the digging of trenches and construction of roads. This was followed by the imposition of a military exemption tax on men in the amount of 2 liras, and subsequently an additional 5 liras, per head. Notwithstanding these payments, the Army proceeded to enlist the Armenians by force.¹⁴ In addition to these "excessive" demands, the government made "successive requisitions" of domestic animals.¹⁵ In the village of Bitias, government agents gathered the horses, mules, donkeys, cows, and oxen into a central square called Kabirlik and divided them into four categories. In descending order, from the fat and beautiful to the least desirable, the animals were branded with the Arabic numerals "4" and "3," the crescent sign, and the letter "jeem." Number "4" and number "3" animals were considered outright government property, and the remainder was left in place to be requisitioned at will. Unbranded animals, if caught, would be confiscated and their owners punished. Despite the villagers' compliance, none were reimbursed for their losses.¹⁶

From early on Fr. Harutian Tumayan, in his capacity as Locum Tenens of the Antioch Bishopric, kept Catholicos Sahak II abreast of the abject misery in Musa Dagh. "The economic crisis at this moment may exist everywhere perhaps—wrote Fr. Tumayan in January 1915—but theirs [Musa Daghians'] is more dreadful and without consoling hope," because while in other Armenian centers the needy could be taken care of by philanthropic associations, it was impossible to differentiate between the haves and have-nots in Musa Dagh. Accordingly, Fr. Tumayan implored his superior to extend a helping hand.¹⁷ That plea fell on receptive ears as an emergency relief of 50 liras was sent via the Aleppo Prelacy and distributed among needy households in the six villages of Musa Dagh.¹⁸ The amount received, however, was too meager to mitigate the pain, because there existed in each village an average of thirty families that lacked any means of livelihood and, therefore, subsisted on the verge of

starvation. Particularly hard hit were the widows, from whom the government now demanded six years of property tax arrears (not collected since the 1909 massacres). Thanks to Fr. Tumayan's appeals, the levies were deferred for a month, but the Antioch Government warned that unless an understanding were reached with the Ministry of Finance, a lien would be placed on the widows' houses.¹⁹ Fr. Tumayan's supplication to the Governor of Aleppo province in this regard remained unanswered. Information is lacking about whether the matter was resolved either way. At any rate, Fr. Tumayan continued to urge Catholicos Sahak II to find "a miraculous way" to dispatch additional relief.²⁰

Economic misery worsened due to the absence of much needed farmhands during the important sericulture season. As spring 1915 approached, Catholicos Sahak II petitioned the Governor of Aleppo province and Jemal Pasha, Minister of the Navy and Commander of the IV Army stationed in Greater Syria, to release at least some of the conscripts so that they could return to Musa Dagħ and assist their families in the cultivation of cocoons and related activities. Denial of the request, the Catholicos warned, would cause wretchedness, in which case the government would be burdened with feeding a starving population. A just and favorable response was therefore in order.²¹ Fr. Tumayan traveled to Aleppo to further press the case with the provincial Governor. The latter promised to cable the Ministry of the Interior (i.e., to Talaat Pasha) as well as the command of the IV Army (i.e., to Jemal Pasha), which promise gave hope for a "satisfactory result," whereby "at least the rest of the people [of military age] could stay home until the end of the Cocoon season."²² The subject arose again during a meeting between Catholicos Sahak II and Fakhreddin/Fahri Pasha, Jemal's deputy, on April 10 in Adana. After making "bilious revelations" on the situation in Zeytun, Marash, Aintab, Aleppo and other localities where he had visited recently, Fakhreddin acknowledged the receipt of his interlocutor's earlier cable regarding Musa Dagħ, but dismissed it as exaggerated.²³ Wrote Catholicos Sahak II subsequently: "The males taken [from Musa Dagħ into the Army] are those who are of legal age, as they are taken everywhere. At any rate, wrong information leaves the supplicants in an awkward situation; this shortcoming is very common for us Armenians, unfortunately."²⁴ The Pontiff accordingly admonished Fr. Tumayan: "Your information given to us was such that it seemed as if there was no male left in Svedia [Musa Dagħ]... Of course what [Fakhreddin] Pasha said is correct. Therefore, we recommend that in reporting there must be cautiousness and accuracy, so that the appeals do not encounter any legitimate argument."²⁵ In the final analysis, none of the Armenian appeals yielded any favorable results. In fact, the situation deteriorated in June 1915 with the invasion of locusts

that wrought havoc. Women, school children, and the elderly marched in formations sounding tin cans and pushed the insects into long ditches, where they buried them with earth. Success was limited, however, as successive swarms of locusts resembling “dark clouds in the sky” blanketed nature and denuded a good part of the vegetation, especially on the lower peripheries of Musa Dagh.²⁶ The Musa Daghians were still in shock when they received the deportation orders.

EXISTENTIAL DILEMMAS

When the Armenians of Kesab (Kessab/Kasab) and vicinity received deportation orders on July 26, 1915, the news sent shock waves through neighboring Musa Dagh. Without waiting for their anticipated notification, leading community members held an emergency meeting at the home of Fr. Abraham Ter Galustian in Yoghunoluk on July 29. Invited representatives from Kabusiye did not attend. The only item on the agenda was how to respond to the incipient banishment of the entire population to an unknown destination and fate. Two options existed: either to comply or to resist. Both choices loomed under the ominous prospect of near certain death, but the lesser of two evils had to be decided on. The meeting accordingly weighed the pros and cons of compliance and defiance.²⁷

Most delegates initially opposed resistance, for two basic reasons. First, military hardware and training were utterly inadequate. According to an official ARF report, there were only 85 Gras rifles and 150-200 hunting guns available at the time.²⁸ Non-Armenian tallies show somewhat higher numbers. In all, estimated one such source, the Armenians possessed “about four hundred modern rifles, flint-locks, and horse-pistols.”²⁹ A French report indicated 140 Gras rifles, 8 Mausers, and “about 300 hunting guns, many of which in bad shape.”³⁰ But the French figures changed based on a more detailed inventory taken immediately after the eventual resistance. This count specified 502 guns and 110 revolvers, of which “70 guns (including 59 1874 model mousquetons) and 8 revolvers could be of military use.” However, 31 of those 70 guns required major repairs. The rest of the Armenians’ weapons consisted of “hunting rifles (350 with pistons) and small revolvers, nearly all in deplorable condition.”³¹ By all tabulations, therefore, the Armenians owned no more than 612 weapons, the bulk of which was hunting guns, in bad shape and/or of no real military value. Similarly, ammunition was very low: a total of 6,000 cartridges and 106 kilograms of black gunpowder.³² The Musa Daghians were also short on manpower, estimated at no more than 800 men capable of carrying a gun. Even then, not all would be able to fight because of the lack of enough weapons for everyone. Lastly, most men had no military training or discipline whatsoever.³³

Second, the Musa Daghians lacked provisions. Because the mountainous terrain was ill suited for the cultivation of cereals, 90 percent of the population bought its staples from outside markets, mainly that of Antioch. An armed confrontation, therefore, especially if prolonged, would terminate the steady flow of supplies. Even the immediate or short-term prospects were not promising. It being off season, people had not yet secured their winter provisions. Moreover, there was an unwillingness to store large quantities in view of the uncertain future. The lack of money also prevented many from purchasing the necessary rations. Therefore, it would be a “ludicrous adventure” or a “masterpiece of foolishness” to defy the well-armed, formidable Ottoman Army.³⁴

On the other hand, some favorable or hopeful conditions for a remotely feasible resistance existed. It is true that the Musa Daghians lacked adequate guns, ammunition, and formal training. Nevertheless, they were hardened peasants who could not only withstand all kinds of deprivation in their highly-defensible mountain, but were also excellent marksmen by virtue of being seasoned hunters. The problem of food could likewise be solved by acquiring small quantities from neighboring villages, with the anticipation of a speedy end to the World War. But more importantly, the occasional appearance of Allied battleships off the Musa Dagh coast inspired hope for a possible deliverance via the sea. What also reinforced the conviction of resistance proponents was the alternative—torturous death in the most humiliating manner along the deportation route.³⁵ The testimony of Army deserters, other natives returning from business trips, and Rev. Tigran Andreasian, who had independently witnessed the suffering of thousands of Armenians uprooted from their native soil, supported this position.³⁶ Such corroborative accounts were too powerful to be ignored.

Those who advocated resistance prevailed by a two-thirds margin. The opposition included the Apostolic clergy and some of the traditional notables, but ultimately they too joined the majority, with some exceptions. Rev. Andreasian of Yoghunoluk, who initially vacillated, also tilted toward resistance.³⁷ Almost the entirety of Yoghunoluk, Kheder Beg, Vakef, and most of Haji Habibli thus opted for death with “dignity and honor,” while a number in Bitias continued to waver. With very few exceptions, Kabusiye complied with the government’s orders without much debate. But whether they chose defiance or submission, the Musa Daghians adopted their positions begrudgingly as desperate humans aiming at survival.³⁸

The representative assembly then debated the location for their self-defense. Some argued in favor of gathering in one of the more defensible villages. Rev. Andreasian vehemently opposed this idea, because the enemy could easily encircle and obliterate any one concentration. Besides,

the Armenians would be cut off from the sea, “which inspired the most rational hope for our salvation.” He proposed, instead, that the villagers gradually withdraw to the mountain crags, wherefrom they could engage the Ottoman forces with guerrilla tactics, preventing them from resting or camping at night. And although it would be impossible to defend the entire mountain with limited manpower, this strategy would allow the necessary mobility for the defenders to change location as needed. Movses Ter Galustian and others concurred.³⁹

Before adjourning, the meeting contemplated a last-ditch effort to save the people by sending a deputation to Antioch to implore and/or bribe the Turkish notables in exchange for exemption from deportation. The Musa Dagħ envoys embarked on their mission the following morning, July 30, with low expectations.⁴⁰ Unbeknownst to them, three days earlier a delegation from Kesab consisting of the Protestant Pastor Tigran Guntagjian, the notable Sargo Mahtesian, and John M. Herter, director of a German orphanage at Kesab, had traveled to Antioch on the way to Aleppo to solicit German Consul Rössler’s intercession to secure a cancellation or postponement of the Kesab exodus. While in Antioch, the Kesab delegation was joined by local Armenian dignitaries and a few influential Musa Dagħians there on business for consultations regarding the adoption of a common strategy. After a thorough assessment of the situation, it was deemed more prudent for Herter to proceed to Aleppo alone. The other delegates would return to Kesab and look into the possibility of sending at least the able men to Musa Dagħ for a joint defense. A letter addressed to Dr. Avetis Inejikian, the ARF leader in Kesab, requested his cooperation. Shortly after the delegates’ departure to their respective destinations, the government rounded up the remaining notables, including the Musa Dagħ businessmen.⁴¹ It was at this juncture that the Musa Dagħ emissaries arrived in Antioch and, heeding the advice of Turkish acquaintances, returned to Musa Dagħ empty-handed and recommended acquiescence.⁴²

Meanwhile, on July 30, Turkish gendarmes had visited Musa Dagħ to serve the official deportation notice. The declaration, signed by district Governor of Antioch Zeki Maaruf Bey, stated:

1. Let it be noted that, seven days from the date of this announcement, all Armenians living in the Kaza of Antioch must leave Antioch and its surrounding villages. Everyone must, during this period, arrange for his or her personal affairs and means of transportation.

2. During the relocation of the Armenians to areas determined by the government and during the course of the journey, their comfort, peace, and protection against all kinds of extortion will be insured by the gendarmes.

3. Transportation and food for families whose poverty has been established will be provided by the government.

4. Possessions and items remaining behind will be registered, one by one, in a ledger and stored in secure places and protected by the government. Later, the monies acquired from the sale of these items will be deposited in government safes and sent to the owners.

5. The personal rights of the refugees will be protected after they comfortably inhabit their assigned locations.

6. Under my chairmanship, I have formed a committee to make certain that the relocation does take place, that it will be conducted properly, that personal rights will be protected, and that possessions and movable items are registered in ledgers.

7. Individuals subject to the relocation must support the government's operation with complete trust. Other Ottoman subjects must respect and observe this right, which is protected in every way, since the pending relocation is going to be an ordinary migration.

8. Warning—be it the people or the officials, both must behave in an orderly fashion. Whoever is found negligent in these matters will immediately be arrested and court martialed.⁴³

An addendum, signed by the sub-district Governor of Svedia, Khaled, gave the *mukhtars* and their councils seven days to prepare for exile.⁴⁴ The inhabitants of Yoghunoluk, Kheder Beg, Vakef, and Haji Habibli, and many from Bitias, shunned the order, although they initially feigned submission in order to prepare for resistance. And when it was time to move, they took the mountain trails instead of the road to exile. That ascent occurred between July 31 and August 2 before the very eyes of Ottoman soldiers guarding the village passes. The Armenians interpreted this puzzling inaction on the part of the troops as reflective of the Government's conviction that it could subjugate the resisters with little or no effort or persuade them with deceitful promises.⁴⁵ At this juncture Movses Ter Galustian communicated with the Armenians of Kesab in an effort to persuade them to defy the deportation order. Conflicting responses were given: Kesab was ready to resist alone, would join Musa Dagh, or would send some armed youths as a token of solidarity. None of these responses materialized.⁴⁶ The Armenians of Antioch, who had received a similar invitation, expressed readiness to join Musa Dagh if Kesab took the lead. Neither, therefore, was this call heeded.⁴⁷

As the Armenians of Musa Dagh proceeded to settle in the uplands, Khaled sent three additional letters. The first mentioned the well-being of the deportees, at the same time reminding the resisters of the seriousness of their responsibility and asking them to come down. The second note was addressed to Fr. Ter Galustian and the notable Melkon Guyumjian. Both were chided for conduct inappropriate to their stature. However, the note

continued, their sagaciousness would make them realize the terrible end awaiting their followers. The right thing to do, therefore, would be to surrender immediately, otherwise they would be held accountable for the blood spilled and the tears shed. The third call to submission was conveyed through an Armenian delegation consisting of Fr. Vardan Varderesian and Haji Khichir Martinian from Haji Habibli and Pastor Harutiun Nokhutian and Gevorg Sherpetjian from Bitias. All three messages failed to persuade the resisters to surrender.⁴⁸

The two Protestant ministers, Rev. Andreasian and Rev. Nokhutian, had an opportunity to confer alone. Rev. Nokhutian opposed resistance. Newly married, he had concerns for the well-being of his wife, disliked revolutions in general, and had no faith in the people's ability to defend themselves. Like others, he saw no logic in any form of opposition to the Government given the serious shortage of provisions, military and domestic. Despite his awareness of the tragic fate of Armenians elsewhere, he criticized those Army dodgers who had persuaded the Musa Daghians to take up arms.⁴⁹ He also "thought it would be wiser for his congregation to await the Turkish gendarmerie because the Turks were known to be lenient to Protestants in fear of the American and German missionaries in Turkey," although he had not received any such promise.⁵⁰ Rev. Nokhutian was not opportunistic or timid: he refused to renounce his Christian faith later in exile even if it meant further banishment or death.⁵¹ He similarly managed to obtain permission to run an orphanage for deported Armenian children in Hama.⁵² His critics have vilified him as the main catalyst for so many Protestant families from Bitias opting for deportation.⁵³ His only known apologist, his nephew, has hailed him as a clever, brave, and heroic person for making the right decision—compliance with the deportation order.⁵⁴ A hero Rev. Nokhutian certainly was not, but like all Armenians he was a victim of genocide with a natural human yearning for the prolongation of that most precious commodity—life.

At the end of his tête-à-tête with Rev. Andreasian, Rev. Nokhutian hinted that he might join the majority on the mountain if he perceived a lack of resolve on the part of the Army to attack the resisters.⁵⁵ His compliant attitude and behavior back in Bitias, however, did not manifest such a mood,⁵⁶ and his congregation, together with some Apostolic families, were further polarized in terms of which way to go. Offspring, siblings, engaged couples, in-laws, and other members of extended households were thus torn apart, without the faintest idea whether they would be reunited.⁵⁷ Because of the irresolution of the local priests and the anti-resistance attitude of some of the notables, a similar situation prevailed in Haji Habibli, albeit on a smaller scale.⁵⁸ And in Kabusiye, neither the two Apostolic clergymen nor, for that matter, anyone else, with the

exception of a handful of people, could muster any stomach to challenge or even debate the determination of the two local strongmen, Gevorg Paljian and Samson Payramian, to accede readily to the government's order.⁵⁹ For one-third of Musa Daghians the stage was thus set for deportation, while the two-third majority prepared to create a feasible resistance machine with all that was available to it.

The above situation clearly demonstrates that the Musa Dagh resistance was a spontaneous act against the Ottoman Government's deportation order and not a pre-planned insurgency, as subscribers to the official Turkish narrative argue. For example, ignoring the overwhelming evidence to the contrary, as well as relying on Franz Werfel's fictionalized historical novel *The Forty Days of Musa Dagh* and Ottoman military sources, Edward J. Erickson, a retired Lieutenant Colonel in the United States Army, has elected to view the Musa Dagh resistance as part of a general, empire-wide "Armenian Rebellion" to which the Ottoman Army responded by applying "counterinsurgency" tactics.⁶⁰ While many of Erickson's assertions are challenged below, suffice it to quote here two statements by an official representative of Germany, the closest political-military ally of the Ottoman Empire during the war. German Consul Rössler on November 8, 1915 wrote to his Chancellor, Theobald von Bethmann Hollweg: "...There is no proof that the [Svedia] district had from the beginning been planning a revolt. On the contrary, it was driven to rebellion by the threatening deportation."⁶¹ Also on November 8, Rössler reported to his Ambassador in Constantinople, Paul von Wolff-Meternich: "The uprising of the Armenians in the area of Suedije [Svedia]... was, even according to reports from the Turkish military side, not a pre-planned conspiracy, but rather an uprising born from the moment, which was mainly due to the bungling of the Kaimakam of Ladakije [must be Antioch – V.S.] when he announced the order for deportation." He then added: "Also the taking on board of the insurgents of Suedije by French warships was not a long-planned act. For this fact speak the circumstances and the opinions of well-informed Turks."⁶²

THE RESISTANCE MACHINE

Although some incongruous accounts concerning the human, structural, and chronological components of the Musa Dagh resistance machine exist, broadly speaking it underwent three stages dictated by shifting exigencies: uncoordinated clustering, centralization, and planned decentralization. As people ascended the mountain from various directions, they camped at four different locations: Kizilja, Kuzjeghaz, Damlajik, and Kaplan Duzaghi. During the first week of August, traditional notables led the concentrations at Kizilja and Damlajik, whereas that of Kaplan

Duzaghi lacked collective leadership. On the other hand, the male population of the Kuzjeghaz encampment elected a seven-member council which would be augmented by three persons representing the fighters.⁶³

An uncoordinated, centrifugal mode of operation could not sustain a viable resistance. This fact necessitated the creation of a central governing body that would run both the civil and military affairs of the entire population. On August 7 the leaderships of Kizilja, Kuzjeghaz, and Damlajik met at a plateau called Tataralang to discuss the issue. Elected representatives from among the Bitias and Haji Habibli inhabitants were likewise invited but could not arrive on time, and Rev. Nokhutian and Movses Renjilian, who were still in Bitias and vacillating, did not show up. Hardly had the assembly elected its Chairman and Secretary when news of the first Turkish attack forced the meeting to adjourn.⁶⁴ Within the next few days the fighters were regimented into forty-three units, each comprising twelve men led by a corporal.⁶⁵ Soon after August 12, as the initial clashes subsided, representatives from the various camps met once again, this time at Damlajik, and formed a Central Administrative Council (CAC) consisting of a Chairman, a Secretary, and fourteen members.⁶⁶ Rev. Andreasian chaired the group. Several attributes must have propelled him to that position. According to people who knew him well, he was endowed with a daring spirit bordering on adventurousness, complemented by a logical mind, level-headedness, and clarity of vision. He was, moreover, one of the most learned men of the entire lot, having graduated from the Central Turkey College in Aintab (1911) and the Theological Seminary in Marash (1914) with a full resume as a teacher and preacher to his credit at the youthful age of twenty-seven. Despite his ministry to the minority Protestant community, he commanded respect among a broad spectrum of fellow villagers.⁶⁷

The CAC's fundamental task was to create and oversee a feasible resistance machine that consisted of two parts, one civil and one military. Rev. Andreasian and his colleagues met twice daily and designed, implemented, and changed plans as necessary. They also managed virtually all aspects of daily life, assigned various tasks, prosecuted and punished delinquents, maintained general order, coordinated the construction of shelters and clearing of trails, and secured communication with the outside world.⁶⁸ Although food was not stored in a central depot and rationed, the CAC secured the provision of meat for the fighters. Wheat and other staples were scarce because on the eve of the resistance people had virtually no cash and lacked sufficient faith in the future to stockpile large quantities of cereals. What little was available was cooked with great difficulty because of the abnormal living conditions. As a small supplement to their diet, a number of peasants, crossing the enemy line

under cover of darkness, ventured out into their orchards and fields and those of Alawites to pick fruit and corn. But these “surgical” measures hardly sufficed to feed a large population.⁶⁹ In addition to the fear of imminent hunger, the CAC faced other difficulties. Displacement, unusual living conditions, and the mounting horror of inevitable extinction accentuated complaints, disagreements, and myriad social problems. As tensions mounted, so did the reluctance to take orders or advice from each other; there were many leaders but hardly any followers. Unable to impose its full authority at all times, the CAC acted judiciously to avoid worse scenarios.⁷⁰

The CAC created its military wing by appointing Movses Ter Galustian as *Sevkiyet Reisi* (chief of dispatching). He was assisted by two lieutenants, Serob Sherpetjian and Tigran Garajian.⁷¹ The son of the respected Apostolic priest Fr. Abraham of Yoghunoluk, Ter Galustian, then hardly twenty years of age, possessed undeniable, albeit yet unrefined, military prowess, a characteristic that later earned him high accolades as *officier très courageux* and *vaillant officier* while serving in the French Légion d'Orient in Palestine, Lebanon, Syria, and Cilicia. A tall and imposing personality, in subsequent decades he would play a pivotal role in Armenian politics in the Middle East as a sub-district Governor of Musa Dagh, a deputy to the Syrian and Lebanese legislatures, and a member of the ARF Bureau, that party's highest executive body.⁷²

Ter Galustian oversaw the building of barracks, changing of guards, sending of reinforcements, transmitting of communications between the headquarters and the posts, and providing of overall logistical support.⁷³ Although the number and composition of the fighting units were kept intact, as a matter of expediency three commando units, known as *chete* bands, were created for rapid deployment in hot spots. This augmentation was necessitated by the fact that, since the Musa Daghians had to defend a relatively wide area with limited numbers, they were spread too thin, thereby rendering at least some segments of the battlefield vulnerable. Headquartered at Tataralang, these special units included thirty-three of the best fighters, who took their immediate orders from three chiefs, namely, Yesayi Yagupian, Petros Tmlakian, and Petros Tutaglian. Together with two other comrades, Yagupian and Tmlakian were tasked with the added responsibility of policing the armed forces to maintain discipline and prevent desertions.⁷⁴ Yagupian's portfolio, in particular, reveals that he was an early, indefatigable proponent of self-defense and a seasoned arms smuggler who had joined the Reformed Hinchakian party as a young emigrant in the United States. A man with some influence among certain youths and families in his native Yoghunoluk, he was well received within the ARF circle, many of whose members were his relatives and/or close

friends.⁷⁵ During the battles, he distinguished himself as a fearless soldier and a charismatic leader, for which reasons his political camp later on hailed him as almost the only moving force behind the Musa Dagh resistance.⁷⁶

A relay team of ten- to twelve-year-old youngsters, known as the “telephone boys,” maintained communications between the military headquarters and the trenches. Positioned at ten-minute intervals, these runners carried written orders or messages back and forth, thereby performing a vital function in the absence of any sort of communications technology.⁷⁷ A town-crier and his assistant fulfilled a related task by conveying the CAC’s instructions to the civilian population and reminding them of their assigned duties.⁷⁸ A master gunsmith named Nerses Gazanjian led a team of three blacksmiths as superintendent of ammunitions. As such, he oversaw the repair of guns, the loading and reloading of empty shells, and the distribution of bullets, lead, and gunpowder.⁷⁹ Labor battalions composed of unarmed men and the elderly dug trenches, felled thick forests that hindered visibility in front of ramparts, erected barricades, and blocked trails with rocks. Although there were no doctors or other trained medical personnel, two men administered first aid.⁸⁰ Women provided food and water to the military posts; some even fought alongside their men.⁸¹ A peasant was commissioned to kill barking dogs that could betray the Armenian positions.⁸²

Toward the end of August, that is, after waging three major battles within two weeks, it was deemed expedient to decentralize the general command for greater efficacy. Accordingly, new administrative councils were formed in the three major concentrations of Kuzjegahaz, Damlajik, and Kaplan Duzaghi, each modeled after the original CAC, which continued to function under Rev. Andreasian’s chairmanship in a coordinating capacity. Each of the three councils consisted of four to five members and a military commander, with Movses Ter Galustian, Tigran Garajian, and Habet Iskenterian assuming the latter role in Kuzjegahaz, Damlajik, and Kaplan Duzaghi, respectively.⁸³ Ter Galustian earned that role with a proven record. Virtually nothing is known about Garajian’s background. Iskenterian, a scion of the most influential clan in Haji Habibli and the leader of the rejuvenated Hnchakian Party there, possessed a rare combination of literary talent and military valor.⁸⁴

Despite the overwhelming evidence of Armenian self-reliance, Erickson injects a dose of criminality into their ranks, concomitantly invoking the participation of the elderly and children as evidence of comprehensive insurgency and demonstrating the correctness of the Ottoman troops vis-à-vis the Armenians. He writes:

The [Ottoman Army's 41st Infantry] division war diary for August 1915 noted that the Armenians had paid bandit gangs (of actual criminals) to fight against the army. Furthermore, the diary noted that many older Armenians were responsible for the coordination of joint guerrilla operations between the Armenian villages. In the minds of the Ottomans, when combined with the active participation of children as fighters, this appeared as evidence of insurgency that was widely supported by the Armenian population. In spite of these volatile issues, the Fourth Army continued to coordinate the evacuation [of] the surviving Armenians from the area of operations.⁸⁵

Erickson and his source fail to mention the background of the alleged mercenary "bandit gangs (of actual criminals)." Were they Armenians, Greeks, Alawites, Turks, Kurds, Arabs, or other killers? Where were they recruited from? What was their number? How much were they paid? Were any identified as mercenaries if captured and/or killed? There is no indication whatsoever in the French archives and other sources about non-Armenians/mercenaries carried by French battleships to Port Said. If they truly existed, what was their fate? Did they vanish into thin air? Even if they so desired, the Armenians, who were generally poor and unable to buy enough foodstuffs for themselves let alone for others, could not afford the luxury of having hired murderers to fight on their side. On the contrary, with the Ottoman troops "came a horde of scallywags, including a well-known Pan-Islamic agitator, Sheikh Maaruf [from Antioch] (who had gathered the horde together and came with them to egg them on to attack" against Musa Dagh.⁸⁶ Similarly, within the larger context of the genocide, it was the Ottoman Government which unleashed criminals from prisons and, together with Muslim (mainly Turkish) refugees from the Caucasus and the Balkans and Kurds, utilized them in Special Organizations for the specific purpose of finishing off the Armenians in the empire.⁸⁷

Second, when an entire group is threatened with extinction, it is only natural, and logical, that all of its components with some ability participate in their struggle for survival. It is true that the elderly played a role in the Musa Dagh fights; nevertheless, that role was mostly in an auxiliary rather than coordinating capacity. In fact, there was no need for "coordination of guerrilla operations between the Armenian villages," simply because the defense of Musa Dagh took place at various locations on the mountain elevations, not in the villages below, which had been vacated by the resistance proponents from the outset for strategic reasons. As for children, they acted as messengers and, in one instance, stone throwers, not as actual fighters. In the final analysis, whether or not old men and children saw some action appropriate to their age, "in the minds of the Ottomans" and

their apologists all this would still have “appeared as evidence of insurgency that was widely supported by the Armenian population” in order to justify the liquidation of that minority.

Third, what the Ottoman Fourth Army proceeded to do was not “coordinate the evacuation [of the] surviving Armenians from the area of operations.” Rather, it oversaw the dispatch of those Armenians who had decided to obey the government’s deportation order. Therefore, there was no case of Armenians surviving the fights in the “area of operations” as implied—with the exception of some thirty families from Bitias which had taken refuge in a mountain hideout at some distance from the actual Armenian concentrations, who were captured and carried away—nor a scenario of benign “evacuation.” What Erickson has endeavored to portray is a government keen on removing Armenians from harm’s way, thereby manifesting a sense of duty, if not benevolence. Other governmental action, as Erickson continues to weave his narrative, buttressed this concern and empathy, as mentioned below.

THE BATTLES

Reality sank in when, after the dizzying swirl of events, the Armenians finally faced the enemy. There is disagreement on the dates of the major clashes throughout the resistance. Four sources indicate August 7 as the date of the first armed confrontation,⁸⁸ while five accounts mention August 8.⁸⁹ Whatever the exact date, an estimated 200 Ottoman troops,⁹⁰ charging from Lauchié (Levshiye) on Svedia plain through the Turkish village of Kabakli in Musa Dag, attempted to force the Armenians into submission. After several hours of clashes, the troops retreated while the Armenians chased them back to Kabakli.⁹¹ The moment’s significance for the Armenians rested in breaking their mental taboo of firing on forces representing authority.⁹² According to Erickson, who has used Werfel’s fictionalized novel as his source in this instance, these clashes took place at Bitias village,⁹³ which does not correspond to reality, because, as stated earlier, the Armenian defenders had abandoned the villages from the outset.

A much larger Ottoman assault from Haji Habibli on the Armenian position at Bakajak took place on the morning of August 10.⁹⁴ The overwhelmed defenders retreated, relinquishing much ground to the assailants.⁹⁵ In their advance, the latter utilized two mounted cannons to relentlessly bombard any site from which gun smoke arose—a betraying signal that rendered the Armenians sitting ducks. Even so, the bombs did not cause much damage; on the contrary, Armenian gunsmiths removed pellets from unexploded shells for their own usage.⁹⁶ However, heavy rain and fog caused serious concern. The poorly sheltered mountaineers, food,

and ammunition were soaked through, and some of the guns were rendered useless, at least temporarily.⁹⁷ Also, the day did not bode well for some thirty families from Bitias (mentioned above) who were captured while hiding in an isolated spot and carried away to Aleppo, but not before three persons were hacked to death on the spot. An elderly couple from Haji Habibli met the same fate a short distance away, as did the matriarch of another household.⁹⁸ Despite the hardships and pitched battles, when the guns fell silent in the evening, the Armenians emerged largely unscathed.⁹⁹

Thus describes Erickson this second major round of fighting relying exclusively on an Ottoman military source:

The Armenians were pushed southeast and 1st and 2nd Battalions, 131st Infantry Regiment (altogether about 870 trained infantrymen) began a large operation against insurgent Armenians in the village of Hacıbıblı Köyü [Haji Habibli] on 9 August. In the village were some 1,500-1,800 Armenians, heavily armed and determined to resist. This time, the two Ottoman battalions conducted better reconnaissance and carefully encircled the village. The regimental commander then brought up his artillery. After a brief bombardment, the Ottomans assaulted and carried the village with a bayonet attack. More than 1,000 weapons of various types were found in the village (while this number of weapons seems unusually large it conforms to Werfel's descriptions). The survivors and their families were rounded up and sent into temporary camps for movement out of the area. The regiment received congratulations from the corps commander for its victory.¹⁰⁰

While it is difficult to ascertain the exact date of clashes given the various chronologies indicated, this fight could not have taken place in the village of Haji Habibli simply because the Armenians had from the beginning moved out to take up positions at higher elevations. Neither, therefore, there could have been a case of capturing the village "with a bayonet attack" and then sending "the survivors and their families... into temporary camps for movement out of the area." Second, never did the population of Haji Habibli amount to "some 1,500-1,800 Armenians" before 1915.¹⁰¹ Third, the Armenians were not "heavily armed" as explained above. In short, Erickson's account is fundamentally flawed.

Although holding the enemy at bay provided a temporary respite, the prospects for ultimate success in a protracted war remained nil. The sea constituted the only channel to salvation. Finding a means to establish contact with the Allied Navy, therefore, was imperative.¹⁰² While still in Yoghunoluk, Rev. Andreasian had conceived the idea of preparing a large banner with the following message inscribed in English: "CHRISTIANS IN DISTRESS—RESCUE." On the mountain, this idea was met with

skepticism, and some even criticized Rev. Andreasian for wasting valuable time for its realization. He consequently carried the embroidered cloth wrapped around his waist until his comrades, unable to come up with a better alternative, dropped their objection and even proposed making a second flag with a red cross sign. The two banners, watched by several guards, were hoisted on a hilltop where they could be seen from the sea.¹⁰³ Should the flags be noticed by a passing Allied battleship, assigned swimmers would deliver a written petition. Composed by Rev. Andreasian in English, revised several times as the fights progressed, and placed in a sealed can to keep dry, the supplication was addressed to British, French, Italian, Russian, and American naval authorities. The August 8 version of the petition, probably the original one, described the terrible suffering of Armenian deportees from various towns and villages in Cilicia, the violation and kidnapping of young women by “the barbaric Turks, Kurds and Arabs,” the massacre of untold others, and the death of survivors in the deserts as a result of “hunger, thirst under the burning sun and persecution.” Rev. Andreasian concluded his introduction by stating: “We know certainly now that the Turkish government has decided to annihilate the Armenian nation.”¹⁰⁴ As for Musa Dag:

Now, Sir, we are the remnant of a long-persecuted people. We have fled here for life and honor with few arms[,] insufficient ammunition and little food. The Turkish government in the 30th day of July has informed us his decision to make our villages immigrate, but we know certainly that the word “immigrate” now means complete destruction, loss of property, of honor, of life, loss of all. Hence we have rebelled against the Turkish barbarism and withdrawn to the mountains. We have decided to starve here, or die in the battle all of us, die with honor rather than immigrate to deserts, and after the loss of property, honor and all, find our death ignominiously in the hands of barbaric Turks, Kurds and Arabs.

And now, Sir, we appeal you in the name of God, in the name of human brotherhood, in the name of honor, we appeal to your gentlemanship and beseech your help. We believe that you have true Christian sympathy with us. We beseech you to transport all of us to Cyprus or a [sic] any other free land; or, if so much cannot be granted, we beseech you to transport at least our women and children, and equip us with sufficient arms and ammunition, and send us military officers, and we will use all our efforts to do something for crushing Turkish forces—the center of barbarism and inhumanity, the enemy of civilization. We need in that case three thousand mausers [rifles] or other equivalent arms, and sufficient ammunition. For particulars and other negotiations, sir, I am ready to come to your warship or steamer.

We believe, Sir, that you will at all cases help us and will not leave us to starvation or absolute perdition. You have wives and children, you know what freedom costs, it is very easy for you to imagine our lot. Please Sir, do not leave us to our lot, do not leave us to perdition.¹⁰⁵

These arrangements were not deemed sufficient enough to attract outside attention; extra pro-activity could increase the chances for success. Accordingly, a team of four runner-swimmers headed to Alexandretta hoping to encounter a friendly warship. Three of the envoys returned a few days later disillusioned, and the fourth one did not come back at all.¹⁰⁶

The temporary lull on the battlefield was breached on Sunday morning, August 15,¹⁰⁷ when the enemy, led by Turkish officers as well as at least one German officer, launched a multipronged offensive encircling the Armenians.¹⁰⁸ The latter put up fierce resistance at Dzovap, Sheikh Yordu, and Kizilja, but lost the southern defenses at Kor Osman, Lurch Zhayr, and Yol Aghzi. From Yol Aghzi the enemy charged in two directions, one aiming at Tataralang and one moving westward to keep vigilance in the forests. The trail to Tataralang proved the weakest link in the Armenian defenses, and it was further exposed as such by the large number of regular and irregular Ottoman forces engaged in the operation.¹⁰⁹ Over the following two days, the clashes took place with hellish ferocity amidst religious and nationalistic songs and degrading insults on both sides. An enemy column advancing from Chanakli attempted to take the water spring at Soghukoluk, but failed. Armenian women, old men, and boys, gathering at Kerteshints Khupaur, just one-half kilometer from their headquarters, hurled rocks at climbing soldiers. Other resistance took place at the Sersem well situated on the eastern hill of the Maghoy valley. The assailants, however, inched closer to victory by gaining ground from the Mazar valley to the Sinjar plateau, a short distance from the defenders' fastness, causing great panic among the civilians. The Armenian fighters stopped those who attempted to flee, surrender, or commit mass suicide. Without much coordination but with unerring instinct, they also hit the enemy flanks in a desperate move, thereby saving the day.¹¹⁰ Two Armenian brothers from Kabusiye, who had guided the Ottoman troops, were caught and summarily executed as traitors.¹¹¹

Among the enemy casualties the Armenians identified two captains, one of whom carried a letter from and a response to the German officer. The letter read: "Youzbachi [Captain] Effendi – send me the 1st and 2nd battalions that you have under your command as reinforcement; spend the night at the height where you are. Tomorrow you will take the two forests which are found on the seaside (west), and as for food do not worry. I will send it to you before midnight." The written response, obviously not

delivered due to the Captain's death, stated: "Mister Commandant: I cannot send you the 1st and 2nd battalions, because the forests about which you speak to me in your letter, are very solidly defended. Although I am certain that we will lose everything in that attack we nevertheless will obey all your orders."¹¹²

"This is the most effective resistance so far offered by the Armenians for they had invariably given up their arms before the deportation was commenced," wrote U.S. Consul Jesse B. Jackson of Aleppo on August 19 to his Ambassador in Constantinople, Henry Morgenthau.¹¹³ Speaking of the cumulative Turkish casualties in the entire episode, he reported to the Secretary of State: "It was rumoured in Aleppo that about 500 of the Turkish troops were killed and many more wounded in the attacks on the Armenians [of Musa Dagh], which continued over a period of about five weeks. The writer saw personally many wagonloads of the wounded that were brought to Aleppo for treatment."¹¹⁴ The Armenians, on their part, suffered eighteen deaths and eight seriously wounded among the fighters during the entire episode, in addition to a number of civilian casualties and prisoners as indicated above.¹¹⁵

Meanwhile, according to Erickson,

Reports reached the [41st Infantry] division on 13 August 1915 that severe unprovoked massacres of Armenians had occurred near Musa Dağ. The division also received a report on 15 August of a massacre of over 30 Armenians in Alaaddin Köyü. A detachment was sent there to investigate and confirmed that the village was burnt. Moreover, the detachment found seven burnt bodies as well and made a complete report to the XII Corps headquarters. These reports, as well as others from throughout Anatolia, resulted in a three-member commission being dispatched in the fall of 1915 to investigate reports of atrocities and abuses against the Armenians.¹¹⁶

This version of history clearly tries to absolve the Ottoman Army—and by extension the Government—of culpability in the Armenian massacres that had reportedly taken place in the neighborhood of Musa Dagh in mid-August, on the one hand, and draw a picture of an Army (and Government) determined to get to the bottom of things in order, by inference, to find and punish those who had committed such crimes, on the other. But the following questions beg answers. First, who exactly were those Armenians "near" Musa Dagh that had been butchered given the Armenians of Kesab, Antioch, and (partially) Musa Dagh had been and/or were on the verge of being deported under military escort while the majority at Musa Dagh was caught in a struggle for survival? Second, who exactly dared to perpetrate "severe unprovoked" atrocities against innocent Armenian civilians

without direct orders or tacit approval from the government in an area controlled by the Ottoman Army during time of war? Third, where was Alaaddin Köyü located, because to the best of our knowledge no Armenian-inhabited village by that name existed in the general vicinity of Musa Dagh? Fourth, why was the dispatch of the alluded three-member commission of inquiry delayed until fall given the severity of the situation? One would be at a loss in obtaining answers were it not for the maxim that fit the Ottoman government, namely that it was acting as judge, jury, and executioner all at once in the case of the Armenian genocide.

Be that as it may, jolted by the intensity of the August 15-17 battles and weary of worse scenarios that might be in the offing, the Armenians now decided to communicate with the Allies and Musa Daghians abroad via Consul Jackson. Accordingly, three letters were written, one by Rev. Andreasian to Consul Jackson, one by Movses Ter Galustian to the Armenian Prelate of Aleppo, and one by Fr. Vardan Varderesian to Boghos Nubar Pasha, head of the Armenian National Delegation in Paris.¹¹⁷ Because, as Consul Jackson maintained in reference to the villages of Musa Dagh, “communications by telegraph is [naturally] impossible with the above named places, and only meagre news leaks in from those localities,”¹¹⁸ the letters had to be hand-delivered to Jackson. An army conscript by the name of Khacher Azapian, on official leave but compelled to stay behind due to the crisis, was deemed the most suitable person to carry the messages. But he returned shortly after his departure with unspecified excuses, so that some Greeks from Svedia were entrusted to accomplish the mission.¹¹⁹ “We do not know if they [the letters] reached [their destination]—wrote Rev. Andreasian—but we do know that they did not produce any results.”¹²⁰ Despite Azapian’s aborted trip and the reported Greek connection, an Armenian messenger from Musa Dagh must have reached Aleppo to see Consul Jackson. The latter remembered the encounter three years later as follows:

Late in 1915, I think in December [must be August] of that year, an Armenian presented to me a written communication to the effect that there were about 5,000 of his race, men, women and children, on Jebel Moussa (Mount Moses), a few miles South of Antioch, and between that city and Latakia, Syria, where they were being besieged by something like 1,500 Turkish soldiers. The bearer of the letter represented that he had escaped through the Turkish lines and had made his way to Aleppo afoot, a distance of over 100 miles. A great many of the party had been killed previous to his departure, and the rest were rapidly being brought to a hopeless state because of the lack of provisions and amunition [sic], and I was implored to take urgent steps to have them relieved.

Knowing that any appeal to the authorities would not only be useless, but would without doubt bring redoubled efforts to exterminate the entire party, I determined, if possible, to bring the matter to the attention of the French fleet that was constantly cruising in the Eastern Mediterranean. To do this it was decided to select a prominent business man of Aleppo, and who was of Armenian origin but living under a semi-Arabic name, to go to Beyrouth to attempt to communicate to the fleet the plight of the besieged.

This man was able to secure permission from the Turkish authorities to go to Beyrouth on business, and a couple of weeks later the French fleet arrived on the coast near Jebel Moussa, communicated with the Armenians, and took off about 4,000 of the unfortunates who were taken to Egypt, as I was later informed.¹²¹

As shall be seen below, the French did in fact come to the Armenians' rescue, but under different circumstances. The beleaguered resisters also thought of other ways to make their case known to the outside world. Early on, some families had negotiated with an Alawite skipper to take them to Cyprus, but to no avail. Stealing a boat from the Svedia harbor and sending word to Cyprus might be another possibility, but strict Ottoman vigilance of transports and rumors that all sailboats had been punctured and were, therefore, out of commission rendered the plan stillborn. Another plan involved hijacking a passing vessel, but reaching it posed a problem. Finally, an elderly man by the name of Movses Geregian proposed building a boat. Although no one believed that it could reach Cyprus, encountering a ship in the open seas was plausible. Described as "the second edition of Noah's Ark," the boat, in addition to its crew, would carry a duplicate of the red cross flag and petitions addressed to the captain of the first Allied battleship contacted, the High Commissioner and the military commander of Cyprus, the King and the Prime Minister of Britain, Professor Rendel Harris (an Armenophile), and Boghos Nubar Pasha.¹²² The boat never set sail, one explanation citing the lack of volunteers to accompany Geregian (which does not seem plausible).¹²³

On August 12/25 Rev. Andreasian also revised the August 8 appeal. This time it addressed all Allied and American "admirals, captains & authorities whom this petition may find..." It intimated that "the cry of hunger is already being heard, & the Turkish government is continually pursuing us. We have had five fierce battles against 1500 soldiers & a number of common people, & God has given us the victory." But, faced with imminent extermination, "transport us, please, to Cyprus or any other free land. Our people is not a lazy one, they will earn their own bread if they are employed." However, "if that is too much to grant, transport our

women, old people & children, equip us with sufficient arms, ammunition & food & we will work with you with all our might against the Turkish forces.” The appeal ended as follows: “Please, sir, do not leave us to starvation, do not leave us to extinction. Save our life, save our honor, before it is too late.”¹²⁴ This appeal was revised yet again, on August 20/September 2.¹²⁵ In late August a battleship cruised past Musa Dagħ through the dense fog and proceeded north toward Alexandretta. The cries, the waving of banners, and the bonfires failed to attract its attention. While still in a state of despair and hope, the Armenians promptly sent a team of four runner-swimmers to communicate with the vessel.¹²⁶ Meantime, the Turkish strategy seemed to be to starve the besieged into submission. The resistance entered its final phase.

RESCUE

At the start of World War I the 3rd Squadron of the French Mediterranean Fleet, commanded by Vice-Admiral Dartige du Fournet, arrived in Port Said, Egypt. The visit surprised those who generally understood that the protection of Egypt was an exclusive British business. But the call at the port was neither incidental nor in any way connected with the security of the Suez Canal. The French presence portended the beginning of a blockade of the Syrian coast. While the military gains from such an undertaking seemed to be negligible, politically speaking the show of force may well have been intended as a poignant reminder of France’s traditional interests in Syria, ones that Paris wanted to protect by all means. The Squadron carried out its mission effectively through the end of summer 1915, when du Fournet left for the Dardanelles to replace an ailing colleague.¹²⁷ Before departing, however, one of his ships came into contact with the Armenians of Musa Dagħ.

Around noon on Sunday, September 5, Armenian guards waved the red cross flag at a passing vessel amidst joyous cries “The ship has come! The ship has come!”¹²⁸ It was the French cruiser, *Guichen*, which, having caught sight of the signal, responded by dispatching a boat to investigate. Although the boat came under intense fire from the Ottoman side, it established contact with the Armenians, who described their saga and submitted a written supplication through the French-speaking Khacher Tumanian. Later in the afternoon, another Armenian representative, Petros Tmlakian (Pierre Dimlakian), boarded the ship, met with Captain Joseph Brisson, and transmitted further information on the menacing situation. Upon learning that the Turks had transformed the church at Kabusiye into an arms depot and that the village itself had become a campground for Turkish settlers relocated from elsewhere, the French bombarded those sites successfully. The *Guichen* similarly targeted the forested hills surrounding the enemy positions at Chanakli to cover some French marines

who landed at a beachhead and returned shortly thereafter. The *Guichen* briefed its flagship, *Jeanne d'Arc*, that same evening.¹²⁹

On the following day, September 6, du Fournet proceeded to the troubled waters aboard the *Jeanne d'Arc*, escorted by the *Desaix*, and received Tmlakian to verify the story first hand. The latter, who left an "excellent impression," requested that the women, children, and elderly be evacuated to safety and that the combatants be furnished 200 Gras rifles, 50,000 bullets, medicine, and 100 sacks of flour and 50 sacks of salt with which to fight another six months.¹³⁰ Being aware of at least one German officer fighting alongside the Ottoman forces, Tmlakian similarly asked for "a few French officers."¹³¹ In another affidavit Tmlakian detailed the composition of the general populace, the fate of Armenians, and the deployment of Ottoman troops to the south and north of the Orontes River, an area that covered Kesab, Svedia valley, Antioch, Kizil Dag, Arsuz, Beylan, and Payas. As for Musa Dag, he reported that there were 100 soldiers stationed at Kheder Beg, Yoghunoluk, and Haji Habibli each, fifty at Kabusiye and Magharajik each, thirty between Magharajik and Chevlik, and ten at Chevlik. In the nearby Turkish villages of Chanakli and Kara Kilise on adjoining Kizil Dag to the north, the Army had a garrison of 120 soldiers which was responsible for firing on the *Guichen*.¹³²

Du Fournet faced a dilemma, because "the acceptance of the Musa Dag supplication [for evacuation] would be equivalent to suspension of the blockade [of the Syrian coast]."¹³³ However, given the gravity of the situation, whereby the beleaguered mountaineers were being more hard pressed each passing moment, the rescue of the entire group seemed to be the only feasible solution.¹³⁴ He promised the Armenians an answer within eight days,¹³⁵ and wired to his Minister of the Marine, Victor Augagneur, "warmly supporting" the Armenian requests and including that of French officers.¹³⁶ Should Augagneur concur, cavalry reserve Lieutenant Julien, formerly stationed at du Fournet's Bizerte, Tunisia, headquarters and presently a Major in the 3rd Brigade of the Orient (Middle East) at the Dardanelles headquarters, "would be an excellent candidate" provided he agreed to assume such a role.¹³⁷ Because of an error by an officer on the *Amiral Charner*, the telegram (no. 1,000, key no. 1) did not reach Augagneur before September 15.¹³⁸

Du Fournet left for Famagousta on the 6th to ask the British High Commissioner of Cyprus, Sir John Clausen, whether he could receive the refugees on the island, where Armenians in Nicosia could also assist their compatriots.¹³⁹ Clausen refused to grant asylum to the Musa Dagghians, regretting that "very limited accomodation [sic] is already allotted for other refugees." Besides, and perhaps more significantly, it was "politically inadvisable to introduce victims of insurrectionary fighting among mixed

Turk[ish] and Christian populations of Cyprus.”¹⁴⁰ Other British functionaries, however, were in favor of providing protection to the Armenians, for two main reasons. The first was humanitarian, as expressed by a certain official at the Foreign Office with the initials H.G.N.:

It is quite possible that to give hospitality to these Armenians in Cyprus would be inconvenient but I submit that not to do so would be singularly selfish and inhumane. However poor the accommodation at Cyprus may be, it is obviously better than leaving these people where they are, and it would be difficult to transport them to either Crete or Egypt even if the Greek and Egyptian Gots. [ie, governments] consented.

I submit therefore that we should urge the C[olonial] O[ffice] that the occasion seems to call for more generous treatment than the High Commissioner [of Cyprus] appears willing to afford.¹⁴¹

Similarly, Lieutenant-General Sir John Maxwell, Commander-in-Chief of British forces in Egypt, in a letter to Earl Kitchener, British Secretary of State for War, saw a window of military opportunity in relocating at least the non-combatant population to one of two Mediterranean islands. He wrote: “Everything should be done, I think, to help the movement, and, with either Cyprus or Rhodes taking their women and children, it will make an important diversion from the Dardanelles if we can promote the Armenian movement. I think it is advisable to exercise a little pressure in Cyprus.”¹⁴² Such views notwithstanding, the British refrained from committing themselves to the Musa Daghians pending further clarifications. A bewildered official at the War Office asked: “What are Armenians, even Zeitunlis, doing fighting near Antioch? How is it possible to get 5000 old men, women and children to the coast? And how are we to send transports and take these people off from a hostile shore?” Therefore, “We must have more information, and not knowing that this te[legram] had reached us, I suggest that the D.W.O. should ask Sir J. Maxwell to get it from the French Admiral. To avoid confusion and overlapping we might leave it at that for the moment.”¹⁴³

While the British sought answers, units of the French 3rd Squadron had been in daily contact with the Armenians. On Wednesday, September 8, du Fournet, having by his side Charles-Diran Tekeian, an officer on the *Desaix* who also happened to be a relative of the Armenian poet, editor, and political activist Vahan Tekeian, met with three Musa Dagh representatives. The latter, ecstatic at the presence of a fellow Armenian, reiterated their request that the non-combatants be removed from the war zone and that the fighters be given ammunition and provisions to continue their struggle victoriously or die honorably. They also expressed their deep

love for France, under whose flag they wanted to serve. Although this last wish could not be granted for legal reasons, du Fournet, visibly moved by what he had heard, promised to let his government know about the encounter immediately. He spoke encouraging words, shook the representatives' hands, and sent them back on a special boat. While still awaiting directives from Paris, du Fournet instructed Captain Edouard-Alphonse Vergos of the *Desaix* to take charge of the rescue operations whenever necessary.¹⁴⁴

Unable to crush the resistance to date, the Ottomans issued an ultimatum sprinkled with deceitful softeners. Making their way through the morning lull on September 9, two Alawite lads delivered three letters to an Armenian military post. The first letter, signed by a certain Beniamin Hekim (Gayegjian), a doctor of Bitias origin then residing at Svedia who probably acted under pressure, was addressed to Fr. Abraham Ter Galustian and Fr. Vardan Varderesian. The Musa Dagħ deportees were safe and sound, the priests were told, and the merciful Ottoman Government might grant them amnesty. But an insurgent conduct would certainly result in total annihilation by regular troops and unruly Arabs unless the Armenians surrendered at once. The choice was clear; it was left to the clergymen's "wisdom and conscience."¹⁴⁵ The second letter, signed by 131 Regiment Commander Refat, was addressed to the five village councils. It similarly was a call to submission, with the elderly and the children being asked to come out first holding white flags, while the combatants could give up without relinquishing their weapons immediately. None would be harmed once in custody, Refat promised, warning at the same time that the Armenians would be held materially and morally responsible for their terrible fate should the fighting continue. An addendum to the letter set a two-hour deadline to respond. The third letter, written by Commander Refat to Fr. Ter Galustian, basically reiterated previous threats of violence, adding that the besieged did not have any chance of outside help, even from the sea.¹⁴⁶

The Armenian leadership discussed the letters at length during a meeting at Damlajik. Movses Ter Galustian proposed not to respond at all, whereas a fellow villager deemed it appropriate to explain to the government that the Musa Dagħians, as always, were faithful subjects rather than rebels and that they had withdrawn to the mountain not to cause any harm but to live in peace and dignity. In Rev. Andreasian's opinion, such a timid reaction would only embolden the Turks to come up with more deceitful tactics to break the people's will at the weakest moment. He instead proposed to buy time to consult with the French, a view that prevailed. The emergency gathering requested from Commander Refat a

24-hour extension of the deadline to respond, arguing that such a crucial matter required more time to confer with the people.¹⁴⁷

Hardly had the Armenians sent word than the enemy launched a major offensive with superior forces, ones that had not been fielded previously. Toward evening, as the battles raged, the *Desaix* spotted the Musa Dagh flag making distress signals. A French armed boat carrying Tekeian rushed to the rivulet near Svedia harbor. Two Armenian swimmers reached the marines and described the day's events in apocalyptic terms. Tekeian's report back to Vergos was transmitted to du Fournet via an extremely urgent telegram that stressed the imminent danger awaiting especially women and children. On the battlefield, meanwhile, the assailants had retreated in panic with many casualties.¹⁴⁸

Du Fournet's earnest efforts to find a safe haven for the Armenians, on the one hand, and slow down the Ottoman advance to buy time, on the other, continued unabated throughout Friday, September 10. On du Fournet's instructions, *Contre-Amiral* Pierre Darrieus, Commander of the 2nd Division—and eventually *ad interim* of the 3rd Squadron—of the French Mediterranean Fleet, called upon Albert Defrance, the French Minister to Cairo, to make a strong representation with the British authorities in Egypt for the establishment of a haven for the Armenians. Defrance initially left the impression that a solution was in sight, but once the British were contacted, General Maxwell referred the matter to the High Commissioner of Egypt. The latter, in turn, arguing that giving quarters to such a large number of refugees was beyond his jurisdiction, asked London for instructions. Defrance, meanwhile, requested the French Government's intervention in the British capital.¹⁴⁹

While this diplomatic flurry was underway, Tmlakian informed the *Desaix* that the defenders' provisions could last only another forty-eight hours and that a major Ottoman offensive could break the resistance leading to the extermination of women, children, and the elderly, who had sought shelter in the valleys. After consulting with du Fournet, Commander Vergos ordered the *Guichen* to stay put. The *Foudre*, *D'Estrées*, and *Amiral Charnet* soon arrived as reinforcements. Vergos similarly obtained authorization to destroy the barracks and telegraph office at Svedia, as well as the munitions depots at Kabusiye and Kabakli, in order to demoralize the enemy and halt its advance. Having first evacuated wounded Armenians from the shore, the French, relying on guidance by the Musa Dagh representatives on the *Desaix* and signals from the fighters on the mountain, hit their targets with precision. Elated by this success, the Armenians chased enemy soldiers, now in panic.¹⁵⁰ Reporting the incident to the Ottoman Office of the Acting Supreme Commander, Jemal Pasha sent the following coded message from Jerusalem:

It is possible that the cruisers “Victor Hugo” and “Henry Fastersine Louis” and three other unidentified warships took up positions [sic] in Suveydiye region upon these [Musa Dag] Armenians’ calls. Two regiments from the 41st Division and a mountain artillery team were sent against the rebels. As a result of the bombardment by warships “Victor Hugo” and “Henry Fastersine Louis” of the units and headquarters in and near Kabakli, Kabakli Village was destroyed and casualties include eight dead from military and civilians, two wounded, and 20 dead animals.¹⁵¹

The diversion caused by the French shelling provided some respite for the preparation of an evacuation, which had become “very urgent” in the light of the arrival of Ottoman reinforcements. Under the circumstances, the outcome of talks between Paris and London had become irrelevant, and the French naval officers decided to go ahead with the rescue operations without delay. In addition to receiving the green light from du Fournet on Saturday, September 11, Vergos contacted Darrieus for the arrangement of transports to Port Said. Darrieus immediately worked French diplomatic channels in Egypt and personally negotiated with Vice-Admiral Sir Richard Pierse, Commander-in-Chief of the East Indies, and other local authorities to find out whether they could “place under our disposal the ships that the British admiralty and the Intelligence Office could dispose of without major inconvenience.”¹⁵² Although Admiral Sir Cloudesley Vary Robinson, the Senior Naval Officer at Alexandria, informed DeFrance that there were four horse transports in the port that could carry a total of 2,000 persons and that the steamer *Suffolk* stationed at Port Said could accommodate another 1,000, Pierse did not divulge this information officially.¹⁵³ Instead, he confirmed the contents of the report in an internal memo to the Admiralty, adding: “I consider it preferable that refugees should be taken direct to Rhodes or Cyprus in which G.O.C. Egypt concurs. Request instructions early whether transports should be used.”¹⁵⁴

Should the negotiated arrangements with the British fail, two cargo boats found by the French Consul General in Alexandria would stand by as a contingency alternative. In either case, the utilization of a few ships to carry a large population could be at best a temporary solution with “many inconveniences, the most important of which being the difficulty to ensure the execution of sanitary measures necessary for the health of such a large group.” Still, the scheme would enable the French to free up a certain number of their cruisers, now bogged down near the waters of Musa Dag, to resume the blockade of the Syrian and Cilician coasts. Without waiting for the official British response, the French placed their 3rd Squadron on

alert to initiate what promised to be a difficult and dangerous rescue operation.¹⁵⁵

By 4 o'clock Sunday morning, September 12, the Armenians had descended a ravine called Injints Khandaye and gathered on a tiny beach together with their animals and belongings. The fighting men, forming a human corridor, remained in combat readiness to hold the Ottoman forces at bay. The *Foudre*, *D'Estrées*, *Guichen*, *Amiral Charner*, and *Desaix* were lined up at a distance with orders to fire on the enemy if needed. Lieutenant Sagon, Maneuver Officer of the *Desaix*, acted as shore officer in charge of the embarkations, while another officer oversaw the activities of the embarkation platoons from each cruiser. Moreover, a chief gunner commanded a platoon of fifteen marines to keep a close watch on the beach and the valley that the Armenians used as their conduit to freedom. A team of interpreters led by Tekeian prepared to give instructions to the Armenians.¹⁵⁶

The unusually stormy weather and the rough seas prevented the steamboats and the rowboats commissioned to evacuate the refugees from approaching the shore for several hours, and the ropes pulling special rafts built for the occasion came undone several times. The scene became more dramatic as the motley Armenians watched the events impatiently from the other side. A new Ottoman offensive caused great panic and worsened the situation, but the attack was halted. The rising of the sun, the calming of the winds, and the weakening of the surf also bode well for the French-Armenian camp, which stood ready to accomplish its mission.¹⁵⁷

Tekeian, assisted by marines and some native Armenians, organized the refugee population into groups according to their villages of origin. The fighters, remaining in their defensive positions, provided protective cover so that the women, children, and elderly could be removed first. Tekeian and his team also assured the restless crowd that all would be evacuated without exception. As some shouted "Vive la France!" others expressed their joy and gratitude by kissing Tekeian's hands and feet. Still others asked "a thousand infantine questions, [such as] 'Should I bring my butter?' [and] 'Do you have water on board?'" Cumbersome and unsanitary personal belongings including mattresses, bedspreads, foodstuffs, and house wares were piled up and set on fire. The animals were killed and/or burned to deprive the enemy of coveted booty.¹⁵⁸

The *Foudre* was the first to set sail, at noon, for Port Said with 1,042 Musa Daghlans on board. The *D'Estrées* followed suit two hours later carrying 459 passengers. By evening the *Guichen* had received 1,320 Armenians but was ordered, together with the *Desaix* and the *Amiral Charner*, to stay put and monitor the coast through the night for the safety of those who had stayed behind.¹⁵⁹ Upset by the humiliating Turkish

setbacks, Jemal Pasha reported: "I am sending General Fahri to the scene of the events to punish those who permitted the escape of Armenians and caused unnecessary casualties by not taking care in concealing the [Ottoman] headquarters."¹⁶⁰

As soon as the Armenians boarded the ships they kissed the cannons and embraced the marines. Some of the latter, consumed with emotion, lauded the refugees as "brave," "lions," and "heroes."¹⁶¹ The fighters' guns and ammunitions were immediately collected, inventoried, and sorted out either to be cleaned and/or repaired or discarded.¹⁶² The passengers received cooked and canned food, wine, and other treats.¹⁶³ A band of wind instruments entertained the guests on the *Guichen*. Curious and amused officers and crewmen took snapshots of their protégés.¹⁶⁴ The wounded and the sick received special treatment. One of the infirm, a lad by the name of Yenovk Keosheian, became an instant celebrity and was spoiled with a navy uniform and chocolate bars, things he had never seen before.¹⁶⁵ Habet Vanayan, one of the wounded fighters, was less fortunate; he succumbed to "gangrene gazeuse" and was buried at sea with full military honors involving the entire crew of the *Desaix*.¹⁶⁶ The young Haroutune Boyadjian described his trip as follows:

As the ships started moving, the sailors began to distribute food to the people. The children were given sweets, too! The deep affection and immense care of these men on the boat was amazing. We were poorly dressed, nothing very extraordinary about us, and perhaps in appearance just about average people! Yet these sailors gave us a heroes' reception!

...

The youngsters, with their stomachs satisfied with good meals served to them, and their pockets filled with candies, were cheerfully playing and chasing each other on the deck, as conveniently as a really crowded boat allowed them...

Night fell, and many people had no idea where we were being taken. Gradually, people fell asleep, and the ship continued to move fast to reach her destination. How that night passed, I have no idea.¹⁶⁷

In Egypt, meanwhile, Colonel Percival George Elgood, Supreme Commander of British forces at Port Said and Director of the Intelligence Office, had offered to set up a concentration camp at Lazaretta on the Asiatic side of the Suez Canal across from Port Said that could accommodate all of the Musa Daghians. In Darrieus' opinion, "this proposition was too advantageous to be rejected. From the military point of view, it would enable the rapid evacuation of our cruisers (thus relieving the sanitation issue), which would immediately become available for the

[Syrian] blockade. This would also give undeniable facilities for the housing of the Armenian population, their alimentation, [and] the distribution of medical assistance to the many children, women and old men, who particularly suffered the hardships of their struggle." Elgood had likewise been willing to place the seaplane carrier *Anne* at French disposal.¹⁶⁸ But it seems that the Foreign Office was unaware of Elgood's proposed arrangements, and functionaries there were absolutely opposed to providing a permanent shelter to the incoming exiles. H.G.N. minuted:

I submit that there are 3 alternative courses:-

(1) Accommodate the refugees on steamers in Port Said harbour until the French can provide transport to take them to Algiers, or elsewhere.

(2) Ask the Italians to receive them at Rhodes.

(3) Insist on their being taken to Cyprus.

Of these three I submit that No. (1) is the most practicable, especially as the French are entirely responsible for the situation which has been created.¹⁶⁹

Another officer concurred, at the same time manifesting a lingering confusion and expressing frustration towards the French: "The whole business is very sudden and distinctly mysterious... It seems to be entirely a French show and we literally have not room at a moment's notice where refugees can be dumped down on us. I am still puzzled by Armenians at Antioch."¹⁷⁰ Other Foreign Office internal memos demonstrated growing recalcitrance regarding the admission of Armenians into Egypt even on a temporary basis. Upon learning via the Transports Department and the Military Branch of the Admiralty that the *Suffolk* and the four horse ships were soon to be "required for important military movements," H.G.N. suggested that "the idea of giving the refugees a temporary home in Port Said harbour must therefore be abandoned."¹⁷¹ Definitely, "these refugees cannot be landed either in Egypt or Cyprus."¹⁷²

Despite such opposition, the *Foudre* arrived in Port Said harbor on Monday, September 13, and transshipped its human cargo onto the *Suffolk*. Similarly, 300 of the 459 refugees aboard the *D'Estrées* were transferred to the *Tunisien* to avoid overcrowding. Off the coast of Musa Dagh, meanwhile, the *Guichen* picked up another 621 Armenians, for a total of 1,941, and headed to Port Said.¹⁷³ The fighters were the last to be evacuated, but not before requesting, one more time, provisions to continue their struggle. This being impossible, they left their twenty posts one by one, firing in the air to salute their leader.¹⁷⁴ While the *Amiral Charner* received 344 fighters, the *Desaix* temporarily cared for another 303, until they were taken aboard the *Anne* off the Svedia coast.¹⁷⁵

At this juncture a German officer by the name of Eberhard Wolffskeel Von Reichenberg, who served as Chief-of-Staff of Fahri Pasha, Jemal Pasha's deputy, was dispatched to Musa Dagħ because "now we want to take a look at these matters ourselves."¹⁷⁶ Writing to his father from Damascus on September 15, Wolffskeel maintained that the Musa Dagħians "have shown a lack of comprehension for the government's kind offer to settle them elsewhere" by retreating to the mountain with their families and guns "with the expressed intention of not letting themselves be deported."¹⁷⁷ After using such contradictory terminology as "kind offer to settle" and "deported," he went on to assess the situation as follows:

You can have various opinions about the justification and the value of the original measure taken by the Turks against the Armenians. Where they are now, though, there's no way you can cope with them. For a heavily armed band, naturally with a hostile disposition, would threaten our defense of Alexandretta from the rear. The difficulty in catching them lies only in the fact that we have to attack them from the sea-side. For eight days, though, six French cruisers have been lying there, communicating with the rebels through signals, that put our troops under heavy grenade fire as soon as they appear on the cliffs facing the sea, against which our field artillery is no match, of course. The commander of the division there isn't the cleverest man, either, and has also deployed his worst regiment there—a troop put together only very recently. As a consequence, the whole group fell apart as soon as they came under grenade fire.¹⁷⁸

Affirming that "the French have recently carried away two shipfulls [sic] of them [Musa Dagħians]," Wolffskeel made the following interesting remarks that betrayed his mindset:

If it were up to me, they [the French] could have the whole bunch. To me that would be a splendid solution, when as many Armenians as possible would leave the country on condition that they never come back. Turkey has no advantage from them, but only trouble. But it rubs the Turks the wrong way to let them be led away right under their nose, therefore it has to be prevented. Fine with me, we'll prevent it, assuming that the rest of them aren't already gone by the time we get there.

All of these never-ending internal political concerns are repulsive to me in themselves, as you can imagine, and God knows the entire Armenian question does not form a glorious chapter in Turkish history. The people, though, are at least 300 years behind in their entire conception of domestic politics.¹⁷⁹

Ten days later, on September 25, Wolffskeel wrote to his sister, this time from Svedia (Souediye) near Musa Dagħ: "The matter itself is resolved" thanks to "a lack of cleverness on the part of one of our regimental commanders, who allowed the Armenians to escape onto ships..." He then added with some sense of relief: "This solution [by escape] to the question [of Armenian resistance] is quite welcome to me. Those characters are gone and won't disturb us anymore, and we won't have to deal with the unpleasant matters of deportation and courts-martial."¹⁸⁰ The Musa Dagħ headache now behind him, Wolffskeel proceeded to Urfa, where he would personally lead the obliteration of the town's Armenian sector with heavy artillery bombardment.¹⁸¹

The last batch of Armenian fighters arrived in Port Said on September 16 aboard the *Anne*.¹⁸² The refugees' disposal posed a problem from the outset: the ships had to be freed up so that they could resume their mission or be deployed for new duties. Accordingly, the crews of the *Guichen* and the *Jaureguiberry*, also of the French 3rd Squadron, set up tents in the quarantine station of Lazaretta on September 14. The Armenians disembarked by late afternoon.¹⁸³ The British, "badly rushed,"¹⁸⁴ considered the newcomers as "a severe strain on our already highly tried staff, and resources."¹⁸⁵ Political concerns also figured prominently: "The Muslims of Egypt, stirred by the Senoussis, are very excited and the asylum given to Armenians, considered as rebels to the Sultan, will be a cause for agitation."¹⁸⁶ It therefore became expedient to relocate the refugees to a territory outside British control. The island of Rhodes, then under Italian rule, might serve as a possible site, but was eliminated as overburdened with other refugees.¹⁸⁷ The French contacted their colonies of Algeria, Tunisia, and Morocco, raising two questions: first, if they had employment opportunities, and second, whether the reception of Christian Armenians, citizens of the Ottoman Empire, would cause any political problems.¹⁸⁸ In the opinion of the Tunisian Government, "the animosity between the Muslims and Armenians could be checked only by guarding the latter militarily. It will also be a dangerous complication in the light of the recent events in the south of the country." Therefore, "it appears that it will be in Corsica or Central France that these people can be given employment appropriate to their feeble physical state."¹⁸⁹ Morocco expressed similar fears. The indigenous populations, already agitated by outside propaganda, besides being further agitated by the mere presence of Armenians, "would not fail to see the certain evidence of our failure in the Orient and of the victory of the Turks over the Allied armies."¹⁹⁰ The Algerians, in turn, while regretting the unavailability of labor on their soil, suggested that the Armenians be employed as stevedores at Mudros or as factory workers in urban industrial establishments manufacturing

munitions.¹⁹¹ Yagup Artin Pasha, a high-ranking Egyptian functionary of Armenian origin, later dismissed rumors of an impending Armenian resettlement in French colonies in Africa as unfounded.¹⁹²

At the same time that a search was being conducted in North Africa, French Foreign Minister Theophile Delcassé inquired whether the Russian Government could assume the repatriation of the Musa Daghians to the Caucasus, “where they will find assistance and support among their coreligionists.”¹⁹³ If this plan proved acceptable, the surest route to the Caucasus ran through Serbia and Romania, which could not be traversed at the time.¹⁹⁴ As a result, this alternative, like all the other possibilities, had to be abandoned altogether. The British were thus stuck with the Armenian exiles at Port Said, where they would stay for four years, until their repatriation to Musa Dagh in 1919.¹⁹⁵

According to Darrieus, the Musa Dagh incident did not constitute a unique phenomenon but rather exemplified the prevalent unrest in Greater Syria. Oppressed by the Turks and unable to see an end to the war, all Muslim and Christian denominations unanimously desired to overthrow the Ottoman yoke. In this sense, “the example of the Armenians of Musa Dagh is contagious.” But the French Navy could not possibly rescue every presumed pocket of resistance along the coast. On the other hand, not only had France universally recognized rights and interests in the region, but also the indigenous populations looked up to her as their liberator. Two alternatives could break the impasse. The first solution, “the most complete and most satisfactory from a military point of view,” sought to occupy the region by sending a French expeditionary force to Cilicia and north Syria. Supported by the Navy, this operation could also relieve pressure from the Dardanelles front. The second solution would be to arm the natives. The 700-800 able men from Musa Dagh ideally could start that process. If the “current passivity” were not eliminated through either one of the proposed solutions, “the credit of France would certainly lose each day.”¹⁹⁶ The Armenians of Musa Dagh ultimately constituted the backbone of what became known as the *Légion d'Orient*.¹⁹⁷

ENDNOTES

¹ Zora Iskenterian, “Brnagaght Yev Teghahanutium” (Forced deportation and uprooting), in Martiros Gushagjian and Poghos Maturian, eds., *Hushamatean Musa Leran* (Memorial book of Musa Dagh), Beirut: Atlas Press, 1970, p. 305; idem, “Joghovurde Inchu Zenkin Paretsav” (Why the people resorted to arms), in Gushagjian and Maturian, *Hushamatean*, pp. 312-14; *Pahak* (Sentry) (Boston), November 4, 1915; *Azduk* (Factor) (Beirut), November 1, 1934; *Zartonk* (Awakening) (Beirut), March 20, 1938. According to Nvard (“Valite”) Ikarian, “1915 Svedia Muharebesi” (The 1915 Svedia war), eyewitness account handwritten in Ottoman Turkish with Armenian characters (original with me), p.

- 1, the mobilization announcement was made on July 11, 1915. In the Armenian version published in *Asparez* (Arena) (Fresno), October 27, 1916, however, Ikarian indicates July 17 as the announcement date. This must be a printing error by *Asparez*. Ikarian, pp. 1-2, also maintains that the draftees' age range grew wider in time. The government first enrolled youths between the ages of 23 and 33, then between 33 and 45, then, in April and May 1915, between 21 and 45, and later between 18 and 50. According to Sargis Gapaghian, a participant in the resistance, the Ottoman Army recruited men between the ages of 16 and 60. See Hakob Cholakian, *Tsamkadz Aghbiure Noren Ke Bkhi* (The Dried fountain springs again), Aleppo: Al-Shark Press, 1981, p. 9.
- ² Fr. Harutium Tumayan, as cited in Lerntsi (Hakob Poyajian), *Ejer Keankis Girken (Inknakensagrutium)* (Pages from the book of my life [autobiography]), Beirut: Altapress, 1986, p. 65; Iskenterian, "Joghovurde," p. 313.
- ³ Fr. Tumayan, as cited in Lerntsi, *Ejer*, p. 66; Iskenterian, "Joghovurde," pp. 314-14; *Husaber* (Hope Bringer) (Cairo), October 2, 1915, September 5, 1916; *Pahak*, November 4, 1915; *Azdak*, November 1, 1934; *Yeprat* (Euphrates) (Aleppo), June 21, 1936; *Zartonk*, March 20, 1938.
- ⁴ Wolfgang Gust, ed., *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des Deutschen Auswärtigen Amts*, Springe, Germany: Zu Klampen, 2005, p. 406.
- ⁵ Fr. Tumayan, as cited in Lerntsi, *Ejer*, p. 66; Iskenterian, "Joghovurde," pp. 314-14; *Husaber*, October 2, 1915, September 5, 1916; *Pahak*, November 4, 1915; *Azdak*, November 1, 1934; *Yeprat*, June 21, 1936; *Zartonk*, March 20, 1938.
- ⁶ Zakaria Pztikian, comp., *Kilikean Kskitdzner. Vaveragrer Kilikio Katoghikosakan Divanen, 1903-1915* (Cilician sorrows: Documents from the Catholicosate of Cilicia archives, 1903-1915), Beirut: Hrazdan Press, 1927, pp. 154-55.
- ⁷ Fr. Movses Shrigian, "Hushagrutium Movses A. Khn. Shrigiani (avazani anun Yesayi)" (Memoirs of Archpriest Movses Shrigian [baptismal name Yesayi], unpublished manuscript, Montebello, California, pp. 28-29; *Yeprat*, June 21, 1936.
- ⁸ *Taragir* (Deportee) (Aleppo), February 6, 1919. According to Sedrak Yesayi Haykazyan, "Husher U Pusher Musa Leran 1915 T. Inknashtpanutyen Orerits" (Memoirs and thorns from the days of the 1915 Musa Dagh self-defense), unpublished manuscript, Musa Dagh Monument-Museum, Musa Ler Town, Armenia, notebook 6, n. p., the seven executed Musa Daghians were Petros Yarialian, Petros Korian (Jelilian), Arakel Iskejian, Yesayi Atajian, Sargis Zeytlian, Poghos Aleksanian, and Hovhannes Kerteshian ("Keose"). Only Grigor Pursalian had managed to escape and join the resistance. Another group of deserters had been completely wiped out earlier.
- ⁹ *Pahak*, November 4, 1915.
- ¹⁰ Hakob Davitian, "Musa Leran Hayere Mer Joghovurdi Azatagrakan Paykarin Mej" (The Armenians of Musa Dagh in the liberation struggle of our people), in Gersam Aharonian, ed., *Hushamatean Medz Yegherni, 1915-1916* (Memorial book of the Great Calamity, 1915-1916), Beirut: Zartonk, 1965, p. 786; Fr. Tumayan, as cited in Lerntsi, *Ejer*, pp. 65-66.
- ¹¹ Lerntsi, *Ejer*, pp. 58-59, 67; *Husaber*, September 5, 1916; Alexander A. Antraskan, "The Eyewitness Story of 'The Forty Days of Musa Dagh'," *AMAA News*, XIX: 2 (April, 1985): 4; Fr. Shrigian, "Hushagrutium," p. 29. The Yoghunoluk man killed was Tateos Gazanjan, nicknamed Mekhelints Kheiv. According to Ikarian, "1915 Svedia," pp. 2-11, 14-17, on May 1, 1915, the (new) sub-district Governor of Svedia, accompanied by gendarmes, went to Musa Dagh and caused hardship to the peoples of Haji Habibli and Yoghunoluk. When the government commissioned Locum Tenens Fr. Tumayan of

- Antioch, Fr. Abraham Ter Galustian of Yoghunoluk, and a Major to investigate the sub-district Governor's excesses, he turned more violent (*Asparez*, November 3, 1916).
- ¹² Iskenterian, "Joghovurde," p. 314.
- ¹³ Ikarian, "1915 Svedia," pp. 6-8; *Asparez*, October 27, 1916.
- ¹⁴ France, Archives Centrales de la Marine (hereafter ACM), Service Historique, Vincennes, France, Série SS, Section Historiques: Guerre 1914-1918, Ed: Etat-Major Général--4ème Section, vol. 125, *Syrie, Correspondence reçus, 1914-1916*, Darrieusto Victor Augagneur, September 22, 1915. See also *Arev* (Sun) (Alexandria), September 17, 1915.
- ¹⁵ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915.
- ¹⁶ Ibid.; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 11-13; *Asparez*, November 3, 1916. For the requisition of animals in other villages, see Habet M. Iskenterian, *Svetio Apstambutiune* (The Uprising of Svedia), Cairo: Zareh N. Perperian Printing, 1915, p. 10; Davitian, "Musa Leran Hayere," p. 786; Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 1, n. p.
- ¹⁷ Armenian Catholicosate of the Great House of Cilicia Archives (hereafter ACGC), Antelias, Lebanon, File 23/1, *Antioch, 1914-1940* (Antioch, 1914-1940), Fr. Harutium Tumayan to Catholicos Sahak II Khapayan, January 22/4, 1915.
- ¹⁸ Ibid., File 22/1, *Jepel Musa-Svetia, 1920-1940* (Musa Daghdag-Svedia, 1920-1940), Distribution of Aid to the Needy of Kabusiye, Kheder Beg, Vakef, Yoghunoluk, Haji Habibli, and Bitias, March 13-15, 1915.
- ¹⁹ Ibid., File 23/1, Fr. Tumayan to Catholicos Sahak II, March 4/17, 1915.
- ²⁰ Ibid., File 22/1, March 19/April 1, 1915; idem, File 23/1, May 2/15, 1915.
- ²¹ Pztikian, *Kilikean Kskidzner*, pp. 139-41.
- ²² ACGC, File 2/1, *Halep 1914-1923* (Aleppo 1914-1923), Fr. Tumayan to Catholicos Sahak II, April 12/25, 1915.
- ²³ Pztikian, *Kilikean Kskidzner*, p. 165.
- ²⁴ ACGC, File 100/1, notebook containing copies of letters written by Catholicos Sahak II, p. 266, Catholicos Sahak II to Aleppo Prelacy locum tenens Fr. Harutium Yesayan, April 22, 1915.
- ²⁵ Ibid., Catholicos Sahak II to Fr. Tumayan, April 22, 1915.
- ²⁶ Grigor Geghuni (Gyozalyan), "Im Kyanki Husherits" (From the memoirs of my life), unpublished manuscript, Panorama City, California, book 1, pp. 76-77; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 13-14; *Asparez*, November 3, 1916.
- ²⁷ Rev. T.[igran] Andreasian, *Zeytuni Taragrutiane Yev Svetio Apstambutiune* (The Deportation of Zeytun and the uprising of Svedia), 2nd ed., Aleppo: College Press, 1935), pp. 38-40. According to Serob Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru* (History of Svedia Armenians), Yesayi Havatian, ed., Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press, 2010, p. 59, Fr. Ter Galustian called for the meeting at his home upon ARF's instructions without mentioning the latter's name in order for "bad intentioned persons not to create excuses and cause divisions." There is no other evidence to corroborate Sherpetjian's claim.
- ²⁸ Armenian Revolutionary Federation Archives (hereafter ARF), Boston (now in Watertown), Massachusetts, File 1047/28, *H.H.D. Yegiptosi K. Komite, 1915 t.* (ARF Central Committee of Egypt, 1915), ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians, November 18, 1915.
- ²⁹ Nimrod, "An Incident In The Greatest Massacre of Modern Times," *Chambers's Journal* VI: 282 (April 22, 1916): 332.
- ³⁰ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915.
- ³¹ Ibid., SS S: EscadreSyrie (3ème Escadre), vol. 6, *Correspondence exceptionnelle*, Chateauminois to Darrieus, September 23, 1915.

-
- ³² ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians, November 18, 1915.
- ³³ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 42; Nimrod, "An Incident," p. 332.
- ³⁴ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 41-42.
- ³⁵ Ibid., pp. 42-43.
- ³⁶ Ibid., pp. 9-39; *Husaber*, October 2, 1915.
- ³⁷ Yeznik Poyajian, *Patkerner Musa Taghi Diutsaznergutenen* (Scenes from the heroic epic of Musa Dagħ), Beirut and Toronto: Atlas Press, 1973, pp. 41-44; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 43-44; *Husaber*, September 21, 1915; *Arev*, September 24, 1915. Once on the mountain, the priests encouraged and consoled their flocks, and celebrated Mass at a makeshift altar at Damlajik (Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 74-75).
- ³⁸ For an understanding of the disposition of those who chose deportation, consult Sargis M. Renjilian, "Süveydiye Vakası" (The Svedia incident), *Kilikia* (Cilicia) 3: 6 (February 9, 1918): 8-11. Renjilian, then an emigrant in the United States, possessed letters sent to him by his father, Movses Renjilian of Bitias, from exile in Hama, Syria. For the specific figures of those who joined the resistance or complied with the deportation order from each village, consult American University of Beirut Archives, Beirut, Lebanon, (hereafter AUB), Howard Bliss Collection, 1860-1920, Box 17, File 5, *Papers Regarding the Armenians of Sveydiyeh and the Revolt on Musa Dagħ, 30 July-12 September 1915*, Rev. Dikran Andreasian, "A General Survey: The Armenians of Sveydiyeh." See also Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, London: Sir Joseph Causton and Sons, Limited, 1916, p. 521.
- ³⁹ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 44-45.
- ⁴⁰ Ibid., pp. 45-46.
- ⁴¹ Iskenterian, "Joghovurde," p. 317.
- ⁴² Ibid., p. 318. According to political activist Mihran Tamatian, the Government sent some sixty leading Turks from Antioch into exile for their opposition to the deportation of their long-time Armenian neighbors (*Arev*, September 24, 1915). Given the strong anti-Armenian sentiments manifested especially by Turkish notables of Antioch in previous years and during the 1909 massacre of Armenians in that city, Tamatian's statement, without corroborative evidence, must be treated with caution.
- ⁴³ Rev. D. Antreassian, *The Banishment of Zeitun and Suedia's Revolt*, Knarik O. Meneshian, trans., Paramus, New Jersey: Armenian Missionary Association of America, 1993, p. 31. For the notification in Ottoman Turkish with Armenian characters and its Armenian translation, see Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 46-49.
- ⁴⁴ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 49-50.
- ⁴⁵ Ibid., pp. 51-53. Actually, the Bitias people (and probably those of Haji Habibli) ascended the mountain from August 1-10 by crossing the following points: Yel Deliyi, Chat, Makhulints Tamire, Köklü Göl, Tosakhak, Enkuzik, Mermineot Chukuroye, and Umman, to arrive at Kaplan Duzaghi (Ikarian, "1915 Svedia," pp. 23-28; *Asparez*, November 10, 1916). The Yoghunoluk people (and probably those of Kheder Beg and Vakef) moved to the uplands by stopping at Hamcheltigh (resting place) or Sargahints Khupornen and Gayegjints Tayre at Tataralang, to arrive at Kuzjegħaz (Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 1, n. p).
- ⁴⁶ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 51; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 13; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 56; *Arev*, September 24, 1915. For the Musa Dagħ-Kesab negotiations and the deportation from Kesab, see Hakob Cholakian, *Kesap*,

- vol. I, Aleppo: Arevelk Prsss, 1995, pp. 99-107; Bryce, *The Treatment of the Armenians*, p. 522.
- ⁴⁷ Arev, September 24, 1915.
- ⁴⁸ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 52-56.
- ⁴⁹ Ibid., pp. 56-57; A. Theodore Baghdikian, Jr., "Reflections of Musa Dagħ and the Deportations," *AMAA News* XVIII: 4, August, 1984, pp. 5-6; Poyajian, *Patkerner*, pp. 48-53; *Azduk*, January 4, 1936. For Nokhutian's personal views and activities, see Harry H. Serian, *The Life and Experiences of Rev. Harry H. Serian (Haroutune Nokhoudian): An Autobiography*, Beirut: N. p., 1968, pp. 25-31.
- ⁵⁰ Serian, *Life and Experiences*, p. 29. At no time in his memoirs does Rev. Nokhutian mention a promise on the part of the government that his Protestant congregation would be spared deportation. The only mention of exceptions was made regarding the families of enlisted soldiers, which was a deception on the part of the government.
- ⁵¹ Serian, *Life and Experiences*, pp. 46-48; idem, "Kristoneakan Havatkis Tjknajame" (The Ordeal of my Christian faith), *Janaser* (Endeavor Love), no. 4, February 15, 1961, pp. 56-57.
- ⁵² Serian, *Life and Experiences*, pp. 39-40.
- ⁵³ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 43, holds Rev. Nokhutian and the prominent Protestant community leader, Movses Renjilian, responsible for the deportation of sixty-four families from Bitias. See also *Azduk*, January 4, 1936.
- ⁵⁴ Baghdikian, "Reflections of Musa Dagħ," p. 6.
- ⁵⁵ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 57.
- ⁵⁶ Serian, *Life and Experiences*, pp. 27-31.
- ⁵⁷ [Rose Ikarian Fiscus], "Rose's Story (as Recorded in 1953)," unpublished typewritten memoirs (a copy with me), pp. 3-11; Elisa Seklémian, "Récit de l'épisode de Djébel Moussa," in Archag Tchobanian, ed. *La Femme Arménienne*, Paris: Librairie Bernard Grasset, 1918, p. 79; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 20-22; *Asparez*, November 4, 1916, November 17, 1916. According to Ikarian, the sub-district Governor of Svedia promised to give 6 *meteliks* (60 *paras*, an insignificant amount) to each adult and 4 *meteliks* (40 *paras*) to each child per diem if they obeyed the deportation orders. The notables still in Bitias were ordered to convey the message to their fellow villagers who had joined the resistance. As a result, many families and individuals who had already participated in the first two battles, were deceived and surrendered in August 12-14.
- ⁵⁸ Poyajian, *Patkerner*, pp. 38-53 *passim*; Haroutune P. Boyadjian, *Musa Dagħ and My Personal Memoirs*, Fair Lawn, New Jersey: Rosekeer Press, 1981, p. 12.
- ⁵⁹ *Husaber*, September 23, 1915, indicates that only 6 families from Kabusiye joined the resistance. In a report dated September 28, 1915, Prelate Thorgom (Torgom Gushakian) of Egypt put the number at ten families out of a total of 250 families (Bryce, *Treatment of Armenians*, p. 521). Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 4, n. p., mentions nine families plus three persons. The families were those of Harutiun Gasamarian, Movses Gasamarian, Asatur Gasamarian, Asatur Davitian, Hovhannes Nersesian, Abraham Nersesian, Serob Kiuzelian, Simon Simonian, and Kirakos Kesablian. The names of the three individuals are not mentioned. Shepetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 65, indicates sixteen families. For the confusion in Kabusiye at the time, see also Davitian, "Musa Leran Hayere," pp. 788-89; Geghuni, "Im Kyanki Husheits," notebook 1, pp. 73-86. AUB, Bliss Collection, Box 17, File 5, Rev. Andreasian, "A General Survey: The Armenians of Sweydiyeh."
- ⁶⁰ Edward J. Erickson, "Bayonets on Musa Dagħ: Ottoman Counterinsurgency Operations – 1915," *The Journal of Strategic Studies* 28: 3 (June, 2005): 529-48.

-
- ⁶¹ Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, p. 351.
- ⁶² Ibid., p. 410.
- ⁶³ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 55.
- ⁶⁴ Ibid., pp. 57-58.
- ⁶⁵ M. Ter-Galstian (Movses Ter Galustian), “Musa Leran Diutsaznergutiune. Verhishumner Svetio Inknashtpanutenen” (The Heroic epic of Musa Dag: Reminiscences about the self-defense of Svedia), in M. Salbi (Dr. Aram Sahakian), ed., *Aleakner Yev Khleakner. Hay Vranakaghakin Taregirke* (Little waves and wrecks: The Yearbook of the Armenian tent city), Alexandria, Egypt: A. Gasparian Press, 1920, p. 28.
- ⁶⁶ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 68-69, mentions the following members: Tigran Andreasian, Chairman, Mikael Kekejian, Secretary, Hetum Filian, Sahak Antekian, Khacher Martirian, Hovnan Iskenterian, Iskenter Kelemian, Japra Gazanjian, Poghos Gaparian, Hovhannes Gopurian, Movses Ter Galustian, Melkon Guyumjian, Grigor Tovmasian, Yesayi Iprahimian, Simon Shemmasian, and Tovmas Aghayan. Mihran Tamatian maintains in an article in *Arev*, October 13, 1915, that the representatives elected two councils, one civil and one military. He lists the following eight civil councilmen: Japra Gazanjian, Vanis Gpurian, Mikael Petrosian, Grigor Tovmasian, Tovmas Aghayan, Hetum Filian, Hovnan Iskenterian, and Sahak Antakian. Tamatian thus excludes Chairman Rev. Andreasian, Secretary Mikael Kekejian, and seven other members. Instead, he includes a certain Mikael Petrosian. Tamatian also names the following four military councilmen: Yesayi Yagupian, Petros Tmlakian, Petros Galustian, and Martiros Jansezian. Movses Ter Galustian is excluded. Tamatian’s information is incorrect on both counts, as the discussion in the text and the pertinent notes reveal.
- On the other hand, ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians, refers to a civil council or cabinet (*mejlis*) consisting of thirteen members chosen from the “aghas [notables] entirely incapable of fighting.” The report also highlights Ter Galustian’s key role in the military command, which he led with the assistance of ARF member Serob Sherpetjian and Tigran Iprajian. While closer to reality in numerical terms, this report clearly underscores the ARF’s prominence in the resistance leadership.
- ⁶⁷ For Rev. Andreasian’s leadership qualities, consult *Nor Avetaber* (New Herald), no. 26, November 24, 1928, p. 205; *Janaser* no. 4, February 15, 1966, the entire issue. According to Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 74-75, the CAC chairmanship was first proposed to Fr. Abraham Ter Galustian, who preferred to be with his flock and instead supported Rev. Andreasian’s candidacy.
- ⁶⁸ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 69-74; Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 27; *Arev*, October 13, 1915.
- ⁶⁹ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 75-76; Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 31; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 79-80; Cholakian, *Tsamkadz Aghbiure*, pp. 33-36; Haykazyan, “Husher U Pusher,” notebook 2, n. p., notebook 3, n. p.; idem, “Sedrak Haykazyani Husherirs,” unpublished memoirs, notebook 4, n. p., notebook 5, n. p.; Richard J. Krejsa, “Paul Bedrosian, 25 April 1900-21 October 1993,” unpublished memorial biography (a copy with me), p. 1. During some of the expeditions for food and other operations conducted in broad daylight, Armenian fighters attacked and punished Muslim looters roaming abandoned Musa Dag villages (Ter-Galstian, *supra*; Ikarian, “1915 Svedia,” pp. 53-56; *Asparez*, November 24, 1916).
- ⁷⁰ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 94. Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 88-92, disputes Rev. Andreasian’s account about discipline and other social problems.

- ⁷¹ ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians.
- ⁷² For the biography of Movses Ter Galustian, consult Ashot Nersisian, *Movses Ter Galustian*, “Living Heroes” series, no. 5, Yerevan: Edit Print, 2011; Poghos Snapian, ed., *Movses Ter Galustian (A. Leylani)*, Beirut: Hamazgayin Wahe Sethian Press, 2004.
- ⁷³ Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 28; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 69.
- ⁷⁴ Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 28; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 69-72, 92; ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 46-47; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 73-74; Paul Jacquot, *Antioche. Centre de tourisme*, vol. III, Beirut: Imprimerie Catholique, 1931, p. 503.
- ⁷⁵ Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 53; M. Lermtsi, *Ejer*, p. 40; *Pahak*, November 11, 1915, November 25, 1915; *Zartontk*, March 12, 1938, March 20, 1938.
- ⁷⁶ *Pahak*, November 11, 1915, November 25, 1915; *Yeprat*, June 11-28, 1936; *Zartontk*, March 12, 1938, March 20, 1938; Ara Aharonian, *Heroic Figures of A.D.L.*, Aris G. Sevag, trans., Los Angeles, California: “Nor-Or” Publications, 2006, pp. 65-71.
- ⁷⁷ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 72; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 74; Jacquot, *Antioche*, III, p. 502.
- ⁷⁸ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 74. Arakel Kepeshian, assisted by Ohan Penenian, acted as town crier.
- ⁷⁹ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 74.
- ⁸⁰ Ibid., pp. 59, 73, 88. The male nurses were Hovhannes Gopurian and Levon Gazanjian.
- ⁸¹ Sona Zeytlian, *Hay Knoj Dere Hay Heghapokhokan Sharjman Medj* (The Role of the Armenian woman in the Armenian revolutionary movement), Antlias, Lebanon: Catholicosate of Cilicia Publication, 1968, pp. 119-22; H.[ovhannes] G.[rigor] Pursalian, *Musa-Leran Herosamarte* (The Heroic battle of Musa Dag), Aleppo: Arevelk Press, 1954, pp. 34, 51, 58; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 72-73; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 15; Ikarian, “1915 Svedia,” pp. 33-34; Haykazyan, “Husher U Pusher,” notebook 3, n. p.; Cholakian, *Tsmakadz Aghbiure*, p. 27; Jacquot, *Antioche*, III, p. 502; *Arev*, October 29, 1915; *Husaber*, November 3, 1916; *Asparez*, November 10, 1916.
- ⁸² Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 89. Ohan Penenian was entrusted with this task.
- ⁸³ Ibid.; ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee, Report on the Uprising of Svedia Armenians; Ter-Galstian, “Musa Leran,” pp. 31-32; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 28-29.
- ⁸⁴ M. Peylerian, “Habet M. Iskenteriani Kiankn U Gordze (Hamarot Aknark)” (The Life and work of Habet M. Iskenterian [brief survey]), *Hnchak* (Bell), no. 3, March, 1935, n. p.; Habet M. Iskenterian, *Kertvadzner Yev Artzak Edjer* (Poems and prose pages), Beirut: K. Tonikian Press, 1959, pp. 5-30.
- ⁸⁵ Erickson, “Bayonets on Musa Dag,” p. 542.
- ⁸⁶ “The Armenian Massacres,” *Olive Trees* xxx: 1, January, 1916, p. 37.
- ⁸⁷ For criminal gangs and/or the Special Organizations involved in the Armenian genocide, see Taner Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, Paul Bessemer, trans., New York, New York: Metropolitan Books, Henry Holt and Co., 2006, pp. 133-41; Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London and New York: I. B. Tauris, 2011, pp. 217-23.
- ⁸⁸ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 57-58; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 67; Margarian, “Svetio Joghovurde,” n. p., (July 25/August 7); Erickson, “Bayonets on Musa Dag,” p. 541.

⁸⁹ Ikarian, "1915 Svedia," p. 26; ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 14; Pursalian, *Musa-Leran*, p. 33; *Arev*, October 15, 1915. On the other hand, Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 79, indicates July 27/(August 9). Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 26, does not mention a date.

⁹⁰ Most of the Armenian sources in the above two footnotes agree on the 200 figure, whereas Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 79, mentions 100 soldiers, and Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 26, refers to "a few hundred souls." Pursalian, *Musa-Leran*, and Margarian, "Svetio Joghovurde," do not provide any numbers.

⁹¹ The first clash, which took place at the juncture of Hurden Chekrek and Magharen Khantkaye on the trail connecting Yol Aghzi with Damlajik, lasted four to six hours (ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 14-15; Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 26; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 67; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 26-27; Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 79; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 58; Pursalian, *Musa-Leran*, pp. 33-35; *Arev*, October 15, 1915).

⁹² Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 58; Cholakian, *Tsmakadz Aghbiure*, pp. 14-15. Sargis Gapaghian of Kheder Beg fired the first shot, killing a mounted officer.

⁹³ Erickson, "Bayonets on Musa Dagh," p. 541.

⁹⁴ Estimates of Ottoman troops and irregular Muslim mobs fighting the Armenians of Musa Dagh vary. After the clash of August 8, the number of Ottoman forces increased considerably. Armenian sources almost unanimously put the assailants at 1,500-1,600 regulars when referring to the second battle that took place on August 10 (ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Ikarian, "1915 Svedia," p. 29; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 16; *Arev*, October 15, 1915; *Asparez*, November 10, 1916). The numbers increased further during the third and most critical battle of August 15-17. This time, however, Armenian sources are not unanimous in their assessment of the number of enemy fighters, as the following list indicates: *Arev*, September 17, 1915, 3,500 regulars and irregulars; idem, September 24, 1915, two battalions plus 3,000 "wild Arabs"; idem, October 18, 1915, provides two separate counts, 1) two battalions plus 2,000 Arabs, 2) 2,000 regulars commanded by 131 *Alay* (regiment) Major Rifaat plus 2,000-3,000 irregulars including Turks, Turkmens, Fellahs, and Arabs; *Husaber*, September 18, 1915, 1,500 regulars plus 2,000 irregulars; idem, September 21, 1915, 2,000 regulars commanded by 3rd *Kol* Commandant Rifaat Bey plus 4,000 Turkish and Arab irregulars; *Asparez*, November 4, 1915, 3,500 regulars; idem, November 17, 1916, more than 3,000 regulars; ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians, 4,000-5,000 regulars and irregulars; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 62, about 5,000 regular troops plus ruffians; Ikarian, "1915 Svedia," p. 43, more than 3,000 regulars; Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 80, 3,500 regulars; Pursalian, *Musa-Leran*, p. 51, 5,000 regulars commanded by Fakhri (Fakhreddin/Fahri?).

An official French source, based on information obtained from Armenians, maintains that the ottomans started their assaults with 1,000-1,500 regulars, which numbers increased substantially in the face of stiff Armenian resistance. Moreover, German officers led the Ottoman Army campaign (France, ACM, SS S 5, Chamonardto Elgood, September 12, 1915). Christof Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide," *The Armenian Review* 44: 1/173, Spring, 1991, p. 86, refers to a certain "Bavarian officer, Eberhard Graf Wolffskeel von Reichenberg, who participated in the military expedition against the Armenians in Zeitun, Musa Ler (Musa Dagh), and Urfa." This German officer arrived

near Musa Dagħ after the fights were over. The French similarly make reference to “numerous Muslim fanatics, recruited in the regions of Aleppo and Beilan,” who marched on Musa Dagħ armed with clubs (France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augangneur, September 22, 1915). In the end, however, the French offered the following explanation: “The depositions gathered by [French] interpreting officers on the subject of the force of the regular Turkish troops, sent against the Armenians, are very contradictory. Putting aside the exaggerations, it must be admitted that the number of regular Turkish soldiers has never exceeded five or six hundred. These soldiers were armed, in the main, with mauser rifles, some had gras rifles.” (France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augangneur, September 22, 1915). The London *Times*, October 8, 1915, on the other hand, relying on information provided by refugees from Syria, put the number of Ottoman troops at 4,000, who were “of inferior quality.”

Turkish sources provide the following official Ottoman accounts regarding the composition of government forces engaged in the Musa Dagħ campaign. According to Jemal Pasha, “two regiments from the 41st Division and a mountain artillery team were sent against the rebels.” Toward the end of the conflict, Jemal Pasha dispatched “General Fahri to the scene of the events...” (Turkey, Prime Ministry, Directorate General of Press and Information, *Documents*, Ankara: Bařarı Matbaacılık Sanayi, 1982, p. 101). A German consular report corroborates the figure of two battalions, adding that they were not well trained (Germany, Auswärtiges Amt, Turkei, 183, vol. 38, A 28019, Rössler to Bethmann Hollweg, September 3, 1915). Erickson, in turn, maintains that “On 7 August 1915, the 41st Infantry Division began its counter-insurgency operations...” He further states that “The Armenians were pushed southeast and 1st and 2nd Battalions, 131st Infantry Regiment (altogether about 870 trained infantrymen) began a large operation...on 9 August.” Similarly, “On 13 August 1915, the 41st Infantry Division received orders to take several villages...” “In these operations—Erickson writes—the 131st Infantry Regiment lost six men killed, 26 men wounded and had 25 men missing in action. The regiment reported the expenditure of 20,353 rifle bullets, 30 shrapnel shells, 47 high explosive shells, and also reported the loss of eight rifles and three pistols.” (Erickson, “Bayonets on Musa Dagħ,” pp. 541-42). None of these sources pertaining to the composition of Ottoman troops mentions irregular Muslim mobs joining them in the Musa Dagħ campaign.

⁹⁵ The battles, lasting 12-13 hours, threatened the Armenian camp and military post at Kizilja and Omaren Gitayn, respectively, forcing the populace and the defenders to move to Tataralang, Kuzjegħaz, and Enkuzak (ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 15-16; Ikarian, “1915 Svedia,” pp. 29-35; Margarian, “Svetio Joghovurde,” n. p.; Ter-Galstian, “Musa Leran,” pp. 26-27; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 83-86; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 59-61; Jacquot, *Antioche*, III, p. 503; Pursalian, *Musa-Leran*, pp. 35-40; *Arev*, October 15, 1915; *Asparez*, November 10, 1916).

⁹⁶ The Ottoman Army targeted the Armenian positions at Bakajak and Evrenje Hill (Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 63-64; Ikarian, “1915 Svedia,” p. 30; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 83-86; Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 26; Jacquot, *Antioche*, III, p. 503; *Arev*, October 15, 1915; *Asparez*, November 10, 1916).

⁹⁷ Ikarian, “1915 Svedia,” p. 32; Ter-Galstian, “Musa Leran,” p. 26; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 64-66; Pursalian, *Musa-Leran*, p. 36; *Arev*, October 15, 1915; *Asparez*, November 10, 1916.

⁹⁸ Ikarian, “1915 Svedia,” pp. 35-36; Fiscus, “Rose’s Story,” p. 11; *Asparez*, November 10, 1916. According to news received in Washington, D.C., thirty captive families from

Musa Dagħ reached Aleppo in miserable conditions and were somehow rescued by Consul Jackson (*Hayrenik*, February 10, 1916). Other sources provide various other figures. Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 61-63, for instance, mentions eight families consisting of fifty-two persons. Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 80, on the other hand, speaks of twelve captured youths from Yoghunoluk and two youths from Bitias, in addition to thirty women and girls (from Bitias?). According to the *London Times*, October 8, 1915, "the Turks carried off some 20 Armenian women and children, and executed two prisoners before the Armenian position. The Armenians retaliated by executing a Turkish major, a notable who had plundered one of their villages, and other prisoners whom they took."

⁹⁹ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 63-65.

¹⁰⁰ Erickson, "Bayonets on Musa Dagħ," p. 541.

¹⁰¹ The population of Haji Habibli on the eve of the resistance in 1915 consisted of 1,284 persons (AUB, Bliss Collection, Box 17, File 5, Rev. Andreasian, "A General Survey.").

¹⁰² Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 75-76.

¹⁰³ *Ibid.*, pp. 76-77. For the skepticism and criticism regarding the banner with an inscription, see *Husaber*, September 11, 1918. Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 57-58, actually mentions several red cross flags, which was not the case.

¹⁰⁴ France, ACM, SS Q 85, Dikran Antreassian (Tigran Andreasian), "For all the Christian people here" on Musa Dagħ "To all the captains, admirals and authorities of English, French, Italian, and American nations who happen to pass by our shore...", August 8, 1915.

¹⁰⁵ *Ibid.*

¹⁰⁶ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 83; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 19-20; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 41-42; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 78-79; *Husaber*, September 21, 1915. Both Iskenterian and Ikarian indicate August 12 as the date of the team's departure to Alexandretta, whereas Rev. Andreasian places it after August 20, that is, after the third major battle of August 15-17. The leader of the team was Movses Geregian of Haji Habibli, accompanied by Abraham Gojayan and Karapet Khaghtsinian of Bitias, and Tigran Mavlikian. The latter, a native of Vakef but a resident of Beylan in later years, did not return to Musa Dagħ.

¹⁰⁷ Several, but not all, sources agree on August 15. Those in agreement are Ikarian, "1915 Svedia," p. 43; ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; *Arev*, October 18, 1915. Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p., uses August 3 of the old calendar (August 16 of the new calendar). Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 84, and Jacquot, *Antioche*, III, p. 503, indicate August 19. Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 80, and Pursalian, *Musa-Leran*, p. 50, specify August 22. Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 28, while not providing a particular date, refers to a Sunday two weeks after the second battle (August 10). Seklémian, "Récit de l'épisode," p. 80, speaks of a Sunday, which could have been either August 15 or 22.

¹⁰⁸ There is not a consensus regarding the number of prongs of the Ottoman offensive. Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 82, and Pursalian, *Musa-Leran*, p. 51, speak of seven directions. Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 28, and Jacquot, *Antioche*, III, p. 503, six directions. ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians, and *Arev*, October 18, 1915, five directions. Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 84, and Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p., four directions.

¹⁰⁹ ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Ter-Galstian, "Musa Leran," pp. 28-29; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*,

- p. 83; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 43-53; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 84-89; Pursalian, *Musa-Leran*, pp. 50-54; *Arev*, October 18, 1915.
- ¹¹⁰ ARF, File 1047/28, ARF Egypt Committee Report on the Uprising of Svedia Armenians; Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 30; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 83-87; Ikarian, "1915 Svedia," pp. 43-53; Seklémian, "Récit de l'épisode," pp. 80-81; Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p.; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 89-90; Pursalian, *Musa-Leran*, pp. 56-61; Jacquot, *Antioche*, III, p. 503; *Arev*, October 18, 1915.
- ¹¹¹ Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 24-25; Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 29; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 85; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, p. 85; Pursalian, *Musa-Leran*, pp. 61-62; Jacquot, *Antioche*, III, p. 503.
- ¹¹² France, SS Q 85, Renseignements donnés par le Chef arménien Pierre Dimlakian sur la situation des arméniens de la region voisine du mont Moussa.
- ¹¹³ United States National Archives, Washington, D.C. (now in College Park, MD), Record Group 59: General Records of the Department of State, File 867.4016/148, Jesse B. Jackson to Henry Morgenthau, August 19, 1915.
- ¹¹⁴ Ibid., File 867.4016/386, Jackson to Secretary of State, May 27, 1918. The *London Times*, October 8, 1915, basing its information on accounts by refugees from Syria, put the number of Turkish losses at 300-400. German Consul of Aleppo Rössler, however, cited only thirty wounded soldiers in early September, ascribing eight of the cases to friendly fire resulting from confusion and, indirectly, from poor preparation or training. Germany, Auswartiges Amt, Türkei, 183, vol. 38, A 28019, Rössler to Bethmann Hollweg, September 3, 1915. In addition to Aleppo, the wounded Ottoman troops were treated at a hospital in Aintab (Ikarian, "1915 Svedia," pp. 52-53; *Asparez*, November 24, 1916).
- ¹¹⁵ The overwhelming majority of Armenian sources put the number of the slain Armenian fighters at eighteen. However, their names are not unanimously agreed upon, and in some cases more than one name is ascribed to the same victim. Moreover, in the glorification of those killed, the sources tend to disregard several other victims from the civilian population, not to mention the fact that hundreds of deported Musa Daghians who perished in exile in Hama and environs have been totally ignored or forgotten. Lastly, the number of the wounded in the battles has been estimated at about a dozen. For the various tallies of the dead and wounded during the resistance, consult Educational Society of Musa Dagh, *Musa-Leran 18 Nahatakner*, Beirut: N. p., n. d.; ARF, File 1055/36, Roster of the Families of Heroes Sacrificed during the Musa Dagh Battles; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 99-100; Ter-Galstian, "Musa Leran," pp. 34-35; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 47; Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p.; Pursalian, *Musa-Leran*, n. p. and pp. 40, 64; *Husaber*, September 21, 1915, November 23, 1915; *Arev*, September 17, 1915, October 15, 1915, October 20, 1915, October 25, 1915. On the other hand, according to "The Armenian Massacres," *Olive Trees*, p. 37, "During the whole of the fighting the Armenians lost 21 killed and 16 wounded—the latter are now [late 1915-early 1916] in hospital at Port Said—and they estimate the losses of the Turks at over 800 killed and wounded."
- ¹¹⁶ Erickson, "Bayonets on Musa Dagh," p. 542.
- ¹¹⁷ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 92-93.
- ¹¹⁸ USNA, RG 59, File 867.4016/148, Jackson to Morgenthau, August 19, 1915.
- ¹¹⁹ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 93. Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru* p.78, provides a different version, maintaining that Azapian, a "stupid man," was caught in Antioch and the letter was confiscated and destroyed. He was then deployed in Palestine, taken prisoner (by the British), and sent to the Port Said refugee camp.

- ¹²⁰ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 93.
- ¹²¹ USNA, RG 59, File 867.4016/386, Jackson to Secretary of State, May 27, 1918.
- ¹²² Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 96-98.
- ¹²³ *Ibid.*, p. 98. Rev. Andreasian's claim about the lack of volunteers seems unconvincing given the Armenians' desperate situation and the fact that volunteers had in fact accompanied Geregian in earlier expeditions to Alexandretta, albeit on land, not the sea. A more reasonable explanation as to why the boat did not take off may be that the chance contact with a French cruiser, the *Guichen*, on September 5 rendered such a trip unnecessary.
- ¹²⁴ France, ACM, SS Q 85, Dikran Antreassian, "For all the Christians here [in Musa Dag], "To all the English, French, Italian, Russian & American admirals, captains & authorities whom this petition may find...", August 12/25, 1915.
- ¹²⁵ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 77-82.
- ¹²⁶ *Ibid.*, pp. 98-99.
- ¹²⁷ P.[ercival] G.[eorge] Elgood, *Egypt and the Army*, London: Oxford University Press, 1924, pp. 178-79; Dartige du Fournet, *Souvenirs de Guerre d'un Amiral, 1914-1916*, 3rd ed., Paris: Plon-Nourrit, 1920, pp. 43-44; Benoist d'Azy, *L'Origine de la Légion d'Orient*, Paris: N. p., 1939, p. 5.
- ¹²⁸ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 99.
- ¹²⁹ *Ibid.* pp. 101-02; France, ACM, SS S 5, Chamonard to Elgood, September 12, 1915; idem, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915; du Fournet, *Souvenirs*, p. 43; Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 32; *Arev*, October 25, 1915.
- ¹³⁰ France, ACM, SS Ed 122, 1169 – Marine Paris September 15, 1915 (Amiral Jeanne d'Arc à Marine Paris, September 6, 1915).
- ¹³¹ *Ibid.*
- ¹³² *Ibid.*, SS Q 25, Renseignements donnés par le chef arménien Pierre Dimlakian sur les côtes sud et nord de l'embouchure de l'Oronte, aboard the *Guichen*, September 6, 1915.
- ¹³³ D'Azy, *L'Origine*, p. 5.
- ¹³⁴ France, ACM, SS S 5, Chamonard to Elgood, September 12, 1915; idem, SS ED 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915; du Fournet, *Souvenirs*, pp. 43-44.
- ¹³⁵ Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 32; Margarian, "Svetio Joghovurde, n. p.; *Husaber*, September 21, 1915.
- ¹³⁶ France, ACM, SS Ed 122, France, ACM, SS Ed 122, 1169 – Marine Paris September 15, 1915 (Amiral Jeanne d'Arc à Marine Paris, September 6, 1915).
- ¹³⁷ *Ibid.*
- ¹³⁸ *Ibid.*
- ¹³⁹ Du Fournet, *Souvenirs*, p. 43.
- ¹⁴⁰ Great Britain, Public Record Office, Kew, United Kingdom, Class 371: General Correspondence: Political: Turkey (War) 44, Foreign Office (FO) 371/44/2490/129419, decipher Sir H. McMahon (Ramleh), September 10 (received on the 11th), 1915; FO 371/44/2490/130287, High Commissioner for Cyprus to Secretary of State for the Colonies, September 10, 1915. See also France, ACM, SS Ed 122, JEANNE D'ARC to Marine Paris, September 10, 1915.
- ¹⁴¹ Great Britain, FO 371/44/2490/129419, H.G.N. notes, September 11, 1915.
- ¹⁴² *Ibid.*, FO 371/44/2490/129419/130257, Lieut.-General Sir J. Maxwell to Earl Kitchener, September 10, 1915 (secret).
- ¹⁴³ *Ibid.*, FO 371/44/2490/129419, G.T.C. (from War Office) notes, September 11, 1915.
- ¹⁴⁴ France, ACM, SS S 5, Chamonard to Elgood, September 12, 1915; Charles-Diran Tékéian, *Quatre Ans de Guerre en Orient; l'Action Franco-Arménienne Pendant la*

- Guerre*, Paris: Editions Ernest Leroux, 1919, pp. 7-9; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 103.
- ¹⁴⁵ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 103-05. See also Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 34-37; Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p. According to *Asparez*, December 1, 1916, the letters were delivered on September 8.
- ¹⁴⁶ Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 106-08.
- ¹⁴⁷ *Ibid.*, pp. 108-19.
- ¹⁴⁸ *Ibid.*, pp. 109-10; Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 9-10; *Asparez*, December 1, 1916.
- ¹⁴⁹ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915.
- ¹⁵⁰ *Ibid.*, September 22, 1915; idem, ACM, SS S 5, Chamonard to Elgood, September 12, 1915; Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 10-11; Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, pp. 110-111; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, pp. 40-41; Margarian, "Svetio Joghovurde," n. p.; Ter-Galstian, "Musa Leran," p. 33; *Asparez*, December 1, 1916. According to Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 96-97, the French asked for six Armenian representatives to come aboard one of the ships (*Desaix*) to show the enemy positions. The representatives included Movses Ter Galustian, Mikael Petrosian, Grigor Tovmasian, Japra Gazanjian, Petros Tmlakian (who was already staying on the ship), and an unnamed person. The French similarly asked the Armenians on the mountain to remove their headgear to be distinguished from enemy soldiers (Gloria Hachigian Ericsen, private papers, Orlando, Florida, Iskandar [Alex] Hachigian, untitled eyewitness account, p. 3).
- ¹⁵¹ Turkey, *Documents*, p. 101.
- ¹⁵² France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915. See also idem, September 22, 1915.
- ¹⁵³ *Ibid.*, September 17, 1915.
- ¹⁵⁴ Great Britain, FO 371/44/2490/129419/131046, Commander-in-Chief, East Indies, Port Said, to Admiralty, September 12, 1915.
- ¹⁵⁵ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915.
- ¹⁵⁶ *Ibid.*, ACM SS S 5, Chamonard to Elgood, September 12, 1915; Tékéian, *Quatre Ans de Guerre*, p. 12.
- ¹⁵⁷ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915, September 22, 1915; Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 12-14; d'Azy, *L'Origine*, p. 6; Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 44.
- ¹⁵⁸ Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 14-15. Two days before the rescue operation, the French had asked the Armenians to prepare a list of all the families and their members. A few youths took the census by visiting each and every shed. On the eve of the evacuation, town criers notified the populace to get ready. As they descended to the beach, a dangerous trip of about four hours through rugged terrain, they congratulated each other for their new lease on life, but were also saddened at abandoning their ancestral lands. For details, see Iskenterian, *Svetio Apstambutiune*, p. 33; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 98-99; Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 4, n. p.; *Asparez*, December 1, 1916.
- ¹⁵⁹ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915.
- ¹⁶⁰ Turkey, *Documents*, p. 101.
- ¹⁶¹ *Arev*, September 17, 1915. See also *Asparez*, December 1, 1916 for the special care that the French showed towards the Musa Dagians.
- ¹⁶² France, ACM, SS S 6, Chateauminois to Darrieus, September 23, 1915; Cholakian, *Tsamkadz Aghbiure*, p. 47. According to *Arev*, September 22, 1915, the Port Said military authorities took the weapons and the ammunition from the Armenians and gave them receipts.

- ¹⁶³ Cholakian, *Tsamkadz Aghbiure*, p. 47; Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 5, n. p.; *Arev*, September 17, 1915.
- ¹⁶⁴ Haykazyan, "Husher U Pusher," notebook 5, n. p.
- ¹⁶⁵ Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 19-20; *Arev*, November 8, 1915.
- ¹⁶⁶ Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 21-22; *Arev*, November 7, 1915.
- ¹⁶⁷ Boyadjian, *Musa Dagħ*, p. 29.
- ¹⁶⁸ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915.
- ¹⁶⁹ Great Britain, FO 371/44/2490/129419/131046, H.G.N. notes, September 13, 1915.
- ¹⁷⁰ *Ibid.*, G.T.C. notes, September 13, 1915.
- ¹⁷¹ *Ibid.*, H.G.N. notes (typewritten), September 13, 1915.
- ¹⁷² *Ibid.*, G.T.C. notes, September 13, 1915.
- ¹⁷³ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915, September 22, 1915.
- ¹⁷⁴ Tékéian, *Quatre Ans*, pp. 15-16.
- ¹⁷⁵ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915. Rev. Andreasian, *Zeytuni Taragrutiune*, p. 112, mentions a certain carrier called Raven, which does not appear in any of the French or British documents. Rev. Andreasian must have obtained his information from Paul Chack, *Pavillon Haut*, Paris: Les Editions de France, 1929, p. 139. For a reprint of the chapter on Musa Dagħ in Chack's book, see *Orient*, Beirut, April 20-21, 1930.
- ¹⁷⁶ Hilmar Kaiser, ed. and intro., *Eberhard Count Wolffskeel Von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagħ, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, Princeton, New Jersey: Gomidas Institute Books/Taderon Press, 2001, p. 17.
- ¹⁷⁷ *Ibid.*, p. 16.
- ¹⁷⁸ *Ibid.*, pp. 16-17.
- ¹⁷⁹ *Ibid.* p. 17.
- ¹⁸⁰ *Ibid.* pp. 17-18.
- ¹⁸¹ *Ibid.*, pp. 20-29.
- ¹⁸² France, ACM, SS Ed 122, Amiral JAUREGUIBERRY to Marine Paris, September 16, 1915.
- ¹⁸³ *Ibid.*, SS S 4, Darrieus to Elgood, September 1915; *idem*, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 17, 1915.
- ¹⁸⁴ Great Britain, FO 371/44/2490/129419/131502, G.T.C. notes, September 15, 2015.
- ¹⁸⁵ *Ibid.*, decipher Sir H. McMahon (Alexandria), no. 527, September 14, 1915.
- ¹⁸⁶ France, AMAE, Guerre 1914-1918, Légion d'Orient, vol. 890, Paul Cambon to Delcassé, received September 15, 1915.
- ¹⁸⁷ *Ibid.*, September 14, 1915; *idem*, Communication of the Embassy of Great Britain in Paris to Departement, September 14, 1915; *idem*, Arménie, vol. 887, Camille Barrère to Delcassé, September 16, 1915.
- ¹⁸⁸ *Ibid.*, Arménie, vol. 887, Note to Departement, September 16, 1915; *idem*, AMAE, Légion d'Orient, vol. 890, Annexe to previous document, Delcassé to Lutaud, Governor General of Algeria, Alapetite, Resident General in Tunisia, and General Lyautey, Commissioner Resident General in Morocco, September 16, 1916.
- ¹⁸⁹ *Ibid.*, Légion d'Orient, vol. 890, Alapetite to Delcassé, September 18, 1915.
- ¹⁹⁰ *Ibid.*, Lyautey to Delcassé, September 20, 1915.
- ¹⁹¹ *Ibid.*, Lutaud to Delcassé, October 9, 1915.
- ¹⁹² *Husaber*, November 9, 1915.
- ¹⁹³ France, AMAE, Légion d'Orient, vol. 890, Minister of Foreign Affairs (signed by de Margerie) to Paul Cambon, September 17, 1915.

- ¹⁹⁴ Ibid., Cambon to Delcassé, September 18, 1915, September 22, 1915 (date received); idem, Delcassé to Cambon, September 21, 1915.
- ¹⁹⁵ For the Armenian refugee camp at Port Said, see Muhammad Rifa't al-Imam, *Al-Arman fi Misr 1897-1961* (The Armenians in Egypt 1897-1961), Cairo: AGBU Satenik Chakr Fund, 2003, pp. 147-79; Armin Albert Kredian, "The Armenian Community in Egypt during World War I," M.A. thesis, American University in Cairo, 1997, pp. 147-96; Khacher Maturian, "Por Sayiti Hay Gaghtakanats Vranakaghake" (The Armenian refugee camp of Port Said), in Gushagjian and Maturian, *Hushamatean*, pp. 397-418; Sherpetjian, *Patmutiun Svetahayeru*, pp. 102-39; M. Salbi, *Aleakner Yev Khleakner*.
- ¹⁹⁶ France, ACM, SS Ed 125, Darrieus to Augagneur, September 22, 1915.
- ¹⁹⁷ For the genesis and activity of the *Légion d'Orient*, consult Andrekos Varnava, "French and British Post-War Imperial Agendas and Forging an Armenian Homeland after the Genocide: The Formation of the Légion d'Orient in October 1916," *The Historical Journal* 57: 4, December, 2014, pp. 997-1025; Guévork Gotikian, "La Légion d'Orient et le Mandat Français en Cilicie (1916-1921)," in *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*, numéro special, *La Cilicie (1909-1921) des Massacres d'Adana au Mandat Français*, volume prepared by Raymond H. Kévorkian, III (1999), pp. 278-313; Aram Karamanoukian, *Les Etrangers et le Service Militaire*, Paris: A. Pedone, 1978, pp. 115-30; Tigran H. Poyajian, *Haykakan Legeone. Patmakan Hushagrutiun* (The Armenian Legion: Historical memoir), Watertown, Massachusetts: Paykar Press, 1965; Hakob Torosian, "Haykakan Legeone" (The Armenian Legion), in Gushagjian and Maturian, *Hushamatean*, pp. 425-49; d'Azy, *L'Origine*.

**ՄՈՒՍԱ ԼԵՌԱՆ ԴԻՄԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ՝
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)**

ՎԱՀՐԱՄ ՇԵՄՄԱՍԵԱՆ
Vahram.shemmajian@csun.edu

Արխիւային, յուշագրական, տպագիր, ձեռագիր եւ այլ հարուստ նիւթերու հիմամբ հեղինակը կը ներկայացնէ Մուսա Լեռան հերոսամարտը՝ Ա. Աշխարհամարտի համապատկերին վրայ:

Երիտթուրք իշխանութիւն եւ քրիստոնէայ հայ փոքրամասնութիւն փոխարաբերութիւնը տեղաւորելով ուժերու անհաւասարակշիռ յարաբերութեամբ դրսեւորուող հայեցակարգի մէջ, այդ ենթախորքին վրայ, հեղինակը թրքական գերակշիռ կողմին կամքի բռնի պարտադրանքի դրսեւորում կը նկատէ Հայոց հանդէպ գործադրուած Ցեղասպանութիւնը եւ անոր մէկ մանրապատկերը հանդիսացող Մուսա Լեռան ինքնապաշտպանութիւնը:

Հեղինակը կը ներկայացնէ ինքնապաշտպանութիւնը կանխող օսմանեան *սեֆերպերլիքը*, զօրակոչը, եւ մանրամասն կը նկարագրէ մուսալեռցիներու ընդառաջումը զօրակոչին՝ հակառակ տիրող անվստահութեան եւ կասկածներուն: Զինակոչիկները կ'ուղղուին Անտիոք, կ'արձանագրուին, սակայն անոնց մէկ մասը կը խուսափի ճակատ մեկնելէ՝ Պալքանեան Պատերազմին (1912-1913) մասին օսմանեան բանակայիններու սարսափելի պատմութիւնները լսելով: Միւս մասը կը միանայ օսմանեան բանակին, կը տարուի Հալէպի եւ

Այնթապի շրջանները եւ ծանր պայմաններու մէջ կը պարտադրուի ճանապարհաշինութեան եւ խրամներ փորելու աշխատանքներուն:

Զօրակոչը ծանր կը կշռէ Մուսա Լեռան տնտեսութեան վրայ, մինչ անկի սահմակելի դէպքերը տակաւ կը պարզուին. 26 Յուլիս 1915ին կը հասնի քեսապահայերուն տեղահանութեան հրահանգը: 29 Յուլիսին, Աբրահամ Քինյ. Տէր Գալուստեանի Եռդունօլուքի տան մէջ կը գումարուի ժողով մը՝ ճշդելու մուսալեռցիներու պատասխանը անխուսափելի տեղահանութեան հրահանգին: Ի վերջոյ ժողովականներուն երկու երրորդը կ'որոշէ հակառակիլ. 31 Յուլիս-2 Օգոստոս շրջանին, մուսալեռցիք լեռ կը բարձրանան տեղահանութեան հրահանգը գործադրելու եկած օսմանցի զինուորներուն աչքին առջեւ:

Հեղինակը նախ կը նկարագրէ հրահանգին ենթարկուողներուն ճակատագիրը, ապա կը ծանրանայ հակառակողներուն առած քայլերուն եւ դիմադրական շարժումի պատրաստութեան վրայ, ներկայացնելով վայրի ընտրութեան, հրամանատարութեան յառաջացման, գէնքի եւ դիմադրութեան միջոցներու հայթայթման, թիկունքի, հաղորդակցութեանց եւ պաշարի ապահովման, դիմադրական գիծերու եւ դիրքերու գոյացման աշխատանքները:

Ուսումնասիրութիւնը քննական վերլուծութեամբ կը մանրամասնէ դիմադրողներուն հնարաւորութիւնները, առճակատումներու վայրերը, 7-8 Օգոստոսին ծայր առած կռիւներուն ընթացքը, պաշարեալ մուսալեռցիներու փրկութեան ընտրանքներու փնտրտութիւնները, անկի քան քառասնօրեայ դիմադրութեան ընթացքը եւ հոսկ՝ ազատարար վայրէջքը լեռնէն ու ֆրանսական նաւերով լեռնականներուն փոխադրումը Փոր Սայիտի գաղթակայան, ուր վերջին խումբը կը հասնի Սեպտեմբեր 16ին:

Այս պատումին զուգահեռ, Շեմմասեան կը մէջքերէ թրքական տեսակէտերը պաշտպանող Էտուրքտ Էրիքսընի աշխատութեան համապատասխան տուեալները ու փաստերով կը հերքէ գանոնք, ինչպէս օրինակ կը ջրէ Էրիքսընի այն կարծիքը, թէ մարտեր կը մղուին Եռդունօլուքի մէջ, որ բնաւ չի համապատասխաներ իրականութեան, որովհետեւ մուսալեռցիք, պաշարումէ զգուշանալով, սկիզբէն եւեթ հրաժարած էին որեւէ գիւղի մէջ համախմբուելէ:

ԱՍՈՐԻՆԵՐԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆՈՒՄ.

ՀԱՄԱՌՕՏ ԱԿՆԱՐԿ

ԱՆԱՀԻՏ ԽՈՍՐՈԵՒԱ
akhosroyeva@yahoo.com

Այսօր, երբ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության եւ հայ պատմագիտության կարեւորագոյն հիմնահարցերից մէկը դարձել է միջազգային հանրության կողմից Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման եւ պահանջատիրութեան խնդիրը, այդ համապատկերում կարեւորութիւն է ստանում Օսմանեան Կայսրութիւնում ցեղասպանութեան ենթարկուած միւս ժողովուրդների պատմութեան լուսաբանումը եւս:

Իր անցած ողբերգական ճակատագրով առանձնանում է նաեւ ասորի ժողովուրդը, որը հայ ժողովրդի նման դարձաւ թուրքական բիրտ ու վայրագ քաղաքականութեան զոհը: Տուեալ հիմնահարցի լուսաբանումը կարեւորում է նաեւ նրանով, որ այն ծանրակշիռ ապացոյց եւ կռուան է հանդիսանում աշխարհի երկրների, այդ թւում՝ Թուրքիայի կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման գործընթացում, մանաւանդ, երբ դեռ ոչ-այնքան վաղեմի իրենց նախնիների օրինակին հետեւելով՝ ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետութեան պաշտօնատար այրերը, ինչպէս նաեւ մեծ տէրութիւնների քաղաքականութիւնն արդարացնող բազմաթիւ հեղինակներ, իրենց գործերում խեղաթիւրում են պատմական ճշմարտութիւնը, փորձում թաքցնել Ցեղասպանութեան իրողութիւնը՝ ծուռ հայելու մէջ ներկայացնելով ճշմարտութիւնը:

1914-1918՝ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին թուրքական աւանդական ջարդարարական քաղաքականութիւնը հասաւ իր գագաթնակէտին: Այն հիմնաւորապէս փոխեց ասորի ժողովրդի յետագայ ճակատագիրը: Ասորիները դարձան երիտթուրքերի յարձակումների, դաժանութիւնների եւ բռնութիւնների զոհ: Օսմանեան զինուորները, քրդական եւ իրանական ոստիկանական խմբաւորումների օգնութեամբ, հարիւր հազարաւոր ասորիների միտումնաւոր կերպով պարբերաբար ենթարկում էին դաժան

կոտորածների, ջարդերի, խոշտանգումների, առեւանգման, արտաքսման, մշակութային եւ էթնիկ հալածանքների: Մեր խորին համոզմամբ, Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին ասորիների հանդեպ կիրառուած այդ լայնատարած բռնութիւնները միանշանակ կարելի է որակել որպէս ցեղասպանութիւն, ինչը ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովի կողմից 1948 Դեկտեմբերի 9ին ընդունած «Ցեղասպանութեան Յանցագործութեան Կանխարգելման Եւ Դրա Համար Պատժի Մասին» Ուխտի¹ համաձայն՝ ժամանակակից եզրն է ազգային, էթնիկ, ցեղային կամ կրօնական խմբի մասնակի կամ ամբողջական ոչնչացման նպատակով իրականացուող սպանութեան որակման: Զանգուածային «էթնիկ մաքրման» այդ յանցագործութեան մեղքն ամբողջովին եւ իրաւացիօրէն ընկնում է երիտթուրքերի կառավարութեան վրայ:

Առաջնորդուելով համաթուրանականութեան եւ համաթուրքականութեան քաղաքականութեան սկզբունքներով՝ երիտթուրքերը չէին ճանաչում հայերի, ասորիների, յոյների եւ այլ ժողովուրդների ազգային իրաւունքները:

Բազմաթիւ ապացոյցներ՝ բացայայտուած ինչպէս օսմանեան բարձրաստիճան սպաների խոստովանութիւնների միջոցով², այնպէս էլ մեծ տէրութիւնների դիւանագէտների³, օտարազգի միսիոներների⁴, ժամանակի մամուլի⁵, արխիւային փաստաթղթերի⁶, եւ վերջապէս՝ ականատեսների վկայութիւնները⁷ հաստատում են, որ ասորիների ցեղասպանութիւնը նախօրօք ծրագրուած, կազմակերպուած եւ նպատակային ոճրագործութիւն էր:

Օսմանեան Կայսրութիւնում ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորգընթաուը նկարագրելով հայերի հալածանքները՝ նշում է, որ «*մի փոքր փոփոխուած ձեւով՝ նոյնը կարելի է ասել նաեւ յոյների եւ ասորիների մասին*»⁸: Նա պնդում է, որ «*աքսորի եւ զանգուածային կոտորածների ճիշդ նոյն մեթոդները աւելի մեծ ծաւալով իրագործուել են ոչ միայն յոյների, այլեւ հայերի, ասորիների, նեստորականների հանդէպ*»⁹: Ըստ դիւանագէտի՝ զոհերի թիւն ընդգրկում էր ոչ միայն 1,5 միլիոն հայեր, այլ երկու միլիոն քրիստոնէայ բնակչութիւն, որոնք «*յոյներ, ասորիներ եւ հայեր*» են¹⁰:

Հայ եւ ասորի խաղաղ բնակչութեան ոչնչացումը երիտթուրքերի խելայեղ ծրագրի՝ քրիստոնեաների բնաջնջման գործընթացի մի մասն էր: Ըստ Մորզընթաուի գրառումների՝ երիտթուրքերը որոշել էին «ստեղծել մի պետութիւն՝ բացառապէս միայն թուրքերի համար», եւ այդպիսով նրանց «ազգը թուրքացնելու բոլորն ցանկութիւնը տրամաբանօրէն պահանջում էր քրիստոնեաների բնաջնջում»¹¹: 1910ին՝ Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն Կուսակցութեան (ՄԵԱԿ) պարագլուխների կայացրած համագումարում, քննարկուեցին թէ որքան «արդիւնաւէտ կը լինի բոլոր թուրքալեզու ազգերի լիակատար օսմանացումը, բայց պարզ է, որ այդ ցանկութիւնը հնարաւոր չէ իրագործել համոզելու միջոցով եւ պէտք է դիմել բանակի ուժի օգնութեանը»¹²: 1911ին մի յայտնի երիտթուրք յայտարարեց, որ «ազգերը, որոնք մնացել են իրենց կայսրութիւնում հնազոյն ժամանակներից, պատկանում են օտար եւ վտանգաւոր մոլախոտերի դասին, որոնց պէտք է արմատախիլ անել»¹³:

«Մաքրագործելու» քաղաքականութիւնը, որի նպատակն էր ձերբազատուել «օտար ժողովուրդներից», ի կատար էր ածում տեղական սպաների եւ կենտրոնական կառավարութեան սերտ կապի միջոցով: Ստեղծուեց «Յատուկ Կազմակերպութիւն»ը (Teşkilat-ı Mahsusa), որն աւելի քան 30.000 զինեալներից կազմուած ուժ էր: Այն ընդգրկում էր սպաներ եւ յանցագործ խմբաւորումներ, որոնք ենթարկւում էին Օսմանեան Բանակի բարձրաստիճան սպաներին եւ ՄԵԱԿի քաղաքական առաջնորդներին: Յատուկ Կազմակերպութիւնը դարձաւ քրիստոնեայ ազգերի միջեւ «խտրականութիւն չղնող զանգուածային սպանութեան գործիք»¹⁴:

Ասորի ժողովրդի կոտորածները տեղի են ունեցել նոյն հանգամանքներում, նոյն միջավայրում եւ նոյն ժամանակահատուածում, ինչ՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը: Թուրքերն ասորիների՝ քրիստոնեայ ինքնութիւնը պահպանելու կամքը եւ մշակութային տոկունութիւնը ընդունում էին որպէս պանթուրքական ազգութեան ստեղծման խոչընդոտ: Հայերի հետ մէկտեղ ասորիները հետապնդուել են որպէս ոչ-թուրք քրիստոնեաների մի խումբ, իսկ թէ ինչի՝ համար՝ կարող է բացատրուել միայն ՄԵԱԿի էթնիկ եւ կրօնական բացառիկութեան մասին վճռական գաղափարախօսութեամբ:

Ըստ թուրք պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի՝ ՄԵԱԿը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմից առաջ *«Օսմանեան Կայսրութիւնում ձեւաւորել էր քրիստոնէայ ազգերի դէմ ուղղուած քաղաքականութիւն, որն սկսեց իրագործուել յոյների դէմ եւ պատերազմական տարիների ընթացքում ընդարձակուեց՝ ընդգրկելով ասորիներին, եւ մասնաւորապէս՝ հայերին: Դա մի քաղաքականութիւն էր, որն ի վերջոյ վերածուեց ցեղասպանութեան»*¹⁵:

Թուրքիայի Ներքին Գործերի նախարար Թալէաթ փաշան գերմանական դեսպանատան աշխատող դոկտոր Մորթմանի հետ զրոյցի ժամանակ հաղորդել էր, որ *«թուրքական կառավարութիւնը, օգտուելով պատերազմական իրավիճակից՝ վերջնականապէս կը ձեռքազատուի ներքին թշնամիներից՝ քրիստոնէաներից, չվախենալով անգամ օտար երկրների դիւանագիտական միջամտութիւնից»*¹⁶: Նոյնը կրկնում էր նաեւ Բեհաեդդին Շաքիրը, որը ՄԵԱԿի հիմնադիր անդամներից էր. *«Պատերազմի մէջ ենք. Եւրոպայի եւ մեծ պետութիւններու միջամտութեան վախ չկայ. աշխարհի մամուլն ալ չի կրնար բողոք բարձրացնել. եթէ ըլլայ իսկ, ոեւէ արդիւնք չ'ունենար, յառաջիկային խնդիրը կատարուած իրողութիւն մը կը դառնայ: (Չայները կը դադրին, եւ ոչ ոք բողոք բարձրացնելու համարձակութիւն կ'ունենայ): Այս բացառիկ կացութեան նրբութիւններէն առաւելագոյն չափով պէտք է օգտուինք: Նման առիթ մը ամէն ժամանակ չի ներկայանար»*¹⁷:

Յետագայ իրադարձութիւնները ցոյց տուեցին, որ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին թուրքերն իրօք չվախեցան մեծ տէրութիւնների միջամտութիւնից եւ իրականացրին Օսմանեան Տէրութեան մի շարք հպատակ ժողովուրդների կոտորածներ: Զանգուածային ջարդերից ու բռնագաղթից զերծ չմնացին նաեւ ասորիները: Չմոռանանք, որ մինչեւ այս պատերազմը, ասորիների մի մեծ զանգուած արդէն ենթարկուել էր ցեղասպանական քաղաքականութեան, ինչը որոշ իմաստով պէտք է աւելի հեշտացնէր ասորիների համատարած ոչնչացումն Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում: Դեռ ԺԹ. դարի վերջին սուլթան Աբդուլ Համիդ Բ.ի կազմակերպած ջարդերին (1894-1896) Օսմանեան Կայսրութեան տարբեր քրիստոնէաբնակ վայրերում

300.000 հայերի հետ մեկտեղ զանգուածային կոտորածներին զոհ էին գնացել նաև 55.000 ասորիներ¹⁸:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմից առաջ ասորական գիւղեր կային Օսմանեան Կայսրութեան արեւելեան շրջաններում՝ Արեւմտեան Հայաստանի Վանի Վիլայէթի Հաքեարիի Սանջակում, ինչպէս նաև Էրզրումի, Դիարբէքիի, Բիթլիսի, Խարբերդի, Սեբաստիայի նահանգների, Իրանի Ուրմիայի, Իրաքի Մոսուլի եւ Սիրիայի հիւսիս-արեւմտեան տարածքներում: Այստեղ ապրում էր մօտ մէկ միլիոն ասորի ժողովուրդ՝ միասնական լեզուով, մշակոյթով, ազգային սովորոյթներով¹⁹: Նրանք ենթարկւում էին իրենց հոգեւոր առաջնորդ Մար-Շիմուն Բենիամինին, ում նստավայրն էր համարւում Վանի Նահանգի Հաքեարիի Սանջակի Քոչանիս գիւղը²⁰:

Ա. Աշխարհամարտն սկսուելուն պէս, Մար-Շիմունը բազմիցս դիմեց ռուսական իշխանութիւններին՝ իր ժողովրդի պաշտպանութիւնն ապահովելու համար զէնք ստանալու խնդրանքով, սակայն նրա ջանքերն անցան ապարդիւն: Պատերազմի ժամանակ ստեղծուեց դժոխային մի իրավիճակ. թուրքական իշխանութիւնները սկսեցին լուրեր տարածել, թէ իբր Բուսաստանը ասորիներին զինում է ընդդէմ քրդերի՝ դրանով իսկ քրդերին լարելով ասորիների դէմ: Ասորիների կոտորածները, որոնք ունէին ցեղասպանական բնոյթ, շարունակւում էին Օսմանեան Կայսրութեան գրեթէ բոլոր ասորաբնակ շրջաններում: Զանգուածային ջարդերն ու արինահեղութիւնները հասնում էին աննախադէպ մակարդակի: Ասորական գիւղերն ու քաղաքները թալանուեցին՝ կազմակերպուած ամբոյսի կամ քրդական յանցախմբերի կողմից: Հարիւր հազարաւոր մարդիկ տարհանուեցին իրենց բնօրրանից, նրանց ունեցուածքը կողոպտուեց, հազարաւոր ասորի կանայք եւ աղջիկներ բռնութեամբ քշուեցին թուրքական եւ քրդական հարէմներ: Արինահեղութիւնը կատարւում էր բարբարոսաբար, առանց հաշուի առնելու սեռ կամ տարիք²¹:

Դիարբէքիի Նահանգի ասորի քահանայ Ջոզէֆ Նայիմը վկայում է. *«1915 Ապրիլի 8ից սկսած իրենց փայրերում ահաւոր ջարդեր են տեղի ունեցել. թուրք զինուորները 16 տարեկանից բարձր ասորի տղամարդկանց հաւաքում էին, ծեծում, խոշտանգում, սպանում, ապա փաթթոցներ հազցնում գլուխներին*

ու նկարում, որ յետոյ ապացուցեն աշխարհին, թե իբր քրիստոնեաներն են հալածել մահմեդականներին եւ ոչ թե հակառակը»²²:

Դիարբեքիի Նահանգի քրիստոնեաների բնաջնջումը ղեկավարում էր նոյն վիլայեթի վալի Ռեշիդ բէյը: Թուրքական ջարդերից յատկապէս տուժեցին Մարդինի, Միդիաթի եւ Ջեզիրէի ասորիները: 1916ին *Martyred Armenia* ամերիկեան հրատարակութիւնը արաբերէն բնագրից թարգմանեց կոտորածների ականատես, ազգութեամբ արաբ Ֆայեզ էլ Ղոսէյնի յօդուածը, որտեղ հեղինակն անդրադարձել էր Դիարբեքիի ասորիների կոտորածներին: Նա գրում էր. «Միդիաթում եւ Մարդինում հրաման արձակուեց՝ այժմ սպանել միայն հայերին, իսկ միւս բոլոր համայնքների ներկայացուցիչներին ձեռք չտալ: Ասորիներն իմանալով իրենց եղբայրների (հայերի) դժբախտութեան մասին՝ անմիջապէս ամրացան Միդիաթի մօտակայ երեք գիւղերում եւ հակահարուած հասցրին թուրքական զօրքին՝ ցուցադրելով քաջութեան վատ օրինակներ: ...Այդ ազգի ներկայացուցիչները շատ լաւ գիտակցում էին, որ իրենք գործ ունեն մի ստախօս պետութեան հետ, որը վաղը ետ կը վերցնի իրենց ձեռք չտալու խոստումը եւ աւելի ուժգնօրէն կը հարուածի նրանց, ում երէկ ներում էր շնորհել»²³:

Այդ ինքնապաշտպանական մարտերից յետոյ թուրքական կառավարութիւնը ստիպուած էր նոր զօրքեր ուղարկել այստեղ, որոնք էլ արեան մեջ խեղդեցին Տիգրանակերտի ասորական համայնքի 80 ընտանիքների: Արաբ ականատեսի վկայութիւնների համաձայն՝ ասորական բոլոր տների կտուրներից արիւն էր հոսում²⁴:

Մարդինում՝ ֆրանսիական քարոզիչների շէնքում, սպանդի ենթարկուեցին 6.000 ասորիներ, 5.000ի չափ ասորիներ մահացան քաղցից եւ հիւանդութիւններից: Գետնին թափուած էին երեխաների դիակներ. ոմանք կտրուած ձեռքերով, ոմանք էլ խեղդուած սեփական մազերով²⁵:

Վանի նահանգապետ Ջեւէթ Բէյը ստեղծել էր 8000 զինեալներից բաղկացած «մսագործների զունդ», որոնք կազմակերպում էին աննախընթաց ջարդեր²⁶:

1915ին Մշակ թերթը «Վանի Կոտորածը եւ Ինքնապաշտպանութեան Կոիւր» վերնագրով յօդուածում

մանրամասն նկարագրելով Վանում տեղի ունեցած ջարդերը, աւելացնում էր. *«Ջեդէթ Բէլը ջանք չխնայեց բնաջնջելու քրիստոնեայ հայերին ու ասորիներին. քարուքանդ արեց նրանց տները եւ նրանց փոխարեն իսլամ գաղթականներ բնակեցրեց»*²⁷:

Այդ ժամանակ Հաքեարիի ասորի աշիրէթները, Մար-Շիմունի կոչով, ապստամբութիւն բարձրացրին Ջեդէթ Բէլի դէմ: Թուրքական կառավարութիւնը, համալրելով իր զօրքերը, որոնց միացան նաեւ տեղի քրդերը, յարձակման հրաման արձակեց: 1200 ասորի մարտիկներից մօտաւորապէս կէսը զոհուեց անհաւասար մարտում: Այդ դէպքերը վերապրածներից մէկը պատմում է. *«Սկսուեց քրիստոնեաների սարսափելի կոտորած, որի հետեւանքով զոհուեց Գեւարի շրջանի 30 գիւղերի գրեթէ ողջ բնակչութիւնը: Եթէ ռուսները օգնեն, ապա ասորիները կը փրկուեն, իսկ եթէ ոչ՝ ապա բոլորը կը կոտորուեն, քանի որ նրանք չունեն ո՛չ բաւականաչափ զէնք, ո՛չ էլ փամփուշտ»*²⁸: Պետք է նշել, որ անգամ այսպիսի պայմաններում, առանց ռուսական զօրքի օգնութեան, ասորիները 14 կատարեալ յաղթանակներ տարան թուրքերի նկատմամբ²⁹:

1915 Յունիսի սկզբին ասորիների զանգուածային կոտորածներ տեղի ունեցան Վանի հիւսիսային մասում, Թիմարում եւ Թիումում: Պատրիարքի նստավայր Քոչանիսը աւերեցին քրդերը: Հրդեհուեց պատրիարքարանի շէնքը: Սրի քաշուեց 17.000 ասորի³⁰:

Գերմանացի հասարակական գործիչ, դէպքերի ականատես Եռհաննէս Լեփսիուսը գրում էր. *«Թուրքերը Վան քաղաքի դարպասների մօտ, գլխաւոր փողոցներից մէկում կախաղան բարձրացրին բազմաթիւ անմեղ ասորիների: Իսկ երբ նրանցից ոմանք փորձեցին զէնքի դիմել եւ պաշտպանուել, բոլորն էլ ձերբակալուեցին եւ սպանուեցին: ...Կ'ուզեմ լռութեամբ անցնել այս զարհուրելի իրողութեան վրայով: ...Վանի, Մալմաստի, Ուրմիայի եւ Սաւուջբուլաղի հայերի ու ասորիների միջեւ բնաւ խտիր չդրին»*³¹:

1915 Յունիսի 30ին Խարբերդի Նահանգի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Դէյիսը դեսպան Մորգընթաւուին գրում էր. *«Թուրքերը քրիստոնեաներին ոչնչացնելու մէկ այլ ձեւ էլ են գտել՝ տարագրութիւնը: ...Շաբաթ օրը, Յունիսի 28ին, հրապարակաւ յայտարարուեց, որ բոլոր հայերն ու ասորիները հինգ օրուա*

ընթացքում պետք է լքեն քաղաքը»³²: Այսպես սկսուեց հայերի եւ ասորիների տարագրութիւնը Խարբերդից: Այն շարունակուեց մինչեւ Սեպտեմբերի 26ը, երբ վալին յայտարարեց, որ այսուհետեւ քրիստոնեաները չեն տարագրուելու: Մարդիկ հաւատացին եւ սկսեցին դուրս գալ իրենց ապաստարաններից: Սակայն, շատ չանցած, Նոյեմբերի 4ին, ոստիկանութիւնը հրաման ստացաւ ձերբակալել շուկայում գտնուող բոլոր հայերին ու ասորիներին: Դէյիսի վկայութեամբ՝ *«Երեք ժամ յետոյ քաղաքի բանտում առեւացան եւս 500 անմեղ բանտարկեալներ»³³*:

1915 Յուլիսին Բիթլիսի Նահանգից Վրաստան հասած հայ ու ասորի գաղթականները պատմում էին, որ *«իրենց վիշապէտում բոլոր քրիստոնեաներին մէկ-մէկ կանչում էին ոստիկանութիւն եւ պահանջում, որ յանձնեն զէնքերը, իսկ չենթարկուելու դէպքում՝ սպառնում էին սպանել: Այնուհետեւ 50-60 հոգու միասին կապելով՝ գցում էին Վանայ Ծովը»³⁴*:

Թուրքերը, սպանուած հայերի եւ ասորիների դիակները թաքցնելու հարցում հետեւողական չէին: Չնայած իշխանութիւնների՝ դիակները թաղելու հրահանգին, սպանութիւնների անմիջական կազմակերպիչները ո՛չ-միշտ կատարում էին այս պահանջը: Դրա փոխարէն դիակները թաքցնելու համար յաճախ օգտագործում էր ցանկացած բնական եւ արհեստական միջոց. գոհերի դիակները նետում էին ձորերի, քարայրների, լճերի, գետերի մէջ, թաքցում անտառներում: Օրինակ, 1915 Յուլիսին Դիարբեքիւրի վալին հետեւեալ հեռագիրն է ուղարկել 4րդ բանակի հրամանատար Ջեմալին, որն անհանգստութիւն էր յայտնել Եփրատ Գետի հարաւային մասում ջրի երեսին յայտնուող դիակների կապակցութեամբ. *«Եփրատն առնչութիւն չունի մեր վիշապէթի հետ, հաւանական է, որ այդ դիակները գալիս են Էրզրումի եւ Խարբերդի կողմերից: Այստեղ, ապստամբութեան ընթացքում սպանուածների դիակները նետում են ամալի վայրերում գտնուող քարայրները կամ էլ այրում են: Թաղելը բացառուած է»*: Յաճախ էլ դիակները պարզապէս թողնում էին տարագրութեան ճանապարհին: Այդ է պատճառը, որ նման գործելակերպն անհանգստացրել էր թուրք իշխանութիւններին: Այսպէս, 1915 Սեպտեմբերին Թալէաթը Հալէպի Կուսակալութեանը հետեւեալ ծածկագիր նամակն է ուղարկում. *«Մեզ տեղեկութիւններ են հասնում, թէ օտար*

սպաները, տեսնելով ճանապարհների երկայնքով դիզուած ծանօթ անձնաւորութիւնների դիակները, լուսանկարում են դրանք: Յանձնարարում են, որպէսզի անմիջապէս թաղէք այդ դիակները եւ այլեւս այդ կերպ մէջտեղ չձգէք»³⁵:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին ասորիների ջարդեր իրականացուեցին նաեւ 1914 Նոյեմբերի 2ին իրեն չեզոք երկիր յայտարարած Իրանի տարածքում: Բանն այն էր, որ գերմանական եւ թուրքական հրամանատարութիւնների մշակած ծրագրում ռազմական գործողութիւններ էին նախատեսուել նաեւ Իրանում, որի տարածքը Գերմանիան եւ Թուրքիան ուզում էին օգտագործել որպէս միջանցք՝ դէպի Բաքուի նաւթային շրջանները եւ այնուհետեւ՝ Միջին Ասիան գրաւելու համար: Ուստի Հիւսիսային Իրանը եւս վերածուեց հակամարտող երկու ճամբարների ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմի:

1914 Նոյեմբերի 14ին Ուրմիայում Ռուսաստանի փոխիւպատոս Վեդենսկին հեռագրեց, որ թուրքերը նպատակ ունեն գրաւել Ուրմիայի շրջանը՝ այստեղից երկու ուղղութիւններով՝ Խոյ-Ջուֆա եւ Սուլդուզ-Սաւուջբուլաղ, յետագայում Թաւրիզի շրջան դուրս գալու համար: Այս պայմաններում ռուսական հրամանատարութիւնը դիմեց այնպիսի մի հակաթուրքական ուժի աջակցութեանը, որպիսին Ուրմիայում եւ նրա շրջակայքում ապրող 70.000 ասորիներն էին: 1914 Յուլիսի 23ին Ռուսաստանի Արտաքին Գործերի նախարար Սերգեյ Սազոնովը Ռազմական նախարար Վլադիմիր Սուխոմլինովին գրում է. «Կասկած չկայ, որ Թուրքիայի հետ պատերազմում մեզ էական օգնութիւն կարող են ցոյց տալ տեղի ասորիները»³⁶:

1914 Սեպտեմբերին Ուրմիայում կազմաւորուեցին ասորական 11 զինեալ ջոկատներ³⁷:

Իրանական իշխանութիւնները թշնամական դիրք էին բռնել ռուսական զօրքերի նկատմամբ՝ իրենց տարածք մտնելու կապակցութեամբ, այդ քայլը գնահատում էին որպէս չեզոքութեան խախտում: Նրանք չէին թաքցնում նաեւ իրենց դժգոհութիւնը ասորական ջոկատների կազմաւորման դէմ, ուստի չէին արգելում, որ Մոսկւից իրենց երկիր մտնեն թուրք-քրդական ջոկատներ՝ ռուսական բանակի դէմ յարձակողական գործողութիւններ ծաւալելու համար: Այսպիսով, Արեւմտեան Իրանում սկսուեցին զանգուածային բռնութիւններ, որտեղ յատկապէս տուժեցին

Ուրմիայի տարածաշրջանի ասորիները: Նրանց գիւղերն ամբողջովին հրդեհուեցին եւ թալանուեցին քրդերի կողմից:

Միայն 1914 Սեպտեմբերին հրդեհուեց աւելի քան 30 հայկական եւ ասորական գիւղ³⁸: 1914 Հոկտեմբերի 3ին Վեդենսկին տեղի նահանգապետի հետ այցելում է քրդերի, թուրքերի եւ իրանական խուժանի կողմից ւերուած ասորական Անգար, Ալուաշ եւ այլ գիւղեր: *«Ամէնուրեք,- գրում է նա,- առկայ են ջիհադի արդիւնքները: ...Անգար գիւղում եւ տեսայ ասորիների հրկիզուած դիակներ, որոնց փորերը խոցուած էին մեծ սրածայր ցցերով: Ասորիների շինութիւնները հրդեհուած եւ ւերուած են: Հարեւան գիւղերի հրդեհը դեռ շարունակում է: Ասորիների ընտանիքները հաւաքուել էին քաղաքի մօտակայ դաշտերում»:* Իսկ 1914 Հոկտեմբերի 24ի հեռագրում Վեդենսկին հաղորդում է. *«Փախստականների հոսքը շարունակում է: Լուրեր են շրջում սպասուող նոր սպանդի մասին»*³⁹:

Ա. Աշխարհամարտի Կովկասեան Ճակատում եւ Սարիղամիշի գծին զուգահեռ (1914 Դեկտեմբեր-1915 Յունուար) թուրքական զօրքերն աւելացրին իրենց ռազմական գործողութիւնները Ուրմիայի շրջանում գործող ռուսական ուժերի դէմ: Թուրքական յարձակումներից անհանգստացած՝ Կովկասի փոխարքայ Վորոնցով-Դաշկովը կարծում էր, թէ Ուրմիայի ռուսական ջոկատը, որն առանձնացուած էր հիմնական զօրքից, կարող է հեշտութեամբ ոչնչացուել թուրքերի մեծաքանակ ուժերի կողմից: Այդ իսկ պատճառով, 1914 Դեկտեմբերի 20ին նա հրամայում է զօրավար Ֆիոդոր Չեռնոգուբովին՝ Ուրմիա քաղաքից հանել իր զօրքերը եւ շարժուել Խոյի ուղղութեամբ: Ռուսական բանակի անակնկալ ու չարդարացուած այդ նահանջը ողբերգական հետեւանքներ ունեցաւ Իրանում բնակուող ասորիների եւ հայերի համար: Թուրք զօրքերը քրդական ջոկատների հետ համատեղ կազմակերպեցին ասորի եւ հայ բնակչութեան զանգուածային ջարդեր:

Բազմաթիւ ասորիներ, թողնելով ամէն ինչ, փախան՝ թշնամու ձեռքը չընկնելու. *«Միայն 1915 Յունուարի 2ին եւ 3ին ռուսական զօրքերի հետ միասին Ռուսաստանի տարածք գաղթեցին 25.000 ասորիներ»*⁴⁰:

Արիւսիային փաստաթղթերը, յատկապէս Կովկասեան Գլխաւոր Կոմիտէի հաղորդած տուեալները ցոյց են տալիս, որ այս

ժամանակաշրջանում Ուրմիայից, Սալմաստից եւ Խոյից Ռուսաստանի տարածք են գաղթել 63,000 գաղթականներ, որոնցից 30,000ը հայեր էին, 33,000ը՝ ասորիներ⁴¹: Գաղթականների կեսը ճանապարհին մահանում է քաղցից եւ հիւանդութիւններից: Մեծ մասը զոհ էր գնում համաճարակներին. յատկապէս շատ էին երեխաների կորուստները: Այս գաղթերի կապակցութեամբ անգլիացի մի ականատես վկայում է. *«Բմ ամառ բացուեց մերժուած մի ժողովրդի ողբերգական գաղթի ճակատագրի պատկերը. ես խօսում եմ ասորիների մասին»*⁴²:

1915 Յունուարին ոստիկանական մի ջոկատ Քաչալի Խանի գլխավորութեամբ շրջապատեց Ուրմիայի ամենամեծ ու ամենահարուստ ասորական Գուլփաշան գիւղը, որտեղ ապրում էր 300 ծովս` շուրջ 2500 ասորի բնակչութիւն, եւ քարուքանդ արեց այն: Բոլորը, բացի միքանի հարիւրի հասնող ասորիներից, սպանուեցին⁴³:

Գուլփաշանից բացի, կոտորածներ տեղի ունեցան նաեւ ասորական Գեօքթեփէ, Աղա, Խոսրովա, Հաֆթուան եւ այլ գիւղերում. ւաւերուեցին տեղի դպրոցներն ու եկեղեցիները: Խոսրովա գիւղում, օրինակ, քրդերը մի տեղ հաւաքելով ասորի բնակչութեանը, այդ թում նաեւ այն գաղթականներին, որոնք այստեղ էին հասել շրջակայ գիւղերից, մօտ 7000 մարդ, բոլորին կոտորեցին⁴⁴: Այստեղ մի այգու մեջ հարիւրից աւելի կուտակուած դիակներ են յայտնաբերուել: Ականատեսներից մէկը վկայում է. *«Մի պատի տակ եւ տեսայ հինգ դիակ, որոնց միասին կապել էին, խողխողել եւ պատը փլցրել նրանց վրայ»*⁴⁵: 300 մարդ ողջակիզուեց Աղա գիւղի ասորական եկեղեցում⁴⁶: Գեօքթեփէի վանքում ապաստանած 70 ասորիների հրկիզելուց յետոյ, գիւղի 60 պաշտպանների ձեռքերը կապեցին եւ գնդակահարեցին: 200 կանանց տարան թուրքական հարէմներ: Գեօքթեփէի գերեզմանները լցուած էին դիակներով⁴⁷: Մօտակայքում գտնուող Խանիշա գիւղում, ուր բնակւում էին 50 տուն հայեր ու ասորիներ, թուրքերը ոչ մի քրիստոնէայի չխնայեցին: Այս նոյն ժամանակամիջոցում քրդերը մտան Փաթաուր ասորական գիւղը, ւաւերեցին այն` սրի քաշելով տեղի բնակչութեանը⁴⁸:

1915 Ապրիլի 20ին, ռուսների կողմից Դիլիմանի գրաւումից գազազած, թուրքերը մօտակայ 20 ասորական գիւղերի բնակիչներին սրի քաշեցին: Այստեղ, միքանի հարիւր ասորի

կանանց մերկացնելով՝ հանեցին կենտրոնական փողոց: Նրանց տրուեց մէկ ժամ՝ որոշում կայացնելու՝ եւ փոխելու իրենց կրօնը...: Ականատեսի վկայութեամբ՝ Դիլիմանի կենտրոնական փողոցով հոսում էր այդ սպանուած կանանց արիւնը⁴⁹:

Մաուջբուլադում կատաղի մարտեր ծաւալուեցին ասորիների եւ քրդերի միջեւ: Սպանդից փրկուելու միակ ելքը գաղթն էր. բազմաթիւ մարդիկ բռնեցին աքսորի ճանապարհը:

Ասորիների զանգուածային ջարդերը շարունակուեցին մինչեւ Առաջին Աշխարհամարտի վերջը՝ ինչպէս Արեւմտեան Հայաստանի վիլայեթների, այնպէս էլ Իրանի Ուրմիայի ասորաբնակ վայրերում: Այս ցեղասպանութեան ընթացքում ասորի ազգը կորցրեց իր ժողովրդի երկու-երրորդը:

1916 Նոյեմբերին *Նիւ Եորք Թայմզը* տպագրեց բժիշկ Ուիլիլմ Բոքուէլի «Հայերի Եւ Ասորիների Զոհերի Թիւը» վերնագրով մի յօդուած, որտեղ հեղինակը, պատմելով Թուրքիայի հայկական կոտորածների մասին, անելացնում է. *«միայն հայերը չեն, որ անբախտ են. ասորիներին նոյնպէս ոչնչացրին եւ իւրաքանչիւր տասներորդին հնձեցին: ...Այդ ազգի ներկայացուցիչներից շատ շատերը կործանուեցին, սակայն ոչ ոք չգիտի, թէ որքան...»*⁵⁰:

Ամերիկեան մէկ այլ պարբերական՝ *Atlantic Monthly*-ն, գրում է. *«Վեց ամսուայ ընթացքում երիտթուրքերը արեցին այնքան, որքան չկարողացան անել հին թուրքերը վեց դարերի ընթացքում: ...Հազարաւոր ասորիներ անհետացան աշխարհի երեսից»*⁵¹:

Իսկ 1919 Նոյեմբերին «Ֆրանսիական Ասիա» պարբերականը նշում է, որ *«ասորիների կոտորածները յիշեցնում են հայկական ջարդերը: Եւ քանի որ քառորդ միլիոն նահատակներ ունեցած այս ժողովրդի մասին անելի քիչ է խօսուել, ուստի պէտք է այդ մասին յայտնել աշխարհին»*⁵²:

Այսպիսով, Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում երիտթուրքերի քաղաքականութիւնն ընդդէմ ասորի ժողովրդին՝ թոյլ է տալիս եզրակացնելու, որ կատարուածը միջազգային օրէնքի չափանիշներով միանշանակ ցեղասպանութիւն էր: Օսմանեան Թուրքիան եւ մեծ տէրութիւնները յանցաւոր են ինչպէս հայերի, այնպէս էլ ասորիների արիւնալի սպանդի մէջ: Այն ծրագրուած, համակարգուած ցեղասպան քաղաքականութիւն էր, որն *«ի պատիւ երիտթուրքերի»* շատ *«մեծ յաջողութեամբ»* իրագործուեց ընդդէմ ասորիների: Աշխարհամարտը կատարեալ

հնարաւորութիւն էր, որի միջոցով Օսմանեան Թուրքիան հասաւ իր նպատակին: Պատերազմը ոչ միայն կլանել էր աշխարհի գլխաւոր ուժերի աղբիւրները եւ ուշադրութիւնը, այլեւ ստեղծել էր բարոյապէս անորոշ մի մթնոլորտ, որտեղ զանգուածային դաժանութիւններն ու սպանութիւնները կարող էին արդարացուել կամ անգամ չնկատուել:

Երիտթուրքերի կողմից ասորիների ցեղասպանութիւնն իրագործելու յատուկ մտադրութիւնը վկայակոչում է ականատեսների վկայութիւնների եւ իրեղէն ապացոյցների միջոցով, եւ այս դէպքում խոստովանութիւնը եւ ցեղասպանութեան դիտաւորութեան ընդունումը նոյնիսկ դառնում են ոչ-անհրաժեշտ, որովհետեւ այն արդէն ակնյայտ է: Ասորի կանանց եւ երեխաների զանգուածային բռնաբարումները, նորածինների կոտորածը, յանցաւոր գործողութիւնները, որոնք կատարուում էին պարբերաբար նոյն էթնիկ խմբի հանդէպ եւ այդ խմբի վերարտադրողական գոյատեւման վտանգումը բաւարար են որպէս դիտաւորութեան ապացոյց: Ասորական բնակավայրերի եւ հողատարածքների բռնագրաւումը նպատակ ունէին զրկելու այդ ժողովրդին գոյատեւման համար անհրաժեշտ պայմաններից, քաղաքակիրթ եւ արժանապատիւ կեանքից, եւ, հետեւաբար, ոչնչացնելու ասորի ազգը: Նրանց աքսորը, ապրուստի միջոցներից, ապաստարանից եւ արժանապատիւ կեանքից զրկելը՝ ցեղասպանութեան բնորոշ քաղաքականութիւն էր:

Երիտթուրքերի կատարած գործողութիւնների հետեւանքով, այսօր ասորիները ստիպուած են բնակուել սփիւռքում՝ պետականութիւն չունեցող ժողովրդի կարգավիճակով: Նրանք յոյսով են, որ իրենց անցեալին խարսխուած մի պետութիւն, ինչպիսին Թուրքիան է, հարկադրուած կը լինի առարկայօրէն առերեսուել իր անցեալին՝ դրանով իսկ կանխելով ապագայում նման չարիքների կրկնութիւնը:

Միջազգային հանրութեան բարոյական պարտքն է քարձրաձայնել եւ ճանաչել այս պատմական անարդարութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ UN General Assembly Resolution 260 (III) of 9 December 1948:

- ² Taner Akçam, "The Ottoman Documents and the Genocidal Policies of the Committee for Union and Progress (Ittihat ve Terakki) Toward the Armenians in 1915," *Genocide Studies and Prevention*, 1, no. 2 (2006):
- ³ James Bryce, "preface," *Shall this Nation Die?* Joseph Naayem, New York, Chaldean Rescue, 1921. նաև՝ Henry I. Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, NY, Doubleday, Page & Co., 1918, վերատպն.՝ Reading, UK, Taderon Press, 2000. նաև՝ Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide*, New Rochelle, NY: Caratzas, 1989:
- ⁴ James Bryce and Arnold Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, ed. Ara Sarafian, Reading, UK: Taderon Press, 2000, էջ 146-49:
- ⁵ "Syrian Tells of Atrocities," *Los Angeles Times*, 15 December 1918, I-1. նաև՝ "Native Christians Massacred: Frightful Atrocities in Persia," *Los Angeles Times*, 2 April 1915, I-1. նաև՝ "Turks Kill Hundreds," *Washington Post*, 2 April 1915, 1. նաև՝ "More Violence by Turks," *Los Angeles Times*, 27 March 1915, II-1. նաև՝ "People Flee From Kurds," *Los Angeles Times*, 3 May 1915, I-2. նաև՝ "Turkish Horrors in Persia," *New York Times*, 11 October 1915. նաև՝ "Chaldean Victims of the Turks," *Times* (London), 22 November 1919, 11. նաև՝ "Urumiah Massacres. Death of 12,000 Nestorian Christians," *Times* (London), 9 October 1915. նաև՝ "Massacres Kept Up," *Washington Post*, 26 March 1915, 1. նաև՝ "Massacred by Kurds: Christians Unable to Flee from Urmia Put to Death," *Washington Post*, 14 March 1915, 10. նաև՝ "40 Die Daily in Mission," *Washington Post*, 11 April 1915, R4. նաև՝ «Ասորի Փախստականների Խնդիրը», *Մշակ*, Թիֆլիս, 16 Յունուարի 1915. նաև՝ «Փախստականների Մասին», *Մշակ*, 29 Յունուարի 1915. նաև՝ «Փախստականների Մասին», *Մշակ*, 4 Փետրուարի 1915. նաև՝ «Բսկապէս Դժոխք», *Մշակ*, 25 Փետրուարի 1915. նաև՝ «Կացութիւնն Ատրպատականում», *Մշակ*, 14 Մարտի 1915. նաև՝ «Ոճրագործների Ռիմակները», *Մշակ*, 19 Մարտի 1915. նաև՝ «Դրախտը Դժոխք Դարձրին», *Մշակ*, 27 Մարտի 1915. նաև՝ «Սալմաստի Կոտորածների Շուրջը», *Մշակ*, 10 Ապրիլի 1915. նաև՝ Հայկազուն, «Ուրմին (sic) Մարդկային Սպանդանոց», *Մշակ*, 11 Ապրիլի 1915. նաև՝ «Վանի Կոտորածը Եւ Ինքնապաշտպանութեան Կոչիւր», *Մշակ*, 6 Յունիսի 1915:
- ⁶ Ara Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. 1*, Watertown, MA, Armenian Review Press, 1993. նաև՝ Ara Sarafian (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Vol. 2*, Watertown, MA, Armenian Review Press, 1994. նաև՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ. նաև՝ Վրաստանի Պատմութեան Կենտրոնական Պետական Արխիւ. նաև՝ Ռուսական Դաշնութեան Պետական Արխիւ:
- ⁷ Thea Halo, *Not Even My Name*, New York, Picador, USA, 2000.
- ⁸ Morgenthau, էջ 214:
- ⁹ Նոյն:
- ¹⁰ "Morgenthau Urges Carving of Turkey", *Los Angeles Times*, 12 December 1918, I-1:
- ¹¹ Morgenthau, էջ 193:
- ¹² Panayiotis Diamadis, "The Assyrians in the Christian Asia Minor Holocaust," paper presented at the international conference "Assyrians after Assyria: Persecutions and Massacres of Syriac-speaking Christians," University of Sydney, Australia, 2 July 2000:

- ¹³ Նոյն:
- ¹⁴ Donald Bloxham, “The Armenian Genocide of 1915-1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy”, *Past and Present* 181 (2003), էջ 152:
- ¹⁵ Akçam, էջ 133-134:
- ¹⁶ Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914-1918: Sammlung Diplomatischer Aktenstücke, Herausgegeben und Eingeleitet*, Potsdam, Tempelverlag, 1919, էջ 26:
- ¹⁷ Աղէտէն Վերապրողներ, *Տէր Զօր*, Տպ. Պ. Էլէկեան, Փարիզ, 1955, էջ 258:
- ¹⁸ Naayem, էջ 274:
- ¹⁹ Սահակ Մեսրոպ, *Հայուն Տարեցոյցը*, Կ.Պոլիս, Տպ. Պալենց, 1913, էջ 67-68:
- ²⁰ Երուանդ Լալայեան, *Վասպուրական, Ազգագրութիւն, Ասորիներ, Թիֆլիս*, տպ. Մնացական Մարտիրոսեանցի, 1913, էջ 33:
- ²¹ Անահիտ Խոսրոեա, *Ասորիների Ցեղասպանութիւնն Օսմանեան Թուրքիայում Եւ Յարակից Թիրքաբնակ Վայրերում (XIX Դարի Վերջ-XX Դարի Առաջին Քառորդ)*, Երեւան, Հեղինակային Հրատ., 2004 :
- ²² Joseph Alichoran, *Du Génocide à la Diaspora: les Assyro-Chaldéens au XX Siècle*, Paris, Revue Istina, 1994, էջ 370:
- ²³ Richard D. Kioian, *The Armenian Genocide, News Accounts from the American Press (1915-1922)*, Richmond, CA, ACC Books, 1985, էջ 161:
- ²⁴ Ֆայեզ էլ Ղոսէյն, *Ջարդերը Հայաստանի Մէջ*, Մշակոյթի Բարեկամներ Մատենաշար. 1, Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1960, էջ 19-20:
- ²⁵ Halo, էջ 285:
- ²⁶ Anahit Khosroeva, “The Assyrian Genocide in the Ottoman Empire and Adjacent Territories,” *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, Richard Hovannisian (ed.), New Brunswick, New Jersey, Transaction Publishers, 2008, էջ 270:
- ²⁷ «Վանի Կոտորածը Եւ»:
- ²⁸ Մակիժ Արզումանեան, *Հայաստան 1914-1917*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1969, էջ 488:
- ²⁹ ՀՀ ԳԱԱ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, ֆոնդ 57, թղթապանակ 7, գործ 1, էջ 10:
- ³⁰ Խոսրոեա, էջ 66:
- ³¹ Եոհաննէս Լեւիսիուս, *Գաղտնի Տեղեկագիր, Հայաստանի Ջարդերը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Ասատուրեան Եւ Որդիք, 1919, էջ 113, 117:
- ³² Davis, էջ 143-144:
- ³³ Նոյն:
- ³⁴ «Փախստականների Վիճակը», *Մշակ*, 28 Յուլիսի 1915:
- ³⁵ Խոսրոեա, էջ 64-65:
- ³⁶ M. Lazarev, *Kurdskiy Vopros (1891-1917)* (Քրդական հարցը), Մոսկուա, 1972, էջ 296:
- ³⁷ Lev Sargizov, *Assiriytsi Stran Blijnego i Srednego Vostoka* (Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրների ասորիները), Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1979, էջ 36:
- ³⁸ Anahit Khosroeva, “The Assyrian Genocide as a Part of the Christian Genocide in the Ottoman Empire”, *The Regional Affairs (Scientific Journal)*, Volume 2 (5), Yerevan, Zangak-97, 2014, էջ 23:
- ³⁹ Sargizov, էջ 25-26:

-
- ⁴⁰ Abraham Yohannan, *The Death of Nation*, New-York-London, G.P. Putnam's Sons, 1916, էջ 120:
- ⁴¹ Վրաստանի Պատմության Պետական Կենտրոնական Արխիվ, ֆ. 13, ց. 21, գ. 2584, թ. 116:
- ⁴² Khosroeva, "The Assyrian Genocide in the Ottoman Empire and Adjacent", էջ 271:
- ⁴³ «Կացութիւնն Ատրպատականում», *Մշակ*, 14 Մարտի 1915:
- ⁴⁴ Նոյն:
- ⁴⁵ Ա.ԴՕ, *Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915 Թուականներին*, Երևան, Լոյս, 1917, էջ 121:
- ⁴⁶ Naayem, էջ 272:
- ⁴⁷ «Դրախտը Դժոխք Դարձրին»:
- ⁴⁸ Naayem, էջ 272:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 288:
- ⁵⁰ Kloian, էջ 183-189:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 193:
- ⁵² Alichoran, էջ 370:

THE ASSYRIAN GENOCIDE IN THE OTTOMAN EMPIRE:
BRIEF INTRODUCTION
(SUMMARY)

ANAHIT KHOSROYEVA
akhosroyeva@yahoo.com

The 20th century was the darkest chapter in the history of the Assyrian nation. It completely reshaped the destiny of the Assyrian minority in Ottoman Turkey, a minority that was repeatedly victimized by genocidal assaults over the past century, subjected to violence and forced conversions. The most significant persecution against the Assyrians was the Genocide in the Ottoman Empire which was perpetrated during the First World War, authored by the government of the Young Turks.

The Ottoman Empire's widespread persecution of Assyrian civilians during WWI constituted a form of genocide, the present-day term for an attempt to destroy a national, ethnic, or religious group, in whole or in part. Ottoman soldiers and their Kurdish and Iranian militia partners subjected hundreds of thousands of Assyrians to a deliberate and systematic campaign of massacre, torture, abduction, deportation, impoverishment, and cultural and ethnic destruction.

The genocide of the Assyrians took place under the same circumstances as the Armenian genocide. It was part of the same process, taking place in the same locations and at the same time as the Armenian genocide. Henry Morgenthau, who served as US ambassador in Constantinople until 1916, stated in his memoirs: "The Armenians are not the only subject people in Turkey which have suffered from this policy of making Turkey exclusively the country of the Turks. The story which I have told about the Armenians I could also tell with certain modifications about the Greeks and the Syrians (*Assyrian*)."

THE ARMENIAN COMMUNITY IN EGYPT: WORLD WAR I AND GENOCIDE 1914-1919¹

ARMIN KREDIAN
armin_kredian@yahoo.com

WWI, EGYPT AND THE ARMENIAN COMMUNITY

One of the most important changes on the international political scene brought about by World War I was the fall of the Ottoman Empire. The Ottoman decision to enter World War I at the end of October 1914 meant engulfing the entire Middle East in a primarily European war. On the other hand, because of the strategic importance of the Suez Canal, Great Britain dragged Egypt - which was under the suzerainty of the Ottoman Empire - into the war. On 4 August Britain declared war on Germany and pressured the Egyptian Prime Minister Hussein Rushdi to enter the war on the side of the Entente.² Rushdi reluctantly signed the August 5, 1914 Resolution, by which Egypt became a resentful war-time British ally.³

This Resolution created a critical situation between Egypt and its suzerain, the Ottoman Empire. As the latter was still officially neutral, it meant that Egypt no more recognized the sovereignty of the Sublime Porte.⁴ Thus, overnight Egypt became un-Ottoman without, however, becoming independent. This resulted in ambiguous international status for the Egyptian state. Between August and November 1914, relations between Egypt and the Ottoman Empire were tense but not totally cut off.⁵ When eventually the Ottoman Empire entered the War at the end of October 1914, it was to be against the Entente. The final rupture of relations between Egypt and the Sublime Porte came with Great Britain's declaration of war on the Ottoman Empire in November 1914 because the 5 August Resolution stipulated that Egypt cut off relations with Britain's enemies.⁶ This provided the British with the pretext they needed, and finally, on the 18th of December 1914, Egypt was declared a British Protectorate, and Hussein Kamil was made the Sultan of Egypt.⁷ Once the Protectorate was proclaimed, British rule in Egypt became absolute. In January 1915, Sir Henry McMahon arrived in Egypt as High Commissioner. Thenceforth and throughout the War years, as Latifa Salem points out, the Sultan of Egypt was considered an employee of the High Commissioner, while real authority was vested in the hands of the British "counselors" in the different departments of the Egyptian state machinery.⁸

The First World War proved to be a double calamity for Armenians throughout the world, and especially for the Armenians in the Ottoman Empire. At the outbreak of World War I, the Russo-Turkish frontier in Transcaucasia - established by the 1878 Berlin Congress after the Russo-

Turkish War - passed through Armenia dividing it into Ottoman Armenia to the west and Russian Armenia to the east. This made Armenia a theater of war throughout 1914-1918, as one of the major battle fronts of World War I. However, for the Armenians in the Ottoman Empire the Young Turk government's decision to use the opportunity offered by war conditions to annihilate its Armenian population had far more devastating consequences than the war itself.

On the eve of World War I, there existed in Egypt a small, (estimated at around 10,000)⁹ but organized, Armenian community. The story of the establishment of this community goes back to the reign of Mohammad 'Ali Pasha (1805-1848) during whose rule in Egypt there was a remarkable rise in the number and fortunes of the Armenians there.¹⁰ Under his patronage a great number of Armenians were either invited or attracted to Egypt as trustworthy and efficient functionaries. As Christians the Armenians did not present any threat to the Pasha either militarily or politically. It followed that the Pasha insured their loyalty to him as their sole patron and in less than half a century the Armenians who settled in Egypt accumulated great wealth and power.¹¹ A number of beys emerged among the expert craftsmen employed at the palace, the wealthy merchants and the state functionaries.¹² A few - like Boghos *bey* Yusufian and Artin *bey* Chrakian who successively held the position of *nazir* in Egypt's Commerce and European Affairs *diwan* until 1850 - reached international prominence.¹³ Influential Armenians such as Nubar *pasha*, Arakel *bey* d'Abro and Tigran *pasha* d'Abro continued to reach high positions as ministers and statesmen till the end of the 19th century.¹⁴ The Armenian notables donated large sums for building and administering religious and educational institutions to serve the needs of the growing Armenian community in Egypt. Upon their death they left large lucrative estates to the community as *waqf-s* which were eventually administered by the Armenian Prelacy.¹⁵ During the turbulent WWI years of unprecedented national crisis for the Armenian people, the Prelacy of the Armenian Apostolic Gregorian [*Hay Arakelakan Lusavortchakan*] community in Cairo, officially known as the Armenian Orthodox Patriarchate in Cairo,¹⁶ acquired a pivotal role in the region. Two major factors gave the Armenian Community in Egypt crucial importance during World War I and its aftermath. First, at the start of WWI the community was well established with a highly institutionalized administrative system. Second, Egypt's strategic position on the front line with Ottoman Palestine and Syria enhanced the geo-political importance of the Armenian Orthodox Prelacy in Cairo as an organized institution in proximity to Ottoman territories where the annihilation of the Armenians was in process and the fate of the Armenian homeland was being determined. Moreover, from early 1918 the British military authorities

considered the Armenian Prelacy in Cairo the national center of administration of all Armenians in Enemy Occupied Territories (EOT) in the Middle East.

It followed that starting from 1915, throughout the war years and until 1919, the Armenian Communal Administration in Egypt (*Azgayin Gavarakan Varchutiun*)¹⁷ was overwhelmed with numerous appeals -for humanitarian aid and support that was vital for the survival of the Armenian nation - which poured into the Armenian Prelacy in Cairo from all over the region. From Transcaucasia came appeals for assistance for the war-zone refugees there and support for the Armenian volunteers in the Russian Army. From Constantinople came appeals for urgent funds to save from certain death the surviving deportees in Ottoman territories. In Port Sa'id 4200 destitute Armenian refugees from Jebel Musa needed care. In 1916 there was the issue of recruiting volunteers for the creation of the *Legion d'Orient*, the nucleus of which was formed in the Port Sa'id refugee camp. This article examines the role played by the Armenian Communal Administration in Egypt in the Armenian national crisis within the context of the geo-political position of this country during WWI.

WAR AND MASSACRES. THE CAUCASUS FRONT: MASSACRES, REFUGEES AND VOLUNTEERS

With the Ottoman Empire joining WWI in late October 1914 on the side of the Central Powers, new war fronts were created in the Caucasus and the Middle East. The Caucasus front ran along the border between the Russian and Ottoman empires. As explained above, this was the frontier that divided Armenia into Ottoman and Russian Armenia. (Map 1) It followed that Armenian men were recruited in both the Ottoman and Russian armies. During the December 1914-January 1915 Anatolian campaign of Enver Pasha, Ottoman Minister of War, while Ottoman Armenian conscripts fought in the Turkish lines,¹⁸ Armenian volunteer units fought alongside the Russian armies in Transcaucasia and in Persian Azerbaijan.¹⁹ That Ottoman Armenians neither intended to nor were capable of sabotaging the Ottoman war effort but submitted to the orders of the authorities is documented, among others, in the German war time correspondence between the representatives of the German government in the Ottoman-Armenian provinces and their Embassy in Constantinople.²⁰ However, the tens of thousands of Armenian conscripts in the Third Ottoman Army were soon (in February 1915) disarmed and sent to work in labor battalions.²¹ Their fate is described in gruesome detail in the memoirs of Ambassador Morgenthau (USA Ambassador to the Ottoman Empire from 1913-1916). These men were used as road laborers and pack animals until they dropped dead or were shot when no longer needed.²²

Those who served in the Fourth Ottoman Army based in Palestine escaped this fate²³ and were subsequently captured by Entente armies on different Middle Eastern fronts.

By February 1915, 100,000 Ottoman Armenian refugees had arrived in Transcaucasia²⁴, fleeing massacres in the battle zones as “orders [by the Ottoman authorities] to attack Armenian villages were received in the east between 29 October and 5 November 1914.”²⁵ Fund-raising for the relief of these refugees was not limited to Transcaucasia. In response to the January 1915 appeal made by the “Armenian Central Committee for the Aid of the War-Stricken” (*Paterazmits Vnasvadsneri Ognogh Haikakan Kentronakan Komite*) - an organization which functioned under the auspices of the Catholicos of All Armenians, Kevork V, in Ejmiadsin - Armenian communities worldwide, from the USA to India, started organizing aid campaigns.²⁶ Likewise, the Armenians in Egypt responded to this appeal. Various relief societies were either created or activated. Numerous fund-raising enterprises were organized. As elsewhere, in Egypt too, the Armenians were faced with the increasing need for funds in Transcaucasia, where material support for both the volunteers and the refugees was essential. To begin with, the Armenians in Egypt urgently sent to Transcaucasia 20,000 Rubles.²⁷ As early as February 1915, a “Committee for the Refugees in the Caucasus” was already functioning in Cairo.²⁸ In April 1915, the AGBU (Armenian General Benevolent Union) collected and sent 60,000 Rubles to the Catholicos.²⁹

As Hovannisian points out, “... the sympathy of most Armenians throughout the world was with the Entente, not with the Central Powers.”³⁰ And with good reason. Not only were the 1894-1896 massacres still fresh in the minds of Armenians, but also the various reform schemes promulgated for the Ottoman Armenian provinces between 1878 and 1914 had been repeatedly aborted, the last one being the 8 February 1914 reform plan.³¹ Therefore, while Ottoman Armenians were reluctantly but dutifully enrolling in the Ottoman army, Armenians residing outside Ottoman territories were motivated to participate in the war effort of the Allies. In addition to the Armenians of eastern Armenia, who fulfilled their obligation as subjects of the Russian Empire by enrolling in the Russian army where their number reached 150,000, the Armenian leaders in Tbilisi welcomed the proposal of Count Vorontsov-Dashkov, the Viceroy of Transcaucasia, to form four Armenian volunteer units.³² Young Armenian men from all over the world, mainly from the United States and the Balkans, hurried to Transcaucasia to participate in the volunteer movement.³³

A number of young men from Cairo and Alexandria left for the Caucasus at their own expense while many others expressed readiness to

hasten to the battlefield and requested the Prelacy to pay their travel expenses.³⁴ A committee to support the Armenian volunteers, *Hay Kamavorakan Gunteru Zinvorakan Npast* (Military Contribution for Armenian Volunteer Units) formed by the Dashnak Party in Cairo organized fund-raising. During 1915, the Dashnak Party sent 3,000 Egyptian Pounds to the Transcaucasia war front.³⁵ When the Fund for the Protection of National Interests (*Himnadram Azgayin Shaheru Pashtpanutian*- henceforth, *Himnadram*) was created through the initiative of Boghos Pasha Nubar, under the auspices of the Catholicos,³⁶ the two other Armenian political parties in Egypt, namely the Social Democrat Hnchakian and Sahmanadrakan (Constitutional) Ramgavar decided to collaborate with it. They agreed to join forces and send all the money collected through donations to the *Himnadram*.³⁷ The AGBU also merged its fund-raising with the *Himnadram*,³⁸ and in July, 1915, Boghos Nubar sent the Catholicos 10,000 Rubles from the *Himnadram* to be allotted to the volunteers.³⁹

In the spring of 1915 an Armenian Red Cross started to take shape in Alexandria following the initiative of some Armenian women who prepared clothing for the wounded Armenian volunteers fighting on the Caucasus front in Armenia.⁴⁰ In July 1915, an officially authorized Armenian Red Cross was founded in Cairo, “after a general meeting of all sectarian, benevolent and educational institutions and political parties”,⁴¹ and the newly formed organization acted under the auspices of the Armenian Prelacy.⁴² Soon a training program for nurses was offered to young Armenian women.⁴³

For the Armenian leaders, the aim of the Armenian volunteer movement was political rather than military. From a political point of view, they believed that - in case of an Entente victory - they would earn the right to make demands for the future of their country during post-war settlements. This is mentioned explicitly by Boghos Nubar, the head of the Armenian National Delegation, in a letter addressed to Mikayel Varandian in 1915: “... these volunteers fighting on the side of the Entente... can give us the right to make our voices heard when the time comes to realize our rightful and modest demands”.⁴⁴

While the Armenian community in Egypt was getting organized to lend support to their compatriots in the Caucasus war zone, information about the massacres and deportation of Ottoman Armenians in different regions of Cilicia and Anatolia crept into Transcaucasia with the arriving refugees. When the news of the siege of Van by the Turkish forces in April 1915 reached Transcaucasia, the Russian forces and the Armenian volunteer units accompanying them advanced towards the city and entered it on 18 May. The resistance of the Armenians in Van to the Ottoman

armies besieging the city has been distorted by the Turkish authorities into an alleged “Armenian uprising.” However, numerous foreign eye-witness accounts provide evidence to that the Armenians in Van rose only in self-defense to avoid being slaughtered *en masse* or deported like their compatriots in the neighboring villages.⁴⁵

The occupation of Van by the Russian armies in May 1915 created great enthusiasm among all strata of the Egyptian-Armenian community. The event was considered “a pledge for the liberation of Armenia.”⁴⁶ In June 1915, Boghos Nubar sent 15,000 Rubles to the Catholicos from the *Himmadram*, to be allotted to urgent needs in Van,⁴⁷ where an Armenian governorship had been established.⁴⁸ Appeals to the public for the reconstruction of the homeland were voiced in the pages of Armenian newspapers and journals in Cairo and Alexandria.⁴⁹

Thus, throughout the first half of 1915, the hope that the Allies would soon win the war and the Armenian refugees would return to rebuild their war-devastated homeland in Western Armenia was predominant among Armenians in Transcaucasia and abroad. Little did they know that what had befallen Ottoman Armenia since November 1914 was not ‘merely’ damage caused by the war but the beginning of the process of total destruction of Ottoman Armenians planned by their own government.

The Armenian National Delegation

Based on expectations of an imminent Entente victory and a post war territorial settlement for the Armenian people, the Catholicos of All Armenians appointed Boghos Nubar president of an Armenian National Delegation and his sole representative before the Entente powers.⁵⁰ The purpose of the Delegation was to present the grievances and aspirations of the Armenian people.⁵¹ On 27 April, 1915, the Catholicos cabled Boghos Nubar in Egypt and informed him that persecutions, massacres and bloodshed were taking place in various provinces in Armenia and Cilicia and requested him to make appeals to the President of the United States and to the King of Italy concerning the unbearable situation of the Armenian population in Anatolia and Cilicia.⁵² In a second telegram, the Catholicos stated that the policy of the National Delegation should be based on finding a solution for the Armenian Question through attaining an autonomous Armenia. He also informed Boghos Nubar that the members of the Delegation to Europe were the same as in the 1913-1914 Delegation, namely: Bishop Kevork Utujian (the Primate of Europe), Boghos Nubar, Ya’qub Artin *Pasha* and Mr. Harutiun Mostichian, all Ottoman Armenians.⁵³

On 3 May 1915 Boghos Nubar left Port Sa’id for Europe, where he would be based in Paris. He was to meet Dr. Hakob Zavriev,⁵⁴ who had

been given assurances of an autonomous Armenia by Sazonov, the Russian Foreign Minister.⁵⁵ According to the Egyptian newspaper *al Muqattam* - which had run an interview with Boghos Nubar on the eve of his departure to Europe - if given the choice, Boghos Nubar would wish administrative independence for his nation, guaranteed by Allied protection, until the time was ripe for political independence.⁵⁶ By the end of June 1915 the future of Armenia was envisioned as “autonomous and neutral”, including part of Cilicia, under the collective protection of the Entente powers.⁵⁷ Boghos Pasha Nubar was very optimistic with the results of the preliminary talks held with the European representatives and worked toward reconciling Armenian aspirations for an autonomous Armenia with the interests of the Powers under whose protection Armenia would fall.⁵⁸ As we shall see later, the formation of the *Legion d'Orient* was part of this political line of thought. However, ironically, it was also at the end of June 1915 that the Armenian Community in Egypt came to realize that the massacres and deportations of the Ottoman Armenians amounted to an attempt by the Ottoman government to annihilate the Armenian nation.⁵⁹

News of Deportations: This Is Annihilation

Like the pieces of a jigsaw puzzle, the bits and pieces of the tragic news reaching Egypt in the first half of 1915 gradually unveiled the situation of Ottoman Armenians. News arriving from Bulgaria made it clear that massacres and barbaric acts in the Armenian vilayets had restarted.⁶⁰ A *Times* correspondent reported from the Balkans that the number of prominent Armenians exiled from Constantinople to the depth of Anatolia had reached 1500 individuals.⁶¹ On 24 May 1915, a cable from the special correspondent of the *Egyptian Gazette* in London stated that the Entente Powers had informed the Porte that they would hold all the members of the Ottoman government responsible for the Armenian massacres.⁶² From Transcaucasia came news of the slaughter in Alashkert of all Armenians between the ages of 11 and 60 by Turks and Kurds.⁶³ On 9 June 1915, translating from a Russian newspaper, *Arev* gave details of killings and pillaging implemented by the Ottoman government against its Armenian subjects in different regions of Ottoman Armenia and Cilicia from the start of the war until the end of April 1915.⁶⁴

On 25 June, Mihran Damadian wrote in *Arev*: “Facing these sad facts, one would be tempted to think that the Armenian population in Armenia was doomed to certain annihilation.” However, he hastened to eliminate this possibility on the basis of an anticipated “near Entente victory.”⁶⁵ A few days later, *Arev* wrote that following the orders of the central government in Constantinople, the Armenian population of Cilicia had been deported *en masse*, males separately from females and children. “This

time, commented *Arev*, it is different from the general massacres; it is more barbaric and more diabolic; it is mass deportation.”⁶⁶ It seems that only when news of the mass deportation of Ottoman Armenians reached Egypt at the end of June 1915, did the Armenians there wake up to the horror of the Young Turks’ Committee of Union and Progress policy of extermination of the Armenian people. By July 1915, there was no doubt in the minds of the Armenians in Egypt that the tragic events in Cilicia and Western Armenia surpassed the red years of the Hamidian massacres of 1894-6. “It is a policy for the annihilation of the Armenian element that is being implemented now”, wrote Damadian on 9 July 1915.⁶⁷

Soon the Cairo Civil Council received an extensive secret report from Constantinople which confirmed the newspaper accounts of the situation in Ottoman Armenia. The report dated 30/13 July 1915, was sent via Bulgaria (which was still neutral) enclosed in a letter written by the Armenian Primate in Bulgaria, dated 9/22 July, 1915. The report mentioned, among other things, that the Armenians living in the six Armenian vilayets (Erzerum, Van, Kharberd, Sivas, Bitlis, and Diyarbakir) had been forcibly uprooted and driven southwards towards Aleppo and Mosul. As a consequence, no Armenians had been left in those provinces and the majority of the deportees had perished on the road, unable to continue the journey on foot.⁶⁸

From January to July 1915, the two major concerns of the Armenian Community in Egypt were to support the volunteer movement on the Caucasus front and to render assistance to the waves of war refugees that poured into Transcaucasia. July 1915 added urgency to measures to save the surviving Ottoman Armenian deportees to Syria and Mesopotamia from their agony. On receiving the report, the Cairo Civil Council decided to launch a general mobilization of the community by holding a joint session of the Civil Councils of Cairo and Alexandria, and invited the following to attend the meeting: the members of the Community Councils; representatives of the Armenian political parties, the AGBU, and the different relief organizations; Armenian lawyers, doctors, prominent bankers, merchants and notables without distinction of creed; as well as the leaders of the Armenian Catholics and Protestants.⁶⁹ The joint session of the two Civil Councils convened on 16/29 August 1915⁷⁰ and decided to allocate 15,000 pounds from the treasuries of both prelaties for the needs of the destitute Armenian survivors in Ottoman territories⁷¹. The joint Councils also proposed unifying the fund-raising efforts of the different organizations in the community into one exclusive committee which would alone be responsible for the collecting and allocation of the funds.⁷²

On 19 September 1915, the General Council, the highest administrative body of the Armenians in Egypt, met in Alexandria and agreed on the

formation of a new, centralized Committee for fund-raising. Sixteen members, 8 from Cairo and 8 from Alexandria were chosen from among “all classes of the people regardless of creed and political party membership” to form the new committee⁷³ which was called *Yegiptahay Npastamatuyts Marmin*⁷⁴ (Egyptian-Armenian Relief Committee-henceforth, *Npastamatuyts*). It was to function under the auspices of Boghos Nubar who would make the final decisions on the allocation of the funds. But now the resolutions of the Communal leaders - in addition to the volunteers and the refugees in the Caucasus and the deportees in the Middle East - had to take into consideration the 4200 Armenian refugees from Jebel Musa who had disembarked in Port Sa'id just a few days earlier. Consequently, the General Council decided that the *Npastamatuyts* would be responsible for providing the immediate, and indispensable funds needed for the refugees in Port Sa'id and for the local Armenian Red Cross within a maximum limit of 1/4 of the total collected sum. The remainder of the funds was to be placed at the disposition of Boghos Nubar.⁷⁵

That the communal leadership realized the gravity of the situation and the magnitude of the expectations placed on them is clear in the minutes of this session. Primate Torkom Gushakian, in his opening speech as president of the Council, referred to the massacres and deportations of Armenians in Ottoman lands as an unprecedented calamity:

...it is a fight for the survival of the Armenian nation that is being launched now. Today, not only the Armenians in Egypt but also the entire Armenian people are waiting in anticipation for the results of this session...it is a moment of ultimate crisis never before lived by our nation in the past...⁷⁶

In October 1915, another letter from the Armenian Primate in Bulgaria, dated 19 September 1915, reached the Armenian Primate in Egypt, appealing for immediate aid for the deportees:

Our unfortunate compatriots, deported from the provinces are dying in hundreds of thousands in the deserts, as a consequence to the hardship and hunger they are being subjected to. In an attempt to alleviate the pain caused by this catastrophe at least partially, we have officially been asked to appeal to Armenians abroad for immediate aid in the form of contributions. According to information from reliable sources, if material assistance is not hastily rendered to regions from Eskişehir to Konya to [...], to Taron, Adana, Aleppo, Zor, Urfa and as far as Mosul and Baghdad, to which Armenians have been uprooted and deported in hundreds of thousands, within the span of 1-2 months, even before the winter starts, all of them will perish. Consequently, on the basis of the demand made to us, we come to request Your

Reverence, that on receiving this letter you hastily launch a fund-raising campaign and instead of sending the collected sums to the Caucasus or elsewhere, you send the money to our address, and hence it will be sent to Constantinople, as all the resources of the Patriarchate there have been drained.⁷⁷

Between the writing of this letter and its arrival in Cairo, Bulgaria had joined the war (October 14, 1915), cutting off one of the few routes of communication between the Armenians in Egypt and Constantinople. (It also cut off the routing of Armenian volunteers from Egypt and Ethiopia to Transcaucasia).⁷⁸ As the Ottoman Government had well calculated, war-time conditions made it almost impossible to rescue the Armenians in Anatolia and the deserts of Syria and Mesopotamia from perishing.

Every day hundreds of petitions for contributions are made to the Patriarchate in Constantinople, which in turn, appeals to the AGBU. However, because of the present war conditions, transferring aid to Turkey has become extremely difficult. It is still possible to send money to Constantinople through the banks and dispatches of neutral countries... The main issue, however, is... how can money reach the provinces? Though the Patriarchate has a thousand administrative links, it has remained bewildered... It is not possible to send money through checks from the provinces to Constantinople and vice versa. Free movement is also not allowed... The sole means that remains is through the courtesy of the American Embassy in Constantinople, for those provinces where American Consulates or representatives exist.⁷⁹

By October 1915, the Ottoman government had made sure that this remaining channel became defunct. "According to newspaper accounts Mr. Morgenthau, the American Ambassador in Constantinople, had attempted to distribute aid to deported Armenians, but the Ottoman government had not allowed it."⁸⁰ On 27 October 1915, citing the *Times* correspondent in Washington, *Arev* wrote:

...Neither means nor facilities have been granted by the Turkish government to make use of the sum of 20,000 pounds sent to Mr. Morgenthau from America for the Armenians. Thus, the Ambassador has been reduced to complete inability to render assistance to the victims...⁸¹

This brought to an end the prospects of the Armenians in Egypt sending money to the Armenians in the Ottoman provinces. Thus, as far as aiding the deportees in the Syrian and Mesopotamian deserts was concerned, at the end of 1915, the Armenians in Egypt were in despair,

awaiting the advance of the Allies on these two fronts, which was delayed much longer than expected.

Meanwhile, the eye-witness accounts that arrived in Egypt exposed the horrible conditions of the deportees in the Syrian deserts. A traveler who had recently returned from Mesopotamia and who had been in the Deir al-Zor region for 12 days, recounted that he had found all parts of the region full of Armenians. "They are in an extremely destitute state. Most of them have nowhere to live and survive on grass. A few have a donkey or a goat. You never meet an adult male among those numerous people. They are only women and children and among them there are some very old men."⁸² Unfortunately for these Armenian survivors of the massacres, throughout 1916 no significant advances were made by the Allies on the Middle Eastern fronts. On the other hand, the advance of the Russian Army on the Caucasus front and the occupation of territories in Ottoman Armenia by the Russians in 1916 did not result in the same enthusiasm which the occupation of Van in May 1915 had created among the Armenians in Egypt. "Our mourning hearts", wrote Partevian "could not rejoice at the successive occupations of Erzerum, Mush, Baghesh (Bitlis), Trebizond, Paberd, and Erzinjan."⁸³ The Armenians in Egypt were not alone in their mourning. As Hovannisian points out: "Russian occupation of Erzerum and Trebizond would have elicited delirious celebrations throughout Transcaucasia in 1914, but in 1916 it was greeted with silent interest, for the tsarist armies had occupied 'Armenia without Armenians'."⁸⁴ Thus, until the gradual occupation of Ottoman territories in Palestine and Syria by the Egyptian Expeditionary Force between October 1917 and October 1918, concerned Armenian individuals and organizations in Cairo, Alexandria and the Egyptian provinces focused their efforts on the refugees in the Port Sa'id Armenian camp.

THE PORT SA'ID CAMP AND

THE FORMATION OF THE *LEGION D'ORIENT*

The French, the British and the Arrival of Armenian Refugees in Port Sa'id

On 14 September 1915, a telegram sent by Dr. Arsharuni (an Armenian physician who served in Port Sa'id as a government medical doctor) from Port Sa'id informed the Armenian Prelacy in Cairo that 4000 Armenian refugees had just arrived in Port Sa'id.⁸⁵ General Maxwell (the Commander of British Troops in Egypt) informed the Prelacy that these refugees had been brought from Jebel Musa⁸⁶ on board French ships, that habitation [tents] and nutrition would be cared for by British military authorities, and that the Prelacy should provide for their various needs, including clothing.⁸⁷ The following day, an Armenian delegation left for Port Sa'id with an assignment to make the necessary arrangements and to report to the Civil Council on the situation there. Mr. Tokatlian (a member of this

delegation) was appointed the Prelacy's employee-interpreter in the camp and had to act according to the instructions of the Prelacy.⁸⁸

These refugees were the inhabitants of the six Armenian villages of *Suedia*, in the southernmost periphery of Cilicia, in the *sanjak* of Antioch;⁸⁹ hence, in Armenian sources they are interchangeably referred to as *Suediatsiner* or *Suedahaier* (*Suediyans*) and *Kilikiatsiner* (*Cilicians*). Having heard of the tragic fate of the Armenians in Zeitun and Diyarbakir, and convinced that "deportation" meant slow, agonizing death, they had resisted the deportation orders of the *qaim maqam* of Antioch in July 1915 and had taken refuge on Jebel Musa, the slopes of which ran down to the Mediterranean coast.⁹⁰ They had succeeded in holding back regular and irregular Turkish forces which besieged the mountain from inland for almost a month and a half.⁹¹ French warships cruising the Syrian coast for blockade purposes had noticed their SOS flag, evacuated them and brought them to Port Sa'id.⁹² There, with the cooperation of the British military authorities, and thanks to the *corvée* furnished by the French Marines, almost overnight, the tents for a refugee camp were installed on the east bank of the Suez Canal, near the *lazaretto* (quarantine).⁹³ During the first two weeks, the camp was administered by the local British military authorities in Port Sa'id, after which the responsibility for the task was assumed by a civilian administration.⁹⁴ (The State Refugees Administration).

On 16 September 1915, a delegation of prominent Armenians, headed by the Primate, arrived in Port Sa'id, where in a brief address to Rear-Admiral Darrieus, the Primate expressed profound gratitude on behalf of all Armenians to the French government, the French Marines and the President of the French Republic.⁹⁵ After the Primate's return from Port Sa'id the Prelacy sent letters to the French President and the King of England, thanking them for the protection they had offered and the care they had bestowed upon the Armenians of Jebel Musa.⁹⁶ If the Armenians had known the reality in French and British officialdom, the irony of the situation created by their letters would not have escaped them.

It is beyond doubt that the French Marines deserved utmost gratitude from all Armenians for having saved, at great personal risk, the inhabitants of *Suedia* from certain death. However, on examining the communication that circulated among various French officials and government departments from 10 to 22 September 1915, it becomes clear that, if left to the French government, all the Armenians on Jebel Musa would have perished, either by being killed or from starvation.

The SOS sign on Jebel Musa was first detected on 5 September 1915 by the French cruiser *Guichen*, just a few days before the food and ammunition of the Armenians on the mountain ran out. On the same day,

one of the leaders of the resistance, Pierre (Bedros) Dmlakian, met the Commandant of the *Guichen* and revealed to him the desperately grave situation of the Armenians on the mountain. Between 5 and 11 September, the commanders of the *Guichen*, which had stayed on the scene, and the *Desaix*, which had joined the *Guichen* on 6 September, as well as the Commander of the Squadron, Admiral Dartige du Fournet on board the *Jeanne d'Arc*, waited for instructions from Paris.⁹⁷ These instructions never arrived.⁹⁸ In a sarcastic tone, characteristic to his writings, General Elgood, Head of the Intelligence Office in Port Sa'id, mentions:

.. the French Government, however interested in principle in the fate of Armenia, [was] occupied at that moment with matters of greater importance than the problem of rescuing refugees, and postponed consideration of their reply to a more favorable hour... There was a grim humour in the belated reply. Paris, with studied simplicity, inquired 'Where is Jebel Musa'.⁹⁹

This may well be part of Elgood's rhetoric. Yet, the fact remains that orders for the evacuation of the Armenians in Jebel Musa and their transportation to Port Sa'id were given on the night of 11 September by Admiral Dartige du Fournet, who had not yet received any instructions from Paris regarding evacuation nor from the British for their settlement in Egypt. The Admiral's decision was based on the communication made to him on 11 September by the Commander of the *Desaix* stating that it seemed to him the evacuation should take place immediately and unless he got orders to the contrary, he would begin the operation early the next morning.¹⁰⁰

Thus, it was only through the humanity and audacity of a few French naval officers who acted on their own initiative and responsibility that the Armenians of Jebel Musa were transported to safety in Port Sa'id. Obviously, the French government - let alone the President, to whom words of thanks were directed - could not have been less interested in the fate of the 4000 Armenians in Jebel Musa. Later, the French government took full credit for the rescue operation and used it in the formation of the *Legion d'Orient* though it was not necessary to press the point. Having been saved from certain death by French warships, these Armenians were forever grateful to France, the French government, the French Republic, the French President, and to everything that was French. Little did they know what had happened behind the scenes.

The story of the disembarkation of the Armenian refugees in Port Sa'id is similar to that of their embarkation in Jebel Musa. Refused permission by the High Commissioner in Cyprus to settle the Armenian refugees on the island, the French Marine Corps Commander turned to the British

authorities in Egypt.¹⁰¹ Two days after contacting the authorities in Egypt, on 12 September as the embarkation progressed, the Captain of the French vessel *Chamonard* was still answering questions posed by General Maxwell about where these Armenians were from.¹⁰² The British government opposed the settlement of the Armenian refugees either in Cyprus or in Port Sa'id.¹⁰³ Colonel Elgood, faced with the *fait accompli* imposed by the French, offered to settle the refugees in a camp on the Asian bank of the Suez Canal.¹⁰⁴ While the settlement of the refugees by the French Marines and British military officials in Port Sa'id was already in progress, His Majesty's government was still insisting on not giving them asylum in Egypt and urged the French Government "to transport the refugees elsewhere as soon as possible."¹⁰⁵ The Armenians' letter of gratitude to the King of England should have caused His Majesty quite a surprise.

Settling the Refugees

Within a few days of the disembarkation of the refugees from Jebel Musa, under the supervision of Major Pearson, the camp was divided into six "villages", which were sub-divided into sections numbered alphabetically from A to S. Refugees from each village in *Suedia* were settled together in the same camp "village." Each section was composed of 25 tents,¹⁰⁶ which means that each tent had 8-9 residents. A census was prepared as one of the first measures to organize the distribution of food and clothes, and to vaccinate the refugees.¹⁰⁷ In a report sent by Tokatlian from the camp to the Cairo Prelacy, the number of refugees is given as follows: 915 men, 1408 women, 702 boys, 539 girls, 636 children.¹⁰⁸ This made a total of 4200 individuals, all of whom were vaccinated within a short period of time. The process of vaccination was led by the directress of the hospital, Mrs. Elgood, who was assisted by three Armenian Doctors, Dr. Arsharuni, Dr. Churukian and Dr. Teovletian, and three Armenian Red Cross nurses Misses Sirakian, Patmanian and Perperian.¹⁰⁹ From mid-September to mid-October, thanks to the efforts of Mr. Hornblower (the general supervisor and inspector of the camp as well as the Chief Supervisor of the State Refugees Administration which administered the camp and provided the daily food for the refugees), and efficient British personalities, such as Mrs. Elgood (who was later called the camp's "guardian angel"), Major Haron (chief of Health), Major Pearson (organizer of the camp), Captain Freed (the camp's military chief) and others, the refugees were provided with a well organized camp equipped with sanitary necessities, clean water and elementary alimentation.¹¹⁰

On the other hand, during the first week after their arrival, under directives from the communal authorities, a local committee of the leaders

of the resistance on Jebel Musa was formed. Composed of 17 members, this committee had three functions: to care for the internal problems in the camp, to give the refugees moral support and to register the newly born.¹¹¹ It is worth pointing out that the refugees' moral behaviour in the camp presented no difficulties for the authorities, though there were no policemen to oversee public discipline and monitor crimes.¹¹² Also, the Primate had made arrangements with the Armenian residents of Port Sa'id, and a local committee was formed to gather donations and clothing for the refugees.¹¹³ The Civil Council in Cairo held an emergency session, at which a preliminary plan for the aid of the refugees was formed by the communal authorities. Through the Armenian newspapers the Prelacy made appeals to the public for clothes and material. The donations were to be received at the Armenian School in Bulaq and at the Prelacy in Bein al Surein. The Armenian Red Cross - which proved to be the most dedicated and efficient Armenian organization active in the camp throughout the following four years - was to administer the sorting and distribution of the donated goods. Meanwhile, a committee responsible for making clothes for the refugees had already started work in an apartment put at the committee's disposal by Arakel Bey Nubar.¹¹⁴

Throughout September appeals were made, especially for clothes and medication. The appeals also stressed the need for food (rice, lentils, beans, oil, sugar, dairy products, eggs, dry fruit, etc.), as the nutrition provided by government was nothing more than the bare necessity to stay alive.¹¹⁵ People responded by donating money and in kind. Various Armenian merchants made gifts of their goods.¹¹⁶ Within a month of the arrival of the refugees in Port Sa'id, the Armenian Prelacies in Cairo and Alexandria, working in coordination with the AGBU, the Armenian Red Cross and with wide popular support, had provided enough material to meet the basic needs for the subsistence of the Armenians in the tent-city, such as: beds, blankets, covers, kitchen utensils, hats, shoes, and sewing machines.¹¹⁷ By October 1915, on the initiative of the Armenian community, there already existed in the camp the nucleus for a special kitchen, a *vestiaire*, a school and a workshop.¹¹⁸

Nevertheless, until substantial communal aid reached the camp-city, a whole month had elapsed during which the refugees in Port Sa'id had lived in unbearable desert conditions.¹¹⁹ This brought the Armenian community in general and the leadership in particular under severe criticism by concerned Armenians. The leaders were accused of apathy and inefficiency while the masses were criticized for not showing enough concern towards the suffering of their compatriots.¹²⁰

"Two weeks have elapsed from the day near 5000 Armenians took refugees in Egypt rescued by the French from the Turkish sword. What did

we do in those 15 days? And especially what did our leaders do? Nothing. Words and meetings, as much as you like. Action: zero.” writes Dr. Arsharuni from Port Sa’id. “...If I list each and every urgent need that should have been provided for without delay our treatment [of these refugees] can be considered criminal.” Addressing his words to the members of the Prelacy Committees, Dr. Arsharuni cries out: “For your information... not one blanket has been delivered till now, and the nights are very chilly. Passing in front of the tents, one hears the children cough... while the babies and the new born - for already a few babies are born- do not have any blankets to be wrapped in. They are all covered with rags. The mothers do not have a drop of milk in their breasts to nurse their babies.... For your information...it is too heart rendering to go on... and yet you still dawdle in your labyrinth [of words].”¹²¹

Another criticism came from Vahan Tekeyan the famous Armenian poet and then editor of *Arev* in his editorial “Do we have a heart?”:

Here at our doorsteps are 4200 refugees, mostly women, children and old people deprived of everything, without clothes, beds, soap and many other basic necessities... we know that the Red Crosses, the AGBU and some individuals did and still do something [to render assistance]...where are the rest? Why doesn’t everyone, old and young, do or give spontaneously what he/she can? We are now convinced that in all of Egypt there are just a few Armenians who have a heart.¹²²

It seems both Dr. Arsharuni’s and Tekeyan’s words did not fall on totally deaf ears for in its 12 November, 1915 issue, *Arev* wrote:

We just received the following telegram from Port Sa’id; please inform the people... not to send anymore blankets and clothing as enough have been distributed. Nutritious food is required.¹²³

Also, in its same issue, *Arev*, which only a month before had accused the masses of indifference, announced:

The Armenian Red Cross, greatly encouraged by the sympathy and enthusiastic support of the masses, decided to establish in the Armenian camp in Port Sa’id a supplementary kitchen, in addition to the hospital founded and administered by it.¹²⁴

Initially, providing alimentation for the refugees was undertaken by the British authorities.¹²⁵ Though food was distributed to them from the day of their arrival, the bad quality¹²⁶ and poor nutritional value of the food resulted in grave consequences. Due to malnutrition, during the first month

the number of the sick in the hospital rose from 50 to 150.¹²⁷ With the purpose of improving health conditions through ameliorating the quality of alimentation Mrs. Arsharuni initiated the establishment of a special kitchen which offered balanced diets to weaklings and convalescents. The Armenian Red Cross allotted a monthly sum of 20 Egyptian Pounds and took upon itself the care of this kitchen, which was run by Mrs. Arsharuni under the supervision of the Armenian Red Cross doctors.¹²⁸ Dr. Arsharuni was the responsible head of this kitchen, which was subject to the higher supervision of the Prelacy.¹²⁹ However, the initial budget allotted to this project allowed only 100 individuals to benefit from it.¹³⁰ In May 1916 pellagra appeared in the camp and claimed 40 lives, half of them from among the old and the weak.¹³¹ Upon the request of Miss Arbetnot (who had replaced Mrs. El-Good as directress of the camp hospital), Mr. Hornblower, the General Supervisor of the camp, allotted a new budget for special food for those between 2 and 6 years old. Following the arrival of the American Red Cross at the camp in October 1916, the number of those who benefited from the special kitchen rose to 300 children and 200 adults.¹³² According to the report of the Ministry of Interior only four people had been infected during April-May 1917.¹³³

Another major concern for the community was providing education for the young. Soon after the arrival of the refugees a school was established in the camp by the AGBU and functioned under the higher supervision of the Prelacy.¹³⁴ Opened on 15 October 1915, and named Sisvan by Primate Gushakian, the school was composed of 36 tents. It offered classes to 1254 children of both sexes, who were mostly uneducated and spoke a Turco-Arabic Armenian dialect. The AGBU, which financed the school, also provided the school children with the necessary stationery, including maps, pictures, sports necessities and toys for the kindergarten.¹³⁵ Sometimes rightly criticized¹³⁶ for its mismanagement, and often praised for the noble cause it pursued, Sisvan, did "justify the hopes placed upon it - even if not completely at least partly - by teaching our exiled children the Armenian language."¹³⁷

In addition to the above-mentioned public services, the camp also had a chapel¹³⁸ and an auditorium.¹³⁹ Ironically, what the refugees could not acquire in the vast deserts of Sinai was a place to bury the dead. At first, they buried their dead in the desert, near the camp. It turned out that the dead trespassed on the property of the Suez Canal Company. Upon the protests of the latter in February 1916, Mr. Hornblower, on behalf of the State Refugee Administration, sent a letter to the Cairo Prelacy, prohibiting the burial of refugees in proximity to the camp and arranging that thenceforth the dead be buried in a public cemetery in the city of Port

Sa'id. The Prelacy was asked to pay for the coffins and the transportation expenses of the dead,¹⁴⁰ a task it delegated to the *Npastamatuyts*.¹⁴¹

Assessment

An assessment of the moral and material contribution of the Armenian community to their unfortunate compatriots in Port Sa'id cannot overlook Elgood's conclusions on the "national feelings" of Armenians in Egypt. Basing his judgment on the insensitive attitude of a handful of rich Armenians, Elgood writes:

Nothing indicates more clearly how little national feeling exists among the Armenians than the poor response given by the well-to-do members of the community to the appeal from Port Sa'id.... Their patriotism was unequal to the suggestion. Few visited the camp: fewer still subscribed money to its support. Except a handful of the more humble members, the colony seemed supremely indifferent whether their unfortunate countrymen and women at Port Sa'id lived or died... The rich and influential Armenian in Egypt contributed little in proportion to his wealth and station.¹⁴²

It is true that contemporary articles in the Armenian press also stated that the contribution of the rich in the community was relatively meager, not only concerning the refugees in the Port Sa'id camp, but also for all the other grievances of the Armenian nation during the war. It would however be greatly misleading to measure the humanitarian and national pulse of a community of 10,000 based on the indifference of a few rich families, especially that they were severely criticized by the Armenians themselves.

Here a question imposes itself: how to assess the overall response of the Armenian community in Egypt to the tragic misfortunes that befell their Ottoman compatriots? Generally speaking one cannot say that the Armenians in Egypt were indifferent to the suffering and needs of their compatriots. Though Cairo and Alexandria were the major centers for fund-raising in Egypt, Armenians in various towns in the Egyptian provinces - where the Primate made a tour for the purpose of fund-raising for the refugees - also participated.¹⁴³ Many instances are described where families and individuals of modest means contributed to the fund-raising by allotting "the price of their daily bread" to the refugees and the volunteers.¹⁴⁴ Yet, the community was criticized for disappointing the expectations placed upon it as a "rich" community.¹⁴⁵

First, the Armenian Prelacy in Cairo was known to be a rich landowner in possession of extensive estates. In 1915, the legality of selling at least part of these estates to allot the money to the refugees and survivors of the massacres was the subject of lengthy disputes in the Communal

Councils.¹⁴⁶ Finally, due to the terms in the testaments by which these estates were bestowed on the Armenian Community and some other legal considerations related to the *waqf-nameh*,¹⁴⁷ the idea was abandoned as illegal. Was this inaptness or unwillingness to find a solution? One wonders.

Second, though the Armenians in Egypt were socio-economically highly stratified and the economic crisis in Egypt during the war pressed hard on many, there were a handful of very rich Armenians in Egypt who had earned for the community as a whole the “rich” label. It was the indifference of this class which came under fierce criticism. Of course there were exceptions like Boghos Nubar, the Kamsarakan Brothers,¹⁴⁸ and a few others. Still, in October 1915, *Arev* wrote: “... we all know who amongst them [the rich] fulfilled their duties. The rest are deserters... The masses have already started to despise them.”¹⁴⁹ Thus, those rich Armenians who either did not participate in the fund-raising or contributed minimal “symbolic” sums were referred to as “*Croesus*”es¹⁵⁰ and were labeled “deserters” and “traitors.”¹⁵¹ The other side of the coin is also shown in *Arev* in the example of an Armenian employee who had sent 200 P.T. for the refugees when all he received as a monthly wage was 250 P.T.¹⁵² However, between the harsh apathy of most of the rich and the touching generosity of some of the poor, there was the middle-class which participated in the fund-raising and worked as volunteers in the Port Sa’id camp. How extensive was this participation? Could they have done more? Again, one wonders. Unfortunately, it seems that during World War I, in the Armenian community in Egypt, the rich were not generous enough, the generous were not rich enough and the concerned active participants were not numerous enough.

French-British Tensions Over the Use of the Refugees

As we saw above, from the day of the disembarkation of the refugees in Port Sa’id, the British were against their settlement in Egypt. Many a time they tried to negotiate with the French to arrange their accommodation on Rhodes or in Algeria.¹⁵³ When, eventually, the refugees remained in Egypt, the British started pressuring the Armenian Prelacy in Cairo to make arrangements for their dispersion. At first, the Prelacy strictly opposed that any refugee leave the camp.¹⁵⁴ But, in mid-October 1915, the British military authorities claimed that it was not possible to continue for long the state grant and protection allotted to the refugees in Port Sa’id, and that, consequently, they should be gradually dispersed.¹⁵⁵ The Cairo Civil Council complied, and formulated a set of pre-conditions for leaving the camp. These conditions were:¹⁵⁶

- 1- Those that have material means¹⁵⁷ and wish to leave the camp may do so.
- 2- Those that have relatives ready to care for them may leave the camp.
- 3- Healthy young men who can find jobs outside must leave the camp.
- 4- Orphans with no parents should be placed in the care of trustworthy families as protégés.

Refugees leaving the camp were asked to sign a declaration to the effect that at no time and under no circumstances would they be a burden on the government or the Prelacy.¹⁵⁸ All the same, Mr. Hornblower, the Chief Supervisor of the State Refugees Administration, continued to urge the Prelacy that the Armenian refugees in Port Sa'id should work and earn a living.¹⁵⁹ Consequently, the Prelacy announced to the public that those who wished to take servants from the camp could apply to the Armenian Prelacies in Cairo and Alexandria. The applicants had to fill in official forms which would guarantee their integrity and had to sign their agreement to the conditions of the Prelacy.¹⁶⁰ Though these precautionary steps were taken, a few cases of maid-abuse were reported during 1917,¹⁶¹ following which the Civil Council brought an end to this practice by refusing the employment of girls from the camp as servants.¹⁶²

The main reason behind the Armenian opposition to the dispersion of the refugees was the political importance of their repatriation to their homeland once the war was over.¹⁶³ As a means to counter-balance dispersion, various workshops were installed in the camp on the basis of the skills of the refugees. At the end of October 1915, 180 women worked on sewing machines in a workshop preparing clothes for the refugees. With the purpose of providing jobs to a greater number of refugees, the Civil Council widened the scope of this existing workshop so the number of workers could reach 350.¹⁶⁴ Moreover, on a space of 2500 square meters allocated by Mr. Hornblower, wooden buildings were constructed where four new workshops were installed:¹⁶⁵ comb-making and weaving for the male refugees (who were skillful in making wooden and ivory combs and weaving); lace and needlework for females.¹⁶⁶ Financed by the Prelacy and administered by the Civil Council's *Workshop Committee*,¹⁶⁷ which procured the needed machinery and raw material, these workshops functioned successfully for some months.¹⁶⁸ By the end of January 1916, some of the sections had already started making profits.¹⁶⁹ Overall, the workshop enterprise was a success, as at the end of February 1916 only 120 people had left the camp.¹⁷⁰

Soon, however, problems occurred between the refugees and the State Refugee Administration, which took 40% of the working refugees' wages as "nutrition expenses." The refugee-workers were paid minimum wages (males 3 P.T. and females 1.50 P.T per day). Protesting against the sum

taken by the Administration, they went on strike in February 1916.¹⁷¹ As the administration of the workshops needed close monitoring, and the members of the *Workshop Committee* did not reside in Port Sa'id, a contract was signed between the Cairo Prelacy and an Armenian entrepreneur whereby the latter became fully responsible for the workshops.¹⁷² Three months later, as a result of the difficulties created by the government, he resigned his post.¹⁷³ Mr. Hornblower, who had objected to the deal, argued that "the Armenian refugees should not be exploited to the advantage of an individual or a company."¹⁷⁴ Thus, the refugees remained unemployed. Not for long, though.

After only a week, the real intentions behind the British concern about "the exploitation of the Armenian refugees" became clear. In a meeting in Port Sa'id on 3 June 1916 with Mr. Kechian - a member of both the Cairo Civil Council and the *Workshop Committee* - Mr. Hornblower expressed the British Military authorities' intentions to employ 550-600 healthy Armenian refugees in British military camps as porters, workers and servants.¹⁷⁵ In fact, on 10 June a labor corps was formed and for one month a few hundred men from the camp worked for the British military authorities in Port Sa'id.¹⁷⁶ The French were displeased with this arrangement as it had been agreed that it was the prerogative of the French authorities to make use of these refugees who had been rescued by the French Marines.¹⁷⁷ The labor corps was soon disbanded.

Immediately after the arrival of the refugees from Jebel Musa in Egypt, the French Minister of Foreign Affairs had asked his representative in Cairo, M. Defrance, for information on their exact number, aptitude for work, and whether it would be possible to recruit among them men for the foreign battalion that operated in the East.¹⁷⁸ Meanwhile, on General Maxwell's demand, the leader of the Armenian resistance on Jebel Musa went to Cairo and presented to the British military a report on the Armenian refugees suitable for use in combat. These inquiries revealed that there were 500 able bodied men in the Port Sa'id camp who could be employed as soldiers.¹⁷⁹ Their presence was of great interest to the Entente powers at a time when they were hard pressed for laborers on different war fronts.¹⁸⁰

The British maintained that although these refugees had been saved from the Turks by the French, the fact that the British government was giving them shelter, feeding them and spending considerable sums on their subsistence gave them the right to dispose of them as they pleased.¹⁸¹ Therefore, the British motivation behind the employment of these Armenians differed from that of the French. In addition to their interest in using them as laborers the British also wanted to get rid of - by any means - as large a number as possible of these refugees "dumped" upon them by

the French.¹⁸² The French intended to utilize these Armenians as combatants for their political ambitions in Syria, but did not yet envision the exact manner in which they could be best used for the purpose.¹⁸³ The British military authorities in Egypt urged the French either to use these men or let the British employ them. As French indecision on how to employ them continued, the British sought, and received, the French government's approval to use the able-bodied Armenian refugees in Port Sa'id as workers on the docks at the military base in Moudros.¹⁸⁴ The Armenian refugees in the camp were reluctant to be employed as laborers,¹⁸⁵ especially in Europe, as their sole desire was to be armed and sent to fight against the Turks.¹⁸⁶ Soon enough the French Foreign Ministry's agreement to the British project to use these men as laborers in Moudros was frozen by the French War Ministry on receiving a proposal from the French Marines which suggested utilizing the Armenian refugees in question as an irregular corps in France's Syrian squadron.¹⁸⁷

Lacking insight into the character of these Armenian mountaineers, the British authorities in Egypt chose to ignore their aspirations. Impatient to get rid of them, the British prepared one project after another for their employment as laborers. The British military failed to realize that these proud mountaineers who, refusing to be slaughtered without resistance, had defied the Ottoman armies, would easily defy the British military authorities by refusing to be used as "volunteer" porters in Moudros or mule drivers in Salonika.¹⁸⁸ Accusing the robust Armenian men in the Port Sa'id camp of idleness and laziness, Colonel Elgood sarcastically points out: "Although Englishmen were accepting conscription, Armenians might not be asked to submit to a lesser and safer ordeal. Their persons were apparently sacred."¹⁸⁹

Elgood refused to admit that it was exactly the "lesser" nature of the ordeal that met with the refusal of the Armenians as on more than one occasion the leaders of the Jebel Musa resistance forces had made it known to the French and the British that they were ready to participate in the war efforts of the Entente as combatants against the Turks in Asia. To the French they had expressed their preference to fight under French leadership against the common enemy and their sole purpose was to return to their homeland.¹⁹⁰ However, when French projects to enroll them were delayed, they responded positively to the British military's suggestion to land them near Alexandretta with the purpose of cutting Turkish communication lines.¹⁹¹ That this operation did not take place was not, as Elgood distortedly presents, because "the cautious Armenian, on reflection, preferred to obtain his revenge [from the Turk] vicariously",¹⁹² but because, considering the hazardous and futile nature of the British operation, the French did not agree to it.¹⁹³ The enthusiastic response of

600 able-bodied men from the camp to the French project of the *Légion d'Orient* in November 1916, belies Elgood's description of these men as cowards, unwilling to participate in the Allies' war efforts against the Ottomans.

For a number of reasons, the French were more successful in their designs vis à vis the Armenian men in the camp. First, the rescue operation of the French Marines in Jebel Musa had gained the entire French nation the gratitude, the sympathy and the trust of all Armenians, and most of all, of the rescued population. Second, the French officers in contact with the Armenian refugees had deep insight into their character and stressed the importance of channeling their anti-Turkish vigor for best results in any French military project which intended to utilize them. As early as October 1915, the Rear-Admiral Darrieus reported that the Armenians that had been rescued were not the passive people whom Europe was used to see submitting to their fate without protest. He pointed out that it would be worthwhile to attempt recruiting them for the *Légion Étrangère* because in their hearts there was a very ardent and sincere desire to serve France. But, he added, it would not be possible, even with the use of military authority, to make them accept the idea of serving as diggers and porters.¹⁹⁴

Thus, the French Marines started the recruitment and training of Armenians in the camp in December 1915,¹⁹⁵ long before any definite operation was envisioned for their utilization by the French Ministry of War. *Capitaine* Benoist d'Azy was in charge of the military instruction of the Armenians and was assisted by *Commissaire* Tiran Tekeyan,¹⁹⁶ a French-Armenian naval officer. One of the principal protagonists of the Jebel Musa evacuation operation, Tekeyan had earned the love and trust of his Armenian compatriots, and was a key link in the relations of the refugees with the French Marines Command.¹⁹⁷ A number of projects for the use of the Armenian manpower in Port Sa'id were presented to the French government by French Naval officers,¹⁹⁸ but for various reasons none of them was implemented. After the Sykes-Picot Agreement (May 1916) partitioning the Ottoman territories was signed, the British Foreign Office pressured the French to make their intentions regarding the utilization of the Armenian men in the Port Sa'id camp clear, as the terms of the Agreement allotted a great part of Armenia, including Cilicia, to French control.¹⁹⁹ Due to internal disagreements among different French departments (the Foreign Ministry, the War Ministry and the Military) the French response was delayed. It was not until mid-August that the French asked the British whether they could use the island of Cyprus for the creation of an Armenian corps.²⁰⁰ Now, it was the turn of the British to delay their calculated reply and when it came in September, it was in the

negative. The letter of General Murray, the Commander of the Egyptian Expeditionary Force, about this is very revealing:

...I regret [ted] that the wishes of your Ministry of Marine could not be carried out because arrangements had already been made to enroll all the able bodied Armenians for services with the Allies in Salonika. Their organization is now practically complete.

I regret exceedingly that this step should have been taken just at a moment when the French authorities had also decided to utilize the services of these Armenians, but these men have for 12 months now been maintained in idleness by the Egyptian Government and I do not feel that this waste of money should be allowed to continue.²⁰¹

This response seems to have worried Lieutenant-Colonel Brémont, Chief of the French mission in Egypt, who asked Colonel Elgood to suspend the operation temporarily, and sent a cable followed by a lengthy report about the manpower in the Port Sa'id camp to the French Foreign Affairs Ministry. The report stated that excellent results had been obtained from the instruction of 200 Armenians in the camp: "they are intelligent, remarkable marksmen ... I trust that this number can be doubled."²⁰² Brémont suggested that a center for their training be established in Cyprus where the few hundred Armenian volunteers from the Port Sa'id camp would be used as a nucleus to attract Armenians from all over the world. He envisioned that a substantial force would thus be formed and would see a significant participation in the Expeditionary forces which would, in the near future, occupy Syria.²⁰³ However, the French could not launch this enterprise as long as the British did not give their consent. This episode of French-British tension over the Armenians was brought to an end by the refugees themselves who, on the 12th of September, categorically refused to embark on the ships that were to transport them to Salonika.²⁰⁴ The next day the French received the consent of both the War Office and the Foreign office for the formation of an Armenian regiment on the island of Cyprus.²⁰⁵

The Formation of the Légion d'Orient

Now, negotiations between the French government and the Armenian National Delegation for the formation of an Armenian volunteer corps to fight in the ranks of the Allies against the Turks were activated. The President of the Armenian National Delegation, Boghos Nubar, who had formerly opposed the French intentions to use the refugees in Port Sa'id as volunteers,²⁰⁶ cabled his son, Arakel Nubar in Egypt: "... having received formal assurances that in case of an Allied victory, our national aspirations

will be satisfied, I entrust you to take measures to encourage and facilitate the engagement of the largest number of volunteers possible.....”²⁰⁷

Following these developments, Commander Romieu was sent as head of a mission by the French War Ministry to Cyprus and to Egypt to make the necessary arrangements for the implementation of this project.²⁰⁸ In addition Commander Romieu’s mission met great success with the leadership of the Armenian community. Following a number of meetings with Commander Romieu at the Armenian Prelacy on the issue of recruiting volunteers from the Armenian camp in Port Sa’id, the Cairo Civil Council informed the Commander of their willingness to support the volunteer movement among the Jebel Musa refugees and stressed the following points:

- 1- the refugees would be engaged as soldiers not laborers;
- 2- the troops formed by the refugees would not be mixed with those of the Foreign Legion but would be considered an integral part of the French Army, enrolled under the French flag;
- 3- On the basis of the desires expressed by the refugees themselves, they should be employed in their homeland, namely the battle-fronts in Cilicia.²⁰⁹

The French government having agreed to these points, Romieu attained the full support of the Communal authorities to encourage the Armenian refugees to enroll as volunteers.²¹⁰

Romieu was successful even with the leadership of the Armenian political parties in Egypt. Not only did the ever-disputing Armenian leaders each separately express their solidarity with Romieu’s mission, but they also formed a united front to act in concordance.²¹¹ Moreover, this “United Body of Armenian Political Parties” initiated the formation of a National Central Administrative body,²¹² which was eventually called the Armenian National Union.²¹³ The latter consisted of ten representatives from the four Armenian political parties, and nine representatives from the official leadership of Apostolic, Catholic and Protestant Armenians, the AGBU, the *Npastamatuyts* and the Armenian Military Fund.²¹⁴ Furthermore, the Armenian National Union accepted the terms for collaboration laid down by Boghos Pasha and adopted the policy to work in coordination with the Armenian National Delegation.²¹⁵ Only those informed of the petty inter-communal disputes can fully appreciate the significance of such a development.

Based on the reports sent by Romieu to the French War Ministry, the latter decided to establish in Cyprus a *Légion d’Orient* formed of the 500 Armenian volunteers from the Port Sa’id camp, who were ready to leave, believing that this corps would encourage the enrollment of new Armenian volunteers from Egypt, the USA and India. It was also decided to include

in this corps those Ottoman Syrians who wanted to fight against Turkey.²¹⁶ Accordingly, a document dated 26 November 1916 and entitled *Instruction sur l'organisation de la Légion d'Orient* detailed the terms of the formation of this new military organization.²¹⁷

The expectations of the Armenian volunteers and their political leaders from participation in the French war effort are reflected in the *Conditions d'engagement des volontaires arméniens de la Légion d'Orient*:

Following the agreement concluded between the Ministry of Foreign Affairs and the President of the Armenian National Delegation, a French mission under the direction of Commandant Romieu was sent to Egypt. It arrived in Cairo in November 1916 and entered into communication with the leaders of the various Armenian organizations for the formation of a legion... named *Légion d'Orient*.

In conformity with the concluded accord, it was agreed:

- 1- That the formation of the *Légion d'Orient* aimed at making the Armenians contribute to the liberation of Cilicia, thus giving them new guarantees for the realization of their national aspirations;
- 2- That the Armenian legionnaires would fight only against the Turks and only in Cilicia;
- 4- That the Armenian legion would form in the future the core of the Armenian Army.²¹⁸

In Egypt, the enlistment of volunteers, which according to the *Dispositions générales* of the *Légion d'Orient* was the responsibility of the Armenians and the Syrians,²¹⁹ was in full swing. Military Committees were formed in Cairo and in Alexandria.²²⁰ In addition to the refugees in the Port Sa'id camp, there were a few hundred Ottoman Armenian prisoners of war who had been captured and brought to Egypt along with the Turkish prisoners of war from the Dardanelles,²²¹ the Sinai²²² and Mesopotamia²²³ fronts. In Alexandria, there were Armenian POWs in the Sidi Bishr camp,²²⁴ while in Cairo they were in the Citadel, and at the camps in Me'adi²²⁵ and in Heliopolis.²²⁶ Most of the Armenian POWs were found fit by medical examination²²⁷ and were incorporated in the *Légion d'Orient*.

Enlistment in the camp started in mid-November and the first group of Jebel Musa men who formed the nucleus of the *Légion d'Orient* left for Monagra, on the island of Cyprus, on 2 December 1916.²²⁸ The first battalion, which was soon organized comprised 5-600 refugees from Jebel Musa, 300 Armenian volunteers from Egypt, and 236 Armenian prisoners of war from the Ottoman Army.²²⁹ The latter were probably recruited among the 200 Armenian POWs in the British military camps in Egypt²³⁰ and the 175 Armenian POWs in India.²³¹ As a result of the efforts of the representatives of the Armenian National Union of Egypt who travelled to the United States and succeeded in creating a branch of the Armenian

National Union there,²³² numerous Armenian volunteers from the USA were enlisted. The first group of legionnaires from the USA arrived in Port Sa'id on 26 August 1917, on their way to Cyprus.²³³ From France those Armenian soldiers who had participated in the *Légion Étrangère* now joined the ranks of the *Légion d'Orient*.²³⁴ Within the span of 6-7 months the number of Armenians in the *Légion d'Orient* reached 3000 fighters.²³⁵

After staying in Cyprus until May 1918 the 1st and 2nd battalions (the former formed mostly of Jebel Musa men while the latter comprised men from the USA and Ottoman POWs) of the *Légion d'Orient* left the island²³⁶ to participate as part of the French troops in the Egyptian Expeditionary Force in General Allenby's September 1918 advance on the Palestinian front.²³⁷ Their route to the front passed through Port Sa'id, where they camped on the outskirts of the city (west bank of the Suez Canal).

On arriving in Port Sa'id the Jebel Musa men of the 1st battalion found themselves across from their former tent-city where their families, whom they had not seen for almost two years, were still living... Some of the men swam across at night and returned in the morning. Soon dozens followed their example....²³⁸

The problem was, as Portugalian points out, that the British authorities had refused to give these men legal passes to go and visit their families, so the French commanding officers pretended not to notice and let them continue with their nightly escapades. But one day a group of these men did not return. "With their primitive mentality they did not realize that they were committing one of the gravest crimes – group desertion."²³⁹ Through successive attempts for mediation by high ranking Jebel Musa leaders, Armenian religious authorities and a delegation of the Armenian National Union, Commander Romieu tried to convince these stubborn mountaineers that they had to return. As all attempts failed, a few were bayoneted and the rest were imprisoned in Port Sa'id to be presented for court martial. The convicted got light sentences and were allowed to leave for the front with the Legion.²⁴⁰

After a few weeks, the two battalions were transported south by train to Ismailia where they camped and exercised in extremely harsh desert conditions²⁴¹ until their departure for Majdal in Palestine on July 20, 1918. The members of the Armenian National Union together with a group of Armenians from Egypt went to Ismailia to see the legionaries off to battle. In Majdal General Allenby inspected the *Legion d'Orient* and gave his final consent for its participation in the forthcoming offensive. On the night of 25 August the army started its march to er-Ramle and hence to Ludd (Lydda), which was to be the last station before the battle²⁴² of Megiddo in which "the EEF dealt a decisive blow to the Turks in Palestine."²⁴³ As part

of Colonel de Piepapé's *Detachment Française de Palestine et Syrie*, the *Legion d'Orient* participated in Allenby's main attack on the morning of 19 September and succeeded in capturing the heights of Arara.²⁴⁴ As attested by Lieutenant-Colonel Romieu, the attack of the 2nd Battalion and their holding on to their positions for twelve hours under fierce shelling prevented the advance of the enemy forces.²⁴⁵ The Armenian casualties amounted to 21 dead²⁴⁶ and 70²⁴⁷ wounded.²⁴⁸ On 20 September at the burial of the fallen soldiers both Lieutenant-Colonel Romieu and Captain Azan mentioned in their speeches the bravery of the Armenians and how their sacrifice and victory paved the way for the national aspirations of their compatriots in reconstructing Armenia.²⁴⁹

The wounded Armenian Legionaries were first taken to the hospital in Ludd and then transported on Red Cross ships to the French military hospital in Port Sa'id. On the day of their arrival, the local Armenians gathered at the harbor to welcome the heroes of Arara.²⁵⁰ On 25 October 1918 *Arev* published a list of the 39 wounded in the French military hospital which was sent to the newspaper by the Port Sa'id Armenian Committee "For the Care of the Sick Armenian Volunteer" [Hai Hivand Kamavori Khnamki Marmine].²⁵¹ Eventually all the wounded of Arara were brought to the French military hospital.

In addition to the care given by the authorities, they were surrounded by the warm affection of our small local [Armenian] community. The Committee "For the Care of the Sick Armenian Volunteer"... did its best to meet the incidental needs of our wounded...supported by the Cairo based "Armenian Wounded Soldier Fund" [Hai-Vi-Zin Fond] and by random people and institutions from all over Egypt. Also the representatives of the Armenian National Union in Port Sa'id ... showed great dedication towards all the volunteers and especially the wounded who passed by here.²⁵²

Moreover, a convalescence center in Zeitun (then, a quiet, residential neighborhood near Heliopolis) known as Zeituni Apakinaran was prepared and administered by the Armenian community in Cairo for those Armenian legionnaires who were given a few weeks of holiday to recover after the battle.²⁵³

The successive Allied victories on the Palestinian and Syrian fronts, and the participation of the Armenian volunteers in the defeat of the Ottoman Armies gave great cause for celebration to the Egyptian Armenians, who had done their utmost for the success of this volunteer movement. Hopes for the materialization of an autonomous Armenia under French protection were at their height. Cherishing this vision for the future, the new Armenian POWs brought to Egypt by the British at the end of the

war asked to be enlisted in the *Legion d'Orient*. On 18 December, 1918 *Arev* published an announcement entitled "Extremely Important":

We daily receive petitions from Armenian POWs who wish to register as volunteers in the Armenian Legion. We inform them that they need to apply to the Armenian National Union which is the only body entitled to undertake the necessary formalities with the British Military forces.²⁵⁴

Enemy Occupied Territories (EOT) and the Arrival of New Waves of Refugees: 1918-9

The advance of the Egyptian Expeditionary Force on the Palestinian front brought with it hope as well as distress to the Armenians in Egypt. With every retreat of the Ottoman forces, the vision of an Armenian state brightened. With every victory gained by Allenby's forces, hopes to save the remnants of the decimated Ottoman Armenian deportees increased. Yet, with the forward move of the Allied forces on the Palestine-Syria and Mesopotamian fronts (Map 2.), the curtain concealing the surviving remnants of Ottoman Armenians was raised, unveiling agonizing scenes. Cries for help from Baghdad, Palestine and Syria filled the Armenian Prelacy in Cairo and waves of surviving deportees reached the Armenian camp in Port Sa'id.²⁵⁵

The first appeals for help came from Baghdad in April 1917,²⁵⁶ following the Allied occupation of the city on 11 March.²⁵⁷ However, due to difficulties of communication and because of the chaotic conditions in Baghdad, the Armenian Community in Egypt was not able to do much to help the deportees there.²⁵⁸ The year 1918 began with appeals for assistance that arrived from Jerusalem, which had been occupied by the Egyptian Expeditionary Force on 8/9 December, 1917.²⁵⁹ A letter dated 24 December requested the Prelacy in Cairo to send a delegation to Jerusalem to help the Armenian monastery resolve the problems related to survivors of the deportations in the city.²⁶⁰ The Cairo Prelacy sought the assistance of the British military authorities for the deportees in Palestine, pointing out that the enormous expenses for the nutrition and care of these wretched Armenians could not be met solely by the Armenian community in Egypt for lack of funds.²⁶¹ Three weeks later, another letter from Jerusalem stated that the brotherhood of the monastery, the natives and the 600 refugees in the city were living in destitution and that there was urgent need for loans and aid.²⁶² At first, financial aid was sent to the Armenian clergy in Jerusalem.²⁶³ Then, a number of exiled clergymen started arriving in Egypt, and some were settled in the Port Sa'id camp. The Cairo Prelacy made a list of the exiled clergymen in Egypt and in Jerusalem, and together with the AGBU and the *Npastamatuyts*, allotted them monthly pay.²⁶⁴ Dr.

Arsharuni was sent to Jerusalem to establish an orphanage. Later, groups of the orphans in Jerusalem were transported to the camp in Port Sa'id. The first group of 195 orphans was brought to Port Sa'id by Mrs. Arsharuni on 2 September, 1918.²⁶⁵

As the Egyptian Expeditionary Force advanced further into Ottoman territories, the role and status of the Armenian Prelacy in Cairo increased. The British military authorities considered the Armenian Prelacy in Cairo the national center of administration of all the Armenians in the Enemy Occupied Territories (EOT) in the Middle East.²⁶⁶ Under the circumstances, the local authorities in Egypt recognized the Armenian Primate in Cairo as the sole official representative of the Armenians in the region. As such, he was the only authority who had jurisdiction in matters concerning the Armenian monastery in Jerusalem.²⁶⁷ The chaotic administrative and financial situation of the monastery threatened its existence. To prevent its total deterioration the Armenian Primate of Egypt, who had gone to Jerusalem, was entrusted with carrying out temporary reforms and expenditures until the war ended and final arrangements could be made.²⁶⁸

In November 1918 reports on the miserable conditions of the Armenian deportees in Syria arrived at the Cairo Prelacy. In Damascus and Darja 2300 Armenian deportees dragged out an inhuman existence.²⁶⁹ In November 1918, a letter from Damascus written by Sahak, Catholicos of Cilicia, stated:

In regions occupied recently by the Entente armies, there are 35,000 Armenians in a state of indescribable destitution. The government provides only 1/2 *okha* of bread to some of them. If a place and nutrition can be provided, thousands of orphans who beg in the streets can be gathered.

The Prelacy sent copies of this letter to the AGBU, the *Npastamatuyts*, the *Vorpakhnam* (a relief society for orphans) and the Armenian National Delegation.²⁷⁰ Thus, the tragic condition of the Armenian survivors in Syria was added to the responsibilities of the Armenians in Egypt. Even if all the good will and resources of the Armenian community were amassed, it still could not fulfill the requests directed to it by tens of thousands of refugees. Now, the Cairo Prelacy urged the Armenian National Delegation to double its efforts to attain a loan from the "protector-states", to be used in providing for the enormous needs of the deportees, to save them from certain death.²⁷¹

Meanwhile, waves of Armenian refugees had started to arrive in Egypt. The first group from Ottoman territories arrived in Port Sa'id before Allenby's October 1917 offensive on the Palestinian front-line. This was a

group of 23, natives of Kayseri/Kesarya/Cesaria who had come by route of 'Aqaba and arrived at the camp on 22 August 1917.²⁷² Neither their point of departure nor their exact routing is explained. A guess is that they had somehow crept out of the Syrian Desert south into the Arabian desert, had reached 'Aqaba, which had been captured from the Turks on 6 July 1917 by the forces of the Arab Revolt,²⁷³ and from there had crossed the Sinai desert to Port Sa'id, by route of either 'Aqaba-Suez-Port Sa'id or 'Aqaba-al 'Arish- Port Sa'id.

By 7 December 1917, another 87 Armenians had arrived in Suez from 'Aqaba. Among these, 27 men joined the *Légion d'Orient*, 40 men were found too weak and unfit for recruitment in the *Légion*, while arrangements were made for the rest - 20 women and children- to be transported to the camp in Port Sa'id.²⁷⁴ We are provided with some information on these Armenians arriving from 'Aqaba by a letter dated 21 December 1917, sent to the Armenian Prelacy in Cairo. The writer of the letter (Selim Kalpakji) informed the Prelacy that on a recent visit to 'Aqaba he had had the chance to meet Prince Faisal and he had seen the great affection and care of the Prince towards the 187 Armenians there. He had visited the camp and had learned that some of these Armenians had left to be enrolled in the *Légion d'Orient*.²⁷⁵ The Armenian National Union also recruited volunteers for the *Legion d'Orient* from among the refugees that arrived at the camp during 1918.²⁷⁶

From April to December 1918 larger caravans of Armenian survivors arrived at the Port Sa'id camp from Enemy Occupied Territories in the Middle East. Table 1 (below) shows their numbers and the date of their arrival.²⁷⁷

Table 1: Arrival of Armenian refugees at Port Sa'id camp, April 1918-March 1919

Date of Arrival	From	Number	Remarks
27 April	Jerusalem	150	Mostly natives of Mardin, some Gurin and Hadjin
10 June	es-Salt	180	
17 June	es-Salt	-	2 nd caravan
29 June	es-Salt	-	3 rd caravan
2 July			4 th caravan
8 July		280	
1 August	es-Salt	350	
19 August		330	
25 August		236	
2 Sept.	Jerusalem	195	orphans
18 Dec.	Baghdad	588	300 orphans + 282 widows + 5men + 1 priest
19 Dec.	Jerusalem	166	
6 March 1919	Vladivostok	30	

The AGBU took upon itself the care of the orphans who had arrived via Jerusalem, as well as the protection of the widows who had arrived from Baghdad. The number of orphans in the Port Sa'id camp increased to 400-600. The orphans were settled in separate tents which became their orphanage, financed by the AGBU. A committee for the care and education of the orphans was formed to administer the orphanage-school. The AGBU also installed workshops for the newly arrived widows.²⁷⁸

But the camp, originally set up as a refuge for 4200 people, was now over-crowded. Of the initial refugees who had arrived in September 1915, there were still 3404 individuals in June 1919. The addition of 4740 new refugees brought the number in the camp to 8144 refugees.²⁷⁹ The number of the pupils in Sisvan school increased from 1200 to 2345, not including the orphans who had a separate orphanage-school. At the end of 1918, the responsibility for the nutrition of the refugees was once more placed upon the British military authorities, while the administration and supervision of the welfare of the orphans was entrusted to the American Red Cross,²⁸⁰ though Armenian organizations like the AGBU and the Armenian Red Cross continued to contribute to the expenses and care of the refugees through funds and personnel. However, it is a grossly misleading exaggeration to claim that "In the Fall of 1915, AGBU took over the management of an Armenian refugee camp for natives of Musa Dagh founded by the British in Port Sa'id..."²⁸¹ If anything, overwhelmed by the arrival of the new waves of refugees, the AGBU mismanaged both the orphanage²⁸² and the school. A report about the latter written in September 1918 concluded: "Sisvan is nothing but chaos."²⁸³

Repatriation

Although as soon as the war was over in November 1918 the refugees from *Suedia* made a request to General Allenby to be returned to their homeland,²⁸⁴ the first caravan of refugees did not leave the camp until July, 1919. Table 2²⁸⁵ shows the repatriation of the Armenians from the Port Sa'id camp between July and November 1919.

Table 2: Return of Armenian refugees from Port Sa'id to homeland, July-November 1919

Date of Departure	Number	Natives of
31 July	1 st caravan	Suedia
27 August	1200	Suedia
30 August	300	Marash
15 September	600	Suedia
16 September	300	Marash
27 September	60	Suedia
28 September	340	Suedia

29 September	400	Hadjin/Lapash
1 October	100	Suedia
10 October	60	Suedia
20 October	400	Mostly Garaturan; some Aintab, Marash
24 October	62	Suedia
25 October	300	Suedia
28 October	400	Suedia
29 October	800	Adana/Kars-Bazar/ Deort-Yol/ Elpek/Kilis
5 November	400	Marash/Rum-Galeh
6 November	400	Brusa/Zeitun/Sebastia
8 November	130	Chokmaklu and others; left for Aleppo
21 November	Entire orphanage	transported to Mersin
23 November	180	mostly Constantinople; left for Beirut

Between 7 and 24 November all the institutions of the tent-city were dismantled. Nothing remained of the school, the workshops, the bakeries and the kitchen. On 21 November 1919, the orphanage and its personnel were transported to Mersin (Cilicia). The last to leave the camp were the doctors and nurses of the Armenian Red Cross. On 24 November, after an existence of four years, the camp disappeared.²⁸⁶ The nightmare of war and genocide was thought to be over.

CONCLUSION

Due to the geo-political importance of Egypt in WWI, the Armenian Community there was in a position to play a major role regarding the national crisis of the Armenian people in the years 1914-1919. Hence, it mobilized to support the Armenian volunteer movement in Transcaucasia and send material assistance to the Ottoman Armenian refugees who had fled to eastern Armenia. Moreover, the Jebel Musa refugees in Port Sa'id, the formation of the *Légion d'Orient*, the Ottoman Armenian deportees and the orphans in the Syrian and Mesopotamian deserts became the primary concerns of Egyptian-Armenian organizations and individuals alike. Could the community have done more is a question that needs further research for an accurate assessment. However, judging from some contemporary articles, one tends to conclude that in many instances the community fell short of the expectations laid upon it.

The end of the war came amid rising hopes for the attainment of national aspirations for the peoples in the Middle East. The principle for national self-determination set forth by the United States and supported by Britain and France during 1918 had left no doubt about the goodwill of the West towards these national aspirations. The Egyptians emerged from the war drained and weary from their participation in the British war effort, but looking forward to forging an independent state at long last. For a brief

moment, the fulfillment of the British promise of a unified, independent Arab Kingdom in Greater Syria and Mesopotamia seemed to be attainable. The Armenians, massacred and decimated, set out to return to their homeland, which they were to reconstruct under Allied protection. They could not imagine then that the French would betray them and leave them to face further massacres and re-deportation at the hand of an emerging Turkish state.

The post-war period brought with it the bitter realization that the Armenians, like the rest of the native population of the Ottoman Middle East, were nothing but war-props at the disposal of the French and British governments, whose promises were nothing but war propaganda. The similarities in the unsuccessful missions of these nations in post-war settlements are striking. Even considering all the disagreements among the victorious Entente powers, post-war settlements reveal that the French and the British governments had surpassed each other in their skill in exploiting the national aspirations of the former subjects of the Ottoman Empire.

ENDNOTES

- ¹ This article is based on sections of the MA Thesis "The Armenian Community in Egypt During World War I" submitted by the author to the Department of Arabic Studies, American University in Cairo, in April 1997. All translations from Arabic, Armenian and French sources have been made by the author.
- ² Latifa M. Salem, *Misr fi al Harb al 'Alamiyah al Ula: 1914-1918* (Egypt during WWI: 1914-1918), Cairo, al haya'h al 'ammah al masreyah lil kitab, 1984, pp. 17-8. The Khedive 'Abbas Helmi II was in Istanbul and Hussein Rushdi was serving as his acting Regent (*qaim maqam*). Henceforth, Entente, Allied and Allies are used interchangeably.
- ³ Ibid., p. 18.
- ⁴ Ibid., p. 19.
- ⁵ Great Britain, Foreign Office. Miscellaneous. No. 13 (1914), Correspondence Respecting Events Leading to the Rupture of Relations with Turkey, (London: Harrisons and Sons, 1914).
- ⁶ Salem, p. 20.
- ⁷ Ibid., pp. 35, 43. For a detailed account of Egypt's position vis-à-vis WWI and the Ottoman Empire in August 1914, and for British considerations in the months leading up to the declaration of the Protectorate see Salem, pp. 17-20, 29-43.
- ⁸ Ibid., pp. 51, 49, 103.
- ⁹ Vahan Tekeyan, "Inch Sirt E Merine" (Do we have a heart?), *Arev*, 29 Sept., 1915, p. 1.
- ¹⁰ Reduced to 50-60 families residing in Cairo in 1802, the Armenian community increased to 2000 individuals in the first half of the 19th century.
- ¹¹ Rouben Adalian, "The Armenian Colony of Egypt During the Reign of Muhammad 'Ali (1805-1848)", the *Armenian Review*, June 1, 1980, vol. 33, No 2-130, 1980, pp. 117-8.
- ¹² Ibid, p. 133.
- ¹³ H. Topuzian, *Yegiptosi Haykakan Gaghouti Patmutiun 1805-1952* (History of the Armenian Community in Egypt 1805-1952), Yerevan: Publication of Armenian SSR Academy of Science, 1978, pp. 28-9.

-
- ¹⁴ Adalian, p. 141.
- ¹⁵ Arshak Alpoyadjian, *Arabakan Miyatsyal Hanrapetutian Yegiptosi Nahanke Yev Hayere* (The United Arab Republic's province of Egypt and the Armenians), Cairo, Nor Astgh, 1960, p. 257.
- ¹⁶ Officially the Armenian Church is known as the Armenian Apostolic Orthodox Church; hence the often used reference to Armenians as "Orthodox". This, however, creates confusion with the Greek Orthodox. Moreover, there is no Armenian Patriarchal See in Egypt. It is an Armenian bishopric headed by a Primate. The name "patrikkhané" given to the Armenian Prelacy by the Egyptian government was a misconception and was based on the model of the Greek Patriarchs of Alexandria.
- ¹⁷ Based on the *Varchakan Hrahang Vidjakin Yegiptosi* (Administrative decree for the Diocese of Egypt) granted in 1907 by Ormanian, the Armenian Patriarch in Constantinople, the administrative structure of the mainstream Armenian Orthodox community in Egypt was as follows: A Primate who was the official representative of the community; 2 prelacies, one in Cairo (Central Prelacy) and one in Alexandria, with similar and equivalent administrative councils. Each prelacy had: a Community Council (*Temakan* or *Yerespoghakanan Joghov*) elected by the members of the Armenian Orthodox community (18 representatives for Cairo and 17 for Alexandria); a Civic Council (*Kaghakakan Joghov*) consisting of 7 members elected by and from within the Community Council and accountable to it. The highest body was the Provincial General Council (*Gavarakan Hamagumar Joghov*) formed from both Community Councils (35 members). The Primate was elected by the latter. The Patriarch in Constantinople confirmed his election by a Patriarchal Bull, ratified by an Imperial *firman*. The Primate presided over all Diocese Councils. For this and further details on the communal structure see *Orenk yev Kanonk Azgayin Arajnordarani Hayots Hegiptos* (Laws and Regulations of the Armenian National Prelacy in Egypt), Armenian Prelacy in Cairo Official Publication, Cairo, Vosketar, 1930.
- ¹⁸ Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, St. Martin Press, New York, 1990, p. 199.
- ¹⁹ Richard Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence: 1918*, California, University of California Press, 1967, pp. 46-7.
- ²⁰ *Archives Du Génocide Des Arméniens: Recueil de Documents Diplomatiques Allemands - Extraits de Deutschland Und Armenien (1914-1918)* compiled by Dr. Johannes Lepsius, trans. by Marie-France Letenoux, edited by Dr. Tessa Hofmann, France, Fayard, 1986.
- ²¹ Raymond H. Kevorkian, "The Origins and Evolution of the Armenian Genocide", trans. from French by Jennifer Manoukian, in *AGBU News Magazine*, published by the Central Board of the Armenian General Benevolent Union, New York, NY, USA, April 2015, p. 12.
- ²² Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, 1919: rpt. New York, New Age Publishers, n.d., p. 302.
- ²³ Kevorkian, p. 12.
- ²⁴ Simon Vratsian, *Hin Tgher Nor Patmutian Hamar* (Old Papers for Modern History), Beirut, n.p., 1962, p. 134.
- ²⁵ Walker, p. 200; citing the article written by Aziz Samih, chief of the historical department of the Ottoman ministry during the war, in the Turkish newspaper *Kurun*, in 1935.
- ²⁶ Topuzian, p. 173.
- ²⁷ Ibid., p. 173. The value of 1 British Pound was 9.75 Rubles at its lowest and 15 Rubles at its highest rate (Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 7: 17/30 June 1916, p. 39).

- ²⁸ Minutes of Civil Council, vol. 24, (6/19 June 1914-16/29 March 1916), Session 69, January 20/2 February 1915, p. 100. Here and throughout the text, the double-dates indicate the date of the days and the months according to both the Julian and Gregorian calendars. When only one date is mentioned it is the second one, sometimes marked as 'new', meaning Gregorian which was 13 days ahead of the Julian calendar.
- ²⁹ "Azgayin Kronik: Himnadram Azgayin Shaheru Pashtpanutian" (National chronicle: Fund for the defense of national interests), in *Arev*, 15 May, 1915, p. 3.
- ³⁰ Hovannisian, p. 42. Most of the conscripts in the Russian army were sent to fight on the European front.
- ³¹ Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question 1915-1923*, Crook Helm, London and Sydney, 1984, pp. 8-11; Hovannisian, pp. 38-9.
- ³² Ibid., p. 44.
- ³³ Vratsian, "Namak Hay Heghapoghakan Dashnaktsutian Amerikayi Kentronakan Komiteyi" (Letter addressed to the Central Committee of the Armenian Revolutionary Federation in America) pp. 131-142. Letter dated 20 February 1915 (*Hin Tghter*, pp. 133-4).
- ³⁴ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 90, 7/20 July 1915, p. 166.
- ³⁵ "Yegiptahay Tarin" (The Egyptian-Armenian Year: 1914-1915) in Suren Partevian ed. *Yegiptahay Taretsuytse* (Egyptian-Armenian Almanac), third year, 1916, n.p., p. 17.
- ³⁶ H. Arakelian, editorial in *Mshak*, April 11, 1915, reprinted in "Azgayin Kronik: Himnadram Azgayin Shaheru Pashtpanutian" (Fund for the Defense of National Interests), *Arev*, 15 May, 1915, p. 3.
- ³⁷ "S. D. Hnchakian Yev Sahmanadrakan Ramgavar Kusaktsutians Hamadzaynutiune" (The Agreement of the S. D. Hnchak and Constitutional Ramgavar Parties), *Arev* 13 May, 1915, p. 2.
- ³⁸ H. Arakelian, editorial in *Mshak*, April 11, 1915.
- ³⁹ "Azgayin Kronik: Himnadram Azgayin Shaheru Pashtpanutian" (National chronicle: Fund for the Defense of National Interests), *Arev*, 11 June, 1915, p. 3.
- ⁴⁰ "Azgayin Kronik" (National chronicle), *Arev*, 17 May, 1915, p. 3.
- ⁴¹ M. Salbi, "Hay Karmir-Khache Por-Sa'idi Vranakaghakin Medj" (The Armenian Red Cross in the Port Sa'id Tent-city), M. Salbi ed. *Alyakner Yev Khlyakner: Hay Vranakaghaki Taregirk* (Waves and wrecks: Year-book of the Armenian tent-city), A. Kassabian Press, Alexandria, 1920, p. 149.
- ⁴² Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 94, 7 September 1915, p. 188.
- ⁴³ "Teghakan-Azgayin" (Local-communal), *Arev*, 2 February 1916, pp. 2-3.
- ⁴⁴ "Kamavorakan Gortze yev Vsemapail Boghos Pasha Nubar" (Volunteer work and Boghos Pasha Nubar), *Arev*, 5 July 1915, p. 3.
- ⁴⁵ Hovannisian, p. 53. For eye-witness accounts which testify that Armenians were not the aggressors see: the report of the American mission in Van in *Archives du Génocide des Arméniens* compiled by Lepsius, pp. 289-300. "This report has been confirmed by the information provided by Mr. Sporri, the director of the German orphanage in Van, who was the last to leave the city after its destruction" Lepsius, p. 289; Clarence D. Ussher, *An American Physician in Turkey*, Boston, 1917, p. 244; Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, trans. by Muna Lee, New York, 1926, p. 60.
- ⁴⁶ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 83, 31 May 1915, p. 143.
- ⁴⁷ "Azgayin Kronik: Himnadram Azgayin Shaheru Pashtpanutian" (National chronicle: Fund for the Defense of National Interests), *Arev*, 11 June 1915, p. 3.
- ⁴⁸ Hovannisian, p. 56. This lasted for only two months as following an Ottoman counter-offensive in July 1915, the Russians retreated and the native population followed them.

-
- ⁴⁹ “Tarvan Sarsummer: 1915 Garunen Minchev Dzmernamut” (The creeps of a year: from Spring to Fall 1915), *Yegiptahay Taretsuytse*, third year, 1916, n. p., p. 36.
- ⁵⁰ “Haykakan Khndire yev N. V. Boghos Pasha Nubari Pashtone” (The Armenian Question and the mission of His Excellency Boghos Pasha Nubar), *Arev*, 11 May, 1915, pp. 1-2.
- ⁵¹ “Kévork V, Catholikos de tous les Arméniens, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Affaires Étrangères”, letter (Vagharchabad, le 5/18 octobre 1915), in Arthur Beylerian (ed.) *Les Grandes Puissances, l'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises, (1914-1918): Recueil de Documents*, Paris, Sorbonne, 1983, pp. 126-7.
- ⁵² “Azgayin Kronik: Haykakan Djarteru Guje” (The news of Armenian massacres), *Arev*, 13 May, 1915, p. 3.
- ⁵³ “Haykakan Khndire Yev N. V. Boghos Pasha Nubari Pashtone”, *Arev*, 11 May, 1915, pp. 1-2. The purpose of the 1913 delegation was to secure reforms in Ottoman Armenia through the mediation of the Triple Entente powers. For details on results of negotiations, consult Hovannisian, pp. 32-39; “Haykakan Barenorogutiunner 1913-4” (Armenian Reforms 1913-1914), *Haykakan Sovetakan Hanragitaran* (Soviet Armenian Encyclopedia), vol. 6, Yerevan, Armenian SSR Academy of Science, 1980, pp. 170-171.
- ⁵⁴ “Haykakan Khndire yev N. V. Boghos Pasha Nubari Pashtone”, *Arev*, 11 May, 1915.
- ⁵⁵ Walker, p. 457.
- ⁵⁶ “Haykakan Khndrin Batsume” (The emergence of the Armenian Question), translated excerpts from *Al-Muqattam*, 4 May 1915, *Arev*, 15 May, 1915, pp. 1-2.
- ⁵⁷ “Haykakan Patvirakutiun” (Armenian Delegation), *Arev*, 28 June, 1915, p. 3.
- ⁵⁸ Ibid.
- ⁵⁹ Mihran Damadian, “Katsutiune Hayastani Mej” (The Situation in Armenia), *Arev*, 25 June, 1915, p. 1; “Azgayin Kronik: Kilikyo Tagnapali Katsutyiune” (National Chronicle: Critical situation in Cilicia), *Arev*, 30 June, 1915, p. 3; Mihran Damadian, “Kilikian nor Aghete” (The new calamity in Cilicia), *Arev*, 9 July, 1915, pp. 1-2.
- ⁶⁰ Krikor Sarkissian, “Haykakan Hartse: Boghos Pasha Nubari Patvirakutiune” (The Armenian Question: the Delegation of Boghos Pasha Nubar), *Arev* 13 May, 1915.
- ⁶¹ “Azgayin Kronik: Polsahayots Vitjake” (National chronicle: The Situation of Armenians in Constantinople), *Arev*, 21 May, 1915, p. 2.
- ⁶² “Dashnakits Petutiunk Hayots Djarterun Hantep” (Position of Allied Powers vis-à-vis the Armenian Massacres), *Arev*, 26 May, 1915, based on the same day’s *Egyptian Gazette*.
- ⁶³ “Azgayin Kronik” (National chronicle), *Arev*, 2 June, 1915, p. 3.
- ⁶⁴ “Hayastani Vitjake Nerka Paterazmi Midjotsin” (The Situation in Armenia during the present war), *Arev*, 9 June, 1915, pp. 1-2.
- ⁶⁵ Damadian, “Katsutiune Hayastani”, p. 1.
- ⁶⁶ “Azgayin Kronik: Kilikio Tagnapali”, p. 3.
- ⁶⁷ Damadian, “Kilikian nor Aghete”, pp. 1-2.
- ⁶⁸ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 92, 6/19 August, 1915, p. 173; Zaven Ter Yeghiayan, *Patriarkakan Husheres, Vaveragirner Yev Vkaiutunner* (My Memoirs as Patriarch: Documents and testimonies), Cairo, 1947, pp. 134-136. The source of this report is not revealed by Bulgaria’s Primate, Ghevond Durian. However, the date of the report (30/13 July, 1915) and part of its content mentioned in the minutes, indicate that it was a copy of the second of 4 reports sent by Archbishop Ter-Yeghiayan, the Armenian Patriarch in Constantinople, to Ghevond Durian as later these reports were published in Archbishop Zaven’s, *Patriarkakan Hushers...*, pp. 132-149. These published reports reveal that the Patriarch had requested the Armenian Primate in Bulgaria to send copies of the reports, unsigned - with a note stressing that he had received them from “reliable

sources in Constantinople” - to various addresses, primarily to the Catholicos of All Armenians and to Boghos Nubar. As a French translation of the unsigned report which arrived at the Armenian Prelacy in Cairo was sent by Primate Gushakian to Mr. DeFrance in Cairo, the French text is published in Beylerian (ed.) *Les Grandes...*, pp. 61-3. A comparison of the French text and Archbishop Zaven’s Armenian letter in *Patriarkakan...* confirms that the author of the report sent to Cairo was the Armenian Patriarch in Constantinople.

- ⁶⁹ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 92, 6/19 August, 1915, p. 173.
- ⁷⁰ Details of its deliberations are registered in Minutes of Civil Council, vol. 24, “Joint Session of the Cairo and Alexandria Civil Councils in Bulaq”, 16/29 August 1915, pp. 175-180.
- ⁷¹ This decision was ratified by the General Council in its session of 6/19 September 1915 in “Atenagrutiun Gavarakan Endhanur Joghovo” (Minutes of Provincial General Council), vol. 35, Session 8, 6/19 September 1915, p. 46.
- ⁷² Minutes of Civil Council, vol. 24, “Joint Session of the Cairo and Alexandria Civil Councils in Bulaq”, 16/29 August 1915, pp. 178-9.
- ⁷³ Minutes of Provincial General Council, vol. 35, Session 8, 6/19 September 1915, pp. 52-3.
- ⁷⁴ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 101, 18/31 October 1915, p. 213.
- ⁷⁵ Minutes of Provincial General Council, vol. 35, Session 8, 6/19 September 1915, p. 52.
- ⁷⁶ Ibid. p. 42.
- ⁷⁷ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 101, 18/31 October 1915, p. 211. As the memoirs of Archbishop Zaven *Patriarkakan Hushers* show, this letter had been written at the request of the Patriarch, and the information it contained was based on the Patriarch’s extensive letter, dated August 25/7 September 1915 and sent to the Primate in Bulgaria (pp. 142-149).
- ⁷⁸ Vostanik Ter Gabrielian, “Shit Me Artsunk Im Tagharis” (A teardrop in my pot), *Arara, Haykakan Legeone* (Arara: the Armenian Legion), Alexandria, Aram Stepanian, 1919, p. 75.
- ⁷⁹ “Hayastani Kariknere: Inchpes Krmank Npast Hastingsnel” (The Needs in Armenia: How can we contribute?), *Arev*, 24 May, 1915, p. 1. In fact, in April-May 1915 the AGBU Central Committee in Cairo had sent 1000 British pounds to its branch in Constantinople, through the courtesy of the American Consul in Cairo, intended for the most badly affected regions in Armenia. The exact destination of the aid was to be decided after consulting the Patriarch in Constantinople (*Arev*, 11 May, 1915).
- ⁸⁰ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 101, 18/31 October 1915, p. 211.
- ⁸¹ “Azgayin Kronik: Hayots Katsutyiune: Pulkaria Yev Hayere” (National Chronicle: The situation of Armenians. Bulgaria and the Armenians), *Arev*, 27 October, 1915, p. 3.
- ⁸² “Azgayin Kronik: Midjagetki Hay Aksorialnere” (The Armenian exiles in Mesopotamia), translated from *Al Ahram*, 14 March, 1916 (*Arev*, 15 March, 1916, p. 3).
- ⁸³ Suren Partevian, “Yegiptahay Tarin (1915-1916)” (The Egyptian-Armenian Year (1915-1916), Suren Partevian (ed.), *Yegiptahay Taretsuytse* (Egyptian-Armenian almanac), 4th year, 1917, Alexandria, A. Kassabian Press, 1917, p. 5.
- ⁸⁴ Hovannisian, p. 67.
- ⁸⁵ N. M. Togatlian “Svetatsineru Por Sa’id Jamanume: Otar Ashkhatoghner” (Arrival of Suediyans in Port Sa’id), *Alyakner yev Khlyakner*, p. 19.
- ⁸⁶ Mountain located north of the city and bay of Antioch, in proximity to Ras al Mina, in the vilayet of Aleppo.
- ⁸⁷ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 95, 1/14 September, 1915, p. 190.

- ⁸⁸ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 95, 1/14 September, 1915, p. 190; Session 96, 5/18 September 1915, p. 192; Tokatlian, "Svetatsineru Por Sa'id Jamanume", p. 20. Tokatlian stayed in the camp for nine months, after which he moved to the city of Port Sa'id, where he stayed till the end of the war. As interpreter, he was also the mediator between the refugees and local state authorities. Through a regular correspondence with the Armenian newspaper *Arev*, he kept the Armenian public informed of the developments in the camp and the needs of the refugees.
- ⁸⁹ These 6 villages were: Bitias, Hadji Habibli, Yoghun Oluk, Kebusiyeh, Khederbek and Vakif. Administratively, Suedia, was a *nahiye* in the Kaza of Leffia, in the Sanjak of Antioch, part of the Vilayet of Aleppo. For information on the inhabitants of these villages who were almost exclusively Armenian, see Rev. Tigran Andreassian, "Svetahayere" (The Armenians of Suedia), *Alyakner*, pp. 13-18.
- ⁹⁰ Tigran Andreassian, *A Red Cross Flag That Saved Four Thousand*, translated by Stephen Trowbridge, published for the American Relief Committee in Cairo, Cairo: Nile Mission Press undated, p. 5; "Le Capitaine de vaisseau Chamonard, Chef d'État-major de la 3e Escadre de la Méditerranée, au Lieutenant-Colonel Elgood, Commandant Militaire britannique à Port-Saïd", dated Port-Saïd, le 12 septembre 1915 (Beylerian (ed.) *Les Grandes Puissances*, p. 65). The total number of Armenians in these villages was 6311 individuals. When the Armenian heads of these villages held a meeting and decided to defy the Ottoman authorities' orders, two-thirds of the villagers, 4231 people, chose to resist on the heights of their mountain. The rest chose obedience to the authorities. These were deported and never heard of again (Rev. Tigran Antreassian, "Svetahayere" p. 18).
- ⁹¹ For details on the resistance on Jebel Musa see Beylerian *Les Grandes Puissances*, pp. 65, 85; Walker, pp. 223-5; Andreassian, *A Red Cross*, pp. 5-15; Andreassian, "Svedahayer", *Alyakner yev*, pp. 13-16.
- ⁹² The French warships which accomplished the embarkation of the Armenians of Jebel Musa were the cruisers of the Third Mediterranean Squadron, namely *le Desaix*, *le Guichen*, *l'Amiral Charner*, *la Foudre* and *le D'Esstrées*. This and all the details of the circumstances of the evacuation of the Armenians from Jebel Musa and their transportation to Port Sa'id are found in "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", D. no 293. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, en mer, le 22 septembre 1915, in Beylerian, *Les Grandes Puissances*, pp. 84-89.
- ⁹³ "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", D. no 286. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, Rade de Port-Saïd, le 17 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes Puissances*, pp. 73-7). The lazaretto had a hospital which, before the war, served as quarantine for travelers. There were also buildings for the doctors and the employees of the hospital (Tokatlian "Svetatsineru Por Sa'id Jamanume", p. 20).
- ⁹⁴ P. G. Elgood, *Egypt and the Army*, Humphry Milford, Oxford University Press, 1924, pp. 186-187.
- ⁹⁵ "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", D. no 286. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, Rade de Port-Saïd, le 17 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 76).
- ⁹⁶ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 96, 5/18 September, 1915, p. 192; "Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919", *Alyakner yev Khlyakner*, pp. 248-249.
- ⁹⁷ That Paris was informed of the situation on 10 September 1915 at the latest is revealed in the telegrams sent by "M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Delcassé,

- Ministre des Affaires étrangères” dated Le Caire, le 10 septembre 1915, 16 h 30. (Recu: 16 h 45), and “M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Française, Ministre des Affaires étrangères” dated Le Caire, le 11 septembre 1915, 1 h 30. (Recu: 3 h 20) (Beylerian, *Les Grandes*, p. 64).
- ⁹⁸ “Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine”, D. no 293. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, en mer, le 22 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp.86-7).
- ⁹⁹ Elgood, pp.182-3.
- ¹⁰⁰ “Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine”, D. no 293. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, en mer, le 22 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 86).
- ¹⁰¹ “M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères”, Le Caire, le septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 64).
- ¹⁰² “Le Capitaine de vaisseau Chamonard, Chef d’État-Major de la 3e Escadre de la Méditerranée, au Lieutenant-Colonel Elgood, Commandant Militaire britannique à Port-Saïd”, Port-Saïd, le 12 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 65-6).
- ¹⁰³ “Communication de l’Ambassade de Grande-Bretagne au Département”, Paris, 14th September 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 67).
- ¹⁰⁴ Elgood, p. 184; “Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine”, D. no 286. Secret. A bord du *Jauréguiberry*, Rade de Port-Saïd, le 17 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 74).
- ¹⁰⁵ “Communication de l’Ambassade de Grande-Bretagne au Département”, Paris, 15th September 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 68).
- ¹⁰⁶ Tokatlian, “Svetatsineru Por Sa’id Jamanume”, p. 22.
- ¹⁰⁷ Ibid., pp. 22-3.
- ¹⁰⁸ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 98, 8 October, 1915, p. 199; Confusingly, in his above article Togatlian presents the results of the census as follows: 427 children below 4 years of age; 508 girls between the ages of 4 and 11; 628 boys between the ages of 4 and 14; 1441 females and 1054 males above the age of 14; a total of 4058; in Tokatlian “Svetatsineru Por Sa’id Jamanume”, p. 23.
- ¹⁰⁹ Ibid., p.23.
- ¹¹⁰ Ibid., pp. 21-3; Dr. Arsharuni, “Lapurintosi Medj Enk” (We are in a Labyrinth), *Arev*, 4 October, 1915, p. 1.
- ¹¹¹ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 98, 8 October 1915, p. 198.
- ¹¹² Levon Mkrtchian, “Sisvan Varjami Artiv” (On Sisvan school), *Arev*, 13 December, 1915, p. 1. In fact, the few cases of arrests in the camp reported to the Cairo Prelacy were during 1918, when thousands of new refugees and orphans overcrowded the camp facilities. One case mentions the exile of 4 refugees to Bilbess, while another case states that 2 minors from the camp were kept at a Correction Home in Giza (Minutes of Civil Council, vol. 26, sessions 100, [10 May 1918, p. 43] and 112 [27 September 1918, p. 98]).
- ¹¹³ Tokatlian “Svetatsineru Por Sa’id Jamanume”, p. 20; Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 96, 5/18 September, 1915, p. 193. Arakel Nubar was the son of Boghos Nubar.
- ¹¹⁴ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 96, 5/18 September, 1915, p. 192.
- ¹¹⁵ “Azgayin Kronik” (National chronicle), *Arev*, 29 September 1915, p. 3; Tokatlian, “Kilikiatsinere Por-Sa’idi Medj: Sepakan Teghtaksutian” (The Cilicians in Port Sa’id: Special correspondence), *Arev*, 15 October, 1915, p. 2.
- ¹¹⁶ Details of the donated items are found in the numerous donation lists published in *Arev*

- newspaper.
- ¹¹⁷ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 98, 8 October 1915, pp. 197-201; Tokatlian, “Kilikiatsinere Por-Sa’idi”, *Arev*, 20 October, 1915, p. 2.
- ¹¹⁸ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 100, 13/26 October 1915, p. 209.
- ¹¹⁹ “Kilikiatsinere Por-Sa’idi Medj: Sepakan Teghtaksutian” (Cilicians in Port Sa’id: Special correspondence), *Arev*, 29 September, 1915; Arsharuni, “Lapurintosi”.
- ¹²⁰ Tekeyan, “Inch Sirt”, p. 1; Arsharuni, “Lapurintosi”.
- ¹²¹ Arsharuni, “Lapurintosi”.
- ¹²² Tekeyan, “Inch Sirt”.
- ¹²³ “Azgayin Kronik: Por Sa’idi Petkere” (National Chronicle: the Needs in Port Sa’id), *Arev*, 12 November, 1915, p. 3.
- ¹²⁴ “Azgayin Kronik: Hay Karmir Khach Gahire” (National Chronicle: Armenian Red Cross-Cairo), *Arev*, 12 November, 1915, p. 3.
- ¹²⁵ “Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. Escadre de la Méditerranée, à M. Defrance, Ministre de France au Caire”, A bord du *Jauréguiberry*, Rade de Port-Saïd, le 17 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 98).
- ¹²⁶ “Spoiled cheese, and cereals full of worm” are examples of the quality of food sometimes offered to the refugees by the State Refugees Administration (Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 113, 10/23 February 1916).
- ¹²⁷ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 104, 22 November 1915.
- ¹²⁸ M. Salbi (Aram Sahakian) “Hay Karmri Khache Por Sa’idi Vranakaghakin Medj” (The Armenian Red Cross in the Port Sa’id Tent-city), *Alyakner*, p. 162; Victoria Arsharuni, “Tkarakazmeru Khohanotse” (Kitchen soup for the weak), trans. Nshan Tokatlian, *Alyakner*, pp. 172-174.
- ¹²⁹ Zakar Masikian, “Amerikian Karmir Khache Haykakan Gaghtavayrin Medj” (The American Red Cross in the Armenian refugee camp), *Alyakner*, p. 168; Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 100, 13/26 October, 1915, p. 209.
- ¹³⁰ Victoria Arsharuni, p. 173.
- ¹³¹ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 59, 8 June 1917, p. 244. M. Salbi gives the figure of 191 deaths due to pellagra during 1916 (“Hay Karmir Khache”, p. 166). Pellagra is a disease characterized by skin eruptions and nervous disorders.
- ¹³² Victoria Arsharuni, pp. 174,176.
- ¹³³ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 59, 8 June 1917, p. 244.
- ¹³⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 100, 13/26 October, 1915, p. 209.
- ¹³⁵ Artashes Gartashian, *Nuter Yegiptosi Hayots Patmutian Hamar: Patmutiun Yegiptahay Barerarneru Yev Krtakan Hastatutiunneru* (Materials for the history of the Armenians in Egypt: The history of Armenian benefactors and educational establishments in Egypt), vol. 3, Venice, St. Lazar, 1981, pp. 278-282.
- ¹³⁶ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 14, 2/15 August 1916, p. 61; Levon Arigian, “Sisvan Varjarane” (The Sisvan school), *Alyakner*, pp. 181-189.
- ¹³⁷ Arigian, p.188.
- ¹³⁸ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 1, 10 May 1916, p. 4.
- ¹³⁹ “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, p. 254.
- ¹⁴⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 114, 29 February, 1916; Session 116, 14 March, 1916, p. 271.
- ¹⁴¹ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 5, 9 June, 1916, p.31.
- ¹⁴² Elgood, pp. 187-8.
- ¹⁴³ Minutes of Community Council, vol. 43, Session April 18/1 May, 1915, p. 196; “Azgayin Kronik” (National chronicle), *Arev*, 17 May, 1915, p. 3; “Gavari Yegiptahay

- Kyanken" (Egyptian-Armenians in the provinces), *Arev*, 21 May, 1915, p. 2.
- ¹⁴⁴ Suren Partevian, "Yegiptahay Tarin: 1914-1915" (The Egyptian-Armenian year: 1914-1915), *Yegiptahay Taretsuytse*, third year, 1916, no publication data, p. 16.
- ¹⁴⁵ *Ibid.*, p. 17.
- ¹⁴⁶ Minutes of Civil Council, vol. 24, Joint Session of the Cairo and Alexandria Civil Councils in Bulaq, 16/29 August 1915, p. 179.
- ¹⁴⁷ Minutes of Civil Council, vol. 24, Session 104, 9/22 November 1915, p. 220.
- ¹⁴⁸ "Armenak Bey Kamsarakan", *Hishatakaran*, p. 71. The Kamsarakan brothers, Armenak and Tigran, the well known cigarette manufacturers, contributed 2400 pounds for the foundation of the *Himnadram*, and later paid a monthly contribution of 300 pounds on a regular basis to the Relief Society (Npastamatuyts), formed in Egypt at the beginning of 1916. They are often mentioned in the Armenian press of the war years as an example to be followed by much richer Armenians (Suren Partevian, "Yegiptahay Dimasdvner: Armenak Kamsarakan", *Anapatin Hushardzane*, Vol. 2, 8th pamphlet, Cairo, Sokrat Sarrafian, 1917, p. 121; *Arev*, 28 February, 1916, p. 3.
- ¹⁴⁹ Mikayel Gurdjian, "Harustneru Masin" (On the rich), *Arev*, 4 October, 1915, p. 1.
- ¹⁵⁰ Partevian, "Yegiptahay Tarin: 1914-1915" (The Egyptian-Armenian Year: 1914-1915), p. 23. The allusion is to Croesus, the King of Lydia (560-546 BC), renowned for his legendary great wealth and love for gold.
- ¹⁵¹ *Ibid.*, p. 23; Garo Balian, "Khramatneren Heru" (Far from the trenches), *Anapatin Hushardzane*, Vol. 2, 6th pamphlet, Cairo: Zareh Berberian, 1917, p. 95.
- ¹⁵² *Arev*, 6 October 1915.
- ¹⁵³ "Communication de l'Ambassade de Grande-Bretagne au Département", Paris, 14th September 1915 (Beylerian, *Les Grandes Puissances*, p. 67).
- ¹⁵⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 98, 8 October 1915, p. 197.
- ¹⁵⁵ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 99, 2/15 October 1915, p. 204.
- ¹⁵⁶ *Ibid.*
- ¹⁵⁷ "Material means" were later determined: each person leaving the camp should carry on him 10 pounds for each family member (Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 107, 3/16 December 1915, p. 235).
- ¹⁵⁸ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 107, 3/16 December 1915, p. 235.
- ¹⁵⁹ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 106, 6 December 1915, pp. 229-230.
- ¹⁶⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 107, 3/16 December 1915, p. 235; "Azgayin Kronik: Pashtonakan Haytararutiun Azgayin Arachnordarani" (National chronicle: Official declaration of the Armenian Prelacy), *Arev*, 29 December, 1915, p. 3.
- ¹⁶¹ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 78, 6/19 October 1917, p. 328; Session 85, 7 December 1917, p. 364.
- ¹⁶² *Ibid.*, p. 365.
- ¹⁶³ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 98, 8 October 1915, p. 197.
- ¹⁶⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 100, 13/26 October 1915, p. 209; Session 105, 17/29 November 1915, p. 223; Session 107, 3/16 December 1915, p. 234.
- ¹⁶⁵ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 107, 3/16 December 1915, p. 234.
- ¹⁶⁶ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 105, 17/29 November 1915, p. 223; Andreassian, "Svedahayer" (Armenians from Suedia), *Alyakner*, pp. 17-18; Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 102, 3/16 November 1915, p. 216.
- ¹⁶⁷ The members of this Committee were: Kevork Tchakejian, Hayk Khayetian, Karapet Kechian, and Harutiun Kemhadjian; the last two were members of the Cairo Civil Council.
- ¹⁶⁸ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 112, 27 January 1916, pp. 255-6.

-
- ¹⁶⁹ Ibid.
- ¹⁷⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 113, 10/23 February 1916, p. 259.
- ¹⁷¹ Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 111, 21 January 1916, pp. 250-1; Session 113, 10/23 February 1916, pp. 258-9.
- ¹⁷² Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 112, 27 January 1916, pp. 255-6; Session 114, 16/29 February 1916, pp. 263-4. The terms of the agreement are mentioned in detail in this session.
- ¹⁷³ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 2, 6/19 May 1915, p. 8.
- ¹⁷⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 3, 13/26 May, 1916, p. 17.
- ¹⁷⁵ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 4, 2 June 1916, pp. 22-3; Session 5, 9 June 1916, p. 31.
- ¹⁷⁶ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 9, 1/14 July 1916, p. 46; "Vranakaghaki Taretsuytse", *Alyakner*, p. 255.
- ¹⁷⁷ "Communication de l'Ambassade de Grande-Bretagne au Département", Paris, October 11th 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 120).
- ¹⁷⁸ "Le Ministre des Affaires étrangères à M. Defrance, Ministre de France au Caire", Paris, le 17 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 73).
- ¹⁷⁹ "M. Defrance, Ministre de France au Caire à M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères" Le Caire, le 19 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 78).
- ¹⁸⁰ "Le Ministre de la Guerre au Contre-Amiral Lacaze, Ministre de la Marine", Paris, le 30 octobre 1915; and "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", Rade de Port-Said, le 28 octobre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 136, 137-8).
- ¹⁸¹ It had cost the British 16,000 francs to establish the camp and the monthly expenses for its sustenance were 30,000 francs (Beylerian, *Les Grandes*, p. 232).
- ¹⁸² Elgood, p. 184.
- ¹⁸³ "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", Rade de Port-Said, le 28 octobre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 137-8).
- ¹⁸⁴ "M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères p.i. à M. Defrance, Ministre de France au Caire", Paris, le 12 octobre 1915; "M. Alexandre Millerand, Ministre de la Guerre à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine" (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 122-3, 124-5).
- ¹⁸⁵ "M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Viviani, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères p.i.", Le Caire, le 13 Octobre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 123).
- ¹⁸⁶ "M. Defrance, Ministre de France au Caire à M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères" Le Caire, le 23 septembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 96).
- ¹⁸⁷ "M. Alexandre Millerand, Ministre de la Guerre, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", Paris, le 15 October 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 124-5).
- ¹⁸⁸ "Note du Lieutenant Brémond sur les Arméniens réfugiés à Port-Said", Le Caire, le 7 septembre 1916; and "Note pour la Marine française à Port-Said", Port-Said, le 12 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 232, 236).
- ¹⁸⁹ Elgood, p. 191.
- ¹⁹⁰ "Le Contre-Amiral Darrieus, Commandant la 2e Division et p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine", Rade de Port-Said, le 2 octobre 1915; and "M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Delcassé, Ministre des Affaires étrangères" Le Caire, le 22 septembre 1915, (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 118, 81).

-
- ¹⁹¹ “Le Lieutenant-Colonel Elgood, Commandant Militaire britannique à Port-Said, au Général Maxwell, Commandant en Chef les Armées britanniques en Égypte”, Le Caire, le 23 septembre 1915 (Traduction) (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 99-100).
- ¹⁹² Elgood, p. 190.
- ¹⁹³ “Le Ministre de la Guerre au Lieutenant Doynel de Saint-Quentin, Détaché auprès du Commandement des Forces britanniques en Égypte”, Paris, le 24 septembre 1915 in Beylerian ed. *Les Grandes Puissances...*, p. 101.
- ¹⁹⁴ “Le Contre-Admiral Darrieus, commandant p.i. la 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Victor Augagneur, Ministre de la Marine”, Rade de Port-Said, le 15 octobre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 125-6).
- ¹⁹⁵ “Le Vice-Admiral Moreau, Commandant la 3e Escadre de la Méditerranée, au Capitaine de frégate Benoist d’Azy”, A bord la *Jeanne d’Arc*, le 4 decembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 147); and Minutes of the Civil Council, vol. 24, Session 107, 3/16 December, 1915, pp. 233-4.
- ¹⁹⁶ Tiran Tekeyan, “Inchpes Tsenav Haykakan Legeone” (How the Armenian Legion was born) trans. from the original by Partevian, *Arara*, p. 69.
- ¹⁹⁷ Ibid.; “Le Lieutenant Doynel de Saint-Quentin, Détaché auprès du Commandement des Forces britanniques en Égypte, à M. Alexandre Millerand, Ministre de la Guerre”, Le Caire, le 12 octobre 1915, (Beylerian, *Les Grandes*, p. 12); “Vranakaghaki Taretsuytse”, *Alyakner*, p. 255.
- ¹⁹⁸ Beylerian, *Les Grandes*, pp. 137- 230.
- ¹⁹⁹ “ M. Paul Cambon, Ambassadeur de France à Londres, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Londres, le 28 juin 1916; “ M. Paul Cambon, Ambassadeur de France à Londres, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Londres, le 4 juillet 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 212, 213).
- ²⁰⁰ “Le Generale Roques, Ministre de la Guerre, au Colonel de La Panouse, Attaché Militaire de France à Londres, Paris, le 15 aout 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 225).
- ²⁰¹ “Le General Murray, Commandant en Chef les Forces expeditionnaires Britanniques en Egypte, au Contre-amiral de Spitz, Commandant la Division navale de Syrie”, General Headquarters, 7th September, 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 230).
- ²⁰² “M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Le Caire, le 9 septembre 1916, and Annexe “Note du Lieutenant Brémont sur les Arméniens réfugiés à Port-Said”, Le Caire, le 7 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 230-2).
- ²⁰³ “M. Defrance, Ministre de France au Caire, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Le Caire, le 15 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 239-240).
- ²⁰⁴ “Note pour la Marine Française à Port-Said”, Port-Said, le 12 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p.236).
- ²⁰⁵ “Le colonel de La Panouse, Attache Militaire de France a Londres, au General Roques, Ministre de la Guerre”; M. Paul Cambon, Ambassadeur de France à Londres, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Londres, le 13 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 236-237).
- ²⁰⁶ “Le Vice-Amiral Moreau, Commandant le 3e Escadre de la Méditerranée, à M. Defrance, Ministre de France au Caire”, Port-Said, le 5 fevrier [1916] (Beylerian, *Les Grandes*, p. 163).
- ²⁰⁷ “Le Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères, à M. Defrance, Ministre de France au Caire”, Paris, le 10 novembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 267).

- ²⁰⁸ “Le Ministre de la Guerre au Contre-Amiral Lacaze, Ministre de la Marine”, Paris, le 23 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 242).
- ²⁰⁹ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 29, 6 November 1916, p. 120.
- ²¹⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 31, 17 November 1916, p. 127. For the terms on which the *Légion d'Orient* was created see “Décision prise par le Ministre à la date du 15 novembre 1916” (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 276-7).
- ²¹¹ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 32, 11/24 November 1916, p. 130.
- ²¹² Ibid.; Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 34, 5 December 1916, p. 135.
- ²¹³ The office of the Armenian National Union was at 3 Mouillard Street, Cairo; *Arev*, 18 December, 1918, p. 3.
- ²¹⁴ Minutes of the Community Council, vol. 43, Session 63, 3/16 December 1918.
- ²¹⁵ Minutes of the Community Council, vol. 43, Session 58, 3/16 March 1917, p. 233.
- ²¹⁶ “Le Ministre de la Guerre au Contre-Admiral Lacaze, Ministre de la Marine”, Paris, le 20 novembre 1915 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 272).
- ²¹⁷ Full text published (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 278-283).
- ²¹⁸ “Conditions d’engagement des volontaires arméniens de la Légion d’Orient”, Decembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, pp. 291-2).
- ²¹⁹ “Dispositions générales” (Beylerian, *Les Grandes*, p. 284).
- ²²⁰ Tekeyan, “Inchpes Tsenav”, *Arara*, p. 71.
- ²²¹ “Azgayin Kronik: Hay Geriner” (National chronicle: Armenian POWs), *Arev*, 8 March, 1916, p. 3.
- ²²² Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 32, 11/24 November 1916, p. 129.
- ²²³ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 7, 17/30 June 1916, p. 38. The POWs from the Mesopotamia front were first taken to India and from thence were brought to Egypt; for the case of four Armenian doctors and 100 soldiers in a village in India see *Arev*, 26 November, 1915.
- ²²⁴ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 47, 26 February 1917, p. 191.
- ²²⁵ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 1, 10 May 1916, p. 5.
- ²²⁶ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 43, 16/24 January 1917, p. 170.
- ²²⁷ Minutes of Civil Council, vol. 25, Session 61, 9/22 June 1917, pp. 254-5.
- ²²⁸ “Vranakaghaki Taretsuys 1915-1919”, *Alyakner*, pp. 255-6.
- ²²⁹ Tigran Poyadjian, *Haykakan Legeone* (The Armenian Legion), Watertown, Baykar, 1965, p. 23.
- ²³⁰ “Le Commandant Romieu, Chargé de mission en Égypte et à Chypre, au Général Roques, Ministre de la Guerre” 19 novembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 270).
- ²³¹ “M. Paul Cambon, Ambassadeur de France à Londres, à M. Aristide Briand, Président du Conseil, Ministre des Affaires étrangères”, Londres le 13 septembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 237).
- ²³² “Le Commandant Romieu, Chargé de mission en Égypte et à Chypre, au Général Roques, Ministre de la Guerre”, Port-Said, le 4 decembre 1916 (Beylerian, *Les Grandes*, p. 302); Poyadjian, p. 28. The members of this delegation from Egypt were: Sabah Gulyan (S.D.Hnchak), Artavazd Hanemian (Dashnak) and Mihran Damadian (H. S. Ramgavar).
- ²³³ “Vranakaghaki Taretsuys 1915-1919”, *Alyakner*, p. 256.
- ²³⁴ Tekeyan, “Inchpes Tsenav”, *Arara*, p. 72.
- ²³⁵ Poyadjian, p.26.
- ²³⁶ Ibid., pp. 91-4.
- ²³⁷ Government Press and Survey of Egypt, *A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force: July 1917-October, 1918*, compiled from official sources and

-
- published by the Palestine News, Cairo, 1919, p. 45, plates 40-43; for details of the movement of the Armenian legionnaires consult Poyadjian, pp. 98-137.
- ²³⁸ Poyadjian, p. 96. Quoting from an article in the newspaper *Haratch* (Paris, 15 August 1964) by Vahan Portugalian, a volunteer lawyer and a sub-lieutenant in the *Legion d'Orient*.
- ²³⁹ Ibid., p. 97.
- ²⁴⁰ Ibid., pp. 97-98.
- ²⁴¹ Ibid., pp. 98,100.
- ²⁴² Ibid., pp. 103-109.
- ²⁴³ Matthew Hughes, *Allenby and British Strategy in the Middle East 1917-1919*, Frank Cass, London, 1999, p. 66.
- ²⁴⁴ Poyadjian, pp. 114-85, pp. 120-123.
- ²⁴⁵ “Haykakan Legeoni Heros-Nahatagneru Taghume” (The Funeral of the martyr-heroes of the Armenian Legion), *Arara*, p. 15.
- ²⁴⁶ The list of the names of the dead is published in *Arara*, p. 13. Some sources mention the number to be 24, as 3 of the wounded were fatally injured and died later.
- ²⁴⁷ The list of the names of the wounded is published in *Arara*, pp. 76-77. It includes 68 names (2 had died), and mentions the place of their origin and the locality they joined from.
- ²⁴⁸ Poyadjian, p.146.
- ²⁴⁹ “Haykakan Legeoni Heros-Nahatagneru Taghume”, pp. 15-18.
- ²⁵⁰ Atom Tagvorian, “Ararayi Viravornere Por Sa’idi Medj” (The wounded of Arara in Port Sa’id), *Arara*, p. 107.
- ²⁵¹ “Arevelian Lekeone” (The *Legion d'Orient*), *Arev* 25 October, 1918, pp. 1-2.
- ²⁵² Tagvorian, p. 109.
- ²⁵³ Ibid., pp. 156-8.
- ²⁵⁴ “Huyj Karevor” (Extremely important), *Arev*, 18 December, 1918, p. 3.
- ²⁵⁵ For a detailed account of the movements of Allenby’s army in 1918 consult *The Egyptian Expeditionary Force*, plates 32-55.
- ²⁵⁶ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 61, 9/22 June 1917, p. 255.
- ²⁵⁷ Richard Natkiel, “The Mesopotamia Campaign”, *Atlas of 20th Century History*, London, Hamlyn-Bison, 1982, Map B, p. 61.
- ²⁵⁸ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 83, 10/23 November 1917, pp. 355-6.
- ²⁵⁹ *A Brief Record of the Advance of the Egyptian Expeditionary Force: July 1917-October, 1918*, facing plate 26.
- ²⁶⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 92, 1 February 1918, p. 396
- ²⁶¹ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 88, 15/28 December 1917, pp. 376-7.
- ²⁶² Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 89, 4 January 1918, p. 382.
- ²⁶³ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 95, 8 March 1918, p. 13.
- ²⁶⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 110, 13 September, 1918.
- ²⁶⁵ “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakner*, p. 257.
- ²⁶⁶ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 102, 18/31 March 1918, p. 58.
- ²⁶⁷ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 104, 15/ 28 June 1918, p. 63.
- ²⁶⁸ Ibid., pp. 63-5.
- ²⁶⁹ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 117, 8 November 1918, p. 124.
- ²⁷⁰ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 119, 22 November 1918, p. 133.
- ²⁷¹ Ibid., p. 133.
- ²⁷² “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakner*, p. 256.
- ²⁷³ “The World Wars” *The New Encyclopedia Britannica*, vol. 29, p. 972.

-
- ²⁷⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 85, 7 December 1917, p. 363.
- ²⁷⁵ Minutes of the Civil Council, vol. 25, Session 88, 15/28 December 1917, pp. 379-380.
- ²⁷⁶ “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakner*, p. 257.
- ²⁷⁷ The table is formed on the basis of the data provided in “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, pp. 257-260, and Gutulian, “Husher yev pusher”, p. 198, both in *Alyakner*.
- ²⁷⁸ Gartashian, pp. 263, 288.
- ²⁷⁹ Grigor Gutulian, “Husher Yev Pusher”, pp. 199-202. In this article, Gutulian, himself a refugee in the camp, gives detailed statistics on the refugees in the camp in June 1919. Another source mentions 10,000 as the total number of refugees in the camp in 1918 (“Vkayutiun Me” (A Testimony), Gartashian, pp. 184-5).
- ²⁸⁰ Gartashian, p. 263.
- ²⁸¹ Boris Adjemian, “In Service to Humanity”, *AGBU News Magazine*, April 2015, p. 16.
- ²⁸² M. Salbi, “Hay Baregortzakan Enthanur Miutian Por Sa’idi Vorbanotse” (The AGBU Orphanage in Port Sa’id), *Alyakner*, pp. 203-213.
- ²⁸³ “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakner*, p. 258.
- ²⁸⁴ Minutes of the Civil Council, vol. 26, Session 3, 9/22 November 1918, p. 135.
- ²⁸⁵ The table is formed on the basis of the data provided in “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakne*, pp. 266-269.
- ²⁸⁶ “Vranakaghaki Taretsuytse 1915-1919”, *Alyakner*, pp. 268-270.

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ,
ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԵԳԻՊՏԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ (1914-1919)
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Արմինե Քրեդեան
armin_kredian@yahoo.com

Ուսումնասիրությունը կը քննէ Եգիպտոսի Ազգային Գաւառական Ժողովին դերը հայոց տագնապին մէջ, Ա. Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքին Եգիպտոսի ունեցած ռազմաքաղաքական դիրքին ենթախորքին վրայ:

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի առաջացուցած քաղաքական կարեւորագոյն փոփոխութիւններէն մին հանդիսացաւ Օսմանեան Կայսրութեան անկումը: Օսմանեան իշխանութիւններու որոշումը՝ ներքաշուելու Ա. Համաշխարհային Պատերազմ, նշանակեց ամբողջ Միջին Արեւելքի ընդգրկումը առաւելաբար եւրոպական պատերազմի մը մէջ: Միւս կողմէն, Սուէզի Ջրանցքին ռազմագիտական կարեւորութեան պատճառով, Մեծն Բրիտանիա պատերազմի մէջ քաշեց Եգիպտոսը, որ Օսմանեան Կայսրութեան անուանական գերիշխանութեան տակ էր:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմի վաղորդայնին, Եգիպտոսի մէջ գոյութիւն ունէր փոքր, բայց կազմակերպուած հայկական գաղութ մը: Պատերազմի խառնակ տարիներուն, Գահիրէի Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ առաջնորդարանը, վճռական դեր ստանձնեց շրջանին մէջ, մինչ հայ ժողովուրդը կը դիմագրաւէր ազգային անախադէպ Աղէտը: Եգիպտոսի ռազմագիտական դիրքը Օսմանեան Պաղեստինի եւ Սուրիոյ ռազմաճակատին սահմանակցութիւնը, շեշտաւորեց Գահիրէի Առաջնորդարանին աշխարհագրաքաղաքական կարեւորութիւնը, իբրեւ լաւապէս հաստատութենականացած վարչական կեդրոն մը: Ան մօտ էր Օսմանեան տարածքին, ուր հայոց ոչնչացումի գործընթացը սկիզբ առած էր եւ հայութեան բնօրրանին ճակատագիրը կը վճռուէր: Աւելին, 1914ի սկիզբէն եւեթ, բրիտանական զինուորական իշխանութիւնները Միջին Արեւելքի մէջ թշնամիէն զրաւուած հողատարածքներու վրայ բնակող բոլոր հայերուն ազգային վարչական կեդրոնը նկատեցին Գահիրէի Հայոց Առաջնորդարանը:

Ուստի, 1915էն սկսեալ, պատերազմին ամբողջ տեւողութեան եւ մինչեւ 1919, Եգիպտոսի Ազգային Գաւառական Ժողովը ծանրաբեռնուեցաւ շրջանի զանազան վայրերէն Գահիրէի Առաջնորդարանին վրայ տեղացող բազմաբազում դիմումներով: Օրինակ, Կովկասէն կը դիմէին օգնելու համար պատերազմի զօտիի գաղթականներուն եւ աջակցելու՝ ռուսական բանակի հայ կամաւորներուն: Կոստանդնուպոլիսէն, փրկուած աքսորեալներ անմիջական յատկացումներ կը խնդրէին՝ անխուսափելի մահէ ազատելու համար: Միւս կողմէն, Փոքր Սալիսի մէջ մուսալեռցի 4200 հայ գաղթականներ հոգածութեան կարիք ունէին: 1916ին սկիզբ առաւ Արեւելեան Լեզեոնին յառաջացման համար կամաւորներ զինուորագրելու հարցը:

ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԸ ԵՒ
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌ
ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ
ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԸ

ԱՐՄԷՆ Ս. ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ
armenani@mail.ru

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայոց Ցեղասպանության պատմությունը հայ պատմագիտության թերևս ամենաուսումնասիրուած շրջաններից մեկն է: Թե՛ հայրենիքում եւ թե՛ Սփիւոքում հրատարակուել են հարիւրաւոր յուշագրութիւններ եւ մենագրութիւններ: Հրապարակի վրայ է փաստաւաւերագրական բնոյթի հսկայական տպագիր նիւթ (Եւրոպայի, Ամերիկայի եւ Մերձաւոր Արեւելքի երկրների արտաքին գերատեսչութիւնների արխիւներից հանուած փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածուներ): Այդուհանդերձ որոշ խիստ կարեւոր հարցերի - ինչպիսիք են օրինակ Արեւելեան Հայաստանի տարածքում հաստատուած հարիւր հազարաւոր փախստական-գաղթականների թուի, էթնօկրօնական կազմի, ըստ բնակչութեան նոր վայրերի տեղաբաշխման, տեղի բնակչութեան վիճակագրական պատկերի, ընկերային-տնտեսական դրութեան վրայ թողած ազդեցութեան - ուսումնասիրութեանը անցած հարիւրամեակի ընթացքում հայ պատմագրութիւնն ինչ-ինչ պատճառներով յաւուր պատշաճի չի անդրադարձել: Զի փորձել նոյնիսկ տարանջատել գաղթականութեան ըստ խմբատեսակների՝ արեւմտահայ, արեւելահայ եւ պարսկահայ, կամ՝ փախստականներ ու գաղթականներ: Մինչդեռ 1914-1915ին մենք գործ ունենք միանգամից երեք խմբատեսակների հետ, 1916-1917ին՝ միայն պարսկահայերի եւ արեւմտահայերի հետ, իսկ 1918ին՝ գերազանցապէս արեւելահայերի հետ:

Արխիւային նորայայտ վաւերագրերի եւ ժամանակի մամուլի՝ *Գաւառի Չայն, Մշակ, Աշխատանք, Հորիզոն, Համբաւաբեր* եւն. հաղորդումների համադրմամբ մենք կը փորձենք այստեղ, ընթերցողի դատին յանձնել վիճակագրական բնոյթի հնարաւորինս սպառիչ տեղեկութիւններ Պարսկաստանից, ռուսական սահմանամերձ Կարսի, Սարիղամիշի, Կադգուանի, Օլթիի,

Արդահանի տիրոյթներից եւ Թուրքիայից 1914-1918ին Ալեքսանդրապոլի Գաւառ անցած փախստական-գաղթականների թուաքանակի մասին: Այս հարցերի ուսումնասիրութիւնը յատկապէս բարդանում է այն պարզ պատճառով, որ գաղթականութիւնն իր էութեամբ չափազանց հոսուն, անընդհատ տեղաշարժի մեջ գտնուող դժուար հաշուելի զանգուած էր:

Ա. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌ ՀԱՍՏԱՏՈՒԱԾ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒԱՔԱՆԱԿԻ ՇՈՒՐՋ

Առաջին Աշխարհամարտի Կովկասեան ճակատում ռազմական գործողութիւնները սկսուեցին 1914 Նոյեմբերի 2ից: Յարձակման անցած ռուսական զօրքերը մէկը միւսի ետեւից գրաւեցին Խոյը, Թաւրիզը, Ջեւինը, Ղարաքիլիսան, Խորասանը, Բայազետը, Դիաղինն ու Ալաշկերտը: Սակայն կարճատեւ այս յաջողութեանը յաջորդած ռուսական զօրքերի 1914 նոյեմբերեան եւ դեկտեմբերեան նահանջները մեծ խուճապ առաջացրին Ատրպատականի եւ Արեւմտեան Հայաստանի նուաճուած շրջանների քրիստոնեայ ազգաբնակչութեան շրջանում, ստիպելով տասնեակ հազարաւոր մարդկանց թողնել իրենց բնակավայրերը եւ շարժուել դէպի Արեւելեան Հայաստան:

Գաղթականութեան շարժը դէպի ռուսական տիրոյթներ սկսուեց 1914 Նոյեմբերի կեսերին: Առաջինը գաղթի ճամփան բռնեցին պարսկահայերը, ապա սահմանամերձ շրջանների՝ Կարսի, Սարիղամիշի, Օլթիի եւ Արդահանի ռուսահպատակ քրիստոնեաները, իսկ այնուհետեւ՝ արեւմտահայերը:

Պատերազմի արհաւիրքներից մազապուրծ բազմահազար գաղթականներին ընդունելու, տեղաւորելու, սնունդով ու հագուստով ապահովելու նպատակով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի կարգադրութեամբ Անդրկովկասի հայաշատ նահանգներում, գաւառներում ու մեծ բնակավայրերում ստեղծուեցին «Եղբայրական Օգնութեան» կոմիտէներ:

1914 Հոկտեմբերի 31ին Ալեքսանդրապոլի թեմակալ առաջնորդ Արտակ Վարդապետի գլխաւորութեամբ «Եղբայրական Օգնութեան» կոմիտէ ստեղծուեց նաեւ Ալեքսանդրապոլում¹: Նոյեմբերի 2ից իր աշխատանքները սկսեց նաեւ Ազգային Կենտրոնական Յանձնաժողովը՝ վիրաւորներին, կամաւորներին, ինքնապաշտպանութեան, գաղթականներին օգնող եւ վիճակագրական

տեղեկություններ հաւաքող բաժիններով²: Հաշուած օրերի ընթացքում յանձնաժողովը միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 100-250 հոգանոց 18 բնակարան (հանրակացարան) կահաւորեց՝ փախստական-գաղթականների առաջին խմբերն ընդունելու համար: Նորեկները տեղաբաշխուելու էին գիւղից՝ գիւղ, քաղաքից՝ քաղաք տարբերակով եւ առայժմ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ու Արեւելեան Շիրակի գիւղերում (գաղթականութեան զանգուածային ներհոսքը դեպի Փամբակի տեղամաս սկսուեց միայն 1915 Յուլիսին)³:

Յետագայում, գաղթականների թուի աճին զուգահեռ, երեւան եկան նաեւ հասարակական այլ կազմակերպութիւններ՝ «Պատերազմից Տուժածների Օգնութեան Կովկասեան Կենտրոնական Կոմիտէ», «Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւն», «Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ», «Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտէ», «Հայուհեաց Ընկերութիւն», «Երիտասարդական Միութիւն» եւն.), որոնք եւս մեծ ներդրում ունեցան հիւանդանոցներ, դպրոցներ ու որբանոցներ բացելու գործում:

Առաջին 45 ընտանիք (281 մարդ) պարսկահայերը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում յայտնուեցին 1914 Նոյեմբերի կէսերին⁴: Պարսկահայերի հետ միաժամանակ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին նաեւ առաջին 100 ընտանիք (587 մարդ) կարսեցիները⁵: Յաջորդ երկու շաբաթների ընթացքում Կադգուանից եւ Կարսի Խոշգեղի ու Կալկոս գիւղերից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ տեղափոխուեցին եւս 88 ընտանիք (792 մարդ) հայեր⁶: Կարսեցիների հետ միաժամանակ Ալեքսանդրապոլի շրջակայ գիւղերում հաստատուեցին նաեւ առաջին սարիղամիշցիները՝ 101 ընտանիք (603 մարդ)⁷:

Ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմից փախստականների հոսքն աւելի մեծ չափսեր ընդունեց ռուսական զօրքերի դեկտեմբերեան նահանջից յետոյ: Այսպէս, Արդահան Քաղաքի եւ համանուն գաւառի քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը՝ թուով 314 ընտանիք (2021 մարդ) տեղաւորուեց Ալեքսանդրապոլ, Կարս եւ Ախալքալաք քաղաքներում: Նոյնկերպ վարուեցին նաեւ օլթեցի 499 ընտանիքներ (3221 մարդ): Օրինակ Թամրութ աւանի ողջ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւնը հաստատուեց Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Շորագեալի տեղամասում: Հիմնականում Ալեքսանդրապոլ, մասամբ նաեւ Կարս եւ Ախալքալաք քաղաքներ-

րում հաստատուեցին Արդուինից փախած 121 (649 մարդ)⁸ ու Բաթումից փախած 62 ընտանիքներ (404 մարդ)⁹:

1915 Յունուարի առաջին օրերին Երեւանից Ալեքսանդրապոլ հասան եւս 400 պարսկահայեր¹⁰ եւ նաեւ առաջին 360 ընտանիք արեւմտահայ գաղթականները (մօտ 2000 մարդ)¹¹: Եւս 800 կիսամերկ ու ոտաբոբիկ փախստականներ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին Ծննդեան Տօներից անմիջապէս յետոյ՝ Օլթիից եւ Կարսի Թախտա գիւղից¹²: Այս նոր ժամանումներից յետոյ ըստ Արեքսանդրապոլի Ազգային Կենտրոնական Յանձնաժողովի Գաղթականական Բաժնի հաշուումների, միայն քաղաքում եւ շրջակայ միքանի գիւղերում 1915 Յունուարի 8ի դրութեամբ փախստական-գաղթականների թիւը հասաւ 3250ի (հայեր՝ 2310, յոյներ՝ 900, ասորիներ՝ 20 եւ ռուսներ՝ 20)¹³:

Արխիւային վաւերագրերի եւ ժամանակի մամուլի հաղորդումների համաձայն՝ հայերի հետ Պարսկաստանից, ռուսական սահմանամերձ տիրոջներից եւ Թուրքիայից Երեւանի Նահանգ, ապա նաեւ Անդրկովկասի այլ շրջաններ անցան նաեւ մեծ թուով յոյներ ու ասորիներ: Ընդ որում, եթէ առաջինները հիմնականում Կարսի մարզից էին, ապա ասորիները գաղթում էին Պարսկաստանից եւ մասամբ նաեւ Թուրքիայից:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած փախստական-գաղթականների մէջ հայերից յետոյ թուով երկրորդը յոյներն էին: Ընդ որում սրանք, ի տարբերութիւն հայերի, ռուսական հրամանատարութեան կողմից նախապէս տեղեկացուում էին զօրքերի տեղաշարժերի մասին, այնպէս որ գաղթում էին իրենց իսկ սայլերով եւ ունեցուածքով: Կովկասեան Ռազմաճակատում ռազմական գործողութիւնների առաջին երկու ամիսների ընթացքում միայն Արդահանի Գաւառից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ էր տեղափոխուել 1030 յոյն, որից 186ը հաստատուել էր Ալեքսանդրապոլում, իսկ 48ը՝ Մեծ Ղարաքիլիսայում (Ալեքսանդրապոլ էր տեղափոխուել նաեւ 6 ռուս, 6 լէհ եւ 5 վրացի, եւս 17 ռուս հաստատուել էր Մեծ Ղարաքիլիսայում): Նոյն ժամանակահատուածում Սարիղամիշի Գաւառից Շորագեալի շրջան էր տեղափոխուել 500 ընտանիք (մօտ 2500 մարդ) յոյն, որից 200ը հաստատուել էր Բայանդուր գիւղում¹⁴: Մինչեւ 1914 Դեկտեմբերի վերջ եւս 4000 յոյներ (մօտ 650 ընտանիք) Արեւելեան

Շիրակ էին տեղափոխուել Օլթիի շրջանի եօթ յունական գիւղերից¹⁵: Սրանցից 234ը հաստատուել էր Ալեքսանդրապոլում¹⁶:

Արդիւնքում՝ միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում 1915 Յունուարի 3ի դրութեամբ տեղաւորուել էր 600 յոյն փախստական¹⁷:

Ասորիներն անհամեմատ աւելի քիչ էին: Մինչեւ 1914 Դեկտեմբեր Ալեքսանդրապոլի Գաւառ հաստատուել էր 13 ընտանիք (64 մարդ)՝ մի մասը Սալմաստի Գաւառի Խոսրովա, Փաթաուուր եւ Վլա գիւղերից էր, իսկ միւս մասը՝ Վանի Նահանգի Բաշկալէի Գաւառի Արջ եւ Սաբա գիւղերից¹⁸: Յունուար 1915ի ընթացքում Արդահանի Գաւառից Արեւելեան Շիրակի եւ Զաւախքի գիւղեր տեղափոխուեց եւս ասորի 60 ընտանիք (360 մարդ)¹⁹:

1914 Նոյեմբերի-1915 Յունուարի վերջ ժամանակահատուածում Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից գաղթածների թուաքանակի մասին սպառնալի տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Երեւանի Վիճակագրական Յանձնախումբը «Եղբայրական Օգնութեան» տեղի Հայկական կոմիտէի յանձնարարութեամբ Յունուարի 30ին Երեւանի Նահանգի եօթ գաւառներում, Կարսի Մարզի չորս շրջաններում եւ Թիֆլիսի Նահանգի Ախալքալաքի Գաւառում անցկացրեց գաղթականութեան մէկօրեայ ցուցակագրում: Սա միակ հնարաւոր միջոցն էր՝ անընդհատ շարժման մէջ գտնուող գաղթականների բազմահազարանոց զանգուածի մասին փոքրիշատէ ստոյգ վիճակագրական տուեալներ հաւաքելու:

Ալեքսանդրապոլի Գաւառում գաղթականութեան ցուցակագրումն անցկացրած «Եղբայրական Օգնութեան» տեղի կոմիտէն²⁰ արձանագրեց հետեւեալ տուեալները. ոչ-լրիւ երեք ամիսների ընթացքում Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառի 63 գիւղերում հաստատուել էր 1027 ընտանիք (6909 մարդ), որից 688 ընտանիքը (4468 մարդ) հայ, 310ը (2270 մարդ)՝ յոյն, 18ը (109 մարդ)՝ ասորի, իսկ մնացած 11ը (62 մարդ)՝ ռուս, վրացի, լէհ, հրեայ ու օս: Նոյն ցուցակագրման համաձայն միայն Ալեքսանդրապոլ քաղաքում փախստական-գաղթականների թիւը կազմում էր 589 ընտանիք (3652 մարդ), որից 387 ընտանիքը (2262 մարդ) հայ, 177ը (1243 մարդ)՝ յոյն, իսկ 14ը (85 մարդ)՝ ասորի: Գաւառի գիւղերում նորեկներն անհամեմատ աւելի քիչ էին. ընդա-

մէնը 438 ընտանիք (3257 մարդ), որից 301 ընտանիքը (2206 մարդ) հայ էին, 133ը (1027 մարդ)՝ յոյն, իսկ 4ը (24 մարդ)՝ ասորի²¹:

Յուցակագրման արդիւնքներն ամփոփող ձեռագիր մատեաններից երկուսն այսօր պահոււմ են Հայաստանի Ազգային Արխիւում²²: Կազմուելուց միայն մէկ դար անց ընթերցողի դատին ներկայացուած այս փաստաթղթերը, իրենց թերութիւններով հանդերձ, թուային տուեալներից զատ անգնահատելի տեղեկութիւններ են հաղորդում աշխարհամարտի առաջին ամիսների ընթացքում Արեւելեան Հայաստանում եւ մասնաւորապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուածների բնակութեան նախկին եւ նոր վայրերի մասին, եւս մէկ անգամ ապացուցելով, որ նշուած ժամանակահատուածում Երեւանի Նահանգի տարածքում ապաստանածների մեծ մասը ռազմական գործողութիւնների թատերաբեմ դարձած սահմանամերձ շրջաններից փախած ռուսահպատակներ էին, եւ ոչ թէ պարսկահայեր կամ արեւմտահայեր: Օրինակ 1914 Նոյեմբերից մինչեւ 1915 Յունուարի վերջն ընկած ժամանակահատուածում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուած 1027 ընտանիքներից (6909 մարդ) ձեռագրերը յստակ տեղեկութիւններ են հաղորդում 878ի (5784 մարդու) մասին: Սրանցից 820 ընտանիքը (5426 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 34ը (195 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, 6ը (37 մարդ)՝ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից, եւ միայն 18ը (126 մարդ)՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից: Նոյն սկզբունքով, Ալեքսանդրապոլ քաղաքում հաստատուած 589 ընտանիքներից ձեռագրերը յստակ տեղեկութիւններ են հաղորդում 559ի մասին (անյայտ են 30 ընտանիքների՝ 169 մարդու, նախկին բնակութեան վայրերը). սրանցից 524 ընտանիքը (3272 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 20ը (119 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, 6ը (37 մարդ)՝ Ռուսաստանի ներքին նահանգներից եւ միայն 9ը (55 մարդ) Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից (տե՛ս՝ աղիւսակ 1): Գաւառի գիւղական բնակավայրերում դրութիւնն անհամեմատ աւելի բարդ է: Յայտնի են միայն 52 գիւղերում հաստատուածների բնակութեան նախկին վայրերը (319 ընտանիք կամ 2301 մարդ): Սրանցից 296 ընտանիքը (2154 մարդ) Կարսի Մարզից էին, 14ը (76 մարդ)՝ Բաթումի Մարզից, իսկ 9ը (71 մարդ)՝ Թուրքիայից եւ Պարսկաստանից (տե՛ս՝ աղիւսակ 2): Գաւառի եւս 11 գիւղերում հաստատուած 119 ընտանիքների (956 մարդ) որտեղից լինելու մասին տեղեկութիւններ չունենք:

Աղյուսակ 1.- 1915 Յունուարի 30ի դրությամբ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից Ալեքսանդրապոլ Քաղաք գաղթածների ցուցակ

Նհնգ.,	Գւռ.	նախկին բնակ.	ընտ.	աք.	իգ.	ընդ.	Բցկյ.	ազգ.	Դւննք.
Կարսի Մարզ	Կարս	Կարս ք.	870	245	226	471	60	հայ	Առաք.
		Սարիղամիշ ք.	83	228	247	475	89	-/-	-/-
		Ղարաղալա	4	9	12	21	3	-/-	-/-
		Զարիշատ	1	4	4	8	---	-/-	-/-
	Օլթի	Թամուրթ	7	19	19	38	1	հայ	Առաք.
		Խուրաթ-Էրիուկ	2	10	8	18	---	-/-	-/-
		Ագրակ	2	7	7	14	---	-/-	-/-
		Զարդանէս	2	4	4	8	---	-/-	-/-
		Ղարաուրդան	1	6	4	10	---	-/-	-/-
		Փանակաձոր	1	5	5	10	---	-/-	-/-
		Զեօհրապ	1	3	4	7	---	-/-	-/-
		Դեւիկ	1	5	10	15	1	-/-	-/-
		Բանջուրատ	1	2	2	4	---	-/-	-/-
		Մերթինէս	7	28	37	65	1	յոյն	Ուղդ.
		Բարդուս	1	1	1	2	1	-/-	-/-
		Նարինան	23	87	80	167	15	-/-	-/-
	Արդահան	Արդահան ք.	58	158	164	322	26	հայ	Առաք.
		-/-	2	1	9	10	---	հայ	Կթլկ.
		-/-	3	14	4	18	2	ռուս	Ուղդ.
		-/-	1	2	1	3	---	օս	Ուղդ.
		-/-	1	3	3	6	---	հրեայ	Մովս.
		-/-	24	81	80	161	12	յոյն	Ուղդ.
		Միքդինէկ	3	8	11	19	1	հայ	Առաք.
		-/-	1	4	4	8	1	ռուս	Ուղդ.
		-/-	1	3	3	6	---	յոյն	Ուղդ.
		Բիգթախաթուն	1	2	2	4	---	հայ	Առաք.
		Ֆախրիզ	5	16	14	30	---	յոյն	Ուղդ.
		Խանախ Ներք.	14	54	53	107	10	-/-	-/-
		Սինդիսզում	37	115	104	219	6	-/-	-/-
		Գիւլաբերդ	7	24	25	49	---	-/-	-/-
		Թորասխես	2	13	9	22	1	-/-	-/-
		Բերեթիկ	55	202	212	414	1	-/-	-/-
		Բիգթախաթուն	2	2	3	5	---	ասորի	Կթլկ.
		Պարկաւ	4	12	14	26	3	ասորի	Կթլկ.
	Կաղզուան	Կաղզուան ք.	11	30	35	65	7	հայ	Առաք.
Բաթումի Մարզ	Արդուին	Արտանուօ	6	13	17	30	7	հայ	Առաք.
		Տանձուտ	4	11	13	24	---	-/-	-/-
		Ենիթաբաթ	3	12	11	23	2	-/-	-/-
		Սաթիլ	1	2	1	3	---	-/-	-/-
		Սաբաթ	4	9	11	20	---	-/-	-/-
	Արդա-նուշ	Նորաշէն	1	4	5	9	---	հայ	Առաք.
		Շաուշէթ	1	4	6	10	---	-/-	-/-
Ռուսաստանի ներքին նահանգներ			4	12	15	27	4	հայ	Առաք.
			2	4	6	10	---	ռուս	Ուղդ.
Վան	Բաշկալէ	Արցօի	8	27	27	54	8	ասորի	Նեստ.
Պարսկաստան	Թաւրիզ ք.		1	1	---	---	---	հայ	Առաք.
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			559	1736	1747	3483	295		

Աղիւսակ 2.- 1915 Յունուարի 30ի դրութեամբ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ սահմանամերձ շրջաններից Ալէք. Գաւառի գիւղեր գաղթածների ցուցակ

Նինգ.,	Գւո.	Նախկին բնակ.	բնտ.	ար.	իգ.	բնդ.	Բցկյ.	ազգ.	Իննք.
ՄԵԾ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	1	4	1	5	----	յոյն	Ուղղ.
Բաթում	Արդուին	Ենգիքէօյ	1	3	2	5	----	--/--	-/-
Պարսկաստան		Թարիզ ք.	6	24	28	52	1	հայ	Առաք.
ՓՈՔՐ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	4	17	14	31	2	հայ	Կթլկ.
	Օլթի	Օլթի ք.	2	3	6	9	----	հայ	Առաք.
	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	12	4	16	1	--/--	-/-
ԲՈՂԱԶ ՔԵՍԱՆ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	2	6	8	1	հայ	Առաք.
	--/--	Սարիղամիշ ք.	2	5	7	12	2	--/--	-/-
	Օլթի	Օլթի ք.	1	3	3	6	----	--/--	-/-
	--/--	Զարդանէս	1	3	2	5	----	--/--	-/-
ՄԵԾ ՍԱՐԻԱՐ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	2	1	3	1	հայ	Առաք.
	Օլթի	Օլթի ք.	3	11	13	24	3	--/--	-/-
ՔԵՍԱԹԱՌԼԻ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	3	6	5	11	----	հայ	Կթլկ.
	Արդահան	Սասաղի	4	13	8	21	----	--/--	-/-
ՂԶԸԼ ՔԻԼԻՍԱ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	2	7	5	12	1	հայ	Առաք.
ԶԻՐՊԻԼԻ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	4	10	14	24	2	հայ	Առաք.
	Արդահան	Արդահան ք.	3	17	6	23	----	հայ	Առաք.
ՂԱԼԹԱԽԶԻ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	5	5	10	----	հայ	Առաք.
ՄԵԾ ԲԵՔԱՆԴ									
Կարս	Կարս	Կարս ք.	1	5	6	11	----	հայ	Առաք.
ՓՈՔՐ ԲԵՔԱՆԴ									
Կարս	Օլթի	Ճուճուրիս	1	2	5	7	----	հայ	Առաք.
ԳԻԻՂ ԵՈՒՈՒՇ									
Կարս	Կարս	Կարս քաղաք	7	14	23	37	1	հայ	Առաք.
ԻԼԽԻԱԲԻ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	6	7	13	----	հայ	Առաք.
ՂՓԶԱՂ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	3	10	8	18	6	հայ	Առաք.
ՂԱՍՄԱԼԻ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	1	6	3	9	----	հայ	Առաք.
ԱՐԹԻԿ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	3	8	6	14	----	հայ	Առաք.
	Օլթի	Թամրութ	1	9	9	18	----	--/--	-/-
ՂՈՆԱԽՂՈՍՆ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	8	7	15	----	հայ	Առաք.
ԱՂԲՈՒԼԱՂ									
Կարս	Կարս	Սարիղամիշ ք.	2	7	8	15	1	հայ	Առաք.

ՄՈԼԼԱ ԳԷՕԿԶԱ										
Կարս	Կարս	Մարիդամիշ Բ.	1	4	4	8	----	հայ	Առաք.	
	Օլթի	Օլթի Բ.	1	4	2	6	2	--/--	--/-	
		Թամրուրթ	1	6	3	9	----	--/--	--/-	
Պրսկ ստն.	Սալմաստ	Խոսրովա	1	3	----	3	1	ասորի	Կթլկ.	
	Ուրմիա	Մաւանա	2	9	7	16	----	--/--	--/-	
ԴԱՀԱՐԼԻ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	3	9	11	20	----	հայ	Առաք.	
		Ուչքիլիսա	10	39	32	71	----	յոյն	Ուղղ.	
		Կոնկ	12	53	42	95	----	--/--	--/-	
		Ուարգենիս	9	34	34	68	----	--/--	--/-	
Բաթում	Արդանուշ	Շաուշէթ	1	2	2	4	----	հայ	Առաք.	
ԹԱԼԻՔՕՂԼԻ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	1	7	1	8	----	հայ	Առաք.	
		Սասաղի	1	7	5	12	----	հայ	Կթլկ.	
	Օլթի	Օլոր	1	4	2	6	----	հայ	Առաք.	
ՄԵՐ ԴՈՒՋՔԵՆԴ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	7	26	19	45	3	հայ	Առաք	
		Օլթի	Օլթի քաղաք	1	2	1	3	----	--/--	--/--
			Թամրուրթ	6	26	33	59	----	--/--	--/--
			Զարդանէս	3	8	14	22	1	--/--	--/--
ԴԻՐԱՔԼԱՐ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	1	2	1	3	----	հայ	Առաք	
	Օլթի	Օլթի քաղաք	3	5	7	12	----	--/--	--/--	
ՂՈՒԼԻՋԱՆ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	2	3	3	6	----	հայ	Առաք	
ՆԱԼԲԱՆԴ										
Կարս	Արդահան	Արդահան Բ.	4	17	19	36	1	հայ	Առաք	
ՂՈԼՂԱԹ										
Կարս	Արդահան	Բիգթախաթուն	4	13	17	30	----	հայ	Առաք	
ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱ ԶՐԴ										
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	3	6	9	---	հայ	Առաք	
	Արդահան	Սասաղի	1	2	5	7	1	հայ	Կաթ.	
ՆՈՐԱՇԵՆ										
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	4	3	7	----	հայ	Առաք	
		Օլոր	3	11	9	20	----	--/--	--/--	
ՔԵՏԱՓԱՆԱԿ ՓՈՔՐ										
Կարս	Կարս	Կալէքոյ	3	8	11	19	1	հայ	Առաք	
Բաթում	Արդուին	Ենիթաբատ	2	8	5	13	----	--/--	--/--	

ՔԵԱՓԱՆԱԿ ՄԵԾ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	5	17	12	29	----	հայ	Առաք.
Բաթում	Արդուին	Սաբաթ	3	9	9	18	----	--/--	--/--
ՀՈՌՈՄ									
Կարս	Արդահան	Արդահան ք.	2	9	13	22	1	հայ	Առաք.
		Սասաղի	3	9	11	20	----	հայ	Կաթ.
		Բեքեթիկ	9	27	30	57	3	յոյն	Ուղղ.
ԲԱՅԱՆԴՈՒՐ									
Կարս	Արդահան	Ուռուտ	1	2	1	3	----	հայ	Առաք
		Արդահան ք.	1	1	2	3	----	յոյն	Ուղղ.
		Ֆախրիլ	1	1	1	2	----	--/--	-/-
		Թուրքաշեն	41	177	165	342	----	--/--	-/-
		Միրդինեկ	1	2	3	5	----	--/--	-/-
		Դեմուրկապի	1	5	3	8	----	--/--	-/-
		Ուչքիլիսա	28	122	107	229	----	--/--	-/-
		Թախտա	1	1	3	4	----	--/--	-/-
		Կունկ	1	9	7	16	----	--/--	-/-
	Ուարգենիս	9	34	34	68	----	--/--	-/-	
Օլթի	Նարման	5	17	20	37	----	--/--	-/-	
ՃԼՈՈՎ ԽԱՆԼԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	3	17	19	36	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Օլթր	1	1	1	2	----	հայ	Առաք.
ԻՄԻՐԽԱՆԼԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	4	15	16	31	----	հայ	Կաթ.
Բաթում	Արդուին	Ենիթաբատ	1	5	4	9	----	հայ	Առաք .
ՂՈՒԹՆԻ ՂՇԼԱՂ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	10	11	21	----	հայ	Կաթ.
ՍՈՆԳՈՒՐԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	8	6	14	----	հայ	Կաթ.
ԹԱՓԱԴՈՒԼԱԿ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	2	15	11	26	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Թամրուք	1	5	11	16	----	հայ	Առաք..
ՂԱՅՂՈՒԼԻ – ՂԱԶԱՆՉԻ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	5	3	8	----	հայ	Կաթ.
	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	2	4	6	----	--/--	-/-
ՏԻՏՈՅ ԽԱՐԱԲԱ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	4	3	7	----	հայ	Կաթ.
ՔՈՌԱՂԲԵԻՐ									
Կարս	Արդահան	Սասաղի	1	4	3	7	----	հայ	Կաթ.
ԵԳԱՆԼԱՐ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	2	1	3	----	հայ	Առաք.
ԱՐԸԽ ՎԱԼԻ ՄԵԾ									
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	1	3	4	7	----	հայ	Առաք.
		Ճուճուրիս	1	7	3	10	----	--/--	-/-

ԱՐԸԽ ՎԱԼԻ ՓՈՔՐ										
Բաթում	Արդանուշ	Նորաշեն	2	3	5	8	----	հայ	Առաք.	
ԶԱԶՈՒՌ										
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	5	10	15	----	հայ	Առաք.	
		Զարդանեն	2	5	5	10	----	--/--	-/-	
Բաթում	Արդուին	Արտանուջ	2	2	3	5	----	--/--	-/-	
		Սաբաթ	1	2	2	4	----	--/--	-/-	
ՀԱԶԻ ՆԱԶԱՐ – ՂՈՒԼԻ										
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	4	6	10	----	հայ	Առաք.	
ՀԱՄԱՄԼՈՒ										
Կարս	Արդահան	Միրդինեկ	1	3	3	6	----	հայ	Առաք.	
			1	2	1	3	----	յոյն	Ուղղ.	
ՂԱԶԱՆՉԻ										
Կարս	Օլթի	Օլթի քաղաք	2	9	7	16	----	հայ	Առաք.	
ՉՐԱԽԼԻ										
Կարս	Օլթի	Թամրուք	2	7	9	16	----	հայ	Առաք.	
		Ճուճուրիս	1	4	6	10	----	--/--	-/-	
ՏԱՌԻՇԱՆՂՇԼԱՂ										
Կարս	Արդահան	Օլթի	Ագրակ	1	3	1	4	----	հայ	Առաք.
		Դեմուրկապի	2	8	13	21	----	յոյն	Ուղղ.	
			Կոնկ	3	5	8	13	----	--/--	-/-
			Բեբեթիկ	1	1	2	3	----	--/--	-/-
ԹՈՄԱՐՏԱՇ										
Կարս	Օլթի	Փանակ	1	6	2	8	1	հայ	Առաք.	
ՉՈՏՈՒՐ										
Կարս	Արդահան	Միրդինեկ	1	2	1	3	----	յոյն	Ուղղ.	
Բաթում	Արդուին	Սաբաթ	1	4	6	10	1	հայ	Առաք.	
ՂԱՓԼԸԻ										
Կարս	Օլթի	Նարինան	2	6	7	13	----	յոյն	Ուղղ.	
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳԷՕԶԱԼԴԱՐԱ										
Կարս	Արդահան	Բիգրախաթուն	1	1	5	6	----	ասորի	Կաթ.	
ԸՆԴԱՄԵՆԸ			319	1168	1133	2301	38			

1915ի գարնանը փախստական-գաղթականների թիւն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հասաւ 8000ի (1142 ընտանիք), որից 6000ը (857 ընտանիք) հայ, 1400ը (200 ընտանիք)՝ յոյն, 570ը (81 ընտանիք)՝ ասորի, իսկ 30ը (4 ընտանիք)՝ ռուսներ: Համաձայն *Մշակի* թղթակից Գեորգ Ք. Մկրտումեանի հաշուումների 1915 Ապրիլի 24ի դրութեամբ նրանցից 3300ը (550 ընտանիք) տեղաւորուել էր Ալեքսանդրապոլի 15 հանրակացարաններում եւ 200 մասնաւոր տներում, իսկ 4700ը (783 ընտանիք)՝ Արեւելեան Շիրակի 80 գիւղերում²³:

Գաղթականութեան երրորդ մեծ շարժը սկսուեց 1915 Յուլիսին: Սարիղամիշի տակ թուրքերին ծանր պարտութեան մատնած

ռուսական զորքերը մինչև 1915 Մայիս գրաւեցին Թաւրիզը, Ուրմիան, ապա նաեւ Ալաշկերտը, Բաշկալէն, Մանազկերտը, Շատախը, Արճէշը եւ Վանը: Ռուսական զորքերի այս յաղթարշաւը հնարաւորութիւն տուեց տասնեակ հազարաւոր գաղթականների՝ վերադառնալ հայրենի բնակավայրերը: Սակայն 1915 Յուլիսի 13ին ռուսները միքանի օրում անակնկալ նահանջեցին՝ թուրքերին թողնելով գրեթէ բոլոր գրաւուած շրջանները:

Ռուսական զորքերի երրորդ «խորհրդաւոր» նահանջը մեծ խուճապ առաջացրեց Վանի, Բիթլիսի եւ Էրզրումի վիլայէթների քրիստոնէայ բնակչութեան շրջանում՝ առիթ տալով անկազմակերպ ու քառսային նոր գաղթի: Հաշուած օրերի ընթացքում Արեւելեան Հայաստան փախածների թիւն անցաւ 200,000ը:

Միայն Յուլիսի վերջին տասնօրեակում Վանից, Մանազկերտից, Մուշից եւ Բուլանըղի Համգաշէխ, Կողակ ու Փկաշէն գիւղերից Ալեքսանդրապոլի Գաւառ գաղթեց շուրջ 5653 մարդ: Սրանցից 1688ը, ըստ Բախշի Իշխանեանի, հաստատուեց Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ Արեւելեան Շիրակի գիւղերում²⁴, իսկ մնացած 3965ը՝ «Եղբայրական Օգնութեան» Մեծ Ղարաքիլիսայի կոմիտէի հաղորդած տուեալների համաձայն՝ Փամբակի տեղամասի 23 գիւղերում²⁵: Արեւմտահայութեան ներհոսքը դեպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ իր բարձրակետին հասաւ Օգոստոսի վերջին: Համաձայն Ալեքսանդր Խատիսեանի Համառուսաստանեան Քաղաքների Միութեան (Քաղաքների Միութիւն) Կովկասեան Բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի՝ գաղթականների թիւը գաւառում հասաւ 31,000ի (7000ը՝ գաւառակենտրոնում, իսկ 24,000ը՝ գիւղերում)²⁶:

Գաղթականների աճին զուգահեռ գաւառում մեծապէս աւելացան համաճարակային հիւանդութիւնները՝ դիզինտերիան, բժաւոր տիֆը եւ խոլերան, որ այստեղ էին յայտնուել Երեւանից ու Էջմիածնից եկած արեւմտահայերի միջոցով: Ըստ Ատրպետի՝ Օգոստոսի 27ից մինչև Նոյեմբերի 1ը Քաղաքների Միութեան Ալեքսանդրապոլի հիւանդանոցն այս ախտանիշերով ընդունել էր 518 հիւանդ: Յաջորդ երկու ամիսների ընթացքում սրանցից 121ը մահացել էր, այդ թւում 90ը՝ Սեպտեմբերին, 31ը՝ Հոկտեմբերին²⁷: Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում, շնորհիւ հասարարական կազմակերպութիւնների եւ յատկապէս

Քաղաքների Միութեան Կոմիտեի կողմից բացուած հիւանդանոցների, մահացութեան մակարդակը ընդհանուրի համեմատ խիստ ցածր էր: Համաձայն Ալեքսանդրապոլի փոխանորդ Արտակ Վարդապետի 1916 Յունիսի 16ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ին ներկայացրած տեղեկագրի՝ ցրտից, սովից ու համաճարակային հիւանդութիւններից Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1915ի ընթացքում մահացել էր ընդամենը 1164 գաղթական (այդ թւում՝ 331ը Ալեքսանդրապոլում, իսկ 833ը՝ գաւառի գիւղերում)²⁸: Համեմատութեան համար նշենք, որ Էջմիածնում հաստատուած 32,000 գաղթականներից ըստ Իշխանեանի հաշուումների միայն 1915 Օգոստոսի վերջին տասնօրեակում սովի եւ համաճարակի զոհ էր դարձել 2135 մարդ, օրական միջին թուով՝ 236 մարդ²⁹:

Բացասական իրադարձութիւններից զատ, 1915ի ամառը նշանաւորուեց նաեւ գաղթականութեան շրջանում դպրոցական գործի կազմակերպմամբ: 8-16 տարեկան երեխաների համար Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառի գիւղերում, հասարակական կազմակերպութիւնների ջանքերով բացուեցին գաղթականական առաջին դպրոցները: Դրանցից առաջինը Ալեքսանդրապոլում բացուեց Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտեի միջոցներով՝ Յովսէփ Միրզոյեանի կողմից 1915 Յունիսի 22ին: Իբրեւ ամառային դպրոց այն իր 280 սաներով (200 հայ, 80 յոյն) մինչեւ Սեպտեմբերի 1ը գործեց Արդութեան եւ Մէլանեան դպրոցների շէնքում³⁰: Մէկուկէսամսեայ դաղարից յետոյ՝ Հոկտեմբերի 15ին դպրոցը վերաբացուեց՝ ունենալով 11 բաժանմունք (9 հայկական եւ 2 յունական) եւ 419 սան: Աշակերտներից 316ը հայեր էին, 54ը՝ յոյներ, իսկ մէկը՝ ռուս: Սրանցից 276ը՝ ռուսահպատակ փախստականներ էին, 138ը՝ արեւմտահայ, 2ը՝ պարսկահայ գաղթականներ: Ռուսահպատակներից 269ը՝ Կարսից, Օլթիից, Արդահանից եւ Սարիղամիշից էին, 6ը՝ Արդուինից եւ Տանձուտից, մէկը՝ Մինսկի Նահանգից: 138 արեւմտահայերից 15ը Մանազկերտից էին, 11ը՝ Էրզրումից, 20ը՝ Բիթլիսից, 16ը՝ Վանից, 43ը՝ Բուլանըղից, 14ը՝ Մուշից: Վերջապէս, դպրոցի ռուսահպատակ սաներից 12ը երկկողմանի ծնողազուրկ էին, 20ը՝ միակողմանի, իսկ արեւմտահայերից երկկողմանի ծնողազուրկ էին 29ը, միակողմանի՝ 48ը³¹: Մինչեւ տարեվերջ գաղթական 296 երեխաների համար դպրոցներ բացուեցին նաեւ

գաւառի Մեծ Ղարաքիլիսա, Համամլի, Ղշլաղ, Բոզիգիւղ եւ Բերանտ գիւղերում³²:

1915 Օգոստոսին ռուսական զորամասերը վերագրաւեցին յուլիսեան նահանջով կորցրած տարածքները, ինչը հնարաւորութիւն տուեց տասնեակ հազարաւոր արեւմտահայերի կրկին վերադառնալու հայրենի օջախներ: Այս նոր տեղաշարժը, ըստ Արտակ Վարդապետի, պիտի հնարաւորութիւն տար ձմռան նախաշեմին զգալիօրէն բեռնաթափել գաւառը գաղթականներից: Եղբայրական Օգնութեան տեղի կոմիտէի անցկացրած նոր ցուցակագրման համաձայն՝ Ալեքսանդրապոլում եւ գաւառի 139 գիւղերում 1915 Հոկտեմբերի 1ի դրութեամբ գաղթականների թիւը նուազել էր մինչեւ 22,815 մարդ³³ (տե՛ս՝ աղիւսակ 3):

Աղիւսակ 3

1915 Հոկտեմբերի 1ի դրութեամբ Ալեքսանդրապոլ Քաղաքում եւ համանուն գաւառում հաստատուած գաղթականների ցուցակ

N	բնակավայր	արակ.	իգ.	երեխ.	Ընդ.	աշխատունակ	
						ար.	%
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ ՔԱՂԱՔ							
1.	Եղբայրական Օգնութեան 12 հանրակացարաններ	435	968	1201	2604	280	10.7
2.	Քաղաքի մասնաւոր տներ	701	1582	1957	4240	464	10.9
ԸՆԴԱՄԵՆԸ		1136	2550	3158	6844	744	10.8
ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱՒԱՌԻ ԳԻՒԼԵՐ							
1.	Ղափլի	68	63	116	247	57	23
2.	Քեալալի	23	30	32	85	20	23.5
3.	Ղողաչ	17	12	22	51	9	17.6
4.	Զիրպիլի	26	30	65	121	14	11.5
5.	Դահարլի	51	57	69	177	24	13.5
6.	Աղին	41	53	79	173	35	20.2
7.	Տաւշանղշլաղ	58	66	110	234	45	19.2
8.	Ղազարապատ	36	45	78	159	23	14.4
9.	Բարուդի	14	11	38	62	9	14.5
10.	Սուանվերդի	62	83	126	271	50	18.4
11.	Բուդղաշէն	23	27	49	99	22	22.2
12.	Ալեքսանդրովկա	15	22	22	59	12	20.3
13.	Ղաշավանք	46	42	60	148	30	20.2
14.	Ենիքէյ	22	37	44	103	19	18.4
15.	Ղըլիջ-Եաթաղ	38	50	70	158	28	17.7
16.	Բոզդողան	49	49	91	189	35	18.5
17.	Ղըրիս	32	34	56	122	25	20.4
18.	Զարինջա	30	51	74	155	23	14.8
19.	Բազարխանա	57	62	92	211	47	22.2

20.	Տաշղալա	57	59	100	216	54	25
21.	Մուսուխի	45	47	70	162	38	23.4
22.	Փիրթիքեան	21	21	29	71	16	22.5
23.	Աղիեաման	41	46	61	148	32	21.6
24.	Սոգուրի	80	102	124	306	46	15
25.	Շիրվանջուղ	30	47	73	150	23	15.3
26.	Բողազքեսան	29	35	56	120	26	21.6
27.	Մոլլա Գէօկչա	56	94	100	250	36	14.4
28.	Արմուրի	26	28	44	98	15	15.3
29.	Սոնգուրի	36	48	66	150	17	11.3
30.	Ճլովխանի	15	28	49	92	12	13
31.	Ղփչաղ	29	31	65	125	24	19.2
32.	Խաչարիլիսա	4	10	16	30	4	13.3
33.	Բաշգիւղ	26	34	62	122	19	15.5
34.	Մեծ Արրիսուալի	41	44	61	146	35	23.9
35.	Փոքր Արրիսուալի	22	27	37	86	18	20.9
36.	Նորաշէն	32	35	51	118	23	19.4
37.	Գէօզաղարա	32	37	50	119	28	23.5
38.	Արթիկ	72	88	156	316	60	18.9
39.	Փոքր Բերանդ	39	45	70	154	27	17.5
40.	Մեջիթի	33	40	73	146	23	15.7
41.	Թումարտաշ	24	27	80	131	20	15.2
42.	Մահմուդջուղ	50	64	108	222	30	13.5
43.	Թափաղոլլակ	21	40	74	135	13	9.6
44.	Ղազանչի	24	31	66	121	18	14.8
45.	Քեաֆթառլի	18	15	53	86	21	24.4
46.	Ղասամալի	10	22	35	67	6	8.9
47.	Ղուլիջան	24	46	31	101	12	11.8
48.	Եզակար	40	70	44	154	26	16.8
49.	Ղոլղաթ	14	17	16	47	5	10.6
50.	Իլխիարի	34	44	46	124	18	14.5
51.	Թալիբօղլի	15	18	37	70	13	18.5
52.	Իմիրխանլի	20	22	38	80	13	16.2
53.	Հոռոմ	28	51	97	176	14	7.9
54.	Սարիբաշ	11	11	35	57	8	14
55.	Ղութնիդշլաղ	1	2	1	4	----	----
56.	Դանագիւրմազ	47	48	53	148	33	22.2
57.	Ղոնդաղսազ	2	2	5	9	2	22.2
58.	Միրաք	1	2	3	6	1	16.6
59.	Մելիքբենդ	18	21	33	72	11	15.2
60.	Զառֆառիս	8	9	17	34	3	8.8
61.	Զանգիթափա	8	11	14	33	4	12.1
62.	Հաջիխալիլ	33	34	42	109	17	15.5
63.	Ղրրիտազիւրման	31	36	44	111	23	20.7
64.	Ախլոլլի	24	24	44	92	9	9.7
65.	Քեշիշբենդ	5	9	23	37	5	13.5
66.	Մունջուլլի	16	18	28	62	10	16.1
67.	Փամպ. Հայկական	9	21	28	58	6	10.3
68.	Դիրաքլար	23	33	50	106	12	11.3

69.	Քեափանակ Փոքր	8	11	27	46	5	10.8
70.	Քեափանակ Մեծ	39	41	73	153	25	16.3
71.	Զրախլի	52	63	90	205	35	17
72.	Խանուալի	6	9	13	28	5	17.8
73.	Դուգբենդ	88	120	90	298	38	12.7
74.	Հաջինազար-Ղուլի	59	60	81	200	44	22
75.	Ջաջուռ	98	95	91	284	39	13.7
76.	Աղբիլիսա	16	22	13	51	9	17.6
77.	Սարիար Փոքր	40	52	31	123	22	17.8
78.	Արբիուալի Յրդ	54	72	50	176	24	13.6
79.	Դարբանդ	25	25	24	74	7	9.4
80.	Թոփառլի	53	55	57	165	21	12.7
81.	Ղոնախորան	71	80	57	208	25	12
82.	Սարիար Փոքր	23	26	25	74	9	12.1
83.	Ալիխան	15	16	10	41	5	12.1
84.	Սամոլի	2	4	1	7	2	28.5
85.	Ղարաքիլիսա Նոր	5	4	6	15	----	----
86.	Բաշգիւղ Չրդ	4	18	17	49	3	6.1
87.	Ղանլիջա Վերին	29	40	57	126	17	13.4
88.	Ղանլիջա Ներքին	15	16	9	40	11	27.5
89.	Կապս	18	13	25	56	5	8.9
90.	Ջեյաբկէշուտ	13	18	25	56	13	23.2
91.	Ալաքիլիսա	7	9	14	30	3	10
92.	Բանդեւան Նոր	7	9	11	27	5	18.5
93.	Բանդեւան Հին	10	16	22	48	4	8.3
94.	Ղարաքիլիսա Էլլի	7	17	17	41	2	4.8
95.	Թաքնալի	12	21	27	60	11	18.3
96.	Գիւրջի-Եոլ	15	20	27	62	13	20.9
97.	Փալուրլի	16	21	66	103	14	13.5
98.	Քեթի Փոքր	3	6	16	25	3	12
99.	Քեթի Մեծ	19	24	45	88	16	18.1
100.	Օրթաքիլիսա	14	16	24	54	9	16.6
101.	Չոռլի	2	3	4	9	1	11.1
102.	Ճգիլար	10	10	10	30	6	20
103.	Գիլլիբուլաղ	10	16	13	39	7	17.9
104.	Սալուտ	5	6	9	20	3	15
105.	Բոզեռլուշ	11	20	18	49	7	14.2
106.	Դուզ Խարաբա ³⁴	21	25	31	77	15	19.4
107.	Չիֆթալի	19	26	30	75	18	24
108.	Ղզըլքիլիսա Նոր	6	13	10	29	3	10.3
109.	Ղզըլդոշ	26	29	35	90	14	15.5
110.	Ղուրթնիբուլաղ	17	15	18	50	11	22
111.	Շիշթափա	11	8	11	30	4	13.3
112.	Ղազանչի	13	17	29	59	6	10.1
113.	Դարաքէոյ	2	2	10	14	2	14.2
114.	Քոռադրիս	4	13	25	42	2	4.7
115.	Ղարաքիլիսա Մեծ	134	184	261	579	66	11.3
116.	Եաղուբլի	31	31	38	100	17	17
117.	Ղշլաղ	18	55	45	118	10	8.4

118.	Սարմուսախլի	12	19	22	53	6	11.3
119.	Հաֆիդարա	18	21	21	60	14	23.3
120.	Դարբազ	22	34	33	89	5	5.6
121.	Բզովղալ	11	18	24	53	4	7.5
122.	Բոզիքենդ	38	47	96	181	12	6.6
123.	Համամի	91	131	171	393	30	7.6
124.	Չոտուր	16	20	18	54	6	11.1
125.	Վարդնով	48	59	59	166	17	10.2
126.	Ղաչաղան	23	21	23	67	8	11.9
127.	Չիկղամալ	7	7	16	30	3	10
128.	Սպիտակ	34	37	28	99	14	14.1
129.	Նայբանդ	29	42	53	124	12	9.6
130.	Թափանկի	33	33	56	122	13	10.6
131.	Աղբուլաղ	50	41	69	160	21	13.1
132.	Ղալթախչի	66	83	82	231	30	12.9
133.	Աղիբեկ	57	77	84	218	24	11
134.	Գիւղ եփսուշ	17	17	39	73	7	9.5
135.	Ղարաբոյա	15	18	28	61	7	11.4
136.	Ղարալ	47	53	73	173	19	10.9
137.	Բերանդ Մեծ	119	134	177	430	30	6.9
138.	Գոզարան	50	44	68	162	21	12.9
139.	Գիւլիջա	40	49	68	157	17	10.8
ԸՆԴԱՄԷՆԸ		4059	5015	6897	15,971	2412	15.1
ՀԱՆՐԱԳՈՒՄԱՐԸ		5195	7565	10,055	22,815	3156	13.8

Սակայն, գաղթականական բեռնաթափումը կրեց միայն ժամանակաւոր բնոյթ: Երեւանում եւ Էջմիածնում տեղաւորուած արեւմտահայութեան շրջանում դեռեւս Յուլիսի վերջերից ծայր առած համաճարակային հիւանդութիւնների եւ դրանցով պայմանաւորուած մահացութեան ահռելի չափների դեմ պայքարելու համար տեղի Եղբայրական Օգնութեան Կոմիտէի առաջարկութեամբ որոշուեց գաղթականներին տեղափոխել նահանգի միւս գաւառներ: Արդիւնքում 1915 Հոկտեմբերի 20ին Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ գաւառի 139 գիւղերում գաղթականների թիւը կրկին հասաւ 26,000ի³⁵:

Յաջորդ երկու տասնօրեակների ընթացքում Երեւանից Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Մահմուդջուղ, Տաշղալա, Մասլուխլի, Ղըրխ, Փոքր Ղարաքիլիսա, Արթիկ եւ Քեաֆթառլի գիւղեր տեղափոխուեցին նախկինում Բուլանըղից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից եւ Բասէնից գաղթած եւս 1261 արեւմտահայեր³⁶: Իսկ արդէն Դեկտեմբերին, ըստ իշխան Ալեքսանդր Միխայիլովիչ Արդութեան-Երկայնաբազուկի Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Բաժանմունք ներկայացրած զեկուցագրի՝

գաղթականներով բնակեցուեցին Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բոլոր 186 գիւղերը: Միայն Փամբակի 26 գիւղերում տեղաւորուել էր 4000 արեւմտահայ: Սրանցից 400ին Եղբայրական Օգնութեան Մեծ Ղարաքիլիսայի Կոմիտէն կարողացաւ ապահովել աշխատանքով. 100ն աշխատում էր տեղի պղնձի հանքերում, իսկ 300ը՝ երկաթգծի շինարարութեան վրայ: Մնացած 3600ն իր գոյութիւնն էր պահպանում նպաստների շնորհիւ³⁷:

Ցաւօք, գաղթականութեանը վերաբերող վիճակագրական նիւթի առատութիւնը յատուկ է միայն 1915ին: 1916ից սկսած Ալեքսանդրապոլի Գաւառում հաստատուածների վերաբերեալ վիճակագրական տեղեկութիւններն արխիւային վաւերագրերում եւ մամուլի էջերում տարեցտարի դառնում են կցկտուր, իսկ յաճախ՝ նաեւ իրարամերժ, ինչն էլ աւելի է բարդացնում նորեկների թուաքանակի եւ յատկապէս տեղաշարժի ուսումնասիրութիւնը: Օրինակ, 1916 Փետրուարի 14ին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան կողմից անցկացուեց գաղթականութեան նոր ցուցակագրում, ըստ որի, Ալեքսանդրապոլի Գաւառում կար 32,000 գաղթական³⁸: Չորս ամիս անց՝ Յունիսի 20ին, ըստ տեղի թեմակալ առաջնորդ Արտակ Վարդապետի կաթողիկոսին ներկայացրած հաշուետուութեան՝ սրանցից մնացել էր 19,799ը (4739 տղամարդ, 6122 կին, 8938 երեխայ)³⁹: Թէ ո՞րն էր գաղթականների թուի նուազման պատճառը, եւ ի՞նչ ուղղութեամբ նրանք հեռացան՝ այսօր յայտնի չէ:

ՈՐԲԱՆՈՑԱՅԻՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐ

Աղբիւրներում համեմատաբար լաւ են լուսաբանուած 1916ից գաւառում մեծ թափ ստացած որբախնամ աշխատանքները: Առաջին երեք որբանոցները բացուել էին դեռեւս 1915 Նոյեմբերին: Դրանք են՝ Ալեքսանդրապոլի «Եղբայրական Օգնութեան Երիտասարդական Միութեան» որբանոցը, որ 1916 Փետրուարից վերանուանուեց «Միացեալ Ընկերութեան N 1 Որբանոց»⁴⁰, Մեծ Ղարաքիլիսայի «Պետրոգրադի Հայկական Կոմիտէի Որբանոց»ը եւ տիկին Իւետա Թայիրեանի որբանոցը⁴¹: 1916 Ապրիլի 1ին Ալեքսանդրապոլում բացուեց Պատերազմից Տուժուածներին Օգնող Հայկական Բարեգործական Ընկերութեան Կենտրոնական Կոմիտէի առաջին որբանոցը⁴²: Նոյն կոմիտէի երկրորդ եւ երրորդ որբանոցները բացուեցին 1916 Յուլիսին եւ 1917 Փետրուարին⁴³:

Ալեքսանդրապոլում եւս երկու որբանոցներ՝ բասէնցի եւ սասունցի որբերի համար բացուեցին Կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեան Ալեքսանդրապոլի ճիւղի կողմից՝ 1916 Յունիսի 7ին⁴⁴ եւ 27ին⁴⁵: 1916ին քաղաքում գործում էր նաեւ «Քոստո-Քաչալ» երեխաների որբանոցը⁴⁶, իսկ 1917 Յունուարից՝ Լոնդոնի Կարմիր Խաչի Կոմիտէի «Ռոբինզոն» որբանոցը՝ սասունցիների համար⁴⁷:

Ռուսական զօրքերի 1916 յուլիսեան - թուով չորրորդ - նահանջը պատճառ դարձաւ գաղթականութեան նոր ալիքի:

Դէպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ շարժուող արեւմտահայերի առաջին խմբերն այս անգամ հաստատուեցին Փամբակում: Եթէ 1916 Յունիսի դրութեամբ շրջանի 26 գիւղերում կար 3884 գաղթական (941 տղամարդ, 1133 կին եւ 1810 երեխայ)⁴⁸, ապա Օգոստոսին այդ թիւը հասաւ 4475ի (1060 տղամարդ, 1334 կին, 2081 երեխայ)⁴⁹: Սրանցից 284ին Եղբայրական Օգնութեան տեղի Կոմիտէն ապահովեց աշխատանքով, իսկ 4191ին՝ նպաստով⁵⁰: Օգոստոսին Ալեքսանդրապոլ եւ շրջակայ գիւղեր տեղափոխուեցին նաեւ 8000 կիսամերկ ու սոված սասունցիներ⁵¹: Սասունցիների ներգաղթը շարունակուեց մինչեւ տարեվերջ: Վերջին 1370 հոգին Արեւելեան Շիրակի գիւղերում հաստատուեցին Դեկտեմբերին⁵²:

Թէ 1917ի ընթացքում եւ 1918ի առաջին երեք ամիսներին արեւմտահայութեան ներգաղթը դէպի Ալեքսանդրապոլի Գաւառ ի՛նչ ծաւալներ է ընդունել՝ ո՛չ արխիւային վաւերագրերում, եւ ո՛չ էլ ժամանակի մամուլի էջերում մեզ գտնել չլաջողուեց: Ալեքսանդրապոլի գաղթականական գործերով զբաղուող հաստատութիւնների կողմից ընտրուած պատգամաւորներ Սմբատ Տէր-Գրիգորեանի եւ Սմբատ Բորոյեանի՝ Գեորգ Ե. Կաթողիկոսին ներկայացրած հաշուետուութիւնից յայտնի է միայն, որ 1917 Սեպտեմբերի 20ի դրութեամբ գաւառում - բացի որբանոցների սաներից - կար 25,754 արեւմտահայ գաղթական (14,333 արական եւ 11,421 իգական սեռերից), այդ թւում 1-4 տարեկան 1358 երեխայ, 5-14 տարեկան 2873 անչափահաս եւ 963 ծեր: Նոյն հաշուետուութեան համաձայն՝ 1915-1917ի ընթացքում գաւառն ընդունել, նիւթական օժանդակութիւն յատկացրել ու ճանապարհել էր մօտ 85-95,000 գաղթականի⁵³:

ՆՈՐ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐ

1918ի գարնանը տարածաշրջանում ռազմա-քաղաքական իրավիճակը կտրուկ փոխուեց ի վնաս հայ ժողովրդի: Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրով Խորհրդային Ռուսաստանը դուրս եկավ պատերազմից: Անդրկովկասեան Մէյմը՝ չճանաչելով հաշտութեան պայմանները, փորձեց Թուրքիայի հետ Տրապիզոնում առանձին բանակցութիւններ վարել, սակայն յաջողութեան չհասաւ, իսկ Ապրիլի 1ին սկսուած թուրք-անդրկովկասեան պատերազմը հաշուած օրերի ընթացքում վերածուեց թուրքական զօրքերի յաղթարշաւի: Թուրքական յարձակումը հայութեան շրջանում կրկին խուճապ առաջացրեց՝ առիթ տալով նոր քառսային տեղաշարժի:

Փախստականների առաջին խմբերն Ալեքսանդրապոլ հասան Մարտին⁵⁴, սակայն զանգուածային բնոյթ գաղթն ընդունեց Ապրիլի 12ից յետոյ, երբ Մէյմի ապաշնորհութեան պատճառով Կարսն առանց դիմադրութեան յանձնուեց թուրքերին: Ըստ Կարսի Շրջանային Կոմիսար Չամոյեանի Անդրկովկասեան Մէյմ ուղարկած կանխատեսումների՝ մինչեւ 1918 Մայիսի 1ը Բասէնի եւ Կարսի շրջաններից Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գիւղեր կարող էին անցնել 200,000 փախստականներ⁵⁵: Սրանց մի մասը, ով կը փրկէր իր ունեցուածքն ու անասուններին կը փորձի Լոռիով ու Դիլիջանով հասնել Թիֆլիս, ապա նաեւ Հիւսիսային Կովկաս, իսկ միւս մասը, կը մնայ տեղում: Ուրեմն եւ անհրաժեշտ էր շտապ միջոցներ ձեռք առնել գաղթականների այդ հոսքն ընդունելու, սնունդով ապահովելու եւ տեղաւորելու համար, որովհետեւ հասարակական այն կազմակերպութիւնները, որոնք վերջին տարիներին զբաղուել էին նմանօրինակ խնդիրներով, գաղթականների այսպիսի քանակին օգնել ի զօրու չէին:

Թէ ապրիլեան այս օրերին փախստական քանի՛ ընտանիք տեղափոխուեց Ալեքսանդրապոլի Գաւառ, եւ թէ քանի՛սը յետագայում այստեղ մնաց՝ յայտնի չէ: 1918 Մայիսի 15ին գաւառի մեծ մասը զինակալուեց թուրքերի կողմից, եւ ալեքսանդրապոլցին ինքը դարձաւ փախստական:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Ամփոփելով մեր խօսքը նշենք հետեւեալը. Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին Ալեքսանդրապոլի Գաւառը ապաստան դար-

ձառնառկա 95,000 գաղթականների: Նրանց առաջին խմբերն այստեղ հասան 1914ի վերջերին՝ գերազանցապես Կարսի, Կադզուանի, Օլթիի, Արդահանի եւ Սարիղամիշի գաւառներից: Յաջորդ ամիսների ընթացքում ներգաղթն արդէն Պարսկաստանից եւ Արեւմտեան Հայաստանից ընդունեց զանգուածային բնոյթ: Եթէ 1915 Հոկտեմբերի 1ին գաւառում կար 22,815 գաղթական, ապա արդէն 1916 Յունուարի 3ին այդ թիւը հասաւ 32,000ի: Հաշուի առնելով 1918ի ապրիլեան դէպքերը, երբ Կարսը յանձնուեց թուրքերին, հակուած ենք ենթադրելու, որ հաշուած շաբաթների ընթացքում նորեկների թիւը գաւառում կը կրկնապատկուէր, սակայն ալեքսանդրապոլցիին ինքը՝ Մայիսին, փախստական դարձաւ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թթ. 23-24: Որպէս կանոն, իւրաքանչիւր ռուս-թուրքական պատերազմ ուղեկցում էր հայերի գաղթով՝ զոնէ սահմանամերձ շարջաններից: Այսինքն, պատերազմը սկսուելու պահին արդէն Երեւանի Նահանգում գիտէին, որ Կովկասեան Ճակատում առաջին կրակոցից յետոյ սկսուելու է հայերի տեղաշարժ: Դրա համար էլ նախապէս էին պատրաստուում:
- ² Նոյն, գործ 1242, թ. 1:
- ³ Նոյն, թ. 3:
- ⁴ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 12, 139, գործ 21, թթ. 141-165:
- ⁵ Նոյն, գործ 20, թթ. 151-158:
- ⁶ Նոյն, թթ. 149-252:
- ⁷ Նոյն, թթ. 164-165:
- ⁸ Նոյն, թթ. 149-252:
- ⁹ Նոյն, թթ. 254-256:
- ¹⁰ *Գաւառի Չայն*, Ալեքսանդրապոլ, 1915, N 1, 11 Յունուարի, էջ 3:
- ¹¹ Հ. Սարգսեան, *Արեւմտահայերի Գաղթը Արեւելեան Հայաստան 1915թ. Յետոյ, Հայոց Յեղասպանութեան Պատճառները Եւ Դասերը, Մաս 3*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1995, էջ 9:
- ¹² *Մշակ*, Թիֆլիս, 1915, N 9, 16 Յունուարի, էջ 3-4:
- ¹³ *Գաւառի Չայն*, 1915, N 1, 11 Յունուարի, էջ 3:
- ¹⁴ *Մշակ*, 1915, N 4, 9 Յունուարի, էջ 3:
- ¹⁵ *Մշակ*, 1915, N 54, 13 Մարտի, էջ 2:
- ¹⁶ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 21, թթ. 11-140:
- ¹⁷ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1242, թ. 2. նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ., Փաստաթղթերի Ժողովածու*, խմբ. Կ. Ալեքսանեան, Երեւան, «Հայկարի» Հրատ., 2012, փաստ. N4, էջ 48-54:

- ¹⁸ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 21, թթ. 251-258:
- ¹⁹ Նոյն, թթ. 267-280:
- ²⁰ Մանրամասն տե՛ս՝ *Ալեքսանդրապոլի Գաւառը Վիճակագրական Նիւթերում (XIXդ.-XXդ. սկիզբ), Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու, աշխատասիրութեամբ Ա. Հայրապետեանի, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատ., 2011, էջ 232-235:*
- ²¹ *Odnodavnaya Perepis Bejentssev Iz Turtsii, Persii I Iz Mest, Pogranichnikh S Turtsey (Armian, Aysorov, Grekov, I Pr.) 1914-1915gg., Perepis Proizvedena 30-ogo Yanvaria 1915 g. (Գաղթականութեան միօրեայ ցուցակագրում՝ Թուրքիայից, Պարսկաստանից եւ Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններից (հայեր, ասորիներ, յոյներ եւն.) 1914-1915թթ.: Ցուցակագրումը կատարուած է 30 Յունուար 1915ին), Երեւան, էջ 26-31:*
- ²² ՀԱԱ, ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 20, թթ. 1-267, գործ 21, թթ. 1-282:
- ²³ *Մշակ*, 1915, N 100, 13 Մայիսի, էջ 3:
- ²⁴ *Մշակ*, 1915, N 204, 18 Սեպտեմբերի, էջ 2-3:
- ²⁵ *Մշակ*, 1915, N 187, 26 Օգոստոսի, էջ 3. նաեւ՝ *Համբաւաբեր*, Թիֆլիս, 1916, N 42, 16 Հոկտեմբերի, էջ 1328:
- ²⁶ *Kratskie Svedenia O Volne Bejentssev Iz Turetskoy Armenii V Yule 1915g. I O Merakh, Prinyatikh Kavkazskim Komitetom Soyuza Gorodov Dlya Borbi S Epidemiej Sredi Nikh (Համառօտ տեղեկութիւններ Թուրքահայաստանից 1915 Յուլիսին գաղթականութեան ալիքի եւ նրանց շրջանում համաճարակի դէմ պայքարելու համար Քաղաքների Միութեան Կովկասեան Կոմիտէի ձեռնարկած միջոցների մասին), Թիֆլիս, 1915, էջ 26:*
- ²⁷ *Մշակ*, 1915, N 249, 10 Նոյեմբերի, էջ 3:
- ²⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 3-7:
- ²⁹ *Մշակ*, 1915, N 203, 17 Սեպտեմբերի, էջ 2: Ի դէպ, 1915 Օգոստոսի վերջին տասնօրեակում Էջմիածնում մահացածների թիւը հաշուելիս Ա.-Դօն նշում է 2613 մարդ (Ա.-Դօ, *Մեծ Դէպքերը Վասպուրականում 1914-1915թթ.*, Երեւան, «Լոյս» Հրատ., 1917, էջ 485):
- ³⁰ *Գաւառի Չայն*, Ալեքսանդրապոլ, 1916, N 3, 23 Յունուարի, էջ 2. նաեւ՝ *Հորիզոն*, Թիֆլիս, 1916, N 48, 2 Մարտի, էջ 3-4:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թթ. 8-9. նաեւ՝ *Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի*, փաստ. N 18, էջ 78-82:
- ³² *Մշակ*, 1916, N 210, 22 Սեպտեմբերի, էջ 3:
- ³³ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում եւ համանուն գաւառում հաստատուած արեւմտահայ գաղթականութեան ցուցակը կազմուել է Արտակ Վարդապետի կողմից ըստ Ամենայն Հայոց Հայրապետ Գեորգ Ե.ի 24.11.1915ի կարգադրութեան (ՀԱԱ, ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1287, թթ. 3-5):
- ³⁴ Արխիւային վաւերագրերում գիւղը մինչեւ Ի. դարասկիզբ յիշատակւում է Ղայդուլի Դուզքենդ անունով:
- ³⁵ *Kratkie Svedeniya O Polojenii Bejentssev Na Kavkaze I Okazannoy Im Soyuzom Gorodov Pomoshi Za Vremia S 20ogo Sentiabrya po Ioye Noyabrya 1915g. (Համառօտ տեղեկութիւններ Կովկասում գաղթականութեան վիճակի, եւ Սեպտեմբերի 20ից մինչեւ 1 Նոյեմբեր 1915 ժամանակամիջոցին Քաղաքների Միութեան*

-
- նրանց ցուցաբերած օգնության մասին), *Հրատ. 2*, Թիֆլիս 1915, էջ 12. նաև՝
Մշակ, 1915, N 229, 17 Հոկտեմբերի, էջ 3:
³⁶ *Մշակ*, 1915, N 251, 12 Նոյեմբերի, էջ 3:
³⁷ *Մշակ*, 1915, N 271, 8 Դեկտեմբերի, էջ 3:
³⁸ ՀԱԱ, ֆոնդ. 28, ցուցակ 1, գործ 429, թ. 1-7:
³⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1306, թ. 10:
⁴⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 28, ցուցակ 1, գործ 506, թ. 125:
⁴¹ *Մշակ*, 1915, N 271, 8 Դեկտեմբերի, էջ 3:
⁴² ՀԱԱ, ֆոնդ 28, ցուցակ 1, գործ 506, թ. 116:
⁴³ Նոյն, գործ 506, թ. 123:
⁴⁴ Նոյն, գործ 428, թ. 15:
⁴⁵ Նոյն, գործ 506, թ. 129:
⁴⁶ Նոյն, գործ 547, թ. 4-5:
⁴⁷ Նոյն, գործ 901, թ. 2:
⁴⁸ *Աշխատանք*, Երևան, 1916, N 17, 29 Յունիսի, էջ 4:
⁴⁹ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 28, թթ. 149:
⁵⁰ ՀԱԱ ֆոնդ 50, ցուցակ 1, գործ 18, թթ. 148:
⁵¹ *Մշակ*, 1916, N 244, 1 Նոյեմբերի, էջ 3:
⁵² *Մշակ*, 1916, N 282, 18 Դեկտեմբերի, էջ 3:
⁵³ ՀԱԱ ֆոնդ 57, ցուցակ 2, գործ 1311, թ. 23-24:
⁵⁴ *Մշակ*, 1918, N 69, 1 Ապրիլի, էջ 2:
⁵⁵ *Մշակ*, 1918, N 81, 17 Ապրիլի, էջ 2:

THE NUMBER OF REFUGEES SETTLED IN THE PROVINCE OF
 ALEXANDROPOLE DURING WWI
 (SUMMARY)

ARMEN S. HAYRAPETYAN
 armenani@mail.ru

During WWI the Province of Alexandropole became a refuge to tens of thousands of the Christian residents of Western Armenia, particularly Armenians, Greeks, Syriacs, Russians etc.

The first group of refugees, some 3000, arrived in November 1914. The number of the refugees increased immensely during the Sarikamish battle. According to a one-day survey conducted on 15 January 1915, between December 1914 and January 1915 some 6909 fled and took refuge from Kars, Gaghzevan, Olti, Ardahan and Sarikamish. In the next months the flood of Western Armenian refugees became massive. According to lists prepared on 1 October 1915, there were 22,815 Western Armenians in the Province. The number had jumped up to 32,000 in lists prepared on 3 January 1916.

All in all, during 1914 and 1917 over 95,000 refugees fled to the Province of Alexandropole.

ԱՐԵՎՄՏԵԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ
ԱՄՆԻ ԵՒ ԴԱՇՆԱԿԻՑ ՏԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ
(1917-1918 թթ.)

ԳԱՅԻԱՆԷ Գ. ՄԱԽՍՈՒՐԵԱՆ
ggmakhm@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

Հայնաճառալ պատերազմի, առաել ևս՝ աշխարհամարտի եւ յեղափոխութեան միաձուլումը, ամենաբարդ ու կորստաբեր իրադրութիւն է ստեղծում ցանկացած պետութեան ու ժողովրդի համար, մանաւանդ, երբ նրանք մարտնչում են միջազգային բազմակողմանի յարաբերութիւնների խաչաձեւուող համապատկերում լուսաբանում է նման վիճակում յայտնուած հայ ժողովրդի քաղաքական պահուածքը:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից (1917 Նոյեմբերի 7/Հոկտեմբերի 25) յետոյ նոր բոլշեւիկեան իշխանութիւնն առաջ քաշեց ռուսական պետութիւնը՝ Առաջին Աշխարհամարտից դուրս բերելու քաղաքականութիւնը, մինչդեռ Կովկասեան Ռազմաճակատում, ռուսական բանակը նշանաւոր յաղթանակներ էր ձեռք բերել՝ վայելելով տեղի հայ ազգաբնակչութեան ջերմ օժանդակութիւնը: Զօրքը 170 կլմ. առաջ էր անցել 1914ի սահմանից, հասել Մուշ ու Դատուան՝ իր նուաճած վայրերում կազմակերպելով սեփական վարչակարգ:

Հոկտեմբերեան Յեղափոխութեան առաջնորդները, սակայն, հետամուտ էին անյապաղ հաշտութիւն կնքել թշնամու հետ, իսկ վերջինս՝ ի դէմս Գերմանիայի, պահանջում էր վերադարձնել պատերազմի ընթացքում Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած բոլոր տարածքները:

1917ի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ Անդրկովկասը ենթարկում էր Ժամանակաւոր Կառավարութեանը, իսկ Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից յետոյ բոլշեւիկների

իշխանութիւնը՝ նախագործ Բաքուի շրջանից բացի, չունեցաւ երկրամասի վարչութիւն, ղեկավարում. կազմակերպութիւնները առաջուայ նման ենթարկուում էին Ռուսաստանի բուրժուական, ժողովրդավարական մարմիններին: Այդուհանդերձ, Կովկասեան Ռազմաճակատի հրամանատարութիւնը կատարեց բոլշեիկների պահանջը. 1917 Դեկտեմբերի 18ին (5ին) Երզնկայում օսմանեան բանակի հետ կնքուեց զինադադար:

Հարկ է նշել, որ ռուսական զօրքերը քիչ թէ շատ կայուն վիճակ էին պահպանում 1917 Փետրուարից յետոյ: Սակայն բոլշեիկների «Խաղաղութեան Մասին» հռչակագիրը (Նոյեմբերի 8) խթանեց զինուորների 965 կլմ. ձգուող դիրքերի զանգուածային դասալքութիւնն ու 250,000 հոգուց բաղկացած բանակային կառոյցի քայքայումը¹: Իրավիճակը յդի էր լայնածաւալ թուրքական առաջխաղացմամբ, որը կործանման եզրին կը դնէր ոչ միայն արեւմտահայ, այլեւ հայ ամբողջ ժողովուրդն անխտիր:

Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻ ԿԵՑՈՒԱԾՔԸ՝ ՓԵՏՐՈՒԱՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ԹՈՒԼԱՅՍԱՆ ՀԱՆԴԷՊ. ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ՝ ԱՐԵՒՍՏԱՀԱՅ ԶՕՐԱԲԱԺՆԻ ՄԱՍԻՆ

Քառեակ Դաշինքի եւ Անտանտի, միապետական, բուրժուական ու բոլշեիկեան Ռուսաստանի շահերի բախման բարդ հանգույցում առկայ էր աչքի չզարնող, սակայն արտաքին քաղաքականութեան ոլորտում կարելոր դեր ունեցող եւս երկու պետութիւնների՝ ԱՄՆի եւ Պարսկաստանի գործօնը: 1917 Ապրիլին, անգամ ԱՄՆի՝ Համաշխարհային Պատերազմին միանալուց առաջ պետքարտուղար Ռ. Լանսինգը Կ.Պոլսում ԱՄՆ դեսպանատնից հեռագրեր էր ստանում՝ ռուսական բանակում քայքայիչ գործընթացներով ոգելուրած օսմանեան իշխանութիւնների ուրախութեան եւ յաջողութեան ակնկալիքների մասին: Պետրոգրադի Փետրուարեան Յեղափոխութիւնից յետոյ Բարձր Դռան ղեկավարները վստահ էին Ռուսաստանի՝ Քառեակ Դաշինքի հետ անջատ պայմանագիր ստորագրելու հարցում²: Բսկ Քառեակ Դաշինքը Ռուսաստանից պահանջում էր վերադարձնել Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած նահանգները նախկին բռնակալներին օսմանեան իշխանութեան³: Որպէս արձագանգ՝ նոյն թուականի Մայիսի 22ին ԱՄՆ նախագահ Ուուդրօ Ուիլսոնը

դիմեց ռուսական ժամանակաւոր Կառավարութեանը եւ շեշտեց, որ ոչ մի ժողովրդի չեն ստիպի ենթարկուել իրեն անընդունելի տիրակալութեանը⁴:

Ուիլսընի դիմումի տրամաբանութեամբ 1917 Մայիսի 29ին Թիֆլիսում⁵ ԱՄՆ հիւպատոս Ֆ. Ու. Սմիթը իր նստավայրում առաջին հանդիպումն է ունեցել զօրավար Անդրանիկ Օզանեանի հետ: Նրանք զրուցել են արեւմտահայ զօրքեր ստեղծելու մասին⁶: Քննարկումներին ներկայ են եղել խարբերոցի ուսուցիչ Լեւոն Լիւլէճեանն ու թարգմանչի դեր կատարող Վահան Թորթվենցը: Հիւպատոսը առաջարկել է ֆինանսաւորել արեւմտահայ կազմաւորուելիք դիւիզիան՝ դրա գործողութիւնները վերահսկելու պայմանով⁷: Սմիթը ցանկանում էր օգտագործել նոյն օրերին Ծերակոյտում հաստատուած ռուսական 100-միլիոնանոց վարկի մի մասը⁸:

Յունիսի 2ին, Զօր. Անդրանիկը հիւպատոսին յանձնեց անհրաժեշտ բացատրագիրը⁹ եւ մարտական գործարական, քարտեզը¹⁰: Թիֆլիսում սկիզբ արած դիւանագիտական այդ նախաձեռնութիւնը համընկաւ Մոսկուի տակ՝ Անտանտին օժանդակող¹¹ ու Եւրոպայի Արեւմտեան Ճակատում, ժամանակաւոր Կառավարութեան լայնածաւալ յարձակման նախապատրաստման աշխատանքներին: Այնուհետեւ, Պետրոգրադում ԱՄՆ դեսպան Դէյվիդ Ռ. Ֆրենսիսը Թիֆլիսից իր մօտ ժամանած Սմիթի վերոնշեալ փաստաթղթերը յանձնեց Ռազմական Ու Ծովային նախարար Ալեքսանդր Կերենսկուն, իսկ պատճեններն ուղարկեց Ուաշինգտոն ու Եւրոպական մի շարք մայրաքաղաքներ: Միւս կողմից, Փարիզի Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան ղեկավար Պօղոս Նուբարը յուշագիր պատրաստեց պետքարտուղար Լանսինգի համար, որը 1917 Յունիսի 13ին հասաւ հասցեատիրոջը¹²:

Յուշագրի համաձայն.-

- 1) Հայաստանի կազմում ընդգրկուելու էին օսմանեան վեց նահանգները, Կիլիկիան եւ Տրապիզոնը
- 2) Այն ստանալու էր ինքնավարութիւն եւ լինելու էր Դաշնակիցների համատեղ հովանաւորութեան ներքոյ:
- 3) Հիմք ընդունելով ամերիկեան տեսակէտը Ազգերի Լիգայի եւ մանդատների նկատմամբ՝ նոր խնամակալութիւնը աշխարհի բոլոր երկրների ձեռներեցներին տրամադրելու էր հաւասար

իրաւունքներ իր հսկողութեան տակ գտնուող ինքնավար նոր միաւորման տնտեսութեան, առետրի եւ կրթութեան ոլորտներում, ինչպէս նաեւ Բաղդադի երկաթգծով ազատ տեղաշարժի իրաւունք դէպի Պարսկաստան ու Հնդկաստան:

- 4) Տասնհինգամեայ մանդատի ընթացքում ռեւէ մէկ տէրութիւն պէտք է գործընկերներից վարկ ստանար ու փոխհատուցման հիմնադրամ ստեղծէր՝ օժանդակելով հատուցել Օսմանեան Կայսրութիւնում կազմակերպուած կոտորածների ու տեղահանման զոհերին կրած վնասները:
- 5) Հոգատար պետութիւնը կարող էր զօրքեր դասաւորել տեղում, իսկ նշուած 15 տարիների ընթացքում նրա բանակը աստիճանաբար պէտք է փոխարինուէր ձեւաւորուող հայկական զինուած ոստիկանութեամբ:

Պօղոս Նուպարի յուշագիրը անդրադառնում էր 1915-1917ի ընթացքում հայ ժողովրդի կրած սարսափելի կորուստներին: Նա նաեւ յիշեցնում էր, որ երբ 1832ին Բրիտանիան, Ֆրանսիան ու Ռուսաստանը ստեղծում էին օսմանցիներից անկախ Յունաստանի թագաւորութիւնը, այնտեղ բնակւում էր ընդամենը 400,000 յոյն: Յուշագիրը վերջում խոստանում էր, որ խնամակալութեան ներքոյ գտնուող Հայաստանը բախարգելման գօտի կը հանդիսանայ Ռուսաստանի, Թուրքիայի, Պարսկաստանի, Միջագետքի եւ Սիրիայի միջեւ¹³:

Հայերի Ինքնավարութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Կազմում

Վերոյիշեալ յուշագիրը, սակայն, անպատասխան մնաց, իսկ արեւմտահայ զօրաբաժին ձեւաւորելու խնդիրը սառեցուեց մինչեւ 1917 Օգոստոսի 3ը: Այդ ժամանակահատուածում ռուսական բանակը անյաջող առաջխաղացումներ արձանագրեց Եւրոպայում եւ Մերձաւոր Արեւելքում (Պարսկաստանի եւ Իրաքի մէջ): 1917 Օգոստոսի 3ին ԱՄՆ պետքարտուղարը ծանօթացաւ Անտանտի՝ Հայաստանն ազդեցութեան ոլորտների բաժանելու ծրագրին: Նա տեղեկացաւ, որ Արեւմտեան Եւրոպայի տէրութիւններն այլեւս չէին սատարում հայերին՝ օսմանեան գերիշխանութիւնից ազատելու գաղափարին: Այժմ նրանք գերադասում էին հայերի ինքնավարութիւն՝ Օսմանեան Կայսրութեան կազմում, այն էլ առանց արտաքին հսկողութեան¹⁴: Ինչ վերաբերում էր

Եւրոպացիների սպասուելիք ռազմական աւարի բաժիններին, ապա դրանք մնում էին անփոփոխ:

Այս նոր իրավիճակին ի պատասխան՝ Արտերկրեայ Առաքելութիւնների Լիազօրների Ամերիկեան Վարչութեան աշխատակից, ականաւոր քարոզիչ Է. Եարրովն հիւպատոս Սմիթի ներկայութեամբ Օգոստոսին Անդրանիկին ծանօթացրեց բրիտանացի զօրավար Օ. Շորի եւ վերջինիս ուղեկից Զ. Գրեյսիի հետ¹⁵: Քառեակը քննեց 8 գնդից՝ բաղկացած 10-20,000անոց հայկական զինուժ հաւաքելու հարցը՝ այն ֆինանսաւորելու եւ 150 բրիտանացի խորհրդականներ տրամադրելու պայմանով: Հայոց Ազգային Խորհուրդը նոյնպէս փորձեց՝ կապ հաստատել եւրոպացիների հետ, սակայն նրա՝ Սմիթի հետ բանակցութիւնների մասին վկայութիւնները բացակայում են: Իսկ ԱՄՆի Պետքարտուղարութեան ղեկավարը 1917 Օգոստոսի 22ին ստացաւ նոր մանրամասներ Հայաստանին վերաբերող Սայքս-Պիկոյի 1916ի համաձայնագրի մասին¹⁶: (Այսպիսով, Փարիզի Հաշտութեան յետպատերազմեան Համաժողովում նախագահ Ուիլսոնի պատճառաբանութիւնները՝ Արեւելեան Հարցից անտեղեակ լինելու մասին, իրականութեանը չեն համապատասխանում. 1917 Օգոստոսի դրութեամբ ամերիկեան կողմը քաջատեղեակ էր հայոց խնդրի վերաբերեալ հիմնական տուեալներին:)

ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԵՆՍԱԿԱՆ ՊԱՀԱՆՁԸ՝
ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԵԱՆ ՅԵՂԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԻՑ ՅԵՏՈՅ

Հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանութեան շուրջ ընթացող բանակցութիւնների երրորդ՝ վճռորոշ փուլը, սկսուեց Հոկտեմբերեան Յեղափոխութիւնից անմիջապէս յետոյ: Դեռեւս այս զինուած ելոյթից առաջ՝ 1917 Հոկտեմբերի 30ին (նոր տոմարով), Լանսինգը տեղեկացաւ, որ Միջագետքում օսմանեան բանակը, ղեմառդէմ մնալով բրիտանացիների հետ, այնուամենայնիւ, պատրաստուում է լայնածաւալ յարձակման ու չի կամենում առանց կռուի յանձնել այդ ռազմաճակատը: Ճիշտ է, որ թուրք ուժերը դրանով շեղուում էին Կովկասեան ռազմաճակատում նախաշարձակ քայլերից, սակայն Գերմանիան մեծ եռանդով ու յաջողութեամբ վարում էր իր եւրոպական մարտերը Ռուսաստանի դէմ: Յատկապէս այս վերջին

գործողությունների ճնշմանն ու գերման քաղաքական պահանջներին շնորհիւ, Օսմանեան Կայսրութիւնը իրօք որ փրկուեց Ռուսաստանից¹⁷:

1917 Նոյեմբերի 3ին, Պետքարտուղարութեան ղեկավարը ստացաւ Պօղոս Նուպարի նոր դիմումը: Նուպարը հաղորդում էր, թէ «Հայկական հարցը այժմ դասուեց միջազգային այն հարցերի շարքին, որոնք վճռելու է հաշտութեան ապագայ վեհաժողովը: [Իսկ պետական անձանց այսպիսի մեծ հաւաքում] Միացեալ Նահանգների կառավարութիւնը ունենալու է վճռորոշ ազդեցութիւն»¹⁸: Նոյն դիմումով Նուպարը խնդրել էր Լանսինգին՝ ճանաչել Գարեգին Փաստրմաճեանին ու Միհրան Սվազլեանին՝ որպէս ԱՄՆի կառավարութեանը կից հաւատարմագրուած Հայ Ազգային Պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ:

Նոյն ամսուայ վերջին, դիմումին տրուեց հաշուենկատ մի պատասխան. Պետքարտուղարութիւնը «հաստատեց այն նամակի ստացումը, որտեղ դուք յայտարարութիւն էք արել, թէ անհրաժեշտ էք համարում ներկայացուած լինել Ուաշինգտոնում»¹⁹:

1917 Նոյեմբերի 7ին Լանսինգը ստացաւ Պետրոգրադի վրայով ուղարկուած Սմիթի զեկուցագիրը: Վերջինս տեղեկացնում էր քրդերի հետ Վանում բանակցելու եւ համաձայնութեան գալու հնարաւորութեան մասին: Նա մանրամասնում էր որ նախնական քննարկման ընթացքում քրդերը պահանջել են քաղաքական անկախութիւն ճիշտ այն պայմաններով, որոնք առաջարկուել էին արաբներին: Հայկական կողմը սատարում եւ իրագործելի էր համարում այդ նախագիծը²⁰: Ըստ հիւպատոսի զեկուցման՝ քրդերի ռազմական միջամտութիւնն Անտանտին ապահովում էր մեծ առաւելութիւններ. այն իրականանալի էր աննշան ծախսով եւ հնարաւոր էր կազմակերպել Թիֆլիսից: Դաշնակիցներին մնում էր կայացնել քաղաքական որոշում եւ հրամաններ արձակել:

Նոր իրավիճակը գնահատելու համար Լոնդոնում իսկոյն գումարուեց բազմամարդ համաժողով՝ ԱՄՆի ուժեղ պատուիրակութեան մասնակցութեամբ: Համաժողովի աւարտին Թիֆլիսի ԱՄՆ հիւպատոսը ստացաւ մի պատասխան, թէ քրդական ռազմութիւն վերաբերող նախագիծը «հետաքրքիր» էր, սակայն Ուաշինգտոնը ի վիճակի չէ դրան աջակցել, այսինքն՝ յատկացնել իրենից պահանջուած դրամական միջոցները²¹: Այնուամենայնիւ, Նոյեմբերի 30ին պետական քարտուղարը

պատուիրեց իր մօտ՝ Պետդեպարտամենտ ուղարկել Պետրոգրադի բոլշևիկեան թերթերում հրապարակուած Եւրոպական 1915-1917ի բոլոր գաղտնի համաձայնագրերը՝ նրանց հիմնադրոյթների մանրամասն շարադրանքով²²:

ԱՐԵՒՄՏԱՀԱՅ ԴԻԻԻԶԻԱՅԻ ԿԱԶՄԱԻՈՐՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐՈՒՄ

Միեւնոյն ժամանակ, Նոյեմբերի 21ին (8ին) Թիֆլիսում Հայոց Ազգային Խորհրդի (ՀԱԽ) նիստում Միքայէլ Պապաջանեանը արեց իր առաջին զեկոյցը: Նա պատմեց փոխգնդապետ Արսէնի Թորգոմի՝ երեք ամսում 12-16,000անոց արեւմտահայ հետեւակի զօրաբաժին կազմելու առաջարկի մասին: Դիւիզիան նոյն Թորգոմի եւ Անդրանիկի ղեկավարութեամբ պետք է «օգնութեան գնար անգլիացիներին»²³: Միջազեկոյթում: Փոխգնդապետի տեղեկութիւններով՝ Անտանտի Երկրները մտադիր էին տրամադրել խորհրդականներ եւ հանդերձանք, իսկ ընդհանուր ծախսերը հոգալու էր ռուսական Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը: Թորգոմը պատրաստ էր անցնել արտասահման եւ ՀԱԽի կարգադրութեամբ շարունակել բանակցութիւնները Եւրոպայում²⁴: Նոյեմբերի 30ին նա անձամբ՝ Արեւմտահայ Խորհրդի անդամների հետ միասին, ներկայացաւ ՀԱԽի նիստ, որտեղ յստակեցրեց, որ 10-15,000 հոգուց բաղկացած արեւմտահայ դիւիզիան ընդգրկուելու էր միասնական հայկական զօրաբանակի կազմ եւ պաշտպանելու էր Կովկասեան Ռազմաճակատի դիրքերը Արեւմտեան Հայաստանում: Ռուսական բանակի հրամանատարութիւնը, Արեւմտեան Հայաստանի զօրավար-կոմիսար Պետր Աւերեանովն ու Թովմաս Նազարբեկեանը դէմ չէին այդ զօրամասի ձեւաւորմանը:

Դաշնակիցներն իրենց օգնութիւնն էին առաջարկում նաեւ այդ ծրագրի կատարման համար, իսկ բրիտանացիների՝ Միջազեկոյթում ձեռք բերած նուաճումները շեղում էին թուրքական բանակի առաջխաղացման հիմնական ուղին: Այնինչ ասկեարների համար միեւնոյն էր՝ արեւմտահայ թէ արեւելահայ բնակչութեանը ոչնչացնել: Թորգոմը զգուշացրեց, որ ինքնապաշտպանութեան գործին մեծագոյն եռանդ է հարկաւոր, այլապէս Հայաստանի արեւելեան մասն էլ զերծ չի մնայ թշնամու հարուածներից²⁵: 1917 Դեկտեմբերի 12ին (Նոյեմբերի 29) զօրավարներ Նազարբեկեանն

ու Միքայել Արեշեանը անձամբ սատարեցին քննարկուող նախաձեռնությունը: Նրանց առաջարկեցին հաւաքագրել թուրքահայ եւ պարսկահայ կամաւորականներին առանձին, կանոնաւոր գնդերում²⁶:

Յաջորդ իսկ օրը ՀԱԽի անդամներն ունկնդրեցին Պօղոս Նուպարի՝ դիւանագիտական ուղիներով առաքուած հեռագիրը: Վերջինս հայցում էր որ ՀԱԽը համաձայնութիւն տայ քննարկումների շարունակմանը²⁷: Միեւնոյն ժամանակ Սմիթն առաջարկեց իր կառավարութեանը 1 միլիոն դոլար տրամադրել հայկական զօրամասերը համազգեստով ապահովելու համար, իսկ ԱՄՆ դեսպան Ու. Պէյջը տեղեկացրեց իր կառավարութեանը Լոնդոնից, թէ Անտանտի անդամները պատրաստ են մասնակցել այդ գործի ֆինանսաւորմանը:

ՊԱՐՄԿԱԿԱՆ ԴԻՄՈՒՍԸ Մ. ՆԱՀԱՆԳՆԵՐԻՆ. ԱՆՏԱՆՏԻ ՏԷՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹԻՒՆԸ

Դեկտեմբերի 17ին (4ին) միանգամայն անսպասելի, քաղաքական ընթացող զարգացումներին մասնակցելու հայտներկայացրին Պարսկաստանի իշխանութիւնները: Նրանք հայցում էին ԱՄՆի աջակցութիւնը՝ Յետպատերազմեան Հաշտութեան Համաժողովին մասնակցելու, եւ իրեն սահմաններում կոռուր բոլոր ուժերը (Ռուսաստան, Բրիտանիա եւ Թուրքիա) իրենց երկրից հեռացնելու հարցում: Թեհրանը Միացեալ Նահանգների պետքարտուղարին յիշեցնում էր Պարսկաստանի չեզոքութիւնը: Այնինչ, այդ երեք բանակների տեղաշարժերն ու կոիւնները մեծ վնաս էին հասցնում բնակչութեանը: Ի փոխհատուցում ԱՄՆի աջակցութեան՝ պարսկական դահլիճը խոստանում էր վերանայել 1828ի Թուրքմենչայի Պայմանագիրը, ինչպէս նաեւ չեղեալ յայտարարել վերջին ժամանակահատուածում իրեն պարտադրուած բոլոր համաձայնագրերը²⁸: Այսպիսով, շահը ԱՄՆին հրաւիրում էր իր երկրում փոխարինելու Ռուսաստանին եւ Բրիտանիային:

Եւ իրօք, 1918ի ամռանը Պարսկաստանում չեղեալ յայտարարուեց Թուրքմենչայի Պայմանագիրը, եւ Միացեալ Նահանգներին մատուցուեցին մինչեւ այդ Ռուսաստանին պատկանող բոլոր օտարագրերը (concessions)²⁹: Սակայն Թուրքմենչայից հրաժարուելու վճիռը առնչւում էր ոչ միայն

Ռուսաստանին. այն շօշափում էր Հայաստանի կենսական նշանակություն ունեցող շահերը եւ վնաս հասցնում Եւրոպայի եւս եօթ երկրների, յատկապէս Բրիտանիայի տնտեսական հնարաւորութիւններին: Արդէն եւրոպական բոլոր համաձայնագրերը հիմք էին ընդունում վերոնշեալ պայմանագրի մօտեցումներն ու սկզբունքները: Մասնաւորապէս, նրանք բոլորը ամրագրեցին արտերկրայնութեան (extritorial) իրաւունքը, երբ խօսքը քաղաքացիական դատաւարութեան մասին էր: Քրեական գործերի պարագայում օտարերկրացին կանգնում էր տեղական դատարանի առաջ:

1917 Դեկտեմբերի 26ին պետքարտուղար Լանսինգը նոր զեկուցագիր ստացաւ եւրոպական գաղտնի համաձայնագրերի եւ Արեւմտեան Հայաստանում ռուսական ազդեցութեան գօտու չափերի մասին: Ըստ տեղեկացման՝ բոլշեւիկների՝ Վանից, Բիթլիսից եւ Էրզրումից հրաժարուելուց յետոյ Անտանտի առաջնորդները Փարիզի հայ պատուիրակութեանը պաշտօնապէս հաւաստիացրել են նրանց երկիրը թուրքական լծից մօտ ժամանակներում ազատելու եւ Դաշնակիցների խնամակալութեան ներքոյ ինքնավար պետութիւն հիմնադրելու մասին: Պետքարտուղարութեան ղեկավարը անմիջապէս պատասխանեց, որ ԱՄՆը միանում է Գերագոյն Ռազմական Խորհրդի աշխատանքներին: Եւ յաջորդ իսկ օրը՝ Դեկտեմբերի 27ին, նա ստացաւ գաղտնի համաձայնագրերի ամբողջական բնագրերը³⁰:

ԱՐԵՒՍՏԱՀԱՅ ԴԻԴԶԻԱՅԻ ԽՆԴԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Նոր տոմարով Դեկտեմբերի 28ին առաւելապէս Արեւելեան Հայաստանի դրութեամբ զբաղուած Թիֆլիսի Հայոց (կենտրոնական) Ազգային Խորհուրդը նորից անդրադարձաւ Անտանտի եւ արեւմուտքում ազատագրուած տարածքների խնդրիներին: Անդրանիկը զեկուցեց ՀԱԽի անդամներին գործի էութիւնը: Նրա պատմածից հետեւում էր, որ ՀՅԴ Բիւրօն փորձեց իր կուսակցութեանը վերագրել համազգային ատեանի որոշումը: Սակայն Անդրանիկը շեշտադրում էր ինչպէս արեւմտահայ, այնպէս էլ արեւելահայ մարմինների կարեւորութիւնը: Ըստ նրա՝ ռուսական բանակի եւ արտաքին աշխարհի հետ պետք է գործ

ունենան համազգային կազմակերպությունները, եւ յատկապէս նրանց համատեղ որոշումներին է ենթարկուելու նրա ղեկավարած զօրքը³¹:

Արամ Մանուկեանը յաւելեց, որ ինքը՝ որպէս ՀԱԽի առաջնորդներից մէկը, պատկերացնում էր արդիական կանոնաւոր բանակային միաւորումը ռուսական գլխաւոր-կոմիսարութեան ենթակայութեամբ: Յատկապէս այդ կոմիսարութեանն Արամը անուանում էր Հայաստանի կառավարութիւն, իսկ երկու Խորհուրդները՝ նրանց ընտրուած 8-հոգանոց համատեղ մարմնի, Հայ Զինուորական Միութեան, կուսակցութիւնների եւ հասարակական կազմակերպութիւնների միջոցով, պէտք է նպաստէին ընդհանուր գործի յաջողութեանը: Անդրանիկը միանգամայն գոհացաւ նման մօտեցմամբ³²:

Անդանիկը շեշտադրեց նաեւ, թէ որքան նպաստաւոր էր Կովկասի անվտանգութեան համար Բաղդադում եւ Երուսաղէմում հաստատուած բարեկամական հսկողութիւնը: Այլ խօսքով, Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի ներկայ իրավիճակից բխող միջոցառումները շահաւէտ էին հայ, յատկապէս արեւմտեան հատուածի ժողովրդի համար: Ռուսական բանակը վաղուց սերտօրէն կապուած էր ու ձեռք էր մեկնում Դաշնակիցների միացեալ սպայակոյտին, եւ ոչ մի կարիք չկար թոյլ տալ թշնամուն մօտենալ Անդրկովկասի շէմին: Ընդգծելով Նազարբեկեանի Հայկական Զօրաբանակին ենթակայ լինելու հանգամանքը՝ Անդրանիկը պահանջեց, որ երկու Խորհուրդների միացեալ մարմինը սահմանափակուէր տնտեսական հարցերով եւ օտարների կատարած ծախսերի հսկողութեամբ, իսկ ռազմական գործողութիւնները թելադրում են միանձնեայ ղեկավարութիւն, մասնագիտական հմտութիւն ու ռազմական կրթութեամբ եւ փորձառութեամբ օժտուած սպաների ներդրում³³:

Այս բոլոր քննարկումների համապատկերում Դեկտեմբերի 29ին դեսպան Պէյջը Լանսինգին փոխանցեց եւրոպական խաղակիցների մէկ յուշագիր: Նրա գրութիւնը արեւմտահայ զօրքերի կազմաւորման համար շտապ կարգով գումար յատկացնելու եւ այդ զինուծին սպայ խորհրդականներ տրամադրելու անհրաժեշտութեան էր վերաբերում: Վաւերագրի հեղինակները պնդում էին, որ թուրքական ընդարձակումը Անդրկովկասում շատ աւելի վտանգաւոր է, քան գերմանական

փողով իրականացուած Բաղդադի երկաթուղու կառուցումը³⁴։ Այնինչ, յատկապէս Բաղդադի երկաթգծի շուրջ ծաւալուած բախումը դասուել էր այս տարածաշրջանում պատերազմի գլխաւոր պատճառներին։

1918ի ճիշտ ամանորին թիֆլիսեան բանավեճը շարունակուեց, եւ ՀԱԽում ընթերցուեց Արեւմտահայ Կօնֆերանսի (Ուժեղացրած ժողովի) որոշումը, որը Երկրապահ Զօրաբաժնի մասին էր։ Այդ խոշոր ստորաբաժանման մաս կարող էին կազմել եզիդները, ասորիներն եւ բոլոր բարեկամ խաղաղատենչ ժողովուրդների ներկայացուցիչները։ Կօնֆերանսը յայտարարեց ընդհանուր զօրակոչ, զօրամասն պետք է ենթարկուէր Հայկական Զօրաբանակին, իսկ քաղաքական բնոյթի հարցերը յանձնուում էին գլխաւոր-կոմիսարութեանն ու երկու Խորհուրդները ներկայացնող, 16 հոգուց բաղկացած յանձնաժողովին։ Զօրաբաժնի հրամանատար առաջարկուեց Անդրանիկ Օզանեանը³⁵։

Սակայն ՀԱԽի անդամներն ունէին երկու առարկութիւն։ Սամսոն Յարութիւնեանը վիճում էր Վահան Փափազեանի հետ, թէ Արեւմտահայ Խորհուրդը չպետք է ընդհանուր գործին մասնակցի որպէս հաւասարազօր կողմ, իսկ Արամայիս Երզնկեանը խօսք բացեց Անդրկովկասեան Կոմիսարիատին ենթարկուելու եւ 1914ի սահմանին ետ քաշուելու մասին, որպէսզի թուրքերն ու տեղի թաթարները չգրգռուէին։

Միւս կողմից, մերժելով Յակոբ Զաւրեանի (Զաւրիւնի) տեսակէտը՝ Ստեփան Մամիկոնեանն ու Ռուբէն Տէր-Մինասեանը արեւմտահայ համահաւաք զօրաբաժնի ու նրա հրամանատարի դէմ ելոյթներ ունեցան։ Նրանք ճգնում էին այս ծրագրի դեկավարներին զրկել ինքնուրոյնութիւնից եւ Անտանտից շեղել դէպի Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը։ Շեշտադրում էին սեփական խորհրդի կարեւորութիւնն ու կուսակցական գործօնը։ Թէեւ, հաշուի առնելով Վրաստանի եւ Ադրբեջանի քաղաքական առաջնութիւնները, երկրամասի միասնութեան քարոզն ու նրա հետ յոյսեր կապելը նշանակում էին գերմանա-թուրքական միութեանը հնազանդուելու համաձայնողական վարքագիծ։

Իր հերթին, Անդրանիկը յիշեցրեց, ինչպէս ընդամենը 3 օր առաջ Տէր-Մինասեանը չէր առարկում դիւիզիայի հարցում, ու հենց նրան առաջարկեց դառնալ այդ զինուժի պետը։ Զօրավար-կոմիսարի օգնական Զաւրեանը արդէն իսկ ստորագրեց ՀԱԽի

անդամներին կարդացած ու նրանց հաւանութեանն արժանացած հրամանը: Բհարկէ, օգնականն դա ինքնագլուխ չարեց, քանի որ ռուսական հրամանատարութիւնը Անդրանիկին առաջարկեց գնդապետեր, զէնք ու հագուստ տալ:

Սակայն ՀԱԽի կազմակերպչական աշխատանքը աչքի չէր ընկնում նուաճումներով. զինծառայութեան համար բազմաթիւ պիտանի մարդկանցով հանդերձ, Հայկական զօրաբանակում կար ընդամենը 9,000 մարտիկ: Այնինչ Էրզրումում, օրինակ, մնաց 600 անտէր արդիական թնդանօթ, իսկ հակառակորդն հայերի չափ ուժասպառ էր ու տկար: Զօրավարի սրտից արիւն էր գնում³⁶:

Մինչդեռ Արեւելահայ Խորհուրդը չէր հաստատում արեւմտահայ պաշտօնակիցների միաձայն որոշումը եւ մտադիր էր կազմել զանազան վայրերում երկրապահ անջատ գնդեր միայն: Վերջնական վճիռը յետաձգուեց մինչեւ 1918 Յունուարի 2ը (1917 Դեկտեմբերի 20): Այդ իսկ օրը Խաչատուր Կարճիկեանը մեկուսացրեց ՀԱԽը գլխաւոր-կոմիսարութիւնից³⁷: Ի տարբերութիւն նրան՝ Անդրանիկը յստակօրէն բաժանեց կազմակերպչական գործառոյթներն ու պնդեց, որ ռազմական դիրքերում գտնուելիս նրա ստորաբաժանումն ենթարկուելու է Նազարբեկեանին, ուրեմն նաեւ՝ նրան հակադարձող թիֆլիսեան ՀԱԽի անդամներին:

Մամիկոնեանը նշեց ԱՄՆի, Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի հիւպատոսների շահագրգռութիւնը եւ Արեւմտահայ Ազգային Խորհրդի ձգտումը համագործակցել այս տէրութիւնների դիւանագետների հետ³⁸: Ըստ նրա՝ ռուս-գերմանական անջատ հաշտութիւնից յետոյ քիչ հաւանական էր Արեւմտեան Հայաստանում հսկողութիւն պահպանել, քանի որ հակառակորդը իսկոյն կը յարձակուէր: Միքանի ելոյթից յետոյ Անդրանիկն արձագանգեց իրեն հակասողներին՝ պաշտպանութեան խնդրում անգործունեայ լինելու մեղադրանքով եւ տեղեկացրեց, որ վաղն իսկ գնալու է Էրզրում եւ հրաժարուում է իրեն տրուած պաշտօնից:

Շարունակելով նոյն քննարկումը՝ Կարճիկեանը յոյս յայտնեց, թէ իրական դրութիւնն ու շրջաններում հաստատուած հսկողութիւնը անպայման ազդելու էին ապագայ պայմանագրերի բովանդակութեան վրայ: Նա խօսեց ՀԱԽի զինուժի թոյլ լինելու մասին եւ առաջարկեց չխոչընդոտել արեւմտահայերի ջանքերին: Պարզապէս անհնարին է բանակցել, երբ թշնամուն չես դիմադրում

եւ թուրք զաւթիչներին եւ յանձնում ազատագրուած տարածքները³⁹: Զաւրեանը նոյնպէս քննադատեց ՀԱԽԻՆ ու մերժեց իբր սխալ արտաքին քաղաքականութիւն վարելու նրան ներկայացուած մեղադրանքը: Նա յիշեցրեց՝ ոչ թէ հայերը, այլ Կովկասեան Բանակի հրամանատարութիւնն էր նախաձեռնել թիֆլիսեան բանակցութիւնները ամերիկացիների եւ ֆրանսիացիների հետ, ինչպէս նաեւ բրիտանացիների հետ հանդիպումները Պարսկաստանում: Մասնաւորապէս, կոմիսարութիւնը եւ նրա պետը, զօրավար-լէտենանտ Աւերեանովը ստացել էին Դաշնակիցների համաձայնութիւնը 20 միլիոն ռուբլի վարկ տալ՝ Հայաստանը պաշտպանելու նպատակով: Ընդ որում, նրան հետեւեց եւ փող հայցեց նաեւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը⁴⁰:

Լրացուցիչ վէճերից յետոյ որոշուեց կազմակերպել Հայաստանի Երկրապահ Զօրամասը: Երկու Խորհուրդներն ստեղծեցին եռանդամ մի մարմին, որ գործելու էր գլխաւոր-կոմիսարութեան կից: Զօրամասն յանձնուում էր Հայկական Զօրաբանակին: Այդ երկրապահ զինուծի հրամանատարին ընտրելու համար ստեղծուել էր հաւասարութեան հիմունքով ձեւաւորուած 12-հոգանոց կոմիտէ: Ի վերջոյ, երկու թեկնածուներից՝ Մ. Սիլիկեանից եւ Անդրանիկից, Անդրանիկը հաւաքեց 9 ձայն⁴¹:

ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ԴԻՐՔՈՐՈՇՄԱՆ ՅՍՏԱԿԵՅՈՒՄՆ ՈՒ ՄԵԿՈՒՍԱՅՈՒՄԸ 1918Ի ՍԿԶԲԻՆ

Անդրանիկ Օգանեանին ընտրութիւնների յաջորդ իսկ օրը, ընդհանուր պատկերացում կազմելով Մերձաւոր Արեւելքում ԱՄՆի հեռանկարի մասին, Լանսինգը 1918 Յունուարի 3ին պատասխանեց պարսկական դեսպանորդին, որ Թեհրանի ներկայացրած հայցը՝ դուրս հանել իր երկրից բոլոր մարտնչող բանակները, ուշագրաւ է եւ արժանի ջերմ կարեկցանքի: Այնուամենայնիւ, այդ դիմումը լրացուցիչ հետազօտման կարիք ունի⁴²: Որպէս հետեւանք՝ 1918 Յունուարի 21ին Ուաշինգտոնում ստացան Պարսկաստանի կառավարութեան պաշտօնական բողոքը՝ ինչպէս ամերիկացիների եւ Անտանտի համատեղ ճիգերով հայկական եւ ասորի զօրամիաւորումների հանդերձման, այնպէս էլ Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի սպաների

ղեկավարութեամբ Ուրմիայի շրջանում նրանց վարժեցնելու վերաբերեալ⁴³: Մ. Նահանգների պաշտօնեաները խորհրդակցութիւն սկսեցին Բրիտանիայի իրենց ընկերակիցների հետ, քանի որ չէին ցանկանում խափանել Թեհրանի հետ հնարաւոր մերձեցումը կամ նպաստել Իրանում գերմանա-թուրքական ազդեցութեան աճին: Հետեւաբար Ուաշինգտընը եռանդագին հերքում էր Ուրմիայի շրջանում զինուժի վարժեցման գործում դրամական որեւէ յատկացումով իր մասնակցութիւնը⁴⁴:

1918 Յունուարի 24ին Լոնդոնի ԱՄՆ դեսպանին առաջարկեցին ամերիկացի սպաներ ուղարկել պարսկական բանակ, ինչպէս եւ ամէն հնարաւոր ձեւերով մասնակցել եւրոպական ծրագրերին⁴⁵: Այնուհետեւ, Փետրուարի 1ին Թաւրիզում ԱՄՆի հիւպատոսից մի ուշադրաւ զեկուցագիր հասաւ Պետքարտուղարութիւն: Նրանում նշում էր, որ Թաւրիզում եւ Ուրմիայում ծաւալուած ռազմական շինարարութիւնը նախաձեռնել էին նոյն վայրում հաստատուած Անտանտի հիւպատոսները: Նրանք պաշտօնապէս ֆինանսաւորում եւ աջակցում էին հայերին, ասորիներին եւ այլ կամաւորականներին զինուորական ստարոբաժանումներում հաւաքագրումը, զինումն ու վարժեցումը՝ անգլիացի սպաների հրամանատարութեան ներքոյ: Նոր զինուժը պաշտպանում էր տեղական բնակչութեանը եւ տեղեկանալով Թիֆլիսից բխող ազդակների մասին՝ ձգտում էր նեցուկ լինել կովկասեան մտայղացումներին: Սակայն Թաւրիզի զօրավար-նահանգապետը կտրականապէս դէմ էր զինուորներին վարժեցնելուն, իսկ հիւպատոսներին սպառնում էին սպանութեամբ⁴⁶:

Մեր տրամադրութեան տակ առկայ աղբիւրագիտական տուեալները հնարաւորութիւն չեն տալիս միանշանակ պնդելու, թէ ներկայացուած բողոքները արտայայտում էին բացառապէս Թեհրանի կենտրոնական կառավարութեան վերաբերմունքը կամ արդիւնք էին թուրք-գերմանական ազդեցութեան: Այդուհանդերձ, դրանք անկասկած թուլացնում էին Անտանտի արեւելեան դիրքերը: Ուստի, Լոնդոնից առաջարկուեց սատարել պարսկական անկախութեանը եւ նրա օգտին եռակողմ յայտարարութիւն անել: Փետրուարի 14ին Ուաշինգտընը պատասխանեց, թէ «Պարսկաստանի հարցում Մեծ Բրիտանիայի եւ Մ. Նահանգների զբաղեցրած դիրքերը միմեանցից շատ են տարբերում»⁴⁷, հետեւաբար, «տուեալ պահին, [նրանց համատեղ

յայտարարութիւնը] չի կարող ամենախելացի արարք համարուել»⁴⁸: ԱՄՆը գերադասեց չպարզաբանել սեփական մտադրութիւնները, չմիանալ իր խաղակիցներին ու որեւէ պարտականութիւն չստանձնել, պահպանելով քաղաքական գործունէութեան լիակատար ազատութիւնը:

Փետրուար 15ին Պետքարտուղարութիւնում Թիֆլիսից զեկուցագիր ստացան, թէ՛ Կովկասեան Ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատար Եւգենի Վ. Լեբեդինսկին եւ Անդրկովկասեան Կոմիսարիատը բողոք են ներկայացրել թուրք-պարսկական սահմանը Դաշնակից զինուժի եւ մասնաւոր անձանց առջեւ փակելու համար⁴⁹: Նրանք առաջարկեցին հիւպատոս Սմիթին միանալ իրենց դիմումին, քանի որ սահմանի փակումն արգելում էր Արեւմտեան Հայաստանում գործող ստորաբաժանումների ուժեղացումը եւ անհնարին էր դարձնում այդ գծի պաշտպանութիւնը ռուսական կամ հայ-ստորական ջոկատներով: Այս ստորաբաժանումների չէզոքացումն եւ արեւմտահայ նահանգներից կտրելու հանգամանքը թուլացնում էր նաեւ բրիտանացիների դիրքերը Բաղդադում: Ի պատասխան՝ Սմիթը նրանց խորհուրդ տուեց խոստանալ պարսիկ կառավարութեանը՝ կարգաւորել ռուսական կողմի հետ ունեցած ֆինանսական եւ մաքսային հարցերը: Նա յիշեցրեց որ 1918 Փետրուարի 10ին (Յունուարի 28ին) Բրեստում արտասանուած «ոչ պատերազմ, ոչ խաղաղութիւն» չարաքաստիկ յայտարարութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ բոլշեւիկների հրամանը՝ բանակը ցրելու եւ պատերազմը դադարեցնելու մասին՝ խիստ բացասական ազդեցութիւն են գործելու Կովկասեան Ռազմաճակատի ընդհանուր իրադրութեան վրայ⁵⁰:

Նոր տոմարով Փետրուարի 18ին, Թեհրանում ԱՄՆ դեսպանորդը Լեբեդինսկուց ստացաւ նոյնաբնոյթ միջնորդագիր: Պետական պաշտօնեաների հետ աշխատանքային զրոյցում պարզուեց, որ սահմանը փակուել է բոլոր զինձառայողների, ինչպէս նաեւ Կովկասում հաւաքագրուած հայերի առջեւ: Իր հերթին, դեսպանորդը պահանջեց կառավարական միջոցառումներ կատարել՝ հնարաւորինս ապահովելու երկրում բնակչութիւն հաստատած ամերիկացիների եւ այլ քրիստոնէաների կեանքի եւ սեփականութեան անվտանգութիւնը⁵¹: Պետքարտուղարութիւնը մտահոգուած էր տեղում

գերմանաթուրքական ազդեցութեամբ եւ փորձում էր հասկանալ, թէ կարելի՞ էր արդեօք հաւատալ պարսիկների խոստումներին ու դիմումներին:

1918 Մարտի 14ին, Ուաշինգտոնը տեղեկացաւ բրիտանացիների՝ Թեհրանում ներկայացրած հայտի բովանդակութեան մասին, որով պարզոււմ էր թէ Լոնդոնում վճռական էին պաշտպանելու Անտանտի տէրութիւնների հաւաքական շահերը: Բրիտանական այս ուղերձը պարսկական դահլիճին նշում էր, որ Բրիտանիան նոր զօրքեր է տեղադրելու երկրի հիւսիս-արեւմտեան, այսինքն՝ Հայաստանին սահմանակից մասում: Դրա փոխարէն Լոնդոնը ապահովում էր պատերազմից յետոյ գումարուելիք համագումարում Պարսկաստանի լիիրաւ տեղը, պայմանով, որ դրան հաւասարապէս հրաւիրելու էին այլ մարտերին չմասնակցած պետութիւնների եւս: Բրիտանացիները վճռական էին պահել իրենց ենթակայ հարաւպարսկական հրաձիգներին պատերազմից յետոյ եւս, սակայն այդ զինուորների՝ յետագայ խաղաղ պայմաններում օտար սպաներին ստորադասութիւնը, պէտք էր կարգաւորել առանձին մի համաձայնագրով⁵²:

Մարտի 21ին, լուսաբանութեան համար, Պետքարտուղարութիւնը մի շարք հարցեր յղեց Թեհրանում գործող իր դեսպանորդին, թէ.-

ա) հնարաւո՞ր էր արդեօք բրիտանական զօրքերի մուտքը Կովկաս:

բ) արդեօ՞ք նրանք պատրաստ էին պաշտպանելու հայերի եւ քրիստոնէայ ասորիների կեանքը:

գ) ո՞րն է այդ բանակի նպատակը Ադրբեջանում եւ ամբողջ Կովկասում:

դ) արդեօ՞ք բրիտանական զինուորների ժամանումը թելադրուած է անհրաժեշտութեամբ, եւ ի՞նչ են անելու այդ ուժերը, եթէ պարսկական կողմը միանայ գերմանա-թուրքական դաշինքին:

ե) ի՞նչ դիրքորոշում ունեն Ռեշտում գտնուող բոլշեւիկները. արդեօ՞ք նրանք դիմադրելու են բրիտանացիներին. հայերին ինչպէ՞ս են վերաբերում⁵³:

Հեռագիրը ուղարկելու յաջորդ իսկ օրը, Լանսինգը Կոնգրեսի՝ իրադրութեանը վերաբերող հարցումին ի պատասխան

յայտարարեց, թէ չի կարող Բրիտանիայի եւ Ֆրանսիայի դեսպաններին սեփական կարծիք յայտնել 1915-1916ի գաղտնի համաձայնագրերի վերաբերեալ: Նա գերադասում էր նաեւ այդ փաստաթղթերի մասին հարցեր չտալ եւրոպացի նշեալ դիւանագետներին:

Այնինչ նրա ելոյթի պահին Անտանտի ներկայացուցիչ-սպաները Ուրմիայի նահանգում զինել, վարժեցրել ու իրենց հրամանատարութեան տակ էին պահում 5-7,000 հայ եւ ասորի ռազմիկների: Բաղդադից եկած բրիտանական ստորաբաժանումները տեղաւորուեցին Քերմանշահում, Համադանում եւ անընդհատ համալրում էին: Նրանց հրամանատարները բացատրում էին ամերիկացիներին, որ չեն պատրաստում գրաւել Կովկասի նաւթաբեր հորերը, սակայն լուրջ մտահոգուած էին Պարսկաստանում հայերի անվտանգութեան հարցով: Թաւրիզի ԱՄՆ հիւպատոսը չէր հաւատում Պարսկաստանի՝ Ուաշինգտընի նկատմամբ տածած քաղաքական թշնամանքին, բայց միաժամանակ կարծում էր, որ տեղի հայ բնակչութիւնը լուրջ վտանգի մէջ էր⁵⁴:

Մինչեւ Ապրիլի սկիզբ Մ. Նահանգները վերջնականապէս չէր հրաժարում արեւմտահայ զօրամասի հանդերձաւորումից, սակայն 1918 Ապրիլի 3ին Լանսինգը յիշեցրեց գործընկերներին, թէ՛ իր երկիրը Թուրքիային պատերազմ չի յայտարարել եւ, հետեւաբար, իր կառավարութիւնը չի կարող բանակաշինութեան նպատակով դրամական միջոցներ յատկացնել⁵⁵: Եւ եթէ նախկինում ամերիկեան դանդաղկոտութիւնը կարելի էր որակել որպէս Բրիտանիային ձեռնտու ու նրա հետ համաձայնեցուած ձգձգումներ՝ միայն, ապա պարսկական կառավարութեան վարքագիծը՝ տարածաշրջանում առաջացրեց շահերի բխում ԱՄՆի եւ Դաշնակիցների միջեւ: Ուաշինգտընը դրամ չյատկացրեց հայերի զինման աշխատանքի համար: ԱՄՆի բարձր իշխանութիւնը գերադասեց չթշնամանալ Թուրքիայի հետ, չդժուարացնել նրա արշաւանքը դէպի Բաքու եւ սահմանափակուել Եւրոպայում ծաւալուած իր բանակի գործողութիւններով եւ մարդասիրական օգնութեամբ՝ ի նպաստ Մերձաւոր Արեւելքում եւ Անդրկովկասում, յատկապէս սեփական ոստանում իրենց իսկ կեանքի համար մարտնչող հայերի:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

1917-1918ի իրադարձությունները վկայում են, որ.-

ա) ԱՄՆի ռազմավարությունը տարբերում էր Անտանտի Տերությունների ընթացքից ու նպատակներից: Ու թեև քարոզիչներն ու հիւպատոսները հիմք էին ընդունում իրենց երկրի նախագահի՝ Արեւմտեան Հայաստանին վերաբերող պաշտօնական յայտարարությունները, ԱՄՆի քաղաքական վերնախաւը գերադասում էր հակասութեան մեջ չմտնել եւրոպացի դաշնակիցների եւ Ռուսաստանի հետ:

բ) Հայ ժողովրդի համար ինքնապաշտպանությունը պարտադիր գրաւական էր՝ խաղաղ գոյակցութիւն ապահովելու խնդրում: Զիջողական պահուածքը ընդունելի էր միջազգային համաձայնագրեր կնքելուց յետոյ միայն, եւ միանգամայն անօգուտ էր որպէս դիւանագիտական միջոց: Հայութեան՝ ծայր աստիճանի բարդ ու ծանր իրավիճակը, հասարակութեանը թելադրում էր գործել ինքնուրոյն, որպէս առաւելագոյնս կազմակերպուած ու քաղաքական առումով լիիրաւ հասարակութիւն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ H. A. Gibbons, *Armenia in the World War*, NY, American Committee opposed to the Lausanne Treaty, 1926, էջ 13:

² Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1917, Suppl. 2 The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1932, էջ 16-17, 120 (Paper Relating):

³ United States National Archives, Washington D.C., Record Group 59 General Records of the Department of State, class 763.72119/document 549 (այսուհետեւ՝ US NA):

⁴ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 73:

⁵ Այժմ՝ Թբիլիսի:

⁶ Ա. Մարմարեան, *Զոր. Անդրանիկ Եւ Իր Պատերազմները*, Կ.Պոլիս, Կիւթէնպէրկ, 1920, էջ 263-264. նաեւ՝ Ա. Ս. Նազարեան, *Հայկական Զորամասերի Կազմաւորումը Կովկասեան Ճակատում (1914-1918 Թուականներ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 1999, էջ 116-117. նաեւ՝ Հ. Այվազեան, «Զօրավար Անդրանիկ Եւ Յովհաննէս Թումանեան», Երեւան, Հայկական Հանրագիտարանի Հրատ., 2004, էջ 76. նաեւ՝ Գ. Կարինեան, *Ազգային Հերոս Զոր. Անդրանիկ Եւ Իր Պատերազմները*, Փարիզ, Յ. Թիւրապեան, 1953, էջ 171-3:

⁷ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), Երեւան, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 51:

⁸ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 73:

⁹ Մարմարեան, էջ 285-288:

¹⁰ Ա. Միհրանեան, *Ի՞նչպէս Պէտք Է Գրաւել Թրքահայաստանը (Զոր. Անդրանիկի Կարծիքը)*, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Տէր Սահակեան, 1921, էջ 7:

- ¹¹ A. O. Arutyunian, *Kavkazskii Front V 1914-1918gg.* (Կովկասեան ռազմաճակատը 1914-18ին), Երևան, Հայաստան Հրատ., 1971, էջ 271-274:
- ¹² Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 791:
- ¹³ US NA, RG 59, 701.67m51/2/Encl: Մեթոդոլոգիական առումով այդ խոստումը բաւական խոցելի էր. շատ անելի յարմար է սեփական երկիրը դիտարկել որպէս կապող օղակ ու համաշխարհային առետորի եւ այլ տեսակի համագործակցութեան տարածք:
- ¹⁴ US NA, RG 59, 763.72/6168:
- ¹⁵ *Ջորավար Անդրանիկի Կովկասեան ճակատի Պատմական Օրագրութիւնը 1914-1917, Օրագրուած Ջորավարին Թիկնապահ Ջինուորէն, Պոսթոն, Տպ. Պալքար, 1924, էջ 62-63. նաեւ՝ Կարինեան, էջ 173-74. նաեւ՝ Նազարեան, էջ 176:*
- ¹⁶ US NA, RG 59, 763.72119/750:
- ¹⁷ Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 270:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 795-796:
- ¹⁹ Նոյն:
- ²⁰ Նոյն, էջ 295:
- ²¹ Նոյն, էջ 304:
- ²² US NA, RG 59, 761.00/11a:
- ²³ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 20 շրջ.:
- ²⁴ Նոյն, թ. 20-21:
- ²⁵ Նոյն, թ. 35 շրջ.-36:
- ²⁶ Նոյն, թ. 51-51 շրջ.:
- ²⁷ Նոյն, թ. 52 շրջ.:
- ²⁸ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, in 2 vols., vol. I. Wash., GPO, 1933, էջ 895-897:
- ²⁹ Նոյն, էջ 908-910, 912:
- ³⁰ US NA, RG 59, 763.72119/1708; Papers Relating, 1917, Suppl. 2 The World War, vol. I, էջ 493-497, 499, 502:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 78 շրջ., 79 շրջ.:
- ³² Նոյն, թ. 80-80 շրջ.:
- ³³ Նոյն, թ. 82-82 շրջ.:
- ³⁴ Գալուստ Ա. Գալոյեան, *Հայաստանը Եւ Մեծ Տէրութիւնները 1917-1923թթ.*, Երևան, Գիտութիւն Հրատ., 1999, էջ 20:
- ³⁵ ՀԱԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 141, թ. 91:
- ³⁶ Նոյն, թ. 93 շրջ.-95:
- ³⁷ Նոյն, թ. 99:
- ³⁸ Նոյն, թ. 100 շրջ.:
- ³⁹ Նոյն, թ. 102:
- ⁴⁰ Նոյն, թ. 102 շրջ.:
- ⁴¹ Նոյն, թ. 103 շրջ.:
- ⁴² US NA, RG 59, 763.72119/2618:
- ⁴³ Նոյն, 763.72111/6862:
- ⁴⁴ Նոյն:
- ⁴⁵ Նոյն, 763.72/8632:

⁴⁶ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, p. 899. Նաեւ՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 3-3 շրջ., 6:

⁴⁷ US NA, RG 59, 763.72/8741:

⁴⁸ Նոյն. նաեւ՝ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I. էջ 81, 125:

⁴⁹ Կովկասում պարսկական զինուորի հիւպատոսի ՀԱԽԻՆ ուղարկուած նամակը՝ սահմաններ փակելու մասին՝ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 17, թ. 2, նաեւ՝ թ. 4-4 շրջ.:

⁵⁰ US NA, RG 59, 763.72/8867:

⁵¹ Նոյն, 763.72/8900:

⁵² Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, էջ 904:

⁵³ US NA, RG 59, 763.72111/6905:

⁵⁴ Papers Relating, 1918, Suppl. I The World War, vol. I, p. 904-905:

⁵⁵ *Armeniya V Dokumentakh Gosudarstvennogo Departamenta S.S.H.A. 1917-1920gg* (Հայաստանը ԱՄՆ Պետական դեպարտամենտի 1917-1920թթ. Փաստաթղթերում), կազմ. եւ անգլերէնից թարգմ. Գ. Գ. Մախմուրեան, Երեւան, ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2012, էջ 24, 22:

THE POLICIES OF THE US AND THE ALLIED POWERS REGARDING THE
DEFENSE OF WESTERN ARMENIA (1917-1918)
(SUMMARY)

GAYANE MAKHMOURIAN
ggmakhm@gmail.com

The ruined Western Armenia, which was transformed into a battleground between revolution-swept Russia and the Franco-British alliance on the one side and the Turko-German forces on the other, needed massive defense. The Armenians and their still unshaped national state with two councils representing the Western and Eastern Armenians, namely the National Council and the Western Armenian National Council, took difficult steps in establishing the national army and the Western Armenian regiment.

Consolidating its foothold in the region, the USA refrained from subjecting its steps and objectives to British interests. The US opted for attracting Persia's sympathy and made an effort to avoid deterioration of its relations with Turkey, which were officially antagonistic but in reality good neighborly relations. Concurrently Washington did not dare to fully replace Russia, as it expected the latter would restore itself, which would likely necessitate collaboration with Great Britain.

Armenian authorities hoped that Ottoman Turkey would respect the Brest Litovsk Agreement signed with Russia and would not move further into Armenian territories in the east. In fact this vain hope reduced the defensive vigor of the Armenians, who eventually lost the war.

The author argues that in similar critical war conditions it is essential to organize the army and state in a self-reliant fashion, as self-defense and promoting self-interest is the *sine qua non* for establishing peace and implementing treaties with neighbours.

ՀԱՅ-ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԳԱԻԱՌԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ՌԱԶՄԱԿԱԼՄԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ (1918-1921)

ԿԱՐԻՆԷ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ
karine.aleksanyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Հայոց դեմ գործուած Յեղասպանութեան 100րդ տարելիցի տարում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման հարցը առանձնակի հնչեղութիւն է ստացել: Հայաստանի Հանրապետութիւնում եւ տարածաշրջանում ընթացող քաղաքական բարդ ու հակասական գործընթացների եւ Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեան պայմաններում ցեղասպանութեան հարցին համահայկական մօտեցում որդեգրելը եւ, ընդհանրապէս, թուրքական երկդիմի քաղաքականութեանը դիմակայելը լուրջ մարտահրաւեր է համայն հայութեանը: Թուրքական վտանգն այսօր նոյնքան իրական է, որքան Ի. դարի սկզբին: Թուրքերն այսօր էլ շարունակում են ցեղասպանութիւնը՝ ժխտելով այն: Այժմ էլ Թուրքիան փորձում է խաբել միջազգային հանրութեանը, հանդէս գալ որպէս երկխօսութեան ունակ եւ լարուածութիւնների մեղմացման ձգտող երկիր (որը ողջունում է միջազգային հանրութեան կողմից), իսկ հայերին ներկայացնել որպէս երկխօսութիւնից խուսափող եւ հակամարտութեան ձգտող կողմ: Եւ որ աւելի վտանգաւոր է՝ իր երկդիմի քաղաքականութեամբ փորձում է սեպ խրել Հայաստանի Հանրապետութիւն-Սփիւռք յարաբերութիւններում:

Թուրքական վտանգին դիմակայելու եւ թուրքերի հետ տարուելիք քաղաքականութեան սկզբունքները մշակելու եւ ճշտելու անհրաժեշտութեամբ է պայմանաւորուած Արեւելեան Հայաստանի ամենահոծ հայկական բնակչութիւն ունեցող Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921ին՝ հայոց ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը վերջնագծին հասցնելու շրջանում, հայ-թուրքական յարաբերութիւնների գիտական ուսումնասիրութեան կարեւորութիւնը:

ՆԵՐԱԾԱԿԱՆ

1918-1921ին թուրքերը պատմական տարբեր իրավիճակներում գրաւել եւ համապատասխանաբար՝ վեցական ամսով ռազմակալել են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը (1918 Մայիս 15-Դեկտեմբեր 4, 1920 Նոյեմբեր 7-1921 Ապրիլի 21): Այդ ընթացքում նրանք, շարունակելով հայոց ցեղասպանութեան իրենց քաղաքականութիւնը, ֆիզիկապէս ոչնչացրել են արեւելահայ բնակչութեան մի ստուար զանգուած, ամբողջովին թալանել եւ տնտեսապէս քայքայել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, ձեռնարկել ամեն քայլ՝ իրենց հարեւանութեամբ առաջացած հայկական պետութեանը զրկելու կենսունակ պետութիւն դառնալու հնարաւորութիւնից ու պայմաններից¹:

Հայոց նորագոյն պատմութեան մեծագոյն ողբերգութիւններից էին թերեւս թուրքերի ներխուժումների ժամանակ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան մէջ առաջացած անօրինակ խուճապը, թուրքերի հետ համագործակցող տեղական իշխանութեան մարմինների գործունէութիւնը եւ իր ոխերիմ ու դարաւոր թշնամուն «աղուհացով» դիմաւորող հայ գիւղացին: Բնական է, որ հայ հասարակութեանը եւ պատմագրութեանը յուզող խնդիրներից պէտք է լինէին վերը նշուած իրադարձութիւնները: Ենթադրուում է, որ դրանք կը միացուէին տարիներ ի վեր հայ հասարակութեանը յուզող «Ինչո՞ւ ընկաւ Կարսը» հարցին: Սակայն որքան էլ տարօրինակ է, վերոյիշեալ հարցերը յաճախ անջատուում են ընդհանուր խնդրից եւ դիտուում որպէս առանձին, տեղական երեւոյթներ: Հայ պատմագիտական մտքի եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ առկայ են ոչ-այնքան թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան եւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան ապրած ողբերգութեան պատճառների բացայայտման, որքան վերջինիս մեղադրելու միտումները: Աւելին, նշուած ժամանակաշրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւններին առնչուող հարցերը հայ պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ վերածուել են կարծրատիպերի: Հետեւաբար, մեր առաջ խնդիր ենք դրել, արխիւային նոր փաստաթղթեր շրջանառութեան դնելով, ձեռնամուխ լինել պատմական վերոյիշեալ ժամանակաշրջանում թուրք-հայկական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութեանը:

1918-1921՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի թուրքական զինակալման շրջանում թուրք-հայկական յարաբերութիւններն, իրենց հիմքում ունենալով թուրքական պետականօրէն մշակուած ցեղասպանութեան քաղաքականութեանը դիմակայող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան պայքարն իր ֆիզիկական գոյութեան համար, պայմանաւորուած էին թուրքական ներխուժումներին նախորդող քաղաքական գործընթացներով, Արեւելեան Հայաստանում իրականացուած թուրքական ցեղասպանութեան քաղաքականութեան առանձնայատկութիւններով, ինչպէս նաեւ հայ բնակչութեան բարոյահոգեբանական իրավիճակով:

Նախ՝ 1918 Մայիսին հայ ժողովրդի բախտը տնօրինող կազմակերպութիւնները եւ պետական գործիչները, ստեղծուած միջազգային իրավիճակում չկարողանալով ճիշտ կողմնորոշուել եւ Արեւմտեան Հայաստանը կորցնելուց ու Արեւելեան Հայաստանի բանալին՝ Կարսը, թուրքերին զիջելուց յետոյ կանգնելով անկախութեան փաստի առաջ, Ալեքսանդրապոլի գրաւումը դարձրել են անխուսափելի իրողութիւն, ապա՝ 1920ին, հայոց նորանկախ պետութիւնը, հրաժարուելով Հայաստանի խորհրդայնացումից եւ միաժամանակ իրական ուժ չունենալով՝ կանգնեցնել թուրքական արշաւանքը, թուրքերին հնարաւորութիւն է ընձեռել օգտագործելու խորհրդայնացման խաղաքարտը եւ գրաւելու Ալեքսանդրապոլի Գաւառը: Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութիւնը ստիպուած է եղել դիմակայել թուրքական պետութեան յատուկ մշակուած ցեղասպան քաղաքականութեանը:

Հայ պատմագիտութեան մէջ բաւականին լուսաբանուած են այս իրադարձութիւններին նախորդող միջազգային դրութիւնը, թուրքական դիւանագիտութիւնը, թուրքական ցեղասպանութեան քաղաքականութեան շարունակականութիւնն Արեւելեան Հայաստանում եւ հայերի ինքնապաշտպանական կոիւնները²: Մասնաւորապէս, նորովի են մեկնաբանուած 1920ի հայ-ռուսական յարաբերութիւնները, Խորհրդային Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութիւնը³: Չենք կարող չնշել յատկապէս պատմաբան Էդիկ Զօհրաբեանի արժեքաւոր աշխատութիւնը, որտեղ հեղինակը ոչ միայն նորովի է լուսաբանել Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, այլեւ անդրադարձել թուրք-

հայկական պատերազմի հետ կապուած այլեայլ հարցերին, այդ թում եւ Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղի ունեցած իրադարձութիւններին⁴: Այս առումով հետաքրքիր է նաեւ պատմաբան Լենդրուշ Խուրշուդեանի աշխատութիւնը, որտեղ նա գնահատելով Խորհրդային Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը, ուղղակիօրէն գրում է. *«Ռուսաստանը հանդէս էր գալիս ոչ թէ Հայաստանի պաշտպանութեամբ, այլ պարզապէս ցանկանում էր ժամանակ շահել Հայաստանը խաղաղ խորհրդայնացնելու համար»*⁵: Խուրշուդեանը, վերլուծելով թուրք-հայկական պատերազմի ժամանակ Ռուսաստանի որդեգրած քաղաքականութիւնը, ապացուցում էւ հիմնաւորում էր այն տեսակէտը, թէ Թուրքիան Հայաստանի վրայ յարձակուել է միայն Ռուսաստանի համաձայնութիւնը ստանալուց յետոյ: Նա նկատել է նաեւ որ խորհրդայնացման առումով Ռուսաստանին ձեռնտու էր, որ պատերազմական վիճակը շարունակուի այնքան ժամանակ, քանի դեռ Հայաստանը ծնկի չէր եկել⁶: Ըստ Խուրշուդեանի Թուրքիան եւ Ռուսաստանը *«փոխհամաձայնեցումը գործողութիւններով իրականացնում էին Հայաստանի բաժանման նախապէս մշակուած ծրագիրը: Հայաստանը, հայ պետականութիւնը գոհաբերում էր Ռուսաստանի արեւելեան քաղաքականութեանը»*⁷:

Հայ պատմաբանները ներկայացրել են նաեւ Հայաստանի Հանրապետութեան պատմութիւնը Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Անտանտի Տերութիւնների շահերի ոլորտում: Նրանց կողմից շրջանառութեան դրուած նոր փաստաթղթերը, օտարազգի պատմաբանների ուսումնասիրութիւնների, ամերիկեան եւ բրիտանական արխիւների արժեքաւոր նիւթերը մեզ հնարաւորութիւն են տալիս պատկերացում կազմել ԱՄՆի, Բրիտանիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի հայկական հարցում վարած քաղաքականութեան մասին⁸:

1918-1920՝ Հայաստանի Հանրապետութեան քաղաքական պատմութեան, հայ-թուրքական յարաբերութիւնների վերաբերեալ արխիւային փաստաթղթերի ժողովածուներ են հրատարակուել, որոնք լոյս են սփռում բազմաթիւ հարցերի վրայ⁹:

Թւում էր, թէ այս ամենից յետոյ նորովի կը մեկնաբանուէին նաեւ այդ շրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները, կը բացայայտուէին թուրքական ցեղասպան

քաղաքականության առանձնայատկությունները 1918-1921ին եւ կը ներկայացուէր հայ բնակչութեան ապրած ողբերգութիւնը եւ պայքարն իր ֆիզիկական գոյութեան համար:

Մինչդեռ հայ պատմաբանները, ուսումնասիրելով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի 1918-1920ի թուրքական ռազմակալման շրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների առանձին դրուագներ, շարունակում են մեղադրել գաւառի բնակչութեանը թուրքերի դէմ չկրուելու, նրանց հետ համագործակցելու համար:

Մասնաւորապէս մեր պատմագիտութեան մէջ գրեթէ լուսաբանուած չէ 1918ի թուրքական ներխուժման ժամանակ Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան դիմադրական շարժումը, Ալեքսանդրապոլում տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծումը եւ գործունէութիւնը, եւ, ընդհանրապէս, այստեղ թուրքերի վարած քաղաքականութեան առանձնայատկութիւնները: Հայ պատմագիտական միտքն աւելի շատ կենտրոնացել է 1920ի իրադարձութիւնների վրայ: Ընդ որում, թէ՛ խորհրդային եւ թէ՛ դաշնակցական պատմագիտութիւնը դրանք դիտարկել է կուսակցական մտայնութեամբ՝ փոխադարձաբար մեղադրելով միմեանց, շատ յաճախ նաեւ բնակչութեանը:

Հայ պատմաբանները, յենուելով 1921 Ապրիլի 5ին կայացած Հայաստանի Կոմունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Առաջին Կոնֆերանսի կողմից արուած գնահատականի վրայ, Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի գործունէութիւնը համարում են Ալեքսանդրապոլի կոմունիստական կազմակերպութեան սխալը, թուրքամետ կողմնորոշման արդիւնք: Մասնաւորապէս, Խուրշուդեանը, ներկայացնելով Հայկոմկոմի Կենտկոմի դիրքորոշումը թուրք-հայկական պատերազմի վերաբերեալ, գրում է, որ Կենտկոմի այս դիրքորոշումը պաշտպանել եւ իրականացրել է միայն Կոմկոմի Ալեքսանդրապոլի Գաւառային Կոմիտէն, իսկ Հայաստանի միւս շրջաններում խօսք կարող է գնալ միայն առանձին կոմունիստների մասին, քանի որ Հայկոմկոմն այն ժամանակ շատ փոքրաթիւ էր եւ իր ետեւից լայն ժողովրդական գանգուածներ չէր տանում¹⁰: Զօհրաբեանը մերժելով հայ պատմագրութեան մէջ հաստատուած այն կարծիքը, որ հայոց

բանակը չի կոուել բոլշեիկեան պրոպագանդայի հետեւանքով, բացառութիւն է համարում Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկներին եւ քաղաքային ինքնավարութեան կողմից թուրքերին աղ ու հացով դիմաւորելու, ինչպէս նաեւ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի ստեղծման եւ թուրքերի հետ համագործակցելու փաստը¹¹:

Աւելին, յետխորհրդային հայ պատմաբաններն, ընկնելով ծայրայեղութեան մէջ, հայ բոլշեիկներին՝ Հայաստանի խորհրդայնացմանն աջակցելու գործողութիւններն որակում են որպէս դաւաճանութիւն: Մասնաւորապէս Խորշոդեանը, քննարկելով 1920ի Հայկոմկուսի դիրքորոշումը այն որակում է որպէս «հինգերորդ շարասիւն»: Նա եզրակացնում է, որ «Հայ ժողովրդի պատմութեան այս օրհասական ժամանակահատուածում հայ բոլշեիկները ոչ միայն պառակտեցին ժողովրդի միասնութիւնը, հանդէս եկան հակապետական ապստամբութեամբ, այլեւ աջակցեցին Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի նուաճողական քաղաքականութեանը, օգնեցին ռուսական բոլշեիկեան կայսրութեանը կործանելու՝ դժուարութեամբ ձեռք բերուած հայկական պետականութիւնը եւ խորհրդայնացնելու Հայաստանը: Հայ բոլշեիկները ողջունեցին նաեւ թուրքական զօրքերի մուտքը Հայաստան, աջակցեցին նրանց: Հայ բոլշեիկների քաղաքականութիւնը միանշանակ կարող է գնահատուել որպէս ազգային դաւաճանութիւն»¹²: Բնականաբար սա վերաբերում էր յատկապէս Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկներին, որոնք այստեղ հռչակել էին խորհրդային իշխանութիւն:

Թէեւ Ալեքսանդրապոլը գրաւուել է թուրքերի կողմից Նոյեմբերի 7ի՝ թուրքական արեւելեան բանակի հրամանատար Քեազիմ Կարաբէքիր փաշայի եւ հայկական կողմի միջեւ կնքուած զինադադարի պայմաններով, հայ պատմագիտական գրականութեան մէջ շարունակում է իշխել այն տեսակետը, թէ Ալեքսանդրապոլի անկումը ստիպել է Հայաստանի կառավարութեանը ընդունել թուրքերի կողմից առաջարկուած զինադադարի պայմանները¹³:

Այնուամենայնիւ, հարկ է նշել, որ վերջին տարիներին հայ պատմաբանները փորձել են նորովի մեկնաբանել 1918-1920ի թուրք-հայկական պատերազմների հետ կապուած որոշ հարցեր: Մասնաւորապէս, մերժելով Ալեքսանդրապոլի Գաւառի

բնակչության չկոուելու միտքը, 1918 մայիսեան հերոսամարտերի շարքում առանձնացուել է նաեւ Շիրակի գոյամարտը, որին կարելու տեղ է յատկացուել Սարդարապատի ճակատամարտում հայերի յաղթանակի գործում¹⁴:

Ղարաքիլիսայի ճակատամարտի վերաբերեալ փաստաթղթերի հաւաքածուի մէջ բազմաթիւ փաստաթղթեր վկայում են, որ Ղարաքիլիսայի ճակատամարտին մեծ մասնակցութիւն են ունեցել հազարաւոր գաղթականներ, ինչպէս արեւմտահայ, այնպէս էլ Ալեքսանդրապոլի Գաւառից փախած բնակիչներ, որոնք Ղարաքիլիսայում կեանքի ու մահուան կռիւ են տուել թուրք շարդարարներին եւ յամառ դիմադրութիւնից յետոյ միայն ընկրկել իրենց թուապէս գերազանցող թուրքական ուժին¹⁵:

Սակայն այս միտքը դեռ չի ամրապնդուել պատմագիտութեան եւ հասարակական գիտակցութեան մէջ, որտեղ աւելի շատ տիրող է թուրքերի դէմ չկոուելու, նրանց աղ ու հացով դիմաւորելու եւ լուռ ու մունջ մորթուելու վերաբերեալ մտայնութիւնը: Ընդ որում ընդգծուում է աւելի քիչ թուով թուրքերի առկայութեան փաստը: Հայ պատմագիտական մտքի մէջ առկայ այս շատ վտանգաւոր մտայնութիւնը նաեւ լայն հասարակական հնչեղութիւն է ստացել: Հասարակական շրջանակներում յաճախ անհարկի դաւաճանութեան մէջ են մեղադրում առանձին կուսակցութիւններ, քաղաքական գործիչներ, անհատներ:

Հայ հասարակական մտքի մէջ շատ ամուր է նստած յատկապէս Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութեան կողմից թուրքերին աղ ու հացով դիմաւորելու, թուրքերի դէմ չկոուելու եւ նրանց հետ համագործակցելու եւ ընդհանրապէս, առանց դիմադրութեան մորթուելու մասին պատկերացումները: Մասնաւորապէս Վլադիմիր Յովհաննիսեանն իր յիշողութիւններում ներկայացնելով գերութեան քշուող իր պապի ստորացուցիչ վիճակը, գրում է.

1920 թուականի աշնան վերջին ամսուայ ցեխոտ, անձրեւա-
ձնախառը խոնաւ մի առաւօտ հօրս գիւղի «Ժամի հայաթը»
թուրքերը բերել-հաւաքել էին Թուրքիա գերութեան քշուող,
Շիրակի գաւառից գերեվարուած հայ տղամարդկանց հերթական
խմբաքանակը: Սպանդի քշելուց առաջ երէկուայ զինուորներին,
մաճկալներին ու արհեստաւորներին հնարաւորութիւն էր
տրուել վերջին հրաժեշտը տալ իրենց ընտանիքներին ու

հարազատներին: Գերի հայ տղամարդիկ բոլորը ծնկաչոք են եղել, ձեռքերը մէջքների ետևը, գլուխները կախ, հայեացքները գետնին: Առանց գլուխը բարձրացնելու, կողքերը նայելու իրաւունքի: Այդ գլուխը կախ չոքած հայ տղամարդկանցից մէկը եղել է իմ հօրական պապը՝ հօրս հայրը: Մեփական Աստծոյ Տան դիմաց, նոյեմբերեան ցրտին միայն ներքնագգեստով ու բոբիկ, ցեխի մէջ չոքած, նսեմացուած ու տրորուած, ոչնչացման ենթակայ, ու նման գալիքի հետ համակերպուած ու պատրաստ միանգամայն առողջ տղամարդկանց այդ խմբի մէջ, որոնց կախած գլխներին տեղում էր աշնան թաց ձիւնն ու անձրեւը, հայրս ճանաչում է իր հօրը: Ու ձայն է տալիս: Ճշում է, գոռում: Պապս չոքած տեղում ցնցում է, բայց ձեռքերը մէջքի ետևից չի շարժում, գլուխը վեր չի բարձրացնում, որեւիցէ ձայն չի հանում: Հայրս հիւանդանում է, մի շաբաթ-տաս օր ընկնում է տենդի մէջ: Ու դրանից յետոյ ամէն աշնան այդ օրերին նա հիւանդանում էր... Թէ՛ փոքր տարիքիս, թէ՛ յետոյ, այդ ամբողջ պատմութեան մէջ ամէնից շատ խիղճս տալիս էր հօրս: Իրաւաբանական լեզուով ասած, նրան ես ընդունում ու ընկալում էի ոչ թէ որպէս «տուժողի իրաւայաջորդ», այլ հենց որպէս «տուժող կողմ»: Կողմ, որը տուժող է թէ՛ թշնամու, ագրեսորի գործողութիւններից, թէ՛ թշնամուն դիմադրութիւն չցուցաբերած եւ անձնատուր եղած հսկայակազմ իր հօր կողմից¹⁶:

Հայ պատմագիտութեան մէջ քաղաքացիութիւն ստացած կարծիքը թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեանը զոհ գնացած հայ բնաչութեանը մեղադրելու վերաբերեալ հասարակական հնչեղութիւն է ստացել: Իր որդու կեանքը փրկած զինուորականը մեղադրուում է վախկոտութեան մէջ: Միանշանակ է, որ հայրը այդ պահին փրկել էր իր որդու կեանքը: Մինչդեռ այս եւ անձնապաշտպանութեան բազմաթիւ այլ դէպքեր, որոնք պատմում են թուրքական բռնութիւնները վերապրածները եւ նրանց ժառանգները վկայում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառի հայ բնակչութեան դիմադրական շարժման մասին¹⁷:

Արձանագրելով, մի կողմից թուրքական բռնազաւթումներին նախորդած միջազգային դրութեան հետեւանքով անխուսափելի դարձած Կարսի եւ Ալեքսանդրապոլի անկումը, հայ բնակչութեանը դիմադրական կարողութիւններից զրկելու եւ ֆիզիկապէս ոչնչացնելու թուրքական քաղաքականութիւնը, միւս

կողմից՝ անօգնական վիճակում յայտնուած հայ բնակչութեան անձնապաշտպանութիւնը որակւում է որպէս դասալքութիւն, դաւաճանութիւն, վախկոտութիւն: Ընդ որում ժամանակակիցների կողմից դրանք այլ գնահատականներ ունէին: 1921ին Յակոբ Տէր Յակոբեանը ներկայացնելով 1920 Նոյեմբերի 11ից յետոյ հայկական բանակի նահանջի եւ թուրքական զօրքերի առաջխաղացմամբ ստեղծուած իրավիճակը, գրում է. *«Կացութիւնը օրէ օր աւելի սպառնալից կը դառնար եւ հայ ժողովրդի մէջ առաջ կու գար կոտորածի, աւերածութեան մղձաւանջը, զոր կը սպասէին քեմալականներէն եւ որու պատճառով ալ կը հեռանային այն վայրերէն ուր կը բնակէին: Կացութիւնը պարզ էր: Թուրքերը յաղթական էին: Երկրի ներսը յուսահատութիւն կը տիրէր»*¹⁸:

Յետագայում, 1930ականներին, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, այդ որակումները օգտագործւում են Կոմունիստական Կուսակցութեան կողմից իրականացուող քաղաքական բռնաճնշումներն արդարացնելու համար: Բռնաճնշումների ենթարկուածների մեղադրանքների մէջ յատուկ տեղ ունէին թուրքական բռնազաւթումների շրջանում թուրքերի հետ ունեցած յարաբերութիւնները:

Մինչդէռ կարծում ենք նշուած ժամանակաշրջանում թուրքերի կողմից բռնակալուած հայկական շրջաններում տեղի ունեցած իրադարձութիւնները եւ թուրք-հայկական յարաբերութիւնները վերլուծելիս առաջին հերթին պէտք է նկատի ունենալ թուրքական ցեղասպանութեան իրականացման հետեւանքով ստեղծուած բարոյահոգեբանական մթնոլորտը, բռնազաւթումներին նախորդող միջազգային իրավիճակը եւ արեւելահայութեանը բնաջնջելու թուրքական յատուկ մշակուած քաղաքականութեան առկայութիւնը: Մանաւանդ, որ հայկական պետութեան, Սփիւռքի, մասնաւորապէս, Մերձաւոր Արեւելքի հայկական գաղթօջախների եւ Արցախի հայութեան դէմ այսօր կիրառուող թուրքական քաղաքականութեան շատ տարրեր վերցուած են 1918-1921ի թուրքական դիւանագիտական զինանոցից:

ԱՐԵՒԵԼԱՀԱՅՈՒԹԵԱՆ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի տարիներին Արեւելեան Հայաստանի ամենահոծ հայկական բնակչութիւն ունեցող Ալեքսանդրապոլի Գաւառը (1916ին այստեղ բնակւում էին 227,115 մարդ, որից հայեր էին 202,505ը, Ալեքսանդրապոլ քաղաքում ապրում էին 51,874 մարդ, որից հայեր էին 45,646ը) ապաստան էր դարձել եղեռնից մազապուրծ հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականների¹⁹: Ալեքսանդրապոլի Գաւառ էին գաղթել ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանից, այլ նաեւ Սարիղամիշի, Օլթիի, Կարսի, Արդահանի եւ նրա շրջանի հայ գիւղերի բնակիչներ: 1915 Հոկտեմբերին Ալեքսանդրապոլի Գաւառում գաղթականների թիւը հասնում էր արդէն 22,815ի, որից 6844ը՝ Ալեքսանդրապոլ քաղաքում²⁰:

1917ին միայն Ալեքսանդրապոլի Եղբայրական Օգնութեան Խնամակալութեան տակ գտնւում էին 25,754 գաղթական²¹: Բազմաթիւ որբեր գտնւում էին այստեղ ստեղծուած ութ որբանոցների խնամակալութեան տակ²²:

Պատահական չէր, որ արեւմտահայութեանը եղեռնի ենթարկելուց յետոյ 1918-1921ին թուրքերն իրականացնում են արեւելահայ այդ խոշոր հատուածի բնաջնջումը: Այն հայերի նկատմամբ իրականացուող եղեռնի քաղաքականութեան եզրափակիչ գործողութիւնը պիտի լինէր:

Դեռեւս 1915ի վերջին Բարձր Դռան եւ մի քանի կովկասցի մուսուլմանների կողմից Ստամբուլում առաջ էր քաշուել Թուրքիայի հովանաւորութեամբ իբր անկախ, քաղաքականապէս միաւորուած, առանց ազգային եւ դաւանական խտրականութեան Կովկասի ստեղծման գաղափարը²³: Իսկ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի մեջ մտնելու կապակցութեամբ երիտթուրքերի կուսակցութեան գլխաւոր վարչութիւնը յայտարարել էր. «*Թուրքիան իր ազգային ծրագիրը մշտնջենապէս ապահովելու համար պէտք է սահմանները տարածի մինչեւ Կովկասեան լեռնաշղթան եւ տիրի Դերբենդի անցքին: Առանց այդ սահմանների Թուրքիան միշտ ենթակայ կը լինի Մոսկովեան ոտնձգութիւններին*»²⁴:

Թուրքական այս ծրագրերի իրականացման համար նպաստաւոր պայմաններ էին ստեղծուած Հոկտեմբերեան

Յեղաշրջումից²⁵ յետոյ, երբ ռուսական զօրքերի կազմալուծման արդիւնքում ռուս-թուրքական կովկասեան ճակատը բաց էր մնում թուրքերի առաջ: Վերջիններս յայտարարելով, որ կը շարունակեն ռազմական գործողութիւնները մինչեւ ռուսական զօրքերին հանդիպելը, անարգել շարժում են առաջ, ի վերջոյ կնքում Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը²⁶:

Նորաստեղծ անդրկովկասեան իշխանութիւնները չեն կարողանում կազմակերպել երկրամասի պաշտպանութիւնը թուրքական յարձակումներից, առաւել եւս՝ թուրքական դիւանագիտական խաղերից:

1918ի սկզբներին թուրքերը գրաւելով Արեւմտեան Հայաստանը՝ միաժամանակ հաշտութեան բանակցութիւնների առաջարկներով թուլացնում են Անդրկովկասի ժողովուրդների դիմադրական կորովը, երկպառակութիւն գցում նրանց միջեւ: Այնուհետեւ դիւանագիտական խարդաւանքներով Կարսը գրաւելուց յետոյ տպաւորութիւն են ստեղծում, թէ այլեւս չեն առաջանայ, բթացնում հայոց զօրքի եւ բնակչութեան զօնութիւնը, ապա յանկարծակի յարձակումով գրաւում Ալեքսանդրապոլը:

Հայ զինուորների եւ բնակչութեան յուսալքմանը մեծապէս նպաստում են Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունումը եւ առանց կռուի Կարսի յանձնումը թուրքերին:

Դեռեւս Ապրիլի 6ին Անդրկովկասի Սէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամների, Ազգային Խորհրդի, կուսակցութիւնների ներկայացուցիչների, Երեւանի եւ Կարսի նահանգական կոմիտեների եւ ազգային խորհուրդների լիազօրների Ալեքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցութեան ժամանակ Խաչատուր Կարճիկեանը²⁷, դէմ լինելով Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի²⁸ ընդունմանը եւ պատերազմի դադարեցմանը, իրաւացիօրէն նշում էր. *«Պատմական ամենախոշոր եւ ճակատագրական սխալը կատարած պէտք է լինենք, եթէ հիմա ընդունենք Բրեստի դաշնագիրը ու այդպիսով դադարեցնենք պատերազմը: Նախ եւ առաջ այդ մեզ չի ազատելու ու ապահովելու Տաճկաստանի առաջխաղացումից ու Անդրկովկասի լիովին գրաւումից: Հակառակ այն բոլոր հաւաստիացումներին, որ արել են տաճիկները, Կովկասի գրաւումը հանդիսանում է մի քաղաքական ծրագիր եւ անհրաժեշտութիւն Տաճկաստանի համար: Բաթումի եւ Կարսի գրաւումը առաջին էտապն է,*

դիւրացնելու այդ: Ինձ թուում է, որ այն բուպէին, երբ յայտարարուեց, որ խաղաղութիւնը կնքուած է, որ սահմանները որոշուած են, տիրելու է սոսկալի հոգեկան ռէակցիա, որը կը յաջորդի չորս տարուայ յոգնածութեանը: Ոչ միայն կը չքանայ ոգեւորութիւնը, կռուելու ու պաշտպանուելու ձգտումը, որը նկատուում է այժմ եւ ձեռք է բերուած երկար փորձութիւններից յետոյ, այլեւ ամբողջ բանակը կը հալուի ու ոչ մի զինուոր չի մնայ զենքի տակ: Կասկածից դուրս է, որ դաշնագիրը ընդունելու օրից փաստօրէն զինաթափ են լինելու ու լուծուելու են մեր զինուորական ուժերը եւ բացելու ենք բոլոր դռները Տաճկաստանի առաջ»²⁹:

Վերլուծելով ստեղծուած վիճակը, Կարճիկեանը եզրակացնում է, որ ամէն պարագայում հայերը պէտք է շարունակեն կռիւը եւ երբեք չպէտք է կամովին տան իրենց դիրքերն ու ամրութիւնները: Եթէ անգամ այդ կռիւը լինի միանգամայն անյոյս եւ հետեւանքը պարզ, այնուամենայնիւ հայերը չեն կարող զիտակցաբար զենքը վայր դնել: Պատերազմը դադարեցնելը հայերի համար ինքնասպանութեան նշանակութիւն ունի: Իսկ հայերի անվերջ տատանումները եւ հասարակական զանազան խմբակցութիւնների ու մարմինների քարոզչութիւնը յօգուտ Բրեստի Պայմանագրի, մեծապէս թուլացնում է հայերի դիմադրական ուժը, անվստահութիւն ներշնչում հայ կռուողներին եւ կազմալուծում առաջ բերում թիկունքում: Վճռականապէս պէտք է որոշել եւ ցուցադրել, որ կռիւը շարունակուելու է եւ որ անյոյս մի կռիւ չէ, որը անվիճելի կերպով տանում է հայերին դէպի կորուստ³⁰:

Ինչ վերաբերում է հայ քաղաքական գործիչների մեծամասնութեանը, ապա նրանք չգիտես ինչու վստահ էին եւ յոյս ունէին, թէ թուրքերը սահմանը չեն անցնի, իսկ եթէ անցնեն էլ, իրենք կարող են երկիրը պաշտպանել³¹: Մասնաւորապէս, անդրկովկասեան կառավարութեան պատուիրակութեան հայ ներկայացուցիչներ Ալեքսանդր Խատիսեանը եւ Յովհաննէս Քաջազունին, Տրապիզոնի բանակցութիւններում թուրքերի խոստումներին հաւատալով, Ալեքսանդրապոլի արտակարգ խորհրդակցութեան ժամանակ փորձում էին համոզել քաղաքական կուսակցութիւններին եւ ժողովրդական զանգուածներին Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունման անհրաժեշտութիւնը, այն համարելով չարիքներից փոքրագոյնը³²:

Անդրկովկասեան իշխանութիւնների պարտուողական քաղաքականութիւնը աղետալի հետեւանքներ է ունենում հայ ժողովրդին համար: Մինչ Ալեքսանդրապոլի խորհրդակցութեան մասնակիցները որոշում են բոլոր ազգային կուսակցութիւնների համար պարտադիր համարել մինչեւ 45 տարեկան հասակը զենքի կոչել բոլոր զենք կրելու ընդունակ հայերին՝ պարտաւորեցնելով ամեն մի գիւղական եւ քաղաքային համայնքի տալ որոշ քանակութեամբ փամփուշտ եւ հագուստ իրենց զինակոչիկներին, ամեն կերպ բարձրացնել ժողովրդի մարտական ոգին, Անդրկովկասի կառավարութիւնը հռչակում է անկախութիւնը, ընդունում Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը եւ պատուիրակութիւն կազմում նոր բանակցութիւնների համար:

Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագրի ընդունումից եւ Կարսի յանձնումից յետոյ յոյս ունենալով, որ Բաթումում բանակցութիւնները կը շարունակուեն Տրապիզոնի սկզբունքներով, հայոց պատուիրակութեան ներկայացուցիչներ Քաջազնունին եւ Խատիսեանը, Մայիսի 11ին յանկարծակիի են գալիս թուրքերի նոր, ծանր պահանջներից եւ իրենց համար տխուր եզրակացութիւն անում. *«...Դուրս է գալիս, որ մենք եղել ենք խաբուած եւ ինքներս ակամայ խաբել ենք մեր ժողովրդին, հաւատալով, որ թուրքերը իրենց պահանջներում Բրեստից այն կողմ չեն անցնի»*³³:

Մայիսի 13ին թուրքերի հետ մասնաւոր հանդիպման ժամանակ Խատիսեանն ընդգծում է, որ պահանջուող տարածքի զիջումը թուրքերին միանգամայն անընդունելի է, թէ՛ Անդրկովկասի եւ թէ՛ հայերի տեսանկիւնից՝ յատկապէս: Սակայն թուրքերը, շարունակելով դիւանագիտական խաղերը, մեղադրում են Անդրկովկասի իշխանութիւններին Տրապիզոնում պայմանագիր չկնքելու եւ պատերազմը շարունակելու համար, որի պատճառով էլ իբր իրենք ստիպուած են եղել խախտել Բրեստի Պայմանագիրը: Թուրքերը գտնում են, որ իրենք չեն կարող սահմանափակուել Բրեստի Պայմանագրով եւ պետք է ստանան լրացուցիչ փախհատուցում, քանի որ Տրապիզոնից անդրկովկասեան պատուիրակութեան հեռանալուց յետոյ իրենք ստիպուած արին են թափել³⁴:

Երեւանի Նահանգի պատկառելի մասի նկատմամբ թուրքական պահանջների շարժառիթներում գլխաւոր պատճառը

օսմանեան նախարարը համարում է Կովկասից եկող լուրերը՝ Բաքուում եւ Երեւանի Նահանգում մուսուլմանների նկատմամբ հայերի բռնութեան վերաբերեալ, որն իբր սաստիկ զայրացրել է Թուրքիայի հասարակութեանը:

Այնուհետեւ Հալիլ փաշան, դիմելով թուրքական դիւանագիտական զինանոցի իւրայատուկ հնարքներից մէկին, փորձում է ցոյց տալ իր «սրտակից» մօտեցումը հայերին: Դիւանագիտական այդ խաղի էութիւնն այն է, որ իբր երիտթուրքերի կուսակցութիւնում կայ երկու հոսանք՝ քիչ անհաշտ եւ՝ առաւել անհաշտ: Ամենավերջին պահին յաղթելու է երկրորդ հոսանքը, նա պնդելու է թուրքական նախագծի համեմատ նոր սահմաններ գծելու վրայ: Ինքը Հալիլը շատ վաղուց իր վրայ վերցնելով հայերի եւ թուրքերի միջեւ հաշտարարի դերը, այնքան էլ չի համակրել այդ նախագիծը, սակայն անուժ է գտնուել փոխելու այն, ինչպէս անուժ է այդ անելու այժմ: Ինքն իրեն արդէն թոյլ է տուել տրուած հրահանգից անելու մէկ խոշոր խախտում, իրեն հրամայուած էր պահանջը ներկայացնել վերջնագրի ձեւով, սակայն այդ չի արել եւ սահմանափակուել է միայն նախագգուշացումով³⁵:

Այնուհետեւ շարունակելով դիւանագիտական ճնշումը, Հալիլը դնում է երկու հարց: Նախ՝ հայերը Կովկասում պէտք է դադարեցնեն մուսուլմանների դէմ բռնութիւնները եւ «ապացուցեն», որ խելօքացել են, եւ երկրորդ՝ հնարաւորութիւն տան թուրքերին շուտափոյթ օգտագործել երկաթուղին՝ զօրքերը Պարսկաստան տեղափոխելու եւ Թաւրիզը հնարաւորինս շուտ անգլիացիներից գրաւելու համար: Իսկ երբ հայ պատուիրակները դնում են նախ՝ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանների ճանաչումը եւ սահմանների հարցի լուծումը, ապա Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթգծով անցնելու թոյլտուութիւն տալու հարցը, Հալիլը ձեռնամուխ է լինում թուրքական դիւանագիտական հերթական միջոցին՝ սպառնալիքին: Նա յայտարարում է, որ վախենում է, որ եթէ ինքը Բրեստ-Լիտովսկի ճանաչման հարցով դիմի Կ. Պոլսին, ապա նրանք կը պահանջեն իրենից վերջնագրի ձեւով եւ տարածքները զիջեն եւ թոյլտուութիւն տան անցնելու: Բրիտանական առաջ շարժուող զօրքին դիմակայելու կարճ ճանապարհը Ջուլֆա-Թաւրիզ երկաթուղին է եւ ինքը ունի էնվեր փաշայի հրամանը շտապ գրաւել այդ գիծը³⁶:

Մեծ վտանգ տեսնելով թուրքական ծրագրերում՝ հայ պատուիրակները համաձայնություն չեն տալիս թուրքական զորքերի անցմանը³⁷: Մայիսի 14ին Չիսենկելին Գերմանիայի ներկայացուցիչ Ֆոն Լոսովի հետ համաձայնութեան է գալիս, որ կը թոյլատրուի թուրքական զորքերի անցումը, եթէ Գերմանիան երաշխաւորի Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը: Սակայն դիւանագիտական եւ ռազմական յաղթանակն ապահոված Թուրքիայի համար արդէն կարելոր չէր ո՛չ անդրկովկասեան իշխանութիւնների, ո՛չ նոյնիսկ իրենց դաշնակից Գերմանիայի, եւ առաւել եւս՝ հայերի կարծիքը: Թուրքական հրամանատարութեան ծանուցումն Անդրկովկասեան Հանրապետութեան տարածքով օսմանեան զօրքի անցման մասին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը ստանում է միայն Մայիսի 15ի առաւօտեան, երբ թուրքական զօրքերն արդէն մտել էին Ալեքսանդրապոլ:

Այս ամէնից անտեղեակ Ալեքսանդրապոլի բնակիչները, որոնք վստահ էին, որ Կարսի գրաւումից յետոյ թուրքերը չեն առաջանայ, թուրքական յանկարծակի յարձակումից ահաւոր եւ աննկարագրելի խուճապի են մատնուում: Փաստօրէն թուրքերը ոչ միայն հայ քաղաքական գործիչներին են մոլորութեան մէջ գցել, այլ նաեւ բնակչութանը եւ զօրքին: Վերջիններիս զօնութիւնը եւ դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու նպատակով նախապէս քաղաքում լուրեր են տարածում, որ իբր թուրքական զօրքերին հրամայուած է ետ քաշուել մինչեւ Սարիղամիշ, այնուհետեւ Մայիսի 14ին ետ են քաշել զօրքերը՝ մեծ ոգեւորութիւն առաջացնելով ժողովրդի եւ զօրքի մէջ: Այս ոգեւորութեանը յաջորդում է Մայիսի 15ի առաւօտեան թուրքերի անսպասելի յարձակումը քաղաքի վրայ: Քնից նոր արթնացած եւ յանկարծակիի եկած ժողովուրդը ընկնում է աննկարագրելի խուճապի մէջ: Յանկարծակիի եկած բնակիչները ոչինչ չվերցնելով իրենց հետ, փախչում են քաղաքից դէպի Ղարաքիլիսա: *«Թնդանօթի առաջին ռումբը տրաքելուց յետոյ,-* գրում է Ալեքսանդրապոլի թեմի առաջնորդական փոխանորդ Արտակ վարդապետը՝ *«Մի Պատմական Էջ Տաճիկների Կողմից Ալեքսանդրապոլը Գրաւելու Վերաբերեալ»* յուշագրութեան մէջ,- *ժողովուրդը մնաց շշմած դրութեան մէջ, երբ դորան յաջորդեցին երկրորդը, երրորդը եւ լուր տարածուեց, տաճիկները քաղաք են մտնում, էլ ով կարող է ասել, թէ ինչ էր կատարուում քաղաքում:*

Ժողովուրդը այնպիսի սարսափի ենթարկուեց, որ ինչպես ասում են մայրն իր երեխային մոռացաւ: Ամբողջ ժողովուրդը փողոցում էր, մի գոռուն, գոչին, մի լաց, ամենքը վազում են դէպի կայարան, դէպի Ջաջուռ: Ով կարող էր կառքով, ով կարող էր ֆուրգոնով, սայլով, ոտքով, բոլորն էլ կամ երեխի ձեռքը բռնած շտապում էին կայարան, առանց հասկանալու ետ ու առաջ էին վազում, կին, մարդ, երեխայ խառնուել էին միմեանց հետ: Զինուորներն էլ հրացանները ուսերին, ամենքն էլ կնոջ կամ երեխի ձեռքը բռնած շտապում էին դէպի կայարան կամ Ջաջուռի շոսսեով (խճուղի – Կ.Ա.) դէպի Փամբակ գնում: Ով կարող էր երկաթուղով դէպի Երեւան կամ Ղարաքիլիսա, ով չէ՝ կառքով, սայլով կամ ֆուրգոնով կամ ոտքով դէպի Ղարաքիլիսա էին շտապում: Մնացած ամբոխն էլ խառնիխառն դէպի սարերն էին բարձրանում: Մի ժամուայ մէջ համարեա ամբողջ քաղաքը դատարկուեց»³⁸:

Փաստօրէն Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան մէջ առաջացած անօրինակ խուճապը հիմնականում պայմանաւորուած էր թուրքերի յանկարծակի յարձակմամբ եւ բնակչութեան անտեղեակութեամբ:

Բացի վերը նշուածներից Ալեքսանդրապոլի Գաւառում առաջացած անօրինակ խուճապին նպաստող հիմնական գործօններից մէկը թերեւս մեծաթիւ գաղթականութեան առկայութիւնն էր այստեղ եւ բարոյահոգեբանական այն մթնոլորտը, որ ստեղծուել էր թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան հետեւանքով³⁹:

Եղեռնից մազապուրծ հազարաւոր արեւմտահայ գաղթականներին ապաստան տուած եւ նրանց տառապանքներին ականատես Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութիւնը չէր կարող հոգեբանօրէն ազդուած չլինել դրանից: Ժամանակի հասարակական գիտակցութեան մէջ թուրքն ընկալւում էր որպէս ցեղասպան, հետեւաբար հասարակութեան կողմից ընդունելի էր ամեն կերպ թուրքական բռնութիւններից փրկուելու միտքը: Այս տրամադրութիւններն աւելի զգալի էին գաղթականների շրջանում, որոնք, լաւ իմանալով թուրքերի գազանութիւնների մասին, առաջինն էին փախչում: Մանաւանդ որ թուրքերը նախապէս յայտարարում էին, որ իրենք խաղաղ բնակչութեանը չեն վնասի, այլ միայն գաղթականներին եւ դաշնակցականներին, որոնք իբր

թէ յանցագործութիւններ էին կատարել թուրք բնակչութեան նկատմամբ⁴⁰:

Այս յայտարարութեամբ նրանք մի կողմից արդարացնելով իրենց առաջխաղացումը, միւս կողմից՝ պառակտում էին հայ հասարակութեանը, զրկում վերջինիս դիմադրական կարողութիւններին եւ մեծապէս նպաստում խուճապի առաջացմանը: Մասնաւորապէս դաշնակցական իշխանութիւնները, իմանալով թուրքերի վերաբերմունքը իրենց նկատմամբ, առաջինն էին հեռանում՝ թողնելով անպաշտպան խաղաղ բնակչութեանը բախտի քմահաճոյքին: Վերջինս, տեսնելով այդ, անօրինակ խուճապի մէջ է ընկնում եւ դիմում փախուստի⁴¹:

Այսպէս, 1918ի թուրքական ներխուժման ժամանակ Ալեքսանդրապոլը լքում է ոչ միայն բնակչութեան մեծ մասը, այլ նաեւ քաղաքային ինքնավարութեան ամբողջ կազմը, հասարակական գաղթականական, դրամատնային, մթերային բոլոր կազմակերպութիւնները, ինչպէս նաեւ քաղաքային ոստիկանութիւնն իր ամբողջ կազմով⁴²:

Հայ հասարակութեանը պառակտելու միջոցով նրա դիմադրական կարողութիւնները թուլացնելու քաղաքականութիւնը թուրքերն իրականացնում են նաեւ 1920ի արշաւանքի ժամանակ: Իրենց ներխուժումն այս անգամ պայմանաւորելով իբր դաշնակցականների վարած քաղաքականութեամբ, հանդէս են գալիս տեղական իշխանութիւն ստեղծելու եւ թուրքերին ընդառաջ գնալու նախաձեռնութեամբ:

1920 Նոյեմբերի 7ին Քեազիմ Կարաբեքիրը, Ալեքսանդրապոլի քաղաքագլխին ուղղուած նամակում թուրքական զօրքերի առաջխաղացումը պայմանաւորելով դաշնակցութեան վարած քաղաքականութեամբ, հերթական անգամ խոստացել է ձեռք չտալ խաղաղ բնակչութեանը, կոչ արել հանգստութիւն պահել եւ չգաղթել: *«Դաշնակցականների կողմից շարունակուած խառնակութեան հետեւանքով,- ասուած է այդ նամակում,- բանակս ստիպուած եղաւ յառաջ խաղաղ: Արեւելեան հրամանատարութիւնը եւ Երեւանի կառավարութիւնը ընդունած են, որ Գիւմրին գրաւուի:*

Գիւմրիի բերդը եւ կայարանը գրաւելու մասին որոշած զօրամասը այսօր ճաշից յետոյ որոշեալ տեղը պէտք է հասնի: Իմ

անենաբուն ցանկությունն է, որ զօրքը մտած ժամանակ ժողովրդեան կեանքին, պատուին ու գոյքին ձեռք չպետք է տրուի, խնդրում եմ, որ բոլորը վստահությամբ իւրաքանչիւր մարդ իր գործով զբաղուի:

Քաղաքի ապահովությունը եւ խաղաղությունը պահպանելը Ձեր խնամքին կը յանձնուի, մինչեւ որ Ձեր կողմից օգնություն չպահանջուի մեր կողմից երբեք միջամտություն չպետք է լինի:

Յատկապէս կը դիմեմ Գիւմրիի ժողովրդին: Թող իրազեկ լինեն այս յայտարարութեանը եւ ունեն մի ուրիշ ցանկություն, խնդրում եմ մի մարմնի միջոցով ինձ յայտնեն այդ մասին»⁴³:

1920ի թուրքական ներխուժման ժամանակ եւս դաշնակցական իշխանությունները լքում են քաղաքը: Դեռեւս Նոյեմբերի 5ին, չնայած կառավարութեան որոշմանը, թէ թուրքերի կողմից քաղաքը գրաւելու դէպքում քաղաքային վարչութեան անդամները եւ բոլոր պաշտօնեաները պետք է մնան քաղաքում, նրանք թողնում են քաղաքը՝ մատնելով այն անիշխանութեան, աւերման ու հրդեհման⁴⁴:

Քաղաքում ստեղծուած նոր իշխանութեանը ոչինչ չէր մնում քան համաձայնել տեղական իշխանութիւն ստեղծելու եւ թուրքերին ընդառաջ գնալու թուրքական նախաձեռնութեանը:

Թուրքերը նախապէս յայտարարելով, որ չդիմադրելու դէպքում չեն վնասի խաղաղ բնակչութեանը եւ, միաժամանակ դաժանօրէն ճնշելով բնակչութեան դիմադրութեան ամէն մի փորձ, գրկում էին վերջինիս դիմադրական կարողութիւններից: Մասնաւորապէս Գիւմրու Գաւառի վարչութեան նախագահ Մեհմեդ Ռեջեփ քաղաքային վարչութեան նախագահին ուղղուած 1918ի հրամանում տեղեկացում է, որ Սոգիւթլի ուղարկուող թուրք զինուորներին դիմադրելու համար Արթիկ, Շիրվանջուղ եւ Մահմուդջուղ գիւղերի բնակիչները զինուորական օրէնքի խստութեամբ պատժուած են, պահանջում է մէկ անգամ եւս գիւղական բնակչութեանը յայտարարել զինուորների դէմ զենք բարձրացնող գիւղերի ոչնչացման մասին օրէնքը⁴⁵: Հայաստանի Կենտրոնական Վիճակագրական Բիւրոյի 1919ի տուեալների համաձայն Սոգիւթլի գիւղում թուրքերին յամառ դիմադրութիւն ցոյց տալու համար սպանուել են 250 մարդ, թալանուել գիւղի ամբողջ ունեցուածքը⁴⁶: Նոյն պատճառով Շիրվանջուղում սպանուած են 218, Մահմուդջուղում՝ 177 մարդ⁴⁷: Բնակչութեանը

դիմադրելու հնարաւորութիւնից զրկելու նպատակով թուրքերը հաւաքում եւ կոտորում էին հայկական զօրքի շարքերում ծառայած, մանաւանդ զինուորական համազգեստ ունեցող տղամարդկանց:

1918 Յուլիսին Ալեքսանդրապոլի քաղաքային վարչութեան բնակչութեանն ուղղուած յայտարարութեան մէջ տեղեկացում էր որ, Արթիկ գիւղում Կարապետի որդի Կիոսի մօտ զէնք է յայտնաբերուել եւ նա դատապարտուել է մահուան եւ որ *«Այս դէպքը առիթ է տալիս Կառավարութեանը վերջին անգամ յայտնելու, որ մինչեւ Յուլիսի 31ը թէ՛ քաղաքում եւ թէ՛ գիւղերում թաքնուած զէնքերը պէտք է յանձնուեն, յանձնողները խստիւ կը պատժին»*⁴⁸:

1920ի թուրքական ռազմակալման շրջանում բնակչութեան եւ զօրքի մէջ դիմադրական կարողութիւնների թուլացմանը եւ յուսահատութեան առաջացմանը, վերը նշուած դիւանագիտական խաղերից բացի, մեծապէս նպաստում է նաեւ թուրք-բոլշեւիկեան դաշինքի ապահովումը:

Կարսը գրաւելուց յետոյ պաշտօնապէս դիմելով Հայաստանի կառավարութեանը խաղաղութեան բանակցութիւններ սկսելու, թուրքերը առիթը բաց չէին թողնում իրենց առաջխաղացումը շարունակելու, փորձելով այն պայմանաւորել Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով:

Կարաբեքիրն իր յետագայ առաջխաղացումը ապահովելու նպատակով փորձում էր Խորհրդային Ռուսաստանին համոզել, որ իր բանակը «յեղափոխական» «ազատարար» բանակ է, որի նպատակն է փրկել հայ աշխատավորութեանը *«դաշնակցականների լծից եւ Հայաստանում հռչակել բանուորագիւղացիական իշխանութիւն»*⁴⁹: Արդէն Նոյեմբերի 3ին Կարաբեքիրը մի հեռագիր է յղում 11րդ Կարմիր Բանակի հրամանատարին, որում վերջինիս փորձում էր համոզել յարձակուելու Հայաստանի վրայ, ասելով, որ դա ոչ թէ պատերազմ կը լինի այլ մի թեթեւ զբօսանք, որը հեշտութեամբ կը յանգեցնի Խորհրդային կարգերի հաստատմանը Հայաստանում⁵⁰:

Կարաբեքիրը մի կողմից իր առաջխաղացումը պայմանաւորելով Ռուսաստանի շահերով, միւս կողմից զինադարարի պայմանով Նոյեմբերի 7ին գրաւում է Ալեքսանդրապոլի կարեւոր ռազմագիտական կէտերը՝ բերդն ու

կայարանը⁵¹: Այնուհետև հաստատուելով Ալեքսանդրապոլում, Նոյեմբերի 8ին ներկայացնում է Անկարայի կառավարության զինադադարի շատ ասելի ծանր պայմանները, նպատակ ունենալով մերժման դեպքում, զարգացնել յաջողութիւնները եւ գրաւել Ալեքսանդրապոլի Գաւառը: Կարաբեքիրի հաշիւները ճիշտ են դուրս գալիս: Հայաստանի կառավարութիւնը անընդունելի է համարում այդ առաջարկները: Թուրքական զորքերը վերսկսելով ռազմական գործողութիւնները, գրաւում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը⁵²:

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան համոզմամբ՝ թէ՛ Խորհրդային Ռուսաստանը եւ թէ՛ Անտանտը չէին կարող թոյլ տալ թուրքերի յետագայ առաջխաղացումը, քանի որ ըստ իրենց, դա չէր բխում նրանց շահերից⁵³:

Սակայն, Հայաստանի կառավարութիւնը կրում է նաեւ դիւանագիտական ծանր պարտութիւն: Թուրքերի առաջխաղացումը մտնում էր թէ՛ մէկի եւ թէ՛ միւսի շահերի մէջ: Դաշնակիցները յոյս ունէին, որ թուրք-հայկական պատերազմում թուրքերի առաջխաղացմանը կը յաջորդի թուրքական յարձակումի ընդլայնումը Անդրկովկասում, ինչը կը յանգեցնի Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմի⁵⁴: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ռուսաստանին, ապա այն տալով դիւանագիտական միջնորդութեան իր համաձայնութիւնը, ռազմական օգնութիւնը պայմանաւորում էր նախ Սեւրի Պայմանագրից հրաժարմամբ, ապա եւ Հայաստանի խորհրդայնացմամբ⁵⁵:

Հայաստանի կառավարութիւնը Դեկտեմբերի 2ին ստիպուած է լինում կատարել անխուսափելին՝ իշխանութիւնը յանձնել բոլշեւիկներին: Նոյն օրն իսկ կնքելով Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պայմանագիրը թուրքերի հետ:

Թուրքերն այս անգամ արդէն հրաժարուելով Խորհրդային Ռուսաստանի միջնորդութիւնից, շտապեցնում են կնքել հաշտութեան պայմանագիրը, ակնարկելով, որ հակառակ դեպքում կը շարժուէն Երեւանի վրայ: 1920 Նոյեմբերի 30ի գիշերը Կարաբեքիրի վերջնագրին պատասխանելու նպատակով տեղի ունեցած յատուկ ժողովը, որին մասնակցում էին խորհրդարանի պատգամաւորները, կառավարութեան անդամները, ՀՅԴ Բիւրօն իր ողջ կազմով եւ մի շարք անհատ գործիչներ, որոշում է ընդունել

հաշտութեան պայմանները՝ յանուն հայ ժողովրդի փրկութեան: Պատճառաբանութիւնը հետեւեալն էր. «Եթէ մերժէինք Կարաբեքիի առաջարկը, թուրք բանակը, ամենայն հաւանականութեամբ առաջ պիտի շարժուէր եւ մինչեւ ռուս զօրքերի հասնելը Էջմիածինն ու Երեւանն էլ պիտի գրաւէին յարակից շրջաններով միասին: Յետագայում ռուսները կարող էին հեռացնել թուրքերին, բայց սրանք արդէն աւերն ու կոտորածը գործած կը լինէին»⁵⁶:

Հայաստանի կառավարութիւնը վերը նշուած պայմանագրի կնքումով փորձում էր ուղղակի բանակցութիւնների մէջ մտնելով թուրքերի հետ, ամէն գնով կանգնեցնել նրանց արշաւանքը, փրկել Հայաստանի մնացած բնակչութեանը կոտորածներից մինչեւ նոր կառավարութեան կազմուելը եւ Կարմիր Բանակի մուտքը Երեւան: Յամենայնդէպս նրանց այդպէս էր հաւատացնում Կարաբեքիը: Խատիսեանը 1921 Փետրուարի 20ին Կ. Պոլսի Պատրիարքարանում հաւաքուած բարեկամների փոքրիկ շրջանակի մէջ ասել է. «...երբ Քեազիմ Քարաբեքիի մօտ կը պնդէի, թէ ռուս պօլշեիկ ներկայացուցիչ Մդիւանին պէտք է մասնակցի բանակցութիւններուն ու Քարաբեքիը կը մերժէր, ըսի թէ պօլշեիկները իրեն չեն ներեր այդ բանը: Այն ատեն Քարաբեքիը մտերմօրէն պատասխանեց,- Դուք պէտք է գիտնաք Պ. Խատիսեան, որ մենք նախապէս համաձայնած ենք Մոսկուայի հետ ստանալով Կարսի նահանգը, աւելի մեզ չեն տար, բայց եթէ այժմ դուք չընդունէք մեր պայմանները, ես կը քաշեմ աւելի առաջ, փոյթ չէ, թէ վաղը ստիպուած ետ դառնամ»⁵⁷: Դրա օգտին է խօսում այն փաստը, որ ռուսները ուժեր չէին կենտրոնացնում Հայաստանում, վախենալով ներքաշուել պատերազմի մէջ⁵⁸:

Փաստօրէն, Ալեքսանդրապոլի Գաւառի գրաւումը ինչպէս 1918ին, այնպէս էլ 1920ին ստեղծուած միջազգային իրադրութեան, հայ քաղաքական ուժերի կողմից իրականութեան ոչ-համարժէք ընկալման եւ հայկական բանակի բարոյալքման պայմաններում անխուսափելի էր:

1918-1920՝ պատմական տարբեր պայմաններում թուրքերը ռազմական գործողութիւնները զուգակցելով դիւանագիտական խարդաւանքներով, երկու անգամ վեցական ամսով ռազմակալում են Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, իրականացնում հայ բնակչութեան թալանն ու կոտորածը: Այն ինչ կատարում են նրանք այստեղ հայ

բնակչութեան նկատմամբ անհնար է այլ կերպ բնութագրել, քան՝
 ցեղասպանութիւն⁵⁹: Ալեքսանդրապոլի Գաւառի անպաշտպան
 մնացած բնակչութիւնը, բնականաբար չէր կարող դիմակայել
 թուրքական պետականօրէն մշակուած ցեղասպանութեան
 քաղաքականութեանը: Հետեւաբար, թուրքական
 դաժանութիւնները ճաշակած այդ մարդկանց մեղադրել
 թուրքերին չդիմադրելու, վախկոտութեան, դաւաճանութեան կամ
 դասալքութեան մեջ առնուազն բարոյական չէ: Ճիշտ է
 դիմադրութեան փորձեր վերը նշուած պատճառներով, չեն կրել
 կազմակերպուած ինքնապաշտպանութեան բնոյթ, սակայն չի
 նշանակում, որ դրանք չեն եղել: Այլ բան է, որ դրանք առանձին
 անհատների կողմից անձնապաշտպանութեան ձեւեր են ընդունել:
 Թուրքական սարսափները վերապրածների յիշողութիւններում
 կարող ենք հանդիպել նման բազմաթիւ դրուագների⁶⁰:
 Մասնաւորապէս Գուսան Շահէնը իր յիշողութիւններում
 նկարագրում է, թէ ինչպէս են իր տատը եւ մայրը սպանել իրենց
 տուն ներխուժած թուրքերին. *«Տեսնելով որ տունը թալանուած է,-
 գրում է Շահէնը իրենց տուն ներխուժած թուրքերի մասին,-
 սկսեցին տատիս վախեցնել եւ ոսկի պահանջել, երբ տատս ասաց,
 որ ամէն ինչ տարել են, չհաւատացին եւ սկսեցին նրան ծեծել:*

*Այդ պահին ասքեարներից մէկին դրսից ձայն տուին. նա դուրս
 եկաւ: Աղմուկից Համասիկը արթնացաւ ու լաց եղաւ, էս ասքեարն
 իր հրացանը դէմ տուեց դրսի դռանը, խանչալով ներս մտաւ ու
 յարձակուեց քոյրիկիս վրայ, մազերից բռնած հանեց, ասաց, որ կը
 մորթի, եթէ տատս չասի ոսկու տեղը: Աստղիկը վախից դուրս
 թռաւ, ընկաւ ուղիղ սրա ոտքերի տակ: Ասքեարը խանչալի ծայրով
 հրեց երէխային, քրոջս թուշը ծակեց, արիւնը սկսեց չոալ: Այդ
 տեսնելով մայրս ուզեցաւ իր թաքստոցից դուրս գցի, բայց
 միւսները թելերը բռնեցին:*

*Այս իրարանցման ժամանակ, տատիս յաջողուեց վերցնել
 հրացանն ու որքան ուժ էր մնացել իր ծերացած ձեռքերում՝ սկսեց
 թափով խփել ասքեարի գլխին: Թուրքը տատիս հարուածից մեռել
 էր: Կանայք մեզ տարան ներս, մայրս դուրս եկաւ, որ տատիս օգնի,
 միւս ասքեարը ներս մտաւ, տեսնելով ընկերոջն ընկած, հրացանի
 կոթով սկսեց տատիս ոտքերին խփել ու երկու ոտքերը ջարդեց,
 այնքան էր տարուել իր աշխատանքով, որ չէր նկատել, թէ ինչպէս*

էր մայրս մօտեցել: Նա քրոջս վիրաւորող խանչալով մէջքից խփեց
սրտին ու սպանեց»⁶¹:

Ինչ վերաբերում է թուրքական ռազմակալումների ընթացքում
Ալեքսանդրապոլի Գաւառում տեղական իշխանութեան
մարմինների ստեղծմանը եւ թուրքերի հետ
համագործակցութեանը, ապա սրա հիմքում եւս թուրքական
բռնութիւններից բնակչութեան ֆիզիկական գոյութեան
պաշտպանութիւնն էր: Իրենց ռազմական առաջխաղացումը
Արեւելեան Հայաստանում պայմանաւորելով մի դէպքում իբր թէ
մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւններով, միւս
դէպքում՝ Խորհրդային Ռուսաստանի շահերով, թուրքերը փորձել
են բռնութիւնների ու թալանի քաղաքականութիւնն իրականացնել
«մեղմ» եւ «օրինական» միջոցներով⁶²: Շարունակելով հայոց
ցեղասպանութիւնը իրենց համար ոչ-այնքան բարենպաստ
միջազգային նոր իրավիճակում՝ նրանք ստիպուած էին լինել
աւելի զգուշ եւ շրջահայեաց: Մասնաւորապէս, իրենց
գործողութիւններին օրինական տեսք տալու համար՝ օգտագործել
տեղական իշխանութեան մարմիններին:

Թուրքական ռազմակալման պայմաններում գտնուող հայ
բնակչութիւնն իր հերթին, ձգտելով մեղմել թուրքական
բռնութիւնները, աջակցել է տեղական իշխանութեան մարմիններ
ստեղծելու թուրքական քաղաքականութեանը՝ հասկանալով, որ
այդպիսի պայմաններում հեշտութեամբ կարող է դառնալ նաեւ
անիշխանութեան ու կամայականութեան գոհ:

Ալեքսանդրապոլում մնացած բնակչութեան պահանջով 1918
Մայիսի 17ին Լեւոն Սարգսեանի գլխաւորութեամբ կազմաւորուեց
Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Վարչութիւնը, որը
համագործակցեց թուրքերի հետ մինչեւ նրանց հեռանալը⁶³: Թուր-
քերի հետ համագործակցութեան այս փորձն օգտագործուել է նաեւ
1920 Նոյեմբերին, երբ բախտի քմահաճոյքին թողնուած
Ալեքսանդրապոլի Գաւառի խաղաղ բնակչութիւնը հերթական
անգամ յայտնուում է կործանուելու իրական ու դաժան փաստի
առաջ: Ճիշտ է, այդ իշխանութիւնը գործում է մինչեւ Նոյեմբերի
17ը, երբ թուրքերի նախաձեռնութեամբ ստեղծուում է
Ալեասանդրապոլի Յեղկումը, բայց մեծ դեր է կատարում
բնակչութեան խուճապը կանգնեցնելու ուղղութեամբ: Այս գործը
շարունակում է Ալեքսանդրապոլի Յեղկումը⁶⁴՝ իր կոչերով

հանգստացնելով բնակչությանը, թե այս թուրքերն իբր նախկին թուրքերը չեն, թե սրանք միայն դաշնակցականների թշնամիներն են, եւ նրանց նպատակը միայն դաշնակցութեանը իշխանութիւնից հեռացնելն է⁶⁵: Իհարկէ, դա այդպէս չէր, բայց եթէ հաշուի առնենք այն հանգամանքը, որ Նոյեմբերի կէսերին սպասուող գաղթը ուղղակի անխուսափելի մահուան կը դատապարտէր բնակչութեանը, կարելի է ասել, որ Յեղկոմի կոչերը բնակչութեան մի ստուար զանգուածի օգնել են փրկուելու անխուսափելի կործանումից: Մեծ թուով հայեր փրկուել են՝ նաեւ կոմունիստ ձեւանալով, քանի որ թուրքերը կոմունիստների հեղինակութիւնը բարձրացնելու նպատակով նրանց ձեռք չէին տալիս⁶⁶:

Օգտուելով թուրքերի՝ բոլշեիկեան յեղափոխութեանը աջակցելու քաղաքականութիւնից, որն, ի դէպ, թուրքերն իրականացնում են Խորհրդային Ռուսաստանի առջեւ իրենց առաջխաղացումը արդարացնելու նպատակով՝ Ալեքսանդրապոլի հայ բնակչութիւնը փորձել է իր ֆիզիկական գոյութիւնը ապահովել խորհրդային իշխանութիւն հռչակելու միջոցով: 1920ին Ալեքսանդրապոլի բոլշեիկների կողմից խորհրդային իշխանութիւն հռչակելը մի կողմից վկայում է թուրքերի կողմից խորհրդայնացման խաղաքարտն օգտագործելու դիւանագիտական վարպետութեան եւ միւս կողմից՝ ստեղծուած վիճակից հնարաւորինս քիչ կորուստներով դուրս գալու հայ բնակչութեան ջանքերի մասին: Հարկ ենք համարում նշել, որ Յեղկոմի նախագահ Մաթեոս Գրիգորեանը Արեւմտեան Հայաստանի Մազկերտ քաղաքից էր: Միանշանակ է, որ եղեռնից մազապուրծ, թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեանը ծանօթ մարդը չէր կարող խաբուել թուրքերից եւ առաւել եւս՝ նրանց հրաւիրել Արեւելեան Հայաստան: Եւ ոչ միայն նա, այլ նաեւ Ալեքսանդրապոլի միւս բոլշեիկները, որոնք 1918ին վեց ամիս ապրել էին թուրքական բռնազաւթման պայմաններում, անծանօթ չէին թուրքական վայրի բնագոյներին: Ի դէպ, 1918 Ապրիլին թուրքական արշաւանքի նախօրեակին ՌԿ/Բ/Կ Ալեքսանդրապոլի կոմիտէն Թուրքիայի դէմ պայքարելու համար կոչ էր անում ստեղծել կարմիր գուարդիայի ջոկատներ⁶⁷:

Հարկ է նշել, որ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմի իշխանութիւնից հրաժարուելուց ընդամենը մի քանի օր յետոյ՝ 1921 Փետրուարի մէկին, Ալեքսանդրապոլի յեղկոմի անդամներ Արշակունու եւ

Գրիգորեանի հետ բանակցելուց յետոյ յայտարարութիւն է արուել նոր իշխանութեան ստեղծման մասին, որի նպատակն է եղել կարգ ու կանոն հաստատել քաղաքում առանց կուսակցական եւ ազգային տարբերութեան⁶⁸: Փաստօրէն Ալեքսանդրապօլում 1921 Փետրուարից թուրքերի համաձայնութեամբ ստեղծուել է հերթական իշխանութեան մարմինը Մերգէյ Մատինեանի գլխաւորութեամբ: Իսկ երբ վերջինս, թուրքերի իշխանութեան թուլանալուն զուգընթաց, փորձել է ամբողջ իշխանութիւնն իր ձեռքը վերցնել եւ իրեն հռչակել դիկտատոր, թուրքերը նրան հակակշռելու համար երկիշխանութիւն են առաջացրել՝ կեանքի կոչելով քաղաքային ինքնավարութիւնը⁶⁹: Հետեւաբար, Ալեքսանդրապօլի յեղկոմի ստեղծումը միայն բոլշեւիկների քաղաքականութեամբ պայմանաւորուած չէր. այն թուրքերի կողմից ստեղծուած հերթական տեղական իշխանութեան մարմինն էր:

Միանշանակ է, որ թէ՛ 1918, թէ՛ 1920 եւ թէ՛ 1921 թուականներին Ալեքսանդրապօլի Գաւառում տեղական իշխանութեան մարմինների ստեղծումը պայմանաւորուած է եղել նոյն շարժառիթներով: Կայացման շրջանում գտնուող հայկական նորանկախ պետութիւնը չէր կարողանում պաշտպանել իր քաղաքացիների ապահովութիւնը, եւ բնակչութիւնը զգալով, որ ինքը յանձնուած է բախտի քմահաճոյքին, փորձել է ժողովրդական դիւանագիտութեամբ լուծել իր ֆիզիկական գոյութեան խնդիրը: Բնականաբար, թուրքերի համաձայնութեամբ ստեղծուած տեղական իշխանութիւնները գործել են այն չափով, ինչքանով թոյլ են տուել պայմանները: Դրանք թէեւ հանդիսացել են թուրքական նախաձեռնութեան արդիւնք, այնուամենայնիւ բխել են նաեւ հայ բնակչութեան շահերից՝ իր ֆիզիկական գոյութիւնը պահելու անհրաժեշտութիւնից⁷⁰: Խօսքն առաջին հերթին վերաբերում էր բնակչութեան տեղում մնալն ապահովելու խնդրին, քանի որ գաղթն ուղղակի նոր անդառնալի կորուստներ կը պատճառէր նրան: Եթէ արեւմտահայերը գաղթելով ինչ-որ կերպ փրկուել էին եաթաղանից, հասել իրենց արեւելահայ եղբայրների մօտ եւ նրանց աջակցութեամբ կեանքի ու մահու պայքար էին մղում իրենց գոյութեան համար, ապա արեւելահայերը գաղթելու տեղ չունէին եւ միանալով արեւմտահայ գաղթականութեան հոսանքին՝ գնում էին ստոյգ կործանման:

Մանաւանդ, որ Արեւելեան Հայաստանում թուրքական ցեղասպան քաղաքականութեան առանձնայատկութիւններից էր նաեւ գաղթը չխրախուսելը: Թուրքերն իրենց առաջխաղացումը պայմանաւորելով իբր մահմեդականների նկատմամբ հայերի բռնութիւնները կանխելու եւ կարգ ու կանոն հաստատելու պատրուակով, փախստականներին մեղադրում էին մահմեդականների նկատմամբ բռնութիւններ կատարելու մէջ եւ յայտարարում օրէնքից դուրս: Դա նրանց հնարաւորութիւն էր տալիս մի կողմից ֆիզիկապէս ոչնչացնել գաղթականութեանը, միւս կողմից՝ տիրանալ նրանց ունեցուածքին: Թուրքերը փախստականների ունեցուածքը համարելով պետութեան սեփականութիւն օրինական ճանապարհով թալանում էին դրանք:

Ի դէպ, գաղթի կասեցմամբ շահագրգռուած էին նաեւ Հայաստանի քաղաքական շրջանակները: Երեսնի Հայոց Ազգային Խորհուրդը Ղարաքիլիսայի բնակչութեան գաղթը դադարեցնելու անհրաժեշտութեան մասին 1918 Մայիսի 23ի իր կոչում գրում է. «... Պարզ է, որ գաղթելու տեղ չկայ, եւ գաղթը միանգամայն կորստաբեր է: Իմացէք եւ հետեւեալը: Երբ որ տաճիկները մի որեւէ տեղ տիրապետում են, այն տեղից փախած ժողովրդին նրանք այլեւս թող չեն տալիս վերադառնալ իրենց նախկին բնակավայրերը: Ուրեմն երկու չարիքից փոքրագոյնն այն է, որ ժողովուրդը չգաղթի եւ մնայ իր տեղերում»⁷¹:

1918-1921՝ թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլի Գաւառում թուրքերի կողմից ստեղծուած տեղական իշխանութեան մարմինները, մի կողմից՝ ընդառաջ գնալով թուրքական պահանջներին, միւս կողմից՝ հանդէս են եկել միջնորդի դերում, հնարաւորութեան սահմաններում փորձել պաշտպանել քաղաքացիների շահերը, բնակչութեան պահանջները, որբերի, գաղթականների բազում խնդիրները: Եւ որ ամենակարեւորն է՝ կանգնեցնել խուճապը եւ գաղթը, անխուսափելի կործանումից փրկելով հազարաւոր մարդկանց:

Ճիշտ է, թուրքական բռնագաւառման պայմաններում այս մարմինները չէին կարող գործել թուրքերից անկախ, բայց հնարաւորինս ապահովել են հայ բնակչութեան կարիքները, իսկ թուրքական իշխանութեան թուլացմանն համընթաց՝ զսպել անիշխանութիւնը եւ ապահովել բնակչութեան անվտանգութիւնը: Եւ կարծում ենք՝ արժանին պէտք է մատուցել այդ մարդկանց,

որոնք կարողացել են իրենց հնարաւորութիւնների սահմաններում աջակցել բախտի քմահաճոյքին մնացած բնակչութեանը, մեղմել թուրքական բռնութիւնները: Սովորաբար այդ մարդիկ բարձրագոյն կրթութեամբ, միքանի լեզուների՝ յատկապէս, թուրքերէնի տիրապետող, բնակչութեան կողմից յարգուած մարդիկ են եղել, պարտադիր ոչ-դաշնակցական ներկայացուցիչներ:

Պատահական չէ, որ ժամանակակիցները բարձր են գնահատել թուրքերի հետ գործակցելու միջոցով հայ բնակչութեան ֆիզիկական գոյութիւնն ապահոված գործիչներին: Մասնաւորապէս, 1918ին թուրքական ռազմակալման շրջանում Ալեքսանդրապոլում Հայաստանի Հանրապետութեան Արտգործնախարարութեան ներկայացուցիչ Գեորգ Խոյեցեանը ՀՀ Արտաքին Գործերի նախարարին ուղղուած իր 1918 Դեկտեմբերի 4ի զեկուցման մէջ, անդրադառնալով Ալեքսանդրապոլի տեղական իշխանութեան մարմիններին, նշել է. «...Այն՝ ինչ նրանք կրում են այս վեց ամսում, այս կամայականութեան եւ բռնութեան շրջանում, նրանց տոկոսութիւնը, նրանց յուժկու եւ համարձակ բողոքը այն բոլորի դէմ ինչ նոյնիսկ նրանց իրաւասութիւնից վեր էր եւ աւելի լայն բնոյթ էր կրում, այն անձնագոհ պաշտպանութիւնը ժողովրդի շահերի, որի պատճառով նրանք շարունակ հալածուել են եւ նոյնիսկ վտանգի ենթարկել իրենց կեանքը ու միայն հրաշքով կարողացել են այսօր խաւարի իշխանութիւնից դուրս գալ ու դուրս բերել իրենց խնամքին յանձնուած ժողովուրդը եւ հանգիստ սրտով դիմաւորել հայ զինուորներին եւ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեանը, այս բոլորը՝ նրանց անձնագոհութիւնը, ազնուութիւնը, կորովն ու համարձակութիւնը միայն խորին յարգանքի զգացմունք է զարթնեցնում իմ մէջ ու այս բոլորի վրայ եմ դարձնում կառավարութեան ուշադրութիւնը: Քաղաքային ինքնավարութիւնը խոշոր օգնութիւն է ցոյց տուել նաեւ զանազան շրջաններից փախած գաղթականներին, որոնք ապաստանել են քաղաքումս բանալով նրանց համար որբանոց, հանրակացարան եւ այլն»⁷²: 1919 Յունուարի 15ի արտակարգ նիստում Քաղաքային Վարչութիւնը յարգելով տիֆից մահացած Մկրտիչ Ղազարեանի յիշատակը, որոշում է նրան յուղարկաւորել Պատուոյ Բլուր կոչուող գերեզմանատանը⁷³: 1919 Ապրիլի 16ի նիստում Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Խորհուրդը որոշել է նոյն Ղազարեանի

ընտանիքին թոշակ նշանակել, իսկ նրա օրագիրը հրատարակել, որպես յատուկ բրոշյուր եւ վաճառել հատը երկու ռուբլով, եւ հասոյթը յատկացնել նրա երեխաներին⁷⁴: Իսկ աւելի ուշ՝ 1919 Յունիսի 3ին, Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Խորհրդի արտակարգ նիստը որոշում է ընդունել Լեւոն Սարգսեանին Ալեքսանդրապոլի պատուաւոր քաղաքացու կոչում տալու մասին, նրա անունով կոչելով քաղաքի հիւանդանոցներից մէկը⁷⁵:

Ինչ վերաբերում է Կումունիստական Կուսակցութեան Ալեքսանդրապոլի Քաղաքային Առաջին Կոնֆերանսի կողմից 1921 Ապրիլի 5ին Ալեքսանդրապոլի Յեղկումի գործունէութեան գնահատականին, ապա այն յենուած է եղել Հայաստանի Կումունիստական Կուսակցութեան տրուած գնահատականի վրայ, որն իրական վիճակը չէր կարող ներկայացնել, քանի որ աւելի շատ կուսակցական շահեր էր հետապնդում: Մասնաւորապէս, Փետրուարեան Ապստամբութիւնից յետոյ անհրաժեշտ էր կուսակցութեան հեղինակութիւնը բարձրացնել եւ այստեղ խորհրդային իշխանութեան դիրքերն ամրապնդել: Պատահական չէ, որ Յեղկումի առանցքային անդամներից մէկը՝ Ներսիկ Ստեփանեանը, լսելով Յեղկումի գործունէութեան գնահատականը, ասում է. *«Շատ խօսեցիք ընկերներ, բայց փաստացի ոչինչ չասեցիք... Եղէք ընկերներ օրէկտիւ: Այսպիսի մի իշխանութեան կողքին ինչպիսին իմպերիալ թուրքերն են եղել որ ամբողջ ժամանակ իրենց պահանջներով խաղացել են տգեղ քաղաքականութիւն, մենք կարողացել ենք տոկուն ձեւով տանել, թէ սխալներ են եղել, այդ մեղաւոր է եղել ոչ թէ Յեղկումը, այլ մենք բոլորս: Ամբողջ Յեղկումը իր ենթաբաժիններով արել է այնքան, որքան թոյլ են տուել քաղաքական պայմանները»*⁷⁶:

Յետագայում, երբ թուրքական վտանգն արդէն չկար, հասարակական գիտակցութեան մէջ սկսել են արմատաւորուել թուրքերի դէմ չկոռուելու, նրանց հետ համագործակցելու համար ալեքսանդրապոլցիներին մեղադրելու միտումները: Իսկ պատմագիտութեան մէջ փորձեր չեն արուել գիտականօրէն ուսումնասիրել այդ երեւոյթի պատճառները: Մինչդեռ միջազգային բարդ պայմաններում եւ հայոց պետականութեան կայացման շրջանում ապրող Ալեքսանդրապոլի Գաւառի բնակչութիւնը մեծագոյն ողբերգութիւն է ապրել՝ դառնալով

Թուրքիայի ցեղասպան էւ Ռուսաստանի ու Անտանտի դաւադիր քաղաքականութեան զոհը:

Այլ հարց է, որ 1915թ. Մեծ Եղեռնից ուշքի չեկած հայ ժողովուրդը չկարողացաւ դիմակայել ցեղասպան թուրքի դիւանագիտական խարդաւանքներին: Ակնյայտ է, որ մենք որպէս ազգ եւ պետութիւն անպատրաստ գտնուեցինք այս պատերազմներին եւ կորցրեցինք ոչ միայն մեր տարածքները, զրկուեցինք պետականութիւնից այլ հնարաւորություն տուեցինք թուրքին շարունակելու ցեղասպանութեան քաղաքականութիւնը:

Բնականաբար այս պարտութիւնը ամբողջ հայ ժողովրդինն է եւ ոչ թէ նրա մի հատուածինը եւ դրա պատասխանատուութիւնը պէտք է ստանձնեն նշուած ժամանակաշրջանում գործող բոլոր քաղաքական ուժերը, հասարակութեան բոլոր շերտերը եւ հանրապետութեան շրջանները:

Հայ նորագոյն պետականութեան կերտման եւ ազգային խնդիրների լուծման առումով այսօր առաւել քան երբեւէ անհրաժեշտ է նորովի եւ գիտականօրէն ուսումնասիրել հայոց պատմութեան մանրամասները, վեր հանել բացթողումները, իրացնել պատմութեան դասերը:

Արդի շրջանում հայ-թուրքական յարաբերութիւնների կարգաւորման առանցքում պէտք է դրուեն պատմական իրողութիւնների գնահատականները: Թուրքերի հետ տարուող քաղաքականութիւնը պէտք է խարսխուած լինի գիտական հիմքի վրայ, այլապէս այն կ'ունենայ կործանարար հետեւանքներ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Ցեղասպանութեան Քաղաքականութեան Շարունակութիւնն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան 2005, էջ 18-25:

² Ա. Յարութիւնեան, *Թուրքական Բնութեւնիցիան Անդրկովկաս 1918թ. Եւ Բնքնապաշտպանական Կռիւները*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984. նաեւ՝ Հրանտ Աւետիսեան, *Հայկական Հարցը 1918թ.*, Երեւան Բարձրագոյն Դպրոց, 1997. նաեւ՝ M. Tumanian, *Diplomaticeskaya Istoriya Rerspubliki Armeniya 1918-1920 gg.*, (Հայաստանի Հանրապետութեան դիւանագիտական պատմութիւն 1918-1920թթ.), Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2012. նաեւ՝ Ա. Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական Յարաբերութիւնները*, կազմ. Ղազախեցեան եւ ուրիշ., Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2010:

- ³ Երուանդ Մարգսեան, *Դաւադիր Գործարք, Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երեւան, 1995*. նաեւ Կարէն Խաչատրեան, *Հայ-Ռուսական Յարաբերութիւնները 1920-1922թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտի Հրատ., 2007:
- ⁴ Էդիկ Զօհրաբեան, *1920թ. Թուրք-Հայկական Պատերազմը Եւ Տէրութիւնները*, Երեւան, Ոսկան Երեւանցի Հրատ., 1999:
- ⁵ Լենդրուշ Խուրշուդեան, *Հայաստանի Բաժանումը 1920 Թուականին*, Երեւան, Երեւանի Համալս. Հրատ., 2002, էջ 205:
- ⁶ Խուրշուդեան, էջ 194:
- ⁷ Նոյն, էջ 314:
- ⁸ Արարատ Յակոբեան, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, Երեւան, 1992. նաեւ՝ Գալուստ Գալոյեան, *Հայաստանը Եւ Մեծ Տէրութիւնները 1917-1923թթ.*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ. Գիտութիւն Հրատ., 1999. նաեւ՝ Գայիսէն Մալխումրեան, *Հայաստանը ԱՄՆ Պետական Դեպարտամենտի 1917-1920թթ. Փաստաթղթերում*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Երեւան 2012. նաեւ՝ Մուրատ Կարապետեան, *Հայաստանը 1912-1920 Թուականներին. Ուսումնական Ձեռնարկ ԲՈԲՀ-երի Համար*, Երեւան, Զանգակ-97, 2003:
- ⁹ *Հայաստանի Հանրապետութիւնը 1918-1920թթ (Քաղաքական Պատմութիւն. Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու)*, կազմ. Գ. Գալոյեան, Վ. Ղազախէցեան, Վ. Մելիքեան, Ս. Միգոյեան, Ա. Վիրաբեան, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2000. նաեւ՝ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920 թթ.)*, Փաստաթղթերի Ժողովածու, Արեւմտահայ Գաղթականութիւնը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1914-1922թթ., Փաստաթղթերի Հաւաքածու, կազմ. Կարինէ Ալեքսանեան, Երեւան, 2012. նաեւ՝ *Ղարաքիլիսայի 1918թ. Հերոսամարտը Փաստաթղթերի Ժողովածու*, կազմ. Վ. Դալլաքեան, Ա. Մարութեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2008. նաեւ՝ *Համահայկական Խորհրդակցութիւններ (1912-1920թթ): Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու*, կազմ. Ա. Վիրաբեան, Գ. Աւագեան, Ռ. Գիրգորեան, Ա. Կիրիմեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2004:
- ¹⁰ Խուրշուդեան, էջ 169:
- ¹¹ Զօհրաբեան, էջ 351:
- ¹² Խուրշուդեան, էջ 171:
- ¹³ Ա. Մելքոնեան, Է. Գեորգեան, Կ. Խաչատրեան, Ա. Վիրաբեան, Ե. Յովսէփեան, Է. Մինասեան, *Հայոց Պատմութիւն, 12-րդ Դասարան, Հումանիտար Հոսքի Դասագիրք*, Երեւան, Զանգակ-97 Հրատ., 2010, էջ 54:
- ¹⁴ Ա. Մելքոնեան, Վլադիմիր Բարխուդարեան, *Հայոց Պատմութիւն, Հումանիտար Հոսքի Դասագիրք*, Երեւան, Զանգակ-97 Հրատ., 2010, էջ 286. նաեւ՝ «1918թ. Մայիսեան Գոյապայքարի Պատմութեան Նոր Էջ», 1918թ. Մայիսեան Հերոսամարտերի Եւ Հայաստանի Առաջին Հանրապետութեան 85-Ամեակին Նուիրում Գիտաժողովի Նիւթեր, Երեւան, 2005:
- ¹⁵ Դալլաքեան, Մարութեան, *Ղարաքիլիսայի 1918թ.*:
- ¹⁶ Վլադիմիր Յարութիւնեան, «Վերջին Հայ Սամուրայը», *Հասարակութիւն*, 30 Հոկտեմբերի 2012:

- ¹⁷ Վերժինէ Սվազեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն, Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտութիւն Հրատ., Երեւան, 2011:
- ¹⁸ Յակոբ Տէր Յակոբեան, *Հայաստանի Վերջին Աղէտը*, Կ.Պոլիս, Տէր Սահակեան, 1921, էջ 118-119:
- ¹⁹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Հաստատուած Գաղթականութիւնը Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներին», *Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան, Նիւթերի Ժողովածու*, Գիւմրի, 2007, էջ 144-147. նաեւ նոյնի՝ «Արեւմտահայ Գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի Տարիներն (Փաստաթղթերի Հաւաքածու)», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան 2008, թիւ 2, էջ 40-56:
- ²⁰ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2,գ.1287, թ.4-5:
- ²¹ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.2,գ.1311, թ.23-24:
- ²² «Արեւմտահայ Գաղթականներն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում, էջ 40-56:
- ²³ Աւետիսեան, էջ 9:
- ²⁴ Նոյն:
- ²⁵ Հոկտեմբերեան յեղաշրջում - 1917 Հոկտեմբերի 25ին (Նոյեմբերի 7ին) Պետրոգրադում իրականացուած յեղաշրջման արդիւնքում Բոլշեւիկների Կուսակցութիւնը իշխանութիւնը վերցրեց իր ձեռքը: Բոլշեւիկների առաջնորդ Լենինի գլխավորութեամբ կազմուած նոր կառավարութիւնը՝ ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդը հռչակեց հաշտութեան, հողի, Ռուսաստանի ժողովուրդների իրաւունքների մասին օրէնքները: Ռուսաստանի կենտրոնում տեղի ունեցած իշխանափոխութեամբ Այսրկովկասում առաջացած իշխանական ճգնաժամը յաղթահարելու համար Նոյեմբերի 15ին ձեւաւորուեց Անդրկովկասի կոմիսարիատը: Կոմիսարիատը Նոյեմբերի 21ին հաշտութեան բանակցութիւններ սկսեց Թուրքիայի հետ, իսկ Դեկտեմբերի 5ին Երզնկայում կնքուած զինադադարից յետոյ կովկասեան ռուսական զօրքերի ետքաշումը ճակատային դիրքերից վերածուեց տարերային փլուզման եւ զօրքերի անկազմակերպ նահանջի:
- ²⁶ Աւետիսեան, էջ 81:
- ²⁷ Խաչատուր Կարճիկեանը 1918 Նոյեմբերի 11ին իր աշխատասենեակում սպանուել է դաշնակցական սպայ Եգոր Տէր-Մինասեանի կողմից:
- ²⁸ Բրեստ-Լիտովսկի Պայմանագիրը կնքուել է 1918 Մարտի 3ին Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Քառեակ Միութեան երկրների միջեւ: Անտանտի նախկին դաշնակից Ռուսաստանը, անջատ հաշտութիւն կնքելով դուրս եկաւ Ա. Համաշխարհային Պատերազմից: Հաշտութեան 4րդ յօդուածով եւ ռուս-թուրքական լրացուցիչ պայմանագրի համաձայն՝ Թուրքիային անցան Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած մարզերը: Ռուսաստանը պարտաւորուեց իր զօրքերը շուտափոյթ դուրս բերել ոչ միայն Արեւմտեան Հայաստանից, այլեւ Արդահանի, Կարսի, Բաթումի մարզերից: Դրանցում ստեղծուելիք «նոր կարգը» պէտք է համաձայնեցուէր հարեւան պետութիւնների, մասնաւորապէս Թուրքիայի հետ: Ռուսաստանը պարտաւորուում էր նախկին պետական սահմանից որոշակի հեռաւորութեան վրայ գտնուող տարածքից հանել բոլոր ուժերը, զօրացրել հայկական

-
- կամատրական ջոկատները, կովկասում պահել մեկ ստորաբաժանում: Իսկ Թուրքիան իր բանակը պահելու էր պատերազմական վիճակի մեջ:
- ²⁹ *Համահայկական Խորհրդակցություններ:*
- ³⁰ Նոյն, էջ 326:
- ³¹ ՀԱԱ, ֆ.57, ց.5, գ.187, թ.
- ³² *Համահայկական Խորհրդակցություններ*, էջ 311-312:
- ³³ Աւետիսեան, էջ 195:
- ³⁴ Նոյն:
- ³⁵ Խաչատրեան, *Արեւելահայ Եւ Թուրք Դիւանագիտական*, էջ 159:
- ³⁶ Նոյն:
- ³⁷ Նոյն:
- ³⁸ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 178, թ. 10-13:
- ³⁹ *Արեւմտահայ Գաղթականությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում*
- ⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 2713, թ. 19:
- ⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 205, ց.1, գ. 709, թ. 10:
- ⁴² ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ.187, թ.1-41:
- ⁴³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց.1, գ. 3000, թ.1:
- ⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. 201, ց.1, գ.122, թ. 1:
- ⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ.200, ց.1, գ.126, թ.126:
- ⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ.127, ց.1, գ.2976, թ. 156:
- ⁴⁷ *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, Երեւան 1996, էջ 109:
- ⁴⁸ ՀԱԱ, ֆ.105, ց.1. գ.2768, թ. 34:
- ⁴⁹ Զօհրաբեան, *1920-Թուրք Հայկական Պատերազմը*, էջ 287:
- ⁵⁰ Նոյն:
- ⁵¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 600, թ.111:
- ⁵² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 1, գ. 127, թ.167:
- ⁵³ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 35-38:
- ⁵⁴ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց.1, գ. 602, մաս 4, թ. 255:
- ⁵⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 3, գ. 272, թ. 36
- ⁵⁶ Սիմոն Վրացեան, *Հայաստանը Բոլշեւիկեան Մուրճի Եւ Թուրքական Սալի Միջեւ* (ռուսերէն), Երեւան, Միքայէլ Վարանդեան Հրատ., 1992, էջ 95:
- ⁵⁷ *Ժողովուրդի Չայն*, Կ. Պոլիս, 24 Փետրուարի 1921:
- ⁵⁸ Գալոյեան, էջ 369:
- ⁵⁹ Կարինէ Ալեքսանեան, «Թուրքիայի Տեղասպանութեան Քաղաքականութեան Շարունակությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան 2005, էջ 18-25:
- ⁶⁰ Սվազլեան, էջ 521-524:
- ⁶¹ Էլինար Շահէն, *Շահէնի Յուշամատենը*, Երեւան, «Լուսակն» Հրատ. 2001, էջ 32:
- ⁶² Կարինէ Ալեքսանեան, «Տեղական Կառոյցների Օգտագործման Թուրքական Քաղաքականությունը Ալեքսանդրապոլի Գաւառում 1918-1921թթ»՝ *ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ Կենտրոնի «Գիտական Աշխատություններ»*, Գիւմրի, 2005:
- ⁶³ Կարինէ Ալեքսանեան, «Փաստաթղթեր 1918թ. Մայիսին Թուրքական Բանակի Կողմից Ալեքսանդրապոլի Գրաման Եւ Քաղաքային Ինքնավարութեան Նոր

-
- Մարմինների Ձեռնարման Վերաբերեալ», *Բանբեր Հայաստանի Արխիւների*, թիւ 1, Երեւան, 2011, էջ 12-24:
- ⁶⁴ Ալեքսանդրապոլի Յեղկոմը ստեղծուել է 1920 Նոյեմբերի 17ին: Հրաժարուել է իշխանութիւնից 1921 Յունուարի 25ին Հայ-յեղկոմի պահանջով Կոմունիստական Կուսակցութեան հեղինակութիւնը բնակչութեան մէջ պահպանելու եւ խորհրդային իշխանութեան գաղափարը չվարկաբեկելու նպատակով:
- ⁶⁵ ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 6, թ. 13:
- ⁶⁶ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 2, գ. 10, թ. 1-5:
- ⁶⁷ ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 1, գ. 426, թ. 1:
- ⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3^ա, գ. 70, թ. 10:
- ⁶⁹ ՀԱԱ, ֆ. 144, ց. 3, գ. 4, թ. 10:
- ⁷⁰ Կարինէ Ալեքսանեան, «Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Տեղական Իշխանութեան Գործունէութիւնը Թուրքական Ռազմակալման Շրջանում (1918 Մայիս-Դեկտեմբեր), *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ., Պէյրութ*, 2014, էջ 283-300:
- ⁷¹ Ա. Մանուկեան, *Փաստաթղթերի Եւ Նիւթերի Ժողովածու, Հաւաքածու*, խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, Հայաստանի Ազգային Արխիւ, 2009, էջ 306:
- ⁷² ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 126, թ. 90-96:
- ⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 163:
- ⁷⁴ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 198-199:
- ⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 105, ց. 1, գ. 2711, թ. 1:
- ⁷⁶ ՀԱԱ, ֆ. 3, ց. 1, գ. 33, թ. 55-57:

ARMENIAN-TURKISH RELATIONS DURING THE
OCCUPATION OF THE DISTRICT OF ALEXANDROPOLE (1918-1921)
(SUMMARY)

KARINE ALEXANIAN
karine.aleksanyan@yahoo.com

The Armenians and Turks had two conflicting objectives during the occupation of the District of Alexandropole (1918-1921): a) the struggle of the Armenian population for its physical survival and b) the Turkish state's policy of devastation.

Turkey's intent was to make the best of the prevailing international conditions in the region and through diplomatic duplicity occupy as much as possible of the territory inhabited by Armenians; in unexpected attacks, generate panic within the Armenian population and create conflicts between the diverse segments of Armenian society; disable Armenian defense mechanisms; massacre and loot the Armenian population. These acts were disguised by Turkey as she proclaimed herself to be a peacemaker and an enforcer of law and order.

During their occupation of the District, the Turks made good use of their diplomatic capacity and took advantage of the new international situation. The Armenian political leaders, on the other hand, had learned nothing. Their inadequate perception of the conditions both in 1918 and in 1920 led to the massacre and looting of the defenseless population of the District of Alexandropole.

Nonetheless, the population had learnt through popular diplomacy and self-defense mechanisms how to maintain its physical survival. Both in 1918 and in 1920 the population of the District of Alexandropole generated local governing bodies, which acted as intermediaries between the local population and the Turkish occupying authorities. These local bodies tried to reduce Turkish atrocities, and with the gradual decline of the occupying power extend their power, enforce law and order, and deter lawless elements, who were not less dangerous in menacing the peace of the local population.

The population of the Alexandropole district knew that to undermine the defensive capacities of the local population the Turks ruthlessly punished any attempt at self-defense. Accordingly, some left the area, others went under cover and whenever possible defended their families.

ԱՌԵՒԱՆԳՈՒՄԻ ԵՒ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒՄԻ
ՄԹՆՈԼՈՐՏ.
ԿԻՆԵՐՈՒ ԵՒ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ
ՆԵՐԳՐԱԻՄԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ
ՈՒ ԱՆԿԷ ԵՏՔ՝

ԼԵՌՆԱ ԷՔՄԷՔՃԻՕՂԼՈՒ
lernaek@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Առաջին Աշխարհամարտի աւարտին, Պոլիսը գաղթակայանի կը նմանէր: Յոյն, թուրք, ռուս, հայ եւ այլազգի ամբոխ մը փախուստ տուած էր Թրակիայէն մինչեւ Հարաւային Ռուսաստան տարածուող աղէտեալ գօտիէն եւ խոնուած էր քաղաքին մէջ: Մեծ Եղեռնի վերապրողներուն օրեւան տուող այլ կայաններու շարքին, Ղալաթիոյ գաղթակայանը որպէս ժամանակաւոր կացարան կը ծառայէր դեռատի աղջկան մը, որ պատերազմի տարիները անցուցած էր մահմետականներու մէջ: Շատերու նման, ան ալ առեւանգուած ու բռնաբարուած էր: Անյայտ դէպքերու շարան մը զայն նետած էր Պոլիս՝ Հոկտեմբեր 1918ի Մուտրոսի զինադադարէն ետք: Գուցէ հայկական բարեսիրական կազմակերպութիւն մը զայն ազատագրած էր կամ առեւանգողը ազատ արձակած էր, եւ կամ իր կալանքէն խոյս տուած էր պարզապէս: Ամէն պարագայի, անոր նշանածը բռնաբարումին ականատես ըլլալու պարտադրուած ու ապա սպաննուած էր, իսկ ոճրագործը դժբախտ աղջիկը յոյ ձգած էր այնուհետեւ:

Ազգակիցներու խնամքին տակ՝ դաշնակիցներէն գրաւուած Պոլսոյ մէջ, ան փորձած էր յղութեան վերջ տալու ամէն կարելի միջոց: Յղութեան առաջին եռամսեակին, ան այցելած էր գրագիտուհի Զարուհի Գալէմքեարեանին (1874-1971), որ աւելի ուշ, առանց աղջկան անունը տալու, անոր մասին պիտի խօսէր իր յուշերուն մէջ: Ահա թէ ինչո՞ւ այս «աղջիկը» պիտի յիշենք Ք. անունով: Ք. օգնութիւն հայցած էր երեխան վիժեցնելու համար, բայց Գալէմքեարեան, հակառակ աղջկան հանդէպ տածած խոր համակրանքին, միանգամայն մերժած էր: Տեղի տուած չէր նոյնիսկ

երբ Ք. սկսած էր ամենօրեայ այցելություններ կատարել եւ գլուխը զարնել տախտակամածին՝ փորձելով ինքզինք վիրաւորել, քանի որ *«իրը ասելություն մըն էր, վրէժ մը, որ կը հրդեհէր իր հոգին»*³:

Գալէմքեարեան հիմնադիրներէն էր Հայ Կարմիր Խաչին, որուն ղեկավարած հիւանդանոցը ի վիճակի էր վիժումը կատարելու: Սակայն, վախնալով, որ Ք. մանկասպանութեան դիմէր, Գալէմքեարեան եւ ուրիշ խնամակալ տիկիններ հրահանգած էին, որ ան կալանքի տակ պահուէր Հայ Կարմիր Խաչի Շիշլիի հիւանդանոցի մայրանոցը: Այս մայրանոցը կ'ընդունէր միայն «անտէրունջ երիտասարդ մայրեր», որոնք մահմետական հայրերէ ծնունդի կը սպասէին⁴:

Առողջ մանուկ մը ծննդաբերելէ քանի մը ժամ ետք, Ք. անձնասպան կ'ըլլար այդ «յատուկ» մայրանոցին մէջ: Երեխաներու համատեղ դայեակութեան սովորութեան հակառակ, այլ մայրեր հաւաքաբար մերժած էին նորածինը սնուցանել, զինք անէծքի ենթարկելով: Գալէմքեարեան երեխային ճակատագիրը չէ արձանագրած:

Ինչո՞ւ ազգային իշխանությունները մերժած էին, որ Ք. վիժումը կատարէ⁵: Ինչո՞ւ մօր վերաբերումը՝ սաղմին հանդէպ որպէս ոճրագործի պտուղ, այնքան խորապէս կը բախէր Գալէմքեարեանի եւ այլ խնամակալ տիկիններու՝ այդ նորածիններու ընկալումին հետ, *«որոնց արձագանգը թոչունի ճողողումներու պէս թելաթափումներ կու տար [անոնց/հոգիներուն]»*⁶: Առաջին հայեացքով, Գալէմքեարեանի կարծիքը տարօրինակ կ'երեւի, որովհետեւ մահմետականներն ու քրիստոնէաները երկար ժամանակ դաւանած էին, որ նորածինը կը պատկանէր հօր ու հօրենական խմբաւորումին, ինչ որ օրէնքով ընդունուած էր: Այդուհանդերձ, Ազգային Խնամատարութիւնը՝ Պոլսոյ գաղթականներուն օժանդակող կազմակերպութիւնը, մահմետական հօրմէ ծնունդները *«մէր որբերը»* կը կոչէր: Ի՞նչ պարագաներ պայմանաւորած էին հայրութիւնը անկարելորդ նկատելու՝ հայկականութիւնը ճշդելու ժամանակ:

Այս հարցումին պատասխան կու տանք յետպատերազմեան (1918-1922) Պոլսոյ շրջագիծին մէջ: Հետազօտութեան հիմքը կը կազմեն միութենական տեղեկագրեր, օսմանեան պետական եւ Պատրիարքարանի արխիւները, հայ եւ թուրք մամուլը, մտաւորականներու անտիպ թուղթեր եւ յուշագրութիւններ:

Մեկնակետը Հայոց Ցեղասպանության սեռային բռնության եւ տարիքային անխտրականության գիտակցուած արարքն է, ինչպէս եւ օսմանեան պատմական նախընթացը, որոցմով կիներու ու երեխաներու առեւանգման քաղաքականութիւնը կարելի դարձած էր եւ արդիւնաւետութիւնը՝ ապահովուած: Ապա պիտի անցնինք յետպատերազմեան շրջանին, երբ դաշնակիցները գրաւած էին պարտուած Օսմանեան Կայսրութեան մայրաքաղաքը: Մինչ մեծ պետութիւնները Փարիզ ժողով կը գումարէին աշխարհի քարտէսը վերագծելու համար, հայերն ու թուրքերը հաւասարապէս կը պահանջէին այդ քարտէսին մէկ մասը: Միջազգային դիւանագիտութիւնը, ԱՄՆի նախագահ Ուուորո Ուիլսոնի ինքնորոշման սկզբունքին շուրջըրորը դառնալով, հողային պահանջներն ու ժողովրդագրութիւնը զիրար կապած էր, ինչ որ հայերն ու թուրքերը կ'առաջնորդէր ամէն կարելի միջոցի գործադրութեան՝ իրենց թիւը բազմացնելու: Քաղաքական այս համագրին եւ կիներու ու մանուկներու խորհրդանշական ու գործառնական կարեւորութեան խաչաձեւումը ո՛չ միայն առեւանգուածները ազատագրելու, յետպատերազմեան ճիգ մը ստեղծած է, այլեւ բուռն պայքար՝ պատկանելիութեան շուրջ: Ազատագրումի ճիգը երբեմն յարձակողական էր, իսկ բռնաբարութեան գոհեր ու իսլամ հայրերու զաւակներ պաշտօնապէս կ'ընդգրկուէին հայ հաւաքականութեան նոր սահմաններուն մէջ: Ցոյց պիտի տանք, որ այս արարքները՝ յետ-ցեղասպանական գոհի հակազդեցութեան օրինակ ըլլալու կողքին, կը միտէին բնաջնջման արդիւնքները շրջելու, եւ միաժամանակ կը ներկայացնէին գիտակից ընտրութիւն մը՝ ազգային դեկլարութեան կողմէ, որ կը փորձէր վերակենդանացնել ազգը եւ պետականութիւնը:

Ազգային-կրօնական պատկանելիութեան կանոններու վերաձեւման այս վերլուծումը ապշեցուցիչ օրինակ մըն է, թէ ինչպէս, որոշ հանգամանքներու բերումով, հայրիշխանութիւնը կրնայ թուլցնել իր հիմնական խարիսխներէն մէկը՝ հայրութեան գերակայութիւնը մայրութեան նկատմամբ: Բայց ասիկա պայմանաւորուած չէ կիներու դերակատարութեամբ՝ խմբային պատկանելիութիւնը ճշդելու գործին մէջ: Ընդհակառակը, հազուադէպ էր, որ ազատագրումի ջանքերը ընտրութեան միջոց տային թիրախներուն՝ իրենց կեանքին ու մարմնին տիրութիւն

ընելու: Հայրիշխանական կանոններ շրջել է հեռու, անոնք կը վերարտադրեին հայրիշխանական նուիրապետութիւնը, անփոփոխ ձգելով հնօրեայ ենթադրութիւններ՝ կիներու բնոյթին, մշակոյթին եւ կարողականութեան մասին:

ԱՌԵԻԱՆԳՈՒՄԻ ՄԹՆՈԼՈՐՏ. ՀԱՅ ԿԻՆԵՐՆ ՈՒ ԻՐԵՆՑ
ԶԱԻԱԿՆԵՐԸ Ա. ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻՆ ԸՆԹԱՑՔԻՆ

Հայ բնակչութենէն ձերբազատելու կոչուած Օսմանեան պետութեան քաղաքականութիւնը կ'ընդգրկէր զանազան ռազմավարութիւններ, որոնք աղերս ունէին սեռի ու տարիքի հետ: Նպատակը հայութեան կործանումն ու ապագայ վերարտադրութեան կանխարգիլումն էր, ինչ որ հայ նկատուած իւրաքանչիւր անհատի սպանութիւնը չէր պահանջէր միայն, այլեւ՝ հայութիւնը փոխանցելու կարողութիւնը ունեցողներու կամ կրողներու ոչնչացումը: Ահա թէ ինչու, առաջին հանգրուանին, ընդհանուր (թէւ ոչ համընդհանուր) միտումը չափահաս այրերու ջարդն էր: Հնարաւոր էր ազգային-կրօնական ինքնութիւն փոխանցելու անատակ խումբերը սպանդէ գերծ կացուցանել եւ նոյնիսկ օգտագործել, ինչ որ իգական մարմիններու իւրացումը եւ երկսեռ մանուկներու սեփականացումը կը բացատրէ: Այս ռազմավարութիւնը, որ ժողովրդագրական ճարտարագիտութեան (demographic engineering) բազմաթիւ այլ ծրագիրներու պարագային բնակչութեան քանդումի սովորական միջոց մը եղած է, ո՛չ միայն պատերազմի, տեղահանութեան եւ ջարդերու պատճառած ամայացումը պիտի թերեւցնէր, այլեւ ցեղասպանական հոլովոյթին զանգուածային մասնակցութեան դրդապատճառ պիտի ընծայէր⁸: Հայկական գոյքի կողոպուտը եւ կիներու ու անչափահասներու գրեթէ անսահմանափակ մատչելիութիւնը պատերազմական ասար պիտի ըլլային: Մէկ խօսքով՝ ներքին եւ արտաքին քաղաքականութեան դարաւոր օգտապաշտական աւանդութեան հետեւելով, Երիտասարդ Թուրքերը պայմաններ ստեղծած էին՝ օսմանեան մահմետական ընտանիքներուն (թուրքեր, քիւրտեր, արաբներ, չերքէզներ, չեչէններ, գնչուներ եւ Պալքաններէն գաղթականներ) արտօնելու եւ բացայայտօրէն քաջալերելու, որպէսզի հայ (նուազ ծաւալով՝ այլ քրիստոնեայ խումբերէ, ինչպէս յոյներ եւ ասորիներ) կիներ եւ մանուկներ ընդգրկէին իրենց կազմին մէջ⁹: Այս երկու խմբաւորումները

օսմանցի վաւերական մահմետականներու պիտի վերածուէին՝ համապատասխան կերպարանափոխումէ ետք, դադրելով Երիտասարդ Թուրքերու վերջնական նպատակին՝ բնակչութեան համասեռութեան սպառնալիք ըլլալէ:

Այս ռազմավարութեան համակարգային բնոյթը պատշաճ ուսումնասիրութեան կը կարօտի տակաւին¹⁰, սակայն պետական միտումնաւոր քաղաքականութիւն մը ըլլալու լայն ապացոյցներ կան, յատկապէս՝ օսմանեան պետական գրագրութեան մէջ¹¹: «Հայերու Տեղահանութեան Ժամանակաւոր Օրէնք»ին համակարգումը ստանձնած Ներքին Գործոց Նախարարութեան շարք մը հրամանագրերը բացատրած են այրիացած կամ առանց ծնողքի մնացած երիտասարդ հայերու պարագային որդեգրուելիք ընթացակարգը: Զանազան գաւառներու յղուած Ներքին Գործոց նախարար Թալէաթ փաշայի 30 Ապրիլ 1916 թուակիր յուշագիրը, որուն պատճէնը Պատերազմի նախարար Էնվեր փաշային ուղարկուած է, այս երեւոյթին լուսանկարչական պատկեր մը կը ներկայացնէ¹².

«(1) Այն ընտանիքները, որոնք *kimsesiz* [տառացիօրէն՝ «մէկը չունեցող»] եւ *velisiz* [անծնող] դարձած են, որովհետեւ անոնց այրերը տեղահանուած են կամ ներկայիս օսմանեան բանակին մէջ կը ծառայեն, բաժնուելու (*tevzi*) [են] գիւղերու եւ քաղաքներու միջեւ, ուր օտարներ կամ հայեր չկան: Անոնց ապրուստի ծախսերը վճարուելու են Գաղթականներու Ֆոնտէն (*Muhacirin Tahsîsâtı*) եւ անոնք պէտք է յարմարին տեղական սովորութիւններուն (*âdat-i mahalliye ile îstînaslarına*):

(2) Երիտասարդ եւ այրիացած կիները ամուսնացուելու [են] դուրսը (*tezvîclerine*):

(3) Մինչեւ տասներկու տարեկան երեխաները բաժնուելու [են] *մէք* որբանոցներուն միջեւ:

(4) Եթէ որբանոցները բաւարար չըլլան այս գործին համար, անոնք յայտնի, ունեւոր (*sâhib-i hâl*) իսլամներու պէտք է յանձնուին, որպէսզի տեղական բարքերու եւ կենցաղի ընտելանան (*âdâb-ı mahalliye ile terbiye ve temsîllerine*):

(5) Եթէ նման յայտնի իսլամներու բաւարար թիւ չգտնուի, պէտք է ջանալ, որ անոնք բաժնուին գիւղացիներու միջեւ, վստահեցնելով, որ ամսական 30 դրուշ պիտի վճարուի Գաղթականներու Ֆոնտին կողմէ: Այս բոլոր գործարքներուն

[մանուկներ ստացող ընտանիքներու] ցուցակները պարբերաբար պետք է կեդրոն դրկուին»¹³:

Համապարփակ վերլուծում մը՝ մամուլի զեկոյցներու եւ յուշագրութիւններու օժանդակութեամբ, յստակ կը դարձնէ Երիտասարդ Թուրքերուն քաղաքականութեան հետեւանքով առեւանգումի մթնոլորտի մը ստեղծումը հայ կիներու եւ երեխաներու նկատմամբ: Այս քաղաքականութիւնը օսմանցի մահմետականներուն կը թոյլատրէր հայերու ներգրաւումը իրենց տուններուն, գործերուն, ազարակներուն եւ պետական հաստատութիւններուն մէջ: Հայերը տարբեր ձեւերով ապրած են այդ փորձառութիւնները՝ ըստ աշխարհագրական վայրի եւ բախտի: Ջարդերը աւելի զանգուածային եղած են Արեւմտեան Հայաստանի մէջ, ուր հայութիւնը կեդրոնացած էր պատերազմէն առաջ: Ցեղասպանական քաղաքականութիւնը սովորաբար աւելի ընտրովի էր դէպի արեւմուտք ու հարաւ՝ սեռի ու տարիքի հաշուով: Չափահաս այրերու ջարդին զուգահեռ, ընդհանուր միտումն էր կիներու, երեխաներու եւ ծեր այրերու տեղահանումը դէպի միջագետքեան անապատները, սովորաբար ոտքով կամ գնացքով:

Մանուկները յաճախ կ'անջատուէին իգական սեռի հարազատներէն, նոյնիսկ կարաւաններու մեկնումէն առաջ: Շատ աղջիկներ ու տղաներ շուտով կ'առնուէին տեղացի իսլամներու կամ կառավարական պաշտօնեաներու կողմէ եւ կը փոխանցուէին որոշակի տուններու, մզկիթներու, դպրոցներու կամ որբանոցներու: Ոմանք կ'իսլամացուէին, ուրիշներ տեղացի մահմետականներու ընտրութեան կը յանձնուէին (երբեմն՝ բժիշկի մը ներկայութեան), իսկ մնացեալները պարզապէս տարբեր տեղեր կը տարտղնուէին: Կարգ մը մայրեր իրենց զաւակները յանձնած են վստահելի դրացիներու, որոնք կը խոստանային զանոնք խնամել մինչեւ իրենց վերադարձը: Երիտասարդ կիները, ներառեալ դեռատի աղջիկներ եւ փոքրիկ երեխաներու նորապսակ մայրեր, սովորաբար կ'առեւանգուէին տեղահանութենէն առաջ: Որոշ կիներ նախաձեռնարկ եղած են մահմետական այր մը գտնելու, որպէսզի սեռային ծառայութիւն մատուցանէին՝ փոխան տեղահանութենէ պաշտպանութեան կամ անմիջական ազգականի մը ազատագրութեան¹⁴:

Տեղահանութեան շարասիւնները մահուան կարաւաններ դարձած են, պատճառ դառնալով շատ մը ծերերու եւ մանուկներու արագ շիջումին: Կիներ, աղջիկներ եւ մանուկներ սեռային բռնութեան եւ առեւանգումի ենթարկուած են¹⁵: Կարաւանները վերահսկող ոստիկանները յաճախ կը համակարգէին կիներ եւ երեխաներ որոնող տեղացիներու բանակատեղի խուժումը, կամ պարզապէս աչք կը գոցէին: Երբեմն տարագիրները իրենց գաւակները կը փոխանակէին դրամով կամ ուտելիքով, կամ ընտանիքի ուրիշ անդամներու պաշտպանութեան համար¹⁶: Բազմաթիւ երիտասարդ աղջիկներ եւ կիներ կը գերեվարուէին պոռնկութեան յանձնուելու կամ արեւելեան ստրկավաճառութեան մաս կազմելու համար: Այդ առեստուրը ուժեղացած է Յեղասպանութեան ընթացքին ու անկէ ետք՝ Արաբիա վաճառուած կիներու եւ երիտասարդ աղջիկներու պատճառով, նիւթ մը որուն ուսումնասիրութիւնը այս յօդուածէն դուրս է, բայց որ անհրաժեշտութիւն մը կը մնայ:

Առեւանգուած մանուկները սովորաբար մահմետական ընտանիքներու կը ծառայէին որպէս ստրուկներ՝ հողը մշակելու համար: Աւելի յաճախ, տղաքը կը դրուէին որբանոցներու եւ գինուորական վարժարաններու մէջ: Աղջիկներն ու կիները առհասարակ տուններու կը մտնէին որպէս աղախիններ, կենակիցներ կամ ամուսիններ: Որպէս օրէնք, ձուլումը կրօնափոխութեամբ, անուանափոխութեամբ եւ տիրական լեզուի (քրտերէն, թրքերէն, արաբերէն եւն.) գործածութեամբ կը սկսէր, իսկ հայերը ընդհանրապէս թոյլտուութիւն չունէին շփուելու այլ հայ կրօնափոխներու հետ, թէեւ գիտէնք, որ ասիկա յաճախ կը պատահէր, յատկապէս երբ աւելի քան մէկ հայ կ'ընդունուէր տան մը մէջ¹⁷:

Պոլսահայերը բաւական տարբեր պայմաններ դիմագրաւած են պատերազմի տարիներուն, ի բաղդատութիւն օսմանեան այլ տարածքներու մէջ ապրող հայերու: Մայրաքաղաքը միւս շրջաններուն պէս մեկուսացած չէր եւ կը գտնուէր եւրոպական պետութիւններու տեսադաշտին վրայ. այս հանգամանքը կանխարգիլած է կառավարութեան մտադրութիւնը՝ պոլսահայերու տեղահանութիւն, ջարդ, առեւանգում կամ ձուլում հրահանգելու¹⁸: Գաւառացի հայերու եւ պոլսահայերու շփումը կանխելու նպատակով, տեղահանուածներուն քաղաք մուտքը

արգիլուած էր: Նոյն ձեռով, Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը քաղաքացիական ծառայողներու եւ զինուորական սպաներու արգիլած էր Պոլիս բերել որեւէ հայ գերի, թերեւս բնակիչ եւրոպացիներու ուշադրութիւնը չգրաւելու համար¹⁹:

Ներքին Գործոց Նախարարութիւնը կազմակերպած էր Անատոլիոյ որբ երեխաներու - ոչ միայն հայ, այլեւ յոյն, քիւրտ, թուրք եւ այլք - փոխանցումը Պոլիս, որպէս միջոց օգտագործելով Իսլամ Կիներու Աշխատանքի Ընկերութիւնը (*Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslâmiyesi*), որ 1916ին հաստատուած էր Էնվեր փաշայի կողմէ՝ օսմանցի մահմետական կիներու աշխատանքային ասպարէզ մուտքը խրախուսելու նպատակով: Քանի որ որբերու թիւը - 16.000՝ պատերազմի առաջին տարին - Պոլսոյ որբանոցներու կարողութենէն անհամեմատ բարձր էր, Ընկերութիւնը աւելի մնայուն լուծում մը գտած էր. աղջիկները բաժնուած էին մահմետական տուններու, որոնք ընտրուած էին Ներքին Գործոց Նախարարութեան կողմէ, իսկ տղաքը յանձնուած էին գործարաններու, աշխատանոցներու, ազարակներու եւ փոքր խանութներու՝ Պոլսոյ եւ Անատոլիոյ մէջ²⁰: Թէեւ շատերուն հայ ըլլալը յայտնի էր, սակայն բոլորը մահմետական կ'ենթադրուէին՝ անկախաբար իրենց ազգային ծագումէն, այլապէս պարտաւոր էին կրօնափոխուիլ:

Ըստ թուրք պաշտօնական եւ ազգայնական պատմագրութեան պնդումին, ազգային պատկանելիութիւնը անտեսող ներգրաւումի այս քաղաքականութիւնը կը փաստէ օսմանեան պետութեան բարեսրտութիւնը՝ նոյնիսկ ոչ-մահմետականներու նկատմամբ: Հետեւաբար բացայայտ առեւանգումի քաղաքականութիւնը կը դիտուի որպէս «փրկարար» գործողութիւն²¹: Անկասկած, բազմաթիւ հայ մանուկներ ստոյգ մահէ ազատած են շնորհիւ այն մահմետական ընտանիքներուն կամ հաստատութիւններուն, որոնց փոխանցուած էին: Բայց անոնց վերապրումի նախապայմանը հայ ըլլալէ դադրիլ էր, ինչ որ մարդասիրութենէ տարբեր դրդապատճառ մը կը բացայայտէ: Պոլիս փոխանցուած ոեւէ որբ չէ յանձնուած մայրաքաղաքի մեծաթիւ բնիկ քրիստոնէայ թէ հրեայ ընտանիքներուն կամ քրիստոնէայ որբանոցներուն: Թէեւ շատ մահմետական օսմանցիներ, գթասրտութենէ մղուած, հայերը ընդունած եւ խնամքով վերաբերած են անոնց, այդուհանդերձ կեդրոնի հրահանգները եւ անոնց գործադրութիւնը՝ տեղւոյն վրայ

կը բացայայտեն քաղաքականություն մը, զոր կրնանք կոչել «առեւանգում՝ բնաջնջումի համար»: Այս գործընթացը համեմատելի է այն ձեւին, որով բնիկ ամերիկացի մանուկներու գիշերօթիկ դպրոցները զանոնք «քաղաքակիրթ» ամերիկացիներ դարձնելու կը ձգտէին²²:

Պատմական ի՞նչ նախադէպ ծառայած է այս քաղաքականութեան յղացումին, եւ ի՞նչը մղած է մահմետական բնակչութիւնը՝ զայն գործադրելու այնքան արդիւնաւետ կերպով: Այս հարցադրումները կարելոր էն, որովհետեւ անոնց պատասխանները կը լուսաբանեն հայոց վերաբերումը առեւանգեալներուն եւ անոնց շառաւիղներուն նկատմամբ:

Ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան Կայսրութեան բնակչութիւնը կազմակերպուած էր կրօնական հիմքով, գէթ մինչեւ կայսրութեան վախճանական շրջանը: Ասիկա շատ տարբեր էր հրեական Ողջակէզը սնող պատկերացումէն, որովհետեւ ««հայկականութիւնը» շատ աւելի նուազ անջնջելիօրէն դրոշմուած [էր] թուրքերուն վրայ, քան «հրեականութիւնը» խորապէս ցեղապաշտ նացիներուն վրայ»²³: Ողջակէզի ընթացքին, բնաջնջումի առաջին թիրախը յղի կամ փոքրիկ երեխայ ունեցող հրեայ կիներն էին: Բռնաբարումը պաշտօնապէս արգիլուած էր, իսկ տեղի ունենալու պարագային, հրեայ գոհերը սովորաբար կը սպաննուէին՝ «ցեղային ապականումը» կանխելու համար:

Ա. Աշխարհամարտի սկզբնաւորութեան, Իթթիհատի դեկլարները հետզհետէ արմատական դարձած էին եւ ցեղապաշտ լեզու կը գործածէին: Հայերը յաճախ կը կոչուէին «ուռեր», որոնք վիրահատութեան պահանջը կը դնէին, «արինաձուծեր», որոնք կը սնէին մահմետականներէն, կամ «մանրէներ՝ հայրենիքի մարմնին մէջ», զորս պէտք էր ի սպառ ջնջել²⁴: Այսուհանդերձ, նման բառապաշարի կիրարկումը արգելք չէ եղած այնպիսի քաղաքականութիւններու յղացումին ու գործադրումին, որոնք կը հիմնուէին այն ենթադրութեան վրայ, որ խմբաւորումներու միջեւ տարբերութիւնները բնածին ու անջնջելի չէին, այլ փոփոխելի: Հայ կիներու եւ երեխաներու արիւնը մահմետական ազգը ապականելու կարողութենէն զուրկ կը նկատուէր, որովհետեւ ներգործութիւն կամ հետեւանք չունէր: Ըստ քրիստոնեայ եւ մահմետական օսմանցիներու հայրագիծ եւ հայրաբնակ հասարակաց աւանդութեան, երեխան

ինքնաբերաբար հորենական ընտանիքին ու համայնքին կը պատկանէր: Ըստ Քարոլ Փէյթմանի՝ թրքական գիւղի մը մէջ վարած հետազոտական աշխատանքի տուեալներուն վրայ հիմնուած պնդումին, կիները բացարձակապէս որեւէ դեր չունին պտղաբերութեան մէջ: Ասիկա իսլամի ու քրիստոնէութեան բաժնեկցած հայրութեան տրամաբանութիւնը կ'արտայայտէ, ըստ որուն՝ հայրը միակ արարիչն է, ըստ միաձնական մտայնութեան: Կիները երեխային բնախօսական նպաստ մը կը բերեն, բայց բնաւ չի մտածուիր, թէ զայն կը յղանան²⁵: Արգանդը դատարկ ամանի մը (կամ դաշտի մը) կը վերածուի, որ զայն լեցնող հեղուկին (այսինքն՝ սերմին) կերպարանքն ու ձեւը կը ստանայ:

Օսմանեան պատմութեան բազմաթիւ օրինակներ կը փաստեն, թէ ինչպէ՛ս կիներն ու փոքր երեխաները վերածրագրաւորելի (reprogramable) կը նկատուէին, հետեւաբար թէ՛ արժէքաւոր եւ թէ՛ վտանգաւոր: Օսմանցիները որդեգրած էին իսլամական Հանաֆի մտածողութեան դպրոցին ուղղութիւնը, որ կը հիմնուի իրաւական հարցերու մասին կարծիքներու արտայայտութեան վրայ: Հանաֆի դպրոցը այս մտայնութիւնը կ'արտայայտէ՝ արտօնելով, որ մահմետականները ամուսնանային ոչ-մահմետական կիներու հետ, բայց արգիլելով ոչ-մահմետական այրերու ամուսնութիւնը մահմետական կիներու հետ²⁶: Կայսրութեան վեց դարերու տիրապետութեան ընթացքին, սուլթանները էթնիկ եւ կրօնական արտամուսնութիւն կնքած են: Բացառելով առաջին դարերու քանի մը դէպքեր, արքայական ռեւէ ամուսին ծագումով իսլամ կամ թուրք չէր: Թէեւ գրեթէ բոլոր սուլթաններուն մայրերը ծագումով քրիստոնէայ էին, կայսրութեան հպատակները երբեք չէին մտածեր տիրապետող ընտանիքին իսլամութիւնը հարցականի տակ առնել: Տրուած ըլլալով, որ իսլամական աւանդութիւնը օրինաւոր կը նկատէ այրի մը՝ ստրուկէ ունեցած զաւակը (ի տարբերութիւն եւրօ-ամերիկեան ապօրինութեան օրէնքներու), ստրկային կենակցութիւնը արքայական վերարտադրութեան նախասիրած միջոցներէն մէկը մնացած է²⁷: Մեռային զուգընկերութիւնը ոչ-մահմետական ստրուկներու հետ առաւելութիւն մըն էր, որովհետեւ ստրուկները տոհմային անցեալ չունէին, այսինքն՝ ընտանիք մը, որ իրաւունք ունենար խառնուելու արքայական ընտանիքի գործերուն եւ, թերեւս, օսմանեան քաղաքականութեան:

Հաւանաբար, սուլթանի մը դրդապատճառները շատ տարբեր չէին օսմանցի մահմետական այրերու պատճառներէն, որոնք հայ կին մը կ'ընտրէին կամ կ'առեւանգէին ամուսնական նպատակներով: Օժիտ վճարելէ խուսափելու կողքին, անոնք ձեռք կը բերէին կին մը, որ զրկուած էր իր ծննդեան ընտանիքի թանկագին աջակցութենէն: Որոշ աղբիւրներ կը հաւաստեն, որ հայ կիներու բարձր պահանջարկ եղած է, որովհետեւ տեղացի մահմետականներն ու քաղաքական գործիչները զանոնք աւելի գեղեցիկ, յառաջադէմ եւ կրթուած կը նկատէին, եւ նոյնիսկ՝ աւելի արեւմտականացած, քան մահմետական կիները²⁸: Հայազգի կին ունենալու ամէնէն գործնական պատճառը, սակայն, անվճար ու շահագործելի աշխատուժ ըլլալն էր, իսկ օսմանեան տունները վարժուած էին այդ փորձառութեան: Միջին եւ բարձր դասակարգի շատ ընտանիքներ՝ քրիստոնէայ թէ մահմետական, երեխաներ որդեգրած էին (*besleme* կամ *evlatlık*), սովորաբար՝ աղջիկներ, եւ մեծցուցած՝ տան ծառայ դարձնելու նպատակով: Որդեգիր աղջիկները որպէս անվճար աղախին կը ծառայէին տէրերու, որոնք իրենք զիրենք «բարեգործ» կը նկատէին, քանի որ կը կերակրէին, կը հիւրընկալէին եւ կը հագցնէին անձ մը, որ այլապէս մեռած պիտի ըլլար²⁹: Հաւանական է, որ Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին, հայեր առեւանգած (կամ «պաշտպանած/փրկած», ըստ այլ ընթերցումի) օսմանցի մահմետականները այս հոլովոյթը իմաստաւորած ըլլան իրենց սեփական մեծահոգութեան տեսանկիւնէն: Աւելի'ն. օսմանեան կառավարութիւնը խրախուսած է այս փոխանցումը՝ հայ որբ մը ընդունողներուն վճարելով կամ որբին մահացած ծնողներուն սեփականութիւնը մահմետական նոր ընտանիքին փոխանցելով³⁰:

Օսմանեան այլ հիմնարար սովորութիւն մը՝ *devshirmé* (մանկահաւաք), դասական օրինակ մըն է պետութեան խոր համոզումին՝ մանուկները ձուլելու կարողականութեան: Մանուկներու զինուորագրման այս համակարգին մէջ, օսմանցիները անչափահաս քրիստոնէայ երեխաներ կը հաւաքէին ու կ'իսլամացնէին եւ իսլամական աւանդութիւններու կը վարժեցնէին, մարզելով ու անդամագրելով զանոնք կայսերական հաստատութիւններու, ներառեալ՝ պալատին ու բանակին: Այս համակարգը ուղղուած էր կանխելու թուրք ազնուականութեան ստեղծումը, որ ենիչերիներու դասակարգին մրցակից կրնար

դառնալ: Այլ խօսքով, մանկահաւաքի համակարգը թէւ մահմետական բնակչութեան աճ չէր հետապնդէր, սակայն կ'աշխատէր ոչ-մահմետական երեխաներ մահմետական այրերու վերածել:

Թուրքերու ժամանումէն առաջ իսկ, (արքաներու թէ սովորական մարդոց կողմէ) առեւանգումը հինաւորց սովորութիւն մըն էր: Առեւանգումը իշխանութեան, արժեքի, առնականութեան եւ քաջութեան վերահաստատումն էր, որ դիմացինը թերաբժեւորելու յաւելեալ «յատկութիւն» մըն ալ ունէր. առեւանգեալները կը ստորնանային, իսկ անոնց ընտանիքները, համայնքները եւ ազգը կ'անպատուէին³¹: Աղջիկներու եւ կիներու «մանր» առեւանգումներուն սովորական նպատակը սեռային յարաբերութիւնն ու ամուսնութիւնն էին, մինչ տղաքը մեծաւ մասամբ կ'առեւանգուէին՝ հնարաւոր ապստամբ հրոսախումբերու մաս դարձնելու համար, ինչպէս որ ներկայիս տեղի կ'ունենայ փրիկեան ու ասիական երկիրներու մէջ՝ այսպէս կոչուած «երեխայ զինուոր»ի հասկացողութեան անունին տակ: Այս վերջին սովորութեան հետեւանքով, ԺԶ. դարէն օսմանեան պետութիւնը առեւանգումի ոճիրին որպէս պատիժ աւելցուցած էր նաեւ ամորձատումը³²: Այսուամենայնիւ, նոյնինքն սուլթանները առեւանգումով կը զբաղէին, իսկ անոնց «հերոսական» առեւանգումները, երբ թշնամի առաջնորդի մը կիներ կամ զաւակները կը գերեվարուէին, գերագոյն յաղթանակ կը նկատուէին, ինչ որ օրինական կը դարձնէր ռազմագերիներու առումը օսմանեան զինուորներու կողմէ:

Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ հայ կիներու եւ մանուկներու վերաբերող Ներքին Գործոց Նախարարութեան հրամանագրերը տեղական իշխանութիւններուն հասնելէ առաջ, թէ՛ դահիճները, թէ՛ զոհերը արդէն գիտէին, որ երկար ճամբորդութիւնը դէպի հարաւ բազում բռնաբարումներ եւ առեւանգումներ պիտի ենթադրէր: Ամէն ոք պիտի վերյիշէր համիտեան ջարդերը, որոնց ընթացքին տղամարդիկ սպաննուած էին, կալուածներ կողոպտուած, եւ կիներ ու մանուկներ՝ առեւանգուած: Այնուհետեւ, ֆրանսացի եւ բրիտանացի հիւպատոսներուն յարաճուն ճնշումին պատճառով, պետութիւնը՝ հետաքննական յանձնախումբ մը դրկած էր զաւառները՝ մահմետական տունները գտնուող քրիստոնէայ գերիներու շուրջ

պրպտումներ ընելու: Յանձնախումբին ատենապետը՝ Ապտիլլահ փաշա, եզրակացուցած էր, որ Արիֆ էֆենտի՝ տեղական քիւրտ ղեկավար եւ ջարդերու ու առեւանգումներու ազդեցիկ կազմակերպող, պետք է արքայութիւնը «յօրինակ նման այլոց»: Օսմանեան կառավարութիւնը, սակայն, մերժած էր զայն արքայութիւն եւ, փոխարէնը, թելադրած՝ Ապտիլլահ փաշային, որ «ինքզինքը ժամանակաւորապէս Մոսուլ տեղաւորէր»³³: Առեւանգեալներէն միայն աննշան մաս մը ազատած էր: Օտարականներու «միջամտութիւն»ը անօգուտ եղած էր, որովհետեւ սուլթանը բացարձակ ղեկավարը մնացած էր ազդեցիկ պետութեան մը, որ կարելորութիւն կը ներկայացնէր եւրոպական պետութիւններու համար:

Ա. Աշխարհամարտի աւարտին, սակայն, պարտուած Օսմանեան Պետութեան վիճակը շատ տարբեր էր: Մայիս 1918ին դաշնակիցները ազդարարած էին Բարձրագոյն Դրան, թէ օսմանեան կառավարութիւնը պատասխանատու պիտի նկատուէր ջարդերուն եւ *«Թուրքիոյ կողմէ գործուած նոր ոճիրներուն»*³⁴: Երիտասարդ Թուրք ղեկավարները երկրէն փախուստ կու տային 1 Նոյեմբեր 1918ին, իսկ նոր կառավարութիւնը կը հրամայէր, որ բոլոր «քրիստոնէայ աղջիկներն ու երեխաները, որոնք բռնի ուժով (*cebren*) պահուած էին մահմետական տուններու մէջ, ազատ արձակուին եւ վերադարձուին իրենց հարազատներուն»³⁵: Ինն օր ետք ստորագրուած զինադադարին պայմանները թեթեւցնելու յոյսով, հրամանը կ'ազդարարէր, որ գերեզմանները *«դէմ [է] մեր հայրենիքի հիմքերուն եւ կը խախտէ մեր Մահմանադրութիւնը [1876ի *Kânûn-ı Esâsî*'], որ բոլորին կ'ընծայէ անձնական ազատութիւն, անկախաբար կրօնքէ եւ աղանդէ»*: Գերիները վերադարձնելու մերժումները, կը շարունակէր փաստաթուղթը, *«կրնան առաջնորդել մեղադրանքներու՝ օսմանցիներուն դէմ: Հետեւաբար, սսիկա նորէն չի կրնար պատահիլ եւ պետք է կանգ առնէ անմիջապէս»*³⁶:

Զինադադարին ստորագրութիւնը՝ օսմանեան պարտութիւնը հաստատելով, քաղաքական նոր մթնոլորտի մը ազդանշանը դարձած էր, ուր առեւանգեալները կրնային ազատագրուիլ կամ իրենք-զիրենք ազատել: Օսմանեան ռազմագերիները ազատ արձակելու դրոյթը համընդհանուր մեկնաբանութեան

կ'ենթարկուէր՝ յօգուտ իսլամացած կիներու եւ մանուկներու: Տեղահանուած հայերը իրաւունք կը ստանային իրենց բնակավայրերը վերադառնալու: Դաշնակիցները շուտով կը գրաւէին Պոլիսն ու Անատոլիոյ որոշ շրջաններ: Պոլսոյ հայոց պատրիարքը՝ Զաւէն արք. Տէր Եղիայեան, Փետրուար 1919ին արքայութեան կը վերադառնար եւ հայկական *միլլէթ*ը ղեկավարելու իր պարտականութիւններուն գլուխը կ'անցներ: Ազգային Ժողովը, որ համայնքային խնդիրները վերահսկած էր 1860ականներէն, իր գործունէութեան կը վերսկսէր: Պատրիարքին ստանձնած առաջին պարտականութիւններէն մէկը իսլամացած հայերու ազատագրումն էր: Ան նիւթական միջոցներ, անձնակազմ, ընթացակարգ եւ քաղաքականութիւն պէտք է յառաջացներ՝ ազատագրութեան գործողութիւնը վարելու համար:

ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԹՆՈԼՈ՞ՐՏ. ՈՐԲԱՀԱԻԱՔԸ ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Մահմետական տուներու եւ որբանոցներու մէջ բռնի պահուող մանուկներ եւ կիներ գտնելու, ազատագրելու եւ ազգային կեանքի վերադարձնելու արշաւները «որբահաւաք» անունով ծանօթ դարձան: «Որբ» եզրոյթը ո՛չ միայն մէկ կամ երկու ծնողներէ զուրկ մանուկներու կը վերաբերէր, այլեւ այն կիներուն, որոնց ընտանիքը վերապրող արական անդամներէ զուրկ էր: Տարիքէն կամ սեռէն աւելի, որբութիւնը արական հարազատի մը չգոյութիւնը կ'ենթադրէր, ուստի թրքերէն համարժեքները *bi-kes*, *kimsesiz*, կամ *sahipsiz* (անպաշտպան, չպահանջուած կամ մոռցուած) էին, որոնց պէտք էր աւելցնել *yetim* (հայրազուրկ որբ) եւ *öksüz* (մայրազուրկ որբ) եզրոյթները:

Թէեւ որբահաւաքը Պոլսոյ մէջ սկսած է Մուտրոսի զինադադարէն ետք, սակայն Սինայի, Պաղեստինի, Սուրիոյ եւ Իրաքի մէջ, արդէն ծայր առած էր 1917ի վերջաւորութեան՝ բրիտանացիներու ժամանումէն ետք³⁷: Պոլսոյ մէջ, Պատրիարքարանը կը ստեղծէր եւ նիւթապէս կը հովանաւորէր Որբահաւաք Մարմին մը, որուն մաս կը կազմէին վերակացու մը (Առաքել Չազըրեան, որ Փարիզ ուսանած քիմիագիտութեան դասախօս էր Պոլսոյ Համալսարանը) եւ չորս երիտասարդներ, որոնք Պատրիարքին անձամբ ծանօթ էին ու անոր վստահութիւնը կը վայելէին³⁸: Քանի մը աղջիկներ ու կիներ ալ գործի անցած էին՝ մահմետական վայրեր աւելի դիւրաւ մուտք գործելու համար³⁹:

Բրիտանական դեսպանատունը իւրաքանչիւր որբախոյզի յանձնած էր դաշնակից ոստիկանութեան ուղղուած նամակ մը, որ անոր օժանդակութիւնը կը հայցէր ի պահանջեալ հարկին: Բրիտանացիները նաեւ բռնագրաւած էին թուրք փաշաներու նախկին բնակարաններ՝ ազատեալներուն ապաստան տալու համար: Բնիկ պոլսահայ կիներու կողմէ հիմնուած ու ղեկավարուած Հայ Կարմիր Խաչը օթեւաններուն մեծ մասին գործունէութիւնը կը վերահսկէր: Ըստ Զաւէն Պատրիարքի յուշերուն, մինչեւ 1922ի վերջաւորութեան, որբախոյզները հինգ հազար առեւանգուածներէն շուրջ երեք հազարը գտած էին Պոլսոյ մէջ⁴⁰:

Մերի դաշնագիրը որբահաւաքին աւելի զարկ կու տար: Ան ո՛չ միայն 1914-1918ի բոլոր իսլամացումները չեղեալ կը համարէր, այլեւ օսմանեան կառավարութենէն կը պահանջէր օժանդակել խնդրոյ առարկայ անձերը գտնելու եւ իրենց բնիկ համայնքներուն վերադարձնելու բոլոր ջանքերուն: Նորակազմ Ազգերու Ընկերութիւնն ալ կ'ընդգրկուէր պատերազմի փոթորիկէն զարնուած միջին արեւելեան ընտանիքները միացնելու ճիգերուն⁴¹: 1922էն սկսեալ, Ազգերու Ընկերութեան Միջին Արեւելքի Կիներու եւ Մանուկներու Պաշտպանութեան Հետաքննական Յանձնախումբը ազատագրութեան գործողութիւններ կը կատարէր Պոլսոյ ու Հալէպի մէջ եւ օթեւաններ կը բանար. 1922-1926ին չորս հազար չափահասներ եւ չորս հազար մանուկներ ազատագրեալուած են, մեծաւ մասամբ՝ հայեր⁴²:

Մուտրոսի զինադադարին եւ Պոլսոյ գրաւումին յաջորդող առաջին ամիսներուն յատկապէս, օսմանեան կառավարութիւնը որբահաւաքին աջակից կ'ըլլար⁴³: Գաւառ ուղարկուած հրահանգներ կը զգուշացնէին, որ հայեր պահող անձերը պէտք է զանոնք իշխանութիւններուն յանձնէին մէկ շաբթուան միջոցին, իսկ զանոնք թաքցնողները խստիւ պիտի պատժուէին: Հայերը կրնային յանձնուիլ եկեղեցական իշխանութեան կամ, անոր բացակայութեան պարագային, տեղական ոստիկանատան⁴⁴: Այս ազդարարութիւնները դրական արձագանգ գտած էին. Զինադադարին յաջորդող ամիսներուն կարգ մը թուրք կամ մահմետական ընտանիքներ կամովին իրենց մօտ գտնուած հայերը Պատրիարքարանին յանձնած են⁴⁵:

Սակայն, կառավարությունը իր աջակցությունը նուազեցուցած է 1919ի ընթացքին, երբեմն բացայայտորեն թշնամական կեցուածք որդեգրելով: Շատ մը հայերու ազատագրումը այժմ բռնի միջոցներով տեղի կ'ունենար, ինչ որ քաղաքական փոփոխական պայմաններու թէ՛ հակադրեցութիւն եւ թէ՛ նշան էր: Դաշնակիցները սիրաշահելու ուղղուած սուլթան Մեհմետ Վահտէթիինի հակա-իթթիհատական քաղաքականութիւնը իր վստահելիութիւնը կը կորսնցնէր, երբ Մայիս 1919ին յոյները արեւելեան Փոքր Ասիան կը գրաւէին: Թուրք ազգայնական շարժումը, որ աճած էր զինադադարէն ետք Անատոլիոյ մէջ, այժմ կազմակերպուած էր Մուսթաֆա Քեմալի առաջնորդութեամբ եւ հետզհետէ աւելի հակահայ եւ հակայոյն բնոյթ կը ստանար: Արդէն Փետրուար 1919ին «մահմետական» որբերու վերստացումը եւ հայացումը սկսած էր մտահոգել մահմետական բնակչութիւնն ու կառավարութիւնը⁴⁶:

Որբախոյզները այլազան աղբիւրներէ ծանօթ էին հայ որբերու տեղադրութեան: Առաքել Չազըրեան կարողացած էր Պոլսոյ Իսլամ Կիներու Աշխատանքի Ընկերութեան (*Kadınları Çalıştırma Cemiyeti İslâmiyesi*) տոմարները ձեռք ձգել եւ իսլամացած մանուկներուն անունները գտնել, քանի որ անոնց ծնողներուն հայկական անունները տակաւին տեսանելի էին, թէեւ մասնակիօրէն ջնջուած ու թրքական անուններով ծածկուած⁴⁷: Այլ որբեր գտնուած էին դրացիներու եւ ազգականներու տեղեկատուութեան շնորհիւ, մինչ ազատագրուած հայերը յաճախ տեղեկութիւններ կը հայթայթէին ուրիշ գերիներու մասին⁴⁸: Յաճախ, իսլամացած հայերը՝ իմանալով որբահաւաքի մասին, քաջութիւնն ու միջոցները կը գտնէին ամենամօտ օթեւանը ապաստանելու: Երբեմն որբախոյզները յոյն մանուկներու կը հանդիպէին ու կը վերադարձնէին Յունաց Պատրիարքարան, որ նմանօրինակ գործողութիւններու ձեռնարկած էր՝ իսլամացած յոյն ուղղափառ որբեր յայտնաբերելու համար⁴⁹:

Յոյն եւ հայ ազատագրութեան ճիգերուն խորապէս ցնցիչ երեւոյթներէն մէկը կարգ մը անձերու ազատագրուելու մերժումն էր: Բազմաթիւ «գերիներ» իրենց տեղը կ'ուզէին մնալ⁵⁰:

Վկայութիւններ, յուշագրութիւններ ու բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցներ, ինչպէս եւ Մարտ 1919ի տեղեկագիր մը, որ պատրաստուած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան

համար, կ'օգնեն հասկնալ, թէ ինչո՞ւ որոշ կիներ եւ մանուկներ դեմ եղած են վերահայացման⁵¹: Առեւանգումը, կուսութեան կորուստը, չարաշահումը թշնամիի ձեռքին կամ թշնամիէ զուակ ունենալը այնպիսի խոր դժբախտութիւններ կը սեպուէին, որ բազմաթիւ ամուսնացած կիներ իրենց յարաբերաբար հանդուրժելի պայմանները չէին ուզեր լքել բնիկ համայնքին մէջ ստոյգ խարանդուով ապրուելիք կեանքի մը փոխարէն⁵²: Իսլամացածները, եթէ այդ քայլին դիմած էին նոյնիսկ զենքի պարտադրանքով եւ նոյնիսկ այր ըլլալով հանդերձ, տեսած էին, թէ ինչպէս իրենց անունը սեւցած էր⁵³: Ոմանք կ'ենթադրէին, որ հայերը պիտի մերժէին իրենց «իսլամ» զուակները, զորս չէին ուզեր լքել: Շատերը գիտէին, որ ընտանիք մնացած չէր, որուն ծոցը վերադառնային, իսկ ուրիշ շատեր գնուած կամ փրկուած էին ոստիկաններէն «խաղաղ մահմետականներու կողմէ, որոնք յարաբերաբար հանդուրժելի կեանք մը ապահոված էին անոնց» եւ որուն համար կիները երախտապարտ կը մնային⁵⁴: Ոմանք կը սիրէին իրենց ամուսինները եւ փոխադարձաբար սիրուած էին⁵⁵: Կարգ մը կիներ, որոնք անբախտ ամուսնութիւններ կնքած էին պատերազմէն առաջ, թերեւս իրենց նոր կեանքը բարելաւում նկատած ըլլան, իսկ առեւանգումը՝ իրենց կնոջական վիճակին բարելաւում⁵⁶:

Վերադառնալու առաւել եւս անտրամադիր էին մանուկները, իսկ անչափահաս բազմաթիւ վերադարձողներ ետ կը փախչէին: Ազատագրութեան պահուն անոնք արդէն չորս կամ հինգ տարի անցուցած էին իրենց «նոր» տուներուն կամ հաստատութիւններուն մէջ, իսկ շատեր ուրիշ կեանք չէին ճանչնար: Որբահաւաքը առեւանգումի կը նմանէր այն պարագաներուն յատկապէս, երբ մանուկը ներդաշնակօրէն ձուլուած էր ընտանիքի մը մէջ: Որոշ պարագաներու մանուկները պարզապէս իրենց հայութիւնը ընդունելէ շատ կը վախնային⁵⁷:

Պատրիարքարանը եւ օսմանեան կառավարութիւնը իրարմէ տարբեր քաղաքականութիւններ ունէին վերադառնալ մերժող առեւանգեալներուն հանդէպ: Առհասարակ, հայերը համակարծիք էին, որ բոլոր հայ մանուկները ազգին ծոցը վերադառնային, անկախաբար իրենց ցանկութենէն կամ հաւատացեալ մահմետական եղած ըլլալ պնդելէն: Օսմանեան կանոնները այս քաղաքականութեան կը սատարէին, հրահանգելով որ մինչեւ

քսան տարեկան բոլոր նախկին հայերը, անկախաբար իրենց կեցուածքէն, կը նկատուէին բռնութեամբ իսլամացածներ, ինչ որ ինքնաբերաբար չեղեալ կը նկատուէր անոնց կրօնափոխութիւնը⁵⁸:

Հեղինակութեան երկու կեդրոնները տարամիտումի մէջ էին, երբ խնդիրը կու գար քսան տարեկանէն վեր անձերու: Օսմանեան կառավարութիւնը հրահանգած էր, որ այդպիսի անձեր իրաւունք ունենային իրենց յարմար դատած լաւագոյն ընտրութիւնը կատարելու: Գլխաւոր հարցը ամուսնացած կիներն էին. զաւառներուն յղուած 28 Նոյեմբեր 1918 թուակիր հրահանգը կը պնդէր, որ «սահմանադրութիւնը կը հրահանգէ խղճի ազատութիւնը» եւ որ քսան տարեկանէն վեր ամուսնացեալ կիներ ազատ էին վերահայանալու, որուն պարագային անոնց իսլամացումն ու մահմետական ամուսնութիւնը չեղեալ պիտի համարուէին: Եթէ ուզէին իրենց բնիկ կրօնքին վերադառնալ առանց ամուսնալուծուելու, դատարան պէտք է դիմէին⁵⁹: Մինչեւ քսան տարեկան ամուսնացեալ կիներուն կրօնափոխութիւնը թէեւ անվաւեր կը նկատուէր, սակայն անոնք չէին պարտադրուէր վերահայանալու եւ ամուսնալուծուելու - անոնց պարագան, կը յայտարարէր կառավարութիւնը - պիտի որոշուէր դատարանին մէջ, անոնց բնիկ ընտանիքի անդամներու (եթէ կային), եկեղեցական իշխանութիւններու, քրիստոնեայ միսիոնարներու (կամ այլ արեւմուտքիներու) եւ օսմանցի պաշտօնատարներու ներկայութեան⁶⁰:

Պատրիարքարանը տարբեր դիրքորոշում որդեգրած էր, պնդելով, որ անկախաբար տարիքէ, ընտրութենէ, ամուսնական կարգավիճակէ կամ ինքնաբնութագրումէ, ամէն նախկին հայ պէտք է ետ պահանջուէր, իսկ փախչելու պարագային՝ բանտարկուէր⁶¹: Կարելոր է դիտել տալ, որ որբահաւաքին ո՛չ բոլոր մասնակցողները այս տեսակետին համաձայն էին: Ոմանք, ինչպէս Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահ Աւետիս Ահարոնեանը, կը մտածէին, որ այն կիները որոնք կ'ապրէին համեմատաբար տանելի մահմետականներու հետ, զաւակ ունէին եւ իրենց ապրելակերպին վարժուած էին, իրենց տեղը պէտք է մնային: Ահարոնեան չէր հաւատար, որ այն կիները, որոնք հանգիստ կեանք ունէին մահմետական տուններու մէջ, պիտի կարենային յաջողութեամբ վերահամարկուիլ հայութեան մէջ: Ան կ'ընդգծէր, որ հայերը ճիգ պէտք չէ խնայէին

«վայրագ ցեղեր»-ու ձեռքը տառապող իւրաքանչիւր հայ աղջիկ եւ կին ազատագրելու, բայց կը զգուշացնէր, որ եթէ կին մը նոր մահմետական ընտանիքը ընտրէր, անոր ազատագրումը բռնի միջոցներով՝ ընդդէմ ամուսնոյն ցանկութեան, պիտի գրգռէր «վայրագ ցեղեր»ը, որոնք վաղուան Հայաստանի դրացիները պիտի ըլլային⁶²:

Զարուհի Պահրիի պէս ուրիշներ ալ կը համարէին, որ անհատական երջանկութեան նկատումները երբեմն անձնական ցանկութեան յարգանքը կը պարտադրէին: Պահրի բնիկ պոլսահայ էր՝ Զարուհի Գալէմքեարեանի նման, ու Զինադադարի շրջանին շատ աշխուժ դերակատարութիւն ունեցած է որպէս որբանոցի վարիչ, յօդուածագիր եւ Հայ Կարմիր Խաչի աշխատող, որուն հիմնադիրներէն մէկն էր: Զաւէն Պատրիարքի՝ անձնական խնդրանքով, ան ստանձնած էր իր տան դիմացը՝ Շիշլիի մէջ գտնուող Չէզոք Տան որբանոցի մը տնօրէնութիւնը, ուր կիներ եւ մանուկներ կը պատսպարուէին մինչեւ որ անոնց իսկական ինքնութիւնը պարզուէր:

Իր յուշերուն մէջ, Պահրի չափաւոր քննադատութեամբ հանդէս եկած է, նշելով, որ Պատրիարքը բնաւ համակրանք չէր ցուցաբերած այն ազատագրուած կիներուն հանդէպ, որոնք կ'ուզէին վերադառնալ առեւանգուելէ ետք մտած տուները: Պահրի՝ խիստ քննիչ մը, որ մէկէ աւելի անգամներ օրերով իրենց հայութիւնը ժխտած երեխաներու եւ կիներու հայկական ինքնութիւնը երեւան բերած է, գէթ երկու պարագաներու Պատրիարքէն խնդրած էր, որ այսպիսի կիներ ազատ ձգէր: Առաջին դէպքին, Պատրիարքը, կասկածելով, որ Պահրի կրնար օժանդակել ոմն Ադանի Գազազեանի փախուստին (որ արդէն երկիցս փորձած էր փախչիլ), հրահանգած էր, որ Ադանի մտային հիւանդ յայտարարուէր եւ Ս. Փրկիչ ազգային հիւանդանոցը տեղաւորուէր: Արդարեւ, Ադանի, որուն միակ ախտը ամուսինին ու զաւակին կարօտն էր, հիւանդութեան որեւէ նշան չունէր: Պահրի անոր զաւակը սահմանած էր որպէս «իրաւ թուրք» ու աւելցուցած. «[Բ]այց իր արիւնէն է եւ իր զաւակն է վերջապէս»⁶³: Երկրորդ պարագային, երիտասարդ հայուհի մը երջանիկ ամուսնութիւն մը կնքած էր պարսիկի մը հետ, որ զայն փրկած էր տեղահանութեան ժամանակ: Մինչ Ազգային Ժողովի պաշտօնեաներ արգիլած էին որ կինը վերադառնար իր

ամուսինին քով, Պահրի դառնութեամբ նշած է, որ նոյն ժամանակ անոր ամուսինին նոյնպէս պարսիկ եղբայրը ձեռնարկած էր ամուսնանալու պոլսահայ աղջկան մը հետ, ազատօրէն եւ երկու կողմերու ամբողջական հաւանութեամբ⁶⁴: Զաւէն Պատրիարքի յուշերը մանրամասնօրէն կ'անդրադառնան Չէզոք Տան, բայց լուռ կը մնան մահմետականներու մէջ մնալ նախընտրած որբերու եւ կիներու մասին:

Նման դէպքեր, ինչպէս եւ բազմաթիւ բողոքներ, թէ որբահաւաքները իսկական մահմետականներ կը վերահայացնէին՝ թիւրիմացութեամբ կամ դիտումնաւոր կերպով, անհանգստացնող բնոյթ ունէին թուրք պաշտօնատարներու եւ հանրութեան համար: Մէկ խմբաւորումէն միւսը փոխանցուելով, կիներ ու մանուկներ կը յայտնուէին բուռն վիճաբանութիւններու կիզակէտին, թէ ո՞վ էր առեւանգողը⁶⁵: Թուրքերը կը մեղադրէին հայերը որպէս նորածիններու գողեր *«որոնք իրենց պատերազմական ժամանակի կորուստները կը յուսային համալրել մահմետական աւագանէն»*⁶⁶: Կառավարամետ թրքական թերթեր կը պնդէին, թէ հայերը մահմետական մանուկներուն ծեծ կը սպառնային, որպէսզի «ընդունէին» իրենց հայկական ծագումը⁶⁷: Հայ մամուլը կը հակադարձէր՝ թուրք մամուլը ամբաստանելով ցեղասպան մտայնութեան պահպանումով, երբ զոհերը կը մեղադրուէին դահիճներու յանցանքներուն համար: *Տողովուրդի Չայնքի* խմբագիր Տիգրան Զաւէն այսպէս կ'եզրափակէր իր յօդուածը այս նիւթին մասին. *«Իրաւ է թէ միամտութիւն է խօսիլ գոյներու վրայ կոյրի մը, ձայներու վրայ խուլի մը եւ խղճի վրայ ջարդարարի մը»*⁶⁸:

Մանուկներու բուն պատկանելիութեան վերասահմանումին ի խնդիր քաղաքական մրցակցութիւնը մինչեւ ուշ ԺԹ. դար հասնող պատմութիւն մը ունի Օսմանեան Կայսրութեան մէջ: Թէեւ իրենք զիրենք ազգ համարող հաւաքականութիւնները մանուկներուն խորհրդանշական հզօր դեր վերագրած են, ուշ Օսմանեան Կայսրութեան պայքարը «ոչ ոքի երեխաներուն» մասին նաեւ փլուզուող կայսրութեան ժողովրդագրական մտահոգութիւնները կ'արտայայտէր: Արագօրէն արդիականացող Պոլսոյ քաղաքային փոփոխական հիւսքին հետ միասին, այս մտահոգութիւնները մրցակցութեան առաջնորդած են պետութիւնը, ոչ-մահմետական՝ աշխարհական ու կրօնական ղեկավարները եւ միսիոնարները՝

գտածոյ եւ լքուած երեխաներու «սեփականացման» համար⁶⁹: Մինչ կեդրոնական պետութիւնն ու քաղաքապետութիւնը կ'ենթադրէին, որ բոլոր գտածոյ երեխաները մահմետական էին, ոչ-մահմետական ղեկավարները կ'առարկէին, թէ առնուազն անոնք, որոնք կը լքուէին եկեղեցիներու եւ սինակոկներու առջեւ, պէտք է ընդունուէին համապատասխան համայնքին կողմէ: Կաթողիկէ միսիոնարներու ստանձնած աշխուժ դերը՝ գտնուած մանուկներու խնամքին մէջ, յունաց եւ հայոց պատրիարքարանները ահագանգի մատնած էր, որովհետեւ միսիոնարները, որոնց թոյլատրուած չէր մահմետականներու կրօնափոխութիւնը, կը շարունակէին քրիստոնէայ երեխաներ ընդունիլ ու կաթողիկէ դարձնել:

Յետպատերազմեան Պոլսոյ մէջ, հակընդդէմ կողմերու պայքարը այնքան սուր էր, որ բրիտանական գրաւման ուժերու միջամտութեամբ «Չէզոք Տուն»-եր բացուած էին՝ մանուկներու կամ կիներու տուեալ խումբի մը պատկանելիութիւնը ճշդելու համար: Պոլսոյ Չէզոք Տունը (թրքերէն՝ *Bitarafhane*) հաստատուած էր Շիշլի, Հայ Կարմիր Խաչի վերոյիշեալ մայրանոցին մօտ: Թուրքէ մը, հայէ մը եւ ամերիկացի տնօրէնուհիէ մը բաղկացած յանձնախումբ մը կը վարէր զայն: Մահմետական ինքնութեան պնդում ընող մանուկներ եւ երիտասարդ կիներ, որոնք իրենց հայկական ինքնութիւնը թաքցնելու կասկածի տակ էին՝ իսլամական վրէժխնդրութենէ վախի կամ պարզապէս ուղեղալուացքի հետեւանքով, հոն կը մեկուսացուէին իրենց մահմետական ընտանիքներէն: Անոնք, քանի մը շաբաթ հայերով շրջապատուած ապրելէ ետք, իրենց հայ ըլլալը մեծաւ մասամբ կ'ընդունէին⁷⁰: Այս գործընթացին միջոցին, թուրք տնօրէնը հրաժարած է որպէս բողոքի նշան, այն պնդումով, որ թուրք մահմետական մանուկները հայացումի կ'ենթարկուէին:

Առկայ փաստերը ցոյց կու տան, որ որբահաւաքը գիտակից եւ տարածուն հայացման քաղաքականութիւն կիրարկած չէ, իսկ որոշ սխալներ ճշգրտուած են՝ մանուկներու կամ կիներու իրենց ընտանիքներուն վերադարձով⁷¹: Սրբագրութիւնները ո՛չ միայն կը միտէին թիրիմացութիւններ ճշդելու, այլեւ ցոյց կու տային ազգային իշխանութիւններուն զգուշութիւնը թուրք ծրագիրներու նկատմամբ, որոնք, անոնց կարծիքով, ուղղուած էին հայերը որպէս թուրք երեխաներու առեւանգողներ ներկայացնելու յաջս գրաւման ուժերուն եւ Ազգերու Ընկերութեան: Մարտ 1922ի

ներքին տեղեկագրի մը մէջ, Առաքել Չազրրեան դիտել տուած էր Պատրիարքին, որ եթէ թուրք մէկ երեխայ իսկ գտնուէր հայկական որբանոցի մը մէջ, թուրքերը մեծ գայթակղութիւն պիտի սարքէին: Ան խորհուրդ տուած էր, որ հայկական որբանոցները արձակէին այն սակաւ մանուկները, որոնք կը պնդէին թուրք ըլլալու մասին:

Յայտնի չէ, թէ այս արձակումը իրօք տեղի ունեցած է⁷²:

Թէեւ հայացումը ընդհանուր քաղաքականութիւն չէր, որբախոյզները կարկինը շատ լայն բացած էին անձի մը հայութիւնը գնահատելու համար: Եթէ ենթական չէր բողոքեր եւ չէր պահանջուէր ոեւէ մէկու կողմէ, ան հայ կը համարուէր, նախկին լեզուն, ընտանիքը կամ վայրը յիշէր թէ ոչ: Զարուհի Պահրի պատմած է, թէ ինչպէս ոմն Զեքիյէ՝ ինքզինք որպէս հայ ներկայացուցած կին մը, դիւրաւ օթեւան գտած էր հայկական որբանոցներու մէջ, թէեւ ո՛չ հայերէն գիտէր եւ ո՛չ ալ հայու կը նմանէր⁷³: Աղաւնի Գազազեանի մահմետական ամուսինը Զեքիյէն վարձած էր, որպէսզի ապաստարանը մտնելով իր կինը համոզէր վերադառնալու մասին:

Որքի մը հայ ըլլալու հնարաւորութեան մշտապէս կողմնակից ըլլալէ զատ, իշխանութիւնները երբեմն բռնի խոստովանութիւններ կը կորզէին (ճշմարիտ կամ թերեւս կեղծ) եւ մերթ մահմետական երեխաներ կը հայացնէին կամ կ'անտեսէին, երբ ուրիշներ նման բան ընէին⁷⁴: Ամերիկահայ գրագէտ Արամ Հայկազ (1901-1986), որ այդ ժամանակ պատանի մըն էր «Էսսեան» որբանոցին մէջ, իր յուշերուն մէջ պատմած է տասը տարեկան մանուկի մը մասին որ, ի տարբերութիւն շատերու, իր հայութիւնը չէր ընդունէր եւ որբանոցը որոշ ժամանակ անցընելէ ետք, նոյնիսկ սպառնալիքներու եւ ճնշումներու տակ կը շարունակէր պնդել իր թրքութեան մասին: Ի վերջոյ, Հայկազ ու իր ընկերները՝ հաւատալով հանդերձ անոր պնդումներուն, որոշած էին, որ «եթէ նոյնիսկ ան գտարին թուրք էր, պահենք ու աստիճանաբար հայացնենք զայն»⁷⁵:

Հայկազի բացատրութիւնը, թէ ինչու պահած էին այս երեխան, գիտնալով հանդերձ, թէ ան թուրք մայր ու հայր ունէր որբանոցի պատերէն դուրս, մեզ կ'առաջնորդէ հարց տալու, թէ ինչու ազատագրութեան այս ճիգը երբեմն այնքան յարձակունակ, կրքոտ եւ վճռական էր: Հայկազի հետ աշխատած որբերէն մէկը հաստատած է. «*Անոնք մեզմէ հազարներով թրքացուցին, հատ*

մ'ալ մենք անոնցմէ հայացնենք»⁷⁶: Իր ընտանիքէն միակ վերապրող Արամ Հայկազը, որ պատերազմի տարիները անցուցած էր օսմանեան Քիւրտիստանի մէջ, ուր կրօնափոխ եղած ու որդեգրուած էր մահմետական ընտանիքներու կողմէ, նշած է թէ այստեղ հարցը փոխվրէժի մասին էր: Վրէժը այս պատմութեան մէկ մասն էր միայն: Ամբողջութիւնը հասկնալու համար, պէտք է հասկնանք ժամանակակից միջազգային քաղաքական շրջագիծը եւ ընթացող հողային պայքարը:

ԺՈՂՈՎՈՒՐԴԻ ԵՒ ՀՈՂԻ ՊԱՀԱՆՁԸ

Կիներու եւ մանուկներու շուրջ պայքարը կը խորհրդանշէր հայ-թրքական աւելի ընդարձակ հակամարտութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի շուրջ: Ինչպէս անչափահասներու եւ կիներու պարագային, երկու կողմերը հողը որպէս սեփականութիւն կը պահանջէին եւ կը պայքարէին ռազմական կամ դիւանագիտական միջոցներով:

Ք.ի պատմութեան ժամանակ, մեծ պետութիւնները հաւաքուած էին Վերսայ՝ աշխարհի քարտէսը վերագծելու համար: Հայերը լաւ պատրաստուած պատուիրակութիւն մը ուղարկած էին Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովին՝ Օսմանեան Կայսրութեան յետագայ անդամահատումէն բաժնի մը իրենց իրաւասութիւնը հիմնաւորելու համար: Անոնց նպատակը Հայաստանի Հանրապետութեան ընդլայնումն էր՝ պատմական հայրենիքի արեւմտեան մասի ընդգրկումով: Մեծ Հայաստանի կամ Միացեալ Հայաստանի հաստատումը ո՛չ միայն պիտի իրագործէր հայոց «դարաւոր երագ»ը, այլ փոխվրէժ պիտի ըլլար հայ ազգին ի սպառ ոչնչացումը փորձած թուրքին դէմ⁷⁷:

Ոչնչացումի այդ փորձը վերապրած ըլլալով հանդերձ, հայերու թիւը անբաւարար էր՝ հողը բնակեցնելու համար, ինչ որ յատկապէս ծանր մարտահրաւեր մըն էր յետպատերազմեան տարիներուն: Փարիզի Խաղաղութեան բանակցութիւնները, յենլով ուիլսընեան «ինքնորոշում»ի սկզբունքին վրայ, յանգած էին այն եզրակացութեան, որ շրջանի մը պատկանելիութիւնը պէտք է յատկացուէր անոր բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող համայնքին⁷⁸: Հայերը պէտք է արագօրէն բազմացնէին իրենց թիւը:

Ազգային Պատուիրակութեան ի նպաստ եւրոպական շրջապտոյտին ընթացքին, Զաւէն Պատրիարքը առիթը ունեցած էր

մօտեն ծանօթանալու միջազգային դիւանագիտութեան բարդութիւններուն: Լոնտոնի մէջ, Հայաստանի ապագայ սահմաններուն նշումը ստանձնած յանձնախումբը անոր յայտնած էր, թէ «որքան մարդ ունենաք այնքան հող կ'ունենաք»⁷⁹: Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործոց նախարար Լորտ Քըրզընի օգնականը նոյնպէս յորդորած էր Պատրիարքը «որ աշխատիմ ցրուած Հայութիւնը խրախուսել, անմիջապէս հայրենիք դառնալու եւ զայն լեցնելու»⁸⁰:

Թէ՛ հայերը եւ թէ՛ քեմալական շարժումին ղեկավարները «վիճակագրական պատերազմ»ի մը շղթայագերծումը կը կանխատեսէին⁸¹: Նորակազմ թրքական պաշտպանութեան կոմիտէներուն ամենէն կարեւոր գործերէն մէկը «գիտական միջոցներով» փաստել էր, որ մահմետականները մշտապէս մեծամասնութիւն եղած էին այն շրջաններուն մէջ, որոնց հայկական բնօրրանին պատկանելիութիւնը Փարիզի Ազգային Պատուիրակութիւնը կը փորձէր փաստել՝ նոյնպէս վիճակագրութեան ճամբով:

Փարիզէն հեռու գտնուող հայերը թիւերու եւ հողերու յարաբերակցութեան գիտակից էին: Դեկտեմբեր 1919ին, Հայ Կինի խմբագրուիչ Հայկանուշ Մառք, որ Զարուիի Գալէմքեարեանի եւ Զարուիի Պահրիի պաշտօնակից էր, կ'ահագանգէր իսլամացած հայերու իրենց բուն կրօնքին վերադարձի անհրաժեշտութիւնը՝ «Հայաստան մը ունենալու փափաքով»⁸²: Քանակական աճ արձանագրելու եւ հարկաւոր ժողովրդագրական դիմագիծ ստեղծելու նպատակով, հայերը համընդհանուր արշաւի մը ձեռնարկած էին ծննդաբերութեան ի խնդիր՝ «Ազգային Վերածնունդ» կոչուած աւելի ընդարձակ արշաւին ծիրին մէջ⁸³: Այդ արշաւները ուղղուած էին հայ բնակչութեան քանակը, հողատիրութիւնը եւ կեանքի որակը բարձրացնելու նախապատերազմեան մակարդակին, եթէ ոչ աւելիին:

Այս արշաւը, ինչպէս նախատեսելի էր, կիները պետական կառուցման ծրագրին կեդրոնը պիտի զետեղէր թէ՛ որպէս իսկական դերակատարներ եւ թէ՛ որպէս խօսոյթի (discourse) առարկաներ: Մանկական եւ պատանեկան մահացութիւնը նուազեցնելու համար, մամուլը կը յորդորէր, որ մայրերը մանկատաճումի գիտական սկզբունքներ որդեգրէին: Այնպիսի նիւթեր, ինչպէս նորածիններու դիեցումը, մաքուր օդ շնչելու

առաւելութիւնը եւ յարմար հագուստներու գործածութիւնը, մանրամասն տեղեկատուութեան կ'արժանանային մամուլին կողմէ: Կնոջական հանդէսները գեղեցիկ երեխաներու մրցոյթներ կը կազմակերպէին՝ մայրերը քաջալերելու համար, մինչ լրագրողներն ու մասնագէտները երիտասարդ կիներն ու այրերը կը խրախուսէին շուտ ամուսնանալու եւ շատ զաւակներ ունենալու գաղափարներով⁸⁴: Վիժումը դաւաճանութեան համագոր կը դառնար: *Հայ Բուժակ* հանդէսը, որ կանոնաւորապէս կը տեղեկագրէր Պատրիարքարանի տուած ամուսնական վկայագրերու թիւը, վիժումի հետամուտ կիները կը բնութագրէր որպէս անձնասէր եւ անպարտաճանաչ: Հաւասարեցնելով վիժումն ու մանկասպանութիւնը, ան հայ կնոջ կը դիմէր. «...[Դ]ուն պէտք է խիզախես եւ հեռու վանես քեզմէ ամէն այլասեր մտածում եւ սկզբունք, ու նուիրուիս միմիայն արարչագործութեան, ինչ որ **միակ պարտաւորութիւնդ է**: Այդ պարտաւորութեանդ լիովին կատարումն է որ պիտի իրագործէ մեր իտեալը»⁸⁵:

Այս «իտեալ»ը իրագործելու ճիգը արդարացուցած է այնպիսի չափանիշերու եւ գործելաձեւերու կիրարկումը, որոնք գրեթէ աներեւակայելի էին պատերազմէն առաջ: Ամէնէն նշանակալից երեւոյթը այն էր, որ ազգային իշխանութիւնները, ինչպէս եւ մտաւորականներն ու մասնագէտները, պատրաստակամ էին օրինական պատկանելիութեան սահմանումի կէտերը փոխելու: Ազատագրուած յղի կիներուն եւ անոնց սերունդին մասին թէ՛ վարչական կանոնները եւ թէ՛ խօսույթը (discourse) ցոյց կու տան, որ ազգային իշխանութիւնները, գոյութենական տագնապի մը դէմ յանդիման գտնուելով, ազգային հաւաքականութեան մէջ ներգրաւման չափանիշը փոխած են, ու տեղ բացած՝ իսլամ հայրերու զաւակներուն, որոնք այլապէս դուրս մնացած պիտի ըլլային⁸⁶:

1920ի ամրան, Ք.ն կալանքի տակ պահող Հայ Կարմիր Խաչի հիւանդանոցին պատասխանատու բժիշկը՝ Տոքթ. Եաղուպեան, դասախօսութիւն մը կը կարդար Հայ Կանանց Լիկայի կեդրոնին մէջ: Ան կը փաստարկէր, որ բնակչութեան նուազումը ազգի մը զարգացման վատթարագոյն թշնամին էր եւ, հետեւաբար, բժշկական, ընկերային ու նիւթական բոլոր ջանքերը անոր դէմ պէտք է ուղղուէին: Ընդգծելէ ետք մայրերու եզակի դերը ազգային այս նպատակին իրագործման մէջ, ան ոչ-գաղթական կիներն ու

աղջիկները կը խրախուսէր՝ հիւանդապահուիլի ու դայեակ դառնալու, որպէսզի կանխեն գաղթականներու, յատկապէս փրկուած կիներու եւ աղջիկներու վիժումներն ու մանկասպանութիւնները: Ան կը յայտնէր.

«Մենք կը յարգենք կանոնաւոր ամուսնութեանց զաւակները, եւ կ'ատենք այն ազատ գաղափարականները որոնք կը քաջալերեն ազատ սէրը եւ անոր հետեւողները. հայ զաւակը կանոնաւոր պսակուած, Սր. Եկեղեցւոյ օրհնութեանը արժանացած ծնողքներուն պտուղը պէտք է ըլլայ, բայց... մոռնալու ալ չենք խաբէրայ կեանքին մէջ պատահած անիրականալի դժբախտութիւնները. մեր տարագրեալ քոյր ու ամուսիններէն քանիներ մայր եղած են ստիպմամբ, մահուան դանակի վախով. քանիներ կիսամեռ վիճակի մէջ, վայրենի ցեղերուն հաճոյքներուն զոհ եղած են (. . .): Խելացի դայեակը պիտի գիտնայ խրախուսել եւ մխիթարել այսպիսի դժբախտները, պիտի ջանայ ծածկել անոնց ամօթը եւ նա մանաւանդ փրկել փճացումէ անոնց անկանոն զաւակը. մեծ տէրութիւնները մասնաւոր ապաստարաններ կառուցած են այսպէս դժբախտ արարածներուն [համար] եւ մասնաւոր օրէնքներով պաշտպանած են ապօրէն ամուսնութիւններէն ծնելիք երախաներուն իրաւունքները: Իսկ մենք պզտիկ ազգերու նուագագոյնն ենք՝ ինչպէս կրնանք ոչնչացունել մեր սաղմերը. ըլլան անոնք անգամ անկանոն յարաբերութիւններուն պտուղը»⁸⁷:

Խօսուն փաստ է, որ Եաղուպեան «մեր սաղմերը» բռնաբարութեան արդիւնքը համարած է, յատկապէս անոր հաստատումին լոյսին տակ, թէ այս մանուկներուն հայրերը «վայրենի ցեղերուն» կը պատկանէին: Տրուած ըլլալով, որ իսլամական եւ քրիստոնէական ւանդութիւններն ու օրէնքը կը հաստատէին, որ սերունդը հայրական արտադրութիւն էր ըստ էութեան եւ, հետեւաբար, իօր կը պատկանէր, Եաղուպեանի հաստատումը, որբահաւաքի բազմաթիւ սովորութիւններու նման, կը գտնուէր նուիրագործուած սովորութիւններու կտրուկ հակադրութեան մէջ: Կիները այժմ արարչագործական եւ ո՛չ սոսկ ընդունողական դեր կը ստանձնէին պտղաբերութեան մէջ.

կ'ենթադրուէր, որ անոնք սերունդը յղացած էին եւ ոչ թէ պարզապէս նպաստ մը բերած էին:

Այս հակազդեցութիւնը խառն ժառանգութեան՝ բռնաբարութեան պտուղ երեխաներու հանդէպ ընդհանրական երեւոյթ չէ: Օրինակ, փաթիստանցի զինուորականներ շուրջ երկու հարիւր հազար կիներ բռնաբարած էին Պանկլատէշի 1971ի անկախութեան պատերազմին: Պատերազմի վաղորդայնին, Պանկլատէշը բռնաբարութեան զոհերը «պատերազմական հերոսուհիներ»ու կարգավիճակին բարձրացուցած էր: Սակայն, անոնց զաւակները բացառուած են ու դասակարգուած՝ որպէս փաթիստանցի: Այս մանուկներուն ներկայութիւնը բացասական նկատուած է երկրի ընկերային կառոյցներուն իր ներգործութեամբ, պատերազմի ցաւոտ յիշատակները յաւերժացնելով. հետեւաբար, վիժումը եւ օտարականներէ որդեգրումը, որոնք անցեալին քրեական յանցանք եւ անընդունելի երեւոյթ համարուած էին, օրինաւոր դարձած են⁸⁸: Ի հակադրութիւն հայ կիներուն, որոնք բռնաբարութեան իրենց զաւակները վիժեցնելու թոյլտուութիւն չէին ստացած, Պանկլատէշի կիները իրենց շառաւիղներէն զրկուած են՝ կա՛մ պարտադիր վիժման եւ կա՛մ որդեգրման յանձնելու ճանապարհով:

Հայոց պարագային, ամենէն իւրայատուկ յատկանիշը, թերեւս, հայրութեան կանոններու փոփոխութեան քննարկման, չըսելու համար՝ ընդդիմութեան պակասը կը կազմէ: Ա. Աշխարհամարտին գերմանացիներու կողմէ բռնաբարուած ֆրանսացի կիներու զաւակները՝ «բարբարոսի երեխաները» (*enfants du barbare*), հակադիր պարագայ մը կը կազմեն: Այս կիներուն եւ անոնց զաւակներուն կացութիւնը տնօրինելու, վերջիններուն պատկանելիութեան եւ այլ հարցերու մասին բուռն բանավեճեր տեղի ունեցած են Ֆրանսայի մէջ: Ոմանք, ներառեալ՝ կաթողիկէ կրօնաւորներ, վիժումի կողմ եղած են՝ յանուն ցեղային մաքրութեան: Ուրիշներ վիժման դէմ եղած են, առարկելով, որ աւելի մեծ էր կիներու, քան այրերու նպաստը պտղաբերութեան, որ երեխային մէջ ֆրանսական «քաղաքակրթութիւնը» պիտի յաղթահարէր գերմանական բարբարոսութեան վրայ, եւ որ Ֆրանսան քաղաքացիներու պէտք ունէր⁸⁹:

Կ.Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի վարած քաղաքականութեան դէմ ընդդիմախօսութեան պակասը կարելի է բացատրել «ազգային իտեալ»ի զգացումով⁹⁰: Հայկական պետականութեան վերջնական հաստատումը թերեւս այս արտակարգ միջոցառումները պիտի արդարացնէր: Աւելին, կնճիոյն ցեղասպանական բնոյթը կրնայ ազդած ըլլալ թէ՛ քաղաքականութեան եւ թէ՛ բանավէճերու բացակայութեան վրայ: Բաղդատական ուրիշ օրինակով, գիտենք, որ Ռուստական Ցեղասպանութենէն ետք, պետութիւնը արգիլած է բռնաբարման արդիւնք երեխաներու միջազգային որդեգրումը: Քաղաքացիներու կարիք ունենալով հանդերձ, Ռուստա վիժումներու արգիլման աստիճանին հասած չէ: Փաստօրէն, վիժումի նախկին արգելքը ժամանակաւորապէս վերցուած է, որպէսզի բռնաբարութեան զոհերը կարողանան դիմել այդ միջոցին: Ուստի, վիժումներու խնդրով հայկական վարքագիծը, բաղդատական պարագաներու կը հակադրուի:

Ասոր կողքին, Եադուպեանի վերի մէջբերումին ահազանգային երանգը կը բացայայտէ, որ բոլոր գաղթականները «ազգային օրակարգ»ը չէին կիսեր: Շատերը, որոնք պարտաւոր էին մայրանալ իբրեւ բռնաբարութեան արդիւնք, պարզապէս չէին ուզեր այդ զաւակին ծնունդ տալ, ինչ որ, դարձեալ, ընթացիկ հակազդեցութիւն մըն է ցեղասպանական բռնաբարութեան վերապրողներու կողմէ: Պոսնիացի մահմետական եւ ռուստացի թուրքի կիներու պարագային, գիտնականները վիժումի, մանկասպանութեան, անուշադրութեան եւ մանուկներու լքումի յարաճուն համեմատութիւններ արձանագրած են⁹¹: Հայերու պարագային, հազուադէպ փաստերը կը բխին պոլսաբնակ կիներէ, թէ՛ հայ եւ թէ՛ ամերիկացի, որոնք աշխատած են ազատագրեալներուն հետ: Անոնք պատմած են, թէ ինչպէս Ք.ի նման ազատագրուած որոշ յղի կիներ թեթեւացումի զգացում ունեցած էին՝ իրենց նորածիններուն մահէն ետք (ու թերեւս դիտաւորեալ անուշադրութեան մատնած են զանոնք)⁹², եւ թէ ոմանք դիմած էին որբանոցներուն, որպէսզի իրենց մահմետական զաւակները ընդունէին ու խնայէին անոնց սպանութիւնը որպէս բռնաբարողի շառաւիղ⁹³: Իմանալէ ետք, որ յղիութեան վաղ հանգրուանը թեւակոխած էր, անոնցմէ մէկը իր ամերիկացի

բժիշկին պարզապես պատասխանած էր. «Շատ լաւ, հօրը պիտի դրկեմ զայն»⁹⁴:

Ըստ որբահաւաքի քաղաքականութեան, իշխանութիւնները չէին թոյլատրեր, որ նորածինը հօրը դրկուէր. ան կը դրուէր որբանոց եւ կը մկրտուէր եկեղեցւոյ կողմէ⁹⁵: Յայտնօրէն, խառնածին սերունդը արմատապէս տարբեր խորհուրդ ուներ անոնց մայրերուն, վերապրող մօրենական ազգականներուն եւ ղեկավարներուն համար: Թրքական պետութիւնն ու հանրութիւնը կը թուին խնդիրը անտեսած ըլլալ, քանի որ կեդրոնացած էին լիովին մահմետական որբեր եւ հայ ձուլուած կիներ թշնամիին զիջելու սպառնալիքին վրայ:

Առկայ փաստերը ցոյց կու տան, որ ընդհանուր առմամբ վերապրող հայ հարազատները անհամբեր էին իրենց առեւանգուած կիներն ու մանուկները ետ ստանալու, առանց հաշուի առնելու բռնաբարուած ըլլալը, վերադառնալու ցանկութիւն ունենալը կամ «սխալ մանուկներ»ու ծնունդ տուած ըլլալը: Անշուշտ, անոնք կը պնդէին անոնց վերադարձին վրայ: Բայց երբեմն ազգականները չէին ուզեր «թշնամիին զաւակները» բերել իրենց ծոցը: Հարցազրոյցի մը ընթացքին, վերապրող մը յիշած է տասներկու տարեկանին առեւանգուած կին մը, որ թուրքի մը հետ ամուսնացած եւ անկէ երկու զաւակ ունեցած էր: Մեծ Եղեռնէն ետք, անոր հայրը յայտնաբերած էր զայն եւ գրած, թէ կ'ուզէր որ ան վերստին միանար իրեն, բայց չէր ուզէր անոր զաւակները, «որոնք թուրքի մը կը պատկանէին»: «*Ան կու լար ու կու լար, առանց ընելիքը գիտնալու: Ի վերջոյ, որոշած էր մեկնիլ Պէրքութ, ուր չէր կրնար ապրիլ առանց զաւակներուն, բայց չափազանց կը փախնար վերադառնալէ: (...) Ան թշուառ վիճակի մէջ էր*»⁹⁶:

Որոշ մայրեր նախընտրած են փախչիլ իրենց զաւակներուն հետ, յաջողութեամբ պսակելով իրենց փորձը: Այդ կիներէն մէկը կ'ապրէր քանատահայ հանրային գործիչ Քերոբ Պտուկեանի գաղթակայանը: Պտուկեան, որ մանուկ մըն էր, իր յուշերուն մէջ նշած է, որ 22ամեայ կնոջ միամեայ տղան ո՛չ միայն անկարելի կը դարձնէր անոր ամուսնութիւնը հայու մը հետ, այլեւ «*զայն կը կնքէր որպէս բոզ մը*»: Այս պարագան արգելք եղած չէ, որ կնոջ ճարպիկ մայրը զայն ամուսնացնէր ամերիկահայ վայելչակազմ տղամարդու մը հետ, որ Պոլիս ժամանած էր կին գտնելու

նպատակով: Ամերիկահայը սկիզբը նշանուած էր իր ապագայ կնոջ 18ամեայ գեղեցիկ քրոջ հետ, զոր մայրը յայտնապէս գործածած էր որպէս խայծ: Պտուկեան պատմած է գաղթականի դրացի վերմակին վրայ քնացող ընտանիքին պատմութիւնը. «Անոնց մայրը դաստորած է, որ ան [ամերիկահայը] Ամերիկա երթար մեծ դստեր եւ երեխային հետ, որպէսզի տեղաւորուէին կամ թերեւս անոր օգնէր ամուսին մը գտնելու, նախքան իր իսկ հարսը կանչելու: Երեք ամիս ետք, ապագայ հարսը կատղեցաւ, երբ իմացաւ, որ իր նշանածը ամուսնացած էր քրոջ հետ: Մայրը փորձեց բացատրել, որ դիւրին էր ամուսին մը գտնել իրեն համար, բայց քրոջ պարագան տարբեր էր: Եթէ ան քոյրը կը սիրէր, պէտք է ուրախ ըլլար: Լա՛ւ, ան քոյրը չէր սիրէր եւ հոգը չէր, որ աշխարհը տեղեակ ըլլար»⁹⁷:

Բազմաթիւ ազատագրուած կիներու եւ գաղթականներու համար, պատշաճ ամուսնութիւն մը որոշ կայունութիւն ու ապահովութիւն ձեռք ձգելու ամենէն յարմար միջոցն էր⁹⁸: Ազատագրեալներուն եւ ազատագրողներուն նպատակները այստեղ կը խաչաձեւէին: Որբահաւաքներու օրակարգին մէջ, դեռատի կիներու ու աղջիկներու ամուսնացումը հայ տղամարդոց հետ եւ անոնց զաւակներուն որպէս խնամեալ (երեխաներ կամ որդեգիրներ) տեղաւորումը հայ ընտանիքներու մօտ իտեալ լուծում մըն էր. անոնք ետ կը ստանային թուրքերուն գողօնը եւ զայն կը գործածէին հայութիւնը վերապրեցնելու համար:

Նկատի ունենալով նախաեղեռնեան գաղափարները մաքրութեան եւ պատշաճութեան մասին, ազգային ղեկավարութիւնը պատրաստի գործ ունէր իր առջեւ՝ ազատագրուած կիները որպէս յարմար ամուսնութեան թեկնածուներ եւ ապագայ մայրեր ներկայացնելու: 1916ին իսկ, Պոստընի *Հայրենիք*ը կը յայտարարէր, թէ հայ տղամարդ մը պէտք չէ մերժեր առեւանգուած կին մը, որովհետեւ վերջինս անմեղ զոհ մըն էր, որ իր վիճակին բարոյապէս պատասխանատու չէր կրնար նկատուիլ⁹⁹: *Հայ Գինի* աշխատակից մը կը զգուշացներ, թէ «*հայոց սգաւոր կոյսերը բնաւեր, յափշտակուած մայրենի գրկէն, կը լլկուէին, կը յօշոտուէին զազանակերպ փոհմակներէն*», որոնց գործունէութեան համար զոհերը պէտք չէ մեղադրուէին¹⁰⁰:

Հայրական պատկանելիութեան կանոններու առկախումով, պատշաճ ամուսնութեան մասին գաղափարներն ալ փոխուած

էին, գէթ առժամաբար: Բայց, ի տարբերութիւն առաջիններուն, զանգուածը կը թուի ամուսնութեան փոփոխական յղացքները կիսած ըլլալ՝ հասկնալի պատճառներով: Արտասահման ապրող այր մարդիկը, գոնէ, անհամբեր էին ամուսնանալու ազատագրուած կիներու հետ: 1919ին Սկիւտարի Հայ Կարմիր Խաչի մասնաճիւղին ապաստանարանը գտնուող եօթանասուն կիներէն քսանմէկը ամուսնացած էին՝ իրենց հոն ապրած առաջին տարուան ընթացքին¹⁰¹: Մեծամասնութիւնը Ամերիկա մեկնած էր, շատերը՝ «լուսանկարի հարս»ի (picture bride) հանգամանքով: Փեսաներէն շատերը Հիւսիսային Ամերիկա հաստատուած էին պատերազմէն առաջ, որուն ընթացքին կորսնցուցած էին իրենց ընտանիքները: Վերապրող մը դիտել տուած է, որ տղամարդիկ *«Ամերիկայէն վերադարձած էին մէկ նպատակով՝ ամուսնանալու որբերու եւ այրիներու հետ, բուժման օգնելու եւ անոնց ողբերգական անցեալը մոռցնել տալու, նոր օճախ մը ընծայելու եւ նոր յոյս ստեղծելու համար: Կը մտածէին, որ նուագագոյնն էր, գոր կրնային ընել վերապրողներուն համար»*¹⁰²: Բազմաթիւ ազատագրեալներու դէմքի ու ձեռքերու դաջուածքները (արաբական եւ քրտական աւանդութիւն մը) զանոնք անպայմանօրէն չամուսնանալու չէին դատապարտեր¹⁰³: Հասկնալիօրէն, այս կիներէն շատերը իրենց դաջուածքները ատած են, իսկ ոմանք փորձած են զանոնք ջնջել թթուի գործածութեամբ ու իրենց երեսը այլանդակած¹⁰⁴:

Արտասահման ապրող մարդիկ, որոնցմէ շատերը պարզ աշխատաւորներ էին, կ'ուզէին ամուսնանալ ազատագրուած որբերու հետ զանազան պատճառներով, ինչպէս՝ առօրեայ պայքարին ընկերակից մը եւ ընտանիքի կորուստը յաղթահարելու օգնող մէկը ունենալ: Միաժամանակ, ասիկա վերստին առնականանալու ինքնահամոզումի միջոց մըն էր: Այս էր պարագան այն մարդոց, որոնք իրենց ընտանիքին բռնաբարման ականատես ըլլալու պարտադրուած կամ այդ բռնաբարման ժամանակ հեռու կը գտնուէին, եւ հիմա առիթ կ'ունենային ընելու այն, ինչ որ նախօրօք պէտք է ըրած ըլլային. իրենց կիներն ու անչափահաս աղջիկները պաշտպանել: Եւ ահաւասիկ, անոնց ազատագրումը, տառացիօրէն կամ ամուսնութեան ճամփով՝ հակառակ անոնց վիճակին, յանցանքի եւ առնագրկումի զգացումներէ կ'ազատէր զիրենք: Ժողովուրդ եւ հող վերագտնելու

կողքին, որբահաւաքը առիթ կու տար առնականութիւն վերագտնելու:

Առկայ խօսույթը՝ առնականութեան բացայայտ բառապաշար մը չէր գործածեր, այլ՝ պաշտպանութեան (հայերէն՝ *տէր կանգնիլ*, թրքերէն՝ *sahip çıkmak*), բարեսիրութեան, պատուի եւ վրէժի¹⁰⁵: Օրինակ՝ 1921ին, Պաղտատի հայ եկեղեցին հարիւրաւոր նոր ազատած երեխաներ կ'ընդունէր, ներառեալ՝ ըստ պետեի աւանդութեան դաջուած բազմաթիւ աղջիկներ, եւ քահանան՝ զանոնք հաւաքաբար կը մկրտէր Վրէժ անունով¹⁰⁶: Պատրիարքը՝ *parens patriae*-ի (հայրենիքի հայր) իր պաշտօնին յարմարելով, իր անպաշտպան հօտին հովուութիւնը լրջօրէն ընկալած էր¹⁰⁷: Բոլոր ազատագրուածները ազգին «տարաբախտ քոյրեր»ն էին, ներառեալ՝ պոռնիկները, զորս ան փրկած էր Մուսուլ իր աքսորի ընթացքին, եւ, կարելոր է նշել, տակաւին ազգին պատիւը կը ներկայացնէին, այն թանկագին ազգային պատիւը զոր այրերը պէտք է պաշտպանէին՝ անոնց հետ ամուսնանալով¹⁰⁸:

Գրագիտուի Անայիս (Եւփիմէ Աւետիսեան, 1872-1950) այսպիսի պսակ մը նկարագրած է Պոլսոյ մէջ: Հարսանիքը տեղի ունեցած է Չեզոք Տան մէջ, իսկ Պատրիարքը նախագահած է եկեղեցական արարողութեան.

«Քիչ անգամ հանդէս մը այդքան լուրջ, տպաւորիչ եղած է:

Երբ քահանան խունկին հոտերուն մէջ կ'օրհնէր սպիտակագգեաց հարսը եւ երիտասարդ թխագեղ փեսան, կարծես մուխին ծածանաւոր ծուէններուն մէջէն կրկնապատկերի մը պէս կ'ընդնշմարուէին քիւրաւոր հոգիները նահատակուածներու, որոնք, մոռնալով իրենց աշխարհական չարչարանքը, աքսորը տաժանելի, տօթը անապատին, պապակը անհանդուրժելի, մտրակը անողորմ չափուշին, լիճերը արիւնի, եւ ընկերակցութեամբ լուսացնցուղ քերովբէներու, եկած էին տեսնելու պսակը՝ խանձած մեծ դաշտին թռչնած ծաղիկներէն մնացած մէկ քնքոյշ բողբոջին, որ այգեւէտ սարերու վրայ պիտի ծլէր, ծաղկէր գեղեցկօրէն եւ ցեղը պիտի շարունակուէր աննուաճ»¹⁰⁹:

Պարբերութիւնը կարգ մը պատճառներով զարմանալի է: Հարսը մաքրութեան գոյնը կը կրէր, թէեւ ազատագրուած էր իսլամ տունէ մը, ուր հաւանաբար ծառայած էր որպէս ամուսին կամ կենակից: Անոր սպիտակ տարազը կը ժխտէր երբեմնի

փորձառությունը, տառացի եւ փոխաբերական իմաստով բռնաբարողին մերժելով հայ աղջկան մը կուսությունը բռնաբարելու իրաւունքը, եւ լայն իմաստով, անպատուելու անոր ներկայացուցածը՝ իր արական ազգականներուն եւ ազգին պատիւը: Ասիկա փոխվրէժի արարողություն մըն էր նաեւ, զոր նահատակները գոհունակութեամբ դիտած պէտք է ըլլային. երկու հայերու հարսանիքը, որոնցմէ մէկը կրնար առյաւէտ կորսուած ըլլալ, կը նշանակէր, որ հայութիւնը պիտի շարունակուէր ի հեճուկս թուրքերուն: Այն հաստատումը, որ այս քնքուշ բողբոջը պիտի ծլէր «այգելէտ սարերու վրայ», մեզ ուղղակի կը տանի դէպի հողային հարցը: Քանի որ Արարատը հայոց պատմական հողի գերագոյն խորհրդանիշն էր, լեռներու մասին անդրադարձը հայկական ընդհանուր ծրագրին երկու երեսները՝ հողի պահանջը եւ մարդոց պահանջը, զիրար կը կապէր:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Պատմական դէպքերը շուտով այս ծրագիրը ձախողութեան պիտի մատնէին: Միացեալ Հայաստանը երբեք չիրականացաւ, իսկ Հայաստանի առաջին հանրապետութիւնը ինկաւ Դեկտեմբեր 1920ին: Լոզանի Դաշնագիրը ո՛չ միայն հայութեան որեւէ տարածք չյատկացուց, այլեւ ընդհանուր ներում սահմանեց պատերազմական ոճիրներու համար, ինչ որ փաստօրէն Մեծ Եղեռնի հեղինակներուն համաներումը կ'ենթադրէր: Հոկտեմբեր 1923ին Օսմանեան Կայսրութեան անկումը կը նուիրագործուէր Թուրքիոյ Հանրապետութեան հռչակումով:

Որբահաւաքը վերջ գտած էր 1922ի աշնան, երբ առաջին քեմալական սպաները յաղթականօրէն Պոլիս կը մտնէին եւ դաշնակիցները քաղաքին պարպումը կը սկսէին: Որբահաւաքին հետ կապուած շատ մարդիկ, ինչպէս Զաւէն Պատրիարքը, Զարուհի Պահրի, Անայիս, Առաքել Չազըրեան, որոնք գործակցած էին գրաւման ուժերուն հետ, երկրէն խուճապահար կը փախչէին կամ կը վտարուէին¹⁰: 1926ին Ազգերու Լիկան կը դադրեցներ ազատագրումի իր ջանքերը Պոլսոյ, իսկ 1927ին՝ Հալէպի մէջ: Հազարաւոր կիներ ու երեխաներ շարունակած են կամայ թէ ականայ ապրիլ մահմետական տուններու կամ որբանոցներու մէջ, եւ ապրած ու մեռած են որպէս մահմետական թուրք քաղաքացիներ¹¹: Ոմանք ձեւը գտած են կապերը վերականգնելու

իրենց նախկին հայ ազգականներուն հետ՝ նամականերու, դրամի կամ նոյնիսկ այցելութիւններու փոխանակումով¹¹²: Մինչեւ վերջերս, երբ անոնց թոռները սկսած են վերաբարձել անոնց յիշատակները, այդ պատմութիւնները մեծաւ մասամբ լռութեան մատնուած էին Թուրքիոյ մէջ¹¹³: Որպէս ազգային խօսոյթի եւ մարդասիրական ու բարեսիրական կիզակետ, որբերն ու որբութիւնը կեդրոնական դեր խաղացած են հայոց համար: Ազատագրուած աղջիկներու ու կիներու ընձեռնուած ուշադրութիւնը, սակայն, դանդաղօրէն նուազած է:

Այս յօդուածը զանոնք յիշած է որպէս աւետեաց երկիր մը բնակեցնելու յետ-ցեղասպանական ազգի մը քաղաքականութեան առարկան: Իգական սեռի ներկայացուցիչները անհաւատալի արժէք կը ներկայացնէին պատերազմի ընթացքին՝ ցեղասպան խումբին, իսկ յետոյ՝ վերապրողներուն համար, ո՛չ միայն իրենց ունեցածով, բայց նաեւ չունեցածով: Արգանդները խումբին ֆիզիքական վերարտադրութիւնը կ'ապահովէին, իսկ զանոնք կրողները՝ ընկերային վերարտադրութիւնը: Սակայն, վերոյիշեալ կենսական պաշտօնները գործադրելով իւրաքանչիւր խումբի ներկային ու ապագային համար, կիները չէին կրնար սահմանել խումբին եւ իրենց շառաւիղներուն պատկանելիութիւնը: Ահա թէ ինչու անուանելու թուացեալ պակասութիւնը կիները արժէքաւոր կը դարձնէր նոյն նպատակները հետապնդող հակընդդէմ ազգայնականներու համար:

Ազգայնական գաղափարախօսութիւնը, որ կիները որպէս ազգային կորիզ, ազգային էութիւն եւ հիմնական տարբերութիւն ներկայացուցած է, ամէն ատեն հայրիշխանական մնացած է ու ստեղծագործելու որեւէ կարողութիւն մերժած է անոնց: Ծինային արդիւնքի թուացեալ չգոյութիւնը, ուրեմն, պէտք է աւելցնել պատճառներու այն ցուցակին, թէ ինչո՞ւ կիները կարելոր են ազգային, էթնիկ եւ պետական ծրագրերու համար:

Ահա սոյն յօդուածին կեդրոնական խնդրառութիւնը. ինչո՞ւ պոլսահայ համայնքին հայրիշխանական կառոյց մը, որ տառացիօրէն կը դեկլարուէր Պատրիարք Հօր մը կողմէ, այս ենթադրութիւնները շրջած էր՝ այլապէս դուրս մնացողներուն տեղ բանալու համար: Բազմաթիւ այլ պետութիւններու կամ պետականատիպ կառոյցներու նման, որոնք իրական կամ երեւակայական գոյութենական ճգնաժամեր անցուցած են, հայերը

շտապ իրավիճակի օրենքներ վաերացուցած եւ սեռային որոշակի հետեւանքներով նորամուծութիւններ ըրած են: Ժառանգական օրենքներու ժամանակաւոր փոփոխութիւնը պատճառ դարձած է, որ մահմետական հայրերու բազմաթիւ զաւակներ հայ մեծնան: Մինչ կարգ մը «թաքուն հայ» նախնիներ հանրային տեսանելիութեան արժանացած են ժամանակակից Թուրքիոյ մէջ, դեռ հարկ է պարզել Ք.ի մանչ զաւակին պատմութիւնը, որ, առանց մայրական կաթի վերապրած ըլլալու պարագային, իր կեանքը որպէս հայ շարունակած պիտի ըլլար¹⁴:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Օ.Խ. - Անգլերէնէ հայերէնի թարգմանութիւն՝ Վարդան Մատթէոսեանի:

¹ Կ'ուզեմ շնորհակալութիւն յայտնել Հուրիկ Ադդարեանին, Մելիսա Պիլալին, Լէսիլ Փիրսին, Էլիզապէթ Ֆրիքսընին, Մոլի Նոլընին, Ֆաթմա Միլկէ Կեօշէքին, Ռոնըլտ Գ. Սիւնիին, Ժիրայր Լիպարիտեանին, Լորա Լիւայնին, Շէն Մինքինին, Նորա Ներսէսեանին, Վարդան Մատթէոսեանին, Մարք Մամիկոնեանին եւ Massachusetts Institute of Technologyի (MIT) գործընկերներու՝ տարբեր հանգրուաններու ընթացքին այս ուսումնասիրութիւնը կարդալու կամ անոր մասին լսելու համար: Շնորհակալութիւն կը յայտնեմ նաեւ Վահէ Թաշճեանին՝ սկզբնաղբիւրներ հայթայթելու համար:

² 1927 թուակիր ու Նիւ Եորք գրուած յուշին համար («Պատմութիւն Սը Թոռնիկիս Համար, Երբ Որ Մեծնաս»), տե՛ս՝ Զարուհի Գալէմքեարեան, *Կեանքիս Ճամբէն*, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութեան Կիլիկիոյ, 1952, էջ 293-298:

³ Անդ, էջ 296:

⁴ *Երկամեայ Տեղեկագիր Հ[այ] Կ[արմիր] Խաչի Կեդր[ոնական] Վարչութեան, 1918 Նոյ[եմբեր] 18-1920 Դեկ[տեմբեր] 31*, Կ. Պոլիս, Մ. Յովակիմեան, 1921, էջ 30: Պոլսոյ Հայ Կարմիր Խաչը պաշտօնապէս չէր ճանչցուած Կարմիր Խաչի Միջազգային Կոմիտէի կողմէ (ICRC), թէ՛ երկու կազմակերպութիւնները պաշտօնական թղթակցութիւն պահած են: Այդ թղթակցութիւնը ICRCի դիւանը կը գտնուի (Ժընէւ, ACICR, B CR 0075-245): Հայ Կարմիր Խաչը լուծարուած է 1922ին՝ քեմալական զօրքերուն Պոլիս մուտքէն ետք, եւ երբեք չէ վերականգնած:

⁵ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայկական վիժումի օրէնքներու, սովորութիւններու եւ համեմատութիւններու ուսումնասիրութիւններ կը պակսին, որոնք թոյլ տան գնահատել, թէ՛ ո՞ր աստիճան նպաստից պաշտօնեաններուն վարքագիծը աննախադէպ էր:

⁶ Գալէմքեարեան, *Կեանքիս*, էջ 297:

⁷ Ներկայ յօդուածը կը հերքէ Վահէ Թաշճեանի այն պնդումը, թէ հայ ղեկավարութիւնը ցուցաբերած է «նախապաշարումի հակառակ ձևեր [...] ազգի երկու լիակատար բաղադրիչներու հանդէպ. մէկ կողմէ՛ դրական՝ որբերու

հանդէպ, իսկ միւս կողմէ բացասական՝ որոշ լքուած կիներու եւ աղջիկներու հանդէպ»: Թէեւ Թաշճեանի աղբիւրները արաբական Միջին Արեւելքէն են, իր իսկ բերած օրինակները բաւարար են հերքելու այն փաստարկը, որ այդ պատասխանատուներուն քաղաքականութիւնը բռնաբարութեամբ կամ առեւանգուած կիներու կամ պոռնիկներու հանդէպ հիմնուած էր «բացառում»ի վրայ, ինչպէս յօդուածին խորագիրը կը թելադրէ: Թաշճեանի օրինակները կ'ակնարկեն բացառումի *ենթադրութեան* կամ անոնց նախկին ընտանիքի անդամներուն (եւ ոչ «հայ ներկայացուցիչներ»ու) չկամութեան՝ մահմետական ծնունդով երեխաներ ընդունելու իրենց համայնքներուն մէջ, եւ նոյնիսկ այս պարագաներուն, ընտանիքները յօժար կը թուին նախկին առեւանգուած կիները ընդունելու: Այն փաստը, որ կարգ մը ղեկավարներ չեն պնդած վերադառնալ չուզող կիներ բռնի ուժով «ազատագրելու» մասին, չի թելադրեր, որ այդ ղեկավարները յիշեալ կիները բացառած են: Թաշճեանի միակ օրինակը, ուր ղեկավար դիրքով անձ մը մահմետական ծագումով երեխաները «օտար երեխաներ» նկատած է, ոչ-հայու մը կը վերաբերի, որ ոչ-հայկական հովանաւորութեամբ պատսպարան մը կը ղեկավարէր: Արդարեւ, *դանիացի* միսիոնար եւ ընկերային գործիչ Քարէն Եփփէ Հալէպի Ազատագրութեան Տունը կը վարէր *իբրեւ* Ազգերու Ընկերութեան Յանձնակատար (commissioner) (Vahe Tachjian, “Gender, Nationalism, Exclusion: The Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide,” *Nations and Nationalism* 15, 1 (2009), էջ 60-80, յատկապէս էջ 65: Յօդուածին նախընթաց հայերէն տարբերակին համար, տե՛ս Վահէ Թաշճեան, «Ազգայնականութիւնն ու Մեռային Խտրութիւնը Ցեղասպանութեան Վերապրած Կիներու ու Աղջիկներու Վերահամարկման Գործընթացին Մէջ», *Բազմավէպ*, 2007, էջ 229-259): Այս ոլորտի հետազոտութեան պակասը եւ Թաշճեանի յօդուածին անքննական ընթերցումները պատճառ դարձած են, որ նորագոյն հրատարակութիւններ կրկնեն այս տեսակէտը եւ նոյնիսկ զայն օգտագործեն՝ անհիմն ընդհանրացումներ կատարելու. օրինակ՝ հայկական պատմագրութիւնը իբրեւ թէ անգոյ համարած է վերապրող առեւանգուած կիները, *որովհետեւ* յետպատերազմեան հայ ազգայնականները առեւանգուած կիները դիտած են որպէս «այլասերած», «ապականած», իսկ անոնց զուակներուն պտղաբերութիւնը որպէս «անոնց ոճրագործներուն սերմը» (Selçuk Akşin Somel, Christoph K. Neumann, and Amy Singer, “Introduction: Re-Sounding Silent Voices,” in *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Century*, London, Routledge, 2011, p. 17): Ինչպէս այս յօդուածը կ'ապացուցանէ, որբահաւաքի ամբողջ գործընթացը հիմնուած էր այն ենթադրութեան վրայ, որ ի հեճուկս այս կիներուն «ապականում»ին, զանոնք «մաքրելու» եւ համայնքին վերադարձնելու միջոց մը կար:

⁸ Մեռի խտրութիւն չընող «լիակատար» ցեղասպանութիւնները բացառութիւն են, աւելի քան օրէնք (Elisa Von Joeden-Forgey, “Gender and Genocide,” տե՛ս Donald Bloxham and A. Dirk Moses, eds., *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, Oxford, Oxford University Press, 2010, էջ 6):

⁹ Գործնական պայմաններ, ինչպէս եւ դիպուածներ, պատճառ դարձած են, որ ընդունակ որոշ հայ այրեր սպանութենէ բացառուէին, եթէ անհրաժեշտ

նկատուէին օսմանեան ընկերութեան բարօրութեան համար (օրինակ՝ արհեստարարներ, երաժիշտներ, խոհարարներ կամ դերձակներ): Սոյն քննարկումը կը բացառէ այն հայերը, որոնք «կամովին» իսլամացած են, ըլլալ տեղահանութենէ խուսափելու ջանքով, որ նպատակին հասած չէ միշտ, կամ տեղահանութեան ու հալածանքի լուրջ սպառնալիքի տակ:

- ¹⁰ Գիրքով հրատարակուած միակ ուսումնասիրութիւնը կը պատկանի թուրք պատմաբանի մը, որուն մանրամասն հետազոտութիւնը ուղղուած է ցեղասպանութեան «հայկական պնդումները» հերքելու (İbrahim Ethem Atmur, *Türkiye’de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi, 1915–1923*, Ankara, Babil, 2005): Անոր հիմնադրոյթն է, որ օսմանեան պատերազմական քաղաքականութիւնը քրիստոնէայ կիներու եւ մանուկներու նկատմամբ ուղղուած էր խոցելի այս բնակչութեան պաշտպանութեան, ուստի կարելի չէ զայն բռնի փոխադրութիւն նկատել: Ներկայ յօդուածը կը հերքէ այդ փաստարկը:

- ¹¹ Զարմանալիօրէն, այս փաստաթուղթերը հրատարակուած են Թուրքիոյ Հանրապետութեան Վարչապետարանի Պետական Արխիւներու Ընդհանուր Տնօրէնութեան կողմէ, որուն նպատակը ցեղասպանութեան պնդումներ մերժել էր «հայկական խնդրի» հրապարակումով: Տրուած ըլլալով, որ ցեղասպանութեան իրաւական սահմանումը, ըստ ՄԱԿի (1948), կը ներառնէ «մանուկներու բռնի փոխանցումը մէկ խումբէն միւսը», նման «փոխանցումի փաստաթուղթեր»-ու հրատարակութեան որոշումը 1990ականներուն որոշ բացատրութեան կը կարօտի: 1980ական, 1990ական եւ նոյնիսկ վաղ 2000ականներուն, թրքական պաշտօնական պատումը կը յենէր այն դրոյթին վրայ, որ հայկական խնդիրը հրէական Ողջակէզը չէր եւ որ «ցեղասպանութիւն» եզրոյթին կիրարկումը «պատերազմական շրջանի հայկական տեղահանութեան» առնչութեամբ, թէ ցեղասպանութեան յղացքին եւ թէ՛ Ողջակէզի ժառանգութեան սպառնալիք մը կը ներկայացնէր: Թուրք պաշտօնատարներուն փաստարկը հաշտ էր եւ իր ներշնչումը կ’առնէր ցեղասպանագիտութեան նորածին կալուածէն, որ կը շեշտէր Ողջակէզին եզակիութիւնը եւ վերջինիս անհամեմատելիութիւնը այլ օրինակներու հետ: Թուրքիոյ «խաւար անցեալի» պատումի բնաշրջումին մանրամասն վերլուծումին համար, տե՛ս՝ Jennifer M. Dixon, “Changing the State’s Story: Continuity and Change in Official Narratives of Dark Pasts,” դոկտորական աւարտաճառ, University of California, Berkeley, 2011: Նոյնիսկ 2005ին, թուրք ազգայնական գիտնականներ, ինչպէս Աթնուր (*Türkiye’de Ermeni Kadınları*), նման փաստաթուղթերու եւ ապրող հայ կիներու ու մանուկներու պարզ գոյութիւնը կը մեկնաբանէին որպէս *բոլոր* հայերը բնաջնջելու «դիտարարութեան» (ցեղասպանութեան իրաւական պահանջ) չգոյութիւն:

- ¹² Ասիկա այս տեսակի առաջին փաստաթուղթը չէ, բայց ամէնէն մանրամասնեալը կը թուի ըլլալ: Մեծաւ մասամբ կեդրոնացած ըլլալով ֆիզիքական կործանումի փաստագրումին վրայ, հայոց ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւնները երկարատեւ անտեսած են փոխանցումի/առեւանգումի նման փաստաթուղթեր, որոնք, կը կարծենք, ապացուցային արժէք ունին: Ասիկա սպասելի է, նկատի ունենալով թուրք պետութեան ժխտումը եւ «ցեղասպանութիւն»-ու «մահ» նոյնացնելու ընդհանուր

- միտումը: Սակայն, վերջին շրջանին փոփոխություն մը կը նշմարուի, քանի որ 2012ին երկու գիտնականներ անդրադարձած են նիւթին (Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton, Princeton University Press, 2012, էջ 316–28. նաեւ՝ Uğur Ümit Üngör, “Orphans, Converts, and Prostitutes: Social Consequences of War and Persecution in the Ottoman Empire, 1914–1923,” *War in History* 19, 2 (2012), էջ 173–92): Երկուքն ալ կը նշեն, թէ առաջին փաստաթուղթը, որ կը հրահանգէր հայ մանուկներու օսմանեան մահմետական որբանոցներու մէջ տեղաւորումը, Յունիս 26, 1915 թուականը կը կրէ (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH. ŞFR no. 54/411):
- ¹³ Ընդգծումը մերն է: Փաստաթուղթին համար (Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH. ŞFR, no. 6/142), տե՛ս՝ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, 1915–1920*, Ankara, T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1994, էջ 141–42: Հետեւեալ նախագծուշացումը անհրաժեշտ է. հակառակ այս եւ նման հրահանգներու, քաղաքականութեան գործադրութիւնը մեծ տարբերութիւններ ունեցած են տեղոյն վրայ: Մանուկներու սպանութիւնը, ի մասնաւորի, սովորական երեւոյթ մը կը թուի եղած ըլլալ:
- ¹⁴ Իւրաքանչիւր տեսակի օրինակներու համար, տե՛ս՝ Ara Sarafian, “The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide,” in Omer Bartov and Phyllis Mack (խմբ.), *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, New York, Berghahn Books, 2001, էջ 209–221:
- ¹⁵ Ցեղասպանութեան ընթացքին սեռային հիմքով բրտութեան համար, տե՛ս՝ Vahakn Dadrian, “Children as Victims of Genocide: The Armenian Case,” *Journal of Genocide Research* 5 (2003), էջ 421–38. նաեւ՝ Katharine Derderian, “Common Fate, Different Experience: Gender-Specific Aspects of the Armenian Genocide, 1915–1917,” *Holocaust and Genocide Studies* 19, 1 (May 2005), էջ 1–25. նաեւ՝ Matthias Bjørnlund, “‘A Fate Worse than Dying’: Sexual Violence during the Armenian Genocide,” in Dagmar Herzog (խմբ.), *Brutality and Desire: War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2009, էջ 16–58.
- ¹⁶ Երուանդ Օտեանի յուշերը այս բոլոր փորձերը արձանագրող բազմաթիւ յուշագրութիւններուն մէկ նմուշն են (Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ*, Երեւան, Նայիրի Հրատ., 2004):
- ¹⁷ Թէեւ ձուլումը կանոնական ընդհանրականն էր, բացառութիւններ եղած են, երբ մանուկներուն թոյլ տրուած է քրիստոնէայ մնալ իրենց մահմետական նոր տան մէջ (տե՛ս՝ Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Սը Իր Հանգրուաններով Ու Նոսրերով*, Թորոնթօ, Հայ Գիր, 2009, էջ 134–138):
- ¹⁸ Ասիկա կը բացառէ Պոլսոյ մէջ նշանաւոր գործիչներու եւ գաւառացի մշակներու արտոն ու սպանութիւնը:
- ¹⁹ Atnur, էջ 71:
- ²⁰ Yavuz S. Karakışla, “Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde Savaş Yetimleri ve Kimsesiz Çocuklar: ‘Ermeni’ mi, ‘Türk’ mü?” *Toplumsal Tarih* 6 (Sept. 1999), էջ 46–55:
- ²¹ «Ազատագրում» եւ «առեւանգում» գոյգը կեդրոնական եղած է խմբաւորումներու հասկացողութեան իրենց մանուկներուն ցեղային, էթնիկ կամ պետական

- սահմաններ զլել-անցնելու մասին: Քարէն Տուպինսկի վերջերս քննարկած է նման պատումներ միջազգային եւ ներքին միջցեղային որդեգրումներու իմաստով, ինչպէս եւ Քուպայի ու ԱՄՆի բանավեճերը «Փիթըր Փէն մանուկներ»ու մասին (Karen Dubinsky, *Babies without Borders: Adoption and Migration across the Americas*, New York, New York University Press, 2010):
- ²² David Wallace Adams, *Education for Extinction: American Indians and the Boarding Experience, 1875-1928*, Lawrence, University Press of Kansas, 1995:
- ²³ Bjørnlund, էջ 36:
- ²⁴ Hans-Lukas Kieser, “From ‘Patriotism’ to Mass Murder: Dr. Mehmed Reşid (1873–1919),” in Ronald G. Suny, Fatma Müge Göçek, and Norman M. Naimark (խմբ.), *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, New York: Oxford University Press, 2011, էջ 126-47:
- ²⁵ Carol Delaney, “The Meaning of Paternity and the Virgin Birth Debate”, *Man* 21, 3 (1986), էջ 494-513:
- ²⁶ Օսմանցիները յաճախ կեղոռնէն կը վարէին ամուսնութեան ժողովրդագրութիւնը եւ խորապէս գիտակից էին անոր նշանակութեան (Karen Kem, *Imperial Citizen: Marriage and Citizenship in the Ottoman Frontier Provinces of Iraq*, Syracuse, Syracuse University Press, 2011՝ կը քննարկէ, թէ ինչպէս 1874ի օրէնքը արգիլած է օսմանցի սիննի կիներու ամուսնութիւնը իրանցի շիա տղամարդոց հետ՝ իրանեան քաղաքացիներու ստեղծումը կանխելու համար):
- ²⁷ Leslie Peirce, *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*, New York, Oxford University Press, 1993.
- ²⁸ Թէեւ արեւմտեան աղբիւրները, ինչպէս եւ հայկական յուշագրութիւններն ու բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցները մշտապէս կը յիշեն «ամենագեղեցիկ աղջիկներու» առեւանգումը, Վահագն Տատրեանի այն պնդումը, թէ «օսմանցի թուրքերը հայկական ծինային աւագանը թուրք ազգի հարստացումի անգնահատելի աղբիւր նկատեցին», առկայ փաստական կամ հետազոտական որեւէ յենարանէ զուրկ է (Dadrian, էջ 422): Այսուհանդերձ, այն իրողութիւնը, որ Փոքր Ասիոյ միսիոնարական դպրոցներու աշակերտները եւ ուսուցիչները առեւանգումներու առաջին թիրախներուն շարքին էին, կը թելադրէ որ այս նիւթը յաւելեալ հետազոտութեան կը կարօտի:
- ²⁹ Nazan Maksudyan, “Foster-Daughter or Servant, Charity or Abuse: *Beslemes* in the Late Ottoman Empire,” *Journal of Historical Sociology* 21, 4 (December 2008), էջ 488-512:
- ³⁰ Աքչամ յորում կ’ընէ Օգոստոս 11, 1915ին Լքեալ Գոյքերու Յանձնաժողովներու ատենապետին կողմէ բազմաթիւ գաւառներ դրկուած հեռագրի մը, որպէս փաստ, թէ այս օրինականացած մօտեցումը ուղղուած էր մահմետականները քաջալերելու, որպէսզի հայ կիներ ու մանուկներ ձեռք ձգէին (Akçam, *The Young Turks’ Crime*, էջ 319): Սակայն, յաւելեալ հետազոտութեան անհրաժեշտութիւնը կը զգացուի, քանի որ մէկ փաստաթուղթ անբաւարար է որպէս ընդհանրացման աղբիւր: Վերապրողներու յուշերը նման մօտեցում չեն յիշէր:
- ³¹ Leslie Peirce, “Abduction with (Dis)honor: Sovereigns, Brigands, and Heroes in the Ottoman World,” *Journal of Early Modern History* 15 (2011), էջ 311–29:
- ³² Անդ, էջ 312:

- ³³ Selim Deringil, ““The Armenian Question Is Finally Closed”: Mass Conversions of Armenians in Anatolia during the Hamidian Massacres of 1895-1897,” *Comparative Studies in Society and History* 51, 2 (2009), էջ 363:
- ³⁴ “Allies to Punish Turks Who Murder; Notify Porte that Government Heads Must Answer for Armenian Massacres,” *The New York Times*, 24 May 1915.
- ³⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 92/196, մեջբերումը տե՛ս՝ Atnur, էջ 133
- ³⁶ Անդ:
- ³⁷ Միջագետքի մեջ գործած որբախոյզի մը յուշերուն համար, տե՛ս՝ Ishkhan Jinbashian and Levon Parian (խմբ.), *Crows of the Desert: The Memoirs of Levon Yotnakhparian*, Tujunga (Ca.), Parian Photographic Design, 2012, էջ 109-113:
- ³⁸ Զաւէն Տէր Եղիայեան, *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», 1947, էջ 287-293:
- ³⁹ Այն ատեն 19ամեայ աղջիկ մը յիշած է, թէ ինչպէս մահմետական տունէր կ’երթար երկու այր պահակներով եւ, նոյնիսկ երբ տանտիրոսին կը պնդէր, որ «անհաւատներ» (ոչ-մահմետականներ) չկային, ան բռնի ուժով տունը կը մտնէր եւ թաքնուած մանուկներ կը գտնէր նկուղներուն մէջ (Eliz Sanasarian, “Gender Distinction in the Genocidal Process: A Preliminary Study of the Armenian Case,” *Holocaust and Genocide Studies* 4, 4 (1989), էջ 449-61, յատկապէս՝ էջ 455): Բանաւոր պատմութեան հարցազրոյցները վերապրողներու հետ, մեծաւ մասամբ Միացեալ Նահանգներու մէջ, քննուած չեն որբահաւաքի ջանքերու կապակցութեամբ:
- ⁴⁰ Անդ, էջ 185: Ըստ Հայոց Պատրիարքարանի կողմէ Ապրիլ 1921ին պատրաստուած տեղեկագրի մը, առեւանգուած հայերու ընդհանուր թիւը կը հասնէր 63.000ի, որոնցմէ վեց հազարը Պոլիս եւ իր շրջակայքը կը գտնուէր (Hikmet Özdemir, *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2004, էջ 123): Նման աղիւսակի մը համար, տե՛ս՝ «Բաղդատական Վիճակագրութիւն Հայ Բնակչութեան Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ Տեղահանութենէ Առաջ Եւ Վերջ (Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին)», Թէոդիկ, *Սմէտուն Տարեցոյցը, ԺԶ. Տարի*, Պոլիս, Տպգր. Մ. Յովակիմեան, 1922, էջ 261-265:
- ⁴¹ Keith David Watenpugh, “The League of Nations’ Rescue of Armenian Genocide Survivors and the Making of Modern Humanitarianism, 1920-1927,” *American Historical Review* 115, 5 (2010), էջ 1315:
- ⁴² Vahram Shemmasian, “The League of Nations and the Reclamation of Armenian Survivors,” տե՛ս՝ Richard Hovannisian (խմբ.), *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, New Brunswick, N.J., Transaction Publishers, 2003, էջ 94:
- ⁴³ Հալիտէ Էտիպին (Ատիվար) ուղղուած բաց նամակի մը մէջ, Զարուհի Գալէմքեարեան արձանագրած է օսմանեան ոստիկանութեան նպաստը ազատագրութեան ճիգերուն: Ան Հալիտէին խնդրած է կազմակերպել մահմետական կիները, որպէսզի օժանդակեն ոստիկանութեան՝ հայ որբերու փնտրողութիւն հարէմներու մէջ («Բաց Նամակ Հալիտէ Էտիպ Հանըմին», Դեկտեմբեր 29, 1918, Եղիշէ Զարենցի անուան Գրականութեան եւ Արուեստի Թանգարան, Զարուհի Գալէմքեարեանի ֆոնտ): Հալիտէ՝ ժամանակի ամենէն յարգուած գրագիտուհիներէն ու կին գործիչներէն մէկը, նաեւ հայոց ծանօթ էր

որպես արի դեմք մը, որ բացէ ի բաց դատապարտած էր 1909ի Ատանայի եղեռնը: Այս նամակը հաւանաբար գրուած էր նախքան Հայիտէի գործօն դերին բացայայտումը՝ հայ մանուկներու իսլամացումին՝ Լիբանանի որբանոցներուն մէջ (տե՛ս ծանօթ. 67):

⁴⁴ Atnur, էջ 135-138:

⁴⁵ Զաւէն Պատրիարքը նշած է փաստը՝ առանց թիւեր յիշելու (Տէր Եղիայեան, էջ 288):

⁴⁶ Փետրուար 20, 1919 թուակիր նմանօրինակ զանգատի մը համար, տե՛ս՝ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, էջ 224-225:

⁴⁷ Տէր Եղիայեան, էջ 288-290:

⁴⁸ Արամ Հայկազ, *Պանդոկ*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1967, էջ 138:

⁴⁹ Այս նիւթը ուսումնասիրուած է յունական պատմագիտութեան մէջ: Սկզբնական փորձի մը համար, տե՛ս՝ Konstantina Adrianopoulou, “Social Policy and ‘National Mission’: ‘Little Ethnomartyrs’ in the Christian Orthodox Community of Istanbul during the First World War,” զեկուցում, Փրինսթըն Համալսարանի Յունական Ուսմանց սեմինար, 2007:

⁵⁰ Աշխարհի տարբեր կողմեր կատարուած հետազոտութիւններ կը հաւաստեն, որ առեւանգուած մարդիկ յաճախ կ’ընդդիմանան բռնի ուժով իրենց ծննդեան համայնքները վերադարձուելու: Ասիկա շատ սովորական է, երբ անոնք յարաբերաբար յաջող կերպով ձուլուած են առեւանգող խմբաւորումին մէջ՝ առանց խիստ խտրականութեան ենթարկուելու, կամ երբ տարիներով հեռու մնացած են եւ վերադառնալու պարագային կը նախատեսեն խարանդ մը հայրենակիցներու կողմէ: Հնդկաստանի եւ Փաքիստանի մէջ, բազմաթիւ կիներ, որոնք 1947ի բաժանումին իրենց տուններէն բռնօրէն այլուր տարուած էին, իրենց նոր տուններէն զիրենք «ազատագրելու» ճիգերուն ընդդիմացած են: Նմանապէս, բազմաթիւ սպիտակամորթ կիներ ու մանուկներ, որոնք ԺՀ.-ԺԹ. դարերուն գերեվարուած են բնիկ ամերիկացիներու կողմէ, անտրամադիր կ’ըլլային սպիտակ ընկերութեան գիրկը վերադառնալու: Այս պարագաները կը հակադրուին այլ դէպքերու, օրինակ՝ կեդրոնական եւ արեւմտեան Աֆրիկէի մէջ, ուր առեւանգուած աղջիկներ մեկուսացած են խրճիթներու մէջ՝ որպէս սեռային ստրուկներ ծառայելու համար, եւ սովորաբար փրկարար ճիգերը ողջունած են Բադդաստական քննարկումի մը համար, տե՛ս՝ Andrea Parrot and Nina Cummings, *Sexual Enslavement of Girls and Women Worldwide*, Westport, Conn., Praeger Publishers, 2008:

⁵¹ «Ոչ-իսլամ կիներու եւ մանուկներու ազատագրումը Թուրքիոյ մէջ» Մարտ 1919ի տեղեկագիրը պատրաստուած էր Փարիզի Հայ Ազգային Պատուիրակութեան համար՝ Զապէլ Եսայեանի կողմէ (Zabelle Essayan, “La liberation des Femmes et Enfant Nonmusulmans en Turquie,” Նուպարեան Գրադարան, Ազգային Պատուիրակութեան Արխիւ, 1-15, նամակագրութիւն Փետր.-Մարտ 1919, տեղեկագիր խորագրուած 1919, էջ 9):

⁵² Ըստ վերապրողի մը վկայութեան, քանի մը հայ տղամարդիկ պատերազմին ԱՄՆ եղած էին եւ ապա Ատանա վերադարձած՝ իրենց կիները փնտռելու: Յայտնի դարձած էր, որ բոլորն ալ ամուսնացած էին մահմետականներու հետ: Ան նկարագրած է կիներուն հանդիպումը իրենց նախկին եւ նոր

ամուսիններուն հետ. «Բոլորը [եպիսկոպոսները] եկան հագուած թուրքի պէս՝ քողերով: [Մահմետական ամուսինները] ըսին [հայ ամուսիններուն] որ պատերազմի ժամանակ ամէն բան կրնայ պատահիլ... [Հայ կիները] չէին ուզեր մեկնիլ. անոնցմէ մէկը ըսաւ, թէ վերադառնալու պարագային, մարդիկ պիտի ըսէին, թէ թուրքերու կիները եղած էին եւ պիտի ծաղրէին զանոնք: Բոլորը [հայ ամուսինները] տեղի տուին [...]: Վերստին ամուսնացան, եւ բոլորը [հայ ամուսինները] ԱՄՆ վերադարձան» (Derderian, էջ 13):

⁵³ Հայկազ, էջ 157:

⁵⁴ Yesayan, “La liberation”.

⁵⁵ Տե՛ս մեր նկատողութիւնները՝ Զարուիի Պահրիի յիշած պարագաներուն մասին:

⁵⁶ Ժամանակի թուրք մամուլը եւ յետագայ ազգայնական պատմագրութիւնը հայ կիներու վերապահութիւնը մեկնաբանած են որպէս սկզբնական հաւանութեան կամ վերջնական երջանկութեան փաստ, հասկցնել տալով, որ կիները աւելի երջանիկ էին մահմետականներու, քան հայերու մէջ: Հայկական պատմագրութիւնը, միւս կողմէ, պարզապէս անտեսած է վերապահ կիներն ու մանուկները, ցոյցնելով այր յուշագրողներու կողմնակալութիւնը:

⁵⁷ Զարուիի Պահրի, «Ի՞նչ էր Զեզոք Տունը», *Այսօր*, Մայիս 3, 1953:

⁵⁸ 8 Փետրուար 1919, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, DH-ŞFR, 96/100, մէջբերումը տե՛ս Atmur, էջ 174:

⁵⁹ Անդ, էջ 180:

⁶⁰ Անդ, էջ 181:

⁶¹ Հիմնուելով գաղթական կիներու յուշերու հետազոտութեան եւ Քարեն Նիփիէի՝ իր Ընդունելութեան Տունը ժամանող գաղթական կիներու մասին տեղեկագիրներուն վրայ, Վիքթորիա Ռօու զուգահեռաբար հասած է մեր նոյն եզրակացութեան, թէ «հայ եւ միջազգային համայնքը քաղաքականութեան վերածած է կիներուն հայ համայնքը վերադառնալու առիթ տալը» (Victoria Rowe, “Armenian Women Refugees at the End of Empire: Strategies of Survival,” in Panikos Panayi and Pipa Virdee, eds., *Refugees and the End of Empire: Imperial Collapse and Forced Migration in the Twentieth Century*, New York, Palgrave Macmillan, 2011, էջ 164):

⁶² «Պր. Սահարնեանի Բանախօսութիւնը Ճրագալոյցի Իրիկունը», *Նոր Գեանք*, 22 Յունուար 1919:

⁶³ Զարուիի Պահրի, *Գեանքիս Վէպը*, Պէյրութ, ա.հ., 1995, էջ 189:

⁶⁴ Անդ, էջ 191:

⁶⁵ Հալիսէ Էտիպ Ատիվար մեղադրած է հայերը՝ մահմետական երեխաներու ողբերգութեան (The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halide Edib, London, Century Co., 1928, էջ 17): Հայերը, միւս կողմէ, զայն ամբաստանած են որպէս հայ մանուկներ իսլամացնող (տե՛ս, օրինակ՝ Aghavnie Yeghenian, “The Turkish Jeanne D’Arc, An Armenian Picture of Remarkable Halide Edib Hanoum,” *The New York Times*, 17 September 1922): Էտիպ քիւրտ (կամ թերեւս հայ) պատերազմական որբուի մը իր տունը պահած է (İpek Çalışlar, *Halide Edib: Biyografisine Sığmayan Kadın*, Istanbul, Everest, 2010, էջ 158):

- ⁶⁶ Թէւ յստակօրէն թուրք ազգայնական տեսանկիւնէ մը գրուած (հայերը միակ առեւանգողներն են), հետեւեալ գործը շահեկան կը մնայ. Funda Selçuk, “Türk Basınında Ermeni Sorunu (Mayıs 1919-Aralık 1920),” մագիստրոսական աւարտաճառ, Ankara Üniversitesi, 2003:
- ⁶⁷ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, New York, I. B. Tauris, 2011, էջ 760-62:
- ⁶⁸ Տիգրան Զաւէն, «Միասնութիւն է Խօսիլ Գոյներու Վրայ Կոյրի Մը, Խղճի Վրայ Զարդարարի Մը», *Ժողովուրդի Չայնը*, 26 Յունիս 1919:
- ⁶⁹ Nazan Maksudyan, “The Fight over Nobody’s Children: Religion, Nationality and Citizenship of Foundlings in the Late Ottoman Empire,” *New Perspectives on Turkey* 41 (Fall 2009), էջ 151-180:
- ⁷⁰ Անահիտ Դալիթեան, *Երկու Ծիրաններ (Արուեստը Եւ Ընկերային Ծառայութիւնը)*, Պէյրութ, ա.հ., 2006, էջ 168:
- ⁷¹ Չազըրեան անձամբ վերադարձուցած է ունի Թեֆիք Էֆենտիի դուստրը, որ սխալմամբ գտնուած էր որբախոյզներու կողմէ ու չորս օր պահուած: Թէւ Չազըրեան ներողութիւն խնդրած էր Թեֆիք Էֆենտիէն, Կարապետ անունով ուրիշ որբախոյզ մը այնուհետեւ կրկին տարած էր աղջիկը, իսկ Չազըրեան կրկին վերադարձուցած էր զայն (Atnur, էջ 165):
- ⁷² Պոլսոյ Պատրիարքարանի արխիւներ, Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարան, PCI Bureau, 3d report, 6 Mar. 1922.
- ⁷³ Պահրի, էջ 187:
- ⁷⁴ Ազգային Ժողովի քննարկումներն ալ այս կէտը կը հաստատեն, բայց միայն այս քաղաքականութեան լրացուցիչ հետազօտութիւններ աւելի խոր ըմբռնում մը պիտի տան մեզի: Հայ քննադատներ, որոնց շարքին՝ Ժողովի ատենապետ Դալիթ Տէր Սովսէսեանը, Զեզոք Տունը մեղադրած են «հաւատարմական դատարան»ի պէս գործելու, որքերը ծախելով կամ անոնց մահմետական ընտանիքներէն կաշառք վերցնելով: Պատրիարքական յանձնախումբին քննութիւնը գտած է, որ այս մեղադրանքները անհիմն էին, թէւ ասիկա արգելք չէ եղած, որ Տէր Սովսէսեան զանոնք կրկնէր իր յուշերուն մէջ (Դ. Տէր Սովսէսեան, *Գաղութահայութեան Համար Ելից Միակ Քաղաքը*, Փարիզ, Տպ. Ճարեան, 1935, էջ 196-207):
- ⁷⁵ Հայկազ, էջ 138: Պատասխանատու անձերու յուշերը մերժած են մեղադրանքները կամ լռած՝ նիւթին մասին: Ազգային Խնամատարութեան պետ Մատթէոս Էպիփրաթեան իր յուշերուն մէջ կ'ըսէ. «Կը հաստատեն որ մենք **թուրքի զաւակ մը հայացնելու** ոչ մէկ փափաք ունէինք: Եւ սակայն, ոչ մէկ հայ պիտի մտածէր, այնքան ահռելի սպանդներէն ետք, մնացեալ հայորդիներէն ալ հարիրաւորներ գոհել թուրքերու նենգ կեղծաւորութեան» (Մատթէոս Էպիփրաթեան, *Կեանք Սը Ազգիս Կեանքին Մէջ. Ականատեսի Եւ Մասնակցողի Վկայութիւններ 1903-1923*, Պէյրութ, Տպ. Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1987, էջ 185. Ընդգծումը բնագրային):
- ⁷⁶ Հայկազ, էջ 138:
- ⁷⁷ Տէս Զարութիւն Խաչատուրեան, «Հայուն Վրէժը», *Ամենուն Տարեցոյցը*, ԺԵ. Տարի, 1921, էջ 135:

- ⁷⁸ Eric Weitz, "From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions," *American Historical Review* 113, 5 (2008), էջ 1313-43:
- ⁷⁹ Տէր Եղիայեան, էջ 331:
- ⁸⁰ Պատրիարքը անոր վստահեցուցած է, որ օտար երկիրներ ապաստանած վերապրողները կը ջանային առաջին առիթով հայրենիք վերադառնալ եւ ոչ իսկ կը փորձէին իրենց (ժամանակաւոր) տուներուն վիճակը բարօքել (*անդ*, էջ 207):
- ⁸¹ Fatma Ülgen, "Reading Mustafa Kemal Atatürk on the Armenian Genocide of 1915," *Patterns of Prejudice* 44, 4 (2010), էջ 369-391, յատկապէս՝ էջ 376:
- ⁸² Հայկանոյշ Մառք, «Խմբագրական. Հայ Ըլլանք», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 3 (1 Դեկտեմբեր 1919):
- ⁸³ Սոյն քննարկումէն դուրս կը մնայ ֆիզիքական վերարտադրութեան միջոցով (այսինքն՝ մեռելներու փոխարինումը ողջերով) վերականգնում իրագործելու կամ փորձել իրագործելու հոգեբանական հարցերը: Վիճակագրական տուեալներ կը պակսին ճշդելու համար, թէ իսկապէս ծնունդներու քանակական «պայթում» մը տեղի ունեցած է ցեղասպանութենէն ետք:
- ⁸⁴ *Հայ Կինի* աշխատակից մը առաջարկած է, որ Հայոց Պատրիարքարանը ամուրիներէ լրացուցիչ տուրք գանձէ եւ տուրքերը նուազեցնէ բազմազաւակ ընտանիքներու պարագային (Արմենակ Սալմասլեան, «Բնակչութիւն Եւ Ամուրիներու Վրայ Տուրք», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 21 (1 Սեպտեմբեր 1920):
- ⁸⁵ Տօքթ. Տէրորդի, «Ուր Կ'երթաս Հայ Կին», *Հայ Բուժակ*, Գ. Տարի, Թիւ 9 (Յուլիս 1922), էջ 150 (ընդգծումը բնագրային):
- ⁸⁶ Կիլիկիոյ հողերու եւ գերիշխանութեան նկատմամբ հայկական պահանջները վերլուծելով, Սէմ Քափլան ցոյց տուած է, թէ ինչպէս հայ գործիչները, իրենց թուական մեծամասնութիւնը «փաստելու» համար կը պնդէին, որ շրջանի բոլոր բնակիչները, նոյնիսկ թրքախօս մահմետականները, Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան շահաւորներ էին ու հետեւաբար՝ հայազգի: Թէեւ Քափլանի վերլուծումը նկատի չէ առած ցեղասպանութեան դերը հայկական պահանջատիրութեան մէջ (բացի հազուադէպ ակնարկութիւններէ «պատերազմի ողբերգութիւններ»ուն կամ «երկպառակող թշնամութեան»), անոր դիտողութիւնները նշանակալից են ցոյց տալու համար, որ, անհրաժեշտութեան պարագային, հայ բանբերները կրնային մահմետականներու տեղ բանալ հայկականութեան նոր սահմանումներու մէջ (Sam Kaplan, "Territorializing Armenians: Geo-Texts and Political Imaginaries in French-Occupied Cilicia, 1919-1922," *History and Anthropology* 15, 4 (2004), էջ 399-423):
- ⁸⁷ Տօքթ. Եաղուպեան, «Հայ Կնոջ Առողջապահական Դերը Հայաստանի Մէջ Գ.», *Հայ Կին*, 1, 19 (1 Օգոստոս 1920):
- ⁸⁸ Nayanika Mookherjee, "Available Motherhood: Legal Technologies, 'State of Exception' and the Dekinning of 'War Babies' in Bangladesh," *Childhood: A Global Journal of Child Research* 14, 3 (2007), էջ 339-354:
- ⁸⁹ Ruth Harris, "The 'Child of the Barbarian': Rape, Race and Nationalism in France during the First World War," *Past and Present* 141 (1993), էջ 170-206:

- ⁹⁰ Յատուկ ուշադրություն չէ ընծայում այն հազուադեպ պարագաներուն, երբ հայ մօր ներկայությունը բաւարար նկատում չէ ազգային պատկանելիութեան համար: Այդպիսի օրինակի մը համար, տե՛ս Պետրոս Պոնտացիի գրութիւնը, ուր ան կը վստահեցնէ իր «պատուոյ զոհ քոյրերուն», որ անոնք կոյս պիտի մնան այն հայ մարդոց համար, որոնց հետ նոր հարսանիքներ պիտի ունենան նոր Հայաստանի մէջ, բայց միաժամանակ կը զգուշացնէ. «Խեղդեցէ՛ք վիժածներն ձեր արգանդին մէջ գողունի: Հայաստանը հարազատի պէտք ունի» (Պետրոս Պոնտացի, «Եղեռնային Հարսանիք», տե՛ս՝ «Երեսն»ի *Supplement*, Կ. Պոլիս, ա.տ., 1920, էջ 32):
- ⁹¹ Patricia Weitsman, “The Politics of Identity and Sexual Violence: A Review of Bosnia and Rwanda,” *Human Rights Quarterly* 30 (2008), էջ 561-578:
- ⁹² Գոհար Մազլըմեան, «Բոնի Մայրութեան Պարտադրում Դեռատի Մայրերու Հոգեկան Վիճակը Եւ Անոնց Երախաներուն Զրկանքները», *Հայ Կին* 1, 11 (1 Ապրիլ 1920): Բոնաբարութեան ծնունդ մանուկներ անտեսած կամ լքած վերապրողներու հետ հարցազրոյցներու համար, տե՛ս՝ Donald E. Miller and Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, Berkeley, University of California Press, էջ 101-102:
- ⁹³ Զարուհի Գալեմբեքեան, «Զուակը», տե՛ս՝ *Կեանքիս Ճամբէն*, էջ 272:
- ⁹⁴ Mabel Elliott, *Beginning Again at Ararat*, New York, Fleming H. Revell Company, 1924, էջ 25:
- ⁹⁵ Օրինակի մը համար, թէ ինչպէս «բնականօրէն» Ատանայի հայ եկեղեցին մկրտած է ազատագրուելու ժամանակ յի կնոջ մը զուակը, տե՛ս՝ Varteres Garougian, *Destiny of the Dzidzernag: Autobiography of Varteres Mikael Garougian*, Princeton, Gomidas Institute, 2005, էջ 96:
- ⁹⁶ Մէջբերումը տե՛ս՝ Derderian, էջ 14:
- ⁹⁷ Kerop Bedoukian, *Some of Us Survived: The Story of An Armenian Boy*, New York, Farrar Straus Giroux, 1979, էջ 201:
- ⁹⁸ Իզապէլ Գաբրիէլեան-Չրչիլ հարցազրոյցներ ունեցած է «լուսանկարի հարս»երու հետ, որոնք Քանատա մտած են 1920ականներուն: Ան եզրակացուցած է, որ զաղթական աղօթիկներուն անմիջական թիրախը ամուսնութիւնն էր, որուն պատճառները բազմազան էին՝ իրենց ընտանիքին վերապրող անդամները՝ Նոր Աշխարհ բերելու եւ «ազատագրելու» դրդապատճառէն մինչեւ «տարանցիկ» կեանքի մը վերջակէտ դնելը (Isabel Kaprielian-Churchill, “Armenian Refugee Women: The Picture Brides 1920–1930,” *Journal of American Ethnic History* 12, 3 (1993), էջ 3):
- ⁹⁹ Անդ, էջ 22 ծանօթ. 54, էջ 29, ծանօթ. 111:
- ¹⁰⁰ Նարգիզ Քիպրիթճեան, «Կոչ Մը Հայ Մայրերուն», *Հայ Կին*, Ա. Տարի, Թիւ 10 (16 Մարտ 1920):
- ¹⁰¹ *Նամստէայ Տեղեկագիր Հ. Կ.*:
- ¹⁰² John Minassian, *Many Hills Yet to Climb: Memoirs of an Armenian Deportee*, Santa Barbara, Calif., J. Cook, 1986, էջ 236:
- ¹⁰³ Ասիկա չի նշանակեր, որ ամէն ոք զանոնք ընդունած է լայնասիրտ կերպով: Այսուհանդերձ, զանազան վերապրողներ եւ արեւմուտքի ընկերային գործիչներ կը նշեն, թէ դաջուածքները համարկումի եական արգելք չեն եղած:

Վրրճինիա Մեդրունի, որուն յուշերը հազուադիստ են պետելիներու մէջ բռնաբարման եւ դաջուելոյ հոլովոյթին մասին բացայայտ յիշատակումով, նաեւ յիշած է, թէ նշանածը, որ Ամերիկա գտնուած էր պատերազմի ընթացքին, դաջուածքները «քաջութեան եւ պատիւի» նշան կը համարէր: (Mae M. Derderian and Virginia Meghrouni, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide*, Los Angeles, ATMUS Press, 1997, էջ 249): Իր բնիկ ընտանիքին 37 տարի ետք վերադառնալու փորձ կատարած ու դաջուած կնոջ մը ողիսականին պատմողական վերականգնումին համար, տէ՛ս՝ Hourig Attarian, «Lifelines: Matrilineal Narratives, Memory and Identity», PhD diss., McGill University, 2009:

- ¹⁰⁴ Հակառակ իր անհիմն ընդհանրացումներուն, Լորազոյն փաստակարար մը հայեացք մը կը նետէ դաջուած կնոջ մը կեանքին, որ զայն շարունակած է որպէս հայ (Suzanne Khardalian, *Grandma's Tattoos*, New York, Cinema Guild, 2011):
- ¹⁰⁵ Նման կեցումացի մը ամենէն ծանօթ պարագան Գեղամ Տէր Կարապետեանի ամուսնութիւնն էր երիտասարդ Կիւլիզարի հետ, որ ինքզինք ազատած էր քիւրտ Մուսա Պէլի տունէն, ուր բռնի տարուած էր 1893ին: Յետպատերազմեան պոլսահայոց կողմէ այս դէպքին յիշողութեան օրինակի մը համար, տէ՛ս՝ «Մուսա Բէկ Եւ Կիւլիզար», *Ամէնէն Տարեցոյցը*, Ժ.-ԺԴ. Տարի, Պոլիս, Տպգր. Կ. Քէշիշեան Եւ Որդի, 1916-1920, էջ 151-152:
- ¹⁰⁶ Մահակ-Մեսրոպ, «Եղեռնի Յուշարձան, Անոնց Անունը», *Առաւօտի Տարեգիրք*, Ա. Տարի, Պոլիս, Արարատ, 1921, էջ 83-86:
- ¹⁰⁷ Պատրիարքը դիրութեամբ որբուհիներ չէ յանձնած, Լոյնիսկ երբ հայ հարազատները ազգականական կապի լայն փաստեր ներկայացուցած են (Հայկազ, էջ 133):
- ¹⁰⁸ Հայկանոյշ Մարք, «Խմբագրական. Անկեալ Կիներու Համար», *Հայ Կին*, 3, 4 (16 Դեկտեմբեր 1921):
- ¹⁰⁹ Անայիս (Եւփիմէ Աւետիսեան), *Յուշերս*, Փարիզ, ա.հ., 1949, էջ 264:
- ¹¹⁰ Յիսուն հազար յոյն եւ հայ լքած է քաղաքը Հոկտեմբեր-Դեկտեմբեր 1922ին (Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*, Athens, Center for Asia Minor Studies, 1983):
- ¹¹¹ Սոյն խումբը կոչելով «խալամացած հայ վերապրողներ», Այշէ Կիւլ Ալթինայ եւ Եքթան Թիւրքելլմազ քննադատած են թուրք եւ հայ պատմագրութիւնները, որոնք կ'ամ այս խումբին գոյութիւնը կ'անտեսեն, կ'ամ զայն «կեանք պահպանելու» օսմանեան կառավարութեան ջանքի արտայայտութիւն (թուրք պատմագրութիւն) կ'ամ «արմատախիլ ազգ»ի ներկայացուցիչ (հայ պատմագրութիւն) կը դարձնեն: Անոնք պնդած են, որ անտեսելով կրօնափոխ այս կիներուն ու մանուկներուն «վերապրող»ի բնոյթը, պատմաբանները զանոնք ոչ-էականերու վերածած են: Կրօնափոխներու կեանքին ուսումնասիրութեան ներկայացուցած կարեւորութեամբ հանդերձ (ինքնութեան իմաստով), կը կարծենք, որ «վերապրող»ի չտարբերակուած պիտակը խնդրական է, որովհետեւ ցեղասպանութեան սկզբնական տրամաբանութիւնը հաշուի չ'առնէր: Ֆիզիքական յարստեւումը եւ ազգային-կրօնական ինքնութեան շարունակութիւնը պէտք է քննուին անջատաբար: Եթէ «վերապրող» կը նշանակէ «ան, որ կը շարունակէ գործել *ի հեճուկս* ընդդիմութեան», անհրաժեշտ է նկատի ունենալ (այլազան ազդակներու

շարքին) այն բռնության բնույթը, որ «վերապրող-ութեան» չափանիշ կը դառնայ: Այդ կիներուն ու մանուկներուն *ինքնին* ֆիզիքական կեանք շարունակելը բաւարար պատճառ չէ զանոնք խմբելու այս յատուկ ցեղասպանութեան «վերապրող»ներու դասակարգին մէջ, որուն ընթացքին ցեղասպաններուն նպատակը (ինչպէս կը փաստենք այս ուսումնասիրութեան մէջ) եղած է, ու յաջողած, զանոնք անդառնալիօրէն ձուլել մահմետական համայնքին մէջ: Այլ խօսքով, նախկին հայ այս անձերուն յետպատերազմեան կեանքի շարունակութիւնը որպէս մահմետական թուրքեր, քիւրտեր կամ արաբներ եւ մահմետական թուրքերու, քիւրտերու կամ արաբներու ծննդաբերումը չեն նշանակեր, որ ցեղասպանական տրամաբանութիւնը ձախողած է (ինչպէս «վերապրող» եզրը ցոյց կու տայ), այլ կը վկայէ անոր յաջողութեան մասին: Աւելի՛ն. «խալամացած հայ վերապրողներ» նկարագրականին «հայ» բառն իսկ պէտք է ինդրականացնել աւելի քան ենթադրել, որովհետեւ բազմաթիւ կրօնափոխներ, իրենց կրօնափոխութեան պայմաններէն անկախ (բռնի կամ ոչ), ապրած ու մեռած են որպէս թուրքեր, քիւրտեր կամ արաբներ եւ կամ բարեպաշտ մահմետականներ: Արեան վրայ հիմնուած հայկականութեան սահմանումի մը բացակայութեան դէմ յանդիման (ուր հայկականութիւնը անհպելի պիտի մնար՝ անկախաբար ընկերային արտաքին պայմաններու առկայութենէն), բոլոր նման կրօնափոխներու ոչ-քննական բնորոշումը որպէս «հայեր» կրնայ կանխել անոնց բազմախաւ ինքնաբնութագրումներուն քննարկումը, աւելի քան գիտութեան լոյսի տակ դնել (Ayse Gül Altınay and Yektan Türkyilmaz, “Unraveling Layers of Gendered Silencing: Converted Armenian Survivors of the 1915 Catastrophe,” in *Untold Histories of the Middle East: Recovering Voices from the 19th and 20th Centuries*, London, Routledge, 2011, էջ 25-53):

¹¹² Անոնց թոռներուն հետ հարցազրոյցներու հաւաքածոյի մը համար, տե՛ս՝ Ayse Gül and Fethiye Çetin, *Torunlar* (Istanbul: Metis, 2009):

¹¹³ Հարկ է նշել, որ հայկական ծագում ունենալը տակաւին ամօթալի կը նկատուի Թուրքիոյ թուրք մահմետական քաղաքացիներու միջեւ, իսկ անձը թերեւս անվստահելի: “*Ermeni döli*” (հայկական սերմ) դեռ կը գործածուի որպէս նախատիւ: Փետրուար 2004ին, երբ թրքահայ *Ulyou* շաբաթաթերթը կը պնդէր, որ Սուրթաֆա Քեմալ Աթաթիւրքի որդեգիր դուստրերէն մէկը հայ որբուհի մը կրնար եղած ըլլալ, թրքական լրատվիւնները եւ զանազան պետական հաստատութիւններ բուռն մերժումի արշաւի մը ձեռնարկած էին: Սապիհա Կեօքչէն ո՛չ միայն «նոր Թուրքիոյ հիմնադրի» դուստրն էր, այլեւ առաջին մարտական օդանւորդուհին, ինչ որ թրքական արդիականացման ծրագրի յաջողութեան գրաւական մըն էր: Կեօքչէնի շուրջ բանավեճով կը սկսէր Հրանդ Տինքը սատանայացնելու գործընթացը, որ ի վերջոյ պիտի յանգէր անոր սպանութեան Յունուար 19, 2007ին: Սատանայացումի մանրամասն քննարկումին համար, տե՛ս՝ Fatma Ülgen, ““Sabiha Gökçen’s 80-Year-Old Secret”: Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians,” դոկտորական աւարտաճառ, University of California, San Diego, 2010, էջ 109-153:

¹¹⁴ Հանրային որոշ ուշադրութեան առարկայ դարձած անցեալի միակ ծանօթ դէպքը արձանագրուած է 1962ին: Ֆրանսաբնակ ոմն Տիկ. Փիլիպոսեան, մահմետական ծնած եւ Պոլսոյ ու Ֆրանսայի հայկական որբանոցներու մէջ

մեծցած, Թուրքիա այցելած եւ իր թուրք եղբայրներն ու քոյրերը գտած էր: Այս պատմութիւնը թրքական ժողովրդական թերթի մը գլխաւոր լուրն էր (Esin Talu, “Akşam Kõşesi/Madam Pilibüsyani’nin Macerası,” *Akşam*, 17 Դեկտեմբեր 1962, էջ 1 եւ 5):

CLIMATE OF ABDUCTION AND REDEMPTION:
THE POLITICS OF INCLUSION OF WOMEN AND CHILDREN DURING AND
AFTER THE ARMENIAN GENOCIDE
(SUMMARY)

LERNA EKMEKCIOGLU
lernaek@gmail.com

This article explores a forcible, wartime transfer of women and minors from one ethnic group to another and its partial reversal after the war. The author analyzes the historical conditions that enabled the original transfer, and then the circumstances that shaped the reverse transfer. The setting is Istanbul during and immediately after World War I, and the protagonists are various influential agents connected to the Ottoman Turkish state and to the Armenian Patriarchate. The absence and subsequent involvement of European Great Powers determines the broader, shifting context. The narrative follows the bodies of women and children, who were the subjects of the protagonists’ discourses and the objects of their policies. The study connects two processes involved: the wartime integration of Armenian women and children into Muslim settings, and postwar Armenian attempts to rescue, reintegrate, and redistribute them. The author explains why and how the Armenian *vorpahavak* (gathering of orphans and widows) worked as it did, and situates it comparatively with similar events. She highlights its uniqueness and the theoretical possibilities that it offers toward understanding why and how children and reproduction matter so much to collectivities in crisis.

ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԶՈՆ՝ ՈՒՐՖԱՅԻ ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԱՐՀԵՍՏԱԳԷՏ ՅԱԿՈԲ ՄԱՆԵՐԵԱՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Ա. ՄՈՒՏՔ

Հայկական պղնձագործության համապարփակ ուսումնասիրությունը կը շարունակե յամենայլ: Եղած հրատարակությունները, ուսումնասիրությունները, հաւաքածոներու նուիրուած նկարագիրքերը եւ յօդուածները մասնակի են, սահմանափակ եւ նոյնիսկ իրենց նեղ ծիրին մէջ համընդգրկուն չեն: Ի դէպ, անտեղեակ ենք նաեւ հայկական կնիքներու նուիրուած համապարփակ ուսումնասիրութեան մը գոյութենէն: Թերութիւնը թերեւս պէտք է վերագրել նաեւ նիւթերու անբաւարարութեան¹:

Սուրիան էր սփիւռքեան մեծագոյն դաշտը նախա- եւ յետ- եղեռնեան հայ պղնձագործութեան արտադրանքի ձեռքբերման: Դժբախտաբար, այսօր այնտեղ յառաջացած տագնապը սկսած է անհետացնել կամ լուծարել հայկական պղինձի հաւաքածոները, այդ արհեստին յետնորդ վերջին մոհիկանները, հայ արծաթագործութեան հալէպահայ վերջին մնացորդները, հաւաքորդները՝ առաւել դժուար դարձնելով անոնց ուսումնասիրութիւնը:

Ի ձեռի ունիւմ պղինձէ ափսէ մը, նախշուած ու կնքուած:

Անոր գեղեցկութիւնը կը պարտադրէ որ զայն արուեստի հայ հանրութեան ուշադրութեան յանձնեմ: Զայն ձեռք բերի Յուլիս 2014ին, Պէյրութի մէջ հնավաճառէ մը: Պէյրութի պղնձավաճառքի շուկային մէջ շեշտակիօրէն հազուադէպ է կնքուած կամ հայերէն արձանագրութեամբ գործեր գտնել²: Ուստի երբ ձեռք անցընես՝ մեծապէս ուրախ կը զգաս՝ Եղեռնի պատճառով անհետացումէն բան մը փրկած ըլլալու գոհունակութեամբ:

Բ. ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Բ1. Նկարագրութիւն Եւ Չափագրութիւն

Ափսէն հարուստ է լուսալէս պահպանուած նախշերով: Ան կը կշռէ 1154 կրամ, ունի 42,5 սանթիմէթ տրամագիծ եւ 1,1մմ հաստութիւն:

Արաբատառ օսմաներեն կնիքով արձանագրուած անձնանունը, տեղանունը եւ թուականը կը հաւաստեն որ ան նախաեղեռնեան ստեղծագործութիւն մըն է: Կնիքը հաւկթաձեւ է. եռատող գրութեան կը յաջորդէ իսլամական թուականը: Իւրաքանչիւր տող կը հաշուէ մէկ բառ: Կնիքը հետեւեալն է.-

اكوب	(Յակոբ)
مريان	(Մաներեան)
اورفة	(Ուրֆա)
١٣٢٧	(1327)

Հետեւաբար, ան Ուրֆայի մէջ, Յակոբ Մաներեանի կողմէ, կամ անոր աշխատանոցէն արտադրուած գործ մըն է:

Հիճրէթի թուական հանդիսացող 1327ը կը համապատասխանէ քրիստոնէական 1909ին: Նման դրոշմ-կնիքներ չէին արտադրուեր տարեկան դրութեամբ, այսինքն արհեստանոցը իւրաքանչիւր նոր տարուան համա յ նոր կնիք չէր օգտագործեր: Նոր կնիք կը պատրաստուէր արհեստանոցին առնչութեամբ մեծ

փոփոխութեան մը, կամ՝ կնիքի մաշումին, կամ կնիքի

անուանատիրոջ մահուան ու նոր վարպետի

գործին ամրապնդման պարագային: Հետեւաբար, կրնայ ըլլալ որ այս ափսէն 1909ին կամ անկէ ետք արտադրուած գործ մըն է, շատ հաւանաբար 1915էն առաջ. նուազ հաւանական է որ ան 1915էն ետքի ստեղծագործութիւն ըլլայ⁴:

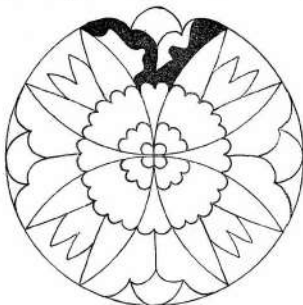
Կեդրոնի նախշը համադրութիւն մըն է. շուրջ 8,9սմ. տրամագիծով կլոր շրջագիծի մը կեդրոնը նախշուած է վեցթեւանի աստղ մը: Կեդրոնի ծաղկանման բուսական պատկերին շուրջ զուգահեռ ընթացող եօթ կոհակաձեւ շրջագիծեր կան: Իւրաքանչիւր կոհակ բաղկացած է զոյգ շրջագիծէ: Առաջին 4 կոհակները իրարմէ հեռու են գրեթէ համաչափօրէն՝ շուրջ

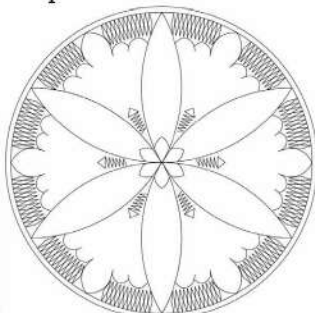
կեսական սանթիմետրով: 4րդ եւ 5րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը աւելի մեծ է՝ շուրջ 2,8 սանթիմետր: 5րդ եւ 6րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը շուրջ 7,5 սանթիմետր է, իսկ 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ եղած հեռաւորութիւնը՝ շուրջ 1,5 սանթիմետր: Այնուհետեւ 1,5 սանթիմետր հեռաւորութիւն մը կայ 7րդ կոհակին ու ափսէին աւարտին՝ դուրսի ծայրի անկիւնաւոր գոգաւորութեան միջեւ:

Բ2. Նախշեր

Նախշազարդ այս ափսէն կարծես, առաջին ակնարկով, շողարձակող արեգակ ըլլայ՝ կեդրոնէն դէպի բոլոր ուղղութիւններով տարածուող ճառագայթներով, որոնք բուսական նախշեր են: Արեւն ու բուսական նախշազարդը կը համատեղուին կեանքի եւ կենսատուութեան հասկացութեամբ:

Ձախին՝
Մնացականեանի
պատկերը, աջին՝
վերարտադրութիւնը
նրա ափսէի կեդրոնի
նախշին

Աթսէին կեդրոնին իրարու հպող չորս կամարաձէլ գիծերը (կիսակլորի հատուած) այս կլոր շրջագիծի ներքնամասը կը բաժնեն 12 մասերու: 12 մասերէն վեցը սահմանափակուած են կիսակլորներով, որոնք *օւա*՛լներ գոյացուցած են: Այս *օւա*՛լներուն մէկ ծայրը կը բխի վեցթեւանի աստղին կեդրոնէն ու կ'աւարտի կլոր շրջագիծին վրայ: Երկրորդ վեցեակը այս 12 մասերուն՝ կը պատկերէ իրարու կոնակ տուած երկու կամարներու միջեւ ինկած նեղէն դէպի լայն բացուող տարածութիւն մը, որ կը փակուի կլոր շրջագիծով: Այս տարածութեան ստորին բաժինին նետաձէլ նախշ մը զիկզակուած է, իսկ վերի մասը աւելի յատկանշական ուշագրաւութիւն մը ունի. հոն՝ կլոր շրջագիծէն շուրջ մէկ սանթիմետր առաջ վերէն դիտուած ծաղիկի մը շրջագիծը նախշուած է:

Կոհակներուն միջեւ եղած տարածութիւնը մենք կ'անուանենք դաշտ: Այս դաշտերուն մէջ, ափսէին ամբողջ տարածքին նախշեր

կան: Իւրաքանչիւր դաշտի նախշը տարբեր է միւս դաշտերու նախշերէն: Կեդրոնական շրջագիծի գծանկարէն բացի ափսէն ունի հինգ նախշատեսակ:

4րդ եւ 5րդ կոհակներուն միջեւ առկայ 28 նոյնանման նախշերը քառաթել ու հաւասարաթել, իրարմէ համաչափ հեռաւորութեամբ դրոշմուած 28 խաչեր են:

5րդ եւ 6րդ կոհակներուն միջեւ առկայ 39 նախշային համադրութիւնները միօրինակ են: Բուսական այս նախշերը կիսակլոր հիմք ունին. ասոնք կը յենին 5րդ կոհակին վրայ երկու տերեւներու կիսակլոր միացումով գոյացած կիսալուսնաձեւ տերեւանախշի մը, եւ կը բացուին դէպի վեր, իրենցմէ բխեցնելով շուրջ 8 սմ. երկարութեամբ բուսական ուղղահայեաց 39 սիւներ: Իւրաքանչիւր տերեւանախշ՝ տերեւի 'ջիղերու' ուրուագիծն ունեցող 1 սմ. երկարութիւն ունի: Իւրաքանչիւր սիւն ունի իրարու վրայ բարձրացած այսպիսի չորս, կրկնուող տերեւանախշեր: Իւրաքանչիւր սիւնի գագաթին դրուած է մէկ գնդիկէ բխող երեք ուղղագիծ, որոնց գագաթին մէկական գնդիկներ կան: Այս ուղղագիծերը կը գոյացնեն շուրջ 50 աստիճան անկիւն մը, որ կը կիսուի ուղղագիծերէն մէկէն: Վերոյիշեալ 39 սիւներէն միայն մէկը կը հաշուէ չորսի փոխարէն երեք տերեւանախշ, որուն վրան՝ միւսներուն նման դրուած է նոյն նախշը, ապա՝ հակաթափ կնիքը:

6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ մարգարտածաղիկի 70 նոյնանման նախշեր կան: Ասոնք միաշաք են:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ ի տարբերութիւն 4րդ եւ 5րդ ու 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ եղած նախշերուն հորիզոնական ընթացքին, 5րդ եւ 6րդ կոհակներու դաշտի նախշերը ուղղահայեաց են: Իրար չդաչող ուղղութիւններու այս "երեւակայական" խաչաձեւումները ափսէին նախշային ընդհանուր պատկերին տարբեր շարժունակութիւն մը կը հաղորդեն:

Գ. ԶԵՌԱՐՈՒԵՍԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹԻՒՆ

Իւրաքանչիւր տերեւի ու խաչի կիսալուսնաձեւ գոյգ տերեւանախշն ու մարգարտածաղիկի նախշերը յառաջացած են միանշանակ, ամբողջական դրոշմներով, այլ խօսքով՝ նախշերը չեն գոյացած ուղիղ գիծեր ունեցող սեպերու մրճահարումով (եւ կամ սրածայր գործիքի մը փորագրումով), այլ առանձին ամբողջական նախշեր ունեցող սեպերով, ինչ որ կը խօսի

նախնականությունն անդին անցնող, յառաջացած նախազգործության մասին: Պետք է ըսել նաև, սակայն, որ նոյնատեսակ նախշերը ո՛չ համաչափ հեռաւորութիւն, ո՛չ ալ նոյն հարթակին վրայ են: Այլ խօսքով՝ թե՛ հորիզոնական եւ թե՛ ուղղահայեաց անհամաչափութիւն ունին:

Դրոշմներու զարգացածութեան կողքին, արհեստին զարգացածութեան այլ ցուցանիշ մըն է այն, որ ավսէն չունի մրճահարուածի հետքեր, ինչ որ կը խօսի կլոր, կանխաւ պատրաստուած, հարթ պղնձաթերթի մասին: Գոգաւորութիւն եւ ալիքաւոր եզերքի յառաջացումը այնքան համաչափ է որ պահ մը կը կարծենք որ պատրաստուած են կաղապարային մեքենաներով: Սակայն, այդպէս չէ: Պարզապէս բժախնդիր, արհեստին տիրապետած վարպետի մրճահարուածներու արդիւնք է ան, ինչ որ դարձեալ կը խօսի վարպետութեան բարձրորակութեան մասին:

Դ. ՆԱԽՇԵՐՈՒՆ ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՁԵՌԱՐՈՒԵՍԻ ԱՅԼ ՆՍՈՒՇՆԵՐՈՒ ՄԷՁ⁵

Դ1. Կեդրոնական Ձարդանախշ

Ասատուր Մնացականեան, իր մեծարժէք *Հայկական Ձարդարուեստ* հատորին մէջ կը վերլուծէ մեր ավսէին կեդրոնական նախշին նմանատիպ մը. «...նկարուած է մի նուռ. դա սովորական նուռ չէ, այլ գաղափարական հասկացողութիւնների մի բարդ ու բովանդակալից խտացում.. Այդ նուռն մակերեսը ամբողջովին ծածկուած է զարդերով. կենտրոնում գտնուում է մի քառաթերթ ծաղիկ, որի շուրջը աւելի մեծ չափով պատկերուած է մի ուրիշ քառաթերթ ծաղիկ. վերջինիս իւրաքանչիւր թերթիկը ունի երեք բլթակ....իրար վրայ պատկերուած այդ եռայարկ ծաղիկ թերթերի միջեւ գտնուող չորս նեղ տարածութիւնները կազմում են մի խաչաձև ծաղկազարդ...իրար վրայ դրուած վերոյիշեալ երեք ծաղիկների թերթերի սահմանները եւ նրանց շարունակութիւնները կազմում են նուռն մէկական խոշոր բացուած ծաղիկ...Այսպիսով, ամբողջ նուռն պատկերը ներկայացնում է մի շրջագծի մէջ առնուած 12 ծաղիկներից կազմուած մի բարդ կոմբինացիա, որոնցից չորսը կրում են մէկական նուռն հատիկ...Այս բոլորից պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք ոչ թէ մի սովորական նուռն կամ անիմաստ զարդի հետ, այլ գաղափարական մի բարդ ու բովանդակալից զարդաձևի, որը

հայկական զարդարուեստի ամենաինքնատիպ եւ ամենալաւ նմուշներից մէկն է: ...Նոան ճեղքուածքից դուրս գալու տեսքը խօսում է այդ հատիկի ծլելու մասին, ուստի եւ նոյն իմաստն է թելադրում նաեւ միւս երեքի համար... չորս հատիկները կապում են չորս էլեմենտների (հող, ջուր, օդ, հուր) հասկացողութեան հետ, իսկ իրար մէկընդմէջ յաջորդող 8 ծաղիկները (պտղով եւ անպտղով) արտայայտում են ծաղիկ-պտուղ-ծաղիկ-պտուղ... գաղափարը, կամ կեանքի յաւերժութեան իմաստը»⁶:

Երկու նկարներուն բաղդատութիւնը ցոյց կու տայ ընդհանուր նմանութիւններ: Հակառակ անոր որ մեր ափսէին նկարը չունի Մնացականեանի նկարին բարդութիւնը, բայց հոն նշմարելի են նոյն գծանկարներուն տարերային նմուշները: Ասիկա կրնայ ենթադրել տալ, որ նուրի, պտղաբերութեան գաղափարը որ շեշտուած է Մնացականեանի նկարին մէջ, իբրեւ գաղափար իր տեղը զիջած է զարդի, յարդարանքի գաղափարին: Այլ խօսքով, եթէ Մնացականեանի ափսէն ունի գաղափարական նշանակութիւն եւս, ապա Մաներեանի ափսէն ունի զարդարանքային եւ կիրառական նշանակութիւն:

Դ2. Բուսական Ուղղահայեաց Միւնէր

Այս սիւներուն յղացքը, գաղափարը նոյնպէս նորութիւն չէ. անոր նախնական եւ առաւել մշակուած տարբերակներուն կը հանդիպինք հայկական քիլիմներու (նկ. 1, 2⁷), մանրանկարներու (նկ. 3⁸), ասեղնագործներու (նկ. 18⁹), զարդանկարներու (նկ. 4, 5¹⁰) եւ որմնանկարներու մէջ: Անոնք կը խորհրդանշեն կենաց ծառը: Այս ափսէին պարագային, սակայն, այդ սիւները կրնան միայն հեռաւոր տպաւորութիւնը տալ կենաց ծառին:

Դ3. Ծաղկային Զարդանախշ

Ուշագրաւ է որ ափսէին վրայ կնքուած զարդանախշերէն ամենէն տարածուածը 6րդ եւ 7րդ կոհակներուն միջեւ գտնուող վեցթերթանի մարգարտածաղիկն է: Այդ նախշին կը հանդիպինք հայ առաջին տպագիր գիրքին մէջ (նկար 6¹¹), ինչպէս նաեւ ԺԸ. դարու հնատիպերու մէջ (նկար 8¹²):

Նոյն այս զարդանախշին, կամ անոր նախօրինակներուն եւ տարբերակներուն կը հանդիպինք նաեւ հայ ձեռագիր մատեաններու կաշեկազմերու վրայ դաջուած, ձեռագրերու

մետաղակազմերու վրայ (նկ. 7, 9, 10, 11, 12, 13¹³): Կան եւ ամբողջ էջ մը կազմող մետաղեայ պատեաններու վրայ (նկ. 14¹⁴): Այլ խօսքով, մարգարտածաղիկի այս նախշի գործածութիւնը ունեցած է լայն տարածում՝ թէ՛ արուեստի զանազան սեռերու մէջ եւ թէ՛ անցած է դարէ դար ու հայկական զանազան բնակավայրեր:

Տակաւին, այս զարդանախշին կը հանդիպինք կրօնական թէ աշխարհիկ կիրառութեան այլեւյլ իրերու վրայ (նկ. 15, 16, 17, 19¹⁵): Այս իրերուն յառաջացման շրջանը կ'երկարի ԺԴ.-ԺԸ., ԺԹ. դարեր: Ան չի սահմանափակուիր նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի ու Կիլիկիոյ որեւէ տարածքով:

Դեռ աւելին, նոյն այս մարգարտածաղիկի նախշին կը հանդիպինք նաեւ Հալէպի մէջ 1970ականներուն աշխատուած արծաթեայ ավսէներու վրայ¹⁶:

Ե. ՊՂՆՁԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՐՖԱՅԻ ՄԷՋ

Դժբախտաբար քիչ բան գրուած է ու գիտենք Ուրֆայի հայ պղնձագործութեան մասին: Չենք գիտեր թէ Ուրֆայի մէջ որքա՛ն զարգացած էր պղնձագործութիւնը: Ուրֆայի մասին գրուած գիրքերէն ոմանք¹⁷ բնաւ չեն յիշատակեր տեղի պղնձագործութեան մասին: Պերճ Կարապետեան, իր «Հայկական Պղինձը 1600-1915թթ.» յօդուածին մէջ անցողակի կը նշէ թէ հայ պղնձագործ վարպետներ ցրուած էին զանազան քաղաքներու մէջ, անոնց շարքին նաեւ՝ Ուրֆա¹⁸:

Արամ Սահակեանի աշխատասիրութեամբ լոյս տեսած *Դիւցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները* հատորին մէջ, սակայն, հետեւեալը կը կարդանք Ուրֆայի պղնձագործութեան մասին. «Պղնձագործութիւն. Ահաւասիկ արհեստ մը էւս, որ ուրֆացի արհեստաւորը կը մօտեցնէր արուեստի սահմաններուն: Քաղաքին մէջ գտնուող 180ի մօտ խանութները, ամբողջ գաւառին պղնձէ ամաններու պէտքերը կը հոգային եւ գործը կը վերածէին վաճառականութեան: Վերջին տարիներուն հրապարակ եկած էին արհեստաւորներ, որոնք պղինձի վրայ կատարած իրենց փորագրութիւններով, «ցուկէ [sic] թասերով» ու զանազան արձանակերպ արտադրութիւններով տիրացած էին մեծ հռչակի:

Այդ օրերէն մնացած հայ արուեստագէտներու հազուագիւտ գործերը, իբրեւ հնութիւն եւ արուեստի գլուխ գործոցներ, այսօր կը փնտռուին հրապարակի վրա»¹⁹:

180 պղնձագործ արհեստաւորներու թիւը կը վկայէ Ուրֆայի մէջ հայ պղնձագործութեան տարածուածութեան եւ արմատականացման մասին: Դեռ աւելին, այս թիւը կը հաւաստէ Ուրֆայի հայ պղնձագործութեան աստենի չափանիշերով զանգուածային արտադրութեան փաստը: Ասոր յաւելեալ ապացոյց կը հանդիսանան Ուրֆայի մէջ գործող պղինձի միքանի վաճառականները: Արդարեւ, Սահակեան, «1908էն Վերջ Ուրֆայի Հայ Վաճառականները» վերնագրին տակ, այլոց շարքին կու տայ անունները հետեւեալներուն՝ «Թափթափեան Յովհաննէս-Երկաթեղէն եւ պղինձ ներածող», «Տապապաղեան Հապիպ-Երկաթեղէն, ներկ եւ պղինձ ներածող»²⁰: Ասկէ կարելի է ենթադրել թէ քաղաքին մէջ եւ քաղաքէն դուրս եւս պղինձի մեծ պահանջարկ կար՝ պղնձագործութեան արտադրութեան համար, զոր կը հայթայթէին Ուրֆայի պղնձագործները: Զարմանալի պէտք չէ թուի ասիկա, որովհետեւ Ուրֆան կը հանդիսանար վաճառաշահ Տիգրանակերտ-Տիարպեթիոր Անտիոքին ու Արեւմուտքին կապող կարեւոր առեւտրական կեդրոն²¹:

2. Ո՞Վ Է ՅԱԿՈՒՄ ՄԱՆԵՐԵԱՆ

2.1. Մաներեաններ

Ուրֆայի հայկական պատմութեան նուիրուած շարք մը հատորներու մէջ չենք հանդիպիր Մաներեան անունին²²: Հալեայի հայոց գերեզմանատան տապանաքարերու արձանագրութիւնները եւս ոչինչ կ'ըսեն Մաներեաններուն մասին²³: Ազգանուններու բառարանն ալ չի յիշատակեր Մաներեանը. այնտեղ կը յիշատակուի Մանուեան-Մանաւեան, Մանրիկեան, Մանրոյեան, բայց ոչ՝ Մաներեանը իր տարբերակներով՝ Մանրեան-Մանրբեան²⁴: Շուրջ 700 պղնձեղէնի տուեալներու հիմամբ պատրաստուած իր ուսումնասիրութեան մէջ Պերճ Կարապետեան եւս չի յիշատակեր Մաներեան կամ Յակոբ Մաներեան անունը:

Համացանցի հետեւեալ հասցէին վրայ՝ <http://armenian.name/index.php?a=term&d=3&t=4562> վրայ կը գտնենք Մաներեան ազգանունը: Կը հաստատուի գոյութիւնը

Յակոբ Մաներեան անուն անձի մը. ան 1935ին Լոս Անճելըս հաստատուած էր եւ ներկայիս 87 տարեկան է, ծնած էր մօտաւորապէս 1928ին: Պարզ է որ ան մեր փնտռած անձը չի կրնար ըլլալ:

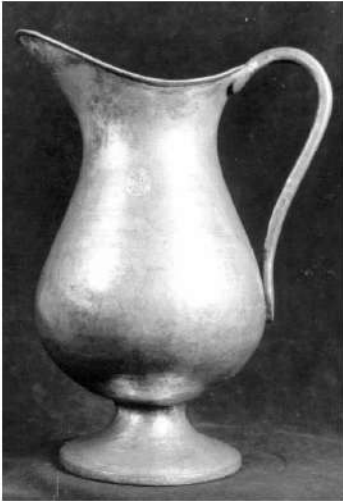
Սահակեան, վերոյիշեալ հատորին յաւելուածի բաժնով յիշատակուող վերապրող ուրֆացիներու անուանացանկերուն շարքին, Հալէպի ուրֆացիներուն ցանկին մէջ կու տայ Եղսա Ճաներեան անունը, զոր եթէ տպագրական վրիպակ նկատենք կրնանք կարդալ Եղսա Մաներեան²⁵: Այդ հատորին մէջ տրուած է նաեւ Ուրֆայի հերոսամարտին նահատակուած հերոսներու եւ հերոսուհիներու անուանացանկը, որուն մէջ կը հանդիպինք «Մաներ Մաներեան» անունին²⁶, իսկ *Ուրֆայի Հերոսամարտը* հատորին մէջ, այլոց կարգին կը յիշատակուի անունը Մանուկ Մաներեանի, որ 60է աւելի երիտասարդ ուրֆացիներու հետ կ'ապրի ողիսականը 1918 Ապրիլին Սուէտա-Ճեպէլ Տրուզի միջով Աքապա հասնելու եւ միանալու Շերիֆ Ալիի զօրքին²⁷: Նոյն բաժնին մէջ, Քամիշլիի ուրֆացիներուն շարքին կը կարդանք Նշան Մաներեանի անունը²⁸: Սահակեան կու տայ նաեւ Լոս Անճելըս-Քալիֆօրնիոյ ուրֆացիներու հայրենակցական միութեան վարչակազմը, ուր իբրեւ վարչական կը հանդիպինք Խաչիկ Մաներեանի անունին²⁹: Ասոնց արհեստները կամ աշխատանքի ասպարէզները չեն յիշուած: Կայ սակայն «Քենտիրճի Մաներենց տունը», արտայայտութիւնը, որով կը պարզուի թէ Մաներեաններուն մէջ կային նաեւ քենտիրճիներ³⁰, որոնց արհեստը պղնձագործութիւնը չէր:

22. Այլ Գործեր Յակոբ Մաներեանէն

Յակոբ Մաներեանի կնիքը կրող պղինձէ գործ մը եւս ունինք՝ ափսէաչափ աման մը, որ նախշ չունի, պարզունակ վիճակ մը ունի, թէւ իբրեւ գործ նրբութեան զգացում մը կը հաղորդէ: Այս գործը կը կշռէ 1156 կրամ, հաստութիւնը 1,4մլմ. է, տրամագիծը՝ 38 սմ.: Ամանը երկու հարթութիւն ունի. յատակային մակերեսը եւ անկէ որոշ թեքութեամբ դէպի վեր բարձրացող երկրորդ հատուածը: Առաջին հատուածին տրամագիծն է մօտաւորապէս 24,5 սմ, իսկ թեք հատուածին լայնքը՝ 7 սմ.:

Հաղորդակցութեան մէջ մտնելով հալէպահայ եւ պէրութահայ հաւաքորդներու հետ, կրցանք հասնիլ միակ արդիւնքի մը: Մինչեւ

վերջերս Հալէպ բնակող, հայրենի արուեստաբան Հրազդան Թոքմաճեանին ուղղած մեր հարցումին ի պատասխան, ան Փետրուար 2015ի վերջաւորութեան նամակով մը յայտնեց թէ՝ «Իմ ունեցած հայ պղնձագործների անուանացանկի մէջ Յակոբ Մաներեան անունը կայ: Յաւօք որեւէ կենսագրական մանրամասնութիւն այս մարդու մասին չկայ: Իմ տրամադրութեան տակ եղած կնիքը Ռուբէն Պարսումեանի մօտ գտնուող առարկայի

վրայից եմ նկարել»³¹: Աւելի ետք, ան մեզի դրկեց Յակոբ Մաներեանի կնիքը կրող առարկային նկարը՝ որ կը պատկերէր գեղեցիկ ջրաման մը, որ կու գար, ուրեմն, հալէպաբնակ երկարամեայ հաւաքորդ, այնթապցի պղնձագործներու յետնորդ Ռուբէն Պարսումեանի հաւաքածոյէն: Դժբախտաբար, Թոքմաճեան կը յայտնէ թէ Պարսումեանի հաւաքածոյին վերոյիշեալ ջրամանին մասին ոչինչ նոթագրուած է, իսկ Ռուբէն Պարսումեան ի վիճակի չէ որեւէ մանրամասնութիւն հաղորդելու ջրամանին ձեռքբերման կամ անոր հեղինակին մասին:

Այս ջրամանը զարդանախշեր չունի բնաւ: Սակայն գործին որակը առաւել էւս կը հաւաստէ որ գործ ունինք արժէքաւոր պղնձագործի մը հետ, որ պղինձի իր արդիւնաբերութիւնը հասցուցած է արուեստի մակարդակի:

Պէյրութի ուրֆահայերու շրջանակին մէջ մեր որոնումները մասնակի արդիւնքներ տուին: Ոչ ոք ծանօթ էր Մաներեաններուն: Սակայն ծագումով ուրֆացի լիբանահայ պղնձագործութեան վերջին մոհեկան Զաւէն Գազանճեան մեզի ցոյց տուաւ 1958ին Հալէպի մէջ իր ստեղծագործած երկու ջրամանները, որոնք ուշագրաւօրէն նման են Մաներեանի ջրամանին:

2.3 Ուրֆայի Մէջ Գործած Այլ Պղնձագործներ

Պերճ Կարապետեան, վերոյիշեալ յօդուածին մէջ, իր պատրաստած զանազան ցանկերուն մէջ կը յիշատակէ Եղեսիա-Ուրֆայի պղնձագործութեան վերաբերող միակ անուն մը՝ «Յակոբ», որուն մասին ինք կը նշէ թէ քաղած է դրոշմ-կնիքէ մը³²: Դժուար թէ նոյն անձը ըլլան անոնք: Արդեօ՞ք այս յօդուածին կերպարը հանդիսացող Յակոբ Մաներեանը Եղեսիոյ 180 պղնձագործներու երկար շարքին մէջ Հայոց Ցեղասպանութենէն փրկուած պղնձագործի մը անունն է: Թէ՞ անունը՝ Ուրֆայի հերոսամարտին կամ այնուհետեւ տարագրութեան ճամփաներուն անհետացած արհեստագէտի մը:

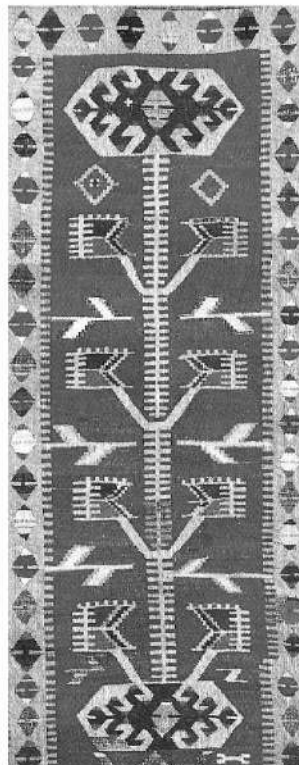
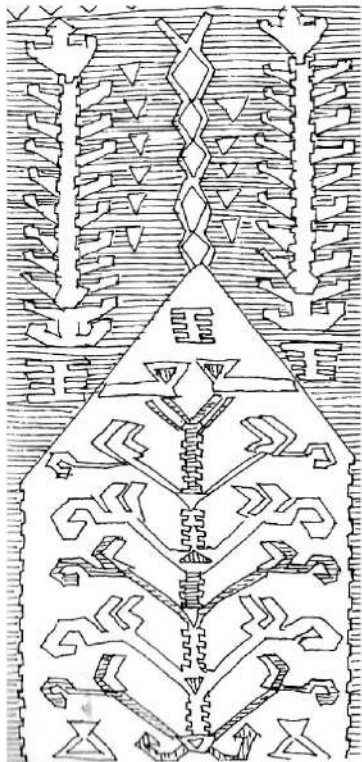
Է. ԻՐԱԻԱՅԻ ՀԱՐՑԱԴՐՈՒՄՆԵՐ

Գէորգ Սարաֆեան, Այնթապի պատմութեան իր գիրքին մէջ, ի միջի այլոց կը ներկայացնէ Այնթապի պղնձագործութիւնը: Ձուլագործութեան անդրադառնալով, ան կը նշէ որ *«ձուլիչութեան սկիզբը 1800-ի տեսնները պիտի ըլլայ,- աւելցնելով որ,- 1915-ին կը հաշուուէր 22 խանութ, 3 կամ 4-ական գործաւորով»*³³: Իսկ անդրադառնալով պղնձագործութեան, Սարաֆեան կը ճշդէ՝ *«Արհեստին սկիզբը կրնանք 1840-50 թուականներուն դնել:....1880-ական թուականներէն սկսեալ, արհեստն ստացած էր արտածող հանգամանք:..- հուսկ, կ'աւելցնէ,- աւելի քան 60 խանութ կ'աշխատէին այս գործի վրայ, իւրաքանչիւրին մէջ 4-էն 10 գործաւորով»*³⁴:

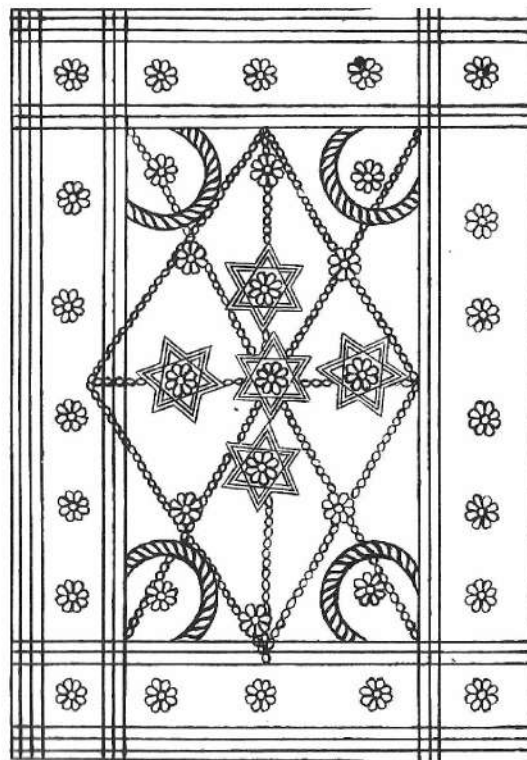
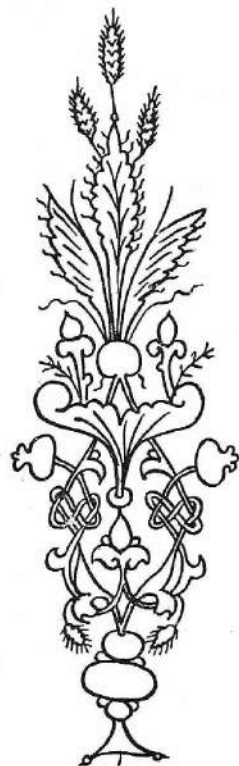
Եթէ ճիշդ են Սարաֆեանի 60 խանութներու եւ Սահակեանի 180 խանութներու գոյութեան տուեալները, ապա տրամաբանական հարց մը իր գլուխը կը բարձրացնէ: Միջին Արեւելքի հայօճախներս աւելի ծանօթ ենք Այնթապի պղնձագործութեան քան՝ Ուրֆայի: Ջարմանալի է սակայն, որ շուրջ եռապատիկ աւելի հաշուող պղնձագործներու գումարտակ ունեցող Ուրֆային մասին այս առնչութեամբ գրեթէ ոչինչ կայ Միջին Արեւելքի հայօճախներու բանաւոր յիշողութեան մէջ:

Զանազան բացատրութիւն-վարկածներ կրնանք յառաջ քաշել.-

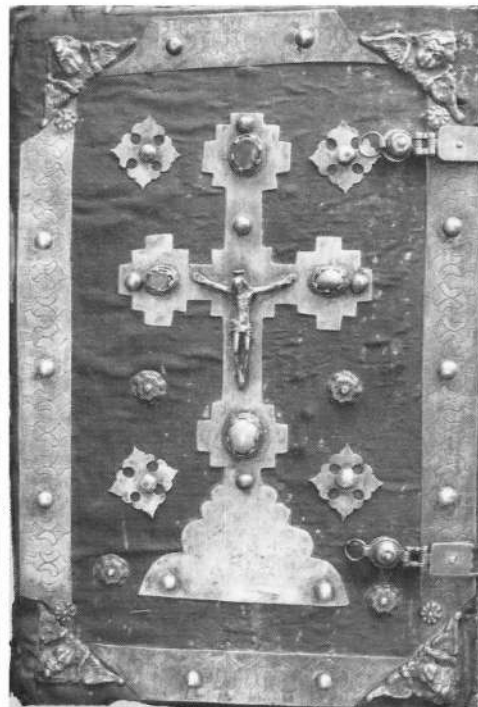
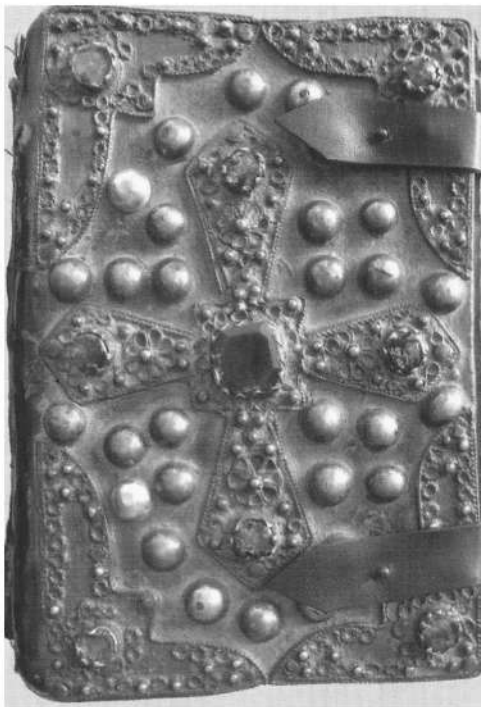
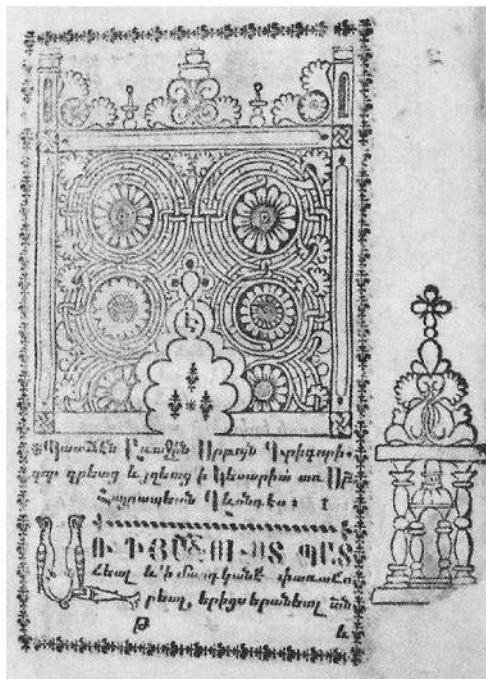
Ա) Թերեւս որակային առումով, Այնթապի պղինձի գործերը շատ աւելի մշակուած, գեղարուեստական, մրցունակ էին, որոնք ալ մնացին մեր բանաւոր յիշողութեան մէջ: Ի վերջոյ, պղնձագործութիւնը «ազդեցիկ ու մեծ էսնաֆ» էր Այնթապի մէջ³⁵:

Նկ. 1. Աղօթքի քիլիմ, Կաղզուան: Նկ. 2. Այտինի Քիլիմ:
Նկ. 3՝ 989թ. Աւետարանի մանրանկար: Նկ. 4. Զարդանկար

Նկ. 5՝ Կենաց ծառի զարդանկար: Նկ. 6՝ Հայերեն առաջին տպագիր գիրքն՝
Պարգայտումարեն էջ մը (1513): Նկ. 7՝ Աւետարան, ԺԷ. դար

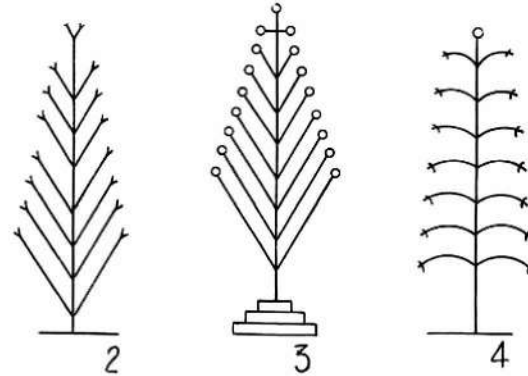
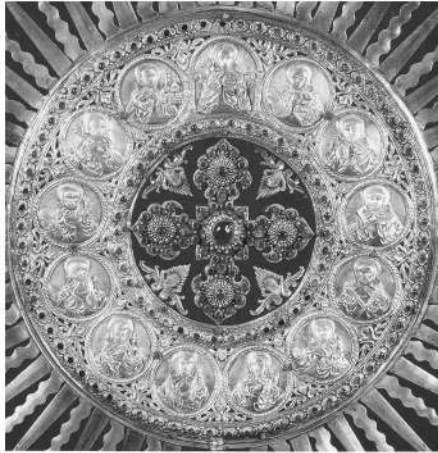
Նկ. 8՝ Պատմութիւն Տառնոյ զիրքէն, Պոլիս, 1719: Նկ. 9՝ ԺԵ. դարու կաշեկազմ: Նկ. 10՝ 1505թ.ի կազմ, Կարին

Նկ. 11՝ ԺԷ. դարու Աւետարան: Նկ. 12՝ Աւետարան, 1458թ., Աղթամար:
Նկ. 13՝ Աւետարան 1724թ., Զէյթուն

Նկ. 14՝ Ձեռագիր Աւետարան, 1374թ., Դարանադեաց Գաւառ: Նկ. 15՝ Նկ. Սրուակ, ԺԸ. դար, Տրապիզոն:
Նկ. 16՝ Խաչ մասունքով, 1735թ. Մուշ

LXXXIII

1. Կանացի վարսիկի փողբեր: ԵՊԹ: 2—4. Ուրբաթառու-ուրբաթանուկ (Սիսիան):

Նկ. 17՝ Սկիհ, 1779, Շամախի:

Նկ. 18՝ Կանացի ներքնագգեստի ասեղնագործ նախշ, Սիսիան:

Նկ. 19՝ Ս. Թադեոս Առաքելի աջը, ԺԷ. դար

Բ) Արդեօ՞ք Ուրֆայի հայերը աւելի մեծ թիով նահատակներ տուին, ու պղնձագործութիւնը չշարունակուեցաւ, կամ խամրեցաւ ուրֆահայերուն քով, մանաւանդ եթէ արհեստաւորներուն մեծամասնութիւնը նահատակուեցաւ կամ անհետացաւ: Իսկ անդին, Այնթապի հայերը աւելի քիչ թիով կոտորուեցան եւ արհեստը կարելի եղաւ շարունակել:

Գ) Արդեօ՞ք պատճառը այն էր որ այնթապցիք խմբովին սահմանը անցնելով հաստատուեցան Հալէպ եւ առանց ամբողջովին ոչնչացնող աղէտի կրցան շարունակել իրենց արհեստը: Խորքին մէջ, անոնք (կամ անոնցմէ ոմանք) պղնձագործութեան իրենց գործիքներն իսկ իրենց հետ բերին: Իսկ Այնթապէն Հալէպ՝ այնքան ալ երկար եւ հեռու ճանապարհ չէ: Իսկ Հալէպի արհեստաւորական միջավայրը նմանութիւններ ունենալով Այնթապին, հաւանաբար դիրութեամբ պիտի համարկէր այնթապահայ պղնձագործները իր շուկային: Ուստի եւ, Այնթապի պղնձագործութիւնը գոյատեւեց, հոչակուեցաւ ու անցաւ-մնաց ժողովուրդի բանաւոր յիշողութեան մէջ: Մինչ, նոյն բարեբախտութիւնը չունեցան ուրֆահայ պղնձագործները:

Թերեւս այս վերջինը ամենէն աւելի հաւանականը ըլլայ: Խորքին մէջ երկրորդ եւ երրորդ վարկածները իրար կ'ամբողջացնեն:

Արդարեւ, 1915ին շուրջ 20,000 այնթապահայեր կը տարագրուին իրենց բնօրրանէն: Աքսորէն գերծ կը մնան շուրջ 1500 հոգի՝ «իբր մասնագէտ, արհեստաւոր եւ զինուորի ընտանիք»³⁶: Օրինակ, այնթապահայ Վահէ Կիւլէտէրեան կը պատմէ պատմութիւնը իր պղնձագործ հօր եւ ընտանիքին, ինչպէս նաեւ այլ ընտանիքներու Այնթապէն չտեղահանուելուն՝ շնորհիւ հօր արհեստին: Ան, ի միջի այլոց կը յիշատակէ որ «Բանակի պիտոյից պատրաստութեան համար» չտեղահանուած *'սենախ'*՝ արհեստաւորներուն շարքին էին ձուլագործներ ու պղնձագործներ³⁷: 1915ին այնթապահայեր կը տեղահանուին զանգուածաբար, երկու ուղղութեամբ. 1) Աքճա Քոյունէն Հալէպ, ապա Դամասկոս-Համա-Հոմա-Տարաա եւ՝ 2) Աքճա Քոյունէն Տէր Զօր: Զինադադարին շուրջ 10,000 այնթապահայեր եւ շուրջ 8000 սեբաստահայեր կը հաստատուին Այնթապ (մինչ շուրջ 5000 վերապրող այնթապահայեր չեն վերադառնար): Թուրք ազգայնական շարժումին տարածումով, սակայն, կարճ ժամանակ

ետք պաշարման օղակի մեջ կ'առնուի Այնթապը, ուր մեկտեղուած հայութիւնը կը կազմակերպէ 314 օրեր երկարող ինքնապաշտպանութիւն՝ 1 Ապրիլ 1920էն մինչեւ 1921 Փետրուար 8, որմէ ետք ղիմադրականները կը ստիպուին լքել բնօրրանը ու անցնիլ Հալէպ:

Ի տարբերութիւն այնթապահայութեան, Ուրֆայի շուրջ 35,000 հայութիւնը իր ինքնապաշտպանութիւնը կը կազմակերպէ 1915 Սեպտեմբերի վերջաւորութեան: Ուրֆայի քսանհինգօրեայ ինքնապաշտպանութեան ընթացքին ասերակոյտի կը վերածուին Ուրֆայի հայկական թաղերը, 2300 հայկական տուններէն հազիւ 50ը կանգուն կը մնայ: Ի վերջոյ թրքական ուժերը կը յաջողին մտնել հայկական շրջանը պատճառել մեծաթիւ զոհեր եւ աքսորել շուրջ 15,000 ուրֆահայ: Ուրֆահայութեան տեղահանութիւնը չի կատարուիր զանգուածաբար, այլ անոնք կը ցրուին տարբեր ուղղութիւններով, փոքր խումբերով (1.- Թէլ Ապիատ-Այն Արուս-Բազա-Տէր Զօր-Միատին-Շետտատէ, 2.- Քուտեմէ, 3.- Մըսէպին--Աքապա)³⁸: Զինադադարին ընդամենը շուրջ 6000 ուրֆահայ կը վերադառնայ իր բնօրրանը³⁹:

Այլ խօսքով, հակառակ անոր որ թէ՛ Ուրֆայի եւ թէ՛ Այնթապի հայութիւնը կ'ենթարկուի աքսորի ճամփաներուն վրայ խժոժութեանց, այդուհանդերձ ուրֆահայերուն առաջին ելիցը կոտորակուած կ'ըլլայ, ի տարբերութիւն այնթապահայերուն, որոնցմէ շուրջ 1500 արհեստավարներ անվնաս կը մնան, ուղղակիօրէն սատարելով Այնթապի արհեստագործութեանց գէթ մասնակի պահպանման: Ուրֆահայերը կը գաղթահանուին սպառիչ ինքնապաշտպանութենէ մը ետք, ի տարբերութիւն այնթապահայերուն:

Սակայն, օրինական այլ հարցում մը կրնայ կասկածի ենթարկել Յեղասպանութեան պատճառականութեան այս վարկածը, առարկելով որ այս բացատրութիւնը չի կիրառուիր ասեղնագործութեան կալուածին վրայ, որովհետեւ գրեթէ նման հոշակ ունին Ուրֆայի եւ Այնթապի ասեղնագործութիւնները: Փաստ՝ Այնթապի եւ Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած նորագոյն ալպոմները⁴⁰: Այսինքն, եթէ Յեղասպանութեան պատճառով տուժած էր Ուրֆայի պղնձագործութիւնը, ապա նոյնպէս եւ տուժած պէտք էր ըլլար Ուրֆայի ասեղնագործութիւնը, սակայն Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած հատորը

ապացոյց է որ Յեղասպանութեան պատճառականութեան այս վարկածը կատարելապէս ճիշդ չէ:

Մեր առարկութիւնը այս մեկնաբանութեան այն է որ մեր յառաջադրած վարկածը՝ ցեղասպանութեան պատճառականութեան, կը հաստատուի նաեւ Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած վերոյիշեալ գիրքով եւս: Արդարեւ, եթէ Այնթապի ասեղնագործութեան վերոյիշեալ զոյգ հատորներուն մէջ կը հանդիպինք այդ դպրոցի մինչեւ մերօրեայ մշակումներուն, ապա նոյնինքն Ուրֆայի հատորը իր ներածական բաժնին մէջ կու տայ ուշագրաւ բացատրութիւն մը. թէ՛ այս ալպոմին նիւթերը կը կազմեն 1956 Փետրուար 24ին Սաթենիկ Պեզիկեանի կողմէ Հայաստանի Պետական Պատկերասրահին վաճառուած ասեղնագործ նմուշներու հաւաքածոն: Իսկ այդ հաւաքածոն պատկանած է 1885ին ծնած Սաթենիկ Նշան Թահմիզճեանին, որ 1915ին ամուսնացած էր Եղեսիա հաստատուած գերման բանակի սպայ Պրունօ Էքարտի հետ: Վերջինս, 1910ին Եղեսիա առաքուած էր վարելու Եղեսիոյ գորգի եւ հայ հին ձեռագործներու գործարանը, ուր աշխատած են աւելի քան 80 հայուհիներ: Էքարտի ուշադրութիւնը կը գրաւէ Ուրֆայի ասեղնագործութիւնը ու ան կը հաւաքէ նմուշներ՝ զանոնք ցուցադրելու համար Պերլինի Ձեռագործներու Յուցահանդէսին: Սակայն 1914ի աշխարհամարտը կը տապալէ ծրագիրը: Էքարտ կը մեկնի ճակատ, ուր կը զոհուի 1918ին: Էքարտ, ճակատ մեկնելէ առաջ իր կնոջ կը յանձնէ այդ ալպոմները, որոնք ի վերջոյ կը հասնին Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ: Հետեւաբար, Ուրֆայի ասեղնագործութեան նուիրուած այս ալպոմին նմուշները վերոյիշեալ հաւաքածոն են: Ուստի եւ աւելի կ'ամրապնդուի Յեղասպանութեան պատճառականութեան մեր վարկածը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ուստի, կրնանք փաստացի այլ վկայութեամբ հաւաստել որ Հայոց դէմ գործուած Յեղասպանութիւնը գործեց նաեւ այլ տեսակի աւերներ, եւ մշակութային եղեռնը չի սահմանափակուիր միայն հայկական ճարտարապետական գոհարներու, ձեռագիրներու, բանաւոր գրականութեան՝ բանահիւսութեան կորուստներով, այլեւ՝ կը ներառէ արհեստները: Այս եզրակացութեան շօշափելի ապացոյց կարելի է ծառայեցնել Ուրֆայի եւ Այնթապի հայ

պղնձագործներու եւ Ուրֆայի ու Այնթապի հայ ասեղնագործութեան ճակատագրերը:

Յարգանք՝ Ուրֆայի պղնձագործ արհեստագետ Յակոբ Մաներեանին եւ միւս արհեստակիցներուն:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այլապէս ինչպէս բացատրել - ըսենք - Սէրիկ Դաւթեանի *Դրուագներ Հայկական Միջնադարեան Կիրառական Արուեստի Պատմութեան* հատորը, որ կ'անդրադառնայ գործուածքներու (դիպակ, դաջագործութիւն, ասեղնագործութիւն, ժանեակագործութիւն), գորգի, ոսկերչութեան-արծաթագործութեան, կաշեպատ կազմերուն, փայտի գեղարուեստական մշակումի, խեցեգործութեան, յախճապակիի եւ խճանկարչութեան արուեստներուն, բայց հպանցիկ պարբերութիւն մը կամ՝ երկու կը յատկացնէ պղնձագործութեան (Սէրիկ Դաւթեան, *Դրուագներ Հայկական Միջնադարեան Կիրառական Արուեստի Պատմութեան*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 133):
- ² Թէեւ ակնկալելի էր որ Սուրիոյ տագնապին բերմամբ նման իրերու որոշ արտահոսք մը նկատուէր դէպի լիբանանեան շուկայ, սակայն մենք անոր ականտեսը չեղանք:
- ³ Թուականը յարաբերաբար ընթերցելի ըլլալով հանդերձ, շփոթի կը մատնէ վերջին երկու թիւերուն ընթերցումը՝ կա մ 1237 եւ կա մ 1327: Մենք հակամէտ ենք զայն 1327 կարդալու:
- ⁴ Կան պարագաներ երբ այնթապցի պղնձագործներ Ցեղասպանութենէն եւ կրկնաքաղաքէն ետք, Հալէպ հաստատուելով, գէթ սկզբնապէս պահպանած են իրենց Այնթապի կնիքը, իսկ աւելի ետք զայն փոխարինած նորով, ուր Այնթապ տեղանունը փոխարինուած է Հալէպով, թուականը փոխուած, իսկ արհեստատիրոջ անունը պահպանուած է:
- ⁵ Այս առումով որոնումներ կատարեցինք գորգագործութեան, ասեղնագործութեան, մանրանկարային զարդանկարչութեան եւ քանդակագործութեան հետեւեալ հատորներուն մէջ.- Սէրիկ Դաւթեան, *Հայկական Ասեղնագործութիւն*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1972. նաեւ՝ նոյնի՝ *Հայկական Կարպետ*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975. նաեւ՝ *Ալպով, Հայ Ձեռագրային Զարդանկարչութիւն*, կազմ.՝ Լ. Դուրնովօ, իմբ.՝ Ա. Մնացականեան, Հրատ. Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Ինստիտուտ Մատենադարան, Հայաստանի Պետական Պատկերասրահ, Երեւան, Սովետական Գրող Հրատ., 1978. նաեւ՝ Ասատուր Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուեստ. Հիմնական Մոտիւների Ծագումն ու Գաղափարական Բովանդակութիւնը*, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1955. նաեւ Լեւոն Աւոյեան, *Ճանաչել Ձիմաստութիւն Եւ Զիրատ. Հայկական Գրական Աւանդոյթի Պատկերագարդ Ակնարկ Կոնգրէսի Գրադարանից.*, *To Know Wisdom and Instruction*, Երեւան, Կոնգրէսի Գրադարան, «Նաիրի», 2013. նաեւ *Մատենադարանի Արծաթապատ Կազմերով Ձեռագրերը-Silberbeschlagene*

Handschriften Aus Dem Matenadaran, հրատարակության պատրաստեց Գայիանէ Էլիազեանը, Մեսրոպ Մաշտոցի Անուան Հին Ձեռագրերի Գիտահետազոտական Ինստիտուտ Մատենադարան, Երևան, Նայիրի Տպ., 2011. նաեւ՝ *Պարզայտումար, 1513*, «Հայերէն Տպագիր Առաջին Գրքերի Նմանահանութիւնների Մատենաշար», տպագրութեան պատրաստեց Բ. Լ. Զուգասզեան, Երևան, Գինդ Հրատ., 1996. նաեւ՝ Խետա Մկրտչեան եւ Սկրանուշ Մանուկեան, *Կատալոգ Մայր Աթոռ Սբ. Էջմիածնի Հաւաքածուից, Հայ Եկեղեցու Գանձերը. Ցուցահանդէս «Մոսկուայի Կրեմլ» Պետական Թանգարանում, Յուլիս-Օգոստոս 1997*, Նաթան Մ. Վրդ. Յովհաննիսեան, խմբ., Raster's Print & publishing, Moscow, 1997:

⁶ Մնացականեան, *Հայկական Զարդարուեստ*, էջ 115-117:

⁷ Alastair Hull & José Luczyc-Wyhowska, *Kilim: the Complete Guide. History, Pattern, Technique, Identification*, Thames & Hudson, 2000, էջ 107, 102:

⁸ Ալպում, *Հայ Ձեռագրային Զարդանկարչութիւն*, , էջ 3:

⁹ Դալթեան, *Հայկական Ասեղնագործութիւն*, էջ LXXXIII:

¹⁰ Մնացականեան, *Հայկական*, էջ 9:

¹¹ *Պարզայտումար*, էջ I. եւ IԱ.:

¹² Աւդոյեան, էջ 45, 52:

¹³ Էլիազեան, էջ 91, 43, 71, 73, 141, 143:

¹⁴ Մկրտչեան-Մանուկեան, էջ 83:

¹⁵ Նոյն, էջ 56, 48, 68, 36:

¹⁶ Ափսէն մեզի տրամադրեց պէրութահայ Մայտա Յարութիւնեանը, յայտնելով որ ան ձեռք բերուած է 1970ականներուն, Հալէպէն, ծագումով այնթապցի Նազարեաններու արհեստանոցէն:

¹⁷ Մ. Յ. Փնաճեան, *Յեղափոխութեան Զոհերը*, Տպարան Հայրենիք, Պոսթըն, 1935. նաեւ՝ *Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի*, Հրատ. Ազդակ Օրաթերթի, Պէրուք, Տպարան Համազգային, 1978. նաեւ՝ Զարեհ Վ. Որբերեան, *Ուրֆայի Վերջին Օրերը (Դիցագնեղութիւն)*, Պէրուք, Տպարան Ատլաս, 1961. նաեւ՝ Եղեսիացի Հայ մը, *Եղեսիոյ Սոսկայի Դէպքը Եւ Ողբերգութիւն Կոտորածին Եղեսիոյ*, Շուկա, Պուլկարիա, Տպարան Յ. Աւետարանեան, 1904:

¹⁷ Արամ Սահակեան, *Դիցագնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, Հրատ. Ուրֆայի Յուշապատումի Յանձնախումբին, Պէրուք, Տպ. Ատլաս, 1955, էջ 923:

¹⁸ Պերճ Կարապետեան, «Հայկական Պոլինա 1600-1915թթ.», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Զ. Հտր.*, Պէրուք, 1977-78, էջ 206:

¹⁹ Սահակեան, *Դիցագնական*, 1955, էջ 606:

²⁰ Նոյն, էջ 731:

²¹ Վալենտինա Աբրահամեան, *Արհեստները Հայաստանում, IV-XVIII դդ.*, Երևան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1956, էջ 24:

²² Փնաճեան, *Յեղափոխութեան Զոհերը*. նաեւ՝ *Հերոսապատում Մեծ Եղեռնի*. նաեւ՝ Որբերեան. նաեւ՝ Եղեսիացի Հայ մը:

²³ Բաֆֆի Քորթոշեան, *Հալէպի Արձանագրութիւնները*, RAA *Արձանագրութիւններ, Գիրք ԺԶ*, գիտ. խմբ. Էմմա Աբրահամեան, ՀՀՈՒՒ Հրատ., Երևան, Տպարան Բիւրակն, 2013:

- ²⁴ Տիգրան Աւետիսեան, *Հայոց Ազգանունների Բառարան (17051 Ազգանուն)*, Երևան, Տպ. Վան Արեան, 2000:
- ²⁵ Սահակեան, *Դիցազնական*, 1955, էջ 11 (յաւելուած):
- ²⁶ Նոյն, էջ 923:
- ²⁷ Լուրեր, *Ուրֆայի Հերոսամարտը*, Պէյրութ, Տպագր. Ազդակ, 1933, էջ 210-217. նաեւ՝ Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայորդիները*, վերհրտ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայոց Ցեղասպանութեան 100Ամեակի Արեւմտեան Հայաստանի Եւ Կիլիկիոյ Յուշամատեն, Հտր. 6, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2014, էջ 933:
- ²⁸ Սահակեան, *Դիցազնական*, 1955, էջ 33 (յաւելուած):
- ²⁹ Նոյն, էջ 1296-97:
- ³⁰ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան*, 2014, էջ 720:
- ³¹ Անձնական նամակ Հրազդան Թոքմաճեանէն, Մարտ 4, 2015:
- ³² Կարապետեան, էջ 226:
- ³³ Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Հատոր 2*, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, Տպ. Central Typesetting Company, 1953, էջ 275-276:
- ³⁴ Սարաֆեան, 1953, էջ 278:
- ³⁵ Սարաֆեան, 1953, էջ 275-276:
- ³⁶ Սարաֆեան, 1953, էջ 278:
- ³⁷ Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, վերհրտ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան Հայոց Ցեղասպանութեան 100Ամեակի Արեւմտեան Հայաստանի Եւ Կիլիկիոյ Յուշամատեն, Հտր. 3, Անթիլիաս, Տպ. Կաթողիկոսութիւն Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2013, էջ 1036:
- ³⁸ Ս. Ակունի, *Միլիոն Մը Հայերու Ջարդի Պատմութիւնը*, Հրատ. 'Հայաստան' Գրատան, Բ. տիպ, Կ. Պոլիս, Տպագր. Յ. Ասատուրեան Որդիք, էջ 311:
- ³⁹ Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, 2013, էջ 1036-1039:
- ⁴⁰ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան*, 2014, էջ 871-900:
- ⁴¹ *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, Հատոր 1, Ա-Դաջում*, Հրատ. Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութեան, Երևան, 1990, էջ 172-173. նաեւ՝ *Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, Հատոր 4, Նոր Դար-Ֆուտուրիզմ*, Երևան, 2003, էջ 819-820:
- ⁴² Հրազդան Թոքմաճեան, *Ուրֆայի Ասեղնագործութիւն, Ա. Հատոր*, խմբ. Յասմիկ Յարութիւնեան, Հրատ. Բերիոյ Հայոց Թեմի, Հալէպ, Տպ. Ոսկետառ, 2014, 294 էջ. նաեւ՝ Հրազդան Թոքմաճեան, *Այնթապի Ասեղնագործութիւն, Ա. եւ Բ. Հատոր*, խմբ. Սվետլանա Բազէեան, Արմէնուհի Ստեփանեան եւ Արմինէ Սարգսեան, Հրատ. Հալէպի Կրթասիրաց Մշակութային Միութեան եւ Փիւնիկ Համահայկական Բարեսիրական Հիմնադրամի, Հալէպ-Երևան, Տպ. Տիգրան Մեծ, 2015, 760 էջ:

A VICTIM OF THE ARMENIAN GENOCIDE: THE ART OF URFA COPPERSMITHS
AND COPPERSMITH HAGOP MANERIAN
(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

The number of Urfa coppersmiths was the triple of that of Aintab. Nonetheless, the fame of the Aintab coppersmiths has survived the Genocide unlike that of the Urfa Armenians.

The article analyses the reasons behind this discrepancy and argues that the fame of both Aintab needlework and the Aintab copper work has prevailed over that of Urfa needlework and the copper work due to the Genocide of the Armenians. In this context, the author explores a copper tray produced in Urfa, at around 1909 by a coppersmith named Hagop Manerian, who had disappeared with no trace at all except for three copper works stamped in his name.

The author notes that the Armenians of both these towns faced annihilation and massacre. However, unlike the Aintab survivors, the Urfa Armenians could not regroup themselves and had not the chance of reconstructing their pre-genocide habitat in a closed environment. Indeed, the Aintab Armenians opted for self defense in April 1920 and after leaving Aintab resettled in Aleppo, a location only ninety minutes driving distance from Aintab. This enabled them to carry and transfer with them their stock and equipment. The case of the Urfa Armenians differed: their heroic self defense of 1915 lasted some 25 days and ended with extensive killing and the eventual exile of the survivors to the Syrian desert, where they were dispersed. Accordingly, they could not survive as a group and could not carry much with them beyond very basic belongings.

The author underpins his argument with the case of needlework. He notes that the lately published Aintab needlework album includes a large number of post-genocide creations, unlike the lately published Urfa needlework album, which is the collection of German officer Bruno Eckart, who had collected samples between 1910 and 1914.

1936-38Ի ԴԵՐՍԻՄԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ

ՌՈՒԲԵՆ ՄԵԼՔՈՆԵԱՆ

rubenmelk@gmail.com

ՄՈՒՏՔ

1923ին հռչակուած Թուրքիայի Հանրապետութիւնը մեծապէս շարունակեց Օսմանեան Կայսրութեան որդեգրած ցեղասպան եւ միատարրութեան ձգտող քաղաքականութիւնը, որը տարածուեց ինչպէս ոչ-մուսուլմանների (հայեր, յոյներ, հրեաներ, ասորիներ), այնպէս էլ մի շարք մուսուլման ժողովուրդների (քրդեր, զազաներ, չերքեզներ) նկատմամբ: Այդ քաղաքականութիւնը միքանի կարեւոր դրուագներ ունի, որոնցից է 1936-38ի Դերսիմ Նահանգում տեղի ունեցած դէպքերը եւ մասնաւորապէս՝ այնտեղի բնակչութեան կոտորածն ու տեղահանումը: Յօդուածում ներկայացուած է Դերսիմի ցեղասպանութեան հայկական ուղղութիւնը: Փաստերի, վկայութիւնների հիման վրայ ի ցոյց է դրուում, որ 1915ից յետոյ Թուրքիայում պահպանուած հայութեան մի որոշակի խումբ՝ դերսիմահայերը, արդէն 1937-38ին ենթարկուեցին յստակ, ծրագրուած եւ իրականացուած ցեղասպանութեան: Այս թեմայի ուսումնասիրութիւնը կարեւոր է յատկապէս Օսմանեան Կայսրութեան եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան պետական քաղաքականութեան շարունակականութիւնը ապացուցելու եւ վեր հանելու տեսանկիւնից:

Ներկայումս Թուրքիայի տարածքում գտնուող Դերսիմը տարբեր ժամանակաշրջաններում իւրայատուկ տեղ է զբաղեցրել ինչպէս հայերի, այնպէս էլ այդ տարածքներում հաստատուած զազաների, քրդերի համար: Դերսիմը գտնուում է, Հայկական Լեռնաշխարհի Եփրատ, Քղի, Արածանի գետերի եւ Շաղագոմքի (Օւաջըղ) դաշտի միջեւ: Շնորհիւ իր աշխարհագրական դիրքի, Դերսիմը բազմիցս է դարձել ըմբոստների եւ հալածեալների ապաստարան: Կան տարածուած աւանդազրոյցներ եւ կարծիքներ, որ հենց այդ լեռնոտ գաւառում է ապաստանել հայերի մի խումբ, որը Դ. դարում չի ընդունել քրիստոնէութիւն եւ մնացել է հին հայկական հաւատքին: Զարմանալի է, որ Ի. դարի սկզբին

անգամ տեղի զագաները յիշում են, որ իրենց նախնիները եղել են հեթանոս հայեր, անգամ գիտեն հեթանոսական պաշտամունքի վայրերը (օրինակ՝ Անահիտի մեհեանը) եւ այն որ այդ կառոյցները աւերել են հենց հայերը՝ քրիստոնէութիւն տարածելու ժամանակ¹: Աւելի ուշ՝ պաւլիկեան եւ թոնդրակեան շարժումների ժամանակ նոյնպէս, Դերսիմը ծառայել է ապաստարան այդ գաղափարների հետեւորդների համար: Հայ-քրդական յարաբերութիւնների ուսումնասիրողներից Կարօ Սասունին անդրադառնալով Դերսիմում աղանդաւոր հայերի ապաստանելու խնդրին՝ նշում է. *«Կասկածներ կան որ տերսիմցիները թոնդրակեցիներու կամ անոնց նախորդներու մէկ մասն են հոտ մնացած»*²: Այս նոյն խնդրին է անդրադարձել նաեւ Նիկողայոս Ադոնցը Դերսիմի հայ բնակչութեան մի մասին անուանելով «հայկական պաւլիկեանութեան հետեւորդներ». *«Դերսիմի բարձունքները յարակից տեղավայրերով այս աղանդաւորների յենակէտն էին... Պաւլիկեան աղանդաւորները գրաւում էին ճիշտ այն տերիտորիան, որը Դերսիմի լեռնային շրջանից տարածում էր մինչեւ Խարբերդ...»*³: Ապա խօսելով Դերսիմում ապաստանած հայ աղանդաւորների յետագայ ճակատագրի մասին՝ նշում է. *«Բիզանդիայի ճնշման տակ նրանց մի մասը միացաւ պաշտօնական եկեղեցուն... Միւս կէտը տեղի տուեց իսլամի ազդեցութեանը... Բիզանդական եկեղեցու նկատմամբ տաճած իրենց մոլեռանդ ատելութեան մէջ պաւլիկեանները, չցանկանալով ճանաչել նրա գերիշխանութիւնը գերադասեցին ընդունել իսլամը...»*⁴:

Յայտնի է նաեւ, որ Դերսիմի քրիստոնէայ հայերը տարբեր ժամանակներում եւ տարբեր պատճառներով կրօնափոխ են եղել ընդունելով մահմեդականութիւնը, սակայն այս գործընթացն ունի որոշակի առանձնայատկութիւններ: Նախ հարկ է նկատել, որ բացի հայ բնիկներից, Դերսիմում բնակութիւն են հաստատել նաեւ զագաներ, քրդեր, որոնց շրջանում բաւական տարածուած է ալեւիականութիւնը, ինչը ենթադրում է հանդուրժողականութիւն՝ այլակրօնների նկատմամբ: Կրօնա-դաւանանքային այս պատկանելութիւնը զգալիօրէն տարբերել է ալեւի զագաներին՝ կայսրութեան միւս շրջանների մուսուլմաններից, որոնց մօտ յաճախ գերիշխել է կրօնական մոլեռանդութիւնը եւ այլամերժութիւնը: Դերսիմում բնակուող, կամ տարբեր դարերում

այնտեղ տեղափոխուած հայերը կրօնափոխութեան դէպքում, փաստօրէն, ընդունել են ալեւիականութիւն: Դերսիմցի հայերի կրօնափոխութեան, աւելի որոշակի՝ ալեւիականութեան անցնելու կարեւոր շրջան է ԺԷ. դարի սկիզբը, երբ յատկապէս ջալալիների ապստամբութեան եւ կոտորածների պատճառով որոշակի թուով հայեր կրօնափոխ են լինում⁵: Ալեւիականութիւնը նաեւ հնարաւորութիւն էր տալիս կտրականապէս չխուսափել ընդունել եւ յայտարարել իրենց իրական էթնիկ պատկանելութեան՝ հայ լինելու մասին: Եւ առաւելապէս հենց այս հանգամանքով է պայմանաւորուած այն, որ դարերի ընթացքում առարկայական ու ենթակայական պատճառներով իրենց հայկական ակունքներից հեռացած, ընդհանուր «դերսիմեան ինքնութիւն» ձեռք բերած էթնիկ հայերը նախ իրենք չէին խուսափում ընդունել իրենց հայկական ծագումը եւ երկրորդ՝ նրանց շրջապատը նոյնպէս աւելի հանդուրժողական էր մօտենում այդ հարցին: Դարերի ընթացքում, նաեւ որոշակի իրողութիւնների հետեւանքով կրօնափոխուած հայերը հետզհետէ աւելի են հեռանում հայկական նկարագրից եւ տարրալուծում ալեւի-զզըլբաշ-զազա ինքնութեան մէջ, սակայն պահպանում յիշողութիւն՝ իրենց ծագման մասին, նաեւ՝ կրօնական, լեզուական, կենցաղային որոշակի բաղադրիչներ:

Դերսիմի բնակչութեան մի մասի հայկական ծագում ունենալու հարցը տարբեր ժամանակներում գրաւել է ուսումնասիրողներին, եւ այդ մասին պահպանուել են մի շարք վկայութիւններ: Այսպէս, Արշակ Ալպոյաճեանը անդրադառնալով զզըլբաշների ծագմանը, նշում է. *«Գզըլպաշները՝ աղանդաւորներ են, որոնց մէկ մասը վաղեմի հայեր եղած են»*⁶: Հայրենիք ամսագրում Թափառական կեղծանունով հանդէս եկած ազգագրագետ եւ ծագումով դերսիմցի Գէորգ Հալաջեանը գրում է. *«Տերսիմը հայկական ծագում ունի եւ բնակիչները նախկին հայեր են, որ զանազան արշաւանքներու եւ վարչաձեւերու փոփոխութեանց հետեւանքով իսլամութիւնը կամ ալեւիութիւնը ընդունելով հանդերձ, կը պահեն իրենց հայկական ծագումն ու քրիստոնէական սովորութիւնները»*⁷: 1911ին անգլիացի սպայ Լ. Մ. Միլը այցելում է Դերսիմ եւ պատրաստում զեկոյց՝ «Այցելութիւն Դերսիմ» վերնագրով, որտեղ խօսելով դերսիմցիների ծագման մասին՝ նշում է, որ իր լսած տեղեկութեան համաձայն նրանք էթնիկ հայեր են⁸: Նոյն զեկոյցում շեշտւում է Դերսիմում հայկական քրիստոնէական յուշարձանների գոյութեան փաստը.

անգլիացի զինուորականը փոխանցում է տեղացիների հետ գրոյցը, թե՛ «65 տարի առաջ (այսինքն՝ 1840ականներին - Ռ.Մ.) Դերսիմի բոլոր շրջաններում հայեր էին ապրում եւ Դերսիմում կար 136 եկեղեցի ու 4 վանք»⁹։ Ի դեպ, այդ վանքերից առանձնացում է յատկապէս Սուրբ Կարապետի յայտնի վանքը, որի դիրքը եւ գոյութիւնը, ըստ սպայի, խօսում է հայկական գերակայ ներկայութեան մասին¹⁰։

Ի վերջոյ, հենց իրենք՝ Դերսիմի գազա ալեւիները, շատ յաճախ չեն մերժում իրենց հայկական ծագումը ինչպէս անցեալում¹¹, այնպէս էլ ներկայումս։ Ժամանակակից Հայաստանում եւս ալեւիների ու հայ-ալեւիական շփումների մասին հետազոտութիւններ են կատարուել։ Վարդան Յարութիւնեանը իմի բերելով տարբեր ժամանակաշրջանների հայ ուսումնասիրողների հետազոտութիւնները՝ ալեւիների եւ մասնաւորապէս դերսիմցի ալեւիների հայկական ծագման մասին, գալիս է հետեւեալ եզրայանգման. «*Այնուամենայնիւ, ուսումնասիրելով վերոնշեալ նիւթերը, ակնբերէ է դառնում, որ ալեւիների՝ որպէս կրօնական համայնք ձեւաւորման, ինչպէս նաեւ յետագայում համայնքի մեծացման հարցում մեծ է հայկական տարրի ներգործութիւնը*»¹²։

Դերսիմի աշխարհագրական լեռնոտ դիրքը ազդել է նաեւ այնտեղի բնակչութեան հոգեկերտութեան վրայ. ըմբոստութիւնը, խիզախութիւնը, ինչպէս նաեւ կրօնական հանդուրժողականութիւնը լայն տարածում են գտել այդ տարածքում։ Դերսիմում Օսմանեան Կայսրութեան տիրապետութեան հաստատումից յետոյ էլ այնտեղ պահպանուել է կիսանկախ վիճակ եւ պետական իշխանութիւնը լիակատար չի գործել՝ բախուելով նաեւ ցեղապետական (աշիրէթային) համակարգին։

Դերսիմի կիսանկախ եւ անհանգիստ վիճակը օսմանեան իշխանութիւնների համար տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել է մտահոգութեան առարկայ եւ ստիպել որոշակի գործողութիւններ կատարել։ Դրանք յատկապէս սկսեցին ցայտուն դրսեւորուել ԺԹ. դարում։ Առաջին ռազմական որոշակի գործողութիւնը Դերսիմում՝ օսմանեան իշխանութիւնները իրականացրել են 1830ականներին¹³։ Անյաջող այդ փորձից յետոյ օսմանեան իշխանութիւնները ձեռնարկում են Դերսիմի

հանդարտեցմանը միտուած քայլեր 1850ականների սկզբին՝ Ղրիմի Պատերազմից առաջ եւ օսմանեան բանակը դաժան հաշուէյարդար է տեսնում Դերսիմի խաղաղ բնակչութեան նկատմամբ¹⁴։ Արդէն Ղրիմի Պատերազմից յետոյ ձեռնարկուած միւս փորձը՝ ծնկի բերել ապստամբած Դերսիմը, կրկին մատնուում է անյաջողութեան եւ թուրքական բանակը կարողանում է արձանագրել լոկ ժամանակաւոր ու տեղային յաջողութիւններ՝ հնազանդեցնելով Դերսիմի դաշտային շրջանները, իսկ լեռնայիները շարունակել են մնալ կիսանկախ¹⁵։

1877-78ի ռուս-թուրքական պատերազմից առաջ Դերսիմում նորից լարւում է իրավիճակը եւ թուրքական իշխանութիւնների փորձերը՝ մինչեւ պատերազմի սկիզբը մարել այդ անհանգիստ օջախը տապալւում է։ Ուշագրաւ է, որ հակաթուրքական պայքարում, վճռական պահին զազաներին օգնութեան են հասնում հայերը եւ նրանց միացեալ ուժերին յաջողում է ետ մղել թուրքական կանոնաւոր բանակին¹⁶։ Կիսանկախ Դերսիմում ապստամբական շարժումներ են արձանագրուել նաեւ յետագայում օրինակ՝ 1905ին, որը շարունակուել է նոր թափ է ստացել 1908ին¹⁷։

Դերսիմի խնդրի սրացումը նաեւ ստիպել է պետութեանը՝ կատարել ուսումնասիրութիւններ, որոնք ստացել են «ղերսիմեան զեկոյցներ» անուանումը։ Թուրքական ներքին քաղաքականութեան մէջ որոշակի տեղ գրաւած եւ քաղաքական մշակոյթի մի մաս դարձած այս «զեկոյցները» իրենց բնոյթով իրավիճակի նկարագրութիւն եւ ելքերի ու լուծումների առաջարկութիւններ էին, որոնք պատրաստուում էին մեծ մասամբ բարձրաստիճան զինուորականների կողմից։ Առաջին «ղերսիմեան զեկոյցը» պատրաստուել էւ սուլթանին է ներկայացուել 1896ին¹⁸։ արդէն այդ զեկոյցում արձանագրուած էին այն հիմնական մօտեցումները, որոնք շարունակուելու էին ընդհուպ մինչեւ 1930ականները։ Մասնաւորապէս Դերսիմը՝ բոլոր զեկոյցներում ներկայացուում էր որպէս «թարախապալար», որը պէտք է հեռացուէր, իսկ հարցի լուծման մեթոդների մէջ առաջնային էին համարւում բնակչութեան արքտորը, վերաբնակեցումը, ձուլումը եւ, ի վերջոյ, ֆիզիկական ոչնչացումը։ Երբեմն որոշ զեկոյցներում խօսուում էր բռնի դաւանափոխութեան

մասին. օրինակ՝ 1899ին Շաքիր փաշայի պատրաստած զեկոյցում առաջարկում էր ալեիների բռնի սուննիացում¹⁹:

Դերսիմում անհանգիստ եւ կիսանկախ վիճակը շարունակուեց նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան անկման եւ քեմալական շարժման տարիներին: 1920ին դերսիմցիների մի որոշակի հատուածում սկսեց նկատուել պահանջների աւելի համակարգուած ձեւակերպում. նահանգի բնակչութեան որոշ առաջնորդներ առաջ քաշեցին ինքնավարութեան կամ անկախութեան գաղափարը²⁰: Դերսիմի խնդիրը դարձաւ այդ տարիներին ծաւալուող քեմալական շարժման եւ անձամբ Մուսթաֆա Քեմալի մտահոգութիւններից մէկը, որի նկատմամբ վերջիններս ստիպուած էին դիրքորոշում որդեգրել: Քեմալականները ինչպէս շատ այլ հարցերում, այս հարցում եւս շարունակեցին նախկին բռնապետական սովորոյթները, գործելակերպը, սակայն իրավիճակից ելնելով կտրուկ դէմ չարտայայտուեցին դերսիմցիների պահանջներին եւ ժամանակ շահելու նպատակով որոշ խոստումներ տուեցին ու միաժամանակ սկսեցին պառակտման քաղաքականութիւն իրականացնել այնտեղ: Եւ, ընդամենը մէկ տարի անց, 1921ին, աւելի վստահ լինելով իրենց ուժերին՝ քեմալականները հանդէս եկան կտրուկ պահանջներով եւ տեղի ունեցան նաեւ զինուած բախումներ նրանց ու քրդերի միջեւ²¹: Չնայած այդ ժամանակ յոյն-թուրքական պատերազմի լարուածութեանը՝ Քեմալը որոշում է յոյների դէմ պատերազմող զօրքի մի մասին ուղարկել արեւելք՝ քրդական շարժման դէմ կռուելու²²: Քեմալականների երկդիմի քաղաքականութիւնը որոշակի յաջողութիւններ արձանագրեց. իյայտ եկաւ դերսիմցիների ուժերի ջլատում, որը նպաստաւոր էր թուրքերի համար: Սակայն կարելոր է նշել նաեւ, որ քրդական շարժման առաւել իրատեսական ուժերը յստակ գիտակցում էին քեմալականների քայլերի խորքային նպատակները եւ իրենց այդ փորձառութեան համար կողմնորոշիչ էր Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը: Այդ առումով ուշագրաւ է հետեւեալ դրուագը. Անկարայի կառավարութիւնը հեռագիր է ուղարկում Դերսիմի առաջնորդներին, որպէսզի իմանայ նրանց յետագայ գործողութիւնները, արդեօք շարունակում են պայքարը, թէ՛ պատրաստ են հաշտութեան եւ զինաթափման: Դերսիմցիների պատասխան հեռագրում տեղ է գտնում հետեւեալ միտքը. «*Քանի*

որ իրենք գիտեն, որ թուրքական կառավարությունը նպատակ ունի ոչնչացնելու իրենց, ինչպես ոչնչացրել են հայերին, ուստի նրանք շարունակելու են պայքարը»²³:

Իվերջոյ, քեմալական ուժերը կարողանում են որոշ յաջողությունների հասնել եւ դաժան մեթոդներով ճնշել ապստամբությունը, սակայն իզօրու չեն լինում այդ պահին ամբողջովին հպատակեցնել կիսանկախ Դերսիմը: Այդ խնդիրը փոխանցուելու էր արդէն նորաստեղծ Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական օրակարգ ու դառնալու էր թուրքական իշխանությունների առաջնային մտահոգություններից:

Թուրքիայի Հանրապետութեան գոյութեան առաջին տարիներից սկսած, պետությունը իր բոլոր միջոցներով սկսեց զբաղուել Դերսիմի խնդրով եւ մշակել դրա թուրքանապատ լուծման ամբողջական ծրագիր: Նախ շարունակուեց «դերսիմեան զեկոյցներ» պատրաստելու աւանդոյթը եւ սկսած 1920ականներից գրեթէ ամէն տարի տարբեր բարձրաստիճան պաշտօնեաների յանձնարարուել է ներկայացնել իրավիճակային զեկոյց ու առաջարկներ՝ խնդրի վերաբերեալ: Մասնաւորապէս՝ նման զեկոյցներ են պատրաստել Ներքին Գործերի նախարար Շուքրու Քայան (Նոյեմբեր 1931), Թուրքիայի բանակի գլխաւոր շտաբի պետ, զօրավար Ֆելզի Չաքմաքը (Սեպտեմբեր 1930), վարչապետեր Իսմէթ Ինէօնիւն (1935), Ջելալ Բայարը (Դեկտեմբեր 1936) եւ այլք: Հանրապետական Թուրքիայում «դերսիմեան զեկոյցներ»ի թիւը հասել է 20ի²⁴: Այսօր այդ զեկոյցների մեծ մասը գաղտնագերծուած է եւ դրանցից պարզ է դառնում, որ Դերսիմի խնդրի լուծման համար հիմնական առաջարկուում էր հարցի ուժային լուծում՝ ռազմական միջամտութիւն, ժողովրդի բռնի տեղահանում եւ կոտորած²⁵: Իդէալ, այդ բոլոր զեկոյցների ժամանակ յատուկ ուշադրութիւն է դարձուած Դերսիմում հայկական ներկայութեանը եւ յատկապէս թուրք զօրավար Ալփիդողանի մինչ օրս էլ կիսափակ պահուող 1934-35ի պատրաստած զեկոյցում գիւղ առ գիւղ, տուն առ տուն մանրակրկիտ նշուած է հայ բնակչութեան տեղաբաշխուածութիւնը, թուաքանակը եւն.:

1930ականների կէսերին թուրքական իշխանությունները սկսեցին որոշակի քայլեր անել Դերսիմի խնդրի իրենց տեսանկիւնից վերջնական լուծման համար: Այդ ամբողջ

գործընթացը ղեկավարում էր անձամբ հանրապետութեան նախագահ Քեմալ Աթաթուրքի կողմից, որի առաջարկով էլ Դերսիմի խնդիրը քննարկուեց Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի դոնփակ նիստում²⁶: 1936 Նոյեմբերի 1ի ազգային մեծ ժողովի նիստին ելոյթ ունենալով՝ Աթաթուրքը յայտարարել է. «*Մեր երկրի ներսում ամենակարեւոր խնդիրը Դերսիմն է*»²⁷: Շարունակելով՝ նա Դերսիմի հարցը համարել է թարախապալար, որը պետք է արմատախիլ արուի ինչի համար կառավարութեանը տրուել են «լայն իրաւասութիւններ»²⁸:

Որոշ ժամանակ անց սկսեցին իրականացուել վարչական քայլեր. ընդունուեց «Թունջելիի օրէնքը», այսինքն՝ տեղի ունեցաւ նահանգի անուանափոխում, ստեղծուեց «չորրորդ տեսչական գօտի», որի ղեկավար-նահանգապետ նշանակուեց տխրահռչակ զօրավար Ալփիդողանը: Հենց նա էլ 1936ին Թունջելիում եւ յարակից Խարբերդում ու Բինգօլում յայտարարեց ռազմական դրութիւն եւ զազա ցեղապետերից պահանջեց յանձնել իրենց մօտ գտնուող զէնքերը²⁹: Ստանալով դերսիմցիների մերժումը՝ արդէն 1936ի վերջում թուրքական զօրքերը, ինչպէս նաեւ օդուծը սկսեցին ռազմական գործողութիւններ իրականացնել, որոնք ընդմիջուեցին ձմռան պատճառով: Իդէպ, թուրքական ռազմական ինքնաթիռներից մէկի օդաչուն եղել է Աթաթուրքի որդեգիր դուստր Սաբիհա Գեօքչէնը, որը յետագայում պարգուել է, որ 1915ի հայ որբուհիներից է՝ Խաթուն Սեփիլջեան անուամբ: 1937ի սկզբից ռազմական գործողութիւնները վերսկսուեցին. դերսիմցիները ուժերի ներածին չափով հակահարուած էին տալիս, սակայն թուրքական կանոնաւոր զօրքերը կարողացան էական հարուած հասցնել դիմադրութեանը: 1937 Սեպտեմբերին զօրավար Ալփիդողանը խաբէւոյամբ իր մօտ հրաւիրեց ապստամբութեան ղեկավար Սէյիթ Ռեզային եւ ձերբակալեց, իսկ որոշ ժամանակ անց մահապատժի ենթարկեց նրան: Փաստօրէն՝ դերսիմցիները զրկուեցին առաւել ընդունելի ղեկավարից, ինչը լուրջ հարուած հասցրեց պայքարին եւ դրա կազմակերպուածութեանը: Աւարտելով Դերսիմի ապստամբութեան ճնշման առաջին փուլը՝ այսինքն՝ ճնշելով զինեալ դերսիմցիներին, գլխատելով շարժումը՝ թուրքական իշխանութիւնները իրենց գործը չհամարեցին աւարտուած. վարչապետ Բայարը յայտարարութիւն արեց Դերսիմում գործողութիւնների շարունակման մասին³⁰:

Այսօր հրապարակում եղած բազմաթիւ փաստերը, ականատես-վերապրողների վկայությունները յստակ ցոյց են տալիս եւ ապացուցում, որ թուրքական իշխանությունների յայտարարած «գործողությունները» յստակ ցեղասպանություն էր Դերսիմի բնակչության նկատմամբ, որի ժամանակ գործի դրուեցին մեթոդներ, որոնք կիրառուել էին Հայոց Ցեղասպանության տարիներին³¹: Ինչպէս նկատում է զազա ուսումնասիրող Սէֆի Ջենգիզը, Դերսիմի կոտորածին եւ ռազմական գործողություններին պարբերաբար ներկայ են գտնուել Թուրքիայի ղեկավարները՝ ներառեալ նախագահ Քեմալ Աթաթուրքը, վարչապետեր Ինեօնին, Բայարը եւ անձամբ ղեկավարել այդ ամէնը: 1938ին Թուրքիայի վարչապետ, իսկ 1950-1960՝ նախագահ Բայարը, իր յուշերում խոտովանել է, որ դերսիմցիներին կոտորելու հրամանը տուել է անձամբ Աթաթուրքը³²: Թուրքական իշխանությունների վայրագություններին զոհ են գնացել տարբեր տուեալներով 70-100,000 մարդ³³:

Ինչպէս նշուեց, Դերսիմի կոտորածի ժամանակ գործել են իթթիհադական մեթոդները եւ աւելորդ չէ նշել, որ այդ ամէնում ներգրաւուած են եղել նախկին երիտթուրք գործիչներ: Յատկապէս առանցքային դեր է ունեցել Թուրքիայի Ներքին Գործերի նախարար Շուքրու Քայան, ով երիտթուրքերի կառավարման ժամանակ եւ Հայոց Ցեղասպանության տարիներին եղել է Աշիրէթների Եւ Գաղթականների Ընդհանուր Վարչության պետը: Նա պատասխանատու է եղել Հալէպի եւ Ադանայի նահանգների հայերի աքսորի համար ու Ա. Համաշխարհային Պատերազմից յետոյ Հայոց Ցեղասպանութեանը մեղսակից այլ յանցագործ օսմանեան պաշտօնեաների հետ աքսորուել է Մալթա, որտեղից որոշ ժամանակ անց փախել է եւ արդէն Թուրքիայի Հանրապետութիւնում ստանձնել բարձր պաշտօններ դառնալով քաղաքապետ, պատգամաւոր, նախարար³⁴:

Դերսիմի կոտորածի վայրագությունները երբեմն անտարբեր չեն թողել անգամ թուրք պաշտօնեաներին եւ ինչպէս 1915ին, այնպէս էլ 1937-38ին նրանցից որոշները իրենց կամքով հեռացել են պաշտօններից: Նման պաշտօնեաներից է օրինակ՝ թուրքական բանակի Էրզրումի զօրաբաժնի հրամանատար Թելֆիք փաշան, ով հրաժարուեց իր պաշտօնից եւ ետ կանչուեց Անկարա³⁵:

1938 Սեպտեմբեր-Հոկտեմբեր ամիսներին Դերսիմի ապստամբությունը լիովին ճնշուել էր, իսկ բնակչության մի մասը կոտորուել էր, միւս մասն էլ տեղահանուել եւ վերաբնակեցուել երկրի առաւել թուրքաբնակ շրջաններում: Այս քայլով էլ իշխանությունները նպատակ են հետապնդել թուրքական միջավայրում լիովին ձուլել դերսիմցիներին:

Հարկ է յատուկ շեշտել, որ թուրքական թե՛ հասարակական, թե՛ քաղաքական շրջանակներում շատերը քաջատեղեակ են եղել Դերսիմում տեղի ունեցածների եւ դրանց ցեղասպանական բնոյթի մասին: Քաղաքական շրջանակներում այդ մասին պահպանուել է «համաձայնեցուած լուրին», սակայն, միեւնոյն ժամանակ, Դերսիմի թեման պարբերաբար դարձել է քաղաքական փակ քննարկումների առաջնային նիւթ: Օրինակ՝ այդ մասին հետաքրքիր փաստեր է փոխանցուում Թուրքիայի նախկին նախագահ Սուլէյման Դեմիրելը՝ յայտնի լրագրող Հասան Ջեմալի հետ զրոյցի ընթացքում: Խօսելով 1980ի ռազմական յեղաշրջումից առաջ ստեղծուած վիճակի մասին՝ Դեմիրելն ասել է. *«Զինուորականներին 1980ից առաջ ասացի, որ ինձանից չպահանջեն մի նոր «Դերսիմի օրէնք»: Դերսիմում սարսափելի իրադարձություններ էին տեղի ունեցել»*³⁶: 1986ին Դերսիմի վերաբերեալ խոստովանական յայտարարութիւն է անուում տարբեր տարիներին Թուրքիայի Արտաքին Գործերի նախարարի, անվտանգութեան պետի պաշտօնները զբաղեցրած Իհսան Սաբրի Չաղլայանգիլը. *«Մարդիկ թաքնուել էին քարանձաւներում՝ Բանակը կիրառեց թունաւոր գազ եւ սրանց մկների նման թունաւորեց: Եօթից մինչեւ եօթանասուն տարեկան բոլոր դերսիմցիներին կոտորեցին»*³⁷:

Դերսիմը եւ արդէն 1930ականներին այնտեղ ծաւալուող ռազմական ու ցեղասպան գործողութիւնները ուղղակի առնչութիւն ունեն Հայոց Ցեղասպանութեան հետ: Այսպէս, ըստ տարբեր տուեալների արդէն 1894-96ի համիդեան ջարդերի ժամանակ մեծ թուով հայեր նաեւ յարակից նահանգներից ապաստան են գտել Դերսիմում եւ որոշ ժամանակ անց ընդունել ալեւիականութիւն: Սակայն ջարդերից ապաստան փնտռող հայութեան աւելի հոծ շերտ Դերսիմ է տեղափոխուել 1915ի ցեղասպանութեան ժամանակ: Յատկապէս Դերսիմի ընտրութիւնը, ըստ տարբեր հեղինակների, պայմանաւորուած էր

միքանի հանգամանքներով. նախ պատերազմի մեջ գտնուող օսմանեան բանակը մեծ վերահսկողութիւն չի ունեցել այդ տարածքների վրայ, ինչն էլ հնարաւորութիւն է տուել տեղացիներին՝ պատսպարել հայերին: Բացի այդ, այս անգամ եւս ալեւիների կողմից հայերին ապաստան տալը բխել է ալեւիականութեան վերոնշեալ մարդակենտրոն դրոյթներից: Դերսիմցի ալեւիների հետ մեր անձնական շփումների արդիւնքում տեղեկացել ենք, որ, օրինակ, մինչեւ այսօր էլ նրանց շրջանում տարածուած է մի դարձուածանման միտք՝ «Մեր տան հայը», որը կարելի է ընդունել իբրեւ հայերին՝ իրենց տներում ապաստան տալու ուղղակի վկայութիւն եւ յիշողութիւն:

Գալով 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայութեան թուաքանակին, ապա հրապարակում եղած տարբեր աղբիւրներում եւ ուսումնասիրութիւններում նշում է 10-30 հազար թիւը: Օրինակ՝ զազա հետազօտող Մ. Քալմանը խօսում է 1915ին Դերսիմում ապաստանած մօտ 30,000 հայերի մասին, որոնց մի մասը որոշ ժամանակ անց ենթադրաբար ռուսական բանակի հետ տեղափոխուել է Արեւելեան Հայաստան, իսկ մի մասը մնացել Դերսիմում³⁸: Խորհրդային ուսումնասիրողները նշում են Դերսիմում ապաստանած 20,000 հայերի մասին³⁹: Նոյն թուաքանակի մասին տուեալներ ենք հանդիպում նաեւ Սասունիի մօտ. «*Տերսիմը հայութեան փրկութեան օճախներէն մէկը եղած է, որուն շնորհիւ մօտ 20,000 հայ ազատուած է Երզնկայի եւ Էրզրումի գծով*»⁴⁰: Սակայն Դերսիմում ապաստանած հայերի ստոյգ թուաքանակը յայտնի չէ եւ որոշ աղբիւրներում էլ նշում են 10,000⁴¹ ու անգամ 8000⁴² թուերը:

Գիտական եւ քաղաքական շրջանակներում միանշանակ չի ընդունուում նաեւ դերսիմցիների կողմից հայերին փրկելու եւ ապաստան տալու հարցը. որոշ աղբիւրներ, նոր իյայտ եկող փաստեր, ինչպէս նաեւ ականատես-վերապրողների յուշեր աւելի՝ վիճելի են դարձնում հարցը: Առաւել արժանահաւատ է թուում այն տեսակետը, որ Դերսիմի աշիրէթների մէջ եղել են այնպիսիները, որոնք իրօք օգնել են հայերին եւ ապաստան տուել, սակայն եղել են նաեւ աշիրէթներ, որոնք մասնակցել են հայերի կոտորածներին: Ուսումնասիրող Թալին Բահչեւանօղլուն, ով հետազօտում է Դերսիմի 1936-38ի պատմութիւնը, իր դաշտային հետազօտական աշխատանքների ընթացքում հետաքրքիր

փաստերի է հանդիպել: Այսպես, ըստ Բահչեւանօղլուի, խօսելով 1915ին իրենց նախնիներին փրկած ալեիների մասին, դերսիմահայերի ժառանգներն առանձանցնում են Արաբալը, Եուսուֆիանը, Ֆերիաթան ցեղախմբերին, որոնք օգնել եւ ապաստան են տուել հայերին: Բահչեւանօղլուի հետ զրուցած դերսիմահայերից մէկը վերոնշեալ վիճելի հարցի վերաբերեալ ասել է. «*20 հազար հայերի ազատեցին, 40 հազարի էլ սպանեցին*»⁴³: Եւ իրօք, Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին արձանագրուել են բազմաթիւ դէպքեր, երբ դերսիմցի քուրդ, զազա մի շարք ցեղախմբեր համագործակցել են օսմանեան իշխանութիւնների հետ եւ մասնակցել հայերի սպանդին ու նրանց գոյքի թալանին: Պահպանուել են նաեւ դերսիմցի զազա ցեղապետերի իրենց խոստումը դրժելու եւ ճիշտ հակառակ քայլեր ձեռնարկելու մասին վկայութիւններ:

Միւս կողմից, 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերի հասցէին տարատեսակ մեղադրանքներ են հնչում նաեւ թուրքական պատմագրութեան մէջ եւ, օրինակ՝ Թուրքիայի Հանրապետական-Ժողովրդական Կուսակցութեան անդամ, պատմաբան Սուաթ Աքգիւլը, որը Դերսիմի դէպքերը քննում է պաշտօնական՝ քեմալական պատմագրութեան տեսանկիւնից, անգլիական եւ ամերիկեան զեկոյցների հիման վրայ պատրաստած իր գրքում ոչ-առարկայականօրէն եւ պետական պատմագրութեանը յատուկ թիւր կարծիքներ է ներկայացնում: Խօսելով 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերի մասին՝ նշում է, որ հայերին ապաստան են տուել մի շարք դերսիմեան աշիրէթներ, աւելին՝ նրանցից ոմանք, ինչպիսին է օրինակ՝ Բահթիյարուշադը եւ Քըրգանլը աշիրէթները 1915 Յունիսի 15ին իրենց մօտ ապաստանած հայերի հետ միասին իբրեւ թէ յարձակուել են թուրքական զինուած ուժերի վրայ⁴⁴:

Դերսիմում ապաստանած հայերի հարցը թուրքական իշխանութիւններին մտահոգել է հենց Հայոց Յեղասպանութեան տարիներին եւ օսմանեան տարբեր պաշտօնեաներ դիմել են դերսիմեան ցեղապետերին սպանդից փրկուած հայերին յանձնելու պահանջով: Արդէն 1915 Յունիսի 2ին Թեշքիլաթը Մահսուսայի շրջանի պատասխանատու, գաւառապետ Ջեւդէթը հեռագիր է յղում Խարբերդի նահանգապետին, որտեղ նշում է. «*Դերսիմիցիները հայերի հետ ընկերական յարաբերութիւնների*

մէջ են, հազարաւոր հայերի են թաքցնում եւ ապաստան տալիս»⁴⁵: Ջեդէթը նահանգապետից նաեւ հարցնում է, թէ ինչ միջոցներ է պէտք ձեռք առնել այդ հարցի նկատմամբ: Իսկ Հոգաթի նահանգապետը 1916ին Դերսիմի մի շարք ցեղախմբերից երկու անգամ գրաւոր պահանջել է «10 հազար հայերին», սակայն մերժում ստացել⁴⁶: Դերսիմի մասին 1918ին զեկոյց է պատրաստել տխրահռչակ զօրավար Քիազըմ Քարաբէքիրը. նա անվստահելի է համարում այդ տարածքների մի շարք ցեղախմբերին եւ ցեղապետերին հենց այն հիմքով, որ նրանք 1915ին ապաստան են տուել փախստական հայերին⁴⁷:

Հայերին յանձնելու պահանջը լուրջ խնդիր է առաջացրել հենց ալեւիների համար, քանի որ նրանք կանգնել են բարդ երկընտրանքի առաջ՝ կենտրոնական իշխանութիւնների կարգադրութեան եւ իրենց դաւանանքի սկզբունքների միջեւ: Շատ յաճախ կենտրոնական իշխանութիւնների հրամանը մերժուել է, իսկ երբ պահանջները սաստկացել են, ալեւի ցեղապետերը ապաստանած հայերի մի մասին օգնել են փախչել Արեւելեան Հայաստան կամ Ռուսաստան⁴⁸: Սակայն այս ամէնից զատ, արձանագրուել են բազմաթիւ դէպքեր, երբ ալեւիների մօտ ապաստանած հայերը ստիպուած արտաքուստ փոխել են իրենց անունը, կրօնը եւ ներկայացել որպէս ալեւի զազաներ: Այս հանգամանքը նաեւ թոյլ է տուել ցեղապետերին կենտրոնական իշխանութիւններին ներկայացնել, որ կասկածեալները ոչ թէ հայ են, այլ ալեւի զազաներ:

Թուրքական իշխանութիւնները Դերսիմում ապաստանած հայերի խնդիրը ուշադրութեան կենտրոնում են պահել նաեւ հանրապետութեան հռչակումից յետոյ. քեմալական իշխանութիւնները պարբերաբար զազա ցեղախմբերին յիշեցրել ու պահանջել են յանձնել փրկուած հայերին եւ նրանց սերունդներին⁴⁹: Չազա հետազօտող Քալմանի հետ զրոյցում 1985ին Քըրզան աշիրէթից Մ. Թ.ն անդրադառնում է 1938ի կոտորածին նախորդած դէպքերին եւ նշում. «*Ձինուորները նախ մեր զէնքերը հաւաքեցին: Իրականում զինուորականները Դերսիմից պահանջում էին յանձնել զէնքերը, վճարել հարկերը եւ տալ հայերին*»⁵⁰ (ընդգծումը մերն է - Ռ.Մ.): Այս առումով ուշագրաւ է 1936-38ի դերսիմեան դիմադրութիւնը ղեկավարած Սէյիթ Ռըզայի հօր՝ Սէյիթ Իբրահիմի պահուածքը, ով ի պատասխան

թուրքական իշխանությունների պահանջին՝ յանձնել շուրջ 20 տարի առաջ 1915ին Դերսիմում ապաստանած հայերին, ասում է. «Մենք վիրավոր արծիւներին որսորդներին չենք յանձնում»⁵¹:

1937ին ճնշելով Դերսիմի դիմադրությունը եւ լծուելով ցեղասպանութեան՝ թուրքական իշխանությունները արդէն բացայայտ էին յայտարարում, որ իրենց հիմնական թիրախներից են Հայոց Ցեղասպանութեան ժամանակ փրկուած եւ Դերսիմում բնակութիւն հաստատած հայերը⁵²: Մփիւռքահայ պատմաբան Զաւէն Մսրըլեանը այդ մասին նշում է. «1938ին երբ Թուրքիա Տերսիմի շրջանի ալեւիներուն տեղահանութեան ու մասնակի բնաջնջման ձեռնարկած էր, հոն Քըզըլպաշ գիւղերու մէջ ապրող 1915ի ցեղասպանութենէն ճողոպրած հայ իւլեակներուն վերջնական ոչնչացման ալ ձեռնարկեց»⁵³: Պատմաբան Հանս-Լուկաս Կիեսէրը Դերսիմի ցեղասպանութեան խորքային պատճառներին անդրադառնալով՝ նշում է. «Դերսիմում 1937-38ին գործադրուած ծայրայեղ բռնութեան մի պատճառն էլ այդ տարածքներում հայերի գոյութիւնն էր, այդ հարցում ես կ'ասկած չունեմ»⁵⁴:

Հայերի բացայայտ թիրախաւորուելը եւ թուրքական իշխանությունների կողմից իրենց ցեղասպան նպատակների բարձրաձայնումը նախ եւ առաջ արտայայտուեց քաղաքական վերնախաւի երբեմն գաղտնի, իսկ երբեմն էլ հրապարակային հռետորաբանութեան մէջ: Դրանցից ամենացայտունը Դերսիմի ցեղասպանութեան եւ տեղահանութեան հիմնական կազմակերպիչներից զօրավար Ալփրոդանի 1938ին Բինգեօլի Քիդի Գաւառում հրապարակային ելոյթն էր, որը նա ունեցել էր արդէն կոտորածից յետոյ. «Թունջելիում (Դերսիմ - Ռ.Մ.) բնակութիւն հաստատած ծպտեալ քրիստոնէայ հայեր կային, սրանք անունները փոխել եւ թուրքի պէս էին ապրում: Դերսիմի ապստամբութեան մէջ սրանց մատը խառն էր, սրանք ամէն տեսակի անիշխանութեան, խռովութեան եւ խառնակչութեան կազմակերպիչներն էին»⁵⁵: Ցեղասպան զօրավարը այդ հայերի մասին խօսում էր անցեալ ժամանակով, որտեղից էլ կարելի է ենթադրել, որ թուրքական բանակը արդէն իրագործել էր իր առջեւ դրուած խնդիրը՝ կոտորել փրկուած հայերին: Հետաքրքիր է, որ այս մտածողութիւնը տասնամեակներով փոխանցուել է թուրքական պաշտօնի համակարգում եւ արդէն ԻԱ. դարի

Թուրքիայում եւս կան պետական գործիչներ, գիտնականներ, որոնք շարունակ պնդում են այն միտքը, թէ Դերսիմի ավերիների, զազանների շրջանում կան արտաքուստ կրօնափոխուած հայերի սերունդներ, որոնք տարատեսակ հակապետական կազմաւորումների առաջնորդներ են:

Պէտք է նկատել, որ ժամանակի թուրքական մամուլը եւս աջակցելով իշխանութիւնների քաղաքական գծին՝ տպագրել է իր բնոյթով հակահայկական բազմաթիւ յօդուածներ եւ տեղեկութիւններ, ինչպէս նաեւ Դերսիմի դիմադրութեան ղեկավարներին փորձել վերագրել կա՛մ հայկական ծագում, կա՛մ հայերի հետ կապ: Մասնաւորապէս Դերսիմի ապստամբութեան ղեկավար Սէյիթ Ռըզայի մասին նիւթերում բացայայտ ակնարկներ են արուել հայերի նկատմամբ նրա դրական վերաբերմունքի մասին: 1937 Հոկտեմբերի 7ի համարում *Ուլուս* թերթը բացասական շեշտադրումներով նշում է, որ Սէյիթ Ռըզայի վրանից յայտնաբերուած իրերի թւում կան հայերէն գրքեր, խաչեր, հայերէն գրութիւններ պարունակող թագեր⁵⁶: Սրանով փորձ է արուել նաեւ «փաստական» հիմքով ցոյց տալ Սէյիթ Ռըզայի եւ հայերի միջեւ եղած կապը: Այս քայլով թուրքական իշխանութիւնները նաեւ հասարակութեան մէջ ցանկացել են է՛լ աւելի լարել ազգայնամոլական տրամադրութիւնները եւ ներկայացնել, որ Դերսիմում իրենք պայքարում են ոչ թէ կրօնակից քրդերի եւ զազանների դէմ, այլ «գեաւուր» ու դաւաճան հայերի կամ նրանց կողմից հրահրուած «մոլորեալների» դէմ:

Պահանջելով եւ չստանալով Դերսիմում ապաստանած հայերին՝ թուրքական բանակը 1938ի կոտորածի ժամանակ եւս յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել նրանց նկատմամբ եւ դիտարկել որպէս յատուկ թիրախ: Դերսիմի կոտորածը վերապրած Սիրեկան Վարդլեանին (Խոզաթի Գաւառի Զմրէկ գիւղից) հանդիպել ենք 2012ին Երեւանում եւ զրուցել այն դէպքերի մասին, որոնց նա անձամբ ականատես է եղել: 1938ին Սիրեկանը եղել է 7 տարեկան եւ յիշում է, որ գիւղ ներխուժած թուրք զինուորները առանձնացրել են մեծերին, կապել նրանց ձեռքերը եւ գիւղից ոչ-հեռու գնդակահարել: Այնուհետեւ գիւղամէջում հաւաքուած կանանց եւ երեխաներին նոյնպէս գնդակահարել ու սուինահարել են: Սիրեկանը՝ մնալով դիակների տակ վիրաւոր, կարողացել է փրկուել եւ փախչել ու ապաստանել մի մուսուլման ընտանիքի

մօտ՝ Ուշաքում, որտեղ էլ նրան տրուել է Մեհմեդ անունը: Դերսիմի ցեղասպանության ականատես-վերապրողը փոխանցեց, որ 1938ին իրենց գիւղ ներխուժած թուրք զինուորները ասել են, թէ այնտեղ հայեր են մնացել եւ *«քրդերի դէմ գործողութիւնները լաւ առիթ են հայերի հետ հաշիւները փակելու համար»*⁵⁷: 13 տարեկանում Սիրեկանի մօտ պահպանուած աղոտ յիշողութիւնները իր ծագման, ընտանիքի մասին վերակենդանանում են եւ նա յայտարարում է, որ հայ է: Աւարտելով զինուորական ծառայութիւնը 1958ին՝ նա տեղափոխուում է Ստամբուլ, վերընդունում քրիստոնէութիւն, եւ վերականգնում իր հին անունը՝ Սիրեկան: Աւելի ուշ նա տեղափոխուում եւ բնակութիւն է հաստատում Եւրոպայում:

Դերսիմի դէպքերը դարձել են նաեւ վաւերագրական ֆիլմի նիւթ: Բեմադրիչ Օզգիւր Ֆընդըքի «Մեւ Վագոն» ֆիլմը յենուած է դերսիմցի զազանների ու հայերի յուշերի, ինչպէս նաեւ ժամանակի թուրք պաշտօնեաների եւ զինուորականների ինքնախոստովանական ելոյթների վրայ: Ֆիլմում ականատես վերապրողները յստակ շեշտում են, որ Դերսիմի 1938ի ցեղասպանութիւնը հայերի համար 1915ի շարունակութիւնն էր, եւ՝ 1938ին հայերը յստակ թիրախաւորուած էին: Ֆընդըքը իր հարցազրոյցներից մէկում նշել է. *«Գրեթէ բոլոր այն հայերը, որոնց հետ ես գրուցել եմ, ասում էին հետեւեալը. «1915 թուականից փրկուեցինք, սակայն 1938 թուականից չկարողացանք փրկուել»*⁵⁸:

Դերսիմում ապաստանած հայերի կոտորուելու մասին է պատմում նաեւ թուրք յայտնի ձախակողմեան գործիչ Հասան Իգեթթին Դինամօն, նշելով որ այդ տարածքում ապաստանած եւ իսլամ ընդունած (ալեւի) հայերը կոտորածի ենթարկուեցին նաեւ 1938ին: Ըստ նրա, մոլեռանդ մուսուլման ջարդարարները կոտորածների ժամանակ ուշադրութիւն էին դարձնում, որ հայերին զազաններից առանձին սպանեն, որպէսզի *«հայկական արիւնը չխառնուի մուսուլմանական արեան հետ»*⁵⁹:

Դերսիմի ցեղասպանութեան ժամանակ զոհուածների ստոյգ թուաքանակը ներկայումս էլ քննարկումների փուլում է, սակայն հրապարակում կան միքանի տուեալներ, որոնցից ոմանք առաւել արժանահաւատ են թւում: Այսպէս, ԽՍՀՄ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան արխիւային փաստաթղթերը վկայում են, որ Դերսիմի կոտորածի ժամանակ սպանուել է ընդհանուր

բնակչության երեք-չորրորդը⁶⁰։ Այս թիւը մօտաւորապէս համապատասխանում է տարածուած 70,000 զոհերի մասին տուեալների հետ։ Սակայն բաւական բարդ խնդիր է վեր հանել այդ տարիներին կոտորուած հայերի՝ այդ թւում եւ ալեւիացած հայերի թուաքանակը։ Այս առումով ուսումնասիրող Հայկագուն Ալվրցեանը յենուելով որոշ աղբիւրների վրայ՝ բերում է 15 հազար սպանուած հայերի թիւը⁶¹, որը, կարծում ենք, նոյնպէս կարօտ է առաւել մանրամասն հետազօտութեան։ Այս առումով աւելորդ չէ մեջբերել ՀԽՍՀ Արտաքին Գործերի Նախարարութեան 1946ին պատրաստած տեղեկանքը, որտեղ անդրադարձ կայ Դերսիմ Նահանգում ապրող հայերի ինչպէս վիճակին, այնպէս էլ թուաքանակին՝ 1938ի ցեղասպանութիւնից յետոյ։ Տեղեկանքում մասնաւորապէս նշուած է. *«Դերսիմի հայերը հետզհետեւ ձուլում են եւ հեռանում այդ վայրերից եւ ներկայումս նրանց թիւը կազմում է 6-7 հազար։ Նրանք ապրում են իրարից հեռու զիւղերում, ծայրայեղ չքաւորութեան մէջ, փոխելով իրենց անունները եւ ձուլուելով»*⁶²։ Փաստօրէն՝ ըստ արխիւային այս փաստաթղթի, 1946ին Դերսիմում ապրել է շուրջ 7 հազար հայ, սակայն տարբերակում չի դրում, թէ դրանք 1915ին այնտեղ ապաստանած հայերն ու նրանց սերունդներն են, թէ՞ աւելի վաղ այդ տարածքներում բնակուող եւ ալեւիականութիւն ընդունած հայերը։ Ուշագրաւ է նաեւ, կրկին խորհրդային Արտաքին Գործերի գերատեսչութեան պատրաստած մէկ այլ տեղեկանքը արդէն 1947ին, որտեղ նշում է, որ այդ պահի դրութեամբ Դերսիմում բնակուել է 1250 հայ⁶³։ Կարելի է ենթադրել, որ այս թիւը, ամենայն հաւանականութեամբ, վերաբերել է քրիստոնեայ մնացած ծպտեալ հայերին այսինքն՝ 1915ից վերապրածներին։

Ինչպէս Հայոց ցեղասպանութեան տարիներին, այնպէս էլ Դերսիմի ցեղասպանութեան ժամանակ տեղի են ունեցել բռնի իսլամացման, իսկ երբեմն էլ բռնի դաւանափոխութեան՝ սուննիացման դէպքեր եւ հայերի, եւ զազանների նկատմամբ։ Այսինքն՝ 1915ին փրկուած հայերը ենթարկուել են ցեղասպանական եւս մէկ գործողութեան՝ բռնի կրօնափոխութեան։ Ընդ որում, մեծ մասամբ նոյնն են եղել մեթոդները՝ նախ իսլամի պարտադրում, իսկ արդէն կրօնափոխութիւնից յետոյ այդ մարդկանց տեղաբաշխել են հոծ թուրքական բնակչութիւն ունեցող շրջաններում, որպէսզի

լիակատար ձուլման ենթարկուեն: Բռնի իսլամացման համար թիրախաւորուած են եղել հիմնականում կանայք եւ երեխաները, սակայն երբեմն տղամարդիկ էլ արդէն աքսորի ընթացքում ենթարկուել են կրօնափոխման: Օրինակ՝ ըստ Ֆընդըքի, 1938ին դերսիմցի հայ տղամարդկանց այլ նահանգներ աքսորի ժամանակ ստուգել եւ բռնի թլփատել են, իսկ այնուհետ նրանց տուել իսլամական անուն ու գրանցել որպէս սուննի մուսուլման⁶⁴: Կանանց բռնութեամբ ամուսնացրել են մուսուլմանների հետ եւ ստիպել, որ կրօնափոխ լինեն. այդ մասին, յատկապէս ներկայումս, նոր մանրամասներ եւ փաստեր են ի յայտ գալիս: Անգամ տարեց կանայք այժմ սկսում են խոստովանել, որ իրենք հայ են եւ փոքր հասակում Դերսիմում կորցնելով իրենց ընտանիքները առեւանգուել են թուրքական բանակի զինուորների կողմից, շահագործուել եւ բռնի ամուսնացուել մուսուլմանների հետ⁶⁵:

Բռնի իսլամացման բազմաթիւ դէպքեր արձանագրուել են յատկապէս երեխաների նկատմամբ: Ներկայում ընթացող մի շարք ուսումնասիրութիւնների ժամանակ իյայտ են գալիս տարբեր մանրամասներ, որոնք բացայայտում են 1936-38ի Դերսիմում տեղի ունեցածների ողջ սարսափելի բնոյթը: Այսպէս, դերսիմցի Ռեսէ Հեմըլին պատմում է այդ թուականների մասին. «5-6 տարեկան երեխայ էի: Մի օր թուրք հեծեալ զինուորականները մեր գիւղ եկան: Ինձ եւ իմ երկու ընկերներին բռնեցին ու նրանցից մէկը իջեցնելով մեր շալուարները ստուգեց, իսկ այնուհետ նայելով իրենց հրամանատարին՝ գլխով հաստատման նշան արեց եւ ասաց. «Այո, սրանք թլփատուած են»: Մեզ բաց թողեցին: Բախտս բերել էր, որ հայրս ինձ վաղ տարիքում էր թլփատել. եթէ թլփատուած չլինէի հիմա հաստատ ողջ չէի լինի»⁶⁶:

Այսպիսով՝ կարող ենք ասել, որ Դերսիմում 1936-38ի տեղի ունեցածները լինելով ցեղասպանական արարքներ, ունէին նաեւ հակահայկական յստակ ուղղութիւն եւ դերսիմաբնակ հայերը (ինչպէս 1915ին ապաստանած, այնպէս էլ դարեր շարունակ այնտեղ բնակուող) թուրքական իշխանութիւնների կարելոր թիրախներից էին: Թուրքիայում պահպանուած հայութեան այս խմբի նկատմամբ, փաստօրէն, իրագործուեց ծրագրաւորուած ու մանրակրկիտ մշակուած ցեղասպանութիւն, ինչպէս նաեւ բռնի իսլամացում եւ ձուլում:

Հարկ է նկատել նաեւ, որ Դերսիմը իւրայատուկ տեղ է զբաղեցնում Թուրքիայում ընթացող էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի եւ հայկական ինքնութեան վերագարծոնքի համապատկերում: Ալեւի բնակչութեան ոչ-այդքան մոլեռանդ դիրքորոշումը թոյլ է տուել, որ մինչեւ մեր օրերը դերսիմցի հայերը եւ նրանց սերունդները, ցանկութեան դէպքում, պահպանեն հայկական ինքնութեան որոշակի տարրեր: Բացի այդ, Դերսիմում, հայկական դարաւոր ներկայութեան, ինչպէս նաեւ 1915ին բազմահազար հայերի այնտեղ ապաստանելու արդիւնքում հայկական մշակոյթի, սովորոյթների, հայոց լեզուի որոշ տարրեր փոխանցուել են զազայական միջավայր: Օրինակ՝ զազա լեզուում ակնյայտ է հայերէն փոխառեալ բառերի որոշակի շերտ, զազայական մի շարք տօներ, սովորոյթներ իրենց մէջ ունեն հայկական գծեր, մինչեւ այսօր էլ Դերսիմում ժողովրդի շրջանում օգտագործւում են հին հայկական մի շարք տեղանուններ:

Թուրքիայում սկիզբ առած էթնիկ ինքնութեան ճգնաժամի շրջանակներում գնալով աւելի շատ են տեղի ունենում նախկինում բռնի կրօնափոխ հայերի սերունդների վերադարձ դէպի քրիստոնէութիւն, վերամկրտում: Նմանօրինակ բազմաթիւ դէպքեր արձանագրւում են Դերսիմում ալեւիական ինքնութեամբ ապրող հայերի սերունդների շրջանում եւս⁶⁷:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Գեորգ Հալաջեան, «Դերսիմի Հայերի Ազգագրութիւնը», *Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւստիւն*, Հտր. 5, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1973, էջ 256-257:
- ² Կ. Սասունի, *Քիւրտ Ազգային Շարժումները Եւ Հայ-Քրտական Յարաբերութիւնները (ԺԵ. Դարէն Մինչեւ Մեր Օրերը)*, Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 1969, էջ 44:
- ³ Նիկողայոս Ադունց, *Հայկական Հարցի Լուծման Շուրջ*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1989, էջ 106, 20:
- ⁴ Նոյն:
- ⁵ Հալաջեան, էջ 249:
- ⁶ Արշակ Ալպոյաճեան, «Քրտական Ազգութեան Նկարագիրը Եւ Ցեղակցական Յարաբերութիւններ Հայոց Հետ», *Հայրենիք Ամսագիր*, Բոստոն, 1931, vol IX, թիւ 10, էջ 90:
- ⁷ Թափառական, «Կիսանկախ Տերսիմի Հայկական Ծագումը (Փաստեր Պատմութեան Համար)», *Հայրենիք Ամսագիր*, Բոստոն, 1931, vol. IX, թիւ 12, էջ 142:

- ⁸ S. Akgül, *Amerikan Ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, 3-üncü basım (Դերսիմի՝ ամերիկեան եւ անգլիական զեկուցումների լոյսի տակ), İstanbul, Yaba Yayınları, 2004, էջ 89:
- ⁹ Նոյն, էջ 98:
- ¹⁰ Նոյն, էջ 115:
- ¹¹ Հալաջեան, էջ 254:
- ¹² Վ. Յարութինեան, «Հայ Հետազոտողները Ալեիների Մասին», *Մերձատր Արեւելք (Յօդուածների Ժողովածու)*, Հտր. VII, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, 2011, էջ 173:
- ¹³ *Kurdskiye Dvijenije V Novoye I Noveyshe Vremya* (Քրդական շարժումը նոր եւ նորագոյն ժամանակաշրջանում), Մոսկուա, «Նաուկա» Հրատ., 1987, էջ 18:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 18-19:
- ¹⁵ Հալաջեան, էջ 31:
- ¹⁶ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 20:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 44-45, 55:
- ¹⁸ H. Aygün, *Dersim 1938 ve Zorunlu Iskân: Telgraflar, Dilekçeler, Mektuplar* (Դերսիմ 1938 եւ պարտադիր բնակություն. հեռագրեր, աղերսագրեր, նամակներ), Ankara, Dipnot Yayınları, 2009, էջ 46:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 48:
- ²⁰ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 93:
- ²¹ Նոյն, էջ 94:
- ²² Նոյն, էջ 95:
- ²³ Նոյն. նաեւ՝ M. N. Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim* (Դերսիմը Քիւրտիստանի պատմութեան մէջ), Halep, 1952, էջ 146:
- ²⁴ Aygün, էջ 58:
- ²⁵ Նոյն, էջ 59:
- ²⁶ *Kurdskiye Dvijenije*, 159.
- ²⁷ Մանուէլ Հասրաթեան, *Kyrdi Turtisi V Noveyshee Vremia* (Թուրքիայի քրդերը նորագոյն ժամանակներում), Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1990, էջ 186:
- ²⁸ Նոյն, էջ 187:
- ²⁹ Dersimi, էջ 270.
- ³⁰ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 162:
- ³¹ Տե՛ս օրինակ՝ *Dersimli Gregoryan Ailesinin Anıları: Gökyüzünü Kaybeden Kartal* (Hazırlayan Murat Kahraman) (Դերսիմցի Գրիքորեան ընտանիքի յուշերը. երկնակամարը կորցրած արծիւը), İstanbul, İletişim Yayıncılık, 2015, էջ 22-37:
- ³² S. Chengiz, “Dersim I Desrimski Vopros: Kratkii Obzor” (Դերսիմ եւ Դերսիմի Հարցը), *Իրան-Նասի. Արեւելագիտական Հանդէս*, Հտր. 44-45, Երեւան, 2012-2013, էջ 98:
- ³³ Հասրաթեան, էջ 198:
- ³⁴ Ա. Հիւր, *Մալթայի Աքսրեալները, Թուրքերը Թուրքերի Մասին*, Հտր. 3, Կազմ. եւ խմբ. Ռուբէն Մելքոնեան, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 82-83:
- ³⁵ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 162:
- ³⁶ “Demirel'den Evren'e Ağır 12 Eylül İthamı!” (Դեմիրելից Էւրենին, 12 Սեպտեմբերի ծանր ամբաստանությունը), *Milliyet*, 08, 10, 2010.

- ³⁷ A. Hür, “1937-1938’de Dersim’de Neler Oldu?” (1937-1938ին Դերսիմի մեջ ի՞նչեր պատահեցան), *Taraf*, 16, 11, 2008:
- ³⁸ M. Kalman, *Belge ve Tanıklarıyla Dersim Direnişleri* (Փաստաթղթերով եւ վկայություններով Դերսիմի դիմադրությունները), İstanbul, Nüjen Yayınları, 1995, էջ 112:
- ³⁹ *Kurdskiye Dvijenije*, էջ 76:
- ⁴⁰ Սասունի, էջ 218:
- ⁴¹ H. Hayreni, 1915’in Denek Taşında Türk ve Kürt Siyaseti (2. Bölüm)(Թուրք եւ Գիւրսաքաղաքականությունը 1915ի փորձաքարին), (http://hyetert.blogspot.com/2012/04/1915in-denek-tasinda-turk-ve-kurt_29.html):
- ⁴² «Ազատարար Տեղահմցիներ» Ասացածքը Վե՛րջ Կը Գտնէ, <http://www.aztagdaily.com/archives/56053> :
- ⁴³ Նոյն:
- ⁴⁴ Akgül, էջ 40:
- ⁴⁵ G. B. Dinç, “Dersim Ermenileri 2,” (Դերսիմի Հայերը) <http://www.dersimnews.com/Dosya/Dersim-Ermenileri-2-1198.htm> :
- ⁴⁶ Hayreni:
- ⁴⁷ Նոյն:
- ⁴⁸ Kalman, էջ 112:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 173:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 232:
- ⁵¹ E. Hanioglu, “Dersim Ermenileri Şimdi Nerede?,” (Ո՞րտեղ են Դերսիմի հայերը հիմա), <http://blog.radikal.com.tr/Sayfa/dersim-ermenileri-simdi-nerede-14537> :
- ⁵² Kalman, էջ 340-341:
- ⁵³ Զ. Մսրըլեան, *Հայոց Ցեղասպանությունեն Առաջ Եւ Ետք*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 2011, էջ 189:
- ⁵⁴ Dinç:
- ⁵⁵ Aygün, էջ 68. նաև՝ İ. Bahadır, *Cumhuriyetin Kuruluş Sürecinde Atatürk ve Aleviler* (Աթաթիւրքը եւ ալեւիները հակառակետութեան հիմնադրութեան ընթացքում), İstanbul, 2002, էջ 81:
- ⁵⁶ Kalman, էջ 340-341:
- ⁵⁷ Հարցազրոյց Սիրեկան Վարդեանի հետ (23, 09, 2012), Ռուբէն Մելքոնեանի անձնական արխիւ:
- ⁵⁸ Ինչպէս են թուրքերը բռնի կերպով թլփատել հայերին. Թուրքիայում կը ցուցադրուի Դերսիմի կոտորածների մասին պատմող ֆիլմ, <http://www.tert.am/am/news/2011/05/03/dersim/276231> (03, 05, 2011) :
- ⁵⁹ Kalman, էջ 405:
- ⁶⁰ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 151, թ. 2:
- ⁶¹ Հայկազ Ալվրցեան, *Կրօնափոխ Հայերի Խնդիրները Թուրքիայի Հանրապետութիւնում*, Երեւան, Էդիթ Պրինտ Հրատ., 2014, էջ 127:
- ⁶² ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 151, թ. 2:
- ⁶³ ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 1, գ. 197, թ. 27:
- ⁶⁴ Ինչպէս են թուրքերը բռնի կերպով:

⁶⁵ N. Saridoğan, Dersim'in Ermeni kayıp kızı kaybolan yıllarını istiyor (Դերսիմի կորսուած հայ աղջիկը պահանջում է իր կորսուած տարիները), <http://www.stargazete.com/politika/dersimin-ermeni-kayip-kizi-kaybolan-yillarini-istiyor/haber-571903> :

⁶⁶ Dinç:

⁶⁷ Հալաջեան, էջ 256-257:

THE ARMENIAN FACTOR IN THE DERSIM GENOCIDE (1936-38)
(SUMMARY)

RUBEN MELKONYAN
rubenmelk@gmail.com

The role of Dersim has always been unique not only for Armenians but also for Zazas and Kurds living in the region. Due to its geographical position Dersim has often become a refuge for rebels and insurgents. The semi-independence of Dersim was a matter of concern for the Ottoman authorities at different times and made them take certain actions, which became especially apparent in the 19th century.

After the proclamation of the Republic of Turkey in 1923, the Dersim problem assumed more importance, and the state embarked on a genocidal project against the region. State's military actions against Dersim in the 1930s had a direct connection with the Armenian Genocide. In fact the Genocide in Dersim in 1936-38 had anti-Armenian undercurrents, as Armenians living in Dersim were among the first and most important targets of the Turkish authorities.

Բառերուն Միւս Երեսը

"ԶԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ" ԵՒ

ՄԱՍԱՄԲ ՆՈՐԻՆ

ԱՆԴՐԱՆԻԿ Ծ. ՎՐԴ. ԿՈԱՆԵԱՆ

ՄՈՒՏՔ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին (ՀՀՀ) ԼԳ., այնուհետեւ՝ յաջորդող միքանի հատորներուն մէջ, առիթն ունեցած էի յօդուածաշարք մը հրատարակելու՝ «Բառերուն Միւս Երեսը» վերնագրին ներքեւ, ուր փորձած էի կարգ մը հայերէն բառերուն ստուգաբանութիւնը կատարել¹:

ՀՀՀի Ցեղասպանութեան 100ին նուիրուած այս հատորով ինծի առաջարկուեցաւ այս անգամ՝ Ցեղասպանութեան գաղափարին հետ առնչուած հայերէն կարգ մը բառերը ստուգաբանել, ինչպէս՝ «ջարդ», «կոտորած» եւն.: Այս յօդուածին մէջ զանոնք դասաւորեցի «ջարդաբանութիւն» տիտղոսին ներքեւ:

Հարկ է ընդունիլ, թէ Ցեղասպանութեան կողքին՝ նաեւ «Լեզուասպանութիւն» կը գործադրուի...: Արդարեւ՝ Ցեղասպանութիւն կը գործադրուի նաեւ երբ «կը սպաննեն» կամ մոռցնել կու տան ազգի մը լեզուն, որ իր հերթին՝ արտայայտութիւնն է ազգին մտածելակերպին ու զգայնութեան, այլ խօսքով՝ անոր հոգեւոր գոյութեան...:

Այս մասին՝ ուրիշ առիթով...:

ԱՔՍՈՐ

Ասորական ծագումով «աքսոր» բառը կը նշանակէ իր բնիկ երկրէն կամ հայրենիքէն արտաքսում, եւ ասիկա՝ կամ իբր պատիժ եւ կամ որեւէ ուրիշ պատճառի մը համար:

ԱՆՃԻՏԵԼ

Այս բայը իւրայատուկ իմաստ մը ունի: Ան կազմուած է «ճետ» արմատէն, որ կը նշանակէ զարմ, արու զաւակ-սերունդ:

«Անճիտել» կը նշանակէ մէկը անճետ, առանց արու զարմի, ուստի անզաւակ թողուլ ու այսպէս՝ գերդաստանի մը շարունակութիւնը ջնջել, քանի արու զաւակն է որ իր մէջ ցեղի մը շարունակութիւնն ունի:

ԲՆԱԶՆՋՈՒՄ

«Բնաջնջում» արմատն է «բնաջնջել» բային, որ կը նշանակե՛ր քան մը իր «բունեն» կամ արմատեն ոչնչացնել, ինչպե՛ս ծառ մը իր բունեն արմատախիլ կամ «բնաջինջ» կ'ընեն...:

Մարդուն դէմ գործադրուած «բնաջնջում»ի այս ոճրային արարքը՝ կերպով մը մարդս բոյսի կը նմանցնէ:

«Բնաջնջում» բառը, իբր բառակազմութիւն՝ կը հակադրուի «բնատէր» բառին, որ կը նշանակե՛ր «բուն կամ հարագատ տէր»:

«Բնաջնջում»ի արարքը կրնայ գործադրուիլ ազգի մը դէմ, անոր բնակած երկրէն զինք տեղահան ընելով, արտագաղթի դատապարտելով, աքսորելով, անոր բնակած երկիրն ալ, ի հարկին աւերելով...:

«Բնաջնջում»ի գործը՝ իր զոհը կ'ոչնչացնէ իր բունէն ու իր արմատէն, իր հողէն, եւ այս պատկերաւոր ոճէն դուրս գալով՝ ըսենք. իր հայրենիքէն...:

ԵՂԵՌՆ

Գրաբարին մեջ «եղեոն» բառը նշանակած է «դառնութիւն», հետեւաբար նաեւ «ողբ»: Այս իմաստէն մեկնելով, Գրիգոր Նարեկացիի աղօթքներն ալ կոչուած են մեղքին վրայ դառնացող սրտի մը «տաղք եղեոնականք»:

«Եղեոն» բառին այս ողբային նշանակութեան հետեւողութեամբ, ուրիշ արարքներ եւս կոչուած են «եղեոնական», այսինքն՝ լալու եւ ողբալու արժանի: «Եղեոն»ը ի վերջոյ դարձած է նաեւ «սուգի երգ» ու այս իմաստէն՝ յառաջ եկած են «եղերերգակ» ու «եղերամայր» բառերը, որոնք կը յուշեն անցեալին՝ ողբալու համար կանչուած ողբերգակ կամ լալամայր կիները:

Յետագային՝ «եղեոն» բառը աճեցնելով իր գրաբարեան նշանակութիւնը, առած է վնասի, չարիքի, աղէտի, փորձանքի, ոճիրի՝ իմաստներ, որոնց իբր հետեւանք՝ նաեւ «եղեոնագործ» բառը կազմուած է:

Բայց քանի որ «եղեոն» բառը «ցեղասպանութիւն» բառին սպանութեան իմաստը բացայայտօրէն չունի, այս պատճառով ալ՝ հայերս 1915ի եղեոնը կոչած ենք «ՄԵ՛Ծ Եղեոն», անոր տալով ցեղասպանութեան յատուկ նշանակութիւն:

ԿՈՏՈՐԱԾ

«Կոտորած» բառին արմատն է «կոտոր», այսինքն՝ բեկոր, փշուր, հատուած, որ արդիւնքը կամ հետեւանքն է հարուածի կամ բեկումի:

«Կոտոր» բայարմատէն յառաջ կու գան «կտոր» եւ «կտուր» բառերը, որոնք կը նշանակեն ամբողջութենէ մը մնացած մաս կամ բաժին: Նոյն բառէն յառաջ կու գան «կտրօն» բառը, մկրատ նշանակող «կտրոց»ը, ինչպէս նաեւ՝ «կտրուկ» (պատասխան) եւ «կտրիճ» (երիտասարդ, ջարդող-փշրող) բառերն ու ասոյթները: «Կոտոր» բառէն յառաջ կու գայ յատկապէս «կոտորել» բայը: «Կոտորել»ը՝ միայն մանրել չէ, այլ բան մը ուժի զօրութեամբ պատահի վերածել ու ջնջել կամ ոչնչացնել է: «Կոտորել»ը ուժ գործածել է առարկայ մը իր ամբողջութենէն անջատելու կամ կոտորի վերածելու եւ այսպէս՝ զայն փճացնելու կամ անգործածելի դարձնելու աստիճան:

Բան մը «կոտորել»ու համար հարկ է քար, կացին, տապառ, սուր, զէնք կամ որեւէ գործիք ու մէկ խօսքով՝ ուժ, գործածել եւ այսպէս՝ կոտորած դարձածը անգործածելի ու թափուելիք դարձնել է:

«Կոտորել» բայէն յառաջ եկած է նաեւ «Կոտորած» գոյականը: «Կոտորած» բառը կ'ենթադրէ բազմութիւն մը կամ ամբողջութիւն մը, զոր կոտորելով՝ զայն ո՛չ միայն մանր մասերու կը վերածեն, այլ նաեւ՝ եթէ կենդանի էակ է, կը սպաննեն:

«Կոտորած» բառը կը տարբերի «կոտորակ»էն, անով որ մինչ կարելի է «կոտորակ»ներով ուրիշ բան մը վերակազմել, «կոտորած»էն առարկայ մը ո՛չ միայն բեկորներու կը վերածենք, այլ զայն պարզապէս կ'ոչնչացնենք: «Կոտորած»ը կը ձգտի որոշ ամբողջութիւն մը, բազմութիւն մը, ա՛յլ մը բնաջնջել:

«Կոտորած»ը հաւաքականութեան մը դէմ գործադրուած ոճիր մըն է, ինչպէս՝ Յիսուսի ժամանակ՝ Երուսաղէմի մանուկներուն կոտորածը: «Կոտորած»ը ամբողջութեան մը դէմ չի կատարուիր, այլ կերպով մը՝ հատուածական, selective ոճիր է:

Ասիկա՝ է նաեւ Հայ Ազգի կոտորածին պարագան...:

ՆԱԽԸԻՐ

«Նախճիր» պարսկերեն բառ է, որ կը նշանակէ «որս»: «Նախճիր»ը ինքնին որսորդութեան միջոցին անասուններու դէմ կատարուած կոտորածն է:

Բայց երբ յետագային այս «որսորդութիւն»ը ... մարդո՛ց դէմ ալ գործադրուած է, բառը նշանակած է ո՛չ միայն որս, այլ նաեւ «վնաս», «հարուած»:

«Նախճիր» կոչուած է նաեւ պատերազմի ատեն մարդոց դէմ գործուած անխնայ կոտորածը:

ՇԿՕԹԱԿ

Պահլաւական ծագումով այս բառը՝ պղտոր նշանակութիւն ունի: «Շկօթակ ընել» պարսկերենի մէջ կը նշանակէ յանցաւորի մը մարմնի անդամները հատել եւ կամ զինք հեռաւոր երկիր արքտրել, իբր պատիժ տարագրել կամ օտարութեան դատապարտել:

ԶԱՐԴ

«Զարդ» բառը՝ ամբողջական քայքայում նշանակող «ջարդել, ջարդուիլ, ջարդուփշուր ընել» բայերուն բայարմատն է:

Նաուու մը ժայերու վրայ փշրուիլը կամ «ջարդուիլ»ը՝ ինքնին կամաւոր արարք մը չէ՛, այլ՝ արկած: Իսկ մարդու դէմ գործուած «ջարդ»ը ո՛չ արկած է եւ ո՛չ ալ արկածի գործ, այլ՝ մարդկային խումբի մը կողմէ ծրագրուած, կազմակերպուած ու գործադրուած ոճիր՝ մարդկութեան դէմ:

Զարդ մը կերպով մը կը յիշեցնէ փայտահատը, որ իր կացինով անտառին ծառերը կը ջարդէ: «Զարդել»ը՝ փայտահատի մը նոյն գործն ընել է, բայց գործադրուած՝ մարդկային հաւաքականութեան մը դէմ: «Զարդել» բային ա՛յս նշանակութենէն յառաջ եկած է «ջարդարար» բառը: «Զարդարար»ը իր զոհերուն նկատմամբ խտրութիւն չի դնէր:

«Զարդ»ը երբ ցեղի մը ամբողջական ջնջումի իմաստ առած է, այն ատեն «ցեղասպանութիւն» բառը ստեղծած ու անոր հոմանիշ դարձած է:

ՍՊԱՆ-ՍՊԱՆԴ-ՍՊԱՆԱՆԵԼ

«Սպան» բառը զենտական արմատ ունի, որ կը նշանակէ «վար կամ գետին ձգել», տապալել, քանի որ ամէն սպանուած մարմին՝ վար կ'իյնայ, կը տապալի:

«Սպան» արմատէն յառաջ եկած են զենումի նշանակութիւն ունեցող «սպանում, սպանութիւն» բառերը եւ հոսկ՝ «սպանանել» բայը, որ կորսնցնելով զոհի կամ մատաղի նշանակութիւնը, ծագում կու տայ մարդասպան, եղբայրասպան, ցեղասպան, եւն. բառերուն:

«Սպան» արմատէն՝ յառաջ եկած է նաեւ «սպանդ» բառը, որ կը նշանակէ զոհ, մատաղ կամ զինում, իսկ անոր վայրը՝ սպանդանոց, սպանդարան, ու յատուկ նշանակութեամբ՝ զոհարան:

ՎՏԱՐԱՆԴԻ

«Վտարանդի» բառը յառաջ եկած է «վտարել» եւ կամ «օտարել» բայերէն, որոնց արմատն են՝ «ի տար» կամ «օտար» բառերը, որոնք կը կազմեն «օտարանալ» բայը:

«Վտարել» կը նշանակէ բնիկը իր երկրէն արտաքսելով, տարագրել, պանդխտացնել, զինք օտարական դարձնել:

Մարդս կը վտարեն՝ անոր պատկանածին կամ սեփականածին տիրանալու համար:

«Վտարանդի» բառէն կազմուած է «վտարանդութիւն» բառը, որ կը նշանակէ պանդխտութիւն, գաղթ, արքսոր:

«Վտարանդիութիւն» կը վերաբերի ա՛յն անձերուն, որոնք զուրկ են պատկանելիութենէ ու դիմագիծէ:

Նո՛յն «վտարանդի» բառէն յառաջ եկող «վտարական» բառն եւս՝ «օտարական»ի նշանակութիւն ունի, քանի վտարուած մէկը՝ գաղթական կամ հայրենագուրկ կը դառնայ:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆ

«Յեղասպանութիւն» բառին արմատը՝ «ցեղ» է, որ կը նշանակէ տոհմ, ազգատոհմ, որմէ յառաջ եկած է նաեւ «ցեղաբանութիւն» գիտական բառը:

Յեղասպանութիւնը անհատաբար գործուած ոճիր մը չէ՛, այլ ամբողջական ցեղի մը կողմէ ուրիշ ամբողջական ցեղի մը դէմ գործուած ոճիր է: Ան ցեղէ՛ ցեղ կը գործադրուի:

«Յեղասպանություն» բառին հետապնդած նպատակը ամբողջ ցեղ մը սպաննելով՝ զայն բնաջնջել է:

Զեմ գիտեր թե անցեալին՝ Հայոց Յեղասպանութեան նման ուրիշ ազգերու մօտ ալ ցեղի մը ամբողջական բնաջնջումը կատարուած է: Ամէն պարագայի, 1915ին Հայոց դէմ գործադրուած Եղեռն-ոճիրէն ծնունդ առաւ «Յեղասպանություն» հայերէն բառը, զոր Եւրոպան հաւատարմօրէն թարգմանեց Genocide բառով, որ այսօր մեզի համար Թուրքիոյ Հայոց դէմ գործադրած հայաջինջ արարքը կը բնորոշէ յատկապէս:

Հայերս «Յեղասպանություն»ը կոչած ենք նաեւ «Հայասպանություն»:

Հայերէնի մէջ Յեղասպանութեան հետ առնչուած այս քանի մը բառերէն զատ, կարելի է ուրիշ բառեր ալ գտնել: Զանոնք մեր ուշիմ ընթերցողներուն ուշադրութեան կը յանձնենք:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

¹ Տե՛ս՝ «Բառերուն Միւս Երեսը», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԳ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1993, էջ 11-27. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Բ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԴ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1994, էջ 11-27. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Գ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԵ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1995, էջ 13-48. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Դ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԶ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1996, էջ 289-336. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Ե)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԷ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1997, էջ 331-373. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Զ)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԸ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1998, էջ 153-194. նաեւ՝ «Բառերուն Միւս Երեսը (Է)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԺԹ., Պէյրութ, [Տպ. Գրիգոր Անթունեան], 1999, էջ 171-195:

THE OTHER SIDE OF THE WORDS
WORDS DENOTING MASSACRES ETC.
(SUMMARY)

FATHER ANTRANIK GRANIAN

In previous volumes of the *Haigazian Armenological Review* (Volumes 13 to 18), the author has already put in the limelight sets of Armenian words and explained their meanings, their connotation and their nuances in expressions.

In this article the author highlights a number of Armenian words related to the Armenian Genocide. These are:

1. Aksor/Aksorel - exile, to exile.
2. Antjitel – to detach the body from the head.
3. Bnadjendjum – to eliminate from its roots.
4. Yeghern/yeghernagan – agony, anguish, lament/lamentable, song of mourning, catastrophe, crime.
5. Kotoratz/kotor – massacre, shred, crumble
6. Nakhtjir – prey, the massacre of animals while hunting.
7. Shkotak – to cut into pieces the body of a guilty person, to exile to a distant country.
8. Djard/djardel – slaughter, total annihilation
9. Span/spand/spananel – to throw down, to topple, to kill
10. Vtarandi/vtarel/otarel – to alienate, exile someone from his/her native country
11. Tseghaspanutyun/tsegh – killing of a race, race.

The author examines the above-mentioned words, examines their roots, checks whether they have been borrowed from other languages, and analyses the evolution of their meaning, and lists words constructed from them.

MEMORY, POSTMEMORY, AND BEYOND: TRACING TRANS-GENERATIONAL TRAUMA IN THE LITERARY WORKS OF SAROYAN, BALAKIAN, AND BOHJALIAN

ANITA MOUTCHOYAN
anitamoutchoyan@gmail.com

INTRODUCTION

"I have given orders to my Death Units to exterminate without mercy or pity men, women, and children belonging to the Polish-speaking race. It is only in this manner that we can acquire the vital territory which we need. After all, who remembers today the extermination of the Armenians?"

Adolf Hitler, August 22, 1939
qtd. in *Forgotten Bread*

In the aftermath of the Armenian genocide, Armenians have pieced together a response to what Hitler assumed was a rhetorical question, for the Armenian race, Armenian history, Armenian culture, Armenian art, and Armenian American literature all confirm that the annihilation of the Armenians is a topic of ample discussion and is not to be forgotten even after the lapse of, to date, 100 years. Starting with an overview of Armenian literature and zooming in on Armenian American literature, this study traces the post-genocidal response of Armenian Americans of different generations, delving into literary space and tracing how the literature of renowned authors, belonging to different generations, reflects the response of the generation to the Armenian genocide, respectively.

In his article "Armenian Literature, Past and Present" written in 1935, Armen Kalfayan discusses the reasons why Armenian literature has not gained worldwide acclaim. He notes that literature written in the Armenian language has lacked individuality that marks other national literatures; furthermore, he adds that the Armenian language was a language too distant for American scholars to analyze. Although there have been renowned Armenian writers over the years, Kalfayan makes note of a reality that can be the starting point of this study: "if a literature needs a soil in which to grow normally, then the growth of Armenian literature must be a strange phenomenon [since] Armenians live on too many soils".¹ In the brink of their literary prosperity, an entire generation of writers was silenced in 1915, and "with the destruction of the Armenians in Anatolia, Western Armenian literature was strangled. Diasporan Armenian writers would continue to write in the Western Armenian dialects; but once snuffed out on its native soil it was ostensibly extinguished".² Kalfayan

adds that the political turmoil that Armenians have lived through in the past century has “not only scattered their literary energy and decimated the ranks of their writers but also, in a certain degree, produced racial and linguistic estrangement,” for many Armenians have used foreign languages in order to express themselves in writing (Kalfayan 13).

In order to understand the reason why Armenians have been scattered, a brief overview of their history is necessary, for it has played a major role in shaping their literature.

Between 1908 and 1915, the Young Turks aimed to eliminate all that stood in the way of establishing a “Turkish nation based on racial purity” (*Black Dog* 163) including the Armenians. Thus, the regime started to demonize the Armenians, launching their plan of race extermination which officially started on April 24, 1915 with the execution of 250 renowned Armenian leaders and intellectuals. Armenians in different areas were “rounded up, arrested, and either shot outright or put on deportation marches.” The deportations quickly became either scenes of mass killing for the men, or death marches for the women, children, and elderly who were whipped, raped, tortured and shot in an ongoing procession”.³ In the years between 1915 and 1922, the Armenian death tolls ranged “from over a million to a million and a half” (180). Those who survived the death march were scattered into different parts of the world.

Since the content of this study deals with Armenian-American literature, it is primarily concerned with the survivors who settled in the United States. According to Khatchig Tololyan, ethnics face the struggle of maintaining individuality while seeking assimilation, for “the self-representations they create are haunted by the paradoxes of simultaneously seeking sameness and difference, [in addition to] inclusion and exclusion”.⁴ This was the case with children of Armenian genocide survivors who needed to maintain their Armenian identity while becoming Americans; they also had to deal with the inaccessible, traumatic past that haunted their parents. As a result, “many talented young Armenian Americans found writing to be their salvation in their struggle for dignity, identity, and meaning, while creating a niche for themselves in [the] country that their parents called the Diaspora, but for them was home”.⁵ Here, it is noteworthy to mention the important question that Lorne Shirinian raises in relation to Armenian American literature written in English, for she asks how and whether “Armenianness can be communicated in a non-Armenian language”.⁶ The analysis of Armenian American literature, written in English, in this study portrays how the afore-mentioned is accomplished and Armenianness is, in fact, maintained irrespective of the language used.

Tracing Armenian American writing since the 1890s, Tololyan notes that most of the content appeared as “essays, columns, polemical articles of

great passion and rhetorical eloquence, patriotic verse, sentimental poetry, short stories (a few of them very good), autobiographies and memoirs that make no pretense of narrative sophistication” (Tololyan 20). He adds that prior to World War I, most of the immigrants wrote in the Armenian language and Armenian American literature in English started to appear in the 1920s; however, it accomplished prominence only after the 1960s. Much of the earlier literature written in Armenian depicts “diasporan dislocation, the contradictory yearning for a home in the homeland and at-homeness in the host land, [and] the fear and fascination of the encounter with the *odar* (the Other, the Alien).” In general, it is agreed that the Armenian genocide and its trauma has been the “the central formative experience of diasporized Armenians and of Armenian ethnic literatures.” The genocide’s constant denial by the Turks has placed the healing process in perpetual postponement; thus, “other experiences of pain and loss are routinely, if symbolically, assimilated and even subordinated” within the larger context of genocide (Tololyan 24). Shirinian states that Armenian-North American literature has become a means of facing the fear of disappearance, for through literature, the Armenian story continues to be exposed (Shirinian 61). Furthermore, she states that:

The genocide has become a field of knowledge called discourse; that is, the Armenian genocide has become a discursive event. Collective symbols such as the genocide have their origin in a specialized discourse as their field of origin. “Pain” and “confusion” and associated lexical and semantic items connote, for example, the loss inflicted by the tragedy of the genocide and the difficulty in coping with life in the transplanted world of the Diaspora (Shirinian 97).

Most second and third generations of ethnics have had access to their atrocious Armenian past through stories narrated orally since their lack of knowledge of the Armenian language has prevented them from reading the earlier works about the genocide written in Armenian. However, the Middle Eastern diaspora has depended on genocidal narratives in Armenian produced in the United States between the 1920s and 1970s by “authors like Hamasdegh, Benjamin Noorigian, Aram Haigaz, Vahe Haig-Dinjian, and Hagop Asadoorian” (Tololyan 26). On the other hand, some of the works of famous, ethnic Armenian American authors has been translated into Armenian and is widely read. Among these authors is William Saroyan, a first-generation, Anglophone, Armenian-American writer who has been awarded a Pulitzer Prize since his literary work has, to a certain extent, received worldwide acclaim. Saroyan was born in America in 1908 unlike his three siblings who had arrived there a year before. He received instant fame with his first book, *The Daring Young Man on the Flying Trapeze* (Kherdian). Through his literary work, he has been able to

successfully create a realm that echoes the psychological reality of the Armenians in the initial macrocosm of diaspora. Throughout its history, Armenian American literature has, to some extent, reflected the social state of the ethnics which is a central point of discussion in this study. "However, literary representation does not simply reflect; it refracts, mediates, and displaces experience, recoding it." The immigrants who arrived to the United States between 1880 and 1925 were exposed to prejudice, discrimination, and negativity which resulted in creating feelings of seclusion. The Armenian characters Saroyan has created in his fiction defy the stereotypical, negative image of the Armenian immigrants, yet, at the same time, possess a dark, melancholic nature which is the consequence of their haunting past and alienated present (Tololyan 27- 28).

Since through the collective symbol of genocide, "the past is contained in the present and is liable to intrude or impose upon it at any moment" (Shirinian 263), the major themes in Armenian American writing stem from this collective symbol. The themes include: the search for identity, alienation, loss, and recovery (Kherdian). In addition, the family and the role it plays on an intergenerational level is also a crucial theme that appears in various Armenian-American literature. The search for the Father in order to unravel the silence of the past, and the image of the mother and grandmother as providers of information becomes central from the 1930s till the 1970s. Three of the most prominent novels that revolve around this theme are: Saroyan's *Rock Wagram*, Peter Sourian's *The Gate*, and Peter Najarian's *Voyages*. Sourian's *The Gate* traces the attempt of a young man, named Paul, to unravel his grandfather's Armenian history through reading his witness accounts of the genocide. Since the notes are written in Armenian, he asks his father to mediate; however, because the memory is too painful, the father refuses to translate and remains in silence. Paul seeks to defy "the silent resistance of the father and imposed silence of the grandfather" claiming that, if all else fails, he will regain his ancestor's past through imagination (Tololyan 32). It is interesting to note, that what Paul, a fictitious Armenian character created by a first generation Armenian American writer, seeks to accomplish in earlier literary work is paralleled later on in reality through Peter Balakian's, a third generation Armenian American's, lifelong attempt to reconnect with the past in all means possible.

Another renowned Armenian American author is Michael J. Arlen whose *Passage to Ararat* won the National Book Award for Contemporary Affairs in 1976. Arlen's father after having silenced the past and provided conditions of complete assimilation to his son, fails to keep the history hidden, for the only way Arlen can put his father to rest is through a journey of discovery he takes to Armenia which gives him insight into an

important aspect of his identity. Furthermore, a prominent female Armenian-American author is Carol Edgarian whose *Rise the Euphrates*, published in 1994, reached commercial success. Her work focuses on the “matrilineal” representation of genocidal reaction; once again, “translation, transmission, and transfer” appear as issues of immense importance in her work (Tololyan 35-37).

Other than novelists, some important Armenian American poets that emerged from the 1960s and on are Michael Akillian, Harold Bond, Peter Balakian, Diana Der Hivanessian, and David Kherdian (Tololyan 37). Peter Balakian, a third generation Armenian-American poet, is highly esteemed for his active role in social justice. His works have won many important awards. His memoir *Black Dog of Fate* won the PEN/Albrand Prize and was a New York Times notable book. “The condensation of references and their reworking into a poem that stands by itself yet is richly intertwined with Armenian history are masterful and characteristic of the best of Balakian’s work” (Tololyan 38). Furthermore, his poetry, through unraveling his family’s past, “weaves strands of history-familial, ethnic, national, and planetary-into a design that reflects deeper levels of integration, fragments not only tell stories, but seed new life-forms.”⁷

Shirinian summarizes the purpose that Armenian American literature has come to serve by claiming that:

Much of Armenian literature throughout the ages is a response and a witness to barbarity. The Armenian genocide has rewritten the discourse of the Armenian nation, and Armenian-North American literature is a response to this tragedy which force the Diaspora of the previous generations from the Armenian homeland; at the same time, it is also a witness to the difficulties of living in a diaspora situation always compromised by the amenities of life in North America (Shirinian 58).

Margaret Bedrosian has noted that in spite of the fact that there exists ample detailed historical information about the Armenian genocide, what remains “missing after three-quarters of a century is a full accounting of the psychological damage wrought on the Armenian people.” She then asks what role the Armenian myth, the story of their origin, has played in their responses to near annihilation. She traces the ongoing effect the genocide has on Armenian-American writing. She highlights the fact that numbness was the initial response of most survivors of the genocide, which was accompanied by silence. However, “the saving grace for the survivors was the shared will to cherish the fragments; they were bound to one another by a scarring so profound that it knit them into singular new wholes. Each piece kept the image of the lost nation alive; each bore the collective longing for home (Shirinian 19).

Zooming in on the works of three major Armenian-American authors, Hoogasian, in her MA dissertation, focuses on how the perception of the genocide differs based on the respective generations' up-bringing and time of writing.⁸ She uses Saroyan's play, *The Human Comedy*, Arlen's *A Passage to Ararat*, and Balakian's *Black Dog of Fate*, to achieve this purpose. She highlights how Saroyan's work instigates hope at a time when the survivors are dealing with the genocide as a recent event. She then discusses how Arlen's journey shows that the genocide remains at the center of the Armenian identity, and finally focuses on Balakian's vigorous attempt to fight for the Armenian Cause as he demands worldwide recognition of the 1915 Armenian genocide.

Armenian American literature then can be seen as "a series of binary oppositions" fused by the collective symbol of the Armenian genocide. The major binary oppositions revolve around: "Armenian-American, diaspora-homeland, past-present, the Armenian-the odor, the American-the Armenian 'other'" (Shirinian 272).

Building on previous analytical works related to Armenian-American literature, this study aims to further demonstrate how the trauma resultant of the Armenian genocide lives on at a trans-generational level and is reflected in the literary works of Armenian-American writers, both first and third generations; this undying trauma is fed by the fact that, up to date, it remains unrecognized by the Turks and most of the international community. Therefore, by tracing the psychological reception of the trans-generational trauma of the Armenian genocide, this study aims to give further exposure to the first genocide of the 20th century since most of the genocidal theoretical findings focus on the Holocaust without giving the much-deserved attention to the genocide that preceded the Holocaust, and to some extent, through its denial, made the Holocaust inevitable. In order to achieve this purpose, it has been necessary to fill in the gaps, and at points, to shift the focus from the trauma itself to the contextualization of the trauma within literary framework. Although there is a certain amount of analysis already written about Armenian American literature, most of the content does not provide enough critical material to bring the issue to the forefront. Hence, this study attempts to accomplish the afore-mentioned by revolving around the topics of: memory vs. Postmemory, the feelings of diaspora vs. exile, and the use of communal vs. personal writing genres.

The first part briefly discusses Saroyan's work in order to set the proper background for comparison to what constitutes the heart of this study, namely, Peter Balakian's poetry. This initial section aims to highlight Saroyan's inability, in spite of his literary work, to establish a clear notion of identity and belonging which are the results of the time he was writing. In addition, most of the critical material about Saroyan

focuses on his plays, bringing to light how his short stories reflect the genocidal and diasporan reality that the Armenians faced in the first years of arrival to the United States. Furthermore, this section focuses on Saroyan's use of communal literary genres, mainly fiction such as plays and short stories, as opposed to Balakian who writes through personal genres such as memoir and poetry. The communal genre was necessary at the earlier point of Armenian-American literature because the genocide was still a fresh memory for the diasporan Armenians.

Section two moves to the third generation, to Peter Balakian's work, to portray how his poetry and his life reflect postmemorial experience. Through this study, it is revealed that Balakian has had firsthand experience with Postmemory which is a term that was developed years later by Marianne Hirsch in order to explain the connection that later generations have to the trauma of genocide survivors. Her work is based on Holocaust studies and mainly focuses on photography as a space of postmemorial expression; this study, on the other hand, extensively traces Postmemory in Balakian's poetry by dividing them into major themes. Within this section, a comparison is drawn to a renowned form of writing mostly adopted by Latin-American authors, namely, Magical Realism, in order to reveal how Balakian's poetry aims to defy historical narrative through creating a literary realm that challenges the supposed "truth" that the Turks claim in relation to the genocide. Then, a series of poems are discussed that use food in order to evoke postmemorial expressions. Here, I use some well-known anthropological theories to back up my arguments referring to the findings of Roland Barthes and Claude Levi-Strauss. The final part of this section then moves to a detailed discussion of trauma and fragmentation as reflected in Balakian's poetry by using Caruth's and Laub's theories of traumatic experiences. Once again, the focus is on using acclaimed theories that are relevant to Armenian-American literature but are only partially and rarely used.

Section three continues with the analysis of Balakian's poetry tracing how his work blurs the lines between exile and diaspora, for Balakian, although completely assimilated, displays an exilic message in his works. Then, from Postmemory back to memory, the study compares Balakian's poetic voice in relation to his Armenian past and American present in light of the events of September 11.

The conclusion focuses on a very contemporary, popular culture, novel, namely, Chris Bohjalian's *The Sandcastle Girls*,⁹ in order to address third generation literary reaction beyond Postmemory. It explores how the idea of detachment through the creation of fictitious narratives can be central to establishing a reconnection with the past. Furthermore, it briefly

discusses the importance of fictitious narratives at such a generational remove and the cathartic function they serve.

Finally, I pave the way for further discussion by referring to fourth generation Armenian-American literature that fervently deals with the Armenian genocide, suggesting if a space for Post-Postmemory is imminent within such literature.

FIRST GENERATION GENOCIDE RESPONSE REFLECTED IN WILLIAM SAROYAN'S FICTION

Margaret Bedrosian believes that Saroyan's literary work revolves around one main story, the Saroyan myth that tells the Armenian story in America (Shirinian 163). Unlike the next two sections that discuss Peter Balakian's literature which constantly evokes the Armenian past and the lost homeland, this part briefly focuses on how the immediate and initial reaction of post-genocide literary production has dealt with the question of diaspora and assimilation as it attempted to cope with the memory and trauma of the Armenian genocide. Shirinian notes that "for Armenians, there is a homeland, and there is the Diaspora. There is nothing in between. From the margin or periphery, one looks back to a place which has taken on the proportions of a myth and is viscerally real though tangibly non-existent" (Shirinian 61). In Saroyan's case, his first generation writing is preoccupied with diaspora rather than homeland. Furthermore, unlike third generation writers who, having assimilated in the American community, look back to the genocide in its aftermath and demand its recognition, Saroyan's works reflect how, in its initial state, it is difficult to demand justice and express anger since the trauma is still not fully grasped by the survivors of the genocide; consequently, the literature of that period reflects the psychological state of confusion and, to some extent, denial. As Caruth explains, "Trauma is suffered in the psyche precisely, it would seem, because it is not directly available to experience".¹⁰ Trauma requires a period of latency before it appears, and if taken on a trans-generational level, it seems that only by later generations can the rage and fight for the Armenian cause appear and commence fully; this is reflected through the literature of the different generations. Furthermore, "Traumatic experience, beyond the psychological dimension of suffering it involves, suggests a certain paradox: that the most direct seeing of a violent event may occur as an absolute inability to know it; that immediacy, paradoxically, may take the form of belatedness" (*Unclaimed Experience* 91). This explains why within a "belated" timeframe, Balakian's literature perceives the trauma in a clearer manner.

Saroyan chooses fiction, plays and short stories mostly, to express his views, for the use of communal genres allows him to address a larger

audience who is in dire need of assurance and hope to emerge from their dreadful reality. His most profound message is that “love is superior to hate;” he promotes “human brotherhood” which is more important to him than seeking revenge for what the Turks have committed against his nation. “He could not “forgive,” he did not forget, but neither did he ever give way to hate. That, perhaps, was always his ultimate message as man and artist”.¹¹ Balakian on the other hand, uses poetry and memoir as means of expression since his is a personal reflection in the aftermath of the trans-historical trauma that he inherits. It is interesting to note that in comparing these two authors of different generations, a similarity can be drawn between their reaction to the genocide portrayed in their literature and a typological analysis done on a selected number of Armenian genocide survivors; this analysis aimed to record the psychological responses these survivors underwent after having witnessed the genocide. The study summed the responses into mainly six: “Repression, rationalization, resignation, reconciliation, rage, and revenge”.¹² While Saroyan’s literature seems to address the first four, it is only in the works of later generation authors that the feelings of rage and revenge surface. Thus, on a trans-generational level, the literature seems to echo the psychological reaction of immediate survivors of the Armenian genocide.

In order to establish the difference between these two generations, it is necessary to highlight in what manner Saroyan’s work revolves around the new home versus the original homeland. In one of his most famous quotes in his short story “The Armenian & the Armenian,” Saroyan voices his view through the narrator who states:

I should like to see any power of the world destroy this race, this small tribe of unimportant people, whose wars have all been fought and lost, whose structures have crumbled, literature is unread, music is unheard, and prayers are no more answered.

Go ahead, destroy Armenia. See if you can do it. Send them into the desert without bread or water. Burn their homes and churches. Then see if they will not laugh, sing and pray again. For when two of them meet anywhere in the world, see if they will not create a New Armenia.”¹³

Indeed, much of Saroyan’s focus is on the state of assimilating in the new home versus eliciting a return to the homeland. He does not evoke feelings of exile, but rather suggests means of maintaining the Armenian identity within new borders. Unlike Balakian who has established a clear notion of identity and can hence elicit exilic feelings in his literary work as is discussed in section three, Saroyan, because of not being able to establish a clear notion of belonging, does not have the luxury to involve any implications of a homeland that has only recently been destroyed along with its nation. As Tololyan notes, “In Saroyan’s work, as in his life, the

drama of ethnic ambivalence is never resolved. It is stated, depicted, and then evaded" (Tololyan 28). This explains the focus on diaspora which is "always collective" and which "suggests real or imagined relationships among scattered fellows, whose sense of community is sustained by forms of communication and contact such as kinship, pilgrimage, trade, travel, and shared culture (language, ritual, scripture [...])".¹⁴ His lack of comfort with hyphenated identity leads him to a preoccupation with larger issues related to the essence of humanity; he is mainly concerned with displaying how "all people are the same, in that they experience, at bottom, dualities that can be mapped upon, and assimilated to, the original duality of the mad/sad Armenian" (Tololyan 28). This reaction of course is due to the immediacy of the Armenian genocidal experience within the diaspora community that the first generation was exposed to.

Taking Gustavo Perez Firmat's theory about the three stages of immigrant adaptation to a new homeland, Jendian appropriates Saroyan's view to stage three. The first stage is "substitution" whereby the immigrant tries to recreate replicas of the original in the new area; the second stage is "destitution" where the immigrant feels detached from both the original and new home. Finally, the third stage, "institution" has the implication of permanence. Jendian notes that Saroyan, in the above quote, uses the verb "create" rather than "recreate" which indicates the difference he draws between the homeland and the new home. "The establishment of Armenians anywhere in the world will not re-create Armenia. Armenia is Armenia. Anywhere else will be a "New Armenia" (3).

Furthermore, another quote in "The Armenian & the Armenian" clearly expresses Saroyan's view on the existence of Armenia, for according to him, the Armenia of his parents is destroyed and can never reemerge; thus, he does not evoke the lost homeland, but rather focuses on the idea that Armenians exist only in individuals irrespective of location (Shirinian 170). Saroyan has gone beyond the need to reestablish a sense of homeland and has been able to shift the original homeland with the idea of Armenia or Armenianness.

There is a small area of land in Asia Minor that is called Armenia, but it is not so. It is not Armenia. It is a place. There are plains and mountains and rivers and lakes and cities in this place, and it is all fine, it is all no less fine than all the other places of the world, but it is not Armenia. There are only Armenians, and these inhabit the earth, not Armenia, since there is no Armenia, gentlemen, there is no America and there is no England, and no France, and no Italy, there is only the earth, gentlemen.¹⁵

Contextualizing the concept of the old home within new territory, the narrator's uncle in Saroyan's short story "The Pomegranate Trees" at best captures the emphasis on recreating an Armenia in America rather than

instigating any hope of a return to the homeland. The pomegranate is one of the most famous symbols of the Armenian nation as explained in section two. In this short story, the narrator's uncle embarks on a mission to plant pomegranate trees in a desert in the United States. Uncle Melik possesses an aesthetic and somehow unrealistic dream as he states, "here in this awful desolation a garden shall flower, fountains of cold water shall bubble out of the earth, and all things of beauty shall come into being".¹⁶ Melik is obsessed with the land he buys and wishes to turn the land into a botanical museum of his lost home. Blinded by his passion of recreating the past in the present, Melik dreams of turning the desert into a farm and planting different kinds of trees, peach, apricot, fig, and mulberry, that are reminiscent of the old home, namely, Armenia (*My Name is Aram* 64). What Melik does not realize is the impossibility of creating a replica of the old home in the new area he resides in; he firmly pursues his unrealistic goal, investing all his money and energy in the project. Of course, the mere fact that the land is a desert symbolizes the absurdity of the attempt of searching for an old home within new surroundings. In fact, the narrator, upon viewing the 700 pomegranate trees planted in the desert, claims that "it was the loveliest-looking absurdity imaginable and [his] uncle was crazy about it" (*My Name is Aram* 70). After the passage of three years, the trees produce a few "sad looking pomegranates" which no one shows interest in, for the locals "don't want them [since] they don't know what they are." The uncle gets infuriated by the statement and asserts that "there is no other fruit in the world like the pomegranate" (*My Name is Aram* 74). Obviously, what he does not understand is that assimilation comes with the cost of letting go of old habits and culture, for what was appreciated in his homeland seems to be of no value in the new home. A few years later, the uncle is obliged to sell the land, yet asks the new owner to allow him to take care of the trees; when asked what is the significance of such an act, Melik tries to explain, but is at a loss for words, "it [is] too much to try to explain to a man who [isn't] sympathetic" (*My Name is Aram* 75).

Visiting the site with his uncle years after the incident, the land still possesses the haunting barrenness, still making its strong statement about the impossibility of finding pieces of the homeland to stitch together within the new home. There is a silence between the two characters in the end of the story, for they choose not to say anything "because there [is] such an awful lot to say, and no language to say it in" (*My Name is Aram* 76). Here language seems to have multiple connotations, for it could literally imply the Armenian language that, for the initial generation, was the only genuine means of communication. Obviously, any attempt to transform emotions into another language fails, as is the case with Melik who could not express his feeling and explain the significance of his project to a culture that had

not witnessed his original home and lacked insight into the trauma of having lost his homeland. Another meaning of language could be the impossibility of expressing deep trauma through words because of the immense shock that remains within the collective unconscious of the Armenian community; the communal pain of the loss of the original identity.

Another major element that influenced Saroyan's attitude and triggered his insistence on focusing on the essence of humanity rather than issues of identity and home, is the initial negative reception of Armenians in the United States. "The immigrants who arrived in the period between 1880 and 1925 experienced widespread prejudice as "Asians" whose legal status as "Caucasian" was called into question until the end of this period" (Tololyan 27).

Facing such negative reception perhaps clarifies Saroyan's focus on themes of brotherhood. Minh-ha, in his "Other Than Myself/My Other Self," discusses exile and its implications, stating that "great generosity and extreme gratitude within sharp hostility; profound disturbance for both newcomers and old-timers: the experience of exile is never simply binary. If it's hard to be a stranger, it is even more so to stop being one".¹⁷ This clarifies the confusion of the first generation as they attempted to move from being the other to assimilating.

In his short story "Seventy Thousand Assyrians," the main character, an Armenian writer, strikes up a conversation with an Assyrian barber as he gets a haircut; upon conversing with the barber, he comes to understand that they share a common history, for they both come from a nation that is disappearing. The narrator expresses his need to transcend so called "civilization, hatred, fear, [and] desire for strength," hoping to delve into a more "universal language" to communicate "the heart of man, the unwritten part of man, that which is eternal and common to all races".¹⁸ In later discussion, the contrast of such a statement to the vehement insistence on the necessity of identifying with the original Armenian history is revealed in light of Balakian's work, which further displays the role temporal delay plays in changing perspectives. The narrator is preoccupied with being alive and detaches himself from all titles related to ethnicity (*The Daring Young* 33). The narrator devalues the importance of being an Armenian in a world beyond Armenia where one should really seek to define what it means to be alive rather than seek to define oneself in terms of racial differences. The speaker fails to understand the significance of maintaining the Armenian language and seeks to dissolve in a world of brotherhood. He even goes as far as claiming that he loves all of humanity, including the enemy of Armenia; he claims to "have nothing against any of them because [he looks at them] as one man living one life at a time [...]"

one man at a time is incapable of the monstrosities performed by mobs” (*The Daring Young* 36). This ideal vision of oneness was perhaps one coping strategy used to deal with a past that no one wanted to remember or reveal because it was a trauma too immediate and painful to bear. Later generations fervently voice the fact that they surely have a lot to say and demand against the injustice of the Turks and that they cannot simply let go of the atrocious past under the claim of oneness and love of humanity.

Minh-ha explores the notion of home for immigrant writers and asserts that it is crucial to assimilate first and then emphasize individuality. He notes that only when one feels at home in the new environment can one revisit the old home. This is highly applicable to first and third generation writers, for in its primary stages, there was the need for assimilation and thus the resultant literary themes had to cater for that lifestyle, but later generations, having accomplished full assimilation, have the liberty of looking back to the homeland without any fear of rejection. As Minh-ha describes it, it is important to “First assimilate, then be different within permitted boundaries” (Minh-ha 13). She further notes that “as you come to love your new home, it is thus implied, you will immediately be sent back to your old home where you are bound to undergo again another form of estrangement” (Minh-ha 13); this is exactly what Balakian experiences as he delves into his postmemorial exploration of the lost homeland. In a personal interview, when asked about his view on Saroyan’s literature and its relation to the Armenian genocide, Balakian stated that Saroyan belongs to a different “cultural time when there was more anxiety about traumatic histories and cultural identity.”¹⁹ He further pointed that Saroyan “has very little realistic representation of the Armenian genocide” and the reason, he believes, is because the genocide is “not a realized event in Saroyan’s imagination, for it was too complicated a reality to write about for a writer of his era.” Balakian explained that writing about the Armenian genocide became fully possible by the late 1960’s because prior to that date, there was no human rights culture in America. He notes that “a culture of sophisticated psycho-historical understanding, human rights values, and political agency to pursue those values” is essential to deal with traumatic pasts.

The personal encounter with Saroyan that Balakian discusses in his memoir, *Black Dog of Fate*, further clarifies the difference in point of view and overall attitude between generations of Armenian American writers. Due to their different approach to the aftermath of genocide, their writing styles and content vary substantially. They can’t even seem to share common views in relation to the kind of typewriter to use when creating literature, for Saroyan frowns upon the electric, and Balakian finds the manual typewriter useless. In fact, Balakian summarizes the overall

difference by claiming that he believes Saroyan accomplished “a great thing, in his day;” however, they don’t “have a lot to say to each other about writing. He likes a different thing” (*Black Dog* 140). Balakian’s aunt Nona, in contrast, highly admires Saroyan and better appreciates his work since she is a genocide survivor herself and better understands the state of mind of the first generation amid the trauma of genocide. “William Saroyan define[s] [his] aunt’s notion of the hybridization of literature and her feeling about the meaning of exile” (*Black Dog* 144). Nona believes that Saroyan “like all Armenians, was a natural utopian.” She notes that Armenians “have a dream instead of a country. Because territory has eluded [them], [they] have a freedom to invent that most people don’t. The more [their] geography shrinks, the more [their] imaginations expand, the more [they are] like owls flying in the dark” (*Black Dog* 145).

To conclude, it is obvious that the themes Saroyan deals with do not fully address the genocide and the homeland because of the circumstances of the Armenian Americans at the time; however, the later generation displays a completely different reaction to the trauma of genocide.

II. TRACING POSTMEMORIAL EXPRESSION IN PETER BALAKIAN’S LITERARY WORK

Living in a realm that is haunted by the echoes of an unknown past and being an audience to a web of stories that shed light on layers of repressed trauma, Peter Balakian, a third generation Armenian-American, struggles to make sense of a life that is the combination of hallucinations, illusions, imagination, and reality. Balakian was exposed, at an early age, to disjointed fragments of his grandmother’s quasi-unconscious through the stories that she narrated; the stories that “didn’t seem to belong to any time or place” (*Black Dog* 9); the stories that started with a language so foreign to Balakian, yet so inseparable from his essence. Stories that seemed to enchant him with their ambiguity and perplex his mind, awakening within him a transhistorical experience which was to resurface only after he became a poet.

“Djamanageen gar oo chgar,” which translates to “A long time ago there was and there wasn’t” (*Black Dog* 9), marked the beginning of various threads of stories narrated by Balakian’s grandmother, Nafina. The mere fact that these stories start with the traditional opening words of Armenian tales perhaps highlight the Armenian case; for although the Armenian genocide did actually happen in 1915, it “was,” there has been an attempt to wipe its memory with its great trauma by Turkey and its allies who still, to this day, claim that it “wasn’t.” Playing the role of the *hakawati*,²⁰ Nafina would weave multiple layers of tales, beguiling Balakian, her sole listener, who was her “companion, her captive audience,

[and] her beloved witness" (*Black Dog* 301); these tales seemed fictitious but conveyed a deeper meaning which was, at the time, incomprehensible for Balakian. The content of these yarns ranged from folktales to history, blurring the lines between dream and reality. However, no matter what form these stories emerged as, they all originated from Nafina's repressed experiences of having been a survivor of one of the most brutal genocides of the 20th century, the Armenian genocide: "her bits of memory and encoded stories were tips of ice spiles from the frozen sea within, a sea that thawed a bit at the end of her life" (*Black Dog* 301).

Nafina's stories were remnants of a past that was no longer a tangible reality when Balakian was growing up, for he was not only unaware of the occurrence of the Armenian genocide, but also oblivious of the existence of a historical homeland far from his place of birth. Furthermore, Balakian neither spoke nor understood the Armenian language, except for some words that blended with English, for "in Tenafly, New Jersey, in 1960, who would want to know Armenian, a language spoken by an ancient Near Eastern people who lived half a globe away and were [at that time] part of the Soviet Union" (*Black Dog* 5)? Within his family circle, Armenian was a language used by the adults when they needed to discuss an issue in private (*Black Dog* 5); thus, early on, Balakian associated Armenian with secrecy and mystery, a concept that was beyond reach and did not pose enough significance to interest a young boy growing up in a fully assimilated Armenian-American family, for as his mother often stated 'it [was] an ancient place, it [was not] really around anymore' (*Black Dog* 16). Armenia was referred to as "the old country" the expression that "seemed to have a lock on it" as Balakian notes. Thus, "since there was no picture of the old country in [their] house and since [Balakian] didn't have one etched in his mind, the old country came to mean [his] grandmother. Whatever it was, she was. Whatever she was, it was" (*Black Dog* 17); this is a crucial statement to highlight since it sheds light on the bond between Nafina and Armenia and opens a gateway to understanding its significance in creating, however unconsciously, a bridge between Balakian's assimilated present and his silenced, transhistorical past. Through Nafina and her narratives, Balakian felt that he was exposed to "some other world, some evocative place of dark and light, some kind of energy that ran like an invisible force from [the] old country called Armenia to [his] world in New Jersey" (*Black Dog* 18).

It was only when Balakian first expressed himself through poetry, years after his grandmother had passed away, that he came to unveil the significance of Nafina's stories of the past, for "the journey into history, into the Armenian genocide, was for [Balakian] inseparable from poetry. Poetry was part of [his] journey and [his] excavation" (*Black Dog* 146). On

Nafina's tenth commemoration, Balakian wrote a poem in her memory in which he unconsciously made statements about the Armenian genocide; a gruesome reality that he had not heard of until that point in his life. Thus, as Balakian later reflects, his words express an understanding of Nafina's "half-confessed past" without any awareness; accordingly, in the poem, "Words for My Grandmother," he writes, "I stared as always / at the skin of your hands / still discolored by / the arid Turkish plain." Balakian considered the poem "a tremor from the unconscious-the historical unconscious, the deep, shared place of ancestral pain, the place in the soul where we commune with those who have come before us" (*Black Dog* 149).

Balakian has first-hand experience with what Marianne Hirsch would years later term Postmemory. Through her studies on the Holocaust, Hirsch has come to believe that the memory of trauma can outlive its immediate victim and exist as another form of memory through second and third generations. Although she has done her own studies on the works of children of Holocaust survivors, she believes that this theory is applicable to other nations who have experienced a traumatic past.²¹ The aforementioned statement is proven to be true upon an in-depth study of Balakian's works, for his works are postmemorial creations that reflect the first genocide of the twentieth century: the Armenian genocide referred to as "the forgotten genocide", 'the unremembered genocide', 'the hidden holocaust', or 'the secret genocide'" (*The Burning Tigris*). What is interesting is the fact that Balakian had already encountered Postmemory and had voiced it through his literary work before the term was coined and prior to its emergence as a theory in the early 1990's.

When Balakian wrote his first poem to his grandmother at the age of twenty three, he did not have any ulterior motives to write about a people with whom he did not associate or a genocide of which he was in ignorance, "but somehow out of collision of language with personal memory [had come] something larger" (*Black Dog* 150). Through his own experience, Balakian has come to identify two types of memory; one he refers to as a "personal web of sensations" that constitute memories created through immediate experience, and the other that transcends the individual's life. He was not able to explain this second type of memory early on, but he linked it to his grandmother who "imploded [his] present at the strangest moments, without conscious provocation" (*Black Dog* 30-31). He constantly felt that there was a deeper message related to his ancestral history that he was supposed to unveil through her. This second type of memory that Balakian refers to is, in fact, Postmemory. According to Hirsch, Postmemory describes the relationship that the generation after those who witnessed cultural or collective trauma bears to the experiences

of those who came before, experiences that they “remember” only by means of the stories, images, and behaviors among which they grew up. But these experiences were transmitted to them so deeply and affectively as to seem to constitute memories in their own right.

Postmemory’s connection to the past is thus not actually mediated by recall but by imaginative investment, projection, and creation.²²

Indeed, Balakian gains access to his ancestral past through poetry; thus, the moment his memories of his grandmother’s fragmented stories merge with the fluidity of language, a deeper transhistorical truth emerges, and Balakian comes to explore a traumatic past that had been long silenced. Through the creation of poetry, Balakian gains access to the world of the past, to a historical Armenia that has ceased to exist, and to an ancestral nation that has faced the atrocity of genocide by the Turkish government. This experience is allowed through that second type of memory that Balakian refers to which according to Hirsch has “a temporal and qualitative difference than survivor memory” (“Past Lives” 662). In an interview Balakian is quoted saying “the receiving and transmission of trauma across generations is powerful and important and gives a poet imaginative ranges that he might not otherwise have”). It is this specific memory that the post-generation depends on in order to break the silence of the directly traumatized victims of the genocide whose trauma is usually partly revealed within the family circle after a period of latency and is rarely exposed on the communal level. Indeed, Balakian’s grandmother portrayed clear symptoms of trauma after having survived the Armenian genocide. Trauma, as defined briefly by Caruth, is “an overwhelming experience of sudden, or catastrophic events, in which the response to the event occurs in the often delayed, and uncontrolled repetitive occurrence of hallucinations and other intrusive phenomena” (“Unclaimed Experience” 182). Nafina allowed Balakian to be a part of her recollections by sharing excerpts of stories of her past that haunted her unconscious; stories about scenes from the Armenian genocide that she had witnessed and lived back in the homeland, yet never revealed as complete stories.

The descendants however, due to the distance from the immediate experience, are able to revive the reality and demand its acknowledgement. According to Caruth, “The historical power of the trauma is not just that the experience is repeated after its forgetting, but that it is only in and through its inherent forgetting that it is first experienced at all” (“Unclaimed Experience” 187). In relation to the Armenian genocide, this inherent forgetting by the immediate victims allows the post-generations to experience the trauma, through broken narratives, and give history a presence after a significant lapse of time through creating the absent in the form of art; in other words, by the use of Postmemory which “is a

consequence of traumatic recall but (unlike post traumatic stress disorder) at a generational remove" ("The Generation" 106).

Hirsch has done most of her analyses on photography since she considers it an excellent medium for Postmemory; she believes that a photograph transcends time and outlives the immediate survivors of trauma, acting as a strong connection to the past ("Past Lives" 660). She uses Roland Barthes's view on photography to instigate her point, for according to Barthes "the photograph is literally an emanation of the referent. From a real body, which was there, proceed radiations which ultimately touch me, who am here" (qtd. in "Past lives" 669). To highlight photography's capability to induce absence and presence, Hirsch discusses the works of Shimon Attie who, concerned with questions of what had become of the Jewish culture that was once in Berlin, merges the past and the present by using old images from that period of time and projects them onto the exact sites in the present; in this way, he is able to literally reconstruct "the ruined world on the very site of its ruin." Furthermore, by rephotographing his projections, he creates memorial sites for the generations of survivors of the Holocaust to revisit their past ("Past Lives" 682).

The need to "re-member, to re-build, to re-incarnate, to replace and to repair" becomes a leading drive for the children of transhistorical traumatic pasts who need to understand a heritage that no longer exists ("Past lives" 661). In reference to the Holocaust, Hirsch points out that

The children of exiled survivors, although they have not themselves lived through the trauma of banishment and the destruction of home, remain always marginal and exiled, always in the diaspora. "Home" is always elsewhere, even for those who return to Vienna, Berlin, Paris, or Cracow, because the cities to which they can return are no longer those in which their parents had lived as Jews before the genocide, but are instead the cities where the genocide *happened* and from which they and their memory have been expelled. ("Past Lives" 662)

In the case of Armenia, this attempt becomes even more challenging since not only is the "home" altered but also nonexistent, for the original homeland, historical Armenia, no longer exists in its initial form and is now part of Turkey. Thus, the place where the Armenian genocide actually took place is not a tangible reality that the children of Armenian survivors can literally return to; accordingly, the "old country," as Balakian puts it, implies a "lost world, a place left to smolder in its ashes" (*Black Dog* 300). Thus, the only way to reignite these ashes is through Postmemory that transcends the literal and allows the post-generations, only through imagination and creation, to revisit the trauma of the preceding generation and, in turn, get a sense of the original home.

Just like photography can be considered an excellent medium to link memory and Postmemory, poetry can also serve the same purpose. Balakian does not rely on photographs to recall the trauma of the past, but uses poetry to construct a realm evocative of the Armenian genocide. Hirsch notes that the works of post-generation artists aim to “represent the long-term effects of living in close-proximity to the pain, depression, and disassociation of persons who have witnessed and survived massive historical trauma” (“The Generation” 112). Upon comparing Balakian’s works to Attie’s, it is revealed that Balakian recreates the past in the present but through the use of words and language rather than photography. This recreation may be noted in his poem, “The History of Armenia.” As the critic Kalaidjian states, “history in this poem, does not belong solely to the past; rather, the force of its referent lives on-haunting the present in the figure of Nafina’s revenant”.²³ By recalling Nafina’s fragmented stories and imagining the gaps that exist through recreating them in familiar territory, Balakian creates Postmemory through the art of language and poetry, gaining insight into a deeper unconscious and collective reality which allows him to voice the trauma of the past in the world of the present; this act becomes a necessity since “amidst the wears and tears of postmodernism, the reigning discourses of the state, the media, and the academy have served arguably to repress, deny, and normalize the extreme experiences of total war and industrial mass murder” (Kalaidjian 15).

A. Magical Realism as means of Postmemorial Connection

In fact, Balakian seems to use elements of magical realism in some of his poetry to accomplish the aforementioned; an approach that “fuses the two opposing aspects of the oxymoron (the magical and the realist) together to form one new perspective”.²⁴ Although it has been mostly applied in fiction and less consciously in poetry, several characteristics of magical realist fiction can actually be traced in Balakian’s poetry, making it possible to adopt a magical realist analysis while discussing some of his work. In fact, Balakian’s aunt Anna, an expert in surrealism, considers Balakian’s poetry not “surrealistic enough” since it has “too many realistic images [, and] too much logical syntax” (*Black Dog* 136); on the other hand, Balakian believes that poetry “need[s] to encompass the harsh realities of the century” (*Black Dog* 135). Thus, Balakian’s poetry does unite the magical and the real.

Magical realism is often used in order to “question already existing historical assumptions” (Bowers 77). In the case of the Armenian genocide, the assumption is related to Turkey’s constant denial of committing genocide against the Armenian race. Thus, in order to oppose the official

history of the Turks which has silenced the atrocious realities of the massacre, Balakian uses magical realism “[...] to disrupt fixed categories of truth, reality and history,” presenting “[...] a space beyond authoritative discourse where the unrepresentable can be expressed” (Bowers 82). Although magical realism is explored through different angles, there is a consensus that it “is a mode suited to exploring-and transgressing-boundaries, whether the boundaries are ontological, political, geographical, or generic”.²⁵

In “The History of Armenia,” a poem from his book *Sad Days of Light*,²⁶ Balakian places scenes of the Armenian genocide in New Jersey, transcending temporal and spatial limitations, for “there, [he] could bring the two of [them] together again and create what [Nafina] had in her encoded way told [him]” (*Black Dog* 195). There is a clear juxtaposition between the title of the poem that evokes a setting related to Armenia, and the geographical references in the poem that are found in New Jersey. The poem takes place “last night”(Line 1) but obviously goes all the way back to Balakian’s childhood, for he pictures himself with his grandmother on Oraton Parkway where they used to take walks and look at construction works on the highway. Furthermore, Nafina’s image seems to be present on a literal level, but the fact that “the wind [is] blowing / through her eyes” (13-14) gives the implication that she is a ghostly figure who is not really present at the scene. Thus from the first stanza, the dichotomies of reality vs. illusion, presence vs. absence, and present vs. past exist and overlap. Balakian is quoted saying that the poem has “a surrealistic kind of displacement to it”;²⁷ however, it could be said that the poem extends surrealism and touches upon magical realism since it uses these juxtapositions in order to highlight a historical reality rather than mere impossibility. This view parallels what magical realist texts accomplish by allowing “mind and body, spirit and matter, life and death, real and imaginary, self and other [...] [to become] boundaries to be erased, transgressed, blurred, brought together, or otherwise fundamentally refashioned [...]” (Zamora and Faris 6).

In the second stanza, the poet runs to his grandmother telling her that he is hungry; according to Kalaidjian his hunger symbolizes his thirst for his grandmother’s untold stories that cannot be located in the morning paper that he holds; Nafina replies:

In the grocery store
a man is standing
to his ankles in blood,
the babies in East Orange
have disappeared
maybe eaten by the machinery

on this long road.” (21-28)

From last night to his childhood in the States, Balakian now moves further back in time and space: back to the homeland, to 1915, to the Armenian genocide where Armenian babies did disappear, and men were murdered and covered in blood. The long road perhaps

symbolizes the road that the Armenians were forced to take through Der Zor during their deportation from their homeland; the road on which they were tortured and killed. Once again, the past of the Armenian genocide emerges in East Orange; in response to the poem, Balakian says that he “had to bring the pain of the past into the landscape of the present” (*Black Dog* 195).

Indeed, magical realism aims to create through “realistic descriptions [...], a fictional world that resembles the one we live in” (Faris 169). Balakian creates a fictional world within familiar territory in order to highlight the brutal reality of the past. Just like Attie’s photography which places the historical in the current, Balakian places the scenes of the Armenian genocide in the United States, specifically, in the area where he grew up and called home. Another characteristic of magical realism is “the closeness or near-merging of two realms, two worlds” (Faris 172). The world represented in this poem unites the present and the past; it creates a nonexistent reality to shed light on a real historical event. The poem allows the Armenian genocide, no matter how distant both in time and place, to revisit the new “home” and to reappear through the words of Nafina; the original homeland invades the new home, reenacting the trauma of the Armenian genocide through the act of Postmemory. Thus as Kalaidjian states, “as a discourse of phantoms, poetry nevertheless offers a redemptive supplement to the dead letter of historical narrative” (32).

The fact that, to date, many still question whether the term genocide is applicable to the gruesome, violent slaughter of the Armenian people makes it necessary for second and third generation Armenians not only to commemorate the genocide, but also attempt to, as Hirsch puts it, “rememorate” it in order to demand its acknowledgement. Many Armenian American writers use their written words to accomplish that purpose just like many other writers who use their literary works to highlight the trauma or injustice of their own people. One style of writing that serves this purpose is magical realism; it is important to note that in his comparison of two works of magical realism, namely Toni Morrison’s *The Song of Solomon* and Isabel Allende’s *The House of the Spirits*, P. Gabrielle Foreman argues that these works “use magic to recuperate the real, that is, to reconstruct histories that have been obscured or erased by political and social injustice” (Zamora and Faris 9). Thus, poetry, Balakian’s “The History of Armenia” specifically, aims to accomplish a similar goal: to

revive a reality through the dichotomy of magical realism in order to refuse the injustice of the genocide and, in turn, demand the cessation of historical denial, for “as Charrey and Lipstadt have written, the denial of genocide is the final stage of genocide; the first killing followed by a killing of the memory of the killing” (*Black Dog* 290). Thus, Balakian experiences Postmemory through the act of writing poetry which, as Hirsch notes, is created through “imaginative investment;” in some of his poems, the “imaginative investment” is accomplished through the use of magical realism which, as mentioned, aims to retell histories that have been unjustly presented.

Andreas Huyssen poses the question: “what good is the memory archive? How can it deliver what history alone no longer seems to be able to offer?” (qtd. in “The Generation” 105). Are the fragmented stories of the trauma of the past strong enough to evoke what history and documents have failed to accomplish? Could Postmemory help in reviving the genocide to an extent that it strengthens the call for redemption and forces the Turkish government to admit that they indeed committed genocide against the Armenian nation?

Stanzas three and four in “The History of Armenia” continue to describe destruction and murder, for the speaker is told that his “mother,” “the girls,” and “grandpa” are all taken away; they are “all gone” (31). Not only does Balakian recreate the realm of the Armenian genocide in the present, but also becomes a persona in that genocide, experiencing the immediate loss of family members, an experience that Nafina had during the actual genocide. Here Balakian is no longer a third-generation Armenian American, but an Armenian amidst the genocide. Even identity seems to trespass time, space, and fixedness which is what magical realist works aim to accomplish: to “question received ideas about time, space, and identity” (Faris 173). This verifies Hirsch’s argument that “Postmemory seeks connection. It creates where it cannot recover. It imagines where it cannot recall. It mourns a loss that cannot be repaired” (“Past Lives” 664).

Furthermore, Balakian brings modern concepts and applies them to the past to make the lines between past and present even more unclear and to further challenge linear time; he writes, “the girls went for soda, / maybe the Coke was bad, / the candy sour” (32-34). He uses soda, which, then as now, was a very commercial product as he was growing up, and relates it to the girls who had disappeared during the genocide. Moreover, the setting in New Jersey reflects the horror of mass murder of the Armenian genocide and portrays the cessation of life: “This morning the beds / are empty, water off, / the toilets dry” (35-37). It is not the Armenian cities that are

burning, but rather “West Orange [is] burning / Montclair [is] burning / Bloomfield and Newark [are] gone” (55-58).

The shocking images of the genocide continue to appear in yet the fifth, sixth, and seventh stanzas whereby “one woman [carries] / the arms of her child” (59-60), and “[...] two boys [come] / with the skin / of their legs / in their pockets” (63-66). Balakian writes, “I wanted the language of the poem to be bare-boned. I wanted the lines to convey fragmentation and shock, and also the broken rhythms of immigrant speech” (*Black Dog* 195). Of course, these scenes continue to take place in “East Orange” and not in Armenia since although Balakian cannot go back in time to relive the exact experience, he has the liberty of revisiting the scene and imagining it in a place that he can visualize better than a homeland he has never seen and that no longer exists. This confirms Hirsch’s belief that Postmemory’s link to the past is established not by “recall but by imaginative investment, projection, and creation” (“The Generation” 108).

The sixth stanza shifts from the communal to the personal, for it refers to an actual story that Nafina had told her daughter about the inability of Armenian mothers, including herself, to fall asleep at night while escaping the genocide. These women were afraid that “the ceiling [would] open/ and bodies [would] fall/ from clouds [...]” (73-75). It is in this stanza that Nafina addresses her grandson with the Armenian adjective “yavrey” which means beloved; an adjective she often used before she passed away. The final stanza continues to narrate her story; Nafina like many other women woke up to an empty home, with her husband and family taken away to be murdered.

Grandpa is pressing
pants, they came for him
before the birds were up –
He left without shoes
or tie, without shirt
or suspenders.
It was quiet
the birds, the birds
were still sleeping. (88-96)

“The final stanza presents a world where only a breath marks the shift from normality into dissolution; and time, like every other natural force, reverses on itself, moving from present to past tense” (Bedrosian 193). By recreating the genocide in East Orange, Balakian turns this poem into a memorial site and “the poem [becomes] a headstone in a world of unmarked graves” (*Black dog* 195). This headstone is created by the grandchild of a survivor of the genocide who believes that the past had to rest for a while before it could reemerge to claim truth and justice.

“The Rise In The Night” is another poem from Balakian’s book *Sad Days of Light* that reveals his experience with Postmemory; the poem is set in the serenity of the night, where all is dark, yet there is an underlying truth that creeps and rises from that darkness to stir the calm. The speaker represents a second or third generation Armenian who is made to reveal a transhistorical truth by listening to the dead who have apparently failed to rest in peace because they have a story to tell: the story of the Armenian genocide.

In the first stanza, nothing seems to be as it should, for although the speaker expects to feel warm on that specific evening, he feels “a chill” in his body and his “hands are like dead flowers/ with the last color leaving” (Lines 4-5). Instead of enjoying the warmth of life, the speaker is made to feel like the dead which allows him to associate with those who are no longer around. Deeper into the poem, in the fourth stanza, the speaker establishes a more profound level of communication with the deceased who tell him that when it rains, the ground cracks “and everything crawls out” (21). It is not the dead who crawl out, but rather the stories that have supposedly been buried with them which rise and reach the post-generation who live.

After four stanzas of establishing a clear link between the dead and the living, the fifth stanza breaks the bond by pointing out that the rain has stopped and the field is getting dry “and everything is dying back” (23); just like the Armenian case, all the stories seem to be going astray because the Armenians’ attempt to demand acknowledgement has failed over the past 97 years. Nevertheless, the speaker can still hear them and feel their presence since he is supposedly a grandchild of a genocide survivor. After all, had Balakian not written poetry and had he not studied the Armenian history, he would still be oblivious to the massacre his ancestors were subjected to. However, by voicing the narratives of the past, he becomes an active participant of the genocide; he gives life to his inherited past in the present.

Furthermore, the sound the speaker hears in the eighth stanza “[...] rises up inside [his] legs and through/ [his] stomach, raising its head into [his chest]” (39-40). The sound is no longer a detached element from the outside, but it seems to have metamorphosed into a deep ancestral consciousness that resides in the speaker in the form of a collective unconscious, for he feels it internally; he “can hear [his] own ears breathing” (43) which means the sound of the dead and the beat of his ears have become one. This unity allows the Armenian to commemorate the genocide which according to Balakian is crucial in order to raise a cultural issue beyond its circle into the public sphere where it can be addressed, for

“only then can redemption, hope, and community be achieved” (*Black Dog* 291).

The speaker then attains another level of awareness, for he seems to have a strong link with the “Beast” that rises in the ninth stanza, and he knows the sound it makes. The reason the speaker is actually familiar with this sound is because it is his own voice which is the combination of the voices of his ancestors. The sound of the dead and the living unite to address the Armenian cause. This creature that breathes, unlike the dead, will have the strength to “find its two legs” (47) and stand up once again in order to give justice to the Armenian cause. This Beast which represents the Armenian cause will

[...] carry the legs of [the speaker’s] cousins
And [his] grandmother’s shoes –
It will rise with [his] father’s crawling
veins and with iridescent stones,
with the eyes of animals still clear
like water –
and [his] breathing self will spread
and open like this night. (50-57)

In the last two lines of the stanza, it becomes clear that the beast is the speaker himself because he no longer refers to the beast with the pronoun “it” but rather becomes one with it and says that it is his breathing self, the fact that he is alive, that will allow the story to be told. It is the living post-generations of genocide survivors who will demand justice for the victims by forbidding the passage of time from destroying the trauma of the past.

B. Balakian’s Use of Food Imagery to Evoke Postmemorial Genocide Consciousness:

In a series of poems in his collection *Sad Days of Light*, Balakian uses several patterns related to food in order to conjure the Armenian genocide. By reminiscing his childhood experiences of cooking with his grandmother, he develops a deeper understanding of the significance of cooking and the symbolic value it entails, for it instigates deep cultural bonds and raises a consciousness of ethnic identity. Food then, in Balakian’s poetry, becomes another means of postmemorial expression since he focuses on culinary images in order to evoke the transhistorical trauma of a genocide that he could only bear witness to through fragmented narratives. By relating food to the Armenian genocide, Balakian implies that commemorating the transhistorical Armenian experience is as indispensable as the consumption of food, for both aim to ensure survival; on a literal level, the consumption of food maintains biological survival, yet on a metaphorical level, the image evoked by food

keeps the Armenian identity alive beyond time and space. Levi-Strauss believes that “food must not only be good to eat, but also good to think”²⁸ and that is the exact effect that Balakian’s poetry accomplishes since it uses Armenian food to provoke thought about the true essence of Armenian identity.

“Granny, Making Soup” begins with the image of a pot that holds “what is left of time” (Line 3). The soup that will be prepared will serve more than just short-term appetite, for it encompasses ethnic history which includes narratives too horrendous to be transferred through direct words but nevertheless necessary to be engulfed. This parallels Barthes’s view that “food is an organic system, organically integrated into its specific type of civilization”.²⁹ Perhaps one of the reasons that Balakian considers food central to his identity is the fact that it defies spatial and temporal limitations by recreating identical experiences through taste buds. In other words, although it is impossible to recollect an ancestral past of which he was never a part of, eating the food that his race once consumed creates a strong bond to help bridge the generational gap: in spite of the lapse of time, the exact same ingredients are used in order to create food that was consumed by previous Armenian generations in the homeland. Certainly, his grandmother once again emerges as the link between the world of the past and the present, for it is through her that the recipe of the heritage is transferred. Furthermore, Balakian moves one step further by writing about food so that he creates the metaphorical effect even at the absence of the tangible ingredients of the Armenian cuisine.

The herbs
early mint, dill, walnut-roots,
the dust of the rusty stick of cinnamon
that we pass from generation
to generation.” (1-5)

These ingredients come to serve as timeless indicators of Armenian identity as they blend in grandma’s soup. Moreover, the tendon of the lamb which is considered the essence of the soup symbolizes unity since, in the words of the grandmother in the poem:

the socket
from which it is pulled
is the empty round
where we join.” (20-24)

“We” refers to the Armenians who no matter how distant from the homeland maintain their ethnic identity upon consuming the soup and maintaining culinary traditions. According to Fischler, “not only does the eater incorporate the properties of food, but, symmetrically, it can be said that the absorption of a food incorporates the eater into a culinary system

and therefore into the group which practices it, unless it irremediably excludes him” (280-281).

In the tenth stanza, Balakian gives a detailed description of the transformation the water of the soup goes through as it boils; in the eleventh stanza, Nafina claims to have watched the exact same scene ample times back in her homeland and the scene brings up memories of life before the genocide. Thus, by sharing the common scene of the boiling pot, Balakian seems to get access to the memories Nafina once possessed in Armenia and gets the chance to grasp a small aspect of the real, the authentic. When one’s history remains ambiguous, one holds on to constants, and the soup in this scene serves the point of intersection that Balakian and his grandmother get to share over the lapse of time.

An additional point about this scene is the method of cooking that Balakian has decided to discuss in this poem. Anthropologist Levi- Strauss, who has founded the concept of the Culinary Triangle, focuses on methods of cooking and the symbolic meanings they entail from a structuralist point of view. In his essay, “The Culinary Triangle,” Levi-Strauss believes that boiling food represents culture, for it uses a “receptacle” which is a cultural object, and it preserves the content of each ingredient unlike roasting which basically destroys the major component of the food. Furthermore, he states that “in as much as culture is a mediation of the relations between man and the world, [...] boiling demands a mediation (by water) of the relation between food and fire which is absent in roasting”.³⁰ He also notes that boiled food is considered ‘endo-cuisine’ since it is usually prepared for a “small closed group” (30). By reflecting upon the traditions of how different societies cook their meals, he concludes that boiling food aims to preserve culture since it takes place “without loss of substance, and within a complete enclosure” as opposed to roasting which could connote loss and damage (31). These points are applicable to this specific pot Balakian refers to, for as already mentioned, its symbolic meaning aims to preserve the essence of the Armenian culture by holding on to each and every memory/ingredient that comprises the Armenian identity. Thus, this confirms Strauss’s attempt to consider the “cooking of a society as a language in which it unconsciously translates its structure-or else resigns itself, still unconsciously, to revealing its contradictions” (35).

In the next few stanzas, there is great emphasis on the importance of leaving the pot aside for a period of time before consuming the soup so that “the water [takes]/ from the bones/ what the lamb takes from the earth” (97-99). The water will take from the marrow all that the lamb has consumed in its days of serenity; in addition, the water will take in the brutal experience of the attack the lamb was exposed to by the wildcat. The point is that the water absorbs all the elements of the bone, and the bone

here symbolizes the Armenian experience: both the horror and the beautiful memories of the homeland.

And when we return
in the evening
the water will be full
of the stone
and like a voice
it will moan
with its tendon, fat, and bone,
and with the little meat
we've left for our own teeth,
and then, Peter,
we'll have broth –
and when you
take it to your lips,
you will take it
all in. (143-157)

Indeed, it is important to allow the soup to rest before its consumption in order to allow its ingredients to fully dissolve into the water so that by the time it is devoured, it possesses all the minor nutrients of each ingredient involved. On a symbolic level, the water represents the Armenian experience that has needed time to rest for a few decades because of the need of the survivors to assimilate in new areas. However, this rest does not necessarily have a negative impact, for it will allow the post-generations to benefit from the passage of time in order to establish stronger ties to the Armenian case. Second and third generation Armenians, by the time they “consume” this issue, will take it all in and allow it to sink into their own essence. Food then in this poem serves as means to maintain and transmit trans-generational experiences and serves as a firm symbol of ethnic identity reinforcing Fischler's view that considers food vital for establishing a sense of “collective belonging” (280); moreover, it confirms Barthes's belief that eating “is a behavior that develops beyond its own ends, replacing, summing up, and signaling other behaviors, and it is precisely for these reasons that it is a sign (*Food and Culture* 25).

In his memoir, Balakian states that food for his family, in specific, and the Armenians, in general, is a “complex cultural emblem, an encoded script that embodie[s] the long history and collective memory of [the] Near Eastern culture” (52). Armenian food not only maintains the Armenian tradition which is crucial for assimilated people who have lost their homeland, but also serves to commemorate the genocide, for each meal within an Armenian family is considered a blessing and symbolizes empowerment. It reminds the Armenian race that they have emerged from

the atrocity of the past. The term “starving Armenians” was coined to describe the millions of Armenians who died of starvation during their deportation after attempting to “[pick] the seeds out of feces or [suck] the blood on their own clothes” (53). The brutality of the situation was further highlighted in the movie *Ararat*, a movie dedicated to the Armenian Genocide, in which a character eats a single seed of pomegranate per day in order to remind himself of his mother’s agony as she fled from her homeland; she had to survive on a single seed and suck its juice throughout the day in order to maintain the energy to continue her struggle of survival. It is therefore quite comprehensible why a single pot of soup or any other Armenian meal can symbolize deep national realities that should not be lost but serve as means to quench the starvation of post-generations who seek connection to their original homeland. Balakian’s mother’s culinary habits confirm the afore mentioned, for “at certain moments [,] her unacknowledged cultural past became an irrepressible force, a statement of beauty and sometimes rage that asserted itself in the name of things culinary, in the name of the kitchen, the inviolable sanctuary of a culture that had barely escaped extinction” (*Black Dog* 56).

In his analysis of food in Balakian’s memoir, Delassio discusses the crucial role food plays in Balakian’s childhood, and how it acts as a means to cope with his hyphenated identity. Furthermore, he highlights how the process of cooking in the Balakian family is an attempt to maintain Armenian roots in the midst of America, for unlike American food which can be prepared in a short time, the food his mother and grandmother prepared took hours symbolizing the Armenian culture’s extended history.³¹ Thus, “food is central to our sense of identity” (Fischler 275). Since food is a crucial concept for Armenians, it also becomes a way of dealing with assimilation and accepting it whilst holding on to ethnic traditions. Most of the meals Balakian had while growing up in an Armenian-American family were mixtures of both the Armenian and American cuisine, so food definitely became synonymous with synthesized identity. “Hamburgers with fresh mint and scallions, eggplants stuffed with collard greens and black-eyed peas, red lentils cooked into baked macaroni and cheese [...]” (*Black Dog* 54) are just samples that highlight the link between identity and food, for if identity is hyphenated, it finds its way into the culinary tradition, creating, in turn, a hybrid cuisine.

Even the scent of food might act as a reminder of ethnic identity; Balakian notes that because of the overuse of onion in Armenian food, the mere scent of onion reminds him of his mother’s kitchen which is automatically associated to his Armenian background (*Black Dog* 57). In his essay “Towards a Psychosociology of Contemporary Food Consumption,” anthropologist Roland Barthes expands the concept of food

from merely “a collection of products that can be used for statistical and nutritional studies” to “a system of communication, a body of images, a protocol of usages, situation, and behavior.” Thus, every “item of food sums up and transmits a situation; it constitutes an information; it signifies” and becomes a “real sign” or “a metaphor” in “a veritable grammar of foods” (21-22). Onion in this case becomes another sign of Armenian identity, for in his poem, “The Stuffing: East Orange, New Jersey, 1942,” Balakian describes yet another scene of food preparation in order to revive his ancestral roots. There is an interesting juxtaposition in the title of the poem, for it refers to a culinary tradition being performed within an Armenian family as an ethnic ritual taking place in New Jersey. The pronoun “she” throughout the poem refers to Nafina who asks young Peter to crush the garlic in his palm while helping her stuff the stomach of a goat (Lines 17-23), and to “slit” the olive, take its pit, and “place it in [his] cheek/ and suck” (29-30). She then explains that:

when [they] press the juice
from the walnut
and mince the husk
a light dust
will rise from
[their] ankles. (31-36)

The fact that each and every process included in the making of the meal is given weight through the use of strong and active verbs such as “crush” (19), “slit” (24), “press” (31), and “mince” (33) creates a meaning that trespasses the literal process of food preparation, for the dust Nafina refers to is the dust of Armenian history that has to be crushed, pressed, and peeled in order to reach deeper layers of revelation.

In the final stanza, Nafina tells young Peter that only after the transformation will he be able to recognize his “father’s scent” by smelling the oil that “run the tips of [his] fingers” and recognizing “the light perfume in [his] palm” (37-44) which remains after the food has gone through destruction which will be followed by transformation. The whole scene represents the Armenian genocide and all the mutation that is a necessary part of the Armenian identity; its understanding is central in order to grasp the true essence of being Armenian; that is why when Nafina allows Balakian to be a part of the process of cooking an Armenian meal, she gives him access to the world of the past which allows him to reconnect to his ancestors and smell their presence in his hand. It is interesting to note that although these poems were written years after Nafina had passed away, Balakian manages to successfully return to his childhood and envision a typical scene in his grandmother’s kitchen. Just as in real life, Nafina’s presence in the poems implies a message: a lesson

to be learned, as Balakian seems to use his immediate memory in order to envision a postmemorial experience through the creative realm poetry provides.

Delassio believes that Arax's culinary habits, mentioned in the memoir, act as means "to reclaim the Armenian culture that the Turks tried to obliterate and that the dominant American culture continues to marginalize" (105). Balakian's poem serves the exact same purpose by raising the dusts that were supposed to have settled due to the lapse of time. Although, as Delassio mentions, young Balakian at times resisted the Armenian cuisine because of his inability to comprehend its complicated system of underlying symbols (108), he is able to grasp its essence later on in life by writing about the literal process of cooking through words in his poetry.

It is also important to note that the reason why Balakian gives weight to the process of cooking Armenian food is because those scenes constituted the passage of most of the fragmented stories that Nafina told Balakian about the Armenian genocide; thus, they serve a major role in his postmemorial understanding of the trauma of the past. Delassio concludes that Balakian draws commonalities "between the creative acts of food preparation and storytelling, demonstrating how both acts allow the participants to take visceral and imaginative journeys to their ancestral homelands and thus nurture their cultural memory" (109). Just like the goddess Fate feeds the starving woman in Nafina's story "The Black Dog of Fate," Nafina's stories feed Balakian's desire to bond with his Armenian culture (110).

In "My Aunt Gladys Who Carries the Kitchen," Balakian refers to his aunt as "the carrier of the kitchen" (Line 45) once again giving weight to culinary tradition by using the word "carrier" since it implies the act of transmission of something valuable. The image of his aunt in front of the sink filled with water is one of empowerment since it represents and encompasses generations of Armenians. In this water:

[...] the cold potato float and open,
[...] the radish and the headless celery swell,
and the liver and the veins
and the tissue of the stomach
soak for the night." (55-59)

In this water the remnants of Armenian food give life to a generational bond, for by immersing her hands in this water, Aunt Gladys feels:

the hands of dust,
the hands of vinegar and oil
the hands of the wet mouth
of the dogs of Van,

the hands of [her] mother
full of lips and saliva
full of urine and dirt
full of the silent eyes of the cows
and the boys who will no more speak. (61-70)

The kitchen sink unites the hands of Armenians over generations ranging between survivors of genocide and assimilated post-generations of Armenians. The repetition of “the hands” emphasizes the union of those alive with those who emerge from the dust; those who have passed away but can still be felt. Aunt Gladys will feel the hands of her mother which have remnants of urine and dirt from the brutal conditions of deportation that she had to survive. This same water holds the deceased who are felt by aunt Gladys’s ritual of washing what is left of the Armenian food that has been devoured. This is what she experiences as she:

[...] let[s] [her] arms sink
into the rinsings of the food –
into the beet-deep cold
[they] eat and gnaw
and chatter on.” (77-81)

What is it that the post-generations “chatter on” about? As they sit to share the Armenian cuisine, they chatter about those who had suffered, those who had survived, and those who still live and owe the past the duty to chatter on about a genocide that has long been sought to be silenced. Food once more serves cultural preservation in this poem, confirming Barthes’s view that “substances, techniques of preparation, habits, all become part of a system of differences in signification; and as soon as this happens, [there is a] communication by way of food” (*Food and Culture* 22). Thus, “like his female family members whose culinary creations not only signify their ethnic identity, but also suggest their pride in that identity,” Balakian’s writing “depicts acts of cooking and eating” in order to cultivate physical and emotional ethnic hunger (Delassio 115).

To conclude, Balakian’s use of an extended food-related metaphor to explain postmemorial experience can shed light on the important points discussed in this section. In his memoir, he writes:

Now I realize that my grandmother’s stories hibernated in me until I was ready to understand them fully. Or maybe marinated is a better word, since we are a people so steeped in food, yes marinated. Or is it cured? Like grape leaves in brine; or lamb cooked in apricots, walnuts, and pomegranate juice and left to soften in hardened fat in an earthenware jug; or long slabs of filet mignons packed in garlic and cumin and left to hang in the dark air of a basement. (18)

C. The Significance of Fragmentation, Trauma, and Imagination in Balakian's Poetry

Hirsch stresses the role creative investment and imagination play in postmemorial experience; indeed, imagination comprises a great part of Balakian's poems, for it creates means of trans-generational connection, allowing, in turn, the possibility of understanding a trauma that exists in the past. In his book, Kalaidjian notes that

Although literature's fictive grounding in figurative language would hardly seem fitted to disclosures of referential truth, [...] poetry of generational witness- precisely as a linguistic event- manifests its force in revolutionary ways.

What is properly an unspeakable or "buried" trauma in the ancestor, no matter how distant, appears like a ghost haunting the symptomatic actions, phobias, "puppet emotions," hallucinations, and-most tellingly- the "staged words" or cryptonyms of the descendant. (26)

Balakian's poem "Road to Aleppo, 1915," starts with the expression "there must have/ been [...]" (Lines 1-2) which shows possibility rather than actuality, for although Balakian was never on the road to Aleppo in 1915, he gives his pen the right to create what must have been. Indeed, this imagined presence in scenes from the genocide becomes recurrent in Balakian's poems, for he attempts to take an active role in the trauma so that he can visualize the reality. Although at a temporal delay, Balakian tries not just to imagine the genocide as a tragic event, but rather personalizes it enough to be Nafina and to access her thoughts and feelings during such tragedy. This allows him to get closer to the experience which is revealed in the second stanza where the tone becomes more assertive and moves from "must have been" to "there was" (16). This transition shows how the experience is now personalized and seems to constitute a memory of his own. The poem uses sensory elements which are considered extremely personal and immediate, yet are created by the grandchild who looks back and tries to recapture what once was. Delving into the experience, Balakian evokes the immediate agony that Nafina underwent as the heat "like the ground/ of needles stir[ed]/ up [her] legs (16-19), and the "droning" of the "throats of boys" "kept ringing/ in [her] ears" through the "[...] light/ and dying wind" (20-26). Thus, this attempt to revive traumatic memories that were never personally his can be traced in several poems and can be considered a common theme that Balakian adopts. The poem actually confirms the role Hirsch believes Postmemory plays, for although it is "not identical to memory; it is 'post,' [...]" it approximates memory in its affective force" ("The Generation" 109).

On another note, the choice of diction in the poem recreates the atrocity of the deportation, for Balakian uses traumatic figurative language

in order to recapture the trauma which is reflected through elements of nature. There is a "[...] flame/ like a leaf/ eaten in the sun" (2-4), "[...] the screaming/ trees [are] dissolving/ to the plain" (12-14). The wind is "dying" (21), the ground is "silent" (27) and it fills the "empty sky" (30); all the imagery evokes death and destruction. Nafina's psychological state is reflected in nature, for [her] breath "like horizon/ settle[s] into black" (31-33) and "the moaning air/ almost gone/ fill[s] inside/ [her] dress" (38-41). The short and abrupt lines in the poem capture the grim and gruesome reality of slaughter and genocide. In reference to the poem, Kalaidjian asserts that this work captures the "nonlinguistic event of trauma's 'speechless terror'" that even accurate historical accounts would fail to present (Kalaidjian 41). By recalling memories that are not authentically his, Balakian gains access to the genocide by exploring a postmemorial realm which is made possible only through Nafina's fragmented narratives that he heard as a child. Thus, as he tries to patch the trauma together, Balakian, himself, adopts a fragmented language in the poem paralleling the fragmented narratives that made the recreation of the trauma possible.

Through her extensive studies of the trauma of the Holocaust, Dori Laub, in her essay "Truth and Testimony: The Process and the Struggle," writes about the importance of witnessing and the significance it has on the experience of trauma itself. It is important to note that extensive study and research has been applied to the Holocaust, but there is not much written about the trauma of the Armenian genocide in terms of theory and analysis in spite of the fact that the Armenian genocide preceded the Holocaust. Thus, it is necessary to build on theories applied to Holocaust studies in order to analyze the trauma that the survivors of the Armenian genocide experienced after having emerged from the massacres, for although physically they were obliged to build new lives and assimilate in the diaspora, psychologically they were subjected to the painful after-effects of bearing witness to the first massive killings of the century.

As she highlights the need for survivors to recount their trauma to listeners who, at a temporal delay, become witnesses to the horror of the past, Laub establishes that "the listener [...] becomes the Holocaust witness before the narrator does".³² This statement agrees with Caruth's explanation of trauma which "does not simply serve as record of the past but precisely registers the force of an experience that is not yet fully owned".³³ Since trauma is not fully grasped by victims, the listeners come to have immense importance because they mark the first attempt to make sense of an experience that cannot be comprehended by the victims themselves. Although Nafina refrained from sharing her trauma with her family members in general, she indirectly allowed Balakian to be her listener by sharing fragmented flashbacks, giving Balakian the role of the

witness, and through him, enabling a “reliving” and “reoccurrence” of the traumatic event (Laub 69). Since the listener, namely Balakian, is not an interviewer or a psychoanalyst, but rather a family member, the witnessing becomes more than an act of an attempt to heal, and is assigned a greater role which is commemoration and demand of making the Turkish government admit to have committed a mass extermination of the Armenian race. Nafina did not share her narratives to heal her trauma, but rather allowed his grandson to inherit the trauma, so that at a temporal delay, there can be hope of giving justice to the Armenian case.

At this point, Caruth’s and Laub’s theories seem to merge with Hirsch’s, for Caruth believes that the flashback which the victim of the trauma experiences is “not simply an overwhelming experience that has been obstructed by a later repression or amnesia, but an event that is itself constituted, in part, by its lack of integration into consciousness” (152). Laub emphasizes the need for a witness who then can repossess the traumatic experience and attempt to resurface the truth. As already stated, Hirsch believes that this witnessing can be practiced on a trans-generational level since Postmemory is “a structure of inter- and trans-generational transmission of traumatic knowledge and experience. It is a *consequence* of traumatic recall but (unlike post-traumatic stress disorder) at a generational remove” (“The Generation” 106).

Balakian’s poetry then can be analyzed in light of the combination of the afore- mentioned trauma theories, for it actually verifies the findings that are mostly based on Holocaust studies. By being a witness to Nafina’s traumatic experiences that could not reach conscious perception during her lifetime, Balakian becomes a witness who, at a generational remove, recreates the traumatic experiences in order to attempt to heal the trauma of the ancestors by giving voice to the Armenian cause. The difference between Balakian and others who take an active role in the Armenian case is that he has personalized the trauma of the massacre because of being a chosen witness to Nafina’s trauma. Although as he was growing up, Balakian was not able to understand the trauma that he was inheriting because of his lack of knowledge about the genocide and also because of the vague and fragmented narratives that he was exposed to, he, at a later point in his life, is able to bring the experience into consciousness because he is distant from the immediate trauma, yet at the same time, possesses it within his Postmemory.

Upon receiving news about Pearl Harbor, Nafina starts to panic and starts to imagine that the trauma of the genocide is catching up in her new home and that it is, once again, going to take away her family. Caruth explains that because the traumatic event is not fully comprehended as it happens, it appears in relation to another location and another time at a

later point (*Trauma* 8). That is why the news causes Nafina to become paranoid and she exists beyond reach. For the first time, she uses the word “Turk” consciously, and she constantly cries, believing that ‘they are coming again’ (*Black Dog* 186-187). During that period of time, she repeatedly gets flashbacks of scenes from the genocide, going through, what Caruth terms as Post Traumatic Stress Disorder which is when “the overwhelming events of the past repeatedly possess, in intrusive images and thoughts, the one who has lived through them” (151). She then undergoes treatment and overcomes her relapse; however, the trauma is never brought up again, neither by her, nor by her family members. At this stage, the pain is too immense to deal with and that is why the moment it reaches partial consciousness, it is eliminated in order to ensure the maintenance of a somehow “normal” life. As Balakian mentions in his memoir, his family seems to follow a famous Armenian saying which states that “when the past is behind you, [you should] keep it there” (180). That is what Nafina’s family does through the remaining years of her life. However, since this trauma is not the result of a single tragedy, but rather the aftereffect of mass extermination, it becomes impossible to leave it all behind and move on with life as if it never happened. If the survivor cannot deal with the immensity of pain, and if, out of concern, the second generation turns a blind eye to the past in order to fit in the new homeland, it becomes the duty of the third generation to raise the ghost of the Armenian genocide that, although silent, lurks in the unconscious of all post-generations who need to gain some sort of justice for the pain their ancestors underwent. Such justice is necessary because such trauma extends physical existence and resides in future generations; the fact that after 97 years, the Armenians still demand justice acts as proof to the aforementioned.

In his poem “First Nervous Breakdown, Newark 1941,” Balakian verbalizes Nafina’s Post Traumatic Stress Disorder by attempting to recreate her feelings of loss and confusion since he, at one point, was a witness to her trauma. By doing so, Balakian seems to experience what Laub discusses in relation to her interviews with Holocaust survivors; she states that by taking part in the reliving of the trauma, she faces the challenge of surpassing the Holocaust itself and refraining from being immersed and lost in it (62). By writing poetry, Balakian attempts the exact same purpose, for he wishes to rise beyond the loss and confusion of trauma, in order to shed light on the event itself. The poem is written in short lines, in an attempt to reflect the state of mind of a traumatized person. The short lines create anxiety, recapturing the experience of Post Traumatic Stress Disorder. Once again, there is a narrator who is giving voice to Nafina’s thoughts and words, for the whole poem is based on what

“she said” (Line 1). Although in real life, no one could access Nafina’s internal state of Post Traumatic Stress Disorder because she herself could not comprehend her situation, Balakian, years after Nafina’s nervous breakdown, attempts to access that specific state of mind; he delves into the “traumatic space” (Mosby 53). The title, of course, refers to Nafina’s actual breakdown during Pearl Harbor; thus, once contextualized, it becomes clear that by writing about the experience, Balakian seeks to voice Nafina’s inexpressible and incomprehensible trauma since “[...] the inherent departure, within trauma, from the moment of its first occurrence, is also means of passing out of the isolation imposed by the event: that the history of a trauma, in its inherent belatedness, can only take place through the listening of another” (*Trauma* 11).

Throughout the five stanzas of the poem, there are shocking images that aim to grasp the mindset of a person suffering from Post Traumatic Stress Disorder. Scenes and memories of the genocide catch up with Nafina in the poem, for everything she lays eyes on is transformed into a reality from the past, from the massacre. Nafina is depicted muttering to the mannequins in the shops which are “hanging without heads/ in the window” (5-6). Within the store, “[she] kick[s] the empty/ pants and ask[s] for legs” (9-10). “Kicking a pair of pants performs the repressed signifier of the missing ‘leg’ that, incorporated as a phantom limb, haunts the poem’s psychic topography as a loss denied conscious acknowledgement” (Kalaidjian 37). Obviously, she is searching for the deceased among the mannequins and does not understand why they have become lifeless. As she moves further along the street and passes by the butcher’s, she holds the “cow’s eyes” to her chest “as if to say without/ a word, they were alive/ and beckoning for care (16-18). She searches for all signs of death in order to seek life through them. Of course, what is significant about this poem is that Nafina did not literally have what is presented in the poem, for the imagery is created by Balakian in his attempt to imagine and create what Nafina was going through; he expresses it all from her view since the whole poem is the reported information of what “she said.” In the fourth stanza, Nafina wants to hit “the hanging ribs/ fresh and red” (19-20) “until it scream[s]” (26). Kalaidjian notes that this act might allude to “bastinadoing: beating human limbs into pulp with sticks” recapturing the torture that the Turks practiced on the Armenians (38). The color of the raw meat and the display of the hanging corpse complete the image of death, and Nafina’s attempt to beat it into a sound, shows her level of psychological disturbance, her denial, and her need to revive the corpses of the massacre.

The final scene in the poem places Nafina “by the bridge” where she “sit[s] looking down / by the water” (34-36). This scene captures Nafina’s

internal state in real life since she used to drift from the real world while suffering from Post Traumatic Stress Disorder, and her gazing into the water could refer to the recollection of memories related to the Euphrates River, back in 1915, when it was filled with the dead bodies of the victims of the massacre. In contrast to the entire content of the poem, the word that ends the poem is “water” which symbolizes the antistudy of death, for it usually represents life and continuation. However, in Nafina’s mind, it flows towards her trauma, towards the past, and towards the genocide in her homeland in 1915. Perhaps towards the al-Raqqah river along Der Zor which, as Balakian notes, was “red with blood” and “clogged with the corpses of thousands of Armenian bodies as was recorded by eyewitnesses during the worst killing sprees in 1915 and 1916” (*Black Dog* 335). This poem “explores the complex psychosocial phenomenon of trauma and its possessing claim to reference persisting beyond the latency of its event” (Kalaidjian 38).

It is also interesting to note the type of narration used in the poem, for although the speaker is recounting what Nafina has said, the incidents that she discusses actually use the second person pronoun “you.” Thus, the multilayered narration gives a certain extent of fluidity to the voice in the poem because it encompasses the traumatized person, the narrator who is trying to envision the state of mind of the traumatized person, and the reader who is made to recreate whatever it is that Nafina is narrating. In other words, the use of the second person pronoun forces the reader to momentarily visualize and experience the trauma. For instance, in the second stanza, it is not just Nafina who enters the shop and asks for the legs, but it is the reader as well, for the lines read as “you kicked the empty/ pants and asked for legs” (9-10). It is no longer a personal trauma, but rather a trauma imposed on a communal level in order to increase the witnesses of such reality and bring the trauma closer to the current generation of readers. Here, Balakian’s poem seems to accomplish the purpose Hirsch believes the Tower of Faces serves, for these series of familial images situated in the Holocaust Memorial Museum aim to create a space to form a community that merges the families of the past with the descendants who view the photographs (“Postmemories” 672). In Balakian’s case, the poem becomes the space where the Armenians of the past and present unite in order to embrace a collective experience since in reality such a site is nonexistent in the States, for other than the memorial site in Armenia, Der Zor, and Beirut, there is no collective space that Armenians and non-Armenians can visit in order to recollect and “rememorate” the genocide. Balakian acts as what Hirsch terms an agent of Postmemory, giving “narrative shape to the surviving fragments of an irretrievable past” (“Postmemories” 666).

The significance of such an attempt is perhaps clarified by Laub who, in reference to the victim's inability to comprehend trauma, writes that the "loss of the capacity to be a witness to oneself and thus to witness from the inside is perhaps the true meaning of annihilation, for when one's history is abolished, one's identity ceases to exist as well" (67). The Turks were unable to annihilate the Armenian race physically since the Armenian race continues to exist today; however, beyond the physical, there remains the demand to forbid the Turks from denying and destroying the truth and memory of the Armenian genocide; thus, it becomes necessary to hold on to history and revive it so as not to lose the Armenian identity. Similar to Laub's perspective of the Holocaust based on her interviews with survivors, Balakian knows that being a post-generational witness to the Armenian genocide cannot eradicate the historical reality; furthermore,

It cannot bring back the dead, undo the horror, or reestablish the safety, authenticity, and the harmony of what was home. But neither does it succumb to death, nostalgia, memorializing, ongoing repetitious embattlements with the past, or flight to superficiality or to the seductive temptation of the illusion of substitutions. It is a dialogical process of exploration and reconciliation of two worlds-the one that was brutally destroyed and the one that is- that are different and will always remain so.

The testimony is inherently a process of facing loss-of going through the pain of the act of witnessing, and the ending of the act of witnessing-which entails yet another repetition of the experience of separation and loss. It reenacts passage through difference in such a way, however, that it allows perhaps a certain repossession of it. (Laub 73-74)

Nafina, along with the survivors of the Armenian genocide, underwent trauma before it existed as an advanced and well-known psychological concept, and she was a victim of genocide before the word "genocide" was coined by Raphael Lemkin in 1943 (*Black Dog* 299). Silence marked her sole method of survival, and when attempting to express her trauma, she ended up with non-linear and non-chronological narratives which were heard by her listener, Balakian. Her "stories, dreams, [and] flashbacks" were "the only way she knew to speak to [him] about something she wanted to say, but couldn't say in any other language to a young boy, her eldest grandson" (*Black Dog* 301). It is crucial to add that the reason she couldn't use any other language is because trauma does not offer the victim the ability to express in full narratives, but only through fragmentations after a period of latency. Since the victims lack the ability in themselves to completely possess the history of their trauma, a new type of listening emerges; one that includes "the witnessing, precisely, of impossibility" (*Trauma* 10). Postmemory acts as a gateway for Balakian to attempt this witnessing of impossibility. By building on historical facts and Nafina's

fragmented narratives of trauma which he has come to internalize, he uses poetry to narrate the unnarrated stories of Nafina, in specific, and Armenians in general, who have passed away without being allowed to voice the trauma they had concealed because ‘it was a pill too bitter to swallow, a pain too bad to feel’ (Black Dog 300). In a 2001 interview, Balakian is quoted saying that “the sacred horror that the victims and survivors [of the genocide] went through can never be known by somebody who wasn’t there” (Mosby 48). In light of Caruth’s theory, it is believed that even the victims themselves, who were there and experienced the trauma, are not able to fully grasp the reality. However, Balakian believes that “we carry [the trauma] on psychologically, symbolically, with language, with consciousness, with scholarship, with art. In [his] case, [he] certainly [considers himself] a legacy to this century’s first genocide” (Mosby 48).

In his memoir, Balakian uses a beautiful metaphor in order to express his view of poetry; he tells about a Japanese Violin maker who is offered a huge amount of money in order to sell a violin he had worked on for fifty years claiming that he was saving it for his great-grandchild because it could only be played after fifty years. Balakian concludes that “perhaps the past had to settle for a while before music could be made of it” (*Black Dog* 275). That is exactly what Balakian attempts when he writes poetry about the Armenian genocide; he creates music out of history to make it heard over the lapse of time. Although the music is sorrowful, it nevertheless is beautiful because it commemorates one and a half million souls who were massacred during the Armenian genocide. Thus, linking the metaphor to psychology, it can be said that the trauma has to have a latency period in order to emerge, on a transhistorical level in this case, and find a voice, defying the impossibility of expression.

III. POSTMEMORIAL EXPRESSION IN LIGHT OF THE PRESENT AND THE PAST IN PETER BALAKIAN’S LITERARY WORK

A. Balakian’s Poetry: Blurring the Boundaries between Diaspora and Exile

Dealing with the responses of different generations to the Armenian genocide deems it necessary to closely study the concepts of exile, diaspora, and assimilation and how each portrays a certain generational mindset which is reflected in the literary works of the period, respectively. As already discussed, William Saroyan’s literary work tends to focus on diaspora and assimilation since it is written at a point when the genocide was still a very fresh reality and Armenian-Americans were preoccupied with assimilation. At that point, they needed to fill the psychological void they suffered from by reestablishing themselves in a home away from the

homeland which had ceased to be. Indeed, even the literary genres Saroyan utilized as a first generation Armenian American writer were less personal and more publicly communal.

Writing two generations after the initial shock of the Armenian genocide, Peter Balakian uses more personal genres of literature, poetry and creative nonfiction, memoir, in order to, at times, go beyond diaspora to touch upon feelings of exile as he commemorates the genocide and vigorously demands justice. In order to establish a more clear understanding of the main difference between exile and diaspora, it is important to mention the main characteristics that set them apart. According to Peters, exile suggests “a painful or punitive banishment from one’s homeland” and a “pining for home.” He also notes that “it invokes a home or homeland” and is characterized by a longing towards the original homeland (19-20). On the other hand, diaspora focuses on the collective presence, teaching “the perpetual postponement of homecoming and the necessity, in the meanwhile, of living among strange lands and peoples” (Peters 39). Thus, the focus of the latter seems to revolve around the new home, whereas in exile greater attention is directed towards the original home. At this point, it is inevitable to highlight that Balakian is surely considered diasporic since he is the grandson of immigrants who settled in the United States; his mother was born there and her father had arrived in the USA in 1903; furthermore, his father had arrived in New York City in 1925 at the age of five (Balakian). He was born in America and up until the age of twenty-three had a vague notion of Armenia and what it meant to be an Armenian. In an interview, Balakian is quoted saying,

I think for a poet like me, exile may be better translated into the word diaspora since I was born and raised in the United States and am as American as apple pie in many ways. I do think exile—well, I won’t disavow it since exile and diaspora overlap—but I really think diaspora suggests one’s inheritance of the condition of dispersion, of dispersal, of people of who have been sent out of their homeland and native place through catastrophic events, in this case, the Armenian genocide. And so to inherit the diasporan condition has a potentially rich effect on the imagination. It allows one to live in the domain of two cultures, sometimes simultaneously. (Jones)

Thus, the question is not whether Balakian is considered a diasporan or an exilic Armenian-American since it is obvious that he is in fact comfortable with his hyphenated identity. In a personal interview, Balakian furthermore notes that he considers America his home since it provides him with “both Anglo-American dimensions and Armenian dimensions, so [he] feel[s] [he] belong[s] in this multicultural USA;” he sees himself “as diasporan rather than exilic” (Balakian).

Going back in time, it can be concluded that the survivors who arrived to the United States were exiled from their homeland since they were forced to leave their lives and were subjected to severe circumstances of deportation. Once the survivors reached the United States, their focus shifted from returning to the homeland to reestablishing themselves in the new home since looking back, all they could envision was the demise of a place they once called their own. Balakian discusses the difficulty of describing “psychological motivation to displaced people,” for he believes that his grandparents did not feel they were in exile since they never wanted to see the space of trauma once again (Balakian); it was too painful a reality. As a result, the second generation continued the silence, being preoccupied with affirming an American identity. Balakian writes, “My parents had done their best to put an end to exile” (*Black Dog* 300). What happens when the third generation steps in? This is where the major shift is viewed since the third generation, writing from a secure, diasporic space, has the luxury of looking back in anger and demanding justice for the ancestors. Thus, the third generation moves the focus from the “new” home to the “original” home, eliciting exilic callings and moving a step further than diaspora. By allowing the “frustration” and “rage” to explode in words, Balakian’s literature calls for action.

Once on safe ground, the old mind [...] reemerge[s] with new vitality. The old mind [...] reclaim[s] the facts and circumstances of its civilization of three millennia. And now Armenian Americans might even see the old world in ways that would be dynamic and ground-breaking, in the ways that Arshile Gorky, William Saroyan, Alan Hovannes, Marjorie Housepian Dobkin, Michael Arlen, Ruben Nakian, and many other artists in the diaspora already had – and in ways that would astonish their oppressors, who may have believed that after 1915 no one would hear from Armenians again. (*Black Dog* 300-301)

Henceforth, any reference to Balakian’s work as exilic is based on the analysis of his voice in some of his poems and his memoir and the message these works seem to convey. It is here that the cycle seems to return to the initial point of commencement, back to the state of exile, for in spite of the comfort of the new home, the longing, the pain, and the pining for the original home openly reappear. This yearning is not necessarily meant in a physical sense, for Balakian does not imply the necessity of physically moving back to western Armenia that in reality cannot be restored because it is occupied; rather his work invokes emotional exile which looks back to the trauma of the massacres with a mission. Because of his parents’ effort to erase exile, Balakian can recreate it through his art and imagination, using literary space in order to attempt to rectify the pain of the past in the present. Minh-ha believes that “for a number of writers in exile, the true

home is to be found not in houses, but in writing (16). As Hirsch notes, “[The] condition of exile from the space of identity, [the] diasporic experience, is characteristic of Postmemory” (“Postmemories” 662).

In his poem “After the Survivors Are Gone” from his book *Dyer’s Thistle*,³⁴ Balakian vigorously calls for cessation of passivity, “pledg[ing] himself to an activism whose politics is lodged against forgetting” (Kalaidjian 43). He inquires, “Have we settled for just wine and bread, / for candles lit and snuffed?” (Lines 7-8). Is it enough after the mass extermination of one and a half million ancestors in the original homeland to remember their souls in church by lighting a candle and watching it get consumed by its own flames? Just because the survivors are no longer present, does it mean the genocide has passed away with them and has become a distant memory? The answer follows in the next stanza:

Let us remember how the law has failed us.
Let us remember the child naked,
Waiting to be shot on a bright day
With tulips blooming around the ditch. (9-12)

These lines affirm the dedication he has to the Armenian cause and his refusal to let go: “because [his] own tree had been hacked, / [he] trie[s] to kiss the lips of Armenia” (3-4). The tone of anger and resentment prevails in the poem and clarifies the message and mission that the poem aims to deliver.

In “The Oriental Rug,” Balakian zooms in on a recollection he has of himself as an eight year old taking a nap on the Persian rug in his childhood home. He then allows his imagination to take flight by weaving a tale of a ride on what seems to be a magical, flying carpet that transports the young lad back to the past: to the land of his ancestors. Bedrosian notes that the poet’s experience is similar to “a deepening lifelong meditation on a damaged mandala that nevertheless bears family and cultural mysteries” (202). The carpet sets off from the living room of his house in America and lands in the mysterious world of the past that is revived by delving into every single feature of the rug. The “vegetable dyes” come to life, as the boy finds himself in the world of his grandparents, on the soil of “eastern Turkey, once Armenia” amid the “roots and berries, / tubers, shafts, [and] dry leaves” (Lines 5-10). Witnessing his grandfather’s land in his mind’s eye, he concludes that “outside [his] house the grass/ never [had] such color” (45-46). As he untangles “the loops of yarn” he unravels parcels of history and personalizes the history by associating with it, for he could feel “six centuries of Turkish heels/ on [his] spine-dyed back” (55-56). The images on the rug come to symbolize “the poet’s historical self as an Armenian” (Bedrosian 202). The experience continues to feel more authentic as he “hear[s] wind running, /through heart strings” (73-74) and

delves further into the texture of the rug which, in turn, represents the features of his lost homeland. He follows lines

from [his] palms
to the dark balm
of the marshy hillsides
of [his] far away land –
the poppied acres
of Adoian's hands. (96-101)

According to Bedrosian, the mysteries related to the "far away land" buried in this rug can only be accessed through an "imaginative journey that descends to the living source" (203). The speaker flies to it by lying on the rug and traveling through his imagination, whereas Adoian, a prominent Armenian painter known as Arshile Gorky who lived in exile in America, restores it through his paintings, "the poppied acres."

The boy then dives into a rose on the rug and moves through its insides, brushing upon the sepals that kept it alive "in blighted April/ when Adana and Van were lopped/ off the map" (123-127). The boy is situated on the carpet which sits on safe grounds in the new home, for the dust that the knots emit, become "fine spume" in "the peaceful new world sun" (135-138). However, this distance does not brush off the dust completely, for although it changes form, it still lurks in the arms of a third generation young Armenian-American who as "a sick herbalist/ wander[s] in a century/ mapped by nations wandering" (139-141) and tries to grasp as much of history as possible. "From sense and texture to history and pain. The rug echo[es] with emblems of the past".³⁵ The speaker wishes to hear the passion from the past gurgled by the Tyrian purple used on the rug; he wishes to be carried by the Safflower to feel "dry gusts" on his neck. The madder root "makes the red of Karabagh/ bleed along one long hallway" (153-155) and he seems to unite with the tragedy of the past through these different types of dye that color the rug; since it possesses a "consciousness of the past," the rug, just like the speaker's grandparents, becomes a tragic witness (Bedrosian 201). However, Bedrosian notes that in spite of the tragedy, the ending of the poem instigates rebirth, for the disintegration of the rug and what it represents "releases vegetable matter that might seed a future, especially if it falls into the 'skin' of the exile psyche" (205). Balakian wants "the source of color, those substances of organic matter to be vehicles for memory. The dyes, and the images they make, can open up the possibilities of hearing the dead so that history and its meanings may spill out in new ways" ("Falling Into"). Postmemory allows the third generation to explore these new ways, for creative investment in this poetry, allows the speaker to revisit the home, enabling him to transcend exile.

Indeed it is this “exile psyche” that reappears in Balakian’s poem “August Diary” which attempts to make sense of the Armenian word “garud,” - nostalgia - which means zooming in on both the feeling itself and the multiple connotations it entails. Each stanza represents an entry in the diary within the month of August. When placed together, the stanzas seem to be the end product of the speaker’s stream of consciousness which attempts to make sense of a word that it longs to grasp; garud when translated into English actually means yearning, and how is a third generation Armenian American to explain a word that resides in him and instigates a feeling towards a home that he has never lived in, and a nation that, although marks an essential part of himself, remains a mystery to a certain extent. What perhaps makes the task even more challenging is the fact that the word is in Armenian, a language that is quite mysterious to the speaker in spite of his identity.

The entry written on “8/3” launches the attempt to define garud, for the speaker asks, “Should I tell you what garud means” (Line 13)? The confusion and multiple attempts in the following stanzas display the difficulty the speaker faces in answering the question, for it takes him an entire month to formulate ideas about the connotation of the word. The initial entry comes to an abrupt end, leaving the question lurking until “8/11” with two entries in the middle that do not directly address the question; this further confirms the challenge involved in defining the word because of its multilayered emotional implications. In this entry, the speaker asks, “How does an image stay? Or is it always aftermath?” (30). In the case of the genocide, the image continues to stay through the pining the current generations possess towards the homeland; thus, it actually is the aftermath of the event that maintains the image because the image itself might fade away if not captured and possessed. To elaborate his point, the speaker refers to “Talbot’s first calotypes” in which the “deep black reflected the most light” (31-32). Is the dark necessary to acquire the light? Does the trauma of the previous generation allow the current generation to shed light on the haunting past? Following this question is an attempt to answer what garud means; “but garud: tongue of a snake, / mean[s] exile, longing for home” (33-34). Does this longing for home represent the light? The speaker then moves on to discuss Thomas Wedgwood’s attempt to create images by allowing sunlight to penetrate the papers covered with silver nitrate; as a result, the paper turns black because of his inability to stop the sun. This invites the question: do we “stop the light before it goes too far” (35-40)? If garud, as longing for home, is the light that emerges in the darkness, how far can it go for a person who experiences it in exile? Do the feelings of the person in exile, represented as the tongue of snake because of its bitterness, burn with time, if exposed too much? What

happens to the new homeland that the new generations have assimilated in? The speaker then provides another definition for garud: “or is desire what garud means? / longing for a native place” (41-42). Although the speaker attempts to present an alternative definition, it is obvious that the second and the first overlap, for they both describe garud as a longing and desire for a home; a native place.

The entry written on “8/21” reads:

After digging scallions one day Dickinson defined freedom:

captivity’s consciousness, so’s liberty.

Maybe garud is about the longing for the native place

between two selves. (50-54)

The two selves that the speaker refers to are the two identities that he finds himself torn between: the American and the Armenian. The latter felt consciousness in captivity, and the first in liberty, yet between these two states lies the speaker with a longing for the original home expressed through the word garud. In entry “8/22,” he claims that garud means “yearning.” Then, in entry “8/25,” the speaker concludes that garud is “the grain chute that spills/ into a dark barn which is endless, / like the self when it’s out of reach” (62-64). He seems to imply that garud can not be identified within the constraints of a single definition, for it entails intense feelings; it represents the craving an exilic person has towards a home he wishes to experience once more. According to Edward Said, “exile is the unhealable rift forced between a human being and a native place, between the self and its true home”.³⁶

The poem ends with the entry on “8/31:”

Salzman said about new glass plate pictures:

they’re as transparent as air, like windows

with the fragmentary, scruffy particularity

of real living behind them – (70-74)

The glass plate tries to capture the original image to maintain it behind a glass that can withstand time; today, the third generation lives on the other side of the glass plate, trying to recapture “the real living” that is part of their history. Looking back with a feeling of exile and garud, the fragments of a vague past come to life and both the image and reality of the homeland are revived. Thus, “Exile is an experience to be endured so as to restore identity, or even life itself, to fuller, more meaningful status” (Said 51).

As already mentioned, the exilic connotations these poems evoke aim to restore the gaze at the original homeland to establish a more complete understanding of the hyphenated self and to demand a closure to the horror of the genocide. Said believes that “Exile is predicated on the existence of, love for, and bond with one’s native place; what is true of all exile is not

that home and love of home are lost, but that loss is inherent in the very existence of both” (55). The feeling of loss, which has been passed on to the third generation, reignites the love for the homeland in a more vigorous manner, defying silence and demanding rectification. It does not, in case of Balakian’s poetry, crave to move back to the homeland, but to make it a conscious reality in the present to accomplish what has been denied for the past 97 years. Although Balakian’s parents had tried to put an end to exile by embracing the diasporic state of living, Balakian attempts to reignite it, for “no sooner does one get accustomed to [exile] that its unsettling force erupts anew” (Said 55); in case of Armenian-Americans, that happens at a generational remove. The generations who were physically exiled from Armenia are long gone, yet those who have inherited the transhistorical feeling of exile remain in ‘a mind of winter’ which is an expression used by Wallace Stevens to define exile, for in it, “the pathos of summer and autumn as much as the potential of spring are nearby but unobtainable” (Said 55). Balakian notes that his “imaginative investment [tries] to create a mythopoetics from an imagined lost place and that fascinate[s] [him] because it [is] so powerful” (Balakian). His work tries to create a glimpse of spring that, to date, remains elusive. Thus, “The aesthetics of Postmemory is a diasporic aesthetics of temporal and spatial exile that needs simultaneously to rebuild and to mourn” (“Postmemories” 664).

The poem “Flame-Vine” from *Reply From Wilderness Island*³⁷ highlights another type of imagery Balakian uses to connect to his homeland; that of flora. The poem is set in Florida, yet the speaker is able to move, throughout the poem, to Armenia; this spatial transition is made possible through flowers, namely, *Pyrostegia*. The speaker zooms in on the flowers and notices how “the five points of each flower/ curl back to the mouth/ so the pistils hang out like scorched tongues” (Lines 2-4). The image of the open mouth allows him to associate the flowers with a deeper meaning. By focusing on the denotation of its name in Greek which is fire and roof, the speaker continues to make links:

because fire burns the roof,
of the mouth
because fire grows over
the roof of a house
the way these dangling orange mouths
annihilate trees, shrubs, fences,
even the squat water oak. (6-13)

These flowers that have covered the surroundings with their orange color seem to remind the speaker of real fire that spread over areas in Armenia, burning down houses and the Armenians who resided in them. It is important to highlight the word chosen to describe what the flowers have

subjected the trees, the shrubs, and the fences to, for the speaker does not merely say that these flowers have covered those areas, but rather uses the word “annihilate” which is what the Turks set out to accomplish in Armenia in 1915; their aim was to wipe out the Armenian race.

In the fourth stanza, the speaker notes that in spite of physically being present in America, he keeps gazing at the mouths that surround the pistils which move him to another place at another time.

[he] see[s] the pistils
almost fall to the ground
as if they were dangling by one
nerve thread at the base of each flower’s neck
necks of orange, mouths of fire
spilling from green leaflets
as if they have been screaming for centuries. (19-25)

The pistils emerge from the fire, holding on and emerging from the “neck of orange” because they have a statement to make; these mouths echo the screams of the Armenians who although were murdered brutally during the genocide, have been screaming for centuries in order to ensure that their story is told and that the Armenians have emerged from the fire; ironically enough, it has been a silent scream for decades. What is it that these mouths scream? “goat-lung, lamb-nuts, pomegranate-” (25) symbols of Armenia; “mouth Armenia spill/ like afterbirth out of me” (26- 27). The mouth that represents the Armenians and the sound it emits come to reside within the speaker, spilling out of him. Once again, this poem does not merely look back upon the lost home with nostalgia and admiration as is the case with first generation Armenian American writing, but rather

⁶*Reply From Wilderness Island* (1988) is a collection of poems written based on observations of nature which offer insights to the past. recaptures the brutality of the genocide within the native home, triggering reaction after decades of silence.

Another common flower that Balakian uses in some of his poems is the poppy, the flower that is considered one of the botanical symbols of Armenia⁷. In his mind’s eye, he can envision the Armenian race through these flowers; thus, he uses this image in order to reconnect with the land of a vague past. In his “Some Flowers – Poppies,” the speaker notes that the poppies are “all [his] aunt remembered of Armenia” (Line 4). The speaker has planted some poppies in his small garden perhaps to replant a piece of the past in the new home. As he looks inside “the flower’s dark pit/ the base of the pistil’s missing” (12-13); the poppies seem to be in an incomplete form. He then “see[s] into their eyes” (17), personifying these flowers and understanding the truth that lies behind the eyes:

Men and women who bore [his] name
have gone from face to bone
with the quickness that night
has made [his] poppies
into nothing. (18-22)

Situated far from Armenia, the speaker views “off long stems/ black eyes sway[ing]/ in the morning wind” (26-28); these eyes seem to follow the speaker in the new homeland in order to remind him of the past. The image of the eyes of his ancestors staring at him through the window is quite strong since it gives life to the ghosts of the past who stare at the surviving generation of Armenians. Then, “the anther sacs are busted – /filaments rise past [his window] / into nothing” (29-31). The poppies are temporarily present to remind the speaker of the importance of reconnecting with the homeland. Although they end up fading into nothing, they leave their imprint on the speaker.

Furthermore, Balakian’s poem “Talking Over Chekov, Montauk Point,” successfully delivers the exilic reality that the third generation resides in and sums up the role this feeling plays, for the first stanza voices the speaker’s attempt to explain how he views the lost world. Although it is referred to as “a time that’s lost, / a world of figs and gold leaf/ where [his] father as a boy stood” (Lines 2-4), he and his fellow Armenians “are drawn back to [that] place/ like sea gulls to the scene of bait,/ a hollow dune that catches/ all the cast-up shells” (6-9). The current generation craves the homeland over the distance; like magnet it draws them towards the home they have originated from. He refers to the quote of a “doctor of Crimea’s shore,” who states, “Know why you live or everything/ is wild grass” (13-14). If once in diaspora, Armenian Americans lose focus of what is really important and forget what they live for, they will lose an immense part of themselves, and will forever remain in chaos, for the Armenian self can only find peace when it finds comfort in its hyphenated identity. If once on safe territory, Armenians close the section of the genocide, they lose the core essence of their existence, for they need to remember that they are living proof of a race that once resided in Armenia, a race that against all odds, survived and continued to prosper on new territory. The speaker can feel his father working through his veins as he takes the spade that has been passed down to him “and write[s] for

⁷ Botanical symbols of Armenia are symbols related to fruits and flowers that highlight a certain feature of the Armenian culture.

[his] own race/ what of the world [they] can replace” (33-34). Writing then becomes a tool of maintaining the Armenian race; a tool that allows

the third generation to reconnect with the Armenians who once inhabited the land of the past.

To conclude, Balakian uses his Postmemory in order to recapture a history that remains partially untold because of the brutality of genocide. He allows his writing to fill in the gap that would otherwise remain void. Holding a letter that was written by Nafina herself in 1920, Balakian writes,

The past is ruptured, but one excavates the shards, brushes them off, handles them, finds a way to see the broken picture, to navigate the lacunae between a solid image that leads to another solid image. And the solid images begin to add up. Images of the place then and now. Words, the texture of paper, the hand that wrote the words on the paper. The sensory densities becoming parts of a memory” (*Black Dog* 331).

His poetry, through the use of food, flora, fauna, imagination, and different symbols that relate to Armenia, navigates the land that no matter how unintelligible, feels like home. Balakian writes that his grandmother’s life has cast a shadow over his throughout his life and through writing parts and parcels of her story, he has attempted to imagine her in Armenia and in Syria as a refuge before the discovery of the letter years later (331). After his visit to Syria and Der Zor, which for Armenians “has come to have a meaning approximate to Auschwitz” (334), in an attempt to better comprehend what his ancestors, and specifically his grandmother, underwent during the genocide and the deportation, Balakian added a section about the experience in his memoir. However, what is most striking is the fact that he had written all the poetry discussed throughout this study and much more prior to witnessing any trace of his grandmother in Syria and before he could visualize the deportation in its physical dimensions. The ability to create literary work that captures the essence of a past through creative investment and no immediate trauma verifies the existence of Hirsch’s term Postmemory, for although not experienced first-hand, there lies a trans-historical memory that resides in the collective unconscious of a nation that once triggered can repossess a lost world, acting as a Pandora’s box that reveals, in this case, the ghastly history of Armenia. Balakian has internalized the genocidal past to an extent that upon passing by the Euphrates, he finds himself caught in confusion upon the view of the “fresh and flowing and teal green” water since he had expected to see the river covered in blood, for the Euphrates had engulfed the corpses of his ancestors during the genocide (335). Once again, this highlights the fact that the memory of the genocide is so powerful for Balakian that it almost feels as if he were the one who had seen the bloody river in 1915. Walking in Der Zor, Balakian finds remnants of his ancestors in the dirt, and without any conscious behavior, he fills his

pockets with their bones. Upon returning to the States, he wonders whether or not to report the presence of the bones in his pockets to the authorities; he ponders how he would explain the source of these 90 year old bones, for they could belong to his “grandmother’s first husband,” “a farmer from Sivas,” “a journalist from Aintab,” or “a mother from Adana.” He decides to keep them undisclosed, for only he, an Armenian-American, can understand the significance of what he holds in his pockets. Once he reaches the States, he watches baseball clips on ESPN, which marks his blending back into the reality of his new home, yet he notes that he could feel “the bones jostling in the plastic bags in [his] pockets” (348).

B. From Postmemory to Immediate Memory: Balakian’s Reaction to 9/11 and *Ziggurat*³⁸

After a lifelong attempt to make sense of the trauma of his Armenian ancestors through postmemorial means, Balakian experiences immediate trauma in light of the attacks on the Twin Towers of the World Trade Center on September 11, 2001. This traumatic reality brings forth a rush of memories for Balakian since he had worked as a mail runner in New York in the 1960’s and had watched the twin towers rising. It had become a part of his reality and its absence triggered a feeling of loss that he had partially experienced through Nafina’s stories of the Armenian traumatic past. Almost ten years after 9/11, Balakian published a series of poems in *Ziggurat*⁸ that, unlike his previous work that tries to make sense of trans-generational memory, zooms in on personal memory and trauma. As an Armenian American who up until then had come to associate trauma with his Armenian part of identity, Balakian at that point faced the challenge of dealing with the aftermath of trauma that hit his current home. The question then is what happens when Postmemory of trauma of the lost home merges with the trauma and memory in the present home? It is interesting to trace what role Balakian’s postmemorial work of a past reality plays in shedding light on a tragic event in the present. How much of Balakian’s poetic voice in reference to the Armenian genocide can be traced in this book of poems that mainly revolves around 9/11 and the United States? In a personal interview Balakian noted that his “interest in violence, memory, and Postmemory have all helped [him] further [his] engagement with the work [he] did in *Ziggurat*” (Balakian). Thus, there is a link between memory and Postmemory when their converging point is traumatic experience. Although most of what Balakian writes about in relation to the Armenian genocide is not based on first-hand traumatic experience, as already discussed, it has been personalized through Nafina to an extent that Balakian could almost claim the experiences as his own on a certain trans-generational level. After years of studying and reconnecting

with the trauma of the past, he had to deal with trauma that hit what he had come to acknowledge as home; the haven where his ancestors took refuge in order to escape terror and feel safe.

For Balakian, poetry plays a major role in the aftermath of catastrophe: whether it delves into the catastrophe of present or past. During a lecture he gave in 2010 at the National September 11 Memorial and Museum preview site, Balakian noted that poetry “captures the aftermath of an event from a myriad of angles in [...] speech, tongue, syntax” allowing a “distinctive kind of music” to emerge from that specific event which is heard as long as the poem remains. Thus, “the poem becomes its own kind of form of memory” (Balakian). This clarifies perhaps why Balakian chooses poetry as means of expression whenever he refers to events of immense personal significance.

As he explains in the lecture, his choice of the title *Ziggurat* places the tragedy of September 11 in the larger context of history, for it is the Aramaic reference to the grand

⁷*Ziggurat* (2011) is a collection of poetry that explores history, self, imagination, catastrophe, and trauma whilst struggling with the after effects of 9/11.

skyscraper the Sumerians built in Ur four millennia ago. The title already brings together a macrocosm of history which encompasses more than September 11 since the only way Balakian can zoom in on such a personal reality is through reference to an extended history of humanity. His thorough research of the Armenian history and his need to go all the way back to ancient history marks his entry into the recent because that is how he has come to deal with trauma. His work consistently evokes interconnectedness between past and present, defying the confinement of time and space. Highlighting this connection, he writes, “in the world after September 11, 2001, Americans and U.S. leaders may find that the Armenian lesson has much to teach about the moral accountability of bystanders, trauma and survivor experience, and the immediate and far-reaching impact of mass violence committed against innocent civilians” (*The Burning Tigris*).

“Going to Zero” draws a picture of a series of images the speaker lays his eyes on as he sits back in a train headed towards New York. Behind the glass window, the speaker seems to possess the ability to detach from his native perspective of the United States as he describes the scenes from the viewpoint of an outsider. As the poem unfolds, Balakian’s previous attempt of describing and imagining a nonexistent land of the past plays a crucial role in allowing his speaker to watch the United States in the aftermath of 9/11 as he tries to take it all in. Traces of patriotism strike out amid the green background as he picks up upon the words “God Bless

America” on pick up trucks and “United We Stand” on billboards; in addition to the flags displayed all over the terrain (Lines 10-11). In the second part of the poem, the speaker roams around the old mail route that he used to take in the past as an excavator trying to recapture the images of what once was. This image parallels that of Balakian in his “excavation” in *Der Zor* where he picked up pieces of his ancestors’ bones which, in turn, echoes Sir Leonard Woolley’s excavation of the Ziggurat that once stood in Ur. What these attempts share is the recapturing of a reality that once stood, for “the monument reverberates in the imagination after it disappears” (Balakian). Balakian notes that the destruction of the towers “haunted [him] as mental spaces; as spaces of memory, as places of aesthetic play and experience; as modes and spaces of self exploration” (Balakian). The immensity of the shock the speaker feels is captured as he moves around “like a drunk knocking into people, almost hit by a cab” (27). In contrast to the vivacious image of the past, the site is packed with “cranes and bulldozers” (30). It is noteworthy to mention that earlier in his poem “The History of Armenia,” he had used the bulldozers as symbols of destruction to refer to the Armenia of his grandmother, and now the same image lurks in the States, once again signifying destruction, both external and internal. The intensity of the experience grows as the speaker is “sweating in [his] sweatshirt [...], the hood filling with soot/ as [he] watch[es] with others drinking Cokes and eating their pizza of disbelief” (32-33). This is quite a haunting image itself since it captures the state of denial that many Americans probably underwent as they watched their monuments being picked up in pieces. Just like the survivors of the genocide who had to move beyond the trauma, these witnesses seem to face the challenge of what it means to survive a tragedy of such great immensity. In a personal interview, where I asked Dr. Balakian if what he experienced can be termed trauma, he replied:

There are many layers of traumatized Americans from the 9/11 terrorist attacks; it’s complicated because people experienced the attacks through the media thousands of miles away on the West Coast and they felt different kinds of trauma; people living on the ground in Manhattan and Brooklyn felt a different kind of trauma; those of us who spent many years in lower Manhattan felt a different kind of trauma, so yes trauma is an accurate word. I agree with my friend, the psychiatrist and historian,

Robert Jay Lifton who sees many Americans as survivors in the aftermath of 9/11.

As if back in the elevator in the tower, the speaker seems to be going to ground zero as the title suggests, for all the shops that once were, are “stripped clean in the graffiti of dust-coated windows” (38). Furthermore, going to zero might also imply a return to history, for “Zero began with the

Sumerians who made circles with hollow reeds/ in wet clay and baked them for posterity” (30-31). All events seem to be connected, for the Ziggurat the Sumerians had built had also dispersed like the twin towers. Once again, it is the personal attachment and involvement that triggers Balakian to express his reaction through poetry. Balakian confirms that his constant interest in “survivor experience, trauma, and the imagination’s peculiar ways of angling in” major historical events, has played an important role in creating this response to 9/11 (Balakian). He uses language and words to deal with what he terms “open wound[s] with a lot of nerve endings” whether in relation to Armenia or the United States. The intimate relationship he had with his grandmother and what she represented of the Armenian past, in addition to the strong bond he felt with the towers that constituted a great part of his earlier memory, are used as means to capture what otherwise would remain ambiguous.

In “9/11, Emily Dickinson,” Balakian tries to capture the traumatic reception of 9/11 by using fragments of accounts given by survivors who were present in the immediate space of the tragedy. These fragments were recorded by his friend, Dr. Charles B. Strozier, a historian and a psychoanalyst who, as Balakian mentions in his lecture, closely worked with these survivors in light of the traumatic experience. Another similarity can be drawn between this poem and Balakian’s previous poems, those related to the Armenian genocide, since the latter is excessively dependent on Nafina’s, a survivor’s, disjointed narratives, and this poem too is based on fragmented accounts of a person who directly witnessed 9/11 and the trauma that resulted. Exploring trauma from different angles, he sets aside his personal feelings of shock and attempts to use survivor accounts in order to gain a deeper understanding of the tragedy. Written in the form of a Villanelle, the poem merges the account of the 9/11 survivor with Dickinson’s “Dare You See a Soul at the White Heat?” To understand the significance of this unity, it is necessary to discuss the message behind Dickinson’s poem. According to Leiter, this poem uses the extended metaphor of a blacksmith’s forge in order to focus on transformation, for it is in the forge that flame is made into light. Leiter believes the poem deals with a purifying process where the red flames that symbolize blood and flesh turn into white which is associated with redemption and purity. This apocalyptic poem highlights how in spite of the difficulty the soul undergoes as it is shaped, it nevertheless transcends into something stronger. Leiter further notes that if the poem were to be linked to Dickinson’s art, then her “conscious craft” which is represented by the forge “shapes painful experience and [...] the light that the poem ‘designate[s]’ results in the distancing of the pain and the circumstances that caused it”.³⁹ Upon witnessing an apocalypse himself, the speaker in

“9/11, Emily Dickinson” describes what he sees as the explosion takes place: “a piece of lamp post [flies] onto Rector Street,/ everything [falls] out, beams, pieces/ *without a color but the light*” (Lines 1-3). As the speaker recounts the scene, Dickinson’s poem is present in the background, either through references to certain lines or by mentioning “the cover of [her] book pink and worn as skin-” (8). The question that seems to unite both is the line “*dare you see a Soul at the White Heat*” (9)? Amid the overwhelming terror that strikes as the “sidewalk disappear[s] beneath/ pink fiberglass and white wings” (16-17), could the survivors and witnesses rise beyond this atrocious reality? Perhaps the poem implies that by voicing the trauma, the survivors can distance themselves from the pain and rise above it. Furthermore, Balakian’s attempt to write about the trauma could also imply his own endeavor to give his trauma a literary shape so that it can be transformed from fire to light, from disaster to memorial. What is clear though is that Balakian’s voice, in these poems, is not as firm and as lucid as the voice he adopts in his earlier works since the trauma he deals with in *Ziggurat* is too closely associated with personal and recent memory. It might be even assumed that it parallels the initial reaction Armenian American writers had to the Armenian genocide whereby their focus was healing rather than demanding, for in light of such trauma it is necessary to come to terms with reality first. Several other poems in the book possess a tone of nostalgia, for they represent a trip through memory lane where Balakian highlights his deep attachment to the towers as he remembers the years he worked as a mail runner in the area. In fact, in his memoir, Balakian mentions that it was during those years that he came to unravel the history of the Armenian genocide, using his free time to read ample literature that explained the haunting past. Perhaps, this link makes the connection to the towers even more valuable. Thus, the purpose behind these poems seems to be commemoration, for they honor the personal memory of the monuments especially since the absence of the towers is a more vivid experience for Balakian than the absence of a homeland that he only came to know in his imagination. In addition, this work provides a literary space that links history and gives an overview of how it is interrelated. In his lecture, Balakian notes that the longest poem in the book “A-Train/ Ziggurat/ Elegy” merges Iraq, the Ziggurat, Woolly’s excavation, war, and terrorist attacks; the poem starts with reference to Sir Woolly’s excavation of the Ziggurat in Iraq where a character, mentioned in the poem, is exposed to the recent war in Iraq that, in turn, can be linked to terrorist attacks which relate to the calamity of 9/11. Furthermore, his work perhaps also aims to instigate hope in the aftermath of trauma. Overall, his approach to this catastrophe is not as clear and organized as that of the Armenian genocide, for Balakian is caught in medias res and

ventures to tell a personal story of an open wound as he deals with the multiple perspectives of witnessing 9/11.

CONCLUSION

A. Chris Bohjalian's *The Sandcastle Girls*

As already extensively discussed, Balakian's ability to gain access to his ancestral past and trans-historical trauma is made possible through his experience of Postmemory which results from the detached narratives his grandmother allowed him to bear witness to. However, not all third generation Armenian American authors have had the privilege of living in such close proximity to narratives, no matter how broken, that aid to bridge the gap between generations and act as means of excavating the Armenian past. What means then do other Armenian American authors use in order to connect with that major aspect of their identity? Chris Bohjalian, a third generation Armenian American, uses fiction in order to reconnect with the haunting reality of his Armenian past. Specifically, he creates a narrative in his novel *The Sandcastle Girls*, a *New York Times* Bestseller, in order to tell an excerpt of a story that revolves around the Armenian genocide. In the Author's Note, Bohjalian admits to have used historical context in order to convey a realistic setting for his fiction, yet he notes that "the novel is a work of imagination." Having gained insight into the important role imagination plays in filling the space that memory cannot provide, it can be assumed that the imagination Bohjalian uses is the only possible gateway to reconnect with the life and the stories that his grandparents brought to their graves. As an author of popular culture, Bohjalian uses fiction to reconnect with the past which is a mode less personal than poetry and memoir, both utilized by Balakian because of his immediate attachment to his grandmother's trauma. Detachment becomes a key element in Bohjalian's writing, for only through the creation of fiction can he establish a bond with the Armenian genocide. Ernst Van Alphen views Hirsch's Postmemory from a different perspective, arguing that instead of focusing on the intergenerational continuity in terms of trauma, what perhaps must be stressed is the "disconnection [in children-survivor relationships] not in an emotional, personal sense but in terms of intelligibility." He further notes that the leading drive of the need to connect is itself based on the disconnectedness and the inability of grasping the past.⁴⁰ In Bohjalian's case, the Armenian genocide was never a topic of discussion in his household and it was rarely alluded to in his grandparents' house. However, there was an aura of mystery related to a hidden Armenian past that overtook Bohjalian his entire life. This unknown triggered Bohjalian to put into words a historical reality that, as he terms it, "you know next to nothing about" (*Sandcastle* 6). On the cover

page of his novel, it is written that “this book is a work of fiction. Names, characters, businesses, organizations, places, events, and incidents either are the product of the author’s imagination or are used fictitiously. Any resemblance to actual persons, living or dead events, or locales is entirely coincidental.” Upon delving into the novel, one finds more than a mere coincidental resemblance between the narrator, Laura Petrosian, and Chris Bohjalian. In fact, in an interview with Tom Vartabedian,⁴¹ Bohjalian admits that Laura represents a fictional version of himself and that her grandparents’ house is a replica of his grandparents’ house. Furthermore, Laura is a novelist who attempts to unravel the history of her grandparents in the same way that Bohjalian, through his historical research and fictitious literary work, attempts to understand the faded truth. Laura, like Bohjalian, notes that she had attempted to put into words the trauma of her Armenian ancestors in the past, yet had failed to create a successful product since “it was too cold, too distant” (6) which is actually what Bohjalian had experienced prior to writing this novel, for he has previously written fifteen other novels that do not deal with his Armenian past. In the presentation Bohjalian gave about his novel upon his visit to Beirut, he accentuated the role his grandparents’ “exotic” home has played in his own memory. Thus, at least an immediate link can be made between the introductory pages in the novel and Bohjalian’s own childhood, for the “aura of sadness, secrets, and wistfulness,” the “oriental” setting of the home, and the Armenian “cooked lamb and meat” were all a very real part of Bohjalian’s own life (4-5). Hence, it can be concluded that a real connection, one etched in his personal memory, is what Bohjalian uses as a gateway into the Armenian world of his grandparents. What then is the significance of highlighting this commonality? Why would a novelist who shares the past of the character he creates make the conscious choice of establishing a clear detachment between himself and the narrator that, to some extent, echoes him? Unlike Balakian who vividly displays his biographical links to his literary work, Bohjalian chooses to do the exact opposite. The lack of insight into his grandparents’ past does not allow him to make a personal appearance in the novel, for with fictitious characters he is allowed to create a complete plot that in reality can never be possibly achieved in his own life. Although his grandparents were survivors of the Armenian genocide, the only stories he came to know about them was through his father, years after they had passed away through bits and pieces of information and photography which was surely not enough to retrace and rebuild a complete family history. On the other hand, by creating Laura, Bohjalian is allowed to voice his own struggle and opinion through her, allowing his imaginative investment to fill in all the gaps that he strives to unravel. Furthermore, the character he chooses to “represent” him

in the novel is a female which ascertains further detachment and hence more insight.

In his article about the cathartic role narratives play in dealing with the pain of traumatic events, Kearney discusses the Armenian genocide, among other genocides, and notes that “in witnessing to past pain, narratives imitate the life of suffering and action in such a way as to refigure events absent, unbearable and otherwise forgotten”.⁴² In this novel, Laura is given the opportunity, through a photograph, to trace her grandparents’ history, and in the plot of that history, the readers explore life in the Syrian desert in 1915 during the time of deportation and genocide; furthermore, they witness the barbaric treatment of the Armenians and the trauma Armenian men, women, and children experienced. By being engaged in this plot, the readers experience “a certain cathartic release from deep [ancestral] trauma in having their histories (personal or communal) recounted and acknowledged” (53). In his presentation, Bohjalian noted the communal response the novel has received from non-Armenians who knew “next to nothing” about the first genocide of the 20th century; he also noted how it awakened the need among Armenian Americans to reconnect with their distant past and attempt to understand the trauma of their ancestors. “The act of testimony involves both an affective empathy with the victims and a cognitive knowledge of the event which actually occurred” (Kearney 65) and that is what Bohjalian’s novel seems to accomplish. Moreover, this also explains his use of popular culture as means to reach a larger audience.

Perhaps the most haunting image in the novel is that of Hatoun, an eight year old girl who is first introduced by her guardian, Nevart, a genocide survivor, as being “unkillable” (17). Having witnessed the death of her mother and sister, Hatoun is too traumatized to have conversations and cannot really understand the point behind discourse since she had witnessed the useless echoes of pleas that remained unanswered. What perhaps captures her traumatized state of mind most is the way she handles a doll that she is given in order to play with. Hatoun tears the china head from the doll’s body and carries the head with her since the world she has emerged from was filled with decapitation and execution (110). Furthermore, the reason Hatoun prefers silence is because she knows that if she does start talking she will not be able to stop sobbing (172); thus, silence becomes her way of holding back. This recounting of traumatic experience through a fictitious character and plot accomplishes a type of release and gives “a future to the past” (51); furthermore, Kearney notes how various modes of Holocaust narrative testimonies: “cinematic, theatrical, literary, documentary,” engage future generations to recall the events of the Holocaust and reconnect with that part of history as if they were experiencing it for themselves. He notes that these narratives cannot

fully recapture the horror, yet allow remembrance and commemoration (64). *The Sandcastle Girls* seems to convey the same effect, for by understanding the pain of the past, the actual event becomes a more immediate experience.

The novel shifts between 1915 Syria and 2012 New York capturing how the past and present become simultaneous realities because of the collective symbol of Armenian genocide that constantly appears in the present. There are no clear distributions between the past and the present, for they seem to overlap within sections. In the end Laura accomplishes what Bohjalian can only accomplish through his fictitious narrative. Indeed, “narrative catharsis [becomes] a way of making absent things present in a unique balancing of compassion and dispassion, of identification and contemplation, of particular emotion and universal understanding. It is a task which, if finely and delicately achieved, may proffer some measure of healing” (Kearney 66).

B. Fourth Generation Armenian American Literature

It is interesting to note whether the cathartic function of narrativizing the trauma of the Armenian past can go further and delve into fourth generation Armenian American literature. If so, that might open a gateway to yet another mode of memory that transcends immediate memory and Postmemory, perhaps touching upon a phase of post Postmemory where the fourth generation descendants of Armenian genocide survivors voice their psychological reception of the genocide, continuing the demand for justice and vigorously fighting for the Armenian cause. In such cases, it is interesting to trace what narrative strategies this literature would employ in order to discuss the gap in time and experience; would the trauma of almost a century withstand the passage of time and leave its imprint in later generations? Garin Hovannisian is one example of a fourth generation Armenian American writer who has published a memoir, *Family of Shadows: A Century of Murder, Memory, and the Armenian American Dream*, which reflects upon the history of Armenia, its witnessing and reception through three generations of the Hovannisian family. Hovannisian has noted that writing the book “wasn't a matter of choice – but a matter of courage”.⁴³ This statement shows the inherent presence of the need for expressing the Armenian traumatic past irrespective of generational gap. Indeed, the denial of the genocide continues to trigger a trans-generational reaction to the atrocities of the Armenian past. It remains yet to be explored how the literature will continue to deal with this collective symbol as it becomes a further memory. Furthermore, if the genocide ceases to be denied in the near future, it would be interesting to trace the changes that Armenian-American literature will witness in the

future, and how it will compare to the literature of the previous generations.

ENDNOTES

- ¹ Armen Kalfayan, "Armenian Literature, Past and Present," *Books Abroad* 9 (1935, *Jstor*. Web. 9 Aug. 2010, p. 12.
- ² Peter Balakian, *Black Dog of Fate: A Memoir*, New York, Basic Books, 1997, p. 244.
- ³ Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York, Harper Collins, 2003, p. 237.
- ⁴ Khatchig Tololyan, "Armenian-American Literature," *New Immigrant Literatures in the United States: A Sourcebook to Our Multicultural Literary Heritage*, ed. Alpana Knippling, Westport, Connecticut, Greenwood Press, 1996, p. 19.
- ⁵ David Kherdian, "Introduction," *Forgotten Bread: First-Generation Armenian American Writers*, ed. David Kherdian, Berkeley, Heyday Books, 2007. Print
- ⁶ Lorne Shirinian, *Armenian-North American Literature: A Critical Introduction: Genocide, Diaspora, and Symbols*, New York: The Edwin Mellen Press, 1990, p. 49.
- ⁷ Margaret Bedrosian, *The Magical Pine Ring: Culture and the Imagination in Armenian/American Literature*, Detroit, Wayne State UP, 1991, p. 191.
- ⁸ Mary Margaret Hoogasian, "Genocide Past and Present: A Comparison of Three Armenian-American Writers – Saroyan, M. J. Arlen and Balakian," MA study, American University of Beirut, 2000.
- ⁹ Chris Bohjalian, *The Sandcastle Girls*, New York, Doubleday, 2012. Print.
- ¹⁰ Cathy Caruth, "Unclaimed Experience: Trauma and the Possibility of History," *Yale French Studies*, 79(1991), p. 61. *Jstor*. Web. 15 Aug. 2012.
- ¹¹ David Stephen Calonne, "William Saroyan and the Armenian Genocide." *Journal of the Society for Armenian Studies*, 7 (1994), p. 100. *Literature Resource Center*. Web. 20 Nov. 2010.
- ¹² Donald E. Miller and Lorna Touryan Miller, "Armenian Survivors: A Typological Analysis of Victim Response," *The Oral History Review* 10 (1982), p. 49. *Jstor*. Web. 19 Nov. 2010.
- ¹³ Qtd. in Matthew A. Jendian, *From: Becoming American, Remaining Ethnic: The Case of Armenian-Americans in Central California*, New York, Scholarly Publishing, 2008, p. 1.
- ¹⁴ John Durham Peters, "Nomadism, Diaspora, Exile: The Stakes of Mobility within the Western Canon," *Home, Exile, Homeland: Film, Media, and the Politics of Place*, ed. Hamid Naficy, London, Routledge, 1998, p. 19.
- ¹⁵ William Saroyan, *Inhale & Exhale*, New York, Random House, 1936, p. 437.
- ¹⁶ William Saroyan, *My Name is Aram*, New York, Dell, 1974, p. 54.
- ¹⁷ Trihn T. Minh-ha, "Other Than Myself/My Other Self," *Travelers' Tales: Narratives of Home and Displacement*, ed. George Robertson et al, New York, Routledge, 1994, p. 13.
- ¹⁸ William Saroyan, *The Daring Young Man on a Flying Trapeze*, New York, Bantam, 1961, p. 32.
- ¹⁹ Peter Balakian, Personal Interview, 14 Nov. 2012.
- ²⁰ *The Hakawati* is the Arabic word for the teller of tales.
- ²¹ Marianne Hirsch, "Past Lives: Postmemories in Exile," *Poetics Today* 17(1996), p. 662. *Jstor*. Web. 4 Nov. 2010.
- ²² Marianne Hirsch, "The Generation of Postmemory," *Poetics Today* 29.1(2008), pp. 106-107. *Jstor*. Web. 4 Nov. 2010.

-
- ²³ Walter Kalaidjian, *The Edge of Modernism: American Poetry and the Traumatic Past*, Baltimore, John Hopkins UP, 2006, pp. 30-31.
- ²⁴ Maggie Ann Bowers, *Magic(al) Realism*, New York, Routledge, 2004, p. 3.
- ²⁵ Lois Zamora and Wendy Faris, "Introduction", *Magical Realism: Theory, History, Community*, ed. Lois Zamora and Wendy Faris, Durham and London, Duke University Press, 1995, p. 6.
- ²⁶ *Sad Days of Light* (New York: The Sheep Meadow Press, 1951), contains a collection of poems that portray the Turkish massacre of Armenians in 1915 and explore the experiences of the author's grandmother, a survivor of the attack.
- ²⁷ Rebeka Presson Mosby, "The Voice of History: An Interview with Peter Balakian," *New Letters* 67.1 (2001), p. 53. Web.
- ²⁸ Qtd. in Claude Fischler, "Food, Self and Identity," *Social Science Information* 27:2 (1988): 275-292.
- ²⁹ Roland Barthes, "Toward a Psychosociology of Contemporary Food Consumption," *Food and Culture: A Reader*, ed. Carole Counihan and Penny Van Esteri, New York, Routledge, 1997, p. 26.
- ³⁰ Claude Levi-Strauss, "The Culinary Triangle," *Food and Culture*, p. 29.
- ³¹ William Delassio, "Food Preparation, Food Consumption, and the Process of Identity Formation in Peter Balakian's Memoir *Black Dog of Fate*," *Studies in the Humanities* 34.1 (2007), p. 105. *General OneFile*. Web. 19 Sep. 2012.
- ³² Dori Laub, "Truth and Testimony: The Process and the Struggle," *Trauma: Explorations in Memory*, ed. Cathy Caruth, Maryland, The Johns Hopkins University Press, 1995, p. 69.
- ³³ Cathy Caruth, *Trauma: Explorations in Memory*, p. 151.
- ³⁴ *Dyer's Thistle*, Pittsburgh, Carnegie Mellon University Press, 1996, a collection of poetry that unfolds discoveries of myth and history.
- ³⁵ Peter Balakian, "Falling Into a Rug: Some Notes on Imagination and the Artifact," *Introspections: American Poets on One of their Own Poems*, ed. Pack and Parini, Middlebury, University of New England Press, 1997.
- ³⁶ Edward W. Said, "The Mind of Winter: Reflections on Life in Exile," *Harper's Magazine* 269 (1984), p. 49.
- ³⁷ Peter Balakian, *Reply From Wilderness Island*, New York, The Sheep Meadow Press, 1988.
- ³⁸ Peter Balakian, *Ziggurat*, Chicago, The University of Chicago Press, 2010.
- ³⁹ Sharon Leiter, *Critical Companion to Emily Dickinson: A Literary Reference to Her Life and Work*, New York, Infobase Publishing, 2007, p. 68-69. Web.
- ⁴⁰ Ernst Van Alphen, "Second-Generation Testimony, Transmission of Trauma, and Postmemory," *Poetics Today* 27:2(2006), p. 488. *Academic Search Elite*. Web. 26 Jan. 2011.
- ⁴¹ Tom Vartabedian, "'We Are Still the Mountain': An Interview with Chris Bohjalian," *The Armenian Weekly* (2012). Web.
- ⁴² Richard Kearney, "Narrating Pain: The Power of Catharsis," *Paragraph* 30.1 (2007), p. 66.
- ⁴³ Qtd. in Siranush Gevorgyan, "From the Shadows: Fourth Generation Hovannisian Tells Famous Family History," *Armenian Now*. 17 Sept. 2010. Web.

ՅՈՒՇԸ, ՎԵՐ-ՅՈՒՇԸ ԵՒ ՅԵՏ-ՅՈՒՇԸ.
ՍԻՋ-ՍԵՐՈՒՆԴԱՅԻՆ ԹՐՈՄԱՅԻՆ ՀԵՏՔԵՐԸ
ՈՒԻԼԻԸՄ ՍԱՐՈՅԵԱՆԻ, ՓԻԹԸՐ ՊԱԼԱԳԵԱՆԻ ԵՒ ՔՐԻՍ ՊՈՃԱԼԵԱՆԻ
ԳՐԱԿԱՆ ԵՐԿԵՐՈՒՆ ՄԷՋ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԱՆԻԹԱ ՄՈՒՉՈՅԵԱՆ
anitamoutchoyan@gmail.com

Ուսումնասիրությունը լուսարձակի տակ կ'առնէ Հայոց Յեղասպանութեան ընկալումը՝ ամերիկահայ առաջին եւ երրորդ սերունդի հեղինակներու գրական ստեղծագործութիւններուն մէջ:

Հեղինակը նախ կ'ընդգծէ Ուիլիըմ Սարոյեանի (1908-1981) հակադարձութիւնը Յեղասպանութեան հանդէպ: Ժամանակի առումով մօտ ըլլաով Յեղասպանութեան դէպքերուն, ինչպէս նաեւ գլխաւորաբար կ'լանուած ըլլալով սփիւռքացումի եւ ձուլումի երեւոյթներով, Սարոյեան անկարող եղած է ամբողջութեամբ ըմբռնելու Յեղասպանութեան պատճառած հոգեխցը:

Ուսումնասիրությունը ապա կը սերտէ երրորդ սերունդի հեղինակ Փիթըր Պալագեանի (ծն. 1951) գրական երկերը, շեշտելու համար Հայոց Յեղասպանութեան միջ-սերունդային ընկալման տարբերութիւնները: Հիմնուելով Մարիան Հիրշի վերլուծի տեսութեան վրայ, աշխատութիւնը կը խորանայ Պալագեանի բանաստեղծութիւններուն վերլուծութեան մէջ, օգտագործելով գիտական տեսութիւններ, որոնք գլխաւորաբար կը կիրարկուին Ողջակիզումի եւ այլ ազգերու Յեղասպանութեան գրականութեանց սերտողութեան համար: Կախարդական իրապաշտութեան տարրերու, ճաշի պատկերումներու, տարանջատումի, հոգեխցի, երեւակայութեան, եւ արքայի ենթաշերտեր յայտնաբերելով Պալագեանի բանաստեղծութեան մէջ, սոյն ուսումնասիրությունը կը միտի վերհանել թէ ինչպէս Յեղասպանութեան վերլուծի գիտակցականութիւնը վերականգնուած է անոր երկերուն մէջ:

Ուսումնասիրությունը նաեւ կ'օղակէ Պալագեանի սոյն անդրպատմական (Յեղասպանութեան վերլուծի) հոգեխցը անոր անմիջական հոգեխցին՝ Սեպտեմբեր 11ի ողբերգութեան:

Վերլուծությունը քայլ մը եւս յառաջանալով կ'անցնի վերլուծի ոլորտը եւ լոյս կը սփռէ պատմողական արձակի ունեցած լիցքաթափային դերին վրայ՝ Քրիս Պոեհալեանի (ծն. 1962) վէպին ընդմէջէն:

Հոսկ, ուսումնասիրությունը ճամփայ կը հարթէ ամերիկահայ չորրորդ սերունդի գրականակութեան մէջ Յեղասպանութեան հոգեխցին ընկալման վերլուծութեան ու կը հարցադրէ թէ արդե՞ս ք այնտեղ անդրյուշը արդէն սկսած է դրսեւորուիլ:

ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՆԻՒԹԻ
ԱՐԾԱՐԾՈՒՄԸ
ՍՓԻՒՌՔԱՀԱՅ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԱՐՄԷՆ ԻԻՐՆԵՇԼԵԱՆ
urneshlian@yahoo.com

Յաճախ արծարծուած նիւթ է, թէ սփիւոքահայ գրականութիւնը չկրցաւ ստեղծել եղեոնապատումի գեղարուեստական իրաւամբողջական արտացոլումը՝ այն մակարդակով որ Յեղասպանութիւնը է Սփիւոքին համար իբրեւ գոյութեան հիմնական նախադրեալ:

Յակոբ Օշական, խօսելով Արամ Անտոնեանի *Մեծ Ոճիրքին* մասին, կը թուէ այն պատճառները որոնք պիտի դուարացնէին այդ գիրքին գրականութեան վերածումը. *«Մէկ կողմէն անոր անհաւոր ընդարձակութիւնը, բեմին տարադէպ զանազանութիւնները, դերակատարներուն անըմբռնելի տեսակէ մը ընտրուած մարդերէ բաղկանալը, հեղինակին (գիրքը կառուցանող) միջոցներու անբաւականութիւնը ու ոճիրին յաջորդ այլապէս հրատապ հարցերը»*¹: Կը կարծենք որ Օշականի դատումները կարելի է տարածել նաեւ միւս գրողներու փորձերուն վրայ: Այդուհանդերձ, հայ գրականութեան է՝ գեղարուեստական արձակը, է՝ չափածոն է՝ թատրերգութիւնը 1920ականներէն ի վեր կը շարունակեն անդրադառնալ Եղեոնի թեմային, որովհետեւ անիկա ամենէն հայկական նիւթերէն մէկը ըլլալով հանդերձ, ամենէն համամարդկայինն է: Ըստ Վահէ Օշականի, Յեղասպանութիւնը կը շարունակուի, որովհետեւ ոչինչ ներուած ու մոռցուած է. այնքան ժամանակ, որ Յեղասպանութիւնը չէ ընդունուած եւ հատուցում չէ կատարուած, անիկա պիտի շարունակէ գոյութիւն ունենալ, արգելակելով այդ նիւթին գեղարուեստական մատուցումը²:

Յամենայնդէպս, իւրաքանչիւր սերունդ, ժամանակի ու միջավայրի թելադրանքով կը շարունակէ իւրայատուկ մօտեցում ցուցաբերել Մեծ Ոճիրին Յեղասպանութեան, տարբեր մանրամասնութիւններուն ու երեսակներուն հանդէպ, այդպիսով այդ նիւթին հաղորդելով երկար կեանք: *«Ըստ երեւոյթին, Սփիւոքի*

մէջ անկարելի է փախուստ տալ Յեղասպանութենէն»³ իրաւամբ կը նշէ Լոռն Շիրինեան, իսկ Վահէ Օշական կը գրէ. «Առումով մը, 1915էն ետք գրուած ամբողջ գրականութիւնը որոշ առնչութիւն մը ունի Յեղասպանութեան հետ: ...Վերջիվերջոյ, Յեղասպանութեան ահաւոր փաստը, պատմուածքին մէջ ներկայ ըլլայ, թէ բացակայ, միակ գլխաւոր նիւթն է, որուն այսպէս թէ այնպէս կը վերաբերին բոլոր մնացեալները»⁴:

Այսօր, սփիւռքածին երրորդ-չորրորդ սերունդներու նոյնիսկ ոչ-հայախօս ներկայացուցիչները իրենց մէջ կը կրեն Եղեռնի «չսպիացող վերքը»: Ասոր վառ ապացոյցը Եղեռնին նուիրուած ոչ-հայագիր գրականութեան գոյութիւնն ու աճն է, որ վիպագրութեան, բանաստեղծութեան ու նոյնիսկ թատերագրութեան մարզին մէջ արտադրած է ու կ'արտադրէ ոչ-արհամարհելի թիւով գեղարուեստական գործեր⁵: Այդուհանդերձ, սփիւռքահայ գրականութեան ա՛յդ նիւթը գեղարուեստական որակի եւ գործերու քանակի առումով կը մնայ թերի:

Սոյն աշխատասիրութեան համար քննութեան ենթարկեցինք շուրջ 20 հայերէն թատերգութիւններ: Ընտրութիւնը չկատարուեցաւ յատուկ սկզբունքով մը: Այստեղ ընդգրկուած են ե՛ւ սիրողական ե՛ւ վաստակաւոր թատերագիրներու գործեր: Նպատակն է ցոյց տալ Եղեռնի նիւթին անդրադառնալու «գայթակղութիւնը», պահանջը, դժուարութիւնները եւ ընդհանրութիւնները:

Ա. ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՅԱՏԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1.- Եղեռնի Յաճախանքը

Հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնը իր աղետալի չափերով ահաւորագոյն փորձառութիւն մըն էր՝ «Որեւէ երեւակայութիւնէ վեր իրադարձութիւններով»⁶: Եթէ գրեթէ դար մը ետք, անիկա, մանաւանդ իր մանրամասնութիւններով, կը շարունակէ սահմոկեցնել հեղինակներն ու ընթերցողները, ապա պէտք է ունենալ լայն երեւակայութիւն, պատկերացնելու՝ վիճակը ականատեսներուն կամ ժամանակակիցներուն, որոնք կենդանի նահատակներ մնացին, անրնդմէջ գտնուելով Ադէտին մղձաւանջին տակ: Լեւոն Չորմիսեանի *Եղեռնը* թատերագրութեան հերոսը՝ Ղեւոնդ, վերադառնալով հայրենի գիւղ, կ'ապրի խելագարեցնող պահեր. վերապրողին կեանքը մղձաւանջային է.

«Բն է... իրական աշխարհն ալ... ուրուականներով բնակուած եւ մղձաւանջով լեցուն»⁷: Բոլոր գրողներն ալ ունէին Ղեւոնդի ապրումը, այդուհանդերձ պէտք էր գրել: Դժուար է պատմել անպատմելին, սակայն գրականութիւնը, արուեստը ընդհանրապէս, իւրայատուկ խոստովանութիւն են նաեւ, աւելին՝ զայրոյթի, անգորութեան եւ այլ հոգեւկիչ զգացումներէ լիցքաթափում: Սեդրաք Շահէն, *Տանջուածները* թատրերգութեան «Երկու խօսք»ին մէջ, խօսելով՝ չկարենալ գրելու երեւոյթին մասին, կը վկայէ. «Բմ միտքը [հայու տառապանքի կսկծեցուցիչ պատկերին] այդքան ծանրութեան չդիմացաւ, այլ հալեցաւ...»⁸: Սփիւռքահայ հեղինակները, որքան ալ գիտակցին, թէ Եղեռնի մասին գեղարուեստական գրականութիւն ստեղծելը՝ մանաւանդ թատրերգութեան պէս դժուար սեռ մը մշակելը վեր է իրենց կարողութենէն⁹, այդուհանդերձ արտայայտուելու, պարպուելու, ահագնագոյնը մոռացումէ փրկելու մտասուեռումը կը հալածէ զիրենք. ինչ փոյթ, թէ իրենց կը պակսի կարողութիւնը, հմտութիւնը թատերական սեռը մշակելու. հոս արդէն գեղարուեստական պահանջներն ու խնդիրները կը դառնան երկրորդական. կարելորդ խօսիլ-պատմելն է, ի լուր աշխարհին յայտարարելը՝ հայոց կրած անօրինակ տառապանքներուն մասին: Աւելին. այս առնչութեամբ, Երեմիա Ս. Քէհեայեան, հարկ կը սեպէ ընդմիջել իր կերպարներուն խօսքը, թատրերգութեան սեռին խորթ հեղինակային ծանօթագրութեամբ մը մատնանշելով նման գործերու կարելորդութիւնը. «...Այն պատկերները տեսնել թող չսոսկացնէ մեզ. այլ իբրեւ անշէջ կայծեր թող գրգռէ մեր վրէժի ու ատելութեան բոցը մեր ազատութեան պայքարը կարենալ շարունակելու համար»¹⁰...:

2.- Վաւերականութեան Անխուսափելիութիւնը

Եղեռնի թատրերգութիւններուն երկրորդ առանձնայատկութիւնը մասնակի վաւերականութիւնն է: Հեղինակներէն ոմանք կա՛մ ականատեսներ էին¹¹, կա՛մ ժամանակակիցներ, որոնք Ա. դէմքով տեսած-լսած էին մանրամասնութիւնները Ադէտին. հետեւաբար եղերական դէպքերը այնքան ծանր նստուածք թողուցած էին իրենց էութեան խորքը, որ անհնար էր ձեռքազատիլ անոնցմէ: Ապա կար նաեւ ոճական խնդիր մը. իրական դէպքերը այնքա՛ն էին խօսուն,

իւրաքանչիւր դժբախտութիւն իր եզակիութեան մէջ այնքան էր ընդհանրական, որ հարկ չկար դիմելու հեղինակային երեւակայութեան, ներկայացնելու համար Եղեռնի արհաւիրքները: Կար նաեւ կատարուածը աշխարհին ծանօթացնելու, հայոց կրած տառապանքները մոռացութեան չմատնելու անդիմադրելի մղում մը, որ անուղղակիօրէն կը ստիպէր գրողները դիմելու իրականութեան, կերպարները յականէ յանուանէ ընտրելու իրական անձնաւորութիւններէ, ինչպէս ըրած է Վահան Արսէնեան *Հաճընի Անկումը Կամ Յեղին Յարութիւնը* թատերգութեան մէջ¹²: Ալլաի բարացուցական է Ս. Շահէնի պարագան. *Զէյթուն* թատերգութիւնը գրելու համար հեղինակը դիմած է Զէյթունի 1895-96ի ապստամբութեան ղեկավար Աղասիին, որ հայթայթած է կարեւոր մանրամասնութիւններ¹³, որուն հետեւանքով բաւականին հանգամանալից տրուած են ինքնապաշտպանութեան անցուղարձերը: Նիւթով վաւերականութեան կը մատչին նաեւ Հրանդ Մարգարեանի *Երբ Արեւը Կը Լռէ*¹⁴, Մանուէլ Աղամեանի *Մեծ Եղեռն*¹⁵ եւ Հրանդ Հրահանի *Յաւերժ Անմահներ*¹⁶ թատերգութիւնները, որոնք կ'անդրադառնան հայ մտաւորականներու ձերբակալութեան, արտօրին ու սպանութեան նիւթին, յատկապէս կեդրոնական կերպար ունենալով Կոմիտաս Վարդապետն ու Ռուբէն Սեւակը¹⁷: Մարգարեան յաջողութեամբ ներգրաւած է թատերական խորհրդապաշտական լուծումներ (գանկեր, Ռ. Սեւակի «Զարդին Խենթը» բանաստեղծութեան խորհրդապատկերը, մութի ու լուծեան մէջ մի առ մի բարձրացող խաչեր են.):

Վաւերականութեան նպաստող ազդակներ են նաեւ լեզուի անհատականացման ձգտող փորձերը. Ս. Շահէնի քղեցի հերոսը կը խօսի իր բարբառով՝ *«Ըս քամպախ էրկրի ջուրնըլ ըսանկա, ձագո՛ւկ, տիրուն քոռը լցուի»*¹⁸, Արսէնեանի տարեց կամ անուս հերոսները կը խօսին Հաճնոյ բարբառով՝ *«իյկընուցո բանլիքնին աս մայդուն քեփն է. էտուէլ իթահոտ էիք թիւմդ ա, հա մնացէք բայեւ»*¹⁹, անդին ուրիշ հեղինակներ կը յաջողին գծել գիւղացիի կամ պարզ մարդու յաջողած կերպարը անոնց ժողովրդական դարձուածքներով լեցուն խօսքին ընդմէջէն, օրինակ Արամ Երեցեան՝ *«Խոյը եթէ եղջիւր չունենար, մաքին անոր պիտի չինազանդէր»*²⁰, Անուշաւան Ֆրանկիւլեան՝ *«Տաճիկ մը սպաննեմ, աչքս պաց չերթամ ըսկից»*²¹ են.:

3.- Խօսքին Ուժը

Դժբախտաբար, բացի լաւագոյն թատերագիրներու հատուկէնս գործերէն, շատերու թատերագրական ոճն ու լեզուն կը մնան խոցելի: Այդպիսին է յատկապէս Արսէնեանի *Հաճընի Անկումը...*, որ ունի բռնագրօսիկ թատերական կառոյց եւ բարձր հռետորական ոճ՝ խառնուած բարբառային շերտերով, այնքան որ բառացիօրէն անկարելի կը դառնայ ընթերցումը: Հռետորութենէ ու գաղափարներու տողանցքէ կը տառապի նաեւ Քէհեայեանի *Գոյութեան Պայքարը*, որ հակառակ սիրային ու արկածային տեսարաններ ներմուծելու ջանքին, կը մնայ ասպարէզ՝ գաղափարային կոչերու, որոնք կերպարները կը վերածեն հեղինակային խօսափողի: Նոյն կացութիւնն է Սուրէն Պարթեւեանի պարագային, որուն հերոսներէն մէկը կ'արտայայտէ այսպիսի միտքեր՝ «[Ա. Համաշխարհային Պատերազմին մասին] այն գարհուրելի համարագումը՝ որուն վարկածին առջեւ քաղաքակիրթ խղճմտանքը պակուցմամբ կ'ընկրկէր»²² եւն.: Եթէ տուեալ ոճական «առանձնայատկութիւնները» ըստ ումանց որոշ չափով ընդունելի համարուին ընթերցանութեան համար սահմանուած գործերու մէջ, ապա բեմին վրան անոնք աւերներ կրնան գործել, որովհետեւ բեմական լեզուն, որ արդէն կը տարբերի վիպական կամ բանաստեղծութեան լեզուէն, ալ ուր մնաց ներկայացուի բարբառախառն կամ ճոռոմաբան ոճով մը, որ կ'արգելակէ բեմ-հանդիսատես հաղորդակցութիւնը:

3. Օշականի *Երկինքի Ճամբովը*²³ նոյնպէս ունի իւրայատուկ ոճ: 3. Օշականի յատկապէս վիպական եւ գրավերլուծական ստեղծագործութիւնները տեղ-տեղ կը տառապին ոճի խճողուածութեամբ ու բարդութեամբ: Այդ առումով, անոր թատերախաղերը (ո՛չ՝ քնարախաղերը) գրուած են համեմատաբար պարզ լեզուով մը, զոր իրաւամբ ոչ-գրքային, բայց՝ հեռու առօրեայի տափակութենէն, կը համարէ Էլօ Սարաճեան²⁴: Թէեւ երբեմն 3. Օշական ալ կ'իյնայ ոչ-բնական հռետորականութեան մէջ, օրինակ, հայազգի, բայց թուրքի կին հերոսուհին՝ Գանար, ամուսնոյն՝ Խալիլ պէյի, հետ վէճի մը ընթացքին, համարեա հայրենասիրական ճառ կ'արտասանէ²⁵: Գրիգոր Պըլտեան *Երկինքի Ճամբովի* լեզուն բաղդատելով նոյն հեղինակին *Աքլորամարտը*, *Նոր Պսակ* եւ *Կնքահայրը* թատերախաղերու լեզուին՝ կու գայ այն եզրակացութեան, որ

անոր լեզուն կը մնայ «*Հեղինակային խօսք*»ի սահմաններուն մէջ», այն պարզ պատճառով, որ «*չի լծորդուիր հասարակութեան մը հետ*»²⁶: Լեւոն Շանթ չի հաւատար գործողութիւնը փոխարինող բառին. ան կորսուած, չիրացուող ու չընկալուող կը համարէ այն կտորները, «*Ուր բառը մնացած է միայնակ, դարձած է միակ արտայայտիչ միջոցը հոգիին ու մտածումին*»²⁷: Իսկ Յ. Օշական մեծ համարում ունի թատերական երկխօսութեան վրայ. այս առումով ան գնահատելի կը գտնէ Թլկատինցիի թատրերգութիւնը²⁸. երկխօսութիւնը կը տանի նկարագիրերու, կեանքի ճանաչողութեան, ուրկէ կը բխի թատրոնին նախանիւթը եւ կը վերածուի գործողութեան, որ «*ամբողջ թատրոնն է*»²⁹: Հաւատալով որ «*թատերական գործողութիւն մը առաջնորդելու մէջ մեր տկարութիւնը կը կործանէ մեր բոլոր շնորհները*», Յ. Օշական կը զանազանէ այն թատերախաղերը, որոնք գործողութիւնը փոխադրած են «*հոգեկան մակարդակին... այսինքն բառերը պարտաւոր են թէ՛ [գործողութեան] պակասը, թէ՛ ասոր արտայայտութիւնը ըլլալ*»³⁰:

Խօսքի ուժին հանդէպ Յ. Օշականի մեծ համարումէն մեկնելով կը հիմնաւորուի *Երկինքի Ճամբով*ի Գանարին հռետորականութիւնը, կամ հայ հոգեւորականներուն՝ հաւատքով նահատակուելու, թէ ուրացումով փրկուելու տարակարծութիւնները, բոլորն ալ արտայայտուած խօսքի միջոցով: *Երկինքի Ճամբով*ը զուտ հոգեբանական թատրերգութիւն մը չէ, սակայն, ինչպէս աւելի ուշ ալ պիտի տեսնենք - եւ ոչ միայն Յ. Օշականի պարագային - բռնի կամ վախէն ուրացած, թուրքի կին ու թուրք զաւակի մայր եղած հայուհիներու տասնեակ մը կերպարներ կան, որոնց տառապանքը աւելի հոգեկան է քան ֆիզիքական. նոյնն է պարագան այն հայերուն, որոնք կը գտնուին ֆիզիքական կամ հոգեկան մահուան երկընտրանքին դիմաց: Բառն է որ պիտի յաջողի կամ ձախողի արտայայտել հոգեկան այդ տուայտանքը, տառապանքը որ կ'ապրին անոնք, որոնք Եղեռնը ներկայացնող սփիւռքահայ թատրերգութիւններուն ամենէն յատկանշական եւ յաջող կերպարները պիտի կազմեն (այս մասին՝ աւելի ուշ):

4. - Գաղափարական-Քաղաքական Կողմնորոշումներ

Հոետորականութեան նպաստող ազդակ է նաեւ հեղինակներուն արտագեղարուեստական նպատակադրումները: Ցեղասպանութիւնը զուտ հակամարդկային ոճիր մը ըլլալէ աւելի, քաղաքական երեւոյթ մըն է, եւ ինքնաբերաբար պիտի արժանանար նաեւ քաղաքական գնահատանքի ու ծնունդ տար ազգային-գաղափարախօսական լոզունգներու, մեկնաբանութիւններու եւ զգար կարիքը համապատասխան բառապաշարի օգտագործումին: Հրապարակագրութեան մէջ սա միանգամայն բնական է, սակայն երբ հարցը կը վերաբերի գեղարուեստական գրականութեան՝ կը դժուարանայ միանշանակ դրական գնահատել ընդգծուած քաղաքական-գաղափարական ենթիմաստի առկայութիւնը, նոյնիսկ Եղեռնի գրականութեան մէջ: Անշուշտ կարելի է հասկացողութիւն ցուցաբերել հեղինակներուն հանդէպ, միշտ ի մտի ունենալ անոնց եւ գրական ունակութիւնները, եւ գրիչ ձեռք առնելու նպատակները, որոնք միշտ չէ որ կը հետապնդէին գեղարուեստական նպատակներ, ընդհակառակը՝ ունէին գաղափարական ներքին յանձնառութիւն:

Քննութեան առնուած 20 թատերախաղերուն գրեթէ կէսին մէջ առկայ են սա կամ նա չափով գաղափարական-քաղաքական կողմնորոշումներ, որոնք կը թուցնեն թատրերգութեան բնականոն զարգացումը եւ կը տկարացնեն անոր գեղարուեստական արժէքը:

Եղեռնապատումին լուսաւոր ու լուսատու աւարտ մը հաղորդելու համար, Ս. Շահէն եւ Քէհեայեան կ'անդրադառնան Հայաստանի վերածաղկումին՝ *«Արեան շիթերէն բողբոջներ փթթած են նորէն զարդարելու հողը»*³¹ կամ *«[Պայքարը] ասկէ վերջ դրօշակի պահպանման համար պիտի լինի»*³². ցաւէն ետք վերապրելու, յոյսի եւ տոկալու ուժի առհաւատչեան է Սփիւռքի երկունքը՝ *«Ազատ Հայաստան հաստատեր, դրօշակի տիրացեր եւ բանակներ կազմած ենք, որուն մէկ կենդանի օրինակը հոս ներսն է իր դպրոցովը, եկեղեցիովը, թատրոնովը ու լսարանովը»*³³ եւն.: Ցեղասպանութեան քաղաքական գնահատանքը հիմնականին մէջ կ'արտայայտուի յետ-պատերազմական մեկնաբանութիւններով. հեղինակները պարզապէս ժամանակային անցում կատարած են եւ իրենց հերոսներուն ըսել տուած են խօսքեր, որոնք աւելի ուշ մտած են լայն շրջանառութեան մէջ, ինչպէս գերման

մեղսակցութիւնը՝ «Տեղահանութիւնը զանգուածային մահացումի ամէնէն անվրիպելի սիստեմն է զոր գերման նենգութիւնն ու տաճիկ վայրագութիւնը յղացան»³⁴, կամ «Իթթիհատը չի՝ պիտի փախցնէ մեզ ազգովին ոչնչացնելու այս երագուած ու ցարդ չի գործադրուած առիթը»³⁵: Որքան այժմէական կը հնչէ Գրիգոր Վահանեանի հերոսին խօսքը, գրուած 1932ին. «Չորպային մէջ մտած դգալը մածունին մէջ չի մտներ եղեր... ամմա հայուն արիւնը մտնող տաճիկը եւրոպացւոց մէջ կը մտնէ»³⁶: Պարսաւանքի կ'արժանանան նաեւ հայկական քաղաքական ու կրօնական իշխանութիւնները՝ «Պատրիարքը չէ՞ր գրած, կուսակցութիւններուն պետերը չէի՞ն հրահանգած, որ որեւէ ընդդիմութիւն ցոյց չտանք կառավարութեան»³⁷, կամ «Երբ 1908ի Սահմանադրութենէն յետոյ, ազատութիւնը նոր տեսնող մարդու չտեսութեամբ փռեցինք մեր արժէքներն ու կարողութիւնները հրապարակին վրայ, թուրքերուն մօտ արթնցուցինք նախանձի զգացումը»³⁸: Անշո՛ւշտ, կարելի է վիճարկել այս դատումներուն բովանդակութիւնը, սակայն մեր նպատակը ատիկա չէ: Պարզապէս աւելի ուշ ծնած մտորումներ, կարծիքներ, ժամանակին մէջ ետ երթալով, որոշ չափով կը խանգարեն գործին բնականութիւնը: Յամենայնդէպս միշտ պետք է վերոյիշել, թէ նիւթը Եդեոնն է, իսկ հեղինակներուն նպատակը աւելի՛ն է գեղարուեստական երկ մը ստեղծել: Միտումնաւոր գրականութեան բարացուցական նմուշներ են ասոնք, ուր գրականութիւնն ու վկայութիւնը, ցան ու յոյսը, զայրոյթն ու վրէժը կարելի չէ սահմանազատել: Կարծես փնտռտուքի մէջ է գրողը, անհաստատ է անոր ստեղծագործութեան գրական-գեղարուեստական հիմքը, ահա թէ ինչու, Ռուբինա Փիքումեան կ'ընէ հետեւեալ հաստատումը. «Այդ մասին արտայայտուող արուեստի գործերը դեռ կը կրեն առեղծուածի մը, անհասանելի վախճանակէտի մը կնիքը»³⁹: Եթէ վերոյիշեալ դատումները, վիճարկելի ու տարժամանակեայ ըլլալով հանդերձ, հասկնալի են, ապա կուսակցական արտայայտութիւնները ամբողջովին անտեղի են. «Երբ կուսակցութիւնը ձեզ հետ է, ԱԶԳը ձեզ հետ է»⁴⁰, «Կարգ մը պահպանողական անզգամներ... թուրք կառավարութեան շնորհքին աչք տնկած կը ջանան միջնորդելու խաբկանքով մեր գունդերը թուլացնել»⁴¹ եւ այլ հատուածամտական ինքնագովասանքները կամ մրցակից կուսակցութեան նկատմամբ

ձաղկումները, կը տկարացնեն արդեն գրական ոչ-բացառիկ յաջողութիւն ունեցող երկերուն նաեւ գաղափարական նպատակադրումը:

Բ. ԵՂԵՌՆԱՊԱՏՈՒՄ ԹԱՏՐԵՐԳՈՒԹԵԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

1. Ի՞նչ Եւ Ինչպէ՞ս Գրել Թուրքին Մասին

Թուրքը. ահաւասիկ այն արգելակիչ ազդակներէն մին, որուն հետեւանքով Սփիւռքը դժուարացաւ գրելու իր եղերական ծննդոցին մասին: Ինչպէ՞ս կերպաւորել գրականութեան մէջ ոչ միայն այն՝ ինչ կը կոչուի թուրքի նախատիպար, այլեւ այն որ աւելի ընդգրկուն տարողութիւն ունի, եւ կը կոչուի թրքութիւն: Սակայն կարելի չէ գրել Եղեռնին մասին առանց թուրքին: Այդպիսով գրականութեան մէջ վերայայտնուեցաւ թուրքի կերպարը: Արեւմտահայ գրականութեան անձանօթ չէ եղած ջարդարար թուրքը: Մինչեւ 1908, օսմանեան գրաքննութեան պայմաններուն տակ կարելի չէր գրել թուրքին մասին: Կիլիկիոյ Աղէտին (1909) կապակցութեամբ արդէն բաւական շեշտակի գոյներով կերպաւորուեցաւ թուրքը Սիւսանթոյի *Կարմիր Լուրեր Բարեկամէս*, Զապէլ Եսայեանի *Աւերակներուն Մէջ*, Պարթեւեանի *Կիլիկիոյ Արհաւիրքը* եւ այլոց գործերուն մէջ: Յամենայնդէպս, դեռ կարելի չէր եղած ամբողջովին ցոլացնել թուրքի կերպարը: Այդ աշխատանքին ձեռնարկեց Յակոբ Օշական *Մնացորդացի* միջոցաւ, որուն «երրորդ աշխարհը»՝ «Դժոխքը» պիտի նուիրէր Եղեռնին, սակայն չկրցաւ լրումի հասցնել իր նպատակը⁴²:

1ա.- Թուրքը՝ Ատելութեան Եւ Ցասումի Կրողը

Եղեռնին մասին պատմող սփիւռքահայ թատերգութեան մէջ բնականօրէն մեծ տեղ կը տրուի թուրքերուն: Սակայն թատերագիրներէն ոմանք, հետաքրքրական դեր մը վերապահած են անոնց: Բացի թատերական կերպար մը ըլլալէ, անոնք հեղինակներուն ատելութեան, ցասումին կրողներն են: Ոմանք բացայայտօրէն, ուրիշներ անուղղակիօրէն կը պատկերեն գազանացած, արիւնարբու մարդու կերպարը, ատով ալ իրենց կեցուածքը արտայայտելով արդէն վաւերականութեան մատչող թատերական վայրենի արարքներու հեղինակներուն հանդէպ: Հակաթուրք արտայայտութիւնները երբեմն կ'արտայայտուին սեւ

հեզնանքով՝ «[Հին թուրքը] իր գոհը նո՛յնհետայն կը հափափէր... նորը տեսակ մը պշտանք կը դնէ իր ոճրագործութեան մէջ»⁴³, «Դուք էք որ ձեզի համար գոհաբերուող ցեղ մը կոտորելու, բնաջնջելու մէջ դրիք սա հեշտանքը, մեծավայելուչ անգթութիւնը»⁴⁴ եւն.: Անոնք յաճախ ձեռք կը ձգեն նաեւ մղձաւանջային վերյուշի կերպարանք, ինչպէս Մանուկ Խանպէկեանի հերոսուհիին մղձաւանջին թրքուհի կինը, որ դիւային քրքիջներով մեռելական պար կը պարէ հայ նահատակներու կողերուն վրան⁴⁵, կամ Քէհեայեանի Զապէլն ու Զարեհը, որոնք կը վերյիշեն մարդակերութեան դէպքեր եւն.⁴⁶: Աւելին. ջարդարար թուրքը քանիցս, կատաղօրէն ու անգիղջ կը խօսի ի՛ր իսկ կատարած «քաջագործութիւններուն» մասին. կու տամ միայն քանի մը յատկանշական օրինակներ. «*Բնչ սքանչելի հաճոյք մըն է բռնի կողոպտել ու անպատիժ մնալ*»⁴⁷, «*Բմ ձեռքովս միայն քսան անհաւատներ եմ սպաննած*»⁴⁸ եւն.: Անշուշտ սեփական ոճիրին մասին թուրքին բացայայտօրէն խօսիլը յագուրդ կու տայ մեր ազգային զգացումներուն. մինչ, իսկութեան մէջ թուրքերը կ'ուրանան իրենց ոճիրը, թատերական *virtual* իրականութեան մէջ մենք խոստովանիլ կու տանք իրենց գործած ոճիրը, եւ այն ալ ինչպիսի՛ բնապաշտական մանրամասնութիւններով:

Հաւասարակշռելու համար ինքնաձաղկումը, հեղինակները տուած են նաեւ թուրքերուն «արդարացումները». «*Միշտ ուրիշէն բարձր կը զգաք դուք ձեզի... ձեզ ջարդողներն իսկ խեղճ մարդիկ կը սեպէք*»⁴⁹, «*Բմ հայրենիքիս մէջ ձե՛ր հայրենիքը կը քարոզէք: Մեր դուրսի մեծ թշնամիին հետ թշնամի մըն ալ դուք էք, նե՛րսը՝ մե՛ր երկրին մէջ*»⁵⁰ եւն.: Սա ալ հեղինակային չեզոքութեան պահպանման թատերագիրներուն քիչ մը բռնագրօսիկ, գեղարուեստականօրէն չյաջողած փորձը պէտք է սեպել:

Եղեոնապատում թատրերգութիւնը գերծ չէ նաեւ թուրքին կողմէ հայուն վերագրուող առաքինութիւններուն, հայուն գովաբանութեան փաստերուն ու անոնց պատճառներուն խոստովանութիւններէն: Սփիւռքահայ թատերագիրները չեն բաւականացած ջարդարարներուն ինքնաձաղկումով՝ «*Զրկուեցինք աշխատատր եւ շինարար դրացիներից... մեր միջոցով կոտորել տուին մեր բարեկամներին*»⁵¹ եւն., անոնք թուրքին բերնով գովքը ըրած են հայուն աշխատասիրութեան, հաւատքի անսասանութեան, տոկունութեան՝ «*Հառաչանքով*

պիտի փնտռենք խլուած ժողովուրդի կորույթի [աշխատող] բազուկը»⁵², «Իրենց կեանքը վրայ կու տան բայց ազգութիւննին եւ հաւատքնին չեն փոխեր»⁵³ եւն.:

Հարիւրամեակ մը յետոյ, արդէն շատ փաստեր յայտնի են աշխարհին, ըլլա՛յ քաղաքական, ըլլա՛յ ռազմավարական առումով, թէ ինչո՛ւ տեղի ունեցաւ Յեղասպանութիւնը: Կատարուած եղեռնագործութիւնը միշտ ալ ծնունդ տուած է ու կու տայ հարցադրումներու՝ ինչո՛ւ, ինչպէ՛ս այսքան անգթութիւն եւն.: Նոյն հարցումները յուզած են հայ գրողները նոյնիսկ Եղեռնի օրերուն: Ս. Շահէն դեռ 1917ին հրատարակուած *Կարկառուն Կամարներ* թատերախաղին մէջ կ'անդրադառնայ թէ՛ ջարդերուն, թէ՛ Գարահիսարի ինքնապաշտպանութեան, կը փորձէ հարցումներ տալ, պատասխաններ գտնել, նիւթը կը կորսուի դասակարգային պայքարի գաղափարախօսութեան մէջ⁵⁴, սակայն կը ջանայ հասկնալ թուրքին հայատեացութիւնը:

Վերոյիշեալ թրքական ամբաստանութիւնները՝ թէ *«հայը գերակայ կը զգայ ինքզինք»*, *«հայը ռուսին հետ թուրքը կը հարուածէ»* եւն., չեն բաւականացներ սփիւռքահայ դարձած թատերագիրը. ան կը պեղէ թուրքին հոգին եւ կը յայտնաբերէ բնագոր: Յ. Օշականի Խալիլը պատասխանն է «ինչո՛ւ» հարցումին: Խալիլ զարգացած, Եւրոպա տեսած, ուսանած նոր թուրքն է, որ Շիլլէր կը կարդայ, սակայն իշխանութեան սա կամ նա պահուն իր ու նմաններուն *«կիսամութ բնագոյները իրենց լրումին»* կը հասնին, ու անոնք կը ճեղքեն գերմանական դաստիարակութեան *«կեղծ պատմութեան»⁵⁵* եւ թրքութեան անգերազանցելիութեան զգացումէն մղուած ու հայրենիքին սէրը պատրուակելով յագեցում կու տան բռնութեան բնագոյներուն⁵⁶: Նման դատում ունի նաեւ Ֆրանկիլեան. ան թուրքին ընել կու տայ հետեւեալ ինքնաբնութագրումը. *«Պէտք է մարդ սպաննել սորվիս. այս է թուրքերուն տիրապետելու (իմա՛ իշխելու - Ա.Բ.) միջոցը եւ դարերով սնուցած բնագոր»⁵⁷:*

Լր.- «Միւս» Թուրքը

Արիւնարբու թուրքին դիմաց հարկ էր պատկերել նաեւ «միւս թուրք»ը, այն որ կարեկից էր գոհերուն, փորձեց թեթեւցնել անոնց տառապանքները: Հազուադիւտ են ազնիւ, զղչացող կերպարները. անոնցմէ են Քէֆէլեանի թուրք երախտապարտ գաղթական

Հասանը, որ կ'ապրի հայուն տունը եւ տեղահանութեան ժամանակ թաքստոց կը տրամադրէ տան տղամարդոց. «*Այսքան ժամանակ է ձեր հացը կ'ուտենք*»⁵⁸, կամ Յ. Օշականի Ֆայիտ Պէյը, որուն կինը գերմանուհի է. Ֆայիտ չի հաւատար ազգերու տարբերութեան, «*Աստուած սրտերը մէկ խմորէ շինած է, եւ մենք ենք որ այդ խմորին գոյն ու անուն տուեր ենք*»⁵⁹ եւն.: Չորմիսեան նոյնպէս ունի «միւս թուրք»ի օրինակներ՝ իր հայուհի կինը սիրող թուրք ամուսին մը, գործած եղեռնագործութիւններուն համար զղջացող մը, որուն մեղայականը սոսկալիօրէն բռնազբօսիկ է եւն.:

Բարեսիրտ «թուրք»ի կերպարի առումով հետաքրքրական է այլ մօտեցում մը: Չկարենալով ժխտել նաեւ ազնիւ թուրքերու գոյութիւնը, Շահան Նաթալի եւ Ֆրանկիլեան, իրենց ազնիւ թուրք կերպարներուն մէջ կը յայտնաբերեն... հայու արին: «*Ով որ անզէններ, ծերեր, կիներ ու մանուկներ կը կոտորէ, ան վատ է*»⁶⁰ յայտարարող, հայ կին մը ու դեռատի աղջիկ մը ազատելու համար թուրք ջարդարարը սպաննող, յայտնի թուրք ընտանիքի զաւակ Ասլանը, ի վերջոյ կ'իմանայ, թէ ինք, նոյն այդ կնոջ զաւակն է, եւ առեւանգուած է մանուկ ժամանակ: Նոյնպէս, Ֆրանկիլեանի *Արիւնի Մարտրին* թուրք կերպարներէն Նուրի, որ հօր ու եղբոր ստիպումով սպաննած է իրենց տան հայ պարտիզպան Տիգրանը, կ'իմանայ թէ վերջինս իր ու քրոջ՝ Եշալի հայրն է, եւ իրենք ծնունդ են ապօրինի կապերու: Կը պարզուի երկուքին հայասիրութեան ակունքը:

Անշուշտ, իրականութեան մէջ եղած են դէպքեր, երբ հայ ընտանիքներէ առեւանգուած կամ հայու հետ կենակցութենէ ծնած են «թուրք» տղաք ու աղջիկներ, սակայն զտարին թուրքին ազնուութեան ժխտումը, իսկ բացառութիւններուն մէջ անպայման հայու արին տեսնելու հեղինակներուն ենթակայական մօտեցումը, մղած է զիրենք բռնազբօսիկ ճիգով մը զգայացունց, խորհրդաւոր, անհամոզիչ գործողութիւններ սարքելու, որոնք աւելիով տկարացուցած են թատրերգութիւններուն կառոյցը:

1գ.- Հայը Եւ Թուրքը

Հայ հասարակութիւնը որքան ալ պատրաստ չըլլայ արծարծելու հայ-թուրք «սիրային» յարաբերութիւններու նիւթը, սակայն կարելի չէ ամբողջովին ուրանալ անոր գոյութիւնը, որուն

որոշ ուղղակի-անուղղակի անդրադարձներուն կը հանդիպինք նաեւ սփիւռքահայ թատրերգութիւններուն մէջ:

Նախեւառաջ հարկ է նշել, որ Մէր՝ բառին բովանդակ իմաստով, գոյութիւն չունի մեր քննարկած թատրերգութիւններուն հերոսներուն միջեւ: Հազուադէպ պարագաներու, անիկա միակողմանի զգացում մըն է թուրքին կողմէ, որ թէեւ չի բախիր հայուն ամբողջական մերժումին, սակայն հաւասարապէս ալ չի փոխադարձուիր: Այդպիսին է Չորմիսեանի թուրք կերպարներէն Մեհմետի սերը Տիգրանուհի-Լուիֆիէի հանդէպ. կնոջ նկատմամբ ծագած հրապոյրը սիրոյ կը փոխուի. նախկին ջարդարարը կը խոստովանի իր արարքները, միաժամանակ կը յայտնէ նաեւ, թէ «*Թուրք ըլլալով մարդը չէ մեռած*»⁶¹ իր մէջ: Յամենայնդէպ Մեհմետի մարդկային զգացումները համոզիչ չեն թուիր. անոր հոգեփոխութիւնը չ'երեւիր թատրերգութեան մէջ: Միակողմանի սեր մըն է նաեւ Երեցեանի քրտուհի կերպարին՝ Նուրիէի սերը Գէորգ Չաւուշին հանդէպ. հայ ֆիտայիին քաջութեան համբաւը կ'առինքնէ քիւրտ ցեղապետին կինը, որ կը համարձակի նոյնիսկ մասնակցիլ Առաքելոց Վանքի կռիւին, սերը կը խոստովանի վանահօր, կը համբուրէ Գէորգը եւ անոր նահատականութենէն ետք երկա՛րօրէն գովքը կ'ընէ անոր խիզախութեան եւն.: Այստեղ ալ, հեղինակը չէ կրցած կամ չէ ուզած ստեղծել քրտուհի-Գէորգ Չաւուշ կապը. Գէորգին հանդէպ սիրոյ զգացում տաժող քրտուհին, պարզապէս միջոց է, արտայայտելու համար նաեւ ոչ-հայերու ակնածանքը, սերը հայ քաջամարտիկին հանդէպ: Թատերախաղին յուզական մթնոլորտ հաղորդելու նպատակով սիրային միջամտութիւն մը կատարած է նաեւ Ֆրանկիլիւեան: Եշալի (որ թրքուհի է, բայց ծնունդ է հայ պարտիզպանի ու թուրք մօր արտամոսնական կապի) եւ Սեպուհ Արծրունիի (նոյն այդ պարտիզպանին որդին) միջեւ փոխադարձ սեր կայ. սակայն այս յարաբերութիւնը նոյնպէս իր զարգացումը չ'ապրիր, որովհետեւ հեղինակին նպատակը եղած է առաւելաբար շեշտել հայրենակցական կապի ու արեան կանչի գործօնը, քան սիրավէպ մը հիւսել: Եշալ ու Սեպուհ նախօրօք չէին գիտեր, բայց հեղինակը գիտէր՝ որ անոնք քոյր-եղբայր են: Եւ այդպիսի կապի մը անգիտակից երիտասարդներու միջեւ ձեւաւորուող սիրավէպ-կենակցութիւն մը, նոյնիսկ այդպիսի պայմաններու տակ անընդունելի էր նոյնինքն հեղինակին համար. լուծումը

պատրաստ է. Սեպուհի նահատակութեամբ ի չիք կը դառնայ նման զարգացում մը: Նման է պարագան Նաթալիի *Ասլան Բէկ* գործին Ասլանի եւ անոր հօր երկրորդ կնոջ՝ Ճեմիլէի յարաբերութեան: Նոյնիսկ Ասլանի հայ ըլլալուն յայտնութիւնը՝ այսինքն Ճեմիլէի ամուսնոյն հարազատ զաւակը չըլլալը, արդարացում չէ նման յարաբերութեան. Ճեմիլէ պաշտպանելու համար Ասլանը, կը սպաննէ ամուսինն ու ինքզինք: Հեղինակները պարզապէս ուզած են ցոյց տալ նման երեւոյթներու գոյութեան հնարաւորութիւնը, մանաւանդ՝ խճճուած յարաբերութիւններու մէջ, թերեւս ալ զգայացունց շունչ մը հաղորդելու թատերախաղերուն. ատոնցմով հանդերձ, նշուած թատերախաղերուն կառոյցն ու դէպքերուն թաւալքը կը շարունակեն մնալ թոյլ:

Խանպէկեանի Նազէ-Նազլըն սիրած է թուրք ամուսինը, որուն հետ ամուսնացած է հայ ամուսնոյն նահատակութենէն ետք, միակ զաւակը ողջ պահելու համար: Ազնիւ մարդ եղած է Ազիզ, նոյնիսկ «*Յիսուսը պաշտելու*» ազատութիւն տուած է Նազլըին, բայց արկածամահ ըլլալով, կինը մնացած է դաժան տագրոջ ու ռիսկալ կեսրոջ հետ: Իսկ Անդրանիկ Կոստեանի Ճեմիլէ-Նուարդը մեծցած է իբրեւ իսլամ թրքուհի⁶²: Ուշ իմացած է իր ծագումին մասին. հարց չունի թուրք ապրելու մէջ, մանաւանդ կը սիրէ իր ամուսինը. սակայն երբ ան ու կեսուրը կ'իմանան իր հայու ծագումին մասին, զինք ու նորածին զաւակը դուրս կը դնեն տունէն: Նուարդ անձնասպան կ'ըլլայ: Եթէ հայն իսկ ընդունի, թո՛ւրքը, այս պարագային, կը մերժէ հայու հետ կապը:

Որքա՛ն ակնյայտ է բոլոր թատերագիրներուն ալ բացայայտ վերաբերմունքը հայ-թուրք կենակցութեան հարցին: Բոլոր պարագաներուն ալ անիկա դատապարտուած է ձախողութեան. բոլորին մէջ ալ կողմերէն մէկը կը մահանայ, կա՛մ անձնասպանութեամբ, կա՛մ սպանութեամբ: Հետեւաբար, ներկայացնելով հանդերձ նման կարելիութիւններ, դէպքեր՝ բոլոր հեղինակներն ալ միահամուռ արտայայտիչն են նման կապերու բարեյաջող եւ ուրախ աւարտի անկարելիութեան ազգային վերաբերմունքին: Դժբախտաբար սակայն, հեղինակներուն մեծամասնութիւնը, իր, թէկուզ ենթակայական վերաբերմունքը չի յաջողիր մատուցել համոզիչ կերպով: Այո՛, ստեղծուած են արկածային վիճակներ, արտաքին յարաբերութիւններու

հանգույցներ, փորձ ալ եղած է որոշ չափով ներկայացնելու հոգեկան ապրումներ, սակայն անոնք ընդհանրապէս չեն վերաճած տրամաթիք պահերու, հոգեբանական բախումներու:

2.- Փափուկ Մեռի Ողիսականը

2ա. Թուրքի Մը Կինը Եւ Թուրք Չաւակի Մը Մայրը

Սփիւռքահայ թատրերգութիւններուն մէջ յաճախակի յայտնուող, Եղեռնի ծանրութիւնը իրենց ուսերուն կրող կերպարներէն ամենէն աւելի կայացածներն են կիները՝ յատկապէս բռնի կամ ստիպուած ուրացած եւ թուրքի հետ ամուսնացած հայուհիները:

Առեւանգում, բռնաբարութիւն, բռնի ամուսնութիւն եւ զաւկի ծնունդ, մայրական սիրոյ ու ազգային զգացմանց միջեւ տուայտանք եւ այլ տագնապներ կը կազմեն Եղեռնէն անցած հայ կիներու ստուար մէկ զանգուածին հոգեկան կեղեքումին տարբեր երեսակները: Իբրեւ թէ փրկուած այս հայ կիներուն ապրած կեանքը վերածուած է աւելի ահաւոր դժոխքի, քան՝ մահը այն միլիոնին, որոնք արժանացան նահատակութեան փառքին: Ասոնք կենդանի նահատակներն էին, որոնք եթէ իմանային իրենց վիճակուած ճակատագիրն ու հոգեկան լլկումը, թերեւս նախընտրէին մեռնիլ, սակայն անոնց վիճակուած էր ապրիլ, ու կրել ուրացողի, թրքացածի խարանը: Լուրթիէի վերածուած Տիգրանուհի կ'ապրի այդ հեռանկարին ահաւորութիւնը. «*Վաղն ալ բոլոր մարդիկը (խմա՝ հայերը - Ա.Բ.) Լուրթիէն պիտի տեսնեն իմ մէջ: ...Պիտի տեսնեն միշտ թուրքի մը կինը եւ թուրք զաւակի մը մայրը*»⁶³:

Կարգ մը հասարակաց յայտարարներ կը միացնեն այս կիները: Գլխաւորաբար իրենց զաւկին սէրը եւ անոր պաշտպանութիւնն է, որ կը մղէ զիրենք հանդուրժելու իրենց անտանելի կեանքը. Չորմիսեանի Տիգրանուհի-Լուրթիէն, Խանսպէկեանի Նազէ-Նազլըն, Պարթեւեանի Սիրանուշը, Ս. Փարսադանի Մարօն, բոլորն ալ կը հանդուրժեն ուրացումը, թրքացումը, նուաստացումները յանուն իրենց որդիներուն, որոնք երբեմն ծնունդ են նաեւ թուրքի, այսինքն պարզապէս թուրք են. «*Մայր մը կրնա՞ յլել եւ ուրիշին յանձնել իր զաւակը. ...ի՞նչ որոշեմ կեանքի այս արքանին մէջ սեղմուած*»⁶⁴ կը տատամսի Տիգրանուհի, մինչ հայ հօր ծնունդ երեխան չկորսնցնելու, զայն ողջ պահելու համար

Մարո «Երեխային մեծացնելու նպատակով հաշտուեցի իմ դաժան բախտի հետ»⁶⁵ կ'ըսէ:

Այլ ընդհանրական յատկանիշ մը որ կ'անցնի այս տիպի կերպարներուն ընդմէջէն, անձնասպանութեամբ իրենց կեանքին վերջ տալու երեւոյթն է. այդպէս են նոյն Սիրանուշի եւ Տիգրանուհիի, նաեւ Ս. Շահէնի Եղունիկի ու Կռանեանի Նուարդի եւ այլոց պարագաները. Սիրանուշ եւ Եղունիկ անձնասպան կ'ըլլան քրիստոնէութեան վերադառնալով. Սիրանուշ ինքզինք կը սպաննէ Քրիստոսի խաչելութեան պատկերին առջեւ, Եղունիկ գաղտնօրէն խոստովանանք ըլլալէ եւ հաղորդութիւն առնելէ ետք թունաւոր խնձորով կը սպաննէ ինքզինք ու թուրք ամուսինը:

Պատմութիւնը կը վկայէ, որ իսկապէս դաժան ճակատագիր վիճակուած է այս կիներուն⁶⁶: Մեծ մարդասէր, հայասէր ու բարեգործ դանիացի Քարէն Եփփէ, որ Հալէպի մէջ յատուկ աշխատանք կը ծաւալէր հայ կիները պատսպարելու, զանոնք ինքնաբաւ դարձնելու, պսակելու ուղղութեամբ, կը մերժէր ընդունիլ թուրքերէ փախած հայ կիներուն թուրքի կամ իսլամի ծնունդ զաւակները⁶⁷, ուստի այդ կիներէն ոմանք կը վերադառնային իրենց թուրք ամուսինին, չղիմանալով իրենց զաւկին կարօտին: Յամենայնդէպս, զաւկի սիրոյն թրքացած կիներուն մարդկային «տկարութիւնը» հասկնալով հանդերձ, այս հեղինակներուն մեծամասնութիւնը զանոնք չէ ընդունած հայկական միջավայր, այլ, անոնց ըմբռնելի, բայց աններելի «մեղքը» քաւել տուած է անձնասպանութեամբ, որ ըստ իրենց հայեցողութեան, լաւագոյն միջոցն էր ինքնամաքումի: Ներումի չ'արժանանար նոյնիսկ Կռանեանի Նուարդը, որ «Ազգս չեմ ճանչցած, կրօնս չեմ գիտէր»⁶⁸ կը վկայէ, չի կրնար բաժնուիլ իր վարժուած տարիներու կեանքէն եւ հարստութեան ու ամուսնութեան հեռանկարէն: Տասնամեակներ ետք վերագտնուած մայրն ու եղբայրը չեն ներեր իրենց հարազատին այս թուլութիւնը. իսկ երբ անոր ամուսինն ու կեսուրը կ'իմանան իր հայ ըլլալը, կը վռնտեն զինք ու զաւակը. Նուարդ կու գայ մօր մօտ, անոր յանձնելու իր զաւակը, որ հիմա «Մերկ է, ո՛րք է... հայ դարձաւ», ու ինքզինք թունաւորած ըլլալով կը մեռնի⁶⁹:

2բ. Հայ Մայրը «Հայ»ուն Եւ «Մօր» Միջեւ

Եղեռնին նուիրուած սփիւոքահայ թատրերգութիւններուն ընդհանրական կերպարներէն են մայրերը: Անտոնեանի *Այն Սեւ Օրերուն*⁷⁰ գործին կերպարներուն մասին խօսելով, Յ. Օշական կը գրէ. «Ուշագրաւ է որ պատկերներուն կէսը գայ **մայրերու** (ընդգծ. հեղինակին - Ա.Բ.) տրամայէն, մեր գրականութեան մէջ *pontif* (առաջնակարգ - Ա.Բ.) դարձած նիւթ, ու այդ մայրերը, նոյնիսկ *հոն, ուր դադարն է պարտադիր՝ բոլոր զգայական իրողութիւններուն, գտնեն իրենց տիրական, սիրտ բզկտող իմաստը, ցեղային իրենց խորհուրդը*»⁷¹: Սփիւոքահայ թատրերգութեան մէջ մայրերը ունին հիմնական երկու դրսեւորում: Ոմանք ականջալուր են իրենց մայրական բնագոյն, կը պաշտպանեն կամ կ'ըմբռնեն իրենց զաւակներուն թրքանալու ընտրանքը, «*Ճարպիկն ու կտրիճը անոնք են, որոնք միջոցով մը ինքզինքնին կ'ապրեցնեն որ վաղը հայ ազգը յաւերժանայ*»⁷², բայց ի հարկին պատրաստ են վրէժ լուծելու իրենց դժբախտութեան պատճառէն, ինչպէս կ'ընէ Հուրի-Նուրիէն, որ կը սպաննէ աղջկան վրայ բռնացող անոր տագրը, ըսելով «*Տասնեօթ տարի այս վայրկեանին սպասեցի*»⁷³: Հակառակ խառնուածքին կը պատկանին միւս մայրերը. Կոնստանի թատրերգութեան Ճեմիլէ-Նուարդին մայրը, տեսանք թէ չհասկցաւ աղջկան կացութիւնը, պահանջեց քել ամէն ինչ ու հետեւիլ իրեն, իսկ անդին, այլ հայ մայր մը, զէյթունցի Սառա, բողոքական կրթութիւն ստացած իր դեռատի աղջիկը կը մեղադրէ կոիւէն խրտչելուն համար, ու կ'ըսէ «*Կը նահընտրեմ քեզ չուանով խեղդել՝ քան թողուլ որ վախկոտ վարժուհիներու մեղկ քարոզներէն Ձէյթունցիի արիւնդ ջլանայ, թուլնայ ու իյնայ...*»⁷⁴: Հետաքրքրական է, որ յաճախ հոետորաշունչ, գաղափարակիր թատերագիրները, մայր-դուստր յարաբերութեան հարցին մէջ զգալիօրէն մէկդի դրած են իրենց ազգասիրական միտումները եւ փոխանակ առաւելաբար ցայտուն դարձնելու վերոյիշեալ մօր նման հերոսական կերպարները, տուրք տուած են «թոյլ ու տկար» բայց մարդկային կերպարներու: Թատերագիրները մարդկայինը շեշտելով, ուզած են ստեղծել տրամաթիք վիճակներ, զգացական, նոյնիսկ զգայացունց կացութիւններ, որոնք թատրերգութիւններուն պիտի հաղորդէին կենդանութիւն, մանաւանդ ներքին ու արտաքին բախումներ, որոնցմէ պիտի շահէր երկը:

3. Թերի Կամ Բացակայ Թատերական Կերպարներ

Յա. - Այր Մարդը

Հակառակ որոշ չափով յաջող, ու համեմատաբար ամբողջական կերպով ներկայացուած կին կերպարներուն, Եղեռնի նիւթով գրուած սփիւռքահայ թատրերգութիւններուն գլխաւոր կերպարներուն մէջ համարեա չկան կայացած այրմարդու տիպարներ: Անոնք գլխաւորաբար հանդէս կու գան իբրեւ հեղինակին կարծիքներուն, մտորումներուն, գաղափարախօսական հակումներուն արտայայտիչը, հազուադէպ վերածուելով ներքին կամ արտաքին բախումներու մէջ գտնուող հերոսներու:

Ս. Շահէն *Տանջուածները* թատերախաղին մէջ կը համարձակի քահանայ Տէր Յակոբը մոլլա դարձնել, սակայն անոր կու տայ լուսանցքային դերակատարութիւն, յառաջ մղելով կնոջ եւ աղջիկներուն ողբերգութիւնը: Գ. Վահանեանի Մուրադը, Չորմիսեանի Ղեւոնդը, Կռանեանի Արան, Փարսադանի տերվիշ ծպտուած ամուսինը, դէմ յանդիման կու գան իրենց թրքացած նշանածին, քոյրերուն կամ կնոջ, սակայն սովորական զայրոյթ մը, բարձրագոյ խօսքերէ անդին չ'անցնիր անոնց վերաբերմունքը: Անդին, Քէֆէլեանի, Արսէնեանի, Ս. Շահէնի, Ֆրանկիւլեանի վաւերական կամ մտացածին հերոսները, որոնք նաեւ ինքնապաշտպանութեան կազմակերպիչներ են, ժողովի սեղաններու շուրջ անընդհատ պատմութիւն կը պատմեն, անիմաստօրէն կը վիճին, հռետորական ճառեր կ'արտասանեն, եւ եթէ նոյնիսկ գտնուին ինչ-որ դէպքերու հանգոյցին մէջ (օրինակ բանտարկութիւն, կտտանքներ եւն.) այնտեղ եւս չեն յաջողիր կենդանանալ. Ֆրանկիւլեանի Սեպուհն ու Աւետիքը այնպիսի ահաւոր չարչարանքներու կ'ենթարկուին, որ ոչ միայն չեն կքիր, այլեւ հոգեկան արդէն անհամոզիչ արիութեամբ կը ձաղկեն զիրենք տանջողները:

Նոյնպէս համոզիչ չի դառնար Գեորգ Զաւուշի մարդկային կերպարը. պատանութեան, իբրեւ Սասունցի Դաւիթ մը կը ներկայացուի ան: Յետագային, նոյնիսկ ահագնագոյն հոգեկան վիճակի մէջ՝ ստիպուած կ'ըլլայ ենթարկուիլ մատնիչ հորեղբայրը սպաննելու հրահանգին, պահ մը կը մարդանայ, ներքին բնական տառապանք մը կ'ապրի, զոր հեղինակին միջամտութեամբ անմիջապէս կը դարմանուի, երբ մահամերձ հորեղբայրը կը ներէ

իր եղբորորդին: Մարդ կը տարուի մտածելու, որ հերոսներուն չեն վայելեր հասարակ մահկանացուներու զգացումներ: Նոյնիսկ եթէ ոմանք փորձած են զանոնք նաեւ իբրեւ սովորական մարդիկ պատկերել, յատկապէս սիրային, քնարական պահերու մէջ զետեղելով զանոնք, այնուամենայնիւ համոզիչ չեն դառնար իրենց այդ փորձին մէջ⁷⁵:

Միայն կարելի է ամփոսալ, որ Եղեռնին նուիրուած սփիւռքահայ, առանց այդ ալ խոցելի թատրերգութիւններուն կերպարներու կերտումը կը մնայ թերաճ, այդ մարդ կերպարի բնական, բանական ու կենդանի ներկայութեան չգոյութեան պատճառով:

3բ. Ասպնջական Արարք

Յատկապէս Միջին Արեւելքի մէջ ապրող հայերուն ազգային հոետորութեան մէջ անպակաս է «ասպնջական արարք»՝ ան, որ «իր դռները լայն բացաւ հայութեան դիմաց» եւն.: Պատմութեան հանդէպ մեղանշում եւ արաբին հանդէպ ապերախտութիւն է ժխտել այդ իրողութիւնը: Սակայն հետաքրքրական, զարմանալի ու նոյնիսկ վրդովեցուցիչ է այդ արաբին բացակայութիւնը Եղեռնին նուիրուած թատերախաղերուն մէջ: Անմիջապէս ըսենք, որ այդ թերութիւնը յատուկ չէ միայն թատրերգութիւններուն: Արձակին մէջ ալ այնքան լուսանցքային ներկայութիւն են այդ կերպարները, որոնք ոչինչ կը յաւելուն նիւթին, եւ մանաւանդ չեն դառնար որակ: Մեր՝ «Արաբի Կերպարը Լիբանանահայ Գրականութեան Մէջ»⁷⁶ յօդուածին մէջ, հակառակ մեր բուն ցանկութեան, չկրցանք մէկ տասնեակ տողէ աւելի տեղ յատկացնել Յեղասպանութեան նիւթին մէջ արաբի դրական կամ ժխտական կերպարին: Իսկ մեր ուսումնասիրած թատրերգութիւններուն մէջ, անոնք գրեթէ չկան:

4. «Ու՛ր Ես Տէր...»

Եղեռնին նուիրուած սփիւռքահայ թատրերգութիւններուն մէջ հրատապ հարց է նաեւ Քրիստոնէութեան, հաւատքի նիւթը: Հաւատքով նահատակուիլ, թէ՛ ուրացումով փրկուիլ, քրիստոնէութեան մեր կառչածութիւնը օգտակար էր, թէ՛ վնասակար: Այստեղ եւս կը խաչաձեւուին հեղինակներուն կարծիքները:

Ս. Շահենի մոլլա դարձած Տեր Յակոբը վերյիշելով Եղեռնը, իր ընդվզումը կը յայտնէ Աստուծոյ լռութեան նկատմամբ՝ *«Ո՞ր էս Տեր... Գէթ նորածիններու աղիոդորս կանչերուն լսէիր... Մի՞թէ ամբողջ Հայաստանի մէջ մէկ արդար իսկ չգտնուեցաւ... Մի՞թէ մեր մեղքը Մոդոմն ալ անցած էր»*⁷⁷: Ս. Շահեն եւ Պարթեւեան, քրիստոնէութեան մէջ կը դիտեն մեր տկարութեան պատճառները. անիկա տկարացուց մեր կռուելու ոգին, աղօթատեղին ու բերդը անջատեց իրարմէ. Պարթեւեանի հերոսը կ'ունենայ այսպիսի մտորումներ. *«Եթէ աղօթքով ըլլա՞ր, Հայութիւնը արեւելքի դարաւոր մարտիրոսը մնալու տեղ՝ այսօր ինքզինքը քիչ-շատ ապահով կռուանի մը վրայ կը գտնէր»*⁷⁸: Գրողները հաւատացեալ հոգիներու բնական ընդվզումին արտայայտիչն են. քրիստոնէութիւնը իր ազգային էութեան, անհատական կեանքին անտրոհելի մասը նկատած հայը, դարերով դիմացաւ բազմապիսի արհաւիրքներու, սակայն Յեղասպանութիւնը վեր էր ամեն երեւակայութենէ, որ պարպեց հայուն համբերութեան բաժակը:

Քրիստոնէութեան ընդդէմ կողմնորոշուելու ազդակներէն մէկն ալ եւրոպական քաղաքականութիւնն է. յատկապէս Գերմանիա, իր թրքամետ կեցուածքով անտեսեց կրօնական բարոյականութեան բոլոր սկզբունքները, կողմնորոշուելով քրիստոնէայ հայուն դէմ: Յատկանշական է Յ. Օշականի հերոսին հարցադրումը. *«Կա՞ս թէ չկաս դուն, որուն անունն է **քրիստոնէայ խղճմտանք**, բայց մարմինը, անորակելի բան մը... Որ շահ է, հաշիւ է, փաշա է»* (ընդգծումը՝ հեղինակին)⁷⁹:

Կը վերադառնանք Յ. Օշականի *Երկինքի ճամբուին*, որուն առանցքը կը կազմէ հաւատարմութիւն-ուրացութիւն նիւթը, ուր հանգամանալից կերպով կը ներկայանան համարեա բոլոր թատերախաղերուն մէջ հնչող տեսակետերը:

Բանտարկուած են հայ հոգեւորականներ՝ առաքելական եւ աւետարանական, որոնք կը սպասեն իրենց ճակատագրին: Ապարդիւն ջանքեր կ'ըլլան զանոնք ազատելու:

Թատերախաղին հիմնական միտք բանին կը ծաւալի բանտախոռին մէջ հաւատքի, փրկութեան, ուրացումի հարցերուն առնչութեամբ հոգեւորականներուն երկարատեւ խօսակցութիւններուն ու վէճերուն շուրջ: Անոնք բաժնուած են երկու տարակարծ խումբերու, առաքելականները՝ Տեր Ներսէսի գլխաւորութեամբ, եւ աւետարանականները՝ Պատուելի

Շմաւոնեանի զլիաւորութեամբ: Հիմնական բանավեճը կը կայանայ երեսանց ուրացումի հարցին շուրջ: Ուրացման կողմնակիցները իբրեւ պատմական նախընթաց կը բերեն Վարդանանց պարագան, աստուածաբանական փաստարկներով կը փորձեն համոզել նախելառաջ իրենք զիրենք. «*Անժուժելի տառապանքներուն դիմաց [...] մարդկային արարքները [...] զիրենք զսպանակող մեղքէն կամ առաքինութիւններէն չեն դատուիր Նախահիւսմութեան նժարին մէջ*»⁸⁰: Ի տարբերութիւն միւս թատերագիրներուն, Յ. Օշական թատերագիրը իսկապէս կը յաջողի երկխօսութիւններու միջոցով կերտել այնպիսի խորունկ կերպարներ, որոնք բառերով կը ներկայացնեն ամբողջ ներաշխարհ մը, որ ալեկոծ է: Այդպիսով թատերախաղին կը հաղորդուի ներքին տրամաթիզմ մը, որ կը բարեխառնէ գործին ազգային-գաղափարական կեդրոնացումը, չխաթարելով անոր գեղարուեստականութիւնը: Ասոր շնորհիւ է, որ ուրացման կողմնակից պատուելիները չեն ենթարկուիր միւսներուն, նոյնիսկ ընթերցողին քամահրանքին, որովհետեւ Յ. Օշական անոնց տեսակետը կը դիտէ մարդկային տկարութենէն աւելի, գոհողութեան պարունակին մէջ. համոզուած են անոնք, երբ կ'ըսեն, թէ քրիստոնեային համար ուրացումը ինքնին գոհողութիւն է, եւ հարկ է երթալ այդ ինքնագոհողութեան, եթէ անիկա պիտի փրկէ ժողովուրդը⁸¹:

Այս տեսակետին դիմաց կը հիւսուի երկու այլ տեսակետ. ուրացումը փրկութիւն չէ եւ նահատակութիւնը փառք է: Ուրացումը կը դիտուի իբրեւ ժամանակաւոր, ֆիզիքական փրկութիւն. կը փրկուի մարմինը, ժամանակաւորն ու մահկանացուն, սակայն ի սպառ պիտի սպաննուի հոգին՝ կորիզը, էութիւնը, յաւիտենականը: Եւ Յ. Օշական, վարպետութեամբ կը յաջողի համոզել ընթերցողը այս անհիմանալի թուացող, վերացական գաղափարին ճշմարտացիութեան մէջ: «*Ճիշդ այդ ժողովուրդին համար է, որ մենք կը խնդրենք ձեզմէ (ուրացման համոզող գերմանուիիէն - Ա.Բ.) պաշտպանել մեզ մեր արժանաւոր քրիստոնեայ որոշումին մէջ. [...] Երբ դադրին այս սարսափները [...] պիտի պատմէք ձեր զաւակներուն թէ ինչպէ՞ս ժողովուրդները կը ջարդուին, բայց չեն մեռնիր, վասնզի մահը կը հասնի մարմինին ու անգոր է հոգիին վրայ*»⁸²: Յ. Օշական կը յաջողի անձէն անցում կատարել ազգին, անհատէն՝ ընդհանուրին: Տէր Ներսէս հոս

սովորական մարդը չէ, այլ՝ ազգին մարմնաւորումը: Անոր վերամբարձ թուացող այդ խօսքերը, եթէ հնչէին եկեղեցւոյ խորանէն, հանդիսաւորապէս զգեստաւորուած հոգեւորականին բերնէն, պիտի չունենային նոյն ներգործութիւնը. սակայն խօսողը ժամեր, օրեր ետք մահուան երթալիք քահանան է, որ կ'ապրի, որովհետեւ «մեռնիլ գիտէ». *«Ուրացման գնով ճարուած այդ տարիները մենք պիտի հագնինք կրակէ պատմուճաններու նման ու քալենք մշտական խայթին տակ մեր խղճմտանքին»*⁸³: Նմանատիպ գաղափար կ'արտայայտէ նաեւ Մարգարեանի Ռուբէն Սեւակը. *«Կամուրջներ կան կեանքի մէջ որոնք անցնելէ ետք, չէ՛ս կրնար ետ դառնալ: Միւս ափին՝ հոգիի՛ մահն է»*⁸⁴:

Ընդհանրապէս դժուար է ներկայացնել ինքնակամ մահուան, այն ալ ինչպիսի՛ մահուան, գացող մարդու կերպարը, առանց իյնալու արուեստականութեան, ճոռումաբանութեան թակարդներուն մէջ: Մեր միւս թատերագիրներն ալ ունին նման կերպարներ, սակայն Յ. Օշականի մօտ նահատակներուն համոզումը կը հնչէ այնքան բնական, որ կարծես պարզ բանի մը մասին է որ կը գրուցեն. անոնք կրցած են պայքարիլ իրենց մարդկային զգացումներուն դէմ, յաղթած են անոնց, յաղթահարած են բոլոր երկմտանքները, ու հիմա *«Անկողոպտելի խաղաղութեամբ»* մը պատրաստ են նահատակութեան երթալու. *«Ես ուրախ եմ չափազանց, որ Աստուած մեզ վիճակած է սա բարձրագոյն բախտին, մեզ ընտրելով նահատակութեան սա շքեղ հանդէսին համար, իբրեւ կամաւոր, բանաւոր պատարագ»*⁸⁵: Յ. Օշական վարպետօրէն կը հիւսէ այս խօսքին նախորդող իրադարձութիւնները, հնչած տեսակետերը: Անոնք կ'ընկալուին կատարեալ բանականութեամբ, կարծես չըլլային մահուան մասին:

Բաց աստի, հոգեւորականները սովորական մարդիկ չեն, անոնք ժողովուրդին հոգեւոր առաջնորդներն են, այն մարդիկը, որոնք օրինակելի տիպարը պիտի ըլլան հոգեկան ու ֆիզիքական նոյն տառապանքներուն մատնուած հօտին: Հետեւաբար յանուն ժողովուրդին ուրանալը, նոյնինքն ժողովուրդին մահն է, որովհետեւ ուրացողները իբրեւ օրինակ պիտի ծառայեցուին. *«Մեր օրինակովը, մեր ձեռքովը տաճկեցնել մնացած ափ մը ժողովուրդը ու պատճառ դառնալ անոր յաւիտենական կորուստին»*⁸⁶: Պրլտեան Տէր Ներսէսի մէջ կը դիտէ նահատակութեան կիրքը⁸⁷: Կիրքը վեր է բանականութենէն, տրամաբանութենէն, ինչպէս որ է բնագոյր, գոր

3. Օշական կը դիտէ թուրքին ոճրամոլութեան մէջ: Բնագղածին սպանութեան դիմաց կրքոտ նահատակութիւն՝ «մեռնիլ գիտնալ»: Ահա թէ ինչպէս մահը կը յաղթէ ստորաքարշ գոյութեան:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Եղեռնը ներկայացնել փորձող այստեղ սերտուած համարեա բոլոր թատերախաղերն ալ հիմնուած են անհատական-ընտանեկան տրամաններու, ողբերգութիւններու վրան, եւ ըստ այդմ ալ, սփիւռքահայ թատերգութեան մէջ Ցեղասպանութիւնը ոչ թէ ռազմա-քաղաքական արարք մը, այլ՝ զուտ ոճիր մըն է. ահա թէ ինչու այնտեղ առաւելաբար շեշտուած են անգթութեան տարրերը, անհատական ողբերգութիւնները, որոնց իբրեւ պատճառ հայատեացութեան բնագոյր կը թուի ըլլալ լաւագոյն պատասխանը⁸⁸:

Հեղինակներէն շատեր կը ներկայացնէին իրենց անձնական-ընտանեկան փորձառութիւնները. նախ պէտք էր հասկնալ կատարուածը անհատական գետնի վրայ, ապա զայն մեկնաբանել համագգային ոլորտի մէջ: Ի տես Եղեռնապատումի մասին գրուած մանաւանդ օտարագիր հայ գրողներու վէպերուն⁸⁹, կ'ակնկալուի, որ այս միտումը շարունակուի նաեւ գալիք տարիներուն, բայց արդէն ոչ որպէս ականատեսի վկայութիւն, այլ ընտանիքի պատմութիւն: Ըստ երեւոյթին, հարիւրամեակ մը անց, հայոց դեմ գործուած ցեղասպանութեան յետնորդները կը շարունակեն պեղել պատասխանը «ինչու՞» հարցումին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Յակոբ Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Հտր. Թ.*, Անթիլիաս, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1980, էջ 271: Այդ նիւթով նաեւ՝ «Յակոբ Օշական Զանդըրքի Բանտին Մէջ. Դասախօս Մարկ Նշանեան, 12 Մարտ 2008», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԲԺ*, էջ 447. նաեւ՝ Ռուբինա Փիրումեան, *Literary Responses to Catastrophe, A Comparison of the Armenian and the Jewish Experience (Studies in Near Eastern Culture and Society)*, Atlanta, Scholars Press, 1993, էջ 213, 223:

² “The Armenians have not recovered from the trauma, and with nothing forgotten and nothing forgiven, the Genocide is still continuing. ...And as long as the Turkish government refuses to admit its guilt and make amends to the victims, the Genocide will continue and will prevent the Armenians from producing any work of art from the theme”, Vahé Oshagan, “The Theme of Armenian Genocide in Diaspora Prose”, *The Armenian Review*, Volume 38, No. 1 (Spring 1985), էջ 60:

- ³ ["It appears to be impossible to escape from the genocide in the Diaspora"], Lorne Shirinian, *Armenian-North American Literature: A Critical Introduction: Genocide, Diaspora and Symbols*, ԱՄՆ, Studies in comparative literature (Lewiston, N.Y.) ; v. 11. 1990:
- ⁴ ["In a sense, all Diaspora literature written since 1915 bears some relation to the Genocide. ... In the final analysis the horrible fact of the Genocide, whether present or absent from the novel is the one major theme to which all else refers in some way or other"], Vahé Oshagan, էջ 57-58:
- ⁵ Կը յիշատակենք անգլիագիր ամերիկահայ թատերգություններին Աննա Անթառամեանի եւ Պիլ Ռոլքրիի *The Armenian Question*ը (1977, 2002-3), Նորա Արմանիի *Snowflakes In April*ը (2005), Արամ Գույումճեանի *The Delicate Lines*ը (2005) եւ *Protest*ը, Լոռն Շիրինեանի *Exile in the Cradle*ը (2003), *This Dark Thing*ը (2004) եւ *Red Threads on White Cloths*ը (2004), Լիլի Թոմասեանի *Let the Rocks Speak*ը (2003) եւն.: Նշուած գործերէն ոմանք միայն բեմադրուած են, առանց իբրեւ գիրք հրատարակուած ըլլալու (www.armeniandrama.org):
- ⁶ Յ. Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան - Արունստազէտ Մերունը*, Հտր7 Ջ., Անթիլիաս, Տպարան Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1968, էջ 250:
- ⁷ Լեւոն Չորմիսեան, *Եղեռնը*, Փարիզ, 1974, էջ 60:
- ⁸ Սեդրաք Շահէն, *Տանջուածները*, Պէյրութ, Մատենաշար Արարատի թիւ 46, Տպ. Արարատ, 1965, էջ 3:
- ⁹ Այս առումով բարացուցական է Յարութիւն Ս. Քէֆէլեանի խոստովանութիւնը, թէ իր ուժերէն վեր է թատերգութիւն գրելը, սակայն ինք *Արիւնտ Դաշտը* գրած է որպէս յուշարձան իր «գերդաստանին ու ցեղին բիրաւոր նահատակներուն» (Յարութիւն Քէֆէլեան *Արիւնտ Դաշտը*, Փարիզ, տպ. Տէր Յակոբեան, 1966, էջ 77):
- ¹⁰ Երեմիա Ս. Քէհեայեան, *Գոյութեան Պայքարը*, Լոս Անճելըս, 1927, էջ 73:
- ¹¹ Քէֆէլեան կը վկայէ որ իր «տիպարները՝ երեւակայական ու մտացածին հերոսներ չեն» (էջ 8), իսկ իր պատմածը աղբիւր ունի իր ականատեսի փորձառութիւնը Եղեռնէն (էջ 77):
- ¹² Վահան Արսէնեան, *Հաճրնի Անկուր Կամ Յեղին Յարութիւնը*, Աթէնք, 1927. այնտեղ կը հանդիպինք ականաւոր հաճրնցիներու՝ Սարգիս Ճէպէճեան եւ ուրիշներ, որոնք գործօն մասնակիցներ եղած են Հաճնոյ ինքնապաշտպանութեան:
- ¹³ Սեդրաք Շահէն, *Զէյթուն*, Նիւ Եորք, հրտ. «Արմենիա», 1920, էջ 3:
- ¹⁴ Հրանդ Մարգարեան, *Երբ Արեւը Կը Լռէ*, Երեւան, ՀԳՄ հրտ., 2009:
- ¹⁵ Մանուէլ Ադամեան, *Մեծ Եղեռն*, Երեւան, ԵՊՀ հրտ., 2005:
- ¹⁶ Շիրակ ամսագիր, Պէյրութ, Ժ. տարի թիւ 4-5, Ապրիլ-Մայիս 1966, էջ 180:
- ¹⁷ Նոյն նիւթով ստեղծուած լաւագոյն թատերախաղերէն է Պերճ Զէյթունցեանի *Մեծ Լռութիւնը* (1985). արձակի մարզին մէջ կարելի է յիշել Ալեքսանդր Թոփճեանի *Եւ Անգամ Մահից Յետոյ* (2005), Անդրանիկ Շառուկեանի *Ալրը Եղեռնին Մէջ* (1987) վէպերը:
- ¹⁸ Սեդրաք Շահէն, *Տանջուածները*, էջ 39:
- ¹⁹ Արսէնեան, էջ 20:

- ²⁰ Արամ Երեցեան, *Գեորգ Չաուշ*, Հալէպ, 1952, էջ 9:
- ²¹ Անուշաւան Ֆրանկիւլեան, *Արիւնի Մարտը*, Պէյրութ, Տպ. Էտվան, 1952, էջ 83:
- ²² Սուրէն Պարթեւեան, *Անմահ Բոցը*, Փարիզ, 1929, էջ 12: Ա. բեմադրութիւն՝ Ալեքսանդրիա 1917:
- ²³ Յակոբ Օշական, *Երկինքի Ճամբով*, Մատենաշար Գառնի թիւ 2, Պէյրութ, Տպ. Ալթափրէս, 1985:
- ²⁴ Նոյն՝ «Յառաջաբան», էջ 5:
- ²⁵ Նոյն՝ էջ 94-100:
- ²⁶ Գրիգոր Պըլտեան, *Մարտ*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1977, էջ 405:
- ²⁷ Լեւոն Շանթ, «Թատերական Կառուցում», *Երկեր*, Ե. Հաստը, Պէյրութ, Համազգայինի հրտ., 2008, էջ 407:
- ²⁸ Յակոբ Օշական, «Թլկատինցի Թատերագիրը», *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան*, Է. Հտր., Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1979, էջ 164:
- ²⁹ Նոյն՝ էջ 147:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ Շահէն, *Տանջուածները*, էջ 56:
- ³² Քէհեայեան, էջ 75:
- ³³ Նոյն՝ էջ 84:
- ³⁴ Նոյն:
- ³⁵ Պարթեւեան, էջ 25:
- ³⁶ Գրիգոր Վահանեան, *Թաղուած Գանձը*, Պէյրութ, Տպ. Ազատ, 1932, էջ 75:
- ³⁷ Զորմիսեան, *Եղեռնը*, էջ 10:
- ³⁸ Նոյն՝ էջ 12:
- ³⁹ “Artistic expressions of that event still bear the imprint of an enigma, an unencountered terminus” (Piroumian, “Literary response”, էջ 223):
- ⁴⁰ Քէհեայեան, էջ 39:
- ⁴¹ Շահէն, *Զէյթուն*, էջ 54:
- ⁴² Օշական, *Համապատկեր... 10րդ Հտր.*, էջ 371-2: Օշական կը վկայէ, թէ *Մնացորդացին* կ'էսը, «Հարիւր մէկ տարուան»ներուն շարքը նուիրուած է թուրք բարքերու, տիպարներու» (նոյն, էջ 234):
- ⁴³ Պարթեւեան, էջ 51:
- ⁴⁴ Օշական, *Երկինքի Ճամբով*, էջ 107:
- ⁴⁵ Մանուկ Խանալէկեան, *Կարմիր Գետը*, Վենետիկ, Տպ. Ս. Ղազար, 1952, էջ 32-3:
- ⁴⁶ Քէհեայեան, էջ 58:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 33:
- ⁴⁸ Զորմիսեան, էջ 25:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 31:
- ⁵⁰ Մարգարեան, էջ 46:
- ⁵¹ Բժ. Ստեմէլ Փարսադան, *Օրորոցի Երգը*, Շտուտկարտ, «Մաշթոց» հրտ., 1947, էջ 26:
- ⁵² Շահէն, *Տանջուածները*, էջ 6:
- ⁵³ Զորմիսեան, էջ 25:

- ⁵⁴ Սեդրաք Շահին, *Կարկառուն Կամարներ*, Շիրակ, տպ. «Երիտասարդ Հայաստան», 1917, էջ 42:
- ⁵⁵ Օշական, *Երկինքի Ճամբով*, էջ 40:
- ⁵⁶ Նոյն, էջ 102:
- ⁵⁷ Ֆրանկիլեան, *Արիւնի Մարտը*, էջ 12:
- ⁵⁸ Քէֆէլեան, *Արիւնտո Դաշտը*, էջ 67:
- ⁵⁹ Օշական, *Երկինքի Ճամբով*, էջ 81:
- ⁶⁰ Շահան Նաթալի, *Ասլան Բէկ*, Պոսթըն, հրտ. «Հայրենիք», 1918, էջ 30:
- ⁶¹ Չորմիսեան, էջ 79:
- ⁶² Անդրանիկ Կոսնեան, *Նուարդը*, Հրատ. ԹՄՄ, Պէրուք, Տպ. Զարթօնք, 1966:
- ⁶³ Չորմիսեան, էջ 45:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 97:
- ⁶⁵ Փարսադան, *Օրորոցի Երգը*, էջ 65:
- ⁶⁶ *Օ.Խ.*- Այս մասին աւելի մանրամասն ու վաւերական տե՛ս՝ տոյն հատորի «Առեւանգումի Եւ Ազատագրումի Մթնոլորտ. Կիներու Եւ Մանուկներու Ներմուծման Քաղաքականութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան Ընթացքին Ու Անկէ Ետը» Լեոնա Էքմէքճիօղլուի յօդուածը:
- ⁶⁷ «Վերականգնել Ազգը Կիներու Եւ Որբերու Ճամբով, Գործն Ու Անոր Հակասութիւնները» Դասախօս՝ Դոկտ. Վահէ Թաշճեան, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. Ի.Զ.*, Պէրուք, 2006, էջ 459. նաեւ՝ Էքմէքճիօղլու, վերոյիշեալ յօդուածով կը ժխտէ այս դրոյթը [*Խմբ.*]:
- ⁶⁸ Կոսնեան, էջ 24:
- ⁶⁹ Նոյն, էջ 40:
- ⁷⁰ Պոսթըն, 1919:
- ⁷¹ Զ. Օշական, *Համապատկեր Արեւմտահայ Գրականութեան, Իններորդ Հտր.*, Անթիլիաս, Տպ. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան, 1980, էջ 264:
- ⁷² Շահին, *Տանջուածները*, էջ 23:
- ⁷³ Խանպէկեան, *Կարսի Գետը*, էջ 145:
- ⁷⁴ Շահին, *Զէյթուն*, էջ 8:
- ⁷⁵ Կը յիշենք Շահինի *Զէյթուն*ին Աւետիքն ու Ճելլատը, Ֆրանկիլեանի *Արիւնի Մարտը*ին Սեպուհը եւ Վահանեանի *Թաղուած Գանձքին* Մուրատը եւն.:
- ⁷⁶ *Armenians of Lebanon: From Past Princesses and Refugees to Present-day Community*, Haigazian University and the Armenian Heritage Press of the NAASR, Պէրուք, էջ 181:
- ⁷⁷ Շահին, *Տանջուածները*, էջ 19: Հին Կտակարանի քաղաքներէն Սողոմ եւ Գոմոր, վերածուած էին մեղքի որջերու եւ Աստուածային հրամանով պիտի ոչնչանային: Անսալով Աբրահամի խնդրանքին, Աստուած կը համաձայնի ներել երկու քաղաքներուն, եթէ անոնց մէջ գտնուէր գէթ մէկ անմեղ մարդ. այդպէս ալ չի գտնուիր, եւ Աստուած երկինքէն ծծումբ ու կրակ տեղացնելով կը կործանէ Սողոմն ու Գոմորը (*Աստուածաշունչ*, «Գիրք Մօնորոց», գլ. 19):
- ⁷⁸ Պարթեւեան, էջ 13:
- ⁷⁹ Օշական, *Երկինքի Ճամբով*, էջ 23:
- ⁸⁰ Նոյն, էջ 74:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 77:
- ⁸² Նոյն, էջ 69:

⁸³ Նոյն, էջ 91:

⁸⁴ Մարգարեան, էջ 68:

⁸⁵ Օշական, *Երկինքի ճամբով*, էջ 90:

⁸⁶ Նոյն, էջ 86:

⁸⁷ Պլլտեան, էջ 398

⁸⁸ Այստեղ կ'առանձնացնենք պոլսահայ թատերագիր Արման Վարդանեանը, որ իր «անհեթեթի թատրոն»ի ոճական յատկանիշներուն մատչող թատերախաղերուն մէջ, այլաբանօրէն անդրադարձած է հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան ու հայ-թուրք յարաբերութիւններու հոլովոյթին: Յատկապէս կ'առանձնանան *Կանկրուկը* (1981) եւ *Հեղձակը* (1989) թատերախաղերը Ցեղասպանութիւնը ներկայացնող իրենց այլաբանական ուժգնութեամբ: Այս մասին աւելի հանգամանալից տես՝ Արմէն Իւրնէշլեան, «Ազգային Հիմնախնդիրները Արման Վարդանեանի Թատերագործութիւններուն Մէջ», *Կանթեղ, Գիտական Յօդուածներ*, թիւ 1 (46), Երեւան, 2011:

⁸⁹ Քրիս Պոհճալեան, *The Sandcastle Girls* (2012). նաեւ՝ Նենսի Գրիգորեան, *Zabelle* (1998). նաեւ՝ Ադամ Պաղտասարեան, *The Forgotten Fire* (2000). նաեւ՝ Դաւիթ Խերտեան *The Road from Home* (1979) եւն.:

THE REFLECTION OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN
DIASPORA ARMENIAN PLAYS
(SUMMARY)

ARMEN URNESHIAN
urneshlian@yahoo.com

Narrating the genocide perpetrated against the Armenians has been a basic call of Armenian Diaspora literature. Since the first playwrights themselves walked through “the valley of the shadow of death”, most of them did not let their artistic inadequacy stop them and tried hard to put into words their painful experience, having the latent fear that what the Armenian people went through might be forgotten.

For the first generation writers, literature and theater were a means of sharing the pain and emphasizing the agony they went through, whilst for the second and third generation, writing about the Genocide is a means of searching self-identity and ethnic roots.

The article reviews Armenian plays written in the period between the early-1930s and the late-1980s, which have the genocide as their subject matter. The author assesses their literary quality and states they are not well-structured, the statements of the characters sound more like rhetoric, and the actions of the Armenian characters are idealised. These and other features make some of these plays somewhat unconvincing. The author groups the characters of these plays as Turks, women, and children and analyses them. Unlike the Turks, who are basically presented as blood-thirsty killers, women are depicted as the main bearers of the Turkish atrocities.

Urneshlian notes these plays reflect the mentality of the authors and the community at large.

**ՀԱՅԻ ԽՏԱՏԻՊԻ ՄԻՔԱՆԻ ԴՐՍԵՒՈՐՈՒՄՆԵՐ
ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃԵԱՆԻ «ՀԱՅԸ»
ԽՈՀԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՊԱՏԿԵՐԻՆ**

ԿԱՐԻՆԷ ՌԱՖԱԵԼԵԱՆ
karine.rafaelyan@mail.ru

Դերենիկ Դեմիրճեանի Հայր» խոհագրութիւնն առաջին անգամ տպագրուել է *Հայաստանի Անկախութեան Փոխառութիւն* միօրեայ թերթում (Թիֆլիս, 1920, Օգոստոսի 2): Երկրորդ անգամ տպագրուել է Դեմիրճեանի *Երկերի Ժողովածո*ում (Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկերի Ժողովածու 14 Հատորով, Հատոր 14, Երևան, Հայկական ՄՍՀ ԳԱ Հրատ.*, 1987, էջ 461-463, ծանօթագրութիւններ՝ էջ 633)՝ բաւական լուրջ աղճատումներով:

Մօտ երկու տասնամեակ առաջ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանում յայտնուեց թիֆլիսեան թերթի պատճենուած էջը՝ Հայր»ի անխաթար բնագրով¹: Այդուհետ տուն-թանգարանի աշխատակիցները հետամուտ եղան հենց այդ տարբերակը հանրութեանը ծանօթացնելու. կազմակերպուեցին թեմատիկ քննարկումներ տարբեր լսարանների համար, խոհագրութիւնը ներկայացուեց մտատրականների, ուսանողների դատին, բնագիրը տրամադրուեց արուեստաբան, գրող Ռուբէն Անգալաղեանին՝ սեփական վերլուծութիւն-խոհագրութիւնը շարադրելու նպատակով², գերմանացի մասնագէտ Եորգան Գիսփերթին այն գերմաներէն թարգմանելու եւ հրապարակելու նպատակով³: Նշենք, որ Հայր» խոհագրութիւնը թարգմանուած է նաեւ ռուսերէն⁴, հունգարերէն⁵, սակայն վերջին թարգմանութիւններում, ի տարբերութիւն գերմաներէնի, օգտագործուել է գրողի ակադեմիական հատորում տպագրուած ոչ-լիարժէք տարբերակը: Բարեբախտաբար, Դեմիրճեանի ծննդեան 135ամեակի առթիւ Լեւոն Խէչոյեանի կազմած եւ հրատարակած *Ընտրանիք*ում⁶ գետնադրուած է Հայր» խոհագրութեան ամբողջական տարբերակը, որը լաւագոյն ճանապարհն է հասարակութեանն այս երկը լիարժէք տեսքով հասանելի դարձնելու համար: Ի դէպ, իր հրատարակած հատորի ներածականում Խէչոյեանը վերլուծել է Դեմիրճեանի ստեղծագործութիւնը դիտարկելով այն գրողի ապրած ժամանակի աշխարհաքաղաքական, բարոյահոգեբանական իրողութիւնների հոլովոյթում: Դեմիրճեան գրողին տրուած ընդհանրական գնահատականի մէջ որոշակիանում է Հայր» խոհագրութեան հեղինակի գնահատականը: Խէչոյեանի բնագրում մասնաւորապէս կարդում ենք. մենակեաց էր, բայց որոնողի հոգով, տեսանողի աչքով: Ոչ ցարիզմի փռչի դառնալը, ոչ էլ յեղափոխութիւնը

միանգամից չընկալեց: Կասկածոտ, կասկածամիտ էր, սպասում, ճշտում էր իրադարձությունները: Միտքը զննող էր, բնաւորութիւնը՝ հեռու քաշուած, համարեա յոռետես: Խորաթափանց էր, պատմական ժամանակաշրջանների լաբրինթոսներում կռահումների ետեւից գնացող եւ վերլուծական եզակի կարողութիւններով:

Նրան գուցէ եւ կարելի է համեմատել միայն Չարենցի հետ, որի իմացութիւնն ուղղակի դարերի թնջուկն էր մաղում՝ փնտռելով ազգի զօրութեան կենսական կորիզը»⁷:

Մեր այս ուսումնասիրութեան նպատակն է վերլուծել հայի *գէնօտիկի* դեմիրճեանական ընկալումն ու գեղարուեստական մատուցումը, ինչպէս եւ դրա խորապատկերում անդրադառնալը այլ հայ հեղինակների կողմից տարբեր ժամանակներում եւ աշխարհագրական, ընկերա-հոգեբանական տարբեր միջավայրերում հայ ազգային տեսակին տրուած գրական-գեղարուեստական, խոհափիլիսոփայական գնահատականներին: Անշուշտ, մէկ յօդուածի շրջանակներում անհնար է անդրադառնալ բոլոր հեղինակներին եւ հայի տեսակը բնորոշող բոլոր տեսակէտերին, սակայն մենք փորձել ենք քննութեան առնել մեր կարծիքով դրանցից առաւել ուշագրաւները, հայի կերպարի վերաբերեալ իրենց դիտարկումների մէջ առաւել դիպուկ եւ ընդհանրական գնահատական պարունակող գրական, հրապարակախօսական նիւթերը:

Դեմիրճեանն իր խոհագրութիւնը սկսում է հարցով. *Արդեօք մի բան հասկանում էք հայից...*⁸: Ընթերցողը քաջատեղեակ իր դասականի խորագիտութեանը, ակնկալում է հենց իրենից լսել բարձրացուած հարցի պատասխանը: Բայց տալիս է արդեօք Դեմիրճեանն այդ պատասխանը: Թուում է ոչ: Եւ այնուամենայնիւ, հետաքրքրասիրութեան սերմն արդէն նետուած է մէկ հակիրճ հարցի միջոցով, եւ ընթերցողը տրուում է շարադրանքի ընթացքին: Դեմիրճեանը խորացնում է թնջուկը. հայը չի բացայայտում իր նկարագիրը, արտաքուստ երեւան չի հանում իր ինքնութիւնը, իր ցեղային բնութագիրը, թոյլ չի տալիս, որ հեշտութեամբ իրեն ճանաչեն, գաղտնագերծեն: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հենց ինքն էլ իրեն ճանաչելու, ըմբռնելու պահանջն ունի, սակայն հենց իր համար իսկ անհնարին է բաւարարել այդ պահանջը: Հայը» խոհագրութեան մէջ արծարծուած ընդհանրական որակների մի նեղ երակ դասականը երեւան է հանում իր մէկ այլ երկում՝ 1926ին գրուած Հայը Ամենաքնքուշը» երգիծական մանրապատումում: Կարծում ենք, որ Դեմիրճեանը, ոչ առանց հիմքի, խորհրդային կարգերի հաստատումից յետոյ ունեցել է այն մտավախութիւնը, որ իր՝ 1920ին գրուած խոհագրութիւնը չի հասնի խորհրդահայ ընթերցողին կամ կը հասնի ոչ այն տեսքով, որով գրել է ինքը:

Եւ Դեմիրճեանը չէր սխալւում: Նրա խոհագրութիւնը միայն տասնամեակներ անց պիտի հասնէր խորհրդահայ ընթերցողին՝ զգալի

աղաւաղումներով: Հակառակ սրան՝ սփիւոքահայութիւնն ուներ բարեբախտութիւնը իր տարագրութեան օրրաններում աւելի վաղ ձեռքն առնել դասականի երկը եւ անգամ ազդուել նրանից՝ հայի նկարագրի վերաբերեալ սեփական յղացումներով⁹: Խօսքը մասնաւորապէս Նշան Պէշկեթաշլեանի Հայը» երգիծապատումին է վերաբերում, որում հայի տեսակին տրուած բնութագիրը չափազանց մեծ աղերսներ ունի դեմիրճեանական բնութագրումների հետ:

Եւ ուրեմն, Հայը» խոհագրութեան տպագրութիւնից վեց տարի անց Դեմիրճեանը նորովի, առաւել անվտանգ» երանգով ներկայացնում է իր ազգի տեսակը՝ Հայը Ամենաքնքուշը» պատումում: Ինչ էլ ասում այն հայի տեսակի, հայի էթնօնկարագրի մասին: Նոյնպիսի հակասական գնահատում, որ բնորոշ է Հայը» խոհագրութեան տրամադրութիւններին: Դեմիրճեանը վերլուծում է հայի համար յաճախ գործածական հայ չեւ» հարցադրումը: Մի դէպքում այն հայի հանդէպ սիրոյ, ջերմութեան, վստահութեան դրոշմն է կրում. *Բայց հետաքրքիր է, թէ հայ ասելով ինչ է հասկանում հայը:*

Ինչ կարծիք ունի հայի մասին:

Գուցէ իր երեւակայութեան մէջ հային ներկայացնում է ամենադաժան գծով մի մաքր, համարում է աշխարհիս ամենավատ, ամենագծուծ, ամենասանգութ արարածը, ամենաստակալի կարծիքը հայի մասին:

Ո՛չ, - ամենաքնքուշ կարծիքն ունի հայը հայի մասին:

Եւ դա է, որ նրան ամէն առիթի վիրաւորում է մինչեւ հոգու խորքը:

Երբ մի հայ տեսնում է, որ դիմացի հայն իր խօսքը չի հասկանում՝ իբրեւ վերջին արգումենտ, գոռում է նրան երեսնիվայր.

- Տօ, հայ չեւ ս: Չե՞ս հասկանում»¹⁰:

Բայց միեւնոյն ժամանակ հայի համար հայ լինելու ենթախորքը փոխում է՝ կախում հանգամանքներից: Դեմիրճեանը նոյն մանրապատումում գրում է. ...*հայը սաստիկ վիրաւորուած բողոքում է եւ գանգատում միւս հայերի մօտ՝ ասելով.*

- Բհարկէ, անաստուածութիւն կ'անի, մարդու տուն կը քանդէ, հայ չէ՞...

Սա էլ ասում է ամենասաստիկ վիրաւորուած հայը միւս հային, մինչեւ հոգու խորքը վիրաւորելու համար»¹¹:

Բայց ինչպէս Հայը» խոհագրութեան մէջ է հեղինակը հասկանում, սիրում հակասական, գովելի ու մերժելի յատկանիշների տէր իր հայրենակիցներին, այնպէս էլ այս երկում է բանաձեւում իր սերը՝ ի հեճուկս այդ սիրոյ հիմքերի խաթարումին պատճառ հանդիսացող դրսեւորումների. ...*ամենաքնքուշ բանը հայի համար աշխարհիս երեսին հայն է»¹²:*

ՊԷՀԻԼԹԱՂԵԱՆՐ հայի երկուութեան այլ բանաձևէ է առաջարկում, նրա կարծիքը հետեւեալն է. *Աստուած Հայր հրեշտակ է ստեղծած. վերջը զղջացած է ու սատանայի է վերածած: Յետոյ ջնջած է անոր սատանայութիւնն ալ: Հայր, սակայն, երկու էակներէն մէկ-մէկ բան պահած է իր մէջ*¹³:

Վերադառնանք Դեմիքճեանի Հայր»ին ու թերթէնք հայի ազգային դիմապատկերի դեմիքճեանական միւս շերտերը: Խաբուսիկ, տարօրինակ, հանելուկային տեսակ է հայը: ՊԷՀԻԼԹԱՂԵԱՆՆ այդ տեսակը հասկանալու համար փորձում է առաջարկել իւրօրինակ բանալինք»:*Դժուար է հայը ճանչնալ իր ներսէն*¹⁴,- Դեմիքճեանի նման զգուշացնում է նա ու թուարկում հային գաղտնագրծելու հնարաւոր տարբերակները, որոնք բազում են, բայց բոլորն էլ անստոյգ, խաբուսիկ: Հայը, ըստ ՊԷՀԻԼԹԱՂԵԱՆԻ, թիւ է, խօսք է, ոտանաւոր է, հանելուկ է, առեղծուած է, աշխատանք է, նիւթ է, ոգի է,- *գործի մարդ է անձնական ձեռնարկի մէջ ու խօսքի մարդ՝ հանրային ձեռնարկի մէջ*¹⁵: Իր թուարկած որակները սպառիչ չեն թուում հենց իրեն՝ հեղինակին, ու նա եզրակացնում է. *Աստուած Հայր երկիր զրկած է իբրեւ ֆէնոմէն: Հայր մարդ չկրցաւ ըլլալ աշխարհի մէջ*¹⁶: Եւ սրանից ՊԷՀԻԼԹԱՂԵԱՆՐ բխեցնում է հայի պատմական ճակատագրի ողբերգականութեան իր մեկնաբանութիւնը. *Արեւուն տակ ան անմեղ եղաւ Հրեշտակի մը պէս ու այս պատճառով է, որ հող չունեցաւ երկրի վրայ: Հրեշտակները տեղ չունին աշխարհի մէջ: Եղաւ նաեւ սատանայի մը չափ խելացի, բայց հակառակ իր խելքին, սատանայի մը պէս ալ մնաց միշտ դժոխքի մէջ*¹⁷:

Ըստ Դեմիքճեանի՝ հայն ամենատառապածն է աշխարհում: *Հայը ոգու ժողովուրդ է, իսկ ոգուն ներյատուկ է տառապանքը: Բոցից, երկունքից, ցաւից ծնաւ իր Վահագնը – ահա՛ հայու կենսագագացողութիւնը, նրա աշխարհիւրացումը: Նրա համար չէ լոկ կեցութեան ուրախութիւնը: Հայու համար աշխարհի հետ հաշտ եւ ուրախ լինելու համար բաւական չէ կուշտ լինելը*¹⁸,- կարդում ենք զօրավար Գարեգին Նժդեհի Բանտային Գրառումներում:

Հայն աշխարհիս երեսին գոյութիւն ունեցող ամենահին ցեղատեսակն է: Այսպէս է բնութագրում հայերին Դեմիքճեանը, իսկ Նժդեհը մեկնաբանում է աշխարհի այդ ամենահին ցեղատեսակի վերաբերմունքն այդ նոյն աշխարհի նկատմամբ, եթէ կ'ուզէք պատասխանատուութեան զգացումն այն ամէնի հանդէպ, որ կատարւում է աշխարհում. *Հայը հաւասարապէս տառապում է ինչպէս՝ իր գոյութեան ծանրածանր պայքարի առթած ցաւից, այնպէս էլ՝ աշխարհի եւ մարդկային ազգի անկատարելութեան գիտակցութիւնից:*

*Նրա համար աշխարհը դեռ այն չէ, ինչպիսին կարող է լինել, եւ պէ՛տք է որ լինի*¹⁹:

Բնահանուելու, բնաջնջուելու հազարամեակների իրողությունը հակընդդէմ՝ հայն ամենայամառն է իր հայրենի եզերքի հանդէպ ունեցած կապուածութեամբ. սա Դեմիրճեանի տեսակէտն է: Այս հարցում Դեմիրճեանի համախոհն է ժամանակի թելադրանքով գրիչը զենքով փոխարինած մէկ այլ գրող՝ վաղամեռիկ Վազգէն Սարգսեանը, որ զարմանալի զուգադիպութեամբ իր խոհերը հայի ու հայ հողի վերաբերեալ շարադրել է՝ իբրեւ ուսումնասիրութեան յենք ունենալով Դեմիրճեանի բնօրրանը Ջաւախք աշխարհը: Նրա Քարի Մէջ Արուն Կայ» ակնարկում կարդում ենք. Այս հողի վրայ կը բնաւորուէր ճարահատ, բայց զարմանալի պինդ ու աշխատասէր մի ժողովուրդ: Այս հողն, այո, մարդու չնման-մարդու չհաւան կնկայ նման ուզուորին չէր տրուի: Սա բազմակողմանիօրէն ու հանգամանալի մի լաւ պիտի մշակուէր: Աշխարհն էլ առաւտ, ընտրութեան հնարաւորութիւնը մեծ, ո՞վ գլուխ կը դնէր էդ սեւ տրճէի հետ: Ջարմանալի պինդ ու համբերատար տղամարդկանց ցեղ էր պէտք, որ սեփական ճակատագրի հետ քեալլա տալով էդ սեւ տրճէից բազմաբեղուն ծննդկան շինէր եւ, որ իրենց նման պինդ ու հաստատուն սերունդներ տալին աշխարհին. մենք՝ մենք ենք, խօսէք, տեսնենք՝ դո՞ւք ուլքեր էք»²⁰:

Եւ մի՞թէ սա նորութիւն է հայի ազգային նկարագրում, մի՞թէ Դեմիրճեանի ու Սարգսեանի պատկերած հայը նոյն Հայկը չէ, որ պատմահայր Խորենացու վկայութեամբ ցուրտ սառնամանիքների մէջ բնակուեց ու կենաց-մահու պայքարով մերժեց բարեբեր հողերում իբրեւ հպատակ ապրելու Բէլի շողոքորթ առաջարկը: Այս բնութագրի արձագանգները Հայկի եւ Բէլի աւանդապատումից հազարամեակներ, Դեմիրճեանի խոհագրութիւնից տասնամեակներ ու Սարգսեանի խոհապատումից մի քանի տարի անց որսում ենք Աղասի Այվազեանի Հայ Հայը» պատմութեամբում, ուր Հայկին մարմնատրոդ գրական կերպարը տարագիր ու հայրենաբաղձ հայն է, Բէլին մարմնատրոդը պետականութեան խորհրդային գործակալը. Ու Հայ հայր, թողնելով իր բարեյարմար արեւմտեան կեցոյթը, վերադառնալով տուն, նստեց նրա համար տրամադրած յատուկ մէքենան, նրա կողքին՝ ներքին գործերի աշխատակիցը, ու մի ամբողջ գիշեր շրջում էր Երեւանի փողոցներով, հոտոտում նրա տամկութիւնն ու բորբոսը, մտովի փաղաքշում նրա ցեխածեփ պատերը... Ու շների գաւառական հաշոցները նրա լսողութեանն էին հասնում որպէս ցեղի կարօտի գերակայ երաժշտութիւն: Ու արցունքակալուեցին նոյնիսկ իր կողքին նստած հայ աշխատակցի աչքերը հայրենիքի այն մեծ իմաստից, որ դնում էր Հայ հայր իր գոյութեան մէջ: Միայն մէկ գիշեր, ու միւս օրը, ինչպէս եւ պայմանաւորուած էր, նրան արտոբեցին Միքիւր, որտեղ եւ վերջ դրուեց նրա մարմնական ներկայութեանը այս աշխարհում»²¹:

Որքա՛ն անյոյս է թուում իր ապագան, բայց եւ որքա՛ն յուսացող է նա: Ասենք՝ իր կեանքում երկու բան բնաւ չտեսաւ. մէկ՝ բախտ, մէկ էլ՝ յուսահատութիւն»²²,- գրում է Դեմիրճեանը: Եւ այստեղ կրկին խաչում են հայաբանութեամբ զբաղուած գրողների հայեացքներն ու ասելիքը: Պէշկեպաշլեանը գրում է, թէ հայը ...երբեք չէ ներկայացուած Տիար Յուսահատութեան եւ ոչ մէկ ծանօթութիւն ունի անոր հետ»²³: Այվազեանը թուարկում է հայի արտաքին տեսքի, խառնուածքի, վարքի դրսեւորումների հնարաւոր տարատեսակները, ու համեմատութեան եզրեր չունեցող այս գնահատականների խորքից դուրս բերում հայի ընդհանրական տիպը. *Բայց կայ մէկը եւս, որ իմ մէջ մի միսխացող գուարթակերայ տխրութիւն է առաջացնում: Դա Հայ հայն է: Նա երբեք չի մտածում, թէ ինքն ինչ է, այնպէս, ինչպէս երբեք մարդ չի խորհում, որ ինքը երկու ոտք ունի, երկու ձեռք, մի քիթ եւ մի բերան...* Երբեմն ինձ թւում է, որ նա հենց այդպէս՝ առանց վերլուծելու, առանց գնորոշելու, գիտէ մի բան, որ իմ մանրահետող խելքով չեմ կարողանում ըմբռնել, իմանալ կեանքիս երկար տարիների ներշարժարելի վերլուծումներից յետոյ:

Հայ հայը երբեք չի վիստում ամէն ինչ նրա շուրջն է, ամէն ինչ իրենն է, եւ ինքը ոչինչ չունի»²⁴:

Այդ անընկճելի Հայ հայը ապահովագրուած է մահացումից, նրա՝ Դեմիրճեանի գնահատմամբ ինքնախորտակում յիշեցնող ջանքը, մեջքը ձկել-կոտրելու աստիճան ինքնախոշտանգուելու բնագոր (թէ գիտակցական մղումը) չեն ենթադրում հայի վախճանը: Պէշկեպաշլեանն ունի իր բացատրութիւնը. *Հայը ինչով ալ զբաղի, կ'ընէ նաեւ դազադազործութիւն: Ան ամէն օր կը շինէ քանի մը դազադ, բան մը թաղելով իրմէ: Բարեբախտաբար անսպառ է իր կենդանութիւնը»*²⁵:

Իր վիճակի ողբերգականութեանը տրուելու, իր անօրինակ դժբախտութիւններին կուլ գնալու հեռանկարից ապահովագրուած է հայը. *Իր էութեան բերումով հայն իր գոյութեանը հաղորդում է որոշ սրբազնութիւն եւ նպատակ՝ ձգտելով իմաստաւորել եւ կատարելագործել այն»*²⁶,- գրում է Նժդեհը:

Հայի տեսակը մերժում է սուղ եւ ողբասացութիւն. ...եթէ մենք բոլորս մեկնենք, ցրուենք աշխարհի հեշտակեցութեան վայրերը՝ Սան Ֆրանցիսկօ, Նիւ Ջորսի, Նէապոլ, Քեբէկ... Հայ հայը կը մնայ մէնակ: Ու նա չի նկատի, որ մէնակ է, ու նրա դէմքին, ի գարմանս իմ՝ հոգի տնտղողի ջանքերի, ժպիտ կը լինի, ոչ թէ կեղծ կենսահաստատման, ի հեճուկս, ոչ թէ միտումնաւոր, այլ նախնեղակ ժպիտ, Հայ հայի աներկբայութեան ժպիտ, որի նպատակն ու իմաստը այնքան էլ հեշտ չէ վերձանել: Ի՞նչ գիտէ նա՝ Հայ հայը: Երեւի ինչ-որ բան գիտէ... Թէեւ նրա մէնակութիւնը հիմնկուանից ուզում եմ ողբալ, բայց ես համոզուած եմ, որ արժէ միայն նրա կողքին մի քանի ժամ մնալ, ու իմ ողբը յօդս կը ցնդի՝

անբնական ու անխոհեմ դառնալով»²⁷: Սա էլ Այվազեանի համոզմունքն է: Այս հայն է դեգերում Ռոստովի գարեջրատներից մեկում ու յայտնում Ուիլիըմ Սարոյեանի գրողական տեսադաշտում: Այս հայի կերպարով ենք ոգեշնչում, երբ Սարոյեանի գրով հաւաստիանում ենք նրա վերապրումի անխուսափելի փաստին. *Կուզենայի աշխարհիս երեսին տեսնել այն ուժը, որ խաթարել կարենար այս ցեղը, կոտակ ու հպարտ մարդկանց այս ցեղը, որի պատմութիւնը պատմուած, բոլոր կոհիւնները մղուած ու տանուլ են տրուած, որի շինութիւնները խորտակուած, գրքերը չընթերցուած ու երգերը լռած են:*

Փորձք կործանել այս ցեղը, ասացէք՝ դարձեալ 1915 է, ու աշխարհի աչքը՝ պատերազմի ծխով բռնուած: Կործանեցէք Հայաստանը, տեսէք՝ կը կարողանա՞ք: Իրենց տներից քշեցէք անապատ, մի՛ մոռացէք ձեռքներից խլել ճամփի հացն ու ջրի վերջին ումպը, կրակի տուէք իրենց ու իրենց Աստծու տները: Տեսէք՝ նրանք դարձեալ պիտի չայրեն: Տեսէք՝ ցեղը դարձեալ պիտի չյառնի, երբ նրանցից երկուսը քսան տարի յետոյ հանդիպեն ու ծծաղեն իրենց մայրենի լեզուով:

Ջանացէք, տեսէք՝ կարողանա՞ք պիտի, շունշանորդիներ, նրանց արգելել, որ չծաղրեն ձեր մեծ-մեծ գաղափարները, որ աշխարհում երկու հայ չիօսեն իրար հետ, փորձք ջնջել նրանց»²⁸:

Պէշիկթաշլեանի մօտ հայի անկոտրում կամքի ու անհատնում գոյութեան վերաբերեալ խորհրդածումն այսպիսին է. *Ան արիւնաքամ, իր Գողգոթային կատարէն, ներդուրեամբ, բարեսիրտ հեգնութեամբ եւ աստուածային քաղցր ակնարկով կը նայի վար՝ զօրաւորներու խաժամուժերուն, որոնք կը համարձակին դեռ աղմկել Ազատութեան, Արդարութեան, Եղբայրութեան եւ փոքր ազգերու պաշտպանութեան անունով*²⁹:

Դեմիրճեանն իր խոհագրութեան մէջ սահմանում է հայի չափը. *Իր չափը չափազանցն է, զարմանալի հաւասարակշռութիւն, որ ծայրայեղութեան մէջ է»*³⁰: Նժդեհը եւս ձեւակերպում է հայի այս յատկանիշը. *Գերազանցն իր տեսակի մէջ - ահա՛ ճշմարիտ հայն իբրեւ ոգի եւ կերպար»*³¹:

Դեմիրճեանի նկարագրած հայը նաեւ չարչի է, գծում, անկուշտ, հեռու բարձր արժէքների գիտակցումից: *Ինչ որ իրն է ու անմիջապէս դրամի չի վերածուիր՝ չի գնահատեր: Օրինակ՝ իր տաղանդաւորները»*³², - սա էլ Պէշիկթաշլեանի տեսակէտն է: Բայց այս ամէնը երեւոյթ է, սրա տակ այլ բովանդակութիւն կայ: Ձեռք էին առնում, ծաղրում էին Հայ հային, իսկ նա գոհ խնդմնում էր քթի տակ: Նրա քթի տակ շատ աւելի իմաստութիւն կար, քան ումանց գլխի մէջ: Ու այդպէս քթի տակ, անաղմուկ նա կուտակում էր հարստութիւնը՝ Հայաստանի շնորհքը»³³, - այսպէս է կարծում Այվազեանը: Տեսնենք, թէ որն է հայի ամենաբնորոշ գիծը՝ Նժդեհի կարծիքով. *Ո՞րն է հայկական նկարագրի հիմնական գիծը:*

- *Լրջութիւնը, հայու մտաւոր եւ բարոյական լրջութիւնը, որն ամէն բանից առաջ ծանրախոհութիւն է ենթադրում»³⁴:*

Այվազեանի ակնարկած Հայաստանի շնորհքը՝ մշտապէս ցրուած է աշխարհի տարբեր ծագերում, ու հայը նախանձախնդիր է դրանք հաւաքելու, ամբարելու, դրանց վրայ գուրգուրալու հարցում: Բայց անօրինակ իր տքնանքով կուտակած բարիքը շռայլելում եւս եզակի է հայը, եւ հոգ չէ, որ կարող է մնալ չհասկացուած. *Դարասկզբին, երբ Հայ հայը Փարիզ ընկաւ աշխարհ տեսնելու, եւ գրպանում դրամ ուներ, փնտռեց ու գտաւ չքաւոր գրող Շիրվանզադէին ու ամէն օր նրան կերակրում էր Փարիզի ճաշարաններում ու բիստրօներում՝ երբեմն-երբեմն արժանանալով մտաւորականի ուրախ ու նենգամիտ ծաղրին»³⁵,*- Այվազեանն է փաստագրում:

Աշխատանքն իր համար կենսաձեւ դարձրած հայը հիացնում է օտարին իր տեսակով. *Հայուն կամքը կարծր է, քարէն ալ կարծր է: Հայուն կամքը պողպատի պէս է. կը պայքարի, տաք պահելով սիրտը: Քարը հպատակեցաւ Հայուն»³⁶,*- կարդում ենք Պէշիկթաշլեանի Հրաշագործ Հայը՝ պատմուածքում: Հրաշագործ հայը ոչ թէ թշնամանքի, այլ ակնածանքի է հանդիպում իր պապենական հողում բնաւորուած թուրք գիւղացիների կողմից. *Հայը մեկնեցաւ, օրհնութիւնը հասաւ...»³⁷,*- խոստովանում են թուրք գիւղացիները իր ծննդավայր Տաղաւար գիւղ այցելած Յարութիւն հրաշագործ հային: Իսկ հեղինակը, համադրելով պատմական եւ կենցաղային փաստերը, գրում է. *Հայերուն զօրաւոր դրացիները միշտ փափաքած են Հայերը իրենց երկրին մէջ ունենալ, շէնցնելու համար քաղաքները արհեստներով, արուեստներով ու վաճառականութեամբ: ...Իսկ թուրքերը հակառակը ըրին. հեռացուցին Հայերը. եւ հեռացնելէ զատ, հազար գէշութիւն ըրին. եւ ի՞նչ եղաւ հետեւանքը. երկիրը ամայացաւ, աղքատացաւ, վերածուեցաւ ւաւերակի, անապատի: Ճիշտ է, որ Հայերը շինող են: Հայերուն թող տան խաղաղութիւն ու Հայուն հրաշքները թող տեսնեն ամէն օր»³⁸:*

Իր հողն ու տունն անտրտունջ շէնացնող, ինքն իրեն ամենաչարքաշ աշխատանքին յօժարական լծած տեսակ է հայը: *Աշխատանքն է օրէնքների օրէնքը հայու համար: Կուրօրէն ու կրաւորաբար չենթարկուել իր դժխեւ ճակատագրին, այլ պայքարել նրա դէմ, պայքարել շինարարելով: Այսպէս են վարուում հայաբարոյ ժողովուրդները միայն»³⁹,*- Նժդեհի գնահատականն է՝ ի լրումն Յարութիւն-հրաշագործ հային տրուած Պէշիկթաշլեանի գնահատականի:

Դեմիրճեանը գրում է. *Ամենաչարքաշ անասունը՝ իր արտի մէջ: Այնպէս է հաւաքում բերքը, կարծես յաւիտեան պիտի ապրի, կարծես ոչ ոքի բաժին չպիտի թողնի»⁴⁰:*

Այստեղ զուգահեռը կրկին պէտք է անցկացնել Դեմիրճեանի եւ Սարգսեանի հայեցակէտերի միջեւ: *Եկեղեցի եւ տուն շինող ժողովուրդ է*

հայր: Եկեղեցին ոգու տաճար է, տունը, օջախը՝ կեցության: Հասկանալ է պետք հիմնադր տունն ու տեղ դնելու հայի պաշտամունքը, որքան շատ բան ունես կորցնելու, այնքան աւելի ամուր կը լինես հող ու օջախիդ կապուած»⁴¹, - գրում է Մարգսեանը:

Պէշիկթաշլեանի ուշադրութիւնը բեւեռուած է նաեւ հայի մէկ այլ յատկանիշի՝ սնապարծութեան վրայ. Բայց վա՛յ, եթէ իր ցեղին պատկանող միջակ մը ստանայ օտարներու ներքողականը, չտեսի մը նման, մեծով-պզտիկով, բարեկենդան կը սարքէ, կ'ուռի ու կը պայթի»⁴²:

Թէ՛ Դեմիրճեանը, թէ՛ Պէշիկթաշլեանը, բազում հարցերում համակարծիք ու տարակարծիք լինելով հանդերձ, իբրեւ անքննելի յատկանիշ, մատնանշում են հայի հիւրասիրութիւնը: Բայց գնա՛ իր խրճիթը. հազար գող, մարդ, շուն ու գէլ նրա հացի վրայ են: Ուտում են նրա հացը, ինչպէս հայր Աբրահամի սեղանից»⁴³ (Դեմիրճեան): ...երբ խանութը երթաս՝ կը գտնես Հրեայ մը, երբ իր ժողովին երթաս՝ կը գտնես Բիւզանդացի մը, երբ իրեն հետ յարաբերիս՝ յաճախ կը գտնես Քիւրտ մը, երբ հրապարակ երթաս՝ կը գտնես Ճինիւիզ մը: Բայց եթէ իր տունը երթաս, այնտեղ կը գտնես իր լաւագոյն յատկութիւնները: Ու մէջէն չես կրնար ելլեր»⁴⁴ (Պէշիկթաշլեան):

Դեմիրճեանի հայեացքը բազմաբեւեռ է, այն դիտարկում է հայի տեսակը բոլոր շերտերով եւ դրսեւորումներով: Եւ ահա նա երեւակում է մէկ այլ հայի՝ ծոյլ ու ձրիակեր: Սա հայն է, որը հալածուած է սեփական տնից, բնաւեր է, գաղթական: Եթէ տարագրուի կամ աղքատանայ կամ երբ աշխարհի հեռաւոր մէկ անկիւնը իյնայ, շուտով կը գտնէ հացի ճամփան: Փորձէ իրեն նպաստ տալ, այն ժամանակ կը ծուլանայ, մոլութենէ մոլութիւն կը գլորի:

Կարելի չէ ոչ սուրով, ոչ հուրով սպանել զինքը: Զինքը մեռցնելու միակ միջոցը իրեն նպաստ տալն է»⁴⁵, - գրում է Պէշիկթաշլեանը: Դեմիրճեանն ունի իր բացատրութիւնը. աշխատանքի նուիրեալ, ժրջան հայը չի ցանկանում դառնալ օտարի վարձկանը. Մարդը իր հացի եւ գործի տէրն է ուզում լինել եւ ոչ թէ նրա ծառան: Եւ արդէն հայ նշանակում է տէր...»⁴⁶: Ու երբ նա տէր է ու ինքնիշխան, նաեւ բարեգործ է, մեծահոգի, անձնուրաց, սիրտն ու ձեռքը բաց ամենքի առաջ: Եկեղեցի է շինում (Շինարարութեան բնածին հերոս է հայը»⁴⁷, - գրում է Նժդեհը), բայց հարկ չի համարում մտնել մէջն ու աղօթք անել: Տօնական օր մըն ալ կը մտածէ եկեղեցիի ու դպրոցի մասին: Իր մտածումին չափ արագ կը կանգնէ տաճարը եւ ուսումնարանը... ...Օրեր կ'անցնին. մեր ֆէնտմէնը մատուռին առջեւ կը հայիոյէ ու վարժարանին առջեւ կ'աղօթէ»⁴⁸ (Պէշիկթաշլեան): Աղօթք չի անում, բայց ծնում է Նարեկացի: Ո՛րն է այս երկուութեան մեկնաբանութիւնը: Նժդեհն ունի իր պատասխանը. Նա շատ վաղ հայացրեց քրիստոնէութիւնը: Հայկականութիւնն է հայու ճշմարիտ կրօնը: Արդ, թէ ինչու եմ ասում՝ - Չկան հայեր», կայ Հայը»⁴⁹:

Ըստ Սարգսեանի՝ հայի հաւատքի հիմքերն ընտանիքում են արմատաւորուած. *Քրիստոսից էլ առաջ քրիստոնէայ մեր ժողովրդի միակ պատուար-պաշտպանը ընտանիքն է եղել: Հարիւրաւոր տարիներ պետականութիւնը կորցրած հայի իւրաքանչիւր ընտանիք մի-մի միկրոպետութիւն էր՝ իր թագաւորով, մեծ ու փոքրով, օրէնքներով եւ աւանդոյթներով (երեւի այս պատճառով է նաեւ, որ մէկ, միակ թագաւորի հարցում շատ նախանձախնդիր ենք եղել: Ոչ անկառավարելի, այլ նախանձախնդիր, մեզ արժան թագաւորի կարօտ): Հայի արեան կարմիր գնդիկներն են ընտանիքները, յարատեւման խորհուրդը»⁵⁰:*

Եւ ի՞նչ կրիւ ունի հայն Աստծոյ հետ, երբ մէկ այլ գրողի մեկնաբանութեամբ հայը մարդկային ցեղի հենց այն տեսակն է, որ իր երկրային գործով լրացնում է Աստծոյ բաց թողածը: Այսպէս է խորհում եւ գրում հայերի մասին ռումինահայ գրող, 2013ին Նոբէլեան մրցանակի ներկայացուած Վարուժան Ոսկանեանը՝ իր սքանչելի *Շշուկների Մատեն* վէպում: Նրա մատենանի հերոսները ԺԹ.-ԻԱ. դարերի բազում փորձութիւնների միջով անցած ու վերապրող հայերը, Աստծոյ կամքն ի կատար ածողներն են. *Մարդիկ, ովքեր ամբողջացրել էին Աստծոյ կամքը, որը 20րդ դարում սովորականից աւելի անուշադիր էր եղել»⁵¹:*

Կրկին անդարդառնանք Սարգսեանին, որ իւրովի է փորձել բանաձեւել հայի կապը Աստծու, աստուածաշնչեան ճշմարտութիւնների հետ. *Աստուածաշնչի մէր կերպարը Ղովտի կինն է՝ նա, որ Աստծոյ պատուիրանին հակառակ էտ նայեց ու քարացաւ: Ինչպէս չնայէր, ախր շատ բան ուներ թիկունքում թողած:*

Մեզ էլ էտ նայելու համար այսպէս քարացրեց այդ նոյն Աստուած... Տեսնես փոքր ժամանակ իրեն չէ՞ն սովորեցրել, որ քարի հետ խաղալ չի կարելի՝ մէջն արիւն կայ: Այլեւս թող իմանայ, ուրեմն. մենք հենց այն քարն ենք, որի մէջ արիւն կայ ու մեզ ստիպում է շրջուել: Ու որ երկնքից Աստուած, ասել է թէ ինքն էլ իջնի, մենք էտ ենք նայելու: Ետ ենք նայելու անգամ ժայռանալու գնով: Ախր շատ բան ունենք թիկունքում թողած»⁵²:

Ու հայի եկեղացաշինութիւնը սոսկ շինարարական իր բնատուր ձիրքերը կեանքի կոչելու պարզ նպատակ չէ, այլ Աստծուն մերձենալու, աշխարհը մաքրագործելու ձգտում: *Իսկ ճարտարապետել – հայկական, ինչպէս եւ հեգէլական իմաստով – նշանակում է՝ սրբել, սրբագործել երկրի որոշ կէտերը, որպէսզի այնտեղ Աստուած ու աստուածայինը բնակեն»⁵³,* կարծում է Նժդեհը: Եւ շինել-շէնացնելը հայի համար համաժամանակեայ յատկանիշ է, ոչ այս կամ այն պարագայի, այս կամ այն պետական-հասարակական կարգի պարտադրանք: *Մեր երկրագնդի վրայ երկու ուժեր չեն յոգնում – ժամանակն ու հայը՝ մէկը կործանելով, միւսը վերաշինելով»⁵⁴,* դարձեալ Նժդեհն է գնահատում:

Իսկ Պեշիկթաշլեանը վստահ է. Գիտունները կը փնտռեն յալիտենական շարժումը: Հայը կը խնդայ անոնց վրայ ու կ'ըսէ իւրովի. ես եմ յալիտենական շարժումը եւ ինձի է, որ կը փնտռեն»⁵⁵:

Դեմիրճեանի նկարագրած ծէս ու ձեւականութիւն մերժող, դիւանագիտութեան մէջ կասկածելիութեան չափ անկեղծ, ցանկացած գնով ճշմարտութեանը հետամուտ հային Նժդէին այսպէս է բնոշորում. *Չարի ու բարու իր հասկացողութեամբ, դեռ այսօր էլ հայը մղում է ամենայն աշխարհասիրութեամբ - անքաղաքագիտօրէն - դիրք ճշտելու մէկի թէ միւսի հանդէպ, առանց հաշուի առնելու գոյութիւն ունեցող առարկայական պարագաները:*

*Իր այդ հոգեգծի պատճառով՝ նրա մտածողութիւնն ու արտաքին վարքագիծը ընդունել են ապաքաղաքական, որով եւ անաշխարհայարմար բնոյթ»*⁵⁶:

Այս բնոյթով էլ հայը հակադրում է աշխարհի միւս ազգութիւններին, իր հարեւաններին, հօր, եսակենտրոն տէրութիւններին, որոնք մեծ դիւանագիտութեան մէջ ընդամենը սեփական շահին միտուած իրենց խաղն են խաղում, ու այդ խաղում մշտապէս տանուլ է տալիս հայը. *...քաղաքականութեան մէջ բաւական է եւրոպացի շողոքորթ մը խաբելու համար ամբողջ հայութիւնը»*⁵⁷, - գրում է Պեշիկթաշլեանը: *...շոյի ը, եւ կը կողոպտուի»*⁵⁸, - գրում է Դեմիրճեանը: Հայը խաբւում է, որովհետեւ ոչ թէ խաղում է ազնուութիւն, արդարամտութիւն, այլ իսկապէս այդպիսին է ու դրանով իսկ խանգարում է աշխարհաքաղաքական հարցեր լուծող ուժեղներին: *Շողովուրդներ կան,- գրում է Նժդէի,- որոնք իրենց բացասօրէն մարդկայինը - իրենց նկարագրի ամենադատապարտելի թերիւնները, կենսաբանական անհրաժեշտութեամբ, ծառայեցնում են իրենց գոյութեան պաշտպանութեան: Հայը վաղուց է դատապարտել աշխարհաքանդ չարութիւնն իբրեւ պայքարի գէնք»*⁵⁹:

Հայը բացառիկ է թէ՛ խոնարհութեան, թէ՛ վախկոտութեան, թէ՛ ըմբոստութեան մէջ: *Հայուն մէջ երկու հոգի կայ. վախկոտ մը եւ քաջ մը կամ ստրուկ մը եւ հերոս մը: Ամէն ազգի մէջ վախկոտը կը կծկուի քաջին ետեւը. հակառակն է Հայուն մէջ՝ քաջը կը գտնուի վախկոտին տակը»*⁶⁰, - գրում է Պեշիկթաշլեանը: Այս տեսակը ամենից յաճախ բնութագրում է իր անկանխատեսելիութեամբ: Սա Սարոյեանի Արտաշն է՝ Հայ Մուկը», որ անօրինակ յաղթանակ է տանում սարսափազդու Ռալֆ օձի հետ մենամարտում: Իրեն մատուցուած խորտիկը՝ Արտաշին, վայելելու նախապատրաստուած օձը *...լսեց Արտաշին, բայց ոչ ծածուացող ու գուրջ հայցող: Նա լսեց հայհոյող Արտաշին, որն անկասկած այլեւս այսպիսի խօսքեր ասելու կարիք պիտի չունենար»*⁶¹:

Եւ սա շարքային հայն է, ոչ՝ բացառիկն ու շնորհեալը: Սա, ինչպէս գրում է Դեմիրճեանը, հայոց դիւցազնավէպի Ձէնով Օհանն է, որ հերոսանում է գերագոյն վտանգի պահին: Սա Այվազեանի միջակ հայն է՝

բարձրաստիճան միջակութիւնը», որ անսպասելիօրէն, ի հեճուկս ամենայն տրամաբանութեան, յաղթում է ոսոխի գերազանցներին ու ունակներին. *Կայ գերազանց հայ, կայ տարօրինակ հայ, կայ ծուռ հայ եւ կայ միջակ հայ. միջակը միջակութիւնից տարբեր է: Միջակութիւնը իր համար նպաստաւոր օրերին երկու թելերը լայնօրէն տարածում է ուղեփակոցի պէս եւ մնացածին պահում իր թելերի ետեւում միայն իր չափով, միայն իր լայնութեամբ ու երկարութեամբ: Կեցութեան փորձուած ձեւն է, զգուեցնելու չափ ծանօթ ու կրկնուած: Ու նա համապատասխանում է մեծ կայսրութիւններին, իսկ փոքրիկ երկիրը միշտ մազից է կախուած, ու այդ մազի ծայրին եւ գերազանցն է, եւ տարօրինակը, եւ ծուռը, եւ անօգնականը, ու նաեւ բարձրաստիճան միջակութիւնը: Եւ երբ նեղ օրերին քո վրայ արշաւում են ոսոխի գերազանցներն ու տարօրինակները, ունակներն ու կամայինները, նրանց դիմակայելու պէտք է որ դուրս գան տարիների ընթացքում միջակութեան ուղեփակոցի ետեւում հաւաքուած միջակութիւնները»⁶²:*

Դեմիրճեանն իր խոհագրութեան մէջ հայի տեսակը բնութագրելիս վկայակոչում է Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի հերոսների յատկանիշները, մասնաւորապէս յիշատակում է դանդաղ, խոնարհ, անսպասելի ըմբոստ ու հարուածող Դաւիթին, քծնող, ստրկացող, յանկարծակի հերոսացող Ձենով Օհանին: Նժդեհի գրառումներում եւս գուցահեւում են իրական հայի եւ նրա Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի հերոսների վարքն ու յատկանիշները, որոնք, ըստ ազգային գործչի, *խոր յարգանք են պարտադրում»*⁶³:

Ի տարբերութիւն Դեմիրճեանի՝ Նժդեհն իր ցեղատեսակի տիպական դրսեւորումը համարում է Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի Միերին (իհարկէ՝ Փոքրին). *Միերը՝ հայկական էպոսի հերոսը – իմա՛ ինքը հայ ժողովուրդը – մերժում է գոյութիւն ունեցող աշխարհակարգը՝ լաւագոյնի պահանջ զգալով եւ առաջադրելով»*⁶⁴: Փոքր Միերի կերպարի մէջ հայի տիպաբանութեան շեշտադրումներին ենք հանդիպում նաեւ հայ գրականութեան տարբեր ստեղծագործութիւններում: Ամենաուշագրաւներից մէկը Աւետիք Իսահակեանի՝ Սասունցի Դաւիթ դիւցազնավէպի այդ հերոսին ձօնուած անաւարտ երկն է՝ *Սասնայ Միեր»* վիպերգութիւնը՝ գրուած 1922ին: Սակայն հայ գրողների եւ մտածողների հայեացքը շարունակում է մինչ օրս էլ յառած մնալ ազգային դիւցազնավէպի այդ ամենաառեղծուածային հերոսի կերպարին, ու մեր օրերում էլ ծնում են երկեր, որոնց հեղինակները խորագին հայեացքով փորձում են ներթափանցել Ագռաւաբարի մութ քարայրից ներս եւ յայտնաբերել ճշմարտութեան սերմնահատիկը Միերի, ասել է, թէ հայ ազգի ճակատագրում: Ամենաթարմ եւ խօսուն օրինակը Խեչոյեանի *Միերի Դոան Գիրքը* վէպն է, որի վրայ հեղինակն աշխատեց արեւի քան

տասը տարի եւ մահուան մահճում հասցրեց տեսնել նորատիպ վեպի հեղինակային ազդորինակը միայն:

Եւ ինչ են տալիս հային իր ցեղին բնորոշ արժանիքները, արդեօ՞ք դրանք ծառայում են ինչ-որ շօշափելի նպատակի: Բնաւ ո՛չ: Հայի արժանիքներով, որպէս կանոն, չեն հիանում, նրա հետ չեն բարեկամանում իր շնորհների համար: Աւելին, հայի հանդէպ թշնամանում են, հայի դէմ չարանում, որովհետեւ ինքն է այդ թշնամանքի ու չարութեան նիւթողը, իր նկարագրի դրսեւորումներից է դա: Ըստ Դեմիրճեանի՝ հայն իր դէմ ատելութիւն ծնելու տաղանդն ունի, եւ նախանձ է այլոց յաջողութիւնների նկատմամբ: Ըստ Այվազեանի՝ նախանձելու յատկանիշը հայի միջից արմատախիլ են արել վաղուց. չեքեացող սպին աւելի քան հինգհազարամեայ վաղեմութիւն ունի. *Խօսում էին՝ վիրահատել են Հայ հային, նրա միջից հանել են նախանձի մարմնի մասը, ինչպէս հանում են կոյր աղիքը: Թէպէտ ես կտրուածքը չտեսայ նրա վրայ. հաւանաբար վիրահատութիւնը Հայկ նահապետի կողմից էր կատարուած*⁶⁵: Նժդեհը եւս Դեմիրճեանի համախոհը չէ հայի նախանձի հարցում: *Հայ հոգում տեղ չունի արտաքին նախանձը: Վաղուց է, ինչ հայը նախանձողին – իր արքային - Արտաւազդին շղթայի զարկած պահում է վիհերում: Նախանձում է չարը, նաեւ՝ հոգեպէս տկարը: Հայը խորշում է թէ՛ մէկից, թէ՛ միւսից*⁶⁶, - գրում է հայոց զօրավարը: Պէշկեպաշեանն ունի հայի նախանձը պատճառաբանելու, աւելին մաքրագործելու միտումը. *Ինկիր ու Հայը ձեռք մը կու տայ քեզի: Ելիր ու կ'ընդունիս իր ոտքը կամ իր նախանձէն եկող կիցը, որ սակայն ազգօգուտ է, որովհետեւ կը մարզէ քեզ ու պատճառ կ'ըլլայ, որ պինդ կենաս ու ալ չ'իյնաս*⁶⁷:

Բնական է, որ նաեւ բախում են հայ գրողների, մտածողների, հայի տեսակի վերլուծութեամբ զբաղուածների տեսակետները: Ու հենց իրենք իրենց հետ են բախում ու ինքնաժխտում Դեմիրճեանի, Պէշկեպաշեանի, Այվազեանի՝ հային տրուած գնահատականները:

Ըստ Դեմիրճեանի՝ հայն ամենաներողամիտ ցեղն է աշխարհում: Նրան լրացնում է Նժդեհը. *Հայուն ծանօթ չէ չարութեան ուրախութիւնը: Չարախնդալ, չէ՛, նա կ'ուզէ իր գոյութեան թշնամիներին իսկ միայն պարտուած տեսնել. բայց ոչ է՛ դժբախտ*⁶⁸:

Դեմիրճեանի հայը անմիաբան է, խռովարար. *Ուր յեղափոխութիւն՝ այնտեղ հայութիւն: Բայց իբրեւ 'ական'՝ ծայրայեղական է*⁶⁹: Այս նկարագիրը չի փոխուել նաեւ տասնամեակներ անց, ինչպէս որ չի փոխուել Խորենացու *Հայոց Պատմութիւն* մագաղաթի, մանաւանդ այն եզրափակող Ողբի գրութեան ժամանակներից ի վեր: Որպէսզի համոզուենք, մէջբերենք ժամանակակից արձակագիր Վանօ Սիրադեղեանի նորօրեայ բնութագիրը հային. *Հայը պատմական հայրենիքը գերադասում է իրական հայրենիքից*:

Գերադասում է, քանզի պատմական հայրենիքը խնամք չի պահանջում:

Այդ հայրենիքը տուրք չի պահանջում, քրտինք չի պահանջում, պաշտպանության կարիք չունի:

Եւ այդ հայրենիքի հմայքն այն է, որ այնտեղ ապրելը պարտադիր չէ:

Եւ հարիւրամեակներ շարունակ մենք մեր հայրենիքը մաս-մաս դարձնում ենք պատմական հայրենիք ու կապում նրան հաւաքական, չպարտաւորեցնող, սրտագին սիրով:

Հայր հաւաքական գոյութիւնից վեր է դասում հաւաքական սէրը առ ոչինչ»⁷⁰:

Աւստի, ճշմարիտ, անվիճելի գնահատական մեր յատկապէս այսօրուայ նկարագրին, որ դարձեալ մեզ վերադարձնում է Դեմիրճեանի խոհագրութեանը, ուր հայը բնորոշւում է որպէս Դոն Քիշոտ, մի տեսակ, որի իրականութիւնն անիրականութիւնն է, նպատակներն ու ձգտումները՝ անգոն ու ինքնանպատակը: Ու այս գնահատականի առումով Սիրադեղեանն ու Դեմիրճեանը համախոհ են, միաբան: Նրանց հետ համակարծիք է նաեւ Պէշկեթաշլեանը. *Հայը, երբ կուսակցական է, կը ճառէ ազատութենէ, երբ չէ՞ որք է՝ կը խօսի միութենէ: Իբր մարդ՝ անհշխանական է, իբր Հայ՝ ազգայնական: Անգամ մը, որ տիրանայ իր հայրենիքին, կրկին անհշխանական կը դառնայ»⁷¹:* Դեմիրճեանի հայն իր պետութիւնն է ուզում ստեղծել, բայց ստեղծելուն պէս լծում է այն իր իսկ ձեռքով քանդելու գործին: Հայն անկարգ է, անհշխանական, անմիաբան, խռովարար: Դեմիրճեանի նկարագրած այս հայը Պէշկեթաշլեանի բնորոշմամբ. *Քաղաքական կեանքի մէջ գործազուրկ է ու գործազրկութեան նպաստ չի տրուիր իրեն»⁷²:*

Սակայն ոչինչ անհետ չի կորչում հայի գոյութեան տիրոջներում, ամէն մի թանկ կորուստ լրացում է համարժէք մէկ այլ ձեռքբերումով: *Հայաստանի քաղաքական անկախութեան կորուստի փաստով հայու համար դարերով ու դարերով պետութեան դերը պիտի կատարէր ազգութիւնը»⁷³,* գրում է Նժդեհը: Բայց իր պետութիւնից դուրս հայը մարդ-պետութիւն է, մարդ-Հայաստան: Այս են վկայում Նժդեհի հետեւեալ տողերը. Օտարի լծերի տակ երկարօրէն ապրած ժողովուրդներին յատուկ է մի հոգեգիծ, որը հոգեգիտութիւնը անուանում է 'ստրկական երկիւղ':

Այդ ամօթալից արատից, այդ չարիքից գերծ է հայ էութիւնը, որովհետեւ օտար իշխանութեանց լուծը կրելով հանդերձ, նա չէ դադարել իրեն զգալ աւելի բարձր իր երկրին բռնօրէն տիրողից»⁷⁴:

Սեփական պետութեան ներսում հայը յաճախ ուրանում է իր լեզուն, իր սովորոյթներն ու ինքնութիւնը: *Հայը կապուած է իր ցեղին, իր լեզուին. քիչ թէ շատ իր օրաթերթին ու գրականութեանը եւ մշակոյթին: Սակայն վայ, եթէ օտար լեզու մը սորվի՝ կարդացածը հասկնալու չափ, կամացուկ*

մը 'մնաս բարով' կ'ըսէ իր մշակոյթին՝ վերէն նայելով անոր վրայ ու կը բռնէ այլասերման նրբուղին»⁷⁵,- գնահատում է Պէշկիթաշլեանը:

Սակայն բոլորովին այլ է պատկերը, երբ հայն ապրում է օտար հողում, երբ նրա գլխին կախուած է իր տեսակը կորցնելու սպառնալիքը: Մահացու վտանգի ենթարկելով անգամ իր անձը՝ հայը կառչում է սեփական ինքնութիւնից, ինչպէս ամենափրկիչ փարոսից: *Կոստանդնուպոլսում ես հաղիպեցի Հայ հային,- գրում է Այվազեանը:- Նրան երկար ժամանակ ստիպել էին մոռանալ հայերէնը: Սեղմել էին, ճնշել, ու հայոց խօսքը նահանջել էր լեզուից, բայց գնացել էր ներս՝ ողնաշարի մէջ, ուղեղի հեղանիւթի մասն էր կազմել, ու հիմա տատապագին դուրս էր ուզում գալ նրա աչքերից, ձեռք ու ոտքի շարժումներից: Նա տասներեք թուրքերէն բառ էր ասում, մէկ՝ հայերէն, ու նրան թուում էր, որ հայերէն է խօսում: Եւ ինձ էլ արդէն թուում էր, որ, իսկապէս, հայերէն է խօսում, քանզի այդ մի հայերէն բառը իր մէջ հաւաքում էր, հունցում տասներեքը: 'Ղարաբաղ', եւ մնացած ամէն ինչը հասկանալի էր: 'Հայաստան' եւ մնացած ամէն ինչը ոչ միայն հասկանալի էր, այլեւ, չիմանալով մի հատիկ թուրքերէն բառ, ես մանրամասն ընկալում էի նրա տուայտանքները, տեսնում Հայաստանի մեծ կերպարը նրա գոյեղիւթեան մէջ»⁷⁶:*

Պէշկիթաշլեանի կարծիքով հայի՝ իր ցեղին կապուած լինելու գլխաւոր գործօնը հենց լեզուն է. *Հայուն իրապէս իր ցեղին կապուած ըլլալը այն ատեն միայն կը հասկցուի. երբ ան օտար տարածուն լեզու մը գիտնալով հանդերձ՝ չի հեռանար Մեսրոպին աննման գիրերէն»⁷⁷:*

Որքան յիշեցնում է այս բնութագիրը Սարոյեանի պատմութեան հայերին: Ասել է, թէ Սարոյեանը եւս հանդիպել է Այվազեանի, Նժդեհի, Պէշկիթաշլեանի ճանաչած հային: Հանդիպել է, ոգևորուել, գօտեպնդուել, դիմանկարել նրան՝ բառերի իրեն յատուկ մոգականութեամբ. *Եւ հայոց մեր շարժումներ, որ այնքան բան է ասում, ծնկներին խփելն ու պայթուն ծիծաղը: Եւ կեանքի ու մեծ-մեծ գաղափարների ծաղրը: Եւ հայերէն բառը, նայուածքը, ժպիտը, եւ այս ամէնի միջից զարմանալի յառնումը ցեղի՝ ուշացած, բայց դարձեալ զօրաւոր, թէեւ տարիներ են թաւալուել, թէեւ քաղաքները կործանուել, հայրերը, եղբայրներն ու զաւակները սպանուել, վայրերը մոռացուել, երագները փշրուել, եւ հոգիները ռխից սեւացել են»⁷⁸:*

Հակասութիւնների թնջուկ այս ցեղատեսակը չունի իր սխալներից, անգամ իր դժբախտութիւններից դասեր քաղելու հմտութիւնը: Նոյնիսկ հակուած չէ դէպի նման դաստիարակութիւնը: Նա ոչ միայն չի կոտրուում, այլեւ չի չարանում: *Ամենաներողամիտ ցեղը աշխարհիս մէջ»⁷⁹,*- գրում է Դեմիրճեանը: Բայց եւ պատուախնդիր է, ազատատենչ, ինքն է որոշողն իր ճակատագրի, չի ընդունում օտարի օժանդակութիւնը: Օրհասական պահին ամենածայրայեղ արկածախնդրութիւնն է իր գտած ելքը: Ու սա

Հայկի օրերից մինչև այսօր չհնացող վարքագիծ է: Եթե ըստ Դեմիրճեանի հայը նման է իր որովայնը պատռող վիրաւորուած ճապոնացու կամ լեռներից ցած բերուած գերի արծուի, ապա ըստ Խեչոյեանի՝ հայը իր ստորացուած պատուի ու զսպուած վիրաւորանքի մղումով պատրաստ է անգամ դաշն կնքել գիշատիչների հետ: Խեչոյեանի *Արշակ Արքայ, Դրաստամատ Ներքինի* պատմավեպը, որ իրաւամբ հայ պատմավիպագրութեան ողջ ընթացքի խորապատկերում նշանակալից մի երեւոյթ է, Տիրան, Արշակ, Պապ արքաների ժամանակների հոլովոյթում հիւսուող մի պատում է՝ հայի բոլորժամանակեայ նկարագրին տրուող գնահատականներով: Վեպում շարադրուած է մի ցնցող պատմութիւն, որը թէ՛ գեղարուեստական, թէ՛ հայի տիբանական վերլուծութեան առումով ունի համաժամանակեայ նշանակութիւն: Մէջբերենք Արշակ արքայի զրոյց-խրատները՝ ուղղուած իր թագաժառանգ որդուն՝ Պապին:

Թագաժառանգ, քո տարիքին էի, իմ հօրը՝ հայոց թագաւորին, քո Տիրան պապին, իմ դէմ ածուխը դրեցին աչքերին ու կուրացրին: Ու մեզ բոլորիս թագաւորական գերդաստանով, անապատները քայլեցնելով, տարան պարսից մեծ դուռը՝ աքսոր: Պարսից արքունիքի դրանիկ ծառաները կոյր Տիրանին հանում էին պարտէզ՝ զբօսանքի, յետոյ յանկարծ, իբրեւ թէ որեւէ բան էին յիշում, որեւէ պատրուակ էին գտնում, նրան թողնում էին տաղաւարում նստած ու իրենք ժամերով անհետանում էին: Նրանց բացակայ ժամանակ ծառերից իջնում ու պալատից դուրս էին գալիս Շապուհի՝ Որմիզդի տաճարին նուիրուած սրբազան, ձեռնաստուն կապիկները ու ճաղատ Տիրան թագաւորի գլխի վրայ ընկոյզ էին ջարդում: Յետոյ մինչև մորէմերկ՝ նրա շորերն էին հանում, իսկ մեծ դռան պատուհաններից ծածուկ նայող աչքերը գուարճանում էին պարտէզի կենտրոնում լուռ ու մունջ կանգնած երբեմնի թագաւորով: Էլ ընտրութիւն չկար, ես բաց թողեցի Շապուհի պարտէզում վանդակուած յովագներին նրանց բոլորի վրայ: Յովագները պատառոտեցին ու փախստական դարձրին կապիկներին, իսկ Տիրան թագաւորին հոտոտեցին ու թողեցին հեռացան: Ես ու մերկ Տիրան թագաւորը պարտէզի կենտրոնում իրար փաթաթուած լացում էինք»⁸⁰:

Պատմութիւնն այստեղ չի աւարտում. ժողովրդական առակների յանգոյն՝ Արշակ արքան իր պատանի որդու համար մեկնաբանում է Առակս գինչ ցուցանէ՝ յաւելուածը, նրա գիտակցութեանը հասցնում պատմութիւնից բխող խրատաբանութիւնը. ...կարո՞ղ ես գուշակել, թէ ինչու, երբ պարսից աքսորում քո Տիրան պապին Շապուհի սրբազան կապիկները պարտէզի կենտրոնում մերկացնում էին, օգնութիւն չէր աղաղակում, դրանիկ ծառաներին չէր կանչում: Չգիտես, բայց պարտաւոր ես իմանալ, իբրեւ թէ նրա ազնուական ծագումը, թագաւորական տոհմի հպարտութիւնը, հայոց թագաւոր լինելը, թոյլ չէր

տալիս օգնություն կանչել: Իսկ պարսից արքունի վարագոյրների ետեւից ու լուսամուտներից նայող մեծամեծները, ազնուականներն արդէն գուշակել էին այդ ու հենց դրանով էլ զուարճանում էին, փորձութեան ենթարկելով Տիրանի թագաւորական արժանապատուութիւնը, ստիպում էին նրան օգնութիւն աղաղակել: Իսկ դու պիտի տարբերես խեղճ գոռոզամտութիւնը յովազներին միաժամանակ բոլորի վրայ արձակելու դէպքից ու այդ երկուսի փորձից, միշտ երրորդը՝ քոնը պիտի ունենաս»⁸¹:

Իսկ ո՞րն է այդ երրորդը, տրամաբանականը, հայինը: Դեմիրճեանին լսելով՝ կը հասկանանք, որ նսեմութեան ու վսեմութեան, թերաթէքութեան ու կատարելութեան, ստորութեան եւ ազնուափայլութեան միջակայքում խարխափող հայի տեսակը մի անքննելի, ամէն բան արդարացնող ու պատճառաբանող նկարագիր ունի, որ ձեւակերպում է Հայը» խոհագրութեան եզրափակիչ պարբերութեան մէջ: Դեմիրճեանն իր խոհագրութեան եզրափակումին հասնելուց առաջ ասես քիչ-քիչ լիցքաւորում է իր խօսքի պարկուճը, որն անխուսափելիօրէն պիտի պայթի ու ոչ թէ աւերածութիւն գործի, այլ դառնայ հմայող տեսիլք, հրավառութիւն: Դեմիրճեանի փոքրածաւալ այս երկում վերելքի գագաթը եւ հանգուցալուծումը գալիս են միաժամանակ՝ մէկ հատիկ նախադասութեան տեսքով, որը պատճառաբանում, վերլուծում, սրբագործում է հայի ամենադատաւարտելիից մինչեւ ամենաներկայանալի յատկանիշների միաձոյլ գնահատականը: *Եթէ դուք սիրում էք կեանքը, ես սիրում եմ կեանքից աւելի թանկ բանը՝ Ազատութիւնը...*»⁸², - հպարտօրէն յայտարարում է հայը ի պատասխան իրեն ստրկացնել փորձողներին:

Նոյն միտքն է արտայայտում 'Նժդէկը' իր *Բանտային Գրառումներում*. *Նկարագրի անկախութիւն – ահա՛ էականը*»⁸³:

Պէշկեպաշլեանը համաձայն է իր երկու մեծ հայրենակիցների հետ, սակայն նաեւ լրացնում է վերջիններեիս միտքը, յուշում, թէ ինչու հայը չի կարողանում հասնել այդքան բաղձալի անկախութեանը. *Ինքն ալ, սակայն, բան մը կը փնտռէ՝ Անկախութիւնը, ու զայն առնելու համար օտարին դռները ափ կ'առնէ: Կ'ըսես իրեն՝ Անկախութիւնը դուն պիտի յայտարարես: Այս անգամ կը չէզոքանայ՝ անկախ հռչակուելու համար*»⁸⁴:

Այսօր էլ հայ գրականագէտների, մտաւորականների որոշակի շրջանակում պտտում է Դեմիրճեանի Հայը» խոհագրութեան առնչութեամբ ոչ-բարեհաճ կարծիքը: Ոմանք այս խորախորհուրդ երկում տեսնում են հայի տեսակը վիրաւորող, նսեմացնող երանգներ միայն: Սակայն հայ գրականութեան կարկառուն դասականը ոչ թէ միտում է ունեցել վիրաւորել, պախարակել իր ցեղը, այլ խորաթափանց գեղագէտի ու իմաստուն գրողի վարպետութեամբ վերծանել այդ ցեղի բազմաշերտ էութիւնը: Արուեստաբան Անգալադեանն այս առիթով գրել է. *Հայաստանի հանդէպ չարակամները՝ թէ՛ ազգի ներսում, թէ՛ ոչ ներսում*

եղող նրա թշնամիներն ու ընդդիմախօսները, այս գործում կը տեսնեն հայ ազգն անարգելու նպատակին ծառայող հրաշալիք քաղուածքագիրք: Բայց Աստուած նրանց հետ: Ես հօ տեսնում եմ ազգային մշակողի թափը, ընդարձակությունը, ընդգրկուն մտածողությունը Հայր» հրապարակագրության մէջ: Դ. Դեմիրճեանը ոչ ոքի չի մեղադրում, ոչ ոքի չի դիմում, բայց միեւնոյն ժամանակ նա մեզ հետ է, գրում ու մտածում է մեր մասին, եւ մենք կրում ենք նրա միտքը, ինչպէս իմաստութեան թանկագին սերմնահատիկ: Մենք նման չենք այն ազգերին, որոնք հրապարակայնօրէն այրել ու այրում են ստեղծագործութիւններ, որոնցում այս կամ այն չափով բացասաբար է խօսուում իրենց մասին: Էլ ուր մնաց, թէ հետապնդել ու սպանել այդ ստեղծագործութիւնների հեղինակներին: Նման օրինակները մեծաթիւ են. բացառութիւն չեն նաեւ մեր հարեւանները»⁸⁵:

Չի կարելի չհամաձայնել Անգալադեանի հետ, թէկուզ յիշելով միայն վերջին տարիներին սեփական երկրի իշխանութիւնների ու հասարակութեան որոշ շերտերի կողմից հալածուած թուրք գրողներ Օրհան Փամուկի, Էլիֆ Շաֆաքի, աղբբեջանցի գրող Աքրամ Այլիսլիի օրինակները: Լայնախոհ այս մարդիկ իրենց երկերում⁸⁶ ոչ թէ սեփական ժողովրդին նսեմացնելու, այլ նրանց ճշմարտութեանը հասու դարձնելու, այդ ճշմարտութեան քուրայում մաքրագործելու առաքելութիւնն են ստանձնել: Ճիշտ տոյալէս, ինչպէս Դեմիրճեանը, որը ոչ թէ իր ազգը դատափետելու նպատակն է հետապնդում Հայր» խոհագրութեամբ, այլ հայի սխալներն ի ցոյց դնելու, շօշափելի դարձնելու միջոցով դրանք շտկելու քարոզն է կարդում իր ազգի գլխին, ինչպէս անում է իւրտքտնչիւր սրտցաւ ծնող իր սխալուած երեխայի դէպքում: Եւ, փառք Աստծոյ, որ Դեմիրճեանին հասկացող, նրա ծնողական խրատին ականջալուր հայորդիներն անհամեմատ աւելի շատ են, քան իմաստուն այդ խրատատուին կարճամտօրէն մերժողները: Մէջբերենք եւս մէկ հատուած Անգալադեանի Հայից՝ Ութսունինը Տարի Անց» խոհագրութիւնից. Եւ ի՞նչ է ցուցանում Հայր» խոհագրութիւնը՝ ազգային բնաւորութեան այդ համաթօս հանրագիտարանը: Այդ խոհագրութիւնը հնարաւորութիւն է ընձեռում խորհել այն մասին, թէ ինչպիսի մօտեցում է ունեցել ազգը ամենագլխաւորին՝ սեփական սխալներին, այն բարդութիւններին, որոնք ծագել են ԳՈՅԱՏԵՐՄԱՆ հազարամեակների ընթացքում՝ ազգային եւ հզօր պետականութեան բացակայութեան պայմաններում: Եւ մենք յանգում ենք կարեւորագոյն եզրակացութիւնների՝ անհրաժեշտ է ազգային աշխարհընկալման եւ աշխարհգացողութեան հիմնարար հարցերի վերանայում: Այս մասին նա ուղղակի չի ասում, բայց այս գաղափարով է համակուած նրա ցան ու սերը կեանքի այդ կծիկի՝ հայի հանդէպ»⁸⁷:

Դեմիրճեանի հետ բանավիճում են» այսօրուայ ուսանողը, քաղաքական գործիչը, մտաւորականը, քննադատում կամ հիանում են նրա խոհագութեամբ: Եթէ անգամ բացայայտօրէն համաձայն չեն նրա ինչ-ինչ մտքերի հետ, ապա ներքուստ կիսում են դրանք. իրենք Դեմիրճեանի համախոհներն են: Պարզապէս դէմ են, որ բարձրաձայն խօսուի հայի այն յատկանիշների մասին, որոնք ներկայանալի չեն, գովաբանելի չեն: Սակայն աւելի շատ են նրանք, որ բարձրաձայն գնահատում են Դեմիրճեանի անաչառ, սթափ, ինքնաքննադատական մօտեցումը սեփական տեսակին, սեփական էութեանը: Ու շատերն այդ խոհագրութեան մէջ իրաւամբ ոչ թէ դատաւիտում, այլ խրատ են տեսնում, ինչպէս մերօրեայ հասարակական-քաղաքական կեանքի եռանդուն տիկնանցից մէկը՝ Երեւանի Դերենիկ Դեմիրճեանի անուան դպրոցի նախկին տնօրէն Անահիտ Բախշեանը: *Գիտէ՞ք՝ երբ եմ դա (Հայր) - Կ.Ռ.) կարդում,- խոստովանում է տիկինը:- Յատկապէս այն ժամանակ, երբ սիրտս նեղւում է, խռովում եմ իմ տեսակից, իմ գէնից: Երբ մի տեսակ ջղայնանում եմ, թէ ինչո՞ւ ենք մենք այսպիսին»⁸⁸:*

Ինչպէս նշել էինք յօդուածի սկզբում, այս հրապարակումը գերծ է հայի խտատիպի գրական-հրապարակախօսական դրսեւորումների լիարժէք, համապարփակ գնահատականը տալու յաւակնութիւնից: Մենք ընդամենը կարող ենք դնել մի պայմանական վերջակէտ եւ անսալ Դեմիրճեանի իմաստուն խրատին:

Ստորեւ ներկայացուած է Դերենիկ Դեմիրճեանի Հայր» խոհագրութեան բնագիրը: Այն ամբողջութեամբ ստուգուած էւ ճշտուած է՝ ըստ թիֆլիսեան միօրեայ թերթի: Բնագրում շեղ տառատեսակով առանձնացուած հատուածներն ակադեմիական հրատարակութեան մէջ բացակայում են: 2012ին Հայր»ի ամբողջական բնագիրը գունաւոր յուշաթերթիկի տեսքով հրատարակուել է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-Թանգարանի կողմից⁸⁹ խիստ սահմանափակ տպաքանակով՝ 100 օրինակով, եւ բաժանուել Դեմիրճեանի գրականութեան ու յիշատակի նուիրեալներին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Թերթի այդ էջի պատճենում օրինակը պահպանում է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանի ֆոնդում, այն գրանցուած է ՄՄ-647 համարով: Ինչպէս «Հայր» խոհագրութեան՝ այս յօդուածին կցուած տարբերակի, այնպէս էլ մեր խօսքում մէջբերուող քաղուածքների համար հիմք է ծառայել հենց այդ օրինակը: Այսուհետեւ մեր խօսքում Դեմիրճեանի «Հայր» խոհագրութիւնից մէջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:

² Ռուբէն Անգալադեանի խոհագրութիւնը գրուած է ռուսերէն, այն հրապարակուել է Մոսկուայում լոյս տեսնող *Անի* (Aniv) պարբերականի 2010

թուականի թիւ 5(26)ում: Հրապարակումը կարելի է գտնել հետևեալ յղումով՝ <http://www.aniv.ru/archive/19/ot-armjanina-cherez-89-let-ruben-angaladjan/>: Այս յօդուածում մեջբերուած հատուածների հայերէն թարգմանութիւնը կատարուած է մեր կողմից:

- ³ Եորգան Գիսփերթի թարգմանութեամբ «Հայը» խոհագրութիւնը տպագրուել է Ֆրանկֆուրտում լոյս տեսնող *ADK (Armenisch – Deutsche Korrespondenz)* (Հայ-գերմանական թղթակցութիւններ) հանդէսում, 1999 թուականի 4րդ թողարկման 40-41րդ էջերում: Խոհագրութեան մասին իր վերլուծութիւնն է տպագրել նաեւ Գիսփերթը՝ “Der Armenier’ Als Dichte Beschreibung” (‘Հայը’՝ որպէս տեսակարար կշռի բնութագիր) վերնագրով: Տպագրուել է նաեւ մեր ներածական խօսքը՝ “Derenik Demirschjan Und Sein Essay ‘Der Armenier’” (Դերենիկ Դեմիրճեանը եւ նրա ‘Հայը’ խոհագրութիւնը) վերնագրով:
- ⁴ Ռուսերէն թարգմանութիւնը հրապարակուել է համացանցում՝ Կարէն Աղէկեանի թարգմանութեամբ: Հրապարակումը կարելի է գտնել հետևեալ յղումով՝ <http://karen-aghekian.livejournal.com/20901.html>:
- ⁵ «Հայը»ի հունգարերէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել *Erdélyi Örmény gyökerek fűzetek* (Տրանսիլուանիայի հայկական արմատներ տետրակներ) պարբերականում՝ հունգարացի հայագէտ Լասլօ Բոռդելիի թարգմանութեամբ, Բուդապէշտ, 2013, Փետրուար, էջ 23:
- ⁶ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Ընտրանի*, Երեւան, Նայիրի, 2012:
- ⁷ Դեմիրճեան, *Ընտրանի*, էջ 4:
- ⁸ Տե՛ս ծանօթագրութիւն 1:
- ⁹ Դեմիրճեանի «Հայը» խոհագրութիւնը կարելի է գտնել Բենիամին Թաշեանի *Հայկարան Է. եւ Ը. Տարիներ* դասագրքի 254-257 էջերում: Դասագրքի 6րդ տպագրութիւնը կատարուած է Պէյրութ, 1967ին, Տպարան Համագգային:
- ¹⁰ Դերենիկ Դեմիրճեան, *Երկեր Երկու Գրքով, Գիրք Երկրորդ*, Երեւան, Սովետական Գրող, 1977, էջ 259: Այսուհետեւ Դեմիրճեանի «Հայը Ամենաքնքուշը» երգիծական մանրապատումից մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից: Այս ստեղծագործութիւնն առաջին անգամ տպագրուել է *Խորհրդային Հայաստան* պարբերականում, 10 Դեկտեմբեր 1926ի, թիւ 284:
- ¹¹ Նոյն, էջ 260:
- ¹² Նոյն, էջ 260:
- ¹³ Նշան Պէշկեաշլեան, *Հայ Աղբրտիք*, Փարիզ, 1941, էջ 52: Այսուհետեւ Պէշկեաշլեանի «Հայը» երգիծապատումից մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 52:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 53:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 52:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 57:
- ¹⁸ Գարեգին Նժդէհ, «Բանտային Գրառումներ, Հայը»: Նիւթը տեղադրուած է հետևեալ կայքում՝ <http://hay-power.com/publ/10-1-0-284>: Այսուհետեւ Նժդէհի խոհագրութիւնից մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ¹⁹ Նոյն:

- ²⁰ *Գալուն* ամսագիր, Երևան, 1989, թիւ 3 (268), էջ 7: Այսուհետեւ Վազգէն Սարգսեանի «Քարի Մէջ Արուն Կայ» ակնարկից մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²¹ Աղասի Այվազեան, *Երկրի Վրայի Զբաղմունքը*, Երևան, Նայիրի, 1993, էջ 126: Այսուհետեւ Այվազեանի «Հայ Հայր» պատմութեան մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²² Տէ՛ս, ծանօթ. 1:
- ²³ Տէ՛ս, ծանօթ. 13:
- ²⁴ Տէ՛ս, ծանօթ. 21, էջ 125:
- ²⁵ Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 54:
- ²⁶ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ²⁷ Տէ՛ս, ծանօթ. 21, էջ 129:
- ²⁸ Ուլիլըմ Սարոյեան, *Ընտիր Երկեր, Երեք Գրքով, Գիրք Ա*, Երևան, Նայիրի, 2008, էջ 38: Այսուհետեւ Սարոյեանի «Հայր Եւ Հայր» պատմութեան մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ²⁹ Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 57:
- ³⁰ Տէ՛ս, ծանօթ. 1:
- ³¹ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ³² Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 55:
- ³³ Տէ՛ս, ծանօթ. 21, էջ 127:
- ³⁴ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ³⁵ Տէ՛ս, ծանօթ. 21, էջ 125:
- ³⁶ Նշան Պէշկիթաշլեան, *Հրաշագործ Հայր*, Պէյրութ, Էտվան, 1957, էջ 22: Այսուհետեւ Պէշկիթաշլեանի «Հրաշագործ Հայր» պատմութեան մեջբերուող քաղուածքները կը լինեն նշուած աղբիւրից:
- ³⁷ Նոյն, էջ 18:
- ³⁸ Նոյն, էջ 19:
- ³⁹ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ⁴⁰ Տէ՛ս, ծանօթ. 1:
- ⁴¹ Տէ՛ս, ծանօթ. 20, էջ 12:
- ⁴² Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁴³ Տէ՛ս, ծանօթ. 1:
- ⁴⁴ Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 53:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 54:
- ⁴⁶ Տէ՛ս, ծանօթ. 1:
- ⁴⁷ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ⁴⁸ Տէ՛ս, ծանօթ. 13, էջ 53:
- ⁴⁹ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ⁵⁰ Տէ՛ս, ծանօթ. 20, էջ 12:
- ⁵¹ Վարուժան Ոսկանեան, *Շշուկների Մատեն*, Երևան, ՀԳՄ Հրատ., 2012, էջ 467:
- ⁵² Տէ՛ս, ծանօթ. 20, էջ 8:
- ⁵³ Տէ՛ս, ծանօթ. 18:
- ⁵⁴ Նոյն:

-
- ⁵⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 54:
- ⁵⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁵⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 56:
- ⁵⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁵⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁰ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55-56:
- ⁶¹ Ուիլիլմ Սարոյեան, *Հայ Մուկը*, Երևան, Ամարաս, 2000, էջ 16:
- ⁶² Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 127-128:
- ⁶³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁴ Նոյն:
- ⁶⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 127:
- ⁶⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁶⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁶⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁷⁰ Վանօ Սիրադեղեան, *Երկիր. Ցայահանջ...*, Երևան, Հեղինակային հրատարակչություն, 2011, էջ 59: «Խաչակրաց Բանակին Սպասելիս» հրապարակագրությունն առաջին անգամ լոյս է տեսել *Հայք* թերթում, 23.10.2000ին:
- ⁷¹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 53-54:
- ⁷² Նոյն, էջ 54:
- ⁷³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁷⁴ Նոյն:
- ⁷⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁷⁶ Տե՛ս՝ ծանօթ. 21, էջ 128:
- ⁷⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 55:
- ⁷⁸ Տե՛ս՝ ծանօթ. 28, էջ 38:
- ⁷⁹ Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁸⁰ Լևոն Խեչոյեան, *Արշակ Արքայ, Դրաստամատ Ներքինի*, Երևան, Նայիրի, 1995, էջ 155:
- ⁸¹ Նոյն, էջ 159:
- ⁸² Տե՛ս՝ ծանօթ. 1:
- ⁸³ Տե՛ս՝ ծանօթ. 18:
- ⁸⁴ Տե՛ս՝ ծանօթ. 13, էջ 54:
- ⁸⁵ Տե՛ս՝ ծանօթ. 2:
- ⁸⁶ Նկատի ունենք մասնատրապէս Օրհան Փամուկի *Հիւնը*, Էլիֆ Շաֆաքի *Ստամբուլի Բիճը*, Արթուր Այլիսիի *Քարէ Երազներ* ստեղծագործությունները:
- ⁸⁷ Տե՛ս՝ ծանօթ. 2:
- ⁸⁸ Հրապարակումը գտնելուած է հետևեալ կայքում՝ <http://www.armtimes.com/18295> :
- ⁸⁹ Յուշաթերթիկի մէկ օրինակ պահպանում է Դերենիկ Դեմիրճեանի տուն-թանգարանի գիտաօժանդակ ֆոնդում՝ ԳՕՄ-876 համարով:

DERENIK DEMIRCHYAN'S ESSAY "THE ARMENIAN" IN RELATION WITH
OTHER ARMENIAN AUTHORS' MANIFESTATIONS REGARDING THE
CHARACTER OF THE ARMENIAN
(SUMMARY)

KARINE RAFAYELIAN
karine.rafaelyan@mail.ru

Derenik Demirchyan's essay "The Armenian" is presented in the following article. Though mainly concentrating on Demirchyan's estimation of the character of the Armenian, more noteworthy estimations made by other Armenian writers and politicians about our national character during different periods are also reflected upon in the article.

The Armenian with his past and present is in Demirchyan's sight. During all the hardships in our history over the millennia, the image of the Armenian character has not varied. The field of our survey includes assessments of the national and human character of the Armenian by authors from all periods. They are as follows: the father of Armenian history, Movses Khorenatsi (V century), Derenik Demirchyan, Nshan Peshiktashlyan, William Saroyan (20th century), Aghasi Ayvazyan, Vazgen Sargsyan, and Levon Khechoyan, as well as writers who are alive, such as Varoujan Voskanyan and Vano Siradeghyan. Some works in the frame of our survey can be rightly called oratorical, not literary-fiction. It is the activity and personality of these authors that lets us speak about them not as writers but as politicians engaged in the vital problems of our nation. Such authors are Garegin Nzhdeh, Vazgen Sargsyan, Vano Siradeghyan.

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵՐԳԻԾԱԿԱՆ
ՄԱՆՐԱՊԱՏՈՒՄՆԵՐՈՒՄ
ԶՈՒԱՐՃԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ՝ ՈՐՊԷՍ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԱՐՄԷՆ Շ. ՍԱՐԳՍԵԱՆ**

Հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ, անկախ ժամանակներից ու տրամադրությունից, բանարուեստի անգին գոհարներ է ստեղծել ու սնուել ի՛ր իսկ ստեղծածով: Այդ սնունդներից մեկն էլ եղել է ժողովրդական երգիծական մանրապատում-գուարճախօսությունը: Ինչքան էլ ծանր ու դաժան է եղել կեանքը, այն իր կենսափիլիսոփայությամբ, սեղմ խօսքով շատ բան ասելու կարողությամբ ու դրական լիցքերով օգնել է մարդուն՝ ծիծաղի պրիսմակով նայել անգամ ստեղծուած ամենաողբերգական իրավիճակներին, հնարաւորինս ձերբազատուել հոգեկան ցնցումներից, վերականգնել կենսագործունէութիւնն ու տրամադրուել նորանոր արարումների:

Հայոց Մեծ Եղեռնը իր անդրադարձն է գտել հայ ժողովրդական վիպական եւ քնարական բանահիւսութեան մի շարք տեսակներում (աւանդազրոյց, ժողովրդական յուշապատում, առած-ասացուածք, անէծք, տեղահանութեան, կոտորածի, օրօրոցային, լալեաց կամ սգոյ երգեր եւն.): Իսկ բանաւոր ստեղծագործութեան այնպիսի տեսակ, ինչպիսին երգիծական մանրապատում-գուարճախօսութիւնն է, ինչպէ՞ս էր արտացոլելու ցեղասպանութեան թեման...:

2014ին, իբրեւ Հայոց Ցեղասպանութեան փաստացի ապացոյցներ, փորձեցինք տպագիր զանազան պատմաազգագրական ժողովածուներից, յուշագրութիւններից եւ անեկդոտների գրքերից, ինչպէս նաեւ մեր անձնական գրառումներից ի մի բերել Ցեղասպանութեանն առնչուող գուարճապատում-գուարճախօսական բնոյթի նիւթեր եւ բանագիտական մօտեցումներին զուգահեռ՝ ներկայացնել նաեւ դրանց փաստավաւերագրական արժէքը:

Մեծ Եղեռնը վերապրածների մէջ եղան մարդիկ, որոնք տարիներ անց կարողացան իրենց մէջ ուժ գտնել՝ այդ օրերին ու

դրա հետեւանքներին առնչուող տարատեսակ յուշերը գրառելու, գալիք սերունդներին ի պահ տալու թուրքի ու նրա աջակիցների կողմից իրագործուած վայրագութիւնները՝ որպէս աշխարհի քաղաքակիրթ մարդկութեան երեսին դաջուած ամօթանքի խարան, որպէս մարդկութեանն ուղղուած սթափութեան կոչ ...:

Յաւր մի փոքր մեղմուելուց յետոյ յուշագրութիւններին զուգահեռ՝ պատառ-պատառ հաւաքում, գրի են առնում նաեւ Յեղասպանութեանն առնչուող զուարճապատում-զուարճախօսութիւններ: Վերքերը բուժել սկսող փրկուածների բեկորներն ու նրանց ժառանգները փորձում էին երգիծանքի կաղապարի մէջ տեղաւորել ոչ թէ բուն եղեռնի օրերի, այլ դրանց յաջորդած ժամանակների զաւեշտալի պատմութիւնները:

Խորհրդային Հայաստանում եւ Սփիւռքում (Սիրիա, Լիբանան, Եգիպտոս, Յունաստան, Ֆրանսիա, Կանադա, ԱՄՆ, Թուրքիա՝ Ստամբուլ) Մեծ Եղեռնը վերապրածներից գրառած բանաւոր վկայութիւնները՝ յուշերը, գրոյցները եւ պատմական բնոյթի երգերը վաստակաշատ բանահաւաք-բանագէտ Վերծինէ Սվազլեանը ի մի բերեց իր *Հայոց Յեղասպանութիւն. Ականատես Վերապրողների Վկայութիւններ*² ստուարածաւալ աշխատութեան մէջ: Իսկ երբեմնի հայաշունչ բնակավայրերի (Մուսա Լեռ, Կիլիկիա, Պոլիս) բանաւոր մշակութային արժէքները նա կարողացաւ իր վերապրող ժողովրդին վերադարձնել առանձին ժողովածուներով³:

Աշխարհով մէկ ցրուած սփիւռքահայութեան համար նմանատիպ նիւթերի հրատարակումով, հեղինակները ամէն կերպ ձգտում էին յօշոտուած հայրենիքի իրենց անկիւնը վերակենդանացնել, տալ հայրենի բնօրրանում ապրած հայութեան կեանքը, Յեղասպանութեան հետեւանքով աշխարհով մէկ ցրուած նրանց բեկորների յիշողութիւններն ու զուարճալի պատմութիւնները⁴:

Այլ էր պատկերը Խորհրդային Հայաստանում: Մինչեւ 1950-60ականները Յեղասպանութեան եւ պահանջատիրութեան թեմայով խօսելն անգամ արգելուած էր, ուր մնաց թէ յուշապատումներ եւ անեկդոտներ հրատարակելը: Միայն Ստալինի մահից յետոյ սկզբում վախով ու ցածրաձայն, այնուհետեւ՝ Խ. Հայաստանում եւս սկսեցին բարձրաձայն պատմել, որոշ ժամանակ անց նաեւ հաւաքել ու տպագրել թէ՛ Մեծ

Եղեռնի յուշագրութիւնները, թե՛ քաղաքական ու Ցեղասպանութեան թեմաներով երգիծապատում-գուարճախօսութիւնները:

Ցեղասպանութեան թեմային առնչուող երգիծապատումները մինչեւ 1960ականները գերազանցապէս ծաւալուն սիւժետային կառուցուածք ունեն, ժողովրդական յուշապատում-գրոյցների տեսքով են հանդէս գալիս, հերոսները եղեռնի կնիքը կրող որոշակի դէմքեր են, իսկ անսպասելի ծիծաղ յարուցող վերջաբանային աւարտն էլ յուշում է նրանց տեսակային յատկանիշը:

Այսպէս, Սարգիս Բախտիկեանը (Ներսէս Եպս.) «Բերան Դրուելիք Է» գուարճապատումում հակիրճ ներկայացնելով 1895ին ջարդերին յաջորդ տարում շեփիկցիների կենսունակութեան եւ գոյութեան պայքարի նկարագիրը, ներկայացնում է աւերակ եկեղեցու մնացորդները օրհնելու նպատակով քաղաքից քահանայ հրաւիրելու, «*գայն վերակառուցանելու մասին մտածելու եւ ժողովուրդին Սրբութիւն, Հաղորդութիւն տալու*» հետ կապուած պատմութիւնը եւ Շեփկայ Խելացիի հետ տեղի ունեցած գուարճալի երկխօսութիւնը:

Բոլորը հաւաքուել են, բացի Խելացիից, որ «...անդին, հեռուն գլուխը կախ կ'աշխատէր առանձին:

- Աղբար Խելացի, աղբա՛ր...

- ...

- Աղբա՛ր, աղբա՛ր...

- Ծօ տնաւեր, ի՞նչ կայ, ի՞նչ...

...

- Ծօ, էկու՛ր, էկու՛ր, ծօ Տէր Պապը քաղքէն էկեր է, ծօ սրբութիւն կուտանա, սրբութիւն...

- Բւ՛ր փայլա՛ս փենճիրէն թող դնէ, փենճիրէ՛ն...

Ծօ, աւ փենճիրէ դրուելիք չէ, բերան դրուելիք է, բերան, բերա՛ն...»⁵:

Իսկ «Տղա՛ս, անիկա եւ ալ կ'առնեն»⁶ գուարճապատումում կոտորածներից հրաշքով փրկուած մի ընտանիքի բաժին հասած ճակատագրի հակիրճ, բայց միաժամանակ խօսուն նկարագրութեամբ ներկայացնում է փախէփախի ժամանակ կորած եւ նորից յայտնուած կնոջ ու դեզերումներից յետոյ մէկ ուրիշի հետ

եկեղեցով պսակուած ամուսնու անելանելի վիճակը եւ դրանից դուրս գալու "ելքի" առաջադրումը.

«Տարագրութեան սեւ օրերէն վերջ պատահած ողբերգութեան մը մանրանկարը մարաշցի Տ. Յակոբի պարզամիտ արտայայտութեամբը երգիծանքի նիւթ կը դառնայ:

Ա. Համաշխարհային Պատերազմէն առաջ ամուսնացած զոյգի մը ամուսինը, ազատուելով սպանդէն՝ Զինադադարէն ետք՝ նախ Գիլիկիա եւ ապա Պէյրութ կ'իյնայ: Իր կիներ բաւական մը փնտռելէ եւ սպասելէ վերջ՝ չի կրնար գտնել զայն եւ յուսահատ՝ կը յաջողի ամուսնանալ ուրիշ հայուհիի մը հետ:

Իր ամուսնանալէն յետոյ՝ չար բաղդէն ըսենք, նախկին կինն ալ գտնուելով կու գայ կը հասնի իր ամուսնին մօտ: Բնական է Հայ Եկեղեցին մէկ պսակ կ'ընդունի եւ բազմակնութիւնը չ'արտօնէր: Այս երկու օրինական կիները եւ իրենց միակ ամուսինը՝ կը դիմեն Պէյրութի Առաջնորդարանը դատաստանուելու:

Իրենց Առաջնորդարան եկած ատեննին մարաշցի Տ. Յակոբն ալ հոն կ'ըլլայ: Այս երկու կիներէն առաջին ամուսնացողը՝ գաւառացիի տարագով, քիչ մը ոչ-նրբացած, տգէտ մէկը կ'ըլլայ, իսկ երկրորդը՝ աւելի ներկայանալի ու գեղեցիկ, առաջին կնկան հետ բաղդատելով:

Հիմա երկու կիները քով քովի կեցած են եւ դիմացն ալ իրենց միակ ամուսինը. Տէր Յակոբ քահանան խօսքը ուղղելով միակ ամուսնին կ'ըսէ.

- Տղա՛ս, մեր եկեղեցին պսակի վրայ ուրիշ պսակ չ'ընդունիր, բայց գէշ օրերու մէջ այսպիսի բան մը ակամայ պատահած է: Ասոր մէջ դուն յանցաւոր չես, ժամանակն ու պայմաններն են յանցաւորը, բայց կրնաս նպաստել այս թնճուկի լուծման. ըսէ նայիմ, որ կինդ կ'ընդունիս եւ անոր հետ կենակցիլ կ'ուզես, առաջինի՛ն հետ թէ՛ երկրորդին...:

Խեղճ մարդը հիմա ի՞նչ ըսէր, երկուքն ալ իր պսակեալ կիներն էին: Մէյ մը կը նայի գաւառացի կնկան, իր խեղճ ու կրակ վիճակին մէջ, մէյ մըն ալ երկրորդ կնոջ, որ աւելի վայելուչ էր դէմքով, մարմնով եւ հագուստով. այս երկընտրանքին մէջ ի վերջոյ՝ իր նախընտրութիւնը կ'իյնայ երկրորդ կնկան ու ձեռքի մատնանշումով մը ցոյց կուտայ Տէր Հօր, որ վերջինին հետ կ'ուզեմ կենակցիլ...:

Այս մատնանշումեն դժգոհ՝ Տէր Յակոբը իր ծանօթ պարզամտութեամբ կը գոչէ.

- Օղուկ, անիկա ես ալ կ'առնեմ, մարիֆէթը միւսը առնելն է: Եկու՛ր Հայ Քրիստոնէի բարի հոգիով մը՝ միւսը առ. ասիկա անտէր չի մնար, մի վախնար. բայց մեղք կ'ըլլայ միւսին...»:

Որքան էլ նկարագրուող իրադարձութիւնները ծանր լինէին, եւ ստեղծուած իրավիճակը՝ անելանելի, հենց այս առաջադրուած «ելքն» էլ զուարճապատումում դառնում է անսպասելի ծիծաղի աղբիւրը:

Ազգագրագետ Սերինէ Աւագեանն Արճակ Գաւառին նուիրուած իր աշխատութեան մէջ 1896 եւ 1915 թուականների ցեղասպանութիւններին առնչուող յուշապատումային նիւթեր է օգտագործել՝ համեմուած արճակցի զուարճախօս եղբայրների սրամտութիւններով ու «սգերգային» նմանակումներով.

«1896ի կոտորածին լրիւ որբացած, լրիւ թալանուած, սակայն արդէն տնտեսութիւնները վերականգնուած եղբայրներին, որոնցից մէկը մի պարզ գեղջուկ է, միւսը՝ վարագի որբանոցն աւարտած գիւղական ուսուցիչ, եւ սակայն իրենց ախոռում ունէին տասը անասուն, գարմանք է պատճառում, որ շահբաղցու ախոռում կայ ընդամենը մի կով, մի հորթ ու մի գետնատարած էջ ...»:

...Վշտակցի տխուր տեսք ընդունելով, նրանք բռնում են իշատիրոջ թելերից,– Կազպար աղա, ըտըսկընա մի՛ անէ, խոկյատառց կ'անես, մեղքի ի,– ասում է աւագ եղբայրը, իսկ փոքրը լրացնում է,– Տիւ խաց խալալ ասա, մենք էլ մեր խուկիւ խամար շարական ասենք:

Պագում են հրաշալի ձայն ունեցող երիտասարդները՝ գետնատարած էջի գլխավերեւն ու ոտնատակը, մէկը բռնում է էջի պոչը, միւսը՝ ականջը եւ սկսում են փոխ առ փոխ երգել՝ Կովկասից Արճակ հասած «Մատկած Բշու» մասին, երգիծական ողբը՝ պրիստաւ, գուրերնատոր, մալական եւ այլ խօսքերը փոխարինելով վանի մեծահարուստների ազգանուամբ ու աւելի ճոխացնելով կատակերգը.

- Ջիղաչուն փալթոյացու լայէդ սեւ կաշուտ մեռնեմ, իշօ ջան, չոշօ ջան.

Շահբաղու ոէս խատներ, տիւ չմեռնիր, չոշօ ջան...

- Թիւթունջու տան լայեղ՝ չայի կտել ակրնջներացըտ մեռնեմ,
իշօ ջան, չոշօ ջան.

Շահբաղու տիրացուն խասներ, տիւ չմեռնիր, չոշօ ջան...

Եւ այսպէս շարունակում է տեղայնացուած ծաղրերգը, մինչեւ
էշը հոգին փչում է, ինչից յետոյ միայն շահբաղի գինեգործը
սթափուելով՝ ասում է.

«- Առճակցիք... ասպար ծէ ըտըսկնա ուրախ պախի, էսա
կարաս իմ տան խամար եմ պախէ, տիւք էլ էսա կարսի կյինուց
իմէք, գնա կ'ասեմ՝ ասպած ծէ հյա ըտըսկնա պախի:

Աստուած Ֆրանգուլեան եղբայրներին 'ուրախ' պահեց
նրանով, որ յղեց թուրքական բանակ՝ անվերադարձ... Բսկ երեքը՝
մեծ եղբօր, մէկը՝ փոքր եղբօր մանկիկները, իրենց ջահել մայրերի
եւ պառաւ տատի հետ... հալուեցին 15ի Եղեռնին, այնպէս որ
Ֆրանգուլեան Սարգսի տոհմը մոռացուեց»⁷:

Ի տարբերութիւն յետեղեռնեան՝ մինչեւ 1960ականները
ստեղծուած գուարճապատումների՝ 1960ականներից յետոյ
շրջանառուող նիւթերը հիմնականում երգիծական կարճաոտ
խտացումներ են՝ գուարճախօսութիւններ, մի մասն էլ՝
երկխօսական գուարճալիքներ: Դրանց մէջ Հայոց
Յեղասպանութիւնը ներկայացւում է տարբեր դրսեւորումներով.-

Ա. Խորհրդային տարիներին լռեցրած ցաւի պոռթկում եւ պահանջատիրութիւն

1965 Ապրիլի 24ին բողոքի եւ պահանջատիրութեան ցոյցերն
ընդգրկեցին ողջ Խորհրդային Հայաստանը: Դերասան, բեմադրիչ
Գրիգոր Չալիկեանը սեւակեան իր յուշապատումում Երեւանում
տեղի ունեցած փոթորկալից այդ օրերի մասին ասեալ է ինչ է
գրում. «Աշխարհասփիւռ հայ մարդը գրկաբաց-սրտաբաց
ընդունեց «Չանգակատունը»: Նրա դողանջները շուտով իրենց
արձագանգն ունեցան եղեռնի 50ամեակի պոռթկման օրերին,
որպէս զարթօնքի կոչ: Ժողովուրդը յորդեց, ծովացաւ
կենտրոնական հրապարակում, ալեկոծուեց՝ 'հողէ ըր, հողէ ըր'
մոնչալով: Հրէջ մեքենաները ջրախեղդ էին անում ամբոխին...»⁸:

Ազգային ցաւի ժայթքումը ջրի շիթերով լռեցնելու՝
կառավարութեան ձեռնարկած այդ քայլը արձանագրուեց նաեւ
գուարճախօսութիւնների մէջ.

1965 թուականի Ապրիլի 24ին՝ եղեռնի 50ամեակի օրը ժողովուրդը հրաքիսի պէս պոռթկաց ու ժայթքեց՝ լցունելով հրապարակ, այնուհետեւ օպերայի մօտ՝ փանկարկելով.

- Հո-դե՛ -րը, հո-դե՛ -րը...

Ու յանկարծ յայտնուում են հրշէջ մեքենաներն ու ջրի շիթերով փորձում ցրել ժողովրդին:

Ժողովուրդ, - գոռում է ինչ-որ մէկը՝ խառնուած ամբոխի միջից, - ջուրը տուին, մնացին հողերը...

Այդ օրերին ժողովրդի մէջ սկսեց շրջանառուել «Մենք հող ենք ուզում, սրանք ջուր են տալիս» անեկղոտային արտայայտութիւնը...⁹:

Հողերի պահանջատիրութիւնը արտայայտուած է նաեւ Լոռիում գրանցուած պատումներից մէկում, որտեղ անսպասելի ծիծաղը դրսևորուում է միամիտ ու այդ պոռթկումների անտեղեակ ու անհաղորդ լոռեցի գուարճախօսի պատասխանի միջոցով.

«1965 թուականին Եղեռնի 50ամեակի ցոյցերի ժամանակ Կիրովականի (այժմ՝ Վանաձոր) հրապարակում հաւաքուած ժողովուրդը փանկարկում էր.

- Հո-դե՛ -րը, հո-դե՛ -րը, հո՛-դենք ու-զում, հո՛-դենք ու-զում...

Ցուցարարներից մէկը, տեսնելով լոռեցի Ռուբէնին, հարցնում ա.

- Ռուբէ՛ն դայի, դու էլ ե՞ս հողերն ուզում.

Ասում ա.

- Չէ, բալա՛ ջան, ինձ մի աւտօ աւազ ա պէտկը...» (ԱՄՇՀ):

Բ. Հայկական ծինի յաւերժութեան ու ծլարձակման վկայութիւններ

Սարոյեանն իր «Հայը Եւ Հայը» պատմութեամբում այսպիսի պոռթկումով է հիմնաւորում դա. «Կուգենայի աշխարհիս երեսին տեսնել այն ուժը, որ խաթարել կարենար այս ցեղը... Փորձէք կործանել այս ցեղը, ասացէք՝ դարձեալ 1915, ու աշխարհի աչքը՝ պատերազմի ծխով բռնուած: Կործանեցէք Հայաստանը, տեսէք՝ կը կարողանա՞ք: Բրենց տներից քշեցէք անապատ, մի՛ մոռացէք ձեռքներից խլել ճակփի հացն ու ջրի վերջին ումպը, կրակի տուէք իրենց ու իրենց Աստծու տները: Տեսէք՝ նրանք դարձեալ պիտի չապրեն՞: Տեսէք՝ ցեղը դարձեալ պիտի չառնի՞, երբ նրանցից

երկուսը քսան տարի յետոյ հանդիպեն ու ծիծաղեն իրենց մայրենի լեզուով...»¹⁰:

Անեկողոտներում դա ապացուցում է մտքի թռիչքներից մեկի՝ շախմատի հայ երիտասարդների աներեւակայելի յաջողութիւնների ենթախորքում.

«Ձորջ Բուշը իր մօտ է կանչում երկրորդ տեղը զբաւած ԱՄՆի շախմատի ողիմպիական հաւաքականի անդամներին եւ ասում

- Էդ ու՞մ էք պարտուել:

Ասում են՝ հայերին:

- Ի՞նչ հայ, բոլոր հայերին 1915 թուին չկոտորեցի՞ն:

- Բանից պարզում է՝ 6 հոգի մնացել էր...» (ԱՄՇՀ)¹¹:

Գ. Թուրքին անընդհատ հետապնդող հայկական հարցը Աստծոյ օգնութեամբ վերջնականապէս «լուծել» փորձելը

«Թուրքերը Աստծուն են դիմում, թէ՛

- Տէ՛ր Աստուած, Հայաստանում մի լաւ երկրաշարժ արա, որ էս հայերից էլ պրծնենք, հայկական հարցից էլ:

Յաջորդ օրը Վանի երկրաշարժն է լինում. Խառնուած թուրքերը նորից են Աստծուն դիմում, թէ՛

- Աստուա՛ծ ջան, ախր քեզ խնդրեցինք, ասինք՝ երկրաշարժը Հայաստանու՛մ արա, էս ի՞նչ օյին բերիր մեր գլխին:

Աստուածն ասում է.

- Բայց էս ի՞նչ մեղաւոր եմ երեւի ձեռքիս քարտեզը հին Հայաստանինն է եղել...» (ԱՄՇՀ):

Տարբերակ՝ «Ես ի՞նչ մեղաւոր եմ Հայաստան ասելիս էս տարածքն եմ հասկանում» (ԱՄՇՀ):

Դ. 1988ականների միտինգների «գործողութիւն».

Խորհրդային տարիների արգելուած թեմաները 1980-ականների վերջին կտրել էին բոնատիրութեան կապանքները: Ղարաբաղեան Շարժման շնորհիւ հայոց ցեղասպանութեան եւ պահանջատիրութեան վերաբերեալ կորցրած յիշողութիւնն էր վերականգնուել.

«Ղարաբաղեան շարժման ամենալարուած օրերին մէկը միտինգից յետոյ տաքսի ա կանգնացնում, նստում ու ասում ա.

- Քշի՞ Թուրքիա:

- Ո՛ւր...

- Ասի՛ թուրքիա:
- Թուրքիա՞ ինչ գործ ունես, ա՛յ ախպեր:
- Թուրքերը հայերին կոտորել են:
- Հա, բայց դա տասնըհինգ թուին ա եղել:
- Ես հենց նոր իմացայ. քշի՛ թուրքիա...» (ԱՄՇՀ):

Ե. Եղեռնի հետեւանքով մարդկային կորուստների առկայութեան պայմաններում նիւթական արժէքի անխաթար վիճակը «բախտաւորութիւն» համարելը՝ զաւեշտի աղբիւր

«Գաղթից նոր էին վերադարձել: Մաթոսենց գերդաստանից ոչ ոք կենդանի չէր մնացել: Հարեւան Զարուհին հիացմունքով նայեց Մաթոսենց տներին ու ասաց.

- Բախտաւոր Մաթոս փաշա, ի՛նչ դըրդ ունիս, տներդ դուռուլի (կանգուն) մնացել են»¹²:

Դ. Գաղթականների դիմագրաւած բարբառային եւ լեզուական դժուարութիւնները

Ինչպէս օտարութեան մէջ յայտնուած ամեն մարդ, այնպէս էլ ցեղասպանութեան հետեւանքով աշխարհով մէկ սփռուած հայ գաղթականը մինչեւ լեզուական խոչընդոտները յաղթահարելը, բարբառախօս հայրենակիցների եւ օտարագիւնների հետ շփուելիս յաճախ է զաւեշտալի իրավիճակների մէջ յայտնուում՝ առիթ հանդիսանալով բազում երգիծական մանրապատումների ստեղծման.

Արցախցին ասում է՝ «Եր կըցէք, քինանք մեր տոն, միւրէ գիլեջա [մի քիչ գրոյց] անենք...» խօսքին վանեցին պատասխանում է. «Վախտ կ'երթա: Պա գիլեջան խո՞րի, ինչի՞ չիք պիրէ՝ անենք...»: (գիլեջա անելը վանեցի գաղթականները ընկալել են «ինչ-որ աշխատանք անել»)՝¹³:

Ամերիկա գաղթած այնթապցու՝ *I want a knife* (դանակ մը կ'ուզեմ)ի փոխարէն արտաբերած *I want a wife* (կնիկ մը կ'ուզեմ) արտայայտութիւնն էլ դարձել է զուարճապատումի անսպասելի ծիծաղ յարուցող միջոցը¹⁴:

Ե. Թուրքերի եւ նրանց աջակցող քրդերի հանդէպ հայի ունեցած վերաբերմունքն ու մտածողութիւնը

«Թուրքը, Քիւրտը եւ Սասունցին կը կանչուին Աստուծոյ քով: Աստուած կը հարցնէ.

- Ի՞նչ կը փափաքիս աշխարհիս վրայ:

Քիւրտը կը պատասխանէ.

- Թուրք չմնայ աշխարհիս վրայ:

Թուրքին կը հարցնէ, թուրքն ալ կ'ըսէ.

- Քիւրտ չմնայ աշխարհիս վրայ:

- Դուն ի՞նչ կը փափաքիս, - կը հարցնէ Աստուած սասունցիին:

- Ես բան մը խնդրած չունիմ, դրացիներուս փափաքը կատարէ միայն, - կը պատասխանէ Սասունցին»¹⁵:

Զ. Ցեղասպանութիւնը թուրքին՝ մղձաւանջ

Որքան էլ թուրքը փորձեր անի մարդկութիւնից թաքցնել իր յանցանքը, միեւնոյնն է, Ցեղասպանութիւնն անտես մի գործիքով ծակծկելու է նրա ուղեղը. նրա մտածողութիւնից հնարաւոր չէ հեռացնել անընդհատ հետապնդող «ներքին եւ արտաքին» թշնամուն.

«Մի թուրքի պարտիայի [համայնավար կուսակցութեան] շարքերն են ընդունում, հարցնում են.

- Ովքե՞ր են մեր թշնամիները:

- Հայերը:

- Դրանք մեր ներքին թշնամիներն են, արտաքինի մասին եմ հարցնում:

- Արտասահմանի հայերը, - պատասխանում է թուրքը»¹⁶:

Է. Թրքախօսութիւն

ԺԹ. դարի երկրորդ կեսի եւ Ի. դարի անեկդոտների ժողովածուներում թրքախօսութեան նիւթով բազմաթիւ գուարճախօսութիւններ են տպագրուել: Դրանց մի մասն էլ առնչում է Ցեղասպանութեանը, որտեղ թրքախօսութիւնը ներկայացւում է իբր «փրկութեան» ելք, որին կուրօրէն հաւատացել են նաեւ հայ մեծամեծները:

«1915ին տեղահանութեան հրաման կու գայ Այնթապ: Վալին կը կանչէ Այնթապի մեծամեծները ու կը հաղորդէ, թէ բոլոր հայերը պէտք է այսինչ թուականին պարպեն քաղաքը ու երթան:

Այնթապի մեծամեծները կը պատասխանեն.

- Էֆենտի՛, մեզի համար բան մը չկայ, պիզիմ հափըմըզըն անա լիսանը թուրքչա: (Մեր բոլորին մայրենի լեզուն թրքերեն է)»¹⁷:

Կամ մէկ ուրիշը.

«Տարագրութենէն վերջ Հալէպ հաւաքուած գաղթականները Պատարագի եւ ժամերգութեան համար այնթապցիներու Մ. Աստուածածին եկեղեցին կ'երթային: Քահանան այլեւս հայերէն քարոզ կը կարդար:

Այնթապցին Մարաշցիին կ'ըսէ.

- Պու դարիպլար վար եա... Սաֆարպիրըկըն կեօզը քօր օլսըն: Պու դարիպլար կելտիլար պիզիմ անա լիսանըմըզը հարապ էթտիլար: Օնըն կարրնտա էրմանճա քարոզ վերեօր պիզիմ քահանայ: (Այս պանդուխտները կը տեսնէս... Տարագրութեան աչքը կուրնայ... Այս պանդուխտները եկան, մեր մայրենի լեզուն քանդեցին, այդ պատճառով մեր քահանան հայերէն քարոզ կու տայ)»¹⁸:

«Կիլիկիոյ պարպումէն ետքը, երբ Կիլիկիոյ ժողովուրդը Պէրյուք եկաւ, ատանացիները արապաճիներ էին. մէկ բառ հայերէն չգիտէին, բայց ամէն մէկը, մէջքը դանակ մը խրած, դաշնակցական կոմիտէի ժողովի կ'երթային:

Ժողովի ժամանակ շրջաբերականը կը կարդացուի հայերէն: Անշուշտ, աս ատանացիները բան չեն հասկնար: Մէկը միւսին կ'ըսէ.

- Նէ՞ղեղի, դէօյիւշ վա՞ր: (Ի՞նչ է ասում՝ կռիւ կայ):

- Եոք (ոչ):

- Հադէ՛, հէ՛յ վալլա (դէ՛, փա՛ռք Աստծոյ): Քանի որ կռիւ չիկայ, մենք հոս տեղը ի՞նչ գործ ունինք: Մենք զացինք, դուք հայերէնը կարդացէք»¹⁹:

Ը. Քրիստոնէական բարոյախօսութեան անգործութիւնը թուրքին դէմ

Բազմաթիւ երգիծական մանրապատումներ կան՝ կապուած հոգեւորականների կողմից հայիոյանքի ճարահատ կիրառութիւնների հետ: Դրանք առաւել ընդգծուած դրսեւորում են ստանում յատկապէս թուրքերի սանձարձակութիւնների ու կոտորածների ժամանակ: Նման պարագաներում ամէն մի քրիստոնէական բարոյախօսութիւն անգործ է դառնում հակազդել

մարդու դիմակ հագած գազանին, եւ հետեւում է եզրակացութիւնը. թուրքին դիմագրաւելու միակ ելքը հենց իր՝ թուրքի լեզուով խօսելն է: «Տէր Գէորգ Պապայի «Քաջագործութիւն»ներէն» մանրապատումում երբ փորձում են հայիոյելու համար դիտողութիւն անել քահանային, թէ՛ «մենք եկեղեցիի պաշտօնեաներ ենք, կը վայելէ՞ր այդ լեզուագարութիւնը», հետեւում է կտրուկ եւ ուղղորդող պատասխանը.

- Պատուելի՛.... դուն Ս. Գրքի լեզուով խօսեցար եւ տեսար թէ ի՛նչ ընդունելութիւն գտանք. այդ անիծեալներուն պէտք էր խօսիլ իրենց հասկցած լեզուով, իթինքի տէյնէկ...»²⁰:

Այրուած սրտից դուրս ժայթքած զայրոյթն է արտացոլում նաեւ «Հաւատացեալ Մամիկին Բողոքը» մանրապատումում, ուր ներկայացում է եղեռնից մազապուրծ աստուածապաշտ մամիկին, որը «...եաշմախին ծնօտի մասը քիթէն վեր, ճակատի մասը արտեւանունքներէն վար պահեց՝ մինչեւ իր մահը: Երբ կին մը տեսներ այքերը ծարիր, երեսը ներկուած, բերանը բաց, «մեղա յ, մեղա յ» ըսելով իր լաչակը անգամ մըն ալ կ'ամրացներ քթին վրան, եւ կ'աղօթէր...:

Մեր սեւ օրերուն անիկա ալ խառնուեցաւ տարագրութեան կարաւանին եւ անօթի ծարսու հասաւ Մաանի անապատները եւ հոն ծախեց ծաւրեց՝ գոր ինչ ունէր եւ պատերու տակ մնաց տկլոզ եւ դեռ կ'աղօթէր...:

...Ամէն օր, արեւու քիթով անիկա կը շտկուէր դիակներու մէջէն, կ'իյնար սար ու ձոր, խոտ կը փնտռէր...: Խոտ գտնելն ալ շնորհ մըն էր այդ օրերուն, բայց 'հա ց, հա՛ ց' ճուացող փոքրիկները ամէն օր խաշած խոտով խաբէլն ալ դիւրին գործ չէր...»²¹:

Հաւատացեալ մամիկի ըմբոստութիւնն այս անգամ ուղղում է այդ անմարդկային տառապանքների ականատես Աստծուն. «Վերջապէս արցունքով թրջուած իր եաշմախը վեր առաւ, բերանը բացաւ, պտղուց մը խոտ մատներուն մէջ, այքերը երկինք տնկած՝ խաշուած խոտը վեր նետեց եւ ըսաւ.

- Ա՛ն, Աստուած, կ'ուտուի նէ պատառ մըն ալ դուն կ'ե՛ր...»²²:

Թ. Հաւատքի ուժը

Մէկ այլ ժողովրդական երգիծապատումում թուրքերի անօրինութիւնների դէմ քաջարի զէթունցիներն են դուրս գալիս եւ

թշնամու բանակում ահ ու սարսափ եւ խուճապ տարածում:
Զարմացած անօրէնները փորձում են այդ գաղտնիքը բացայայտել:

*«Զէյթունցիները շատ քաջ մարդեր էին: Անոնք երբ միշտ կռիւի
կ'երթային թուրքերուն դէմը, կ'աղօթէին, օգնութեան կը կանչէին
իրենց Սուրբ Փրկիչին, կ'ըսէին:*

- Եա՛, Սուրբ Փրկիչ,- ու կը յաղթէին:

*Թուրքերն ալ կը զարմանային, կ'ըսէին.- Ադ գեաւուրները
'սիւփիրկէ' կ'ըսեն, կը սկսին կռուիլ ու կը յաղթեն:*

*«Միւփիրկէ» թուրքերէն կը նշանակէ աւել: Աւելը ի՞նչպէս
անոնց կ'օգնէ»²³:*

Այսպիսով, եթէ մինչեւ 1960ականները ցեղասպանութեան
թեմայով հրատարակուած երգիծական մանրապատումները
ծաւալուն սիւժետային կառուցուածք ունէին, ժողովրդական
յուշապատում-գրոյցների տեսքով էին հանդէս գալիս, եւ միայն
յանկարծակի վերջաբանային աւարտն էր յիշեցնում նրանց
տեսակային յատկանիշը, ապա 60ականներից յետոյ կատարած
գրառումները ցոյց են տալիս, որ դրանք առաւելապէս սեղմ ու
երկխօսական բնոյթի են՝ արծարծած թեմայի որեւէ բնորոշ
դրուագի մատնանշմամբ, ինչը հաստատում են Սվազլեանի,
Չոլաքեանի, Ա. Սարգսեանի եւ այլոց գրանցած նմուշները:

Մի հետաքրքիր հանգամանք եւս. մեր ձեռքի տակ եղած
Ցեղասպանութեանն առնչուող նիւթերում գրեթէ բացակայում են
երգիծական մանրապատումների եւ գուարճախօսութիւնների
գերակշռող մասին բնորոշ պատկերաւորման տարատեսակ
միջոցներով (ժողովրդական դարձուածք, բառազեղչում,
բառամիացում-բառաբաժանում եւն.) ու հնչիւնական եւ
հնչերանգային զանազան ձեւերով ու ոճական հնարանքներով
(ձայնեղների խլացում ու խուլերի ձայնեղացում, երգեցիկ ոճ,
բարձր եւ ցածր, երկարացման հնչերանգ եւն.) անսպասելի ծիծաղ
առաջացնելու դրսեւորումները: Ինչպէս վերը բերուած
օրինակներում տեսանք, դրանք իրագործւում են հիմնականում
գործողութիւններից բխող կտրուկ եւ անակնկալ ծիծաղ յարուցող
խօսքի օգնութեամբ:

Հայոց Մեծ եղեռնին առնչուող հայ ժողովրդական
երգիծապատում-գուարճախօսութիւնները բանահիսութեան միւս
սեռերից առանձնանում են ոչ միայն իրենց տեսակային

առանձնայատկություններով, այլև Ցեղասպանությունը հաւաստող պատմա-վաւերագրական նիւթի մատուցման իւրայատկութեամբ:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Այս երկու եզրերը տարանջատել ենք՝ զուարճապատումի համար հիմք ընդունելով նրա սիւժետային՝ պատումային յատկանիշը, զուարճախօսութեան համար՝ անսիւժե՝ անպատում, նաեւ՝ երկխօսական բնոյթը:
- ² Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանություն. Ականատես Վերապրողների Վկայություններ*, երկրորդ համալրուած հրատարակություն, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտություն Հրատ., 2011:
- ³ Վերժինէ Սվազլեան, *Մուսա Լեռ, Հայ Ազգագրություն Եւ Բանահիւստություն, Հատոր 16*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., Երեւան, 1984. նաեւ՝ Սվազլեան, *Կիլիկիա.Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդությունը*, Երեւան, ՀՀԳԱԱ Հրատ., 1994, նաեւ՝ Սվազլեան, *Պոլսահայ Բանահիւստությունը*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ, Գիտություն Հրատ., 2000:
- ⁴ *Մարաշ*, Երկասիրեց Գր. Հ. Գալուստեան, Հրատարակություն Մարաշի Հայրենակցական Սիւրբան Կեդր. Վարչություն, ԱՄՆ, Նիւ Եորք, 1934, վերահրատարակուած՝ 1988. նաեւ՝ *Պատմություն Անթէյի Հայոց, Գ Հատոր*, խմբագիր Երուանդ Պապայեան, Լոս Անջելըս, 1944. նաեւ՝ *Հայկական Զրոյցներ. Առակներ, Առածներ, Մանրավէպեր, Զուարճալի Ասացումներ Եւ Բմաստուն Խօսքեր*, պատրաստեց Կարապետ քահանայ Գայֆայեան, Լոս Անջելըս, Պոզաճեան Տպ., 1944, վերահրատարակությունը՝ *Գիրք Առակաց, Լիբանան, Պէրոյթ, Տպ. Տօնիկեան*, 1957. նաեւ Ազնաւուրեան, *Հէքիաթներ, Զուարճալիքներ*, Միչիկըն-Պէրոյթ, Տպ. Տօնիկեան 1971. նաեւ *Միջ-Գաւառական Անեքթոտներ*, հաւաքեց եւ ներկայացուց Յակոբ Զուլաքեան, Հալէպ, 1988 եւն.:
- ⁵ Սարգիս Բախտիկեան, *Շեկիկայ Խելացին (Հայկական Զուարճախօսություններ)*, Պէրոյթ, Տպ. Օլիմպիք, 1953, էջ 24:
- ⁶ Գալֆայեան, *Գիրք Առակաց*, էջ 156-157:
- ⁷ Մերինէ Աւագեան, *Վանի Նահանգ, Գ. Արճակ, Հայ Ազգագրություն Եւ Բանահիւստություն, Հատոր 8*, Երեւան, ՀՍՄՀ ԳԱ Հրատ., 1978, էջ 128-129:
- ⁸ Գրիգոր Զալիկեան, *Անթէյի Միրահարը*, Երեւան, ՀԳՄ Հրատ., 2004, էջ 64-65:
- ⁹ Արմէն Սարգսեանի անձնական հաւաքածու (ԱՄՇՀ):
- ¹⁰ Վիլիամ Մարոյեան, *Պատմութեան, Հարցազրոյցներ, Էսսէներ, Նամակներ, Յուշեր*, Երևան, Նաիրի Հրատ., 2010, էջ 153-154:
- ¹¹ Զուարճախօսութեան գրառումը կատարուել է Հայաստանի շախմատի հաւաքականի՝ 2006ին աշխարհի ախոյեան դառնալուց մէկ շաբաթ անց, իսկ տարբերակը՝ 2 ամիս անց:
- ¹² Հմայեակ Գրիգորեան, *Մրամտում է Զաւախքը: Անեկդոտներ*, Երեւան, Նաիրի Հրատ., 1992, էջ 60:
- ¹³ Բենիկ Դուլեան, *Գիլիստան. Պատարիկներ Մօտիկ Անցեալից*, Երեւան, Զանգակ-97, 2004, էջ 44:
- ¹⁴ *Պատմություն Անթէյի Հայոց*, էջ 380:

-
- ¹⁵ *Միջ-Գաւառական Անեքթոտներ*, էջ 103:
- ¹⁶ *Պատմում եւ Կատակում էր Գալուստ Գալստեանը*, հաւաք. եւ կազմ. Լենա Անթառանեան, Երեւան, Վերնատուն Հրատ., 1994, էջ 59:
- ¹⁷ *Միջ-Գաւառական Անեքթոտներ*, էջ 86:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 86:
- ¹⁹ Սվազլեան, *Կիլիկիա*, էջ 110:
- ²⁰ *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց*, էջ 377-378:
- ²¹ Գալֆայեան, *Գիրք Առակաց*, էջ 150-151:
- ²² Նոյն:
- ²³ Սվազլեան, *Կիլիկիա*, էջ 107: Այս պատումի առաջին մասը վիպերգային կառուցուածք ունի. եթէ «Կարոս Խաչ» վիպերգում թշնամու դէմ կռուելիս հայերին օգնում է Նեխտորի (Քարաուզի) դաշտում յայտնուած խաչը, *Մասնայ Օռերում*՝ Խաչպատարագին, ապա այս զուարճապատումում զէթունցիներին օգնութեան է հասնում Սուրբ Փրկիչը, որի բարբառային «Սույփ Փյկիչ» եւ թուրքերէն «սիւփիւրկէ» արտաբերումների համադրումը մանրապատումում դառնում է զաւեշտի մէխը:
- Ի դէպ, զէթունցիների այս ինքնատիպ զուարճապատումի մէկ այլ տարբերակ Հալէպում գրառել եւ հրատարակել է նաեւ հայագէտ Յակոբ Չոլաքեանը (*Միջ-Գաւառական Անեքթոտներ*, էջ 55):

ARMENIAN POPULAR COMIC ANECDOTES AS
REFLECTIONS OF GENOCIDE ACCOUNTS
(SUMMARY)

ARMEN SH. SARKSYAN

In the aftermath of the Genocide a survivor, losing hope of finding his wife, marries a widow. The first wife, however, reappears. As polygamy is forbidden by the Armenian Apostolic Church, a priest calls the three and asks the husband to choose between his two legitimate wives. The husband chooses his good-looking new wife. The priest, concerned with the fate of the poor, miserable old wife, comments on the decision: "I would have married your good-looking wife. The problem is what happens to your old wife." Eventually he suggests that the husband select the old wife.

The author highlights a number of such comic anecdotes and humorous situations that happened during the Armenian Genocide, were caused by it, happened in its aftermath or are related to the Genocide.

The author categorises these anecdotes according to the circumstances and notes that these go far beyond reflecting the genocide per se. Rather, they are meant to reinvigorate Armenian spirit and pride.

TURKISH FALSEHOODS CONCERNING THE
ARMENIAN GENOCIDE:
SELECTED DOCUMENTARY EVIDENCE
ZAVEN MESSERLIAN

Instead of recognizing the genocide perpetrated on the Armenians during 1915-1923 by the Ottoman Turkish government led by the Young Turkish *Ittihad ve Tarraki* Party and the nationalists, the current Turkish leaders are denying or minimizing the fact.

While still the Prime Minister of Turkey, current Turkish President Recep Tayyip Erdogan, during a visit to Germany, told German Chancellor Angela Merkel “we are aware that in the coming year there are budgetary allocations in your country for the 100th anniversary of the 1915 event. I recommend that you address this issue more carefully and caution your party about any allocations.”¹ In response Merkel reportedly told the Turkish PM that “Germany is a democratic country and her government cannot intervene in decisions”, and added “Turkey must come to terms with its history. We cannot compare the Armenians living in Armenia with the Armenians who were forcibly dispersed around the world”. Erdogan replied, “You are forcing us to accept something we have not done.” He denied the genocide of Armenians and claimed that the entire Turkish archives are open to the world.² Other Turkish officials claimed that Turkish archives are open, and that Armenia should open up her archives.

Vice president Bülent Arınç on another occasion blamed those who termed the events of 1915 genocide; he added, “Painful events took place, but do not call them genocide”.

Egemen Bağış, minister charged with European Union matters, appealed to Germany to solve the problem raised by the French decision to penalize negationists, by saying that “There must be documents about the 1915 events in the German archives”, and appealed to Germany to open them up. He said that the documents he has seen prove that in the Ottoman Empire the annihilation of Armenians was not pursued, that there was a civil war, and there were Turkish and Armenian victims.³

During his visit to Yerevan then Turkey’s Minister of Foreign Affairs Ahmet Davutoğlu, said to the Turkish press accompanying him “the deportations of 1915 were inhuman”. This was as far as he went, and for that many criticized him in Turkey.⁴

We shall take up each point raised by the Turkish leaders and show not only that what they state are falsehoods, but that Ottoman, German, Austrian, Italian, Danish and American documents unequivocally show

that what the Turkish leaders call "events" was genocide. We shall cite only a few selected documents.

First we take the case of the Ottoman Archives. According to Turkish historian Taner Akçam, who has used some Ottoman archives, not all the archives are open. Those unavailable are the weekly reports from the *vilayets* (governorates) during the course of the genocide and the records of the so-called abandoned properties (i.e. the property forcibly taken from the Armenians) or the Ottoman cadastre of property records. The archives of the genocide period were purged; that is many incriminating documents were destroyed in 1918, as well as after 1980, before the archives were opened.⁵ The military archives are inaccessible.

The destruction of incriminating documents will be shown here, essentially from Turkish sources.

During the post-war trial of the leaders of the Young Turkish government and the Central Committee members of the *Ittihad ve Terraki* party, right in the first trial on 27 April 1919, in the indictment the court stated "the inquiry revealed that important documents relating to the Central Committee of the party and to the *Teskilate Mahsusa* (Special Organization) were removed. Similarly, reliable witnesses certified that before the dismissal of Talat Bey, directives and other important correspondence sent from the Interior Ministry to Aziz Bey, former director of the ministry of public security, were not returned."⁶

Turkish historian Şevket Süreyya wrote, "Talat had a big suitcase filled with documents, that he burnt in a hurry, in a garden when the fast German warship U67, on which Talat and his friends were escaping, landed them in Geozleve (Eupatoria) in Crimea, near Simferapole."⁷

Vice Col. Hussamettin Ertürk, a leader of *Teskilate Mahsusa*, has written in his memories that he "hid *Teskilate Mahsusa* documents in a secret corner of Fatih mosque."⁸

The British high commissioner's office secret reports from Constantinople to London report on, 4 March 1920, about "the disappearance of documents" concerning Turkish leaders resident in Germany, Switzerland and Malta accused of the mass-killing of Armenians. The report specified that Raouf Bey had demanded from local Turkish leaders the quick destruction of documents and that he had also organized the disappearance of documents related to him and Enver Pasha.⁹

The fact that most of the documents related to the Armenian genocide were destroyed was common knowledge in 1918. The Turkish newspaper *Sabah* wrote in its issue of November 7, 1918 that Talat and his friends, probably before leaving power, had ordered the destruction of all their orders concerning the massacres.¹⁰

In the trial of the former director of the Post and Telegraph Office, Osman Nuri Effendi, in Çatalca on August 4, 1919 the defendant stated, "I burned some papers in accordance with the order that had been given."¹¹

In most cases, the most incriminating orders came along with the final order to destroy them after reading. Ahmed Esat, who headed the Department of the Security Directorate during the war, after his arrest by the British said that "orders regarding the killing of the [Armenian] deportees were sent via courier to the various governors, and that after being read, the original message was to be given back to the courier".¹²

Other secret orders ended with instructions "take the copy of this cable from the telegraph office and destroy it",¹³ or "it has been ordered that, after having been shown to the necessary persons, this is to be completely destroyed",¹⁴ or "[this] is to be destroyed after its contents have been communicated to the necessary parties."¹⁵

According to Taner Akçam:

İttihad ve Tarraki (Union and Progress) party "developed the dual track mechanism that it used during the deportations, whereby government channels were employed only for correspondence on the "official" dimensions of the deportations (i.e. deportation, orders, dates of assembling and setting out, destinations, etc.). Orders concerning the annihilation of the deportees were sent to the relevant provinces by private channels, chief among them the Unionist's so-called responsible secretaries. In addition, the planners of these massacres meticulously ensured that no written documentations of the crimes would be left behind."¹⁶

OTTOMAN TURKISH EVIDENCE

Despite the cleansing and purges Turkish historian Taner Akçam has found plenty of evidence in the Turkish Prime Ministerial Archives showing the planning and the execution of the Armenian Genocide by the Ottoman Turkish authorities. He writes, "The information in the Prime Ministerial Ottoman Archive clearly points in the direction of a deliberate Ottoman government policy to annihilate its Armenian population."¹⁷

Taner Akçam writes "the clearest statement that the aims of the [Ottoman Turkish] government's policies toward the Armenians was annihilation is found in a coded cable of 29 August 1915 from Interior minister Talat Pasha to the province of Ankara. "The Armenian question in the eastern provinces has been resolved", he asserted. "There's no need to sully the nation's and the governments[']s honor] with further atrocities (*fuzuli mezâlim*)."¹⁸ Talat's statement clearly implied that up to the end of August 1915, crimes had indeed been committed. This document alone

should put an end to many of the long-standing and unnecessary debates on this issue.”¹⁸

After the official remonstrance of their German allies Talat, in a conversation with the German ambassador, said that the anti-Armenian measures had been stopped adding “the Armenian question no longer exists.”¹⁹

Turkish document dated 29 June 1915, published in Nor Haratch (Paris) 23 August, 2011, p. 3, taken from BOA, DH/ŞFR, No 54/406.

Another document dated June 29, 1915 addressed to the vilayet of Diarbekir by Talat is published on the website of the Turkish Historical Institute. The letter says that news has reached Constantinople that in the vilayet of Diarbekir that other Armenians and Christians were massacred after being deported; they were slaughtered like sheep at night in Mardin. Talat continues that news has reached them that already about 2000 were massacred. There is also fear that, if this is not stopped immediately, the Moslems of the area will revolt and massacre all the Christians. The political measures foreseen for the political restraint of the Armenians should not be extended to other Christians. That is absolutely not purposeful; it leaves a very bad impression on public opinion.”

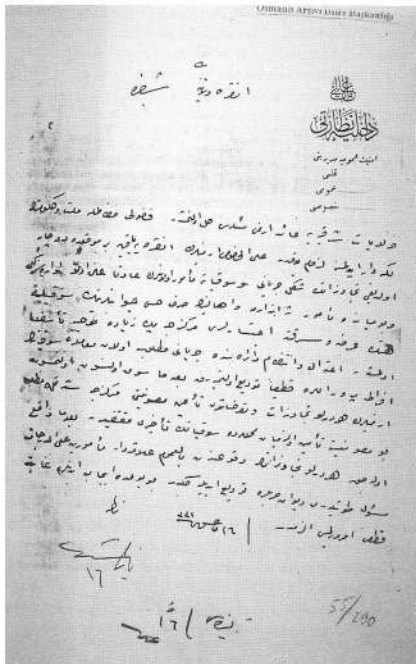

The above letter published to show that Talat did not want the killing of Armenians is counterproductive. The “political restraints” were nothing other than “mass killing”.

In fact “deportation” meant annihilation by mass murder or massacre. This is a fact well established by the Turkish Officials who committed or ordered these crimes, as well as their German allies.

Below we shall cite a few examples of this incriminating evidence.

The man behind the planning and executing of the genocide, Interior Minister Talat said the primary intent of the deportations was “eliminating [the Armenian problem] in a manner that is comprehensive and absolute [*esasli bir suretde hal ve fasli ile külliye izalesi*].”²⁰

"Ottoman Document 55/290. A cable from interior minister Talat Pasha on 29 August 1915 that reads, "The Armenian question in the Eastern Provinces has been resolved. There's no need to sully the nation and the government[']s honor] with further atrocities [*fuzuli mezâlim*]."

Source: Akçam, p. 205.

In this respect the written testimony of Ihsan Bey, who was the director of the Interior Ministry's private secretariat in the post-war period, is important he "recalled that while he was serving as the head official of Kilis county, Abdullahad Nuri Bey came to him en route from Istanbul to Aleppo and revealed that the real purpose of the deportation was to annihilate the Armenians, "I was in contact with Talat Bey and

received the annihilation order from him personally", explained Nuri Bey. "The safety of the country is tied to this."²¹

The former commander of the Third Ottoman Army, Vehip Pasha, who was appointed in February 1916 to this position, in a written statement to the post-war Ottoman Investigatory Commission said, "The massacre and annihilation of the Armenians and their looting and pillaging by the killers were the result of a decision made by the C[entral] C[ommittee] of the [Committee of] Union and Progress."²²

Behaettin Şakir, the head of the *Tashkilate Mahsusa* in charge of the annihilation of Armenians, sent a telegram to Resneli Nazim, the Unionist responsible secretary (*Ketibe Messulla*) in Harput, on 21 June 1915. In it Sakir asked, "Have the Armenians who have been dispatched from there been liquidated (*tasfiye ol*)? Have those detrimental and dangerous persons, whom you reported to have been exiled and sent off been exterminated (*imhâ edil*) or simply sent off into exile somewhere else? Please be explicit in your report, brother."²³

As to the German reports, we shall cite a few.

On 30 June 1915 the German consul general, Mordtmann, informed his superiors of a conversation he held with interior minister Talat. The latter explained to him the real purpose of the Armenian deportations. He said, "What we are talking about here... is the annihilation of the Armenians."²⁴

On 23 August 1915 a top secret report by the German officer Stang, who served alongside Behaettin Şakir in the *Teshkilate Mahsusa*, wrote on the basis of his personal observation that the Armenian deportations and massacres were not carried out as a result of war-time necessities, rather, he wrote, “What we are dealing with here is a long- and well- thought-out plan” in response to some isolated events”. However “the decision to deport and annihilate [the Armenian populations] was taken by the Young Turk Committee in Istanbul” and coordinated by Şakir in Erzurum.²⁵

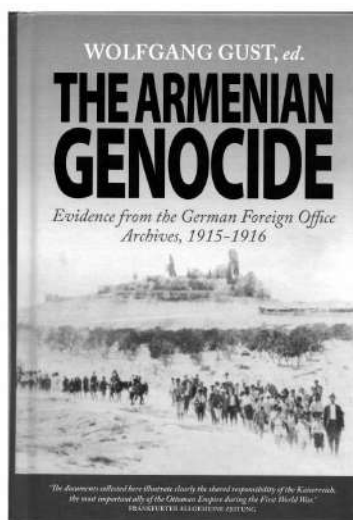
German Consul Rössler reported from Aleppo on 3 January 1916 on the methods used by Turks “to exhaust and decimate a convoy of deportees who were forced to walk back and forth” up to 500 km. He further reported that the Director of Deportations, Şukru Kaya, had told a reliable German source, a Baghdad Railway employee, “the end result of the Turkish measures must be the eradication of the Armenian race.”²⁶

The neutral American diplomats as well reported what deportations meant. Leslie Davis, the American consul in Harput, reported on 24 July 1915, to the U.S. ambassador at Constantinople, that “the shooting and killing of people a few hours after their departure from here is barbarous and shows that the real intention of the Government is not to exile them but to kill them.”²⁷

The American Ambassador wrote in his memoirs, “When the Turkish authorities gave the orders for these deportations, they were merely giving the death warrant to a whole race; they understood this well, and in their conversations with me, they made no particular attempt to conceal the fact.”²⁸

Even during the wartime period this was understood. In the Secret Arabian Report of the British Foreign office, dated 27 December 1916, Appendix B, entitled Armenian massacres, there is a report of a captured war prisoner, Lt. Sayied Ahmed Moukhtar Ba’aj. Ba’aj informed British intelligence that “being a member of the court martial I knew that deportation meant massacre.”²⁹

According to 1916 British intelligence reports, based on the testimony of a female, inhabitant of Athlit nationality undisclosed, Germans told her “the Turks had determined to exterminate all the Armenians, with the exception of about half a million”. Then she gave “a description” of the “destruction of the

Armenian nation” as told to her by an eyewitness. This was done

“By organised deportation accompanied by neglect and by the unchecked ravages of disease, but in addition there is systematic butchery of men and boys. The usual method employed was to organise labour battalions in which boys and men were collected together and these were sent under a guard of about twenty Turkish soldiers to some out-of-the-way place where no provision was made for rations or water. The guard was given orders to use their rifles without hesitation in case of desertion, or any sign of mutiny, on the part of those put under their charge. After a day or two the guard would return alone. The story given was either the Armenians as a whole attempted to desert, or that there had been a mutiny and the guard in self defence had been compelled to kill the lot”.³⁰

During the postwar Ottoman Court Martial for those responsible for the massacre of the Armenians in Yozgat the court clarified that deportations meant murder or annihilation on two occasions.

In the ninth sitting, a cipher cable dated 22 July 1915 was read. Therein it was mentioned that a group of Armenians were “sent off to their destination”, when the court asked for clarification, Mustafa, one time military Governor and Chief of the Recruitment Bureau of Boghazliyan, said “destination” meant “murdered”. In the twelfth sitting, a telegram by Lt. Halasi marked “secret”, was read out. The cable contained the phrase “deported, namely annihilated.”³¹

In the fourth sitting of the Military court on 11 February 1919 deputy Şakir testified “that the orders for deportation were superseded by ‘secret orders’ for massacre.”³²

Mustafa Arif, the post-war Turkish Minister of Interior, stated on 13 December 1918. “Unfortunately, our wartime leaders, imbued with a spirit of brigandage, carried out the law of deportation in a manner that could surpass the proclivities of the most bloodthirsty bandits. They decided to exterminate the Armenians, and they did exterminate them.”³³

GERMAN EVIDENCE

Minister Egemen Bağış ignores the fact that the German documents have been published. The German archives are open. The most recent is that of the Zorian Institute of Toronto publication “The Armenian Genocide 1915-1916, evidence from the German Ministry of Foreign Affairs Archives”. The editor was Wolfgang Gust. The book has also been published in German. The Turkish *Hürriyet* newspaper wrote, “When you read the book and look at the documents, if you are one who is getting acquainted with the case through this book, then it is impossible that you won’t believe in the Genocide and [you won’t] justify the Armenians.”³⁴

Even the war time ally of the Ottoman Empire, Germany, realized what was happening. In July 1915, the German Ambassador Von Wangenheim reported to Berlin, to the German Chancellor, that there no longer was any doubt that the Sublime Porte was trying to "exterminate the Armenian race in the Turkish Empire."³⁵

Below are a number of documents from the German archives.

Ambassador Hohenlohe on 12 August 1915: "The systematic butchery of the uprooted and deported Armenians had assumed such scope (*umfang*)... it was not only tolerated but openly promoted by the government. It meant the extermination of the Armenians (*die Ausrottung der Armenier*)."³⁶

Consul Kuckhoff from Samsun on 4 July 1915: "...nothing less than the destruction (*Vernichtung*) of an entire people is at issue, the eradication (*Ausmerzung*) of one of the oldest and unhappiest people of this earth, the disappearance (*das Verschwinden*) of the populations driven from entire cities."³⁷

Consul Rössler from Aleppo, 10 May 1915: "Government's anti-Armenian measures are intended for the destruction (*Vernichtung*) of Armenians in whole districts."³⁸

Consul Scheubner-Richter from Erzurum, on 28 July 1915: "The partisans of Ittihad are unabashedly conceding that their aim (*Endziel*) is the total annihilation (*gänzliche Ausrottung*) of the Armenians of Turkey," adding "After the war we no longer will have any Armenians in Turkey."³⁹

Consul Scheubner-Richter from Erzurum, in 10 August 1915.

"the Armenian Question, which for centuries engaged the attention of European diplomacy, is supposed to be finally solved in the course of this war...the governmental measures are being carried out in such a way that they amount to an absolute annihilation of the Armenians (*einer absoluten Ausrottung... gleichkam*). Also, I don't believe a culture which is older and much more elevated than that of the Turks could be successfully destroyed in any other way...Only a violent eradication policy, a violent annihilation of the entire people, could enable the Turkish government thereby to achieve the desired 'goal': the 'solution' of the Armenian Question."⁴⁰

AUSTRIAN DOCUMENTS

Austrian-Hungarian Ambassador Pallavicini, who at first in his reports to Vienna blamed the Armenians and justified the Turks, soon after gaining full knowledge of what was going on, sent detailed reports to his superior.

On 27 June 1915, he reported "...the Armenian population which is being expelled from its homeland is not only being subjected to the greatest misery but also to a total extermination" (*einer gänzlichen Austrottung*).⁴¹

On 1 July 1915 , he reported to Vienna his admonition to the Turkish Grand Vizier Sayid Halim Pasha. "The manner in which the Armenians are being deported for settlement purposes is tantamount to a death sentence (*Todesurteil*) for the affected people."⁴²

DANISH EVIDENCE

The Danish emissary in Constantinople wrote a letter dated 4 September 1915 addressed to the Minister of Foreign Affairs of Denmark. "The Turks are resolutely realizing their terrible intent having as their aim the annihilation of Armenians."⁴³

AMERICAN EVIDENCE

On 16 July 1915 the American Ambassador to Turkey, Henry Morgenthau, sent a telegram to the Secretary of State.

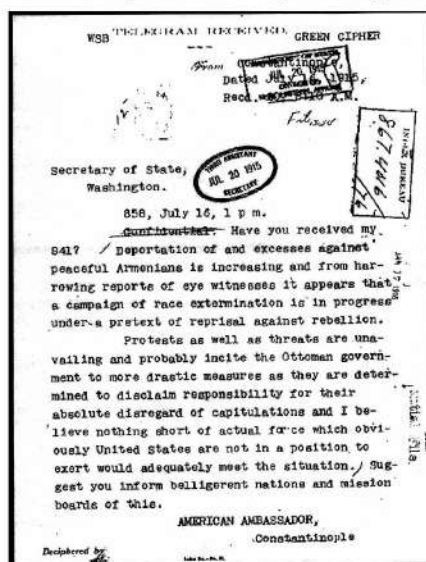
"Deportation of and excesses against peaceful Armenians is increasing and from harrowing reports of eye witnesses it appears that a campaign of race extermination is in progress under a pretext of reprisal against rebellion."⁴⁴

The American Consul in Harput, Leslie Davis, further reported to the U.S Ambassador at Constantinople that "it has been no secret that the plan was to destroy the Armenian race as a race, but the methods used have been more cold-blooded and barbarous, if not more effective, than I had first supposed."⁴⁵

ITALIAN EVIDENCE

The Italian consul general at Trebizond since 1911, G. Gorrini, gave the following eyewitness testimony of the deportation decree's implementation.

"The official proclamations of internment came from Constantinople. It is the work of the Central Government and the Committee of Union and Progress...it was a real extermination and slaughter of innocents, unheard of thing, a black page stained with the flagrant violation of the most sacred rights of humanity..."⁴⁶

SWITZERLAND

Switzerland was a neutral country, but it did not remain silent. In Switzerland in September-October 1915, 99 Swiss professors, national councilors, public officials, pastors etc. signed an Appeal in which they said that the systematic annihilation of a people, the Armenians, was being undertaken in the Turkish Empire and appealed to those who could influence Constantinople to safeguard the survivors.⁴⁷

Journal De Geneve in its issue of 8 September 1915 under the title "Extermination of a people", wrote that a fact that surpasses in horror what humanity can contemplate is being accomplished at this hour: the violent and systematic extermination of a people. The paper added the Armenian provinces were completely evacuated, hundreds of thousands of Armenians had been massacred.⁴⁸

OTHER FALSEHOODS EXPOSED

In my book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, I wrote.

"Turks and some apologists for Turks claim, the genocide did not occur and that there was a civil war and other hardships resultant of World War I and both sides suffered. They claim as a result more Turks died than Armenians. The bare truth, as given below by a non-Armenian source and an ally of Turkey, Vice Marshal Joseph Pomiankowski, Austrian military plenipotentiary in Constantinople and Military Attache at Ottoman General headquarters during World War I, speaks for itself."⁴⁹

"The gruesome annihilation of the Armenian nation by the Young Turk regime was a barbaric act, arousing human feelings to the highest extent...

"The cost of this war was carried in the first place by the Turkish Army in Asia Minor. Hunger caused the loss of hundreds of thousands of Turkish soldiers in Armenia. The Armenian caravans, totally devoid of many forms of cleaning facilities and hygiene, became carriers of disease... a general epidemic of typhus broke out, from which at the least a million Mohammadans [mostly Turks] died. This was the vengeance of the deported murdered Armenians on their executioners."⁵⁰

As to the civil war allegations, one of whose advocates is Justin McCarthy, we wish to quote Turkish historian Taner Akçam, who has studied the documents available in the Turkish archives. He writes, "not a single top secret document at the highest levels of the state makes the slightest allusion to a civil war or "intercommunal warfare". On the contrary, Ottoman documents show that the Armenian areas were evacuated under tight government control."⁵¹

The genocide perpetrated on the Armenians in the Ottoman Empire was one where a government and the party in power annihilated two-thirds

of their defenseless Armenian subjects or citizens to appropriate for good their historical homeland and property.

Finally to the archives of Armenia, which are open to all researchers. The first Turkish citizen using them was Ektan Turkyelmaz. Since 2009 the University of Deersim's History Department chairman Çandan Badem has been using the archives of Armenia, in Yerevan, where as he reported in Istanbul's *Agos* Armenian newspaper, all documents are open to researchers.⁵²

The Armenian archives are full of eyewitness reports of survivors. Verjiné Svazlian published in English a documentary book of eyewitness reports entitled *The Armenian Genocide, Testimonies of the Eyewitness Survivors*, Yerevan, 2011. The 847 page book was translated and published in Turkish as well in Istanbul.

Such eyewitness reports are plentiful. One report given below is from a book published in 2009.

An imprisoned Armenian, Philippos Balikian, who succeeding in escaping, gives his testimony.

"[The Turks] began to bring forty to fifty Armenians to the jail [in Mamuret-al-Aziz] daily. Each time our number reached 300, the policemen came in the evening with lists, read names, and said: "Come, you have been pardoned, you will leave the jail."

"Those whose names were called were led to the Red building, lined up in rows of four, and tied to each other with thick ropes. There, they were taken, under watch by policemen with bayonets, to a location some five or six hours away, and made to sit, to rest. Then hundreds of Turks would come out of hiding and attack them with axes, swords, bills, and cudgels, mercilessly massacring these Armenians who could neither flee nor resist, since they were tied to each other.

"Three months passed by in this way. They killed more than 20,000 Armenians in this fashion."⁵³

The above was just in one city, Mamuret-al Aziz.

The above was done elsewhere as well. On 19 April 1915, in the province of Van, 2500 Armenian men were shot in groups of fifty.⁵⁴ This was repeated in 80 Armenian villages of the province of Van, with 24,000 Armenians killed.⁵⁵ All in all due to massacre, starvation and disease 1.5 million Armenians perished, two-thirds of the Armenians of the Ottoman Empire. Above all Western Armenia was emptied of its native people, who had lived there continuously for 3000 years.

Turkey must acknowledge the Genocide that the Young Turkish *Ittihad ve Terraki* led Ottoman Turkish government committed, ask for forgiveness and make material and territorial reparations.

ENDNOTES

- ¹ *Hürriyet* of February 6, 2014.
- ² *Asbarez* Armenian News-<http://asbarez.com>, posted on 7 February, 2014, as quoted from the Turkish-language version of *Hürriyet* of 6 February, 2014 (*Zartonk* daily, Beirut, 11 February 2014).
- ³ Hayots Tseghasbanoutian Hartsov Tourkia Kermanatsineroun Oknoutioun ge haytse (On the question of the Armenian Genocide Turkey asks the help of Germans), *Zartonk*, 9 February 2012, p. 2; Bağış Hayots Tseghasbanoutian jkhdmn Kreaganaytsoumi Yevrobagan Mioutian mech daradzoume anhavanagan ge ngade (Bağış considers the spreading of penalization for denial of the Armenian Genocides as improbable in the European Union), *Aztag*, daily, Beirut, 3 February 2012, p. 1).
- ⁴ La Turquie deplore les deportations "inhumaines" d'Arméniens en 1915, *L'Orient Le Jour*, Beirut, 14-15 Decembre 2013, p.11.
- ⁵ Taner Akçam's impressions, *Nor Haratch*, Paris, 3 December 2011.
- ⁶ *Takvimi Vekayi*, Constantinople 27 April 1919, as translated in Vartkes Yeghiayan, *The Armenian Genocide and Trials of the Young Turks*, La Verne, 1990, p. 13.
- ⁷ Şevket Şirreyya Aydemir, *Makedonyadan Ortusayaya Enver Pasa*, Ucuncu cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972, pp. 493-500, quoted by Levon Vartan, *Togh Turke Khosi* (Let the Turk Speak) Beirut, 1975, p. 40.
- ⁸ Haykazn Ghazarian, *Tseghasban Turke* (The genocidal Turk) Beirut, 1968, p. 61 as quoted from Hassannettin Ertürk's *İli Devrin Perde Arkase*.
- ⁹ F.O. 371/6500, F.O. 371/5166.
- ¹⁰ *Sabah* (Constantinople), 28 January, 1919.
- ¹¹ Taner Akçam, *The Young Turks' Crime Against Humanity*, Princeton, 2012, p. 17.
- ¹² *İkdam*, Constantinople, 11 February 1919 as quoted by Akçam, p. 13.
- ¹³ Prime Ministerial Ottoman Archive (Baskbakanlik Osmanli Arsivi) / DH.SFR, N 54/100, dated 22 June 1915, as quoted by Akçam, p.15
- ¹⁴ BOA/DH.SFR, N 54/411, dated 12 July 1915, as quoted by Akçam, p. 16.
- ¹⁵ BOA/DH.SFR, N 54/122, dated 23 June 1915, as quoted by Akçam, p. 303.
- ¹⁶ Akçam, p. 27.
- ¹⁷ Ibid.
- ¹⁸ BOA/DH.SFR, N 55/290, dated 29 August 1915, as quoted by Akçam, p. 203-206.
- ¹⁹ Politisches Archiv des Auswartiges Amt R 14087 DE/PA-AA/ Bo.kons., vol.170, as quoted by Akçam, p. 207. Report by German Ambassador to the Porte, Hohenlohe-Langeburg to Chancellor Bethman-Hollweg, dated 4 September 1915. The same was also recorded by another German Embassy Officer, Göppert during the 31 August 1915 conversation. More or less similar conversations took place between Talaat and German Ambassador Bernstorff (see Count Johann von Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, New York, 1936, p. 176).
- ²⁰ *Ati*, Constantinople, 24 February 1920, as quoted by Akçam, p. 125
- ²¹ *Takvimi Vekaye*, Constantinople, N 3540, 5 May 1919, as quoted by Akçam, p. 198.
- ²² Akçam, p. 199.
- ²³ *Takvimi Vekaye*, No 3540, 5 May 1919, as quoted by Akçam, pp. 200-201.
- ²⁴ DE/PA-AA/Bo.Kons./Band 169, dated 30 June 1915, as quoted by Akçam, pp. 201-202.
- ²⁵ DE/PA-AA/Bo.Kons./Band 170, dated 23 August 1915, as quoted by Akçam, p. 202.

-
- ²⁶ Vahakn Dadrian, *Documentations of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources, The Widening Circle of Genocide: A Critical Biographic Review*, vol.3, Charny Israel ed., Brunswick, 1994, p. 106.
- ²⁷ Leslie Davis, *The Slaughter House Province*, New York, 1990, p. 159.
- ²⁸ Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918, p. 309.
- ²⁹ F.O. 371/2781/201201.
- ³⁰ F.O. 371/2781/4815.
- ³¹ Annette Hoss, "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals, The Case of Yozgat", *The Armenian Genocide*, ed. Richard Hovannisian, New York, 1992, p. 216.
- ³² Ibid.
- ³³ *La Renaissance*, Constantinople, 14 December 1918, No. 6, translated from *Vakit* newspaper, Constantinople.
- ³⁴ Hradaragouadz e tseghasbanoutian masin kermanagan kaghdni pastatoughterou anklerene (The English translation of the secret German documents concerning the genocide is published), *Aztag*, daily, Beirut, 13 January 2014.
- ³⁵ Ulrich Trumpner, *Germany and the Ottoman Empire 1914-1918*, Princeton, 1968, p. 213.
- ³⁶ Turkei 183/38, A24507, as quoted in Vahakn Dadrian, *Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources*, p. 100.
- ³⁷ Turkei 183/37, A22101, as quoted in Dadrian, p. 10.
- ³⁸ Turkei 183/37, A17735, as quoted in Dadrian, p. 10.
- ³⁹ K170, N4674, as quoted in Dadrian, p. 107.
- ⁴⁰ Turkei 183/39, A28584, as quoted in Dadrian, p. 107.
- ⁴¹ 12 Turkei 209, N 50/P.C., as quoted in Dadrian, p. 102.
- ⁴² 12 Turkei 209, N 51/P.E., as quoted in Dadrian, p. 102.
- ⁴³ Danish National Archives, Foreign Affairs Ministry, group works 1909-1945, section 139, N1, Turkey-Internal Affairs, file 1, 31 December 1916, as published in *Zartonk* daily, 27 June 2012, p. 2, taken from *Nouvelles d'Armenie* magazine, Paris, tr. by Asdghig Mayilian.
- ⁴⁴ U.S. official document, to Secretary of State, Washington D.C. from US. Ambassador Henry Morgenthau, Constantinople, 16 July, 1915, Index 867.4016/76.
- ⁴⁵ Davis, pp. 156-157.
- ⁴⁶ *Il Messagero*, Rome, 25 August 1915, as quoted in Viscount Bryce, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, Second Edition, Beirut, 1972, pp. 291-292.
- ⁴⁷ F.O. 371/2488.
- ⁴⁸ Ibid, *Journal de Geneve*, 8 September 1915.
- ⁴⁹ Zaven Messerlian, *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, Antelias, 2001, p. 87.
- ⁵⁰ Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, Zurich, 1928, p.165, as quoted by Edward Gulbekian, "On Claims that Armenians Massacred One Million Turks", *The Armenian Mirror Spectator*, Boston, 18 July 1987, p. 2.
- ⁵¹ Akçam, p. 228.
- ⁵² "Turk Badmapan Hayastani Azkayin Arkhive patse polor hedazodoghnerou archev" (Turkish historian [says], Armenian's National Archives are open in front of all researchers), *Zartonk*, 12 February 2014.
- ⁵³ Philippos Balikian, *Biographical Memoir*, Belmont, 2009, pp. 40-41.
- ⁵⁴ Joseph Green, *Leavening the Levant*, Boston, 1916, p. 45.
- ⁵⁵ Morgenthau, p. 297.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ
ԹԻՔԱԿԱՆ ԽԵՂԱԹԻՒՐՈՒՄՆԵՐԸ ՀԵՐՔՈՂ՝
ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐՈՒ ԸՆՏՐԱՆԻ ՄԸ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հեղինակը լուսարձակի տակ կ'առնէ Փետրուար 2014էն սկսեալ Թուրքիոյ բարձրագոյն պաշտօնատարներու կոչերը՝ Արեւմտեան Աշխարհին չընդառաջելու Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեակին առնչութեամբ առնուելիք քայլերուն: Ան կ'առանձնացնէ այդ կոչերուն հիմք ծառայող թրքական առարկութիւնները չգործուած ցեղասպանութիւն մը ճանչնալու, օսմանեան արխիւներու մէջ ցեղասպանական արարքը հաստատող փաստաթուղթերու չգոյութեան, օսմանեան արխիւներու մատչելիութեան եւ ընդհակառակը Հայաստանի արխիւներուն անմատչելիութեան եւն.:

Հաւաստելով որ բերուած թրքական առարկութիւնները սխալ ու կեղծ են, Մարրլեան կը բերէ օսմանեան, գերմանական, աստրիական, դանիական, իտալական եւ ամերիկեան արխիւային փաստաթուղթերէ փաստարկներ, հերքելով թրքական յայտարարութիւնները: Մարրլեան յստակ ակնարկութիւններ կը կատարէ նաեւ կարգ մը արխիւային փաստաթուղթերու ոչնչացման մասին՝ վկայակոչելով փճացման գործողութեանց փաստացի աղբիւրները: Ապա ան կը բերէ նաեւ ատենի արեւմտեան մամուլէն հատուածներ եւ այս բոլորին վերլուծումով կ'ընդօժէ թրքական պետական ժխտողական քաղաքականութեան անհիմն ու ստապատիւր ըլլալը:

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԿԱԹՈՂԻԿԷՆԵՐԸ. ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

ԱՐԵՍՏԱԿԷՍ ՄԻՄԱՌՈՐԵԱՆ
ares@noravank.am

ՍՈՒՏՔ

Ի. դարասկզբին Օսմանեան Կայսրութեան կողմից պետական մակարդակով հայոց դէմ իրականացուած ցեղասպանութեան հարցերին նուիրուած հայրենական ուսումնասիրութիւններում հազուադէպ ենք հանդիպում հայ կաթողիկէների առնչուող աղբիւրներին, որոնք մատնացոյց անեն, որ օսմանեան ղեկավարութեան համար դաւանանքային տարբերութիւնն ամենէին էլ նշանակութիւն չունէր, երբ հարցը վերաբերում էր հայերի համակարգուած եւ ծրագրուած ոչնչացմանը: Հակառակ այն իրողութեանը, որ հայ կաթողիկէների նկատմամբ առանց խտրականութեան իրականացուել է ցեղասպանութեան նոյն քաղաքականութիւնը, ինչ եւ կայսրութեան ողջ հայութեան նկատմամբ, թուրքական գիտական եւ մերձգիտական շրջանակները չհիմնաւորուած նշում են, որ հայ կաթողիկէները չեն տուժել, քանի որ եղել են եւրոպական տէրութիւնների եւ յատկապէս Հռոմի պապի պաշտպանութեան տակ¹: Սակայն փաստերը, աղբիւրները վկայում են, որ թուրքական մօտեցումներն անհիմն են: Այս քննարկումով մենք կը ջանանք հերքել այդ տեսակետը:

Ցեղասպանութեան հարցում ժխտողականութեան դիրքերից հանդէս եկող թուրք «գիտնականները» (Եուսուֆ Հալաջօղլու, Դաւութ Քըլըշ² եւ այլք) Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին կայսրութեան կաթողիկէ եւ աւետարանական հայերի վերաբերեալ հրատարակած հետազօտութիւններում այդ համայնքների հանդէպ իրենց դրական գնահատականները կառուցում են միջանի թուրքական պետական փաստաթղթերի վրայ³, որոնք, անկասկած, միակողմանի են ու չեն դիմանում այլ աղբիւրներին⁴ հակառակ պնդումներին:

Հարկ է նկատել, որ նախքան Մեծ Եղեռնը, Օսմանեան Կայսրութիւնում գոյութիւն ունէր 120,000անոց հայ կաթողիկէ համայնք: Միայն Արեւմտեան Հայաստանում եւ Կ.Պոլսում հայ կաթողիկէների թուաքանակը 84.000 էր, որից միայն 25.000ը փրկուեց ջարդերից եւ մաս կազմեց սփիւռքի Հայութեան⁵:

Օսմանեան Կայսրութիւնում դիւանագիտական առաքելութեան մէջ գտնուող օտարերկրեայ դեսպանների, հիւպատոսների, կաթողիկ եւ աւետարանական միսիոներների հեռագրերը, նաեւ ջարդերից փրկուած հայ կաթողիկէների՝ յետագայում տպագրուած յուշերը եւ այլ նիւթեր բացայայտում են նրանց նկատմամբ իրականացուած տեղահանման, համատարած կոտորածների, բռնի իսլամացման եւ թուրքացման համակարգուած քաղաքականութիւնը:

Դեռեւս 1915 Փետրուարին անակնկալ կերպով Ստամբուլի հայ կաթողիկէ համայնքին պատկանող Միխիթարեան Վարժարան է այցելում Կրթութեան Նախարարութեան կողմից ուղարկուած պատկառելի մի յանձնախումբ եւ պահանջում տեղեկութիւններ՝ ուսուցիչների, անձնակազմի, դպրոցի եւ ծրագրերի մասին⁶: Յատկանշական է, որ դա կատարուում է այն ժամանակ, երբ կայսրութիւնն արդէն պատերազմի մէջ էր: Կարծում ենք, որ յիշեալ նախարարութիւնը կրթական ինչ-ինչ խնդիրների պատրուակով տեղեկութիւններ է հաւաքել եւ հաւանաբար տրամադրել պետութեանը համապատասխան մարմիններին՝ հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածներին նախապատրաստուելու համար:

1915 Ապրիլի 24ին, Կ.Պոլսի հայ մտաւորականութեան ձերբակալութեանը զուգահեռ, թուրքական ոստիկանութեան կողմից իրականացուել է մէկ այլ գործողութիւն եւս՝ Ախալքալաքի ռուսահպատակ հայ կաթողիկէների նկատմամբ, որոնք, տնտեսական եւ ընկերային ծանր պայմաններից ելնելով, առեւտուր էին անում կամ ուսումնառութեան նպատակով գտնուում էին Կ.Պոլսում, որոշակիօրէն պահպանելով կապը նաեւ իրենց բնօրրանի՝ Արեւմտեան Հայաստանում գտնուող Կարին-Էրզրումի հետ: Անգամ օտարերկրեայ հպատակութիւնը չի խանգարել թուրքերին ձերբակալել եւ Տէր-Զօր աքսորել նաեւ հայութեան այս շերտին⁷:

Ցեղասպանության տարիներին հայ կաթողիկեների վերաբերեալ առաջին թուրքական աղբիւրները թուագրում են 1915 Մայիսի 24-ով: Դրանցում մասնաւորապէս նշում էր. «*Հայերի հանդէպ կառավարութեան կողմից ձեռնարկուած հարկադիր միջոցառումները բացառապէս հիմնուած են երկրի անվտանգութեան եւ հասարակական կարգ ու կանոնը բաւարարելուն եւ պաշտպանելուն: Հայերի դէմ կառավարութիւնը չի վարում ջարդերի քաղաքականութիւն, դեռեւս չէզոք դիրքորոշման մեջ մնացող կաթոլիկներին եւ բողոքականներին ձեռք չեն տուել*»⁸: Սա, ինչպէս նշում է թուրք հետազօտող Հալաջօղլուն՝ Օսմանեան պետութեան կողմից տրուած պատասխանն էր արեւմտեան երկրներին⁹, որով փորձ էր կատարում պետական մակարդակով հերքելու ջարդերի վերաբերեալ տեղեկութիւնները, որոնք արձագանգ էին գտել արեւմտեան մամուլում եւ դիւանագէտների հետազօտում: Հայ կաթողիկեների եւ աւետարանականների մասին շեշտադրումները բացառապէս նպատակ ունէին չէզոքացնել այն երկրների արտաքին միջամտութեան հնարաւորութիւնները, որոնք շահագրգռուած էին տեղի հայ կաթողիկեների եւ բողոքականների պաշտպանուածութեամբ:

Զնայած թուրքական կեղծ հաւաստիացումներին, թէ հայերի, մասնաւորապէս՝ կաթողիկէ եւ աւետարանական դաւանանքային խմբերի նկատմամբ բացառում էր որեւէ գործողութիւն, այդուհանդերձ, կոտորածները չըջանցեցին վերջիններիս: Հայ կաթողիկէ հոգեւորականութիւնը որոշակի ջանքեր էր գործադրում՝ փրկելու իր համայնքը կոտորածներից եւ տեղահանութիւններից: Այս առումով յիշարժան են այդ տարիներին Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցու պատրիարք, Պօղոս-Պետրոս ԺԳ.ի վերոյիշեալ ուղղութեամբ կատարուած ջանքերը, որոնք առանձնապէս դրական ազդեցութիւն չունեցան: Այսպէս, դանիական աղբիւրներից իմանում ենք, որ «*1915 թուականի Օգոստոսի 16ին Գերմանիայի դեսպանն ընդունելութեան ժամանակ իր մօտ է կանչել Թուրքիայի նախարարին եւ խնդրել նրան՝ համոզել իր կառավարութեանը վերջ դնել հայերի հալածանքներին, յատկապէս կաթոլիկ հայերի, ովքեր երբեք ոչ մի յեղափոխութեան չեն մասնակցել եւ չեն խառնուել քաղաքականութեան... Երբ թուրք վեզիրի տուած խոստումները*

դրժուեցին, եւ հալածանքներն ու սպանութիւնները շարունակուեցին, նորին մեծութիւն Փոլ Պիէռ 13րդը (Պօղոս-Պետրոս ԺԳ. - Ա.Ս.)՝ հայ-կաթոլիկ եկեղեցու պատրիարքը, դիմեց Բսպանիայի նախարարին եւ խնդրեց նրան Բսպանիայի անունից եւս մէկ անգամ դիմել վեզիրին, որ գոնէ կաթոլիկ հայերին չենթարկեն հալածանքների: Բսպանիայի նախարարը համաձայնեց եւ անցած երկուշաբթի օրը ընդունելութեան ժամանակ դիմեց վեզիրին, սակայն վերջինս «զարմացաւ»՝ լսելով, թէ ինչ դաժանութիւններ են կատարուել, եւ խոստացաւ անմիջապէս հրամայել, որ կաթոլիկ հայերին ձեռք չտան»¹⁰:

Հայ կաթողիկէների կոտորածներին վերջ դնելու՝ Պօղոս-Պետրոս ԺԳ.ի յորդորները պատահական չէին: Դեռ 1915 Մայիս-Յունիսին տարաբնոյթ պատրուակներով նախ աքսորում, յետոյ տարբեր վայրերում ոչնչացում են Մխիթարեան եւ Արծիւեան միաբանութիւնների բազմաթիւ կղերականներ: Հայ Կաթողիկէ եկեղեցուն ծառայող հոգեւորական դասի նկատմամբ նման առաջին գործողութիւններն իրականացուեցին Մալաթիայի եպիսկոպոս Միքայել Խաչատուրեանի, Տիգրանակերտում՝ Անդրէաս եպիսկոպոս Չելեպեանի, տեղի եկեղեցու հայ քոյրերի հետ. յետագայ ամիսներին դրանք շարունակուեցին այլ վայրերում¹¹:

Իզմիրի Մխիթարեան հայրերը երկարամեայ տառապանքներից յետոյ վերադարձան քաղաքից՝ ազդեցիկ մի հայի միջամտութեամբ, իսկ Պարտիզակի հայրերն քաղաքուէլուց յետոյ, մէկ այլ բարերարի միջնորդութեամբ, հնարաւորութիւն են ստանում ապաստանել Կ.Պոլսում¹²: Մինչդեռ Մարդին քաղաքի հայ կաթողիկէ համայնքի առաջնորդ Իգնատիոս արքեպիսկոպոս Մալոյեանը, ինչպէս նաեւ Տրապիզոնում գտնուող Մխիթարեան երեք հայրերը սպանում են¹³: 1915 Յունիսին Մալոյեանին առաջարկում են հրաժարուել քրիստոնէութիւնից եւ ընդունել մահմեդականութիւն, ինչը նա մերժում է: Մերժումից յետոյ նրա հետ միասին Մարդին քաղաքի հայ կաթողիկէ համայնքի 400 բնակիչներ տեղահանում են եւ ուղարկում Տիգրանակերտ: Ճանապարհին տեղահանուածներն առանձնացւում են միմեանցից, վերածւում փոքր խմբերի ու մերձակայ ձորակներում սպանւում թուրք զինուորականների կողմից: Իսկ Մալոյեանը

Տիգրանակերտի մօտակայքում գտնուող Քարաքեօփրու Գիւղում գնդակահարում է¹⁴:

Կոտորածներին զուգահեռ՝ իրականացուել է նաեւ հայ կաթողիկէների իսլամացման գործընթաց: Մինչեւ ցեղասպանութիւնը բռնի կրօնափոխուել են ամբողջ գիւղեր Արդահանում (Մամանեղիս, Վէլ եւն.), իսկ ցեղասպանութեան տարիներին այդ գործընթացները շարունակուել են: Կրօնափոխութեան դէպքեր՝ հայ կաթողիկէների մէջ արձանագրուել են նաեւ Կարինի հայաբնակ Արծաթի եւ Թուանջ գիւղերում: Այս գիւղերի բնակիչների մի մասը, որ 1830ին չէր տեղափոխուել Զաւախք, Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներին մահուան սպառնալիքի տակ հրաժարուել է կաթողիկոսինից եւ իսլամացել¹⁵, իսկ մի մասն էլ կոտորուել է:

Օսմանեան բանակում ծառայող զինուորների եւ այդ երկրում դիւանագիտական առաքելութեան մէջ գտնուող գերմանացի բարձրաստիճան ծառայողների հեռագրերից յայտնի են դառնում հայ կաթողիկէների եւ աւետարանականների նկատմամբ իրագործուած տեղահանութիւնների եւ իսլամացման փաստեր.

*«Հայերի հետապնդումներն արեւելեան նահանգներում թելակոխել են իրենց վերջնական փուլը: Թուրքական կառավարութիւնը թոյլ չտուեց իրեն խանգարել Հայկական հարցի լուծումը հայ ցեղի ոչնչացման ճանապարհով իր ծրագրի կատարմանը ո՛չ մեր միջնորդութիւնների, ո՛չ ամերիկեան դեսպանի եւ պապական նուիրակի, ինչպէս նաեւ Անտանտի կողմից սպառնալիքների, առաւել եւս Արեւմուտքի հասարակական կարծիքը հաշուի առնելու միջոցով: Այժմ նա պատրաստուում է ձուլել եւ ցրել առաջին տեղահանութիւնը վերապրած հայերի վերջին մնացորդները: Ընդ որում, խօսքը վերաբերում է Հիւսիսային Միրիայում (Մարաշ, Հալէպ, Ռաս-ուլ-Այն), ինչպէս նաեւ Փոքր Ասիայի որոշ խոշոր բնակավայրերում (Անգորա, Կոնիա) մնացածներին, յատկապէս նրանց, ովքեր այնտեղ են յայտնուել տեղահանութեան հետեւանքով, կամ էլ աւելի շուտ այնտեղ տեղափոխուածներին: Մակայն հնաբնակների շրջանում, ինչպէս նաեւ **կաթողիկ եւ բողոքական հայերի շրջանում**, այժմ կատարւում են «գտումներ», թէեւ Բարձր Դուռը կրկին խոստացել է խնայել այս վերջիններին:*

Այս մնացածները մասամբ տեղահանում են աւելի հեռու՝ Միջագետք, իսկ մասամբ էլ ենթարկում մահմեդականացման: Մարաշում եւ Հալեպում տեղահանութիւնն ընթանում է մեծ թափով: Դիարբեքիւրում իր գործունէութեամբ յայտնի վալի Ռաշիդ բէրը Անգորայում զբաղուած է փնտրելով վերջին **հայերին՝ ներառեալ կաթողիկէներին**, եւ տեղահանում նրանց: Նոյն ձեւով վարում էին Էսքիշեհիւրում եւ Բզմիթի շրջակայքում դեռ **մնացած բողոքական եւ կաթողիկ հայերի** հետ (ընդգծումները մերն են - Ա.Ս.): Չնայած պաշտօնական անձանց բոլոր ժխտումներին, հայերի հետապնդման այս վերջին փուլում մեծ դեր է խաղում մահմեդականացումը¹⁶:

Հայ կաթողիկէների բռնի իսլամացման քաղաքականութիւնն անգամ Եդեսի տարիներին եղել է կառավարութեան ուշադրութեան կենտրոնում: Դրա վկայութիւնն է հետեւեալ փաստը: 1917 Յունիսին Էդիրնէի եւ Անկարայի նահանգներում բարձրանում է այնտեղ մնացած եւ բռնութեամբ իսլամացած կաթողիկէ հայերին արսուրելու խնդիրը: Ինչպէս պարզում է, բռնի իսլամացումը կաթողիկէ հայերի շրջանում պետութիւնը նկատել էր զաղտնի կերպով քրիստոնէական կաթողիկ սովորոյթների պահպանման դէպքեր, ինչն էլ հիմք է ծառայել նրանց արսուրելու¹⁷:

Գերմանացի հետազօտող Վոլֆգանգ Գուստը, անդրադառնալով Օսմանեան Կայսրութեան հայ կաթողիկ եւ աւետարանական բնակչութեան նկատմամբ գերմանական կաթողիկ եւ բողոքական եկեղեցիների պահուածքին, նշում է.

Գերմանիայի կայսրը միայն մէկն էր նրանցից, ովքեր կարող էին փրկել հայերին: Կային նաեւ այլ հզօր եւ ազդեցիկ հաստատութիւններ՝ գերմանական եկեղեցիներ: Բարձրագոյն կաթողիկը քաղաքական գործիչների շրջանում Մաթիաս Էրցբերգերն էր, որը յաճախ էր լինում Թուրքիայում եւ հաղորդագրութիւններ էր կազմում, թէ ինչպէս կարելի է փրկել հայերին: Նրա առաջարկները բաւականին պարզամիտ էին: Այնուամենայնիւ, նրա միջոցով տեղեկացումը էր Գերմանիայի կաթողիկ եկեղեցին: Եւ ի՞նչ արեց այն: Ոչինչ: Աւելի նշանակալից էր աւետարանական եկեղեցու վերաբերմունքը: Նրա բարեգործական կենտրոնները Թուրքիայում անում էին ամեն ինչ՝ հայերի տառապանքները մեղմացնելու համար: Եւ նրանք

ստորգ տեղեկություններ էին հաղորդում ցեղասպանության մասին, ինչպես նաև Լեփսիուսն էր ճշգրտօրէն տեղեկացրել իր ատետարանական եղբայրներին՝ գաղտնի հանդիպումների ժամանակ: Եւ ինչ արեցին գերմանացի բարձրագոյն բողոքականները: Ոչինչ: Նրանք բնդհանուր բանաձեւ յղեցին կանցլերին՝ յստակ իմանալով, թէ ինչ քաղաքականութիւն է նա վարում հայերի հանդէպ: Միայն իր ստորագրեալների քանակով եւ որակով յարգանքի արժանի այս յուշագիրը փոխանցուեց Կոստանդնուպոլսի դեսպանատանը եւ յանգեցրեց նրան, որ Գերմանիայի բարձրաստիճան ներկայացուցիչները Թուրքիայում սկսեցին խնդրել խնայել գոնէ հայ կաթողիկէներին, նախեւառաջ հայ բողոքականներին, քանի որ նրանք յատկապէս օրինապաշտ են եւ գերծ յեղափոխական գաղափարներից: Այլ կերպ ասած՝ գերմանական բողոքականների կարծիքով՝ հարկաւոր չէր անվերապահօրէն փստաիել գրիգորեանական հայերին: Ցեղասպանութեան համար պատասխանատուութիւն կրող թուրք պաշտօնեաները «իրար էին շփում ձեռքերը» բաւականին անսպասելի այս օժանդակութիւնը ստանալով: Կարծիք եւ բողոքական հայերին գրեթէ ոչինչ չօգնեց, նրանք նահատակուեցին, ինչպէս եւ իրենց հայ առաքելական հաւատակից եղբայրները¹⁸:

Պատմական փաստերի համաձայն, հայ կաթողիկէ համայնքից ցեղասպանութեան զոհ դարձան աւելի քան 30,000 հայեր, Հայ Կաթողիկէ եկեղեցու 102 հոգեւորական, միքանի եպիսկոպոս եւ 45 վանական¹⁹: Հայ կաթողիկէների մեծ մասը ստիպուած եղաւ գաղթել եւրոպական եւ մերձաւորարեւելեան երկրներ: Ինչպէս իրաւացիօրէն նկատել է պատմաբան Սալւաթ Արոյեանը. «Թուրքական ջարդարարները հայերին կոտորում էին ոչ թէ նրա համար, որ նրանք առաքելականներ էին կամ հայ կաթողիկէներ: Նրանք կոտորուեցին միայն նրա համար, որ ... հայ էին»²⁰:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ներկայացուած միքանի փաստերը հայ կաթողիկէների նկատմամբ իրականացուած ցեղասպանական գործողութիւնների ընդամենը դրուագներ են եւ վկայում են, որ թուրքական «գիտական» մօտեցումները, թէ հայ կաթողիկէները չեն

ենթարկուել տեղահանման եւ ոչնչացման, ընդամենը պատմական փաստերն աղաւաղելու փորձեր են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Davut Kılıç, “1915’te Tehcir Edilmeyen Ermeniler”, Ermeni Arastırmaları 1. *Türkiye Kongresi Bildirileri* (1915ին չաքարուած հայերը. հայկական հետազոտութիւններ,) 1, Թուրքիայի կոնգրէսի արձանագրութիւնները II, Անկարա, 2003, էջ 118:
- ² Kılıç, էջ. 114-117:
- ³ Yusuf Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye’ye Nakli: Sürgün Mü, Soykırım Mı?* (Հայերի արտաքսումը Սիրիա. բռնագաղթ, ցեղասպանութիւն), Belgeler Ankara, Nadir kitap, 2004, էջ 11-12, 22. նաեւ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri* (Հայերի բռնագաղթը), İstanbul, Babiali Kültür Yayıncılığı, 2004, էջ 82:
- ⁴ Մանրամասն տե՛ս՝ Wolfgang Gust, *Ermeni Soykırımı 1915-1916 Alman Dışışleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri* (Հայոց Ցեղասպանութիւնը Գերմանիայի ԱԳՆ 1915-1916 արխիւներում), İstanbul, Belge yayımları, 2012, էջ 445-447, 460-463, 542, 641, 646, 673, 707, 737, 819, 822. նաեւ Թանկր Աքչամ, *Երիտթուրքերի Գործած Ոճիրը Մարդկութեան Դէմ*, Երեւան, «Տիգրան Մէծ» Հրատ., 2015, էջ 463:
- ⁵ Թորգոմ Փոսթամեան, *Հայաստանեայց Եկեղեցին Եւ Միւսները*, Լոս Անճելոս, Այր Բէն, 2005, էջ 192:
- ⁶ Համայնապատկեր Վիեննական Միսիթարեան Հայրերու Կրթական Գործունէութեան, Հատոր Ա., Իսթանպուլ, «Միսիթարեան» Տպ., 2008, էջ 43:
- ⁷ Մանրամասն տե՛ս՝ Ն. Մակարոֆ, *Դէյր-էզ-Զորի Աքարեայը*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2001, էջ 25-35:
- ⁸ Halaçoğlu, *Ermenilerin Suriye’ye*, էջ 21-22:
- ⁹ Նոյն, էջ 21:
- ¹⁰ «Հայոց Ցեղասպանութեան Վերաբերեալ Դանիական Փաստաթղթերից», <http://norkhosq.net> :
- ¹¹ Մանրամասն տե՛ս՝ Յուշամատենան Զմեառու Տիրաւոր Վանքին Հիմնադրութեան 1749-1999, Պէյրութ, Տպ. Փոմիկրավիւր-Մաթէ Փրինթ, 2001, էջ. 247-259, 269-280:
- ¹² Յովհաննէս Աւագ Սրկ. Մկրտիչեան, «Մեր Նահատակ Կղերականները», *Մասիս*, Ապրիլ, Պէյրութ, 2011, էջ 22
- ¹³ Նոյն, էջ 30:
- ¹⁴ Նոյն, էջ 22-29:
- ¹⁵ Արեւստակէս Միմաւորեան, Վահրամ Հովեան, *Զաւախահայութեան Որոշ Հիմնախնդիրներ (Զաւախահայութեան Դասանանքային Եւ Տեղեկատուական Վիճակի Ուսումնասիրութիւն)*, Երեւան, «Գասպրինտ», 2009, էջ 23:
- ¹⁶ Մետերնիխ, «Հայերի Հետապնդումները Թուրքիայի Արեւելեան Շրջաններում, Տերապիա, 10 Յուլիսի 1916թ.», *Կայսերական Գերմանական Դեսպանութիւն N 368*, <http://www.genocide-museum.am/arm/german.php> :
- ¹⁷ F. Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi. İttihat ve Terakki’nin Etnisite Muhendisliği (1913-1918)*, (Ժամանակակից Թուրքիայի գաղտնաբաւը. Իթթիհատ Վէ Թերաքքըի

Էթնիկ ճարտարապետությունը (1913-1918), İstanbul, “İletişim”, 2008 (2-inci baskı), էջ 315:

- ¹⁸ Հատուած Վոլֆգանգ Գոստի «Կարո՞ղ էր Արդեօք Գերմանիան Փրկել Հայերին», Ֆրանկֆուրտի Ս. Պօդոս Եկեղեցում 2009 Ապրիլի 24ի ելոյթից (<http://www.wolfganggust.net/armenocide/gusthome.nsf/d3cb8075f11223b4c12572ef004f2e81/e4971e2aa8ad1bd3c12576210077c32e?OpenDocument>):
- ¹⁹ «Հայ Կաթոլիկ Եկեղեցի» (<http://araratian-tem.am/media/Hay%20Katolik%20Ekexeci.doc>):
- ²⁰ Ս. Արդեան, Համառօտ Պատմություն Հայ Կաթոլիկ (Կաթոլիկ) Եկեղեցու, 2002, <http://www.armeniancatholic.ru/pdf/armchurch.pdf>:

THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE ARMENIAN CATHOLICS:
SOME REMARKS
(SUMMARY)

ARESTAKES SIMAVORYAN
ares@noravank.am

According to historical records at least 30,000 Armenians from the Armenian Catholic community, 102 clergymen of the Armenian Catholic Church, several bishops and 45 monks became victims of the Genocide, and numerous members of the community were violently converted to Islam. In spite of this reality Turkish scientific and semi-scientific circles make the baseless claim that the Armenian Catholics did not suffer as they were under the aegis of the European powers. In the article a number of facts from Turkish sources are presented. They demonstrate that the Young Turks were free in their actions, and the Turkish “scientific” findings that the Armenian Catholics were under the aegis of European countries are only a policy to distort the facts of the Armenian genocide.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԵՒ
ԹՈՒՐՔԻԱ-ԻՍՐԱՅԷԼ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐՇԱԿԵԱՆ
garshakyan@mail.ru

ՍՈՒՏՔ

Յօդուածում անդրադարձ է կատարւում թուրք-իսրայէլական յարաբերութիւններում առկայ աննախադէպ լարուածութեանը եւ դրա հիմնական դրդապատճառներին, որոնք սկիզբ են առել դեռեւս 2008 Դեկտեմբեր-2009 Յունուար ամիսներին Իսրայէլի կողմից Գազայի Հատուածի վրայ յարձակման հետեւանքով:

Այս համապատկերում դիտարկւում են Իսրայէլի իշխանութիւնների կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հնարաւորութիւնը եւ դրան նպաստող հիմնական գործօնները:

Յօդուածում վերլուծւում են նաեւ թուրք-իսրայէլեան յարաբերութիւնների լարուածութեան պայմաններում եւ դրա զարգացման բոլոր փուլերում Թուրքիայի հակաիսրայէլեան քաղաքականութեան կանխարգելման համար ԱՄՆի կողմից Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հնարաւորութիւնը՝ ԱՄՆի հրէական կազմակերպութիւնների աջակցութեամբ:

Ա. ԳԱԶԱՅԻ ՌՄԲԱԿՈԾՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԹՈՒՐՔ-ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ
ԼԱՐՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ՍԿԻԶԲԸ

Իսրայէլ-Թուրքիա պետական յարաբերութիւնները լուրջ փորձութիւնների առջեւ կանգնեցին Իսրայէլի կողմից պաղեստինեան տարածքներում 2008ի վերջին սկսած եւ 22 օր տեւած ոմբակոծումների հետեւանքով («Չուլածոյ Արճիճ» գործողութիւն): Լարուածութիւնը սկսուեց, երբ Թուրքիայի վարչապետ (այժմ նախագահ) Ռեճէփ Թայիփ Էրդողանը խստօրէն դատապարտեց Իսրայէլի կողմից Գազայի Հատուածի ոմբակոծութիւնը՝ այն որակելով ցեղասպանութիւն: Թէեւ 2009 Յունուարի 17ին Իսրայէլը միակողմանի զինադադար յայտարարեց եւ սկսեց զօրքերի դուրսբերումը Գազայի Հատուածից, իսկ «Համաս»ը մէկ շաբաթով միացաւ զինադադարին, բայց Էրդողանը շարունակեց դատապարտել

Իսրայելի գործողությունները: Նախքան զինադադարը նա Իսրայելին դատապարտում էր Գազայի Հատուածում ռազմական գործողություններ իրականացնելու համար: Զինադադարից յետոյ նա սկսեց դատապարտել «Պաղեստինին իբրեւ պետութիւն», իսկ «Համաս»ին՝ որպէս «երկրի օրինական իշխանութիւն» չճանաչելու համար՝ պատճառաբանելով, թէ 2005 Յունուարի ընտրութիւններում «Համաս»ը ստացել է ընտրողների ձայների 75 տոկոսը: Էրդողանը Իսրայելին մեղադրեց նաեւ «Մարդու Իրաւունքները կոպտօրէն խախտելու եւ Ժընեւի Ուիտը ոտնահարելու մէջ»:

Էրդողանի ելոյթները խստութեամբ քննադատեց Իսրայելի Քնեսէթի պատգամաւոր, փոխարտգործնախարար Մ. Վեբին: Նա 2009 Յունուարի 12ին մասնաւորապէս ասեց. *«Էրդողանի յայտարարութիւններն զգացմունքային են եւ չեն արտացոլում իրականութիւնը: Եթէ նա անկողմնակալ լինէր, ապա հրթիռակոծութիւնը դադարեցնելու կոչով կը դիմէր նաեւ «Համաս»ին... Էրդողանն ասում է, որ Գազայում «ցեղասպանութիւն» է իրականացւում: Ի՞նչ է, մենք էլ որպէս «ցեղասպանութիւն» բնութագրենք Թուրքիայում հայերի հետ կատարուածը»*²:

Յարաբերութիւնները խիստ լարուեցին 2009 Յունուարի 30ին - Դաւոսում տեղի ունեցած Համաշխարհային Տնտեսական Համաժողովի «Գազան՝ Մոդէլ Միջին Արեւելքի Համար» խորհրդաժողովից յետոյ: Ուղիղ եթերում Էրդողանը նշեց, որ Իսրայէլը բացօթեայ կալանավայրի է վերածել Գազան, անհամաչափ ուժ օգտագործել եւ անխնայ սպանել երեխաներին: Նա յանդիմանեց Իսրայելի նախագահ Շիմոն Պերէսին. *«Ձեր արարքը բխում է յանցագործի հոգեբանութիւնից, եւ իսրայէլցիներդ սպանել լաւ գիտէք»*³:

Էրդողանին անմիջապէս արձագանգեցին Իսրայէլն ու ԱՄՆի հրէական կազմակերպութիւնները, ընդ որում՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման պատրաստակամութեամբ: ԱՄՆի հրէական ամենաազդեցիկ հինգ կազմակերպութիւններ նամակ յղեցին Թուրքիայի վարչապետին⁴ իրենց լուրջ վրդովմունքը յայտնելով այնտեղ ծաւալուող «հակաիսրայէլեան» դրսեւորումների համար⁵:

Աշխարհի ամենազանգուածային լրատուամիջոցներ, մեղադրելով Էրդողանին «դիւանագիտական քաղաքավարութեանն անյարիր արարք»ի համար, յայտարարեցին, որ նա «ջղաձգութեան նոպայի ազդեցութեան տակ կոփու է սարքել»⁶:

Ակնկալում էր, որ Էրդողանը ետքայլ կը կատարի: Սակայն, իսլամական աշխարհում հերոսացած Էրդողանը շարունակեց դատապարտել Իսրայելի նախագահին: Նրա ելույթը գովեստի արժանացրեցին «Համաս»ի ներկայացուցիչները, իսկ թուրքերն օդանավակայանում իրենց վարչապետին դիմաւորեցին որպէս ազգային հերոսի: Իր հերթին, Թեհրանի քաղաքապետի որոշմամբ, նա դարձաւ Թեհրանի պատուաւոր քաղաքացի: Այդ ամէնը է՛լ աւելի սրեց Իսրայել-Թուրքիա յարաբերութիւններն⁷:

Բ. ԹՈՒՐԿ-ԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ ԼԱՐՈՒԱԾՈՒԹԵԱՆ ԽՈՐԱՑՈՒՄԸ

Թուրքիայի եւ Իսրայելի միջեւ ճգնաժամը նոր թափով սկսեց զարգանալ 2009 Սեպտեմբերից: Պաշտօնական Անկարան ամէն կերպ փորձում էր հանդէս գալ պաղեստինցիների իրաւունքների պաշտպանի դերում: Թուրքիայի արտգործնախարար (այժմ վարչապետ) Ահմէդ Ռաւութօղլուն դարձեալ իր երկրի անհանգստութիւնն արտայայտեց Գազայի Հատուածում տիրող իրավիճակի վերաբերեալ եւ դարձեալ քննադատութեան ենթարկեց Թէլ Աւիւի որդեգրած քաղաքականութիւնը: Թուրքիայի պնդմամբ՝ Իսրայելը խաթարում էր տարածաշրջանի կայունութիւնը⁸:

Թուրքիայի դիրքորոշումը նախ եւ առաջ պայմանաւորուած էր այն փաստով, որ պաշտօնական Անկարան ձգտում է մեծացնել իր ազդեցութիւնը իսլամական աշխարհում: Իսկ մեծացման ամենահեշտ տարբերակը իսլամական աշխարհի «թիւ մէկ թշնամուն»՝ Իսրայելին հակադրուելն է: Աւելին, Ալ-Քաիդայի առաջնորդներից Ալ-Չաուահիրին յայտարարեց, որ Թուրքիան պետք է դառնայ իսլամական աշխարհի առաջնորդը եւ պաշտպանը⁹:

Նշենք, որ չնայած Թուրքիան աշխարհիկ պետութիւն է, սակայն Արդարութիւն Եւ Զարգացում Կուսակցութեան (ԱԶԿ) իշխանութեան անցնելուց յետոյ երկրում աւելի ու աւելի յաճախ սկսեց խօսուել իսլամի, դրա դերի եւ նշանակութեան մասին¹⁰:

Այդ երեւոյթն իր արձագանգն է գտել նաեւ Wikileaksի գաղտնագերծած փաստաթղթերում: Դեռեւս 2003ին Անկարայի ԱՄՆի դեսպանի Ուաշինգտոն ուղարկած մի փաստաթղթում նշուում է, որ Թուրքիայում իսլամը միաձոյլ չէ, այլ քաղաքականապէս տարանջատուած, քանի որ տարբեր քաղաքական խմբեր այն փորձում են օգտագործել սեփական նպատակներին հասնելու համար¹¹: Թուրքիայի եւ, մասնաւորապէս, իշխող ԱԶԿի կողմից իսլամի օգտա-

գործման նպատակներից մեկն էլ իսլամական երկրների շրջանում առաջատար դիրքի հասնելն է, որի վերաբերեալ նոյնպես կան գաղտնագերծուած փաստաթղթեր¹²:

Թուրքիայի հակախարայելեան քաղաքականութեան միւս օրինակը Իսրայէլին չներառելն էր բազմազգ զօրավարծութիւններում, որոնք տեղի ունեցան Թուրքիայում 2009 Հոկտեմբերի 12ին: Ի նշան բողոքի՝ ԱՄՆը, Բտալիան եւ Հոլանդան չներկայացրին զօրավարծութիւններին իրենց մասնակցութեան հայտերը¹³: Վարչապետ Էրդողանը յայտարարեց, որ Իսրայէլին չներառելը զինավարծութիւններում պայմանաւորուած էր թուրք ժողովրդի պահանջով¹⁴: Առաջին անգամ Թուրքիայի զինուորականութիւնը միացաւ կառավարութեանը՝ որդեգրելով հակախարայելական դիրքորոշում: Աւելին, Թուրքիան առաջ անցնելով բանաւոր մեղադրանքներից՝ ձեռնարկեց որոշակի գործողութիւն:

Որոշ ժամանակ Իսրայէլի կառավարութիւնը հանդուրծում էր թուրք պաշտօնատարների յայտարարութիւնները, քանի որ իր ռազմօղային ուժերին թոյլատրւում էր օգտագործել Թուրքիայի օդային տարածքը, իսկ հետախուզութիւնը գործակցում էր թուրք գործընկերների հետ: Սակայն, իսրայէլցիների գայրոյթը կրկնապատկուեց, երբ 2009 Հոկտեմբերի սկզբին թուրքական հեռուստակայանից հեռարձակուեցին տեսարաններ, թէ ինչպէս են իսրայէլցի զինուորները սպանում պաղեստինցի երեխաներին եւ գործում բռնարարքներ: Իսրայէլի արտգործնախարար Աւիգդոր - Լիբերմանը դրան արձագանգեց՝ Թուրքիայի դեսպանին իր մօտ հրաւիրելով եւ մեղադրելով Թուրքիային՝ իսրայէլցիների հանդէպ թշնամանք սերմանելու մէջ: Նա նշեց, որ նոյնիսկ Իսրայէլի թշնամիները նման թշնամական հեռուստաթողարկումներ չեն ցուցադրում: Իսկ Իսրայէլի փոխվարչապետ Սիլվան Շալոմը Թուրքիայից պահանջեց «խելքի գալ»¹⁵: Իսրայէլի վարչապետ Բենիամին Նաթանիահուն կտրականապէս մերժեց Թուրքիայի միջնորդական դերը Սիրիայի հետ բանակցութիւններում¹⁶: Միեւնոյն ժամանակ, Իսրայէլը յայտարարեց, որ Թուրքիայում իշխանութեան եկած իսլամիստ կուսակցութիւնը կարողացել է ձնշել բանակի դիմադրութիւնն ու Թուրքիայի եւ Իսրայէլի միջեւ աւանդական ռազմավարական համագործակցութիւնը մօտեցել է իր վերջին: Աւելին, իսրայէլեան լրատուամիջոցները նշեցին, թէ Թուրքիան անչափ մօտ է Իրանի հետ դաշինքի ստեղծմանը, թէ՛

ամրապնդում են Թուրքիայի յարաբերությունները Սիրիայի հետ, եւ՝ Իսրայելին շատ է մտահոգում Անկարա-Դամասկոս-Թեհրան դաշինքի ձեւաւորման հեռանկարը, քանի որ այն կարող է լրջօրէն վտանգել Իսրայելի անվտանգութիւնը: Իսրայելեան լրատուամիջոցներն աւելի յաճախ սկսեցին յայտարարել, որ ռազմավարական կապերը Թուրքիայի հետ կարծես «աւարտուել են»¹⁷:

Իսրայելում հասարակութեանը կոչեր եղան՝ բոյկոտելու թուրքական առողջարաններ այցելութիւնները: Մասնաւորապէս, հանրային ռադիօն հաղորդեց, որ Իսրայելի ամենամեծ արհմիութիւնը այսուհետեւ դէպի Թուրքիա շրջագայութիւններ չի կազմակերպելու իր հազարաւոր աշխատողների համար: Փոխարէնը նրանց առաջարկուելու է այցելել Յունաստան եւ Բուլղարիա: Միաժամանակ, Իսրայելի կառավարութեան անդամներ հաւաստեցին, որ ներկայ չեն գտնուելու Թուրքիայի անկախութեան օրուայ առթիւ թուրքական դեսպանատան երեկոյին¹⁸:

Յարաբերությունների վատթարացման կապակցութեամբ մտահոգութիւն յայտնեց հրեական Anti Defamation Leagueի (ADL, Հակախաթարման համադաշնութիւն) ղեկավար Ֆոքսմանը՝ 2010 Յունուարին նշելով, որ լարուածութիւնը չի անդրադառնայ «հրեաթուրքական սերտ բարեկամութեան վրայ» եւ թէ՛ այդ բարեկամութիւնը հին ու ամուր է, ուստի նոր խնդիրները չեն կարող ազդել եթէ Թուրքիան ցանկանում է մերձենալ արաբական մերձաւոր արեւելեան երկրների հետ, ապա խնդիր չկայ, սակայն ինչո՞ւ դա պէտք է արուի ի վնաս թուրք-հրեական բարեկամութեան. նա յոյս յայտնեց, որ լարուածութիւնը ժամանակաւոր բնոյթ կը կրի: Անդրադառնալով Հայոց Ցեղասպանութեանը՝ Ֆոքսմանը նշեց, որ ADLի դիրքորոշումն այդ հարցում անփոփոխ է եւ թէ՛ Հայոց Ցեղասպանութեան հարցը պէտք է լուծուի Թուրքիայի ու ՀՀի միջեւ, ոչ թէ ԱՄՆ կամ Ֆրանսիայի խորհրդարաններում¹⁹:

Այնուամենայնիւ լարուածութիւնը շարունակում էր զարգանալ, որի օրինակներից էր 2009 Նոյեմբերի 17ին Դաւութօղլուի յայտարարութիւնը, թէ՛ Թուրքիայի քաղաքականութեան մէջ չկայ որեւէ փոփոխութիւն, եւ որ՝ տարածաշրջանում Իսրայելի որդեգրած քաղաքականութիւնը հակասում է Թուրքիայի քաղաքականութեանը. *«Մենք Երուսաղէմը որպէս Իսրայելի մայրաքաղաք չենք ճանաչում. Համոզուած ենք, որ Արեւելեան Երու-*

սաղեմը պաղեստինեան տարածք է: Այդ իսկ պատճառով մեր դեսպանատունը ոչ թե Երուսաղեմում է, այլ Թել Ավիվում»²⁰:

2009 Նոյեմբերի 20ին թուրքական կողմը չեղեալ յայտարարեց Իսրայելի հետ դեռ 2005ին կնքուած պայմանագիրը, որի համաձայն, Թուրքիան Իսրայելից պետք է ձեռք բերեր 10 անօդաչու թռչող սարքեր²¹: Սա աւելի՛ սրեց յարաբերութիւնները: Այդ օրերին ԱՄՆում գտնուող Թուրքիայի ԱԶԿի երեք հոգուց բաղկացած պատգամաւորները հանդիպումներ էին ունեցել նաեւ ԱՄՆ 13 տարբեր հրեական կազմակերպութիւնների ղեկավարների հետ եւ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչմանը խոչընդոտելու համար աջակցութիւն խնդրել նրանցից: Սակայն, Էրդողանի դաւուսեան ելոյթից դժգոհ հրեական կազմակերպութիւնները պատասխանել էին, որ «ոչ կը խոչընդոտեն, ոչ էլ կ'աջակցեն հայկական օրինագծի ընդունմանը»։ *«Ամենաշատը կարող ենք չեզոքութիւն պահպանել ԱՄՆի կողմից Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման հարցում»*՝ յայտարարել էին նրանք²²: Յետագայում Արտաքին Գործերի նախարար Իսմայիլ Ջէմը նշեց, որ ԱՄՆում եւ այլ պետութիւններում հրեական լոբին մշտապէս օժանդակել է Թուրքիային²³:

Իսրայելի կառավարութիւնն այդ ընթացքում քայլեր ձեռնարկեց՝ թուլացնելու լարուածութիւնը: 2009 Նոյեմբերի 23ին Թուրքիա ժամանած Իսրայելի Առեւտրի Եւ Արդիւնաբերութեան նախարար Բենիամին Բէն Էլիզարը յայտարարեց, որ Իսրայելը կողմ է, որ - Թուրքիան շարունակի Իսրայել-Սիրիա յարաբերութիւններում հանդէս գալ որպէս միջնորդ, սակայն մէկ պայմանով, որ Թուրքիան պահպանի իր անկողմնակալութիւնը²⁴:

Վերոյիշեալ այցից օրեր առաջ վարչապետ Նեթանիահուն յայտարարել էր, թէ Սիրիայի հետ բանակցութիւններում իրենց միջնորդ հարկաւոր չէ, յատկապէս՝ Թուրքիային եւ նրա վարչապետ Էրդողանի նմանները: Հրեաների դէմ աճող ատելութեան մէջ մեղադրուեց, մասնաւորապէս, Թուրքիայի վարչապետը²⁵, որին Իսրայելում համարում են հրեայ ժողովրդի թշնամի: Հրեայ վերլուծաբանների գնահատմամբ՝ Թուրքիայի վարչապետը մեծ վտանգ է ներկայացնում ոչ միայն Իսրայելի, այլեւ ողջ արեւմտեան քաղաքակրթութեան: Ուստի պատահական չէ, որ իսրայէլեան մի շարք թերթերի խմբագիրներ, եւ Միջին Արեւելքի Ֆորում Վերլուծական Ընկերութեան նախագահ Դ. Պիպէրը համարում են, որ Էրդողանը Բէն Լադէնից աւելի վտանգաւոր է: Աւելին, Իսրայելում կարծիքներ

հնչեցին, որ եթե Անկարան շարունակի Իրանի հետ վարել «ջերմ քաղաքականություն», ապա ԹԷԼ Ալիւն այլևս դա չի հանդուրժի եւ գլխիվայր կը փոխի իր քաղաքականությունը²⁶:

2009 Դեկտեմբերի 2ին Թուրքիայի նախագահ Աբդուլլահ Գիւլը յայտարարեց. *«Միջին Արեւելքում կայուն խաղաղություն պէտք է ապահովենք: Պաղեստինցիներն էլ անկախ պետություն ստեղծելու իրաւունք ունեն: Թուրքիան Բսրայէլի սխալ քաղաքականությունը անպատասխան չի թողնի»*²⁷:

Այս համապատկերում 2009 Դեկտեմբերի 6-8 Ուաշինգտոն կատարած այցի ընթացքում վարչապետ Էրդողանը դարձաւ նախագահ Թուրգութ Օզալից յետոյ Թուրքիայի առաջին ղեկավարը էր, որ չհանդիպեց ԱՄՆ հրեական կազմակերպութիւններին²⁸:

Նոյն օրերին Թուրքիայի վարչապետը նախագգուշական յայտարարութիւն արեց Բսրայէլին, նշելով. *«Եթէ Բսրայէլը երրորդ երկրի դէմ լրտեսական գործողութիւններ իրականացնելու նպատակով փորձի խախտել Թուրքիայի օդային տարածքը, ապա - Թուրքիայի պատասխան հակազդեցութիւնը «երկրաշարժի» նման կը լինի: Բսրայէլը մէկ այլ երկրի վրայ յարձակուելու համար չի կարող օգտագործել մեր հետ ունեցած յարաբերութիւնը: Բսրայէլը չի կարող յոյս ունենալ, որ մենք ձեռքներս ծալած կը նստենք»*²⁹: Խօսքը վերջին օրերին բազմիցս շրջանառուող այն լուրի մասին էր, որ Իրանի դէմ իրականացուելիք յարձակումից առաջ հետախուզական տեղեկանք հաւաքելու նպատակով իսրայէլեան ինքնաթիռները խախտել են Թուրքիայի օդային սահմանը³⁰:

Այնուամենայնիւ, Բսրայէլի ղեկավարութիւնը փորձեց ինչ-որ կերպ յաղթահարել ճգնաժամը: 2009 Դեկտեմբերի 9ին Բսրայէլում Թուրքիայի նոր դեսպան Օդուգ Չելիքկոյի նշանակման առիթով կազմակերպուած հանդիպման ժամանակ նախագահ Պերէսը յայտարարեց, որ ցանկանում է Թուրքիայի նախագահ Գիւլին տեսնել ԹԷԼ Ալիւում: Պերէսը մասնաւորապէս նշեց. *«Մենք դեռ ակնկալում ենք, որ Թուրքիայի նախագահը կ'այցելի Բսրայէլ: Մեր դռները միշտ բաց են նրա առջեւ: Բսրայէլի ու Թուրքիայի փոխ-յարաբերութիւնները երկար պատմութիւն ունեն, իսկ յետագայում՝ նաեւ պայծառ ապագայ: Մենք ցանկանում ենք, որ մեր յարաբերութիւնները շարունակեն բարելաւուել»*³¹:

Սակայն, ճգնաժամը շարունակեց խորանալ: Լարուածութիւնը ընդհուպ դիւանագիտական յարաբերութիւնների խզման եզրին

հասաւ 2010 Յունուարին: Մասնաւորապէս, Իսրայէլի փոխարտգործնախարար Դաւիթ Այալոնը Թուրքիայի դեսպանին հրաւիրեց Արտաքին Գործերի Նախարարութիւն եւ բողոքի գիր յանձնեց նրան՝ թուրքական հեռուստաընկերութիւններից մէկի հակաիսրայէլեան ֆիլմ ցուցադրելու համար, որտեղ իսրայէլական յատուկ ծառայութեան աշխատակիցը ներկայացում էր որպէս երեխայ առեւանգող: Հանդիպման ժամանակ Այալոնը հրաժարուեց սեղմել Թուրքիայի դեսպան Չելիքլուի ձեռքը՝ երբ այդ մասին խնդրել էին լրագրողները: Աւելին, նա եբրայերէն ասեց լրագրողներին. *«Մենք միայն ցանկանում ենք, որ ընդգծուի, որ նա մեզանից ատելի ցածր աթոռին է նստած, եւ, որ սեղանին միայն մէկ դրօշ կայ»*: Ապա անգլերէնով դիմելով դեսպանին նա ասեց. *«Յաւօք, ինչ որ բան մեզ անհանգստացնում է, որը ես ցանկանում եմ քննարկել Ձեզ հետ առանց մամուլի ներկայութեան...»*³²:

Այս միջադէպը խիստ արձագանգ ստացաւ Թուրքիայում: Թուրքիայի իշխանութիւնները յայտարարեցին, որ Իսրայէլը պետք է ներողութիւն խնդրի դիւանագիտական խայտառակ վարմունքի համար, հակառակ դէպքում Անկարան ետ կը կանչի Իսրայէլում իր դեսպանին՝ դրանից բխող բոլոր հետեւանքներով³³: Այալոնը հարկադրուած եղաւ երկու անգամ ուղերձ յղել Անկարա, որը բաւարարեց թուրքական կողմին: Թւում էր, թէ դրանով հարթուել է դիւանագիտական ճգնաժամը: Սակայն 2010 Յունուարի 17ին - Թուրքիա այցելած Իսրայէլի Պաշտպանութեան նախարար Էհուտ Բարաքի ցանկութիւնը՝ հանդիպել Թուրքիայի վարչապետի եւ նախագահի հետ, մերժուեց՝ թուրք-իսրայէլեան դիւանագիտական խայտառակութեան պատճառով³⁴:

Գ. «ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՆԱԻԱՏՈՐՄԻՂ»Ի ՄԻԶԱԴԵՊԸ ԵՒ ԹՈՒՐԹ-ԻՄՐԱՅԷԼԵԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Այսպիսով, լարուածութիւնը ժամանակ առ ժամանակ բաւական թեժանում էր, սակայն «Ազատութեան Նաւատորմիդ»ի միջադէպից յետոյ աննախադէպ սրուեց:

2010 Մայիսի 31ի գիշերը Իսրայէլի ռազմածովային ուժերը յարձակում գործեցին «Մեր Ուղեգիծը Պաղեստինն է, Իսկ Բեռը՝ Մարդասիրական Օգնութիւն» կարգախօսով վեց նաւից բաղկացած «Ազատութեան Նաւատորմիդ»ի վրայ, որը 10 տոննա մարդասիրական օգնութիւն էր տանում Գազա: Յարձակման հե-

տեւանքով 16 մարդ սպանուեց, մօտ 30ը՝ վիրաւորուեց: Զոհուածների թւում էին 9 պաղեստինամետ գործիչներ, հիմնականում՝ Թուրքիայի քաղաքացիներ: Վիրաւորների թւում էին Իսրայէլում արմատական իսլամական շարժման առաջնորդ Ռաէդ Սալահը եւ լիբանանեան մարդասիրական առաքելութեան ղեկավար Հանի Սուլէյմանը: Բացի Թուրքիայի քաղաքացիներից, նաւի վրայ եղել են նաեւ այլ երկրների ներկայացուցիչներ³⁵: Թուրքիան պնդում էր, որ «Ազատութեան Նաւատորմիդ» անուանումը կրող շարասիւնը մարդասիրական օգնութիւն էր տեղափոխում, մինչդեռ Իսրայէլը հաւաստում, որ 6 նաւով Գազայի հատուած ուղեւորուող շուրջ 700 գործիչները նաեւ զենք են կրել³⁶:

Այս միջադէպը լուրջ արձագանգ ստացաւ միջազգային հանրութեան շրջանում: Իսպանիան, որն այն ժամանակ նախագահում էր ԵՄը, Իսրայէլից ետ կանչեց իր դեսպանին՝ տեղի ունեցածի վերաբերեալ բացատրութիւններ լսելու համար: Բացատրութիւն պահանջուեց նաեւ Շուէդիայում, Դանիայում ու Յունաստանում Իսրայէլի դեսպաններից: Իր հերթին Միացեալ Թագաւորութեան վարչապետ Դէւիդ Քեմըրոնը Իսրայէլի գործողութիւնները «անընդունելի» համարեց, իսկ Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլայ Սարկոզին դատապարտեց Իսրայէլին՝ «անհամաչափ ուժի կիրառման» համար³⁷:

Իսրայէլեան զինուորական գործողութիւններին ամենամեծ հակազդեցութիւնը ցուցաբերեց Թուրքիան՝ ներգրաւելով ժողովրդական լայն զանգուածների: Դիտարկելով այդ գործողութիւնը որպէս պետական ահաբեկչութեան դրսեւորում՝ Էրդողանի կառավարութիւնը պահանջեց, որ Իսրայէլը դատապարտուի միջազգային իրաւունքի կանոնները խախտելու համար, հարցը հետաքննի ՄԱԿը, պատժուեն պատասխանատուները, փոխհատուցուեն տուժածները, անյապաղ ազատ արձակուեն նաւատորմիդի անձնակազմն ու ուղեւորները, որոնք ձերբակալուած էին, եւ Իսրայէլը պաշտօնապէս ներողութիւն խնդրի Թուրքիայից³⁸:

Այս առթիւ, նախագահ Գիւլն իր հերթին յայտարարեց, որ իր երկիրն Իսրայէլին երբեք չի ների իր քաղաքացիների սպանութեան համար: Նա, մասնաւորապէս, նշեց. *«Թուրքիան ոչ մի դէպքում չի ների իրականացուած յարձակումը: Թուրքիան եւ Իսրայէլն այլեւս երբեք չեն լինի այնպէս, ինչպէս նախկինում էին: Իսրայէլն իր պատմութեան մէջ ամենակոպիտ սխալն է թող տուել, որի հա-*

*մար յետոյ շատ կը գղչայ»*³⁹: Թուրքիայում նոյնիսկ հնչեցին յարաբերությունները խզելու եւ Բսրայէլի դէմ ռազմական համարժեք գործողությունների դիմելու անհրաժեշտութեան մասին կարծիքներ⁴⁰:

Չնայած Թուրքիայում հակաիսրայէլեան համատարած դժգոհություններին, թուրքական իշխանությունները, այնուամենայնիւ, կոշտ յայտարարություններից հեռու չգնացին: Յունիսի 1ին, ի պատասխան Բսրայէլի դէմ ռազմական համարժեք գործողությունների դիմելու կոչերին, փոխվարչապետ Բիւլենթ Արընչը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովի ամբիոնից յայտարարեց. «*Թող ոչ ոք չսպասի, որ մենք պատերազմ կը յայտարարենք Բսրայէլին*»⁴¹:

Չնայած ՄԱԿի Անվտանգութեան Խորհրդի՝ արտգործնախարար Դաւութօղլուի նախաձեռնութեամբ գումարուած արտակարգ նիստը չկատարեց Թուրքիայի պահանջները՝ Բսրայէլին դատապարտելուց զատ, Անկարան, այնուամենայնիւ, չխզեց թուրք-իսրայէլական յարաբերությունները⁴²:

Ուշագրաւ է, որ չնայած Թուրքիայի յամառ պահանջներին, Բսրայէլը ոչ թէ ազատ արձակեց կալանուած նաւատորմիդի ձերբակալուած անձնակազմին եւ ուղեւորներին, այլ արտաքսեց երկրից, այն էլ՝ 15 ժամեայ խիտ բանակցություններից յետոյ⁴³: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայից պաշտօնապէս ներողութիւն խնդրելու պահանջին, ապա դա էլ Յունիսի 2ին կտրականապէս մերժեց վարչապետ Նեթանիահուն, ասելով, թէ իր պետութիւնը չի պատրաստուում ներողութիւն խնդրել, իսկ ինքը հպարտանում է գործողութիւնը իրականացրած իսրայէլցի զինուորներով⁴⁴:

Թուրքիայում հակաիսրայէլեան դրսեւորումները դժգոհություններ առաջացրեցին նաեւ Բսրայէլի հասարակական-քաղաքական շրջանակներում. լուրջ քննարկումներ ընթացան հակաթուրք մի շարք միջոցառումներ իրականացնելու մասին: Մասնաւորապէս, թուրք-իսրայէլեան այս միջադէպից եւ Անկարայի բարձրացրած աղմուկից յետոյ Բսրայէլի նախկին նախարար Ալէքս Գոլդֆարբը եւ աջակողմեան Մերեց Կուսակցությունից Փինհաս չար Զահաւը հանդէս եկան Հիւսիսային Կիպրոս Բսրայէլական «Ազատութեան Նաւատորմիդ» ուղարկելու նախաձեռնութեամբ: Նաւախումբը Կիպրոս պետք է ուղեւորուէր Յունիսի 20ին⁴⁵:

2010 Յունիսին լուրեր տարածուեցին, թէ Թուրքիայի նախարարների խորհրդի նիստի ժամանակ քննարկուել են

Իսրայելի դեմ պատժամիջոցներ կիրառելու հարցեր: Դրանք հիմնականում վերաբերելու էին Իսրայելի հետ Թուրքիայի ռազմական համագործակցությանը եւ արտայայտուելու էին միլիարդաւոր դոլարների հասնող պայմանագրերի չեղեալ յայտարարմամբ կամ առկախմամբ: Բացի այդ Էրդոդանը կոչ էր յղելու միջազգային հանրութեանը՝ Իսրայելի դեմ պատժամիջոցներ կիրառելու⁴⁶:

2011 Սեպտեմբերի 2ին Թուրքիան ոչ միայն կասեցրեց ԹԷԼ ԱԼԻԻ հետ բոլոր ռազմական համաձայնագրերը, այլեւ սառեցրեց երկու երկրների միջեւ տնտեսական համագործակցութիւնը:⁴⁷

Այնուամենայնիւ, դատելով տեղի ունեցած զարգացումներից, թե՛ Թուրքիան, թե՛ Իսրայելը չէին ցանկանում է՛լ աւելի սրել յարաբերութիւնները, այլ փորձում էին մեղմել լարուածութիւնը: Մասնաւորապէս, իսրայէլեան կառավարութեան միջամտութեամբ չեղեալ յայտարարուեց «Վե՛րջ Թուրքական բռնազաւթմանը Կիպրոսում» կարգախօսով արշաւը⁴⁸: ԹԷԼ ԱԼԻԻ միջամտութեամբ չեղեալ յայտարարուեց նաեւ մի խումբ իսրայէլցի ուսանողների՝ - Թուրքիա «Ազատութեան Նաւատորմիդ» ուղարկելու նախաձեռնութիւնը, որի նպատակն էր աշխարհի ուշադրութիւնը եւս մէկ անգամ հրաւիրել թուրքական իշխանութիւնների՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը ժխտելու փորձերի, ինչպէս նաեւ Թուրքիայում քրդերի դեմ իրականացուող բռնութիւնների վրայ⁴⁹:

Դ. ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐԸ ԹՈՒՐԳԻԱՅԻ ՀԱԿԱԻՍՐԱՅԷԼԵԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԱՆԽԱՐԳԵԼՄԱՆ ԿԱՐԵԻՈՐ ԳՈՐԾՕՆ

Թուրք-իսրայէլեան յարաբերութիւնների լարուածութեան պայմաններում եւ դրա զարգացման բոլոր փուլերում Թուրքիայի հակաիսրայէլեան քաղաքականութեան կանխարգելման համար Իսրայելի իշխանութիւնները որպէս սպառնալիք եւ հակազդեցութեան միջոց յաճախ օգտագործեցին Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հնարաւորութիւնը ինչպէս Իսրայելի կողմից, այնպէս էլ ԱՄՆի հրեական կազմակերպութիւնների աջակցութեամբ՝ ԱՄՆի կողմից: Թուրքիայի հակաիսրայէլեան բացայայտ դրսեւորումների պայմաններում Իսրայելի քաղաքական շրջանակներում է՛լ աւելի ծաւալ առան խօսակցութիւնները թե՛ Իսրայելի դեմ Թուրքիայի իրականացրած քաղաքականութեան պատճառով ԹԷԼ ԱԼԻԻ պետք է դիմի ԱՄՆին եւ Եւրոպային՝ այլեւս չօգնել թուրքերին ժխտելու

Հայոց Ցեղասպանության փաստը: 2009 Յունիսին ԱՄՆում Իսրայելի նորանշանակ դեսպան Մայքլ Օրենը, անդրադառնալով Հայոց Ցեղասպանության հիմնահարցին, այն անուանեց ցեղասպանություն⁵⁰:

Իսրայելի հասարակական շրջանակները եւ բնակչության մի ստուար հատուած նոյնպէս խիստ դժգոհ էին Իսրայելի հանդէպ Թուրքիայի քաղաքականութիւնից: Մեծ թուով վրդովուած հրեաներ գտնուում էին, որ որպէս հակաքայլ Իսրայելը պետք է ճանաչի Հայոց Ցեղասպանութիւնը: *Իսրայէլ Հայում* թերթում Դան Մարգալիտը թուրքերին մեղադրեց ոչ միայն ցեղասպանութիւն գործելու, այլեւ կատարուածը ժխտելու եւ դրա դէմ իրենց զայրոյթն արտայայտող տարբեր պետութիւնների դէմ պայքարելու «շարունակուող ոճրագործութեան մէջ»⁵¹: Բար-Լան Համալսարանի Ռազմավարական Ուսումնասիրութիւնների Կենտրոնի (BESA) վարիչ Ե. Ինքարը յիշեցրեց թուրքերին, որ նրանք դեռեւս կարիք ունեն «Ուաշինգտոնում Իսրայելի ներգործութեան, որպէսզի Ներկայացուցիչների Տունը չընդունի հայկական ցեղասպանութիւնը հաստատող բանաձեւը»⁵²:

Ուշագրաւ էր 2009 Հոկտեմբերի 16ին իսրայէլեան «Իմ Թիրձու» (Եթէ ցանկանաք) շարժման ներկայացուցիչների Թէլ Աւիում թուրքական դեսպանատան առջեւ անցկացրած բողոքի ցոյցը: Շարժման գործիչները թուրքական իշխանութիւններից պահանջեցին ճանաչել Օսմանեան Կայսրութիւնում իրականացուած Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը: Ցուցարարները ցուցադրեցին ցեղասպանութեան վերաբերեալ նկարներ: Այդ ցոյցը Իսրայէլում հնարաւոր եղաւ միայն թուրք-իսրայէլեան վատթարացող յարաբերութիւնների շնորհիւ⁵³:

Յարաբերութիւնների վատթարացման հետեւանք կարելի է դիտարկել Իսրայելի իշխանութիւնների թոյլտուութիւնն այդ երկրում գործող «Արարատ» Հայկական Միութեան նախաձեռնութեամբ Հայոց Ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակին նուիրուած յուշարձանի կառուցումը 2010 Պետաշ Տիկուայում⁵⁴:

Աշխուժացան նաեւ ԱՄՆի հրեական կազմակերպութիւնները: 2010 Փետրուարին ԱՄՆի Բոստոնի եւ Մեսչուսեցի հայկական եւ հրեական համայնքները հանդէս եկան on-line պահանջագրով, կոչ անելով ԱՄՆի նախագահին եւ Ներկայացուցիչների Տան՝ ընդունել Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման մասին 252րդ բանաձեւը⁵⁵:

Թուրք-խորայելեան լարուածութիւնը ամերիկահայ որոշ շրջանակներում առաջացրեց ոգեւորութիւն՝ մտահոգութիւն պատճառելով թուրքական շրջանակներին: Ինչպէս ոգեւորութեան, այնպէս էլ մտահոգութեան հիմքում Իսրայէլի եւ ԱՄՆի հրեական կազմակերպութիւնների՝ Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչմանը նպաստելու պատրաստակամութիւնն էր: Թուրքիայի Արտաքին Գործերի նախարար Ալի Բաբաջանը նոյնիսկ յայտարարեց, որ ԱՄՆի հրեական լոբին նախկինի պէս չի աջակցի Թուրքիային՝ Հայոց Յեղասպանութեան փաստի ճանաչումը կանխելու հարցում: Միեւնոյն ժամանակ, Բաբաջանը յայտարարեց. *«Մակայն թուրք-խորայելեան յարաբերութիւնները կրում են ռազմավարական բնոյթ: Առանց Թուրքիայի աջակցութեան տարածաշրջանում այնքան էլ հեշտ չի լինի Իսրայէլի գոյութիւնը: Այո՛, քննարկման առարկայ չէ հրեական լոբիի՝ ամերիկեան վարչակազմի եւ Ներկայացուցիչների Տան վրայ ունեցած ազդեցութիւնը: Մակայն 1915ի իրադարձութիւնների առնչութեամբ վերջին տարիներին տարակարծութիւններ են ձեւաւորուել հրեական կազմակերպութիւնների միջեւ: Հրեական կազմակերպութիւնները նախկինի պէս չեն որդեգրում, այսպէս կոչուած Հայոց Յեղասպանութեան պնդումների դէմ աջակցող գործելաոճ»*⁵⁶:

Ուշագրաւ էր հրեայ բարձրաստիճան գորավար Աւի Միգրահիի Էրդողանին ուղղած մեղադրանքը՝ խորհուրդ տալով «նախ հայելու մէջ իրեն նայել» եւ վերյիշել հայերի հանդէպ իրականացրած ցեղասպանութիւնը, քրդերի հանդէպ գործադրած ճնշումները, Հիւսիսային Կիպրոսի բռնազավթումը եւն.⁵⁷:

Մակայն թուրք-խորայելեան յարաբերութիւնները մեծ նշանակութիւն ունեն երկու երկրների համար, ուստի երկկողմ յարաբերութիւններում լարուածութեան թուլացման անհրաժեշտութիւնը ստիպեց ԱՄՆի հրեական ADLին «ըմբռնումով» մօտենալ Էրդողանի քննադատութիւններին: 2009 Փետրուարին վարչապետ Եհուտ Օլմերտը զգուշացրեց կառավարութեանը. *«Թուրքիայի հետ մեր յարաբերութիւնները կարելոր են, հետեւաբար խորհուրդ եմ տալիս չափաւորել յայտարարութիւնների ոճը»*⁵⁸: Իսկ Ուաշինգտոնը յիշեցրեց, որ Իսրայէլն ու Թուրքիան ԱՄՆի վաղեմի դաշնակիցներն են տարածաշրջանում⁵⁹:

Ի հետեւանս վերը ասուածի, չնայած լարուած յարաբերութիւններին, քնեսէթը մերժեց քննել Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւի

նախագիծը, որը 2009 Ապրիլին խորհրդարան էր ներկայացրել Մերեց Կուսակցության նախագահ Օրոնը: Սոյն նախագծին դեմ էր յատկապես Իսրայելի կառավարությունը⁶⁰:

Նկատելի էր, որ Իսրայելը շարունակում էր օգտագործել Հայոց Ցեղասպանությունը ճանաչելու եւ նրա հերքումը քրեականացնելու ճնշամիջոցը՝ Էրդողանի կառավարության դեմ: Մասնաւորապէս, 2012 Յունիսի 12ին քննէթը պատմութեան մէջ առաջին անգամ իր լիակազմ նիստի ժամանակ քննարկեց նաեւ երկրում Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը: Այս անգամ նախաձեռնությունը Մերեց Կուսակցութեան առաջնորդ Զահաւա Գալ-Օնին էր⁶¹:

Քննարկման ժամանակ Ցեղասպանութեան ճանաչման ջատագովներից պատգամաւոր Զէւի Էլկինը իր խօսքում նշեց, որ քննէթը պարտաւոր է այս գործընթացը տրամաբանական աւարտին հասցնել ու պաշտօնապէս ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը⁶²: Հարցին անդրադարձաւ նաեւ Իսրայելի Բնապահպանութեան նախարար Գիլադ Էրդանը, որը Յունիսի 12ին յայտարարեց, որ *«Իսրայէլը պէտք է փոխի իր քաղաքականութիւնը եւ 1915ի դէպքերը ցեղասպանութիւն ճանաչի»*⁶³: Ի վերջոյ, Յունիսի 12ին կայացած նիստի ժամանակ պատգամաւորները միաձայն որոշեցին վերջնական որոշում կայացնել կրթութեան յանձնաժողովի շրջանակներում:

Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման շուրջ քննարկումները քննէթում պարբերաբար շարունակւում են: Մասնաւորապէս, 2014 Մայիսի 13ին քննէթը յատուկ լիագումար նիստ անցկացրեց՝ քննարկելու Հայոց Ցեղասպանութեան թեման: Հարցը օրակարգ էր ներկայացրել Մերեց Կուսակցութեան պատգամաւոր Գալ-Օնը՝ կոչ անելով երկրի կառավարութեանը ճանաչել Օսմանեան Թուրքիայում Հայոց Ցեղասպանությունը մինչեւ այդ ողբերգական իրադարձութիւնների 100ամեայ տարելիցը: Քննարկումների ժամանակ իր ելոյթում քննէթի խօսնակ Եուլի-Եոէլ Էդելշտայնը յայտնեց, որ որպէս նախարար պաշտօնավարելիս ծաղկեպսակ է դրել Հայոց Ցեղասպանութեան գոհերի Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանին: Նա արտայայտել է իր դիրքորոշումը, ըստ որի՝ *«անհրաժեշտ է յիշել հայ ժողովրդի կոտորածը»*: Իսրայելի արտգործնախարար Լիբերմանի անունից հանդէս եկաւ Զբօսաշրջութեան նախարար, Լիկուդ-Իսրայել Բէյթենի:

խմբակցութեան պատգամաւոր Իւզի Լանդաուն, ով հաւաստեց թէ իրենք՝ որպէս հրեաներ եւ իսրայելցիներ, «նոյնիսկ բարոյական պարտաւորութիւն ունեն ճանաչելու մարդկային ռդբերգութիւնները, այդ թուում՝ Հայոց Ցեղասպանութիւնը»⁶⁴:

Յաւելենք, որ Իսրայէլում գտնուող ԱՄՆի նախագահ Բարակ Օբամայի նախաձեռնութեամբ 2013 Մարտի 22ին հեռախօսագրոյց էր տեղի ունեցել Իսրայէլի եւ Թուրքիայի վարչապետերի միջեւ, որի ընթացքում վարչապետ Նեթանիահուն ներողութիւն խնդրեց վարչապետ Էրդողանից՝ «Մաւի Մարմարա» նաւի վրայ գործուած յարձակման համար: Նեթանիահուն նաեւ պատրաստակամութիւն յայտնեց փոխհատուցում կատարել թուրք զոհերի ընտանիքներին⁶⁵:

Նեթանիահունի՝ Էրդողանից ներողութիւն խնդրելն, անկասկած, թուլացրեց լարուածութիւնը Թուրքիայի եւ Իսրայէլի միջեւ, սակայն դեռեւս շատ ժամանակ պէտք կը լինի յարաբերութիւնները կարգաւորելու եւ վստահութիւնը վերականգնելու համար: Բացի այդ, Թուրքիայի եւ Իսրայէլի միջեւ երկու նախկինի պէս էական տարակարծութիւններ կան արտաքին քաղաքական կարեւորագոյն հարցերի վերաբերեալ⁶⁶:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Ելնելով վերը ասուածից, կարող ենք եզրակացնել.-

1. Թուրքիային յատուկ է, ելնելով իրադրութիւնից՝ խուսանաւելը, կամ կտրուկ քայլեր իրականացնելը: Բաւական է յիշել 1974ի կիպրոսեան հակամարտութեան ժամանակ Թուրքիայի խուսանաւող քաղաքականութիւնը Արեւմտեան եւ Խորհրդային կողմերի միջեւ: Ներկայումս ականատես ենք լինում նման քաղաքականութեան փուլերից մէկին:

2. Թուրքիայի կողմից կտրուկ ցուցադրական գործողութիւններից բաւական է յիշել Թուրքիայի աջակցութիւնը 1975ին ՄԱԿի Ընդհանուր Ժողովի նստաշրջանում ներկայացուած բանաձեւին, որտեղ սիոնիզմը որակւում էր որպէս ցեղամոլութեան եւ ցեղային խտրականութեան մի ձեւ:

3. ԱՄՆի հրեական ազդեցիկ կազմակերպութիւնները լուրջ անհանգստութիւն ցուցաբերեցին թուրք-իսրայէլեան յարաբերութիւնների լարուածութեան կապակցութեամբ եւ որոշ կազմակերպութիւններ նոյնիսկ սկսեցին գործակցել հայկական

կազմակերպությունների հետ ԱՄՆի Ներկայացուցիչների Տանը Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման բանաձևի ընդունման օգտին տարուող լոբիինգին, այնուամենայնիւ ԱՄՆի ամենաազդեցիկ հրեական կազմակերպությունները սկսեցին ջանքեր գործադրել՝ հարթելու տարակարծությունները:

4. Թուրքական իշխանությունների հակախարայելեան դիրքորոշումը խիստ բացասական արձագանգ ստացաւ Իսրայէլի հասարակական-քաղաքական եւ գործարար շրջանակներում: Ինչպէս Իսրայէլի դեկավարութեան որոշ ներկայացուցիչներ, այնպէս էլ բնակչութեան մի ստուար զանգուած իշխանություններից պահանջեց խիստ արձագանգել Թուրքիայի հակախարայելեան քաղաքականութեանը՝ ընդհուպ մինչեւ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման բանաձևի ընդունումը քննետրում:

5. Հայոց Ցեղասպանութեան բանաձևի ճանաչման սպառնալիքը, օգտագործուել է ինչպէս Իսրայէլի, այնպէս էլ ԱՄՆի հրեական գրեթէ բոլոր կազմակերպությունների կողմից թուրք-իսրայելեան յարաբերությունների լարուածութեան բոլոր փուլերում, Թուրքիայի համար զսպման լուրջ միջոց եւ լծակ է:

6. ԱՄՆը, ունենալով ռազմավարական սերտ յարաբերություններ Թուրքիայի եւ Իսրայէլի հետ, թուրք-իսրայելեան լարուած յարաբերությունների նկատմամբ իր ներկայիս քաղաքականութեամբ չափաւորում է Թուրքիայի հակախարայելեան քաղաքականութիւնը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման հեռանկարով:

7. Վերջին ժամանակներս ԱՄՆի հայկական եւ հրեական մի շարք կազմակերպություններ սկսել են առաւել գործակցել Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման բանաձևի շուրջ տարուող լոբիիստական աշխատանքներում, ինչը լուրջ նախադրեալներ է ստեղծում ԱՄՆում հայկական եւ հրեական ազդեցիկ լոբիիստական կառոյցների յետագայ գործակցութեան խորացման:

8. Թուրքիայի գործողությունները հանդիսանում են Մերձաւոր Արեւելքում նրա դերակատարութեան բարձրացմանն ուղղուած ռազմավարութեան մի երեսակ: Արաբ-իսրայելեան շարունակուող հակամարտութեան պայմաններում տարածաշրջանում առաջնորդութեան յաւակնելը անհնար է առանց հակախարայելեան քաղաքականութեան: Առաջնորդութեան հարցում Թուրքիան առաջին հերթին մրցակցում է Իրանի հետ:

9. Թուրքիայի եւ Իսրայելի միջեւ ռազմական, առևտրատնտեսական, աշխարհագրաքաղաքական եւ ռազմավարական սերտ համագործակցութեան յենքի վրայ կասկածելի է Թուրքիայի եւ Իսրայելի յարաբերութիւններում առկայ լարուածութեան լրջութիւնը: Բացի այդ, ներկայումս Իսրայելի հետ Թուրքիայի յարաբերութիւններում առկայ լարուածութիւնը առաջին անգամը չէ: Այս միտումը դեռեւս սկիզբ է առել 1960-70ականներէից: 1967ի արաբ-իսրայէլեան վեցօրեայ պատերազմից յետոյ Թուրքիան միացաւ արաբ ժողովրդին՝ դատապարտելով Իսրայելի գործողութիւնները. մասնաւորապէս՝ արաբական երկրներից տարածքների զաւթումը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ E. Inbar, “Israeli-Turkish Tensions and Beyond”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, IV: 1, 2010, էջ 30. նաեւ՝ “Gaza disaster tenses Turkey, Israel ties in 2009”, 01.01.2010 (<http://www.worldbulletin.net/?aType=haberArchive&ArticleID=52079>):
- ² Յ. Չաքքեան, “Որքան էլ Կոշտ Լինեն Էրդողանի «Հակաիսրայէլական» Յայտարարութիւնները, Պարտաւորեցնող Չեն”, *Ազգ.* 21.01.2009 (http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2009012107&Base_PUB=0):
- ³ A. A. Koritski, “Turetsko-Izaryilskiye Otnosheniya: Vzgliađ Iz Ankari” (Թուրք-իսրայէլեան յարաբերութիւններ. ակնարկ՝ Անկարայից), *Azia I Afrika Segodnia*, № 5, 2012, էջ 39. նաեւ՝ B. Lombardi, “Turkey and Israel Brinkmanship and the Grand Strategy of the Erdogan Government”, *The Levantine Review*, Volume 1 Number 1, Spring 2012, էջ12-13:
- ⁴ Նամակը ստորագրել են Ամերիկայի Հրէական Կոմիտէի (AJC) համակարգող Իսաակսոնը, «Բնայ Բրիտի» ղեկավար Մարիաշինը, Հակախաթարման Համադաշնութեան (ADL) հրաժարեալ նախագահ Ֆոքսմանը, Ամերիկայի Հրէական Գլխաւոր Կազմակերպութիւններ Համագումարի (CPMAJO) գործադիր խորհրդի նախագահ Հոնլէյնը, Ազգային Անվտանգութեան Գործերի Հրէական Ինստիտուտի (JINSA) ղեկավար Նիւմանը:
- ⁵ H. Sassounian, Major American-Jewish Organizations may no Longer Back Turkey in Congress, 29.01.2009 (http://www.huffingtonpost.com/harut-sassounian/major-american-jewish-org_b_161346.html):
- ⁶ Յ. Չաքքեան, “Միջազգային Սկանդալ Դավոսում”, *Ազգ.* 31.01.2009 (http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2009013102&Base_PUB=0):
- ⁷ “Posle Skandala V Davose Turetskii Premyer Stal Pochetnim Grajdanimom Tegerana” (Դաւոսի սկանդալից յետոյ. Թուրքիայի վարչապետը դարձաւ Թեհրանի Պատուաւոր Քաղաքացի), 03.02.2009 (<http://lenta.ru/news/2009/02/02/erdogan/>). նաեւ՝ “Էրդողանը Թեհրանի Պատուաւոր Քաղաքացի”, *Ազգ.* 04.02.2009:
- ⁸ A. Bozkurt, “Davutoğlu Slams Israel for Keeping Mideast under Constant Tension”, 17.11.2009

- (http://todayszaman.com/newsDetail_getNewsById.action?sessionId=F7E1920ABE8C20AB99FB68E371529A48?newsId=193126):
- ⁹ “Al-Qaeda Wants Turkey as Muslim World Leader”, 29.07.2010 (http://www.b92.net/eng/news/world-article.php?yyyy=2010&mm=07&dd=29&nav_id=68774):
 - ¹⁰ S. Çağaptay, “Why Turkey Will Emerge as the Leader of the Muslim World”, 21.11.2010 (<http://www.hurriyetdailynews.com/default.aspx?pageid=438&n=why-turkey-will-emerge-as-the-leader-of-the-muslim-world-2010-11-21>). նաև՝ S. Kinzer, “Turkey Leads the Muslim World”, 27.10.2009 (<http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2009/oct/27/turkey-muslim-world-leader-israel>):
 - ¹¹ WikiLeaks: “V Turtsii Islam Ekspluatiruetsya Dlya Dostijeniya Politicheskikh Tseley” (Թուրքիայում իսլամը քաղաքական նուաճողական նպատակներ է հետապնդում), 25.03.2011 (<http://news.am/rus/news/52610.html>):
 - ¹² A. Kalman, Wikileaks: “Turkey Planned to ‘Burn Bridges’ with Israel Even Before Flotilla”, 29.02.2012 (<http://www.timesofisrael.com/wikileaks-turkey-wanted-to-burn-bridges-with-israel/>). նաև՝ WikiLeaks: “Erdogan Khochet Stats Liderom Islamskogo Mira” (Էրդողանը ուզում է դառնալ Իսլամական Աշխարհի ստացնորդը) 01.03.2012 (<http://www.mk.ru/politics/news/2012/03/01/677215-wikileaks-erdogan-hochet-stat-liderom-islamskogo-mira.html>):
 - ¹³ İ. Aytürk, “The Coming of an Ice Age? Turkish-Israeli Relations Since 2002”, *Turkish Studies*, Volume 12, Issue 4, 2011, էջ 678. նաև՝ Balci and Kardaş, էջ 114. նաև՝ Inbar, էջ 30:
 - ¹⁴ S. Kardas, “Postponed Military Exercise Tests Turkish-Israeli Cooperation”, *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 6, Issue 189, October 15, 2009:
 - ¹⁵ A. Liel, “Israeli-Turkish Relations under Strain”, *Israel Journal of Foreign Affairs*, Volume 4, No. 1, (2010), էջ 25. նաև՝ “Turkish-Israeli Relations: A Critical Assessment of the Last Period”, 23.10.2012 (<http://politikaakademisi.org/turkish-israeli-relations-a-critical-assessment-of-the-last-period/>). նաև՝ “Gaza Disaster Tenses Turkey, Israel Ties in 2009”, 01.01.2010 (<http://www.worldbulletin.net/?aType=haberArchive&ArticleID=52079>). նաև՝ H. Sassounian, “Cannot Pretend to be Both Pro-Israeli and Pro-Palestinian”, *The California Courier*, 20.10.2009 (<http://www.turkishnews.com/en/content/2009/10/20/turkey-exposed/>):
 - ¹⁶ H. Brackman, “From Ally to Nemesis: How Erdoğan’s Islamists Hijacked Atatürk’s Nation and Put It on A Collision Course with Israel and the U.S.,” *Simon Wiesenthal Center*, October 2011, էջ 4. նաև՝ “Gaza Disaster”:
 - ¹⁷ Inbar, էջ 32-33.
 - ¹⁸ H. Sassounian, “Cannot Pretend to be Both Pro-Israeli and Pro-Palestinian”, *The California Courier*, 20.10.2009 (<http://www.turkishnews.com/en/content/2009/10/20/turkey-exposed/>):
 - ¹⁹ “ADL-Concerned over Turkish-Israeli Relations Worsening”, 17.01.2010 (<http://www.armenianweekly.com/2010/01/17/adl-concerned-about-anti-jewish-climate-in-turkey-maintains-position-on-genocide/>). նաև՝ H. A. Foxman, “Turkey’s Dangerous Diplomacy”, 02.07.2012 (http://www.huffingtonpost.com/abraham-h-foxman/turkey-israel-relations_b_1260736.html):

- ²⁰ Bozkurt, “Davutoğlu Slams”:
- ²¹ B. Dahl and D. Slutzky, էջ 7; “Military Cooperation was at Heart of Turkey-Israel Ties”, 01.06.2010 (<http://www.defencetalk.com/military-cooperation-was-at-heart-of-turkey-israel-ties-26704/>):
- ²² H. Sassounian, “Major American-Jewish Organizations May no Longer Back Turkey in Congress”, 29.01.2009 (http://www.huffingtonpost.com/harut-sassounian/major-american-jewish-org_b_161346.html):
- ²³ “Ismail Cem: In the United States the Jewish Lobby has Always Supported Turkey”, 15.04.2005 (<http://news.pseka.net/index.php?module=article&id=741>):
- ²⁴ “Gaza Disaster Tenses”:
- ²⁵ B. Ravid, “Netanyahu: Turkey Can’t Be ‘Honest Broker’ in Syria Talks”, *Haaretz*, October 18, 2009 (<http://www.haaretz.com/print-edition/news/netanyahu-turkey-can-t-behonest-broker-in-syria-talks-1.5940>). նաև Brackman, էջ 4:
- ²⁶ “Daniel Pipes Equates Keith Ellison to Hitler”, 21.12.2009 (<http://www.loonwatch.com/2009/12/daniel-pipes-equates-keith-ellison-to-hitler/>):
- ²⁷ “Turtsia Ni Ostavit Bez Otвета Nepravilnuyu Politiki Izrayilia: Gyul” (Գիւլ Թուրքիան անպատասխան չի թողնի Իսրայելի ոչ-ճիշդ քաղաքականությունը) 02.12.2009 (<http://news.am/rus/news/9838.html>):
- ²⁸ “Turkish Prime Minister Not to Visit Jewish Community on US Trip”, 04.12.2009 (<http://asbarez.com/74207/turkish-prime-minister-not-to-visit-jewish-community-on-us-trip/>):
- ²⁹ *Hurriyet*, 08.12.2009:
- ³⁰ Նոյն:
- ³¹ “Turkish Ambassador to Israel Presents Credentials to President”, 09.12.2009 (http://www.todayzaman.com/newsDetail_getNewsById.action?load=detail&link=195067):
- ³² CNNTurk, “Buyukelci Oguz Celikkol Turkiye’de” (գլխավոր (մեծ) դեսպան Օղուզ Չէլիկկոլը Թուրքիայում), 16.01.2010 (<http://www.cnnturk.com/2010/turkiye/01/16/buyukelci.oguz.celikkol.turkiyede/559648.0/index.html>). նաև Kushner, էջ 26-27. նաև C. Kasapoğlu, “Türk Dış Politikasında Davutoğlu Doktrini Altında Türk-İsrail İlişkileri” (Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության մեջ Դավութօղլուի սկզբունքներով Թուրքիա-Իսրայել յարաբերությունները), *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 3, Sayı 2, 2012, s. 8. նաև Koritsii, էջ 39:
- ³³ “Israel Snubs Turkish Ambassador in Public”, 12.01.2010 (http://www.nbcnews.com/id/34825873/ns/world_news-mideast_n_africa/t/israel-snubs-turkish-ambassador-public/#.Ue-H99LjdaZ):
- ³⁴ “Turkish President, Prime Minister, Refuse to Meet Barak”, 17.01.2010 (http://www.imemc.org/index.php?obj_id=53&story_id=57659):
- ³⁵ Աւելի մանրամասն տե՛ս՝ C. Migdalovitz, “Israel’s Blockade of Gaza, the Mavi Marmara Incident, and Its Aftermath”, *CRS Report for Congress*, էջ 2-3. նաև Özkęceci-Taner B., “From Allies to Frenemies and Inconvenient Partners: Image Theory and Turkish-Israeli Relations”, *Perceptions: Journal of International Affairs*, Autumn 2012, Volume XVII, Number 3, էջ 119. նաև U. Uzer, “Turkish-Israeli Relations: Their Rise and Fall”, *Middle East Policy*, Vol. XX, No. 1, Spring 2013, էջ 100. նաև CNNTurk, “9 Türk’e Toplam 30 Kursun...” (9 թուրքի 30 փամփուշտ), 05.06.2010

- (<http://www.cnnturk.com/2010/dunya/06/05/9.turke.toplam.30.kursun/579019.0/index.html>):
- ³⁶ Özkeçeci-Taner, էջ 119. նաև՝ Migdalovitz, էջ 5:
- ³⁷ Migdalovitz, էջ 7. նաև՝ “EU to Hold Urgent Talks over Gaza Raid”, 31.05.2010 (<http://www.heraldsun.com.au/news/breaking-news/eu-to-hold-urgent-talks-over-gaza-raid/story-e6frf7jx-1225873737180>):
- ³⁸ Migdalovitz, էջ 5-6. նաև՝ Özkeçeci-Taner, էջ 119-120:
- ³⁹ Kushner, էջ 28. նաև՝ M. Khawaja, “We Will Never Forgive Israel: Turkish President”, *Foreign Policy Journal*, 03.06.2010 (<http://www.foreignpolicyjournal.com/2010/06/03/we-will-never-forgive-israel-turkish-president/>). նաև՝ “Gül Exclaims: “Turkey will never forget the Israeli raid on Gaza Flotilla””, 08.06.2010 (<http://www.tccb.gov.tr/news/397/49923/gul-exclaims-turkey-will-never-forget-the-israeli-raid-on-gaza-flotilla.html>):
- ⁴⁰ Koritskii, էջ 39:
- ⁴¹ Յ. Չաքքեան, «Մարմարա» Նաւի Վրայ Իսրայէլցիների Յարձակումը Սիրիայի Եւ Իրանի Նկատմամբ ամրապնդել է Թուրքիայի Դիրքերը Պաղեստինում», *Ազգ.* 04.06.2010 (http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2010060401&Base_PUB=0):
- ⁴² Նոյն:
- ⁴³ S. Arsu, “Ship in Israel Raid Returns to Turkey”, 28.12.2010 (<http://www.nytimes.com/2010/12/27/world/europe/27turkey.html?adxnnl=1&adxnnlx=1374671025-H4jxjWi5jLWJrXVjEo6Aw&r=0>). նաև՝ Ya'ar Chana, “Mavi Marmara Arrives in Turkey; Ankara Holds Out for Apology”, 26.12.2010 (http://www.israelnationalnews.com/News/News.aspx/141344#Ue_RgtLjdaY):
- ⁴⁴ Koritskii, էջ 39. նաև՝ R. Medzini, “PM: Israel will not Apologize to Turkey”, 09.04.2011 (<http://www.ynetnews.com/articles/0,7340,L-4117551,00.html>). նաև՝ “Izrayil Ne Budet Izviniyatsya Za Shturm Turetskogo Sudna” (Իսրայէլ ներողութիւն պիտի չիսնորի Իսրայէլի նաւատորմի զորքի համար), 04.09.2011 (<http://ru.tsn.ua/svit/izrail-ne-budet-izvinyatsya-za-shturm-tureckogo-sudna.html>):
- ⁴⁵ G. Hoffman, “Anti-Turkish Occupation Flotilla to Cyprus Called Off”, 16.06.2010 (<http://www.jpost.com/Israel/Anti-Turkish-occupation-flotilla-to-Cyprus-called-off>):
- ⁴⁶ “Turtsiya Prizivayet Vvesti Sanktsii V Otnoshenii Izrayilia” (Թուրքիան կոչ է անում Իսրայէլի դէմ պատժամիջոցներ կիրառելու), 07.06.2010 (<http://izvestia.ru/news/472570>). նաև՝ “Turtsiya Prizvala Mir Vvesti Sanktsii V Otnoshenii Izrayilia” (Թուրքիան կոչ է անում աշխարհին՝ պատժամիջոցներ կիրառել Իսրայէլի դէմ), 07.06.2010 (<http://korrespondent.net/world/1083681-turciya-prizvala-mir-vvesti-sankcii-v-otnoshenii-izrayilia>):
- ⁴⁷ Gagaptay and Evans, էջ 5. նաև՝ Koritskii, էջ 39. նաև՝ Balci and Kardaş, էջ 115:
- ⁴⁸ G. Hoffman, “Anti-Turkish Occupation Flotilla”:
- ⁴⁹ Նոյն:
- ⁵⁰ H. Sassounian, “Israel’s New Ambassador to the U.S. Calls Armenian Killings “Genocide””, 26.06.2009 (<http://asbarez.com/65446/israels-new-ambassador-to-the-u-s-calls-armenian-killings-genocide/>):
- ⁵¹ H. Sassounian, “Cannot Pretend to be Both Pro-Israeli and Pro-Palestinian”, *The California Courier*, 20.10.2009 (<http://www.turkishnews.com/en/content/2009/10/20/turkey-exposed/>):

⁵² Նոյն:

⁵³ Նոյն:

⁵⁴ “Եղեռնի Զոհերին Նուիրում Յուշարձան Իսրայելում”, *Ազգ*, 08.10.2009:

⁵⁵ “ԱՄՆի Հայերը Եւ Հրեաները Հանդէս Են Եկել Հայոց Ցեղասպանութիւնը Ճանաչելու Պահանջագրով”, 03.02.2010 (<http://panarmenian.net/m/arm/news/43573>):

⁵⁶ “ԱՄՆի Հրեական Լոբբին Նախկինի Պէս Զի Աջակցի Թուրքիային”, *Ազգ*, 31.01.2009 (http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2009013104&Base_PUB=0):

⁵⁷ Avi Mizrahi, “Comments Anger Turkey”, 15.02.2009 (<http://www.drivebyplanet.com/2009/02/israeli-general-avi-mizrahi-comments.html>).
նաեւ՝ H. Sassounian, “Israel vs. Turkey: Escalating Tensions Between Two Strategic Allies”, 17.02.2009 (http://www.huffingtonpost.com/harut-sassounian/israel-vs-turkey-escalati_b_167753.html):

⁵⁸ Յակոբ Չաքրեան, “Տարեցտարի Աճում Է ԱՄՆ Հրեական Կազմակերպութիւնների Նպաստը Հայոց Ցեղասպանութեան Բանաձեւերին”, *Ազգ*, 04.02.2009 (http://www.azg.am/wap/?nl=AM&id=2009020412&Base_PUB=0):

⁵⁹ Նոյն:

⁶⁰ E. Sanamyan, “Washington Briefing: Israeli Knesset Revisits Armenian Genocide”, 08.05.2009 (<http://www.reporter.am/go/article/2009-05-08-israeli-knesset-revisits-armenian-genocide->):

⁶¹ H. Zaken, “Knesset Debates Recognition of Armenian Genocide”, 12.06.2012 (<http://www.timesofisrael.com/knesset-debates-recognition-of-armenian-genocide/>).
նաեւ՝ L. Harkov, “MK Fails to Block Knesset Talks on Armenian Genocide”, 26.12.2011 (<http://www.jpost.com/Diplomacy-and-Politics/MK-fails-to-block-Knesset-talks-on-Armenian-genocide>):

⁶² H. Sassounian, “Israel Has One Good Reason for Recognizing Armenian Genocide”, 19.06.2012, <http://asbarez.com/103720/israel-has-one-good-reason-for-recognizing-armenian-genocide/>:

⁶³ Sassounian, “Israel Has One Good Reason”, “Israel Has Moral Duty to Recognize Armenian Genocide”, 28.04.2014 (<http://www.al-monitor.com/pulse/originals/2014/04/israel-armenian-genocide-turkey-prime-minister-erdogan-moral.html>):

⁶⁴ L. Harkov, “Recognizing Armenian Genocide is a Moral Imperative for Jews”, 13.05.2014 (<http://www.jpost.com/Middle-East/Knesset-Speaker-Recognizing-Armenian-genocide-is-a-moral-imperative-for-Jews-352169>):

⁶⁵ H. Sherwood and E. MacAskill, “Netanyahu Apologises to Turkish PM for Israeli Role in Gaza Flotilla Raid”, 22.03.2013 (<http://www.guardian.co.uk/world/2013/mar/22/israel-apologises-turkey-gaza-flotilla-deaths>). նաեւ՝ C. Levinson and J. Parkinson, “Israeli Apology Resets Alliance With Turkey”, 22.03.2013 (<http://online.wsj.com/article/SB10001424127887323419104578376352205848268.html>):

⁶⁶ A. Simsek, “Turkey and Israel: Reviving Strategic Ties?”, 25.03.2013 (<http://www.dw.de/turkey-and-israel-reviving-strategic-ties/a-16698673>):

ARMENIAN GENOCIDE RECOGNITION AND
TURKISH-ISRAELI RELATIONS

KRIKOR ARSHAGYAN
garshakyan@mail.ru

The study surveys Turkish-Israeli state relations between late 2008 and mid-2013. The author refers to the Israeli attack on the Gaza Strip in December 2008, the reaction of the Turkish state, the escalation of tension between Turkey and Israel and the deterioration of relations, which had negative impacts on the military and economic cooperation of these two countries.

While highlighting certain episodes of Turkish-Israeli state relations following the Gaza attack, the author details the action and reaction of state officials of these two countries. The statements and declarations of state officials led to a rupture in certain aspects of Turkish-Israeli interstate cooperation. The author details the intervention of diverse actors who supported the Turkish stance, while other actors, like US and Jewish American organizations, called for restraint.

The author analyses how the issue of Israel recognizing the Armenian Genocide was brought to Turkish state attention. The author notes as well that Jewish-American lobbies hinted that they would stop supporting Turkish state efforts to foil the recognition of the Armenian Genocide in the US Congress. The author notes that these two factors played an essential role in causing the further deterioration of Turkish-Israeli relations and concludes that the issue of the recognition of the Armenian Genocide has become a factor used by both the US and Israel as leverage in their foreign relations.

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԳՈՅՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՄԱՆ
ԽՆԴԻՐԸ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅՈՑ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹԵԱՆ ԲԱՂԿԱՑՈՒՑԻՉ

ՎԱՀՐԱՄ ՀՈՎԵԱՆ
Vahram@noravank.am

Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման եւ դատապարտման խնդիրը եւ պահանջատիրութիւնը գտնուում են միմեանց հետ սերտ փոխկապուածութեան մէջ եւ դիտուում որպէս մէկ միասնական ամբողջի բաղադրիչներ: Ըստ այդմ` Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչումն ու դատապարտումը դիտուում է որպէս նախընթաց քայլ կամ մարտավարական խնդիր պահանջատիրութեան նկատմամբ` այն տրամաբանութեամբ, որ նախ պէտք է հասնել Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչմանն ու դատապարտմանը, ապա` դրա հետեւանքների վերացմանը` տարածքային, գոյքային եւ ֆինանսական փոխհատուցմանը, որով եւ բնորոշուում է պահանջատիրութիւնը:

Ներկայումս, քանի դեռ լիովին լուծուած չէ Հայոց Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ դատապարտման հարցը, վաղ է խօսել ամբողջական փոխհատուցման մասին: Այնուամենայնիւ, կան պահանջատիրութեան որոշ բաղադրիչներ, որոնք ներկայումս էլ հրատապ են եւ որոնց բարձրացումը ներկայումս էլ ունի իրատեսական բնոյթ:

Այդպիսի բաղադրիչներից է ինչպէս Յեղասպանութեան տարիներին, այնպէս էլ դրանից յետոյ բռնագրաւուած եւ աւերուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի խնդիրը: Դրա համազգային կարելորութիւնը այն է, որ ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետութեան տարածքում են գտնուում հայոց պատմական հայրենիքի մեծ մասը` Արեւմտեան Հայաստանը եւ Կիլիկիան, իսկ վերադարձման ենթակայ եկեղեցական գոյքի եթէ ոչ մեծ, ապա զգալի մասը գտնուում է այնտեղ: Փաստօրէն, խնդիրը վերաբերում է հայոց պատմական հայրենիքում գտնուող հայկական գոյքի վերադարձմանը` իրենց օրինական տէրերին: Այդ կերպ, օտար տիրապետութեան տակ գտնուող հայոց հայրենիքում թէկուզ մասնակիօրէն, կը պահպանուի հայկականութիւնը մինչեւ նրա ազատագրումը:

ԽՆԴՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՒՒՆԸ

Քրիստոնեայ համայնքներին պատկանող գոյքի բռնագրավումը Թուրքիայում եղել է ազգային եւ կրօնական փոքրամասնությունների նկատմամբ պետական հալածանքների ու ճնշումների քաղաքականության բաղադրիչներից մեկը: Չնայած Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ Անտանտի Երկրների եւ Թուրքիայի միջեւ կնքուած Լոզանի Խաղաղության Պայմանագիրը (24 Յուլիսի 1923) Թուրքիայի ոչ-մուսուլմանական փոքրամասնությունների համար երաշխաւորում էր մի շարք իրաւունքներ եւ ազատութիւններ, սակայն շուտով Թուրքիան գնաց հաստատութեանական՝ օրէնսդրական մակարդակով այդ իրաւունքները սահմանափակելու ճանապարհով:

Մասնաւորապէս, Լոզանի Պայմանգիրը Թուրքիայի ոչ-մուսուլման փոքրամասնութիւնների համար երաշխաւորում էր սեփական միջոցներով կրթական, ընկերային, բարեգործական եւ կրօնական կառոյցներ հիմնելու եւ ղեկավարելու ազատութիւնը: Համաձայն պայմանագրի 40րդ յօդուածի՝ Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնները *«պէտք է ունենան հաւասար իրաւունք իրենց սեփական ծախսերով հիմնելու, կառավարելու եւ վերահսկելու ցանկացած բարեգործական, կրօնական եւ ընկերային կառոյց, դպրոցներ եւ այլ կրթական ու ուսումնական հաստատութիւններ»*¹:

Մինչդեռ 1936ին Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնների վրայ պարտաւորութիւն դրուեց պետութեանը ներկայացնել իրենց ունեցուածքի ցանկը: Դա արուեց դեռեւս 1935ին ընդունուած վաքըֆների՝ կալուածքների մասին օրէնքի հիման վրայ ընդունուած յայտարարագրով: Այդ կերպ, փաստօրէն, Թուրքիայի կրօնական փոքրամասնութիւնների գոյքը անցնում էր պետութեան վերահսկողութեան ներքոյ՝ ի դէմս Վաքըֆների Գլխաւոր տնօրինութեան: 1974ին, կիպրոսեան ճգնաժամի խորացման բերմամբ, աւելի սաստկացան ոչ-մուսուլմանական համայնքների նկատմամբ հալածանքները, եւ այդ ենթախորքում Թուրքիայի վճռաբեկ դատարանի իրաւական խորհուրդը որոշում ընդունեց, ապօրինի եւ պետութեան կողմից առգրաւման ենթակայ ճանաչել կրօնական համայնքների՝ 1936ից ի վեր ձեռք բերուած գոյքը, որը ներկայացուած չէր նշեալ յայտարարագրում: Բացի սոյն իրաւական ակտերը, թուրքական

իշխանությունները կիրառում էին նաև զանազան բարդ ու խճճուած կանոնակարգեր՝ ոտնահարելու քրիստոնեայ համայնքների անհատական եւ համայնքային գոյքային իրաւունքները, գրկելու նրանց իրենց սեփականութիւնից: Այսպիսով, 1936ից օրէնքով սկսուեց կրօնական փոքրամասնութիւնների կողմից ձեռք բերուած գոյքի բռնագրաւումը պետութեան կողմից, որը մեծ չափերի հասաւ 1974ից²:

ԽՆԴԻԻ ԼՈՒԾՄԱՆ ՆԱԽԱԴԵԱԼՆԵՐԸ

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձը պայմանաւորուած է մի շարք հանգամանքներով, որոնց առկայութիւնը ներկայումս իրատեսական է դարձնում այդ խնդրի լուծման համար պայքարը:

Նախ, չնայած Հայոց Ցեղասպանութեանը, Հայ Առաքելական Եկեղեցին Թուրքիայում որպէս հայերի ինքնակազմակերպման եւ ինքնավարութեան հաստատութիւն-հիմնարկ շարունակեց պահպանել իր գոյութիւնը՝ ի դէմս Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքութեան: Թուրքիայում, թէեւ փոքրաթիւ համայնքներով եւ առանց իրաւական կարգավիճակի, այսօր գործում են նաեւ Հայ Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիները: Ահա՛ հայկական այս երեք եկեղեցիներն են, որ ներկայումս հանդիսանում են Թուրքիայում բռնագրաւուած եւ աւերուած հայկական եկեղեցապատկան գոյքի (եկեղեցիներ, դպրոցներ, հիւանդանոցներ, կալուածներ, հողատարածքներ եւն.) վերադարձման իրաւատէրերը:

Բացի յիշեալ հաստատութիւններից, եկեղեցական գոյքի վերադարձման իրաւատէրեր են հանդիսանում նաեւ Թուրքիայի տարածքից դուրս գործող հայկական կրօնական հաստատութիւնները: Մասնաւորապէս, խօսքը վերաբերում է Հայ Առաքելական Եկեղեցու գոյգ կաթողիկոսութիւնների՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան (Անթիլիաս, Լիբանան): Վերջիններս նոյնպէս, ունենալով իրենց պատկանող կալուածքներ, կորցրել են դրանք Ցեղասպանութեան եւ դրան յաջորդած տարիներին: Մասնաւորապէս, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը ստիպուած է եղել լքել իր պատմական նստավայրը՝ Սիսը, եւ հեռանալ ժամանակակից

Թուրքիայի տարածքից 1921ին³: Այդ կերպ այն կորցրել է ոչ միայն իր անանդական կենտրոն-նստավայրը, այլև ժամանակակից Թուրքիայի տարածքում մնացած ողջ գոյքը:

Թե՛ Հայ Առաքելական Եկեղեցու երկու կաթողիկոսությունները նույնպես հանդիսանում են իրաւատէր բոնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում, անուղակիօրէն վկայում է նաեւ 2013 Մայիսի 24ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Բ.ի եւ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ի համատեղ յայտարարութիւնը, որով զոյգ հայրապետերը կոչ էին անում թուրքական իշխանութիւններին *«Անյապաղ վերադարձնել հայ ժողովրդին՝ որպէս իրաւատիրոջ, հայկական եկեղեցիները, վանքերը, եկեղեցապատկան կալուածքները եւ հոգեւոր-մշակութային արժէքները»*⁴:

Վերջին շրջանում եկեղեցապատկան խլուած գոյքի վերադարձման հարցը որոշակի միջազգային հնչեղութիւն է ձեռք բերել, ինչը եւ նպաստում է խնդրի լուծման իրատեսական կարելիութեան: Մասնաւորապէս նման պահանջներով են հանդէս գալիս Եւրոպական Միութիւնը (ԵՄ) եւ ԱՄՆը:

Յայտնի է, որ ԵՄ-ն Թուրքիայի անդամակցութեան նախապայմաններից մէկն է համարում այդ երկրում կրօնական փոքրամասնութիւնների դրութեան բարելաւումը: Սա իր մէջ ներառում է նաեւ բոնագրաւուած եկեղեցապատկան գոյքի վերադարձը: *«Եւրոպայի համար,- գրում է Վ. Բաումը,- անփոխարինելի արժէքներից են կրօնի, ժողովների գումարման եւ կարծիքի անսահմանափակ ազատութիւնը, ամէն կարգի դպրոցների արտօնութիւնն ու նրանց նիւթական օժանդակութիւնը, բոլոր արխիւների բացումը միջազգային հետազօտութիւնների համար, գողացուած եկեղեցական մշակութային ունեցուածքի վերադարձը եւ դրա պաշտպանութիւնը (կադաստրում ամրագրուած՝ սրբազան սպասք, ձեռագրեր ու գրադարաններ ունենալու իրաւունք), ինչպէս նաեւ փոքրամասնութիւնների համապարփակ պաշտպանութիւնը»*⁵:

ԱՄՆը նույնպէս, ելնելով քաղաքական, այն է՝ այս կամ այն խնդրի առնչութեամբ Թուրքիայի վրայ ճնշում գործադրելու նկատառումներից, մերթընդմերթ առաջ է քաշում քրիստոնեաների իրաւունքների պաշտպանութեան խնդիրը՝ դրա

մէջ ներառելով նաեւ բռնագրաւուած գոյքի վերադարձման հարցը: Այս տեսակետից ուշագրաւ էր 2011 Յունիսի 15ին ԱՄՆ Ներկայացուցիչների Պալատի կողմից ընդունուած 306 բանաձեւը, որը կոչ է անում Թուրքիային *«իրենց օրինական տէրերին վերադարձնել բոլոր քրիստոնէական եկեղեցիները եւ այլ պաշտամունքի վայրերը, վանքերը, դպրոցները, հիւանդանոցները, յուշարձանները, մասունքները, սրբավայրերը, եւ այլ կրօնական գոյքը, ներառեալ շարժական գոյքը, ինչպիսիք են արուեստի գործերը, ձեռագրերը, զգեստները, անոթները, եւ այլ իրերը»*⁶:

2014 Յունիսի 26ին խնդրի առնչութեամբ ԱՄՆ Ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին Յարաբերութիւնների Յանձնաժողովն ընդունեց նոր՝ թիւ 4347 բանաձեւը⁷: Բովանդակային առումով նոր բանաձեւը ընդունուած թիւ 306 բանաձեւի շարունակութիւնն է:

Քանի որ երկու բանաձեւերն էլ վերաբերում են նոյն խնդրին՝ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձմանը, գործառութային առումով, կարելի է ասել, որ դրանց միջեւ կայ նմանութիւն: Սակայն խնդրի դրուածքի սրութեան առումով կան որոշակի տարբերութիւններ.

1. Եթէ 306րդ բանաձեւը վերաբերում էր միայն Թուրքիայի տարածքում գտնուող քրիստոնէայ եկեղեցիների գոյքին, ապա նոր բանաձեւը վերաբերում է նաեւ Կիպրոսի հիւսիսային գրաւուած շրջաններում գտնուող եկեղեցական գոյքին:

2. Եթէ նախորդ բանաձեւով Թուրքիայի քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից բռնագրաւուած գոյքի վերադարձման հարցում գործող իրաւական ենթակայի դերում հանդէս էին գալիս թուրքական իշխանութիւնները, քանի որ վերջիններիս էր վերապահուում այդ գոյքի վերադարձման գործը, ապա նոր բանաձեւով, քրիստոնէական գոյքի վերադարձման խնդիրը, բացի թուրքական իշխանութիւններից, դրւում է նաեւ ամերիկեան կառավարութեան վրայ, քանի որ, ըստ բանաձեւի, վերջինս թուրքական կառավարութեան հետ միասին պետք է զբաղուի եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրով:

3. Եթէ նախորդ բանաձեւը չէր նախատեսում որեւէ վերահսկողութիւն՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման գործընթացի նկատմամբ, ապա նորը նախատեսում է: Ըստ նոր

բանաձեւի, ԱՄՆ Պետքարտուղարութիւնը պարտաւոր է մինչեւ 2021, ամէն տարի հաշուետուութիւն ներկայացնել Խորհրդարանի երկու պալատներին (Ներկայացուցիչների Պալատին եւ Շէրակոյտին)՝ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից խլուած գոյքն իրենց օրինական տէրերին վերադարձնելու ուղղութեամբ գործադրուած ջանքերի վերաբերեալ:

Նոր բանաձեւի ընդունումը Ներկայացուցիչների Պալատի Արտաքին Յարաբերութիւնների Յանձնաժողովի նախագահ Էդ. Ռոյսը հիմնաւորում է նրանով, որ «*Թուրքիայում քրիստոնէական եկեղեցիների հետ կապուած իրավիճակը վատթարանում է ... Եւ չնայած Թուրքիայի կառավարութեան՝ եկեղեցիները վերաբացելու խոստումներին, այդ տեղի չի ունենում*»⁸:

Նշեալ հիմնաւորմանը գումարում են նաեւ այն փաստարկները, որ Թուրքիայում շարունակում են ոտնահարուած մնալ քրիստոնէայ փոքրամասնութիւնների իրաւունքներն ու ազատութիւնները: Դրա դրսեւորումներն են.

1. Քրիստոնէայ փոքրամասնութիւնները չունեն Թուրքիայում իրենց կրօնական ծիսակատարութիւններն ազատ իրականացնելու հնարաւորութիւն:

2. Իրենց պատկանող եկեղեցիների, յուշարձանների վերականգնման, նորերի կառուցման հարցում բախում են բազմաթիւ խոչընդոտների:

3. Քրիստոնէաները ենթարկւում են բռնութիւնների՝ ընդհուպ մինչեւ սպանութիւնների եւ այլ յանցագործութիւնների:

ԱՄՆ հայ, յոյն եւ ասորի համայնքները ողջունել են ընդունուած նոր բանաձեւը: Համաձայն Ամերիկայի Հայ Դատի Յանձնախմբի ատենապետ Քէն Հաչիկեանի՝ «*բանաձեւի ընդունումը հզօր ազդանշան է ուղարկում Անկարային՝ կոչ անելով դադարեցնել հակաքրիստոնէական քաղաքականութիւնը եւ համակերպուել հայերի, ասորիների, կիպրացիների, պոնտացիների եւ Թուրքիայի անպատիժ յանցագործութիւնների միւս զոհերի առջեւ բարոյական, նիւթական եւ իրաւական պարտաւորութիւնների հետ*»⁹:

Բանաձեւին դրական արձագանգեց նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին՝ այն համարելով կարեւոր քայլ ի պաշտպանութիւն

Թուրքիայում քրիստոնեական փոքրամասնությունների եւ նրանց իրաւունքների¹⁰:

Վերապահումներով հանդերձ՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրում դրական գործօն է նաեւ այն, որ տեղի տալով միջազգային ճնշումներին՝ Թուրքիայի իշխանությունները նոյնպէս 2011 Օգոստոսին օրէնք ընդունեցին բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքը վերադարձնելու վերաբերեալ:

ԳՈՅՔԻ ՎԵՐԱԴԱՐՁՄԱՆ ՀԵՏ ԿԱՂՈՒԱԾ ԽՈՉԸՆԴՈՏՆԵՐ

Չնայած Թուրքիայի քրիստոնեայ փոքրամասնություններից խլուած գոյքի վերադարձման մասին իրաւական ակտերի ընդունմանը, գործնականում առ այսօր փոքր առաջընթաց է գրանցուել այդ հարցում: Պատճառը Թուրքիայի կողմից ստեղծուող արհեստական խոչընդոտներն են, որոնք գործնականում բարդացնում, իսկ երբեմն էլ՝ անհնարին են դարձնում բռնագրաւուած գոյքի վերադարձը: Այդ խոչընդոտները կարելի է բաժանել երկու մասի՝ իրաւական եւ քաղաքական:

Իրաւական հարթութեան մեջ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խոչընդոտները հիմնականում հետեւեալներն են.-

1. *Ժամանակային սահմանափակումը*: Վերոնշեալ օրէնքը նախատեսում է կրօնական փոքրամասնություններին վերադարձնել միայն 1936ից յետոյ բռնագրաւուած գոյքը: Մինչդեռ կրօնական փոքրամասնություններից գոյքի բռնագրաւումը տեղի չի ունեցել միայն 1936ից յետոյ: Աւելին, կրօնական փոքրամասնությունների գոյքագրկում հիմնականում տեղի է ունեցել նախընթաց ժամանակահատուածում՝ ջարդերի ու ցեղասպանութեան տարիներին: Այդ շրջանում է, որ հայերը (առաքելական, կաթողիկէ եւ աւետարանական), Պոնտոսի յոյները, ասորիները եւն. կորցրին իրենց պատկանող եկեղեցական գոյքի մեծ մասը: 1936ից յետոյ պետութեան կողմից բռնագրաւուել է միայն այդ տարուանից յետոյ ձեռք բերուած գոյքը: Նշանակում է, որ օրէնքի լիակատար կիրառման պարագայում անգամ կրօնական փոքրամասնությունները հնարաւորութիւն են ունենալու ետ ստանալ իրենց կորցրած գոյքի միայն փոքր մասը:

Իսկ ինչ վերաբերում է նախընթաց ժամանակաշրջանում բռնագրաւուած գոյքին, ապա թուրքական կառավարութիւնը մտադրութիւն չունի դրանք վերադարձնել քրիստոնեական

համայնքներին: Դրա լուազոյն վկայութիւնը Վանի Աղթամար Կղզու Սուրբ Խաչ Եկեղեցու օրինակն է, որը վերականգնուելով գործում է որպէս թանգարան եւ պատկանում է ոչ թէ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքարանին, այլ Թուրքիայի Մշակոյթի եւ Զբօսաշրջութեան Նախարարութեանը: Թուրքական իշխանութիւնները - չնչին բացառութիւններով - թոյլ չեն տալիս վերականգնել աւերուած եւ լքուած քրիստոնէական եկեղեցիները, իսկ իրենց կողմից վերանորոգուածները ծառայեցում են ոչ թէ որպէս գործող եկեղեցի, այլ թանգարանային նմուշ՝ զբօսաշրջութիւնը զարգացնելու համար:

2. Եկեղեցիների իրաւական կարգավիճակի հարցը: Ներկայումս Թուրքիայում իրաւական կարգավիճակ ունեն միայն Հայ Առաքելական Եկեղեցին, Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցին եւ հրէական համայնքը: Այս համակարգը ներմուծուել է դեռեւս Մեհմէդ Բ. սուլթանի (1444-1446, 1451-1481) կողմից¹¹: Թէեւ 19րդ դարում՝ կաթողիկէ եւ բողոքական համայնքների առաջացման եւ պետութեան կողմից ճանաչման հետ, այս իրավիճակը որոշակիօրէն խախտուեց, սակայն յետագայում՝ Առաջին Աշխարհամարտից յետոյ, վերականգնուեց:

Իսկ *դէ ֆակտո* առկայ միւս քրիստոնէական համայնքները, ինչպիսիք են Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցին, Հայ Կաթողիկէ Եկեղեցին, բողոքական ուղղութեան համայնքները, այդ թւում նաեւ՝ Հայ Աւետարանական Եկեղեցին, քրիստոնէայ արաբները, ասորիները, պաշտօնապէս ճանաչուած չեն պետութեան կողմից: Վերջինս, թէեւ ընդունում է նրանց գոյութեան փաստը, սակայն հրաժարում է նրանց իրաւական կարգավիճակ տալուց: Անգամ Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցին, չնայած Վատիկանի կողմից գործադրուող ջանքերին (Վատիկանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններն ունեն աւելի քան կեսդարեայ պատմութիւն¹²), դեռեւս չի կարողացել Թուրքիայում ստանալ իրաւական գրանցում:

Իրաւական գրանցման բացակայութիւնը զգալիօրէն սահմանափակում է չճանաչուած համայնքների գործունէութեան հնարաւորութիւնները, այս դէպքում, մասնաւորապէս իրենցից խլում գոյքը ետ ստանալու հարցում: Թուրքիայի հայ համայնքի առնչութեամբ դա նշանակում է, որ Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ

եւ Աւետարանական եկեղեցիներից միայն առաջինը կարող է նման հայտ ներկայացնել պետութեանը:

3. *Ժամկետի սահմանափակությունը:* Վերոնշեալ օրէնքը մէկ տարի ժամկետ է սահմանում, որպէսզի կրօնական փոքրամասնութիւնները հայտ ներկայացնեն իրենց պատկանող գոյքը ետ ստանալու համար¹³: Հաշուի առնելով, որ հայտի կազմումը բաւականին բարդ է տեւական գործընթաց է՝ կապուած բազմաթիւ հաշուարկների ու փաստաթղթերի ձեռքբերման եւ յատկեցման հետ, հասկանալի է, որ այդ ժամկետը բաւարար չէ հայտերի պատշաճ կազմման եւ եկեղեցական գոյքի պատշաճ ետ ստացման համար:

4. *Գոյքի վաճառուած լինելը:* Բռնագրաւուած գոյքի մի մասն էլ թուրքական կառավարութիւնը ժամանակին վաճառել է մասնաւոր անձանց: Վաճառուած գոյքի առնչութեամբ վերոյիշեալ օրէնքը նախատեսում է փոխհատուցում կրօնական համայնքներին¹⁴: Սակայն որքանով այդ փոխհատուցումը կը լինի համարժէք եւ թոյլ կը տայ լիովին վերականգնել պատճառուած վնասը՝ դժուար է ասել:

Քաղաքական խոչընդոտներից հիմնականում կարելի է առանձնացնել երկուսը.-

1. *Բիւրօկրատական քաշքշուկներ:* Կրօնական փոքրամասնութիւնները իրենց պատկանող գոյքը ետ ստանալու հարցում յաճախ բախուում են լուրջ **բիւրօկրատական** խնդիրների¹⁵: Յաճախ նրանք իրենց գոյքը վերադարձնելու համար ստիպուած են անգամ դատական գործընթացի մէջ մտնել պետութեան հետ¹⁶: Բացի իրաւական խնդրից, այստեղ առկայ է նաեւ հոգեբանական գործօնը: Գոյքի վերադարձման խնդրի արհեստական բարդացումը հոգեպէս ընկճում է քրիստոնէայ համայնքներին՝ առաջացնելով թուրքական պետութեան ամենագորութեան եւ իրենց խնդիրների լուծման անհնարինութեան զգացողութիւն, ինչը կարող է քրիստոնէայ համայնքներին ետ պահել իրենց իրաւունքների համար պայքարի շարունակութիւնից:

2. *Քաղաքական շահարկումներ:* Թուրքական կողմը քրիստոնէական փոքրամասնութիւնների նկատմամբ իր պարտաւորութիւնների կատարումը պայմանաւորում է համապատասխան երկրներում մուսուլմանական փոքրամասնութիւնների խնդիրների լուծմամբ, ինչը լրացուցիչ

բարդություններ է հաղորդում առանց այդ էլ ստեղծուած բարդ իրավիճակին: Օրինակ՝ Թուրքիայի կառավարութեան կողմից խոստացուած յունական աստուածաբանական դպրոցի վերաբացումը Ստամբուլին մերձակայ Հէլլէի կղզում ԵՄ հարցերով նախարար Էգեմէն Բաղըշը կապել է Յունաստանի իշխանութիւնների կողմից մուսուլման փոքրամասնութիւնների դրութիւնը բարելաւելու ուղղութեամբ ձեռնարկուելիք քայլերի հետ¹⁷:

Վերոնշեալ իրաւական եւ քաղաքական խոչընդոտները ակնյայտ են դարձնում թուրքական իշխանութիւնների կողմից ընդունուած վերոյիշեալ օրէնքի ձեւական բնոյթը: Վերջիններս իրականում վարում են ոչ թէ կրօնական փոքրամասնութիւնների ոտնահարուած իրաւունքները վերականգնելու, այլ արտաքին աշխարհում ժողովրդավարական երկրի համբաւ ձեռք բերելու քաղաքականութիւն:

Այս պատճառով է, որ Թուրքիայի կրօնական համայնքները, այդ թւում նաեւ Հայ Առաքելական Եկեղեցին կարողացել են արձանագրել չնչին ձեռքբերումներ իրենց պատկանող գոյքի ետ ստացման գործում: Թուրքական կառավարութիւնը միայն որոշ կալուածքներ է վերադարձրել Կ. Պոլսի հայոց եւ յունաց պատրիարքարաններին¹⁸: Դրանով բնականաբար խնդիրը լուծուած չի կարելի համարել, քանի որ *«Կան հազարաւոր առգրաւուած եկեղեցիներ եւ (հայ - Վ.Հ.) համայնքին պատկանող կալուածքներ, Թուրքիայի ամբողջ տարածքում, որոնք պէտք է վերադարձուեն իրենց օրինական տէրերին»*¹⁹:

Թուրքիայի բացասական վերաբերմունքը՝ բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում, երեւում է նաեւ նրա արձագանգից վերոնշեալ թիւ 4347 բանաձեւի նկատմամբ: Այն կարելի է բաժանել երկու մասի՝ հասարակական-քաղաքական շրջանակների արձագանգներ, որոնք արտացոլուեցին թուրքական մամուլում, եւ պաշտօնական արձագանգ, որով հանդէս եկաւ Թուրքիայի Արտաքին Գործերի Նախարարութիւնը: Պէտք է նշել, որ մամուլում արտացոլուած արձագանգը եւ պետութեան պաշտօնական դիրքորոշումը համահունչ են եւ փոխլրացնում են մէկը միւսին:

Մամուլի էջերում հնչած արձագանգի համաձայն՝ 4347 բանաձեւը Թուրքիայի շահերի դէմ ուղղուած փաստաթուղթ է, որն ընդունուել է ԱՄՆում հայկական լոբիի ազդեցութեամբ²⁰:

Պաշտօնական դիրքորոշման մեջ երեւում է թուրքական կողմի անհամաձայնութիւնը բանաձեւի դրոյթների նկատմամբ, ինչպէս նաեւ ասանդական սպառնալիքների ձեռագիրը: Ընդհանուր առմամբ, Թուրքիայի պաշտօնական վերաբերմունքը բանաձեւի նկատմամբ յանգում է հետեւեալին.

1. Բանաձեւում տրուած գնահատականներն անհիմն մեղադրանքներ են:
2. Թուրքիան մեծ ջանքեր է գործադրել քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կրօնական իրաւունքներն ապահովելու ուղղութեամբ:
3. Նման բանաձեւի ընդունումը վտանգում է թուրք-ամերիկեան համագործակցութիւնը տարբեր ոլորտներում:
4. Թուրք-ամերիկեան յարաբերութիւններով մտահոգուածները պէտք է սատարեն Թուրքիային այս հարցում²¹:

Այսպիսով, Թուրքիան, մի կողմից չընդունելով բանաձեւում տրուած գնահատականները, միւս կողմից՝ փորձում է ձեւացնել, թէ շահագրգռուած է իր երկրում բնակուող քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների իրաւունքների եւ կրօնական ազատութիւնների երաշխաւորմամբ: Գործնականում, սակայն, շարունակում է իրաւական եւ քաղաքական խոչընդոտների այն քաղաքականութիւնը, որոնցով իրականում ձախողում է քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններին եկեղեցական գոյքը վերադարձնելու գործը:

ՅԵՏԱԳԱՅ ՔԱՅԼԵՐ

Չնայած առկայ խոչընդոտներին, քանի դեռ խնդիրը շարունակում է հրատապ մնալ ինչպէս միջազգային, այնպէս էլ Թուրքիայի մակարդակով, հայութիւնը պէտք է շարունակի իր պայքարը բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման ուղղութեամբ:

Հարկ է նշել, որ ԱՄՆ երկպալատ խորհրդարանում մինչ օրս ընդունուած բանաձեւերում հիմնական թերութիւնը, որը հնարաւորութիւն է տալիս Թուրքիային խուսափաւել, խուսափել իր պարտաւորութիւնները կատարելուց՝ պարունակուող

դրոյթների որոշակիութիւնից զուրկ, խիստ ընդհանրական բնոյթն է: Միակ որոշակի դրոյթը 4347 բանաձեւում՝ վերադարձուելիք եկեղեցական գոյքի ցուցակագրման պահանջն է, որը թոյլ է տալիս յստակեցնել քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններին վերադարձուելիք եկեղեցական գոյքը:

Հետեւաբար, ԱՄՆ հայկական, յունական, ասորական եւ միւս շահագրգիռ համայնքները խնդրի առնչութեամբ յետագայ քննարկումներում եւ ընդունուելիք փաստաթղթերում պէտք է ջանքեր գործադրեն յստակութիւն մտցնելու ուղղութեամբ: Յստակութեան կարօտ հարցերից են, օրինակ.-

1. *Թուրքիայի քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կազմը:* Յստակեցնելով քրիստոնեայ փոքրամասնութիւնների կազմի հարցը՝ նպատակայարմար է յետագայ փաստաթղթերում այդպիսիք համարել նաեւ Թուրքիայում պաշտօնական կարգավիճակ չունեցող քրիստոնեական համայնքներին եւ բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման պահանջը տարածել նաեւ նրանց վրայ: Մա նաեւ կ'ընդլայնի դաշնակիցների բանակը՝ գործին ներգրաւելով նաեւ Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցուն, բողոքական եկեղեցիներին եւն., քանի որ, օրինակ, հայ կաթողիկէներն ու աւետարանականները, հայ լինելով հանդերձ, միաժամանակ համաշխարհային կաթողիկէութեան եւ բողոքականութեան մի մասն են:

2. *Վերադարձման ենթակայ եկեղեցական գոյքը:* Նպատակայարմար է բանաձեւերում ընդգրկել քրիստոնեական եկեղեցիների՝ կորսուած ողջ գոյքի, եւ ոչ թէ դրա մի մասի (1936ից յետոյ բռնագրաւուած գոյքի) վերադարձման պահանջը:

3. *Գոյքի վերադարձման ընթացակարգը:* Բիւրօկրատական քաշքշուկներից եւ քաղաքական շահարկումներից խուսափելու համար անհրաժեշտ է մշակել եկեղեցական գոյքի վերադարձման պարզ ընթացակարգ եւ այն դարձնել ընդունուելիք փաստաթղթերում Թուրքիային ներկայացուող պահանջներից մէկը:

4. *Հայտերի ներկայացման ժամկէտը:* Այս հարցը վերաբերում է ոչ թէ ժամկէտեր սահմանելուն, այլ սահմանուած ժամկէտի վերացմանը: Խօսքը վերաբերում է Թուրքիայում 2011 Օգոստոսին ընդունուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի մասին օրէնքով քրիստոնեայ համայնքների կողմից իրենցից բռնագրաւուած

եկեղեցական գոյքի վերադարձի հայտերի ներկայացման համար սահմանուած մէկ տարուայ ժամկէտին: Յետագայում ընդունուելիք փաստաթղթերում անհրաժեշտ է ամրագրել եկեղեցական գոյքի վերադարձման հայտերի ներկայացման որեւէ ժամկէտի սահմանման անթոյլատրելիութեան դրոյթ:

5. *Օտարուած եկեղեցական գոյքի գնահատում եւ համարժէք փոխհատուցում:* Անհրաժեշտ է մշակել օտարուած գոյքի համարժէք գնահատման յստակ բանաձեւ եւ այն որպէս պահանջ ներառել յետագայ փաստաթղթերում:

Վերոյիշեալ եւ այլ յստակեցումների պարագայում է, որ կարելի է ակնկալել եական արդիւնքներ Թուրքիայում քրիստոնէայ փոքրամասնութիւններից խլուած եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրում: Հակառակ պարագայում այդ խնդրի մասին ընդունուած բանաձեւերը կը մնան սոսկ որպէս իրավիճակ նկարագրող եւ Թուրքիային դատապարտող, սակայն գործնականում խիստ սահմանափակ նշանակութիւն ունեցող փաստաթղթեր: Դրանց նշանակութիւնը կը լինի աւելի շատ բարոյական, քան իրական: Իսկ Թուրքիան, օգտուելով վերացական ձեւակերպումներից, կը շարունակի խորհրդանշական գիջումների գնալով ստեղծել քրիստոնէայ համայնքների իրաւունքների եւ կրօնական ազատութիւնների երաշխաւորման նմանակում:

ԽՆԴԻԻ ՇՈՒՐՁ ՄԻՋԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐԸ

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի հարցում յաջողութեան հասնելու համար կարեւոր է նաեւ միջեկեղեցական համագործակցութիւնը: Թուրքական պետութեան համար շատ աւելի հեշտ է գործ ունենալ առանձին քրիստոնէական համայնքների, քան նրանց միաւորման հետ: Առանձին համայնքների պահանջները չեզոքացնելը կամ դրանց բաւարարումը նուազագոյն մակարդակով իրականացնելը պետութեան համար շատ աւելի հեշտ է, քանի որ առանձին-առանձին իւրաքանչիւր համայնք, չունենալով բաւականաչափ միջոցներ, աւելի խոցելի է պետութեան կամայականութիւնների դիմաց: Մինչդեռ համատեղ ջանքերը կը բարձրացնեն ընդհանուր

ներուժը՝ աւելի սահմանափակելով պետութեան կամայականութիւններն եւ ոտնձգութիւններն հնարաւորութիւնը:

Միջեկեղեցական համագործակցութիւնը կարող է լինել երկու մակարդակով՝ ներազգային եւ միջազգային:

- *Ներազգային* համագործակցութիւնը ենթադրում է միջդաւանական համագործակցութիւն Հայ Առաքելական, Կաթողիկէ եւ Աւետարանական եկեղեցիների միջեւ, որը կարծես թէ գիտակցում է վերջիններիս կողմից: Քանի որ խնդիրը ունի ոչ միայն կրօնական, այլեւ իրաւա-քաղաքական ենթախորք, ապա միանգամայն նպատակայարմար է այս գործում ներգրաւել նաեւ Մփիւռքում գործող հայ աւանդական կուսակցութիւններին: Այս առումներով պատահական չէր Թուրքիայում քրիստոնէական եկեղեցիներին պատկանող գոյքի վերադարձի առնչութեամբ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ի յայտարարութիւնը²² առ այն, որ «*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը, Հայ Կաթողիկէ ու Բողոքական եկեղեցիներուն եւ մեր կուսակցութիւններուն հետ գործակցաբար յառաջիկային պիտի պատրաստէ աշխատանքային ծրագիր*»²³:

Հարկ է նշել, որ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնն արդէն սկսել է իրաւական գործընթաց իրեն պատկանող գոյքը ետ ստանալու նպատակով: Այդ մասին յայտարարութիւնը Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոս Արամ Ա.ը արեց դեռեւս 2014 Սեպտեմբերի 19-20ը Երեւանում անցկացուած Հայաստան-Մփիւռք Հինգերորդ Համաժողովի ժամանակ, նշելով. «*Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը մօտ ժամանակներս Թուրքիայի սահմանադրական դատարանում հայց է ներկայացնելու՝ պահանջելով իր պատմական կենտրոնի՝ Միսի Կաթողիկոսարանի վերադարձը իր իրաւատիրոջը՝ հայ եկեղեցուն ու հայ ժողովրդին*»²⁴: Սոյն յայտարարութիւնից յետոյ գործնական քայլերը իրենց երկար սպասեցնել չտուեցին: 2015 Ապրիլի 28ին Կաթողիկոսութիւնը յիշեալ պահանջով հայց ներկայացրեց Թուրքիայի սահմանադրական դատարան²⁵:

Թէ ինչպիսին կը լինի Թուրքիայի սահմանադրական դատարանի վճիռը, դժուար է կանխատեսել: Փաստ է միայն այն, որ դատական գործընթացը եկեղեցական գոյքի վերադարձման հարցում սկսուած է եւ կ'ունենայ շարունակութիւն: Մասնաւորապէս՝ Թուրքիայի սահմանադրական դատարանում

խնդրի լուծման ձախողման պարագայում Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը իրաւունք ունի դիմելու միջազգային աստեաններ եւ կ'օգտուի իր այդ իրաւունքից²⁶:

Ինչեւէ, Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան յիշեալ խիզախ քայլից յետոյ նման իրաւական թղթածրարի պատրաստման աշխատանքներ սկսեց իրականացնել նաեւ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը:

- *Միջազգային* համագործակցութիւնը ենթադրում է Թուրքիայի այլ քրիստոնէական փոքրամասնութիւնների՝ Յոյն Ուղղափառ Եկեղեցու, քրիստոնէայ արաբների, ասորիների, Հռոմի Կաթողիկէ Եկեղեցու, բողոքական ուղղութեան եկեղեցիների հետ համագործակցութիւն:

Բռնագրաւուած եկեղեցական գոյքի վերադարձի նպատակով ներազգային եւ միջազգային համագործակցութիւնը քրիստոնէական եկեղեցիների միջեւ կարող է դրսեւորուել հետեւեալ հարցերում.-

- *Հայտերի կազմում եւ ներկայացում:* Եթէ հնարաւոր էլ չէ միասնական հայտերի կազմումը եւ ներկայացումը, ապա քրիստոնէական համայնքները կարող են նուազագոյնը համատեղ ջանքեր գործադրել առանձին համայնքների հայտերը կազմելու գործում՝ այս հարցում փոխօգնութեան գնալով միմեանց:

- *Բրաւական եւ տեղեկատուական փոխօգնութիւն:* Թուրքիայի բարդ իրաւական համակարգին ամբողջութեամբ չտիրապետելով՝ առանձին համայնքները չեն կարող լիարժէք պաշտպանել իրենց շահերը: Բացի այդ, եկեղեցական գոյքի հետ առնչուող խնդիրը կապուած է մեծ քանակութեամբ տեղեկատուութեան հետ, որին նոյնպէս առանձին համայնքները կարող են ամբողջութեամբ չտիրապետել՝ անգամ այնպիսի հարցերում, որոնք վերաբերում են զուտ իրենց: Հետեւաբար, իրաւական եւ տեղեկատուական փոխօգնութիւնը (իրաւական խորհրդակցութիւններ, տեղեկատուութեան փոխանակում եւն.) նոյնպէս կարելորդ նշանակութիւն ունի համայնքների կողմից իրենց շահերի պաշտպանութեան արդիւնաւետութիւնը բարձրացնելու տեսանկիւնից:

- *Հաշուարկների կատարում:* Եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդիրը կապուած է նաեւ բազմաթիւ եւ բազմազան (երբեմն՝ բարդ) հաշուարկների հետ: Այս հարցում

տարբեր եկեղեցիները նոյնպես կարող են փոխօգնութեան գնալ միմեանց:

Կարծում ենք՝ եկեղեցական գոյքի վերադարձման խնդրի առնչութեամբ համատեղ ջանքեր գործադրելու, ինչպես նաեւ այդ համատեղ ջանքերի արդիւնաւետութիւնը բարձրացնելու համար նպատակայարմար է միջեկեղեցական աշխատանքային խմբի ձեւաւորումը, որի գործունէութիւնը կը կենտրոնանայ վերոյիշեալ խնդիրների իրականացման վրայ:

Այսպիսով, միասնական ջանքերի գործադրմամբ իւրաքանչիւր եկեղեցի ընդհանուր շահերի պաշտպանութեան մէջ կարող է տեսնել եւ զգալ իր մասնաւոր շահերի պաշտպանութիւնը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923, article 40 (<http://www.hri.org/docs/lausanne/part5.html>):

² Ռուբէն Սաֆրաստեան եւ ուրիշներ, *Թուրքիայի Հանրապետության Պատմություն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2014, էջ 78-79:

³ *Քրիստոնյա Հայաստան Հանրագիտարան*, Երեւան, «Տիգրան Մեծ», 2002, էջ 464:

⁴ «Թուրքիայից Պահանջում ենք Վերադարձնել Բռնագրաւուած Հայկական Եկեղեցիներն Ու Եկեղեցապատկան Կալուածքները», *Հայաստանի Հանրապետություն*, 25.04.2013:

⁵ Վ. Բաում, *Թուրքիան Եւ Նրա Քրիստոնէայ Փոքրամասնությունները*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2010, էջ 176:

⁶ H. Res. Resolution 306 Urging the Republic of Turkey to Safeguard its Christian Heritage and to Return Confiscated Church Properties, June 15, 2011 (<http://www.atour.com/government/pdf/20110615-USCongress-BILLS-112hres306ih.pdf>):

⁷ H. R. 4347 (http://foreignaffairs.house.gov/sites/republicans.foreignaffairs.house.gov/files/HR%204347_Turkey%20Christian%20Churches%20Accountability%20Act.pdf):

⁸ «ԱՄՆ Կոնգրէսի Յանձնաժողովը Քուէարկել Է Թուրքիայի Քրիստոնէական Եկեղեցիների Մասին Բանաձեւի Օգտին», <http://m.news.am/arm/news/216498.html> :

⁹ «Ամերիկայի Հայերը, Յոյներն Ու Ասորիները Ողջունում են Թուրքիայի Քրիստոնէական Եկեղեցիների Մասին Բանաձեւի Ընդունումը», <http://m.news.am/arm/news/216512.html> :

¹⁰ «Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը Ողջունում Է ԱՄՆ Կոնգրէսի Արտաքին Յարաբերութիւնների Յանձնաժողովի Որդեգրած H. R. 4347 Բանաձեւը», <http://www.aravot.am/2014/06/27/475133/> :

¹¹ Վահան Բայրութլեան, *Օսմանեան Կայսրութեան Պատմություն*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2011, էջ 150-151:

- ¹² Վատիկանի եւ Թուրքիայի միջեւ դիւանագիտական յարաբերութիւններ հաստատուել են 1960ին (Բաում, էջ 163):
- ¹³ “V Turtsii Realizatsii Zakona O Vozvrashenii Nemusulmanskim Religioznim Obshinam Konfiskovannogo Imushestva Meshayut Burokraticheskie Preponi” (Թուրքիայում ոչ-մուսուլմանական կրօնական համայնքներին բռնագրաւուած գոյքի վերադարձի մասին օրէնքի իրականացմանը խանգարում են բիւրոկրատական խոչընդոտները) <http://drevo-info.ru/news/11648.html> :
- ¹⁴ Նոյն. նաեւ՝ “Bolgarskoy Tserkovnoy Obshine V Stambule Budut Vozvrasheni Rancee Konfiskovannie Obyekti Nedvijimogo Imushestva” (Ստամբուլի բուլղարական եկեղեցական համայնքին կը վերադարձունեն նախկինում բռնագրաւուած անշարժ գոյքի օբեկտները) <http://drevo-info.ru/news/11553.html> . նաեւ՝ “Turtsia Vernet Khristianam I Yudeiam Konfiskovannuyu Sobstvennost” (Թուրքիան կը վերադարձնի քրիստոնէաներին եւ հուդայականներին բռնագրաւուած սեփականութիւնը) <http://drevo-info.ru/news/11330.html> :
- ¹⁵ Տե՛ս՝ “V Turtsii Realizatsii Zakona”:
- ¹⁶ Տե՛ս օրինակ՝ «Ստամբուլի Դատարանը Մերժել Է Հայոց Պատրիարքարանին Վերադարձնել «Սանասարեան Տունը» http://ermenihaber.am/?lang_id=2&news_=9&cur_news=479 :
- ¹⁷ “Otkritie Khalkinskoy Bogoslovskoy Shkolo Zavisit Ot Vstrechnikh Shagov So Storoni Gretsii, Zayavil Turetskii Minister” (Հէրբէլիի աստուածաբանական դպրոցի բացումը կախուած է Յունաստանի ընդառաջ քայլերից, յայտարարել է թուրք նախարարը) <http://drevo-info.ru/news/12661.html> :
- ¹⁸ Տե՛ս, օրինակ՝ նոյն. նաեւ՝ “Turetskie Vlasti Nachinayut Vozvrashat Konfiskovannuyu Nedvijimost Kionstantinopolskogo Patriarkhata” (Թուրքական իշխանութիւնները սկսում են վերադարձնել Կոնստանդնուպոլսի Պատրիարքութեան բռնագրաւուած անշարժ գոյքը) <http://drevo-info.ru/news/12646.html> . նաեւ՝ “Turetski Vlasti Vernuli Kionstantinopolskoy Patriarkhi Zdanie Shkoli V Galata” (Թուրքական իշխանութիւնները վերադարձրել են Կոնստանդնուպոլսի Պատրիարքութեանը Գալաթայի դպրոցի շէնքը) <http://drevo-info.ru/news/12343.html> :
- ¹⁹ Յարութ Սասունեան, «Ինչպէ՞ս Պէտք Է Սփիւռքն Արձագանգի Թուրքիայի Մերձեցման Նախաձեռնութիւններին http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=6508&sphrase_id=17981 :
- ²⁰ «Թուրքիայի ԱԳՆն Արձագանգել Է ԱՄՆ Կոնգրէսի Յանձնաժողովի Ընդունած Բանաձեւին», http://ermenihaber.am/?lang_id=2&news_=9&cur_news=478 :
- ²¹ Նոյն :
- ²² 2012 Փետրուարի 23-26ը Պէյրութի արուարձան Անթիլիասում «Հայկական Տեղասպանութիւնը՝ Ճանաչումից Հատուցում» խորագրով միջազգային գիտաժողովի փակման խօսքում:
- ²³ «Ազգային Պահանջատիրութիւնը Նոր Հորիզոններու Դիմաց (Անթիլիասի Մայրավանքին Մէջ Տեղի Ունեցած Միջազգային Համագումարին Առիթով)», *Հասկ*, 2012, Փետրուար, թիւ 2, էջ 116:

²⁴ «Ճանաչումն Ու Հատուցումը Պէտք Է Տեղափոխել Իրաւական Դաշտ. Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսի Օրհնութեան Խօսքը», *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, 20.09.2014:

²⁵ Տե՛ս՝ «Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութիւնը Դատ Բացաւ Թուրքիոյ Սահմանադրական Դատարանին Մօտ», *Հասկ*, 2015, Ապրիլ, թիւ 4, էջ 240-241:

²⁶ Տե՛ս՝ «Ճանաչումն Ու Հատուցումը» :

THE ISSUE OF CHURCH PROPERTY RESTITUTION
AS A CONSTITUENT ELEMENT OF ARMENIAN DEMANDS
(SUMMARY)

VAHRAM HOVYAN
Vahram@noravank.am

The issue of church property restitution in Turkey as a constituent element of Armenian demands has recently become a matter of further urgency. Action related to the issue is conditioned by the existence of the competent body, namely the Armenian Patriarchate of Istanbul, as a legitimate-organizing and self-governing institution of the Armenian community, the pressures by the European Union and the USA and the adoption of a relevant law in Turkey in August 2011.

In spite of the existence of the above-mentioned positive conditions, there are also a number of practical legal and political obstacles, which severely hinder the issue of property return. Among the legal obstacles are: time constraints, the issue of the legal status of the churches (as some religious communities are not recognized by the Turkish state), the limitations of retroactivity (as the law is applied to properties confiscated after 1936, while most of the church properties were confiscated between WWI and 1936), the fact that some properties have been sold. The political obstacles are bureaucratic acrimony and political speculation.

Notwithstanding the obstacles raised by the Turkish authorities, the issue continues to be urgent, and the Armenian Church must press harder. This would help bring further transparency to the difficulties of the Christian minorities in Turkey.

The author suggests a set of steps and strategies to be adopted by the Christian minorities for more hopeful results. Among these strategies the author calls for broad collaboration and extensive cooperation between churches at both national and international levels in the matters of drafting and submitting claims, mutual legal and information assistance, etc.

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ԵԳԻՊՏՈՍԻ ԱԼ-ՍՈՒՇԻՐՊԱՐԲԵՐԱԿԱՆԻ ԵՐԳԻԾԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐՈՒՄ ԺԹ. ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ ՔԱՌՈՐԴԻՆ

ՆԱԲԻՆԷ ԵՐԱՆՈՍԵԱՆ
anara20072007@yandex.ru

Ալ-Սուշիր (խորհրդական) երկլեզուեայ (արաբերեն եւ անգլերեն) քաղաքական, գրական, քննադատական շաբաթաթերթը (յետագայում՝ երկշաբաթաթերթ) լոյս է տեսել 1894ին Ալեքսանդրիայում, այնուհետեւ տեղափոխուել է Կահիրէ։ Թերթի հիմնադիր-խմբագիրն էր բէյրութցի վտարանդի Մելիմ Սարգիսը։ Վերջինս երկար ղեկերումներից յետոյ, խուսափելով Կ.Պոլիս մեկնելուց, որն անուանում էր «*մտքերի դամբարան, ուղեղների գերեզման, որտեղ ոչ մէկն ականջալուր չէ իրեն*», իվերջոյ հաստատուել է Եգիպտոսում։

Արաբ մտաւորականները մեծ ներդրում ունէին երիտթուրքական պարբերականների հրատարակման, ինչպէս նաեւ՝ Իթթիհադ վէ Թերաքքըի մամուլի հիմնադրման գործում։ «Երիտասարդ Թուրքիայի» յայտնի գաղափարախօս Ահմադ Ռիզայի հետեւորդներից էր Խալիլ Ղանէմը (բարենորոգումների գործօն ջատագով, Բէյրութի Վիլայէթի ներկայացուցիչն օսմանեան խորհրդարանում եւ դրա առաջին նախագահը)։ Վերջինների ջանքերով 1895ին Փարիզում սկսեց հրատարակուել երիտթուրքական շարժման առաջին պաշտօնական պարբերականը՝ *Մեշուերէթը* (խորհրդակցութիւն)', իսկ 1896ին Կահիրէում սկսում է վերստին լոյս տեսնել շարժման ամենակարեւոր հրատարակութիւններից *Միզանը* (կշեռք)՝ Միզանցի Մուրադի խմբագրութեամբ։

ԺԹ. դ. վերջերին Ժընէի, Լոնդոնի, Փարիզի կողքին Կահիրէն եւս դարձել էր երիտթուրք ընդդիմադիրների ազատ պարբերական հրատարակութիւնների կենտրոն։

Ալ-Սուշիրի ուղղութիւնը եւ հրատարակչի դիրքորոշումը 1890ականներին Կահիրէում լոյս տեսնող համիդեան վարչակարգի դէմ կտրուկ արտայայտուող միւս պարբերականների նման, եւս կարելի է բնորոշել որպէս իշխող վարչակարգի նկատմամբ ծայրայեղ թշնամական։ Պարբերականն արձագանգում էր երիտթուրքերի քարոզչութեանը եւ գաղափարախօսութեան հիմնական հայեցակէտերին։

Ի տարբերություն 1894-1896ի հայկական կոտորածների վերաբերեալ օսմանեան մամուլում գրաքննութեան ճնշման տակ տպագրուող ապատեղեկատուութեանը, որտեղ դրանք ներկայացուում էին որպէս աննշան միջադէպեր, *Ալ-Մուշիքի* էջերում արտացոլուած է Արեւմտահայաստանի² իրական վիճակը:

Հայերին առնչուող իրադարձութիւնները լուսաբանուած են պարբերականի գրեթէ բոլոր համարներում՝ «Հայաստան», «Հայկական Ճգնաժամ», «Իրավիճակը Հայաստանում», «Հայկական Հարց» խորագրերով յօդուածաշարերում եւ բազմաթիւ այլ յօդուածներում:

Ժամանակի կարեւորագոյն խնդիրները, այդ թւում արդէն միջազգային դիւանագիտութեան հիմնախնդիր դարձած Հայկական Հարցը, առաւել դիպուկ են ներակայացուած թերթի երգիծապատկերներում³:

Ալ-Մուշիքի բազմաթիւ համարների առաջին էջերում երգիծապատկերների միջոցով ներկայացուած են Օսմանեան Կայսրութեան դրութիւնը եւ երոպական երկրներից նրա կախածութիւնը: Դրանց շարքում մեծ տեղ են գրաւում Հայկական Հարցին վերաբերուող պատկերները, որոնց հիմնական հերոսը միշտ սուլթանն է կամ օսմանեան պետութիւնը՝ երոպական դիւանագիտութեան ճնշումների տակ կքած, իսկ գլխաւոր թեման՝ Հայկական Հարցը:

Արինձոտ սուլթանը եւ Հայկական Հարցում նրա քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ մեծ տերութիւնների դիրքորոշումը Հայկական խնդրում երգիծական արտացոլում են գտել նաեւ հեղինակաւոր այլ պարբերականներում՝ ֆրանսիական *Le Rire, L'Assiette au Beurre* եւ անգլիական *Punch* պարբերականներում: Կոպէնհագընում 1903ին տպագրուել է Թուրքիայում բնակուող իսլամացած շուէդ գրող Ալի Նուրի Բէյի (Գուստաւ Նուրիեզ, 1861-1937) *Աբդուլ Համիդը Երգիծանկարներում* գիրքը, որն ընդգրկում է կարմիր սուլթանին պատկերող երգիծանկարներ ու բանաստեղծութիւններ, որոնք, ի թիւս այլ երեւոյթների, դատապարտում են նաեւ հայոց ջարդերը⁴:

Արաբալեզու մամուլում այդ շարքը լրացնելու է գալիս *Ալ-Մուշիքը*⁵:

Երգիծական սեռը, յատկապէս քաղաքականը, կոչուած է իրականութեան արատաւոր ու մերժելի կողմերն աւելի զգացմունքային եւ պատկերաւոր արտայայտչամիջոցներով ներկայացնելու եւ դրանով իսկ այն մերժելու: Մեր ներկայացրած երգիծապատկերներում արատաւորն ու դատապարտելին Օսմանեան Կառավարութիւնն է եւ նրա արինաւբբու ղեկավարը, ընդ որում՝ երգիծապատկերներում գրեթէ բացակայում է երգիծական ժանրին բնորոշ գրոտեսկը երեւոյթը խիստ չափանցցուած, սուր հակասութիւնների միջոցով ներկայացնելը. *Աբդուլ Համիդի* դէպքում դրա կարիքը բոլորովին չկար, իրականութիւնն ինքնին

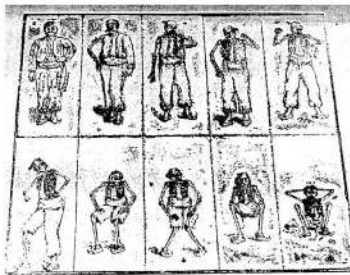
չափազանց ազդու էր: Ինչ վերաբերում է երգիծապատկերների հեղինակներին, ցուօք, նրանց անունները չեն յիշատակուած:

Ալ-Մուշիրը արդարացիորեն Օսմանեան Կայսրութեանը ներկայացրել է որպէս քաղաքակրթութեան զարգացմանը խոչընդոտող գործօն⁶:

Պատկերում երևում է քաղաքակրթութիւնը, որը ցանկանում է երկրագունդը մաքրել աղտեղութիւնից: Նրան դա գրեթէ յաջողուել է, սակայն ամբողջովին սեւ մի հատուած կայ (Աբդուլ Համիդի կերպարանքով, դէմքի խղճուկ արտայայտութեամբ - Ն.Ե.), որը յամառում է: Յոգնած, վերջին ճիգերը գործադրող քաղաքակրթութիւնը դժգոհում է՝ ասելով. «արդէն ուժասպառ եմ երկրագունդը մաքրելով, մնացել է մի տարածք, որը յամառօրէն դիմադրում է ինձ»: Նրան պատասխանում է երկրագունդը՝ յորդորելով. «պէտք չէ զարմանալ, Նորին մեծութիւն քաղաքակրթութիւն, չէ՞ որ դա Օսմանեան Կայսրութիւնն է»:

Օսմանեան Թուրքիան, որի գոյութեան հիմքում դրուած էր բռնութիւնը, երկրում ծագած խնդիրները արեան մէջ խեղդելու քաղաքականութիւնը, դատապարտուած էր յետամնացութեան, որն իր բացասական ազդեցութիւնն է թողել նրա կազմում գտնուող ժողովուրդների քաղաքակրթական զարգացման բնականոն ընթացքի վրայ:

Կայսրութեան կեանքում սկսուած ներքին փտախտը նրա կործանումն էր անհաւանգում, որը շատ լաւ է երեւում մահացող մարդու հետ համեմատութեան վերտառութեամբ

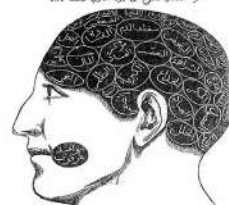
الدولة وكيف تتلاشى

մէջ՝ «Ինչպէս է Կործանում Երկիրը» վերտառութեամբ երգիծապատկերում⁷:

Եւրոպական տէրութիւններին, որոնց քաղաքականութիւնն առանցքային նշականութիւն ունէր աշխարհում խաղաղութեան եւ անվտանգութեան պահպանման տեսանկիւնից, այդ կործանուող «հիւանդ մարդու» գոյութիւնն անհրաժեշտ էր՝ քաղաքական հաւասարակշռութիւնը

الدولة - قد قُتِلَ في تطهير الارض من الادران الا بقية واحدة استعصت على العالم - لا تستعري ايها الدولة قبضة الدولة العثمانية

علم القراءة وتركيا

ظن لي من علم القراءة ان هذه الدورة احسن مثال لهذه الدورة المتعة اما جسمها فم ارضه لانه لا يوجد اناس حتى الآن على شكلة واني التفتت اوروبا على كيف يكون رسمته للبيان

պահպանելու նպատակով, մինչև համաձայնության կը գային կայսրութիւնը մասնատելու հարցում:

Ալ-Մուշիրում դա այլաբանօրէն արտացոլուած է Օսմանեան Թուրքիայի գլխի տեսքով՝ վերնագրուած «Ֆիզիոնոմիկան Եւ Օսմանեան Կայսրութիւնը»⁸:

Օսմանեան Պետութեան գաղափարական բովանդակութիւնը նկարի հեղինակը տեղադրել է թուրքական գլխում՝ մեծ եւ կենտրոնական մասնաբաժիններ յատկացնելով «բռնութեանը», «ընչաքաղցութեանը», «արինահեղութեանը», «լճացմանը», «բռնատիրութեանը», «ստին», «աւերածութիւններին», մինչդէռ «խիղճը», «հաւասարութիւնը», «սէրը», «հայրենասիրութիւնը», «խիզախութիւնը» եւ բազմաթիւ այլ դրական հասկացութիւններ փոքր մակերեսներով հագիւած տեղաւորուել են գլխի եզրագծերի մօտ, կարծես՝ ուր որ է դուրս են գալու:

Հեղինակի կարծիքով դա լաւագոյնս ներկայացնում է Օսմանեան Կայսրութեան գլուխը, իսկ ինչ վերաբերում է մարմնին, ապա նա ձեռնպահ է մնում այն նկարելուց, քանի որ դեռ եւրոպական տէրութիւնների միջեւ համաձայնութիւն գոյութիւն չունի դրա ձեւի շուրջ:

«Երկդէմ Թուրքիա»⁹ վերտառութեամբ երգիծապատկերում արդէն երեւում է այն Թուրքիան, որը ձգտում էր աշխարհից իր ներքին խնդիրները թաքցնել եւ ներկայանալ հօգորի կերպարանքով:

Օսմանեան Թուրքիայի դէմքն արդուի համիդական է՝ սեւ ու սպիտակ լոյսի ներքոյ: Հեղինակը բացայայտել է նրա դիքորոշումը՝ ասելով, որ Թուրքիան երկու դէմք ունի. մէկով նա ներկայանում է Եւրոպային՝ սպիտակամաշկ, ձեռքին ձիթէնու շիւղ, որը խորհրդանշում է խաղաղութիւն: Միւս դէմքով նրան տեսնում է Օսմանեան Կայսրութեան ժողովուրդը՝ սեւացած կերպարանքով, ձեռքին սուր է ճօճուում, թաթախուած անմեղ զոհերի արեամբ:

Գաղտնիք չէ, որ սուլթանը ձգտում էր աշխարհից թաքցնել երկրի իրական վիճակը, ապատեղեկատուութիւն էր տարածում կայսերահպատակ քրիստոնէաների դրութեան վերաբերեալ՝ զսպաշապիկ հագցնելով ոչ միայն օսմանեան, այլեւ արտասահմանեան որոշ պարբերականների¹⁰:

Այդպիսի տեղեկատուութեան կարելի է հանդիպել նաեւ Եգիպտոսի արաբական մամուլի՝ օսմանեան պաշտօնական լրահոսի վրայ հիմնուող պարբերականներում: Դրանցում թերահաւատութիւն է արտայայտուում երկրում տիրող խռովութիւնների, կոտորածների

վերաբերեալ լուրերի իսկութեան մասին: Իսլամական *Ալ-Մուսլայա*ի յօդուածներէց մէկում նշուում է, որ Գ.Պոլիսը հանդարտ բազմել է Ոսփորի ափին, այն ապրում է իր սովորական առօրեայով, եւ դժուար է հաւատալ պտտուող լուրերին¹¹:

Իսկ *Ալ-Մուշիքի* «Մեծ Վախ»¹² յօդուածում հակառակի ապացոյցն է. այնտեղ զետեղուած է սուլթանի հրամանը՝ օտարերկրեայ լրագրողների մուտքը երկրի խորքը, յատկապէս Հայկական Նահանգներ՝ արգելելու մասին:

Օսմանեան Կայսրութեան կործանման իրական ակունքներն առաջին հերթին դրա յետադիմական քաղաքականութեան մէջ էին: Ուժի ու բռնութեան սպառնալիքը երբեւէ խաղաղութեան երաշխիք չէր դառնալու: Հոգեվարքի մէջ գտնուող պետութիւնը փրկելու վերջին ճիգերը՝ Սահմանադրական Շարժումը, դրան ուղղորդող «նոր օսմանների», «երիտթուրքերի» քաղաքական հայեցակարգերը, իզօրու չէին շօշափելի բարեփոխումներ կատարելու, քանի որ դրանց իրական նպատակը կայսրութեան միասնութեան պահպանումն էր ու համիսլամականութեան ամրապնդումը, յետագայում՝ թուրքականացումը: Այս գաղափարախօսութիւնները հակասում եւ անհամատեղելի էին երկրի կազմում գտնուող ժողովուրդների շահերին: Այդ ամէնը որեւէ կերպ չէր փոխում ազգային փոքրամասնութիւնների նկատմամբ կիրառուող հարստահարութիւններն ու իրաւական, հարկային քաղաքականութիւնը: Դրան զուգահեռ աճող ազգային գիտակցութեան զարթօնքի պայմաններում կուտակուած դժգոհութիւնը վերածուում էր պայթիւնավտանգ իրավիճակի՝ տարածուելով ամբողջ կայսրութիւնում:

Առաջին հերթին հանդէս գալով ի դէմս Մեծն Բրիտանիայի՝ եւրոպական երկրները Օսմանեան Կայսրութեանը սկսել էին վերաբերուել ոչ թէ որպէս առաջադիմութեան արգելակի, այլ ուժերի հաւասարակշռութիւնը պահպանելու անհրաժեշտ գործօնի, ուստի շեշտադրում էին ոչ թէ այն քայքայելու, այլ բարեփոխման ուղիներ գտնելու միտումները: Թուրքիան յաջողութեամբ կարողանում էր խուսանաւել՝ բազմաժ քաղաքական շահերի բախման կենտրոնում:

Մեծն Բրիտանիան առաջ էր քաշել Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջականութիւնն ու անկախութիւնը յարգելու եւ պահպանելու խնդիրը՝ *ստատուս քօ* անուանմամբ, որն իրականում միանգամայն հակասում էր կայսրութեան քրիստոնեայ բնակչութեան շահերին եւ աւելի նպաստում պահպանելու օսմանեան բռնաճնշումները՝ կայսրութեան քրիստոնեայ հպատակների նկատմամբ:

Դա երեւում է *Ալ-Մուշիքի* հերթական երգիծապատկերում: Բրիտանիան խաղում է մի կողմում, Ռուսաստանը եւ Ֆրանսիան՝ միւս, Թուրքիան անսասան վայելում է կենտրոնական դիրքը, մինչեւ

փորձում անցկացնել՝ իր ուսերի վրայ տանելով: Եթե սուլթանը վայր ընկնի, կը խոցուի ներքեւում պատկերուած թրերով, որոնց վրայ գրուած են ազգային-ազատագրական պայքարի էլած երկրների անունները, դրանց թւում՝ նաեւ Հայաստանը:

Օսմանեան Թուրքիայի ներքին քաղաքականութեանը միջամտելու արտաքին ձգտումների հարցում Ռուսաստանի գործօնը որոշիչ էր: Ոսփորին տիրելու եւ դէպի Դարդանէլ անցնելու ռուսական յաւակնութիւններն արգելելուն էր ուղղուած եւրոպական դիւանագիտութիւնը:

Բրիտանիայի կողմից Մերձաւոր Արեւելքում Օսմանեան Կայսրութիւնը որպէս եւրոպական հաւասարակշռութեան պահպանման գործօն դիտարկելու պարագայում Արեւմտեան Հայաստանը ձեռք էր բերել կարելոր ռազմավարական նշանակութիւն՝ Փոքր Ասիայում եւ Բալկաններում Ռուսաստանի վերահսկողութիւն հաստատելը կանխելու ակնկալիքով:

Հայկական Հարցով Բրիտանիան առաւել լրջօրէն սկսեց զբաղուել 1877-1878՝ ռուս-թուրքական պատերազմից յետոյ, երբ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի բովանդակութիւնը չէր բաւարարում նրա շահերը, եւ անգլիական կառավարութիւնը մեծ ջանքերով պարտադրեց Ռուսաստանին՝ հրաժարուել իր յաղթանակի պտուղներից:

Անգլո-թուրքական գաղտնի «Պաշտպանողական Դաշինք Անգլիայի եւ Թուրքիայի Միջեւ» եւ ռուս-անգլիական դաշնագրերի կնքումից յետոյ միայն Անգլիան համաձայնեց մասնակցելու համաեւրոպական վեհաժողովին:

Բեռլինի Վեհաժողովում Սան-Ստեֆանոյի պայմանագրի 16րդ յօդուածը խմբագրուեց յօգուտ Բրիտանիայի շահերի եւ տեղ գտաւ պայմանագրի 61րդ յօդուածում, որտեղ արդէն ոչ մի յիշատակութիւն չկար Ասիական Թուրքիայում, նաեւ Արեւմտեան Հայաստանում ըստ թուրք-բրիտանական պայմանագրի Բրիտանիայի ստանձնած պարտաւորութիւններին: 61րդ յօդուածով Հայկական Հարցն Օսմանեան Կայսրութեան ներքին խնդիր լինելուց եւ Ռուսաստանի հովանաւորութեամբ լուծուելու հնարաւորութիւնից զրկուելով՝ վերածուեց միջազգային հարցի, որի համար պատասխանատուութիւն էին ստանձնում արդէն եւրոպական տերութիւնները՝ Բրիտանիայի գլխաւորութեամբ:

Տեղութիւնների դիւանագիտութիւնն Օսմանեան Թուրքիայի նկատմամբ պատկերուել է հետեւեալ ձեւով: Երեք տէրութիւնները կախաղանի օղակն անցկացրել են Աբդուլ Համիդի պարանոցին եւ սպառնում են նրան մահապատժով: Որոշիչ դերակատարութիւնը ստանձնել է Բրիտանիան, որը բռնել է պարանը՝ միւս ձեռքին պահելով մկրատը, որով կարող է ցանկացած պահի կտրել այն եւ կեանք պարգեւել Օսմանեան Թուրքիային: Սակայն պարանի ծայրը Ֆրանսիայի ձեռքին է, որն Բրիտանիայի կողքին է կանգնած եւ դիտում է, սակայն նրա միւս ձեռքին գաւազան է դրուած: Այս երեքին սաստում է ետեւում կանգնած Ռուսաստանը, որն ուշիուշով հետեւում է նրանց՝ իր գաւազանը ձեռքին¹⁶:

Հայկական Հարցը Բեռլինի Վեհաժողովից յետոյ Թուրքիայի վրայ ճնշում գործադրելու հիմնական լծակներից էր Եւրոպայի ձեռքին: Այն արծարծում էր հիմնականում Արեւմտեան Հայաստանում բարեփոխումներ իրականացնելու պահանջով:

ترکيا تعمل بشاعتها - والى الباب - زائد تكن الثمن قليل - والبيع شكك - بالله من

Թերթը չի մեղանչել ճշմարտութեան առաջ՝ Օսմանեան Կայսրութեան նկատմամբ տէրութիւնների քաղաքականութիւնը դիտարկելով որպէս առեւտրային բանակցութիւններ: Լաւագոյնս արտայայտուած է անգլօ-ռուսական մրցակցութիւնը՝ Հայկական Հարցի շահարկումով՝ կայսրութիւնից նոր զիջումներ կորզելու ակնկալիքով: Երբ երկու քաղաքական հսկաները յայտարարում էին կայսրութեան քրիստոնէայ բնակչութեան շահերի պաշտպանը լինելու մասին, նրանք միեւնոյն ժամանակ շօշափելի արդիւնքների էին հասնում իրենց քաղաքական ձգտումներում: Քրիստոնէայ բնակչութիւնը շարունակում էր հալածանքների ու կոտորածների ենթարկուել, իսկ տէրութիւնները ստանում էին իրենց ցանկացածը կայսրութիւնից, ճիշտ այնպէս ինչպէս ներկայացուած է թերթում:

Թուրքիան տիրապետում էր որոշակի ապրանքների՝ տարածքների տեսքով: Դրանց պահանջարկը աստիճանաբար մեծանում էր, գինը՝ իջնում՝ վերածուելով պարզ ապրանքափոխանակութեան: Բրիտանիան Եգիպտոսն է քաշում, Ռուսաստանը՝ ասիական մասերը, Յունաստանը՝ Կրետէն, Ֆրանսիան՝ ձգտում է մօտենալ Թունիսի կողմից: Յատկանշական է, որ Հայաստանը գտնւում է Բրիտանիայի եւ Ռուսաստանի թիկունքում՝ փաստօրէն ամրապնդելով վերջինների դիրքերը Փոքր Ասիայում եւ Եգիպտոսում:

Տարածքային գոհողությունների գնով ձեռք բերած յարաբերական ազատությունը սուլթանն օգտագործում էր իր տարբերակով՝ գործադրելով խնդրալարյոց ժողովրդին բնաջնջելու ծրագիրը:

Դա լաւ է երեւում «Գահին Բազմել Է Մարդասպանը»¹⁷՝ Գլադսթոնի բնութագրով¹⁸ վերնագրուած պատկերում: Թուրքական եաթաղանի հարուածից տապալուել է հայ կինը, եաթաղանի շեղքին գրուած է «բռնություն», իսկ միւս ձեռքին՝ «ինձանից յետոյ՝ թէկուզ ջրհեղեղ»: Նկարի հեղինակը նշել է, որ այդպէս է պատասխանել Գլադսթոնը *Armenia and its Sorrows* աշխատութեան հեղինակ Ու. Ջ. Ուինթրփին¹⁹:

Տէրութիւնների վարած քաղաքականութեան բացասական ազդեցութիւնը հայերի կոտորածների խնդրում պարբերականն այսպէս է պատկերացնում.

شفق الموت على ما يديه الارمن من الموت والقتل اذ يقول لاوريا انا انا ينجي
لم ياب الزمان والرحمة وما ان انقش التوسم جيداً (ان الموت احدى الراحين)

Մահը պատրաստում է մտնել Հայաստան այն դռան միջով, որի բանալիները Եւրոպան է առաջարկում նրան²⁰:

Մեկնաբանուած է այսպէս.
«մահուան գուրթը շարժուեց, երբ տեսաւ,

թէ ինչ սպանդի եւ բռնութիւնների են ենթարկում հայերը: Նա Եւրոպային յորդորում է բացել հայերին դէպի հանգստութիւն եւ խաղաղութիւն տանող դուռը, այլապէս իր հետ կը տանի հայերին, քանի որ մահը նոյնպէս հանգիստ է նշանակուած:

1882ից, երբ Եգիպտոսում հաստատուեց բրիտանական գաղութարարութիւնը Եգիպտոսի պարբերական մամուլի վերաբերմունքը հայկական խնդրում եւ ընդհանրապէս ցանակացած քաղաքական իրադարձութեան նկատմամբ, սկսել էր որակապէս փոխուել:

Արդէն ձեւաորոշող ազգային գաղափարների ազդեցութիւնը կրող եգիպտական հասարակութեանը մտահոգում էր բրիտանական ներկայութիւնը, եւ այն հանդէս էր գալիս երկիրը բրիտանական զօրքերից ազատելու պահանջով:

الضام الخاس على العرش
The assassin who sits on the throne

هي عبارة مأخوذة من جواب ارسنة الشتر غلامشون الى الشتر ج. و. و. ويتأجل مؤلف كتاب «مصاب ارمينيا»

Սակայն Բրիտանիան յապաղում էր դուրս գալ Եգիպտոսից եւ ձգտում էր երկարաձգել իր մնալու ժամանակը: Այդ խնդրով իր հերթին մտահոգուած էր նաեւ Ֆրանսիան:

Ծաղրանկարը, որը արտատպուած է *Քաշֆ Ան-Նիկաթ* թերթից, ցայտուն ձեւով է պատկերել հակամարտութիւնը:

Եգիպտական բուրգերի յետնախորքի վրայ պատկերուած բրիտանիացի զինուորի ռաքերից արմատներ են աճել հողի մէջ. նրան դիմում է ֆրանսիացի զինուորականը՝ ասելով, որ Բրիտանիան պարտաւոր է հեռանալ Եգիպտոսից: Վերջինս պատասխանում է. «*ինչպէ՞ս դա անեն, եթէ իմ երկու ռաքերն ել արդէն արմատակալել են Եգիպտոսի հողում*»²¹:

Եգիպտոսի կորուստը մեծ հարուած էր Օսմանեան Կայսրութեան համար: Սուլթանը ձգտում էր սանձել Բրիտանիային՝ Ռուսաստանի հետ յարաբերութիւնները կարգաւորելու սպառնալիքով, իսկ Բրիտանիան՝ Հայկական Հարցի վերաբացումը շահարկելով, ձգտում էր գտալ Թուրքիային եւ ստիպել նրան հաշտուել իր՝ Եգիպտոսում հաստատուելու հետ:

«...من هذا القبيل فوق هذا المنصب أربعين روكا أو يندى إلى الصواب في آخره...»

Հայկական Հարցի եւ բրիտանիացիների կողմից Եգիպտոսը նուաճելու միջեւ եղած փոխկապակցութիւնը շատ լաւ է նկատել Գալուստ Գալոյեանը: Նա նշում է, որ նախապատրաստուելով Թուրքիային դուրս մղել Եգիպտոսից՝ բրիտանիական իշխանութիւնները շահագործուած էին եւրոպական տէրութիւնների եւ հասարակութեան հակակրօնքը շահելու Թուրքիայի դէմ՝ դրանով իսկ մեկուսացնելով նրան:

Լաւագոյն առիթը սուլթանական կառավարութեան հայահալած քաղաքականութիւնն էր: Եւ այդ պարագայում Բրիտանիան հանդէս էր գալիս որպէս թուրքական բռնատիրական վարչակարգի քննադատ, քաղաքակիրթ հայ ժողովրդի շահերի պաշտպան: Եւ եթէ Բրիտանիան իրօք անկեղծ լինէր, հեղինակը ճիշտ է նկատել, որ հայ ժողովուրդը շատ բան կարող էր շահել²²:

«...في ١٨ أيلول أصدر السلطان اعلاناً سلباً يقول: «الاصلاحات الانجليزية»...»

Այդ շրջանում Բրիտանիան Ռուսաստանին սիրաշահելով էր զբաղուած, երբ խոստանում էր Թուրքիայի հաշտին մեծ զիջումների (այդ թւում՝ Հայաստանը նուիրաբերել) գնալ: Իսկ Ռուսաստանն իր հերթին հետեւում էր, թէ ինչով կ'աւարտուէին Եգիպտոսի գրաւումից յետոյ առաւել սուր բնոյթ ձեռք բերած անգլո-թուրքական հակասութիւնները:

1890ականներին, չնայած Բրիտանիան շարունակում էր սպառնալ Արդուլ Համիդ Բ.ին, այնուամենայնիւ Բրիտանական Կառավարութեան

633

Սուզբերիին՝ երոպական տերութիւններին բարեփոխումներ խոստանալով, միեւնոյն ժամանակ աջով հեռագիր է ուղարկում դէպի Արեւելեան Վիլայէթներ՝ քրդերին եւ զինուորներին հրամայելով բնակչութեանը կոտորել:

Այս երգիծանկարում յստակ պատկերուած է նաեւ այն, որ իրականում օսմանեան պետութիւնը ղեկավարում էր միայն Աբդուլ Համիդի հրամաններով: Յայտնի է, որ նա յատկապէս հայերին առնչուող հարցերում անմիջականօրէն ինքն էր հեռագրերի միջոցով հրահանգներ արձակում նահանգների տեղական կառավարիչներին՝ շրջանցելով կառավարութեանը²⁶:

Ալ-Մուշիրի երգիծանկարների հեղինակների անունները, ցաւօք, որեւէ տեղ չեն նշուած: Արտանկարուածների վրայ յղուած է իրական աղբիւրը:

Հարկ է շեշտադրել, որ երգիծանկարների մեծ մասը տեղադրուած են պարբերականի առաջին էջերում, ինչը վկայում է, թէ որքանով է պարբերականը կարեւորել խնդիրը:

Ալ-Մուշիրը իր գլխատըր խնդիրն էր համարում հասարակութեանն առաւել սպառիչ եւ հասկանալի ձեւով ներկայացնել կայսրութիւնում տիրող իրավիճակը, ինչը պէտք է յաջողուած համարել, քանի որ թերթը երգիծապատկերների միջոցով կարողացել է արտացոլել իրականութիւնը, ինչպէս դա կատարել էր իր յօդուածներում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹԻՒՆ

Հայկական հարցը դիտարկուել է «Եգիպտական Հարցի» հետ միեւնոյն հարթութեան վրայ՝ արժանանալով թերթի հաւասար ուշադրութեանը:

Ալ-Մուշիրն իր հրապարակած երգիծապատկերներում ճշմարիտ պատմական յենքի վրայ ներկայացրել է այնպիսի իրողութիւններ, ինչպիսիք են.-

- Օսմանեան Կայսրութեան գոյութիւնը՝ որպէս իր կազմում գտնուող ժողովուրդների քաղաքակրթական զարգացմանը խոչընդոտող գործօն:
- Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքական դրութիւնը ԺԹ. դարի վերջին՝ ընդգծելով կայսրութիւնը դէպի կործանում տանող ներքին եւ արտաքին պատճառները:
- Հայկական Հարցը եւ Արեւմտեան Հայաստանում բարեփոխումների իրականացման խնդիրը՝ երոպական տերութիւնների եւ Օսմանեան Կայսրութեան քաղաքական առճակատումներում:
- Եւրոպական տերութիւնների վարած քաղաքականութիւնն Օսմանեան Կայսրութեան նկատմամբ Հայկական Հարցի

-
- ¹¹ *Ալ-Մուսայյաթ*, 13 Օգոստոս 1896:
- ¹² *Ալ-Մուշիբ*, 7 Փետրուար 1895:
- ¹³ Նոյն, 21 Օգոստոս 1895:
- ¹⁴ Նոյն, 8 Մայիս 1897:
- ¹⁵ Նոյն, 10 Յունիս 1897:
- ¹⁶ Նոյն, 16 Նոյեմբեր 1895:
- ¹⁷ Նոյն, 26 Սեպտեմբեր 1896:
- ¹⁸ *The New York Times*, 12.09.1896:
- ¹⁹ W. J. Wintle, *Armenia and its Sorrows*, 3rd edition, London: Andrew Melrose, 1896, էջ 119:
- ²⁰ Նոյն, 2 Հոկտեմբեր 1896:
- ²¹ *Ալ-Մուշիբ*, 5 Հոկտեմբեր 1896:
- ²² Գալուստ Գալոյեան, *Հայաստանը Մեծ Տերութիւնների Աշխարհակալական Առճակատումնէրում (XVI Դարից 1917 թ.)*, Երեւան, Գիտութիւն, 2004, էջ 393-394:
- ²³ *Ալ-Մուշիբ*, 19 Հոկտեմբեր 1895:
- ²⁴ Նոյն, «Հայկական Հարց», 7 Փետրուար 1895:
- ²⁵ Նոյն, 4 Սեպտեմբեր 1895:
- ²⁶ *Հայոց Պատմութիւն, Հոր. Գ. Առաքին (XVII Դարի Երկրորդ Կես-XIX Դարի Վերջ)*, Երեւան, Զանգակ-97, 2010, էջ 507:

THE ARMENIAN QUESTION THROUGH THE CARICATURES OF THE
EGYPTIAN PERIODICAL *AL-MUSHEER* (LATE-19th Century)
(SUMMARY)

NARINE YERANOSYAN
anara20072007@yandex.ru

The periodical *Al-Musheer*, issued in Egypt by young Turkish emigrants, highlighted the policy of both the Ottoman Empire and the European Powers concerning the Armenian question through articles and caricatures.

Al-Musheer presented caricatures based on historical facts. Specifically the paper underlined:

1. The obstructive role of the Ottoman Empire with regard to the development of the civilized societies within the empire;
2. The political situation of the Ottoman Empire at the close of the 19th century, exposing both the internal and external factors which were leading the empire to its destruction;
3. The Armenian Question and the issue of applying reforms in Western Armenia, and the ongoing bargains between the European Powers and Ottoman Empire;
4. The policy of the European Powers vis-a-vis the Ottoman Empire in getting concessions by instigating/promoting the Armenian Question;
5. The mass killings of Armenians in Western Armenia by the orders of the Sultan Abdul Hamid.

1912-14Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ ԵՒ

ԳՐԻԳՈՐԻՍ ՎՐԴ. ՊԱԼԱՔԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԷՈՐԳ Է. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ

ՆԱՐԵԿ ՅԱԿՈԲԵԱՆ
narhak1991@gmail.com

Հայկական Հարցը հայոց պատմության ամենաքաղաքականացուած, ամենազգացմունքային եւ գիտական հրատապ ուսումնասիրութիւն պահանջող հիմնախնդիրն է: Նրա իրաքանչիւր ընկալում առաջադրել եւ առաջադրում է բախումնային դիտանկիւններ: Յարդ կատարուած զանազան հետազոտութիւններն իրենց աղբիւրագիտական եւ տեսական հարցադրումներով լրացնում, հարստացնում եւ առաջ են տանում այս հիմնախնդրի ուսումնասիրութիւնը:

Այս հրապարակումը նպատակ ունի աղբիւրագիտական վերլուծութեան միջոցով Էջմիածնի Կաթողիկոսական Դիւանի Արխիւային Ֆոնդի հաւաքածուից ցուցանել կարելոք մի փաստաթուղթ, որը կարող է յաւելեալ լոյս սփռել Հայկական Հարցի պատմութեան վրայ, իմաստաւորել կամ վերաիմաստաւորել որեւէ շրջափուլ: Մեր նպատակն է նաեւ աղբիւրագիտական համադրութեան մեթոդով պարզել, թէ ինչպիսի՝ դերակատարում ունէր Հայ Առաքելական Եկեղեցին Հայկական Հարցի ճակատագրում՝ տուեալ ժամանակահատուածում, ինչպիսի՝ ն էին Եկեղեցու տեսական մօտեցումներն ու տեսլականը՝ Հայկական Հարցի լուծման վերաբերեալ, ինչպիսի՝ գործնական քայլերի են դիմել Եկեղեցու հայրերը քաղաքական խառնակ ժամանակահատուածում:

Ընդունուած տեսակէտի համաձայն, Հայկական Հարցը հայ ժողովրդի քաղաքական պատմութեան խնդիրների այն ամբողջութիւնն է, որը կապուած է հայ ժողովրդի համախմբման, Հայկական Լեռնաշխարհում հայկական պետականութեան վերականգնման եւ այդ նպատակներին հասնելու համար մղուած հայ ազգային-ազատագրական պայքարի, իր բնօրրանում ազգային համախմբման ձգտման հետ¹:

Հայկական Հարցի պատմութեան մէջ կարելոք փուլ է 1912-14 հանգրուանը: 1912-14՝ բալկանեան ժողովուրդների ազգային ազատագրական պայքարի հետեւանքով նոր հարուած հասցուեց թուրքական բռնատիրութեանը, եւ Հայկական Հարցը դարձեալ դարձաւ մեծ տերութիւնների եւ Օսմանեան Թուրքիայի միջեւ բանակցութիւնների նիւթ: Արեւմտեան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու համար սկսուեց երկար քաշքշուք, որը շարունակուեց մինչեւ Առաջին Աշխարհամարտի սկիզբը:

Կաթողիկոսական դիւանի արխիւային հաւաքածուն հարուստ է նշեալ ժամանակաշրջանի փաստաթղթերով, որոնք հիմնականում նամակներ են՝ բնագիր եւ պատճէն, որոնց մեծ մասը հրատարակուած չէ:

Ստորեւ հրատարակում ենք ժամանակի ականաւոր հոգեւոր գործիչներից Գրիգորիս վարդապետ Պալաքեանի², 1912 Հոկտեմբեր-Նոյեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ին յղած ցարդ անտիպ նամակը Հայկական Հարցի վերաբացման առիթով³:

Ներկայացուող նամակում Պալաքեանը անդրադարձ է կատարում Օսմանեան Կայսրութեան հայաբնակ գաւառների վիճակին, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ շրջանակներում տիրող տրամադրութիւններին: Այն սկսում է բաւականին յուզական տողերով. վարդապետը, գիտակցելով իրավիճակի ամբողջ լրջութիւնը, գրում է. *«Եթէ օգտուիլ չգիտնանք ներկայացած այս բացառիկ պատենհութենէն, իրաւամբ պիտի ենթարկենք զմեզ ապագայ հայ սերունդներու դատին, դատաստանին եւ անէծքին»*⁴: Այնուհետեւ, անցում կատարելով քաղաքական իրավիճակին նշում է, որ թուրքահայերի վիճակի բարեկարգման գործը ամբողջութամբ վերապահում է Ամենայն Հայոց ազգընտիր Կաթողիկոսին⁵: Սա նշանակում էր, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը, ստանձնելով Հայկական Հարցի վերաբացման պատասխանատուութիւնը, զլխաւոր հարցի լուծման համար սկսուելիք գործընթացում, իր աչքի առջեւ ունենալով արեւմտահայութեան վիճակի պատկերը, պէտք է ունենար յստակ ռազմավարութիւն:

Արեւմտեան Հայաստանում տեղի ունեցող վայրագութիւնները լայնօրէն իրենց արձագանգն էին գտնում հայկական պարբերականների էջերում: Ընդհանուր միտումը եւ տիրապետող կարծիքն այն էր, որ պէտք էր դիմել օտար երկրների միջամտութեանը՝ Արեւմտեան Հայաստանում որոշակի փոփոխութեան հասնելու համար: *Արարատը՝* անդրադարձ կատարելով արեւմտահայութեան վիճակին գրում է. *«այդպիսի պետութեան խօսք հասկացնել կարող է միմիայն ուժը - արտաքին զօրեղ եւ վճռական միջամտութիւնը»*⁶: Պալաքեանը, տեսնելով բալկանեան ժողովուրդների պայքարի արդիւնքը, նամակում գրում է. *«մեր փրկութեան միակ յոյսը Թուրքիոյ դրացի Ռուսական մեծագոր կայսրութիւնը կրնայ լինել քանի որ Թուրքիոյ ազատագրուած բոլոր ժողովուրդները եւ ազգերը շնորհիւ Ռուսիոյ կայսրներու ազատագրուած են»*⁷: Վարդապետն այլեւս տեղեկութիւններ չի տրամադրում յետագայ քայլերի եւ ծրագրերի մասին, նշելով. *«մանրամասնութեանց չպիտի կրնամ մտնել թուղթին ասկէ աւելին չվստահելով»*⁸:

Նամակը բաւականին հարուստ է արժէքաւոր տեղեկութիւններով: Պէտք է նկատել, որ Ապահովութեան Յանձնաժողովը տեսնելով արեւմտահայերի օրէցօր վատթարացող դրութիւնը եւ այն, որ կուսակցութիւնները այլեւս ունակ չէին իրենց մասնատուածութեամբ եւ

կուսակցական շահից այն կողմ ոչինչ չտեսնելով որեւէ էական խնդիր լուծել, դիմում է կաթողիկոսին, որպէսզի վերջինս իր ձեռքը վերցնի Հայկական Հարցի վերաբացման պատասխանատուութիւնը:

Մեր կարծիքով, պատմական տուեալ պահին Ապահովութեան Յանձնաժողովի որոշումը ճիշտ քայլ էր, քանի որ հայոց հարցի յաջող լուծման գրաւականներից մէկը համարւում էր հայ յեղափոխական կուսակցութիւնների մեկուսացումը ներկայ դիւանագիտական գործընթացներից, նրանց միջամտութեան բացառումը, քանի որ պետք էր թողնել, որ հայ ժողովուրդը ի նքր հանդէս գայ իր համաժողովրդական եւ ոչ թէ կուսակցական բողոքներով⁹:

Պետք է նշել, որ դեռեւս 1910ին Հայ Առաքելական Եկեղեցին արգելւում է եկեղեցիներում հաւաքներ եւ հանդիպումներ կազմակերպել¹⁰:

Աչքի առաջ ունենալով կուսակցութիւնների անյաջող գործողութիւնների հետեւանքով ժողովրդի էլ աւելի ծանրացած վիճակը եւ Պօղոս Նուպարի¹¹ հանդիպումը Ֆրանսիայի վարչապետ Պուանկարէի¹² հետ, երբ վեջինս նոյնպէս խորհուրդ էր տուել հայկական բարենորոգումների խնդրի լուծումը կապել Ռուսաստանի հետ¹³, Գեորգ Ե. Կաթողիկոսը որդեգրեց Ռուսական կողմնորոշում:

Հրատարակուող նամակում կատարել ենք որոշ ուղղագրական շտկումներ:

23 Հոկտեմբերի/6 Նոյեմբերի 1912թ.

Կ. Պոլիս

Նորին Ս. Օծութիւն Ս. Տ. Գեորգ Սրբազնագոյն կաթողիկոս
Ամենայն Հայոց ի Մայր Աթոռ
Ս. Էջմիածին

Վեհափառ Ս. Հայրապետ

Ապաքէն, կ'ապրինք պատմական հազուադէպ այնպիսի օրերու մէջ, որ դարեր միայն կը ծնին, եւ եթէ օգտուիլ չգիտնանք ներկայացած այս բացառիկ պատեհութենէն, իրաւամբ պիտի ենթարկենք զմեզ ապագայ հայ սերունդներու դատին, դատաստանին եւ անէծքին:

Ստուգիւ յոյժ մխիթարական է, որ ընդհանրական Ս. Հովուապետդ լրութեան ազգիս առձեռն ամէն միջոց ի գործ կը դնէք դարման մը տանելու համար թուրքաբնակ բազմաչարչար եւ տառապեալ հօտիդ, որ շատ լալէն, ցամքեցաւ արցունքը աչքերուն մէջ, եւ շարունակաբար կոտորուելէն ու ջարդուելէն, ցամքեցաւ այլեւս արիւնը երակներուն մէջ ու այժմ իւր արիւնոտ աչքերը յառած է ողջոյն հայութեան լուսատու մայրն ի Ս. Էջմիածին, ուր ամէն ոք կռահած է, թէ բաներ կը դառնան:

Թուրքիաբնակ հայ ամբողջ ժողովուրդը անհունս երախտապարտ է, որ Ձեր Վեհափառությունը ստանձնած է գործին նախաձեռնությունը¹⁴, որովհետեւ ի դէպ է յիշել, թէ ոչ թէ դժուար է, այլ բացարձակապէս անհնար է Ազգ. Պատրիարքարանիս յայտնի կերպով գործին մէջ մխրճուիլ, որ կրնայ ոչ միայն օգտակար չլլալ, այլեւ աղէտաբեր հետեւանքներ ունենալ, որուն դառն փորձերն անցեալին մէջ մէկէ աւելի կան ու կը մնան:

Ահա այս հրամայողական շարժառիթներով Ամեն Ս. Պատրիարքը Կեդ. Վարչութենէն բխած Ապահովութեան Յանձնաժողովը¹⁵ որուն իբր անդամ կը վարեմ նաեւ ամբողջ թղթակցութիւնը, այսպէս գծած է իր գործունէութեան ուղղութիւնը, որ Ազգ. Պատրիարքարանս իր բարօք պաշտօնական յարաբերութիւնը շարունակելով հանդերձ (օսմ. կառավարութեան հետ) թուրքահայ ժողովուրդի վիճակին արմատական բարելաւման գործին նախաձեռնութիւնը թողու Ամենայն Հայոց ազգընտիր Սրբազան Հայրապետիդ, որպէս զի մի արասցէ գործին անյաջողութեան պարագային, պատրիարքարանը նահանջի ճամբայ մը ունեցած լինի՝ Թուրքահայը ազատ պահելով ձախորդութեան հաւանական հետեւանքներէն: Այս ուղղութիւնը ցոյց տուած ենք նաեւ արտասահմանեան հայ գաղութներուն: Փարիզի, Լոնտոնի, Նիւ-Եորքի, Մոֆիայի հայ գաղութներէ պաշտօնապէս եղած դիմումներուն պատասխան ու հրահանգ տրուած է ուղղակի դիմել Ձեր Վեհափառութեան ի Ս. Էջմիածին: Գործնական ապացոյցը տալու համար որոնց որ անկ է, թէ Ազգիս Ս. Հայրապետը ինքնագլուխ չէ, որ իր դիմումները կը կատարէ, այլ ամբողջ Հայ Ազգը իւր հատուածներով ըլլան ի Թուրքիա, Պուլկարիա, Ռումանիա, Ֆրանսա, Անգլիա, Ամերիկա եւ ի սփիւռս աշխարհի, իրենց սիրեցեալ Հայրապետի հետ են, որ միշտ իրաւունք ունի իբր ազգընտիր հովուապետ լրութեան ազգիս, յանուն ազգի խօսելու, դիմելու, խնդրելու եւ պահանջելու, եւ թէ Ազգ. Պատրիարքարանս, նոյնիսկ եթէ բռնադատեն անհատ է եւ անկարող է Դատաւոր Հայրապետական իրաւանց եւ իրաւասութեանց դէմ ծառանալ:

Միեւնի է յուսալ, թէ այս ուղղութիւնը օգտակար եւ հաճելի կը թուի նաեւ Վեհափառ Հայրապետիդ:

Ազգիս մէջ, թէ արտասահմանի եւ թէ կեդրոնիս մէջ, ընդհանուր համոզումը սա է, թէ անցեալ այնքան արիւնոտ դառն փորձերէ վերջ, ի զուր է հաւատալ Օսմ. Կառավարութեան բարեկարգութեան խոստումներուն¹⁶ եւ մանաւանդ հայոց վիճակը հինապէս բարելաւելու անկարող է (եթէ անկեղծօրէն փափագի իսկ), քանի որ կազմակերպչական արժանիք չունի եւ աւելի լաւ կը համարի իր երկիրները մէկիկ մէկիկ ձեռքէ հանել, քան բարեկարգել: Հետեւապէս պատմական եւ ներկայ դէպքերու համոզիչ այսքան ապացոյցներէն վերջ ընդհանուր փափագը սա է, թէ մեր փրկութեան միակ յոյսը Թուրքիոյ

դրացի Ռուսական մեծագոր կայսրությունը կրնայ լինել, քանի որ Թուրքիոյ ազատագրուած բոլոր ժողովուրդները եւ ազգերը շնորհիւ Ռուսիոյ կայսրներու ազատագրուած են, եւ մենք՝ հայերս ալ այժմ բոլորովին տարբեր ճակատագիր եւ բախտ ունեցած պիտի լինէինք, եթէ Պերլինի վեհաժողովով Սան-Սթեֆանոյի դաշնագրութիւնը չայլափոխուէր¹⁷, ուր Ռուս. կառավարութիւնը շատ գործնական կերպով՝ Հայոց վիճակին բարելաւութիւնը ստանձնած էր, մինչեւ այդ իր յաղթական բանակները ի Կարին պահելու պայմանով¹⁸:

Ս. Պատրիարքի հետ ծայր աստիճան գաղտնապահութեամբ գործող մարմինս ալ այս ուղղութեամբ արդէն կը գործէ, եւ այս մտօք եւս գաղտնի դիմումներ եղան մայրաքաղաքիս Ռուս դեսպան Պարոն Կիրսի¹⁹, որ իր կարգին հաղորդէ ի Բեդերպուրգ:

Ռուս պետութեան պաշտպանութեան դիմելու թելադրութիւն կ'ըլլայ ամէն ազգային եւ օտար շրջանակներէ եւ նոյն մտօք թելադրութիւն ըրած է նաեւ պարոն նախարարապետն Ֆրանսայի Փուանքառէն, Վսեմաշուք Պօղոս Փաշա Նուպարի հետ ունեցած քաղաքական մէկ տեսակցութեանը միջոցին:

Կը ցաւիմ, որ ասկէ աւելի մանրամասնութեանց չպիտի կրնամ մտնել թուղթին ասկէ աւելին չվստահելով, եւ եթէ այսքանն ըրի, պարտականութիւն համարեցի Վեհափառ Հայրապետիդ վաւերական տեղեկութիւններ հաղորդել մեր կողմերու իրադարձութեանց մասին՝ խնդրելով, որ խորհրդապահաբար գրուած այս նամակը միայն Ձեր Վեհափառութեան ուշադրութեան արժանանայ, որպէսզի հնար լինի ինձ, ըստ Ձեր Ս. Օծութեան փափագանաց եւ խոստմանս, մերթ տեղեկութիւն հաղորդել, միշտ խորհրդապահաբար, անշուշտ:

Եւ որպէսզի Ս. Պատրիարքը եւ ապահովութեան յանձնաժողովս կարենանք անվերապահ կերպով ամէն մեր խորհուրդներուս եւ իրադարձութեանց իրազեկ ընել Ձեր Վեհափառութիւնն, արժան դատեցինք ի Ս. Էջմիածին փութացնել հարկ եղած յանձնարարական-պաշտօնագրով՝ յանձնաժողովիս անդամներէն Ազն. Սարգիս Էֆ. Սուին²⁰, որմէ պիտի կրնայ ստանալ Վեհափառութիւնդ պահանջուած ամէն տեղեկութիւն եւ գործին մանրամասնութիւնը, ինչպէս եւ անվերապահ կերպով կրնայ անհրաժեշտ դատուած իրողութիւնները, կամ ցարդ ի Բեդերպուրգ կատարուած բանակցութիւնները հաղորդել յիշեալին:

Պաշտօնական թուղթերը պատրաստուելու վրայ են, որով յուսալի է, որ առ առաւելն 5 օրէն մեկնի մայրաքաղաքէս:

Ձեր Ս. Օծութեան պահանջած տոքումանները²¹ եւս արդէն տպագրուած լինելով Սուին Էֆենտիի հետ կը յղենք ի Մայր Աթոռ:

Մաղթելով, որ Աստուած հարցն մերոց, զօրավիզ լինի քաջարթուն հովուապետիդ եւ արդիւնաւէտ ընծայէ յանուն իւր չարչարուած եւ

բիրիցս դժբախտ հօտին, փրկութեան համար տարած Իւր Հայրական ջանքերն, մատչիմ ի համբոյր հայրապետական սրբազնած Աջոյն Վեհափառութեանդ:

Մնամ ամենախոնարհ որդի՝ Գ. Վարդ. Պալաքեան
23/6 Նոյեմբեր 1912

Կ. Պոլիս

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Արման Կիրակոսեան, *Ակնարկներ Հայկական Հարցի Եւ Եղեռնի Միջազգային Ճանաչման*, Երեւան, Տիգրան Մեծ, 2006, էջ 5:
- ² Գրիգորիոս Պալաքեանը (1879-1934) ծնուել է Եւդոկիայում (Թոքաթ): Նախակրթութիւնը ծննդավայրում ստանալուց յետոյ, կրթութիւնը շարունակում է Կարնոյ Սանասարեան Վարժարանում, ապա մեկնում Գերմանիա եւ Բեռլինի Համալսարանում սովորում է աստուածաբանութիւն եւ փիլիսոփայութիւն: 1915ին ի թիւս հարիւրաւոր այլ մտաւորականների, աքսորուել է Չանկըրը: Մի կերպ ազատուելով սպանդից՝ վերադարձել է Կ. Պոլիս: 1919ին մեկնում է Եւրոպա, ընտրում Մարսելի ապա Մանչեսթըրի հոգեւոր առաջնորդ:
- ³ Բնագիրը տե՛ս՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան Արխիւային Ֆոնդ, Թղթապանակ 238, փաստաթուղթ 64:
- ⁴ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան, թղթ. 238, գ. 64, էջ 1:
- ⁵ Նոյն, էջ 2:
- ⁶ Գ. Ալթունեան, «Թիւրքահայաստանի Նոր Ճգնաժամը» *Արարատ*, Սեպտեմբեր, 1912, էջ 798:
- ⁷ Տե՛ս՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան, թղթ. 238, վաւ. 64, էջ 4:
- ⁸ Նոյն:
- ⁹ Հրաչիկ Միմոնեան, *Ազատագրական Պայքարի Ուղիներում*, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 2013:
- ¹⁰ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 5, գ. 17:
- ¹¹ Պօղոս Նուպար Փաշա (1851-1930), հայ քաղաքական գործիչ:
- ¹² Ռեմոն Պուանկարե (1860-1934), ֆրանսիացի պետական գործիչ:
- ¹³ Տե՛ս՝ Մատենադարան, Կաթողիկոսական Դիւան, թղթ. 238, վ. 64, էջ 5:
- ¹⁴ Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքութեան հասցեով տեղում էր հեռագրերի, նամակների, հանրագրերի անկասելի հոսք. դրանց հեղինակները պատրիարքից պահանջում էին դիմել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին եւ խնդրել, որ նա ստանձնի Հայկական Հարցի վերաբացման պատասխանատուութիւնն ու զլխաւոր հարցի լուծման համար սկսուելիք գործընթացը:
- ¹⁵ 1912 Դեկտեմբերի 21ին Կ. Պոլսի Հայոց Ազգային Ժողովը որոշում է Հայկական Հարցը բարձրացնել Լոնդոնում հրաւիրուելիք դեսպանների համաժողովում, որը պետք է քննարկէր Բալկանեան Առաջին Պատերազմի հարցը: Ժողովն ընտրում է Ապահովութեան Յանձնաժողով, որի կազմի մէջ մտնում էին Յովհաննէս Արշարունին (նախագահ), Եղիշէ արքեպիսկոպոս Դուրեանը, Գրիգորիոս վարդապետ Պալաքեանը, Գնէլ վարդապետ Գալամբերեանը,

Ազգային Վարչութեան նախագահ Ստեփան Գարայեանը, Օսկան Մարտիկեանը, Վահան Փափազեանը, ուսուցչապետ Տէր-Յակոբեանը: Ապահովութեան յանձնաժողովի գործունէութիւնը բարենորոգումների ծրագրի մշակումն էր, որը պէտք է բաց քննարկուէր եւրոպական տէրութիւնների ներկայացուցիչների հետ բանակցութիւնների անցկացման ժամանակ: Յանձնաժողովի հրատարակած նիւթերն ու տեղեկութիւնները նպատակ ունէին ներկայացնել իրերի փաստական դրութիւնը Արեւմտեան Հայաստանում, պարզաբանել թուրքահայերի կարիքները եւ դրանց բաւարարման միջոցները: Յանձնաժողովի աշխատանքը եւ գոյութիւնը պէտք է հնարաւորինս զաղտնի լինէր: Այն բանից յետոյ երբ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը բարձրացրեց Հայկական Հարցը՝ դիմելով ռուսական իշխանութիւններին եւ դրանով զբաղուելու պատասխանատուութիւնը վերցրեց իր վրայ, Ազգային Խորհուրդը ստացաւ հնարաւորութիւն միջազգային մակարդակով ձեականօրէն դուրս մնալու այդ խնդրագրում պաշտօնական մասնակցութիւն ունենալուց: Սակայն այն, հասկանալի պատճառներով, խուսափելով բացայայտ գործունէութիւնից միեւնոյն ժամանակ անհրաժեշտ էր համարում տեղեկանալ, աջակցել եւ կաթողիկոսին օգնել միջազգային ուժերին դիմելու հարցում: Այդ նպատակով էլ կազմաւորուեց վերոնշեալ Ապահովութեան Յանձնաժողովը, որի պարտքն էր ամէն բան անել ըստ հայ եկեղեցու հետ եղած պայամանաւորութեան եւ ցուցաբերել աջակցութիւն անհրաժեշտ նիւթերը, վկայութիւնները եւ նկատառումները հասանելի դարձնելու հարցում:

¹⁶ Սան Ստեֆանոյի Պայմանագրի (19 Փետրուարի 1878) 16րդ յօդուածով Բարձր Դուռը պատրաստում էր բարեփոխումներ անցկացնել հայաբնակ վայրերում, սակայն մինչեւ 1912 ոչ մի էական բարեփոխում տեղի չունեցաւ:

¹⁷ Հայկական Հարցն առաջին անգամ իր արտայայտութիւնը գտաւ Սան Ստեֆանոյի Պայմանագրում, որի 16րդ յօդուածով, Թուրքիան պէտք է բարեփոխումներ անցկացնէր հայաբնակ վայրերում, սակայն Մեծ Բրիտանիայի եւ Աւստրո-Հունգարիայի ճնշմամբ 1878 Յունիսի 1ին Բեռլինում հրաւիրուեց համաժողով, որտեղ ընդունուեց Սան Ստեֆանոյի Պայմանագրի 16րդ յօդուածի անգլիական խմբագրումը, որը կազմեց Բեռլինի Դաշնագրի 61րդ յօդուածը, ըստ որի Բարձր Դուռը պարտաւորում է բարենորոգումներ իրականացնել հայաբնակ մարզերում եւ ապահովել հայերի անվտանգութիւնը քրդերից եւ չեքքեզներից: Բարձր Դուռը տէրութիւններին պարբերաբար կը հաղորդի այն միջոցների մասին որոնք ինքը ձեռք է առել, իսկ տէրութիւնները կը հսկեն դրանց կիրառմանը: Այսպիսով՝ հայերին հետաքրքրող խնդիրների լուծումը վերցուեց Ռուսաստանից եւ յանձնուեց եւրոպական տէրութիւնների տնօրինութեանը:

¹⁸ Ռուս-թուրքական պատերազմում ռուսական զօրքերը 1877 Նոյեմբերի 6ին գրաւեցին Կարսը: Կարսի գրաւումից արդէն պարզ էր, որ ռուսական բանակը Կովկասեան Ճակատում յաղթանակի է հասել, որից յետոյ առանց մարտերի գրաւեց Ադրիանապոլիսը եւ Կարինը (Էրզրում): 1878 Փետրուարին ռուսական զօրքերն առանց դիմադրութեան մտան Էրզրում:

¹⁹ Միխայիլ Կիրս (Գիրս, 1856-1932), ռուս դիւանագետ:

²⁰ Սարգիս Սուին (Սինկիւճեան), Պոլսի Ազգային Վարչութեան քարտուղար:

²¹ Ֆրանսերէն document՝ փաստաթուղթ:

FATHER GRIGORIS BALAKIAN'S LETTER TO
THE CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS GEVORG V,
CONCERNING THE ARMENIAN REFORMS OF 1912-1914
(SUMMARY)

NAREK HAKOBYAN
narhak1991@gmail.com

In the history of the “Armenian Question” one of the most important periods was the years between 1912 and 1914, when the issue of reforms in the Armenian populated Eastern Vilayets (Western Armenia) was discussed again and the “Armenian Question” appeared once more on the international stage.

The article presents the secret letter of Grigoris Balakian sent to the Catholicos of All Armenians, Gevorg V of Echmiadzin. The letter reports on the political situation in 1912 in the Ottoman Empire, the fate of the Western Armenians, the issue of reforms in Armenian populated areas, and the reopening of the “Armenian Question” as well as the role of the Catholicos of all Armenians and the Safety Committee in all these issues.

ՇԱՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ [28 ՄԱՅԻՍ-17 ՅՈՒՆԻՍ 1915]¹

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Ստորեւ հրատարակուող տեղեկագիրը կը նկարագրէ Հաճնոյ մերձակայ գիւղերէն Շարի տեղահանութիւնը, գրուած՝ խուճապահար ու շփոթեալ տրամադրութեամբ, գիւղի Վրթանէս Քինյ. Գարատաղեանի կողմէ, իր Հալէպ հասնելէն երկու օր ետք: Ամփոփ՝ ան կը ներկայացնէ 22 օր տեւած ողիականը Շարի հայութեան Եղեռնի ելիցին:

23 Մայիս 1915ին Շար կը ժամանէ տեղահանութեան վերահսկող ոստիկանապետը, եւ խստաբարոյ ու բռնակալ իր ընթացքով կը յաջողի խուճապ յառաջացնել շարցիներուն մէջ, որոնք լեռնային արօտավայրերը ելած էին: Անոնք հապճեպ կը վերադառնան Շար եւ 28 Մայիսին կը պարտադրուին լքել իրենց ծննդավայրը: Գարաւանը յաջորդ օր՝ 29 Մայիսին կը հասնի Օպրուք, 30ին կը գիշերեն Բացօթեայ՝ Զաթախի շրջանը, 31 Մայիսին կը հասնին Կիւլէէն, ապա երեկոյեան՝ Կեօքսու, ուր տեղահանուածները կը թողուն իրենց կառքերը: 1 Յունիսին անոնք կ'ելլեն Քիրագի լեռը, կը հասնին Թափան ու կը մտնեն Գարսպագար, ուր կը մնան երկու օր: 3 Յունիսին կ'ելլեն Գարսպագարէն՝ Յունիս ճին հասնելու համար Օսմանիէ, ուր իրենց կը տրուի սնունդ ու քիչ մը պաշար: Միքանի օր ետք՝ Յունիս 10ին, լքելով Օսմանիէն 14 Յունիսին անոնք կը հասնին Հասան Պելլի: Հոն իրենցմէ բաժնուած խումբ մը կը վերամիանայ եւ բոլորով ճամփայ կ'ելլեն դէպի Իսլահիէ, ուր կը հասնին Յունիս 14ի յետինքին, ապա կ'անցնին Բաճօ եւ Յունիս 17ին, շոգեկառքով կու գան Հալէպ:

Շարք մը յատկանշական երեւոյթներ չենք կրնար գտնել յայտեղեկագրին առնչութեամբ. այսպէս՝ տեղահանութեան գործընթացը կը բնութագրուի զինաթափումով, ապա եւ կարճատեւ պայմանաժամի մը տուչութեամբ՝ տեղահանուելու պատրաստութեան համար, իսկ ժողովուրդը հլու-հնազանդ կ'ենթարկուի հրամանին: Դեռ չգաղթած՝ դրացի գիւղերէն կը մտնեն Շար եւ կը կողոպտեն ինչ որ կը գտնեն տուներէն դուրս. տեղի կ'ունենայ "ապրանքափոխանակութիւն", երբ շարցիք կը ստիպուին ամէն գնով փոխադրամիջոցներ ձեռք ձգել անհամեմատ սուղ պայմաններով²: Տարագրութեան ամբողջ ընթացքին հայկական ինչքի կորուստը նկատելի է՝ կողոպուտով, փրկագինի պահանջով, թէ՛ այլապէս - ինչ որ կը նշանակէ նիւթական եւ մշակութային հարստութեան կորուստ³: Գաղթականներուն հանդէպ վերաբերումը միանշանակ չէ. կարաւանը կը կիսուի-կը բաժանուի եւ կը վերամիացուի, գաղթականութեան ուղիները՝ վերահսկողներու

պարտադրանքով կ'ընտրուին դժուարամատոյց ու դժուարանցանելի ճամփաներ. կառքերը կը ձգուին ճամբան եւ կը փոխարինուին նուազ քանակի ուղտերով: Միւս կողմէ, տարագրութեան որոշ վայրերու մէջ տեղահանուածներուն կը տրամադրուի ուտեստ: Ուշագրաւ այլ երեւոյթ մըն է Հալէպի մէջ այս գաղթականներուն կատարած դիմումը՝ Կաթողիկոսին, առանց յստակացնելու թէ ի՛նչ կ'ուզեն:

Տեղեկագրին վրայ կատարած ենք լեզուական-ուղղագրական մանր հայումներ: Նկատելով կետադրական բացթողումները, յաւելումներ կատարած ենք այդ առումով՝ նախադասութիւնները աւելի հասկնալի դարձնելու մտասելեռումով: Երկար պարբերութիւնները եւս վերածած ենք միքանի պարբերութիւններու: Իսկ բառային բոլոր յաւելումները կատարած ենք շեղ փակագիծերով:

Եօթ էջանի (էջը շուրջ 25 տող), թուղթի մէկ երեսին, սեւ մելանով, հեղինակին կողմէ էջագրուած, ընթեռնելի ձեռագրով այս լաւ պահպանուած տեղեկագիրը կը գտնուի Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի արխիւատան մէջ, Հաւաքածոյ 21, Յուցակ 1, Թղթածրար 17 թիւին տակ⁴:

ՀԱՃՆՈՅ ՇԱՐ ՏԵՐԷ՝⁵ ԳԻԻՂԻ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ⁶
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ⁷

1915 Մայիս 23: Այսօր լսեցինք որ քոմանտանը կու գար շատ մը զօրքերով: Դիմաւորութեան ելանք: Կէսօրէն քիչ յետոյ եկաւ 200 հետեւակ ու 60ի չափ հեծելազօրքով: Միասին էին նաեւ մօտակայ գիւղերու աղաներն իբրեւ հեծելազօրք: Գիւղին մէջ մտան: Նախապէս տեղ պատրաստած էինք: Քոմանտան Ապտուլլահ պէյ կանչվոտեց՝ «եալլա, շուտ եկեղեցին բացէք»: Անմիջապէս բանալին եկաւ հոն: Թաղ[ային] նորաշէն եկեղեցին ու վարժարանը եւ շատ մը տեղեր տեղաւորեց զինուորները: Բարի գալուստի գացած էին[ք]: Միայն թէ մեզի բարեւելէն վերջ ըսաւ. «Ժողովուրդը ամաբանոց է ելեր: Շուտով 2 ժամէն պիտի հաւաքուին իրենց հօտերով»: Ժամանակը շատ նեղ էր. ժամը 8 1/2ին մէկ կողմէն հրամանը, միւս կողմէն զօրքերը ելան լեռները: Ժամը 12ի ատենները լացուկոծով թափեցաւ ժողովուրդը: [Ժողովուրդը իրեն հետ բերեր էր] որչափ որ ձեռք անցուցեր է իր այծ ու կովերէն: Կիւրակի առաւօտ եղաւ: Դարձեալ [մեզ] ուզած էր: Գնացինք: [Ըսաւ]՝ «Ժողովրդեան ըսէք քովերնին ինչ գէնք եւն. ունին, մինչեւ վաղը առաւօտ պիտի բերեն հոս»: «Լաւ, ձեր հրամանը գլխու վրայ» ըսելով ելանք ու եկանք հաւաքել գէնքերը ինչ որ կը գտնուէր իրենց (այսինքն՝ ժողովուրդին - Ա.Տ.) քով: Վերջապէս ամէն մարդ ունեցածը յանձնեց:

«Քոմանտան պէլի, ամենայն սիրով», որովհետեւ մեզի (ժողովրդեան) հանգստութիւն պէտք էր ոչ թէ զենք...

Երրորդ առտու Քոմանտան Ապտուլլահ պէլ դարձեալ կանչեց գիւղիս մեծերը: Գնացինք: Քիչ մը մտածելէն վերջ, մեղքնալով մը մեր վրայ ըսաւ. «24 ժամ վերջ գիւղիդ համայն ժողովուրդը պիտի ելնէ Շարէն»: Հոն գտնուածներս կարծես շանթահար, լաց ու կոծերով խնդրեցինք որ գոնէ քանի մ'որ միջոց տայ մեզի պատրաստութեան համար: Վերջապէս մեր պաղատանաց չղիմանալով (ինքը որ ազնիւ եւ բարի մէկ պաշտօնեայ կ'երեւար) երեք օր միջոց տուաւ: Ահա այդ օրեր դրացի գիւղացի թրքերը թափեցան [Շար]: Խեղճ գեղացի ժողովուրդը ինչ որ ներս կրցաւ առնել (այսինքն՝ տուն կրցաւ մտցնել - Ա.Տ.) իր այծ ու կովերէն միայն զայն կրցաւ փոխանակել [բեռնատար] կենդանիի հետ. այն ալ տասնապատիկը տալով: Ուրիշ շատեր կողոպտուեցան: [Տունէ] դուրս ելնել ալ անկարելի էր: Ամէն կողմ թրքեր պաշարած էին: Նոյնիսկ ներսը: Քոմանտան պէլն ալ երկրորդ օր տեղէն մեկնելուն դրացի թրքեր ու չերթեգները մանաւանդ միւսիւր Արսլան պէկ խիստ զօրացան, ամէն ընելիքին ի գործ դրին: Միւսիւր եւ Հաճի Պեքիր (Պոլատ գիւղի մովսթար) թելադրութեան սկսան՝: Գիւղացի թրքերը կը պտտին: Կը համոզեն [առուտուր ընող թուրքերը, թէ՛] «մի առնէք, խնայէք, քիչ մ'ալ սպասեցէք, ամէնքը ձեզի կը մնայ»: Մէկը կու գայ [զանգատելու միւսիւրին]. «Միւսիւր պէլ, 36 այծ ունէի ձերմակ հոտ էր, տղաս ալ քովը: Թրքերը քաշեր են: Խնդրեմ ընելիքդ»: Կը կանչվոտէ միւսիւր պէկը. «Կորսուէ՛ կեաւուր խնզըր. տէր ըլլայիր»: Անդիէն միւս խեղճ մը՝ «կովս, եզս, ոչխար...»: Միւսիւրը աւելի կատղած՝ «Ճեհեննէմ օլ շուրտան աստպսիզ, մալըն գարնը թեփելեսին»⁹ են.: Ի՞նչ կրնայինք ընել: Որո՞ւ զանգատ ընէինք: Վերջապէս լաւ կողոպուտ մը տալով, 28 Մայիս, Հինգշաբթի կէսօրին աճապարանքով ճամփայ հանեց զմեզ բոլոր ժողովուրդով: Թուրքերը այնքան շատ էին որ հազիւ զիրար կրցաւ գտնել ժողովուրդը: Ինչ որ ունէինք մնաց գիւղ: Շնորհիւ միւսիւրին եւ իր արքանեակ հեծելազօրքերու: Կարծես իր բուն անուան (արսլան) ուժով ??? գէլ դարձեր է, մինչդեռ թոյլ, շատ պաղ մէկն էր: Մտրակով ճամփայ դրաւ զմեզ: Ալ ճամփայ ելանք: Ժողովրդոյ խնդրանաց համաձայն քոմանտան պէլ գթալով արտօնեց որ՝ «Գոզանի վրայով, կառքով պիտի երթաք»: Ամէն մարդ մինչեւ յետին աղքատը որքան որ կրցաւ բառնալ կառքին վրայ իր ուտելիքը հետը առաւ որ մինչեւ Հալէպ չնեղուինք եւ կառավարութեան ալ ձանձրոյթ չպատճառենք:

Օպրուք¹⁰ եկանք երկրորդ օր ժամը 9ին: Հրամայուեցաւ մեզ որ հոն գիշերենք: Դեռ մէկուկէս օր է կը ճամփորդէինք՝ շատ յոգնած վիճակի մէջ է ժողովուրդը, որովհետեւ շատեր կը քալեն ու կը քաշկոտուին: Ուշանան՝ գլուխնին մտրակը կը հասնի: Ինչեւիցէ: Կերակուր կը պատրաստենք: Ժամը 10,5[ին] զինուորները եկան՝ «Շուտ ելէք

բեռնուցեք»: Վազեցինք յիսնապետին՝ ճաւիտ պէյի քով: «Ի՞նչ է այս էֆենտի, ամէն մարդ կերակուր կը պատրաստէ. մանաւանդ իրիկուն կ'ըլլայ խնդրենք մի ընէք»: Վերջապէս չլսուեցաւ: Ժանտարմաները եկան կէս եփած կերակուրի դազանները¹¹ գետին թափելով ճամփայ հանեցին: Ալ գիշերը վրայ հասաւ: Շատ նեղութիւններով գառի վարը իջանք: Հաճըն չհանեցին զմեզ: Ճամփան մնացինք. ժամը 4,5ն էր: Չաթախի¹² ճամբուն մէջ անօթի պառկեցանք:

31 [Մայիս] Կիւրակի առաւօտ Հաճընէն ելանք ու կէսօրն Կիւլէշէն¹³ հասանք: Օդը շատ տաք էր: Զուրին գլուխը իջանք: Գօփուշեան Սաֆար անունով ծեռ մ'ունէինք՝ հոն թողուցինք, որովհետեւ ժանտարմաները խօսք մը հանեցին թէ կառքերը պիտի մնան: Ամէն մարդ վախէն իր ունեցածները թափել սկսաւ: Կիւլէշէնցիները «ես կ'առնեմ - դուն [կ'առնես]» ըսելով իրար ինկան: Մեր մուհաֆըզ¹⁴ Մուսթաֆա Չաւուշին ըսինք. «Էֆենտի մեր մեծերը դեռ Հաճըն են, թող գան: Եթէ հրաման չբերին, ինչ ընենք ճակատագիրնիս կը քաշենք»¹⁵: Մարդը քիչ մը թուլցաւ: Երեկոյեան դէմ եկանք Կէօքսու¹⁶: Մեր մարդիկն ալ եկան Հաճընէն: Անկարելի եղաւ կառքով երթալը: Առաւօտ եղաւ: Ամէն մարդ թափեց գետին ինչ որ ունէր. ուտելիք, զգեստեղէն, անկողիններ եւ ամէն բան: Նոյնը պատահեցաւ խեղճ րումուցիներուն¹⁷ որ մեզի հասան...:

150ի չափ կառքերը հոն թողուցինք: 75ի չափ ալ [կառք]՝ րումուցիները [թողուցին]: Երեսունի չափ ուղտեր տրուեցան կառավարութեան կողմէն որ շատ քիչ էր: [Ուրիշ բեռեր] ալ եզերուն բեռնելով դէպի վեր քալել սկսանք, թողով դարձեալ երկու ծեր՝ կին, որ[ոնք մեզի հետ] բերել անկարելի էր. մին Մարթա Կտիկեանը՝ դեռ կրնար քալել: [Իմացանք որ մեր մեկնելէն ետք ան] Հաճըն կ'երթայ եղեր կամաց-կամաց: Իսկ միւս ծեր կինը որ հիւանդոտ էր, հոն մնաց, որ[ով] ետեւնուս եկողներ «ջուրը ձգեր են» կ'ըսէին:

Քիրազի¹⁸ լեռը կ'ելնենք. Պօղոս Լալուկեան¹⁹ ծեր մ'ալ մնաց: Դժբախտաբար զայն ալ թողուցինք հոն:

Թափան²⁰ եկանք: Մեր մուհաֆըզ Մուսթաֆա չաւուշ կատիլ սկսաւ: Բացէ[ի]բաց դրամ, պահանջեց: Թշուառ ժողովուրդէն դրամ հաւաքելով ոսկի մը տուինք: Երկրորդ օրը՝ 1 Յունիս, Գարս²¹ մօտեցանք: Դարձեալ ոսկի մ'ալ տրուեցաւ, որով քիչ մը հանգիստ ըլլալով Գարսպազար եկանք: Դէմերնիս ելնող թուրքերը ինչ որ գտնեն՝ ձեռքերնէս կ'առնեն: Երկու օր Գարս նստանք: Ուղտապանները կողոպտեր են բեռան մէջ կեցող [մեր] պիտանի առարկաները: Չաւուշին ըսինք: Ան չլսեց: Հարիւրապետին գնացինք: Մէկ քանին կանչեց, սակայն բան մը դուրս չհանեցին: Միայն շուրջառ մը ուղտի հաւ. տէն²² հանեց եւ ըսաւ «ի՞նչ ընեմ, տէր եղէք»: Ամէնքը կ'ըսեն «տէր եղէք». գիշերը չենք քնանար, դարձեալ մէկ կողմէն կը գողնան:

Գարսի ճամբան 2-երեք հատ գրքազ (գրա՞ստ - U.S.) եւ աւանակներ գողցան: Արդէն եզերը տաքէն չդիմանալով ճամբան կ'իյնան կը մնան: 50ի չափ եզ ու կովեր մորթեցինք. միայն քիչ մը կաղին առնելով անցանք: Գարսի մէջ կիսով չափ տուին չոր հաց մը միայն:

Գարսէն ելանք: Շատեր նորէն կը քալեն ու կը քաշկոտուին: Յունիս 6ին Օսմանիէ²³ եկանք: [Գաղթականներուն] Կէսը մնաց Ճիհուն²⁴ գետը: Միւթեսարըֆ փաշայէն խնդրեցինք որ օգնութիւն մ'ըլլայ մնացողներուն համար: Նորին Վսեմութիւնը հարիւրապետին հրամայեց (այսինքն՝ հարիւրապետին յեց - U.S.): Հոն գնացինք: Վերջապէս [հարիւրապետը] տոմսակ մը տուաւ, որ Ճիհունի գոմանտանը պէտք եղած կառքերը տայ: Սակայն Գարսէն եկող ժանտարմաները մտրակելով ճամփայ հաներ են [Ճիհուն մնացողները], որոնք եկան իրիկուան դէմ: Մնացողներն (ճամփաները) ալ երկրորդ օր (Գիւրակի առաւօտ) կէսօրին եկան ցիրուցան վիճակի մէջ:

Քանի մը օր Օսմանիէ մնացինք: Վսեմաշուք Միւթեսարըֆ փաշան մեր օրական պարէնը [առաւել] 1 օրուայ համար հաց, իսկ երկու օրուան ճամփու համար ալիւր (ճերմակ) տալ հրամայեց որ [մեզ բոլորս] շատ գոհ թողուց:

Յունիս 10ին Օսմանիէէն ելաւ ժողովրդոյ մեծ մասս: 120ի չափ խեղճեր, յոգնած թշուառներ մնացին: Ստիպուեցայ ես ալ մնալ ու երեկոյին կառավարութիւն գնացի: Մարդ չկայ: Միւթեսարըֆ փաշա պաշտօնի գնացեր է: Ետ դարձայ, եկայ: Բացը պառկեցանք [այդ գիշեր]: Առտու դարձեալ գնացի, [միւթեսարըֆին] փոխանորդը տեսայ, խնդրեցի: Ազնիւ մէկն է եղեր: Գոմանտան պէյին մարդ դրկեց որ «կէսը երթալ ու կէսը մնալ չ'ըլլար: Քանի կենդանի պէտք է տու ր, ճամփայ դի ր»: 6 կառք եւ 8 հատ ալ կենդանի տուաւ: [Անոնց վրայ այդ մնացած 120 խեղճ ու թշուառները] փոխնիփոխ հեծցնելով երկրորդ օր կէսօրին Հասան Պէյի²⁵ գալով միացանք մեծամասնութեան:

13 Մայիս²⁶ Կէսօրին Հասան Պէյիէն ելանք, երկրորդ առտու Իսլահիէ²⁷ եկանք: Մեր մուհաֆէզ ժանտարմաները Խալիլ (քիլիսցի) եւ Մահմուտ (սիլիֆքեցի) շատ լաւ զօրքեր էին՝ ճիշտ ու ճշմարտութիւնը խօսելով: Մինչեւ առաւօտ պահեցին ու խնամեցին [մեր կարաւանը], ամէն ջանք ի գործ դնելով: Մէկ օրուայ հաց ալ առինք ու 13²⁸ Մայիս (պէտք է ըլլայ Յունիս - U.S.), եկանք Թախթալը Քեօփրի²⁹: Հոն ալ հազարապետ մը կար: Գնացինք իրեն: Անմիջապէս տուաւ հացի բաժիննիս: [Յունիս] 14ին ճամբայ ելնելով, յետինքին Բաճօ³⁰ հասանք, թրէնի քով: Ալ հոտ հաց, պուրկուր, իւղ եւ աղ տրուեցաւ ժողովրդոց: Երկու օր ալ այդտեղ սպասելէ վերջ Մայիս (պէտք է ըլլայ Յունիս - U.S.) 17 Դշ. օր երեկոյեան ժամը 10ին շմենտըֆեր³¹ նստելով ելանք Հալէպ:

Ճիշդ 22 օր ճամփորդութիւն ըրինք, յոգնած ու տքնած: Ինչ որ ձախորդութեան ու դժբախտութեան ենթարկուեցանք ամէնը մեր

Հաճընի սիրելի պաշտօնեաներու շնորհիւ եղաւ, մինչեւ Գարս չարչրկելով եկանք: Սակայն անկէ Հալէպ՝ բաւական հանգիստ [եկանք]³²:

Ահա այս ամէնը ճշգրիտ կերպով տեղեկագրելով կը մատուցանենք Նորին Վեհափառ Սրբ. Կաթողիկոս Հօր եւ կողկողագին կը խնդրենք որ իր ողորմելի փոքրիկ հօտին այս տաժանելի ցաւերու մասին ուր որ անկ է պարտ ու պատշաճը տնօրինել հաճի որ սրբած պիտի ըլլայ թշուառ ծառաներուն արցունքը:

19 Յունիս 915
Հալէպ

Համբուրի Հայրապետական Օճեալ աջոյն
Ի Դիմաց Շարու համայն ժողովրդոց
Մնամք ամենախոնարհ Շառայդ
Վրթանէս Քինյ.
Գարատաղեան³³

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Խաչիկ Մուրատեանին, որ կարդաց այս նիւթը եւ օգտակար դարձաւ ծանօթագրութիւններուն աւելի հարստացման:
- ² Ակնարկելով այս ապրանքափոխանակութեան, Արամ Ասպետ կը հաւաստէ. «Տունի մը ամբողջ կահկարասիները չէին բաւեր էջ մը գնելու» (Արամ Ասպետ, *Դրուագներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն Եւ Հերոսին Ողիջականը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1961, էջ 55):
- ³ Ասորը նշանակութիւնը կը մեծնայ նկատի առնելով որ գիւղական միջավայրի մէջ, երբ տնտեսական առատութիւն չկար, նիւթական պայմաններու բարելաւումը կ'ենթադրէր տասնամեակներու տնտղութեամբ խնայողութիւն:
- ⁴ Շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան արխիւատան պատկան մարմիններուն՝ այս փաստաթուղթի տրամադրումին եւ օգտագործման համար:
- ⁵ Շար կամ Շար Տերէ կը գտնուէր Հաճընէն հիւսիս, հետիոտն ութ-ինն ժամ, իսկ ձիով մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: Զայն կառուցած էին Հաճընէն հոն տեղափոխուած խումբ մը հայեր, շուրջ 1860ականներուն: Ան գոտի հայաբնակ գիւղ էր, 350 տուն կամ մօտաւորապէս 2000 շունչ բնակչութեամբ, որոնց միայն 300ը զինադադադրին ողջ մնացած ու վերադարձած էր գիւղ (Մեսրոպ Շիրազմեան, *Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920ի Հերոսամարտէն*, Նիկոսիա, [Պէյրութ], Տպ. Արազ, 1974, էջ 11, 140. նաեւ՝ Յ. Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գոգան Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելըս, Պոզաճեան Տպ. 1942, 94): Շարի մասին աւելի մանրամասն տե՛ս՝ Գրիգոր Թաթուլեան, *Անթեղուած Գաղտնիքներ*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1967, էջ 28-34:
- ⁶ Ասիկա շարցիներու երկրորդ ելիցն էր: Այս ելիցը կատարուեցաւ առանց ընդդիմութեան: Առաջին ելիցը եղած էր 1895 Դեկտեմբերի վերջերը, երբ Շարը պաշարուած էր ու կարճատեւ դիմադրութենէ մը ետք, գիւղակից չեքքեզներու օգնութեամբ շարցիք նահանջեր էին ու հասեր Հաճըն (Թաթուլեան, էջ 56-60): Երրորդ ելիցին, Հաճնոյ պաշարման հետ, 1920ին կը պաշարուի նաեւ Շարը: Շարցիք կը դիմադրեն մօտ չորս ամիս, ապա 60-70 դիմադրականներ կը ձեռքեն

պաշարման շղթան ու կը բարձրանան լեռը, կը ճեղքեն Հաճնոյ պաշարման շղթան եւ միայն 35 հոգի կը հասնի պաշարեալ Հաճըն: Փաստօրէն զինադադարէն ետք վերադարձած շուրջ 300 շարցիներէն միայն 35ը կը յաջողի մտնել Հաճըն, ետին ձգելով «*միայն ծերերը, վիրաւորները եւ կիները*», որոնք կը ջարդուին (Ասպետ, էջ 81-3): Շարի այս պաշտպանութեան դեկավարն էր փաստաբան Միսաք Րէճեպեան (Շիրտըմեան, էջ 78-9):

1909 Մարտի վերջաւորութեան՝ Կիլիկիոյ Ադէտի օրերուն, Շար կը պաշարուի եւ շուրջ երկու շաբաթ կը դիմադրէ, բայց չի նահանջեր (Թաթուլեան, էջ 68-76. նաեւ՝ Ասպետ, էջ 41):

⁷ Այս ելիցին այլ նկարագրութեան կը հանդիպինք Թաթուլեանի գիրքին մէջ, էջ 88-91: Գլխաւոր տարբերութիւնը՝ ելիցի թուականն է, որ կը տարութերի Մայիսի ու Յունիսի միջեւ: Մենք աւելի վստահելի կը գտնենք Վրթանէս Քահանայի տեղեկագիրը՝ նկատի առնելով տեղահանութենէն շատ կարճ ժամանակ ետք անոր գրուած ըլլալը: Այս ելիցը շատ ամփոփ ձեւով տուած է նաեւ Պօղոսեան (Պօղոսեան, էջ 99):

⁸ Տեղահանութեան պատճառով շարցիք իրենց ընտանի կենդանիները կը ծախեն՝ կը փոխանակեն բեռնակիր կենդանիներով: Փոխանակութեան հետեւանքով եռուզեո կը յառաջանայ թուրքերուն եւ շարցիներուն միջեւ:

⁹ Թրք.՝ «*Կորսուէ՛ հոսկէ, անկի՛ ըթ (անամօթ). ինչքին (ապրանքին, առարկային) փորը ցալի*»:

¹⁰ Օպրուխ՝ Հաճընէն 1-2 ժամ հեռու վայր (Ասպետ, էջ 78):

¹¹ Թրք. կաթսաները:

¹² Չաթախ՝ Ատանայի Նահանգի Մարաշի Գաւառին մէջ, Հաճընէն մօտ 10-12 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ գիւղ (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 4, Ն-Վ, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1998, էջ 192):

¹³ Կիլիշէն՝ Հաճընէն 4-5 քմ. հարաւակողմ գտնուող թրքաբնակ գիւղ (Շիրտըմեան, էջ 89):

¹⁴ Այստեղ *մուհաֆրզ* կը թուի նշանակել տեղահանուածները հսկող ոստիկան պատասխանատու:

¹⁵ Ըստ երեւոյթին, շարցիներու պատուիրակութիւն մը մեկներ էր Հաճըն՝ բարեխօսութեան:

¹⁶ Կէօքսու՝ Շարէն հարաւ, ձիով 6 ժամ հեռաւորութեամբ եւ 400 տուն չերթէր բնակչութեամբ գիւղ (Թաթուլեան, էջ 35):

¹⁷ Բումլու՝ Շարէն 4 ժամ արեւմուտք եւ Հաճընէն վեց ժամ հեռու, 45 տուն թուրք բնակչութեամբ գիւղ (Թաթուլեան, էջ 35. նաեւ՝ Ասպետ, էջ 39): Ունէր փոքրաթիւ հայ բնակչութիւն, որ կը տեղահանուի Հալէպ, ապա Պապ, Մումպուճ, իվերջոյ՝ Բաքքա եւ Տէր Զօր:

¹⁸ Քիրազ, Քիրէզ, Քիրեզի Լեռ - Կիլիկեան Տաւրոս լեռնաշղթայի լեռներէն: Կը գտնուի Հաճընի մօտակայքը, Սառան գետի ձախ կողմը, Վահկայ բերդէն հարաւ: Անոր լանջին կը գտնուէր Քերէս գիւղը (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 5, Տ-Ֆ, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 360):

- ¹⁹ Ըստ Թաթուլեանի, ծերունին կը կոչուէր Պօղոս Լալիկեան եւ 120 տարեկան էր (Թաթուլեան, էջ 90):
- ²⁰ Թափան, Թափան Օղլու՝ կը հանդիսանայ Ատանայի Նահանգին, Քոզանի Գաւառի Թափան գիւղախումբի կեդրոնը: Ի. դարասկիզբին ունէր շուրջ 1000 բնակիչ, որոնց մօտ 300ը՝ հայեր էին: Գիւղին մօտակայքը կը գտնուին հին Կոպիտառ բերդի ամերակները (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 2, 7-4, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 424):
- ²¹ Գարս կամ Գարսպագար Սիսէն վեց ժամ հեռու գտնուող գիւղաքաղաք, ուր կ'ապրէին 150է աւելի հայ ընտանիքներ (Ասպետ, էջ 95):
- ²² Անընթեռնելի երկու տառ. թերեւս 'սապատ':
- ²³ Օսմանիէ՝ Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառին մէջ, նոյնանուն գաւառակի կեդրոնը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 5, էջ 487):
- ²⁴ Հին անունով Պիռամոս/Պիռամոս, հայերէն՝ Ջահան գետ: Կիլիկիոյ ամենաջրառատ գետն է: Ան սկիզբ կ'առնէ Կիլիկեան Տաւրոս լեռնաշղթայի լանջերէն, երկարութիւնը՝ 474 քիլոմէթր (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 3, էջ 612, եւ՝ Հտր. 4, էջ 337):
- ²⁵ Հասան Պէլի, կամ Հասան Պայլի - գիւղ՝ Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառի մէջ, Օսմանիէէն հիւսիս (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 3, էջ 366):
- ²⁶ Պէտք է ըլլայ Յունիս, ինչ որ կը ցուցնէ իր խուճապեալ վիճակը:
- ²⁷ Իսլաիիէ՝ աւան Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառին մէջ, նոյնանուն գաւառակի կեդրոնը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 2, էջ 539):
- ²⁸ Այստեղ տրամաբանական շփոթ մը կայ. պէտք է ըլլայ 14:
- ²⁹ Կը գտնուի Ատանայի Նահանգի Քոզանի Գաւառին մէջ, Ծամնդաւ (Զամանդի) եւ Սառան գետերու միջեւ (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 2, էջ 399):
- ³⁰ Բաճօ՝ գաղթական մը՝ Քաթմայի եւ Ազեզի միջեւ:
- ³¹ Ֆրնս.՝ շոգեկառք:
- ³² Շարի այս գաղթականները տեղաւորուեցան Ճեմիլիէ թաղը, յետոյ միանալով հաճընցի գաղթականներու ցրուեցան Մումպուճի եւ Պապի ու շրջակայքի գիւղերը՝ փոքր թիւերով, ապա դարձեալ տեղահանուեցան տարուելու Մեսքենէ, Բաքքա եւ Տէր Ջօր (Թաթուլեան, էջ 90, 99):
- ³³ Այս տեղեկագրի հեղինակ Վրթանէս Քինյ. Գարատաղեանի մասին չկրցանք տուեալներ ձեռք բերել: Պօղոսեան կը յիշատակէ Շարի երկու քահանաներ՝ Տէր Սարգիս Սահակեան եւ Տէր Կաճեան (Պօղոսեան, էջ 95), բայց կը յիշէ Տէր Սարգիս Քինյ. Գարատաղեան մը՝ իբրեւ Հաճնոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ քահանայ (Պօղոսեան, էջ 368):

THE DEPORTATION OF SHAR
(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

This is a seven-page report about the deportation of the residents of Shar, a village of some 2000 inhabitants. An off-shoot of Hadjin, Shar was founded in the 1860s next to some Roman ruins, about 8 hours' walk from Hadjin.

The deportation lasts two weeks, as they are uprooted on June 3 and arrive in Aleppo on June 17. The report, written by Father Vertanes Karadaghian, details the uprooting of the inhabitants and their settlement in Aleppo. It maps in detail the route the deportees are forced to take and the dates they arrive at each location. The dates and details of the report are fresh as Fr. Karadaghian writes his story down two days after their arrival in Aleppo on June 19, 1915.

ԱՄԵՐԻԿԱՀԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆԸ.
ՎԱԽԵՐԱԹՈՒՂԹ ՄԸ՝ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ (1916)

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Եթէ, ինչպէս կ'ըսուի, ԺԹ. «երկար» դարը իր աւարտին հասած է 1914ին՝ Առաջին Աշխարհամարտի յայտարարութեամբ, կասկած չկայ, որ Ի. դարուն առաջին մարդասիրական աղէտի տարակուսելի «պատիւ»ը կը պատկանի օսմանեան կառավարութեան ծրագրումով ու գործադրութեամբ իրականացած հայոց Մեծ Եղեռնին: Դէպի ստոյգ մահ ուղղուող զանգուածային տեղահանութեան զոհերը թուաքանակ չէին միայն, այլ որակ՝ մարդկային շունչ, իսկ զոհերուն մաս կը կազմէին թէ՛ մեռելները եւ թէ՛ վերապրողները: Աղէտը պիտի ունենար բազմաթիւ տարածքներ, թէ՛ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ, յատկապէս Թուրքիոյ սահմաններէն դէպի հարաւ, եւ թէ՛ Ռուսական Կայսրութեան մէջ, ինչպէս եւ Պարսկաստանի հիւսիսը: Թրքական սուրէն ու հուրէն հրաշքով փրկուած հայ գաղթականները, բազմաթիւ պարագաներու, զոհ պիտի դառնային սովի, հիւանդութեան ու այլ չարիքներու:

Թիֆլիսի Հայ Ազգային Խորհուրդի անդամներէն Սամսոն Յարութիւնեան Օգոստոս 1915ին կը տեղեկագրէր *Հորիզոն* օրաթերթին մէջ, թէ Իզդիր-Էջմիածին 30 քիլոմէթր ճանապարհը խճողուած էր գաղթականներով. Իզդիրի մէջ 20,000 գաղթականներ կուտակուած էին, իսկ Էջմիածնի մէջ՝ 45,000: Օգոստոս 13ին ան կը գրէր, թէ օրական 15 հոգի կը մեռնէր Իզդիրի մէջ, իսկ 40՝ Էջմիածնի մէջ: Օգոստոս 21ի իր տեղեկագրութիւնը կ'աւելցնէր, թէ երկու օր առաջ Էջմիածնի մէջ 103 հոգի թաղուած էր, իսկ նախորդ օրը՝ 80¹:

Բախշի Իշխանեան Օգոստոս-Սեպտեմբեր 1915ին գաղթականներուն այցելութիւն կու տար եւ կը ներկայացնէր անոնց զարհուրելի վիճակը՝ գրքոյկով մը, ուր **աղէտ** բառը առաջին անգամ կ'երեւէր գիրքի մը կողքին վրայ²: Բայց աղէտը արդէն գիտակցուած էր նախօրօք, երբ Միհրան Տամատեան կը գրէր՝ «*ծովացեալ աղէտին*» դէմ յանդիման. «*Աւերումի աննախընթաց փոթորիկ մըն է որ կ'անցնի մեր հայրենիքին վրայէն... Հայաստանը հուրի ու սուրի է մատնուած. Եփրատի ու Տիգրիսի, Երասխի ու Ճորոխի ականակիտ ջուրերը կարմիր ներկուեցան. Մեղրագետը դարձաւ Արեան գետ. Կարին, Սուշ, Բաղէշ, Տիգրանակերտ... գուցէ եւ Վան, մոխրակոյտեր են հիմա: Հարիւր հազարաւոր սարսափահար փախստականներու կարաւաններ, մեծ*

մասամբ բաղկացած կիներէ, ծերերէ եւ մանուկներէ, շարան-շարան կը դիմեն դէպի Իզդիիր, Էջմիածին, Երեւան. չափահաս այրերը մէջտեղ չկա՛ն. անոնց մեծ մասը սրախտղիտդ եղած են, իսկ մնացեալները վերջին յուսահատ կոխը կը մղեն անագորոյն թշնամիին դէմ...: Ահա՛ պատկերը Հայաստանին»³:

Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովը, որ հիմնուած էր Դեկտեմբեր 1914ին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե.ի կոնդակով ու նախագահութեամբ, կ'աշխատէր ըստ կարելոյն հասնիլ գաղթականներու կարիքներուն: Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1915ին, մօտ 25,000 արեւմտահայ գաղթականներ կուտակուած էին Երեւան, ուր հազարաւոր կիներ եւ երեխաներ կ'ապրէին անբնակելի շէնքերու եւ հիւղակներու մէջ, կամ պարգապէս՝ բացօթեայ: Յանձնաժողովին երեւանեան մասնաճիւղը, նախագահութեամբ Արարատեան Թեմի հայրապետական փոխանորդ Խորէն Եպս. Մուրադբէկեանի, «աշխատեցաւ կարգ կանոն դնելու այս քառսին մէջ, մեռելները թաղելու, ջերմին եւ թանջքին աւերները կասեցնելու, եւ սնունդի ու պատսպարանի սահմոյեցուցիչ պէտքերը դիմագրաւելու համար: Առաջնորդը՝ ինք անձամբ աշխատեցաւ անխոնջ եռանդով՝ հիւանդներուն եւ մեռեալներուն մէջ»: Խիստ ձմրան դէմ յանդիման, ճիգ եղած էր բաց երկինքի տակ ապրող կիներուն ու երեխաներուն օթեւան տալու. «Գրեթէ ամէն Ռուսահայ իր դուռը բացաւ, ներս ընդունելու եւ պատսպարելու համար երեք, չորս կամ հինգ փախստական: Կամաց կամաց երկու երեք մանկապարտէզներ բացուեցան եւ շատեր սկսան իրենց կրցած չափով որբեր հոգար»⁴:

Ամերիկահայ համայնքը, ինչպէս եւ Թուրքիոյ մէջ ԱՄՆի դեսպան Հենրի Մորկընթաուի նախաձեռնութեամբ հիմնուած Հայոց եւ Մուրիացոց Նպաստամատոյց Ամերիկեան Յանձնաժողովը (American Committee for Armenian and Syrian Relief)՝ ապագայ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը (Near East Relief), նիւթական լայն օժանդակութիւն մատուցած էին գաղթականներուն, նուիրատուութիւններու մէկ մասը հասցնելով Մայր Աթոռ: 15 Դեկտեմբեր 1915 թուակիր կոնդակով, Գեորգ Ե. Կաթողիկոս իր գնահատանքը կ'արտայայտէր ամերիկահայ համայնքին եւ ամերիկացիներուն. «Ձեր նուիրատուութիւնները մեզի կու գան առանց դանդաղելու եւ մենք ձեր բարի տուրքերով կարօտեալներու կարիքները կը հոգանք, ծածկելով չունեցողներուն մերկութիւնը, մատակարարելով ամէնօրեայ պարէն եւ կերակուր որպէս սնունդ՝ աղքատներու եւ տնանկներու, օժանդակելով հիւանդներու՝ պահպանելով հիւանդանոցը, ուր մեր ազգակիցներէն հարիւրաւորներ եւ հազարաւորներ բժշկութիւն կը գտնեն, շնորհելով ասպնջականութիւն անոք որբուկներու, ծնողագուրկ մանուկներու, ինչպէս եւ բազմապիսի հոգերու եւ պէտքերու, ըստ կամքին նուիրատուներու եւ ըստ

նպատակին նպաստներու (...)»։ Ան կը յայտնէր նաեւ, թէ գումարները ստացուած էին բազմապիսի ճանապարհներով՝ նամակով, դրամատնային փոխանցումներով եւ այլ միջոցներով, ինչ որ կը դժուարացնէր հաշիւներու ճշգրիտ պահպանումը եւ ստացուած դրամին ստուգութիւնը, նկատի ունենալով արժոյթի վերիվայրումները։ Աւելի արդիւնաւէտ հաշուապահութեան համար, Կաթողիկոսը կը յորդորէր, որ նուիրատուութիւնները կեդրոնանային Ազգային Առաջնորդարանին քով, որ այնուհետեւ պիտի կատարէր անհրաժեշտ փոխանցումները Մայր Աթոռին⁵։

Յունուար 1916ին կը հաղորդուէր, թէ մահացութեան համեմատութիւնը նուազած էր Էջմիածնի մէջ (օրական 15-20 հոգի)։ Երեւանի Նահանգին մէջ 93,000 գաղթականներ արձանագրուած էին, որոնցմէ 26,000ը՝ Ալեքսանդրապոլի Գաւառը, 16,000ը՝ Էջմիածնի Գաւառը, 10,000ը՝ Երեւանի Գաւառը, 9800ը՝ Երեւան քաղաքը, եւ 6500ը՝ Էջմիածին քաղաքը⁶։ Երկու ամիս ետք, Կովկասի եւ Ատրպատականի գաղթականներու ընդհանուր թիւը 255,000ի կը հասնէր. գլխաւոր զանգուածը տեղաբաշխուած էր Էջմիածնի Գաւառը (45,000), Երեւանի Գաւառը (35,000), Իգդիր (25,000) եւ Ալեքսանդրապոլ (20,000)։ Մեծամասնութիւնը՝ 150,000 հոգի, իգական սեռին կը պատկանէր (100,000 կիներ՝ 15 տարեկանէն վեր)⁷։

Վան Տոսպ կը գրէր, թէ Էջմիածին 6800 գաղթական կար (ներառեալ 300 որբեր), որոնցմէ 450ը տեղաւորուած էր ազարակին եւ ձիթհանքին մէջ, 856ը՝ շուկային մէջ, իսկ 200ը՝ զօրանոցին մէջ։ Գաղթականներուն ստացած միակ նպաստը օրական 2 փաունտ (908 կրամ) սեւ հաց էր եւ հագուստեղէն⁸։ Յունիսի կէսերուն *Կոչնակի* թիֆլիսահայ թղթակից մը հաւանական կը նկատէր, որ շուրջ 200,000 փախստականներուն մէկ-տասներորդը երկիր վերադարձած ըլլար։ Մնացողները անմիաթար վիճակի մէջ էին. օրական 15-20 կոպէկ կը ստանային (7,5-10 ամերիկեան սենթ), որ հազիւ կը բաւէր սեւ հաց ձեռք բերելու⁹։ Նոյն թերթը նոր վիճակագրութեան մը կ'անդրադառնար երկու շաբաթ ետք։ Գաղթականներու ընդհանուր թիւը հասած էր 286,470 հոգիի (105,995 մանուկ, 100,264 կին եւ 80,211 տղամարդիկ), որոնք գլխաւորապէս տեղաբաշխուած էին Երեւանի Նահանգին (93,117), Արեւմտեան Հայաստանի ազատագրուած վայրերուն (50,390) եւ Կարսի (32,590) մէջ¹⁰։ Յուլիսի վերջաւորութեան, ռազմական վերիվայրումները 30,000 փախստականներու նոր հոսանք մը կը ստեղծէին Վանէն դէպի Իգդիր¹¹։ 1 Հոկտեմբեր 1916 թուակիր տեղեկագիր մը կը հաստատէր, թէ գաղթականներու թիւը 366,992ի հասած էր. մեծամասնութիւնը՝ կին (36%) ու երեխայ (36%), իսկ երեխաներուն 40 առ հարիւրը 5 տարեկանէն նուազ էր։ Մինչ կովկասեան երկրամասին մէջ գաղթականները տարածուած էին Ստաւրոպոլէն մինչեւ Գանձակ եւ Կուբանէն մինչեւ Բաթում,

գլխավորաբար կեդրոնացած ըլլալով Երևանի Գաւառը (115,000) եւ Կարսի շրջանը (28,100), 123,050 հոգի հաստատուած էր Արեւմտեան Հայաստանի եւ Սեւ Ծովու մերձափնեայ շրջաններուն (Վան, Տիատին, Արճէշ, Տրապիզոն, Խնուս-Մուշ, Կարին, Բաբերդ, Երզնկա եւ Լազիստան), իսկ 51,650 հոգի՝ Պարսկաստանի մէջ (Ուրմիա, Խոյ, Թաւրիզ)։ Գաղթականներուն մէջ կային նաեւ ասորիներ¹²։

Հայց. Եկեղեցւոյ Ամերիկայի Արեւելեան Թեմին կից «Գրիգոր եւ Գլարա Զօհրապ» Տեղեկատուական Կեդրոնին մէջ պահպանուած է 1 Յունիս 1916 թուակիր անստորագիր փաստաթուղթ մը, որ առաքուած է Մայր Աթոռի Հայրապետական Դիւանէն, եւ որուն հեղինակը, ամենայն հաւանականութեամբ, դիւանապետ Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր Յովհաննիսեանն է (Ամերիկայի Թեմի ապագայ առաջնորդ՝ 1921-1928ին)։ Այս պաշտօնական գիրը կեդրոնացած է հինգ կէտերու վրայ, որոնցմէ առաջինը հազուստեղէնի ու դրամի խնդրանք է ի նպաստ գաղթականներուն։ Անոր հրապարակային արձագանգը կը գտնուի Միհրան Սվազլեանի ստորագրութեամբ Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան կողմէ իր բոլոր մասնաճիւղերուն ուղղուած Օգոստոս 1916ի շրջաբերականին մէջ.

«Էջմիածնէն հասած վերջին պաշտօնագրով Ազգիս Վեհ[ափառ] Հայրապետը ստիպողաբար կը յանձնարարէ Ազգ[ային] Պաշտ[պանութեան] Միութեանս, որպէս զի զգեստներու անմիջական հաւաքում տեղի ունենայ եւ շուտով դրկուի Էջմիածին, ձմրան կարենալ պատուարելու համար թշուառ գաղթականները, աւելցնելով միանգամայն թէ անցեալ տարուայ դրկուածները օգտակարօրէն ծառայած են նպատակին։

Ազգ. Պաշտպանութեան Միութիւնս կոչ կ'ընէ իր բոլոր մասնաճիւղերուն, որ փութով ձեռնարկեն զգեստներու հաւաքումին եւ շուտով դրկեն մեր Նիւ Եորքի հասցէին, որն է

*Armenian National Defence Union
c/o Service Photo Engraving Co.
168 Park Row, New York City*

Կը յուսանք որ գործը փութով պիտի սկսուի եւ յառաջ տարուի, եւ թէ ամէն Հայ այս առթիւ պիտի յօժարի իր կարելին ընել զգեստներու ու կօշիկներու այս հաւաքումին մէջ։ Արագութիւնը անհրաժեշտ է, որովհետեւ ասկէ դրկուած հազուստեղէնները հազիւ 5-6 ամիսէն Էջմիածին կը հասնին»¹³։

Պաշտօնագրին երկրորդ կէտը կ'անդրադառնայ 1915-1916 ուսումնական տարեշրջանին փակուած Գէորգեան Ճեմարանի վերաբացման, ինչպէս եւ բաւարար եկամուտ ապահովելու անհրաժեշտութեան։ Հետաքրքրական է նշել, որ Ճեմարանին տարեկան պիւտճէն սովորաբար կը կազմէր 85,000-90,000 ռուբլի, իսկ

պատերազմական պայմաններուն ու տնտեսական դժուարութիւններուն բերումով, 1916ին կը նախատեսուէր 45-50 առ հարիւրի յաւելում (128,000 ռուբլի): Որպէս համեմատութիւն, առ 1 Սեպտեմբեր 1916, Մայր Աթոռի՝ գաղթականներուն ի նպաստ ստացած նուիրատութիւններուն ընդհանուր գումարը 2,559,000 ռուբլիի (համարժէք՝ 853,000 ամերիկեան տոլարի) հասած էր¹⁴:

Երրորդ կէտը, ուր ակնարկութիւն կայ ամերիկեան ու եւրոպական աւետարանական միսիոնարներու երախտապարտութեան արժանի օժանդակութեան, բայց նաեւ՝ անոնց հետ կապուած ապագայի զարգացումներու հանդէպ որոշակի վերապահութիւն, համայնքային խլրտումի պատճառ եղած է: *Կոչնակը*, որ աւետարանական համայնքին կիսապաշտօնական օրգանն էր, Նոյեմբեր 1916ին կ'արձագանգէր շրջան ընող տարաձայնութեան մը՝ կաթողիկոսական կոնդակի մը գոյութեան մասին, որ իբր թէ «*ազգավնաս*» կը նկատէր աւետարանականներու գործունէութիւնը Կովկասի մէջ, զոր կը նկատէր «*իրենց հօտը ստուարացնելու*» ուղղուած: Ենթադրեալ կոնդակը կարդացուած կ'ըլլար առաջնորդին կողմէ գումարուած խորհրդապահական համաժողովի մը ընթացքին: Կոնդակին գոյութեան ակնարկուած էր *Հայրենիք* օրաթերթին կողմէ, իսկ *Կոչնակ* կը հետապնդէր անոր ամբողջական հրատարակութիւնը, միաժամանակ աւետարանական գործիչներու՝ գաղթականներու օժանդակութեան ի խնդիր աշխատանքներուն երկարաշունչ պաշտպանողականն ու ջատագովութիւնը կատարելով¹⁵: Երկու շաբաթ ետք, թերթը ամբողջութեամբ լոյս կ'ընծայէր թեմակալ առաջնորդին պատասխան նամակը՝ ուրիշ խմբագրականի մը ծիրին մէջ: Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունի կը յայտնէր, թէ «*այդպիսի կոնդակ գոյութիւն չունի եւ խնդրի առարկայ դարձած գրութիւնը Հայրապետական դիւանէն եկած հրահանգ մըն է, որուն մէջ Հայ Աւետարանական եկեղեցիի մասին գրուած բան չիկայ բնաւ*»: Յիշեալ հրահանգը, ինչպէս կը պարզուի, սոյն հրապարակումին առարկայ վաւերաթուղթն էր: Առաջնորդը կ'աւելցնէր, թէ «*Հայրապետական հրահանգի մէկ մասը գուտ Հայց. եկեղեցիի հարազատներուն վերաբերելուն, յարմար չէ նկատուած անոր հրատարակութիւնը, նոյնպէս չենք կարծեր որ՝ Հայց. եկեղեցիի հարազատներու առանձին խորհրդակցական ժողովները խտրական ոգի կրնան յառաջ բերել, քանի որ նոյնանման ժողովներ կ'ունենան նաեւ ուրիշ հաստատութիւններ՝ ինչպէս օրինակ Հայ Բողոքականներու Ֆիլատէլֆիայի ժողովը*»¹⁶: Ընդունելով այս բացատրութիւնները, *Կոչնակ* քննադատաբար կ'անդրադառնար Ամերիկեան Նպաստամատոյց Յանձնախումբէն աւետարանական անդամները դուրս հանելու մասին ինչ-ինչ առաջարկներու¹⁷: Երկու շաբաթ ետք, յօդուածագիր մը կ'անդրադառնար խնդրին եւ կ'ընդգծէր Առաքելական եւ Աւետարական եկեղեցիներուն ուժերու համախմբումի եւ փոխլրացումի

անհրաժեշտությունը՝ հայրենիքի վերաշինության գործը յառաջ տանելու համար¹⁸:

Ուշադրության արժանի է նամակին չորրորդ կետը: Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր Յովհաննիսեան կը բանաձեւէր՝ տուեալ պահուն աշխարհասփիւռ ամենամեծ համայնքներէն մէկուն՝ ամերիկահայութեան հայրենիք վերադարձի անհրաժեշտութիւնը, Եղեռնի թուական հսկայական կորուստը գէթ չափով մը դարմանելու համար: Յունիս Յին, *Կռչնակ* գրած էր վերապահութեամբ. «*Պատրաստուինք վերադարձի. մեր փլշած տուները, մեր պապերուն տերակ օճախները մեր ներկայութեանը կը կարօտին, բայց սպասենք, մինչեւ որ յարմար ժամը հասնի եւ չուի կոչը տրուի*»¹⁹: «Վերադարձ»ը նկատի ունէր Արեւմտեան Հայաստանի այն տարածքները, որոնք 1915-1916ին ազատագրուած էին ռուսական բանակին կողմէ, եւ որոնք կայսրութեան տիրապետութեան տակ պիտի մնային մինչեւ Ռուսական (բոլշեւիկեան) Յեղափոխութիւնը՝ Նոյեմբեր 1917ին:

Նամակին վերջին կետը կ'անդրադառնայ հայութեան տարագիր բեկորներուն, որոնք Միջագետք կը գտնուէին որպէս հետեւանք տարագրութեան, եւ որոնցմէ շատերը պիտի չվերապրէին թրքական արհաւիրքին:

Փաստաթուղթը, որուն բովանդակութիւնը ծանօթագրութեան գրեթէ չի կարօտիր, կը հրատարակենք նոյնութեամբ, պահպանելով լեզուական եւ ուղղագրական առանձնայատկութիւնները:

1 Յունիսի 1916

No. 1170

75/914²⁰

Ամերիկայի Առաջնորդ

Գեր. Տ. Արսէն ծ. վ[ա]ր[դա]պետ

Վեհունուն²¹

Տաճկահայ գաղթականութեան ներկայ ու ապագայի վիճակը այն ծանր պարագան լինելով, որի մասին Ն[որին] Ս[ուրբ] Օծութիւնը անդադար հոգածու եւ իսկական միջոցներ որոնելու հոգսերով է տարուած, բարուք համարեց գրութեանս միջոցով մասնակից անել Ձեզ իբրեւ Ամերիկահայ ժողովրդեան Հոգեւոր հովուի, Ձեզ հետ նաեւ Ամերիկայ [sic] գտնուած բարձրաստիճան եւ այլ կարգի պատկանող Հոգեւոր դասին, ինչպէս աշխարհիկ ամեն խաւերի անձերին, այն մտածումների եւ կարիքների հետ, յապագային, որ այդ ծանր ու սրտամաշ խնդիրը դրել է Ն[որին] Վեհափառութեան առաջ եւ որին, յոյս

ունի, Ամերիկահայ մեր բոլոր համայնքներն իրենց ոյժ ու կորովը մտացի եւ նիւթական օժանդակութիւնը [sic] պիտի նուիրեն:

ա) Այդ հոգսերից ամենից անելի սրտամաշն ու անյետաձգելին գաղթական Հայութեան ներկայ վիճակն է եւ մօտիկ ապագայի խնամարկութեան գործը:

Գաղթական Հայութեան ներկայ վիճակը մի կայուն վիճակ չէ, այլ աստանդական, երբեմն մի տեղ հաստատուն վիճակ գտած ժողովուրդը հայրենիք տեսնելու յուսով ելնում է իւր ժամանակաւոր գաղթավայրից, սակայն ինչ-ինչ արգելափոխ հանգամանքներ,- մեծաւ մասամբ պատերազմական բնոյթ կրող պարագաներ,- արգելք են լինում նոցա հայրենիք հասնելը եւ դորանով նորանոր մեծ ծախքերի անակնունելի պահեր են բացում, մինչեւ նորագոյն գաղթավայրում կամ նոցա կ[ը] հաստատեն եւ կամ նախորդ գաղթավայրը կ[ը] վերադարձնեն:-

Գաղթականների համար, որոնք վերադարձել են արդէն իրենց[ը] ծննդավայրերը[,] մեծ կարեւորութիւն ունի բարեկեցիկ վիճակ ստեղծելու հոգ ունենալ. երկրագործ դասակարգին պէտք է ընձեռել լծկան անասուններ, սերմանելիք, երկրագործական գործի[ք]ներ, բնակարանների վերաշինութեան նպաստ, պարենաւորման հոգածութիւն ու առեւտրականներին եւ արհեստաւորներին սկզբնական փոքրիկ օժանդակութիւն՝ գործի կաշէլու,- հիւանդ ու անկարողների բժշական օգնութիւն եւ սնունդ - ահա խոշոր գծերով այն էական կարիքները, որ պիտի հոգածութեան խնդիր լինեն Էջմիածնի Եղբ[այրական] Օգնութեան գործի համար²²:

Ամառային հագուստի մեծ պակասութիւն է զգացում այժմէնից, պատերազմական վիճակի շնորհիւ պատրաստի զգեստներ գտնել համարեա անհնար է. զգեստի եւ սպիտակեղէնի կտորներ շինելն էլ շատ հեշտ գործերից չէ, Էջմիածինը հեռաւոր եւ հաղորդակցութեան դիւրութեան սահմաններից դուրս գտնուելով, իսկ այդ ամենը տրամադրուած միջոցների կարիք ունեն: Ձմեռային հագուստի համար եւս այժմէն պիտի հոգացուի, որպէս զի վերահաս ձմեռը անպատրաստի չգտնի Եղբ[այրական] Օգն[ութեան] Յանձնաժողովը գաղթականութեան հանդէպ: Ամերիկայից անցեալ յունիսին ուղարկ[ու]ած մեծ քանակութեամբ զգեստները հազիւ նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին հասան այստեղ եւ չնայելով ուշացած լինելուն շատ մեծ ծառայութիւն մատուցին թէ գաղթականներին եւ թէ մանաւանդ Եղբ[այրական] Օգն[ութեան] Յանձնաժողովին ձմեռայ տաքուկ զգեստներ ունենալով: Այժմէն իսկ պիտի նոյն խնամած[ութիւնն] ու հոգատարութիւնն ունենալ եւ ժողովել տալով մեծաքանակ ձմեռային զգեստներ (այր մարդոց, կանանց, տղայոց, եւն), տաք գուլպաներ, վերարկուներ, գլխանոցներ ի մօտոյ ճանապարհ դնել յԷջմիածին, որպէս զի գոնէ հոկտեմբեր ամսին այստեղ հասնէ: Անցեալ տարի ստացուեցաւ 1150

փութ, իսկ այս տարի շատ առաւել մեծ քանակի կարիք կ[']ունենանք, որպիսի պարագան աչքաթող պիտի չառնել, նաեւ այն, որ անցեալ տարի ձմեռուայ թեթեւութեան պատճառով կօշիկների ու ոտնամանների մեծ նեղութիւն չկրեցին, որ այս ձմեռուայ նկատմամբ պիտի անտես չառնել:

Գաղթականութիւնն ամենայն հաւանականութեամբ այս ձմեռ եւս պիտի մնայ Կովկասեան շրջաններում եւ Էջմիածնի շուրջը, ուստի Ամերիկահայ գաղութի վերայ մեծ պարտիք կ[ը] մնայ նոցա համար այժմենից իսկ ունենալու խնդրով զբաղիլ եւ վանքին դրամ հասցնել, ըստ հնարաւորութեան, յանուն Ն[որին] Ս[ուրբ] Օծութեան:

բ) Երկրորդ մեծ հոգսը, որ այժմ ծանրացած է Մ[այր] Աթոռի եւ Ն[որին] Սրբութեան վերայ, դա դպրոցական հարցն է, երկու տեսակէտներով. բարոյական եւ տնտեսական:

Անյայտ չէ Գերապատութիւնիցդ եւ Ամերիկահայ մեր համայնքից, որ անցեալ տարուայ գաղթականութեան առաջ լայն բացուեցան Մ[այր] Աթոռի բոլոր հաստատութիւնների դռները եւ այնտեղ առժամանակ պատսպարութիւն գտան: Այդ հաստատութիւններից մէկն է Հոգեւոր Ճեմարանը, իւր բուն շէնքով եւ յարակից բոլոր հիմնարկութիւններով: Գաղթականութեան կարիքները այնքան մեծ եղան, որ ժամանակաւորապէս պատսպարութեան պարագան դարձաւ մշտական ասպնջականութեան պարտաւորութիւն, մինչ[եւ] այն աստիճան, որ Մ[այր] Աթոռի Ճեմարանը ստիպուած մի տարուայ շրջանով փակուեցաւ²³:

Անշուշտ սա այն պարագաներից է, որ երկար շարունակուել չէ կարող, ուստի կարելոր է Ճեմարանի վերաբացումը, յաջորդ ուսումնական տարուայ սկզբից²⁴: Այս էական պահանջի հետ կայ նաեւ մի կարելոր պարագայ, որ անուշադիր պիտի չմնայ Ամերիկահայ մեր գաղութից:

Ճեմարանը մինն է այն էական հաստատութիւններից, որ ունի Մ[այր] Աթոռը եւ որ նպատակ ունի ընդհանրապէս ուսում եւ գիտութիւն տարածել մեր ժողովրդի ամէն խաւերի մէջ, իսկ էական նպատակն է տալ ուսումնական հոգեւորականութիւն եւ Մ[այր] Աթոռի պիտանի անհատներ, որոնց վերայ պիտի ծանրանայ ապագային ազգային եւ եկեղեցական խնդիրների խնամարկութեան փափուկ եւ ծանր գործը: Այս ընդհանուր նպատակը նեղ շրջանի եւ սահմանի համար չէ, այլ հանուր Հայութեան. այնտեղ կ[']ուսանին թէ Ռուսիոյ, թէ Պարսկաստանի եւ թէ Տաճկաստանի Հայութեան ամէն խաւերից պատանիներ, ինչպէս եւ դրսի ամէն գաղթավայրից ուղարկուածներ:

Պատերազմիկ վիճակը շատ ծանր պարագաներ է ստեղծել այժմ Մ[այր] Աթոռի համար: Աթոռը կը կառավարուի տարեկան որոշ չափով դրսից ստացուող դրամական միջոցներով եւ այդ միջոցներից մեծագոյն մասը Մ[այր] Աթոռը միշտ էլ գործադրել է Հոգեւոր Ճեմարանի

պահպանութեան համար, շատ անգամ ի վնաս միւս հաստատութիւնների նիւթական վիճակի, Հոգեւոր] Ճեմարանի մէջ տեսնելով իւր ապագայ մեծութիւնը եւ կենսունակութեան խարխիւը: - Մակայն այժմ մի կողմից հանգամանքների շնորհիւ պակասել են Մ[այր] Աթոռի շահուց աղբիւրները եւ միւս կողմից կենսական պայմաններն այնպէս սուղ եւ մեծածախք են դարձած, որ անհնար է այն դրամական միջոցներով, որ Մ[այր] Աթոռն ունի այս րոպէիս իւր տրամադրութեան տակ,- պահպանել իւր բոլոր հաստատութիւնները:- Մի փոքր օրինակ: Մ[այր] Աթոռի ընդհանուր եկամուտների քանակը տարեկան հասնում են [sic] մօտաւորապէս 140-160 հազար թուրքլու, որից Հոգեւոր Ճեմարանի վերայ գնում էր 85-90 հազար թուրքլի: Իսկ մնացածով պահպանում էր Հայրապետանոցը, Միաբանութիւնը, Մինօղը, Տպարանը, վանական կառավարութիւնը եւ տնտեսութիւնը եւն[.] եւն[.]:- Եկամուտների աղբիւրները նոյնը չմնալով հանդերձ (այլ պակասելով), այս տարի Հ[ոգեւոր] Ճեմարանի տարեկան նախահաշիւը հասնում է 128 հազար թուրքլու (դեռ եւս ի նկատի չառնելով անակնկալների շնորհիւ գալիք ծախքերը): Պարզ է, որ մի ծանր հարց է յառաջ գալիս ըստ ինքեան, բարոյական եւ նիւթական տեսակետից: Բարոյական պարտիքը հրամայում են ունենալ, պահպանել, բանալ Ճեմարանի դռները: Նիւթական խնդիրը բացառում է այդ պահանջը, զի 128 հազար տալով 140-160 հազարից միմիայն մի հաստատութեան, յարակից ո՛չ նուազ կարեւորութիւն ունեցող հաստատութիւնների կեանքը վտանգում է: Մի երկուրեւեան վիճակ, որ ուշագրաւ պիտի լինի Գերապատութեանդ, Ամերիկայ ապրող մեր Հոգեւոր դասի եւ Հայութեան համար, եթէ կամենում ենք պատուաւոր կերպով ելնել այս դրութիւնից:

Ամերիկահայ համայնքի վերայ բարոյական պարտիք կայ եւ կրնայ նիւթականապէս շուտափոյթ օգնութեան հասնել Մ[այր] Աթոռիս եւ նորա Սրբազնակատար Հովուապետին, որպէս զի ե՛ւ Հոգեւոր Ճեմարանը բանալու հնարաւորութիւն ունենայ, եւ եթէ հնար է առաւել լայն չափերով եւ Մ[այր] Աթոռն ու Հայրապետարանը իւր դրից բարձրութեան վերայ պահպանուեն, որ ամէն մի Հայի բարոյական պարտիքն է եւ հոգածութեան առարկայ:

գ) Այս միեւնոյն խնդրի հետ կապուած է նաեւ ո՛չ նուազ բարոյական պարտիք մեզ վերաբերող մի այլ խնդիր:

Յայտնի է Գերապատութեանդ եւ Ամերիկայի մեր եկեղեցական ու աշխարհիկ դասին, որ գաղթականական այս աեռելի աղէտի ժ[ա]մ[ա]ն[ա]կ ինչպիսի եռանդուն[.] անձնուէր եւ գթասիրտութեան հոգածոյ դեր են կատարում Ամերիկայի, Եւրոպայի այլ եւ այլ քրիստոնէական ընկերակցութիւնների, առաքելութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք հեռաւոր վայրերից գալով վիրաւորին խնամող Մամարացու նոյն դերն են կատարում²⁵:

Հաշուեյարդարության րոպէներ չեն այժմ, որպէս զի քննենք այն միտումները, որոնցով առաջնորդում են այդ քրիստոնէութեան խնամածու առաջնորդները. ենթադրելի իսկ է, որ այդ ամենը կատարում է անվերապահ եւ առանց ապագայ միտումների: - Մակայն չենք կարող աչք գոցել ժողովրդական հոգեբանութեան այն նոյն երեւոյթի առաջ, որ երախտագիտութեան զգացումի թափով, հակառակ իւր իսկ կամքի, ժողովուրդը գնում է այն խնամարկու ձեռքի յետեւից, որ կարիքի ու նեղութեան օրերին՝ իւր պահապան հրեշտակի դերն է կատարած եղել: Նիւթական այս խնամարկութիւնը կատարում է այժմ եւ պիտի կատարուի անշոշտ նաեւ ապագայում, թերեւս առաւել մեծ չափերով, երբ խաղաղ վիճակ վերահաստատուի երկրի մէջ: Անուշադիր պիտի չըողնել մի պարագայ, որ հոգեբանական կարեւոր մի կէտ է ժողովրդական հոգեբանական կեանքի մէջ: Օտար առաքելութեան անդամները, ամէնքն ալ, առանց բացառութեան, իրենց նիւթական ամէն տեսակ օժանդակութիւնը (զգեստ, դրամ, սերմ, անասուն, գործիք եւն.) իրենց ձեռքով են բաժանում մեր ժողովրդեան, չնայելով, որ օգնութեան գործն ունի բազմաթիւ հայ մարմինները եւ Էջմիածնի Եղբ[այրական] Օգնութիւնը: Այս եղանակը պիտի ապագայում եւս շարունակուի եւ ժողովուրդը, որ սովոր է այսօրուայ առաքեալին²⁶ տեսնել իբրեւ մի սփոփիչ, վաղը պիտի տեսնի նորան իբրեւ խնամարկու հայր եւ հետեւեալ օրը իբրեւ հոգեւոր կապերով կապուած մի անբաժան ընկեր: Հետեւանքը շատ պարզ է: Ուծացումն բնական եղանակով, անբռնագբօսիկ, առանց կոպիտ միջոցների:

Խաղաղութեան հաստատումով այդ առաքելութեան ներկայացուցիչները նիւթական օժանդակութեան հետ պիտի տան նաեւ բարոյական-կրթական սնունդ, բանալով դպրոցներ Հայաստանի բազմապիսի վայրերում եւ իրենց կրթական խաղաղ տիրապետութիւնը հաստատեն հայ մատղաշ սրտերի, մտքի, զգացումների աշխարհի վերայ: Հետեւանքը նոյնպէս հասկանալի է եւ այժմէն իսկ կոռահելի:

Արդ՝ ամերիկահայ գաղութիդ վերայ բարոյական մեծ պարտիք կայ այս փափուկ պարագաներն ի նկատի ունենալ եւ այժմէն իսկ հոգածու լինել մօտ ապագայում ի վիճակի լինելու ա) ըստ ամենայնի օգնականութեան ձեռք կարկառելու մեր իսկ ձեռքով մեր ժողովրդին ամէն նիւթական օժանդակութիւն, բ) ի դէպ հարկի ունենալ պատրաստ դրամ՝ բանալու մի ընդարձակ, զօրեղ ցանց գիւղական դպրոցների, Հայ եկեղեցիների եւ վանքերի հովանու տակ, Հայ մարդոց եւ Հայ ուսուցիչների դեկավարութեամբ, որպէս զի Հայի հոգին, սիրտն ու միտքը, զգացումներն ու ձգտումները հայու[թեան] կնիք կրեն եւ Հայութեան պիտանի լինին:

Սոքա ըդէր են, որ մի օրուայ մէջ չեն կարող գլուխ գալ: Պէտք է պատրաստուել, որպէս զի պայքարել կարողանանք հաւասար ոյժերով:

Հայ քահանան ու ուսուցիչը, դաստիարակն ու վարժուհին չունեն այն պատրաստությունն ու հոգեւոր զենքը, որով մեզ մօտ պիտի գան առաքելներն ու առաքելուհիների խմբերը: Պետք է կանխօրէն պատրաստուել: Այդ պատրաստութեան քուրան ու հնոցը Մ[այր] Աթոռի Հ[ոգեւոր] Ճեմարանն է, որին պէտք է նիւթական ոյժ տալ, որպէսզի բարոյական պտուղները քաղելու իրաւունք ունենանք, հունձի: Ամերիկահայ գաղութի իւրաքանչիւր համայնքի բարոյական պարտքն է *այժմէ՛ն իսկ* ունենալ որոշ քանակի թոշակներ Հոգեւոր Ճեմարանի մէջ, նոյն իսկ այն վայրերից որտեղից բնիկ են, որպէս զի մի քանի տարուց յետոյ գոնէ ունենան ընդհանուր ուղղութեամբ, կրթութեամբ եւ ոգով կրթուած անհատներ՝ իբրեւ եկեղեցական, իբրեւ ուսուցիչ, իբրեւ պարզ կրթուած անհատներ, որ կարող լինեն նոյն ոյժով ու զենքով մտնել այն երկիրը, որ ապագայում օտար առաքելութեանց վայր պիտի լինի:

դ) Ապագայի նկատմամբ կայ եւ մի շատ մեծ խնդիր, որ այժմէնից Ամերիկայի Հայ գաղութի համար խորհելու եւ որոշելու հանգամանք ունի:

Այս էական խնդիրը ապագայում Ամերիկայի Հայութեան վերադարձի խնդիրն է դէպի մայր-երկիր:

Այն ահռելի կորուստները, որ Հայութիւնն ունեցաւ ներկայ բոլորիս Տաճիկ կառավարութեան վայրագ վրիժառութեան երեսից, երբ Հայաստանի ամբողջ գաւառներ բառացի կերպով հայաջինջ վիճակի են վերածուած, երբ Կարնոյ 20 հազար հայութիւնից, միայն 50-60 հոգի, Կարնոյ կուսակալութեան 100 հազարներով հաշուող Հայութիւնից հազիւ 200-300 հոգի, Տրապիզոնի 8-9000 Հայութիւնից 92 հոգի, իսկ շրջակայ գիւղերից աւելի քան 16 հազար Հայութիւնից 400 հոգի են ազատուած [sic] եւ միւս վիլայեթների թուական տուեալները տակաւին անյայտ լինելով, սակայն պարզ է, որ աւերածութեան եւ կոտորածի ենթակայ են եղած ինչպէս միւս բոլոր տեղերինը,- այսպիսի պարագաներում Ամերիկայի Հայ գաղթականութեան վերայ, որ 100-150 հազար է հաշոււմ²⁷, մեծ բարոյական պարտիք կայ, խաղաղութեան օրերը վերահաստատելուց յետոյ ներգաղթի, Հայրենիք վերադառնալու ճանապարհը բացել:

Եւ այս պահանջը պարտիք է մի քանի տեսակետներով: Նախ Ամերիկահայ մեր համայնքների առաջ պէտք է պարզ լինի այն ճշմարտութիւնը, որ Հայն ու հայութիւնն Ամերիկայում ապագայ չունի. Ամերիկական հզօր քաղաքականութեան առաջ, ամէն ինչ կլանող ամերիկեան քաղաքակրթութեան առաջ Հայութիւնը ոյժ, կարողութիւն չունի եւ պիտի չունենայ մաքառելու եւ իբրեւ «ազգային միութիւն» մնալու. վաղ թէ ուշ նորա վիճակն էւս, անցեալի օրինակների պէս, ի մի ձուլուելու, կլանուելու, կորչելու վիճակն է լինելու, ինչպէս Լեհաստանի, Հնդկաստանի եւ այլ գաղութների հայութեան վիճակը: Այս պարզ

ճշմարտությունից զատ կայ եւ այլ՝ երկրորդ տեսակէտ, որ մեր, Հայութեան ապագայի, Հայի գոյութեան, նորա ցեղային ինքնապահպանութեան խնդիրն է, որ անասելի կոտորածների, բնաջնջումի քաղաքականութեան՝ բացը պիտի լցնել արտաքին գաղթավայրերի Հայութեան համախմբմամբ, որպէս զի Հայութեան միջուկը, կորիզը կորչելու եւ անեացման չդատապարտուի:

Ամերիկայի Հայութեան վերադարձը մի գորեղ դրդիչ պիտի լինի մեր երկրի ներքին տնտեսական, քաղաքակրթական եւ քաղաքական խնդիրների բարոյք աճման, իբրեւ անհատներ, որոնք առաւել լաւագոյն շրջապատից գալով պիտի իրենց զանազան խաւերի հետ բերեն եւ մտաւորականները, եւ բարեկիրթ վաճառականները, եւ կիրթ աշխատատուներ, արհեստատուներ, եւ կեանքի դժուարութիւնները յաղթահարող երկրագործ դաս,- տարրեր, որոնք ա յնքան անհրաժեշտ են մի երկրի բարգաւաճման համար:- Դժբախտ հանգամանքների պտուղ գաղթականութիւնը դէպի Ամերիկայ, պէտք է բարեբաղդ տարրեր դարձնել Հայ երկրի համար, դէպի Հայրենիք գաղթեցնելու Ամերիկայի Հայութիւնը:

Այս նկատմամբ Գերապատուութեանդ վերայ մեծ պարտիք կ[ը] մնայ, խորհրդակցութեամբ Ամերիկայ գտնուած բարձրաստիճան Հայ եկեղեցականութեան եւ Ամերիկայի մեջ անհատական դիրք ստեղծած մտաւորականների եւ այլ դասակարգի ներկայացուցիչների ի մօտոյ ընդհանուր խորհրդակցութեան նիւթ դարձնել այս էական հարցը եւ թէ քարոզիչ վարդապետների եւ քահանաների բերնով, թէ մամուլի մեջ, եւ թէ ժողովասրահներու [sic] բեմից՝ այժմէնից իսկ արծարծել, անվերջ հրահալել այն միտքը, որ Հայութիւնը պարտիք ունի դէպի իւր մայր երկիրը, անխուսափելիօրէն կրկին իւր Հայրենիքը վերադառնալու, վերաշինելու, վերակենդանացնելու եւ ի՛ւր երկրին իրաւամբ տէր լինելու:

Ե) Ապագայի այս հեռանկարի հետ միասին, առ ժամ ունենք եւ այլ պարտիք, որի համար արդէն խնամածու էք եւ հոգատար, սակայն կրկին յիշեցնելու պարտիք եւ կայ: Այդ խնդիրը Հայութեան ի Միջագետս եւ այլուր եղած մնացորդների պահպանութեան խնդիրն է, որ ամեն հնար եղած միջոցներով՝ պիտի ի գլուխ հանել, վասն զի մահամերձ Հայութեան այս վերջին մնացորդներն ազատել, պահպանել, սովամահ լինելուց ազատելը՝ ապագայ Հայութեան զօրավիգ լինելն է:

Գերապատուութեանդ եւ Ամերիկայի Հայութեան՝ առանձին ուշադրութեանն է յանձնուում այս խնդիրը, խորհելու՝ խոհական գլուխներու [sic] հետ, որպէս զի ըստ հնարաւորութեան դարման տարուի Միջագետքի Հայութեան, որի վիճակն օր քան զօր կ[ը] ծանրանայ, քանի որ ռազմաբեմը դէպի Հարաւ կը փոխադրուի:

Այս նկատմամբ պէտք է ջանալ Հայասիրական եւ Հայութիւնն ամեն հնարքով ու միջոցներով պահպանելու մի գորեղ հոսանք ստեղծել

Ամերիկայի մեջ, միջոտ արթուն պահպանելով լրագրության եւ հասարակական ժողովուրմների (միթինգների) միջոցով ամերիկական հասարակութեան խիղճը, որպէս զի կարեւոր բռնական նիւթական օժանդակութեան հետ, նաեւ բարոյական աջակցութեան վարկ ունենայ Հայութիւնը նոցա առաջ:

Ահա այս էական հարցերն են, որոնց իրազեկ կ[ը] կամենար պահել Հայրապետական Դիւանը Գերապատութեանդ, ինչպէս եւ Ամերիկայի մեր հոգեւոր դասին եւ մտաւորական ու այլ կարգի անհատներին, որպէս զի ամենքդ եւս միախորհուրդ եւ միական ներկայ դրութեան հոգածութեան խնդիրների հետ նաեւ ապագայ հոգսերի ծանրութիւնն ունենաք աչքի առաջ եւ այժմէն իսկ պատրաստ լինենք ապագայի առաջ «պատրաստ եւ վառեալ լապտերներով»²⁸ ելնելու:

Գերապատութեանդ վերայ պարտիք է դրում այս ամենի մասին ժամանակին զեկուցանելու Ն[որին] Սրբութեան, որի սրտին շատ մօտ լինելով այս հարցերից իւրաքանչիւրը, հոգով կը ցանկանար ամենքիդ կատարել աջակցութիւնն ու պատրաստակամ ոգին տեսնել ի մի ձուլուած հանրական գործի պէտքերի եւ պիտանաւորութեան համար:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Arnold J. Toynbee (ed.), *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire. Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon*, London, New York, and Toronto, Hodder and Stoughton, 1916, էջ 194-196:

² Բախշի Իշխանեան, *Աղէտի Եւ Տառապանքի Աշխարհից (Այց Թուրքահայ Փախստականներին)*, Թիֆլիս, Կովկասի Փոխարքայի Դիւանատան Տպարան, 1915:

³ Մ. Տամատեան, «Օովացեալ Աղէտին Հանդէպ», *Արեւ*, 1 Մեպտեմբեր 1915:

⁴ Հարօլտ Պըքաթօն, «Նօթեր Երեւանի Փախստականներու Մասին», *Արեւ*, 4 Մեպտեմբեր 1916: Յօդուածը, որուն շարունակութիւնը լոյս տեսած է յաջորդ թիւին մէջ (6 Մեպտեմբեր), թարգմանուած էր Լոնտոնի *Արարատ* անգլիագիր ամսագրէն:

⁵ «Հայրապետական Կոնդակ», *Կոչնակ*, 4 Մարտ 1916, էջ 251-252 (մէջբերումը աշխարհաբարի վերածուած է մեր կողմէ):

⁶ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 22 Յունուար 1916, էջ 96:

⁷ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 4 Մարտ 1916, էջ 254:

⁸ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 6 Մայիս 1916:

⁹ Մ. Տ. Ա., «Նամակ Կովկասէ», *Կոչնակ*, 17 Յունիս 1916, էջ 646:

¹⁰ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 1 Յուլիս 1916, էջ 697:

¹¹ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 23 Մեպտեմբեր 1916, էջ 1018-1019:

¹² «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 23 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1355:

¹³ «Կարեւոր Շրջաբերական», *Կոչնակ*, 5 Օգոստոս 1916, էջ 836-837: Բացառուած չէ, ի հարկէ, որ Ազգային Պաշտպանութեան Միութիւնը եւ թեմակալ

առաջնորդը, իրարմէ անկախ, նոյն բովանդակութեամբ հրահանգներ ստացած ըլլան:

¹⁴ «Ազգային Կեանք», *Կոչնակ*, 2 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1277:

¹⁵ «Վեհ. Կաթողիկոսի “Կոնդակ”ին Առթիւ», *Կոչնակ*, 11 Նոյեմբեր 1916, էջ 1185-1189:

¹⁶ Նոյն:

¹⁷ «Դարձեալ “Կոնդակ”ի Առթիւ», *Կոչնակ*, 25 Նոյեմբեր 1916, էջ 1237-1239:

¹⁸ Դատաւոր, «Երկու Եկեղեցիներուն Կեցուածքը Իրարու Հանդէպ», *Կոչնակ*, 9 Դեկտեմբեր 1916, էջ 1292-1296:

¹⁹ «Վերադարձ Ի Հայրենիք», *Կոչնակ*, 3 Յունիս 1916, էջ 587:

²⁰ Փաստաթուղթը գրուած է պարզ թուղթի վրայ: Ձախ կողմի վերեւի անկիւնը մակագրուած է՝ «Կատարել», որուն անընթեռնելի ստորագրութիւնը թերեւս հասցէատիրոջ կը պատկանի: Ի դէպ, աջ կողմը կայ նաեւ Diocesan Archives 916-06-01 արխիւային նշումը:

²¹ Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունի, Ամերիկայի Հայոց Թեմի առաջնորդ (1913-1917):

²² ԱՄՆի Ազգային Պաշտպանութեան Միութեան նախագահ Մուշեղ Արք. Սերոբեանին ուղղուած եւ 2 Ապրիլ 1916 թուակիր նամակով, Տիրայր Ծ. Վրդ. Տէր-Յովհաննիսեան կը պարզաբանէր, թէ Կաթողիկոսի անմիջական հոգածութեան տակ կը գտնուէր միայն «*Ս Էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողովը, որ ի պաշտօնէ հոգածու է գաղթականների բոլոր կարօտութիւնները լրացնելու, ըստ չափու հնարաւորութեան*»: Ան կ'աւելցնէր. «*Այդ տեղ պիտի կենտրոնանան գաղթական Հայ ժողովրդի՝ տարագրեալների հոգածութեան, խնամքի, պարենաւորման, ապաքինման, հիւանդանոցների պահպանութեան, որբերի խնամարկութեան, վիրաւորեալների հոգածութեան, Հայրենիք վերադարձող ժողովրդի տնտեսականի բարւոքման, փոխադրական միջոցներ հայթայթելու, վարուցանքի սկզբնական օգնութեան, երկրագործական գործիքների, սերմնացուի, վերաշինութեան գործի կարգաւորման եւն. եւն. խնդիրների ու կարիքների համար ուղարկուած բոլոր նպաստները*» («Հայրապետական Կոնդակ», *Կոչնակ*, 24 Յունիս 1916, էջ 681):

²³ Ի դէպ, Գեորգեան Ճեմարանին փակումը 1915-1916 տարեշրջանին ի չիք կը դարձնէ ժամանակին շրջանառութեան մէջ մտած այն պնդումը, թէ «1915-1916 թթ. Էջմիածնում գործում էին բոլշեւիկեան խումբ եւ ուսանողական մարքսիստական խմբակը» (*Հայաստանի Կոմունիստական Պարտիայի Պատմութեան Ուրուագծեր*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 192-193, մէջբերումը տես՝ Մ. Գ. Գամաղէլեան, «Առաջադիմական Գաղափարների Թափանցումը Գեորգեան Ճեմարան Եւ Աշակերտական Յեղափոխական Ելոյթները», *ՀՍՄԻ ԳԱ Տեղեկագիր Հասարակական Գիտութիւնների*, 10, 1964, էջ 52):

²⁴ Ճեմարանը վերաբացուած է 1916-1917 կրթաշրջանին, բայց ապահովական հետզհետէ վատթարացող վիճակին պատճառով, 21 Դեկտեմբեր 1917ին փակուած է: Վերաբացուած է 1945ին:

²⁵ Սոյն պարբերութիւնը մէջբերուած է Արսէն Ծ. Վրդ. Վեհունիի՝ 14 Նոյեմբեր 1916ին *Կոչնակի* խմբագրութեան ուղղած նամակին մէջ, ուր կրած է գրեթէ

աննշան փոփոխություններ. «[Գ]աղթականական այս ահռելի աղէտի ժամանակ ինչպիսի եռանդուն, անձնուէր եւ գթասիրութեան հոգածու դեր են կատարում Ամերիկայի եւ Եւրոպայի քրիստոնէական ընկերակցութիւնների, առաքելութիւնների ներկայացուցիչները, որոնք հեռաւոր վայրերից գալով վիրաւորին խնամող Մամարացու մեծ դեր են կատարում» («Դարձեալ “Կոնդակ”ի Մասին», էջ 1237):

²⁶ «Առաքեալ» եւ «առաքելութիւն» եզրերուն գործածութիւնը պէտք է հասկնալ որպէս mission եւ missionary բառերուն հայերէն համարժէքը:

²⁷ Ամերիկահայութեան նուիրուած իր աշխատութեան մէջ, Վարդան Մալքում մօտաւոր հաշուարկով կը յայտնէր, թէ 1917ին 77,980 հայ կար ԱՄՆի մէջ (M. Vartan Malcom, *The Armenians in America*, Boston and Chicago, The Pilgrim Press, 1919, էջ 67):

²⁸ Կ'ակնարկէ «Իմաստուն Կուսանք» շաբականի առաջին տողին. «*Իմաստուն կուսանքն պատրաստեալ իւր լապտերաց. Ելին ընդառաջ երկնաւոր փեսային վառեալ լապտերօք*»:

THE ARMENIAN AMERICAN COMMUNITY AND HOLY ECHMIADZIN:
A DOCUMENT ON THE ARMENIAN REFUGEES OF THE MEDZ YEGHERN (1916)
(Summary)

Vartan Matiossian
varny1@yahoo.com

The Great Heinous Crime (*Medz Yeghern*) of the Armenian genocide earned the dubious honor of becoming the first humanitarian catastrophe of the twentieth century. Tens of thousands of refugees were able to escape from the annihilation and find precarious shelter in the Caucasus. Many Armenian institutions and organizations, including the Apostolic Church, made efforts to come to their assistance. The document is a hitherto unpublished letter-order sent from the office of the Catholicosate of Holy Echmadzin in June 1916 to the prelate of the Armenian Prelacy of America, Very Rev. Arsen Vehuni. A copy is kept at the archives of the Krikor and Clara Zohrab Information Center in New York. The letter, most probably written by the director of the office, Bishop Tirayr Der Hovannisian (later prelate of the Armenian Prelacy of America, 1921-1928), raised five points: a) need for clothing and money for the refugees; b) funds to ensure the reopening of the Kevorkian Seminary, closed in 1915-1916 due to the need to shelter the refugees; c) gratitude for the work of American missionaries, as well as some reservations towards them; d) the organization of the return of Armenian Americans to the homeland, at a time when a significant portion of Western Armenia had been occupied by Russia; e) assistance to Armenian refugees in Mesopotamia. In his introduction, the author contextualizes the letter with the addition of information culled from various publications of the time.

SECRET ARABIAN REPORT OF SEPTEMBER 27, 1916 (NIGHT)

ZAVEN MESSERLIAN

During World War I the British and the Commonwealth countries fought the Ottoman Empire on various fronts, Gallipoli, Egypt and Mesopotamia; prisoners of war existed on both sides.

In 1916 Grand Duke Nicholas of Russia sent two Arab officers to the British. These POWs, Lt. Shukri Shurbaji and Lt. Ahmed Shaykha, were interviewed by Sir Mark Sykes. Based on these interviews and others, The Arabian Report, dated September 27, 1916 night, was made.¹

Sir Mark Sykes wrote in the Foreign office minutes: "The Armenian report, Appendix A,² is strongly recommended for careful reading. The story is odious and disgusting, but nevertheless bears out everything that has been reported from other independent sources. Lieutenant Shaykha and Lt. Shorbaji it will be remembered, gave almost word for word accounts of similar scenes and similar policy. They were Moslems and professed to dislike Armenians, the present writer is equally little predisposed to sympathise with Armenians. It is suggested that some means should be taken to give due publicity to this state of affairs, in view of the appeals to "God and Humanity" which the enemy is now making".

The Arabian Report XXII Appendix B,³ registered at night on 27 December 1916, contained the eye witness reports of Lt. Hassan Maarouf and Lt. Sayied Ahmed Moukhtar Ba'aj. These are of great importance as they show that these officers knew "deportation" meant massacre.

Lt. Ba'aj's testimony in the Foreign Office document published here was quoted by the British historian Christopher Walker in his article "World War One and the Armenian Genocide", printed in Richard Hovannisian's *The Armenian People from Ancient to Modern Times, Vol. II*, 1997, pp. 263-265 and also in my book *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on Armenians*, 2001, pp. 34-37, which was first published in article form in the *Hask Armenological Yearbook*, in 1980. The document was given to me by Christopher Walker.

Below, the sections of the report which deal with Armenians are given. Furthermore, another document, Addendum A to "Report of an inhabitant of Athlit, Mount Carmel, Syria," is also given. All the documents clearly show the premeditation of genocide and its perpetration.

Part I

ARAB MOVEMENT - GENERAL SITUATION

The following is the report of a number of interviews between Sir Mark Sykes and the two Arab officers who have been sent to England by the Grand Duke Nicholas, and whose descriptions are as follows:

Name.- Shukri

Family name.- Shurbaji

Age.- 24
Place of birth.- Damascus
Father's name.- Mahmoud Bey Shurbaji
Father's rank.- Lieutenant Colonel: retired Formerly Commandant of Sivas
Mother's name.- Tamar
Junior Captain, 4th Battalion, 1st Regiment, 2nd Division, 13th Corps
Where educated.- Damascus Lazarist College and Ecole Nationale
d'Agriculture de Grignon, Seine et Oise

Was in London on short holiday in 1911.

Service in the army.-

During peace: Nil

During war: Damascus first. Transport officer with Egyptian expedition. Then A.D.C. to Place Commandant, Damascus, Junior Captain of a company at Constantinople and Saros. Was sent from there to Mesopotamia and to Kasr Sherin, Persia, with the 4th Battalion. Was at Kut-el-Amara for one week after fall as Provisioning Officer: then went to Kermanshah, Persia, with the whole of 13th Army Corps.

Joined the Russians at Kermanshah on the 2nd August.

Name.- Ahmed

Family name.- Shaykha

Age.- 24

Father's name.- Mahmoud Shaykha

Mother's family.- Bagdash, from Damascus

Father's business.- mudir of customs at Accu

Where educated.- Accu

Rank.- 2nd Lieutenant

Regiment.- 4th Battalion, 1st Regiment, 2nd Division, 13th Corps

Service in the Army.-

During peace: two years in military college, two years in regular army.

During war: First in 25th Division, 75th Regiment, at Gaza then sent to Dardanelles (Saros), where he was transferred to 2nd Division, 1st Regiment, 16th Brigade, 4th Battalion. Was two months at Saros: then went to Mesopotamia and to Kasr Sherin, Persia. Was at Kut-el-Amara for one week: then went to Kermanshah, Persia, with 13th Army Corps.

Joined the Russians at Kermanshah 2nd August.

JUNIOR CAPTAIN SHUKRI SHURBAJI'S ACCOUNT OF HIS ADVENTURES FROM FEBRUARY 1915 TO SEPTEMBER OF THE SAME YEAR.

On the outbreak of the war I was at the Military College in Damascus and was called up as a cadet. In February 1915 I was made 2nd Lieutenant, and afterwards promoted to Lieutenant. I remained about a year in Damascus as Instructor first,

and then was made A.D.C. to Place Commandant and Military Police Officer. On the opening of hostilities the Turkish authorities ordered that great demonstrations should be held. The majority of the population, however, did not want war; it was still feeling the disastrous effect from the Tripoli and Balkan wars. The authorities tried to raise the spirits of the people by the promise of swift victories and the conquest of Egypt. Besides they spread news of great German victories over the Allies. Apart from some ignorant people and those were under the influence of the Unionists, the population was not deceived by bombastic promise. The Arab Committee, to which I belong, increased its activities foreseeing the downfall of Turkey, and the emancipation of the Arabs from Turkish misrule, with the assistance of England and France. While at Damascus I was sent to Iben in the Sinai Desert, to accompany 500 soldiers recruited to do railway and road work. One half of this company deserted on the road to Iben, and I was informed afterwards that the other half deserted after the failure of the expedition to the Canal. From Iben I returned to Damascus. At that time Jemal Pasha showed great consideration for the Arabs, and never betrayed his antagonism. He sought the friendship of Arab notables and extended hospitality to them. Jemal's outward benevolence towards the Arabs lasted until the failure of the Daradanelles Expedition, then he unmasked, and began his rule of terror with the wholesale hangings and deportations.

About the middle of June 1915 I received the order to go to Constantinople with nineteen other young Arab officers, all like myself belonging to the Arab Committee. The Turkish authorities began to get alarmed at the spreading of the Arab movement, and tried to undermine it by dispersing the Arab officers. Being in no hurry to arrive at Constantinople we travelled leisurely, and spent about a month on the way. We went by train from Damascus to Aleppo and Rajun. From Rajun to Osmanieh by a carriage, train to Tarsus, carriage to Bozanti, and train to Haidar Pasha. At that time typhus was raging everywhere in Syria, especially in Aleppo. On my way to Constantinople I saw thousands of Armenians being deported south. They were in a pitiful condition, and subjected to cruel treatment by the gendarmes and soldiers accompanying them. Several thousands were killed and others died from exhaustion, starvation, or disease. The highways were strewn with their bodies. A week after my arrival to Constantinople I was attached to the Place Commandant as a military police officer in the 4th Battalion. On the 15th August the battalion was ordered to join the 75th Regiment, 25th Division at Saros. We proceeded by train in twenty-four hours to Ozun-Kubri, and from there we marched in four days to Saros. After a month's stay at Saros, our battalion was annexed to the 1st Regiment, 2nd Division, and ordered to proceed to Mesopotamia.

THE FOLLOWING IS THE NARRATIVE OF THE TWO ARAB OFFICERS,
JUNIOR CAPTAIN SHURBAJI AND LIEUTENANT SHAYKHA, FROM THE
TIME THEY LEFT SAROS WITH THEIR REGIMENT ON THE
1ST OCTOBER, 1915

They proceeded to Uzun Kupri and thence to Derakoi, where they were stationed for fifty days: the country around was very desolate, only old men,

women, and children remaining; here they saw no fighting at all, but were much harassed by the British aviators, who inflicted constant casualties in the troops at Derakoi and in the vicinity, the 1st October, 1915, to 10th November, 1915. From Derakoi they proceeded to Constantinople. At Constantinople the city was empty and depressed, the quiet gossip was about the systematic drownings and murders of Armenians by night, and the executions of Armenian leaders and notables by day. The city beyond and hope of revolution, the hold of the committee being absolutely complete over every section of the people; both officers are of opinion that no revolution can ever be hoped for at Constantinople, as those who might have led have been exterminated, and those who should have followed have been dispersed.

From Iskidar the battalion crossed the Bosphorus to Kaputash In the dark and with all the lights extinguished, owing to fear of British submarines. After refitting, with battalion preceded to Haidar Pasha Station, entrained, and started for Bozanti; and shortly after starting, the train was delayed four hours by a British submarine which was shelling the coast from the Gulf of Ismid. From Ismid to Bozanti the journey lasted seventy-two hours. The railway rolling-stock was good, but the locomotives showed signs of deterioration owing to the use of wood fuel. At Bozanti the troops were encamped for the night and proceeded to Tarsus in four marches, the battalion carried its own tents and equipment on packs animals. The troops suffered considerably from cold during the first three stages. The rations were Urbswurst soup in addition to Burgul,ghi, and mutton. The officers messes separately, and always had a three-course dinner cooked in European style. At Tarsus the battalion was detached from the division and delayed owing to an expected landing at Alexandretta or Ayas Bay; this delay lasted fifteen days, when the battalion entrained once more and proceeded to Maahmura (Osmanie) in six hours, detrained and marched to Hassan Beg in four hours, where it encamped, and proceeded daily marches to Islahie-Takhta Kubri, Raju, Yeni Kubri, Katma, following the railway from Islahie, but not entraining owing to shortage of fuel and rolling stock. At Katma the battalion entrained, reaching Aleppo in two hours. However, this last stage could only be accomplished by taking two companies at time, as the locomotive could not get up sufficient steam to pull under wood fuel.

Aleppo was reached about the 25th December. At Aleppo the battalion was halted about fifteen days, and Lieutenant Shurbaji was sent on duty to Damascus. The journey from Aleppo to Damascus occupied thirty hours by rail, the road was in fair order, the rolling-stock in good condition and the shortage of fuel less noticeable. The main points this officer noticed on the way from Aleppo to Damascus was the result of the locusts in 1915, which had almost destroyed the crops and reduced the country to great poverty, the all-pervading typhus epidemic in Homs, Hama, Baalbek districts, and the forcible migration of Armenians who were swarming south by road and rail. Lieutenant Shurbaji estimates that he saw 1000 dead Armenians during the daylight hours of his journey, lying by the railway at various points. These people had perished from famine and typhus. The survivors were, on arrival at Haimi, near Damascus, dispersed among the various

towns and villages where they were well cared for by the Arabs, but hastened the spread of typhus.

At Damascus, Jemal was ruling by terror and force. The situation was as follows: the papers of French Consulate at Damascus had been obtained early in the war, and the fact was secretly known to nearly everybody, and the Turks were holding the papers in terrorism over the heads of the Arab notables, and occasionally hanging a man here and there. It would seem as if the papers from the Consulate at Beyrut had also been tampered with earlier than is usually supposed, but it is open to question. Faisal, the son of the Sherif, was in attendance on Jemal, and certain notables viz. Ibish and the Emir El Haj were made much of as Turcophiles.

The Arab committee was very powerful in Damascus, and Jemal could never ascertain its actual personnel or whereabouts, nor have the recent executions destroyed it, the violence of the Turks having produced an Arab Committee as occult and elusive as the Committee of Union and Progress itself.

About fifty officers and many sons of notables of Homs, Hama and Damascus had taken refuge in the Leja and Jebel Druse with the Druses, and were protected by the Atrash family. The Arab Committee at Damascus arranged for these peoples' passage from Damascus to Jebel Druse. It is estimated, that deserters and refugees inclusive, that in the Leja, Hauran, and Jebel, there were at that date (1st January, 1916) above 30000 armed men ready to rise in event of propitious circumstances. Lieutenant Shurbaji is of opinion that this situation still holds good, and he is satisfied that the recent executions in Syria have not had any fundamental effect on the power of the Arab Committee which is secret enough to survive the disappearance of many individual notables.

As far as the Lebanon was concerned, Emir Arslan was the acting Governor, and favorable to the Turks and Jemal. There was constant communication between the Lebanon and Hauran Druses, the Druse policy was to maintain good relations with the Government, but to give it no opportunity to strengthen its hold on them. A hundred Druses volunteers were sent from Hauran in response to an appeal by Jemal, for a levy en masse, these were low class men who subsequently deserted. Jemal's policy in regard to the Hauran was to let sleeping dogs lie.

While Lieutenant Shurbaji was at Damascus a Moslem was hanged for robbing an Armenian. This farce was enacted to impress the neutral consulates.

On returning to Aleppo Lieutenant Shurbaji rejoined his battalion and found typhus and dysentery raging. Henceforth the narrative gives the joint experiences of the two officers. The battalion left Aleppo on the 3rd February and reached Ras-ul-Ain in twelve hours passing the great bridge over the Euphrates, which was well guarded. At Ras-ul-Ain some 12000 Armenians were concentrated under the guardianship of some hundreds of Kurds, drawn not from the local tribes, but from the urban riff-raff of Mosul, Bitlis, and Diarbekir. These Kurds were called gendarmes, but were in reality mere butchers; bands of them were publicly ordered to take parties of Armenians, of both sexes, to various destinations to destroy the males, children, and old women, and dispose of the young women among the villagers of the Urfa plain. These Kurds always returned after absences of three or

four days on such expeditions. One of these gendarmes confessed to killing 100 Armenian men himself on the various journeys he had taken.

The Armenians were dying of typhus and dysentery and the roads were littered with their decomposing bodies. The empty desert cisterns and caves were also filled with corpses. Both officers agree that this was the most appalling state of affairs, and that unless it had been a matter of ocular demonstration, it would be incredible. The Turkish officers of the battalion were horrified at the sights they saw and the regimental chaplain, on coming across a number of bodies, dismounted his horse and publicly prayed that the Divine punishment of these crimes should be averted from Moslems, and by way of expiation, himself worked at digging graves for the dead bodies. When marching from Ras-ul-Ain to Er-Radi the soldiers of the battalion often put up their hands to avert the sight of the numerous bloated naked corpses of murdered women who lay by the roadside. Two sayings were common among the common soldiers: "Ras-ul-Ain is a shambles" and "No man can ever think of a woman's body except as a matter of horror, instead of attraction, after Ras-ul-Ain." Ras-ul-Ain was used as a place of concentration for Armenians, and 12000 was the number usually there. The average number of the incoming parties and outgoing parties (viz, those going to be murdered) cannot be estimated accurately.

APPENDIX (B)

ARMENIAN MASSACRES

Report of an Eye-witness; Lieutenant Hassan Maarouf

In August 1915 in the suburbs of Mush I saw large numbers of dead bodies of Armenians, men, women, and children lying in the fields. Some had been shot, some stabbed and most of them had been horribly mutilated. The women were mostly naked.

In the villages around Mush I saw old women and children wandering in the streets, haggard and emaciated.

In the same month, in a camp outside Bitlis I saw collected about 500 women, girls and children guarded by gendarmes. I asked the latter what was to become of these people. They said that they were being deported but that they had orders to let the Bands deal with them on the way. The Bands had been organized by the Turkish Government for the purpose of massacring the Armenians. They were formed by Kurds, Turkish gendarmes and criminals who had been specially set free.

On the river at Bitlis I saw a number of bodies of Armenians floating on the water, and some washed up on the banks. The smell was pestilential and the water undrinkable.

In the same month of August in the country at a distance of about two hours from Zaart, I saw the bodies of about 15000 massacred Armenians. They were piled up on top of each other in two ravines. The Armenian Bishop of Zaart was, at his own request, taken to a cave nearby and shot.

On my return from Zaart to Mush in a village of the suburbs of Mush over 500 Armenians, mostly women and children, were heeded up in a stable and locked in. The gendarmes threw flaming torches, through an opening in the ceiling. They were all burnt alive. I did not go near, but I distinctly saw flames and heard the screams of the poor victims.

I heard from reliable persons that women in the family way had their bodies cut open and the child snatched out and thrown away.

At Mush the streets out of doors were strewn with bodies of Armenians. Every time an Armenian ventured out of doors he was instantly spared.

Even men of great age, blind and invalids were not spared.

From Mush to Himins, at short distances from each other, I saw piles of bodies of Armenians in the fields alongside the road.

Between Sherkes-Koi and Hinis I saw two ravines filled with corpses of Armenians about 400 in each ravine, mostly men. Another ravine was filled with bodies of little children.

At Khara Shuban I saw a large number of bodies of Armenians floating on the River Murad.

When I went to Erzinjian I was told that wholesale massacres were perpetrated at Erzinjian, Mamakhatoun and the whole country round. Besides those that the Turks had killed and burnt alive they threw thousands of them into the Euphrates. A large number of Armenians seeing that their death was inevitable, and fearing worse atrocities preferred to throw themselves into the Euphrates.

2. Report by an Eye-witness, Lieutenant Sayied Ahmef Moukhtar Baaj

In April 1915 I was quartered at Erzerum. An order came from Constantinople that Armenians inhabiting the frontier towns and villages should be deported to the interior. It was said then that this was only a precautionary measure. I saw at that time large convoys of Armenians go through Erzerum. They were mostly old men, women and children. Some of the able-bodied men had been recruited in the Turkish army, and many had fled to Russia. The massacres had not begun yet. In May 1915 I was transferred to Trebizond. In July an order came to deport the interior all the Armenians in the vilayet of Trebizond. Being a member of the court martial I knew that deportation meant massacres.

The Armenian Bishop of Trebizond was ordered to proceed under escort to Erzerum to answer for charges trumped up against him. But instead of Erzerum he was taken to Baipurt, and from there to Gumush-Khana. The governor of the latter place was then Colonel Abdul-Kader Aintabli, of the general staff. He is famous for his atrocities against the Armeinans. He had the bishop murdered at night. The Bishop of Erzerum was also murdered at Gumush-Khana.

Besides the deportation order referred to above, an imperial "Iradeh" was issued ordering that all deserters, when caught, should be shot without trial. The secret order read "Armenians "in lieu of "deserters". The Sulta's "Iradeh" was accompanied by a "fetua" from the Sheikh-ul-Islam stating that the Armenians had shed Moslem blood, and the killing of them was lawful. Then the deportations

started. The children were kept back at first. The Government opened up a school for grown-up children, and the American consul at Trebizond instituted an asylum for infants. When the first batches of deported Armenians arrived at Gumush-Khana all able-bodied men were sorted out with the excuse that they were going to be given work. The women and children were sent ahead under escort with the assurance by the Turkish authorities that their final destination was Mosul, and that no harm would befall them. The men kept behind, were taken out of town in batches of fifteen or twenty, lined up on the edge of ditches prepared beforehand, shot and thrown into the ditches. Hundreds of men were shot every day in a similar manner. The women and children were attacked on their way by the "Shotas" [chéte], the armed bands organized by the Turkish Government, who attacked them and seized a certain number. After plundering and committing the most dastardly outrages on the women and children they massacred them in cold blood. These attacks were a daily occurrence until every woman and child had been got rid of; the military escorts had strict orders not to interfere with the "Shotas." The children that the Government had taken in charge were also deported and massacred.

The infants in the care of the American consul at Trebizond were taken with the extent that they were going to be sent to Sivas, where an asylum had been prepared for them. They were taken out to sea in little boats. At some distance out they were stabbed to death, put in sacks, and thrown into the sea. A few days later some of their little bodies were washed up on the shore to Trebizond.

In July 1915 I was ordered to accompany a convey of deported Armenians. It was the last batch from Trebizond. There were in the convey 120 men, 700 children, and about 400 women. From Trebizond I took them to Gumish-Khana. Here the 120 men were taken away and as I was informed later, they were all killed. At Gumish-Khana I was ordered to take the women and children to Erzinjan. On the way I saw thousands of bodies of Armenians unburied. Several bands of "Shotas" [*çetes* (irregular forces)] met us on the way and wanted me to hand over to them women and children. But I persistently refused. I did leave on the way about 200 children with Moslem families, who were willing to take care of them and educate them. The "Mutessarrif" of Erzinjan ordered me to proceed with the convoy to Kamach. At the latter place the authorities refused to take charge of the women and children. I fell ill and wanted to go back, but I was told that as long as the Armenians in my charge were alive I should be sent from one place to the other. However, I managed to include my batch with the deported Armenians that had come from Erzerum. In charge of the latter was a colleague of mine, Mohamad Effendi, from the gendarmerie. He told me afterwards that after leaving Kamach they came to a valley where the Euphrates ran. A band of "Shotas" sprang out and stopped the convoy. They ordered the escort to keep away, and then shot every one of the Armenians and threw them in the river.

At Trebizond the Moslems were warned that if they sheltered Armenians they would be liable to the death penalty.

Government officials at Trebizond picked up some of the prettiest Armenian women of the best families. After committing the worst outrages on them they had them killed.

Cases of rape of women and girls even publicly are very numerous. They were systematically murdered after the outrages.

The Armenians deported from Erzerum started with their cattle and whatever possessions they could carry. When they reached Erzinjian they became suspicious, seeing that all the Armenians had already been deported. The Vali of Erzerum allayed their fears, and assured them most solemnly that no harm would befall them. He told them that the first convoy should leave for Kamach, the others remaining at Erzerum until they received word from their friends informing of their safe arrival to destination. And so it happened. Word came that the first batch had arrived safely at Kamach, which was true enough. But the men were kept at Kamach and shot, and the women and children were massacred by the "Shotas" after leaving that town.

The Turkish officials in charge of the deportation and extermination of the Armenians were; At Erzerum ,Bihaa Eddin Shaker Bey; at Trebizond, Naili Bey, Tewfik Bey Monastirly, colonel of gendarmerie, the commissioner of police; at Kamach, the member of Parliament, for Erzinjian. The Shotas headquarters were also at Kamach. Their chief was the Kurd Murza Bey, who boasted that he alone had killed 70000 Armenians. Afterwards he was thought to be dangerous by the Turks and thrown into prison charged with having hit a gendarme. He was eventually executed in secret.

Appendix (A)

ADDENDUM TO "REPORT OF AN INHABITANT OF ATHLIT, MOUNT CARMEL, SYRIA"⁴

The writer, when speaking of the treatment meted out to the Armenians by the Turks since the beginning of the war, fears that he will be accused of exaggeration. He has kept this in view when describing atrocities committed by the Turks.

The writer has not been in Armenia proper, but has lived in Syria since the war began, and has visited Konia and Constantinople, and has many acquaintances including Germans.

THE FIRST NEWS OF THE MASSACRES. TURKISH POLICY. OPINION OF LOCAL GERMANS

During October and December 1915 several Germans, established as farmers in Palestine, returned to Haifa and Jaffa, and they were the first to bring the news of wholesale massacres among the Armenians. Nothing has been said on the subject in the Syrian and Palestine press. At first these Germans maintained that they knew little about the matter: that they only heard some reports, which they considered much exaggerated. But from these and other Germans he met at

Damascus, he gathered that the Germans themselves thought that the Turks had determined to exterminate all the Armenians, with the exception of about half a million. The Germans at that time, to give them their due, were horrified at the thought of such wholesale slaughter: there was, however, a notable exception, a Major Pohl, who was heard to say that he was sorry that as many as half a million Armenians should be spared. A number of Germans in Palestine sent their families away, openly saying that the Turk might one day treat Germans as they were using the Armenians.

ARMENIANS DYING ALONG THE RAILWAY

There were a number of reports of thousands of Armenians lying dead by the side of the railway between Anatolia and Syria, and the writer is able to corroborate these rumours by accounts given by his sister, who traveled from Constantinople to Palestine in December 1915.

THE STATE OF ARMENIANS ORDERED SOUTH

She saw the bodies of hundreds of Armenian men, women, and children lying on both sides of the railway. Sometimes Turkish women were seen searching the corpses for anything that might be of value: at other times dogs were observed feeding on the bodies. There were hundreds of bleached skeletons.

At either Gulek or Osmanieh she saw thousands of starving and fever-stricken Armenians. They had been ordered southward, but had been provided with no transport, and had been waiting there for weeks. They were lying about the station, on the sidings, and some on the track itself. Some were jostled on the line when the train arrived, and the engine ran over them to the joy of the engine driver, who shouted to his friends "Did you see how I smashed about fifty of these Armenian swine?"

ATTITUDE OF TURKISH OFFICERS

The writer's sister fainted at the sight, and on recovery two Turkish officers, speaking French, remonstrated with her on her lack of patriotism since the Armenians were enemies. She also gives details of the misery and death caused by over-crowding railway carriages and trucks when transport was from time to time provided.

TYPHUS

The greatest havoc was caused by typhus. Those who died from it were left unburied for days. One reason for this, as given to the writer by a superior Turkish officer, was to increase infection in order that there would be greater mortality among the living. The Armenians, however, can claim some revenge, for the plague naturally did not confine itself to Armenians only, and the whole country through which these refugees passed was devastated: The writer saw dozen of villages in Syria empty of all inhabitants, killed off by typhus. No sanitary measures to combat the epidemic were taken.

PROPERTY PLUNDERED

The Armenians were ordered from their homes at the shortest notice, and no time was given for them to provide transport for their belongings or to dispose of their property. The Turks took possession of all, and relieved the unfortunate people of such things as they attempted to carry with them.

LACK OF ROAD TRANSPORT

The demand for road transport became so great that price ran to a prohibitive height. The writer saw thousands of Armenians near Hassan Beylu, in the Taurus Mountains, lying out in the snow waiting for vehicles, and the same state of things prevailed at Aleppo and other transfer stations. There was no organization to meet the situation created by the forcible evacuation of the Armenian population, partly the result of Turkish incompetence and partly through deliberate neglect.

FOREIGN PUBLIC OPINION JEMAL PASHA

After a time European and more especially American public opinion began to be heard on the subject of Armenians, and upon this Jemal Pasha (the Great!) went to Constantinople and insisted that the massacres should cease, urging that it was not only a crime but a mistake. In addition he foresaw that a useful source of forced labor could be tapped for his public works in Syria and Palestine. It was reported that Talaat was not disposed at first to listen, but that Jemal was powerful enough to override opposition, and it is said that in this way the lives of over 100000 Armenians were spared but only on the condition that they should be sent to Syria. Jemal Pasha was promptly nicknamed the "Armenian Pasha" in Constantinople, but the Armenians were grateful and neutral Ambassadors were duly impressed.

The Armenians, wishing to show their appreciation of Jemal Pasha's action, and being prohibited from uttering their thanks, decided to march past his house in Constantinople in silence, and in this manner 40000 Armenians paraded in front of Jemal, who stood on the balcony of his house for three hours with his arms folded like Napoleon the Great. The train by which Jemal returned to Syria was frequently stopped for him to receive the thanks of Armenians, which, however, the writer thinks a mere farce to impress the outside world and to increase the importance of Jemal. The treatment of the Armenians under Jemal's administration confirms him in this opinion.

THE ARMENIANS UNDER JEMAL

Jemal having thus got a large number of Armenians into his clutches, decided to send them to remote parts of Syria and Palestine. The writer considers that his motive for this action was to prevent them from contaminating the existing population, and also to minimize the chances of neutrals witnessing their treatment.

They were sent to various camps where 3000 to 5000 were herded together, and the writer visited such camps in Hauran, Adflun, and South East of the Dead Sea.

ARMENIAN CAMPS

The inmates of these camps are entirely dependent on food and water supplied by Government: they were forbidden to enter towns or villages, or to work for pay: they are made to live in the desert. Men, women, and children were put to hard labor, and each working man and woman received 2d. a day. That was their sole income on which they had to live.

In some cases there was no water nearer than six miles, and it had to be brought to the camp by rail. The trains frequently failed to run, the fact that there was a war in progress was a convenient excuse, and was made to cover deliberate neglect.

The writer has seen an overdue train carrying water arrive. The Armenians, parched with thirst, rushed to the halting place, each carrying an earthen jar on tin. As soon as the train stopped it was besieged by the mob, which was beaten back by the Turkish guard with the butt end of their rifles. Having thrust the crowd back, all the taps of the tanks were then turned on and the water allowed running to waste in full view of the hundreds who are dying for want of it. The Administration duly dispatched waters to the desert; that was enough as far as Jemal Pasha and his friends were concerned. An accident might have happened subsequently, but that was no fault of theirs. Such was the view taken of the above incident by Jemal when he heard of it, according to a report which reached the writer.

Hunger and thirst swept away half the number in these camps in a few weeks. Those that live led a wretched existence; all family life had been broken up, husbands, wives, children had been separated, and there were no means of finding out what had become of those who were missing. Immorality flourished; sanitation in its most elementary form did not exist.

In the meantime Jemal loudly proclaimed that he was colonizing waste lands with thrifty Armenians, which was enough for the inspired press of the Central Powers to give out to the world that in the last two years Syria and Palestine, under Jemal's administration, had flourished more than in the whole of the preceding fifty years.

A flat refusal was given to representatives of neutral countries who asked to go to Syria to witness the conditions under which the Armenians lived.

SLAVE MARKETS

In the track of the Armenians, as they were driven along, female slave-markets were established. The price of an Armenian girl from 12 to 14 years of age was from 2 mejideihs to [Br. Pound] £1. The writer saw such a market in Damascus, and he was told by his relatives in Aleppo and by American missionaries that thousands of young girls had been sold in the open markets. The so-called intellectual leaders of the Moslem world, the Khojas, Ulemas, Padis, and Muftis, were not slow to avail themselves of the opportunities that these markets offered, and these frequently saved their pockets and increased the numbers of their slaves by claiming to have made converts, in which case no money transaction was demanded.

CONVERSION TO ISLAM

These alleged converts were usually young women who were driven into harems ostensibly for the purpose of being instructed in the "true faith"! Conversion to Islam was attempted on a large scale, among men as well as women, and with some success amongst those Armenians from some parts of the Caucasus who had long practiced some Turkish customs, and whose belief in Christianity was not deeply rooted, but the writer knows of a number of educated and wealthy Armenians of Constantinople and the coast towns who have professed their conversion. The later seem however to have taken this step in the hope of preserving at least some of their property from confiscation.

WHOLESALE MASSACRES

So far description has been given of the destruction of the Armenian nation by organized deportation accompanied by neglect and by the unchecked ravages of disease but in addition there is systematic butchery in which boys and men. The unusual method employed was to organize labor in which boys and men were collected together and these were sent under a guard of about twenty Turkish soldiers to some out-of-the-way place where no provision was made for rations or water. The guard was given orders to use their rifles without hesitation in case of desertion, or any sign of mutiny, on the part of those put under their charge. After a day or two the guard would return alone. The story given was either the Armenians as a whole attempted to desert, or that there had been a mutiny and the guard in self defence had been compelled to kill the lot. The writer never witnessed such a scene himself but he had reports from trustworthy sources. One of his informants was an Armenian who speaking and dressing like a Turk had travelled from Armenia to Jaffa. There he mixed with a number of Turkish soldiers who had just executed the butchery of about 400 Armenians in the manner described above and who regaled him with many repulsive details. This man on the following day came upon a heap of murdered Armenians, and journeying on to Aleppo he made a full report of his experience to the American consul there.

GERMAN OPINION

The writer discussed these murders with German officers in Constantinople, and they admitted that unfortunately they were entirely true.

ARMENIANS IN CONSTANTINOPLE

Orders were issued that only Armenians who had been born in Constantinople should be allowed to remain there. This was signal for a house-to-house search by the police as well as arrests in the open streets. The witness has seen batches of Armenians being led through the streets, the victims of the zeal of the police in fulfilling this order. The raids are usually carried out at night, but he saw a wealthy and influential Armenian arrested in broad daylight and hurried away. Nothing more is seen or heard of those whom the police take, unfortunately there are some Armenians who act as police spies, and sell their countrymen.

The writer can give details of hundreds of young Armenian girls who have become prostitutes in Constantinople, the only means left to them by which they can support their parents. One he quotes in particular a well-bred girl recently married, whose husband was killed before her eyes, and who was driven to her present position only after months of struggling to live decently.

THE MASSACRES CONTINUE

Lately there has not been so much heard of Armenian massacres, but they continue nevertheless; it is only that there are fewer means by which the outside world can hear of them.

The writer considers that the reason for this treatment of the Armenians is that they are an easy prey, and that Mahommendans, rich, or poor, high or low, are by nature wedded to murder and robbery. The Turk, in addition, is still an invader, who treats others under his power as subject races.

The Armenians, morally and economically, are utterly ruined; probably the most industrious and thrifty race (and it is a Jew who described them as such) in the Turkish Empire has ceased to exist.

ENDNOTES

¹ F.O.371/2781/201201

² F.O.311/2781/4815

³ F.O.371/2781/264888

⁴ F.O. 371/2781.

ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԳԱՂՏՆԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ 27 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ 1916Ի (ԳԻՇԵՐ) (ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԶԱԻԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Համաշխարհային Ա. Պատերազմի ընթացքին ցարական Ռուսիան, որոշակիորեն՝ 1916ին իր գերեվարած օսմանեան բանակի երկու արաբ սպաներ յանձնած էր իրեն դաշնակից Մեծն Բրիտանիոյ։ Այս սպաները՝ Շուրքի Շուրպաժի եւ Ահմէտ Շէյխա, 27 Սեպտեմբեր 1916ին հարցաքննութեան ընթացքին ահաւոր իրողութիւններ կը պարզեն ի միջի այլոց Հայկական Յեղասպանութեան մասին, յատկապէս թէ «տեղահանութիւն» կը նշանակէր բնաջնջում։

Բրիտանական պաշտօնատար Մարք Սայքս, որ հայասէր մը չէր, կ'ուզէր հրապարակայնացնել փոխանցուած տեղեկութիւնները քանի որ թշնամին՝ Գերմանիա, Ասսորո-Հոնգարիա եւ Թուրքիա, «Աստուծոյ եւ մարդկութեան» անունով կոչէր կ'ընէին նոյն օրերուն։

Հայկական Յեղասպանութեան պատմութեան համար շատ կարեւոր վաւերաթուղթ մըն է այս՝ կանխատրամադրութիւն փաստող։

ԱՐԱՄ ԱՆՏՈՆԵԱՆԻ ԱՆՏԻՊ ԳՐԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՏԷՐ ԶՕՐԻ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒՆ ՄԱՍԻՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ
mihran.min@gmail.com

Բանասեր, գրող, խմբագիր, մանկավարժ և երգիծանկարիչ Արամ Անտոնեան (Պոլիս 1875-Փարիզ 1952), Յեղասպանութենէն հրաշքով փրկուելէ և սուրիական անապատէն վերադառնալէ ետք ամբողջ կեանքը նուիրած է Մեծ Եղեռնի պատմագրման ու վաւերագրման աշխատանքին: Նախ՝ Զինադադարին, Հալէպի *Հայ Չայն* թերթին մէջ կոչով դիմած է տեղւոյն վերապրողներուն ու խնդրած անոնցմէ, որ աղէտին հետ առնչուող իրենց յուշերը գրի առնելով՝ տրամադրեն իրեն¹, ապա ի՛նք կամ իր կողմէ յանձնարարուած անձեր՝ իրենք գրի առած են անգրագէտ վերապրողներու յուշերը: Նոյն շրջանին, ան կրցած է Նայիմ Պէլէն և ուրիշներէ ձեռք ձգել Յեղասպանութեան վերաբերող թուրք կառավարութեան տասնեակ պաշտօնագրեր, ու այդպիսով իր մօտ մէկտեղուած է Հայոց Յեղասպանութեան յուշագրութիւններու եզակի ու մեծարժէք հաւաքածոյ մը, որ ցարդ հայերէն բնագիրով կը մնայ անտիպ²:

Զբաւարարուելով նիւթի հաւաքումով, Անտոնեան լոյս ընծայած է նաեւ Յեղասպանութեան վերաբերող վաւերագրական մեծարժէք հատոր մը՝ *Մեծ Ոճիրը*³ խորագիրով, ուր հրատարակած է կոտորածներուն մասին իր ձեռք ձգած պետական վաւերաթուղթերը և թարգմանաբար՝ թուրք պետական պաշտօնէայ Նայիմ Պէլի յուշերը, անոնց կցելով կարեւոր դիտողութիւններ ու բացատրութիւններ:

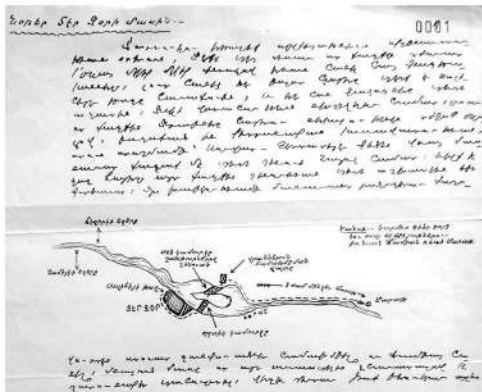
Վերոյիշեալ հատորին առընթեր, Անտոնեան լոյս ընծայած է նաեւ մեծ մասամբ Մեսքէնէի հայ գաղթականներու առօրեայէն վերցուած *Այն Սեւ Օրերուն...* (*Պատկերներ*) հատորը⁴ և պարբերական մամուլի էջերուն՝ հրատարակած է յուշագրական բնոյթի զանազան գործեր՝ «Աքսորի Ճամբուն Վրայ»⁵, «Կոմիտաս Վարդ. Աքսորի Մէջ»⁶ և բազմաթիւ այլ յօդուածներ:

Տպագիր հսկայական նիւթերու կողքին, Անտոնեանի գրիչէն ծնած և Յեղասպանութեան հետ առնչուող բազմաթիւ այլ գործեր ևս կան, որոնք նուիրուած են Պապի, Ռաս Իւլ Այնի, Մեսքէնէի, Հալէպի, Տէր Զօրի և սուրիական անապատի միւս արքայաւայրերու հայութեան ու այնտեղ տիրող պայմաններուն:

Անտոնեանի վերոյիշեալ անտիպներէն հոս հրատարակութեան կու տանք Տէր Զօրի կոտորածներուն վերաբերող իր ընդարձակ գրառումներուն մէկ մասը:

Սուրիական անապատին մէջ տեղի ունեցած կոտորածներուն մասին Անտոնեանի այս գրառումները իրենց պատմական մեծ արժէքին կողքին,

կը նպաստեն նաեւ որ բացայայտուին իր հիմնական աշխատանքին՝ Մեծ Ոճիրքին հետ կապուած բազմաթիւ մանրամասնութիւններ, նպաստեն Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեան ուսումնասիրութեան

նութիւրուած այս կարեւորագոյն գործը աւելի լաւ հասկնալու, ինչպէս նաեւ անոր հետ կապուած բազմաթիւ լրացումներ ու բացայայտումներ կատարելու:

Անտոնեանի բնագիրը հրատարակութեան կու տանք նոյնութեամբ, առանց ռեւէ միջամտութեան: Կատարած ենք միայն կէտարդական

աննշան հպումներ եւ մեր կողմէ աւելցուցած ենք անհրաժեշտ ծանօթագրութիւնները:

Ծանօթագրութիւններուն մէջ աշխարհագրական վայրերու մասին եղած տուեալները տրուած են 1915 թուականի դրութեամբ:

ՆՕԹԵՐ ՏԷՐ ԶՕՐԻ ՄԱՍԻՆ⁷

Զարդուելու երթալիք սելքիաթներուն⁸ սկզբնաւորութեան օրերուն, Զեքի պէյ⁹ տեսաւ որ քաղաքէն դուար կ'ըլլայ մէկիկ մէկիկ փնտռելով երեւան հանել հայ գաղթականները, լուր հանեց թէ բոլոր հայերը պէտք է Մալիհիլէ թաղը¹⁰ հաւաքուին, եւ թէ հոն գացողները պիտի ազատին: Աւելի վստահութիւն ներշնչելու համար, ըսաւ որ քաղաքին արաբները հայերու ներկայութենէն դժգոհ ըլլալով, բողոքած են կեղղոնական կառավարութեան, որուն որոշմամբ՝ Սուլար¹¹-Շէտտատիյէ¹² գիծին վրայ մասնաւոր քաղաք մը պիտի շինուի հայոց համար: Սէվք եղող հայերը այդ քաղաքին շինութեան պիտի աշխատէին իբր գործաւոր: Այս խաբէութեամբ մանաւանդ յաջողեցաւ ժողովուրդէն ստուար զանգուածներ համախմբել ու ճամբայ հանել: Մնացած մասը որ այդ առասպելին չհաւատալով կը շարունակէր պահուիլ տիլ, վերջէն դժուար ձեռք բերուեցաւ ալլելս:

Երբ Զաւէն Պատրիարք¹³ [Տէր] Զօր հասաւ¹⁴, սարսափ կը տիրէր արդէն տեղոյն հայոց մէջ: Բոլորն ալ պահուրտածի պէս էին: Պատրիարքը, Զօրէն Անայի¹⁵ ճամբով Պաղտատ պիտի երթար: Զօր ժամանած օրն իսկ հայերը տարտամօրէն լսեցին թէ Բարձրաստիճան անձնաւորութիւն մը եկած է: Ինչ ազգի պատկանիլը չէին իմացած: Կը

կարծեին թե եկողը քննիչ մըն է, ինչ որ սրտապնդութիւն կու տար իրենց: Շուտով սակայն արաբները հասկցուցին իրենց թե եկողը հայ է.- «Ձեզի մեծ մը եկած է», կ'ըսէին: Երբ իմացուեցաւ որ այդ խորհրդաւոր անձնաւորութիւնը պատրիարքն է, բոլորն ալ տխրեցան, որովհետեւ չէին գիտեր անոր Պաղտատ աքսորուած ըլլալը, ու կը մտածէին թե ազգը ամբողջ փճացնելէ ետք՝ Պատրիարքն ալ կը բերեն իբր կափարիչ բացուած գերեզմաններուն: Անոր սպաննուիլը գուշակելով կը սկսէին նախազգալ թե իրենց վախճանը նոյնը պիտի ըլլայ:

Այդ միջոցին՝ Տէր Զօրի մերքեզ մէմուրը՝¹⁶ վատահամբաւ Մուսթաֆան¹⁷, իր օգնականը Պէտրի, մահափորձի ծրագիր մը կը մշակէին՝ Զէքիի հետ: Պատրիարքը կը տարագրուէր գրեթէ մինակ. միայն քրոջը աղջիկը կար հետը¹⁸: Անապատէն անցած էին անշշուկ, Զօր գալն իսկ վստահաբար ծանօթ չէր քաղքին ժողովուրդին: Պէտրի՝ որ պատրիարքին պիտի ընկերանար իբր հետեւորդ, իր վրայ կ'առնէ սպաննութեան գործը եւ իսկոյն ճամբայ ելլելով կը հասնին Անէ: Նոյն օրերուն՝ Անէի գայմագամն էր պարկեշտ մարդ մը, ազգական Զօրի Մէճլիսը Իտարէի¹⁹ պաշ-քեաթիպ²⁰ Ալի Մայիտ պէյի: Պէտրի շիտակ գայմագամին քով կ'ելլէ, եւ կը բացատրէ ծրագիրը, յայտնելով որ սպանութիւնը պիտի կատարուի անանկ պայմաններու մէջ որ եթէ յայտնուի ալ, բնա՛ւ պատասխանատուութիւն չպիտի գայ ո՛ր եւէ մէկուն վրայ: Ըստ իր ծրագրին՝ զաղտնաբար կառքին հետեւող արբանեակներ յանկարծ իբր աւագակ յայտնուելով, հրացան պիտի արձակէին կառքին վրայ եւ սպաննէին պատրիարքը:

Բայց գայմագամը խստիւ կ'ընդդիմանայ եւ կը սպառնայ իրողութիւնը հրատարակել՝ եթէ սպանութիւնը կատարուի: Պէտրի կը պնդէ, բայց անօգուտ տեղը, ու վերջապէս կը ստիպուի լքել սպանութեան ծրագիրը²¹:

Այս անցքը պատմած է նոյն ինքն Ալի Մայիտ պէյ՝ Տոքթ. Մարգարեանի²²:

* * *

Տէր Զօրի Մերքեզ Մէմուրի Մուսթաֆան՝ ջարդերուն ու խռչտանգումներուն մէջ Զէքի պէյի աջ բազուկը եղաւ: Այնթապցի էր, ուր իր տունը կը գտնուի Տապպաղխանէ²³ փողոցը: Չափազանց անողորմ ու բարբարոս մարդ մը որ հայոց համար ճշմարիտ սարսափ մը դարձած էր: Բոլոր տանջանքները իր հսկողութեան տակ կը տրուէին: 1917ին՝ Զօրի սուրիանիներու եկեղեցին բոզանոցի վերածեց եւ քաղաքին մէջ գտնուող հայ կիներն ու աղջիկները բռնի այդ եկեղեցին լեցուց իբր բոզ, եւ ինքն իսկ օրինակ ըլլալով բնիկ ժողովուրդը մղեց որ զանոնք լլկեն ու պղծեն անխնայ: Այս արարքը կատարեց Զէքիի յաջորդող միութեսարըֆին²⁴ այնթապցի Ապտիւլ Գատէրի (կը բնակէր Այնթապ՝ Ամերիկեան Հիւանդանոցին²⁵ դէմը) հաւանութեամբ: Իրեն պէս արիւնկզակ մարդ մըն

ալ աս էր, շատ հակառակ հայոց, եւ եթէ ջարդը Զեքի պէ կատարած չըլլար՝ ապահովաբար ինք պիտի ընէր: Իր յաջորդը՝ Հիլմի պէ, որ լաւ համբաւ մը թողուց, պաշտօնի անցնելուն պէս վերջ տուաւ սուրիանիներու եկեղեցիին մէջ կատարուող այդ խայտառակութեանց, եկեղեցին յանձնեց տէրերուն եւ կիներն ու աղջիկները արձակեց: Բայց չկրցաւ դպչիլ Մուսթաֆային՝ որ մեծ ազդեցութիւն ունէր նոյն իսկ արաբ շրջանակներու մէջ: Ապտիլ Գատէր վերջէն պաշտօնի բարձրացմամբ՝ Գասթամպօլլի²⁶ միութեսարըֆ եղաւ: Արժանի էր որ վարձատրէին զինքը, որովհետեւ կերպով մը Զեքի պէի գործը լրացուց Զօրի մէջ, վերապրող սակաւաթիւ հայերը անընդհատ խոշտանգելով:

Զօրի ջարդերուն ատենը մանաւանդ Մուսթաֆա մեծ գործունէութիւն ու եռանդ ցոյց տուաւ: Տեսնելով Զեքիի թափած ճիգերը՝ ժամ առաջ Զօրի գաղթականները բնաջինջ ընելու մասին.

- Փաշա՛ս, հոգ մի՛ ընէր, կ'ըսէր անոր, ես ամէն բան կը կարգադրեմ կոր:

Հալէպի անկման վրայ՝ երբ թուրք իշխանութիւնը վերցաւ Զօրէն, տեղւոյն ջարդուկտոր հայերը սկսան ձեռնարկել ազգային կազմակերպութեան մը: Էն առաջ որբերը հաւաքել սկսան, որովհետեւ մեծ մասամբ փողոցներն էին: Կոտորակուելով կոտորակուելով հազիւ 50 հատ միայն մնացեր էին, բայց նոյն իսկ ատոնք աչքի փուշ էին իրեն համար, շատ կ'երեւային:

- Մեծ սխալ գործեցի, կ'ըսէր այդ օրերուն, ասոնք ալ ապրեցնելու չէի:

Երբ թրքական իշխանութիւնը վերջնականապէս վերցաւ Զօրէն, տեղւոյն վերապրողները կազմեցին «Ազգային Մարմին» անունով Միութիւն մը (նախագահ՝ Եզնիկ քահանայ Թէքէեան²⁷, ատենապետ՝ Կ. Մօրճիկեան²⁸, ատենադպիր՝ Սահակ-Մեսրոպ²⁹): Այս Մարմինը՝ որուն ոյժ կու տային բոլոր վերապրողները, արաբ կառավարիչին ժամանելուն յաջորդ օրն իսկ դիմում ըրաւ Մուսթաֆան ձերբակալել տալու համար: Դիմումը մնաց ապարդիւն, որովհետեւ կառավարիչը առարկեց թէ այդ կարգի ոճրագործները միջազգային ատեանի մը առջեւ պիտի դատուին եւ ինք իրաւասութիւն չունի այդ ատեանին գործառնութեանց խառնուելու: Խոստացաւ միայն խնդիրը Հալէպ իմացնել:

Մուսթաֆա, տեսնելով որ Զօր այլեւս ապահով չէ իրեն համար, պատրաստուեցաւ Հալէպ մեկնելու: Ազգ. Մարմինը անկէ առաջ լուր հասցուց Հալէպ, ինծի գրուած նամակով մը: Իսկոյն դիմեցինք Սուրիոյ եւ Հայաստանի Գօմիսէր Պ. Բիքօի³⁰ որ խոստացաւ ձերբակալել տալ Մուսթաֆան: Երբ այս վերջինը հասաւ Հալէպ, մեծ դժուարութեամբ միայն կարելի եղաւ զինքը բանտարկել տալ, որովհետեւ ազդեցիկ բարեկամներ ունէր, որոնք նոյն իսկ մտադիր էին զինքը Մերքեզ Մեմուրիի պաշտօնով վերահաստատել Հալէպի մէջ:

կառավարութեան կը յանձնէ թէ՛ Սահակեանի գոհարեղէնները եւ թէ՛ առ հասարակ բոլոր այնթապցիներու, նոյն իսկ Հալէպ գտնուող հայերու կողմէ պանքան թողուած աւանդները:

Ճիշդ նոյն օրերուն Ահմէտ պէյի թելը կը կոտրի արկածով, կու գայ Հալէպ դարմանուելու, եւ առթիւ մը լուր կը դրկէ Սահակեանի որ «Ան շունը թող տեղը նստի, գոհարեղէն, եւայլն չպահանջէ, հակառակ պարագային զինքը կը փճացնեմ»: Ինք ու Ալի Ճենանի ամէն էնթրիկ կը բանեցնեն, մինչեւ որ, հակառակ ներքին գործոց նախարարութեան կողմէ եկած հրամանին՝ վալին, Մուսթաֆա Ապտիւլ Խալիք, Սահակեանը հսկողութեամբ կը քշէ Տէր Զօր:

Ժամանակ կ'անցնի, Զէքի պէյ Զօր կ'երթայ իբր միութեսարըֆ: Այնտեղ կը ծանօթանայ Սահակեանի ու կը մտերմանան այնքան որ շատ հեղ միասին բօքեր կը խաղային: Գիշեր մը՝ Սահակեան հիւր եղած էր Զօրի հեռագրատան տնօրէն Պէհճէթ պէյի, շատ պատուաւոր երիտասարդ մը: Ժամանակ անցընելու համար կը նստին նարտ խաղալու, բայց հագիւ սկսած, կու գան կը կանչեն Լեւոնը, ըսելով որ Զէքի պէյ զինքը կ'ուզէ: Թէ՛ Լեւոնի եւ թէ՛ Պէհճէթ պէյի տպաւորութիւնը այն կ'ըլլայ որ Զէքի պէյ խաղի համար կը կանչէ: Լեւոն կ'ելլէ կ'երթայ:

Առտուն՝ Պէհճէթ պէյ հեռագրատուն կ'երթայ եւ առաջին տեսած բանը կ'ըլլայ օրինակը հեռագրի մը որ նախորդ օրը հասած էր, եւ որով ճէմալ Փաշա Զէքի պէյի կը յանձնարարէր Լեւոն Սահակեանը հանգստօրէն (միւրէֆֆէէն) Հալէպ դրկել: Պարագաները՝ Հալէպի մէջ Փաշային դիմէր, եւ ներքին գործոց նախարարութեան ծանօթ հրամանը ցոյց տալով, յաջողէր էին հեռագիրը զարնել տալ:

Պէհճէթ պէյ չափազանց կ'ուրախանայ, ու կը մտածէ թէ Զէքի պէյ այդ աւետիսը հաղորդելու համար անշուշտ գիշերանց կանչած էր Սահակեանը: Զի կրնար կենալ պաշտօնատեղին եւ ուրախութենէն կ'երթայ Սահակեանի տունը: Այնտեղ իրեն կ'ըսեն թէ Լեւոնը նախորդ գիշերը եկան փնտռեցին, բայց տունը չէր, ու գիտնալով որ Պէհճէթ պէյի հիւր գացած է, հոն դրկեցին փնտռողը. անկէ ի վեր երեսան չէ ելած:

Պէհճէթ պէյ կը շփոթի կը մնայ, բան մը չի հասկնար եղածէն, ու կը դառնայ հեռագրատուն, եւ ահա հոն կը հասնի նաեւ Զէքիի մէկ հեռագիրը, ուղղուած ճէմալ Փաշայի, թէ «Լեւոն Զօրի մէջ չի գտնուիր, եւ թէ երկու ամիս առաջ՝ Զօրի շրջակաները գործող հայ չէթէներուն միանալով աներեւոյթ եղած է»: Պէհճէթ պէյ կը կատողի, կը փրփրի, կը սկսի պոռակ կանչել Զէքիի դէմ: Որովհետեւ կը հասկնայ թէ իրօք ի՞նչ եղած է խեղճ Սահակեանը:

Իրապէս ալ Զէքի գայն սպաննած էր՝ Շաշեանի խումբին հետ:

Պէհճէթ պէյ Հալէպ էր քաղքին անկումէն ետք, եւ այս անցքը ինք անձամբ պատմեց հալէպցի ծանօթ վաճառական Պ. Խաչատուր Շահինի³⁷ ներկայութեան:

* * *

Զեքի պէջ շատ լաւ ձի կը նստէր: Արաքները անգամ, որոնք զմայլելի ձիավարներ են, միշտ մեծ գովեստով կը յիշատակէին ասիկա: Մեւ զամբիկ մը ունէր՝ Մէօհրէն, եւ անով շատ հեղ 10-12 ժամուան ճամբայ կտրած է 6-7 ժամուան մէջ: Սովորաբար սակայն ֆայթօն կը նստէր, եւ ընդհանրապէս ֆայթօնով կը հետեւէր սէվքիյաթներուն մինչեւ Մարաթ³⁸ ու Սուվար: Իր բարբարոսութիւնը նոյնիսկ չէլեններուն՝ իր հաւատարիմ արբանեակներուն, սոսկում կը պատճառէր:

Սէվքիյաթներէն առաջ Րէս-Իվ-Այն գնաց, եւ ամբողջ ամիս մը աշխատեցաւ կազմակերպելու ջարդը, բանակցելով չէլեններուն հետ: Սակայն չէլենները շատուոր չէին, եւ ջարդուելիք աւելի քան 100,000 հայ կար Տէր Զօրի մէջ ու շրջականները: Մէկ կողմէն ալ կը դրկուէին Մէսքէն³⁹ Զօր գիծն ի վար, որուն վրայ կը գործէր տխրահռչակ Հազգը պէջ: Այս պատճառաւ ձեռք առաւ նաեւ Մարաթ-Շէտտատիէ գիծին արաքները, մասնաւորաբար Զօր-Մարաթ-Սուվար գիծին երկայնքը բանակող Պրկկարա աշիրէթը⁴⁰, Սուվար-Շէտտատիէ գիծին երկայնքը բանակող Ակէլտէղ⁴¹ աշիրէթը, եւ Շէտտատիէի ու շրջականներուն մէջ գտնուող Ճպուրի աշիրէթը⁴², զանոնք շլացնելով կատարուելիք կողոպուտով: Րէս-Իվ-Այնէ⁴³ դարձին կանգ առաւ նաեւ Սուվար, Շէտտատիէ, մասնաւորաբար Մարաթ, որուն միւտիրն⁴⁴ էր այդ միջոցին Զօրի ծանօթ հայասէր պէլէտիէ ռէիսի⁴⁵ Հաճը Ֆատըլի⁴⁶ մէկ ազգականը՝ Մուհամմէտ Լապէին: Զեքիի առաջարկին վրայ, անիկա մերժեց ջարդերուն մասնակցիլ: Զեքի կատղած՝ անմիջապէս պաշտօնանկ ըրաւ զայն, եւ անոր տեղ իբր առժամեայ միւտիր Մարաթ դրկեց զօմիսէր Պէտրին, որ քիչ մնաց Զաւէն Պատրիարքը պիտի սպաննէր: Տէր Զօրի արաքներէն ալ ստուար մաս մը Զեքիի ծրագրին յարեցան, հետեւելով Զօրի մէպուս⁴⁷ Մուհամմէտի⁴⁸ որ շատ վարնոց մարդ մըն էր, ինչպէս արդէն քաղքին բնակչութեան մեծագոյն մասը: Այս արիւնկզակը, Պուլսէն դարձին տեսնելով Զօր խոնուած հայերու բազմութիւնը՝

- Այս շուները ինչո՞ւ կը սպասցնեն այստեղ, ինչո՞ւ չեն դրկեր ու փճացներ, ասա՞նկ կը գործադրեն պետութեան հրամանները, պոռացեր էր:

Նոյն խօսքը կրկնած էր նաեւ տեսնելով Զօրի հայ որբերը, զորս Հաճի Ֆատըլ պատսպարած էր որբանոցի մը մէջ:

Այս մէպուսէն զատ՝ Զեքիի գործակիցներուն մէջ կ'արժէ մասնաւոր կերպով յիշատակել Անէի գայմագամ Թուրքի Մահմուտ⁴⁹, Ապտուլլահ Փաշա⁵⁰, որ բաւական ժամանակ անցուցած է Պոլիս, եւ որ վերջէն՝ որբերը պիտի սպաննէր: Զեքի զայն սէվք մեմուրի նշանակած էր: Մէպուսին եղբայրը՝ Խալէտ Էֆէնտի[ն էր]: Զինուորականներէն [էին]՝ ալայ զօմանտանը⁵¹ Սալաւտտին պէջ, թապուր զօմանտանի⁵² Ալի Սահիպ պէջ, էսթէր սիւվարի իւզ պաշի⁵³ Հասան Էֆ., էսթէր սիւվարի

միլլազիմ⁵⁴ Թեֆիք էֆ.: Նաեւ՝ վերոյիշեալ մերքեզ մեմուրի Գավարատ օղլու Մուսթաֆան, Անէյի զօմիսէր Պէտրի էֆ., փոլիս Մուհարրէմ պոլսեցի: Ոստիկանները 10 հատ էին, բացի երեքէն (փոլիս Հիքմէթ՝ պրուսացի, Գօմիսէր Մահմուտ՝ տէր-զօրցի եւ ուրիշ մը) միշտ բարբարոս ընթացք մը ունեցան հայերուն հանդէպ:

* * *

Ալի Մուստ պէյի⁵⁵ պաշտօնավարութեան օրով կատարուած սէվքիյաթները (հաւանականաբար երեք սէվքիյաթ) դէպի Մուսուլ⁵⁶, դրկուեցան Մարաթ-Պուսարա⁵⁷ ճամբով, անցան Խապուրի⁵⁸ վրայ ձգուած քարէ կամուրջէն եւ բարձրացան Սուվար: Այս ճամբան՝ միշտ ջուրի ափերուն հետեւելուն՝ լաւագոյն էր քան Մարաթ-Սուվար գիծը որ անապատէն կ'անցնի, բոլորովին անջրդի է: Զէքի պէյ դիտմամբ այդ գիծը ընտրած էր՝ թէ՛ աւելի տաժանելի դարձնելու համար կարաւաններուն գնացքը, եւ թէ մանաւանդ աւելի հեշտիւ իրականացնելու համար իւր դժոխային ծրագիրը: Կարաւանները՝ քաղքէն՝ Սալիհիյէի համախմբման թաղէն ելլելէն վերջ՝ փայտէ պզտիկ կամուրջը անցնելով կանգ կ'առնէին վրաններուն յատկացուած վայրը: Երբ ջարդի համար ճամբայ հանուած մեծ սէվքիյաթները սկսան՝ Մէսքէնէի գիծէն եւ Րաքքայի⁵⁹ շրջականներէն վար իջած աւելի քան 10,000 գաղթականներ կային հոն՝ վրաններու տակ: Շատ հիւանդ կար իրենց մէջ, անանկ որ ստիպուած էին հողը փորելով գետնափոր հիւանդանոց մը շինել ուր կը մեկուսացնէին,՝ աւելի ճիշդը՝ ողջ ողջ գերեզման կը դնէին հիւանդները: Առ հասարակ շատ խեղճ էին, եւ կ'ապրէին չափազանց ողբալի դրութեան մը մէջ,՝ հակառակ անոր որ կարողութեան տէր մարդիկ ալ ունէին,՝ որովհետեւ Զէքի պէյ Զօրի վաճառորդներուն արգիլած էր անոնց բան տանելով ծախելու: Այդ թշուառներուն [համար] շուն ու կատու ուտելը խնջոյքի պէս բան մըն էր: Ասոնցմէ բոլորովին անտէր 7-800 կին անջատելով տարած են Պուսարա եւ թողած են գետին եզերքը: Ծայրայեղ աղքատութեան մէջ էին ամենքն ալ. մէկ քանին վրաններ ունէին, բայց անոնք ալ կողոպտուեցան արաբներու կողմէ: Ո՛չ միայն ո՛ր եւ է ողորմութիւն չէր ըլլար անոնց, այլ նոյն իսկ չէին թողուր որ շրջակայ արտերուն մէջ ինկած ցորենի հատիկները հաւաքեն կամ բոյսերը ուտեն: Ամէն օր արաբները կը մտնէին անոնց մէջ, եւ ամենէն գործի գալիքները առեւանգելով կը հեռացնէին մէկ քանի քայլ, կը լլկէին միւսներուն աչքին առջեւ: Օրն ի բուն դժոխային տեսարաններ իրարու կը յաջորդէին այսպէս: Լլկուած կիներ՝ եթէ գեղեցիկ ըլլար, ձեռքէ ձեռք կ'անցնէր. շատ հեղ մինչեւ 15-20 հոգի յաջորդաբար կը լլկէին զայն: Ցաւի աղաղակներուն վերջը չէր գար: Եղան կիներ որոնք դէմքերնին ճանկոտելով պատառ պատառ ըրին, որպէս զի տգեղ երեւնան, եւ ազատին այդ զարհուրանքէն: Այս բոլոր կիներն ալ շատ հագուագիւտ բացառութեամբ, Պուսարայի մէջ մեռան անօթութենէ: Սատկած ձիու մը նէխած, գրեթէ որդնոտած դիակը միջոց

մը զիրենք ապրեցուց շաբաթի մը չափ: Ջարհուրելի կոիւներ տեղի ունեցան այդ որդնոտած միսին համար: Ձիուն մինչեւ ոսկորները, քարերու միջոցաւ ծեծելով, փռշիացնելով, կերան: Երբ այլեւս ուտելիք բան չմնաց, իրենց մեռած պզտիկներուն դիակները կերան: Մարդակերութեան այս դէպքերը տեղի ունեցան նաեւ ուրիշ տեղուանք, մասնաւորաբար Մարաթի մէջ՝ Ջորի սելվիյաթներու ընթացքին եւ Բաքբայի շրջակաները:

* * *

Ջորի բնիկ տարրը, սելվիյաթներու միջոցին առ հասարակ ցնծութեան մէջ էր: Արդէն վարնոց ժողովուրդ, բոլորովին կ'ուրախանար, որովհետեւ գաղթականները, մեկնած ատեննին, աժան աժան կը ծախէին ինչ որ ունէին: Շատեր խանութ բացած ըլլալով, ապրանք ունէին, բայց մանաւանդ՝ տակաւին գոհարեղէն կը մնար շատ մը ընտանիքներու մօտ՝ այնքան վաճառումներէ եւ կողոպուտներէ ետք:

Ջորէն մինչեւ Մարաթի շրջանակը կը գտնուի Պըկկարա Աշիրէթը. Սուվարի շուրջ՝ Ակէյտէտ Աշիրէթը, անկէ վեր՝ Շէտտատիյէի շուրջը՝ Ճպուրի Աշիրէթը որ կը տարածուի մինչեւ Հասիչէ⁶⁰, ուր իրեն կը խառնուի Շերապի Աշիրէթը⁶¹: Աւելի վեր՝ դէպի հիւսիս՝ Սինճարի⁶² շրջանակին մէջ խառն կը գտնուին Թայ⁶³ եւ Շամմար⁶⁴ Աշիրէթները: Այս բոլոր աշիրէթներուն մէջ ամենէն զօրաւորն է Շամմարը: Բոլորն ալ, գրեթէ առանց բացառութեան, մասնակցեցան ջարդերուն եւ կողոպուտին: Ձէքի պէյ ամենուն հետ ալ բանակցած էր նախապէս, եւ անոնց նոյն իսկ լաւագոյն տարրերը յաջողած էր անբարոյականացնել, կատարուելիք կողոպուտին հրապուրիչ հեռանկարը խաղցնելով անոնց սովորական ընչաքաղց աշուրներուն առջեւ: Բայց ամենէն աւելի Ձէքի պէյի ձեռնադրու գտնուեցան Սէֆայի⁶⁵ եւ Բէս-Իւլ-Այնի շրջանակին չերթեգները: Երբ Ձէքի՝ ջարդերու նախապատրաստութեան համար շրջան մը ըրաւ մինչեւ Բէս-Իւլ-Այն եւ Հասիչէ, անոնք մեծ փութկոտութեամբ ընդգրկեցին իր ծրագիրը: Վերադարձին հետը Տէր Ջոր բերաւ անոնցմէ 20-30 հոգի: Ժանտարմաներուն հետ՝ չէչէններու յանձնուած էր սելվիյաթներու հսկողութիւնը թէ՛ ճամբուն ընթացքին, եւ թէ՛ Մարաթ-Սուվար ճամբուն համախմբման կէտերուն վրայ: Սպանութիւնները, խմբական ջարդերը կատարուեցան առ հասարակ թէ՛ չէչէններու եւ թէ՛ արաբներու կողմէ:

Սելվիյաթները այն աստիճան շահաբեր էին որ իւրաքանչիւր ժանտարմա յաճախ մինչեւ 50 ոսկի կու տար իր պետերուն՝ որպէսզի ինք ալ ընկերանայ կարաւանին: Արդէն թէ՛ ներքին գաւառներու եւ թէ՛ անապատին մէջ՝ նոյն բանն էր: Շատ անգամ կ'ըսէին ժողովուրդին թէ մենք ձեզի սաչափի գնած ենք,- անշուշտ տուած դրամին խոշորցնելով, բազմապատկելով,- եւ այդքան գումարի փոխարէն դրամ, գոհարեղէն կամ ծանրագին հագուստներ կը պահանջէին ու կ'առնէին:

* * *

Հինգ ամիս կար որ Զեքիի մեծ ջարդերը կը տեւէին- եւ այլեւս գրեթէ գաղթական չէր մնացած Զօր, բացի մէնզիլը աշխատող սակաւաթիւ հայերէ եւ փռապաններէ, որոնք տակաւին կը պահուէին, որովհետեւ պէտք կար իրենց աշխատութեան: Որքանոցը, այդ պահուն զարհուրելի դրութեան մը մէջ էր: Աւելի քան 800 բոլորովին անոք տղաք խոնուեր էին քստմնելի աղտոտութեան մը մէջ, մեծ մասամբ առանց հագուստի, եւ անօթի կը տուայտէին այդ անանուն որջին մէջ, ուր արեւուն լոյսն անգամ կը խնայուէր իրենց: Հալած, ծիրած տղաք էին, կաշի ու ոսկոր մնացած եւ լորճած ամէն տեսակ սարսափներով ու անբարոյութեամբ լծուած կենցաղի մը մէջ: Ոմանք կը փախէին այդ գերեզմանէն ուր զիրենք թաղեր էին ողջ ողջ, կը սկսէին թափառիլ փողոցները, ձեռքերնին բաց, պատառ մը հացի համար հազարումէկ աղերս բերաննին: Ընդհանրապէս հացէ աւելի ծեծ էր կերածնին: Կը ծեծէին մանաւանդ երբ զիրենք ձեռք անցընէին այդ փախստականի վիճակով: Ապտակներով, կիցերով, հայիոյութիւններով կը քաշքշէին փողոցներէն նորէն կը տանէին որքանոցը կը թխմէին:

Մօտ 800 պզտիկներ, ընդհանրապէս հիւանդ, անկար ու ցաւագարած, կեանքի այդ պայմաններուն մէջ կը ճենճերէին՝ երբ Հագգը պէյ որբերու վերջին հունձքը ըրաւ Մէսքէնէի գիծէն վար, եւ բոլոր կայքերուն ալ մէջ գտնուած փոքրիկները հաւաքելով դրկեց Զօր: Այլակերպ, անբանացած, անճանաչ տղոց կարաւան մըն էր որ անապատն ի վար քշուեցաւ անօրինակ վայրէտութեամբ մը, ձմեռուան ամէնէն խստագոյն օրերուն: Շատեր ինկան ճամբաներուն վրայ, ուրիշներու մօտ՝ որոնք կայքէ կայք կամ արաբ վրաններու շուրջը անճար ու անօթի թափառած ատեննին նոյնպէս ինկեր, անթաղ մնացեր, որդնոտեր կամ կմախ[ք]ացեր էին:

Աննկարագրելի բան էր իրենց թշուառութիւնը: Կը քալէին մեծ մասամբ բոպիկ ոտքով ու կիսամերկ, տաժանքի լուծը վիզերնուն, եւ այլեւս հոգի չկար իրենց վրայ որ փորձէին փախչիլ, շրջականերէն պատառ մը հաց մուրալու համար: Շատերուն ոտուրները ուռեր, կարմրեր, շարաւոտ վերքերու խառաններով ծածկուած ահռելի մսագունդեր դարձեր էին: Եւ այդ վերքերը առանց դարմանի մնալով մնալով որդնոտեր էին ալ, ու խեղճ պզտիկները մատուրներով կը քաշէին կը հանէին այդ որդերը իրենց վերքերուն մէջէն, եւ գետին նետելէ առաջ կը վարանէին կը կենային, անգամ մը երկուք կը նայէին անոնց կակուղ, իւղոտ մարմնին որ կը գալարուէր իրենց մատուրներուն շուրջբոլորը, կը նայէին զարհուրելի ըղձանքով մը, իբր թէ ուտել ուզէին զանոնք,- այնքա՛ն անօթի էին: Իրենց ցաւը պոռալու կարողութիւնը չունէին այլեւս, եւ ճամբաներուն երկայնքը այդ տաժանքի փոթորիկէն հնձուելով, կ'իյնային իրարու ետեւէ, անձայն, անշշուկ:

Կիլիկեցի կառապան մը՝ Հաֆըզ՝ որ այդ օրերուն Հազգը պէլը⁶⁶ Զօր տարաւ, պատմեր էր թէ ճամբուն ընթացքին Հազգը պէլ դիտմամբ այդ դիակներուն վրայէն քշել կու տար կառքը՝ սարսափելի հայհոյանքներով եւ աւելի սարսափելի հրճուանքով մը: Մա՞նչ թէ աղջիկ մը, յայտնի չէր, որովհետեւ՝ այդ ահռելի կերպարանափոխութեան մէջ այլեւս կարելի չէր որոշել պզտիկներուն սեռը, ինկեր էր ճամբէն հեռու, հողակոյտի մը կուշտը, ու կը տնքար ո՛վ գիտէ ինչ անպատում ցաւերէ խարտոցուելով: Հնար չկար կառքը մինչեւ այդ բլրակը դարձնելու: Հազգը պէլ՝ կատղած որ չի կրնար այդ տակաւին ապրելու յամառող հայու ձագը ջախջախել կառքին անիւներուն տակ, ատրճանակը հանելով երեք գնդակ կ'արձակէ անոր վրայ: Կառապանը չէր գիտեր այլեւս թէ ի՞նչ եղաւ տղուն, զարնուեցա՞ւ: Բայց չէ՞ որ մեռնելու դատապարտուած էր այդ ամայութեան մէջ: Վերադարձին՝ իրիկուան մը մօտ՝ նորէն անցեր էր այդ հողակոյտին առջեւէն, եւ աչուրները ինքնաբերաբար փնտռեր էին զայն: Բայց չէր կրցեր տեսնել տղան կամ անոր մարմինը, որովհետեւ ագռաւներու ահագին երամ մը՝ խոշոր սեւ պատանքի մը պէս ծածկած էր այն կետը որուն վրայ խեղճ պզտիկը հոգի կը քաշքշէր օրեր առաջ: Կառքը քշեր անցեր էր առանց այլեւս հետաքրքրուելու, եւ քանի մը քայլ անդին հանդիպեր էր խոշոր զամբռերու որոնք իրարու հետ կը կռուէին այլեւս անճանաչ ու արիւնոտ գունդի մը համար որ մարդկային գլուխի մը կը նմանէր:

Զօր իջնելուն, Հազգը պէլ հետաքրքրուեր էր թէ քանի՞ որբ իջեցուցին վար: Արձանագրութիւնները հազիւ 250 պզտիկ ցոյց կու տային: Զարմացեր ու կատղեր էր, պնդելով որ աւելի պիտի ըլլան, եւ փնտռել տուեր էր այն ժանտարմաները որոնք որբերուն կարաւանը քաղաք իջեցուցած էին, որովհետեւ կը կասկածէր թէ խոշոր մաս մը որուն պակսած ըլլալուն ապահով էր, կրնար փրկուած ըլլալ չարաշահութեամբ կամ անփութութեամբ: Ժանտարմաները սակայն Զօր չէին, մեկներ էին ուրիշ կէտ մը: Բայց անոնց հետ տեսնուած մարդիկ կը փութան Հազգը պէլը ապահովցնել, պարզելով թէ ինչպէ՞ս այդ պզտիկները պակսեցան:

Մէսքէնէն ու շրջականերէն հաւաքուած որբերու կարաւանը, 300 տղոցմով, իջեր էր Ապու Հարրար⁶⁷, ուր կը գտնուէր նոյն կայքին տխրահռչակ Միւտիքը՝ օն պաշի⁶⁸ Բահմէտտինը⁶⁹: Միւտիքը չէր թողած որ անոնք կայքը մտնեն, եւ ժանտարմաները տղաքը տարեր ձգեր էին կառուղիին այն կէտին վրայ ուրկէ անապատը քողարկող սարերը կը սկսին: Քիչ ետքը՝ Բահմէտտին գացեր էր զանոնք ճամբու դնելու: Տակաւին կարաւանը ճամբայ չելած, այդ տղոցմէն չորս հինգը յանկարծ խոյացեր էին դէպի օն պաշիին ձին, եւ անոր յետոյքն ի վար փերթ փերթ իյնող աղբին մէջէն սկսեր էին իրարմէ յափշտակել մարսուած զարիի հատիկները որոնք յստակօրէն կ'որոշուէին զարշահոտութեամբ մխացող թրիքի կոյտին մէջ: Անասունը՝ այդ անակնկալ արշաւէն վախնալով

խորշեր եր ու քիչ եր մնացեր որ օնպաշին վար նետե վրայէն: Այն ատեն՝ կատաղութեան նոպայի մը կուրութեան մէջ, արիւնարբու հրէշը զարհուրագին արշաւով մը ձին քշեր եր տղոց խումբին վրայ՝ եւ անոր սմբակներուն տակ ամբողջ վարկեաններ անխնայ ճգմեր եր տարաբախտ փոքրիկները որոնք ոչ իսկ փախչելու ոյժ ունէին այլեւս: Գինովցած այդ դժոխային վայրենութենէն զոր այն մարտիրոսացող մանուկներուն ողբերն ու հեծեծանքները բոլորովին կը գրգռէին, օնպաշին կատարածը կը շարունակէր կատաղութեան կոյր ոգիի մը պէս, հայեոյելով ամէն բանի եւ ամէն մարդու, փչելով նոյն իսկ Հագգը պէյի դէմ որ այդ իժի ձագերը երկար բարակ ժողվելու եւ ճամբայ դնելու տաղտուկը տուեր եր իրեն՝ երբ կարելի եր տեղին վրայ ալ լմնցնել զանոնք մինչեւ յետինը:

Քառորդ ժամ վերջ՝ երբ կարաւանը ճամբայ ելեր եր վերջապէս՝ հագին 150 պզտիկներ մնացեր էին քալելու կարող: Միւսները մեծ մասամբ ողջ էին, բայց ոչ իսկ կրնային շարժիլ: Շատերուն անդամները ճնշուեր կամ կոտորուեր էին, ոմանց գանկը ճեղքուեր եր, ոմանց միսը բզիկ բզիկ կախուած կը մնար սրունքներու եւ թելերու երկայնքը, եւ բոլորն ալ կը լողային արիւնի, պատտռած կուշտերէն դուրս ինկած աղիքներու եւ կղկղանքի լճակներու մէջ⁷⁰:

Նոյն իրիկունն իսկ՝ ագռաւներու ճշմարիտ բանակ մը եկեր թառեր եր այդ ահռելի մսակոյտին վրայ, սովալլուկ կոչնականներու խումբի մը պէս, խալոտ ու վայրենի կանչերու յորձանքի մը մէջ, ուրախ ու փութկոտ այդ խնձոյքին հանդէպ որ անակնկալ բախտ մըն եր այլեւս: Մարդիկը՝ իյնալով իյնալով հատեր լմնցեր էին ալ, եւ երկար ատեն կար որ ագռաւները ատանկ հարսնիք չէին տեսեր: Անոնց գիշակերի անկուշտ ախորժակը կեղբոնացեր եր մասնատրաբար դէմքերուն վրայ, որովհետեւ շատ միս չունէին խեղճ պզտիկները, հալեր, վտիտցեր, քամուեր էին վաղուց: Կտուցները բարբարիկ մոլեգնութեամբ մը միտուեր էին աչքերու խռոչներէն ներս, փոքեր փոքիւրեր էին կապիճները, բզիկ բզիկ փրցուցեր էին այտերու միսը եւ բաց մնացած բերաններէն վար մխրճելով՝ արմատեն փրցուցեր հասեր էին լեզուները գորս արիւնի թափօսին մէջէն կը հափափէին զարհուրագին կափկափումներով: Ամբողջ երկու օր, ինչպէս վկայեցին շրջականները հաստատուած վրանաբնակ արաբներ, անլուր չարչարանքի մը մէջ, ողջ ողջ յօշոտուող պզտիկներուն ահռելի վայնասունները ուրիշ ամէն աղմուկ խափաներ էին անապատին այդ անիծած անկիւնին մէջ:

Այս ահաւոր մարտիրոսագրութեան պատմութիւնը լոկ հրճուանք կրնար պատճառել Հագգը պէյի խմորը ունեցող մարդու մը: Ապահով եր այլեւս թէ իր կողմէ հաւաքուած որբերը չէին արձակուած ու փրկուած, եւ յուշատետրի մը մէջ արձանագրեր եր այդ դժոխային բարբարոսութեան հեղինակին՝ օն պաշի Բահմէտտիւնի անունը: Քիչ ետքը, երբ ինք ալ, Զէքի պէյ ալ այլեւս մեկնած էին Պոլիս՝ որովհետեւ գործ չէր մնացած ու

ջարդուելիք հայ չէր մնացած,- Ապու Հարրարի աննշան օն պաշին, աստիճանի անօրինակ բարձրացումով մը, Բաքայի ժանտարմա գօմանտանի⁷¹ կը կարգուէր:

Հագգը պէ՛լ չէր մոռցեր յուշատետրը թղթատելու Պօլսոյ մէջ:

Մնացած որբերը աւելի բախտաւոր չեղան: Տէր Զօր գտնուող միւս 800իւն հետ ժամանակ մը որբանոց անունը կրող այն դժոխքին մէջ չարչարուելէ վերջ, Դեկտեմբերի ցուրտ օրով մը կառքերը լեցուցին զանոնք ու ճամբայ հանեցին⁷²: Մեծ մասամբ լմնցած տղաք էին: Երբեմն մինչեւ 3000ի բարձրացաւ անոնց թիւը: Քաղքէն դուրս՝ 5-6 խոշոր տուններու մէջ հաւաքած էին զանոնք, չէին թրքացուցած, ոչ իսկ անուանապէս, եւ սկիզբները՝ մենզիլը կը նայէր զանոնք: Վերջը՝ պէլէտիյէ րէիսի⁷³ Հաճը Ֆատըլ⁷⁴ ստանձնեց անոնց հոգատարութիւնը: Որբերուն համար լաւագոյն շրջանն էր ատիկա: Հաց ու կերակուր, սովորաբար ապուր, կանոնաւորապէս կը մատակարարուէր իրենց, եւ լաւ հագուած էին: Զեքի պէ՛լ գալուն պէս, աչքը այդ որբերուն վրայ դարձուց, եւ անոնց բախտաւոր վիճակը այլեւս փուշի պէս բան մը եղաւ իրեն համար: Մէկ քանի անգամ Հաճը Ֆատըլի ազդարարեց որ ետ կենայ զանոնք պաշտպանելէ, բայց տեսնելով որ այս մասին իր տուած հրամաններն ու թելադրութիւնները չեն գործադրուիր, պաշտօնանկ ըրաւ Հաճի Ֆատըլը, եւ անոր տեղ պէլէտիյէ րէիսի կարգեց իր արքանեակներէն մէկը՝ Անէի նախորդ գայմագամ Թուրքի Մահմուտը: Դժոխքի շրջանն էր որ կը սկսէր տարաբախտ տղոց համար: Այդ պայմաններուն մէջ էին՝ երբ Մեսքէնէի գիծէն բերուած տղոց հետ զանոնք ճամբայ հանեցին այդ Դեկտեմբեր ցուրտ օրով:

Մեսքէնէի եւ Համամի կառապանները որոնք Զօր՝ մենզիլին մօտ կ'աշխատէին, կարգ կարգ շարելով որբերը բեռնել տուին անոնց: Կամուրջէն անցուցած ատեննին՝ ջուրը նետեցին ամենէն աւելի հիւանդներէն մէկ քանին, որոնք այլեւս տոկալու անկարող էին: Կամուրջէն անդին՝ կառքերը բռնեցին Սուվարի ճամբան, բայց փոխանակ Մերաթի⁷⁵ վրայով Սուվար ուղղուելու, բռնեցին անապատի ճամբան որ ուղիղ Սուվար կ'երկարի, եւ կամուրջէն սկսեալ 12 ժամ կը քշէ: Զուր չունէին տղաքը, եւ սարսափելի կը նեղուէին, ծարաւէն ու ցուրտէն: Զեքի պէ՛լ որ բաւական տեղ ընկերացաւ կարաւանին, միւթէհահիտ⁷⁶ Օննիկ Քիւրտեանէ⁷⁷ 1200 օխա⁷⁸ հաց առած էր տղոց համար, առանց բան մը վճարելու: Տղոց խումբին բուն վարիչն էր զօրցի խոֆած գազան մը՝ Ապտուլլահ փաշա, որ անապատին ամենէն անմարդի մէկ անկիւնը քշեց տղաքը, մաս մը օդը հանեց պայթուցիկ նիւթերով զորս միասին բերած էին, մաս մը լեցուց բնական քարայրներու մէջ եւ թաց փայտերու ու թրջուած յարդի կրակի մը մուխով խեղդեց, եւ մնացածն ալ որ ընդհանրապէս անկար եւ այլեւս շարժելու անկարող տղոցմէ կը բաղկանար, գետինը պառկեցուց, վրանին յարդ ցանեց ու ողջ ողջ այրեց:

Արդէն մինչեւ տանջանքի վայրը գալերնին շատ տողոց որոնք իրենց ողբերով անհանգիստ կ'ընէին զինքը, կառքերէն վար թափած էր, թողլով որ հոգինին տան ճամբաներուն վրայ: Տղոց հետ՝ կառապաններն ալ չվերադարձան: Անոնք ալ սպաննուած էին: Կառքերը միայն դարձան Զօր:

Որբերու տեղահանութիւնը կատարուեցաւ Զօրի վեցերորդ սէվքիյաթէն ետք: Զանոնք հանելու համար՝ Զէքի պէյ օրինաւոր պատճառ մը ստեղծեց: Զօրի սրբիյէի միւսիքիին⁷⁹, որ թուրք մըն էր, տեղեկագիր մը գրել տուաւ թէ որբերու թիւը աւելցած ըլլալով, կրնան թիֆլիսի եւ ուրիշ տարափոխիկ հիւանդութեանց տարածման պատճառ դառնալ:

Այս կոտորածէն երկու պզտիկներ միայն ազատեցան, Օննիկ անուն ռօսօսթոցի⁸⁰ տղայ մը, 13-14 տարեկան, որ քարայրի մը անկիւնը գտնուելուն՝ ծուխէն չէր խեղդուեր, ու վերջէն՝ սթափելով՝ ելեր էր դուրս: Այս տղան ինք իր գլխուն Զօր վերադարձաւ, բայց արդէն իսկ հիւանդոտ ու վախցած ըլլալով, հագիւ 3-4 ամիս միայն կրցաւ ապրիլ: Միւս ազատողն է շապին գարահիսարցի⁸¹ Աննա անուն աղջիկ մը, որ բանակին մէջ սպայ եղբայր մը ունէր: Այս աղջիկը միեւնոյն պայմաններուն մէջ ազատեցաւ եւ փախաւ Ուրֆա⁸²: Իր պատմութիւնը՝ մանկանց կոտորածին նկատմամբ, կէտ առ կէտ կը հաստատէ մեր առած տեղեկութիւնները⁸³:

Ապտալլահ փաշա՝ Հալէպի անկումէն վերջ նոյն քաղաքը եկաւ: Այդ միջոցին՝ Սուրիոյ եւ Հայաստանի ֆրանսական բարձր Քօմիսէր Պ. Բիքօ Հալէպ էր: Գրաւոր տեղեկագիր մը տուինք իրեն մանուկներու այդ կոտորածին նկատմամբ, խոստացաւ որ պէտք եղած հրամանը կու տայ Ապտալլահը ձերբակալելու համար, բայց մարդը մէկ քանի օր ամենայն հանգստութեամբ շրջելէ վերջ, նորէն ելաւ Զօր գնաց, առանց բնաւ անհանգիստ ըլլալու:

* * *

Նախապատրաստութիւն Զօրի սպանդին.-

Պապի⁸⁴ սէվքիյաթներու ամենէն սաստիկ շրջանին, Հալէպի ընդհ. դատախազութեան կողմէ Պապ հասաւ հետեւեալ հեռագիրը.-

(դայէթ միւսթաճէլ վէ մահրէմ)

Էրմէնիլերտէն ճինայէթլէ մահքում վէ միւթթէհիմ օլանլարտան՝ վէլէվ ժանտարմա տախրէսինճէ տէրտէսթ էտիլմիշ օլսա պիլէ՝ թէվքիֆ էթմէլէրէք հէման իլէրիյէ սէվքի⁸⁵:

Այս հեռագիրը տրուած էր Դատական նախարարութեան կողմէ Հալէպ հասած հրահանգի մը վրայ: Պապի հեռագրատան պաշտօնէան որ թուրքերէնի շատ տեղեակ չէր, կարծելով որ ընդհանուր գաղթականներու վերաբերող բան մըն է, Հաճընի երբեմնի հեռագրական պաշտօնէայ Պ. Կարապէտ Էվիխանեանի⁸⁶ տուած էր զայն որ կարդայ⁸⁷:

Հեռագրին իմաստը յայտնի էր: Նոյն իսկ ոճրագործները մի պահեք եւ սեւք ըրէք կ'ըսէր, որովհետեւ ընդհանուր հայութիւնը այդ միջոցին Ջօր կը դրկուէր ջարդուելու համար: Բանտերուն մէջ մնալով ապահովաբար սպանդէն պիտի փրկուէին: Ճիշդ այդ կարելիութիւնը կը նախատեսէր կեդրոնը, եւ կը փութացնէր այդ հրահանգը, որպէսզի ո՛ր եւ է ձեւով մարդ չազատի:

* * *

ՏԷՐ ԶՕՐ

Զեքի.- Խապուրի շուրջը վրաններ: Տեսակ մը շարժական քաղաք որ գիշերուան մը կէսնքը պիտի ունենար: 400 չէչէններ հաւաքուած էին այդ վրաններուն շուրջը, կը սպասէին սպանդին: Բոլոր գաղթականները անօթի էին, զարհուրանք էր պարզապէս: Ոչինչ կար ուտելիք: Էշերն ու բեռնատարի անասունները լմնցեր էին: Տղու դիակ ուտողներ կային: Զեքի կը հաւաքէ չէչէնները ու կ'ըսէ.- «Կը լսեմ որ երբեմն կողմնակցութեամբ, կամ մեղքնալով, կամ կաշառքով մարդ կ'ազատէք», յետոյ ձին կը քշէ վրաններուն մէջ, կը վերցնէ հազիւ երկու տարեկան հաճընցի⁸⁸ աղջիկ մը, թեւէն բռնած կ'առնէ կը բերէ, ցոյց կու տայ չէչէններուն ու կ'ըսէ.- Ահա նոյնիսկ այս անմեղը, ենթադրելով որ կարելի ըլլայ հայու ճիտ մը անմեղ նկատել, որովհետեւ այդ շան ձագերն ալ անմեղ չեն, պէտք է մինչեւ այս տարիքը գտնուողներն ալ անխնայ խողխողել, որովհետեւ օր մը պիտի ելլեն այս սպանդին հաշիւը փնտռեն եւ վրէժ լուծել պիտի ուզեն», ու տղան քանի մը անգամ դարձնելով անջրպետին մէջ, ուժգնօրէն կը զարնէ գետին:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ «Կոչ Հալէպ Գտնուող Հայ Գաղթականներուն», տե՛ս՝ *Հայ Չայն*, Հալէպ, Ա. տարի, թիւ 20, 11 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1:

² Անտոնեանի հաւաքած նիւթերէն կարելոր մասեր ֆրանսերէն թարգմանութեամբ լոյս տեսած են հետեւեալ երկու հատորներուն մէջ. Raymond H. Kévorkian, "L'extermination des Déportés Arméniens Ottomans dans les Camps de Concentration de Syrie-Mésopotamie (1915-1916)," *Revue d'Histoire Armenienne Contemporain*, Tom II, Փարիզ, 1998, եւ Raymond H. Kévorkian, *Le Génocide des Arméniens*, # Փարիզ, Imp. Sagim-Canale, 2006: Առաջինին մէջ, էջ 180-190, թարգմանաբար տպուած է հոս հրատարակուող հատուածը:

³ Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէադ Փաշա*, Պոստոն, Տպ. Պահակի, 1921, 304, 1 էջ:

⁴ Տպուած՝ Պոստոն, *Հայրենիքի* հրատարակութիւն, 1919, 204, 3 էջ:

⁵ Լոյս տեսած Փարիզի *Վերածնունդ* շաբաթաթերթին մէջ, Գ. տարի, թիւ 19, 31 Յուլիս 1919ի թիւէն սկսեալ:

⁶ Տպուած՝ Փարիզի *Արեւմուտք* շաբաթաթերթի 1946-1947ի թիւերուն մէջ:

⁷ Նուպարեան Գրադարան, Փարիզ, Արամ Անտոնեանի Ֆոնտ (ԱՄՖ), թղթածրար թիւ 52, «Նիւթեր Տեղահանութեանց Եւ Կոտորածներու Պատմութեան Համար. Տէր Զօրի Կոտորածներ»:

⁸ Մէվզ - Արաբերէն՝ առաքում, ուղարկում, փոխադրում: «Մէվքիաթ»ը՝ բառին յոգնակի ձեւն է:

⁹ Նկատի ունի Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքի Պէյը, որուն կենսագրութեան շուրջ աղբիւրներու մէջ յաճախ առկայ են հակասական տեղեկութիւններ:

Ըստ աղբիւրի մը, ան Մակեդոնիայէն եկած ազգութեամբ չերթեզ իթթիհատական մըն է, որուն մանկութեան, պուլկար յեղափոխականներ, աչքերուն առջեւ մորթած են իր ծնողները եւ ինք ուխտած է վրէժ լուծել քրիստոնէականերէն (Կարապետ Ա. Քինյ, Գալֆայեան, Գիրք *Ելից Հայոց. Յիշատակ Անշիրիմ Նահատակաց Հնուց Եւ Նորից, Յայտից Եւ Անյայտից*, Պէյրութ, Տպ. Տոնիկեան, 1955, էջ 173):

Ըստ այլ աղբիւրի, ան եղած է մօտիկ ազգականներէն Վանի երբեմնի կուսակալ Ալի պէյին, որ պաշտօնէ հրաժարելէ ետք, Կովկասի վրայով Պոլիս վերադարձի ճանապարհին, Պաթումի մէջ հայերու կողմէ մահափորձի ենթարկուած է՝ Վանի մէջ «իւր ցոյց տուած հայահալած ընթացքին համար» (Զաւէն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Գահիրէ, 1947, էջ 214: Զաւէն պատրիարք թիւրիմացաբար ըսած է թէ՛ Զեքի որդին էր Ալի պէյի: Այդ մասին տես Թեոդիկէն մեջբերում մը՝ *Յուշամատեն Մեծ Եղեռնի*, Պէյրութ, 1965, էջ 931, Խորէն Յ. Գըլըճեան, *Ալպոմ-Յուշամատեն Էվերէկ-Ֆենէսէի*, Պէյրութ, 1984, էջ 108):

Ըստ այլ աղբիւրի մը, Զեքի ծնած է Մամսոն 1879ին եւ որդին էր Մամսոնի վաճառականներէն Իսմայիլ Էֆենտիի: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ, իսկ երկրորդականը Տրապիզոնի: Յուլիս 1902ին աւարտած է Պոլսոյ «Մուլլիէ» Վարժարանը եւ նոյն տարին պաշտօնի անցած է տեղւոյն երկրագործական Դրամատան մէջ: Կարճ ժամանակ մը դասաւանդած է Մամսոն, ապա դարձած է նոյն գաւառակի կառավարիչ, յետոյ յաջորդաբար եղած է Թերիպոլի, Վաքֆիքեպի, Իսիէ, Պաֆրա եւ Ալաշեհիր գաւառակներու կառավարիչ: 9 Նոյեմբեր 1914ին 25 Փետրուար 1915, եղած է Ինճէ Սուի (Կեսարիա) տեղակալ, ապա նոյն պաշտօնով Մարտ 1915ին տեղափոխուած է Տեւէլի (Էւերէկ-Ֆենէսէ) եւ վերջին երկու վայրերուն մէջ կոտորած է տեղւոյն հայ ազգաբնակչութիւնը: 27 Հոկտեմբեր 1915ին նշանակուած է Պոլսոյ «մէքթուպճի», իսկ 25 Յունիս 1916ին՝ Տէր Զօր Գաւառի կառավարիչ եւ իր նոր պաշտօնատեղին հասած է Յուլիսի սկզբնատրութեան:

Զեքի գլխաւոր կազմակերպիչն էր Տէր Զօրի անապատներուն մէջ աւելի քան 200 հազար աքսորական հայերու կոտորածին (*Patrik Zavenin Ermeni Soykirimi Orgütleyicilerinin Listesi*, Sait Cetinoğlu, Իսթանպուլ, 2011, էջ 48): Ան պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 17 Մարտ 1917: Կոտորածներէն ետք, Տէր Զօրէն արձակուրդով ժամանակաւորապէս մեկնած է Պոլիս եւ այլեւս Տէր Զօր չէ վերադարձած, այլ պաշտօնի կոչուած է Ներքին Գործոց Նախարարութեան մէջ: Կենթադրուի որ աւելի ետք անցած է Կովկաս եւ մասնակցած 1919ի Պաքուի Իսլամական Համաժողովին:

Ըստ այլ վկայության մը, որ սակայն չէ հաստատուած այլ աղբիւրներէ, Զեքի, իր գործակիցներէն Ապտուլլահ Եուսուֆի (Ապտուլլահ Փաշա, հայ մանուկներու դահիճ) հետ, անգլիացիներու կողմէ ձերբակալուելով՝ բանտարկուած է Հալէպի Սթամպուլ Խանին մէջ։ Ֆրանսացիներու Հալէպ մուտքէն ետք, երեք հայ լեզեռնականներ բանտ մտնելով, ըսած են անոնց թէ «մենք հայ կամաւորներ ենք, ձերքը ոտքը կապուած մարդիկ չենք սպաններ» եւ Զեքին ու Ապտուլլահը կապանքներէ ազատելէ ետք՝ կացինահար ըրած են զանոնք եւ դիակները նետած են մօտակայ հոր մը ([«Թումա Կիրակոսեանի Յուշերը»], *Յուշամատեան Մեներակի*, պատրաստեց Թովմաս Գ. Արապեան (Մեներակցի), Պէյրութ, Տպ. Մեւան, 1971, էջ 390)։

Զինադադարին, Պոլսոյ մէջ ստեղծուած թրքական պատերազմական արտակարգ ատեալը, 28 Ապրիլ 1920ի իր կիստին, ի բացակայութեան Զեքին դատաւարտած է մահուան։ Դատավճիռին մէջ մահապատիժը բացատրուած է այսպէս. «... Օսմանեան Կայսրութեան տարբեր շրջաններէն [Տէր] Զօրի Գաւառ արքայութեան եւ հոն բնակեցուած բազմաթիւ հայեր չէթէներէ (հրոսակներէ – *U.Ş.*) բաղկացած ձիաւոր եւ հետիոտն խումբերով կրկին այլ վայր մը արքայութեան է եւ անոնց հանգիստի պահուն, իր իսկ ներկայութեան գոհներուն վրայ հրապարակաւ յարձակած եւ անոնց վրայ գտնուած դրամները, թանկարժէք իրերն ու ունեցուածքը կողոպտած է ու անոնց մէկ մասն ալ Խապուրի Հովիտի ամայի վայրերուն մէջ խիստ ահաւոր կերպով սպաննած եւ ոչնչացուցած է, ինչ որ հաստատուած է իսլամ եւ ոչ-իսլամ բազմաթիւ վկաներու կողմէ...» (Վաքըթ օսմաններէն օրաթերթ, Կ. Պոլիս, Յրդ տարի, թիւ 890, 2 Մայիս 1920, էջ 2, ուր տպուած է պատերազմական ատեանի վճիռը ամբողջութեամբ)։

Տէր Զօրի կոտորածներէն հրաշքով փրկուածները, գրեթէ արանց բացառութեան, իրենց յուշերուն մէջ գրած են Զեքիի մասին։

¹⁰ Ըստ Անտոնեանի ձեռագիր մէկ այլ գրառումին, «Սալիհիյէ տեսակ մը կայր է, անջատ անջատ շինուած տուներով, որոնք միջոց մը իբր գօրանոց ծառայեցին։ Հայ տարագիրները շինած են այն տուները, որոնք վերջէն [Տէր] Զօրի կոտորածներուն մեկնակէտ պիտի դառնային» (Նուպարեան Գրադարան, ԱԱՖ, Matériaux pour l'histoire du génocide, P.J.1/3, liasse 52 bis)։

¹¹ Գիւղ՝ սուրիական անապատին մէջ, Խապուր գետի վերջնամասին մօտ, անոր աջ ափին, Տէր Զօր քաղաքէն 51 քմ. արեւելք։ Գիւղին մօտ կայ 5 մէթր բարձրութեամբ բլրակ մը, որ նախաքրիստոնէական շրջանին եղած է աշուրիներու բնակավայր (*السوري العربي للقطر الجغرافي السعدي*) (Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան աշխարհագրական բառարան), Հրատ. Զինուորական Ուսումնասիրութիւններու Կեդրոնի, Դամասկոս, Դ. Հտր., 1992, էջ 156)։ Ի. դարասկզբին գիւղը մեծ մասամբ ունեցած է չեչէն ազգաբնակչութիւն։ Սուվարը Հայկական Տեղասպանութեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մէկն է։ Օգոստոս-Հոկտեմբեր 1916ին, Սուվարի, Շետտատիէի ու Հասըրճայի մէջ կոտորուած են 110 հազար հայեր, մինչ 60 հազար ուրիշներ մահացած են յիշեալ արքայապետներուն մէջ տիրող անմարդկային պայմաններուն հետեւանքով (Մ[իւրան] Աղազարեան, *Աքսորականի Յուշեր*, Ատանա, Տպ. «Հայ Զայն»ի, 1919, էջ 38-39)։

¹² Կամ Շատտատե - Աւան՝ հայրաւային Ճեզիրէի մէջ: Կառուցուած է Խապուր Գետի երկու ափերուն, Հասիճէ քաղաքէն հարաւ, 48 քլմ. հեռաւորութեան վրայ եւ Տէր Զօրէն հիւսիս-արեւելք, այժմու Սուրիա-Իրաք սահմանագիծէն ոչ-շատ հեռու: Անոր փոսակայքը կայ Ն. Ք. 5րդ հազարամեակէն բնակավայր-բլուր մը, ուրկէ յայտնաբերուած են բազմաթիւ հնագիտական իրեր: Շրջանին մէջ կան նաւթի պաշարներ, որուն համար ալ ան դարձած է նաւթարդինաբերութեան կարենոր կեդրոն (*المعجم*, էջ 14-15): Ի. դարասկիզբին Շետտատէն եղած է փոքրիկ աւան մը, որ ունեցած է զօրանոց մը, կառավարչատուն մը եւ քանի մը կրպակներ: Շետտատէն Հայոց Ցեղասպանութեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մէկն էր, ուր կոտորուեցան Տէր Զօրէն ղրկուած աքսորական հայերը:

¹³ Նկատի ունի Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարք Զաւէն Արք. Տէր Եղիայեանը: Ծնած է 8 Սեպտեմբեր 1868ին, Մուսուլ (Իրաք): Աշխարհական անունով՝ Միքայէլ: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Սդերդի Միացեալ Ընկերութեան եւ Պաղտատի Ազգային Վարժարաններուն մէջ: 1888-1890 պաշտօնավարած է որպէս ուսուցիչ, իսկ 1890ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք: 1892ին ձեռնադրուած է սարկաւազ, 1895ին՝ արեղայ, իսկ 1896ին, Օրմանեան Սրբազանէն ստացած է վարդապետական աստիճան ու նշանակուած՝ Դպրեվանքի տեսուչ: Եղած է քարոզիչ Սամաթիոյ եւ Խասգիւղի եկեղեցիներուն (1897-1898), առաջնորդական տեղապահ, ապա առաջնորդ Կարնոյ (1898-1906), առաջնորդական տեղապահ Վանի (Օգոստոս 1908-1909), ապա առաջնորդ Տիարալեքիի (1909-1913) եւ հուսկ պատրիարք Կ. Պոլսոյ՝ 30 Օգոստոս 1913ին: Եպիսկոպոս ձեռնադրուած է Մատթէոս Բ. կաթողիկոս Իզմիրլեանէն, 19 Սեպտեմբեր 1910ին:

28 Յուլիս 1916ին, Թալէաթի կարգադրութեամբ, պարտադրուած է լքել պատրիարքական աթոռը: Օգոստոսի 22ին աքսորուած է Պաղտատ՝ նախկին հայ կաթողիկ հաւատորազ վարդապետ Հիտայէթի (Միսլեան) հսկողութեամբ, ապա Պաղտատէն անցած է Մուսուլ:

Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի Զինադադարէն ետք, 19 Փետրուար 1919ին, Զաւէն Պատրիարք վերադարձած է Կ. Պոլիս եւ ստանձնած՝ պատրիարքական իր նախկին պաշտօնը: Ան 1920ին մեկնած է Անգլիա եւ Ֆրանսա՝ Հայկական Պատուիրակութեան աշխատանքներուն օժանդակելու համար եւ հոն հանդիպումներ ունեցած տեղւոյն քաղաքական դէմքերու հետ: Վերադառնալով Կ. Պոլիս, պատրիարքական աթոռին վրայ մնացած է մինչեւ 10 Դեկտեմբեր 1922, որմէ ետք քանի մը տարի վարած է աստանդական կեանք, ապա քաշուած է Պաղտատ, ուր անցուցած է կեանքին մնացեալ տարիները մինչեւ իր վախճանը՝ 4 Յունիս 1947 (Զաւէն Ա. Քինյ. Արգումանեան, *Ազգապատում, Դ., Ա. Գիրք*, Նիւ Եորք, St. Vartan Press, 1995, էջ 13, 112. նաեւ՝ Մկրտիչ Եպս. Աղաւունի, *Միաբանք Եւ Այցելութ Հայ Երուսաղէմի*, Երուսաղէմ, Տպ. Ս. Յակոբեանց, 1929, էջ 140):

Զաւէն Պատրիարք հրատարակած է մեծաթիւ հատոր մը՝ *Պատրիարքական Յուշերս. Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ* խորագիրով (Գահիրէ, Տպ. «Նոր Աստղ», Հրատ. Մտաւորական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, 1947, 424 էջ):

¹⁴ Ըստ Զաւէն Պատրիարքի տպագիր յուշերուն, ինք կառքով Տէր Զօր հասած է 13 Սեպտեմբեր 1916ին: Ան իր յուշերուն մէջ տուած է նաեւ Տէր Զօրի մէջ

անցուցած քանի մը օրերուն մասին բազմաթիւ մանրամասնութիւններ (Զաւէն Արք., էջ 212-213):

¹⁵ Կամ Անէ - Հնամեայ քաղաք՝ Պաղտատ նահանգի, Պաղտատ Գաւառի, Անէ Գաւառակի կեդրոնը, Տէր Զօրէն եւ Ապու Քեմալէն հարաւ-արեւելք, վերջինէն մօտ 85 քլմ. հեռավորութեան վրայ: Նախ՝ եղած է Եփրատի մէջ կղզեակ մը, ապա՝ ընդարձակուած դէպի գետին ափերը: Բնակեցուած է անյիշելի ժամանակներէ: Քաղաքին մէջն ու շուրջը տեսանելի են բազմաթիւ պատմական յուշարձաններ՝ բերդը, մզկիթներ, եկեղեցիներ, եւն.: Քաղաքը կառուցուած է Եփրատի երկու ափերուն, երկար տարածութեան մը վրայ, մինչ լայնքը եղած է 250 մէթր միայն: Անան 1980ականներուն մնացած է նորակառոյց ջրամբարի մը ջուրերուն տակ, իսկ բնակիչները տեղափոխուած են նորակառոյց մօտակայ համանուն քաղաքը: 1912ին ունեցած է 700 տուն իսլամ եւ 500 տուն հրեայ բնակիչ: Յունիս 1915-Մայիս 1916 Անէ Գաւառակին մէջ հաւաքուած են մօտաւորապէս 12,000 հայ արքայականներ (Աղազարեան, էջ 23-24):

¹⁶ Մերքէզ - Արաբերէն՝ կեդրոն, *մեմուր* արաբերէն՝ պաշտօնեայ. *մերքէզ մեմուրը*՝ կեդրոնի պաշտօնեայ:

¹⁷ Մուսթաֆա Սըրքի - Բնիկ այնթապցի: Ծնած է մօտաւորապէս 1875ին: 1914էն-20 Հոկտեմբեր 1918 եղած է Տէր Զօրի ոստիկանապետ (Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide A Complete History*, Լոնտոն-Նիւ Եորք, Հրատ. I. B. Tauris, 2011, էջ 972) եւ կառավարիչ Զեքիի գլխաւոր գործակիցը ու արքայական հայերու կոտորածներուն կազմակերպիչներէն մէկը (Երուանդ Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ 1914-1919 (Անձնական Յիշատակներ)*, աշխ. Գրիգոր Յակոբեանի, իմր. Գուրգէն Գասպարեան, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 2004, էջ 275):

Մուսթաֆան յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Ցեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ որպէս արինարբու ոճրագործ (*Patrik Zavenin...*, էջ 96):

Այլ աղբիւրի մը մէջ անունը տրուած է Մուսթաֆա Օքքէշ ձեւով: Հոն ըսուած է թէ՛ Կ. Պոլսոյ Պատերազմական Արտակարգ Ատենին կողմէ անոր դատավարութիւնը սկսած է 20 Յունուար 1921ին եւ Մարտին ազատ արձակուած է՝ իրեն դեմ եղած մեղադրանքները չհաստատուելու պատճառաբանութեամբ (*Judgment at Istanbul. The Armenian genocide trials*, Vahakn N. Dadrian and Taner Akcam, 2011, Berghahn Books, New York-Oxford, 2011, էջ 222, Աքչամի յօդուածը. նաեւ՝ Մելինէ Անումեան, *Ճանաչում Եւ Դատապարտում Երիտթուրքերի Դատավարութիւնները (1919-1921 թթ. եւ 1926 թ.)*, Երեւան, Հրատ. Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, 2013, էջ 108):

¹⁸ Զաւէն Պատրիարքի արքայի ժամանակ իրեն ընկերակցած են իր երեք եղբայրը՝ Յովակիմ ու անոր դուստրը՝ Վարդանուշ:

¹⁹ Մեճիւս իտարէ՛ վարչական ժողով: Առկայ էր Օսմանեան Կայսրութեան վարչական բոլոր շրջաններուն մէջ: Անոր մաս կազմած են նաեւ քրիստոնէաներ ու հրեաներ:

²⁰ Մեճիւսը իտարէի պաշ-քեաթիպ՝ վարչական ժողովի գլխաւոր քարտուղար, գլխաւոր գրագիր:

- ²¹ Զաւէն Պատրիարք իր յուշերուն մէջ մանրակրկիտ նկարագրած է Պետրիի հետ իր ուղեւորութիւնը: Ան, ըստ երեւոյթին, անգիտացած է իրեն դէմ հիւստող դասադրութիւնը եւ գրած է, որ Անայի մէջ «*Պետրի չէր ուզեր ճամբայ ելլել հիւանդութիւն պատրուակելով*»: Ըստ երեւոյթին, Պետրի այդպէս վարուած է ժամանակ շահելու եւ Պատրիարքի սպաննութեան հետ կապուած գործերը դասաւորելու համար (Զաւէն Արք., էջ 218): Զաւէն Պատրիարքի սպաննութեան ծրագրին մասին տես նաեւ Գրիկերի (Գրիգոր Վրդ. Կերկերեան) պատրաստած *Եոզղատի Հայասպանութեան Վաւերագրական Պատմութիւնը*, Նիւ Եորք, Տպ. Ոսկետառ, 1980, էջ 69:
- ²² Բժ. Արմենակ Մարգարեան - Գոնիայէն նախ աքսորուած է Տէր Զօր, ապա Մէատին եւ էլ Պուսէրայ: Այս աքսորավայրերուն մէջ քանիցս իրեն հանդիպած է Օտեան ու այդ մասին գրած է ցեղասպանութեան տարիներու իր յուշերուն մէջ, ուր, ի միջի այլոց, ըսած է թէ՛ էլ Պուսէրայի մէջ «*Տոքթոր Արմենակ Մարգարեան իր արհեստը ի գործ կը դնէր բնականաբար, իբրեւ վարձք ընդունելով ցորեն, իւղ, կաթ, հաւ կամ հաւկիթ պարմանաւ սակայն որ իր խնամած հիւանդները առողջանային*» (Օտեան, էջ 319): Զինք յիշած է նաեւ Առնակ, որպէս իր աներձագը ու ըսած թէ՛ ան շատ կանուխէն Տէր Զօրէն վերադառնալով մեկնած էր Գոնիա, իր ընտանիքին մօտ (Առնակ, *Թուրքերու Ճանկին Մէջ (1916-1919)*, Երեսնա, Վերահրատ. «Լուսաբաց» Հրատարակչատան, 2007, էջ 145):
- ²³ Այնթապի թաղերէն: Բառացիօրէն՝ կաշեգործարան, խաղախորդարան:
- ²⁴ Արաբերէն գաւառապետ:
- ²⁵ Հիմնուած է 1883ին, Այնթապի Հայիկ Բլուրին վրայ, ամերիկացի միսիոնար Տոքթ. Թիւման Գ. Թրոպրիճի ջանքերով եւ կոչուած՝ «Ագարիա Սմիթ Հիւանդանոց», ի յիշատակ Այնթապի առաջին ամերիկացի միսիոնարին: Հիւանդանոցը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1915: Իր կողքին ունեցած է նաեւ առանձին դեղարան:
- ²⁶ Կամ Գաւթեմունի - Քաղաք Սէլ Օսման արփին, համանուն նահանգի կեդրոնը: Ունեցած է Ս. Աստուածածին անունով հայկական եկեղեցի ու վարժարան: Տեղւոյն հայ աւետարանականները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որ Տեղասպանութեան նախօրեակին բաղկացած էր 406 տունէ՝ 2153 անձէ (Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la Veille du Génocide*, Փարիզ, ARHIS Հրատ., 1992, էջ 176), իսկ ըստ Թէոդիկի, անիկա ունեցած է 150 տուն հայութիւն, միևնույն անո՞ր մօտակայ ամառանոցային քանի մը գիւղերուն մէջ գտնուած են 400 տուն հայեր: Տեղւոյն հայերը տեղահանուած են միայն մէկ կարաւանով եւ անոնցմէ Ռազգա հասած են 150 հոգի, որոնցմէ տարի մը ետք ողջ մնացած է 10 հոգի միայն (Թէոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգեւորականութեան Եւ Իր Հօտին Աղէտայի 1915 Տարին*, խմբ. Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, Հրատ. St. Vartan Press, 1985, էջ 423, Գալֆայեան, էջ 270):
- ²⁷ Մնած է Պատմութեան 6 Մեպտեմբեր 1876ին: Աշխարհական անունով՝ Ստեփան: Մեպտեմբեր 1891ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք եւ երեք տարուայ ուսումնառութենէ ետք՝ քանի մը տարի ծննդավայրին մէջ զբաղած է ուսուցչութեամբ, ապա, 8 Յուլիս 1901ին, Տիւրքիոյ Եպս. Մափրիչեանէն

ձեռնադրուած է քահանայ Պուրսայի Մըխալիճ զիւղին եւ քահանայագործած է անդ մինչեւ 1915: Օգոստոս 1915ին, իր հօտին հետ արտորուած ու հասած է Ռազգայի Զիարէթ զիւղը: Թուրքեր ուզած են իսլամացնել զինք, բայց երբ մերժած է, խոշտանգած ու արտորած են զինք Տէր Զօր, ապա՝ Մարաթ, ուր շրջան մը դարձած է խոտաճարակ: Յետոյ, անցած է մօտակայ Շամաթիա զիւղը, որուն *միւտիքը* զինք իր բով առած է՝ որպէս սպասաւոր, մինչ իր երեք զաւակները, սովի հետեւանքով, յաջորդաբար մեռած են: Անօթութենէ չմեռնելու համար երեցկեւոյց հետ անապատները, վրանէ վրան թափառած է որպէս մուրացկան եւ ամիսներ ետք, ոստիկանի մը ընկերակցութեամբ, հովիւ կարգուելով՝ դրկուած է Տէր Զօր, ուր գաղտնի պահելով իր եկեղեցականի հանգամանքը, գործի անցած է զինուորական աշխատանքի մը մէջ՝ որպէս ջուլիակ: Զինադադարին, մեծ աշխատանք տարած է Տէր Զօրի անապատին մէջ ցրուած հայութեան բեկորներու հաւաքման ու զանոնք Հալիպ տեղափոխելու ուղղութեամբ: Նոյն օրերուն, շրջան մը մնացած է Մունպուճ, ապա՝ Օգոստոս 1919ին, երեցկեւոյց հետ վերադարձած է Մըխալիճ եւ քահանայագործած է անդ՝ մինչեւ Քեմալական Շարժման յաղթանակը: Եղած է ատենապետը Զինադադարէն անմիջապէս ետք Տէր Զօրի մէջ հիմնուած Որբախնամ Միութեան: Զինադադարի առաջին օրերուն Տէր Զօր գտնուած վերապրող մը իր յուշերուն մէջ Տէր Եզնիկի մասին գրած է թէ՝ ան Տէր Զօրի մէջ հանած էր սքեմը, ածիլած մօրուքը եւ զինուորական տեղեր աշխատած ու անգլիացիներու Տէր Զօր մուտքէն ետք միայն՝ *«նորէն հազաւ իր սքեմը, երկնցուց մօրուքը եւ դարձաւ շնորհքով քահանայ»* (Եղիսաբէթ Գըլպըզեան-Շմաւոնեան, *Արիւնոտ ճանապարհ*, Պէրուք, Տպ. «Զարթօնք», 1985, էջ 31):

²⁸ Կարապետ Մորճիկեան, Յեղասպանութեան տարիներուն Տէր Զօրի մէջ վարձակալած է տեղոյն թաղապետութեան սրճարանը, ուր յաճախ ներկայ գտնուած է նաեւ Օտեան (Օտեան, էջ 382):

²⁹ Բանաստեղծ, գրող, խմբագիր, բուն անունով՝ Մեսրոպ Սահակեան: Մնած է Մալաթիա: Շրջանաւարտ է Խարբերդի Եփրատ Գոլէճէն, ուր աւելի ետք որպէս ուսուցիչ պաշտօնավարած է տարի մը: Սահակ-Մեսրոպ աւարտած է Կ. Պոլսոյ Օսմանեան Իրաւաբանական Համալսարանը եւ հոն ունեցած է փաստաբանական իր գրասենեակը: Որպէս գրականութեան եւ հոգեբանութեան այցելու ուսուցիչ՝ դաստանդած է Գատըզիդի Արամեան Վարժարանի բարձրագոյն կարգերուն: Խմբագրած է Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակած է տարեցոյցերու շարք մը՝ *Գաւառին Տարեցոյցը 1911* (Կ. Պոլիս, Առետր. Նոր Տպարան Յովակիմեան, 1910), *Հայրենի Տարեցոյց (Յեղին Կեանքին Թերթերը) 1912* (Կ. Պոլիս, Տպ. Մանուկ Յ. Գօչունեան, 1911), *Հայկական Վերածնունդ 1913* (Կ. Պոլիս, Գրատուն Պալենց) եւ *Հայուն Տարեցոյցը (1913)* (Կ. Պոլիս, Գրատուն Պալենց): Լոյս ընծայած է նաեւ *Պատուհան (Առաջին Պրակ: Արեւելեան Դէմքեր)* հատորը (Կ. Պոլիս, 1910), *Յոյարան Անգլիական Գրականութեանը* (Կ. Պոլիս, "Կոնակ", 1913) եւ.:

Յեղասպանութեան սկզբնաւորութեան Կ. Պոլսոյ մէջ նախ ապրած է ծուրար, ապա, 6 Յունուար 1917ին, արտորուած ու մեծ տառապանքով հասած է Համամ: Ճամփան վարակուած է թիֆուսէ: Ընկերակիցները, *«տեսնելով որ քաղելու կարողութիւն չունի, ձեռնակ էջ մը գտած ու գնած էին եւ զինքը վրան*

*հեծցնելով՝ չուանով կապած էին որ վար չիյնայ ու այդ վիճակին մեջ, գրեթե մահամերձ, հասած էր Համմաս», ապա անցած է Տէր Զօր, ուր եղած է պատերազմական ատեանի քարտուղար եւ անելի ետք՝ աշխատանքի գրագիր: Տէր Զօրի մեջ բանտարկուած է, դատապարտուած մահուան, բայց թուրքերու քաղաքէն հեռանալով՝ արձակուած է բանտէն: Ի՛ր խորհուրդով է որ Օտեան անցած է Տէր Զօր ու մտած տեղոյն աշխատանքը (Երուանդ Օտեան, «Վերապրողները. Սահակ Մեսրոպ», Շանթ, Կ. Պոլիս, Դ. տարի, Նոր Շրջան, թիւ 7, 28 Դեկտեմբեր 1918, էջ 83): Օտեան իր տարագիրի յուշերուն մեջ բազմիցս գրած է Սահակ-Մեսրոպի մասին ու նկարագրած է արտոնական լինելը մեջ իրենց յաճախակի հանդիպումները: Զինադադարին, եղած է ատենադպիր Տէր Զօրի Որբախնամ Միութեան եւ հաւաքած է անպատասխար բազմաթիւ հայ որբեր: Սահակ-Մեսրոպ, 8 Յունուար 1919ին, Ապու Քեմալի ճամփով անցած է Պաղատատ, ուր վարած է ազգային վարժարանի տնօրէնութիւնը եւ ուժ տուած է ազգային կեանքի վերագարթումին, ապա, 18 Յուլիս 1919ին, վերադարձած է Պոլիս եւ վերաբացած իր փաստաբանական գրասենեակը: Յեղասպանութեան անմիջական ազդեցութեան տակ, զրի առած է բանաստեղծութիւններու գողտրիկ շարք մը՝ *Անապատի Երգեր (1916-1918)* խորագիրով (Կ. Պոլիս, Տպ. «Արարատ», 1919, 95 էջ), ուր կան քերթուածներ հետեւեալ վերնագիրներով. «Եփրատին», «Բազալի Աւերակներուն Մէջ», «Քապուր», «Շէտտատիէ», «Տէր-Զօրի Որբերուն Երգը» են.: Ունի նաեւ Յեղասպանութեան նիւթով յուշագրական եւ գրական այլ գործեր՝ *Եղենի Յուշարձան* (Ա. շարք, Կ. Պոլիս, Տպ. Մ. Յովակիմեան, 1919, 80 էջ), *Անապատին Գիրքը*, արձակ էջեր, *Եղենի Ճամբուն Վրայ*, (տպուած Կ. Պոլսոյ *Ժողովուրդի Չայնր* օրաթերթին մէջ, Ա. տարի, թիւ 161, 8 Օգոստոս 1919էն սկսեալ), *Դէպի Անապատ, Զօրի Եղենը, Տարագրի Սր Յուշատետրը* են.: Նոյնպէս օրուայ թերթերուն մէջ տպած է նոյն թեմայով գործեր՝ «Տէր Զօրի Եղենը» (Թեոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը, Ժ.-ԺԴ. Տարի, 1916-1920*, Կ. Պոլիս, Տպ. Կ. Քէշիշեան եւ Որդի, էջ 129-131), «Տէր Զօրի Որբերը» (*Կոչնակ Հայաստանի*, Նիւ Եորք, ԺԹ. տարի, թիւ 14, 5 Ապրիլ 1919, էջ 430-432) եւ բազմաթիւ այլ յօդուածներ՝ Կ. Պոլսոյ *Ժողովուրդի Չայնր* եւ Գահիրէի *Յուսաբեր* օրաթերթերուն մէջ:*

³⁰ Ֆրանսուա Մարի Տենիզ Ժորժ-Փիքօ - Ֆրանսացի քաղաքական գործիչ: Ծնած է Փարիզ, 21 Դեկտեմբեր 1870ին: 1916ին, երբ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարարն էր, Բրիտանիոյ հետ ստորագրած է Սայքս-Փիքօ ծանօթ համաձայնագիրը, որ կը ճշդէր Օսմանեան Կայսրութեան ենթակայ հողատարածքներու ապագայ բաժանումը Բրիտանիոյ եւ Ֆրանսայի միջեւ, մանաւանդ՝ Միջագետքի մէջ: Բրիտանիոյ կողմէ համաձայնագիրը ստորագրած է Մարք Սայքս: Համաձայնագրին ստորագրման ներկայ գտնուած է Ռուսաստանի ներկայացուցիչ՝ Մերկէյ Սազոնով: Փիքօ մահացած է Փարիզ, 20 Յունիս 1951ին:

³¹ Ծնած է Այնթապ, 1881ին: Բերիոյ Թեմի Ազգ. Առաջնորդարանի դիւանատան մէջ պահուած են իրեն առնչուող զոյգ վաւերաթուղթեր, որոնցմէ առաջինը 18 Նոյեմբեր 1927 թուակիր նամակ մըն է, յղուած բնիկ այնթապցի Յովհաննէս Քինյ. Էթմէքճեանէն՝ առաջնորդ Արտաւազդ Ծ. Վրդ. Միւրմէտեանին, իսկ երկրորդը, որ կցուած է առաջինին, նոյն նամակին անելի մանրամասնեալ

ֆրանսերեն անստորագիր տարբերակն է: Ձոյգ վաւերաթուղթերը կը ներկայացնեն «բռնագաղթի շրջանին Տէր Զօր ջարդուած հանգուցեալ Լեւոն Սահակեան»ի ժառանգորդներուն ցուցակը: Ըստ զոյգ վաւերաթուղթերուն, Սահակեան որդին է այնթապցի Սարգիս Սահակեանի: Ան սպաննուած է Մուվարի մէջ 1917ին, եւ 1927ի դրութեամբ, իր ժառանգորդներն էին մայրը՝ Մեննուշ (70 տ.), կինը՝ Համիտէ (42 տ.), տղաքը՝ Սարգիս (25 տ.), Ֆէրտինանտ (23 տ.), Յարութիւն (20 տ.) եւ դուստրերը՝ Մարի (17 տ.) եւ Բոզա (15 տ.): Լեւոն Սահակեանի մօրը տապանաքարին վրայ «ի յիշատակ» արձանագրուած է նաեւ Լեւոնի անունը, ուր անոր նահատակութեան թուական տրուած է 1916ը (Ռաֆֆի Քորթոշեան, *Հալէպի Արձանագրութիւնները*, Երեւան, Հրատ. ՀՃՈԻ, 2013, էջ 223):

- ³² Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիք - թուրք քաղաքական գործիչ, Թալէաթ Փաշայի աներձագը, ազգութեամբ՝ ալպանացի: Ծանօթ է նաեւ Բենտա անունով: Ծնած է Եանիա (Ռումելլի), 29 Նոյեմբեր 1881ին: 1903ին աւարտած է Կ. Պոլսոյ Մուլքիէ Վարժարանը, որմէ ետք դասաւանդած է Ռոտոսի նախակրթարաններէն մէկուն մէջ: 1904ին պաշտօններ վարած է Եգէականի կղզիներուն եւ Եանիայի մէջ, ապա՝ Պալքանեան Երկիրներուն մէջ եղած է քանի մը գաւառակներու կառավարիչ, յետոյ՝ Սղերդի գաւառապետ եւ հուսկ՝ Մարտ 1914էն Սեպտեմբեր 1915 եղած է Բաղէշի (Պիթիս) նահանգապետ, ուր կոտորած է շրջանի մօտ 150 հազար հայերը: Թէոդիկի բնութագրումով, Բաղէշի մէջ անոր «գործած հրէշտիւնները չափ ու սահման չեն ունեցած: Քաղաքին եւ շրջակայ 70-է աւելի գիւղերուն հայութիւնն ամբողջ ջարդուած է, մեծ մասամբ՝ քաղքէն քիչ հետոյ «Արապի-Կարմունճ» կոչուած տեղը, կիներ՝ լլկուած, այրեր՝ կծիկ կծիկ բրածնէ, դաշունահար եւ տապարահար, երախաներ՝ ողջ ողջ գետամոյն, իսկ եկեղեցւոյ պաշտօնեաներ՝ նշաւակ եպերեկի անարգանաց, նախքան իրենց նահատակումը» (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 59): Իր հրահանգով եւ իր անմիջական մասնակցութեամբ է որ դաւադրաբար սպաննուած է նաեւ Արշակ Վռամեանը՝ Վանէն քիչ մը անդին: Նոյն միջոցին, ան հաւաքած է մօտ հազար հայ մանուկներ եւ զանոնք Թաշխտ առաջնորդելով՝ այրել տուած է (Արամ Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը. Հայկական Վերջին Կոտորածները Եւ Թալէաթ Փաշա*, Պօթըն, Տպ. «Պահակ», 1921, էջ 177): Հալէպի նահանգապետ նշանակուելով, քաղաք հասած է 2 Նոյեմբեր 1915ին ու պաշտօնի վրայ մնացած է մօտ մէկուկէս տարի: Զինք փոխարինած է Թաուֆիք Պէլը, որ պաշտօնը ստանձնած է 16 Մայիս 1917ին եւ Ապտիւլ Հալիք մեկնած է Կ. Պոլիս ու դարձած Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական, աւելի ետք կրկին Հալէպի նահանգապետ նշանակուելով քաղաք հասած է 14 Հոկտեմբեր 1918ին եւ ընդամենը քանի մը օր ետք, 26 Հոկտեմբերին, քաղաքը յանձնուած է Դաշնակից Զօրքերուն, եւ ինք, այդպիսով, դարձած է Հալէպի չորսհարիւրամեայ օսմանեան տիրապետութեան վերջին նահանգապետը: Հալէպէն ետք, կարճ ժամանակով նշանակուած է Պուրսայի նահանգապետ, որմէ պաշտօնանկ եղած է մօտաւորապէս 21 Դեկտեմբեր 1918ին: Ապտիւլ Հալիք գլխաւոր դերակատարներէն է 1915ի վերջերէն մինչեւ 1916ի վերջերը երկարած Հալէպի, շրջակայքի ու Տէր Զօրի անապատը աքսորուած բազմահազար հայ գաղթականներու սպանդին: Հալէպի մէջ, իր նահանգապետութեան շրջանին,

կոտորածները հրահանգող Թալէաթէն ստացած եւ նոյն բովանդակութեամբ ուրիշներուն յղած իր բազմաթիւ հեռագիրները Անտոնեան ձեռք անցնելով՝ հրատարակած է իր *Մեծ Ուժիքը* հատորին մէջ: Հայկական կոտորածներուն մէջ իր ունեցած դերակատարութեան համար 9 Մարտ 1919ին ձերբակալուած է թրքական կառավարութեան կողմէ եւ երաշխատրութեամբ ազատ արձակուած: Մօտաւորապէս 14 Մայիս 1920ին կրկին ձերբակալուած է, այս անգամ՝ անգլիացիներու կողմէ (Vartkes Yeghiayan, *British Foreign Office Dossiers on Turkish War Criminals*, Pasadena, California, Doctorian Productions, 1991, էջ 305, 307): 7 Յունիս 1920ին արքայուած է Մալթա, իսկ 6 Դեկտեմբեր 1921ին Մալթայէն ազատ արձակուելով՝ վերադարձած Կ. Պոլիս ու դարձած Տնտեսութեան եւ Ներքին Գործոց նախարարութիւններու խորհրդական: Մուսթաֆա Քեմալի իշխանութեան անցնելէ ետք, եղած է անոր գլխաւոր գործակիցներէն ու վարած է պետական կարեւոր բազմաթիւ պաշտօններ. եղած է Զմիւռնիոյ նահանգապետ, Զանկըրըէն ընտրուած է երեսփոխան, 1924-1934՝ երեք անգամ վարած է Տնտեսութեան նախարարի եւ 1927-1930՝ Ազգային Պաշտպանութեան նախարարի պաշտօններ, ապա եղած է Ռազմածովային նախարար, իսկ 1935-1946 եղած է Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահ՝ Ապտիլ շալիք Բենտա անունով (Անումեան, էջ 71. նաեւ՝ السيد نديم علاء، حلب تاريخ، العثماني العهد أواخر المصوّر 1880-1918) Նատիւ Ալասա Ալ Սալէտ, Պատկերազարդ Պատմութիւն Հալէպի Օսմանեան Ժամանակաշրջանի Աւատրին 1880-1918, Հալէպ, Հրատ. Ալ Շուսա, 2015, էջ 487, 512): Իր դէմ եղած ամբաստանութիւններուն եւ իր գործած ուժիւններուն ընդարձակ ցանկը տես՝ Yeghiayan, էջ 306-310: Մահացած է Կ. Պոլիս, 1 Դեկտեմբեր 1957ին:

³³ Արաբերէն բազմիմաստ բառ, *շարիֆ* բառի յոգնակին. իսլամ արաբներու այն դասակարգը, որ սեռած է Մուհամմէտ մարգարէէն եւ այդ իսկ պատճառով ստացած է առանձնաշնորհեալ վիճակ: Բառը ընդհանրապէս գործածուած է ազնուական դասակարգի, երեւելիներու իմաստով:

³⁴ Թուրք քաղաքական գործիչ, Դեկտեմբեր 1914էն Մարտ 1915՝ եղած է Պաղտատի նահանգապետի օգնական, 29 Օգոստոս 1915էն 14 Մայիս 1916՝ Այնթապի գաւառապետ, 1916-1918՝ Պոլսոյ ոստիկանապետ, իսկ 1918 Մարիլէն Դեկտեմբեր Սեբաստիոյ նահանգապետ (Yeghiayan, էջ 108, 144): Եղած է վատահամբաւ անձնավորութիւն, որ յատուկ դրկուած է Այնթապ՝ հայոց բռնագաղթը իրականացնելու (Yeghiayan, էջ 144): Ան տեղւոյն հայութեան տեղահանութիւնը վարած է «ամենասոսկալի պայմաններու մէջ» եւ զանոնք փոխանակ Հալէպ դրկելու, ինչպէս ըրած էր իր նախորդը, բոլորն ալ դրկած է Տէր-Զօր, եւ որոնց մօտ երեք քառորդը մահացած է այնտեղ (Մ[եպոնի] Ակունի, *Միլիոն Մը Հայերու Զարդի Պատմութիւնը*, Բ. տիպ, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Ասատուրեան Որդիք, 1921, էջ 312, Yeghiayan, էջ 335-336): Անմէտ պէյ, Զինադադարին, թրքական կառավարութեան կողմէ ձերբակալուած է եւ 28 Մայիս 1919ին յանձնուած տեղւոյն բրիտանական իշխանութիւններուն. շրջան մը բանտարկուած մնալէ ետք արքայուած է Մալթա (Yeghiayan, էջ 108, 114):

³⁵ Ալի Ճենանի Պէյ - Թուրք քաղաքական գործիչ: Ծնած է 1872ին: Թուրք եւ նշանաւոր սատրապան (վարչապետ) Մուհամմէտ Քաւրի Փաշա Ճենանի Զատէի եւ որդին՝ Ռասէմ Փաշայի: 1895ին, համիտեան կոտորածներու

ժամանակ, կրակի տուած է իր հայազգի դրացիին տունը, որուն հետեւանքով դրացին, անոր կիներ ու զաւակները մահացած են (Yeghiayan, էջ 336): Եղած է Իթթիհատ Վէ Չերաքքը Կուսակցութեան Այնթապի ներկայացուցիչը: 1908ին, 1912ին եւ 1914ին երեք անգամ Հալէպի Նահանգէն, որպէս Այնթապի ներկայացուցիչ, ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին: Մէկն է հայ եւ թուրք այն երեսփոխաններէն, որոնք կիլիկեան կոտորածներէն ետք, միասնաբար դիմած են օսմանեան խորհրդարանին եւ առաջարկած՝ զինուորական դատարանին առջեւ դատել Ատանայի կուսակալ՝ Ճեւատ պէրը, Ներքին Գործոց Նախարարութեան խորհրդական՝ Ատիլ պէրը ու քանի մը այլ յանցագործ պաշտօնեաներ՝ կոտորածներու ժամանակ անոնց բերած մասնակցութեան կամ որպէս պաշտօնեայ պարտազանցութեանց համար (Հրաչիկ Միմոնեան, *Հայերի Զանգուածային Կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. Ապրիլ)*, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 2009, էջ 242): Ճեննանի Պէյ Այնթապի տեղահանութեան ուշացումով, բազմիցս դիմած է Պոլիս՝ պահանջելով հայերու շուտափոյթ աքսորը քաղաքէն: Ամենավատ դերը խաղացած է 1915ին, Այնթապի հայութիւնը տեղահան ընելու գործին մէջ ու Պոլիսէն եկած հրահանգներով՝ գրգռած է տեղւոյն իթթիհատականները հայոց դէմ (Ակունի, էջ 312): Հայերէն կողոպտած իրերը տեղափոխած է Եւրոպա ու վաճառած՝ 50 հազար օսմանեան ոսկիի (Yeghiayan, էջ 336): Իր գործած արարքներուն համար բրիտանացի զինուորականներու կողմէ՝ ձերբակալուած է 24 Մայիս 1920ին եւ աքսորուած՝ Մալթա (Yeghiayan, էջ 332): Աւելի ետք, ընտրուած է Հանրապետական Թուրքիոյ Երեսփոխանական Ժողովի անդամ եւ 1924-1926՝ երկու անգամ վարած է Առեւտրի նախարարի պաշտօնը: 1928ին, նիւթական զեղծարարութիւններու ամբաստանութեամբ, իրմէ խլուած է երեսփոխանական անձեռնմխելիութիւնը եւ դատուելէ ետք՝ բանտարկուած է ամիս մը ու դատապարտուած՝ 170 հազար ոսկի տուգանքի, որմէ ետք՝ վերջնականապէս քաշուած է քաղաքական ասպարէզէն (Ալ Սայէտ, էջ 364): Իր դէմ եղած ամբաստանութիւններուն եւ իր ըրած չարագործութիւններուն ընդարձակ ցանկը տես՝ Yeghiayan, էջ 334-340: Մահացած է 1934ին:

³⁶ Բառացիօրէն՝ լքեալ գոյքերու յանձնախումբեր, որոնք ստեղծուած էին 10 Յունիս 1915ի պետական օրէնքով եւ ունէին իրենց մասնաճիւղերը Օսմանեան Կայսրութեան բոլոր հայաշատ կէտրոններուն մէջ: Անոնց պարտականութիւնն էր՝ աքսորուող հայերու գոյքերուն գրաւումն ու ցանկագրումը:

³⁷ Բնիկ խարբերոցի, ծնած է 1877ին: 1919ի Յունուարին եղած է ՀԲԸՄի Հալէպի մասնաճիւղի վարչութեան գանձապահ: Մահացած է Հալէպ, 1940ին (Քորթոշեան, էջ 145, 296-297): Եղած է Հալէպի ծանօթ վաճառականներէն եւ ունեցած է երկու վաճառատուներ Համմամ Ալ Դալլ եւ Պապ Ուլ Ֆարաճ թաղամասերուն մէջ: Ինք է որ 1905ին առաջին անգամ կրամֆոնը ներմուծած է Հալէպ եւ ապագային ալ զբաղած է անոր վաճառքով (Ալ Սայէտ, էջ 341): Շահին եղած է հալէպահայ հին գաղութի ծանօթ դէմքերէն: Ան ծառայած է ազգային զանազան մարմիններէ ներս. անդամակցած է Հայ Ազգային Միութեան՝ որպէս Ազգային Առաջնորդարանի ներկայացուցիչ եւ 1919ին՝ եղած է անոր Տնտեսական Մարմինն ատենապետը, իսկ 7 Դեկտեմբեր 1921ին, Սահակ Կաթողիկոսի կողմէ՝ նշանակուած է Քաղաքական Ժողովի

անդամ ու այդ պաշտոնին վրայ մնացած է 2 տարի: 1922ին եղած է Ազգային Արտի Շինութեան Մասնախումբի գանձապահ, իսկ 1924 Մայիսին կրկին մաս կազմած է Հայ Ազգային Միութեան:

³⁸ Գիւղ տուրիական անապատին մէջ, Եփրատի ձախ ափին, Տէր Զօրէն՝ արեւելք, անկէ 10 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Գիւղէն յայտնաբերուած են ուշ քարեդարեան հնութիւններ եւ բիզանդական ժամանակաշրջանի պարսպապատ քաղաքի մը աւերակներ: Գիւղին մէջ տեղի ունեցած է ֆրանսացի նուաճողներու եւ տուրիացի ապստամբներու միջեւ ճակատամարտ մը (Տուրիական Արաբական Հանրապետութեան..., Ե., Դամասկոս, 1993, էջ 191): Տեղասպանութեան օրերուն հոն գտնուած են քանի մը հազար հայ աքաղաղականներ, որոնց «*մէկ մասը ջարդէն ճողոպրած, մէկ մասն ալ ջարդէն յետոյ եկած*», որոնցմէ որջ մնացած են հազիւ 100-150 հոգի, «*իսկ միւսները ամէնքն ալ մեռեր են հիւանդութենէ, խեղճութենէ, անօթութենէ*» (Օտեան, Անիծեալ Տարիներ, էջ 289):

³⁹ Փոքրիկ գիւղ տուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Մունպուճէն հարաւ եւ Հալէպէն հարաւ-արեւելք, առաջինէն 80 եւ երկրորդէն՝ 90 քմ. հեռաւորութեան վրայ (Տուրիական Արաբական Հանրապետութեան..., Ե., էջ 249): Կառուցուած է պրոնզեդարեան շրջանի Իմար քաղաքի աւերակներուն վրայ: Քաղաքը վերելք ապրած է արաբական տիրապետութեան ժամանակ եւ վերանուանուած է Պալէս: ԺԳ. դարակիսուն մոնկոլներու կողմէ հիմնադրուած կործանուելով վերածուած է աննշան բնակավայրի: 1973ին, Մեսքենէն մնացած է նորակառոյց ջրամբարի մը ջուրերուն տակ, մինչ անոր բնակիչները տեղափոխուած են Նոր Մեսքենէ աւանը, որ կառուցուած է առաջինէն ոչ-շատ հեռու, տափարակ դաշտավայրի մը վրայ, իսկ անոր պատմական աշտարակը քակուելով՝ տեղափոխուած է իր նախկին տեղէն 1-1.5 քմ. հարաւ եւ հոն վերակառուցուած: 1915ին Մեսքենէն եղած է աննշան վայր մը եւ ունեցած է իջեւանատուն մը եւ արաբական 12-15 հողաշէն տնակներ միայն: Տեղասպանութեան տարիներուն ան եղած է հայ աքաղաղականներու համակերպողական գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր ստեղծուած դժուարագոյն պայմաններուն հետեւանքով մահացած են գաղթական մեծաթիւ հայեր: Իշխանութիւնները սպաննած են հոն հաւաքուած որբերը՝ ձիերու սմբակներուն տակ կոխկոտելով, ձմրան ցուրտին կիսամերկ ու բոկոստ անապատ քշելով, Եփրատի ջուրերուն մէջ նետելով, նաֆթով այրելով եւ կամ շնչահեղձ ընելով զանոնք (Հայկական Հարց Հանրագիտարան, Հայկական Հանրագիտարանի Գլխաւոր Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 328): Տեղասպանութեան տարիներուն, կառավարութեան հսկողութեամբ հոն հիմնուած է որբանոց մը, ուր ապաստանած են 335 հայ որբեր (Զաւէն Արք., էջ 213): Նոյն օրերուն հոնկէ անցած Հայկ Ա. Արամեան վկայած է, որ ինք Մեսքենէի մէջ «*մէկ ժամ կառքեր քշելով*» համրած է «*ճամբուն երկայնքին 657 կիներու դիակ ահռելի խռչտանքով մտնելով...*» (Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան (Ուլիաճոմլը), Մեծ Եղեռնի Պատգամ Հայոց Տանթական Քաւարան Եւ Հրաշալի Յարութիւն, Պէյրութ, Տպ. Տոհիկեան, 1970, էջ 179): Ըստ Անտոնեանի, Տեղասպանութեան տարիներուն Մեսքենէի մէջ թիֆուսէն զոհուած են 100 հազար հայեր: Իր հոն գտնուած միջոցին, օրական մահացած է 300-500 հոգի (Անտոնեան, Մեծ Ռճիրը, էջ 18-19):

Մեսքենեի հայ աքսորականներու առօրեային վերցումը բազմաթիւ դրուագներ տեղ գտած են Անտոնեանի *Այն Մեւ Օրերուն...* (*Պատկերներ*) հատորին մէջ (Պօսթըն, Տպ. Հայրենիք, 1919), ուր մանրամասն նկարագրուած են տեղւոյն աքսորականներուն թշուառութիւնը, հոն տիրող սովն ու վրանաքաղաքին անտանելի պայմանները:

⁴⁰ Սուրիոյ եւ Իրաքի արաբական ցեղախումբերէն որ կը բանակէր առաւելաբար Հալէպէն Տէր Զօր տարածուող շրջանին մէջ եւ Եփրատի հովիտին շուրջ, Ապտուլ Ազիզ Լեւան լանջերուն վրայ եւ մասամբ նաեւ Հալէպէն արեւմուտք եւ Յորդանան: Անոր անդամները ծանօթ են որպէս քաջ ու դաժան վարքի տէր մարդիկ: Պակկարաները հին ցեղախումբ են, բաժնուած գլխաւոր երկու մասի [Տէր] Զօրի Պակկարաներ եւ [Ապտուլ Ազիզ] Լեւան Պակկարաներ: Կան նաեւ գլխաւոր այս երկու ճիւղերէն բաժնուած այլ ճիւղեր եւս (Մաքս Ֆրայլիեր Ֆոն Օփենհայմ, Արշ. Պրոնիշչեւ եւ Ֆերնէր Քասպէլ, *البدو* (Պետուիները), թարգմ. Միշէլ Քիօ եւ Մահմուտ Քասիպօ, Ա. Հատոր, Բ. տիպ, Պէրուս, 2007, էջ 357. նաեւ *كحالة رضا معجم، والحدائق القديمة العربية قبائل معجم* (Օմար Ռըտա Քահիալէ, Արաբական Հին եւ Նոր Աշիրէթներու Բառարան), Ա. Հատոր, Դամասկոս, 1949, էջ 87-88): Շատերու մօտ կայ այն թիւր կարծիքը թէ իբր պակկարաները Բագրատունի հայերու շարաւիղներն են (Նիզար Խալիլի, «Հայերը Հալէպի Մէջ», *Գեղարդ*, Ա. Տարի, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 1975, էջ 414): Եղածը անունի նմանութիւն է միայն եւ ոչ՝ անկի. *Պակկարա* բառը արաբերէն կը նշանակէ կովարած, որ ըստ երեւոյթին եղած է յիշեալ ցեղախումբին զբաղումն ու զիրենք բնորոշող գլխաւոր յատկանիշը:

⁴¹ Սուրիոյ արաբական մեծագոյն ցեղախումբերէն որ ճիւղաւորումներէն մէկն է արաբական էնեզէ մեծ ցեղախումբին: Միջազեւթ զաղթած են Նաճրտէն (Արաբիա), ԺԸ. դարու սկզբնաւորութեան, ու բանակած են առաւելաբար Սուրիա եւ Իրաք, Եփրատի հովիտին ու Խապուրի ափերուն եւ մանաւանդ Տէր Զօրի, Մէատինի ու Ապու Քեմալի շրջաններուն մէջ, Պուսարայէն մինչեւ Սվար, Սալամիէ, Յորդանան եւ Արաբական Օղի երկիրներ: ԺԹ.-Բ. դարերուն բազմաթիւ արիւնալի բախումներ ունեցած են օսմանեան բանակին հետ:

⁴² ԺԶ.-ԺԷ. դարերուն Եամանէն Սուրիա ու անկէ Իրաք զաղթած արաբական մեծ աշիրէթ: Սուրիոյ մէջ բանակած են առաւելաբար Խապուր եւ Ճաղճաղ գետերու զոյգ ափերուն, Մարկատէն Շետտատէ ինկող տարածութեան վրայ, մինչեւ Հասիճէն հիւսիս, ինչպէս նաեւ Տէր Զօրի, Ռազզայի ու Հալէպի շրջակայքը, իսկ Սուրիայէն դուրս՝ Պարսից Օղ, Արաբիա, Յորդանանի արեւելք եւն.: 1908ին, Ճուպուր աշիրէթը օսմանեան իշխանութիւններուն վճարած է Տէր Զօր Գաւառի տուրքերուն կէսը, իսկ երիտօրօքերու իշխանութեան հասնելէ ետք, աշիրէթին վիճակը աւելի եւս վատթարացած է եւ Առաջին Աշխարհամարտի տարիներուն անոնցմէ շատեր պետական պաշտօնեաներու եւ հարկահաւաքներու անիրաւութիւններէն խուսափելու համար՝ զաղթած են Մուսուլ կամ ապաստանած Շամմար մեծ աշիրէթին մօտ: Ճուպուրցիներ ընդհանրապէս եղած են խաղաղասէր եւ ունեցած են բազմաթիւ ճիւղաւորումներ (Քահիալէ, էջ 163-166):

⁴³ Գիւղ՝ հիւսիսային Սուրիոյ մէջ, Հասիճէ քաղաքէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ 84 քլմ. հեռավորութեան վրայ, այժմու Սուրիա-Թուրքիա սահմանագծին մօտ,

տափառակ դաշտի մը մէջ: Գիւղին մէջ եւ մանաւանդ անոր հիւսիսը տեսանելի են նախաքրիստոնէական շրջանի բազմաթիւ հնութիւններ: Միջնադարուն գտնուած է Մուսուլի առետրական ճանապարհին վրայ ու այդ իսկ պատճառով ստացած է յատուկ նշանակութիւն, մինչեւ որ Լենկթիմուր աներած է զայն ԺԴ դարավերջին: 1877ին, Ռաս Իւլ Այնի եւ Հասիճէի միջեւ ինկած տարածութեան վրայ, բնակեցուած են մօտ 5 հազար չէչէն ընտանիքներ, որոնց մեծ մասը Առ. Աշխարհամարտի աւարտին զոհ գացած են համաճարակի ու անոնցմէ ողջ մնացած է ընդամենը 300 ընտանիք: 1900ին, Ռաս Իւլ Այնը դարձած է շրջանի զինուորական հրամանատարութեան կեդրոնը (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., 1992, էջ 436): Ի. դարասկիզբին, եղած է փոքրիկ գիւղ մը, հազիւ 50 տունով, բայց անդի ետք, անոր մօտէն անցած Պոլիս-Պաղատա շոգեկառքի գիծին պատճառով ստացած է յատուկ նշանակութիւն եւ դարձած գաւառակի կեդրոն: Գիւղի բնակիչները եղած են չէչէններ եւ թուրքեր: Ունեցած է 10 տունի չափ հայ արհեստագործներ, որոնք կոտորուած են տարագրութեան հրամանին առաջին օրն իսկ (*Արիամարտ*, Կ. Պոլիս, Նոր Շրջան, թիւ 13 (1828), 7 Դեկտեմբեր 1918, էջ 1): Ցեղասպանութեան ժամանակ գիւղը եղած է աքսորական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը, ուր հաւաքուած են Մեքաստիոյ, Տիարպէրիի ու Խարբէրդի նահանգներէն ինչպէս նաեւ Կ. Պոլիսէն ու Կիլիկիայէն աքսորուած հայերը, որոնց վրանները տեղակայուած են գիւղէն քիչ անդին, բլուրի մը վրայ: Հալէպէն սուրիական անապատ աքսորուած հայերուն մօտ մէկ-երրորդը դրկուած է Ռաս Իւլ Այն: Ցուրտի, անօթութեան եւ համաճարակներու հետեւանքով, այնտեղ օրական մահացած են 5-600 հայ աքսորականներ, իսկ 4 ամսուայ ընթացքին՝ 13-14 հազար: Ռաս Իւլ Այնի առաջին մեծ ջարդը կազմակերպած է Վանի նախկին կուսակալ Ճեւտէօ պէլը, որ Փետրուար 1916ին Ատանայէն հասնելով՝ հրահանգած է սպաննել տեղւոյն 50 հազար հայերը: Ջարդը սկսած է Մարտի 17ին (*Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, էջ 384): Ըստ Աշիրթներու տեղաւորման եւ գաղթականներու Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ Ապտիւլ Ահատ Նուրիի 7 Մարտ 1916 թուակիր հերազրին, մինչեւ այդ թուականը, Ռաս Իւլ Այնի մէջ «այլեւայլ պատճառներէ» մահացած են 35 հազար աքսորական հայեր, իսկ ըստ Անտոնեանի՝ ինն տեղի ունեցած կոտորածներուն զոհուած են մօտաւորապէս 70 հազար հայեր (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 18, 169): Ցեղասպանութենէն ետք, այնտեղ հաստատուած է փոքրաթիւ հայութիւն մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ ազգային-մշակութային համեստ կեանքը: 1926ին, գաղթօճախը ունեցած է 30 հայ ընտանիք (Դիւան Բերիոյ Թեմի, Ներսէս Քենյ. Պապայեան, *Համառօտ Տեղեկագիր Տէր Զօր Եւ Շրջակայից Հայաբնակ Վայրերու*, 6 Սեպտեմբեր 1926, էջ 3) իսկ 1950ականներուն այնտեղ գտնուած է 70 հայ տուն. իսկ ազգային վարժարանը՝ ունեցած է 65 աշակերտ:

⁴⁴ Արաբերէն տնօրէն:

⁴⁵ Պելէտիէ - Արաբերէն՝ թաղապետարան, *րէխսի* արաբերէն՝ մեծաւոր, *Պելէտիէ րէխսի*՝ քաղաքապետական ժողովի նախագահ:

⁴⁶ Հաճի Ֆատըլ կամ Ֆատիլ Ալ Ապպուտ - Ազգութեամբ արաբ: Ցեղասպանութեան տարիներուն եղած է Տէր Զօրի քաղաքապետարանի

նախագահ: Եղած է հայասեր անձնատրություն: Մեծապես օգնած է աքտրական հայերուն եւ անոնցմէ շատերը պատսպարած որբանոցի մը մէջ: Երբ մերժած է որբերը պաշտպանելէ հրաժարելու գաւառապետ Սալէի Զեքիի հրամանները՝ պաշտօնանկ եղած է անոր կողմէ: Երբ Տէր Զօր գտնուող 1500 զինուորներէ բաղկացած թրքական զօրագունդը հեռացած է քաղաքէն 6 Նոյեմբեր 1918ին, եւ անկէ ետք մօտ ամիս մը կառավարական ուժերու բացակայութեան պատճառով անիշխանութիւն տիրած է քաղաքին մէջ, այս խառնաշփոթ օրերուն Հաճի Ֆատըլ դարձեալ մեծապես օգտակար եղած է հայութեան իլեակներուն: Նոյն միջոցին, Էմիր Ֆայսալ, անսալով տէրգործներու խնդրանքին, քանի մը արաբ զինուորներու հետ հրամանատար մը դրկած է Տէր Զօր եւ Հաճի Ֆատըլը նշանակած գաւառապետ: Այս դրութիւնը շարունակուած է 18 Դեկտեմբեր 1918էն 6 Յունուար 1919, երբ բրիտանական զօրագունդ մը Տէր Զօր մտնելով ստանձնած է տեղւոյն իշխանութիւնը:

⁴⁷ Օսմանեան Խորհրդարանի անդամ:

⁴⁸ Կը կոչուէր Մուհամմէտ Իֆթիայի Կուրնուս: Եղած է Տէր Զօրի գաւառապետ Զեքիի զխաւոր գործակիցներէն եւ Տէր Զօրի կոտորածներու զխաւոր կազմակերպիչներէն:

⁴⁹ Բնիկ տէր գորցի, Անայի տեղակալ: Յեղասպանութեան տարիներուն Տէր Զօր գտնուած գրող Սահակ Մեսրոպ զինք բնութագրած է որպէս «*Կիսարապ ճիւղալ մը: Թուրք գոյումը անկէ աւելի դիւային պաշտօնեայ չէր կրնար գտնել անապատի անսահմանութեան մէջ: Ոճրագործի գանկով, մանր խորունկ աչքերով, հաստ ու երկար կզակով, սեւի սեւ մորթով տարամերժ ճիւղալ մըն էր ան՝ Թրքի Մահմուտ, ջարդարար Զեքիի աջ բազուկը... Թրքի Մահմուտ վարպետն է ոճիւր գործելու...*»: Ան է որ Տէր Զօրէն հարաւ-արեւելք գտնուող Անա քաղաքին մօտակայ Ռաւայի բերդին մէջ 1916ին բանտարկած եւ սովամահ ըրած է Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքիի կողմէ ճանապարհաշինութեան պատրուակով Անա դրկուած 13 հազար հայ երիտասարդները (Սահակ-Մեսրոպ, *Եղեռնի Յուշարձան*, էջ 66-68): Անոր անունը յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 92):

⁵⁰ Եղած է Տէր Զօրի «Բարեան մեմուրի»՝ բնակեցման պաշտօնեայ: Անոր անունը յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած Հայոց Յեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 91): Ենթադրաբար սպաննուած է հայ երիտասարդներու կողմէ՝ Տէր Զօրի գաւառապետ Սալէի Զեքիի հետ միասին (տե՛ս վերեւ):

⁵¹ Ալայ – Թրք.՝ գունդ, զօրագունդ, զոմանտան, ֆրանսերէն՝ հրամանատար: Ալայ զոմանտանը՝ զօրագունդի հրամանատար:

⁵² Թապուր – Թրք.՝ վաշտ, որ կը բաղկանար 600-1000 զինուորներէ. Թապուր զոմանտանի՝ վաշտի հրամանատար, վաշտապետ:

⁵³ Էսթեր՝ ջորի, սիւվարի՝ հեծեալ, իւզ պաշի՝ հարիւրապետ: Էսթեր սիւվարի իւզ պաշի՝ ջորիի հեծեալներու հարիւրապետ:

⁵⁴ Միւլազիմ – Արաբերէն՝ յիսնապետ:

⁵⁵ Թուրք գրագետ, որ երկար տարիներ ապրած է Եգիպտոս: Ցեղասպանության շրջանին ըլլալով Տէր Զօրի գաւառապետ, մերժած է Տէր Զօր արքայութեամբ թէ փոխադրութեան միջոցներ չկան, որպէսզի կարենայ ժողովուրդը տեղահան ընել Տէր Զօրէն անդին: 23 Դեկտեմբեր 1915ին Հալէպի նահանգապետ Մուսթաֆա Ապտիւլ Հալիք տեղեկագիր մը յղած է Ներքին Գործոց Նախարարութեան, ուր նկարագրած է Տէր Զօրի հայ գաղթականներուն բարուօք վիճակն ու անոնց նկատմամբ Ալի Սուատի բարեացակամ վերաբերմունքը, ուր ի միջի այլոց ըսած է թէ՝ հայոց հանդէպ անոր «*ցոյց տուած կողմնակցութիւնն ու պաշտպանութիւնը զարմանալի համեմատութեան մը հասած են*»: Այս հեռագիրէն կարճ ժամանակ անց, Ալի Սուատ պէյ պաշտօնանկ եղած է (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 50-52. Նաեւ՝ Տիգրան Ընկերեան, *Ապրուած Օրեր Հայաստանութենէն. Տէր-Զօր 1915*, Հալէպ, Հրատ. Վիլլիտ Ընկերեան Գրադարանի, 2001, էջ 8): Տէր Զօրէն անոր հետեւումին թուական նշուած է 1916ի Յունիսը: Ան Տէր Զօրէն փոխ նահանգապետի պաշտօնով տեղափոխուած է Պաղտատ, ապա Բաղէշ: Ալի Սուատ դէմ եղած է հայերը կոտորելու գաղափարին եւ արտօնած, որ Տէր Զօր արքայութեանը առեւտրով եւ հողագործութեամբ զբաղին ու շէնցեն անապատները. բայց նաեւ արքայականներէն կաշառք ստացած է, նիւթապէս օգտուած ու պղծած է բազմաթիւ դեռատի հայուհիներ (Փրոֆ. Վահագն Տատրեան, *Հայկական Ցեղասպանութիւնը Խորհրդարանային Եւ Պատմագիտական Քննարկումներով*, Պըրքլի, Քալիֆորնիա, «Պայքար» Հրատ., 1995, էջ 90-91): Իր մասին եղած դրական փաստերուն կողքին, ժամանակակից մամուլին մէջ տպուած է նաեւ ոչ-դրական վկայութիւն մը: Ան հայ կարաւաններու խումբի մը Ռաս Իւլ Այն հասնիլը իմանալով, յատուկ մեկնած է Ռաս Իւլ Այն եւ գաղթականներուն թելադրած՝ որ իրեն յանձնուին իրենց մօտ պահուող թանկագին առարկաներն ու դրամները: Կամքը կատարուելէն ետք, իր ստորագրութեամբ արքայականներուն ընկալագրեր յանձնած է, զորս քանի մը ժամ ետք, բռնութեամբ կրկին հաւաքուած են իր իսկ ոստիկաններուն կողմէ (Կ. Ագիլեան, «Ո՞վ է Տէր-Զօրի Նախկին Կառավարիչ Ալի Սուատը», *Ժողովուրդի Չայնը*, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, 10 Մայիս 1919, թիւ 85-176, էջ 3):

⁵⁶ Պատմական քաղաք Իրաքի, Մուսուլ Նահանգի կեդրոնը: Կառուցուած է Տիգրիս Գետի աջ ափին: Միջնադարուն քաղաքը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որուն մասին հնագոյն յիշատակութիւնները կու գան ԺԴ դարակէսէն: 1857ին այնտեղ կառուցուած է հայկական նորաշէն եկեղեցի մը՝ Ս. Էջմիածին անունով: 1915ին Մուսուլ գտնուած են մօտաւորապէս 200 հայեր, մեծամասնութեամբ գաղթած Սղերդէն: Ցեղասպանութեան շրջանին, Մուսուլը եղած է հայ արքայականներու համակեդրոնացման կարեւոր վայր մը, ուր հաւաքուած են մօտ 30 հազար գաղթականներ, որոնցմէ պատերազմի աւարտին մնացած են մօտաւորապէս 4 հազար եւ աւելի քան հազար որբեր: Անոնցմէ շատեր աւելի ետք հեռացած են քաղաքէն: Զինադադարին, տեղւոյն որբանոց-այրիականցի մէջ ապաստան գտած են 5-600 անոքներ, իսկ 1928ին՝ հոն մնացած են հազիւ 200 հայ ընտանիքներ՝ 155 երկսեռ աշակերտութեամբ

ազգային վարժարանով մը (*Եփրատ*, Հալէպ, Բ. տարի, թիւ 126, 29 Սեպտեմբեր 1928):

⁵⁷ Կամ Պուսերա, Էլ Պուսերա - Գիւղ, որ կառուցուած է պատմական Քարքիսիա քաղաքի աւերակներուն վրայ: Կը գտնուի Տէր Զօրէն հարաւ-արեւելք, 40 քմ. հեռաւորութեամբ: Այժմու քաղաքը կառուցուած է բլուրի մը վրայ, Խապուրի աջ ափին, հոն՝ ուր Խապուրը կը միանայ Եփրատին: Քաղաքին պատմական կառոյցները մեծ մասամբ քանդուած են ու աւերուած. մնացած են զինուորական միջնաբերդին աւերակները միայն (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., 1992, էջ 326-327): Ի. դարասկիզբին, Պուսերան եղած է քանի մը հարիւր արաբ բնակիչ ունեցող գիւղակ մը: Յեղասպանութեան օրերուն, շրջան մը, հոն հաւաքուած են 8-10 հազար հայ քստրականներ, որոնցմէ, սովէն ու հիւանդութիւններէն վերապրածները, աւելի ետք, դրկուած են Սուվար եւ Շետտատէ ու հոն կոտորուած: Ան շրջան մը եղած է քստրավայրը Երուանդ Օտեանի:

⁵⁸ 456 քմ. երկարութեամբ գետ, որ կը բխի վերին Միջագետքի Գարաճատաղ լեռան ստորոտէն եւ Սուրիա կը մտնէ Ռաս Իւլ Այնի մօտակայքէն: Սուրիոյ մէջ կը հոսի Հասիճէ եւ Տէր Զօր նահանգներուն մէջ, կ'անցնի Հասիճէի, Շետտատէի, Մարկատէի եւ Սուվարի մօտակայքէն ու Տէր Զօրէն վար, Պուսարայի մօտ կը թափի Եփրատի մէջ: Այժմ անոր վրայ կառուցուած են բազմաթիւ ջրամբարներ (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 194-195): Գետը ունի քանի մը ակ, որոնցմէ մէկը կը բխի Ռաս Իւլ Այնի արեւմուտքէն, միւսները՝ անոր արեւելքէն:

⁵⁹ Քաղաք, Ուրֆա անկախ Գաւառի Ռազգա Գաւառակի կեդրոնը: Մեծն Աղեքսանդրի օրօք կառուցուած պատմական Նեկիֆորիոմ քաղաքը որ կը գտնուի Հալէպէն հարաւ-արեւելք եւ Տէր Զօրէն՝ հիւսիս-արեւմուտք, վերջինէն 140 քմ. հեռաւորութեան վրայ, Եփրատի ափին: Ան կարճ ժամանակ մը եղած է արաբական Ապպասեան Պետութեան մայրաքաղաք, որուն բնակիչները հեռացած են անկէ 1371ին՝ Լէնկթիմուրի կողմէ քաղաքի գրաման նախօրեակին: Անկէ ետք, մինչեւ 1880ականները, քաղաքը մնացած է լքուած ու անմարդաբնակ, ապա կրկին բնակեցուած է Ուրֆայէն եւ Մուսուլէն հասած զաղթականներով (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 500-502): Քաղաքը հարուստ է պատմական յիշատակարաններով, որոնցմէ առաւել յիշատակելի է 720ին կառուցուած պաշտպանական պարիսպը որ ունի մօտ 5 քմ. երկարութիւն: 1915ին Ռազգան ունեցած է 3000 տուն բնակիչ, որուն աւելի քան 300ը եղած են արաբ շրջուն պետեւիներ: Աւելի առաջ, հոն զաղթած էին նաեւ պերճաբոյս թուրքեր, իսկ 1906ին եւ 1917ին կառավարութեան կողմէ Ռազգայի մէջ վերաբնակեցուած են Քապարտայ եւ Եաճտուղ ցեղախումբերէն մօտ 200 չերքէզ ընտանիքներ: Քաղաքը ունեցած է նաեւ քիւրտ եւ չեչէն ազգաբնակչութիւն եւ 7-8 տուն ուրֆացի հայեր, որոնց տղամարդիկը Յեղասպանութեան տարիներուն տեղոյն իշխանութիւններուն կողմէ Ուրֆա տարուելու պատրուակով՝ հեռացուած են քաղաքէն ու սպաննուած: Ըստ կայսերական հրամանի, Ռազգան նշանակուած է որպէս քստրական հայերու առժամեայ բնակավայրերէն մէկը, ուր պիտի բնակեցուէին մինչեւ 20 հազար զաղթական հայեր (Գուժկան Սերաստիոյ (Կարապետ Գաբիկեան),

Եղեռնապատում Փոքրին Հայոց Եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթրն, Տպ. «Հայրենիք», Հրատ. Ամերիկայի Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան, 1924, էջ 420 եւ 429-430): Հոն արքայութեան հայերէն շատեր, որոնց արտօնուած չէր քաղաք մտնել, այնուամենայնիւ, կաշառքով, կրցած են մտնել Ռազգա ու փրկուիլ Տէր Զօր ղրկուելէ ու կոտորուելէ: Ըստ Գալֆայեանի, Ռազգա հաստատուած գաղթական հայերու թիւը Դեկտեմբեր 1915ին կատարուած պաշտօնական մարդահամարին համաձայն անցած է 30 հազարը, իսկ յաջորդ Մայիսի աւարտին՝ այն բարձրացած է 50 հազարի (Գալֆայեան, էջ 257 եւ 507): Ռազգա արքայութեան հայերէն շատեր մնացած են այնտեղ ու կազմած՝ փոքրիկ գաղթօճախ մը: Անոնց թիւը 1926ին եղած է 287 անձ (Պապայեան, էջ 6, մինչ այլ աղբիւր մը, 1927ին տեղւոյն հայութեան թիւը ցոյց կու տայ որպէս 302 անձ (*Արև*, Գահիրէ, 26 Նոյեմբեր 1927) իսկ 1934ին հոն գտնուած են 350 հայեր, որոնք ունեցած են եկեղեցի մը, վարժարան մը ու մանկապարտէզ մը 85 աշակերտ-աշակերտուհիով: Ռազգայի մէջ գործած են նաեւ հայկական մշակութային եւ բարեփրական միութիւններ:

⁶⁰ Արաբական անուանումով Հասաքէ, քաղաք Խապուր եւ Հերմաս (Ճաղճաղ) գետերու միացման կէտին մօտ, Տէր Զօրէն հիւսիս արեւելք, անկէ 179 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Քաղաքին առաջին բնակատեղին կառուցուած է գետին հիւսիսակողմը գտնուող բլրակին վրայ, իսկ նոր ժամանակներուն՝ անոր առաջին շէնքը եղած է ցարդ իր գոյութիւնը պահող օսմանեան զօրանոցը: Հասիճէն այժմ գիւղատնտեսական մեծ քաղաք է եւ Սուրիոյ համանուն նահանգին կէդրոնը (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Գ., էջ 63-65): Ցեղասպանութենէն ետք, հոն հաստատուած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը, որ ունեցած է իր դպրոցները, Ս. Յովհաննու Կարապետ եկեղեցին եւ ազգային-մշակութային համեստ կէտերը: 1926ին, հոն կային 41 հայ առաքելական ընտանիքներ (Պապայեան, էջ 6), իսկ 1950ականներուն՝ 70 հայ ընտանիք, մինչ տեղւոյն ազգային վարժարանին մէջ ուսանած են 80 աշակերտներ:

⁶¹ Միջազգեայ հաստատուած արաբական հնագոյն ցեղախումբերէն, որ համեմատաբար եղած է փոքրաթիւ՝ քան միւս ցեղախումբերը: Անոր անդամները Ի. դարասկիզբին մասամբ դարձած են քաղաքաբնակներ եւ զբաղած երկրագործութեամբ, մինչ ուրիշներ՝ բնակած են Ճեզիրէի հիւսիսը՝ Հասիճէի եւ Ռաս Իւլ Այնի շրջանները, մինչեւ Սինճար եւ Մուսուլ, ինչպէս նաեւ Հալէպի շրջակայքը: Այս ցեղախումբի անդամները եղած են աղքատ եւ ծանօթ՝ իրենց աւագակային վարքով, որ եղած է իրենց գլխաւոր յատկանիշը:

⁶² Կամ Սընճար - Լեւո՝ Մուսուլ նահանգին մէջ, Մուսուլ քաղաքէն արեւմուտք, այժմու Սուրիա-Իրաք սահմանագծին մօտակայքը: Համանուն պարսպապատ քաղաքը կը գտնուի լեռան հարաւային ստորոտին, Մուսուլէն 80 քմ. հեռաւորութեամբ: Բնակիչները մեծ մասամբ եզիտի քիւրտեր են: Սընճարը գլխաւոր կէդրոնն է անոնց, ուր կը մնայ նաեւ իրենց հոգեւոր առաջնորդը: Շրջանին մէջ կ'ապրին նաեւ փոքրաթիւ ասորիներ ու արաբներ: Հայոց Ցեղասպանութեան տարիներուն, բազմահազար հայեր փախուստ տալով սուրիական անապատէն, ապաստանած են Սընճարի եզիտիներուն մօտ ու փրկուած: Անոնց մէկ մասը, մանաւանդ՝ մերտինցի արաբախօս կաթօլիկները, Զինադադարէն ետք մնացած են հոն եւ 1930ին կառուցած Ս. Գեորգ եկեղեցին,

իսկ 1932ին՝ Անարատ Յղութեան Քոյրերու վարժարանը: Մինչ ուրիշներ, անելի ետք, անցած են Մուսուլ, Պաղտատ եւ Սուրիա, իսկ ներգաղթի օրերուն՝ հայրենադարձուած են Խորհրդային Հայաստան: Օրին, անոնց հետ Հայաստան գաղթած են նաեւ բազմաթիւ եգիպտիներ: 1933ին Սընճարի հայ կաթողիկոսներուն թիւը եղած է 70-80 ընտանիք («Թեմեր», *Աւետիք*, Բ. տարի, Մարտ, թիւ 1 (13), Պէյրութ, 1933, էջ 91):

- ⁶³ Արաբական հնագոյն ցեղախումբերէն, որ իր մէջ ունի 40 ճիւղաւորում: Միջագետք գաղթած են Եմէնէն: Ի. դարասկիզբին, մասամբ դարձած են քաղաքականներ, մինչ ուրիշներ՝ բանակած են առաւելաբար Սուրիոյ Հասիճէ եւ Իրաքի Մուսուլ քաղաքներուն միջեւ ինկած տարածաշրջանին մէջ, ինչպէս նաեւ Հալէպէն արեւելք՝ Մունպուճի ու Ճարապլուսի շրջակայքը: Մեծ եղած է անոնց թիւը մանաւանդ Իրաքի մէջ:
- ⁶⁴ Արաբական մեծագոյն ցեղախումբերէն, որուն հետեւորդները Նաճրէն (Արաբիա) Միջագետք գաղթած են ԺԷ. դարուն եւ ծանօթ են իրենց քաջութեամբ: Բանակած են Խապուրի օփերուն, Ռազզայի ու Պաղտատի միջեւ ինկած տարածաշրջանին մէջ, ինչպէս նաեւ Իրաքի, Արաբիոյ, Արաբական Օոցի երկիրներուն, Պարսկաստանի եւ այլ երկիրներու մէջ, իսկ ամբողջ բարձրացած են Սինճար Լէո: Օսմանեան տիրապետութեան վերջին շրջանին շամմարները բազմաթիւ արիւնալի բախումներ ունեցած են օսմանեան բանակին հետ:
- ⁶⁵ Կամ Սաֆա - Գիւղ՝ Ռաս Իւլ Այնէն հարաւ-արեւելք, 18 քլմ. հեռաւորութեամբ, Խապուր գետի աջ ափին, համանուն բլրակի կողին (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., էջ 529): Բնակիչները եղած են չեչններ, որոնք հոն գաղթած են Լազիստանէն մօտաւորապէս 1835ին (Սարգիս Սարունի, «Սաֆա, Սաֆա...», *Շանթ* շաբաթաթերթ, Կ. Պոլիս, Դ. տարի, Նոր շրջան, թիւ 7, 28 Դեկտեմբեր 1918, էջ 87):
- ⁶⁶ Թուրք քաղաքական գործիչ, որ ցեղասպանութեան սկզբնաւորութեան, հայերու բռնագաղթի ընդհանուր տնօրէնի օգնականի պաշտօնով, Կ. Պոլիսէն դրկուած է Հալէպ եւ Տէր Զօրի կոտորածներու նախօրեակին, Եփրատի գիծին վրայ գտնուող բովանդակ հայութիւնը քշած է Տէր Զօր ու պատճառ դարձած անոնց փճացումին (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 8): Հազգը Պէյ եղած է սուրիական անապատի մէջ իրագործուած հայերու կոտորածներուն գլխաւոր դերակատարներէն մին: Տէր Զօրի մէջ ան կը սիրէր ինքզինք կոչել «Հայոց Աստուած»: Ի միջի այլոց, ինք է որ «18 կառքերու մէջ լեցուած հայ որբերը քարիւղով այրելու հաճոյքը տուած էր ինքզինքին»: Կը համարուի 5 հազար հայերու սպանութեան կազմակերպիչը: Յիշուած է Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի պատրաստած հայոց ցեղասպանութեան պատասխանատուներու ցուցակին մէջ (*Patrik Zavenin...*, էջ 91): Զինադադարին, 7 Մարտ 1919ին, ձերբակալուած է Աֆիոն Գարահիսարի մէջ, երբ քաղաքի կառախումբին մէջ հաւաքուած հայեր, որոնք մեծ մասամբ եղած են իր ճիրաններէն փրկուածներ, ճանչցած են զինք եւ «հանդիսաւորապէս» ձերբակալել տուած են բրիտանացի զինուորներու միջոցաւ, մինչ նոյն պահուն, պատահաբար հոն գտնուող Պարթընի օգնութեան յանձնախումբի անդամ ամերիկացիներ «սինեմայի համար» զանազան ձեւերով լուսանկարած են զինք՝

ձերբակալուած վիճակով («Հայոց Աստուածը» Կը Ձերբակալուի», *Ճակատամարտ*, Կ. Պոլիս, նոր շրջան, թիւ 102 (1923), 11 Մարտ 1919, էջ 2):

⁶⁷ Կամ Ապու Հարար-Ապու Հարրար - Փոքրիկ գիւղ՝ սուրիական անապատին մէջ, Եփրատի աջ ափին, Տիփսիի եւ Համամի միջեւ: Եղած է զինուորական կայան եւ ունեցած է իջեւանատուն (խան) մը: 10 Սեպտեմբեր 1916ի դրութեամբ, գետին 200 մէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Ապու Հարրարի Բլուրին վրայ, տեղակայուած էին 240 արքայական հայեր (*United States Official Records on the Armenian Genocide 1915-1917*, compiled with an introduction by Ara Sarafian, Gomidas Institute, Princeton and London, 2004, էջ 557-558): 1974ին, Ապու Հարրարը մնացած է Եփրատի վրայ կառուցուած Ալ Ասատ ջրամբարի ջուրերուն տակ, իսկ գիւղացիները տեղափոխուած են անոր մօտակայքը հիմնուած համանուն նորահաստատ գիւղը, մինչ գիւղին մէջ գտնուող կղմինտրէ պատմական կլոր աշտարակը քակուելով՝ տեղափոխուած եւ վերակառուցուած է Թապքա քաղաքի (այժմ Ալ Սաուրա) մօտակայքը գտնուող ջրամբարի պատին մօտ:

⁶⁸ Թրքերէն տասնապետ:

⁶⁹ Ապու Հարրարի գաղթականաց առաքման պաշտօնեայ: Ցեղասպանութեան տարիներուն, Ապու Հարրարէն անցած բազմաթիւ վերապրողներ իրենց յուշերուն մէջ գրած են անոր մասին: Ըստ անոնց, գաղթականներու շրջանակին մէջ ան ստացած է «Ոսկոր կտորող» եւ «Գարա Օնպաշը» (Սեւ Տասնապետ) մակդիրները՝ իր բիրի հարուածներուն տակ սպաննուածներուն կամ կտորածքներ ստացածներուն մեծ թիւին պատճառով (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 39. նաեւ՝ Յակոբ Ա. Սերոբեան, *Եղեռնի Յուշերս*, հրատարակութեան պատրաստեց Անդրանիկ Տազէւեան, Պէյրութ, Տպ. Ֆոթօկրափիւր Բազլայեան, 2005, էջ 140-142): Ըստ Սերոբեանի, Բահմէտտին «*թխագոյն, միջահասակ, մարդասպան գազան*» մըն էր, որուն «*ըրած վայրագութիւնները նկարագրելու համար բառեր չենք կրնար գտնել*»: Գաղթականներու իւրաքանչիւր առաքումի ժամանակ, «*ոսկոր կտորող*» Սուհամէտ Բահմէտտինի ձեռքով, «*2-3 մարդ անպայման կը սպաննուէր՝ մտրակի, բիրի հարուածներուն տակ*»: Սերոբեան ականատես եղած է անոր ձեռքով երկու հայերու սպաննութեան դէպքին ու ըսած է, թէ անոր վճարուած 300 օսմ. ոսկիի կաշառքի մը շնորհիւ 34 հայ ընտանիքներ կըրցած են մօտ հինգ ամիս մնալ Ապու Հարրար ու փրկուիլ Տէր Զօր արքայունէլէ (Սերոբեան, էջ 140-142): Ըստ Սեպուի Լուսարարեանի, Բահմէտտին կ'ապրէր «*քանի մը գեղանի հայ աղջիկներով*» հարէմի մը մէջ: Ան եղած է «*երկայնահասակ, նիհար, սեւ տգեղ դիմագիծով, մոնկոլական, բարակ պէխերով... մէկ ձեռքը ճիպոտ, մէջքին կապած դաշոյն, տասնհարուածանոց, արիւնարբու մի գազան, խուզարկու հրէշային նայուածքով...*»: Լուսարարեան ըսած է նաեւ, թէ ան իր կօշիկին երկաթէ կռունկով զլուխներ ջախջախած ու դիակները Եփրատ նետել տուած է (Սեպուի Լուսարարեան, «Մի Կեանքի Պատմութիւն», ձեռագիր յուշեր, պատճէնը՝ Հայոց Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտ, էջ 315-316): Թալասցի Միսաք Թ. Աբրահամեան եւս գրած է իր մասին. «*[Ռագգայի մէջ] ...որ մը բանտ պառկելէն վերջը գայմազամութեան տուած աղերսագրիս վրայ երաշխաւորութեամբ ելնելու արտօնեցին, այս անգամ ալ զարագօլ զօմանտանը* [պահականոցի

նստիկանապետ] Մեւ Բահմէտտինը չ'ձգեց (այս Մեւ Գազանը այն Բահմէտտինն է որ Գարա Օնպաշը (Մեւ Տասնապետ – Մ.Մ.) կը յորջորջեն եղեր Ապու Հարրերի հայ գաղթականները հոն՝ շատ մը հայերուն ծեծի տակ սպաննելուն, Տէր Զօր ղրկուելուն պատճառ ըլլալով մէկտեղ՝ շատերէն ալ շատ ստակներ շորթած եւ կողոպտած է, հիմա ալ անպաշտօն կերպիւ Բազգա կը գտնուի եղեր եւ քովն ալ հայ աղջիկ մը կայ), այն գազանն ալ կաշառելով օձիքնիս ազատեցինք եւ դուրս ելլելով լայն շունչ մը առի, դժոխային երկրին մէջ ինքզինքս արքայութեան մէջ կարծեցի» (Միսաք Թ. Աբրահամեան, «Համառօտ Կենսագրութիւն Միսաք Թ. Աբրահամեանի», ձեռագիր յուշեր, գրի առնուած Հալէպ, 30 Դեկտեմբեր 1918ին, բնագիրը՝ Նուպարեան Գրադարան, ԱԱՖ, Կեսարիոյ Թղթածրար): Իսկ ըստ այնթապցի Գրիգոր-Թորոս Ճէպէճեանի, Ապու Հարրարի մէջ կառավարութիւնը հաւաքած է 8-9 տարեկան 50 մանուկներ, զանոնք Կ. Պոլիս՝ որքանոց ղրկելու համար, որոնք 12 ոստիկաններու ընկերակցութեամբ ճամփայ հանուած են. բայց քանի որ մանուկները անկարող եղած են քալելու, ոստիկանապետ Բահմէտտին հրամայած է ձիերը տողոց վրայ քշել եւ 15 վայրկեան ետք անոնցմէ «հատ մը ոտքի վրայ ողջ մնացած չէր» (Գաբիկեան, էջ 511):

⁷⁰ Բահմէտտինի եւ որբերուն առնչուող այս դէպքերը, նոյն մանրամասնութիւններով, կրկնուած են Անտոնեանի տպագիր հատորին մէջ (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 197-199) եւ Սերոբեանի կողմէ (Սերոբեան, էջ 156-157):

⁷¹ Ժանտարմա՝ քաղաքային ոստիկան, զոմանտան՝ հրամանատար. Ժանտարմա զոմանտան՝ քաղաքային ոստիկանութեան հրամանատար:

⁷² Այս պարբերութեան լուսանցքին կայ հետեւեալ հատուածը. «Մէնզիլ Գոմանտանի Նուրէտտին պէյ, անձնապէս համակիր հայոց, օճառ կու տար, քարավանա կը հանէր, հացը առատ կու տար: Որքանոցը առաջին անգամ բացողը Նուրէտտին պէյն է»:

⁷³ Տէ՛ւ՝ ծանօթագրութիւն թիւ 45:

⁷⁴ Տէ՛ւ՝ ծանօթագրութիւն թիւ 40:

⁷⁵ Նկատի ունի նախապէս յիշուած Մարաթը:

⁷⁶ Արաբերէն՝ հայթայթիչ, յանձնակատար:

⁷⁷ Ներսէս-Օննիկ Քիւրտեան, բնիկ իզմիթցի (Նիկոմիդիա): Ցեղասպանութեան օրերուն Տէր Զօրի մէջ եղած է փռապան եւ յաճախ օգնած կարօտեալ հայ գաղթականներուն: Ան, բանակին հացի հայթայթիչը ըլլալուն՝ ողջ ձգուած է: Տէր Զօրի մէջ իրեն հանդիպած է Օտեան եւ իր յուշերուն մէջ յաճախ գրած է անոր մասին: Ա՛ն է որ կազմակերպած է Օտեանի ու քանի մը այլ աքսորականներու Հալէպ փախուստը 10 Մարտ 1918ին, վճարելով նոյնիսկ Օտեանի ճանապարհածախսը՝ 12 օսմանեան դեղին ոսկի պատկառելի գումար մը (Օտեան, *Անիծեալ Տարիներ*, էջ 369, 392): Քիւրտեան եղած է ատենապետը 1918ի Զինադադարէն ետք Տէր Զօրի մէջ հիմնուած Որբախնամ Միութեան:

⁷⁸ Ծանրութեան չափ, որ տարբեր կշիռք ունեցած է ըստ տեղի ու ժամանակի: Մերթ կշռած է 213.6 կրամ, մերթ՝ 1225, 1282 եւն.: Ի. դարասկիզբին ընդհանրապէս կշռած է 400 կրամ:

- ⁷⁹ Արաբերենէ փոխառեալ թրքերէն՝ առողջապահական, միւտիրի՝ արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ տնօրէն. Սըհիէ միւտիրի՝ առողջապահական տնօրէն:
- ⁸⁰ Հայկական անուանումը Թեքիրտաղ կամ Թագուրտաղ քաղաքին (պատմական Ռետեպօս քիւզանդական քաղաքը), որ Էտիրնէ Նահանգի Թեքիրտաղ Գաւառի կեդրոնն էր եւ ծովեզերեայ քաղաք մը՝ Մարմարա Փոլու եւրոպական ափին: Ունեցած է Ս. Թագաւոր, Ս. Փրկիչ եւ Ս. Խաչ անունով հայկական եկեղեցիներ, քանի մը վարժարան եւ մշակութային միութիւններ: Տեղոյն հայ աւետարանական համայնքը եւս ունեցած է երկու եկեղեցի եւ 170 հետեւորդ (Վեր. Կարապետ Պ. Ատանալեան, *Յուշարձան Հայ Աւետարանականաց Եւ Աւետարանական Եկեղեցւոյ*, Ֆոեզնօ, Crown Printing Co., 1952, էջ 239): 1914ին Ռոտոպօսն ունեցած է աւելի քան 25 հազար բնակիչ, որուն մօտ 10 հազարը՝ հայեր, իսկ մնացեալները՝ թուրքեր, յոյներ եւ հրեաներ եղած են (Ս[արգիս] Մ. Օոցիկեան, *Արեւմտահայ Աշխարհ*, Նիւ Եորք, Տպ. Ա. Յ. Լիլիէեան, 1947, էջ 619), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, 1915ին, քաղաքի բնակչութեան ընդհանուր թիւը եղած է 30 հազար, որուն «ճիշդ կէսը» եղած են հայեր (Սարգիս Գ. Փաչաճեան, *Յուշամատեն Ռոտոպօսի Հայերուն 1606-1922*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1971, էջ 202), մինչ երրորդ աղբիւր մը, Յեղասպանութեան նախօրեակին, տեղոյն հայոց թիւը արձանագրած է 16 հազար (*Ժողովուրդի Արձագանգը*, Կ. Պոլիս, Ա. տարի, թիւ 20-79, 8/21 Յունուար 1919, էջ 2):
- ⁸¹ Հայաբնակ քաղաք, պատմական Հայաստանի Սեբաստիա նահանգի Շապին Գարահիսար Գաւառի կեդրոնը, Սեբաստիա քաղաքէն հիւսիս-արեւելք: Հիմնուած է Ք.ա. 60 թուականին, հսկայ լեռան մը ստորոտին: 1895ի համիտեան կոտորածներու ժամանակ, հակառակ շապին գարահիսարցիներու ինքնապաշտպանական փորձերուն, քաղաքի հայերը տուած են մօտ 5 հազար զոհ, իսկ ամբողջ գաւառը՝ 8-9 հազար զոհ: Տեղոյն հայ առաքելականները ունեցած են Նախավկայ Ս. Ստեփանոս կամ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Փրկիչ հայկական եկեղեցիները, Ս. Առաքելոց վանքը եւ բազմաթիւ վարժարաններ, որոնցմէ գլխաւորը ունեցած է 500 աշակերտ: Տեղոյն հայ աւետարանականները եւս ունեցած են իրենց եկեղեցին: Յեղասպանութեան նախօրեակին, Շապին Գարահիսարի մէջ գտնուած է 950 հայ տուն՝ 7200 բնակիչ (Գաբիկեան, էջ 602), բոլորն ալ առաքելականներ, իսկ ըստ այլ աղբիւրի՝ ան ունեցած է 13 հազար հայ բնակիչ (Օոցիկեան, էջ 490), մինչ երրորդ աղբիւրի մը համաձայն, տեղոյն հայերուն թիւը եղած է 7800 (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Դ. Հատոր, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1998, էջ 78-79): Քաղաքը ունեցած է նաեւ թուրք եւ յոյն բնակչութիւն: Յեղասպանութեան ժամանակ, 2 Յունիսէն 29 Յունիս 1915, տեղոյն հայերը բարձրանալով բերդ, դիմած են ինքնապաշտպանութեան, բայց թրքական բանակը գրաւելով գայն կոտորած է հոն գտնուողներուն մեծամասնութիւնը (Շապին Գարահիսարի համապարփակ պատմութեան համար տես՝ Արամ Հայկազ, *Շապին Գարահիսար Ու Իր Հերոսամարտը*, Պէյրութ, Տպ. Մշակ, 1957, 459 էջ):
- ⁸² Պատմական քաղաք՝ համանուն անկախ գաւառի կեդրոնը: Հայկական Միջագետքի գլխաւոր ոստաններէն, որ միջնադարուն եղած է հայ եւ ասորի

մշակողներու կարելորագոյն կեդրոն: Քաղաքը հարուստ էր իր պատմական յուշարձաններով՝ բերդի մնացորդներով, հնադարեան եկեղեցիներով, մզկիթներով եւս: Եղեսիոյ մէջ է որ տեղի ունեցած է հայերէն գիրերու գիտը: Համիտեան կոտորածներու ժամանակ, տեղւոյն հայերը դիմած են ինքնապաշտպանութեան, բայց յիսնօրեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք թրքական զօրքը մտած է հայկական թաղերը եւ կոտորած է մօտ 10 հազար հայեր, որոնց շուրջ 3500ը եկեղեցւոյ մէջ ողջ-ողջ այրուածներն են (Ռ. Սահակեան, Ուրֆայի Հերոսամարտ», *Հայկական Հարց Հանրագիտարան*, Հրատ. Հայկական Հարցի Գլխ. Խմբագրութիւն, Երեւան, 1996, էջ 450): Հայ առաքելականները ունեցած են Ս. Աստուածածին եկեղեցին եւ Ս. Սարգիս վանքը, իսկ հայ աւետարանականները՝ երկու եւ հայ կաթողիկէները մէկ եկեղեցի: Հայեր ունեցած են նաեւ 15 դպրոց, աղջկանց բարձրագոյն վարժարան, որբանոցներ, մշակութային եւ բարեսիրական կազմակերպութիւններ, թերթեր, գրադարաններ եւս: 1915ին, քաղաքը ունեցած է շուրջ 100 հազար բնակիչ, որոն 35 հազարը՝ հայեր: (Արամ Սահակեան, *Դիցազնական Ուրֆան Եւ Իր Հայրոքիները*, Հրատ. Ուրֆայի Յուշապատումի Յանձնախումբին, Պէյրութ, Տպ. Ատլաւ, 1955, էջ 612), իսկ ըստ այլ աղբիւրի ունեցած է 32.600 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 325): Տեղապատմութեան ժամանակ, տեղւոյն հայերը, 29 Սեպտեմբերէն 23 Հոկտեմբեր 1915, դիմած են ինքնապաշտպանութեան, որ սակայն ունեցած է ողբերգական աւարտ, երբ թրքական բանակը յաջողած է մտնել քաղաք ու կոտորել հայերուն մեծամասնութիւնը: Նոյն շրջանին, Եղեսիան եղած է Արեւմտեան Հայաստանէն արքայութեան հայերու համակեդրոնացման կայան, ուր հաւաքուածները աւելի վերջ արքայութեան են Ռաւ Իւլ Այնի ու Ռազգայի անապատները: Զինադադարին, Հոկտեմբեր 1919ին, ֆրանսացիներ պահ մը գրաւած են քաղաքը, ուր հաւաքուած են փոքրաթիւ ուրֆացի հայեր եւ այլ շրջաններէ հոն ապաստանած վերադարձողներ, մօտ վեց հազար հոգի: Բայց աւելի ետք, ֆրանսացիներու հետանալով, 1923ին, անոնք եւս հեռացած են քաղաքէն՝ ինքնապաշտպանական կարճատեւ մարտեր մղելէ ետք տեղւոյն թուրքերուն դէմ:

⁸³ Այս դէպքերը, նոյն մանրամասնութիւններով յիշուած են Անտոնեանի տպագիր հատորին մէջ: Հոն ըսուած է, որ առաջին որբը Տէր Զօրի մէջ պատսպարուած է նիկոմիդացի հացագործ Օննիկ Քիւրտեանի մօտ (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 199-200): Այս նոյն դէպքերը յիշուած են նաեւ Սերոբեանի մօտ (Սերոբեան, էջ 157):

⁸⁴ Պատմական քաղաք՝ Հալէպ Նահանգի Հալէպ Գաւառի Պապ Գաւառակի կեդրոնը, Հալէպ Քաղաքէն հիւսիս-արեւելք, 38 քլմ. հեռաւորութեամբ: Հոն գտնուած հնութիւնները ենթադրել կու տան, որ ան հիթիթեան շրջանի բնակավայր մըն է (*Սուրիական Արաբական Հանրապետութեան...*, Բ., էջ 199): 1216-1233ի Հալէպի կառավարիչ՝ ծագումով հայազգի Շահապուդին Թուրքիլ Ալ Արմանին, հոն կառուցած է իջեւանատուն մը եւ մետրեալ (իսլամական դպրոց) մը: 1890ին Պապը ունեցած է 5720 բնակիչ (حب محافه, حميدة الرحمن عيد)։ Ապտուլրահման Համիտէ, *Հալէպի Նահանգը*, Դամասկոս, Սուրիոյ Մշակոյթի Նախարարութեան Հրատ., 1992, էջ 214): Տեղապատմութեան շրջանին ան դարձած է արքայական հայերու համակեդրոնացման գլխաւոր կայքերէն մէկը,

ուր հաւաքուածներուն համար ստեղծուած են անտանելի պայմաններ: Աշիրէթներու տեղաւորման եւ գաղթականներու Հալէպի ընդհանուր տեսուչի փոխանորդ Ապտիլ Ահատ Նուրին, 20 Յունուար 1916ին հրահանգած է Պապի գաղթականներու առաքման պաշտօնեայ Մուհարրէմ Պէլին որ հոն գտնուող բոլոր հայերը արքային [Տէր Զօրի անապատ]: Ըստ Անտոնեանի, Պապի մէջ թիֆուսէ զոհուած են մօտաւորապէս 80 հազար հայեր: Պատահած է որ մէկ օրուայ ընթացքին հոն մահացած է 1111 հոգի (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 91-92, 18-19): Ցեղասպանութենէն ետք Պապը ունեցած է փոքրաթիւ հայ գաղութ մը որ 1926ին բաղկացած է 178 անձէ (Պապայեան, էջ 6):

- ⁸⁵ Այս հեռագրին հայերէն թարգմանութիւնը տպուած է Անտոնեանի *Մեծ Ոճիրը*ին մէջ, էջ 81:

«Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի».

Նոյն իսկ ռճրագործութեամբ դատապարտուած կամ ամբաստանուած եւ ոստիկանութեան կողմէ ձերբակալուած հայերը բանտերը մի՛ պահէք, իսկոյն առաջ դրկեցէք»:

Մենք զայն բառացիօրէն պիտի թարգմանէինք այսպէս.

«(Խիստ ստիպողական եւ գաղտնի)».

Հայերէն սպանութեան համար դատապարտուածներն ու ամբաստանուածները ոստիկանական գրասենեակին կողմէ եթէ նոյնիսկ ձերբակալուած են՝ զանոնք վար դնելով անմիջապէս պէտք է յառաջ դրկել»։ Էլիիանեան հեռագրին բովանդակութիւնը ի նք փոխանցած է տեղւոյն գաղթական հայերուն, որպէսզի *«ամէն մարդ իր զլիւռն ճարր նայի»* (Անտոնեան, *Մեծ Ոճիրը*, էջ 81):

- ⁸⁶ Օնաձ է Հաճըն 1885ին, նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի վարժարաններուն մէջ, ապա հետեւած է հեռագրագիտութեան եւ երկար տարիներ աշխատած է Հաճնոյ հեռագրական գրասենեակին մէջ, ապա եղած է յիշեալ գրասենեակին տնօրէնը: 1909ի կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ իր յղած հեռագիրերը մեծապէս նպաստած են որ տեղւոյն հայութիւնը փրկուի համընդհանուր կոտորածէ (Յակոբ Յ. Թէրզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, [Տպ.] Յ. Ասատուրեան, 1912, էջ 241): 1919ին վերադարձած է ծննդավայր ու ստանձնած իր նախկին պաշտօնը եւ նոյն թուականի Մարտի 29ին ընտրուած է Հաճընի նորակազմ Հայ Ազգային Միութեան ատենապետ: Հաճնոյ անկումէն օր մը ետք, 16 Հոկտեմբեր 1920ին նահատակուած է Տաւրոսեան Լեռներուն վրայ, կոտորածէն փախուստ տուող խումբ մը համաքաղաքացիներու հետ:

- ⁸⁷ Անտոնեանի ձեռագրին մէջ, այս հատուածի լուսանցքին գրուած է հետեւեալը. *«Կարապետ Էփիիանեան Հաճնոյ մէջ հեռագրական եւ թղթատարական տնօրէն էր: Մէկուս Նալպանտեանի ազգական ըլլալուն, ետ բերուելով Հալէպ մնաց հեռագրական եւ թղթատարական պաշտօնատան հաշուակալութեան ճիւղին մէջ»:* Իր յուշերուն մէջ նոյնը հաստատած է Խաչէր Սարգիսեան եւ աւելցուցած որ Գոգանի պետական երեսփոխան Նալպանտեան Ներքին Գործոց Նախարարութենէն արտօնութիւն ստացած է իր ազգականներէն ու բարեկամներէն 40 հոգի զերծ պահելու տեղահանութենէն, իսկ եթէ անոնք արդէն իսկ տեղահանուած ըլլան՝ ապա պահել զանոնք իրենց արքայավայրերուն մէջ, յետոյ աւելցուցած է որ Կ. Պոլիսէն այդ մասին հեռագիր հասած է այն պահուն երբ Էլիիանեան կը գտնուէր Պապ, այնպէս որ անոր

արտոնումն է մնալ հոն ու փրկուիլ Տէր Զօր ճամփուելէ (Խաչեր Սարգիսեան, *Եօթանասուն Տարիներու Յուշերս*, Պէրուք, Տպ. Տօնիկեան, 1970, էջ 559), իսկ Ակունի աւելցուցած է որ Նալպաստեան այս ձեռով կրցած է փրկել նաեւ կեանքը կարգ մը հայրենակիցներու՝ զանոնք եւս ցոյց տալով որպէս իր ազգականները (Ակունի, էջ 308): Քելէշեան, Սիսի արձանագրութեան դիւանէն քաղելով տուած է ցանկը Նալպաստեանի շնորհիւ արքորէ գերծ մնացած ստեցի 13 ընտնիքներու 100 անդամներուն (Միսաք Քելէշեան, *Միս-Մաստեան*, Պէրուք, Տպ. Հայ Ճեմարանի, 1949, էջ 562): Մատթէոս Նալպաստեան ծնած է Սիս 1876ին: Պետական շրջանակներու հետ ունեցած է սերտ յարաբերութիւններ: 1906ին եղած է Հաճըն Գաւառակի կառավարիչ: Որպէս Սիսի ներկայացուցիչ, 1914ին ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական Ժողովին, փոխարինելով Համբարձում Պոյաճեանը (Մեծն Մուրատ) եւ Կ. Պոլիս մեկնելով մաս կազմած է տեղոյն Ազգային Քաղաքական Ժողովին եւս: Իր հսկայ հարստութեան համարեա կէտը կաշառք տալով գերծ մնացած է արքորէ: Զինադադարին, 1918 Նոյեմբեր-Դեկտեմբերին Օսմանեան Խորհրդարանին մէջ խիստ ելոյթներով պախարակած է հայութեան դէմ ի գործ դրուած կոտորածները: Կիլիկիոյ պարպումէն ետք անցած է Փարիզ ու պարապած՝ վաճառականութեամբ: Գործօն անդամ եղած է ՀԲԸՄի: Մահացած է Փարիզ, 3 Մարտ 1942ին (Քելէշեան, էջ 305-306):

- ⁸⁸ Հայաբնակ պատմական քաղաք լեռնային Կիլիկիոյ հիւսիսը, Ատանա Նահանգի Սիս Գաւառի Հաճըն Գաւառակի կեդրոնը: Կառուցուած է Մարոս Գետի աջ կողմը, պատմական Հարգան Քաղաքի անբաժանելի մօտակայքը: ԺԲ.-ԺԸ. դարերուն մտած է Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան կազմի մէջ: Տեղոյն հայ առաքելականները ունեցած են վեց, կաթոլիկները՝ մէկ իսկ աւետարանականները՝ երկու եկեղեցի: Մօտակայքը գտնուած է Ս. Յակոբ պատմական վանքը: Տեղոյն հայերը ունեցած են նաեւ անէի քան տասնեակ մը վարժարաններ, որոնցմէ նշանաւոր էին Սահակ-Մեսրոպեան վարժարանն ու Ամերիկեան աղջկանց գիշերօթիկ եւ մանչերու բարձրագոյն վարժարանները: Անոնք ունեցած են նաեւ որբանոց-արհեստանոց, բարեսիրական-մշակութային միութիւններ, հայերէն թերթեր, հիւանդանոց եւն.: 1915ին Հաճընը ունեցած է 5 հազար տուն՝ շուրջ 35 հազար բնակիչ (Գնէլ Եպս. Ճերեճեան, «Հաճընի Դիցազնական Ինքնապաշտպանութիւնը» *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի*, վմբ. Գ. Ահարոնեան եւ Ն. Թովպլեան, Գ. տիպ, Պէրուք, Տպ. Հայ Տիպ Քոմիիկրաֆ Թեքնոփրէս, էջ 868), իսկ ըստ այլ աղբիւրի, ան ունեցած է 26,480 հայ բնակիչ (Kévorkian-Paboudjian, էջ 300), մինչ երրորդ աղբիւր մը տեղոյն հայութեան թիւը ցոյց տուած է իբր 30-35 հազար (Յակոբ Պ. Պողոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գօզան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճէլլոս, Տպ. Պոզաճեան, 1942, էջ 105): Քաղաքին մէջ ապրած են փոքրաթիւ օտարականներ միայն: Ցեղասպանութեան, մեծ կորուստներ տալէ ետք, վերապրած հաճընցիներ Զինադադարին վերադարձած են քնօրրան, բայց քնմալական թուրքեր պաշարած են զայն ու հաճընցիք դիմած են ինքնապաշտպանութեան (1 Փետրուարէն 15 Հոկտեմբեր 1920): Աւելի քան ութամսեայ հերոսական դիմադրութենէ ետք թուրք խուժանը մտած է քաղաք ու կոտորած է հեռանալու անկարող ամբողջ ժողովուրդը, 6-8 հազար հոգի:

ARAM ANDONIAN'S NOTES ON THE MASSACRES OF DEYR ZOR
(SUMMARY)

MIHRAN MINASIAN
mihran.min@gmail.com

Author, philologist, editor, educator and caricaturist, Aram Andonian (Constantinople 1875-Paris 1952), after surviving the Genocide and returning from the Syrian desert dedicated his whole life to the historiography of the Genocide and its documentation. He collected hundreds of survivors' accounts, as well as putting into writing the oral accounts of many others. Thus, his very precious archives are full of genocide accounts and memoirs, most of which have not been published in Armenian yet.

Alongside his renowned book *Medz Vodjire* (The Great Crime) Andonian published articles in newspapers and periodicals. Nonetheless, most of his research works based on memoirs of Aleppo, Bab, Ras Ul Ayn, Meskene, Deyr Zor and the other stations of the Armenians exiled to the desert, remain unpublished.

In this article, Mihran Minasian brings to the limelight parts of Andonian's extensive writings on Deyr Zor. These excerpts depict a clear picture of the remnants of the exiled Armenians that arrived in Deyr Zor, the terrible condition they were in, the destiny of the children and women and the behaviour and activities of the Turkish officials. Specifically, the misdeeds of the head of the Deyr Zor district, Saleh Zeki, and his assistants, Mustafa (the police headman) and the assistant of the general director of the forced deportation of the Armenians, Ismail Hakke Bey, are brought to light. These and many other details are being revealed for the first time and have not been quoted in research papers.

ԵՂԵՌՆԱՇԱՐԻՆ ԱՌՆՉՈՒՈՂ
ՔԱՆԻ ՄԸ ՊԱՏԱՌԻԿ
(ՀԱՅՈՑ ԴԷՍ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԱԾ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
100ԱՄԵԱԿԻՆ ԱՌԻԹՈՎ)

ԴՈԿՏ. ՎԱՉԷ ՂԱԶԱՐԵԱՆ
mayrenipublishing@comcast.net

30 Հոկտեմբեր 1918ին Մուտրոսի մէջ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին աւարտը հռչակող զինադադարային պայմանագրին կնքումով, դարեր շարունակ հայերը հարստահարած ու կոտորած թուրքն ու թուրքին կողմէ կեղեքուած հայը իրար դիմաց գտնուեցան նոր իրականութեան մը լոյսին տակ: Թուրքը պարտուած էր Դաշնակից Տէրութիւններէն եւ դրուած՝ իբրեւ եկուոր տարր հայ, արաբ եւ այլ ժողովուրդներու բնօրրաններու յափշտակումով կերտուած կայսրութեան մասնատման հաւանականութեան առջեւ, մինչ հայը Համաձայնական Տէրութիւններուն դէմ պայքարին իր արիւնը նուիրաբերած ըլլալով եւ Դաշնակից Տէրութիւններու խոստումներուն հաւատալով, իրաւունք ունենալ կը կարծէր իր պապենական հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն վայելելու:

Սակայն երբ մէկ կողմէ յաղթական Դաշնակից Տէրութիւնները գործադրութեան կը սկսէին դնել օսմանեան տարածքներու անդամահատման ծրագիրները՝ խորքին մէջ հետապնդելով անգլեիֆրանսական ռազմաքաղաքական ու տնտեսական շահերը, միւս կողմէ թուրքերը կը ջանային գաղտնօրէն թէ յայտնօրէն կազմակերպուիլ՝ վերականգնելու իրենց բացարձակ տիրապետութիւնը այդ տարածքներէն գէթ մէկ մասին վրայ:

Այսպիսով, սկիզբէն իսկ իրարու կը բախէին ու կը հակադրուէին հայերու եւ թուրքերու ձգտումները՝ տարածքներու նկատմամբ, որոնց շուրջ Դաշնակիցներն իրենք ալ կը պարզէին որոշ հակասութիւններ, որոնք Ֆրանսայի քաղաքական շրջանակներուն մօտ մղում կու տային թուրքերու հետ հասկացողութեան գալու տրամադրութեան:

Պարտեալ թուրքերը անկախութեան պատերազմի կոչելու եւ անոնց ազգայնական ձգտումները բանաձեւելու առաջին նշանակալի ազդանշանը պիտի գար Մուսթաֆա Քեմալի եւ անոր քանի մը գործակիցներուն 22 Յունիս 1919ին Ամասիոյ մէջ խմբագրած շրջաբերականով, որ Թուրքիոյ ամբողջականութիւնը վտանգուած տեսնելով, հրաւեր կը կարդար Կարինի (Էրզրում) մէջ Անատոլիոյ արեւելեան նահանգներու ներկայացուցիչներով նախապատրաստական

համաժողովի մը գումարումն էտք համագգային համաժողով մը ունենալու Սեբաստիոյ (Սվազ) մէջ¹:

Հետեւողաբար, 1919ի 23 Յուլիսէն մինչեւ 7 Օգոստոս երկարող եւ «Էրզրումի Համաժողով» անունով ծանօթ նախապատրաստական գումարումներուն կազմակերպումը կը ստանձնէր «Արեւելեան Անատոլիոյ Իրաւունքներու Պաշտպանութեան Ընկերութիւն» անունով հանդէս եկած մարմին մը:

Համաժողովը ճիգ մըն էր պահպանելու Օսմանեան Կայսրութեան անբաժանելիութիւնն ու սուլթանական կամ խալիֆայական գահը՝ բացայայտօրէն պայքար հռչակելով հայկական եւ յունական «անջատողական» ձգտումներու դէմ²:

Սվազի Համաժողովը, որ պիտի կայանար 4էն 11 Սեպտեմբեր 1919ին, ունէր աւելի ընդգրկուն ներկայացուցչական հանգամանք, հոգ չէ թէ նուազ մասնակիցներով: Հոն աւելի շեշտակի կերպով պիտի դրուէր «թուրքերու հայրենիքը» ամէն կարգի ներխուժման եւ «անոր հողերուն վրայ» հայկական կամ յունական պետութիւն ստեղծելու ձգտումներուն դէմ պաշտպանելու հարցը³:

Վերոյիշեալ քայլերը պիտի առաջնորդէին 22 Հոկտեմբեր 1919ին ազգայնական շարժման պարագլուխներուն եւ օսմանեան կայսերական կառավարութեան միջեւ Ամասիոյ Համաձայնագրի կնքման, որ իբրեւ հիմ ընդունելով Սվազի Համաժողովին որոշումները, կը տրամադրէր ընտրութիւնը նոր խորհրդարանի մը, որ իր հերթին 12 Յունուար 1920ին պիտի օրինականացնէր Ազգային Ուխտը, որուն շուրջ համաձայնութիւն գոյացած էր Էրզրումի Համաժողովի ընթացքին⁴:

Միջանկեալ, սակայն, որոշ աղբիւրներու նշումներուն համաձայն, Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքօն 1919ի Դեկտեմբերին ֆրանսական կառավարութեան ներկայացուցիչի հանգամանքով քննարկումներ ունեցած էր Մուսթաֆա Քեմալի հետ եւ ընդունած թուրք ազգայնականներու կեցուածքը Կիլիկիոյ նկատմամբ.- զիջիլ Ճեզիրէն, Իրաքն ու Սուրիան, բայց բնաւ երբեք Կիլիկիան, որ մէկ մասնիկն է թրքական իրանին⁵:

Նկատի ունենալով որ կայսերական կառավարութիւնը հիմնականին մէջ կը բաղկանար իթթիհատականներէ, վերոշարադրեալէն կարելի է հետեւցնել թէ կատարուածը քեմալական-միլլի-ազգայնականներու եւ իթթիհատականներու համագործակցութիւնը, եթէ ոչ՝ միաձուլումը, ապահովող քայլ մըն էր⁶:

* * *

Հոս ներկայացուող նիւթերը քաղուած են Պոլսոյ պատրիարքական դիւանաթողութիւն, որոնք ապահովական նկատառումներով Պոլսէն ուղարկուած էին Եւրոպա եւ հոնկէ՝ Գրիգորիս Եպս. Պալաքեանի միջոցով՝ Երուսաղէմ, Զաւէն Պատրիարք Տէր Եղիայեանի փափաքով,

որպեսզի ան իր յուշագրությունն⁷ ընծայե աւելի փաստացի եւ առարկայական:

Վերաբերելով Դաշնակից Տէրութիւններու որդեգրած Մայքս-Փիքոյի համաձայնութեան հիմամբ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմէն ետք Կիլիկիոյ վրայ տարածուած ֆրանսական տիրապետութեան եւ նոյն հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն ունենալու հայկական ցանկութիւններուն, այս նիւթերը կը դատապարտեն ֆրանսացիներու պարզած կեցուածքը, միաժամանակ փաստագրելով ազգայնական եւ իթթիհատական թուրքերու գործակցութեամբ կամ միաձուլումով մասնաւորապէս հայոց դէմ գործադրուած եղեռնաշարը, որ սկիզբ առած էր սուլթանական տիրապետութեան շրջանին:

Եղեռնաշար մը, որուն հետեւանքով հայութիւնը կորսնցնելէ ետք մեծամասնական տարրի հանգամանքը Պատմական Հայաստանի «Արեւելեան Նահանգներ» անուամբ ծանօթ տարածքներուն մէջ, նոյն կացութեան պիտի ենթարկուէր նաեւ յետպատերազմեան Կիլիկիոյ մէջ⁸, այդպիսով կորսնցնելով իր հողերուն վրայ ինքնավարութիւն կամ անկախութիւն հաստատելու առարկայական հնարաւորութիւնը:

Դիւանաթուղթերը կը յուշեն թէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն պարտութեամբ դուրս եկած թուրքերը հետեւողապէս կը շարունակէին եղեռնագործութեամբ Հայաստանն առանց հայոյ թողով հայկական հողերուն վրայ իրենց տիրապետութիւնը տեսականացնելու քաղաքականութիւնը⁹:

Անոնք լուսարձակի տակ կ'առնեն Կիլիկիոյ մէջ հայկական գերիշխանութիւնը վերականգնելու վերաբերեալ հայոց յայտերն ու լուսախարութիւնները, ֆրանսացիներու «ապիկար» յորջորջուած քաղաքականութիւնը, ինչպէս նաեւ իրադարձութիւններուն նկատմամբ պատասխանատու դիրքերու վրայ գտնուող հայ գործիչներու մօտեցումները:

Փորձած ենք յարաբերաբար ժուժկալ գտնուիլ մեր ծանօթագրութիւններուն մէջ, լուսաբանել եւ մեկնաբանել աւելի կարեւոր համարելով, այս հանգրուանին, նամակներուն եւ Համազգային Ժողովի ատենագրութիւններէն քաղուած նիւթերուն հարազատօրէն շրջանառութեան մէջ դրուիլը, ուղղագրական կամ կետադրական խիստ աննշան հայումներով:

Ուշագրաւ կէտերուն մաս կը կազմեն, առանց հետեւեալներով սահմանափակուելու Իթթիհատի եւ Միլլի շարժման նմանութիւնները. Կիլիկիոյ նկատմամբ հայոց եւ ֆրանսացիներու իրարու հակադիր ձգտումներն ու շահերը¹⁰. անվստահութիւնը ֆրանսացիներու որդեգրած քաղաքականութեան նկատմամբ. ուժի կիրարկումով Կիլիկիոյ հայկական նկարագիրը պահպանելու դիմաց ի հարկին թուրքերու հետ բանակցելու ճանապարհով մնացորդացը փրկելու ուղղութիւնները.

տարտամ յոյս մը՝ որ թերեւս հնարաւոր ըլլայ կացութիւնը շրջել ֆրանսացիներու դաշնակից անգլիացիներու միջոցով, որոնք կարելի դարձուցած էին Կիլիկիոյ յանձնումը ֆրանսացիներուն, եւ դեռ ուրիշ բաներ...:

Ա.

20 Յունուար 1920, Կ. Պոլիս¹¹

Վսեմ. Նախագահ¹²

Հայ Ազգ. Պատուիրակութեան¹³

Փարիզ

Ամսոյս 4ին Ատանայէն մեկնելով Պոլիս աշխատեցայ Վեհ[ափառ] Կաթողիկոսին¹⁴, Տիար Մ. Տամատեանի¹⁵ եւ Ատանայի Հայ Ազգ[ային] Միութեան¹⁶ կողմէն եղած յանձնարարութիւններու համաձայն Կիլիկիոյ ազգ[ային] կացութիւնը պարզելու պոլսական շրջանակներու եւ իհարկին տեղեկագրելու Ազգ[ային] Պատուիրակութեանդ Կիլիկիոյ արդի կացութիւնը եւ գծելու այն անհրաժեշտ փոփոխութիւնները, որոնց կիրարկումէն կախումս ունի Հայ ազգին գոյութիւնն ու զարգացումը նոյն շրջանակին մէջ:

Պատ[ուարժան] Պատուիրակութիւնդ շատ լաւ գիտէ թէ ի՛նչ յուսատու խոստումներով Կիլիկիա մուտք գործեցին ֆրանսացիները, որոնք առաջին օրերուն, նոյն իսկ չվարանեցան իբրեւ Հայաստան ճանչնալ այդ երկրամասը: Իրարու յաջորդող դէպքերը, սակայն, դժբաղդաբար ցոյց տուին, թէ ֆրանսացիք հոն մուտք կը գործէին տիրապետութեան որոշ ծրագիրներով, որոնց յաջողութեան համար ուխտած կը թուէին ըլլալ կիրարկել նոյնիսկ ամենէն անբարեխիղճ միջոցները: Մեքենայութիւնները ծայր տալ սկսան շուտով եւ ֆրանս[ական] վարչութիւնը, նոյնիսկ վերին վարիչ Col[onel] Brémond-ի¹⁷ կեղծ հայասիրութեան լանջին տակ, սկսաւ գործադրութիւնը քաղաքական ծրագրի մը, որ շատ մը գծերով նմանութիւններ կը ներկայացնէր Իթթիհատի¹⁸ ծրագիրներուն: Թուրք Իթթիհատը ջանադիր եղաւ մէկ կողմէն ջարդերով ուժասպառել Հայ ժողովուրդը, ու միւս կողմէ հետեւեցաւ իսլամ տարրերու ազգայնական կազմակերպութիւններովը:

Ժորժ Փիքօի¹⁹ ղեկավարութեամբ եւ Col. Brémond-ի անմիջական հսկողութեամբ կիրարկուած քաղաքականութեան հետեւանքով Կիլիկիոյ մէջ անտեսուեցան երկու ժողովուրդներ, թուրքը եւ հայը, թուրքը իբրեւ պարտուած ժողովուրդ մը, որ պիտի չուզէր բաժնուիլ իր գրաւած հողամասերէն եւ որ առով իսկ անվստահելի տարրը կը ներկայացնէր, եւ հայը, որ, հակառակ իր ֆրանսասիրութեան, կը ներկայացնէր գործօն մեծ զանգուածը, [իր] ազգայնական գաղափարին եւ իր անմարսելի հանգամանքով եւ պատմական տուիքներու վրայ հիմնուած կը հետապնդէր այն միեւնոյն իրաւունքները, որոնց ֆրանսացիք կ'ուզէին

բռնատիրել Հայկական Կիլիկիոյ մէջ: Ֆրանսական այս քաղաքականութեան կիրարկութեամբ ձեռնարկուեցաւ չէրքէզներէ, ֆելլաի արաբներէ եւ քիւրտերէ ազգեր կազմելու արուեստական ձեւին, մոռնալով թէ այդ փոքրաթիւ ցեղերը, ինքնին գաղթական, ազգ կազմելու ո՛չ ցեղագրական, ո՛չ ընկերական եւ ո՛չ ալ քաղաքական յարմարութիւնները ունէին: Եւ երեկուան այդ ջարդարարները, կողոպտիչներն ու մարդասպանները, քաղաքական յետին միտքերու գործադրութեան համար, դրուեցան առաջին գիծի վրայ, քանի որ անոնք անհատական շահերու հետամտութենէ մը զատ ազգայնական վտանգ մը չէին ներկայացներ յաչս ֆրանս. վարչութեան եւ որոնք ընդհակառակն, կրնային իբր գործիք ծառայել ֆրանս. տեսակէտներու իրագործումին համար:

Գոմանտան Անֆրէ²⁰, Մէրսինի մէջ, Քափիթէն Անտրէ²¹՝ Օսմանիյէի սանճագին մէջ, այս ծրագրին ու քաղաքականութեան կատաղի գործադրութեան ելան, եւ այս քաղաքականութիւնն էր պատճառ, որ Հայ Լեզգոնականները²² առաջնորդեց սա տրամաբանութեան. *«Մենք բարեկամ Ֆրանսայի դրօշին տակ գինուորագրուեցանք եւ այսօր որ Ֆրանսա կը ջանայ Կիլիկիոյ յափշտակութեան, չենք կրնար այլեւս իբրեւ գինուոր ծառայել թշնամի Ֆրանսայի դրօշին տակ»:*

Թէպէտ Գոմ. Անֆրէ հեռացուեցաւ իր պաշտօնէն, բայց մեր բոլոր բողոքները անլսելի մնացին Քափ. Անտրէի համար, որ ահաւոր չարիք մը եղաւ Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեան, քանի որ իր այդ քաղաքականութեան հետեւանքով ականատես եղանք, քանի մը ամիս առաջ, Շէյխ Մուրատի դէպքերուն²³, եւ հիմա Մարաշի դաշտի կոտորածներուն եւ հայահալած քաղաքականութիւնն է որ օրէ օր կը շեշտուի: (Ես հոս չեմ ուզեր խօսիլ ֆրանս. ապիկար վարչութեան ապրած զեղծումի, կաշառակերութեան եւ գողութեան մասին, այն համոզումով, թէ ուշ կամ կանուխ այդ բոլոր վարչական յոռութիւնները կրնան վերջ գտնել, երբ երկրին մէջ բնականոն (normal) վիճակ մը ստեղծուի Թուրքիոյ հետ հաշտութեան պայմաններու ստորագրութեամբ:)

Շէյխ Մուրատի դէպքերու պահուն, քրիստոնէայ ազգութիւններու ժողովով մը ֆրանս. վարչութեան ուշադրութիւնը հրաւիրեցինք տիրող վտանգաւոր կացութեան մասին եւ իբրեւ աւելի ծանօթ միջավայրի պայմաններուն եւ իսլամական հոգեբանութեան, մեր յիշատակագրով, ի միջի այլոց, պահանջեցինք, որ ոստիկան զօրաց 75%-ը ինչպէս նաեւ անոնց հրամանատարութիւնը յանձնուի քրիստոնէաներուն, գիւղացիները ինքնապաշտպանութեան վիճակին մէջ դրուին, եւ Անտրէի տեղ ուրիշ մը կառավարիչ նշանակուի: Մեր պահանջումները անտեսուեցան Col. Brémont-ի կողմէն որ պաշտօնական պատասխանով մը ջատագովեց իր իսլամասէր քաղաքականութիւնը եւ վտանգը մնաց ու մնաց մեր գլխուն: Սպասեցինք Ժէն. Կուրօի²⁴ ժամանումին, յուսալով թէ

անոր գոյութիւնը վերջ մը կը դնէ Փիքօի քաղաքականութեան: Ընդհակառակը ժէն. Կուրօ ատելի պաղ վերաբերում մը ունեցաւ հանդէպ հայութեան: Անոր Ատանա ժամանումին առթիւ սարքուած պաշտօնական ընդունելութեան միջոցին՝ Ամբողջական Հայաստանի Պատուիրակութեան ներկայացուցիչը՝ Տիար Մ. Տամատեան եւ իրեն հետ Ազգ. Միութեան անդամները անպատուուեցան գրեթէ Col. Brémont-ի տան մէջ եւ նոյնիսկ Տիկ. Պրեմօն զիրենք Կիլիկիայէն արքայազնու պէս սպառնալիքներ ալ ըրաւ, յայտարարելով *«Քանի մը ամիս վերջը կը տեսնէք»*:²⁵

Ատանայէն մեկնած օրերու քաղաքական դրութիւնը չափազանց վատ էր արդէն Մարաշ-Ըսկահիէ-Պաղչէ շրջանակին մէջ: Նոյ. 20ի (1919) ժէն. Կուրօի ժամանումին առիթը ուզեցին շահագործել եւ նոյն օր Կիլիկիոյ գրաւեալ հողամասերուն վրայ պարզեցին պաշտօնապէս ֆրանս. դրօշը²⁶: Նոյնը ընել ուզեցին նաեւ Մարաշի, Այնթապի եւ Քիլիսի մէջ, որոնք ֆրանսացիներուն փոխանցուեցան անգլիացիներուն կողմէ, իրենց մեկնումին առիթով, պայմանով որ status quo²⁷ պահուի մինչեւ վեհաժողովին վերջնական որոշումը: Իմ Մարաշ գտնուած պահուն, ֆրանսական բանակին մուտքէն օր մը վերջ, հայ զինուոր մը սպաննուեցաւ իմամի մը ձեռքով, եւ ֆրանս. իշխանութիւնը նոյնիսկ չյօժարեցաւ մարդասպանը պահանջել: Այս եւ այսպիսի դէպքեր արդէն իսկ շփացուցին թուրք ժողովուրդը, այնպէս որ երբ ֆրանսացիներ որոշեցին վար առնել թուրք դրօշակը, եւ տեղը ֆրանսականը տնկել Մարաշի միջնաբերդին վրայ, թուրք խուժանը յարձակեցաւ, վար առաւ ֆրանս. դրօշը եւ նորէն բարձրացուց թրքականը: Կ'սպասուէր որ ֆրանս. վարչութիւնը կորովի ընթացք մը ունենար, բայց շնորհիւ վարիչներու տկարութեան եւ կամ յետին միտքերուն եւ Քափ. Անտրէի զգուշի քաղաքականութեան, ո՛չ մէկ զգաստացուցիչ քայլ առնուեցաւ թուրքերու դէմ: Խրախուսուած ֆրանս. այս ապիկարութենէն, Մարաշի [թուրք] շրջանակը կազմակերպեց տեսակ մը ապստամբութիւն, որուն միացան բոլոր թուրք ոստիկանները, եւ 2500 հոգինոց հրոսախումբ մը գործեց հրապարակաւ, ֆրանսացիներու եւ հայերու դէմ: Հայ զինուորները փախան դէպի Պաղչէի կողմերը լուր բերելով միեւնոյն ժամանակ թէ ճամբաներու վրայ հայերու դիակներ կան: Այս պահուս Մարաշ-Ատանայի հեռագրական թելերը դեռ խորտակուած չէին, բայց դժբաղդաբար Ատանայի ֆրանս. վարչութիւնը մեզի, այսինքն Ազգ. Միութեան ուղղակի [ղրկուած] հեռագիրները վար կը դնէր զմեզ անտեղեակ պահելու համար կատարուած դժոխային արարքներէն:

Իրարու յաջորդող եւ այդ դէպքերուն շարունակութիւնը կազմող խնդիրներու մասին հետ նոյնութեամբ կը դնեմ Տիար Մ. Տամատեանի 13 Յունվար թուակիր ինծի դրկած տեղեկագրին կարեւոր մասերը նոյնութեամբ: Տիար Տամատեան կը գրէ. «Ներկայս կը գրեմ հապճեպով:

Ես քիչ կը գրեմ դուք շատ իմացեք, քանի որ Կիլիկիոյ կացութեան բոլոր կողմերուն լաւատեղեակ էք արդէն: Պաղչէի եւ Մարաշի միջեւ ծագած խառնակութիւններուն մասամբ տեղեակ էք արդէն: Ընդհարումները 15 օրէ ի վեր կը շարունակուին եւ տակաւին վերջացած չեն: Ինձմէ մանրամասնութիւններ մի սպասէք այս մասին: ... Միայն թէ կացութիւնը ծանրակշիռ է եւ դէպքը կրնայ կանոնաւոր ապստամբութիւն որակուիլ: Հայերու կողմէ կեանքի կորուստը չստուգուած տեղեկութեան մը համաձայն 105 է. հաստատապէս գիտցուած կորուստները 35ի չափ են: Երբ յարաբերութիւնները կանոնաւորապէս վերահաստատուին եւ մեր տեղեկութիւնները ամբողջանան, վախճան այդ թիւը 105է աւելի երեւան պիտի գայ: Միւս կողմէ տարակոյս չկայ, որ այս դէպքն ալ պիտի զսպուի ինչպէս զսպուեցաւ Շէյխ Մուրատի դէպքը: Կարելի չէ ըսել, թէ *դէպքը ծագելէն վերջը* ֆրանսացիք կորովի ընթացք չբռնեցին: Միայն խնդիրը հոն է, թէ ի՞նչ երաշխաւորութիւն կայ նման դէպքերու չկրկնուելուն, եւ մերայնոց կողմէ նոր գոհերու կորուստին: Բոլոր ազգաբնակչութիւնը ահա ու սարսափի մէջ է, վաղուան անստուգութիւններուն համար խորապէս մտահոգ: Գիտեք, թէ Շէյխ Մուրատի դէպքին առթիւ, մեր հանդիսաւոր դիմումը եւ մեր այնքան կարելորդ - ու չափաւոր - թելադրութիւնները ինչ ընդունելութեան արժանացան: Ձեր Պոլիս ներկայութիւնը զիս ազատ կը կացուցանէ այդ մասին երկար վերլիշում մը ընելու հարկէն: Այդ մէկը դուք անձամբ կը բացատրէք պէտք եղած տեղերը: Ամսոյս 8ին հայ յարանուանութիւններու եւ հոսանքներու ամբողջին ներկայութեամբ համագումար ժողով մը գումարեցինք եւ կացութեան մասին, երկար խորհրդակցութիւններէ վերջ, որոշեցինք:

«ա. Նոյն օրն իսկ ամէն հոսանքի եւ հատուածի ներկայացուցիչներով Մր. Պրէմունին ներկայանալ, բողոքել այս կրկնուած արիւնահեղութեանց դէմ եւ չարիքին արմատքին ջնջումին համար լուրջ միջոցներու եւ կարգադրութիւններու գործադրումը պահանջել:

«բ. Այս դիմումէն զատ, նոր յիշատակագիր մը պատրաստել եւ անոր մէջ ամփոփել մեր պահանջները:

«Յիշատակագիրը դեռ չէ պատրաստուած, իսկ դիմումը կատարուեցաւ նոյն օրն իսկ նախագահութեամբ Վեհ. Կաթողիկոսին, մասնակցութեամբ Հայ Եկեղեցւոյ եւ հայ հռոմէականներու առաջնորդներու եւ հայ բողոքականներու վեր. հովիւին, Ազգ. Միութեան եւ կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներուն: Աննախընթաց ուժգնութեամբ արտայայտուեցանք: Վեհափառը չվարանեցաւ ըսել, թէ «Կարմիր Սուլթանի օրերու տպաւորութեան տակ կ'ապրինք»: Գլխաւորապէս ծանրացանք հայ ժողովուրդը զինելու եւ ոստիկանութեան մէջ հայ տարրին, աւելի ճիշդը քրիստոնէայ տարրին բացարձակ մեծամասնութիւն կազմելու չափ ուժեղացումի մասին: Մեր ջախջախիչ փաստերուն ազդեցութեան տակ Քոլոնէլը կարծես

նպաստաւոր տրամադրութիւն ցոյց տուաւ եւ կարգ մը խոստումներ ըրաւ զենքի խնդրոյն մասին, առանց ոստիկանութեան հարցին մասին որոշակի արտայայտուելու: Բայց երկրորդ օրէն ի վեր տրամադրութիւնները կարծես հիմնովին փոխուեցան: Մինչ մենք դեռ տաք ու դեռ չթաղուած մեր մեռելները կ'ողբանք, ան իր երկու պատասխան նամակներով կը խօսի հայ ժանտարմներու դասալքութեան մասնակի դէպքերու մասին (ասկէ առաջ տեղի ունեցած), Հաճընի մէջ հայ «կամաւոր»ներու կողմէ 14 թուրքերու սպանութեան մասին (որ, նոյնպէս, ինչպէս գիտէք, արդէն հինգսը դէպք մըն է), Ճիհանի մէջ կամ մօտերը երկու անձերու կողմէ կառքի մը վրայ զենք արձակուելու հետեւանքով երկու հոգիներու սպանութեան մասին, աւելցնելով որ ինք ապահովութիւն ստացած է թէ այդ երկու յարձակողները հայեր են եղած: - նոր դէպք մը, որու մասին տակաւին ռեւէ տեղեկութիւն չունինք մենք-, ինչպէս նաեւ մեր մէջ «գաղտնի ընկերուհիներ»ու մասին²⁸, ինչ որ արդէն երեւակայութիւն է, եւ որ սակայն մեր դատը կ'անպատուէ եղեր, եւայլն: Վերջապէս այսպիսի նամակներ որոնցմէ վերջ հեռի բողոքողի կեցուածք առնելէ, մեզի կը մնայ երթալ ներողութիւն հայցել մեր գործած կամ աւելի ճիշդը մեր չգործած մեղքերուն մասին: Վստահ եղէք որ այս ամէնուն զորս դու պատուիրեցիր պատասխանը պիտի տամ: Այսօր (13 Յնվր) Général Dufeu-ի²⁹ դիմեցի, քիչ մըն ալ գանգատելով մեր սա վերին վարիչին ըրած դիմումներուն ընդունելութեան այս կերպին մասին: Ժէներալը աւելի փափկանկատ եւ համակիր վերաբերում ցոյց տուաւ: Յամենայն դէպս, մեր դիմումներուն վերջնական արդիւնքին մասին սկեպտիկ եւ նոյն իսկ յոռետես ըլլալու ամէն պատճառ ունինք:

«Դէպքը պիտի խաղաղի անշուշտ, անկէ վերջ *էսկի համամ, էսկի թաս*³⁰, առաջին ամբիւ դէպքերը պիտի կրկնուին եւ նոր նոր զոհեր պիտի տանք:

Այս բանին ամէն ոք համոզուած ըլլալով՝ կրնաք երեւակայել ինչ գերագրգռուած տրամադրութեան մէջ են ամէնուն միտքերը: Անտրէն իր սովորական քաղաքականութենէն եւ երկդիմի ընթացքէն երբեք հրաժարած չէ: Ապստամբ գիւղերէն մեծ աղա մը (անունը չեմ յիշեր) զենքովը կուգայ հպատակութիւն կը յայտնէ, եւ ներողութեան արժանանալով զենքովը միասին առօք փառօք իր գիւղը կը վերադառնայ: Այս խնդիրը դուք լաւ գիտէք:»

Մեր եւ Տիար Տամատեանի այս ամփոփ տողերով մասնաւոր դէպքերը չէ որ նկատողութեան կ'առնունք, այլ ֆրանսացի վարիչներու հոգեբանութիւնը եւ անոնց որդեգրած քաղաքականութեան զգուելի հանգամանքը: Մենք խորապէս եւ էապէս ֆրանսասէր, պարզապէս կը զգուինք մեզի հրամցուած դիւանագիտական այս ստորին խաղերէն, որոնց դրոշմը դժբախտաբար ֆրանսական է:

Հեռի ասպետական վերաբերումներ՝ ֆրանսական դիւանագիտութեան այս մատնիչ եւ անուղղամիտ կեցուածքը կիլիկեան հողի վրայ, ոչ մէկ երաշխաւորութիւն կը խոստանայ հայկական տեսակէտով: Եւ արդէն Տիար Տամատեանի գրած օրէն ի վեր (13 Յնվր) նոր փոփոխութիւններ կան կիլիկեան քաղաքականութեան մէջ, այնպէս որ այսօր Ատանայէն առնուած նամակէ մը, գրուած արժանաւոր անձի մը կողմէ, կ'իմանանք թէ ֆրանսական վարչութիւնը հայերու զենքերը կը գրաւէ, անոնցմով զինելու համար չերթեզներն ու քիւրտերը: Կիլիկիոյ ճակատագրի որոշման մասին Վեհաժողովին³¹ կողմէ վերջնական վճիռ մը չէ տրուած, [բայց] եթէ այս է ֆրանս. վարչութեան ընթացքը հանդէպ Կիլիկիոյ հայերուն, դիւրին է երեւակայել թէ ինչ անհանդուրժելի վիճակ պիտի ստեղծուի հոն, երբ վերջնապէս որոշուի Ֆրանսայի տիրապետութիւնը կիլիկեան հողամասին վրայ, որ իր սահմանները պիտի երկարէ մինչեւ Մեքաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ, համաձայն 1916ի գաղտնի դաշնագրին³²: Ահա թէ ինչ կը գրէ Տիար Մ. Տամատեան այսպիսի դժբախտ հաւանականութեան մը մասին:

«Եթէ երաշխաւորութիւններ ձեռք չբերուին, մեր ապագան բոլորովին վտանգուած է այս երկրին մէջ, եւ նկատի ունենալով մեր ժողովուրդին խորունկ գիտակցութիւնը եւ հայրենասիրութիւնը, ինչպէս նաեւ իր դարաւոր յուսախաբութիւններուն իբր հետեւանք չափազանց դիրազբգրութիւնը, կրնաք երեւակայել, թէ ինչ ցաւալի դէպքեր ծայր պիտի տան եւ ինչ անլուծելի կնճիռ մը առաջ պիտի գայ, ընդերկար ձգտելով երկու ազգերու յարաբերութիւնները եւ անհաշուելի չարիքներու պատճառ դառնալով»:

Այսօրինակ դրութեան մը այժմեական ստեղծումը եւ անոր շարունակութիւնը ոճրագործ արարք մը պիտի ըլլայ անշուշտ ազգերու արդարութեան պատմութեան մէջ: Հայկական Լեզեռնի զօրքերուն արիական զոհաբերութիւնովը փրկուած մեր հայրենիքին մէջ օտարներ կամ ստրուկներ նկատուելու մտածումն իսկ անհանդուրժելի է եւ ընդվզեցուցիչ մեզի համար: Եթէ ֆրանսացիք ներկայ քաղաքականութեամբ եւ մտայնութեամբ պիտի կառավարեն երկիրը, ապագային ու այժմէն իսկ հայերու Կիլիկիա բնակչութիւնը պիտի դառնայ անկարելի:

Հրամայական ստիպողականութիւն մը կը ծանրանայ Ազգ. Պատուիրակութեանդ վրայ ջանադիր ըլլալու որ խաղաղութեան վեհաժողովը այն պարագային երբ Ֆրանսայի գրաւումը վերահաստատէ, Կիլիկիան եւ Հայաստանը սահմանակից երկիրներ շինէ, Մեքաստիայէն Տիգրանակերտ գծին ամբողջ երկարութեանը վրայ եւ բացորոշ երաշխաւորութիւններ հաստատէ կիլիկեան հողամասերուն հայկական հանգամանքը շեշտող. «Երաշխաւորութիւններ՝ հիմնուած մեր

պատմական իրաւունքներուն վրայ, մեր զոհերուն եւ մեր ճիգերուն, ինչպէս նաեւ մեր թշնամիներուն պարտեալի հանգամանքին վրայ»:

Իբրեւ անդամ Ատանայի Ազգ. Միութեան եւ իբրեւ ընդհ. վարիչ Կիլիկիոյ Ազգ. Միութիւններու, մօտէն ուսումնասիրելով ֆրանսական ներկայ վարչութիւնը, անոր քաղաքական ձգտումներն ու յոռութիւնները, անոր հակահայկական - չըսելու համար հայահալած - վերաբերումները, անոր բաժանարար էնթրիկները³³, առաւել քան երբեք անհրաժեշտ կը նկատենք, որ Պատ. Ազգ. Պատուիրակութիւնդ ջանադիր ըլլայ. յանուն եւ ի սեր Կիլիկիոյ ներկային ու ապագային Վեհաժողովին ընդունելի ընէ Կիլիկիոյ մասին հետագայ երաշխաւորութիւնները, զոր Տիար Ս. Տամատեան բանաձեւած է իր տեղեկագիր նամակին մէջ ամփոփ ձեւով մը:

«1.- Պէտք է երկրին վարչութիւնը քրիստոնէական նկարագիր ունենայ, առաւելապէս հայկական ոստիկանութիւնը, զինուորութիւնը, դատաստանական կազմը նոյնպէս:

2.- Մեր իրաւունքներու որոշողութեան մէջ մեծամասնութեան, փոքրամասնութեան, pourcentage-ի³⁴ խնդիր պէտք չէ յարուցուի:

3.- Կրթութիւնը առողջ ազգային դաստիարակութեան յատկանիշէն պէտք չէ զիջի (մենք Կիլիկիոյ մէջ այժմէն կը տեսնենք թէ ֆրանսացիք կը նախագծեն հանրային կրթութիւն մը որ հայկական չէ ու պիտի չըլլայ:)

4.- Երկրին մէջ թուրք մուհաճիւրներ³⁵ պէտք չէ բերուին:

5.- Հայերու կեդրոնացման դէմ արգելքներ պէտք չէ յարուցուին:

6.- Արաբ, Սուրիացի, Յոյն, Քաղդէացի, Էւայլն պարզ գաղթականներ պէտք է նկատուին, իսկ չէրքէզ, քիւրտ, Էւայլն իբրեւ նախնական ժողովուրդներ որոնց կրթիչները մենք պէտք է ըլլանք գոնէ՝ հաւասար չափով ֆրանսացիներուն հետ:

7.- Երկիրը պէտք չէ ռեւէ պարագայի մէջ Ֆրանսայի կցուած յայտարարուի եւ կամ իբրեւ Սուրիոյ մէկ մասը:

8.- Վարչութիւնը Սուրիայէն բացարձակապէս անջատ պէտք է ըլլայ եւ դրուի Ազգերու Ընկերակցութեան³⁶ հովանոյն տակ:

9.- Հայ լեզուն նախապատիւ պէտք է ըլլայ:

10.- Երկիրը իր առանձին դրօշակը եւ դրոշմաթուղթերը պէտք է ունենայ:

11.- Տնտեսական մարզին մէջ Էւս անհրաժեշտ է որ ֆրանսացիք հիմնականէն տարբեր նկատումներէ եւ հայեացքներէ առաջնորդուին, երկրին հողէն, հանքերէն, արտադրութիւններէն օգտուողը առաջնապէս տեղացիները պէտք է ըլլան, եւ հողերու վաճառումը կամ փոխանցումը տեղացիներու կամ տեղական հպատակութիւնը ընդունողներու պէտք է մասնաւորուի:

12.- Ֆրանսական ձեռնարկներու մէջ պէտք է տեղական դրամագլուխներու կամ հայկական հաստատութեանց

դրամագլուխներու գործածութիւնը քաջալերուի, եւ concessionները³⁷ նախընտրաբար տեղացիներու պէտք է տրուին:

13.- Վաճառականութիւնը ազատ պէտք է ըլլայ, բաց դռան քաղաքականութիւնը կիրարկուի, ամէն երկրի ներածութիւններուն համար համահաւասար մաքսի սկզբունքով:

14.- Երկրին հասոյթները պէտք է երկրին պետքերուն յատկացուին:

15.- Պատերազմի պարագային Կիլիկիոյ զօրքը ուրիշ երկիրներու մէջ զուտ ֆրանսացիներու պաշտպանութեան համար պէտք չէ գործածուի:

16.- Ֆրանսա պէտք է երաշխաւորէ հայ ազգը թէ իբրեւ հայերու բարեկամ կուգայ մեր երկիրներուն մէջ եւ ոչ թէ չեզոքացնելու համար հայկական կորովները եւ հայկական քաղաքակրթութիւնը ու մշակութական ու տնտեսական զարգացումը, այլ անոնց անկեղծօրէն զարկ տալու համար, թէ ամէն գործ պիտի կարգադրուի ֆրանքօհայկական սերտ եւ անկեղծ գործակցութեան հիման վրայ»:

Ահա, Տէր Նախագահ, համառօտ ամփոփումը այն նուազագոյն պահանջներուն, որոնց երաշխաւորութիւնը հաստատուած կը փափաքի տեսնել Կիլիկիոյ ժողովուրդը, Խաղաղութեան Վեհաժողովէն տրուած ժամանակի մը մէջ իր յարաբերական խաղաղութիւնը, իր կեանքի ապահովութիւնը, իր տնտեսական ու մշակութային զարգացումները եւ իր ընկերական ու ընտանեկան քայքայուած կեանքը վերաշինելու համար: Եւ եթէ Խաղաղութեան Վեհաժողովը անտեսէ ամենէն անխրաւուած ազգին արդար պահանջներուն այս նուազագոյն չափը նուիրագործելու սկզբունքը, ապահովաբար Հայ Ազգը պատասխանատուութեան նուազագոյն բաժինը պիտի ունենայ ապագային ծագելիք դժուարութիւններուն մէջ, կիլիկեան երկրամասին վրայ, որ հայկական Ալզասը³⁸ պիտի ըլլայ:

Մնամ ամենախորին յարգանքօք

Ձերդ

Մուշեղ Արքեպիսկոպոս

Բ.

ՀԱՅ ԱԶԳ. ՄԻՈՒԹԻՒՆ³⁹

ԱՏԱՆԱ

Թիւ 17

Ստիպողական եւ խիստ կարեւոր

Ատանա, 31 Յունուար 1920

Ամենապատիւ

S. S. Զաւէն Ա. Արքեպս. Եղիա[յ]եան

Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց

Կ. Պոլիս

Սրբազան Հայր,

Մի քանի ամիսներէ ի վեր թէւ կիլիկեան մթնոլորտը մթագնած էր, սակայն Յունուար մէկէն ի վեր ալ աւելի խաւարած է: Մարաշի թրքութիւնն է որ առաջին ահագանգը կը հնչեցնէ: Թուրք խուժանը ի մի հաւաքուած, խումբ խումբ Չէթէներ կազմած կը յարձակին անգէն հայ գիւղերու վրայ, կը ջարդեն, կը կողոպտեն եւ կ'առեւանգեն: Մարաշի շուրջը ամիսէ մը ի վեր կանոնաւոր պատերազմը կը շարունակէ, այժմ թուրք խուժանը չէ, կանոնաւոր զինուորն է, թուրք սպաներու հրամանատարութեանը տակ պատերազմ կը մղեն ֆրանսական եւ հայկական զինուորներու դէմ: Մարաշէն ստոյգ տեղեկութիւն մը չկայ, կ'ըսեն թէ քաղաքը բոցերուն մէջ է, չենք գիտեր թէ որքան կորուստ ունինք, միայն սա ստոյգ է թէ՝ *Ֆրնտըճագ, Տէրէքէօյ* եւ շրջակայ գիւղերու 1800ի մօտ բնակչութիւնը ջարդուած եւ բնակարանները քարուքանդ եղած են]. այսօրուան մեր ստացած լուրերը աւելի վրդովեցուցիչ են, *Զէյթունը, Ֆոնուզը եւ շրջակայ հայ գիւղերը* 25 օրէ ի վեր պաշարուած էին թուրքերու կողմէ, 3 օր առաջ ամբողջ բնակչութիւնը ջարդուած, թալլուած եւ քաղաք ու գիւղերն ալ քարուքանդ եղած են: Ամբողջ լեռնային Կիլիկիան ահ ու սարսափի մէջ է, անգէն ժողովուրդը՝ շարունակ օգնութեան աղաղակ կը բարձրացնեն, չեն ուզեր երկչոտ ճագարներու նման ձեռքերը ծալլած մեռնիլ, պատրաստ է կռուիլ եւ գէնք կը պահանջէ մենէ. իսկ մենք չունենալով միջոցներ ժողովուրդի այս արդար պահանջին գոհացում տալու, դիմեցինք տեղական ֆրանս. իշխանութեան՝ որը խուսափողական պատասխաններով զմեզ գոհացուց: Այս դիմումները ամիսներէ ի վեր եղած են միշտ ժխտական արդիւնքով:

Այս ծանր կացութեան հանդէպ չուզելով պատասխանատւութիւնը ստանձնել, համաձայն Պատուիրակութեան Լիազօր Ներկայացուցիչ Պ. Մ. Տամատեանի հետ, արտակարգ ժողով մը գումարեցինք, որուն հրաւիրուած էին Վեհ. Կաթողիկոսը, տեղւոյս Ս. Առաջնորդը, Հայ Կաթօլիկներու Գերապայծառը եւ Հայ Բողոքականներու Հովիւը, նաեւ քաղաքական կուսակցութիւնները եւ տեղւոյս մեծամեծները, հոն կացութիւնը մանրամասնօրէն քննելէ յետոյ, հասանք այն եզրակացութեան՝ որ եթէ ֆրանսացիք մեր պահանջներուն գոհացում չտան, ամբողջ իշխանութիւնները հրաժարին եւ ժողովրդեան յանձնեն երկրին դէկը, միշտ մնալով ժողովրդեան հետ եւ առաջնորդելով զինքը անպաշտօն հանգամանքով: Ներփակ հեռագիրը որոշ գաղափար մը պիտի տայ Ձեր Սրբազնութեան այն պահանջներու մասին որ ներկայացուցինք Ժէնեւալ *Կուրօին*:

Սրբազան Հայ յր,

Այս ճգնաժամային ըռպէներու՝ որ կ'սպառնայ Կիլիկիոյ հայութիւնը իսպառ ջնջելու, որքան մեր վրայ նոյնքան եւ Ձեր վրայ ծանր պատասխանատւութիւն կը կշռէ, որովհետեւ մենք գուրկ

յարաբերական ամեն միջոցներէ, չենք կարող ձայն բարձրացնել եւ բողոքել հայութեան վերջին բեկորներու բնաջնջմանը դէմ եւ ֆրանսական իշխանութեանց երկդիմի եւ թրքաւեր քաղաքականութեան, հետեւաբար փութով կը դրկենք Ձեզ այս տողերը՝ որպէսզի Դուք, Ձեր տրամադրելի միջոցներովը հանուր աշխարհի լսեցնէք հեռագրաւ այս վերջին աղաղակը կիլիկեան հայութեան եւ բողոք բարձրացնէք թրքութեան խժդուժ վայրագութիւններու դէմ եւ ֆրանսական իշխանութեանց բռնած ընթացքին նկատմամբ:

Գալով զենքի խնդրոյն, մենք ի գո՛ւր, Ձեր դռները ափ առինք նիւթական միջոցներ հայթայթելու մեզի, ի գո՛ւր մատնանշեցինք տեղւոյն 20000⁴⁰ գաղթականութեան խղճալի վիճակը, սակայն դուք չլսեցիք մեր աղաղակներուն եւ ձգեցիք զմեզ մեր ճակատագրին եւ թողուցիք որ իրերը յանգին այս վիճակին: Այսօր տակաւին ուշ չէ, եթէ խնամատարութիւն կամ պատրիարքարան ուզեն ձեռք կարկառել մեզի եւ նիւթական որոշ օժանդակութեամբ մը:

Ատանայի ժողովուրդը չափազանց յուզուած, այսօր համախմբուած էր հազարներով եւ Պ. Տամատեան եւ Ազգ. Միութեանս անդամները կանչելով պահանջեցին անմիջապէս զենք՝ որպէսզի երթան իրենց խողխողուած եղբայրներու վրէժը լուծելու եւ մնացեալները պաշտպանելու, սակայն վերի պատճառներով մենք անկարող էինք բաւարարութիւն տալ ժողովրդեան պահանջին եւ բաւականացանք հեռագրել Ժենեւալ Կուրօին:

Ամփոփելով մեր խօսքը, օրըստօրէ կ'ապրինք տաժանելի վայրկեաններ եւ ուրիշ յոյս չունինք այլեւս բայց եթէ Ձեր ազդու դիմումները զմեզ փրկելու համար:

Մնամք որդիական յարգանքօք

Ամբողջական Հայաստանի Լիազօր
Ներկայացուցիչ
Մ[իւրաքան] Տամատեան
ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԻՒՆ

Ատենադպիր
Կ[արապետ] Աբրահամեան

Ատենապետ
Տօթթ.Գ[արեգին]
Վարդապետեան⁴¹

Յետ Գրութեան.- Կացութիւնը վերջին աստիճան քրիթիքական է եւ ամենաձանր անակնկալներով յղի: Անհրաժեշտ է ամենալուրջ նկատողութեան առնել այս կացութիւնը եւ առնել ամենէն վճռական քայլերը:

Մ. Տամատեան

Գ.

Ատանա, 16 Փետրուար 1920

Ամենապատիւ

Տ. Զաւէն Արք. Եղիա[յ]եան

Բարեխնամ Պատրիարք Հայոց

Կ. Պոլիս

Ամենապատիւ

Սրբազան Պատրիարք Հայր,

Ահագանգէն վերջ ահա մահագանգ... Ամենատխուր պարտականութիւնը ունիմ այս անգամ արիւնի եւ նախճիրի տխուր բօթը գոծելու Ձեր Սրբազնութեան եւ իր միջոցով Ազգ. Պատուիրակութեան: Մարաշ, իր ամբողջ շրջանով, ոչ եւս է⁴²:

35-40000 հայութեամբ օժտուած պանծալի ու ցանկալի հայկական կիլիկեան շրջանէ մը մէկ քանի հազար իւլեակներ միայն այսօր անսուղ եւ կիսամեռ աստանդական կը թափառին մարդահասակ ձիւներու մէջ ուրիշ հազարաւորներու թաղումը իրենց աչքերով տեսնելէ վերջ՝ նոյն վտանգին որեւէ վայրկեան ենթակայ: Թուրքական վատութիւնը եւ վայրագութիւնը մեզի վաղածանօթ էր: Ինչ որ քստմնեցուցիչ եւ պակուցիչ է միանգամայն, ֆրանսական դաւաճանութիւնն ու մատնութիւնն է, որ տասնեակ հազարաւոր անմեղ եւ *ֆրանսասէր* հայերու կորուստին եւ կիլիկեան ամենէն կարեւոր միջնաբերդին կործանումին պատճառ դարձաւ...: Փաստերը դժբախտաբար ջախջախիչ են այս մասին:

Կիլիկիոյ ամբողջ շրջանը ամենաճանր վտանգներու ենթարկուած է եւ ամէն տեղ՝ վառօդի տակառը, որուն վրայ նստած է հայ ժողովուրդը, պայթելու մօտիկ է: Կիլիկիոյ ամբողջ հայութեանը սպառնացող այս օրհասական վտանգին, այս ահաւոր աղէտին հանդէպ, ժողովուրդին անդոհական գալարումներուն ինչպէս նաեւ արդար յուզման եւ գերագրգռութեան միջոցին, մեր շուրջ այնպիսի ահռելի եւ անմիջական պարտականութիւններ եւ պատասխանատուութիւններ կը ծառանան, որ անկարողութեան մատնուած ենք երկար տեղեկագրելով մեր կացութիւնը պարզելու Ձեր Սրբազնութեան, Ազգ. Կեդր. Վարչութեան, Ազգ. Պատուիրակութեան եւ հայկական կառավարութեան:

Այս հանգամանքներուն մէջ մեզի ուրիշ բան չէր մնար ընել բայց միայն այստեղէն ճամբայ հանել պաշտօնական իրազեկ անձնաւորութիւններ, որ զան պարզեն Ձեզ մեր դժոխային կացութիւնը--կացութիւն մը, որուն առջեւ կը նսեմանան Համիտեան շրջանի եւ Ատանայի 1909ի եղերեբգութեան ամենէն տխուր դրուագները--եւ մեր բարձրագոյն իշխանութեանց եւ անոնց միջոցաւ «ասպետական» Ֆրանսային եւ դաշնակից «պաշտպան» պետութեանց ներկայացնեն մեր

գլխուն սպառնացող բնաջնջումի ահաւոր վտանգը, ինչպէս նաեւ մեր բողոքը, մեր պահանջները, մեր անվերածելի պահանջները:

Արդարեւ, պէտք է լաւ համոզուած ըլլայ ամէն հայ եւ ամէն մարդ, որ Կիլիկիոյ հայութիւնը եւ իր վարիչները, կեանքի եւ մահուան մէջ համերաշխ եւ ամենասոսկալի փոթորիկներու եւ ծանրագոյն վտանգներու հանդէպ անընկճելի իրենց պահանջները ունին: Դուք էք, ազգային բարձրագոյն մարմիններն են որ պիտի բարձրացնեն անոր ձայնը ի լուր քաղաքակիրթ աշխարհին.- եթէ, աւա՛ղ, քաղաքակրթութիւնը սնամէջ բառ մը չէ իր անունով մղուած ամենավերջին համաշխարհային պատերազմէն վերջն ալ:

Ներկայ նամակը Ձեր Սրբազնութեան պիտի յանձնէ Տիար Կարապետ Աբրահամեան, որ իբրեւ Ատենադպիր Ատանայի Հայոց Ազգային Միութեան, ամենակատարեալ կերպով իրազեկ է ոչ միայն Կիլիկիոյ կացութեան բոլոր մանրամասնութեանց, այստեղ խաղացուած քաղաքական էնթրիկներուն եւ հայաջինջ դաւերուն շուրջ մեր բոլոր մտահոգութիւններուն, ինչպէս նաեւ մեր բոլոր տեսութիւններուն եւ հայեցակէտներուն, եւ վերջապէս մեր բոլոր պետքերուն:

Նոյնպէս ճամբայ կը հանենք Մարաշի ամբողջ անցքերուն ականատես արթնամիտ վկայ մը յանձին Տօքթ. Յարութիւն Տ. Ղազարեանի⁴³: Մեր թախանձագին դիմումին վրայ՝ մեր ամենաանկեղծ բարեկամ եւ բազմերախտ բարերար Տօքթ. Զէմպու⁴⁴՝ հակառակ իր յառաջացած տարիքին եւ այստեղ ունեցած պատասխանատու պաշտօնին՝ ի սէր մեր Ազգին գերագոյն զոհողութիւնը յանձն առաւ անմիջապէս ճամբայ ելնել Կ. Պոլիս գալու իր հեղինակաւոր ձայնը, իր անժխտելիօրէն անկողմնակալ վկայութիւնը եւ թուրք եւ հայկական գործերու շուրջ իր բազմամեայ փորձառութիւնը ի սպաս դնելու յօգուտ Կիլիկիոյ տառապեալ ժողովրդեան փրկութեանը եւ ի պաշտպանութիւն անոր սրբազան շահերուն: Անոր Կ. Պոլիս ներկայութիւնը պիտի ունենայ, կը հաւատանք, իր ամենամեծ նշանակութիւնը, մանաւանդ որ ան պիտի կրնայ նաեւ խօսիլ յանուն բազմաթիւ ականատես Ամերիկացիներու, որոնք իրեն տեղեկացուցին Մարաշի եղեռնին ամբողջ աղէխարշ եւ ըմբոստացուցիչ մանրամասնութիւնները:

Աւելորդ է ըսել թէ Կ. Պոլսոյ մէջ այս միջոցին ներկայութիւնը Գերապատիւ Տ. Մուշեղ Արքեպ. Մերոբեանին⁴⁵, որ կիլիկեան գործերու շուրջ խորունկ փորձառութեան մը կը միացնէ ներկայ տագնապին նախընթացներուն ամենամօտիկ իրազեկի հանգամանքը երկարատեւ ամիսներ մեզ հետ բաժնած ըլլալով մեր բոլոր մտահոգութիւնները, մեր ցաւերը, եւ մեր այնքան արդարացի ակնկալութիւնները,- Մուշեղ Արքեպ.ի ներկայութիւնը, կ'ըսեմ, պիտի ունենայ իր մեծագոյն օգտակարութիւնը: Անշուշտ պիտի հաճիք միշտ զինք խորհրդակից ունենալ:

Ասկէ զատ՝ կարծեմ Գեր. Պալաքեան⁴⁶ Հայր Սուրբն ալ Պրն. Աբրահամեանի եւ իր ընկերակցին հետ միեւնոյն շոգենաւով կը մեկնի Պոլիս եւ ինքն ալ պիտի բերէ Ձեզ իր թանկագին վկայութիւնը այս կողմերու կացութեան մասին:

Ահա այսպէս ամէն կարեւոր տարրերը ունիք Ձեր տրամադրութեան տակ կացութեան ամէն կողմերը լիովին ուսումնասիրելու եւ ըստ այնմ ոչ միայն պէտք եղած կորովի ամենաազդու դիմումները կատարելու, այլեւ <զալիք> ահաւոր չարիքը եւ վտանգը դիմագրաւելու համար ազգովին կարելի միջոցները ձեռք առնելու համար: Մասնաւորապէս կը խնդրեմ Ազգ. Պատրիարքարանէդ եւ Ազգ. Պատուիրակութենէն նկատի ունենալ մեր տասնեակ հազարաւոր հին եւ նոր գաղթականներուն ամենաթշուառ դրութիւնը եւ *շուտակոյթ* եւ *կարեւոր* օգնութիւններ հասցնել մեզ: Զպիտի դադրիմ մեր ազգին համար իբրեւ ամօթալի իրականութիւն նկատելէ սա անհաւատալի պարագան թէ, անցեալ Յունիսէն մինչեւ այսօր 8 ամսուան երկար շրջանին մէջ ուր այստեղ կը գտնուիմ - Բացի Բարեգործականի եւ Որբախնամի կանխորոշ նպատակով դրկուած գումարներէն եւ Բժշկական Առաքելութեան պիտւոճէն - Կիլիկիոյ ընդհանուր պէտքերուն համար Ատանայի Ազգային Միութիւնը ստացած է միայն 100000 (հարիւր հազար ֆրանք) այն ալ մի միայն Ազգային Պատուիրակութենէն իմ միջոցաւ:

Նոյն ժամանակաշրջանին օտար հաստատութիւնները, Անգլ. կառավարութիւնը եւ մանաւանդ ֆրանսական ամենախոշոր գումարներ տրամադրած են,- ֆրանսական նպաստը միլիոններով կը հաշուուի, ու ես ուրիշ առիթով մատնանիշ ըրած եմ որ այստեղ սանթիմ մը չծախսուիր որ բարեգործութեան պատրուակին տակ միանգամայն չծառայէ քաղաքական նպատակի եւ հողային հաշուեյարդարութեան ժամանակ նծարին մէջ չդրուի անհամեմատ փոխարինութիւններու, իրաւունքներու, շահերու, ապահովութեան ու տիրացումին համար...:

Եւ ըսել թէ մենք տակաւին կը պնդենք ու պիտի պնդենք ցվերջ թէ Կիլիկիան մեր հայրենի հողին գոհարն է, թէ մեր կիլիկեան շահերը մեր ազգային շահերուն ամէնէն հոգեբանական, ամէնէն կենսական մասը կը կազմեն: Եթէ մեր կացութեան այս ամօթալի կողմին հակառակ, պատուիրակութեան Կիլիկիոյ ներկայացուցչութիւնը եւ Ազգ. Միութիւնը կըրցած են բարձր պահել Ազգին prestige-ը⁴⁷ օտարներուն եւ ֆրանսացիներուն իսկ առջեւ, եթէ կըրցած են իրենց հեղինակաւոր դիրքը պահպանել մեր թշուառ եւ յուսավրէպ ժողովուրդին հանդէպ, եթէ ժողովուրդին, յուսախաբ լեզունականներուն կարգապահութիւնը ցարդ կարելի եղած է պահպանել, եթէ անիշխանութիւնը, ներքին երկպառակութիւնները, ծայրայեղ յուսահատութիւնը եւ անոր յարակից բոլոր չարիքները տակաւին չեն շղթայազերծուած, եթէ տակաւին այս դժոխըմբեր կացութեան հանդէպ եւ ազգին մնացեալ հատուածներուն

կողմէ դէպի ցանկալի Կիլիկիան ցոյց տրուած անտարբերութեան հակառակ՝ զանգուածային արտագաղթի կործանարար - բայց վերջ ի վերջոյ անխուսափելի - շարժումը ծայր տուած չէ, պէտք է ընդունիլ եւ խոստովանիլ որ հրաշք մը իրականացած է, հրաշք մը, որ պատիւ կը բերէ ինչպէս Ազգային Դատին անխոնջ աշխատանքներուն եւ ազգին ամէն հատուածներու հոգեւոր պետերուն եւ իշխանութեանց եւ քաղաքական կազմակերպութեանց համերաշխութեանը, իմաստութեանը եւ խոհեմութեանը, նոյնպէս Կիլիկիոյ հայ ժողովուրդին գիտակցութեանը, հայրենասիրութեանը, կենսունակութեանը, չարքաշուրթեանը եւ ասոնց նման բնատոհմիկ պանծալի արժանիքներուն: Բայց վերջապէս մեր իրաւունքն է սուրի եւ հուրի ընդմէջէն, մինչեւ վերջին վայրկեանը մեր ձայնը բարձրացնելու եւ մեր սիրելի ազգակիցներուն «օգնութիւն» «օգնութիւն» աղաղակելու:

Աւելի քան երբեք ժամանակն է, քանի որ Ձեր մէջ ունիք Կիլիկիոյ վիճակին եւ բազմակողմանի պահանջներուն լիովին տեղեակ անձնաւորութիւններ, ամբողջ Կիլիկիոյ խնդիրը խորաքննին կերպով ուսումնասիրելու եւ ըլլայ դիմումներու, ըլլայ ձեռք առնուելիք ազգային միջոցներու մասին վերջնական որոշումները կայացնելու: Պատմական պարտականութիւն մըն է որ այս կերպով կ'աւանդենք Ձեզի. Կիլիկիոյ 200000ի մօտիկ հայութիւնը⁴⁸ իր կողկողագին աչքերը ձեզի դարձուցած է: Այսօր կամ երբեք. վաղը գուցէ շատ ուշ ըլլայ....:

Գալով մեզի, կրնաք բացարձակապէս վստահ ըլլալ որ Ազգ. Միութիւն եւ Ազգային մարմիններ եւ կուսակցութիւններ մինչեւ վերջը պատնէշի վրայ պիտի գտնուինք: Դուք կրնաք գուշակել մեր դիրքին բովանդակ փափկութիւնը եւ դժուարութիւնները. մենք ստիպուած ենք հակառակ մեր դիմումներուն վերջերս առած սպառնազին կերպարանքին, մինչեւ վերջ հաշտ քաղաքականութեան մը հետեւիլ ֆրանսական իշխանութեանց հանդէպ:

Մարաշի աղէտէն զատ, այստեղ Ատանայի մէջ ալ վտանգը ամենալուրջ է եթէ անկէ առաջ բան մը չպատահի: Վտանգին իրական ըլլալը կը խոստովանին նոյնիսկ ֆրանսական իշխանութիւնները:

Հաճընի, Սիսի եւս վիճակին վրայ չեմ ծանրանար: Մեր պատգամաւորը, Պրն. Աբրահամեան, Ձեզ լիովին կը տեղեկացնէ:

Աւելի երկարել աւելորդ համարելով Կիլիկիոյ եւ կիլիկիաբնակ հայ ազգաբնակչութեան կեանքը եւ նուիրական շահերը Ձեր ձեռքերուն մէջ կը յանձնենք:

Ամենախորին յարգանքներով մատչիմ ի համբոյր Ս. Աջոյ Գերապատիւ Սրբազնութեանդ

Ամբ[ողջական] Հայաստանի Պատուիրակ
Կիլիկիոյ Լիագոր Ներկայացուցիչ
Մ. Տամատեան

Դ.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱՐԱՆ

Ատանա, 21 Մարտ 1921⁴⁹

ՀԱՅՈՑ Ի ԿԵԼԵԿԻԱ

Համար 177/68

Պատճեն

Վսեմաշուք

Պօղոս Փաշա Նուպար

Նախագահ Ազգ. Պատուիրակության

ի Փարիզ

Թերեւս ստացած էք մեր Փետր. 28 ամսաթիւ գրութիւնը, յորում ներփակած էինք 1° Վեհաժողովին ուղղեալ, 2° Ձեր Վսեմութեան, 3° Սրբազան Պապին, 4° Քէնթրպրիի Արք.-Եպիսկոպոսին ուղղեալ հեռագրերու պատճենները:

Լոնտրայի Վեհաժողովն⁵⁰ ալ մեր դարաւոր ցաւերուն դարման մը չընելէ զատ վերքերնիս աւելի խորնկցուց: Ֆրանսացիք հապճեպով մեկնելու պատրաստութեան վրայ են. այսօր կամ վաղը Ատանան, աւելի ճիշդ բոլոր Կիլիկիան, նոյն իսկ ֆրանսական գօտի կարծուածը, պիտի յանձնուի նախկին տիրոջ եւ մենք ինչպէս բոլոր քրիստոնեայք պիտի մնան հին լուծին եւ շղթային տակ:

Ժողովուրդը ահագին տագնապի եւ օրհասի ժամեր կ'ապրի. անպատճառ հաշուետոյութեան պիտի հրաւիրուի, որուն վախճանը թէւ աւնայատնի, բայց բերանս վրայ չ'երթար բուն բառը արտաբերելու: Երանի թէ անցեալ տարւոյ երբ Եւրոպա մեկնած չէի, ժողովուրդը ունեցած հանդարտ եւ համեմատաբար խաղաղ վիճակին մէջ մնացած ըլլար, կամ ինչպէս փորձեր էին, համաձայնութեան մը եկած ըլլային մեր դրացիին հետ, սակայն տաք, կամ անխելք գլուխներ, որոնք այստեղ չէփ⁵¹ մը չունին, արգելք եղած են այդ խոհական քայլին, եւ վաղը, վտանգի պահուն, այդ եկուոր փրկիչները իրենց օձիքը պիտի ազատեն փախուստի հերոսական ճանապարհով. մնացողները, Կիլիկիոյ բնիկները եւ դրսի գաւառներէն հոս հաւաքուողները պիտի քաւեն այն յանդուգն ու ոճրապարտ քայլերն ու արարքները, որոնց ոչ մասնակից են եւ ոչ պատասխանատու:

Մի քանի օր առաջ Ժենեւալ Տիւֆիօյի այցելեցինք Պէյրութէն վերադարձի առիթով. ժողովուրդի խռովքին եւ տագնապին վրայ խօսքը յանգեցաւ. ելք մը, միջոց մը ցոյց տալու կամ խորհուրդ մը, տատամսեցաւ, ըսաւ որ տակաւին մեկնելու որեւէ հրահանգ ստացած չէ, երբ առնէ, հաղորդել խոստացաւ: Դիցուք թէ հաղորդէ. ինչ կրնանք ընել ժողովուրդը փրկելու համար, թերեւս քիչ շատ կարողութիւն ունեցողները թողուն քաշուին, մեծագոյն մասը, որ ուտելու հաց չունի, ո՞ր երթայ եւ ո՞ր պարտկուի. գոնէ քրիստոնեայ պետութիւններէն մին

այնքան մարդասիրություն ունենար, որ տեղ մը ցոյց տար եւ դիրություններ տրամադրէր. վազ գալով ամէն երագներէ, թողունք ամէն բան եւ գաղթականութեան ցուպը ձեռքերնիս՝ յաջողէինք ֆիզիքական գոյութիւննիս պահպանել:

Այս իմաստով գրութիւն մը տուի ժեներային, որուն պատճենը կը ներփակեմ, որպէս զի ֆրանսական կառավարութեան հաղորդէ, սակայն 'ի գուր, օգնութեան ամէն յոյս ջախջախուած է. առկայծեալ պատրոյգը վերջապէս շիջանելու վրայ է:

Վսեմափայլ Տէր, եթէ ձեր յոյսը տակաւին զօրաւոր է, եւ եթէ կը կարծէք թէ բոլոր միջոցները սպառած չեն, Աստուծոյ սիրուն, Ազգի սիրուն, քրէք ինչ որ հնարաւոր է, ո՛ր գիտէ, թերեւս Աստուած գթայ մարտիրոս ժողովուրդին եւ արեան կարմիր ծովը հրաշքով պատռէ եւ անցք տայ փրկուելու բիրաւոր փառաւորներու ձեռքէն եւ Եգիպտոսի գերութենէն:

Գուցէ վերջին գրութիւնս եւ վերջին ողջոյնս է զոր կ'ուղղեմ Ձեր Վսեմութեան, հանդերձ խորին յարգանքօք

Աղօթարար
Սահակ Բ. Կթ. Կիլիկիոյ

ՔԱՂՈՒՍԾՔ՝ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ՝⁵² ՆԻՍՏԵՐՈՒ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԷՆ

Թ755 համարակալումով 14 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութեան Բ. կէտ. «Ժողովը Կիլիկիայէն եկած պաշտօնական գրութեանց պատճեններէն գոհութեամբ տեղեկացաւ թէ կացութեան մէջ պզտիկ մեղմացում մը կայ եւ ֆրանս. իշխանութեանց կողմէ քաղաքականութեան մէջ փոփոխութիւն մը կը նշմարուի»:

Թ771 համարակալումով 21 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութեան Գ. կէտ. «Կիլիկիայէն առնուած տեղեկութիւնները չափազանց ծանր կացութիւն մը մատնանիշ կ'ընէին, մանաւանդ Այնթապի մասին առնուած լուրերը շատ դառն էին եւ մեծ հաւանականութիւն կար որ Այնթապ եւս մասամբ Մարաշի բաղդին վիճակակից եղած էր:

Տօք. Նազաշեանի ստացած թղթակցութիւնները կարդալէ յետոյ ժողովը տեղեկացաւ նաեւ Ազգապետ Բրօֆ. Պէզճեանի մէկ մասնաւոր դիմումին որ կատարած էր Անգլ. դեսպանատան մօտ: Բրօֆ. Պէզճեան ներկայացած էր Ծովակալին⁵³ պարզելու համար Այնթապի վիճակը եւ անոնց օգնութիւնը խնդրած էր: Բրօֆ. Պէզճեանի պատասխանած էին թէ Կիլիկիա ֆրանսական շրջանակին մէջ ըլլալով իրենք բան մը չէին կրնար ընել: Բրօֆ. Պէզճեան այն ատեն դիտել տուած էր թէ իրենք ալ պատասխանատու էին այս ջարդերուն, վասնզի Սուրիոյ պարպուած

պահուն Անգլիացի սպաները իրենց պատուոյն վրայ խոստացած էին թէ Կիլիկիա դարձող հայոց կեանքը ապահովուած էր:

Ծովակալը՝ Ազգապետին այս յայտարարութեան վրայ մեծապէս ազդուած, խոստացած էր թէ այս պարագան Անգլիոյ Արտաքին գործոց նախարարութեան պիտի ծանուցանէր եւ պիտի խնդրէր որ ինչ որ կարելի է ի գործ դրուէր Կիլիկիոյ Հայոց կեանքը փրկելու համար:

Համազգային Ժողովը այս պարագան լսելէ յետոյ ինքն ալ իր կարգին Անգլիացոց եւ Ֆրանսացոց խոստումը յիշեցնելու եւ Հայոց ցաւը յայտնելու համար [որոշեց] դիմել Սան-Ռեմօ գումարաւոր Գերագոյն Խորհուրդին եւ խնդրել որ քանի որ իրենց տուած խոստումին հակառակ Կիլիկիոյ մէջ հայերը կը ջարդուին, անոնք վերադարձուն այն տեղերը ուրկէ բերուեցան եւ իրենց կեանքը փրկուի»:

Թ772 համարակալումով 28 Ապրիլ 1920 թուակիր ատենագրութենէն կէտեր. «Ա. Ատանայէն 17 Ապրիլ թուակիր հեռագիր մը կը ծանուցանէր թէ մասնակի ջարդը կը շարունակուի, Հաճըն եւ Սիս պաշարուած են: Միայն կացութեան մէջ մեղմացում մը կը նշմարուէր, թէւ դիմումներու պէտք ցոյց կը տրուէր:

Որոշուեցաւ Ֆրանսական դեսպանատունէն պահանջել տեղեկութիւն Հաճընի եւ Սիսի մասին, ըսելով թէ մտատանջութեան մէջ ենք: Նոյնպէս որոշուեցաւ որ Ազգապետ Էֆ.ն ալ դիմէ Անգլիական դեսպանատուն:

Բ. Կարդացուեցաւ ամփոփում[ը] այն երեք տեղեկագիրներուն, որոնք մինչեւ Ապրիլ 7 Այնթապի անցուղարձերը կը նկարագրէին: Բրօֆ. Պէզճեան Էֆ. աւելցուց թէ բերանացի աւանդուած լուրերու համաձայն 500 սպանեալ կայ Այնթապի մէջ:

... Զ. Ծովակալ Վ. Պրիսթօլ⁵⁴ նամակով մը կը հաղորդէ թէ Ուրֆայի, Պիրեճիկի եւ Մարտինի հայերը ազատուած են»:

Թ775 համարակալումով 19 Մայիս 1920 թուակիր ատենագրութեան համաձայն, «Ֆրանսական Բարձր Քոմիսերութենէն կը պատասխանուէր ի պատասխան կատարուած դիմումներուն թէ ամէն կարելին պիտի գործադրուէր Հայերը ազատելու համար սպառնացող վտանգէն: Հակառակ այս հաւաստիքին, սակայն, Կիլիկիայէն եւ Կիլիկիոյ մասին առնուած լուրերը շատ աննպաստ էին: Ազգապետ Էֆ. շատ հաւաստի եւ արժանահաւատ աղբիւրէ տեղեկացած էր անցեալ Կիրակի օր Այնթապէն մեկնող ճամբորդի մը միջոցաւ, թէ 3000 Ֆրանսացի զինուոր երբ Այնթապ կ'երթային[,] պաշարուած քաղաքին Միլլի աւելի գերակշիռ ուժերու հանդիպած եւ անոնցմէ հալածուելով Քիլիս ապաստանած են: 6000ի չափ Միլլիներ ասոր վրայ Այնթապը պաշարած եւ նոյնիսկ թնդանօթի բռնած են Հայոց թաղը: Այնպէս որ կացութիւնը յուսահատական էր:

Նոյնպէս հրաաւարակուած Հաշտութեան Դաշնագրին պայմաններէն կը հասկցուէր թէ բացի աննշան մասէ մը Կիլիկիա պիտի վերադարձուէր Թուրքիոյ, ինչ որ աւելի ազգնապալի կը դարձնէր կացութիւնը: Կիլիկիոյ պարպումը Տ. Զաւէն Պատրիարք եւս Բարիզէն կը հաղորդէր: Այս կացութեան առջեւ որոշուեցաւ որ Ազգապէա Է.Ֆ. եւ Տօք. [Գրիգոր] Դաւիթեան միասին Անգլ. եւ Ամերիկեան դեսպանաաւանց կարծիքները շօշափեն...»:

ԱՄԲՈՂԶԱԿԱՆ ԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
21 ՄԱՅԻՍ 1920Ի ՆԻՍՏԻՆ

Թ776

21 Մայիս 1920

Առաւօտեան ժամը 10ին

Ս. Պատրիարքի բնակարանը

Համազգային Ժողովի վերջին նիստի որոշման համաձայն այս նիստին հրաւիրուած էին Խորհրդարանական Յանձնաժողովի անդամները եւ Քաղ. Կուսակցութեանց ներկայացուցիչները եւ ուրիշներ:

Ներկայք.-

Տ. Մեսրոպ Եպս. Նարոյեան
Տ. Օգոստինոս Արքեպս. Սայեղեան
Բրօժ. Զենոբ Պէզճեան
Տեաքք Ստեփան Գարայեան
Տքթ. Գրիգոր Դաւիթեան
Դաւիթ Տ. Մովսէսեան
Հայկ Խօճասարեան
Արամ Ինճիճեան
Գարեգին Տէվէճեան
Տքթ. Նազաշեան

Հրաւիրեալներ.-

Ներսէս Օհանեան
Պետրոս Խօրասանճի
Յակոբ Պահրի
Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան
Տքթ. Ստեփան Թէրզեան
Յ. Ամատունի
Տքթ. Յ. Թօփճեան
Մեղրակ Գարեան
Լեւոն Փափագեան
Արամ Ճիւմայիշեան
Յարութիւն Խաչատուրեան

Վարչութիւնը հաղորդեց թէ 7 Մայիս թուակիր նամակով մը Ս. Պատրիարքը Բարիզէն կը գրէր որ Ֆրանսական պետական անձնատրութիւններ յայտարարած էին թէ՛ իրեն, թէ Սահակ Կաթողիկոսի եւ թէ Պօղոս Փաշա Նուպարի՝ թէ Ֆրանսա որոշած է պարպել Գիլիկիան: Ս. Պատրիարքը կը տեղեկացնէր նաեւ թէ՛ դիմում կատարած էր Ֆրանս. Կառավարութեան, թէ գէթ այս պարագային կռուող ուժերը անկէ վերցնելու մէկ ճարը նայուէր:

Նոյնպէս դիտել տրուեցաւ թէ դաշնագրին հրատարակեալ տրամադրութիւններէն ալ բացորոշ կ'երևար որ Գիլիկիոյ մեծագոյն մասը կը մնար Թուրքիոյ:

Այս տագնապալի կացութեան առջեւ Վարչութիւնը կ'ուզէր տեղեկանալ զանազան հոսանքներու տեսակետին Գիլիկիոյ մասին ազգին հետեւելիք ուղղութեան մասին:

Տիար Արամ Ինճիճեան կարծիք յայտնեց թէ քանի որ Ֆրանսացիք կը մեկնին Գիլիկիայէն, ասիկա Հայոց տեսակետով յարմար առիթ մըն է որ Հայերը տէր կանգնին այս երկրին իրենց սեփական ուժերով:

Ֆրանսացոց մեկնումը ոմանք կասկածելի համարեցին, սակայն *Տիար Տրթ. Դաիթեան* բացատրեց թէ այլեւս ոեւէ կասկած չէ մնացած Գիլիկիոյ Թուրքիոյ թողուած ըլլալուն վրայ:

Տիար Յակոբ Պահրի կը կարծէր որ որոշում տալու կարող չէին քանի որ կացութեան տեղեակ չէին: Տիար Պահրի յայտնեց թէ ինքն համամիտ չէ որ կռուողները մեկնին Գիլիկիայէն, որովհետեւ Հայերը պիտի տկարանան եւ ընտանիքները անպաշտպան պիտի մնան: Իսկ Գիլիկիոյ բոլոր Հայերը չէին կրնար այլուր գաղթել հաւաքաբար, հետեւաբար ուրիշ ճամբայ չկայ եթէ ոչ դիմադրութիւնը շարունակել:

Տիար Յ. Ամատունի դէմ արտայայտուեցաւ այս գաղափարին, վասն զի կարելիութիւն չկար կռիւը շարունակելու, անյուսալի է պայքարը եւ հետեւաբար ցնորք մըն է Եւրոպան կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնելու փափաքը: Ամէն բան պարզ է. Ֆրանսացիք հոն ըլլան կամ ոչ, վտանգը միշտ գոյութիւն ունի Հայոց համար: Ֆրանսացիք չեն ուզեր որ Հայերը Գիլիկիոյ մէջ մնան եւ միւս պետութիւններն ալ հարկադրուած են ուժ տալ Ֆրանսական ուղղութեան: Հայոց Գիլիկիոյ մէջ մղած կռիւը ուժերու աւելորդ վատնում մըն է: Եւրոպացիք երբեք չպիտի խառնուին եւ ընդհակառակը, թերեւս ոյժ պիտի տան ազգամիջեան կռիւներուն: Պ. Ամատունի չէր հաւատար թէ Ֆրանսա պիտի մեկնէր Գիլիկիայէն: Երկաթուղիի գիծին պաշտպանութիւնը անհրաժեշտութիւն մըն է Անգլիոյ համար եւ այդ գիծը պաշտպանելու համար Եւրոպացիք պիտի պահեն Գիլիկիան: Եւ որքան ատեն որ Ֆրանսացիք հոն են, հաւանական

չէ որ հաւաքական ջարդեր պատահին, սակայն արդի ձեռով մասնակի կոտորածները պիտի շարունակուին:

Լոյտ-Ճորճ⁵⁵ ըսած է թէ նոր ջարդեր եթէ պատահին, Թուրքերը նոր աղէտներ պիտի հրաւիրեն իրենց վրայ. եւ ասիկա բաւական է սանձելու համար Թուրքերու վայրագութիւնը: Կա՛մ պէտք է հրաժարիլ Կիլիկիայէն, կա՛մ շարունակել կռիւը, սակայն երկու ճակատի վրայ չենք կրնար կռիւ մղել. պէտք է գտնել ճամբայ մը, հասկցնելու համար Ֆրանսացոց թէ քաղաքական ցանկութիւններ եւ յաւակնութիւններ չունինք Կիլիկիոյ վրայ:

Տիար Արամ Ճիւսպիշեան կարծիք յայտնեց թէ Ֆրանսա Կիլիկիան թէ՛ իբր գաղթավայր եւ թէ՛ իբր տնտեսական շահաստան դարձուցած պարագային չպիտի թողու որ Հայերը իբր Հայաստան կռուին Կիլիկիոյ մէջ եւ դէմ արտայայտուեցաւ ժողովուրդը Կիլիկիայէն հեռացնելու գաղափարին եւ ի նպաստ[] կռուողները հեռացնելու առաջարկին:

Տօթ. Նազաշեան իբր Կիլիկեցի եւ զայն մօտէն ճանչցող զարմանք յայտնեց թէ կռուողներու խօսք կըլլայ մինչդեռ իրականութեան մէջ հոն պատերազմիկներ գոյութիւն չունին:

Ժողովուրդն է որ իր գոյութիւնը պաշտպանելու համար առանց ոեւէ կազմակերպութեան իր միջոցներով կը կռուի իր տունները ապաստանած: Անոնք ուտելիք չունին, զէնք չունին եւ օգնութիւն ստանալու ոեւէ յոյս չունին: Հաճըն եւ Այնթապ, որ այսքան ատենէ ի վեր պաշարուած են, արդէն իսկ մեռնելու վրայ են եւ անկարելի է որ ի վիճակի ըլլան կռիւը շարունակելու: Տօթ. Նազաշեան յայտնեց թէ ջարդի վտանգը պիտի դադրի եթէ Ֆրանսացիք այն տեղէն մեկնին եւ ասոր համար Ուրֆայի օրինակը⁵⁶ բաւական համարեց:

Քանի որ Ֆրանսացիք չեն հաւատար Հայոց անկեղծութեան, լաւագոյն է անմիջական վտանգը անհետացնելու եւ Հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար ուրիշ միջոց չկայ եթէ ոչ Թուրքերու հետ համաձայնիլ: Ապագայի տեսակէտով մեր ազգային շահերու տեսակէտով Կիլիկիոյ Թուրքերու տրուիլը աւելի նպաստաւոր [է] քան թէ Ֆրանսացոց:

Դաւիթ Տ. Մովսէսեան դիտել տուաւ թէ մեր ջանքերը Ֆրանսան Կիլիկիոյ մէջ պահելու համար անօգուտ են, վասնզի ասկէ առաջ Կիլիկիոյ բոլոր Քրիստոնեաներու կողմէ ասանկ դիմում մը խիստ փաստացի կերպով եղած էր, սակայն անիկա՝ ինչպէս կը տեսնուի, նկատի չէ առնուած ոչ թէ անոր համար որ քաղաքական շահեր արգելք եղած են այդ գրաման:

Հայոց ֆիզիքական գոյութեան սպառնացող վտանգը անհետացնելու համար Ֆրանսայի հետ համաձայնութեան մը կարելիութիւնը թէական է, ուստի պէտք է բանակցիլ Ֆրանսայի հետ առանց մեծ յոյս մը տածելու:

Եթե իր քաղաքական շահերը ձեռնտու են, թերեւս մեր արտայայտութիւնները օգտագործել ասով Հայերն ալ օգտուին:

Եթե ոչ, պէտք է համոզուինք թէ ոչ միայն Ֆրանսա, այլ[եւ] բոլոր Եւրոպա միայն մեզի օգնելու համար անշահախնդրաբար ռեւէ դոյզն գոհողութիւն իսկ չ'ընեն: Մեր գոյութիւնը պաշտպանելու համար կռուիլ սխալ մըն է, ընդհակառակն խաղաղ միջոցներու պէտք է դիմել, վասնզի կռուելու կարելիութիւն չկայ: Ինքնապաշտպանութեան եւ կռուին մէջ տարբերութիւն կայ: Որչափ ատեն որ յարձակող մը կայ, ինքնապաշտպանութիւնը նուիրական պարտականութիւն մըն է, սակայն աննպատակ կռիւ մը դատապարտելի է:

Պէտք է խոստովանիլ որ Ֆրանսացւոց հակակրօնութիւնը մեր վրայ հրաւիրելու սխալը ըրինք Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնները անվերապահ արտայայտելով: Հիմա թէւ ուշ մնացած ենք, սակայն պէտք է որ մեր ընթացքը փոխենք: Լրագրութիւնը կամաց կամաց պէտք է փոխել իր լեզուն, յետոյ պէտք է Ատանա խորհուրդ տալ որ իրենց ուղղութիւնը փոխեն: Այս կերպով թերեւս կարելի ըլլայ Ֆրանսացւոց վստահութիւնը գրաւել:

Գալով Թուրքերու հետ համաձայնելու խնդրին, պէտք է նկատի ունենալ թէ Հայերը Ֆրանսացւոց օգնած ըլլալնուն համար էր որ Թուրքերը Հայոց վրայ յարձակեցան: Եթէ Հայերը չէզոք մնային, ինչպէս Ուրֆան, Կիլիկիոյ վերջին ջարդերը չպիտի ըլլային:

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան համաձայն էր որ Ֆրանսայի հետ բանակցութիւններ կատարուէին եւ միւս կողմէն ինքնապաշտպանութեան միջոցներ մտածուէին եւ Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը գալու միջոցներ խորհուէին:

Տօքթ. Դաւիթեան դիտել տուաւ թէ պէտք չէ նախապաշարուիլ սա գաղափարով թէ Ֆրանսացիք Կիլիկիոյ մէջ Հայերը բնաջնջելու ծրագիր մը ունին, վասնզի անոնք իրական տկարութեան նշաններ ցոյց կուտան:

Տօքթ. Թէրզեան ըսաւ թէ Կիլիկիոյ խնդիրը երկու կերպով կրնար կարգադրուիլ՝ դիւանագիտութեամբ կամ ուժով: Դիւանագիտութեան միջոցը ձախողած է ինչպէս դաշնագրէն կը հասկցուի, եւ մեր դիմումները անլսելի մնացած են:

Իսկ ուժ չունինք որ կատարուած իրողութեան մը առջեւ դնենք Եւրոպան: Կիլիկիոյ մէջ կռուողը ժողովուրդն է եւ լեռնային Կիլիկիոյ ժողովուրդն է որ բան մը կ'արժէ: Դաշտային մասին բնակիչները չունին անոնց յատկութիւնները: Լեռնային մասն ալ արդէն պէտք է փճացած ըլլայ: Հաճընէն եւ ոչ մէկ լուր կայ մէկուկէս ամիսէ ի վեր եւ որովհետեւ անոնք պաշար չունին, հաւանօրէն անձնատուր եղած եւ ջարդուած են: Առանց Ֆրանսայի դէմ ելլալու ինքն ալ համամիտ եղաւ թէ Թրքաց հետ համաձայնութեան մը գալէն զատ ուրիշ հնար չկայ:

Տօքթ. Թօփճեան պարզեց Ֆրանսայի անհամակիր վերաբերման շարժառիթները: Ֆրանսացիք զինադադարէն յետոյ առաջարկեցին մեզի պահանջել Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի վրայ Ֆրանսական հովանաւորութիւն: Մենք պատասխանեցինք ո՛չ կարիմք, յոյս ունենալով Ամերիկեան հովանաւորութեան վրայ⁵⁷: Ասիկա եղաւ առաջին պատճառը անոնց թշնամանալուն: Հիմա Ֆրանսան սիրաշահիլ կը մտածենք, սակայն հաւանական չէ որ յաջողինք: Ֆրանսա Կիլիկիան գրաւել կ'ուզէ. ասիկա անուրանալի է, ուստի հոն գտնուող ժողովուրդները իրեն հետ ունենալ կ'ուզէ:

Հոն գտնուող երկու գլխաւոր տարրերը՝ Թուրքերը եւ Հայերը, երկուքն ալ մրցակից են Կիլիկիոյ մասին իրենց ցանկութեամբ:

Ֆրանսայի կը մնայ անոնցմէ մէկը շահիլ միւսին դէմ, քանի որ իրարու հակառակորդ են: Իրենց համար շահաւոր էր Թուրքերը շահիլ, վասնզի Թուրքերը աւելի շատ բան կրնային տալ իրեն քան Հայերը, ուստի Թրքաց մօտեցաւ:

Այս ուղղութիւնը փոխել տալ կարելի չէ: Իսկ Թուրքերու վստահիլ ալ կարելի չէ, վասնզի *Թէշքիլարք Մախսուսէն*⁵⁸ զինադադարէն յետոյ ալ կը շարունակէր եւ հիմա ալ իր գոյութիւնը կը պահէ Մուսթաֆա Քէմալի կառավարութեան մէջ, վասնզի անոր վարիչը այսօր կը գտնուի անոր քով:

Պետք է գիտնալ թէ այսօր Թուրքիոյ իսկական կառավարութիւնը Մուսթաֆա Քէմալի կառավարութիւնն է եւ անիկա իր ծրագրէն չէ ջնջած Հայերը բնաջինջ ընելու քաղաքականութիւնը, որ հիմնական քաղաքականութիւն մըն է Թրքաց համար: Մուսթաֆա Քէմալ՝ օգտուելով անցեալին փորձառութենէն, աւելի վարպետ է քան Իթթիհատը: Հետեւաբար, Թրքաց հետ համաձայնութեան մը գալու կարելիութիւնը չկայ: Միակ միջոցը Կիլիկիոյ Հայութեան ֆիզիքական գոյութիւնը փրկելու համար սա է որ պահանջենք դաշնագրին ստորագրութեան հետ համաձայնագիր մը, որով Կիլիկիոյ Հայերն ալ Վենիզելոսի⁵⁹ կողմէ ծրագրուածին համաձայն ունենան ա յն իրաւունքները, որ Պոնտոսի Յոյները պիտի ունենան:

Թուրքերը կ'աշխատին երկարածել հաշտութեան դաշնագրին շուրջը եղած բանակցութիւնները, յուսալով զայն մեղմել Իտալացիները եւ Ֆրանսացիները շահելով, տնտեսական առաւելութիւններ խոստանալով: Այս պատեհութենէն օգուտ պէտք է քաղել ամէն բան ընելու համար՝ որ Ազգերու Լիկը կամ Գերագոյն Խորհուրդը միջամուխ ըլլայ Կիլիկիոյ Հայոց կեանքի ապահովութեան հարցին:

Տիար Ստեփան Գարայեան դիտել տալով թէ Կիլիկիոյ խնդրոյն մէջ չորրորդ շահագրգռուող կողմ մըն ալ կայ, այն ալ Անգլիա[ն] է, [նշեց թէ] մրցակցութիւնը մասնաւորապէս Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ [միջեւ] է:

Այս երկու պետութիւններուն ռեւէ մէկուն գործիք պէտք չէ ըլլանք ասկէ յետոյ: Փոքրամասնութեանց պաշտպանութեան հարցը որուն ակնարկուած է դաշնագրին մէջ, պարզուած չէ թէ ի՞նչ կերպով պիտի ըլլայ: Յետոյ ուրիշ բան է դաշնագրին մէջ նշանակել, ուրիշ բան է զայն գործադրել:

Յոյս դնել դաշնագրին մէջ նշանակուած այս տեսակ յօդուածի մը վրայ շատ ճիշդ չէ, մանաւանդ որ Կիլիկիոյ Հայոց սպարնացող վտանգը անմիջական է: Զարդի մը առաջքն առնելու համար ձեռք առնուելիք միջոցները պէտք է ըլլան այնպիսի եղանակով մը, որ երեք գլխաւոր ուժերուն՝ Ֆրանսայի, Անգլիոյ եւ Թուրքիոյ հետ համախոհութեամբ գործադրուին:

Տիար Յ. Ամատունի յայտնեց թէ նախ պէտք ունինք Ֆրանսայի բարեկամութիւնը ապահովել[ու], եւ ասոր համար առաջին բանը Կիլիկիոյ վրայ մեր ցանկութիւնը չունենալը գործնականապէս ապացուցանելն է: Այս տեսակետով Բարիզի մէջ շատ լաւ մտածեր են Ֆրանսական կառավարութեան առաջարկելով կոռուողները վերցնել, վասնզի ասիկա կերպով մը գործնական ապացոյց մը կ'ըլլայ: Յետոյ եթէ այդ կոռուողները հող մնան, Ֆրանսացւոց մեկնած ստեն անոնք ապստամբ պիտի նկատուին եւ պիտի մահուամբ պատժուին: Ֆրանսա հաւանական չէ որ մեկնի, որով [«կոռուողներու մեկնելով ժողովուրդը անպաշտպան եւ անդէկ կը մնա[»]ն ճիշդ չէ: Անոնց մեկնելով միայն Ֆրանսայի մօտենալու կամ զայն ապահովելու նախաբայը առնուած կ'ըլլայ:

Տիար Արամ Ճիւնպիւշեան յայտնեց իր համամտութիւնը Ամատունիի, վստահութիւն յայտնեց թէ Ֆրանսացիք եւ թէ Թուրքերը ջարդ չպիտի ընեն եթէ կոռուող ուժերը քաշուին, վասնզի երկուքն ալ Հայ կոռուողներու մէջ կը տեսնան Հայաստանի համար կոռուողներ եւ իրենց տիրապետութեան այս մրցակիցներուն չեն հանդուրժեր: Յետոյ յայտնեց թէ ինքն դէմ էր շատ մը պետութիւններու հետ միանգամայն բանակցելու քաղաքականութեան եւ ըսաւ թէ միակ պետութենէ մը պէտք է սպասենք մեր օգնութիւնը:

Տիար Հայկ Խօճասարեան կարծիք յայտնեց թէ մենք շատ կը չափազանցենք մեր դերը, որ աննշան է եւ անկարելոք: Եւրոպա մեզի կարեւորութիւն չի տար: Եթէ Կիլիկիոյ մէջ ջարդուեցանք, հաւանօրէն գոհ գացինք այն պայքարին, որ Անգլիա եւ Ֆրանսա կը մղէին Կիլիկիոյ շուրջը: Մոռցուած չէ անշուշտ Անգլիացի սպաներու յայտարարութիւնը, երբ Նոյեմբերին կը պարպէին Սուրիան եւ Կիլիկիան: Անոնք ըսած էին թէ մենք դարձեալ պիտի գանք հոս, սակայն աւերակ պիտի գտնանք, եւ ահա այդ էր որ կը կատարուէր:

Հայոց ֆիզիքական գոյութեան տեսակետով պէտք է գոհ ըլլալ որ Կիլիկիա Թուրքիոյ ձգուած է: Զարդի վտանգ այլեւս չի կրնար ըլլալ:

Ջարդը պատահեցաւ հոն ուր օտար տիրապետութիւն կար. իսկ հոն ուր մենք եւ Թուրքերը առանձին ենք, ջարդ երբեք չեղաւ: Թուրքերը հիմա ունին այն քաղաքական գերագանց հասունութիւնը, որ գիտեն թէ արդի պայմաններու մէջ ջարդ մը ի՞նչ կրնայ արժէլ իրենց: Անգամ մը որ որոշուի թէ Կիլիկիա Թուրքիոյ կը մնայ, այլեւս Թուրքերը հոն ջարդ չեն ընէր: Վտանգը միայն կոռուող դասակարգին դէմ է, զոր պէտք է հեռացնել:

Տիար Սեդրակ Գարեան կարծիք յայտնեց թէ Հայ ժողովուրդը պէտք է իր շահերը պատշաճեցնէ աշխարհի հզօրներու շահերուն, սակայն երբեք համամիտ չեղաւ այն գաղափարին, թէ կարելի էր հաշտութեան կամ իրաւախոհութեան եզր մը գտնել Թուրքերու հետ: Թուրքերը հնուց ի վեր միայն մէկ քաղաքականութիւն ունեցած են այլացել ժողովուրդներու նկատմամբ՝ որ է բնաջնջել զանոնք: Այս պայմաններու մէջ մտածել թէ Թուրքը այլեւս չպիտի ջարդէ սխալ մըն է: Կը կարծէր կռուողները քաշելով Թուրքերու այս նպատակին ծառայած պիտի ըլլայինք, ուստի համամիտ չէ այդ կարծիքին, զի անպատճառ Թուրքերը դարձեալ պիտի ջարդեն:

Եւ եթէ ինքնապաշտպանութեան անհրաժեշտութիւնը կ'ընդունուի եւ պէտքը կը խոստովանուի, անգամ մը եւս անհրաժեշտ է որ կռուողները հոն մնան: Յետոյ առարկեց թէ եթէ Կիլիկիոյ ժողովուրդը չհամակերպի մեր որոշումի[ն] եւ չուզէ Կիլիկիոյ վրայ մեր ունեցած յաւակնութիւններէն հրաժարիլ, ի՞նչ պիտի ըլլայ: Անհրաժեշտ է որ կռուողներու ընծայուի ամէն օժանդակութիւն կոիւր շարունակելու համար: Արդէն կ'ըսուի թէ Ամերիկայի մէջ բանակ կը կազմուի օգնութեան գալու համար Կիլիկեցոց: Մենք չենք կրնար Կիլիկիայէն հրաժարիլ: Ֆրանսա կ'ուզէ Կիլիկիոյ մէջ շահեր ապահովել եւ որովհետեւ ուղղակի չի կրնար տիրել, կ'ուզէ երկրորդ ձեռքերով գործել: Այսօր Ֆրանսացիներու եւ Թուրքերու շահերը համաձայն են, ուստի մենք կը տուժենք, սակայն վաղը այդպէս չպիտի ըլլայ:

Այսօր ուժը Թուրքերը կը ներկայացնեն, ուստի Ֆրանսացիք անոր վրայ կը յենուն: Եթէ վաղը Հայերը ուժ ներկայացնեն, Ֆրանսացիք Հայոց վրայ պիտի յենուն քան այլոց: Հետեւաբար Հայերը հոն պէտք է ուժ կեդրոնացնեն:

Տիար Յ. Ամատունի եւ *Տօթ. Նազաշեան* յաջորդաբար խօսք առնելով պարզեցին թէ արդէն այսօր Կիլիկիոյ մէջ ուժ գոյութիւն չունէր, եւ ժողովուրդն է որ անկանոն կոիւով մը իր գոյութիւնը կը պահէ ճարահատ: Պաշար գոյութիւն չունի եւ ուշ կամ կանուխ անոնք ալ պիտի հարկադրուին անձնատուր ըլլալ կամ սովէն մեռնիլ:

Օգնութիւն հասցնելու ալ կարելիութիւն չկայ եւ Ֆրանսա ալ չի թողոր որ այդ տեսակ ձեռնարկ մը ըլլայ:

Տ. Յովսէփ Վրդ. Տ. Մարգարեան առաջարկեց կռուողները ետ քաշել եւ ինքնապաշտպանութիւնը զօրացնել եւ որովհետեւ

դիւանագիտութիւնը կեղծիք մըն է, արտաքուստ եթէ ոեւէ համաձայնութիւն կարելի է գոյացնել Ֆրանսացոց եւ Թորքաց հետ:

Տիար Յ. Պահրի հակառակ խօսեցաւ Թուրքերու հետ համաձայնութեան. իսկ պնդեց թէ Ֆրանսա մեր յայտարարութեան անկեղծութեան չպիտի հաւատայ որքան որ ալ ապահովել ուզէք: Եթէ դաշնագրին մէջ յիշատակուած փոքրամասնութեանց իրաւունքը իրապէս պիտի ապահովուի՝ լաւ, սակայն եթէ խօսք պիտի մնայ...:

Անիկա եղած առաջարկները գործնական չէր գտնար եւ միակ յոյս մը կը նշմարէր, ան ալ Ամերիկեանի փոխարինող *մանտա* մը, վասնզի Ամերիկեան մանտան եթէ իրականանար, Գիլիկիան ալ պիտի կցուէր Հայաստանի: Միակ լուծումը կը համարէր Անգլիոյ միջոցաւ *Գանատայի մանտան* խնդրել:

Տիար Սեդրակ Գաբեան կարծիք յայտնեց թէ եթէ Ֆրանսա չպիտի քաշուի Գիլիկիայէն, աւելորդ է հոն ուժ պահել, իսկ եթէ Ֆրանսա քաշուի, քանի որ կ'ուզէ իր ազդեցութիւնը պահել Գիլիկիոյ վրայ, եթէ հոն հայերը ուժով ըլլան՝ Ֆրանսա կ'օգնէ:

Տիար Յ. Ամատունի մերժեց այս կարծիքը թէ Ֆրանսա կ'օգնէ Հայոց կամ ուրիշ օգնող մը կ'ըլլայ: Պաթումի մէջ մեր օդանաւերը վար դրած են եւ չեն տար Հայ բանակին, մտածելով որ Հայերը գերակշիռ ուժ չունենան: Ժողովուրդին ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար պէտք է համոզել եւ հաւաստիացնել Ֆրանսան թէ մենք կը հրաժարինք Գիլիկիայէն:

Տիար Դաւիթ Տ. Մովսէսեան համամիտ գտնուեցաւ Տիար Յ. Ամատունիի սա տեսութեան թէ պէտք է համոզենք Ֆրանսան թէ քաղաքական յաւակնութիւններ չունինք Գիլիկիոյ վրայ եւ ասկէ առաջ ասանկ ձգտում մը ունենալով սխալ մը ըրած ենք: Յետոյ Թուրքերու հետ համաձայնութեան մը անկարելիութիւնը չտեսաւ: Միայն է թէ, ըսաւ, Թուրքերու պատմութիւնը մեզի վստահութիւն չի ներշնչէր:

Թէեւ այդ պատմութիւնը փակուած է այլեւս, սակայն անիկա ընդհակառակը վստահութիւն կրնայ ներշնչել, եթէ մինչեւ ասկէ [առաջուն] 30-40 տարիներու մասը նկատի առնենք:

Իսկ անկէ յետոյ, եթէ անոնք անվստահելի դարձան, պէտք է մենք ալ խոստովանինք թէ սխալներ գործեցինք եւ Թուրքերու զայրոյթը գրգռեցինք: Հետեւաբար ոեւէ պատճառ չկայ որ ժամանակաւոր համաձայնութիւն մը չգոյացնենք անոնց հետ:

Մեզի համար մէկ սկզբունք միայն կայ, ոչ մէկուն բարեկամութեան վստահիլ եւ ոչ մէկուն դէմ թշնամանալ:

Մենք գործիք եղանք մինչեւ հիմա Ռուսաց, Ֆրանսացոց եւ Անգլիացոց, ասկէ յետոյ պէտք չէ ըլլանք:

Տիար Հայկ Խօճասարեան դիտել տուաւ թէ Պատրիարքը արդէն քայլ մը առած է կոռուդներու ետ առնուիլը պահանջելով: Մենք հիմա չենք

կրնար հակառակը որոշում տալ: Դժբաղդություն մըն է [որ] ընդհանուր ներդաշնակություն մը չկայ ազգին մէջ: Ատանա անջատ կը գործէ, Բարիզ անջատ, Կ. Պօլիս անջատ եւ քաղ. կուսակցութիւնները անջատ կը գործեն:

Ազգապետ Բրօֆ. Պէզճեան դիտել տալով որ արդէն ժամանակը լրացած է եւ կարելի չէ որոշ եզրակացութեան մը հասնիլ, ուզեց որ ամէն մէկ կուսակցութիւն արտայայտէ իր տեսակէտը գլխաւոր երկու խնդիրներու համար:

Ա. Կիլիկիոյ Հայոց ֆիզիքական գոյութիւնը պահպանելու համար ի՞նչ կը մտածէ:

Բ. Թուրքիոյ հետ համաձայնութեան մը գաղափարին վրայ ինչ կը խորհի:

Ռամկավարներու կողմէ *Sopp. 3. Թօփճեան* պարզեց իր կուսակցութեան տեսակէտը, որ էր՝ 1. Ինքնապաշտպանութեան միջոցները պահպանել մինչեւ Կիլիկիոյ Հայոց քաղաքական վիճակը եւ ֆիզիքական գոյութիւնը ապահովուէր: 2. Քաղաքական կացութեան փոփոխութիւնները նկատի առնելով բանակցիլ պետութեանց հետ փոքրամասնութեանց ապահովութեան մասին երաշխաւորութիւններ ձեռք բերելու համար, եւ 3. Թուրքերու հետ բանակցիլ, սակայն միայն օտարներու երաշխաւորութեան տակ զինաթափ ըլլալ:

Ս. Դ. Հնչակեաններու կողմէ *Տիար Սեդրակ Գարեան* կ'առաջարկէր՝ 1. Ուժեղ կերպով զարկ տալ Կիլիկիոյ ինքնապաշտպանութեան, նիւթական-ֆիզիքական-բարոյական ամէն տեսակ օժանդակութիւն հասցնելով կոռուղ Հայութեան: 2. Ոչ մէկ ձեռով ու կերպով չմօտենալ Թրքօ-Հայ համաձայնութեան՝ ըլլայ տեսականօրէն կամ ժամանակաւորապէս: 3. Ուել գնով չհրաժարիլ Կիլիկիոյ վրայ ըլլալիք մեր պատմական ու ազգային իրաւունքներէն: Ըլլալիք զիջումը պիտի ըլլայ առառաւելն մինչեւ 1916ի Պ. Պրիանի եւ Պ. Պօղոս Նուպարի միջեւ կնքուած համաձայնութիւնը⁶⁰:

Հ. Յ. Դաշնակցութեան կողմէ *Տիար Յ. Ամասունի* կ'առաջարկէր նկատի ունենալով որ Կիլիկիոյ աղէտներուն ամենագլխաւոր պատճառը եղած է Հայ ժողովուրդին քաղաքական ցանկութիւնները Կիլիկիոյ հողամասին վրայ, ազգային իշխանութիւնները պետք է որ ամէն գնով Ֆրանսական իշխանութեան մտքին մէջէն ջնջեն վերոյիշեալ կասկածը ի՞նչ միջոցներով որ հնարաւոր է: Հայ ժողովուրդի ֆիզիքական գոյութեան պաշտպանութեան տեսակէտէն ինքնապաշտպանութիւնը շարունակել առանց քաղաքական նպատակներ հետապնդելու:

Իսկ Թրքաց համաձայնութեան մը համամիտ չէր Դաշնակցութիւնը նոյնիսկ Կիլիկիոյ Հայոց գոյութիւնը պահելու համար, միայն թէ տեղւոյն վրայ, տեղական միջոցներով կրնային մասնակի կարգադրութիւններ ըլլալ:

Ազատական-Ազգայնականներու կողմէ Տիար Արամ Ճիւղապետեան կատարեալ համամտութիւն կը յայտնէր դաշնակցական տեսակետին եւ հաւատք՝ թէ Ֆրանսա Կիլիկիայէն չպիտի քաշուի: Հակառակ պարագային, եթէ անկարելին պատահէր, այն ատեն իրենք համամիտ էին որ Թրքաց հետ առերեւոյթ համաձայնութիւն մը գոյացուէր:

Տիար Յակոբ Պահրի իբր անձնական կարծիք կրկին պահանջեց որ արձանագրութիւն իր տեսութիւնը թէ իբր միակ էր պետք է Անգլիոյ դիմել եւ անոր միջոցաւ Գանատայի մանտան պահանջել Հայաստանի (համար):

Ժողովը փակուեցաւ ժամը 1ին:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Amasya_Circular , 17 Յունիս 2014ի ժամը 11:15ի դրութեամբ:

² Համաժողովին ընդունած որոշումներու մանրամասնութիւններուն համար տեսնել՝ Ռ. Գ. Սահակեան, *Թուրք-Ֆրանսիական Յարաբերութիւնները Եւ Կիլիկիան 1919-1921 թթ.*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1970, էջ 42-48:

³ Նոյն, էջ 51-52:

⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Amasya_Protocol , 10 Ապրիլ 2015, ժամը 11:43ի դրութեամբ:

⁵ Սահակեան, էջ 79:

⁶ Հետաքրքրական է հետեւեալ մէջբերումը, զոր կը կատարենք Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Քաղաքական Ժողովի ատենապետութիւնը ստանձնած բժիշկ Գրիգոր Դաւիթեանի 295 թուահամարով 7 Հոկտեմբեր 1919 թուակիր նամակէն. «...Թուրքիոյ մէջ սկսած նոր «միլլի» շարժման տեղեակ էր անշուշտ. ատոր պարագլուխը եղող Մուստաֆա Քէմալի մասին գրած են արդէն: Այդ շարժումը կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ եւ հասաւ մինչեւ Իզմիր. կեդրոնական կառավարութիւնը բոլորովին կղզիացած, ստիպուեցաւ տեղի տալ եւ անոր յաջորդեց նոր նախարարութիւն մը, որ կ'երեւի չ'գոհացներ զիրենք եւ նոր պայմաններ ու փոփոխութիւններ կը պահանջեն: Կարծեմ զաղտնիք մը չ'է այլեւս որ եղածը իթթիհատական շարժում մըն է միլլի անուան տակ, եւ արդէն այսքան շուտ տարածուած ըլլայն իսկ ապացոյց է թէ իթթիհատականներն են որ իբր թէ գունափոխ մէջտեղ ելած են եւ չպիտի զարմանամ եթէ մօտ օրէն իշխանութիւնը բոլորովին ձեռք անցունեն. ինչ պիտի ըլլայ հետեւանքը. նոյնը ինչ որ եղած է մինչեւ այսօր. հրապուրիչ ծրագիրներ, մեծամեծ խոստումներ, յետոյ յարմար առիթը ներկայացածին պէս հայածանք եւ ջարդ...»:

⁷ Զաւէն Արքեպս., *Պատրիարքական Յուշերս - Վաւերագիրներ Եւ Վկայութիւններ*, Հրատարակութիւն թ. 7 Ստամբուլական Սպասարկութեանց Գրասենեակի, Տպ. Նոր Աստղ, Գահիրէ, 1947:

⁸ Զինադադարէն ետք, վերապրող հայերու Կիլիկիա վերադարձով, հայերը Կիլիկիոյ մէջ կրկին կազմած էին մեծամասնութիւն՝ կիլիկեբնակ գանազան ազգային խմբաւորումներ անջատաբար եւ իրենց կրօնական պատկանելիութենէն անկախաբար նկատի առնելու պարագային, ինչպէս կը

պարզեն մէկ անկի աղբիւրներ (Սահակեան, էջ 109-110. նաև՝ Բիւզանդ Եղիայեան, *Ժամանակակից Պատմութիւն Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914-1972*, Անթիլիաս, 1975, էջ 82-83. նաև՝ Աւետիս Եսփուճեան, *Հայ Ժողովուրդին Անկախութեան Պայքարը Կիլիկիոյ Մէջ 1919-1921 ԹԹ.*, Գահիրէ, 1977, էջ 250-259):

⁹ Անհրաժեշտ է նշել թէ հայերը ճնշելու եւ կոտորելու քաղաքականութիւնը յառաջ կը տարուէր ամէնուր: Հոս տալու համար այս հաստատումը ապացուցող մէկ օրինակ միայն, տեղին պիտի ըլլայ մէջբերել Պարտիզակի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ 6 Մարտ 1920ին Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարքական Տեղապահ Մեսրոպ Եպսկ. Նարայեանին ուղղուած նամակը, որ կը կրէ 1997 թուահամարը: «Հայերուս հանդէպ թուրք կառավարութեան գծած ջնջումի վաղածանօթ ծրագրին հետեւանքով, նախաքառերեան մեր կեանքին մէջ, արդէն շրջապատուած էինք իսլամներու հոծ բնակչութեամբ: Այն ատեն, շարունակ ասեղի, յաճախ դանակի հարուածներ կ'ընդունէինք ու միայն համբերութեամբ կը պատասխանէինք:

Քաղաքակիրթ աշխարհը ցնցող Հայուն տարագրութիւնը եկաւ մեր բազմահայ շրջանակը եւս անխնայ կոտորակել: Ու 10000 զուտ հայնոց Պարտիզակը, զինադադարէն ետք բեկորներու հաւաքումով, հազիւ այսօր 1500 հոգի կը համրէ իր կիսաքանդ տուներուն մէջ:

Վերապրողներս, Համաձայնական ազատաբեր դրօշին հովանիին տակ, մեծ հաւատքով ու հաստատուն վստահութիւնով, եկանք ամփոփուիլ մեր օձախններուն շուրջը, սուգն ու կսկիծը մեր սրտին, վերստին նուիրուելու համար կեանքին, որ Հայուն համար եղած է միշտ ծառայութիւն քաղաքակրթութեան:

Հիմա որ 15 ամիս է վեր ետեւէ ենք՝ Ազգերու ընտանիքին իբր մէկ Անդամը մեր այդ շինարար աշխատանքին, չունէի՞նք իրաւունք այլեւս ձգուելու հանգիստ մեր գործին, չունէի՞նք իրաւունք Թուրքիոյ սրտին վրայ յաղթածածան Դրօշէն սպասելու անդառնալի պատգամը՝ թէ վճռապէս տէր ենք այլեւս մեր պատիւին, մեր կեանքին, մեր ինչքին:

Ինչո՞ւ այս յաղթական Դրօշին առջեւ խոնարհաբար ծոող պարտուածը պիտի շարունակէ դարանակալ սպասել մեզի: Այս վերադարձի ամիսներուն քանի՞ քանի՞ զոհ խլեց մեզմէ, ըլլա՞յ աշխատանքի ճամբուն վրայ, ըլլա՞յ հարեւան գիւղերուն մէջ: Ատոնց բոլորին դարձեալ պատասխանեցինք համբերովին: Ու, ո՛չ մէկ թուրք կրնայ այսօր մեր մաքուր ճակտին նետել թրքասպանի մը անունը:

Իսկ վերջին օրերս, Սրբազան Հայր, խիստ դառն է մեզ յայտնել, Պարտիզակը մինչեւ Ասլանպէկ շրջապատող մութ ուժերը՝ այն աստիճան լեցուած, պատրաստուած, շղթայաւորուած են, որ մէկ ազդանշանի մը վրայ, զսպանակէ մղուած պիտի թափին մեր վրայ վանտալապէս, ու պիտի լմնցնեն ինչ որ կիսատ մնացած է իրենց ճիւղալային ծրագրէն:

Ատոր օրինակը տուին դեռ քանի մը օր առաջ, երբ տեղաբնակ թուրքերէ ծնունդ առած սուտ գրոյցի մը վրայ, Ս. Մինասի կոնակին բնակող իսլամ լազերէ մօտ 200ի բազմութիւն մը, ոտքէն գլուխը զինուած, մինչեւ 1 մղոն հեռու գիւղիս կը մօտենան, ինչ որ իսլամ խանութպաններ մեր մէկ ժողովին մէջ որոշապէս հաստատեցին իրենց բերանով: Լազերը, անկէ առաջ, արեւմտակողմի

կիրճիներուն՝ իրենց հետ գործակցաբար յարձակելու համար՝ հրաւեր դրկած ըլլալով, երբ յարձակման ժամի մասին սխալ իմացութիւնով անոնք ուշ կը մնան, կ'որոշեն ետ դառնալ, ուրիշ ատենի թողելով իրենց դիւային ծրագիրը:

Միւս կողմէ, թշնամին, իր խելքով Համաձայնական սուր աչքերէ հեռի թաքուն վայրերու մէջ, միլլիճիի զինուորական պատրաստութիւն կը տեսնէ. շարունակ, պարկերով ռազմանիւթ կը փոխադրէ մեր շուրջի իսլամ գիւղերը. ու պօքօթ մըն ալ, տարբեր կողմէ, արդէն սկսած են գործադրել սպառող ժողովուրդին դէմ: Դարձեալ, թաքնամիտ միւստիքին խորհրդաւոր պտոյտները կը հաստատեն մեր կասկածն ու վախը:

... Ժողովս, յանուն Պարտիզակի եւ շրջականերու վերապրող Հայութեան, օրուայ կացութեան ի դարման՝ հրամայական անհրաժեշտութիւն ընդունեց եւ պարտականութիւն տուաւ իր պատուիրակներուն.- մէկը՝ իր Ա. Ատենապետը՝ Պ. Պօղոս Գուրեան, եւ երկրորդը՝ Պ. Արամ Գրմալըեան-, որ անձամբ եւս շեշտեն այդ մեծ կարիքը. այն է՝ Համաձայնական Ուժերէն խնդրել որ եթէ հնարաւոր չէ խլեակներուս փրկութեան համար գոնէ 50 զինուոր յատկացնել, այն ատեն իրենց յաղթական Դրօշակին սիրոյն, պատիւին եւ փառքին համար, հաճութիւն ունենան մեզի տրամադրելու զէնքեր եւ մօտ 500 հոգի մեզմէ զինել, այսպէս միանգամ ընդ միշտ ապահովելով մեր ինքնապաշտպանութիւնը:

Ժողովս, իր կողքին գտնուող Հայ ժողովուրդին պատիտով, կը խոստանայ նոյն զէնքերը ետ վերադարձնել Համաձայնական իշխանութեան հրամանին, ո՛ր պահուն ալ պատահի ատիկա»:

¹⁰ Պատրիարքական դիւանաթուղթերուն մէջ կայ Բ930 թուահամարը կրող խօսուն փաստաթուղթ մը, ուր կը նկարագրուի թէ ինչպէս 1919ի Յունիսի վերջերը Հալէպէն Մարաշ այցելած ֆրանսական ներգաղթի պետը «...հաճելի վերաբերում մը ունեցած է Հայերուն հանդէպ, վարժարանը այցելած ատեն սեւ տախտակին վրայ «Կեցցէ Հայաստան» գրած է եւ յետոյ հարցուցած է Հայերուն թէ ցեղագրական եւ աշխարհագրական տեսակէտով Մարաշ Կիլիկիոյ թէ Մուրիոյ մաս կը կազմէ եւ յամառօրէն փափաք յայտնած է որ Հայերը իրեն ստորագրեալ գրութիւն մը յանձնեն, յայտարարող թէ Մարաշ Մուրիոյ մաս կը կազմէ, եւ այդ մասին շատ պնդած եւ ըսած ալ է թէ դուք շատ պիտի վնասուիք եթէ այժմէն իսկ չընդունիք այդպիսի յայտարարութիւն մը:

Արփիարեան Գերապայծառ այդպիսի յայտարարագիր մը յանձնէր է քօյօնէլին, բայց յետոյ ուրիշ Հայ կաթողիկ վարդապետի մը պնդումին եւ սպառնալիքին վրայ, Արփիարեան ստիպուէր է այդ յայտարարագիրը ետ առնել քօյօնէլէն...»:

¹¹ Կը կրէ Ը559 համարը:

¹² Պօղոս Նուպար (1851-1930):

¹³ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը նշանակուած էր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գեորգ Ե. Սուրենեանցի կողմէ: Անոր խնդիրն էր Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մասնակցող Դաշնակից Տէրութիւններուն (սկզբնապէս Անգլիա, Ֆրանսա եւ Ռուսիա) մօտ բանակցութիւններու ճամբով պաշտպանել հայկական շահերը:

¹⁴ Սահակ Բ. Խապայեան (1849-1939), Կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիոյ:

- ¹⁵ Միհրան Տամատեան (1863-1945) Հայ Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ Կիլիկիա առաքուած էր ամբողջական Հայաստանի լիազօր ներկայացուցիչի հանգամանքով:
- ¹⁶ Հայ Ազգային Միութիւն անուան տակ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի շրջանին նախ Եգիպտոսի եւ ապա Միացեալ Նահանգներու մէջ կեանքի կոչուած մարմինները, որոնք հետզհետէ պիտի կազմուէին նաեւ զանազան հայաբնակ շրջաններու մէջ, կը բաղկանային յարանուանութիւններու եւ քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներէն եւ չէզոք անձնատրութիւններէ՝ ուղղութիւն տալու համար հայոց ինքնապահպանութեան աշխատանքներուն:
- ¹⁷ Édouard Brémond (1868-1948), 1919ի Յունուարէն մինչեւ 1920ի Սեպտեմբերը վարած է Կիլիկիոյ ընդհանուր կառավարիչի պաշտօնը: Ան 1921ին իր յուշերը պիտի յանձնէր *Revue des Études Arméniennes*-ի: Յուշերը նոյն տարին պիտի հրատարակուէին 368 էջ զբաղող առանձին հատորով, *La Cilicie en 1919-1920* խորագրով Փարիզի մէջ, հրատարակութիւն՝ Ազգային Տպարանի:
- ¹⁸ Թրքական Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն (Իթթիհատ վէ Թերաքքը) կուսակցութիւնը, որ 1889ին հիմնուած էր իբրեւ գաղտնի խմբակցութիւն, հետզհետէ պիտի դառնար թրքական քաղաքականութիւնը ձեւաւորող մղիչ ուժը եւ առ այդ կրէր գլխաւոր պատասխանատուութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան կազմակերպման:
- ¹⁹ François Marie Denis Georges-Picot (1870-1951) ֆրանսացի այն դիւանագետն էր, որ անգլիացի Մարք Սայքսի հետ հեղինակած էր "Մայքս-Փիքոյի Համաձայնագիր" անունով ծանօթ եւ Համաշխարհային Ա. Պատերազմէն ետք երբեմնի օսմանեան տիրոջները Դաշնակից Տէրութիւններուն միջեւ բաժնող ծրագիրը:
- ²⁰ Մերսիսի զինուորական կառավարիչ Anfré:
- ²¹ Pierre-Jean Daniel André Մարաշ տեղադրուած ֆրանսական ջոկատի հրամանատարն էր:
- ²² 1918ին Հայկական Լեզէոն անուան տակ գործել սկսած հայ զինուորները սկզբնապէս մաս կը կազմէին Մարք Սայքսի եւ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի հետ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան (Հոկտեմբեր 1916) եւ Սուրիական Կոմիտէի գլխաւոր դէմքերուն ունեցած բանակցութիւններուն հետեւակցով ի վերջոյ ստեղծուած Արեւելեան Լեզէոնին, որուն կազմութիւնը կը պաշտօնականացուէր 1916ի Նոյեմբեր 15ին: Մանրամասնութիւններու համար տեսնել՝ Տիգրան Յ. Պոյաճեան, *Հայկական Լեզէոնը – Պատմական Յուշագրութիւն*, Ուոթըրթաուն, Մենչեսթըր, Պայքար Հրատ., 1965, էջ 7-16:
- ²³ *Արեւ* օրաթերթի 24 Հոկտեմբեր 1919ի համարով «Եղեռնը Դարձեալ Գլուխ Կը Տօցէ Կիլիկիոյ Մէջ» խորագրով հրատարակուած նիւթը կը նշէ թէ Ատանայի թուրք աւագանիին միջոցներով զինուած ձիաւոր չեթէներ սուրբ անցուցած են հայաբնակ Շէյխ Մուրատ գիւղի բնակչութիւնը: Դէպքը կը թուի պատահած ըլլալ Հոկտեմբերի առաջին կիսուն: Դէպքին մասին Համազգային Ժողովի 29 Հոկտեմբեր 1919ի արտեւագրութեան մէջ (Թ740 համար վաւերագիր) կը կարդանք. «Ս. Պատրիարքը Ատանայի Առաջնորդին նամակը հաղորդեց որով

տեղեկություն կուտար Շեյխ-Մուրատ գիւղի շարդին եւ շրջակայից մեջ պատահած մասնակի սպանություններու մասին»:

²⁴ Henri Joseph Eugène Gouraud (1867-1946), ֆրանսական Արեւելեան Բանակի հրամանատարը, 1919ին սկսեալ զանազան հանգամանքներով Միջին Արեւելքի մէջ վարած է ֆրանսայի գաղթարարական գործունէութիւնները եւ 1920ին նշանակուած Սուրիոյ եւ Լիբանանի Բարձր Քոմիսէր:

²⁵ Նամակագիրը՝ Մուշեղ Սերոբեան, իր *Հիտումներ եւ Ղատումներ* գիրքին մէջ (Պէլրոյթ, Տպ. Ազդակ, 1932, էջ 139-140) պատմելով նոյն միջադէպը, որ տեղի ունեցած է 1919ի Դեկտեմբեր 10ին, կը նշէ թէ երբ տիկին Պրեմոնի բարեկամուհի «ծանօթ տիկին մը» ցաւ կը յայտնէ հայ ներկայացուցիչներու նկատմամբ ցուցաբերուած պաղ ընդունելութեան համար, հիւրընկալուհին «ինքնիրմէն ելած» կը պոռայ անոր երեսն ի վեր. «Կ'ուզէ՞ք որ ձեզի արքայրել տամ Ժենեւային. սպասեցէք, երեք ամիս ետք կը տեսակցինք ձեզի հետ»:

²⁶ Պէտք է կարդալ *թրքական դրօշը*:

²⁷ Ընթացիկ կամ առկա գոյավիճակը (լսն.):

²⁸ Բնագիրը իբրեւ ծանօթագրութիւն կը նշէ հետեւեալը. «(1) Col. Brémontի պաշտօնագրէն քաղուած եւ Տիար Տիմիթոսի տեղեկագրին «գաղտնի ընկերութիւններու[...] խնդիրը դժբախտաբար ստեղծուած է առաջնորդարանի հետ կապ ունեցող անձերու կողմէ եւ գաղտնապէս տեղեկագրուած Col. Brémontի: Իմ քաղած գաղտնի տեղեկութիւններուս համաձայն, Ատանայի առաջնորդն ալ պատասխանատուութեան ծանր բաժին մը ունի այդ լրտեսական դաւաճանութեան մէջ»:

²⁹ Julien-Claude-Marie-Sosthène Dufieux (1873-1959) 1919ին Կիլիկիա առաքուած էր գլխաւորելու համար եռն գործելու սահմանուած ֆրանսական ուժերը:

³⁰ Թրքական ասացուածք, որ կը նշանակէ վերադարձ կամ կրկնութիւն հին սովորութեան կամ ընթացքի մը:

³¹ Համաշխարհային Ա. Պատերազմի զինադադարի հրչակումէն ետք Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովը իր աշխատանքներուն ձեռնարկած էր 18 Յունուար 1919ին եւ զանոնք իրենց աւարտին պիտի հասցնէր այս նամակի գրութեան թուականէն օր մը ետք, 1920ի Յունուար 21ին, բացման նիստովը Ազգերու Լիկային, որուն հիմնադրութիւնը Վեհաժողովը որոշած էր 1920ի Յունուար 10ին:

³² Կ'ակնարկուի 1916ի Մայիս 16ին եզրակացուած Սայքս-Փիքոյի համաձայնութիւնը, որ կը վերաբերէր Օսմանեան Թուրքիոյ անդամահատման մանրամասնութիւններուն:

³³ Մեքենայութիւնները (ֆրնս.):

³⁴ Տոկոսային յարաբերութեան (ֆրնս.):

³⁵ Գաղթականներ (թրք.):

³⁶ 19րդ ծանօթագրութեամբ նշուած Ազգերու Լիկան իբրեւ գլխաւոր առաքելութիւն որդեգրած էր համաշխարհային խաղաղութեան պահպանումը՝ ապագինման ճամբով եւ վէճերը բանակցութիւններով եւ իրաւարարութեամբ լուծելու միջոցով:

³⁷ Մենաշնորհները (ֆրնս.):

- ³⁸ Առաւելաբար գերմանախօս բնակչութեամբ Ալզասի շրջանը կռուախնձոր մը եղած է Ֆրանսայի եւ Գերմանիոյ միջեւ եւ անցած՝ ձեռքէ ձեռք: Տուեալ պարագային, Համաշխարհային Ա. Պատերազմի աւարտին, Ֆրանսա 28 Յունիս 1919ին կնքուած Վերսայի Դաշնագրով իրեն կցած էր Ալզասը, ուր փոքրամասնութիւն կազմող ֆրանսախօսներու եւ մեծամասնութիւն կազմող գերմանախօսներու ներկայութիւնը, ինչպէս նաեւ բնակչութեան ազգային զգացումներն ու պատմական յիշողութիւնը բարդ, անկայուն եւ ապագայ անկանխատեսելի արդիւնքներու առաջնորդող վիճակ մը պարզելու կարողականութիւնը կը յուշէին:
- ³⁹ Կը կրէ Ը576 համարը:
- ⁴⁰ Բնագիրը իբրեւ ծանօթագրութիւն կը նշէ հետեւեալը. «Կիլիկեան հայերու թիւը, վերջին տարագրութենէն առաջ, վերը նշանակուած արդի թուանշանին գրեթէ կրկին էր»:
- ⁴¹ Բժիշկ Գարեգին Վարդապետեան (1881-1957), որ 1909ին Պէրլուի Ամերիկեան Համալսարանի ընթացքն աւարտելէ ետք վերադարձած էր իր ծննդավայրը՝ Մարաշ, հետեւողականօրէն գործած է զանազան ազգային մարմիններուն մէջ՝ Մարաշէն Ատանա եւ այնուհետեւ Ալեքսանտրէթէն Լիբանան, ուր եւ մահացած է:
- ⁴² Իբրեւ Մարաշի ինքնապաշտպանական կոնիներու աւարտի թուական կը նշուի 11 Փետրուարը (Աւետիս Եափուճեան, էջ 525):
- ⁴³ Բնիկ մարաշցի բժիշկ Յարութիւն Տէր Ղազարեան (1882-1975) Համաշխարհային Ա. Պատերազմի տարիներուն եղած է բժշկապետը Մարաշի Գերմանական Հիւանդանոցին եւ Կիլիկիոյ պարպումէն ետք, իր ասպարէզին զուգահեռ, զբաղած է Կիլիկիոյ պատմութեամբ եւ տեղագրութեամբ:
- ⁴⁴ Միսիոնար William Nesbitt Chambers, որ շրջան մը Ատանայի մէջ գլխաւորած է Ամերիկեան Բողոքականներու Առաքելութիւնը եւ ականատես եղած Ատանայի 1909ի կոտորածներուն, Կիլիկիոյ պարպումի նախօրեակին կը գործակցէր Ամերիկեան Նպաստամատոյցին հետ եւ 1920 Յունուար 21էն Փետրուար 10ը ընդգրկող ժամանակահատուածի անցուդարձերուն մասին Ամերիկեան Նպաստամատոյցին պիտի դրկէր «վստահելի աղբիւրներէ» քաղուած տեղեկութիւններով լի տեղեկագիր մը (Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919-1922*, Albany, State University of New York Press, 1973, էջ 255-258):
- ⁴⁵ Մուշեղ Արք. Սերոբեան (1869-1951) իր *Մեր Պայքարը Հայ Ազատագրութեան Ուղիով – Վերլուծումներ Հայկական Հարցին Շուրջ* աշխատութեան (Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1948), ԺԷ գլուխը խորագրած է «Զինադադարին (1918) Յաջորդող Կոտորածներուն Հանդէպ Համաձայնական Պետութիւններու Պատասխանատուութիւնը» (էջ 281-288):
- ⁴⁶ Գրիգորիս Եպս. Պալաքեան (1875-1934) յետագային իր յուշերը պիտի ամփոփէր *Հայ Գողգոթան – Դրուագներ Հայ Մարտիրոսագրութենէն* խորագրեալ աշխատութեան մը մէջ (Ա. հատորը հրատարակուած Վիեննա, 1922ին, իսկ Բ. հատորը՝ յետմահու՝ Փարիզ, 1959ին):
- ⁴⁷ Արժանապատուութիւնը (ֆրնս.):

⁴⁸ Պատրիարքական դիւանաթուղթերուն մէջ Ը601 համարակիր փաստաթուղթ մը, որ պատրաստուած է Ատանայի Հայ Ազգային Միութեան կողմէ 20 Յուլիս 1919ին եւ մաս կազմած՝ Կիլիկիոյ վերաբերեալ ամերիկացիներու ներկայացուած հայոց ցանկութիւններուն, կը ներկայացնէ հետեւեալ վիճակագրական պատկերը:

Բաղդատական Յուցակ Կիլիկիոյ Բնակչութեան

Քրիստոնէաներ

Հայեր	150.000
Յոյներ	35.000
Միւրիան(ի)ներ Կաթողիկ եւ Օրթոտոքս	20.000
Քաղղէացի եւ Նեստորականներ	5.000
Գումար	210.000

Մահմետականներ

Քիւրտեր	20.000
Չէրքէսներ	10.000
Զանազան գաղթականներ	10.000
Թիւրքեր	55.000
Գումար	95.000

Զանազան կրօնքներ

Եփորիք, Ավշար, Թիւրքսէն, Չանդըր, կրօնափոխ եղած հայեր	50.000
Ֆելլահ Անսարի	40.000
Գրգըլ Պաշ	15.000
Գումար	105.000
Ընդհանուր գումար	410.000

⁴⁹ Կը կրէ Ժ590 թուահամարը:

⁵⁰ 1921ի Փետրուար եւ Մարտ ամիսներուն գումարուած Լոնտոնի Վեհաժողովը զբաղել էտք Մերի Պայմանագրով, զոր քեմալական Թուրքիան կը մերժէր ընդունիլ՝ պատրուակելով թէ ան կնքուած էր Օսմանեան Կայսրութեան եւ ոչ թէ Թուրքիոյ հետ, մասնակից կողմերու հակադիր շահերուն հետեւանքով ջրեց Մերի Պայմանագրին տրամադրութիւնները, որոնցմով կը նախատեսուէր վարչական ինքնավարութեան շնորհումը ֆրանսական ազդեցութեան ներքեւ գտնուող Կիլիկիոյ, ի փոխարէն սեղանի վրայ դնելով պատմական Հայաստանի արեւելեան նահանգներուն մէջ ազգային տան մը կազմութեան առաջարկը, որ ոչ մէկ լուրջ պարտաւորութեան տակ կը դնէր Թուրքիան եւ արդէն շատ չանցած պիտի թաղուէր Լոզանի Խորհրդաժողովի ընթացքին (աւարտած 1923 Յուլիս 24ին):

⁵¹ Շիւղ (թրք.):

⁵² Զաւէն Պատրիարք իր նախապէս յիշատակեալ Պատրիարքական Յուշերս հատորին մէջ կը նշէ թէ իր առաջարկով երեք յարանուանութիւններէ ներկայացուցիչներ հաւաքուած և համաձայնած էին կազմել երեք հոգեւոր պետերէն եւ չորս առաքելական, երկու կաթողիկէ եւ երկու աւետարանական ներկայացուցիչներէ կազմուած համազգային մարմին մը՝ պաշտօն ունենալով «յարաբերական խնդրոց մէջ ի հարկին հաւաքական դիմումներ կատարել եւ ազգային պահանջները ներկայացնել Օսմանեան եւ Համաձայնական

պետությաննց մօտ, ինչպէս նաեւ համազգային բնոյթ ունեցող միւս խնդիրներու մասին խորհրդակցիլ...»: Համազգային Ժողովի առաջին նիստը տեղի ունեցած է 1918 Մարտ 8ին:

⁵³ Օտվակալ John Michael de Robeck (1862-1928) 1919ի Օգոստոսէն ի վեր կը վարէր դաշնակից ուժերու Բարձր Քոմիսիոնի պաշտօնը:

⁵⁴ 1919-1927 տարիներուն Միացեալ Նահանգներու Բարձր Քոմիսիոնի պաշտօնը վստահուած էր ծովակալ Mark Lambert Bristolի (1868-1939), որ ինչպէս յայտնի պիտի դառնար յետագային լոյսին եկած նիւթերէ, հակառակած է ամերիկեան հոգատարութիւն վայելելու նկատմամբ հայոց ցանկութիւններուն:

⁵⁵ David Lloyd George (1863-1945), 1916ին ստանձնած էր Անգլիոյ վարչապետի պաշտօնը եւ կարելոք դերակատարութիւն ունեցած՝ Փարիզի Խաղաղութեան Վեհաժողովի ընթացքին, 1919ին:

⁵⁶ 1920ի Փետրուարին Ուրֆայի մէջ ֆրանսացիներու եւ հայերու դէմ թուրքերու շղթայագերծած յարձակումները դադար պիտի առնէին Ապրիլ ամսուն, ֆրանսացիներու հետացումէն ետք (Պօյաճեան, էջ 324): «Ֆրանսացիներու մեկնումէն ետք, հայերը անարգել լծուեցան վերաշինութեան աշխատանքներու, վերակազմեցին Ազգային Միութիւնը... անոնք բաւականին ապահով ապրեցան մինչեւ 1923 թուականը, երբ Քէմալական կառավարութիւնը որոշեց Փոքր Ասիոյ գաւառներէն ընդմիշտ վտարել օտարազգիները» (Եսփուճեան, էջ 710-711):

⁵⁷ Թիւ 37 ծանօթագրութեամբ նշուած փաստաթուղթը, զոր Ատանայի Հայ Ազգային Միութիւնը խորագրած է «Կիլիկիոյ Հայերու Յանկութիւնները Մատուցուած Ամերիկեան Յանձնախումբին» եւ թուագրած՝ 20 Յուլիս 1919, կը բովանդակէ հետեւեալը:

«Նկատելով որ՝ Կիլիկիան ըլլայ աշխարհագրական, պատմական եւ ազգագրական տեսակէտէն, ինչպէս նաեւ մտաւորական եւ տնտեսական, կազմած է միշտ ամբողջացուցիչ մասը Հայաստանին, եւ հակառակ հայաձանքներու, ջարդերու եւ մանաւանդ տարագրութեան՝ որուն ենթարկուեցաւ հայ տարրը եւ այն ջանքերուն՝ որ թուրք կառավարութիւնը ի գործ դրաւ զետեղելու համար քիւրտ, չէրքէս, ֆէլլահ գաղթականներ, որոնք կուգային կայսրութեան ամէն կողմերէն եւ նոյնիսկ Ալժերիայէն եւ Թունուսէն, Կիլիկիան դեռ կը պահէ հիմնովին հայկական գաւառի մը նկարագիրը [տեսնել Կիլիկիոյ ներկայ բնակչութեան բաղդատական մի ցուցակը].

Նկատելով որ՝ Կիլիկիոյ հայերը, միւս գաւառներու հայերու նման այս մեծ պատերազմի շրջանին, իրենց լաւագոյն արիւնը հոսեցին, Ազգային հողին համար իրենց պատմական իրաւունքները արժեցնելու [Հայկական Լեզէոնի գրեթէ ամբողջութիւնը կազմուած էր կիլիկիայի հայերէ՝ որոնք կոուեցան Պաղեստինի եւ Սուրիոյ մէջ Դաշնակիցներու կողքին եւ որոնք այժմ կը գտնուին Կիլիկիոյ մէջ իբրեւ պահակագործ].

Նկատելով որ՝ Հայերը ընդհանրապէս եւ կիլիկեցի հայերը մասնաւորապէս, երբեք չպիտի համակերպէին որ Հայաստանի զանազան մասերը դրուին զանազան պետութիւններու վարչութեան եւ գօնթօրին տակ, այլ ընդհակառակը, կը փափաքին եւ կը պահանջէն հաստատօրէն, որ այսուհետեւ ամբողջ Հայաստանը վայելէ Ազատութեան եւ Անկախութեան միօրինակ ռէժիմ

մը, միայն մէկ պետութեան մը անշահախնդիր եւ առժամանակեայ օգնութեան տակ.

Նկատելով որ՝ իրօք 30 Նոյեմբեր 1918էն սկսեալ Փարիզի Հայ Ազգ. Պատուիրակութիւնը, հռչակած եւ ծանուցած է Դաշնակից պետութիւններու ամբողջական Հայաստանի անկախութիւնը՝ Կիլիկիան ալ մէջը ըլլալով, եւ թէ ռուսահայ հողին վրայ կազմուած Հայկական Հանրապետութիւնը նուիրագործած եւ հանդիսաւորապէս յայտարարած է անցեալ Մայիս 28ին, իր կազմութեան տարեդարձին առթիւ, անլուծելի միութիւնը հայ հայրենիքի ամբողջ մասերու.

Նկատելով որ՝ Հայ Ազգային Համագումարը՝ որ գումարուած էր վերջերս Փարիզի մէջ, մասնակցութեամբ թէ՛ Հայաստանի եւ թէ՛ Կիլիկիոյ ներկայացուցիչներուն, միաձայնութեամբ քուէարկած է որ՝ Ամբողջական Հայաստանի վերակազմութիւնը յանձնուի Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներուն եւ թէ՛ Ազգին այս միաձայն փափաքը Խաղաղութեան Ժողովէն եւ նոյնիսկ Միացեալ Նահանգներէն նպաստաւոր ընդունելութիւն մը գտած է.

Նկատելով որ՝ Կիլիկիոյ հայերը առանց խտրութեան դաւանանքի եւ կուսակցութեան համերաշխ եւն Ազգին մնացեալ մասերուն հետ, եւ հիացումն ունին Ամերիկայի համար եւ միեւնոյն վստահութիւնը իր մարդասէր քաղաքականութեան, գերծ կցումի եւ գաղթափայրի յետին մտքերէ.

Այս ամբողջ պատճառներով, մենք իրաւասու ներկայացուցիչներս Կիլիկիոյ հայերուն, կը յայտարարենք եւ հանդիսապէս կը ցանկանք որ Կիլիկիան իրեն բնական սահմաններուն մէջ միանայ եւ դրուի հայ կառավարութեան հետ, ինչպէս մի անբաժանելի մասը Հայաստանի, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու առժամանակեայ խնամատարութեան տակ.

Մենք խորապէս համոզուած ենք՝ որ Դաշնակից եւ ընկերացող պետութիւնները, որոնք ճնշուած Ազգերու իրաւունքներու եւ Ազատութեանը համար կռուեցան, պիտի գնահատեն հիմնաւորութիւնը մեր միահամուռ բաղձանքներուն եւ մեր Ազգ. Պահանջներուն, նոյն վստահ ակնկալութեամբ մեր ամենախորին երախտագիտութիւնը կը յայտնենք բոլոր Դաշնակից պետութիւններուն, որոնք այս կերպով նպաստաւորած պիտի ըլլան Հայաստանի միացումը եւ անկախութիւնը, եւ մասնաւորապէս Ֆրանսայի եւ Անգղիոյ՝ որոնք զինադադարէն ի վեր Կիլիկեան գրաւումը եւ վարչութիւնը ստանձնելով, զմեզ դրին մեր դարաւոր բաղձանքներուն իրականացման շաւղին վրայ»:

⁵⁸ Պատերազմական նախարար Էնվերի կողմէ 1913ին հիմնուած Յատուկ Կազմակերպութիւնները, որոնք նախակարապետը պիտի ըլլային Թուրքիոյ Ազգային Անվտանգութեան Սպասարկութեան, նպատակ ունէին ապահովել Օսմանեան Կայսրութեան անվտանգութիւնը՝ ճնշելով արաբական անջատողական շարժումները եւ ընդդիմանալով օտար ազդեցութիւններու: Անոնք իրենց ջարդարար բաժինը ունեցան հայկական ցեղասպանութեան իրագործման մէջ: Այս Յատուկ Կազմակերպութիւններու վարիչը, որուն կ'ակնարկուի, կը կոչուէր Հուսամէտտին Էրթուրք: Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրք զայն պիտի հրաւիրէր գլխաւորելու 1921ին իր հիմնած Ազգային

Պաշտպանության Ընկերություն գաղտնի կազմակերպությունը: Քայլ մը, որ կ'ամրապնդէ Միլլի-Իթթիհատ նկարագրի նոյնության տեսությունը:

- ⁵⁹ Eleftherios Venizelos (1864-1936) 1910-1920 տարիներուն վարչապետն էր Յունաստանի եւ յունական շահերու պաշտպանության գծով կարեւոր յաջողություններու հասած էր Փարիզի Խաղաղության Վեհաժողովի ընթացքին:
- ⁶⁰ Կարելի չէ ստուգապէս ըսել թէ ի՛նչ համաձայնության կ'ակնարկուի: Որքան ծանօթ է մեզի, Պօղոս Նուպար Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու նախարար Արիսթիտ Պրիանի հետ 17 Մարտ 1917ին ունեցած հանդիպման ընթացքին նախարարէն միայն լսած է թէ տակաւին կանխահաս է որեւէ ապագայ լուծման քննարկումը, բայց թէ հայերը կրնան վստահ ըլլալ թէ պիտի վայելեն Ֆրանսայի համակրանքը (տեսնել մեր թարգմանութեամբ եւ խմբագրութեամբ լոյս տեսած *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915-1918 – Documents* (Ուոլթիւմ, 1996) աշխատությունը, էջ 321-322): Կը տարուի՞նք ենթադրելու, թէ ակնարկությունը կրնայ վերաբերիլ 27 Հոկտեմբեր 1916ին Լոնտոնի մէջ Մարք Սաքսի եւ Ֆրանսուա Ժորժ-Փիքոյի հետ Պօղոս Նուպարի ունեցած տեսակցութեան, որ պիտի առաջնորդէր Արեւելեան Լեզէոնի կազմութեան յայտարարութեան: Այդ տեսակցութեան ընթացքին կը քննարկուի Ֆրանսայի վիճակուելիք տարածքներուն մէջ ինքնավար Հայաստան ստեղծելու հարցը եւ Փիքօ կը լիազօրէ Պօղոս Նուպարը այդ ուղղութեամբ իր երաշխիքը յայտնելու լեզէոնը կազմելիք կամաւորներուն (նոյն, էջ 395):

A FEW FRAGMENTS RELATED TO THE CHAIN OF MASSACRES
(SUMMARY)

VATCHE GHAZARIAN
mayrenipublishing@comcast.net

The Armistice, signed on October 30, 1918, in Mudros, found the defeated Turks and victorious Armenians facing one another under the new post-WWI reality. Though defeated, the Turks resisted the dismemberment of the Ottoman territories planned by the Allies, denied the Armenians the right to autonomy or independence on their historic lands, and took up arms to retain their dominance over Cilicia and the Armenian provinces. The rise of the Turkish nationalist movement under Mustafa Kemal and his supporters emboldened the Turks.

The Armenians, on the other hand, had helped Britain and France win the war. Thanks to the contributions of Armenian volunteers, and with the blood they had shed for the Allied cause, they rightfully hoped to have won the right to autonomy and eventual independence.

The conflict of interests, however, was not limited solely to Armenians and Turks. The French, while trying to tighten their grip on Cilicia to the detriment of Armenian aspirations, competed with the British for political-economic gains and for favorable relations with the Turks.

With these conflicting interests in view, France began to disarm the Armenian volunteers and avoid taking decisive actions to curb the rising ambitions of Turks, despite the loss of numerous French soldiers in Turkish attacks. The French policy culminated in the abandonment of Cilicia to Mustafa Kemal and his followers who, according to the Armenians, were no different than the Young Turks.

The events that took place during late 1919 through mid-1920 in Cilicia, which are touched upon in these documents, shed some light on the relations between Armenians, Turks, and the French, and while illustrating the hopes, aspirations, disappointments, anxieties, and political thoughts of Armenians and their leading individuals and organizations, reveal, at the same time, that Turkish leaders continued to pursue the policy of the annihilation of Armenians for the purpose of perpetuating control over the Armenian provinces and Cilicia.

The continued killing of Armenians in 1919 and 1920 in Cilicia, in town after town, was the final major link in a chain of Armenian massacres committed across Armenian territories—a chain whose first link was forged by Sultan Abdul Hamid II with the massacres of 1895-1896, which claimed the lives of almost 300,000 Armenians, and which paved the way for the killing of some 30,000 Armenians in Adana in 1909, to be followed by the Armenian genocide during WWI.

The Cilician massacres shattered Armenians' hopes for autonomy or independence in Cilicia where, after the return of deported and surviving Armenians to their homeland, they outnumbered all other ethnic groups.

NEAR EAST RELIEF AND AGBU COOPERATION IN RELIEVING ARMENIAN REFUGEES AND ORPHANS

YEGHIG TASHJIAN & ANTRNIK DAKESSIAN
yeghia.tash@gmail.com; adakessian@haigazian.edu.lb

During the very first years after the Armenian Genocide collaboration between Near East Relief and the Armenian General Benevolent Union were fruitful, concerning support for Armenian refugees, as well as orphans. These successful steps provided a chance for the two sides to experience collaboration and conclude that both had ‘so many matters in common’ “are one in motive” and are in “perfect accord in spirit”. Capitalizing on this the two sides decided to build upon and go further in mutually supporting their common objectives. Besides, “bringing the orphans to maturity” was a ten-year project, which enabled the two sides to communicate extensively to discuss, highlight, assess and address immediate refugee challenges and plan for forthcoming difficulties.

In mid-May 1922 cooperation between the two organizations necessitated a face-to-face meeting to conclude and institutionalize certain business practices regarding the refugees and to discuss urgent matters. Furthermore, the successful cooperation between NER and the AGBU concerning the Jerusalem orphanage had given new impetus and thrust to this cooperation and opened up new paths for collaboration of a similar nature for other locations. Accordingly, the Cairo-based AGBU sent a delegate, Mr. Leone Assadour, to Lebanon to negotiate with the NER Beirut Office on pending issues, new suggestions and develop this collaboration. The meeting was important in clarifying the fact that likely conflicts between the two sides were to be perceived as “misunderstandings” rather than a deterioration in relations.

The document published below is the essence of the discussions that took place and the conclusions drawn from it during the May 1922 meeting.

The document highlights the fate of the Aleppo Armenian Orphanage, popularly known as the [Reverend Aharon] Sheradjian orphanage. The NER planned to relocate the orphanage, home for some 1150 orphans, from Aleppo to Beirut. An equally important issue regarding the orphanage was its funding. The British military government had supported it financially, followed by the French authorities, who had lately given notice that they would stop subsidizing its deficits. Though the NER had covered the deficits for 1921, it could not do so anymore. Thus, Mr. Assadour and the NER Beirut office negotiated how to address the issue and discussed details, as the NER wanted full administrative control of the orphanage, at the same time as the name of the AGBU would be “intimately connected” with it, enabling AGBU to conduct “their campaign to solicit funds...”.

Another very important item on the agenda of the meeting was the basis of cooperation for the use of the Duplication Fund. It was agreed that the NER would match any amount raised by the AGBU for the Fund, and the NER allocated funds

for the purpose. This would enable the AGBU to have extra accounts and extend its refugee support.

The document is a six-page typed paper, well preserved in the AGBU archives of Cairo.¹

XXX

Beirut, May 22, 1922

Armenian General Benevolent Union:
Cairo, Egypt.

Dear Sirs,

As our managing Director, Mr. Howard McAfee, is away in the interior of Turkey, I am writing this letter on behalf of our Committee at Beirut. We have been very much pleased by the visit of your delegate, M. Leon Assadour. We have so many matters in common that it is always a great help to be able to talk them over with one of your members, rather than be obliged to carry on all of our business by correspondence.

We are writing this letter to you, in order to state the chief points which have arisen in our very satisfactory conference with Mr. Assadour. First of all, there are several general statements to be made.

1. On the 5th May Mr. McAfee wrote two letters to you. One of these was to clear up any doubts as to the use of funds which are now on hand. The letter showed the complete accord between our two committees concerning the use of our balance of duplication funds. Perhaps the one point left unsettled by that letter was our two committees concerning the use of our balance of duplication funds. Perhaps the one point left unsettled by that letter was our policy towards aiding the work of Urfa. We believe that Mr. McAfee will visit Urfa during his trip so that he will be able to report upon that matter in full when he returns to Syria. In other words, the first letter of the 5th May settled the matter of using balances now on hand in a way which is satisfactory to us all. The second letter of May 5th opened up new suggestions for the use of our money in the future, after the present balance of duplication funds has been spent. In reading the remainder of this letter, please bear in mind that the references to be made are in no way concerned with such moneys as we now have in hand, but in regard to duplication funds which may be contributed in the future, over and above our present balance.

2. There are two motives which lead us to make the suggestions which follow. The first one is to attain a simple and businesslike basis for cooperation between our two societies; and the second one is to find some way of meeting a most urgent need. As the first matter is the simplest to deal with, I shall mention it immediately.

(A.) Need for a Basis of Cooperation between the
Armenian Union and the Near East Relief.

Our very pleasant conversation with members of your society, and our conference with Mr. Assadour yesterday, makes us certain of the fact that our two

organizations are in perfect accord in spirit. Both societies have the same aim in view, namely:- to bring orphans to maturity. Any matters which have arisen in the past, or which may arise in the future, to perplex and puzzle us, may be regarded as misunderstandings of language and terminology, rather than disagreements of policy. Therefore, when we speak about a more business-like "basis of cooperation" we refer to a simpler means of conducting our office work together, rather than to the need of a better understanding of motive, for I am sure that we all agree that we are one in motive already.

This one thing which has made it difficult to conduct our business together is the fact that our two committees are many hundreds of miles apart, and also that both are somewhat dependent upon procedure in New York thousands of miles away. Accordingly when we attempt to spend the duplication funds together, with mutual conference, we find it difficult to carry on that conference through the mails. It would be better to us to agree upon a definite basis of cooperation which would make all conferring together unnecessary for the appropriation, of funds, although we should always embrace every opportunity to talk matters over together, when time and space allow.

At the present time we have arranged for a basis of this sort in connection with the eight hundred Armenian orphans at Jerusalem. Although we shall always wish to advise together upon the conduct of the work, the accounting of the funds is an automatic affair, with a definite business agreement to determine it.

What we should like to do is to arrange for a similar agreement in connection with such funds as the New York office of the Near East Relief may wish to duplicate for work here. At least a few members of our local Beirut Committee have expressed themselves as feeling that it would be less trouble to give up the whole system of duplicating funds, unless some very workable system of this sort could be agreed upon. Accordingly, after long conference with Mr. Assadour, we wish to suggest in the paragraphs which a[re] basis for expenditure of funds duplicated by our New York Office, the basis being devised to facilitate our office work and to meet a very urgent need.

(B.) To Reorganize the Aleppo Armenian Orphanage²³ as an Urgent need.

Of course, you know that during the war the Armenians in Aleppo organized the large orphanage, which is known as the Aleppo Armenian Orphanage, or more familiarly as the Sheradjian orphanage. You also know that after the war the British military government and then the French authorities subsidized the orphanage, so as to meet its deficits. Last summer the French notified the Aleppo Committee that they could not continue their aid. The Near East Relief happened to have certain surplus fund on hand last summer, and so they offered to support the orphanage throughout the winter and until August 31st of this year, 1922. Please observe the fact that the Near East Relief has been giving this aid from surplus funds (not from their regular appropriations) and that we have not offered any promise of aid after that time.

It is now evident that no more aid can be expected from the Government. The committee in charge of the Orphanage at Aleppo seems to feel that by industrial work and the aid of friends, they should be able to care for about three hundred of the children. It is also true that perhaps fifty or a hundred of the children might be sent out to work, or placed with relatives. As there are some 1150 children in the orphanage at the present time, this will leave about 700 and 800 children as an extra burden, which the local committee at Aleppo cannot possibly support. The great need facing all who love the Armenian children is to find some way of supporting this group.

Our suggestion is that we should try to find some source of income outside of our regular appropriations from New York, in order to be able to reorganize the Aleppo Orphanage and to care for the seven or eight hundred children, whom the Committee can no longer support. Unfortunately we cannot undertake to care for these children from our regular monthly appropriations as they have been already reduced by 25% due to difficulty in collecting funds these days.

On the other hand we should almost be willing to undertake the reorganization of the Aleppo Orphanage and the housing of the seven or eight hundred children in better quarters, provided we could have complete control of them, and also provided we could feel reasonably sure of some aid from funds additional to our regular appropriations.

Although it might cost a little more to move the seven or eight hundred children whom the Aleppo Committee cannot continue to support, to some other place, we feel that the small extra expense ought to be undertaken rather than to allow the children to remain at Aleppo. The reasons for this are easily explained:-

1. It would be far healthier to have the children in some place away from the city, out of their present overcrowded quarters, and near to an adequate water supply. The present Aleppo Orphanage is very overcrowded, near to a most undesirable section of Aleppo, and far removed from an adequate supply of water.

2. If we are to bear the chief burden of caring for these children, it would be far easier for us to place them conveniently near to our Beirut Office.

3. If the children are to be supported entirely apart from Aleppo Committee, and Pastor Sheradjian, it would be an advantage to have them removed to another place, so as to avoid all complications of management. Moreover, if we are to raise funds to support these children, it would be an advantage to have them apart, for the sake of publicity work.

I have said that the Near East Relief would almost certainly plan to transfer these seven or eight hundred of Aleppo Orphanage children to a place near Beirut, and that we would wish to have entire control of the Orphanage. This desire is not because of any feeling of mistrust in your agents, but simply because it is impossible to manage any large institution with dual control. We should seek out your council and advise and expect to have almost all of the teachers of the new plant Armenians, but on the other hand, we should feel it necessary to have someone director in charge, and we should wish to have the right to appoint and control that director, for the sake of business efficiency.

Although we have given much aid to refugees in the past, we have come to feel that our first duty is to help the orphans. There are several reasons for this:

- (a) An orphanage is a regular business organization, with buildings to be rented, teachers to be contracted for, large orders to be purchased months ahead, etc., whereas refugee work is always of a rather elastic and emergency type.
- (b) Although even the poorest adults can care for themselves a little, children are helpless unless we care for them.
- (c) The hope of the future is in the children, not in the refugees.
- (d) The work for the children must be carried on for eight or ten years, whereas we all hope that the refugee work can come to an end in the course of a year or two, at least in Syria. It is extraordinary how many refugees have already found work in Syria.
- (e) The work for the children is very constructive in character, whereas refugee work must be carried on with wonderful wisdom, in order to avoid pauperising the people and creating a body of people who become a public charge.

Greatly as we sympathize with the refugees, and earnestly as we hope that enough money can be collected to aid both the children and the adults, nevertheless, we feel that our first duty must be to save the children at least.

It has seemed necessary to run the risk of fatiguing you by this long introduction, in order to make all of these points clear, before stating the suggested basis of cooperation for the use of such funds as our New York Office may give by way of duplicating the contributions of the Armenians.

3. Basis of cooperation for the use of Duplication Funds.

Recommended:

A. That after September 1st 1922, all new funds appropriated by the New York Office of the Near East Relief to duplicate the constructions of Armenians to the Armenian Benevolent Union, should be paid directly to the Near East Relief in Beirut, with the understanding that they be used to aid in supporting such children of the Aleppo Armenian Orphanage as cannot be cared for by the local Armenian committee in Aleppo, and furthermore, with following conditions attached:

B. That in case of appropriate of duplication funds for any one year should exceed the expenses of the said orphanage for that same fiscal year; the surplus balance should be paid to the Armenian Benevolent Union to be expended by them.

C. In case the Armenian Benevolent Union is able to carry on a successful campaign to solicit "protectors" or other contributions to aid the said children from the Aleppo Armenian Orphanage, any sum of money accruing directly from this source will be given to the support of the children, and an exactly similar sum will be taken from the duplication funds and paid to the Armenian Benevolent Union to be expended by them for their own work.

D. The administration of the children to be thus cared for will be entirely under the control of Near East Relief.

E. The name of the orphanage in which the surplus children from the Aleppo Armenian Orphanage are to be placed, and also the general organization of the plant, will be so arranged as to aid the Armenian Benevolent Union in conducting their campaign to solicit funds and to make their givers feel that they are contributing to a work which will enhance the good name of the Armenian Benevolent Union.

F. This agreement is to be in operation until some material change in the number of orphans renders a new basis of cooperation necessary.

4. There are just a few points by way of conclusion. If children are brought from Aleppo and placed in a new plant, which is to be thus intimately connected with the name of the Armenian Benevolent Union, we can't be sure that all of the children in the plant will be those actually taken from the Aleppo Orphanage. Needless to say boys and girls must be sifted out. It is difficult to find buildings for orphans, and the actual numbers of any new institution must fit the building in which they are to be placed. The important point is that a number of children at least commensurate with the surplus seven or eight hundred to be taken from the Aleppo Orphanage would be established in a new institution, which would have this new connection with the Armenian Benevolent Union.

Another point to be mentioned is that the element of the time enters into this transaction. We cannot commit the Near East Relief to this basis of agreement without the sanction of the New York Office. One reason why we wish to draw up our proposals as we have is that we feel quite certain that the New York Office will approve of them thus making it unnecessary to carry on a long set of negotiations across the Atlantic. The water supply in Aleppo is very inadequate, so that although the actual problem of supporting these children in the Aleppo Armenian Orphanage will not come to a head until September first, we should very much like to have the matter settled before that time, so as to begin reorganizing affairs before the hot season sets in at Aleppo.

Another matter is this. If the Near East Relief has control of these children, they will be responsible for moving them from Aleppo and establishing them in the new site. Any aid from the duplication fund would be regarded as being for the actual running expenses and upkeep of the Orphanage. Moreover, the Near East Relief would not hold the Armenian Benevolent Union financially or legally responsible for the support of the children. We realize that it may be hard for you to collect funds, and that the duplication funds may be far less than last year. However, we know that you are just as much interested in these Aleppo children as we are so that we should count upon your doing everything that you could to help us in supporting them, as our own finances are inadequate also.

We shall appreciate it very much if you will answer this letter at your earliest convenience. We hope that you will wish to join with us in this scheme for caring for these homeless children; and that you will also see the convenience of having a very definite plan for cooperation such as the one suggested. The plan will offer

our societies in America a splendid new basis of appeal to the public, and may be a means of increasing gifts to the work.

Thanking you once more for making it possible to confer in such a satisfactory way with your representative, Mr. Assadour, and with heartiest good wishes for the prospering of the splendid work which you are doing,

Yours very truly,

Sgd.

For Secretary,

Administrative Committee.

Copy to: M. Assadour
New York Office
Files

ENDNOTES

¹ We thank the AGBU Cairo Chapter Committee, for permitting the publication of this document.

² For further details on this orphanage see *Deghegaker Halebi Haygagan Vorpanotsi* (Report on the Aleppo Armenian Orphanage), Aleppo, Vosgedar Press, reprinted in 2012.

ՄԵՐԶԱԻՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՆՊԱՍՏԱՄԱՏՈՅՑԻ ԵՒ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՄԻՋԵՒ
ԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ՝

ՈՐԲԵՐՈՒ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՕԳՆՈՒԹԵԱՆ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ԵՂԻԿ ԹԱՇՃԵԱՆ, ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
yeghia.tash@gmail.com; adakessian@haigazian.edu.lb

Ա. Աշխարհամարտի աւարտի յաջորդ տարին իսկ Մերձատր Արեւելքի Նպաստամատոյցի (ՄԱՆ) եւ ՀԲԸՄի գործակցութեան արդիւնաւորութիւնը մղեց կողմերը խորացնելու եւ ընդարձակելու իրենց յարաբերութիւնը՝ հայ գաղթականութեան օգնութեան եւ որբախնամի ոլորտներուն մէջ:

Որբախնամի աշխատանքը – ի տարբերութիւն գաղթականութեան հոգածութեան – կ'ենթադրէր տասնամեակի մը վրայ երկարող հոգածութիւն, ինչ որ անհրաժեշտ կը դարձնէր մեջ-հեռահար ծրագրաւորումը: Եւ քանի որ ՄԱՆը եւ ՀԲԸՄը «բազմաթիւ հասարակաց կէտեր ունէին, նոյն մղումն ունէին եւ ոգեղէն կատարեալ ներդաշնակութեան մէջ՝ էին» նպատակայարմար կը դառնայ դէմ յանդիման հանդիպումի կայացումը՝ քննարկելու համար առկայ եւ առկախ հարցեր:

Այս նպատակով ՀԲԸՄի դեկավարութիւնը 1922 Մայիսի սկիզբին իր պատուիրակը՝ Լեւոն Ասատուր, կ'առաքէ Պէյրութ՝ ՄԱՆի գործադիր տնօրէն Հաւրըրտ Մըթիֆիի հետ գործնական բանակցութիւններու:

Հրատարակուող նիւթը ամփոփումն է այդ հաղիպում-քննարկումին:

Ուշագրաւ է որ այս "փոխըմբռնման յուշագիր"ը մանաւանդ կ'արծարծէ Հալէպի մէջ Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի կողմէ տնօրինուող որբանոցին Պէյրութ փոխադրութիւնն ու անոր մատակարարումը, ՀԲԸՄի կողմէ հանգանակուած գումարներու զուգահեռումը ՄԱՆի կողմէ եւ երկու կողմերու միջեւ յառաջանալիք որբւէ 'հարց'ի մեկնաբանումը իբրեւ "թիրխմացութիւն":

ՃԻՒՆԻԻ ՈՐԲԱՆՈՑԻՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏԱՌԻԿ ՄԸ

(1920-1925)

ՀՐԱՅՐ ԵՄԱՅԵԱՆ ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

hrayryessayan@gmail.com, adakessian@haigazian.edu.lb

Ստորել կը հրապարակենք Գրիգոր Պողարեանի նոթերը՝ Ճիւնիի Որբանոցին մասին, ուր ան պաշտօնավարած է իբրեւ ուսուցիչ եւ հաշուապահ՝ 1920-25 տարիներուն: Որբանոցը շարունակութիւնն էր Այնթապի որբանոցին եւ Ճիւնիի մէջ գործած է 1920-1925 տարիներուն: Այնթապի Որբանոցը հիմնուած էր Զինադադարէն անմիջապէս ետք:

Ութ-էջանի այս ձեռագիրը Պողարեան գրած է Միսաք Մանուշեանի մասին ուսումնասիրութիւն-յօդուած մը պատրաստողի մը խնդրանքով: Դիւրընթեռնելի ձեռագիրը լաւ պահպանուած է: Պողարեանի արխիւին մէջ գտանք նաեւ որբանոցին առնչուող իր ուսուցչական տետրը (որուն ինք կ'անդրադառնայ գրութեան մէջ)՝ «Աստիճանի տետրակ», 5 Նոյեմբեր 1920 թուակիր, ուր արձանագրուած են Բ., Գ. եւ Դ. կարգերու անուններն ու իր դասաւանդած նիւթերուն նիշերը: Պողարեան Դ. կարգին դասաւանդած է հայերէն, հայոց պատմութիւն, ֆրանսերէն, գեղագրութիւն, իսկ Բ. եւ Գ. կարգերուն գեղագրութիւն:

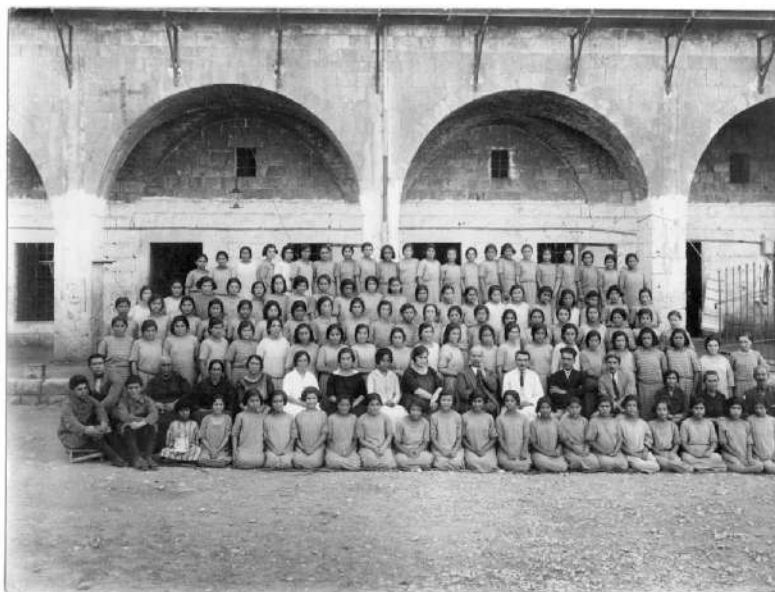
Պողարեան, եղբայրը՝ նշանաւոր ձեռագրագէտ Նորայր Եպս. Պողարեանի, երախտաշատ կրթական մշակ մըն էր, ծնած Այնթապ 1897ին եւ մահացած Պէյրութ, 1975ին: Ան աւելի քան երեսուն տարի (1926-1957) գործած էր Հալէպի Կրթասիրաց Վարժարանին մէջ, ապա հաստատուած Պէյրութ, ստանձնած խմբագրութիւնը *Նոր Այնթապ* պարբերականին:

Հրատարակուող նիւթը (նաեւ նկարները) մաս կը կազմէ Պողարեանի Հայկազեան Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանին մէջ պահ դրուած արխիւին¹:

Վերոյիշեալ տետրակէն քաղելով կու տանք - Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1920ի տուեալներով - Դ. կարգի աշակերտներուն ցանկը, այբբենական կարգով.- Ապէճեան Սարգիս, Արշակեան Մանուկ, Գալայճեան Աւետիս, Գալայճեան Գեորգ, Եադուպեան Յարութիւն, Թօփճեան Եղուարդ, Լեւոնեան Զարուհի, Խանտէտեան Օսաննա, Հալէպլեան Լեւոն, Պաճաքեան Մեսրոպ, Պողոսեան Աբրահամ, Մանուշեան Կարապետ, Յարութիւնեան Սրապիոն, Նալբանտեան Քաջբերունի, Սասունլեան Խաչեր, Տիշէքէնեան Կարապետ, Տիտիջեան Վահան:

Իսկ Գ. կարգի աշակերտներն էին (Նոյեմբեր 1920-Փետրուար 1921 տուեալներով).- Ասլանեան Նուպար, Արապեան Երուանդ, Գազանճեան

Արեւալոյս, Թերզեան Կարապետ, Թօփճեան Թորոս, Մավիսաքալեան Վարդան, Մուրատեան Մուրատ, Նալպանտեան Տիգրան, Պարսամեան Վահրամ, Պարսումեան Արուսեակ, Ղիլճեան Զաքարիա, Ջըխըլպէթեան Երուանդ, Սվաճեան Ներսէս, Քարերկաթեան Մարտիրոս, Քէշիշեան Յովհաննէս, Օհանեան Մաքրուհի, Ֆիշէնքճեան Նշան:

Ճինիի Որբանոցին կառույցը եւ աշակերտներուն մէկ մասը

ՃԻՒՆԻՒ ՈՐԲԱՆՈՑԸ

Պատմական Նօթեր.-

1918ի զինադադարեն ետք, երբ տարագիրներու հայրենադարձը եւ որբահաւաքը սկսաւ, Քիլիս, Այնթապ, Նիզիպ, Պերեճիկ շրջաններուն մէջ թուրքերու եւ քուրտերու մօտ ապաստան գտած արեւլի քան 2000 որբ-որբոսիներ եւ այրի կամ յափշտակուած կին ու աղջիկներ Անգլիական գրաման բանակի հրամանագրով եւ հայ որբահաւաքներու ջանքերով ազատագրուեցան եւ մէկտեղուեցան Այնթապ: Ամերիկեան Near East Relief (Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց) ընկերութիւնը, Անգլիական ու Ամերիկեան նպաստներով, հաստատեց երկու հիմնարկ. մին որբանոց, միւսը այրիանոց: Կար Անգլիական որբանոց մըն ալ, Miss Frearson-ի որբանոց անունին տակ: Եգիպտական որբախնամ ընկերակցութիւնը իր կարգին հաստատեց հայկական որբանոց մը 1919ի Մեպտեմբերին: Կարապետ Մանուշեան վերջինիս մէջն էր իսկ եղբայրը Միսաք՝ Ամերիկեան որբանոցի մէջ: Կրնայ ըլլալ որ տարբեր թուականներով բերուած էին Այնթապ, գուցէ եւ տարբեր վայրերէ:

1919-ի աշնան Անգլիական գրաման բանակը երբ իր տեղը զիջաւ Ֆրանսականի, ծայր տուին Մուսթաֆա Քեմալի բողոքները եւ միլիական հետագայ արշաւանքները, Կիլիկիան եւ Հիւսիսային Սուրիան² ազատագրելու համար Ֆրանսական լուծէ: Այնթապի հայերը, տեղացի եւ եկուոր, մօտ 20000 հոգի, փոխան նոր բռնագաղթի դիմեցին ինքնապաշտպանութեան, ապաւինած Ֆրանսայի օգնութեան: Ինքնապաշտպանութեան այդ կռիւը սկսաւ 1 Ապրիլ 1920 Հինգշաբթի օր եւ կեղծ զինադադարներով ու պատահական ընդմիջումներով շարունակուեցաւ:

Ճիւնիէի հայկական որբանոցը վեցամեայ ուսումնարան էր, առաջինը նախապատրաստական կամ մանկապարտեզ, վերջին հինգ կարգերը երկսեռ դասարաններ: Տնօրէնը կամ հայրիկն էր Ղազարոս Ղալիկեան³, որ տարիներով ուսուցիչ-տեսուչ եղած էր Այնթապ, Ներսիսեան ու Ադենական վարժարաններուն մէջ: Տիկինը Տիգրանուհի նոյնպէս վաստակաւոր ուսուցչուհի-տեսչուհի եղած էր աղջկանց Հայկանուշեան վարժարան⁴: Ղալիկեան 1918-1919 շրջանին հայրիկն էր Համա քաղաքի Անգլիական գրաման բանակի հաստատած Այրիանոց-Որբանոցին: Հոն է որ ծանօթացանք: Ես քարտուղար-հաշուակալ էի: Այնթապի (ապա Ճիւնիէի) որբանոցին մէջ մեր միատեղ գտնուիլը այդ փոխադարձ ծանօթացումին արդիւնքն էր: Զուակին պէս կը սիրէր (եւ կը յարգէր) զիս, թէեւ տարիքով իրարմէ անհամեմատ տարբեր. ինք ծնած էր 1868-ին, Քիլիս, վախճանեցաւ 1952[ին], Պէյրութ:

Ճինիի Որբանոցին կառույցը՝ այլ պրիսմակէ

Որբանոցին աշակերտուհիներէն խումբ մը

Որբանոցին մեջ դասաւանդուող առարկաներն էին հայերէն եւ ֆրանսերէն լեզու, հայոց պատմութիւն, թուաբանութիւն, աշխարհագրութիւն, իրագիտութիւն, գեղագրութիւն, երգեցողութիւն եւ մարզանք: Բարձրագոյն կարգը (հինգերորդ, Կարապետ Մանուշեանին կարգը, 14 մանչ եւ 2 աղջիկ) 1922-1923 շրջանին ունեցաւ նաեւ գրական գիտելիքներ, ընդհանուր ազգերու պատմութիւն եւ բնագիտութիւն:

Որբանոցը Արհեստանոցի բաժին մըն ալ ունէր, ուր կ'ուսուցուէին հիւսնութիւն, կօշկակարութիւն, դերձակութիւն: Կ. Մանուշեան հիւսնութեան կը հետեւէր: Միսաք տակաւին ո՛չ, երկու դասարանով վար էր:

1922-1923 տարեշրջանին Կարապետ աւարտեց ուսման ընթացքը: Միսաք երրորդ դասարանի աշակերտ էր, ունէր 11 մանչ եւ 8 աղջիկ դասընկեր, որոնց անուանացանկը կու տամ քաղելով իմ մօտ մնացած որբանոցային տետրակէ մը:

Գրիգոր Մահսէրէճեան, Երուանդ Պոգօղլանեան, Լեւոն Փիլաւճեան, Լեւոն Սասունլեան, Կարապետ Միքայէլեան, Կարապետ Մըխսրեան, Յակոբ Էճիլեան, Յարութիւն Երուանդեան, Յովսէփ Խոզեան, Վահրամ Ամմիեան, Խանում Գարակէօզեան, Խանում Ճուպպալեան, Հոփսիսիմէ Գարամանուկեան, Մարի Բելիկեան, Մարի Թովճեան, Մերրիէ Թիֆէնքճեան, Նուէր Տէր Պօղոսեան:

Ուսուցչական կազմի մեջ մնայուններն էին Յովսէփ Ղալիկեան (հայրիկին տղան), Գրիգոր Պողարեան, Օր. Ազնիւ Տեմիրճեան, Օր. Ազնիւ Աղայեան, Ատուր Գապագեան (մէկ տարի), Վարդան Իսկէնտէրեան (Երեւանցի, բանակային զինուոր Հայաստանի) մարզանքի ուսուցիչ, Յակոբ Իվէզեան (երաժշտագետ) այցելու ուսուցիչ երգի, նուագի եւ երգչախումբի: Հայրիկը դաս չէր աւանդէր: Կը հետեւէր ընդհանուր գործունէութեան, խոհանոցով, ճաշարանով, ննջարանով եւ անպակաս այցելու-հիւրերով:

Շէնքին ստորնայարկը ճաշարան էր եւ խոհանոց, մառանի եւ մայրիկներու յատուկ բաժիններով: Վերի յարկը դասարան էր եւ գիշերները՝ ննջարան (աղջիկներու յատուկ բաժինով մը): Ունէր միջակ մեծութեամբ մի սրահ, յատկացուած հաւաքոյթներու - բարոյախօսական, տօնական: Հոն տեղի ունեցան չափահաս մի քանի որբուհիներու պսակներն ալ:

Հայրիկը թէեւ ունէր ընտանեկան բնակարան, բայց ատեն-ատեն կը գիշերէր Որբանոց, «աւելի մօտէն հսկելու համար» գիշերային դադարը անցընող որբ-որբուհիներու եւ Որբանոց մնացող մայրիկ-ուսուցչուհիներու:

Որբանոցը նուիրատու[ու]թեամբ կը ստանար տասէ աւելի թերթ, Եգիպտոսէ, Ամերիկայէ, Եւրոպայէ, Կ. Պոլիսէ եւ Սուրիա-Լիբանանէ: Մօտ 400 հատոր գիրք եւս ունէինք, նուիրատու[ու]թեամբ ստացուած:

Գրապահը եւ էի: Մոլի ընթերցողներ ունէի Կարապետ Մանուշեանի կարգէն, ընդ որս նաեւ Միսաք: Կը լափէին վէպերու եւ վիպակներու կարգին՝ նահատակ գրողներու երկերը (Միամանթօ, Դ. Վարուժան), իսկ հին գրողներէ Ռաֆֆին, Ահարոնեանը, նոյնիսկ Պետրոս Դուրեանը: Միսաք առանձնապէս կ'օգտուէր եղբօրը օրինակած դասանիւթերէն (դասագիրքի պակաս կար, եւ կ'ընտրէի հատուածներ, կ'օրինակէի, եւ դասարանով կ'օրինակէին իմ գրի առածները եւ՝ հայերէնի - որպէս ընթերցարան, եւ՝ հայ գրականութեան - կենսագրական նօթերով, եւ՝ հայոց պատմութեան): Մէկուկէս տարի (1922-1923) հրատարակեցինք ԱՅԳ⁵ անուն աշակերտական կիսամեայ պարբերաթերթ մըն ալ:

Որբանոցին այնթապցի սաներու Բ. խումբը

ՈՐԲԵՐՈՒ ՑՐԻՈՒՄԸ:

1923-ին սկսաւ չափահաս որբ-որբուհիներու ցրումը. ոմանք դրկուեցան իրենց մօտակայ կամ հեռակայ ազգականներուն մօտ, շատեր զացին Ֆրանսա կամ Յունաստան ուր աշխատանքի պահանջ կար: Ամերիկեան Որբանոցներն ալ սկսած էին նօսրանալ: Կարապետ Մանուշեան Ֆրանսա անցաւ 1923ին: Միսաք եղբօրը հետեւեցաւ 1924ի Սեպտեմբերին:

Որբ-որբուհիներու միջեւ սիրաբանական երեւոյթներ կը լսուէին Ամերիկեան որբանոցներէ: Հայկականը չունեցաւ նման բան. գոնէ առ երեւոյթս: Հայրիկը խստաբարոյ մարդ էր եւ դաժան: Քաջ կը ծեծէր

չարերը, պահանջկոտները, անոնց հետև ի վեր գոչելով «Ազգին Ցեցեր»ը...: Յաճախ միջամտած եմ ողորդելու զինք որ նուազ խիստ ըլլալ որբերուն եւ մայրիկներուն «բերան» կը դառնայի եղբայրօրէն:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Շնորհակալութիւն կը յայտնենք Գրադարանի պատկան մարմիններուն, որոնք տրամադրեցին արխիւը, իսկ տնօրէնութեան, որ արտօնեց անոր տպագրութիւնը:
- ² Քիլիս, Այնթապ, Մարաշ, Նիզիս, Պերէճիկ, Ուրֆա կը պատկանէին այս շրջանակին:
- ³ Ղազարոս Ղալիկեան (1868-1952), երկարամեայ ուսուցիչ, ծնած է Քիլիս: 1887ին կ'անցնի Այնթապ, ուր կը դառնայ Ազգ. Ներսէսեան Վարժարանի տնօրէն, մինչեւ 1898: 1898-1901 կը հետեւի Այնթապի Կեդրոնական Թուրքիոյ Գոլէճի դասընթացքներուն եւ կ'աւարտէ զայն: Ա. Աշխարհամարտին կ'աքսորուի Մելիմի: Զինադադարին կը ստանձնէ Հալէպի Հայ Որբանոցին տնօրէնութիւնը, մինչեւ 1919, ուրկէ կ'անցնի Այնթապի նորակազմ Ազգ. Որբանոցի տեսչութեան՝ մինչեւ 1920, ու որբանոցին հետ կը տեղափոխուի Ճինի, ուր կը շարունակէ իր տեսչական պաշտօնը մինչեւ 1928: Ապա կը հրաւիրուի ՀԲԸՄ Պէյրութի Քելէկեան-Սիսուան Որբանոցը, ուր կը պաշտօնավարէ մինչեւ որբանոցին փակումը՝ 1932ին:
- ⁴ Ազգային Հայկանուշեան Վարժարանը գործած է 1878-1915 շրջանին: Ունեցած է 120ի հասնող աշակերտութիւն (Գեորգ Ա. Սարաֆեան, *Պատմութիւն Անթէպի Հայոց, Ա. Հտր.*, Լոս Անճելըս, Քալիֆորնիա, Central Typetting Company, 1953, էջ 690:
- ⁵ Պօղարեան այս մասին կը գրէ. «Որբանոցի Ե. կարգին կողմէ [ոյս կ'ընծայուէր ան, որ հրատարակուած է] 15 Մարտ 1922-15 Մայիս 1923 շրջանին, ընդամենը 29 թիւ (376+95=471 էջերով):- Ան,- կը հրատարակուէր երեք օրինակով, ձեռագիր. մէկ օրինակը կը մնար որբանոց, երկրորդը կը դրկուէր Աղեքսանդրիա՝ Եզիպտոս, Որբախնամ Ընկ.եան, երրորդը ինծի համար էր»:

SOME NOTES ON THE ORPHANAGE OF JOUNIEH

(1920-1925)

(SUMMARY)

HRAYR YESSAYAN; ANTRANIK DAKESSIAN

hrayryessayan@gmail.com, adakessian@haigazian.edu.lb

Upon the request of scholar who was researching on Misak Manushian, the renowned resistance fighter in France during WWII, Krikor Bogharian, an instructor and accountant of the orphanage had written down his memoirs about the orphanage and the Manushian brothers in particular.

The orphanage was founded in Aintab, right after the armistice, after the return of the exiled population of Aintab, who were decimated. However, the orphanage was relocated to Jounieh, Lebanon in 1920, as a safer area.

The orphanage had an elementary school curriculum, an introductory class and five grades.

The document includes the names of students of the 2nd, 3rd and fourth grades and a number of pictures, which are all being published for the first time.

The Jounieh orphanage was closed down in 1925. Bogharian does not specify the reasons behind this closure.

تواجد الأرمن في دير الزور فترة الإبادة الأرمنية

نورا أريسيان

narissian@hotmail.com

تحتل مدينة دير الزور على مكانة خاصة من الناحية التاريخية بالنسبة للأرمن في أرمينيا والشتات الأرمني، وتحمل رمزية معنوية بين المدن السورية. فقد كانت دير الزور الوجهة الأخيرة في مسير التهجير القسري لقوافل الأرمن، ومسرحاً لعمليات القتل والذبح على يد جندرمة الأتراك، ولذلك شيدت فيها كنيسة باسم الشهداء الأرمن، ومتحفاً يضم بعض الرفات ومقتنيات وخرايط تخليداً لذكرى الضحايا الذين لقوا حتفهم في تلك المنطقة، وأضحى المدينة فيما بعد محجاً لمئات آلاف الأرمن في ٢٤ نيسان من كل عام.

وفي هذه الورقة سنسلط الضوء على تواجد الأرمن في دير الزور فترة الإبادة الأرمنية. وتشكل المجتمع الأرمني في المدينة، في نهاية القرن التاسع عشر وبداية القرن العشرين، من خلال الدراسات التي تناولت تاريخ مدينة دير الزور والوجود الأرمني فيها.

وسنتعرف أكثر على تاريخ تواجد الأرمن في هذه المدينة أيام الامبراطورية العثمانية وخلال فترة عمليات الإبادة من خلال اعتمادنا على مصادر متنوعة.

وقد ذكرت الموسوعة الأرمنية في وصف دير الزور بأنها "صحراء في سوريا، على ضفة نهر الفرات، حيث تم تصفية حوالي ٢٠٠ ألف أرمني الذين هجروا من مختلف المناطق من أرمينيا الغربية وتركيا بقرار من الحكومة التركية. وقد قام العرب بمساعدة الأرمن المهجرين في منطقة حلب وعلى طريق دير الزور وأفشلوا مخططات السلطات التركية وهدفهم في تصفية الأرمن على يد العرب. والتجأ آلاف الأطفال الأرمن لدى العرب في منطقة دير الزور".^١

في حين ذكرت الموسوعة العربية السورية أن دير الزور، هي حاضرة وادي الفرات، وقلبه النابض، وأكبر مدنه بعدد سكانها، وإحدى البوابات المهمة بين الأجزاء الشامية من البلاد ومناطق الجزيرة. عُرِفَت حتى عام ١٨٦٤م باسم الدير فقط، وذلك نسبة إلى معبد للكهان يتوسط التل الاصطناعي

الأثري الذي أقيمت المدينة القديمة فوقه. وعندما اختار العثمانيون المدينة لتكون مركزاً إدارياً للسنجق الذي استحدثوه في المنطقة، أضافوا إلى الاسم كلمة «الزور» التي تعني ضفة النهر اللحية الكثيفة الأشجار. أما أهل البادية وأطرافها، فقد أطلقوا عليها اسم «دير الشعار» لكثرة شعرائها من الرجال والنساء، ومنهم الشاعر محمد الفراتي. لقد بقيت المنطقة شبه مهجورة حتى أواخر العهد العثماني، وعندما جعلت في متصرفية مستقلة باسم «سنجق دير الزور» تجمعت فيها جماعات مهاجرة كثيرة من العرب والأتراك والأرمن، لتستقر إلى جانب بدوها المتنقلين، إلا أن الإعمار الفعلي للمنطقة لم يتحقق إلا بعد الاستقلال واستتباب الأمن، والبدء بتنفيذ مشروعات التنمية الاقتصادية والاجتماعية^٢.

لقد استعان الباحثون السوريون في دراساتهم حول دير الزور بتقارير ورسائل الرحالة كمراجع رئيسة. وبهذا الصدد تعد مذكرات الرحالة البريطانية الليدي آن بلنت من أهم المراجع، حيث تصف قبائل العنزة والشمر والحديدي وغيرهم.

لقد كانت دير الزور وحدة إدارية أحدثتها السلطات العثمانية في العام ١٨٥٨م، ثم أصبحت قائممقامية دير الزور ضمت الجزيرة وشمال البادية، وألحقت بولاية حلب. ثم تطورت إلى مركز سنجق وسمي لواء دير الزور تابع لولاية حلب، وفي العام ١٨٨٨م أصبحت متصرفية مرتبطة بالعاصمة اسطنبول.

وتقع المدينة في منطقة مرت عليها عدة حضارات، وسميت كذلك حين انفصلت عن حلب عام ١٨٦٥م، وتبدو المساحة السكانية والعمرانية واضحة الإتساع وتحول المناطق الخالية من السكان إلى مناطق سكنية ووجود البناء في حي العثمانية (الحويقة) ومناطق أخرى، وكذلك إحداث عدد من الأحياء الجديدة. ففي عام ١٩٠٣م يلاحظ وجود عدد من المدارس وتم بناء ثلاثة مآذن، بوشر بها مسجد النقشبندي الصغير فامتد شارع التكايا وانتهى العمل في بناء الجسر الكبير على شكل جسر خشبي يطفو على سطح الماء فوق مراكب ثابتة ومتصلة مع بعضها البعض، أما الأحياء الجديدة فقد أحدثت في عام ١٩١٢م. وهذه الأحياء هي: حي البعاجين وعلي بك والعثمانية. وبلغ عدد سكان المدينة ١٢ ألف نسمة، ووزعت بعض الأراضي الأميرية على السكان شريطة استثمارها، كما نظمت حديقة المشتل الزراعي في الجانب الأيسر من النهر الكبير عام ١٩١٧م، ولما خرج العثمانيون كان في المدينة أحد عشر حياً وبلغ سكانها ثلاثة عشر ألفاً^٣.

فيما يتعلق بإحصاء عدد السكان، تذكر المصادر الأرمنية وأهمها "الكتاب السنوي للجمعية (١٩١٦-١٩٢٠م)" لمؤلفها تيوتيك، (تيودوروث لاجينيان ١٨٧٣-١٩٢٩م، الذي نفي مكبلاً إلى دير الزور عام ١٩١٥م وأضحى شاهد عيان على الأحداث هناك) الذي يؤكد أن المتصرف سواد بك قام بتشكيل لجنة اللاجين تهتم بإجاز إحصاء السكان، وأماكن تواجد الأرمن والتدابير التي اتخذت من أجل استقرارهم. ووفق تلك القوائم الرسمية فقد وصل عدد العائلات الأرمنية التي انتشرت في منطقة دير الزور ومحيطها إلى ٧٢ ألف عائلة، تتجمع أفرادها مع الأقرباء الباسين والملاحقين بمصير واحد. وبذلك حوالي ٦٠٠ ألف أرمني مروا من مذبح دير الزور^٤.

ومن أجل دراسة تاريخ الأرمن في دير الزور، توجب علينا التعمق في تاريخ المنطقة فترة الحكم العثماني، من خلال دراسات قام بها أبناء المنطقة وسواهم.

ففي تقييمه لمنطقة دير الزور تحت الحكم التركي يؤكد الباحث أحمد شوحان ابن منطقة دير الزور أن الأتراك اتبعوا أساليب القمع والإرهاب، وعملوا من أجل تثريك العرب الذين نزل القرآن بلغتهم وضربوا العشائر الفراتية ببعضها في سوريا والعراق، مشيراً إلى انتشار الفوضى والرشوة والجهل، مما مهد ليهود الدونمة، وجمعية الاتحاد والترقي، ولخلايا الماسونية واليهودية العالمية للعمل في السر والعلن لتقويض هذه الدولة، وإعلان العلمانية في أشرس صورها. ولو أن هؤلاء السلاطين ساروا بتلك الخلافة سيرة الخلفاء الراشدين والعلماء والعلماء، لانتشر العلم وانحسر الجهل، وظهرت قوة الدولة في قوة شعوبها، ولما رأينا المجاعات تنتشر هنا وهناك بين الفئمة والأخرى.

ويوضح شوحان أن وادي الفرات السوري وقاعدته دير الزور لم يكن حظه أقل مما أصاب المدن الأخرى التي سقطت في قبضتهم، فقد وضع الأتراك بأسوات بدير الزور يمتازون بالجهل والغباء، وابتزاز أموال الناس، حتى أن بعضهم لم يكن يحسن القراءة والكتابة، فكان نتيجة ذلك أن زاد الجهل مما دعا كثيراً من البدو وكثيراً من رجال القبائل الفراتية لشق عصا الطاعة وإعلان العصيان وعدم دفع الضرائب، ثم الهجرة من ضفاف وادي الفرات والاستعصاء بالبادية.

وعندما تشكلت التشكيلات الإدارية في الدولة العثمانية أصبحت "دير الزور" سنجقاً ممتازاً يمتد من حدود عانة إلى حدود مسكنة، وتتبعه تدمر إلى الحدود التركية الحالية نصيبين، حيث تتبعه مدينة الرقة وجميع مناطق الجزيرة الفراتية.

أما عن سكان دير الزور، يشير شوحان إلى أن عدد سكان هذه البلدة الصغيرة كان يتغير من وقت لآخر، فكلما هاجروا أو قتلوا قلَّ عددهم، وكلما عادوا إلى بلدهم تزايدوا واعدوا الزوجات فكثروا. ففي القرن السادس عشر كان عدد السكان أربعة آلاف نسمة، في حين أننا نجد عدد السكان عام ١٨٨٠م ما بين خمسة آلاف إلى ستة آلاف وفيها ألف وخمسمائة بيت، وفي عام ١٩١٢م نجد عدد السكان خمسة آلاف يسكنون ألف بيت، بينما نجد السكان أكثر من ذلك بكثير قبل عشرين سنة، ففي عام ١٨٩٣م كان عدد السكان ٦٠٠٠-٧٠٠٠ نسمة، يقفز هذا الرقم عام ١٩١٦م وعام ١٩٢٩م إلى عشرين ألفاً، وسبب هذا الصعود في عدد السكان يرجع إلى التخمين والمشافهة، وعدم وجود إحصائية دقيقة، ثم إلى الحروب والهجرة والغزو.

وأخر إحصائية صدرت عن مديرية الأحوال المدنية بدير الزور تشير إلى أن عدد سكان المحافظة هو ٧٠١,٩٤٢ ألف نسمة، فمدينة دير الزور والقرى المحيطة بها التي تتبعها وهي ١٨ قرية ١٨٥,٢٥٨ ألف نسمة. أما النصاري فلا يوجد في دير الزور في عام ١٩٢٢م غير أعداد قليلة. إذ يمكن تقسيم المسيحيين إلى قسمين: سريان وأرمن. فالسريان ١٥ شخصاً يتقدمهم بشير كر، والأرمن ٣٠ (خانة) يرأسهم كريم لولو الخياط، سكنوا محلة الرشيدية، أما فيما بعد فعددهم تضاعف أكثر من مرة، ولا يزالون في محلة الرشيدية، ويعملون في التجارة وبيع الذهب.

وبالنسبة لانسحاب الأتراك من دير الزور فإنه في يوم السادس من تشرين الأول ١٩١٨م اجتاز الأتراك الجسر الخشبي للذهاب شمالاً إلى تركيا، وحينما وصلوا حدود ماردين، اختلفوا فيما بينهم فمنهم من طلب العودة إلى دير الزور، ومنهم من رفض وهم

العسكريون بقيادة الأمير آلاي جميل بك. ولما وصلوا ماردين أعلنت الهدنة التي تقضي ببقاء كل دولة في مكانها. فندم الأتراك على ضياع منطقة وادي الفرات والجزيرة الفراتية من أيديهم، وشكلت محكمة عسكرية لمحاكمة حلمي بك متصرف دير الزور وأعوانه، ثم حكمت المحكمة بإعدام كل من السادة: حلمي بك متصرف سنجد دير الزور، جميل بك قائد المنطقة، إبراهيم أدهم بك قائد الفرسان. ثم نفذ فيهم حكم الإعدام رمياً بالرصاص، وحكم على البقية بالسجن. وبذلك انتهى دور الأتراك في منطقة دير الزور ووادي الفرات.^٧ أما عن موقف الديرين تجاه السوقيات يقول الباحث أحمد شوحان في حوار شخصي: "يعجز قلبي عن وصف السوقيات فقد كان الديرين يأسفون لما حل بالأرمن رجالاً ونساء وأطفالاً. يكفي أبناء هذه المنطقة نبلاً وكرامة أنهم أحسنوا إليهم رغم أنهم كانوا يعانون ويلات المجاعة التي حلت في وادي الفرات وأنهم كانوا يختطفون كثيراً من الأرمن من بين الجنود لإيوائهم وتهريبهم لإنقاذهم من الموت الزؤام". ويرفض شوحان الإبادة ويدينها، ويرفض بداية التهجير الجماعي قسراً وينظر للأمر من الناحية الدينية فيقول: "الإسلام لا يرضاه ولا يقره، ويعتبره وصمة عار في جبين الذين اقترفوه وعملوا من أجله". ويبين أن المسلمين حزنوا على ما نال الأرمن من شقاء أكثر مما فرح به المسؤولون الأتراك وشفوا صدورهم.

لا بد من الإشارة إلى أن حياة الأرمن في دير الزور كانت جزءاً من المجتمع الدير، بفضل مساهمات الأرمن في الحياة الثقافية والاجتماعية في دير الزور، من خلال فتح نوادي رياضية، مثل نادي الأخوة الذي تأسس عام ١٩٤٢م واتخذ طابع الثقافة والرياضة في بادئ الأمر، ثم اقتصر على الرياضة، ولديه الفرق التالية: كرة القدم، كرة السلة، كرة اليد، ألعاب القوى.^٨

من جهته سلط الباحث عمر صليبي الضوء على لواء الزور في العصر العثماني من عدة نواحي. ففي تناوله للموضوع إدارياً وسياسياً يذكر أن بعض الأحياء في دير الزور قد تطورت في البدء على حساب المقابر القريبة من المدينة. وتحديداً عن مقابر النصارى الأولى، يشير إلى أنها كانت تقع على طريق الدير - حلب وهي تقابل التكنات العسكرية في غرب المدينة حالياً يحتل المنتزه وروضة تشرين قسماً منها، الثانية في حي البعاجين الحالي (الجبيلة) وكانت تعرف بكلمة قبور النصارى، وقد تحولت إلى منتزه وتقع شمال مدرسة الإعداد الحزبي لا يفصلهما سوى الطريق.

أما إذا نظرنا من ناحية التطورات الإحصائية للسكان في دير الزور فتجد أن تطورات الأعداد السكانية بشكل عام في نهاية القرن التاسع عشر وأوائل القرن العشرين عما كانت عليه في بدايات الحكم العثمانية. في حين كان العدد في عام ١٨٢٧م بألف بيت في الدير، ولواء الزور مؤلفاً من أربعة أقضية وأربع نواح و١٤٨ قرية.^٩

ويشير إلى أن الأرمن الكاثوليك أنشأوا كنيسة صغيرة بعد عام ١٨٦٠م في مدينة الدير قرب الدير العتيق. ويذكر صليبي أنه يصنف الباحثون سكان المنطقة فترة العثمانية بأن جميع الرعايا داخل الدولة العثمانية هم من غير المسلمين، ففي حين كان اليهود يمثلون فئة واحدة باسم (الموسويون) كان للمسيحيين طوائف روحية متعددة فمنهم السريان الارثوذكس والسريان الكاثوليك، والروم (اللاتين) والأرمن. وكانوا من حيث التبعية قسمين رئيسيين هما المسيحيون الشرقيون والمسيحيون الغربيون وفقاً للكنيسة التي يتبعون إليها، وأدى الضغط السياسي عليهم والضغط الاجتماعي إلى تكريس انتمائهم للغرب بشكل

أكبر من الدولة العثمانية آنذاك، ولذلك كان لانتشار الجواسيس، من المسلمين والمسيحيين واليهود والذين كانوا يعرفون باسم (الخفية) لأنهم كانوا يتجسسون على الناس خفية، دوراً كبيراً في عهد الاستبداد الحميدي.

ويذكر أن الدولة كانت تحافظ على طقوس المسيحيين وكنائسهم وتمنح لهم الأوقاف لبناء هذه الكنائس وتعترف لقادتهم الروحيين بسلطات معنوية لدرجة أنهم كانوا يشكلون ضمن طوائفهم دولة داخل دولة وتسمح الدولة لكلام هؤلاء القادة. أما بقية الشعب من هذه الفئات فقد فرضت عليهم أمور متعددة كحمل شارة معينة عند الدخول إلى الحمام لتمييزهم عن المسلمين عند خلع الملابس. أما في الشارع فلهم لباسهم الخاص، ولا يسمح لهم بركوب الخيل وأن تكون منازلهم أقل ارتفاعاً من مساكن المسلمين ولا تقبل شهادة غير المسلم على مسلم. ولكن قانون التنظيمات غير في ذلك نتيجة لضغط الدولة الأوروبية من جهة واقتناع رجال الدولة للذين سمحت لهم ظروفهم عبر الدول الأوروبية من التوصل إلى سدة الحكم سواء أكانوا من اليهود أم المسيحيين.

ومن جهة أخرى، كانت الأنظمة المرعية في الدولة تعترف لكل طائفة من الطوائف غير المسلمة بشخصية معنوية وتمنح رؤساء الدين سلطات خاصة على شؤون طوائفهم. وقد جاء في السلطنة العثمانية لحلب بعد ظهور التنظيمات والدستور، ذكر لأسماء الرؤساء الروحانيين وقد كان ممثلهم الراهب ياقوب ملكي أفندي، وممثل الأرمن الراهب قرجيان أغوب أفندي في عام ١٨٩٠م، بينما مثل طائفة الكلدان في سالنامه ١٩١٠م الراهب استيفان أوكين أفندي، والسرمان الراهب يعقوب ملكي، وكان ممثل الأرمن آنذاك الراهب ترزيباشيان. ويقول صليبي: "لم تحدث مثل هذه التصرفات في لواء الزور فقد احتوت البلاد هذه الطوائف المتنوعة من المسيحيين والأرمن، لا بل أن لواء الزور وشعبه مواقف لا تنسى تجاه الأرمن الذين تعرضوا إلى المذابح التركية في الفترة الممتدة من عام ١٨٩٠م وحتى خروجهم"، مشيراً إلى أنه لم يتجاوز عدد المسيحيين الـ ٨٠٠ مسيحي، واليهود لا يتجاوزون الخمسين رجلاً وامرأة وطفلاً، وأن فقراء المسلمين وكذلك المسيحيين والأرمن عانوا من الاستغلال.

ويوضح صليبي أن الواقع السياسي في أواخر القرن التاسع عشر شهد كثيراً من الضغوطات الدولية على السلطنة العثمانية كان لها منعكس كبير في لواء الزور إذ أنه بنتيجة التحريض الغربي، وتنامي الروح القومية في الدولة العثمانية، بدأت المطالبات العرقية بالاستقلال عن الدولة العثمانية وكان من نتائجها ظواهر عدة منها (مذبحة الأرمن) التي كان جزءاً خاصاً، كما الصراع السياسي الاقتصادي الأوروبي على لواء الزور. مؤكداً أن الفطرة السلمية لأبناء البلد ساهمت بإيجاد عمليات الاحتواء للأرمن وتحمل العنف السياسي من جراء ذلك، فإنها لم تدرك لعبة الصراع السياسي على المنطقة دولياً كما أدركت غيره فظلت تتعامل بردود الأفعال البسيطة المنطلقة من الفطرة، ولكنها هي ذاتها التي كانت تفهم لعبة حزب الاتحاد والترقي كما مفاهيم الوحدة العربية التي كانت مطروحة منذ ذلك الوقت.

أما عن تواجد الأرمن في دير الزور، فيؤكد صليبي أنه يعود وجود الأرمن في سورية إلى عصور مفرقة في القدم أما الهجرات الحديثة فقد تمت بعد اضطهادات الأتراك للأرمن في أعوام ١٨٩٥م و ١٨٩٦م و ١٩٠٩م و ١٩١٥م و ١٩٢٠م وذلك ومن خلال جملة معطيات وأسباب:

ويرجع صليبي جذر المشكلة الأرمنية التركية إلى الماضي السحيق، إذ لم تعترف الدولة العثمانية أو دولة بني عثمان بهم حتى عام ١٤٦١م، ويخلص إلى بروز الدور الواضح للأقليات المسيحية في عصر السلطان عبد الحميد وتوصل اليهود في عهده إلى سدة الحكم أمثال (طلعت باشا ونظمي باشا) وغيرهم الذين لعبوا دوراً رئيسياً في عملية التحريض ضد الأرمن لخلافات مذهبية وتنامي الشعور القومي الذي أذكاه الغرب وبدء مبادرات العمل من أجل الإستقلال عن الدولة العثمانية في الغرب والشرق معاً.

مؤكد أن سوقيات الأرمن لم تكن في زمن واحد وكانت متكررة مما أدى إلى نزوح العديد منهم إلى سورية وغيرها ومنها لواء الزور. ويوضح صليبي أن مسار القوافل للسوقيات التي تمت من مناطق أرمينيا نحو سورية اتخذ عدة محاور فمن موش كان التوجه في القسم الشرقي نحو مدينة ديار بكر ومنها إلى ويران شهر فالرقة فدير الزور، كما جاءت موجة أخرى من أورفة إلى حلب ومن عينتاب عبر مرعش إلى حلب أيضاً باتجاه دير الزور ومن دير الزور جرت سوقيات باتجاهات مختلفة نحو منطقة الموصل وعلى الطريق بينهما في منطقة مركدة والصّور جرت لهم مذابح كبرى على يد الأتراك والأكراد التابعين للجيش العثماني.

ويستعرض صليبي ما جمعه من معطيات من بعض الناجين من الإبادة في دير الزور، أمثال السيدة سربوية تاتيوس التي كانت تبلغ حوالي خمسة عشر عاماً عندما وصلت إلى دير الزور في عام ١٩١٠م-١٩١١م. ويعطي تقييمه عن أسباب المذبحة والتي كانت متعددة، فالبعيدة تعود إلى مساعدة الأرمن للإنكليز والفرنسيين، أما أحداث ١٩٠٩م فسببها الرئيسي وفق صليبي هو ثورة (الزيتون) ونتيجة لذلك جرت مذابح الأرمن بالإضافة إلى انطلاق أحداث في شرق الأناضول مما دعا الدولة العثمانية لمحاولة تقييدها من الشباب بسوقهم للخدمة وإجراء المذابح للرافضين كما جرت المذابح للموافقين على الطرق.

ويضيف إلى أن تهجير الأقليات كان لتحقيق الأمان الداخلي للأتراك في الحرب العالمية الأولى وكانوا يسوقون للخدمة جميع الواقعيين بين الأعمار ١٧-٥٠ عاماً بهدف القضاء على القوى الشابة وهذا ما حدث فعلاً.

وعن الأحداث قرب دير الزور يقول: "ومن خلال عرض سريع للمعاناة والجزائر يمكن الإحاطة ببعض الصور عن المذابح، فقد كان الانطلاق من تاكرداغ بواسطة البحر حتى اسكندرون ومنها تم السير مشياً على الأقدام إلى الفرات حيث نقلوا بالسفن ودفن بعض الموتى بالعزيرية بين مسكنة وبراجيك وبعد الوصول إلى مسكنة تم السير مشياً تحت لهيب السياط وتأتي فئات مجهولة الهوية من الأتراك غالباً لأن لهجتهم ليست عربية أو من المتعاونين معهم، والمراقبون الأتراك لا حول لهم ولا قوة ولا يذافعون. وبعد الوصول إلى البغليبه ودخول الدسر خيم الأرمن عند جسر من الخشب، ودب بهم المرض والجوع وكان عليهم متابعة المسير نحو الموصل عبر الصّور وهناك الكثير ممن حماهم الديرين، وكانت مواقف أهل الدير فيها الأصالة والشيم فقد أطعموهم وكسوهم وأمنوهم وتزوج قسم كبير منهم من قتيات الأرمن وحموا أعراض بناتهم من الأتراك. وبعد سنة أعاد الأتراك جمع الأرمن وغادروا بهم نحو الصّور ومركدة وهناك جرت المذابح الرهيبة، لقد أحاط الأتراك بالأرمن بعد خمسة أيام من المشي فأوقفوا الرجال يعاونهم جنود متنوعوا الهوية الأجنبية وعزلوا النساء والأطفال وأطلقوا على الرجال النار وأحرقوا

الخشب ووصلت بعض المعلومات عن الحدث إلى الديريين وأن الأتراك سيقومون بقتل المزيد من النساء فكان الصدام معهم وخلصوا النساء والأطفال وساهم بهذا العمل مجموعات من شباب الدير الذين تبعوا من كان في ذمتهم وخلصوهم وتزوجوا منهم على الشريعة الإسلامية. وسمح أبناء البلد بعد خروج الأتراك لمن أراد المغادرة أن يغادر واستضافوا من بقي منهم وأمنوا لهم الأعمال فأبدع الأخوة الأرمن ولا ريب أن الفضل لهم في نشوء بعض الحرف وتطورها في البلد ومما هو جدير بالذكر أن المواقف التركية هذه قد شملت كل الأقليات العرقية فيها".

ويشير صليبي إلى البرقيات التركية التي كانت تتوالى إلى حلب لقتل الأرمن باسم وزير الداخلية التركية حينذاك طلعت باشا. وأن أهم من قادوا المذابح كانوا من اليهود الذين قادوا الحكم التركي في ذلك الوقت أمثال طلعت باشا وبهاء الدين شاكر باشا والدكتور نظمي باشا وأنور باشا المعروفون بأنهم من يهود (الدونما) حكام تركية آنذاك الفعليين. ويقول: "وحيث أن المواقف القومية لم تتغير فلم تكتف الحكومة العربية الثائرة في زمن الشريف حسين بالتفرج بل أن المواقف الذاتية لأبناء الدير الرائعة في حماية الأرمن وافقها كتاب صادر عن قائد الثورة العربية يطالب فيها ابنه الأمير فيصل والأمير عبد العزيز الجربا قائد عشائر الزور آنذاك بتقديم كل العون للأرمن ومنحهم الحكومة الجنسية السورية لتحافظ عليهم".^{١١}

مؤكد أن المذابح الكبرى كانت بتدبير اليهود الاتحاديين وأنها امتدت بعد خلع السلطان عبد الحميد واصفاً إياها بأنها إحدى المآسي التي عاشها البلد والذين آمنوا بنصرة المظلوم.

وفي دراسته للواء الزور في العصر العثماني اجتماعياً واقتصادياً يشير عمر صليبي إلى العائلات الأرمنية في دير الزور، وأن بيت لولي منهم كريم لولي الخياط وهو خياط ومن قدامى العائلات المسيحية.

إن تواجد الأرمن في المنطقة وفق صليبي هو قديم، إلا أن تواجدهم الرسمي في اللواء جاء بعد أحداث الأرمن في تركيا بدءاً من عام ١٨٩٠م حتى نهاية الحرب العالمية الأولى، وهم يميلون إلى العمل الصناعي ولهم الفضل في ظهور بعض الحرف في وادي الفرات وتطوير بعضها الآخر.

ويقول: "لقد عامل أبناء لواء الزور كافة الغرباء معاملة حسنة من حيث حمايتهم كما حدث مع الأرمن والزواج منهم وحفظ أعراضهم مثل بقية الفئات الأخرى التي لا تزال أسرهم بالمنطقة وتصاهروا مع أهلها ولقد أدى الظلم بأبعاده السياسية والعنف والجور بأبعاده الاقتصادية والسياسية والاجتماعية على المواطنين قانوناً أم أخوة، سلطوياً أم اجتماعياً إلى التأثير في البنية النفسية والسلوكية والتي تمثلت بأفاق متعددة، فالإرهاب وانتشار رجال الخفية والتسلط الحكومي والاجتماعي وانتشار الرشوة والفساد وإرغام الشباب على الذهاب إلى الخدمة الإلزامية خارج حدود اللواء والوطن العربي والطبيعة الصحراوية والأصول الأبوية قادت إلى ترجمة نفسه وصفات سلوكية واضحة حدد فيها التناقض سمة، إذ تجد في أبناء اللواء الثورة السريعة والعصبية إلى جانب الهدوء والصبر كما تظهر الطيبة والقسوة والثأر والتسامح معاً".^{١٢}

وفي موضوع تواجد الأرمن في دير الزور ذكرت كذلك صحيفة *الأفكار* في نيسان ١٩١٨ بتفاصيل هامة تسهم في توضيح أسباب تواجد الأرمن في دير الزور، ووصف طرق تعذيبهم والفتك بهم، حيث ذكرت أن الترك أخرجوا ٨٠٠ عائلة أرمنية من قره حصار وأغرقوا نصفهم بانقلاب الزوارق في نهر الفرات، ولما وصل الباقون إلى دير الزور وضعوا في محطة اعتقال وكان قد سمح لهم عند إخراجهم من قره حصار بأن يأخذوا معهم ما عندهم من النقود، فلما وصلوا إلى دير الزور أخبروا المتصرف في أمر فداء أنفسهم وعرضوا عليه مبلغ ثلاثة آلاف ليرة عثمانية فلم يكتف بهذا القدر وحينئذ جمع الأرمن كل ما كان معهم من النقود فبلغت خمسة آلاف ليرة عثمانية قدموها للمتصرف فقبلها منهم بشرط أن يوقعوا على تعهد. ولكن كل هذا لم ينجهم من مخالب رجال الجندرية الذين رافقوهم في سيرهم، ولما وصلوا بهم إلى مسافة تسعة أميال من المدينة ابتدأت المذبحة بالعصي والحجارة وقليل جداً من العيارات النارية إلى أن أعيى الجلادين التعب فأجلوا الفتك بمن بقي إلى يوم آخر، وفي نهاية الأمر غمزم أحد رجال الجندرية التعيين لكي ينجوا بأنفسهم وكان ظلام الليل دامساً والحرس أقل اكتراثاً فهربت البقية الباقية من ٨٠٠ عائلة وعددها خمسة وخمسون نفساً ونجت بأنفسها.

وأضافت الصحيفة وفق أحاديث رواة أن وصف المذابح كلها كانت تقريباً على نمط واحد فإذا لم يفتك بالمهجرين في الطريق فإنهم يؤخذون إلى مستودع حيث يقيمون أياماً قليلة وهناك يجدون محطة فيها نحو ألفين أو ثلاثة آلاف. ومن ثم يأتي علم من الاستانة بأن الحكومة منحت مهاجري ناحية (مركز) كذا أراض زراعية ويجب بناء على ذلك أن يقوموا إليها فيعودون إلى الرحيل، وفي نصف اليوم الأول من سفرهم يكونون آمنين على نفوسهم لأن القتل "بالجملة" بالقرب من المدن غير ممدوح. ومن الأمثال على ذلك أنه لم يقتل أحد في مدينة طرابزون ولكن بعد أن ترك الأرمن المدينة بأيام قليلة رويت جثثهم طافية على وجه مياه النهر. ورأس العين وهي آخر محطة للسكة الحديدية قريبة جداً من العمران فلا يجوز ارتكاب المذابح فيها على الطراز القديم ولكن لا مانع من موت النساء والأولاد جوعاً^{١٣}.

ونخلص إلى أن الباحثين أجمعوا على أن مدينة دير الزور بدأت بالتوسع نوعاً ما في الفترة العثمانية خاصة سنة ١٨٦٧م، وفي سنة ١٩١٥م ازداد عدد سكان المدينة بشكل ملحوظ جداً وتوسعت أكثر بسبب قدوم الأرمن. فبلغ عدد سكانها في أوائل القرن العشرين حوالي تسعة آلاف نسمة، وارتفع في العام ١٩١٠م إلى ما يقدر بـ ١٥ ألف نسمة، وارتفع حجم سكانها في العامين ١٩١٥-١٩١٦م بسبب عامل الهجرة الخارجية إليها، إلى ما يقارب ٢٥-٢٠ ألف نسمة، ويعزون ذلك إلى الهجرة القسرية الأرمنية من ولايات الأناضول الشرقية، مؤكداً أنه في العام ١٩١٥م قامت إدارة ولاية حلب بتوزيع اللاجئين الأرمن الذين تدفقوا عليها إلى كل من حماة ودير الزور والجزيرة، فعلمياً كان التجميع يتم في دير الزور.

كما تؤكد الدراسات أنه رغم الجانب المأساوي من هجرة الأرمن القسرية إلى دير الزور، إلا أن ذلك انعكس على ارتفاع عدد سكان المدينة، وبالتالي ارتفاع معدل النمو السكاني فيها.

وفي النهاية، نلاحظ أن الباحثين السوريين استخدموا تعبير "السوقيات" لوصف عمليات التهجير القسرية والمذابح التي جرت للأرمن، وأن المصادر العربية والسورية

تحديداً تطرقت إلى جذور وأسباب تواجد الأرمن في المنطقة، وكشفت عملية إفناء الجيش التركي بحقهم.

وفي ضوء تلك الدراسات نستخلص أن عمليات الإبادة التي كانت تجري في الصحراء السورية تم تناولها في الأبحاث والدراسات التي غطت الفترة العثمانية في سوريا، حيث ألقى الضوء على تواجد الأرمن في دير الزور معتبرين المذابح التي تعرضوا لها إحدى المآسي التي عاشتها المنطقة.

الهوامش

(Հայկական Համառոտ Հանրագիտարան, Հտր. 2, Երևան, Տպ. Յակոբ Մեղապարտ, 1995). 32. الجزء 2، ص 32. الموسوعة الأرمنية المختصرة، 1995، يريفان، الجزء 2، ص 32.

¹ الموسوعة العربية السورية، 2007، دمشق، المجلد التاسع، ص 519.

² عمر صليبي، لواء الزور في العصر العثماني إدارياً وسياسياً، دمشق، 1996، ص 60-61.

³ Թեոդիկ Ամենուն Տարեցոյցը. Ժ.Ժ. Տարի. 1916-1920, Բ. տիպ, Հրատ. Գալուստ Կիպլէնկեան Հիմնարկութեան, Հալէպ, 2009. Կիպլէնկեան Հիմնարկութեան, Հալէպ, 2009. Կيپلېنكېان، الكتاب السنوي للجمعية (1916-1920).

السنة 10-14، الطبعة الثانية، حلب، 2009، ص 65.

⁴ أحمد شوحان، تاريخ دير الزور، دير الزور، 1989، ص 68.

⁵ شوحان، ص 56، 72-75.

⁶ نورا أريسيان، غوائل الأرمن في الفكر السوري، موقف المفكرين السوريين من الإبادة الأرمنية، بيروت، 2002، ص 44.

⁷ شوحان، ص 243.

⁸ صليبي، ص 60، 103.

⁹ المرجع السابق، ص 206.

¹⁰ المرجع السابق، ... ص 223.

¹¹ صليبي، ص 43، 69.

¹² 13/أكتوبر، العدد 1219 تاريخ 1911/4/6، (صحيفة/الأفكار، صدرت في سان بابلو عام 1903م).

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ ՏԷՐ ԶՕՐԻ ՄԷՋ ՀԱՅԵՐՈՒ
ՆԵՐԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ՝ ԸՍՏ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՂԲԻՒՆԵՐՈՒ
(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՆՈՐԱ ԱՐԻՍԵԱՆ
narissian@hotmail.com

Յօդուածը կը լուսաբանէ ԺԹ. Դարավերջ-Ի. Դարասկիզբի Տէր Զօրի իրավիճակը եւ հայերու ներկայութիւնը այնտեղ՝ ըստ արաբական աղբիւրներու:

Ուսումնասիրութիւնը կ'օգնէ ծանօթանալու Տէր Զօրի շրջանին՝ պատմական անուանումէն մինչեւ քաղաքի կազմաւորման եւ հայերու այնտեղ ներկայութեան խնդիրներուն:

Հիմնուելով արաբ, մանաւանդ սուրիական, աղբիւրներու վրայ - որոնք Հայոց Յեղասպանութեան պատմագրութեան համար բաղկացուցիչ նիւթեր կը համարուին - կը հետազօտուի Յեղասպանութեան օրերուն Տէր Զօրի հայ գաղթականութեան իրավիճակը:

Վերոյիշեալ աղբիւրները տեղեկատուական վկայութիւններու կողքին կը ներկայացնեն սուրիական արաբական տեսակէտը Տէր Զօր բնակութիւն հաստատող հայերու նկատմամբ, մասնաւորաբար՝ Հայոց Յեղասպանութեան առնչութեամբ անոնց դիրքորոշումը:

**ՀԱՅՈՑ ԴԷՄ ԳՈՐԾՈՒԱԾ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՁԱԳԱՆԳՆԵՐԸ
ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ**

ԱՐԾՈՒԻ ԲԱԽՉԻՆԵԱՆ
artsvi@yahoo.com

Իր աննախադեպ բնույթի պատճառով Ի. դարի հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական իրադարձությունը՝ ցեղասպանությունը, որոշակի արձագանգ է գտել նաեւ Հայաստանից աշխարհագրականօրէն հեռու տարածաշրջաններում: Սակաւաթիւ, սակայն ուշագրաւ տեղեկութիւններ են պահպանուել Ծայրագոյն Արեւելքի կամ Ծայրագոյն Ասիայի երկրներում հայոց դէմ գործուած եղասպանութեան արձագանգների վերաբերեալ, որ առաւելապէս վերաբերում է եղեռնից փրկուածներին ցուցաբերած մարդասիրական օգնութեանը:

Սոյն հաղորդման մէջ ի մի են բերուած այն հատուկէնտ վկայութիւնները, որոնք վերաբերում են Ծայրագոյն Ասիայի երկրներում (հիմնականում՝ Չինաստան, Ճապոնիա, Կորէա, Ինդոնեզիա) 1910-1920ականներին հայոց ցեղասպանութեանը վերաբերող իրողութիւններին:

Հարցը մինչ այժմ արծարծել է Միդնիի Հոլոքոսթի եւ Ցեղասպանութեան Ուսումնասիրութիւնների Հաստատութեան աշխատակից Վիգէն Բաբկէեանը ամերիկահայ *Արմինիքըն Ուիկկի* պարբերականում հրատարակած իր յօդուածներում¹:

ԻՐԱՋԵԿՈՒՄ

Թեմայի յիշատակումը պատմաբան-բանասերի մէջ առաջին հերթին գուգորդում է Ճապոնաբնակ հայ հրապարակախօս, 1920ին Ծայրագոյն Արեւելքում ՀՀ կառավարութեան կողմից պատուոյ հիւպատոս նշանակուած Դիանա Աբգարի գործունէութեանը, որը քիչ թէ շատ ծանօթ է: Քանի որ այս գործչին մենք արդէն նուիրել ենք մանրամասն ուսումնասիրութիւն², այստեղ հակիրճ յիշենք, որ 1909ի Ադանայի կոտորածներն առիթ հանդիսացան, որպէսզի Ճապոնիայում բնակուող ծնունդով հնդկահայ առեւտրական գործիչ եւ գրող Աբգարը սկսի զբաղուել հրապարակախօսութեամբ եւ քաղաքագիտութեամբ: Նա իր բեղմնաւոր գրիչը ծառայեցրել է Հայ Դատի եւ հայ ժողովրդի վիճակի հանրահռչակմանը եւ լուսարանմանը, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի նախօրեակին եւ՝ տարիներին հանդէս եկել հայ ժողովրդի մասին դասախօսութիւններով, յօդուածներով, աշխատակցել

Եռլոհամայում հրատարակուող *Japan Gazette* անգլերէն պարբերականին: *Japan Gazette*ի հրատարակչութիւնը մէկը միւսի ետեւից լոյս է ընծայել Արգարի անգլերէն գրքոյկները եւ տարածել: Իր գրաւած հասարակական բարձր դիրքի շնորհիւ Արգարը կարողացել է ազդել 1919ին Փարիզի Խաղաղութեան Համաժողովի ճապոնական պատուիրակութեան վրայ, որպէսզի նա եւս նպաստի հայ դատի բարեյաջող լուծմանը³:

Դիանա Արգարի գրութիւնները որոշակիօրէն կատարել են իրենց դերը, ճապոնական հանրութեանն իրազեկ դարձրել Հայոց Ցեղասպանութեան իրողութեանը: Հաւանաբար հենց նրա գործունէութեան արձագանգը կարող են լինել հետեւեալ երկու փաստերը: Ճապոնացի հետազօտող, Տոկիոյի Վասէդա Համալսարանի պրոֆէսոր Եոսիյօ Սաեկիին 1916ին հրատարակած *Նէստորական Յուշարձանը Չինաստանում* աշխատութեան մէջ, յիշատակելով ԺԹ. դարի վերջին չինացի նէստորականների բնաջնջման փաստը, զուգահեռ է կատարել հայերի հետ՝ մասնաւորապէս նշելով. «Մենք բաւական համոզուած ենք, որ չինացի նէստորականների շառաւիղներն էին, որոնք անխղճօրէն կոտորուեցին չինական զինուորականների կողմից 1891 թուականին: Այդ 15 հազար չինացի Չինտան Չիաոյի հաւատացողները, որոնք սպանուեցին, անձանօթ եղբայրներն էին խեղճ հայ քրիստոնէաների, որոնք դաժանօրէն կոտորուեցին միեւնոյն ժամանակ Մերձաւոր Արեւելքում»⁴:

Երկրորդ օրինակը վերաբերում է 1919ին, երբ թուրքական Թասֆիր թերթն աշխարհի չորս կողմից ի վնաս հայոց փաստեր է հաւաքել՝ այդ առթիւ հարցաքննելով նաեւ Կ.Պոլսում գտնուող մի ճապոնացու: Վերջինս պատասխանել է. «Շատ պատմութիւններ հասկցուցին հայկական ջարդերու մասին: Չեմ կրնար պնդել թէ Թուրքերն անմեղ են: Իր պատմութիւնը ունենալու է այդ, հարկաւ դուք ալ կեցած տեղերնիդ չջարդեցիք եւ: Խառն ցեղերով երկիր մը վարելը դժուար է: Միայն ձեզի խրատ մը տամ: Եթէ չէք ուզեր որ ասկէց վերջ Եւրոպայի առջեւ ամբաստանութեան տեղի տաք, ջանացէք կարելի եղածի չափ յարմարիլ ոչ-իսլամ տարրերուն հետ»⁵:

Նշուած իրողութիւններն, անշուշտ, նշանակալից չեն, սակայն ապացուցում են, որ տեղեկատուական դժուարամատչելիութեան պայմաններում ճապոնացի ժողովրդի զաւակներ եւս որոշակի գաղափար են ունեցել հայութեան հետ կատարուող արհաւիրքի վերաբերեալ...

ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1916ից սկսած եղեռնից տուժածներին օգնութեան ձեռք են մեկնել Ծայրագոյն Արեւելքի երկրները, հիմնականում՝ տեղի հայ համայնքների

միջոցով: Յատկապես օժանդակություն է եկել Ինդոնեզիայից, որտեղ եղել է ամենից ստուար եւ կազմակերպուած հայ համայնքը: Մասնաւորապէս Ճաւայի հայերը հանգանակել են 3500 անգլիական ոսկի: Հանգանակութեանը մասնացել են նաեւ կղզու չինացի, անգլիացի եւ եւրոպացի բնակիչները⁶:

Սեբաստիայում Ամերիկեան Քոլէջի ուսուցիչ, ամերիկացի քարոզիչ, վերապատուելի դոկտոր Էռնեսթ Քլարք Փարթրիջը 1917ին մեկնել է Չինաստան, որտեղ քրիստոնէացած չինացիների սեղմ շրջանակում խօսել է հայկական տառապանքների մասին: Ունկնդիրներն այնքան են յուզուել, որ անմիջապէս 20 դոլար են հաւաքել, նոյնքան էլ տուել են դպրոցի աշակերտները, իսկ դպրոցի դռնապանը, որն իր ծննդավայրը վերադառնալու համար բացառիկ գումար է ստացած եղել, հայաջինջ սարսափների պատմութիւնից ազդուելով՝ այդ գումարն ամբողջովին տրամադրել է հայ տուժածներին: Այս մասին Փարթրիջը գեկուցել է 1919ին Սկիւտարի ժողովասրահում, իր հայերէն ելոյթում⁷:

Ուշագրաւ է նաեւ, որ 1920ին, ԱՄՆի չինացի ուսանողների ամսագրի խմբագրականներից մէկում, խօսելով չինացիների՝ իրենց հարեւանների հետ կապերի եւ առհասարակ ազգամիջեան յարաբերութիւնների մասին, աշխարհում ուժեղի եւ թոյլի, արդարի եւ անարդարի մասին, որպէս բնորոշ օրինակ բերուած են հայերը. *«Նայէք հայերին: Հազարաւոր հայեր կոտորուեցին կամ ստրկացուեցին թուրքերի կողմից: Այնտեղ նրանց հիանալի երկիրն աւերուած է դաժան թուրքերի կողմից: Ինչո՞ւ: Նրանք քրիստոնէաներ են: Նրանք չեն վիրաւորել թուրքերին: Նրանք, իհարկէ, ճիշտ են: Նրանք ունեն իրաւունք: Սակայն նրանք չունեն ուժ: Նրանք թոյլ են եւ քնկնում են թուրքերի կոռնկների առաջ: Այդպիսին է համաշխարհային փորձառութեան ռդբերգութիւնը: Եւ մենք չենք կարող նախագգուշանալ»⁸:*

1920ին Միջագետքի Հայ Տարագրելոց Յանձնախումբը ձեռնարկել է Բաքուբայի (Իրաք) հայկական որբանոցին օգնելու նպատակով դրամ եւ միջոցներ հայթայթել եւ այդ առաքելութեամբ Հնդկաստան է գործուղել իր ատենապետ Մարտիրոս Գոյումճեանին: Միջագետքի անգլիացի կոմիսար Ա. Թ. Վիլսոնը նամակ է յղել Հնդկաստանի ղեկավար պաշտօնատարներին՝ յանձնարարելով ամէն դիւրութիւն ընծայել Գոյումճեանին: Հնդկաստանի, Ինդոնեզիայի, Հոնկոնգի, Մինգապուրի եւ Ճապոնիայի հայերի, ինչպէս նաեւ տարբեր ազգութիւնների ներկայացուցիչների առատաձեռն նուիրատուութեան շնորհիւ Գոյումճեանի առաքելութիւնը պսակուել է յաջողութեամբ: Գոյումճեանը հասել է *«մինչեւ Հնդկաստանի հեռաւոր անկիւններն ու Ուկկիանիոյ կղզիները միշտ այն յոյսով թէ աւելի մեծ գումար մը ձեռք ձգել պիտի յաջողէր եւ իրօք ալ նա կը հանգանակէր 395000 ռուբլիի չափ գումար մը, մէջն ըլլալով նուիրուած հազուստեղէններ եւ Առաքել*

*Մարտինեանի նուիրատուութիւնը*⁹: Ուշագրաւ է, որ նուիրատուների մէջ կան նաեւ Մակասարում (Ինդոնեզիա) ապրող 13 չինացիների անուններ, որոնցից տասը նուիրաբերել են 250ական ռուբլի, երեքը 100ական¹⁰: Հոնկոնգից Ա. Թութունճեանը նուիրաբերել է 50 են, Մ. Մանուկը եւ Տիգրան Գրեգորին՝ 25ական, Հարովդ Լէթը՝ 15 են, իսկ Շանհայից (մայրցամաքային Չինաստան) տիկին Ա. Բագիլը հանգանակել է 30 են¹¹: Ճապոնիայի Կորէ քաղաքից հանգանակութեանը մասնակցել է ինը հոգի՝ հայ եւ օտարազգի (675 են), Եոկոհամայից տաս, հայերից՝ 222 են, օտարազգիներից՝ 55 են¹²:

Հայ համայնքների կազմակերպած այս տարերային ջանքերին յետագայ տարիներին եկել է միանալու Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Յանձնախմբի աւելի կանոնակարգուած գործունէութիւնը, որն ընդգրկել է նաեւ Ծայրագոյն Արեւելքի երկրները: Յայտնի է, որ 1919ին հիմնուած Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցը մասնաձիւղեր է հիմնել տարբեր երկրներում եւ աւելի քան 110 միլիոն դոլար է հանգանակել ցեղասպանութիւնից փրկուածներին օգնելու նպատակով: *«Երբ 1920ականների սկզբին Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց կոմիտեն սկսեց տարբեր երկրներում կազմակերպել այսպէս կոչուած 'Ոսկէ կանոնի' միջոցառումներ, որի ընթացքում լուսաբանուում էր Մերձաւոր Արեւելքում պատերազմից տուժածների ներկայ դրութիւնը եւ հանգանակութիւններ էին կազմակերպւում նրանց օգտին, այդ երկրներից անմասն չմնացին նաեւ Չինաստանը եւ Ճապոնիան»*¹³: Եւ ահա, չնայած 1921ի Չինաստանի սովին, Պեկին, Գուանձօ եւ Շանհայ քաղաքներում 1922ին հիմնուել են հայերին նպաստամատոյց յանձնախմբեր: Չինաստանում ճանաչուած ամերիկացի միսիոներ վերապատուելի Էլուուդ Ջ. Թիւքզբերին դարձել է Կենտրոնական Յանձնախմբի նախագահ, որը գործել է Շանհայում: Դրանից առաջ ամերիկեան Ինդիանապոլիս քաղաքում միացեալ միջոցառում է կազմակերպուել Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Յանձնախմբի եւ Չինաստանի Սովի Հիմնադրամի կողմից: Տիկին Աննա Ազգապետեանն իր ելոյթում ներկայացրել է Եդէռնից փրկուած գաղթական հայերի կարիքները: Նրա խօսքից խորապէս ազդուած ԱՄՆում չինական առաքելութեան ղեկավար Մաօ-Քէ (Ալֆրէդ) Ծէն նկատելի գումար է տրամադրել հայ գաղթականներին¹⁴:

Եդէռնից փրկուած հայերի նպաստամատոյց խումբ է ստեղծուել նաեւ Կորէայում: Այս երկրում Հայկական Նպաստամատոյց Յանձնախումբն ստեղծուել է ԱՄՆի հիւպատոս Միլերի կողմից: Կորէայում աւելի քան յիսուն տարի առողջապահական գործունէութիւն ծաւալած կանադացի բժշկական քարոզիչ, Թորոնթոյի Համալսարանի ուսուցչապետ Օլիւր Բ. Ալիսընը (1860-1956), ի թիւս այլ ամերիկացիների եւ եւրոպացիների, եղել է այդ յանձնախմբի նախագահը

(որոշ ժամանակ նրան փոխարինել է Թումրս Հոբզը¹⁵): Տեղեկացուել է, որ Սքրայի Բիչի (Կորէա) ամառային շաբաթօրեայ դպրոցում կազմակերպուել է յատուկ հայ գաղթականների օգնութեանը նուիրուած մի օր, որի ընթացքում որոշակի գումար է ժողովուել: Կորէացիները, իրենք էլ լինելով աղքատ, իրենց լուման են ներդրել հայ գաղթականների վիճակը թերեւացնելու գործում¹⁶:

Ըստ Բաբկէնեանի՝ միջազգային մարդասիրական շարժմանը Ճապոնիայի մասնակցութեան պատմութեան վաղ տարիները մինչ այժմ չեն եղել առանձին ուսումնասիրութեան առարկայ: Ըստ նրա, ընդունուած է համարել, որ Ճապոնիայի առաջին յայտնի մասնակցութիւնը միջազգային մարդասիրական շարժմանը եղել է 1953ին, երբ կառավարութիւնն օժանդակել է պաղեստինցի գաղթականներին: Իսկ աւելի վաղ՝ 1922ին՝ ի պատասխան հայոց ցեղասպանութեան եղած մարդասիրական օժանդակութիւնը մնացել է անձանօթ:

Ամէն ինչ սկսուել է երբ ամերիկացի վերապատուելի դոկտոր Լինքըն Լ. Ուիրթը 1922 Փետրուարին ժամանել է Ճապոնիա: Նա կոչ է արել Տոկիոյում բնակուող ամերիկացիներին եւ եւրոպացիներին՝ օգնութեան ձեռք մեկնել հայերին: Ուիրթին յաջողուել է կազմել մի գլխաւոր յանձնախումբ՝ ամերիկացի գործարարներից, իսկ նրա նախագահ ընտրուել է ԱՄՆ դեսպան Չարլզ Բիչըր Ուորընը (1870-1936): Հայերին օգնելու շարժումը սկսել է թափ առնել, եւ Ճապոնիայում գործող տարբեր օտարերկրեայ հասարակայնութեան խմբեր, օթեակներ, եկեղեցիներ, ակումբներ հրաւիրել են Ուիրթին՝ ելոյթներ ունենալու: Հայերին օգնելու նրա կոչը տպագրուել է *Ջըփէն Էդվըրթայզըր* անգլերէն թերթում եւ արտատպուել մի ճապոնական լրագրում, որտեղից էլ այդ մասին տեղեկացել են մի խումբ ազդեցիկ ճապոնացիներ: Նրանք դիմել են Ճապոնիայում երկար տարիներ աշխատող եւ հեղինակութիւն վայելող ամերիկացի քարոզիչ, վերապատուելի Գիլբըրթ Բոուլզին (1869-1960)՝ ասելով, որ հետաքրքրուած են Ուիրթի առաքելութեամբ: Վերջինիս Բոուլզը տարել է Կայսերական Դրամատուն, ծանօթացրել մի շարք գործարարների հետ, որոնց մէջ էր նաեւ առաջնակարգ դրամատէր եւ Արտաքին Գործերի փոխնախարար, դերկոմս Էիիծի Սիբուսաւան (1840-1931): Վերջինս հարցրել է Ուիրթին, թէ ովքե՛ր են հայերը եւ ինչո՞ւ նրանք օգնութեան կարիք ունեն: Որոշ աշխարհագրական եւ պատմական տեղեկութիւններ ստանալուց յետոյ Սիբուսաւան ընդհատել է Ուիրթին՝ ասելով. *«Ինչո՞ւ մեզ մօտ չէք բերել ձեր հայրը: Քանի որ մենք բողոքայական ենք, կարծում էք, որ չենք օգնի հայերին»*: Սիբուսաւան անձամբ Ուիրթին է տրամադրել 11,000 դոլարի չէք (այսօրուայ չափով՝ մօտ 140,000 դոլար) եւ ստանձնել տեղում կազմուած Ճապոնիայի Հայ Օգնութեան Յանձնախմբի նախագահութիւնը: Բոուլզը նշանակուել է

յանձնախմբի քարտուղար: Միբուսաւան անմիջապէս նամակ է յղել մօտ 100 ճապոնացի պատասխանատու անձանց՝ հայերին օգնելու գործում հետաքրքրութիւն ստեղծելու նպատակով: Այս հիմնադրամին սկսել են նուիրատուութիւններ գալ ճապոնական հասարակութեան բոլոր դասերից՝ հասարակ մարդկանցից մինչեւ կառավարական պաշտօնատարները, գլխաւոր գործարարներից մինչեւ կայսերական ընտանիքի անդամներ: Մի ճապոնական իգական դպրոց ստանձնում է երկու հայ որբի լրիւ պաշտպանութիւնը: Օգնութեան արշաւին է միացել արքայազն Տոկուգաւա Եոշիհիսան եւ պատկառելի գումար ուղարկել: Նա նաեւ կարելոր դեր է ունեցել Լորդերի Պալատի բոլոր անդամներին հայ օգնութեան հայտի վերաբերեալ գրականութիւն տրամադրելու գործում: Ուիրթը շարունակել է իր գործունէութիւնը՝ Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի մասնաճիւղեր բացելով նաեւ Չինաստանում, Կորեայում, Ֆիլիպիններում, Նոր Զելանդիայում եւ Աւստրալիայում: 15 այլ ազգային յանձնախմբերի հետ միասին ճապոնական յանձնախումբը անդամակցել է Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին, որի գլխաւոր կենտրոնը եղել է Ժնևը: Յայտնի չէ, թէ որոշակի որքան գումար է հաւաքել ճապոնիայի յանձնախումբը, սակայն կարելոր է, որ ճապոնական հասարակութեան բոլոր խաւերն իրենց համակրանքն են արտայայտել հայ ժողովրդի ցեղասպանուած զաւակների հանդէպ եւ իւրաքանչիւրն իր հնարաւորութեան սահմաններում օգնել նրանց¹⁷:

Ուիրթի օգնութեամբ հայերին օժանդակող յանձնախումբ է ստեղծուել նաեւ Ֆիլիպիններում, որ ղեկավարել է Ֆիլիպինների ընդհանուր-նահանգապետ Լենըրդ Վուդը (1860-1927): Նրա խորհրդական գնդապետ Ֆրանք Ռոս Մքքոյը (1874-1954) հանդիպումներ է կազմակերպել Ֆիլիպիններում եւ միջոցներ հաւաքել Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի համար: Ուիրթը վկայել է, որ Ֆիլիպիններում բնակուող ամերիկացիները եւ եւրոպացիները շոտլ նուիրատուութիւններ են կատարել, իսկ տեղացի ֆիլիպինցի ժողովուրդը դրամահաւաքին չնչին մասնակցութիւն է ունեցել¹⁸:

Նշենք նաեւ, որ հայ գաղթականների փոխադրման եւ տեղաւորման հարցերը 1923ին որոշ ժամանակ զբաղեցրել են Ֆրանսիայում ճապոնիայի դեսպան Կիկուձիի Իշիիին (1866-1945), որի հետ Հայ Ազգային Պատուիրակութիւնը նամակագրութիւն է հաստատել այդ թեմայով¹⁹:

ԵՐԿՈՒ ԱՅԼ ԴՐՈՒԱԳ

1922ին Պեկինում կայացած Աշխարհի Ուսանողների Քրիստոնէական Դաշնութեան Համաժողովում հնչել է հայերի կոտորածների դատապարտման հարցը: Փոքր Ասիան ներկայացրել է

Զմիռնիայի Ամերիկեան Քոլեջի պատմության եւ ընկերաբանության պրոֆեսոր Սեմուրլ Ռալֆ Հարլոուն (1885-1972): Ապրիլի 2ին Համաժողովը որոշում է կայացրել ի նպաստ Մերձատր Արեւելքի հալածուած ժողովուրդների, այդ թւում՝ հայերի. այն ստորագրել են 32 ազգերի ներկայացուցիչներ²⁰:

1922ին, երբ քեմալականներն այրել են Զմիռնիան՝ բնաջնջելով տեղի հայ եւ յոյն բնակիչներին, նաւահանգստում եղել է նաեւ մի նաւ՝ ճապոնացի նաւապետի հրամանատարութեան ներքոյ: Ի տարբերութիւն անգլիական, իտալական եւ ամերիկեան նաւերի պատասխանատուների, որոնք վանել են իրենց օգնութեան դիմած հայ եւ յոյն փախստականներին, ճապոնացի նաւապետն իր նաւի վրայ ապաստան է տուել մի շարք հալածեալների: Նոյնիսկ նաւի բեռները ծովն է նետել, որպէսզի կարողանայ աւելի օգտակար լինել դժբախտներին: Ի դէպ, այդ հայերի մէջ է եղել ամերիկահայ երգեհոնահար Պերճ Ժամկոչեանի հայրը²¹: Այս ճապոնացի նաւապետին 1935ին ճապոնիայում հանդիպել եւ զրուցել է հայ քամանչահար Ռուբէն Կարախանեանը²²:

ՅԵՏ ԳՐՈՒԹԵԱՆ. ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ԼԵԶՈՒՆԵՐՈՎ

Հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան գիտական ուսումնասիրումը Ծայրագոյն Արեւելքի երկրներում համեմատաբար նոր ասպարէզ է: Չինաստանում Մեծ Եղեռնի վերաբերեալ աշխատութիւններ, որքան մեզ յայտնի է, առայժմ չկան: Եղած հատուկենտ օրինակները վերաբերում են ճապոնիային եւ Կորեային:

Հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութիւնն առաւել կամ պակաս չափով ներկայացուել է ճապոնացի հեղինակների՝ Հայաստանի մասին գրուած ճանաչողական գրքերում: Առաջիններից մէկը եղել է 1990ին Տոկիոյում հրատարակուած Հիդեհարու Նակաձիմայի *Հայաստան. Յոյսի Ակնթարթ Պատմութեան Մէջ* հատորը, որն ընդգրկում է հայոց համառօտ պատմութիւնը՝ սկզբից մինչեւ Մեծ Եղեռն: Նոյն հեղինակը տարիներ անց ճապոնացի ընթերցողին է ներկայացրել երկու այլ ճանաչողական հատոր՝ *Հայոց Ցեղասպանութիւնը*, *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւնն Ու Մշակոյթը* (2007) եւ *Ամէն Ինչ Հայաստանի Մասին՝ 65 Գլխով* (2009): 1991ին լոյս է տեսել Եուկիօ Ֆուձիմոյի *Ողբերգական Հայաստան* գիրքը, որտեղ տրուած է հայոց պատմութեան ընդհանուր ակնարկ եւ մասնաւորաբար շեշտուած է ցեղասպանութեան իրողութիւնը: Ճապոնացի ընթերցողին հայ ժողովրդին եւ Մեծ Եղեռնը լայնօրէն ծանօթացրել է Ֆրանց Վերֆելի *Սուսա Լեռան Քառասուն Օրը* վէպի ճապոներէն հրատարակութիւնը, որ գերմաներէնից թարգմանել եւ 1993ին հրատարակել է Եուկիօ Ֆուկուդան:

Նաեւ այս ոչ-գիտական հրատարակութիւնների շնորհիւ է հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան վերաբերեալ որոշ հետաքրքրութիւն սկսուել Ճապոնիայի ակադեմական շրջանակներում:

Առաջին անգամ Ճապոնիայում հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութիւնը բարձր ամբիոնից հնչեցրել է ականաւոր պատմաբան Վահագն Տատրեանը, որը ելոյթ է ունեցել 2003 Մարտին Հիւրոսիմայում տեղի ունեցած ցեղասպանութիւններին նուիրուած գիտաժողովում: Մէկ տարի անց, 2004ին լոյս է տեսել Մեծ Եղեռնի մասին ճապոներէն առաջին գիրքը՝ Աիժի Սանգիոյ Համալսարանի դեկան եւ իրաւունքի ուսուցչապետ Հիւրոյոսի Մեզաւայի *Հայերի Մոռացուած Ցեղասպանութիւնը. Հետազոտութիւն Ցանցագործութիւնը Կանխարգելելու Եւ Պատժելու Վերաբերեալ*

ծաւալուն ուսումնասիրութիւնը: Մեզաւան, որ 2002ից սկսած այցելում է Հայաստանի Հանրապետութիւն, Հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութիւնն ուսումնասիրում է իրաւական տեսանկիւնից՝ փորձելով այդ տեսանկիւնից դատապարտել Ի. դարի սկզբին տեղի ունեցած ոճիրը: Մեզաւան առաջիններից էր Ճապոնիայում, որն արժարժեց 20րդ դարի սկզբին, հայոց դէմ գործադրուած ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը՝ համեմատելով այն հրէական Ողջակիզումի հետ: Աշխատութիւնը գրելիս Մեզաւան օգտուել է ոչ միայն հայկական, այլեւ ամերիկեան, անգլիական, գերմանական աղբիւրներից եւ հիմնուել բազմաթիւ վկայակոչումների վրայ: Գրքում զետեղուած են նաեւ քարտեզներ: Այս գրքի համար հեղինակն ընտրուել է Հումանիտար Գիտութիւնների Միջազգային Ակադեմիայի Հայկական Մասնաճիւղի իսկական անդամ: Աշխատութիւնը հայ գիտական մամուլի համար անգլերէնով գրախօսել է Ճապոնացի հեղինակ Մ. Աբէն²³, իսկ 2005ին Երեւանում այն լոյս է տեսել հայերէն՝ ճապոնագէտ բանասէր Կարինէ Քարամեանի թարգմանութեամբ²⁴:

2008ին Ճապոնիայում դարձեալ Հիւրոյոսի Մեզաւայի նախաձեռնութեամբ լոյս է տեսել *Հայերի Յիշողութիւնները Ցեղասպանութեան Վերաբերեալ (Նոր Դիրքորոշում)* խորագրով յօդուածների ժողովածուն: Նաեւ Մեզաւայի թարգմանութեամբ ճապոներէն լոյս է տեսել ցեղասպանագէտ Նիկոլայ Յովհաննիսեանի *Հայոց Ցեղասպանութիւնը* աշխատութիւնը, որն ընդգրկուել է պատմաբանի՝ 2009ին Երեւանում լոյս տեսած նոյն վերտառութիւնը կրող աշխատութեան տասլեզուեայ հրատարակութեան մէջ²⁵:

Յովհաննիսեանի նշեալ աշխատութիւնը 2011ին լոյս է տեսել նաեւ կորեերէն: Թարգմանութիւնը կատարուել է անգլերէնից:

Վերջին տարիներին հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան ուսումնասիրութեամբ զբաղում է նաեւ կորեացի պատմաբան Եանգսիգ Հան, որը 2005ին եւ 2014ին այցելել է ՀՀ եւ ցայժմ երկու յօդուած է

հրատարակել կորեական մամուլում Մեծ Եղեռնի մասին՝ «Ցեղասպանությունը Ցեղասպանություն է, ճշմարտությունը՝ ճշմարտություն» (*Հանկեռլ* 21 (Մէկ ազգ 21), 1.11.2000, թիւ 337) եւ «Մի Մոռացեք Հայաստանը» (նոյն, 3.08.2005, թիւ 571):

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ինչպէս երեւաց սոյն հաղորդումից, հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան իրողութիւնը որոշ չափով ծանօթ է եղել նաեւ հեռաւոր եւ տարաշխարհիկ նկատուող Ծայրագոյն Ասիայի երկրներում: Դրանցում եղած հայ համայնքները, նաեւ տեղի այլազգի բնակիչները նոյնպէս իրենց լուրն են ներդրել եղեռնից փրկուածներին օժանդակելու գործում: Սակայն, Հայոց եղեռնը դեռեւս մեծ մասամբ անծանօթ է մնում հսկայական բնակչութիւն եւ տարածաշրջանում կարելոր կշիռ ու դերակատարութիւն ունեցող այդ երկրներում՝ չնայած խնդրի հանդէպ յատկապէս Ճապոնիայի գիտական շրջանակներում առկայ որոշ հետաքրքրութեանը: Վերջին տարիներին Ծայրագոյն Արեւելքի երկրների հետ ՀՀի եւ հայութեան կապերի սերտացումը ակնկալութիւն է ներշնչում, որ հայ ժողովրդի աւելի լայն ճանաչման հետ մէկտեղ այդ երկրներում կը բարձրանայ նաեւ իրազեկութիւնը հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեան վերաբերեալ:

2012ի Մայիսին Երեւան է այցելել Հարաւային Կորեայի խորհրդարանական պատուիրակութիւնը Ազգային ժողովի փոխսօսնակ Հոնգ Ջայ-Հեօնգի գլխավորութեամբ: Վերջինս Ցեղասպանութեան Թանգարան-Ինստիտուտում ասել է, որ կորեացի ժողովուրդը տեղեակ չէ Հայոց դէմ գործուած ցեղասպանութեանը, այնուամենայնիւ, պատուիրակութեան անդամ Նահ Եուն Մինը փորձել է ներկայացնել 1915ի իրադարձութիւններն իր «*Շամանականից Ողբերգութիւն*» գրքում²⁶:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Vicken Babkenian, “Japan and the Armenian Genocide”, *The Armenian Weekly*, 29.09.2010. նոյնի՝ “The Forgotten Global Humanitarian Response to the Armenian Genocide: Cuba, China, Korea, Hawaii and Others Come to the Rescue”, *The Armenian Weekly*, 13.11.2010:

² Տե՛ս՝ մեր «Հայաստանի Մայրը. Ուրուագիծ Դիանա Աբգարի Կեանքի Եւ Գործունէութեան» յօդուածը *Դիանա Աղաբէկ Աբգար. Կեանքը Եւ Գործունէութիւնը*, Նոր Զուղայ, 2011, էջ 8-28:

³ «Տիկին Տիանա Աբգար», *Ժողովուրդ*, 12.08.1919:

⁴ P. Yoshio Saeki, *The Nestorian Monument in China*, London, Society for Promoting Christian Knowledge, 1916, էջ 61:

⁵ «Ճաբոն, Թասֆիր Եւ Հայերը», *Վերջին Լուր*, 30.04.1919:

- ⁶ Ղարիբ, «Նամակ Զուայ Կղզուց», *Մշակ*, 17.04.1916. նաեւ՝ «Օրինակելի Քայլեր», *Արձագանգ Փարիզի*, 25.05.1917, թիւ 4, էջ 7:
- ⁷ «Զինացիներն Ալ Կ'օզնեն Հայերու», *Ճակատամարտ*, 1.04.1919:
- ⁸ “What Shall Be Our Policy Toward Japan? [Editorial]”, *The Chinese Students' Monthly*, v.15 no. 3, 1920 January, էջ 7:
- ⁹ Եղիշէ Վարդանեան, *Անապատէ Անապատ: Շար. Վասպուրականի Նահանգ Բիրոցին*, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1923, էջ 418: Նուիրատուների ցանկը տե՛ս՝ նոյն, էջ 503-517 (բնագիրը տե՛ս՝ Հայաստանի Ազգային Արխիւ (ՀԱԱ), ՊՖոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 770):
- ¹⁰ Վարդանեան, էջ 513:
- ¹¹ Նոյն, էջ 515-516: Հաւանաբար այս հանգանակութիւնը նկատի ունենալով է յիշատակուել, որ հայերին պատկանող չինական միքանի գործարաններ մեծ նուիրատուութիւններ են կատարել յօգուտ Մեծ Եղեռնից տուժած հայրենակիցների (Nadia H. Wright, *Respected Citizens: The History of Armenians in Singapore and Malaysia*, Melbourne, Amassia Publishing, 2003, էջ 77):
- ¹² Վարդանեան:
- ¹³ Ասեա Դարբինեան, «Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյց Կոմիտէի Մարդասիրական-Քարոզչական Քաղաքականութեան Առանձնայատկութիւնները (1915-1930 թթ.)», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 2011, թիւ 2, էջ 57:
- ¹⁴ Babkenian, Cuba:
- ¹⁵ Տե՛ս՝ ՀԱԱ, Պոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 1318, էջ 7:
- ¹⁶ Babkenian, Cuba:
- ¹⁷ Babkenian, Japan:
- ¹⁸ Babkenian, Cuba:
- ¹⁹ Տե՛ս այդ նամակագրութիւնը՝ ՀՀՊ Արխիւ, ֆոնդ 430, ցուցակ 1, գործ 1257:
- ²⁰ «Արեւելքի Զարդերու Մասին», *Ճակատամարտ*, 6.02.1922:
- ²¹ Տուեալը մեզ հաղորդել է Պերճ Ժամկոչեանին մօտիկից ճանաչած, Սփիւքսահայութեան Հետ Մշակութային Կապի Կոմիտէի երբեմնի աշխատակից Արթուր Նաւասարդեանը (2011, Մարտի 10):
- ²² Յակոբ Մանուկեան, *Քեմանչիստ Ռուբէնի Յուշերը*, Պէյրութ, Հայ Տիպ Քոմիիւկրաֆ-Թէքնոփրէս, 1989, էջ 61:
- ²³ Hiro Yoshi Segawa, “The Forgotten Armenian Genocide: A Case Study of the Prevention and Punishment of Crimes of Genocide” (in Japanese), Sankeisha Press, Nagoya, Japan, 2004”, *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԻԶ, Պէյրութ, 2006, էջ 371-373:
- ²⁴ Հիրոյոսի Մեզաւա, *Հայերի Մոռացուած Յեղասպանութիւնը. Հետազօտութիւն Յեղասպանութեան Յանցագործութիւնը Կանխարգելելու Եւ Պատժելու Վերաբերեալ*, Երեւան, Նշանակ, 2005:
- ²⁵ Տե՛ս՝ Nikolay Hovhannisyanyan, *The Armenian Genocide*, Yerevan, 2009, էջ 293-307:
- ²⁶ Korean delegation visits Memorial to Armenian Genocide victims, <http://news.am/eng/news/105544.html> :

ECHOES OF THE ARMENIAN GENOCIDE IN FAR EAST COUNTRIES
(SUMMARY)

ARTSVI BAKHCHINYAN
arsvi@yahoo.com

The Armenian Genocide has had some echoes as far away as East Asian countries. Local Armenian communities have somehow raised awareness about what happened to the Armenian population in the Ottoman Empire. The writer and publicist Diana Apcar in particular wrote a series of articles, pamphlets and books about the Armenian genocide. We also found knowledge of the Armenian massacres in the testimonies of two Japanese, expressed in 1916 and 1919.

When the Near East Relief organization was founded in 1919, it also established branches in China, Korea and Japan. In 1920 the Committee of Armenian refugees of Mesopotamia sent an envoy to India and Far East countries for fundraising. The mission was successful due to donations by Armenian and non-Armenian donors from China, Hong Kong, Japan and Indonesia.

Nowadays there is a certain interest in the issue of the Armenian Genocide in academic circles of Japan and Korea. In particular, lawyer Hiroyoshi Segawa examines the juridical side of the Genocide in his studies.

ՕՐՀԱՆ ՓԱՄՈՒՔԻ «ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ 30,000
ՔՈՒՐԴ Է ՍՊԱՆՈՒԵԼ, 1 ՄԻԼԻՈՆ ԷԼ ՀԱՅ»
ԱՐՏԱՅԱՅՏՈՒԹԵԱՆ ՅԱՐՈՒՑԱԾ ՓՈԹՈՐԻԿԸ

ԱՆԻ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
aniavet84@mail.ru

*«Երբ թեկուզ մի գրող աշխարհում ազատ չէ,
նրա գրչակից եղբայրները չեն կարող
վայելել իրենց ազատությունը»:
Օրհան Փամուք¹*

Նոբելեան Գրական Մրցանակի դափնեկիր, համաշխարհային գրականության մեջ իր ուրույն տեղը զբաղեցրած թուրք գրող Օրհան Փամուքը (ծն. 1952 Յունիսի 7ին, Ստամբուլ)² այն թուրք մտատրականներից է (Էլիֆ Շաֆաք, Թաներ Աքչամ, Սեհմուս Ուլեքի, Ռազրի Ջարաբոլու, Ֆաթիհ Թաս, Բիրոլ Դուրույ, Ռեդուան Քըզըն եւ այլք)³, որոնք վերջին տասնամեակում ձգտում են ազատել Թուրքիայի Հանրապետությունը պատմական եւ ներկայ ժամանակների «տխուր էջերից», երկրի հասարակական կեանքը՝ դեպի ժողովրդավարություն տանող ճանապարհի ընթացքը խոչընդոտող բարդություններից եւ գտնում են առիթներ՝ խօսելու այդ մասին հրապարակայնորեն:

Այսպիսի առիթ Փամուքի համար ստեղծում է, երբ 2005 Փետրուարին հրաիրում է Գերմանիա՝ մասնակցելու իր *Չին* վեպի գերմաներեն հրատարակության շնորհանդեսին, ուր շուեյցարական *Tages Anzeiger*-ի Փետրուար 6ի համարին օրուայ իրադարձության վերաբերեալ տուած հարցազրույցում, անդրադառնալով երկրների եւ ժողովուրդների պատմության փոխարաբերությունների ընթացքում տեղի ունեցած, նոյնիսկ ներկայ ժամանակներում կատարուող իրադարձությունների մասին մարդու ազատ արտայայտուելու իրաւունքի հանդուրժողութեանը, ընդգծում է՝ «Թուրքիայում երեսուն հազար քուրդ եւ մէկ միլիոն հայ է սպանուել, ոչ որ դա չի յանդգնում ասել, ես ասում եմ, եւ այդ պատճառով ինձ ատում են»⁴: Միայն այս յայտարարութիւնը բաւարար էր, որ Թուրքիայի Հանրապետութեան լրատուամիջոցներ բազում յանցանքներով մեղադրէին Փամուքին:

Star-ի քաղաքական մեկնաբան Արդան Ջենթուրքը իր «Օրհան Փամուք... Հոգիս Այրեցիր» յօդուածում Փամուքի քայլը համարում է «*նշ-բարոյական*», «Նոբելեան մրցանակ⁵ ստանալու համար արուած քայլ»⁶, *Hürriyet*-ի մեկնաբան Ֆաթիհ Ալթայլըն իր «Մեւ Գրող» յօդուածով՝ «ստախուս», «խղճուկ արարած» է անուանում Փամուքին, որին

«թշնամանքն իսկ ափսոս է» յաւելելով, որ մտաւորականը պէտք է փնտռի ճշմարտութիւնը, պէտք է մտածի, դեռեւս անորոշ պատմական իրադարձութիւնների, ընդգծելով նաեւ թէ՛ մօտ ժամանակաշրջանում յայտնի դէպքերը խեղաթիւրելու իրաւունքը «*իսկական*» մտաւորականին վայել չէ: Այլթայլըն հաւաստում է, որ Հայկական Հարցը քննարկելու համար պէտք է նախապէս հարցի վերաբերեալ փաստաթղթեր ձեռք բերել եւ յետոյ միայն գրել դրա մասին, որ Փամուքը միմիայն ցանկացել է որոշ «լոբիների» օգտակար լինել, Նոբելեան Մրցանակի յանձնաժողովի ուշադրութիւնը գրաւել, «*երեք-հինգ*» գիրք աւելի վաճառել, «*մէկ-երկու*» մրցանակ աւելի ստանալ⁷:

Նոյն թերթի մէկ այլ լրագրող՝ Ահմէդ Հաքանը, իր «Տեսակէտներ Օրհան Փամուքի Վերաբերեալ» կարծիքում բնական է համարում գրողի արտայայտած յիշեալ մտքերի հանդէպ հրապարակումները, բողոքները, ցոյցերը, առաջ քաշուած հակընդդէմ տեսակէտները..., հայրենիքի դաւաճանի պիտակ «կպցնելը», բայց մերժում է Փամուքին «*հինգ կոպեկանոց գրող*» համարելը՝ զգուշացնելով, որ «*վաղը կամ միւս օրը, ուրիշ մի հեղինակ, որի գրքերը կը կարդանք, կը հիանանք, բացառուած չէ՝ վեր կենայ ու նոյն բաներն ասի, եւ չենք իմանայ, թէ ինչ անենք*»⁸:

*Cumhuriyet*ի թղթակից Աթայոլ Բեիրամօղլուն հարցազրոյցը դիտում է՝ «*հերթական կատակ*», «*անձնական շահ հետապնդող*», «*փոքր հերոսութիւններով ձայնը լսելի դարձնելու, թուրք կամ Թուրքիայի անգրագէտ եւ թշնամական շրջաններին սիրաշահելու...*», արտերկրներում վաճառուող գրքերի քանակը աւելացնելու եւ մի պահ առաջ միջազգային գրական մրցանակ ստանալու ցանկութիւն»⁹:

Նոյն թերթի «Մեր Սահմանները Ճանաչենք Եւ Մեր Անելիքը Իմանանք» յօդուածի հեղինակ Օրալ Չալըշլարըն ընդդիմախօսներին խորհուրդ է տալիս «*չանհանգստանալ*», «*քննարկել եւ իմաստաւորել ասուածը*» եւ ընթանալ «*աւանդութեան*» ճանապարհով. «*Հայկական հարց, քրդական հարց, ալեւիների հարց, կամ էլ մէկ ուրիշ հարց, այս բոլորն էլ վտանգաւոր հարցեր են: Եթէ սրանք միայն մեծ տէրութիւնների ուզածի պէս քննարկենք, ոչ մի հարց չի առաջանայ: Միայն սահմանները չպէտք է խախտել ... բոլորն էլ իրենց սահմանը պէտք է իմանան: Ի՞նչ է, մենք մեր սահմանը չգիտէ՞նք*»՝ յիշեցնելով «*Արդեօք չիմացողների գլխների եկածի վկան չեղա՞նք ...*»¹⁰:

Orta Dogu թերթը լայն տեղ է տալիս «Գաղափարական օջախների Ընդհանուր Կենտրոնի» (թրք. *Ülkü Ocakları Genel Merkezi*) սպառնալիքով լի հաղորդագրութեանը. «*Օրհան Փամուքի նմանները այս երկրի մէջ անգամ հող չպիտի գտնեն շրջելու համար, իսկ որոշ ընդդիմադիրներ, նրան պաշտպանելով, գիտակցաբար թուրքի նկատմամբ թշնամութիւն են սերմանում, այս դէպքերից եւ Օրհան Փամուքի դաւաճանութիւնը ապացուցելուց յետոյ այս երկրում նրա շնչած օդն անգամ պէտք է հարամ*

համարել: Թուրքի հայրենիքում թրքութեան վրայ կատարուած այս յարձակումից յետոյ էլ որեւէ միջոցառումի դէմ յանդիման պէտք չէ գտնուել: Օրհան Փամուքին եւ նրա նմաններին հանդուրժելու համբերութիւնը սպառուել է: Այդպիսիների նկատմամբ օրէնքի միջամտութիւնը պարտադիր է, այսուհետեւ բոլորն էլ մեր զայրոյթից իրենց արժանի պատիժը պիտի ստանան, Թուրքիայում ապրելով հանդերձ պիտի սովորեն թուրքին թշնամութիւն չանել»¹¹:

Փամուքի վրայ գրոհող լրագրողներից ետ չեն մնում ակադեմական եւ համալսարանական շրջանակների գիտա-դասախօսական կազմերը՝ նրա խօսքերը որակելով սուտ եւ դիտումնաւոր, Փամուքից պահանջելով փաստել թուրքի ճշգրտութիւնը: Թուրք Պատմաբանական Հիմնարկի Հայկական Ուսումնասիրութեան Բաժնի պրոֆեսոր Քեմալ Չիչէքը գրողին որակում է «*հայ ազգայնական*»¹²:

Vatan թերթում հարցազրոյցներով իրար ձայնակցող գիտնականներից՝ Ստամբուլի Համալսարանի դասախօս, դոկտոր-պրոֆեսոր Թոքթամը Աթէշը Փամուքի արտայայտութիւնը համարում է «*Անմիտ եւ մեծ թերութիւն վիպասանի համար*»¹³, Թուրքիայի Հանրապետութեան ընկերային պատմութեան մասնագէտներից, դոկտոր-պրոֆեսոր Բահաէդդին Եդիբըլդը մեղադրել է Փամուքին «*անտեղեկութեան եւ անգրագիտութեան*» մէջ՝ արդարացնելով օսմանեան եւ մերօրեայ իշխանութիւնների ոճրագործութիւնները, բռնութիւնները. «*Աշխարհում չկայ մի երկիր, որտեղ ստանձին էթնիկ խմբի ապստամբութեանը չմիջամտեն պետական իշխանութիւնները*»¹⁴: Թուրքական Պատմական Ընկերութեան աշխատակից դոկտոր-պրոֆեսոր Հիքմէթ Օզդէմիրը ստախօսութիւն է համարել Փամուքի «*մէկ միլիոն հայի սպանութեան*» պնդումը՝ խոստանալով գիտականօրէն մերկացնել գրողին¹⁵: Վոսփորի Համալսարանի դասախօս դոկտոր-պրոֆեսոր Հալիլ Բնալջըքը առաջարկում է անպատասխանատու յայտարարութիւններով ազգին վիրաւորող Փամուքին դատապարտել¹⁶, ձախ մտաւորական գրողներից Նեդիմ Գիւզէլը Փամուքի յայտարարութիւնը մեկնաբանել է որպէս եւրոպացիներից միաւոր հաւաքելու միջոց՝ «*Մեր գործընկեր*» Փամուքը ստել է, որպէսզի ստանայ Նոբէլեան մրցանակ, բայց մինչեւ հիմա ամբողջովին չի մերկացել»¹⁷: Արմատական աջակողմեան մամուլն էլ Փամուքի եւ հրէական լոբբի միջեւ կապ է գտել՝ հաւաստիացնելով, որ նա ունի սաբէթական ծագում¹⁸:

Փամուքի համարձակութիւնը յարգողներ էլ են եղել՝ որոշ վերապահումներով: Սաբանջը Համալսարանից Հալիլ Բերքթայը Փամուքի ելոյթը գնահատել է իբրեւ ճշմարտութիւն եւ մտաւորականի ազնուութեան եւ արիութեան վայել երեւոյթ, ու իր հերթին յաւելել է. «*1915-1916 թթ. գուցէ 800 հազար, գուցէ եւ 1 միլիոն հայ վստահաբար*

սպանուել է ... հնարաւոր է երկրի հարաւ-արեւելքում... սպանուած քրդերը 30 հազար լինեն»¹⁹:

Յայտնի քաղաքական մեկնաբան Մեհմեդ Ալի Բիրանդը *Posta*-ի մէջ «Ինչու՞ Օրհան Փամուքը Զալիտի Ասի Իր Մտածածը» խորագրով իր ելոյթում, դիմելով ընդդիմախօսներին, իրաւացիօրէն հարցադրում է. «Այս յարձակումն ի՞նչ է նշանակում: Մարդիկ իրենց ճիշտ կամ սխալ իմացածները իրաւունք չունեն՝ ասելու: Այսպիսի բան ասելու համար Թուրքիան Օրհան Փամուքին միջազգային դատարան՝ է յանձնելու, Միաւորուած Ազգերի Կազմակերպութիւնը Փամուքին որպէս վկայ Թուրքիային փոխհատուցում տալու որոշում է կայացնելու: Ո՛չ: Եթէ Օրհան Փամուքի տեսակէտները չէք կիսում, դուք էլ ասպարէզ դուրս եկէք եւ ընդդիմախօսէք: Ի՞նչ է այս լինչի գրականութիւնը: Այս տարբեր տեսակէտները ինչքան էլ մեզ անհանգստացնեն, ստիպուած ենք համակերպուել: Ես Փամուքի խօսքերին չեմ միանում, բայց նրա արտայայտած խօսքերին պաշտպան եմ կանգնում: Այս հրահրումը ամօթ է եւ ժամանակավրէպ»²⁰:

Փամուքին իր զօրակցութիւնն է յայտնում նաեւ Մարդու Իրաւունքների Միութիւնը: 16 Փետրուարի 2005ին մամուլ առուլիս կազմակերպելով եւ «Յեղապաշտ, Շովինիստական Յարձակումների Դիմաց Օրհան Փամուքի Կողքին Ենք» վերտառութեամբ հաղորդագրութիւն հրատարակելով, Միութիւնը յայտարարում է. «Գրող Օրհան Փամուքը վերջերս ինքնակորոյս ու սանձարձակ ցեղապաշտ շովինիստական յարձակումների թիրախ է դարձել ... թշնամի յայտարարելով Փամուքին, փորձում են նրա նկատմամբ բացայայտ սպառնալիքները վերաճեցնել պատժական վճիռ կայացնելուն: Իբրեւ Մարդու Իրաւունքների Պաշտպան, մենք, ցեղապաշտութիւնը խստիւ մերժելով, կոչ ենք անում մտքերն ազատօրէն արտայայտելու կողմնակիցներին եւ կազմակերպութիւններին միմեանց սատար կանգնել յանուն ժողովրդավարութեան, ազատ խօսքի»²¹:

Լրագրող Հալուկ Շահինը «Օրհան Փամուքին Յիշեցնենք Բարեկամաբար» (թրք. *Orhan Pamuk'a Dostça Hatırlatma*) յօդուածով պաշտպանութեան տակ առնելով հանդերձ Փամուքին՝ նրա քայլը համարում է հայկական եւ յունական լոբիների ազդեցութիւն. որ «Օրհան Փամուքի շուէյցարական թերթին տուած հարցազրոյցը Թուրքիայի Հանրապետութիւնում բազում հակադրութիւնների ճանապարհ է բացել, որոշ «ոգեւորուած» շրջանակների նոր ժամանակների Թուրքիայի ամենայայտնի վիպասանի դիմաց սկսած սպառնալիքներով լի յարձակումը անհանգստացնող է, հակադարձութեան կոպտութիւնը, ատելութիւնը, արհամարհանքը՝ անբացատրելի», եւ Օրհան Փամուքին յորդորում է շփոթահար չլինել իր դիմաց համախմբուած

գաղափարապաշտներից, ազգայնամոլներից, գորշ ֆաշիստներից, քանզի իր խօսքերից «*վիրավորում, ընկճում, երազներից զրկում*»-ների շրջանակներում իր երկերը ինքնամոռաց կարդացողներ, նոյնիսկ զմայլողներ էլ կան», որ Համաշխարհային գրականության բուրգի գագաթնի վեր թուրք երիտասարդ գրող Օրհան Փամուքի բարձրացումը, թուրք հասարակական-քաղաքական մտքում հետաքրքրություն է ուրախություն է արթնացրել, վերջապես, «*լռության մատնում*»-անունից իր երկրի հասարակական իրականության վերաբերեալ ցաւալի եղելությունների մասին համաշխարհային չափանիշերով խօսող է գտնուել:

Յօդուածագիրը յիշեցնում է նաեւ՝ «*90 տարի առաջ տեղի ունեցած դէպքերի մասին ճշգրիտ թուերով չեն կարող խօսել իհարկէ: Բայց վերջին ժամանակներում 30 հազար քրդերի սպանութեան թուի մասին ի՞նչ կարելի է ասել: ... Տարբեր էթնիկ արմատներով Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքացիներ չէին: ... Նրանք ծագումով քուրդ էին, նրանց ո՞վ սպանեց», ապա մեղմելով իր մտքերը՝ լրագրողը բարեկամաբար խորհուրդ է տալիս ընդդիմախօսներին. «*Յայտնի է, որ Օրհան Փամուքի տուած թիւը սխալ է, մօտաւոր է ոչ-ճշգրիտ: Վիպասանները վէպերում պատմական իրականութիւնը մի փոքր կարող են տարափոխել, նոյնիսկ խեղաթիւրել: Դա նրանց, գրողի գրական իրաւունքն է: Այնինչ պատմիչներն ու լրագրողները այդ իրաւունքը չունեն: Նրանք պարտաւոր են պահպանել թուերի ճշգրտութիւնը: Լաւ է, որ Օրհան Փամուքը պատմաբան կամ լրագրող չէ...*»²²:*

Շուէյցարական թերթին տուած հարցազրոյցում Թուրքիայում մէկ միլիոն հայի սպանութեան փաստի ակնարկման վերաբերեալ այս թեր ու դէմ կարծիքներին զուգահեռ թուրքական դատախազութիւնը մեղադրական հայց է ներկայացնում Թուրքիայի Քրեական Օրէնսգրքի՝ 6 ամսից մինչեւ 3 տարի կալանք նախատեսող 301 յօդուածով՝ «*թուրք ժողովրդի ինքնութիւնը վիրաւորելու մեղադրանքով*»²³, եւ Ստամբուլի Շիշլիի դատարանը, ընդունելով հայցը, դատաւարութիւնը նշանակում է Դեկտեմբերի 16ին²⁴:

Այս որոշմանը անմիջապէս հետեւում է Եւրոմիութեան պատասխանատու Օլի Ռէնի Թուրքիայի Հանրապետութեանը սադրանքի մէջ մեղադրող յայտարարութիւնը իրլանդական *Irish Independent* թերթի Մեպտեմբեր 14ի համարում՝ Փամուքի դէմ բացուած դատաւարութիւնը լուրջ խախտում համարելով մարդու իրաւունքների Եւրոպական Ուխտի դրոյթներին, առաջ քաշելով Թուրքիայի Քրեական Օրէնսգրքի յօդուածների վերանայման պահանջի հնարաւորութիւնը²⁵:

Փամուքի հրապարակային խօսքի նկատմամբ լրագրային հարցադրումները Թուրքիայի դատախազութեան ձեռնարկումների հետեւանքով դատարանի գործողութիւնների ոլորտ տեղափոխուելով,

ստանում են քաղաքական բնոյթ, դառնում միջազգային աւելի լայն քաղաքական շրջանակների հետաքրքրութիւնների առարկայ: Փամուքի համար ոչ-նպաստաւոր ընթացքի դէպքում, նման ժխտական վճիռը եւրոպական հանրութեան եւ Եւրոմիութեան քաղաքական շրջանակներում գնահատուելով *«մարդու իրաւունքների բնագաւառում Թուրքիայի կողմից իրականացուող բարեփոխումների գործընթացում ետընթաց քայլ»*, սպառնում է վերաճել Թուրքիայի Հանրապետութեան Եւրոմիութեան անդամակցութեան հարցի վրայ բացասաբար ազդող գործոնի:

Վիճակի նրբութիւնը զգալով՝ Թուրքիայի Հանրապետութեան Արտգործնախարարութիւնը յայտնում է իր մտահոգութիւնը, եւ կարծէս հասարակական տրամադրութիւնը խաղաղեցնելու համար Արտգործնախարար Գիւլը նկատում է. *«Թուրքիայում դատարանները անկախ են: Որեւէ մէկը չպէտք է կասկածի: Մարդիկ Թուրքիայում ազատ են գրելու այն, ինչ մտածում են...: Կուզենայի յայտարարել ի լուր աշխարհի, որ Թուրքիայում գոյութիւն ունի խօսքի ազատութիւն: Մարդիկ հանգիստ յայտնում են իրենց կարծիքը, քանի դեռ նրանք չեն քարոզում բռնութիւն՝ վստահեցնելով, որ իրականացուող բարեփոխումների շնորհիւ դրական մթնոլորտ է ստեղծուել Եւրոմիութեան անդամակցելու համար»²⁶*: Իսկ ամերիկեան հեղինակաւոր թերթերից *Los Angeles Times*ը նկատում է որ *«Թուրքիայի կառավարութեան ներսում պահպանողականները մտածուած փորձում են ձախողել Եւրոմիութեան անդամակցումը»²⁷*, բրիտանական *Financial Times*ը եւս գրում է. *«Թուրքիան ոչ միայն պէտք է մաքրի պատմութեան հետ ունեցած իր հաշիւները», այլեւ ընդունի, որ «Եւրոմիութեան սկզբունքներում խօսքի ազատութիւնից աւելի հիմնարար սկզբունք հազիւ թէ լինի»²⁸*:

Ի պաշտպանութիւն Փամուքի ազատախօսութեան պայքարին, Ամերիկեան Հելսինկեան Յանձնախումբը իր յորդորակոչն է յղում Թուրքիայի Հանրապետութեան օրուայ վարչապետ Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանին (ներկայիս նախագահ)՝ առանձնապէս զգուշացնելով. *«Ինչպէս գտնում է Ամերիկեան Հելսինկեան Յանձնաժողովի նախագահ Սէմ Բրատունը, եթէ դատարանը մեղադրական որոշում կայացնի Օրհան Փամուքի գործով, դա միայն կը պարտադրի աւելի կասկածանքով վերաբերուել ազատութեան եւ ժողովրդավարութեան նուիրուած լինելու թուրքական քաղաքագէտների հաւաստիացումներին»²⁹*:

Փամուքին իրենց պաշտպանութեան տակ են առնում նաեւ 8 աշխարհահռչակ գրողներ՝ Ժոզէ Մարամագուն, Գաբրիէլ Գարսիա Մարկէսը, Գիւնթեր Գրասը, Ումբերտո Էկօն, Կառլոս Ֆուենտէսը, Խուան Գոյտիսոլօն, Ջոն Ափդայքն ու Մարիօ Վարզասը³⁰:

Փամուքն էլ իր հերթին փորձում է պարզաբանել հարցազրույցում հնչեցրած մտքերը Հոկտեմբերի 15ին քաղաքական մեկնաբան Թայֆուն Էրթանի վարած CNN-Türk «Söz Sizde» (Խօսքը ձերն է), ուղիղ եթեր հեռարձակուող ծրագրով: Այդ պարզաբանումներն էլ հրապարակում են հանրապետության *Hürriyet* եւ *Milliyet* օրաթերթերը իրենց յաջորդ օրուայ համարներում: Փամուքը նախ պատասխանելով Էրթանի քրդերի սպանության վերաբերեալ հարցին, նկատում է որ սպանուած քրդերի թուաքանակը երբեք վիճարկելու անհրաժեշտութիւն չունի, կարելոք չէ 30 թէ 3 հազար քուրդ է սպանուել, դա անժխտելի եղելութիւն է: Եւ որպէս մարդասէր մտաւորական՝ կարծում է, որ այդ թուի մէջ թուրքական բանակի նահատակուած զինուորներ եւս կան, որոնց յիշատակը պէտք է յարգել: Ապա անդրադառնալով Թուրքիայում հայերի սպանութեան հանգամանքների մասին իր արտայայտած մտքերին՝ գրողը դրանք մեկնաբանում է հետեւեալ կերպ. «Ոչ մի անգամ մենք չենք ասել. մենք՝ թուրքերս, այսքան հայ ենք սպանել: Մենք՝ թուրքերս ենք սպանել: «Գենոցիդ» կամ «Ցեղասպանութիւն» բառերը չեմ օգտագործել: Շատ փափուկ է ասուել այս ամէնը: Որոշ ժամանակ անց ընդդիմախօսներս չափազանցնելու մարտավարութեան են անցել, աւելորդախօսութուններով ինձ հայրենիքի դաւաճան են յայտարարել, երեսուն տարուայ գրական ջանքս աղբարկղ են փորձում նետել: ... Նպատակս էր մի քիչ խօսել տաբուների շուրջ: ... Խօսելու արգելքը խոչընդոտ է Թուրքիայի Եւրոմիութեան մուտքին: Ես չեմ ցանկանում, որ իմ դէմ բացուած դատական գործը արգելք լինի Թուրքիայի Եւրոմիութիւն մտնելու ճանապարհին, անկեղծօրէն մտածում եմ, որ իմ դէմ բացուած դատական գործը անօրինական է: Միջավայրում մեզ նեղութիւն պատճառող վիճակ կայ: Լրագրողների մի մասը ուզում է, որ Թուրքիան վատ լոյսի տակ երեւայ, ... Ես խաղանիւթ չեմ ուզում դառնալ»³¹: Փամուքը հաւաստիացնում է. «Ես թուրք եմ: Թուրքիայի Հանրապետութեան առկայ քարտէզի սահմաններով Եւրոմիութիւն մտնելն եմ ցանկանում: Ես քարտէզի փոփոխութիւն չեմ ուզում: Մայրենի լեզուս թուրքերէնն է: ...Բայց երկրում կան մարդիկ, որոնց մայրենի լեզուն թուրքերէնը չէ, մենք՝ թուրքերս ստիպուած ենք վերջնականապէս ընդունել, որ մի երկրում, եթէ կայ այդ երկրի անունը կրող լեզուով խօսող հասարակութիւն, լինի Թուրքիա, լինի Ֆինլանդիա, որեւէ այլ երկիր, մէկ էլ այդ երկրում այլ լեզուով խօսող փոքրամասնութիւն, կռուի փոխարէն խաղաղութեամբ ապրել ցանկացողներ, իշխանութիւն ունեցող մեծամասնութիւնը պէտք է սովորի հանդուրժողականութեամբ վերաբերուել իրենց լեզուով խօսող մարդկանց նկատմամբ, գոնէ մինչ այսօր ցուցաբերածից աւելի նուրբ, 'ես քուրդ եմ' ասողին, չօտարի...»³²:

Փամուքը իր մեկնաբանութիւնը ընթերցողներին լսելի է դարձնում նաեւ Գերմանական Հրատարակչութեան Միութեան որոշումով «2005 թ.

Խաղաղության Մրցանակը»ի արժանացման առիթով Ֆրանկֆուրտ այցելելիս: Նա 20 Հոկտեմբերի 2005ին գերմանական DW-World թերթին տուած հարցազրույցում վերահաստատում է Թուրքիայում 90 տարի առաջ եւ մօտ անցեալում տեղի ունեցած եղելութիւնների մասին նախապէս իր ասած մտքերի նկատմամբ իր պատասխանատւութիւնը. «Ես իմ խօսքերիս պատասխանատւութիւնն եմ կրում: Օսմանեան Կայսրութիւնում հայերի գլխին եկածի մասին խօսելը Թուրքիայում արգելուած է: Ես վիպասան եմ, եւ հարցը մարդու ցան է, դրա մասին պէտք է կարողանալ խօսել: Իրաքանչիւր ոք ուզում է իմանալ, թէ ինչ է եղել պատմութեան ընթացքում... Այն, ինչ հայերի հետ տեղի է ունեցել 1915 թ., վիթխարի իրադարձութիւն էր, ինչն, ըստ էութեան թաքցում է թուրք ազգից, դրա վրայ դրուել է տաբու: Բայց մենք պէտք է հնարաւորութիւն ունենանք խօսել անցեալի մասին»³³: Այս իրավիճակի ստեղծող ուժը նա համարում է Թուրքիայի Հանրապետութիւնում այնուամենայնիւ գոյութիւն ունեցող զինուժի ճնշումը՝ ընդգծելով. «Ես չեմ կարծում, որ իշխող Արդարութիւն Եւ Զարգացում Կուսակցութիւնը սպառնալիք է Թուրքիայի ժողովրդավարութեանը: Սպառնալիքը, դժբախտաբար, ակելի շատ կապուած է զինուորականութեան հետ»³⁴:

Այնուամենայնիւ Փամուքը Շիշլիի դատարան է կանչւում «Թուրքիայի ազգային արժանապատուութիւնը վիրաւորելու» մեղադրանքով, չնտրկայանալու դէպքում «բերման ենթարկել» յանձնարարականով:

Փամուքը Դեկտեմբերի 16ին Շիշլիի դատարան է ներկայանում գաղափարակից համախոհներով եւ Երոյանձնաժողովի ընդլայնման հարցերով յանձնակատար Օլի Ռէնի եւ Երոխորհրդարանի մի քանի պատգամաւորների ընկերակցութեամբ³⁵:

Դատարանի լսումներին նախորդում է Երոխորհրդարանի Ընդլայնուած Յանձնաժողովի յայտարարութիւնը՝ զգուշացնելով, որ գրողի նկատմամբ ընթացող դատավարութեան անցանկալի որոշումը կարող է Թուրքիային զրկել Եւրոպական Միութեանը անդամագրուելու հնարաւորութիւնից, իսկ Երոխորհրդարանի անդամ Քամիլ Իւրլինգը լրագրողներին բացայայտօրէն յայտարարում է՝ «*Խօսքի ազատութիւնը հիմնական պահանջն է Թուրքիային ներկայացուած, եթէ դեռեւս նա ձգտում է մտնել Եւրոմիութիւն*»³⁶:

Դատարանը, տեղի տալով Երոխորհրդի յիշեալ մարմնի ճնշմանը, որոշում է գործի լսումը յետաձգել մինչեւ 7 Փետրուարի 2006ը՝ հարցում կատարելով Արդարադատութեան Նախարարութեանը, թէ արդեօք հնարաւոր է իրականացնել յիշեալ գործով դատավարութիւն, երբ Թուրքիայի Հանրապետութեան նոր Քրէական Օրէնսգրքի 301 յօդուածով «Թուրք ազգին նուաստացնելու համար» Փամուքին մեղադրելու

պատճառ հանդիսացող նրա հարցազրույցը հրապարակուել է մինչև նոր Քրեական Օրենսգրքի ընդունումը, այսինքն՝ 1 Յունիս 2005ից առաջ³⁷:

Թուրքիայի Հանրապետության Արդարադատության Նախարարությունը Յունուարի 22ին Շիշլիի դատարանին է ուղարկում իր պատասխանը՝ նշելով, որ նոր Քրեական Օրենսգրքի համաձայն՝ դատարանը թույլտվություն հայցելու անհրաժեշտությունը չունի, իրաւասութիւնը դատարանինն է: Ուստի, Շիշլիի դատարանը, հիմք ընդունելով Արդարադատության Նախարարության գրութիւնը, որոշում է կարճել Փամուքի դէմ յարուցուած գործը: Սակայն, իրաւաբան Քերիւնչսիզը (դատարանում Փամուքի ընդդիմախօս) պնդում է, որ կը բողոքարկի որոշումը, նկատելով որ՝ *«Օրհան Փամուքը պէտք է պատժուի, Թուրքիային եւ թուրքականութիւնը վիրաւորելու համար. սա մեծագոյն յանցանք է եւ այն չի կարելի անպատիժ թողնել»*³⁸:

Լրատուական մարմինները միասնաբար արձանագրում են, որ դատարանի յիշեալ որոշումով վերանում է Եւրոմիութեան հետ Թուրքիայի Հանրապետության տարակարծութիւնների ծանրագոյն պատճառներից եւս մէկը, եւ եւրոպացիները զրկում են խօսքի ազատութիւնը սահմանափակելու մէջ Թուրքիայի Հանրապետութեանը մեղադրելու հնարաւորութիւնից³⁹:

Այս հարցը, Փամուքի կենսագրականում գրաւելով կարեւոր տեղ, բնականաբար չէր կարող չքննարկուել, չպարզաբանուել իր *Այլ Գոյներ* ինքնակենսագրական բնոյթի վէպում: Գրքում, Փամուքը հանգամանօրէն անդրադառնում է ստեղծուած իրավիճակին, եւ վերամիտփում իր խօսքերը. *«2005 թուականի Փետրուարին շուէյցարական թերթին տուած հարցազրույցի ժամանակ ես ասել եմ, որ «Թուրքիայում սպանուել է 30.000 քուրդ եւ 1 միլիոն հայ», ինչպէս նաեւ ասել եմ, որ իմ երկրում գոյութիւն ունի արգելք այսպիսի թեմաների քննարկման համար: Ես խօսել եմ դէպքերի մասին, որոնք հայերի հետ են կատարուել Օսմանեան Կայսրութիւնում 1915 թուականին: Լուրջ պատմաբանների շրջանակում կասկած չկայ, որ հայերի մեծ մասը, ովքեր ապրել են Օսմանեան Կայսրութիւնում, Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ժամանակ, անվտանգութեան ապահովման պատրուակով ենթարկուել են տեղահանման եւ ընթացքում սպանուել: Թուրքիայի Հանրապետութեան պաշտօնական ներկայացուցիչները պնդում են, որ մահացածների թիւը ուռճացուած է, եւ տեղի ունեցածը չի կարելի համարել ցեղասպանութիւն, քանի որ հայերի ոչնչացումը պարբերաբար տեղի չի ունեցել եւ նաեւ «փաստում» (չակերտաւորումը՝ հեղինակային - Ա.Ա.), որ պատերազմի ժամանակ հայերն էլ են սպանել շատ մուսուլմաններին:*

... Եթէ կառավարութիւնը մանրակրկիտ թաքցնում է թուրք ժողովրդից այն ինչ տեղի է ունեցել հայերի հետ Օսմանեան Կայսրութիւնում 1915 թուականին, ուրեմն այս թեմայի վրայ

իսկապէս դրուած է արգելք: Այս ամէնի ապացոյցը իմ ասած բառերն են: Շատ թերթեր իմ դէմ բացեցին մոլեգին պայքար, որոշ յօդուածագիրներ գրեցին, որ բոլորի օգուտի համար ինձ պէտք է լռեցնել, ազգային ծայրայեղական խմբաւորումներ կազմակերպեցին ցոյցեր՝ այրելով գրքերս⁴⁰ ու նկարներս: Քաղաքական հայեացքների պատճառով ես ստիպուած էի որոշ ժամանակով լքել հայրենիքս, քաղաքիս սիրելի փողոցները: Ես ամենեւին ցանկութիւն չունէի մեծացնել այս պատմութիւնը եւ չէի ցանկանում լսել այս գործընթացի մասին: Սկզբում լռութիւն էի պահպանում եւ ամօրի զարմանալի զգացումով փորձում էի թաքցնել կատարուածը: Բայց գործը ստացաւ միջազգային արձագանգ, երբ նահանգապետերից մէկը հրամայեց այրել իմ գրքերը, իսկ Ստամբուլում յարուցուեց իմ դէմ դատական գործ: Ես գիտակցեցի, որ հասարակութեան մէջ բարձրացուած ատելութիւնը ուղղուած էր ոչ միայն իմ դէմ, եւ հասկացայ, որ եկել է ժամանակը խօսելու կատարուածի մասին եւ Թուրքիայում, եւ նրա սահմաններից դուրս: Ես համոզուած էի, որ ազգի պատիւը կարող է կեղտոտել ոչ թէ պատմութեան «մութ հետքերի» բացայայտ քննարկումը, այլ հակառակը՝ նրանց մասին լռութիւնը: Անհնարին է չնկատել, որ այսօրուայ Թուրքիայում աճել է Օսմանեան Գայսութիւնում հայերի ճակատագիրը քննարկելու արգելքը: Իրականում սա նաեւ ազատ խօսքի արգելք է: Ես հասկացայ, որ այս երկու թեմաները անքակտելիօրէն կապուած են իրար հետ: Գտնում էի միջազգային հետաքրքրութեան եւ ուշադրութեան կենտրոնում, սակայն ինձ համար տհաճ էր գիտակցել, որ ես յայտնուել եմ իմ երկրի եւ այլ աշխարհների միջեւ: Բացի այդ, ակնյայտ է, որ երկիրը, որը ոչ մի կերպ չի կարողանում հրաժարուել գրողներին բանտ նետելու հաճելի սովորոյթից, չի կարող դառնալ Եւրոմիութեան լիիրաւ անդամ: Զգում էի, որ անհրաժեշտ եւ պարտադիր է նկատել Եւրոպայի պահպանողականներին, որոնք չէին ցանկանում տեսնել Թուրքիային Եւրոմիութեան անդամ:

Անբացատրելի է, թէ ինչու է երկիրը, որի գլխաւոր արտաքին քաղաքականութեան խնդիրը համարւում է Եւրոմիութիւն մտնելը, փորձում է, ինչպէս կ'արտայայտուէր Ժոզէֆ Գոնրադը՝ «Արեւմուտքի աչքերի առաջ» բանտարկել հեղինակի, ում գրքերը լաւ յայտնի են հենց Եւրոպայում: Ինձ համար դժուար է բացատրել այս անբացատրելին՝ հասարակ տգիտութեամբ, նախանձով կամ անհամբերութեամբ, բայց սա միակ անբացատրելին չէ յիշեալ գործում: Ինչ մտածել, երբ հակառակ եւրոպացիների, թուրքերը իրենց համարում են բարի, ոչ ընդունակ ցեղասպանութեան, մարդկանց կարեկցող, եւ միեւնոյն ժամանակ տարբեր ազգայնական

խմբավորումներ ինձ սպանել են ուզում: Ի՞նչ տրամաբանությամբ է առաջնորդում կառավարությունը, որը բողոքում է, որ նրա թշնամիները սեւացնում են Թուրքիան ամբողջ աշխարհի աչքի առաջ, դրանով իսկ ամրապնդելով «թուրք-զալթիչի» կերպարը ամբողջ աշխարհում:

... Թուրքիայի՝ Եւրամիութեանը անդամակցելու կողմնակիցները յաճախ քննադատում են մեզ՝ Եւրոպայի շէմին ճակատագրին սպասող թուրքերիս, տնտեսության զարգացման ոչ-բաւարար մակարդակի եւ ժողովրդավարական կանոնակարգերի եւ մարդու իրաւունքի անհետեւողականության համար: Վստահ եմ, որ վաղուայ վիպասանները, ովքեր պատրաստուում են գունեղ եւ իրական նկարագրել անձնական կեանքը նորի, ... յոյս են փայփայում, որ Արեւմուտքը ապագայում հանդէս կը գայ հենց իրենց իսկ երկրներում խօսքի ազատության սահմանափակման քննադատութեամբ⁴¹:

10 Նոյեմբերի 2009ին Նիւ Եորքի Քուինզ Քոլէջում կայացած Փամուքի Անվեղութեան Թանգարան նոր գրքի ներկայացումից յետոյ գրողին հարց է ուղղել Արմինիզի «Քոմենտ» հեռուստահաղորդումից յայտնի, Սորբոնի Համալսարանի դոկտորանտ, նիւեորքաբնակ Հայկ Մարտիրոսեանը: Հարցի իմաստը եղել է այն, որ թէեւ Փամուքը Հրանա Դինքի հետ առաջիններից մէկն է եղել, ով քաջութիւն է ունեցել խօսել հայերի Ցեղասպանութեան մասին, վերջերս կարծես թէ կրաւորական դիրք է բռնել այդ հարցում: Հարց տուողը ցանկացել է իմանալ, թէ արդե՞ս ք դա նախկինում Փամուքի հանդէպ կատարուած քրէական հետապնդման հետեւանք է:

Փամուքը հարցից անակնկալի է եկել եւ նեարդայնացած, առանց «ցեղասպանութիւն» բառն օգտագործելու (բառը երբեք Փամուքը իր յայտարարութեան մէջ չի օգտագործել - Ա.Ա.)՝ պատասխանել է. «Դա ինձ համար նախեւառաջ խօսքի ազատութեան խնդիր է եղել, եւ յետոյ դա իմ կեանքի միակ թեման չէ: Առաւել կարեւոր խնդիրներ կան: Բացի այդ՝ այս թեմաները նախ պէտք է քննարկի թուրք ժողովուրդը»⁴²: Եւ հետացել է դահլիճից:

Յունուար 2011ին Աթէնքում տեղի ունեցած գիտաժողովից յետոյ, հարցազրոյց տալով տեղական թերթերից *Քաթիւներին* եւ խօսելով երկու աշխարհներում (Արեւելք եւ Արեւմուտք) Թուրքիայի ունեցած դիրքի մասին, Փամուքը, հաւանաբար, յիշելով անպատասխան մնացած վերյիշեալ հարցադրումը, մէկ անգամ եւս բարձրաձայնում է՝ «Հայերի եւ քրդերի մասին յայտնի խօսքերիցս չեմ հրաժարուում»⁴³:

27 Նոյեմբերի 2011ին Քերինչսիզը, փորձելով իրականացնել իր խոստում-յայտարարութիւնը, դիմում է Շիշլիի Գերագոյն վերաքննիչ դատարան նորից Փամուքի գործը բացելու համար: Այս անգամ

դատարանը Փամուքին մեղադրեց Է ճանաչում, եւ նա վճարում է տուգանք 6.000 թրք. լիրա⁴⁴:

Հաւանաբար Փամուքը, միանգամայն գիտակցելով Թուրքիայի Հանրապետութեան ոչ-թուրք ազգերի ինքնութեան, նրանց քաղաքացիական եւ պատմական իրաւունքների նկատմամբ իր կառավարութեան վարած քաղաքականութեան ծանրութիւնը եւ երբեք չկիսելով դրա պատասխանատւութիւնը, 2008ից հետեւում է երկրից բնակչութիւն հաստատելով Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներում, Նիւ Եորքում:

Այնուամենայնիւ, 2015 Փետրուարի 15ին Ստամբուլի Ֆրանսիայի Լրատուական Գործակալութեան (Agence France Press/AFP) հետ հարցազրոյցի ժամանակ, վերստին անդրադառնալով Թուրքիայի Հանրապետութեան քաղաքական կեանքին, քննադատել է իշխանութիւնների ձեռնարկած բնոյթ կրող ժողովրդավարութիւնը, յիշատակել այն գրողների ճակատագրերը, որոնք «բանտարկուել են, աքսորուել, նոյնիսկ սպանուել», նկատել նաեւ, որ այդ միջավայրում, երբ ինքը տարիներ առաջ համարձակուել է խօսել ժողովուրդների թեմայով, մեծ դժուարութիւններ է ունեցել. «Ես դժուարութիւններ եմ ունեցել 8-10 տարի առաջ, երբ խօսել եմ ազատօրէն այս թեմայի շուրջ»: Եւ եզրափակել է հարցազրոյցը⁴⁵:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Orkhan Pamuk, *Drugie Tsveta* (Այլ գոյներ), Սանկտ Պետերբուրգ, Ամֆորա, 2008, էջ 87:

² Ապրել եւ մեծացել է Նիշանթաշում (Ստամբուլի Գալաթա հատուածամասի հիւսիս-արեւելեան թաղերից): Մերում է հին եւ հարուստ ընտանիքից, Մանիսա եւ Իզմիր քաղաքների յունա-թուրքական միջավայրից: Սովորել է Ստամբուլի Ամերիկեան Ռոբերտ Քոլէջում: Երեք տարի ուսանել է Ստամբուլի Ճարտարագիտական Համալսարանի Ճարտարապետութեան Բաժնում, ապա նախասիրութիւնը փոխել է եւ 1976ին աւարտել Ստամբուլի Համալսարանի Լրագրութեան Ֆակուլտետը: Ի վերջոյ, նախընտրել է վիպասանի ճանապարհը: (Անի Աւետիսեան, «Օրհան Փամուքը Եւ Իր «Մեւ Գիրքը», *Թիրքագիտական Եւ Օսմանագիտական Հետազոտութիւններ*, IV, Արեւելագիտութեան Ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան, 2006, էջ 166-83. նաեւ՝ նոյնի, «Օրհան Փամուքի «Մալիտակ Ամրոց»ը, *Բնօրրան*, թիւ 1-4 (17-20), Երեւան, 2007, էջ 231-36):

³ Amnesty International, Statement, 23 January 2006, Turkey: Court Drops Case Against Novelist Orhan Pamuk, www.orkhanpamuk.net, 27. 01. 2009:

⁴ «Թուրքիայում Մէկ Միլիոն Հայ Է Սպանուել» *Յայտարարում Է Յայտնի Թուրք Վիպասանը*, *Ազգ օրաթերթ*, թիւ 24 (3190), 11 Փետ. 2005 թ., էջ 8. նաեւ՝ Ս.Դ. Գրիգորեան, «Զօրակցինք Օրհան Փամուքին», *Նոր Կեանք* շաբաթաթերթ, ԻԷ.

- տարի, թիւ 43, 6 Հոկտեմբերի 2005, Լոս Անճելըս. նաեւ՝ «Խօսքի Ազատութիւն Թուրքիայում», Վասն Հայութեան ամսագիր, թիւ 2, Նոյեմբեր 2005:
- ⁵ 12 Հոկտեմբեր 2006ին Շուէդական Ակադեմիան Օրհան Փամուքին շնորհեց Նոբելեան Գրական Մրցանակ հետեւեալ ձեւակերպմամբ՝ «Նա իր քաղաքի մեղամադձոտ հոգին որոնելիս, յայտնաբերեց նոր խորհրդանիշեր բախուող եւ իրար յաջորդող մշակոյթների համար» (*The Nobel Prize in Literature 2006 Orhan Pamuk*, www.nobelprize.org, 12. 10. 2006):
- Այս քայլը թուրքերը որակեցին «Տեղասպանութեան ճանաչման համար արուած «վարձատրութիւն», «Փամուքի համար յօրինուած» են. (*Pamuk's Nobel Prize - "Fee" for Genocide Recognition, Turks say*, www.hhk.am, 24. 10. 2006. նաեւ՝ www.realitycafe.blogspot.com, 27. 03. 2009):
- ⁶ Ardan Zentürk, “Orhan Pamuk ... Canımı Yaktın ...”, (Օրհան Փամուք ... Հոգիս այրեցիր), *Star* gazetesini, 11 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos* gazetesini, “*Basının Pamuk Hezeyanı*” (Մամուլի զառանցանքը Փամուքի դէմ), sayı 464, 18 Şubat 2005, էջ 8:
- ⁷ Fatih Altaylı, “Kara Yazar” (Մեւ գրող), *Hürriyet* gazetesini, 11 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos* gazetesini, sayı 464, էջ 8:
- ⁸ Ahmet Hakan, “Orhan Pamuk Üzerine Tezler” (Տեսակետներ Օրհան Փամուքի վերաբերեալ), *Hürriyet* 16 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos*, sayı 464, էջ 8: Այս եւ յաջորդ թուրքական պարբերականներից թարգմանութիւնները յղումաձգքի են:
- ⁹ Ataoğulları Behramoğlu, “Orhan Pamuk’un Şakaları” (Օրհան Փամուքի կատակները), *Cumhuriyet* gazetesini, 12 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos*, sayı 464, էջ 8:
- ¹⁰ Oral Çalışları, “Haddimizi Bilelim, Hizaya Girelim!” (Մեր սահմանները ճանաչենք եւ մեր անելիքը իմանանք), *Cumhuriyet*, 16 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos*, sayı 464, էջ 8:
- ¹¹ “Bırakın Herkes Konuşsun” (Թողէք, բոլորը խօսեն), *Agos*, sayı 464, էջ 1. նաեւ՝ «Հիմա Ալ «Փամուք»ը Ելաւ», *Uydu* (Հայերէն ներդիր), թիւ 464, էջ 5:
- ¹² Նոյն:
- ¹³ Յակոբ Չաքրեան, «Օրհան Փամուքը Նշանաւորութեան Թիրախ Թուրքիայում, Թուրքական Թերթերը Նրան Հռչակում Են Ազգի Դաւաճան, Իսկ Թուրք Գիտնականները Չայնակցում Են», *Ազգ*, թիւ 25 (3191), 12 Փետրուարի 2005, էջ 1. նաեւ Hakob Chakrian, *Turkish Papers and Scientists Declare Him Traitor of Nation*, www.neomail.sorceforge.net, 15. 02. 2005 :
- ¹⁴ Նոյն:
- ¹⁵ Նոյն:
- ¹⁶ Նոյն:
- ¹⁷ Zentürk, էջ 8:
- ¹⁸ Չաքրեան, էջ 1:
- ¹⁹ “Bırakın Herkes Konuşsun”, էջ 1:
- ²⁰ Mehmed Ali Birand, “Orhan Pamuk neden düşündüğünü söylemesin?” (Ինչու՞ Օրհան Փամուքը չպիտի ասի իր մտածածը), *Posta* gazetesini, 16 Şubat 2005. նաեւ՝ *Agos*, sayı 464, էջ 8:
- ²¹ “Bırakın Herkes,” էջ 1:
- ²² Haluk Şahin, “Orhan Pamuk’a Dostça Hatırlatma” (Օրհան Փամուքին յիշեցնենք բարեկամաբար), www.radikal.com.tr, 01. 07. 2005:

- ²³ 301 յօդուածի համաձայն դատավարութիւններ են սկսուել նաեւ Հրանտ Դինքի, Սեհմուս Ուլէքի, Ռազրի Զարաթօլուի, Թանէր Աքչամի, Ֆաթիհ Թապի, Բիրոլ Դուրուլի, Ռոդուան Քըզզընի, Էլիֆ Շաֆաքի եւ այլոց, լրագրողներ՝ Մուրադ Բելգէի, Հասան Ջեմալի, Էրոլ Քաթըրջըօղլուի, Իսմէթ Բերքանի, Հալուկ Շահինի դէմ (Բաղջըլար Դատարանի Առաջին Ատեան՝ 7 Փետրուար 2006)՝ իրենց բարձրաձայնած մտքերի, յօդուածների պատճառով: Ինչպէս նաեւ Հալիլ Ալթընդէրէի դէմ (Բէյօղլուի Քրեական Դատարանի Առաջին Ատեան՝ 13 Ապրիլ 2006)՝ նկարների ցուցադրութեան պատճառով, որն, իբր «վիրավորել» է թուրքական բանակին, մտաւորականներ՝ Իբրահիմ Քաթօղլուի եւ Բասքըն Օրանի դէմ (15 Յունուար 2006)՝ փոքրամասնութիւնների եւ մշակութային իրաւունքների համար, զրոյ Ջուլքուֆ Քըսանաքի դէմ (Ստամբուլի Քրեական Դատարանի Առաջին Ատեան՝ 22 Դեկտեմբեր 2005)՝ *Ինչպէս ժառանգութիւնը Հարիւր Տարի Այրուեց. Կորցրած Գիւղեր* գրքի համար, որը Թուրքիայի Հանրապետութեան դէմ ուղղուած վիրավորանք էր որակուել (Turkey: Court Drops Case Against Novelist Orhan Pamuk, www.orhanpamuk.net, 27.01.2009. նաեւ՝ *Agos*, “Türkiye Sanık Kürsüsünde” (Թուրքիան մեղադրեալի աթոռին), sayı 507, 16 Aralık 2005, էջ 1):
- ²⁴ *Hürriyet*, “Türkler Ermenileri Kesti Demedim” (Չեմ ասել «թուրքերը հայերին կոտորեցին»), 16. 10. 2005, www.openarmenia.com, 30. 10. 2005:
- ²⁵ Erdal Şafak, “Zamanlama Şaheserleri” (Ժամանակաւոր գլուխգործոցները), *Sabah*, 9 Ekim 2005. նաեւ՝ *Agos*, sayı 498, 14 Ekim 2005, էջ 10:
- ²⁶ «Ազատութեան Ռ/Կ, Գիւլը Արձագանգել է», *Առաւելում* օրաթերթ, թիւ 172 (2545), 10 Սեպտեմբեր 2005, էջ 2:
- ²⁷ Նոյն:
- ²⁸ Նոյն:
- ²⁹ Informationsnaya Slujba Genocide.ru, Khelsinkaya Komisia Prizivayet Snyat Obvineniya V Adres Orkhana Pamuka 14 Oktyabr 2005 (Հէլսինքեան Յանձնաժողովը կոչ է անում չեղեալ նկատել Օրհան Փամուքի դէմ յարուցուած դատը) 14 Հոկտեմբեր 2005, www.news.genocide.ru, 22.01.2006:
- ³⁰ “Türkiye Sanık Kürsüsünde,” էջ 1:
- ³¹ *Hürriyet*, “Türkler Ermenileri”:
- ³² *Milliyet*, “Ölenler İçinde Türk Askerleri De Var” (Մպանուածների մեջ թուրք զինուորներ էլ կան), www.openarmenia.com, 30. 10. 2005:
- ³³ Aydınlık, “Orhan Pamuk’a Ödüllü Alman Istihbaratı Verdirdi” (Օրհան Փամուքին մրցանակ Գերմանական Հրատարակչությունը յանձնեց), 30 Ekim 2005, www.aydinlikgazete.com :
- ³⁴ «Օրհան Փամուքին Այս Անգամ Մեղադրում Են «Թուրք Զինուորականութեանը Նուաստացնելու Մէջ», *Ազգ*, թիւ 195, 28 Հոկտեմբերի 2005 թ., էջ 1:
- ³⁵ «Նիւ Եոքք Թայմս» Թուրքիան Դատաստանի Առաջ», *Ազգ*, թիւ 235 (3401), 23 Դեկտեմբեր 2005, էջ 5. նաեւ “Türkiye Sanık Kürsüsünde”, էջ 1. նաեւ՝ Orhan Pamuk Posadyat Za Genotsid (Օրհան Փամուքը կը բանտարկէն Ցեղասպանութեան համար), www.reshto.ru, 12. 10. 2005:
- ³⁶ Şafak, էջ 10. նաեւ՝ Informationsnaya Slujba Genocide.ru,:

- ³⁷ Turtsiya Ostanovila Sud Nad Orkhanom Pamukom Posle Oogroz Yevrosoyuza (Թուրքիան կասեցրեց Օրհան Փամուքի դատը՝ Եւրամիութեան սպառնալիքից յետոյ), www.podrobnosti.ua, 18.12.2005:
- ³⁸ 2008 Յունուար ամսին, 33 (35) ազգայնամուլներ, այդ թում նաեւ Քեմալ Քերինչսիզը, ձերբակալուեցին թուրքական իշխանութիւնների կողմից, ընդատակեայ գործող թուրքական ազգայնական կազմակերպութեան անդամ լինելու մեղադրանքով: Այդ կազմակերպութեան անուանումն է Էրզէնէկոն, որը սպանել էր քաղաքական անձանց, ներառեալ միքանի քրիստոնէաների, այդ թում՝ խմբագիր եւ հրապարակագիր Հրանտ Դինքին: Միքանի գրութիւններ վկայում էին, որ Փամուքը այս մարդկանց ցուցակում եւս կար: Ծայրայեղականները խոստացել էին 1,5 մլն. ԱՄՆ դոլար՝ Փամուքի սպանութեան դիմաց (*Murder Attempt on Orhan Pamuk Prevented in Turkey*, www.tv.am, 24 January 2008. նաեւ՝ Orhan Pamuk, www.kupec.org.ua, 03. 02. 2009):
- ³⁹ Յակոբ Զաքրեան, «Կարճուեց Օրհան Փամուքի Գործը», *Ազգ.* թիւ 11 (3415), 24 Յունուար 2006, էջ 5. նաեւ՝ «Հանգիստ Թողեցին», *Առաւօտ*, թիւ 11 (2630), 24 Յունուար 2006, էջ 2. նաեւ՝ Radio Svoboda Ob Orkhane Pamuke (Ազատութեան ձայնասփիւրդ Օրհան Փամուքի մասին), www.svoboda.org, www.belintellectuals.com, 22.01.2006. նաեւ՝ Turkey: Court Drops Case Against Novelist Orhan Pamuk, www.owwww.orhanpamuk.net, 27.01.2009:
- ⁴⁰ Ռ. Պ., «Թուրքերը Փորձել են Ոչնչացնել Օրհան Փամուքի Գրքերը», *Ազգ.* թիւ 57 (3223), 1 Ապրիլ 2005, էջ 1:
- ⁴¹ Pamuk, *Drugie Tsveta*, էջ 115-17:
- ⁴² «Փամուկին Նեարդայնացրել է Հայի Հարցումը», *Ազգ.* թիւ 207 (4349), 13 Նոյեմբեր 2009, էջ 1:
- ⁴³ Sözlerimi Geri Almam (Խօսքերս ետ չեմ վերցնի), 17 Ocak 2011, www.gazete5.com/haberler/kultursanat-307.htm :
- ⁴⁴ Orhan Pamuk, from Wikipedia, *the free encyclopedia*, www.en.wikipedia.org/wiki/Orhan_Pamuk :
- ⁴⁵ Turkey's military, which has forced out civilian governments in the past, has been pushed to the sidelines but largely replaced with an Islamist and authoritarian government, Turkish Nobel Laureate Orhan Pamuk said in remarks published on Saturday (<http://www.todayzaman.com/news>, 17.02.2015):

THE REACTION OF ORHAN PAMUK'S "ONE MILLION ARMENIANS AND
THIRTY THOUSAND KURDS KILLED IN TURKEY" STATEMENT
BREAKS HAVOC
(SUMMARY)

ANI AVETISYAN
aniavet84@mail.ru

The author of the paper refers to a statement by the modern Turkish writer and winner of the Nobel Prize in Literature, Orhan Pamuk (Ferit Orhan Pamuk). The statement regarding the Armenian Genocide made during an interview given to the Swiss daily newspaper *Tages-Anzeiger* in February 2005 was: "One million Armenians and thirty thousand Kurds were killed in Turkey. And almost nobody dares to mention it. So I do..."

The paper includes Armenian and foreign media materials and opinions expressed by scientific circles (concerning 2005-2006 and recent years) regarding the above mentioned statement. The paper also presents the course of the court case raised against him in Turkey.

Finally, the author of the paper makes remarks, which allow readers to develop their own opinions.

Փոխան Գրախօսականի

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ՔՐԴԵՐԻ
ԲԱՆԱԻՈՐ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(ԸՍՏ՝ ԳԻՒԼՉԻՉԷՔ ԹԵՔԻՆԻ ՔՐԴԵՐԸ ՊԱՏՄՈՒՄ
ԵՆ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ ԳՐՔԻ)

ԳՈՌ ԵՐԱՆԵԱՆ
goreranyan@mail.ru

Հայոց ցեղասպանութեանը քրդերի մասնակցութեան հարցը համապարփակ եւ բազմակողմանի ուսումնասիրութեան կարիք ունի: Ի՞նչ չափով են քրդերը մասնակցել Մեծ Եղեռնին, ինչու՞ նրանք աջակցեցին հայաջինջ քաղաքականութեանը, եւ ամենակարեւորը՝ առանց քրդերի գործուն աջակցութեան արդե՞ք Օսմանեան Կայսրութեանը կը յաջողուէր հայրենագրկել եւ բնաջնջել արեւմտահայութեանը կամ ի՞նչ ծաւալներ այն կ'ընդունէր:

Ինչպէ՞ս են քրդերն իրենք մեկնաբանում Հայոց Ցեղասպանութիւնը եւ ի՞նչ են յիշում այդ մասին: Այս հարցին պատասխանում է 2013 Ապրիլին Թուրքիայում Ռազըփ Զարաբօլուն պատկանող հրատարակչատանը տպագրուած Գիւլչիչէք Գիւնէլ Թեքինի *Beni Yikamadan Gömün, Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor* ուշագրաւ գիրքը¹:

Գրքի հեղինակը շրջել է Վանի, Ոստանի, Աղբակի, Հաքիարիի, Մասունի, Մուշի, Բիթլիսի, Սղերդի, Դիարբեքիի, Մարդինի, Խարբերդի, Դերսիմի, Երզնկայի, Մալաթիայի, Կարսի, Իգդիրի եւ Բայազետի տասնեակ բնակավայրերում եւ քրդերից գրի է առել շուրջ 130 բանաւոր պատումներ Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Նրա զրուցակիցների՝ վկայութիւնների հեղինակների, միջին տարիքը 60ից բարձր է, իսկ ամենատարեցը՝ 128ամեայ մի ծերունի է²: Նրանք պատմում, վերաշարադրում ու ներկայացնում են, թէ ի՞նչ են լսել իրենց պապերից, տատերից, ծնողներից ու հարեւաններից՝ հայերի կոտորածների մասին, թէ ջարդերին ո՞ր քրդական աշիրէթն է մասնակցել, որը՝ ո՛չ, ինչպիսի՞ն էին հայերի հետ յարաբերութիւնները: Երբեմն յիշում են հայ գործիչների, օրինակ՝ Արամ փաշային (Արամ Մանուկեան): Թեքինի զրուցակից քրդերից շատերը հայկական արմատներ ունեն: Կան նաեւ այնպիսիք, որ ընդունում են իրենց հայ լինելը: Նշեալ ենթախմբերի առկայութիւնն աւելի է բարձրացնում գրքի արժէքը, պատմութիւնները դարձնելով աւելի բազմաբնոյթ ու հետաքրքիր:

Թեքինին մեծապէս օգնել է իր քրդական ծագումը, զրուցակիցներն նրան համարել են «իրենց մարդը»: Քրդերէնի իմացութիւնը եւս դրական դեր է կատարել ստանձնած առաքելութեան իրականացման գործում:

Հեղինակի գործը դիրքին չի եղել: Եղել են դեպքեր, երբ վախեցել են խօսել՝ հարցնելով՝ «կարո՞ղ է մեզ վատ բան պատահի»: Մակայն քրդերի մեծ մասը պատմել է առանց վարանելու: Պատճառն այն է, որ քրդերը չեն մոռանում նշել, որ հայերին ոչնչացնելուց յետոյ, քրդերի նկատմամբ Թուրքիան որդեգրեց բռնաճնշումների ու հալածանքների քաղաքականություն: Քրդաբնակ շրջաններում այսօր գոյություն ունեցող եւ սարսափ ներշնչող քորուջուններին³ նրանք նույնացնում են Համիդէական Գնդերի հետ: Մի խօսքով՝ քրդերի նկատմամբ Թուրքիայի վարած կոշտ քաղաքականությունը նպաստում է, որպեսզի նրանք համեմատության եզրեր գտնեն իրենց ներկայ կացության եւ հայերին պատուհասած ողբերգության միջեւ: Առ այդ, քրդերը փորձում են իրենց յիշողությունը՝ հասկանալու համար իրենց դժուարին վիճակի խորքային պատճառները:

Գրքում գրեթե չկայ Թուրքիայի պաշտօնական պատմագրության ազդեցությունը, ինչն ասելի՝ է մեծացնում դրանց արժանահաւատությունը, եւ հնարաւորություն տալիս ասել, որ քրդերը ճշմարտացիօրէն վերարտադրում են իրենց իմացածը: Դիարբեքիրի քրդերից Հայոց Ցեղասպանության մասին պատումներ գրի առած հետազօտող Ադնան Չելիքի կարծիքով՝ Անկարայի պաշտօնական պատմագրությունը տարածաշրջան չի ներթափանցել, քանի որ Թուրքիայի Հանրապետության հռչակումից երկու տարի անց տեղի ունեցած Շէյխ Սաիդի ապստամբությունից⁴ յետոյ քրդերը պետության դէմ դուրս եկան՝ դրանով տարածաշրջանի առաջ փակելով պաշտօնական գաղափարախօսության դուռը⁵: Խօսելով յիշողության դերի մասին՝ Յարութին Մարութեանը նշում է. «Չնայած անցեալ եւ ներկայ ժամանակների միջեւ քերականական զանազանութեանը, անցեալն ու ներկան միմեանցից ամբողջութեամբ առանձնացուած միաւորներ չեն»⁶:

Բանաւոր պատմությունները իրենց ներկայացրած մանրամասներով ու ճշգրտութեամբ զարմանք են յարուցում: Հետազօտող Նամրք Քեմալ Դինչը երեք հիմնական պատճառ է նշում, թէ ինչու թուրքերը ոչինչ չեն յիշում, իսկ քրդերը, ընդհակառակը, հայերի պէս յիշում եւ պատմում են 1915ի մասին: Ըստ նրա՝ առաջինը յիշողության եւ բնակավայրի միջեւ գոյություն ունեցող կապն է, երկրորդը՝ կիրարկուած դաժանության չափը, եւ երրորդը՝ հայերի եւ քրդերի ընդհանուր ու երկարատեւ անցեալն է⁷:

Քրդերի ներկայացրած պատումները նաեւ հնարաւորություն են տալիս լաւ ճանաչելու այս ժողովրդին, հասկանալու նրա բնաւորութեան գծերն ու մտածելակերպը:

Թեքինի գրքում առկայ բազմաթիւ պատումներն ընդհանրացնելով՝ ներկայացնենք, թէ ի՞նչ են պատմում քրդերը Հայոց Ցեղասպանության ու յարակից մի շարք հարցերի մասին:

ՀԱՅ-ՔՐԴԱԿԱՆ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՈՒ ՔԻՐՎԱՅՈՒԹԻՒՆ

Անշուշտ, պատմագիտական մեթոդաբանության տեսանկյունից սխալ է Ի. դարի սկզբի հայ-քրդական յարաբերությունների մասին կարծիք կազմել հիմք ընդունելով միայն քրդերի վկայություններն ու պատումները: Քրդերի պատկերացումները այդ դարի հայ-քրդական յարաբերությունների մասին չեն կարող արտայայտել պատմական առարկայական իրականությունը, այդ յարաբերությունների բոլոր ծայքերն ու խութերը: Դրանով հանդերձ, այն կարելուում է Հայոց Ցեղասպանությանը մաս կազմելու կամ հակառակը՝ հայերին օգնության ձեռք մեկնելու, քրդերի դիրքորոշման պատճառները հասկանալու համար: Որպես կանոն, մինչև 1915ի իրադարձություններին անդրադառնալը քուրդ մարդիկ հարկ են համարում խօսել հայ-քրդական յարաբերությունների մասին: Տարեց քրդերը գրեթե միաբերան նշում են, որ երկու ժողովուրդները համերաշխ էին ապրում: Որպես լա յարաբերությունների հիմնական ապացույց նրանք մատնացոյց են անում հայերի եւ քրդերի միջեւ գոյություն ունեցած *քիրվաշական* (կնքահայր, քաւոր) յարաբերությունները:

1939ին Մշոյ Խոպէր գիւղում ծնուած մովլա Մեհմէթ Սալիհ Եիդիթը Թեքինին ասում է. *«Մայրս մեզ միշտ պատմում էր՝ հայերը մեր քիրվաներն էին, մեր յարաբերություններն ու հարեւանությունը նրանց հետ շատ լաւ էր: Հայերի հետ մի տան պէս էինք: Մենք նրանց շատ էինք վստահուծ»*⁸: Մանազկերտից Նուրի Բալշըն էլ պատմում է. *«Հայերի եւ քրդերի միջեւ որեւէ խնդիր չկար, ընկերային յարաբերություններն էլ բաւական լաւ էին: Միմեանց դիմում էին՝ ասելով «քիրվա»*: Քիրվայությունը հետեւեալն է. *«Մուսուլման տղայ երեխայի թլփատման արարողութեան ժամանակ թլփատուող երեխան նստում է այն մարդու ծնկին, որն այդ ընտանիքի ամենասիրելի, յարգելի ու վստահելի մարդն է: Նրա ծնկին էլ երեխային թլփատում են: Քիրվայությունը միաժամանակ նշանակում է բարեկամություն ու ընկերություն: Եթէ միմեանց քիրվա են դառնում, ապա միմեանց միջեւ աննշան անհամաձայնություն էլ չպիտի լինէր եւ այդպէս պիտի շարունակուէր մինչ մահ: Քրդերի համար քիրվայությունն այնքան կարեւոր էր, որ աւելի արժէքաւոր էր համարում, քան արինակցական կապը: Այն միաժամանակ փոխադարձ յարգանք, վստահություն ու սէր էր եւ կարեւորագոյն առանձնայատկությունն էր, որ պէտք է այդ յարաբերությունները պահպանուէին մինչեւ մահ: Քիրվայական յարաբերություններում անհամաձայնությունն ու թշնամությունը տեղ չունէին: Բարեկամի հետ կարող ես թշնամի լինել, քիրվայի հետ՝ ոչ: Եւ քրդերն ու հայերը քիրվաներ էին»*⁹:

Չեղիքը նկատում է, որ *քիբ/աղությունը* հիմնուած էր փոխադարձ հովանաւորչութեան վրայ: Ըստ նրա՝ հայերը քրդերի պաշտպանութեան, իսկ քրդերը հայերի արհեստների կարիքն ունէին¹⁰:

Մինչեւ 1915, քրդական աշիրէթներն անդադար կողոպտում էին հայ ժողովրդին, մեծ չափերի էր հասել գիւղացիութեան հողագրկումը: Քրդերը դարձել էին հայկական գաւառներում հայութեան զարգացման խոչընդոտող հիմնական ուժը: Մասունի Խեշտէ գիւղի բնակիչ, 1911ին ծնուած Ռեսուլ Երլըզը պատմում է. «Մեր Մասունի եւ Մուշի բոլոր կողմերում հայեր էին ապրում մուսուլմանները փոքրաթիւ էին: Մուսուլմանները բռնի ուժով վերցնում էին հայերի բերքը եւ իւրացնում՝ Նրանք հայերի դէմ անհրաւորութիւն էին գործուծ»¹¹: Քրդերի պատումներում ուշադրութիւն է գրաւում «իմ հայր» արտայայտութիւնը. այդպէս էին անուանում քուրդ աղաներն ու բէկերը իրենց ենթակայ գիւղերի տարածքում ապրող հայերին:

Այնուամենայնիւ, գրքում տեղ գտած վկայութիւնները ցոյց են տալիս, որ հայերի կոտորածներին մասնակցութիւնը քրդերը բացարձակօրէն չեն պայմանաւորում հայ-քրդական յարաբերութեամբ: Պատումներում քրդերը յաճախ զարմանում են՝ ինչու՞ պէտք է իրենք կոտորէին հայերին եւ իբրեւ միակ բացատրութիւն, ասում են՝ իրենց հրամայուած էր կոտորել հայերին:

FERMANA(E) FILLEN (FILLEHAN)¹² ԿԱՄ ՀԱՅԵՐԻ ՖԵՐՄԱՆԸ՝ ՈՐՊԷՍ ՀԱՅԵՐԻՆ ԿՈՏՈՐԵԼՈՒ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆ

Քրդերի այս պատումները գրեթէ անխտիր սկսում են պետական հրամանի մասին վկայութիւններով: Նրանք յստակ նշում են, որ հայերին կոտորելու հրաման են ստացել: Քրդերի պատումներում հրաման տուողի դերում Օսմանեան Պետութիւնը կամ պարզապէս պետութիւնն է, կառավարութիւնը, փաղիշահ-սուլթանը, ինչպէս նաեւ Թալէաթ փաշան: Ընդ որում խօսք չկայ գրաւոր որեւէ հրամանի մասին. քուրդ աշիրէթապետերին՝ հայերին կոտորելու մասին յայտնում են Օսմանեան Կայսրութեան տեղական պաշտօնեաները՝ բանաւոր: Պետական հրամանը քրդերն անուանում են «*ֆերմանա(է)*» «*ֆըլլէն*» կամ «*ֆըլլեհան*», այսինքն՝ հայերի ֆերմանը՝ հրամանը: Մա ամենատարածուած արտայայտութիւնն է եւ հանդիպում է պատումների մեծ մասում. հենց այս եզրով են քրդերը բնորոշում Մեծ Եղեռնի մեկնարկի ազդանշանն ու յետագայ գործողութիւնները: Դատելով քրդերի վկայութիւններից՝ այդ անուանման տակ նրանք հասկանում են հայերի թէ՛ կոտորածը, թէ՛ տեղահանութիւնն ու աքսորը:

Վանի Գեւաշ (Գաւաշ, Ոստան) նահանգի Ա(ր)փէթ գիւղի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը, որին հեղինակը բնորոշում է որպէս քայլող պատմութիւն, ասում է. «*Ինչպէս պատմում են, քրդերի եւ այլ*

մանկեղական ժողովուրդների աղաներին, բեյերին եւ այլ նշանաւոր մարդկանց ֆերմանի մասին լուր է գալիս: Ֆերմանի լուրն առաջինը Վան է հասնում: Վանի նահանգապետն էլ Սերհաթի¹³ շրջանի բոլոր աղաներին, շէյխերին, բեյերին ու նահանգների միւս նշանաւոր մարդկանց հաւաքում է Վանում: Վանի նահանգապետը նրանց համար կարդում է փաղիշահի ֆերմանը: Վանի նահանգապետն ասում է. «Անմիջապէս սկսէ՛ք այս տարածքներում գտնուող հայերի կոտորածը: Հաւաքից յետոյ այնտեղ գնացած բոլոր բեյերն ու նշանաւոր մարդիկ ընդունում են հայերի ֆերմանը»¹⁴: Մշոյ Հաւատորիկ գիւղից եօթնասունն անց հաջի Հանիֆէն, վերապատմում է Սասունի կոտորածների վերաբերեալ ծնողներից լսածը. «Երբ հայերի հրամանը (ֆերմանը) գալիս է, կառավարութիւնը սկսում է սպանել նրանց: Հայերին հաւաքում, տանում էին եւ ամայի վայրերում, անտառներում, աչքից հեռու լեռնային վայրերում սպանում էին»¹⁵:

Սղերդի Էրուի շրջանի Բընէրուէ գիւղի բնակիչ, 68ամեայ Մըխէմէդը պատմում է. «Կոտորածի հրամանը պետութիւնը տուեց. դրանից յետոյ մեզ լուր եկաւ. ասացին՝ կոտորէ՛ք հայերին»: 1936ին Շըրնաքի Ռոբար գիւղում ծնուած Էրուբէքիր Եաղարջըքը փոխանցում է հօրից եւ հօրեղբորից լսած պատումները. «1915ին, երբ արձակուում է հայերի ֆերմանը, զինուորները գալիս եւ հաւաքում են բոլոր հայերին»¹⁶:

Քրդերի բանաւոր յիշողութիւններում պահպանուել է մի շատ արժեքաւոր տեղեկութիւն: Թէպէտ քրդերը նշում են, որ թիրախը հայերն էին, սակայն չեն մոռանում խօսել նաեւ եզդիներին եւ ասորիներին կոտորելու մասին: Սասունի գիւղերից մէկի բնակիչ, 1927ին ծնուած Ջեմբէլի Արաթեմուրը փոխանցում է մեծերից լսածները. «Հայերի կոտորածի հրամանը պետութիւնը տուեց: Դրանից յետոյ քրդերին ասացին՝ հայերը քրդերի թշնամիներն են, նրանց սպանելը հալալ է: Ու՛ր հայ սպանի, դրախտ կ'ընկնի»: Այնուհետեւ նա պատմում է, որ նոյնը վերաբերել է եւ եզդիներին¹⁷: Շըրնաքի Ջիզրէ շրջանի Շախ գիւղում ծնուած Ֆադիր Բեդիրբանօղլուն պատմում է. «1915ին դուրս է գալիս հայերի ֆերմանը: Վճիռ կայացնողը Օսմանեան պետութիւնն էր: Սակայն այդ հրամանը չէր սահմանափակում միայն հայերով, այն ներառում էր նաեւ տարածաշրջանում ապրող բոլոր քրիստոնէաներին, այդ թւում եւ մեր գիւղում ապրող ասորիներին»¹⁸:

ՔՐԴԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆԸ

1915ի նախօրէին Օսմանեան Կայսրութիւնում ձեւաւորուել էր հակաքրիստոնէական հզօր ալիք: Քրդերի պատումներում հայերի կոտորածն առաւել յաճախ դիտարկւում է քրիստոնէայ-մուսուլման հակադրութեան ենթախորքում: Հայերի կոտորածներին իրենց մասնակցութեան հիմնական պատճառներից մէկն, ըստ քրդերի,

կրօնական քարոզչությունն էր: Քրդերին ներշնչում էին, որ հայերին սպանելու դեպքում դրախտում կը յայտնուեն: 1949ին Արձեշում ծնուած Ֆաթմա Աւջըն ասում է. «*Ինչպէս պատմում են, կառավարութիւնը որոշում է կայացնում կոտորել հայերին եւ դա անելու համար դիմում է քրդերին, այդպիսով՝ հայերին եւ քրդերին իրար դէմ հանելով: Հայերին կոտորելու համար մեր կրօնը շատ է օգտագործուել: Որոշ իմամներ ու շէյխեր քրդերին ասում էին, թէ հայ սպանելը բարի գործ է: Եթէ մի հայ սպանես՝ կը բացես դրախտի դուռը, եթէ եօթ հայ սպանես՝ միանգամից դրախտ կ'ընկնես*»¹⁹: 1938ին Հաքիարիում ծնուած Թէֆիք Թաշն ասում է. «*Թալէաթ փաշայի ժամանակ քրդերին ասացին՝ հայերին սպանէք, դրախտ կը գնաք: Դրանից յետոյ իւրացրին քրիստոնէայ ժողովուրդների ապրանքն ու գոյքը: Մի մասին սպանեցին, մի մասն էլ փախաւ Իրան, Իրաք, Միրիա ու Հայաստան: Քրդերի մեծ մասն արեց այն, ինչ ասում էր կառավարութիւնը՝ սպանեց ու կոտորեց քրիստոնէաներին: Մի մասը դէմ էր դրան, սակայն քանի որ բաւարար ուժ չունէր, չէր պաշտպանում նրանց: Սակայն օգնեցին, որ հայերը փախչեն*»²⁰: Շըրնաք Նահանգի Իդիլ Գաւառից Սաբրի Ուզունը պատմում է. «*Հայերին պետութիւնը ջարդեց, մահմեդական բնակչութիւնն էլ էր կոտորում, պետութիւնն էլ: Մահմեդականների մի մասը օգնում էր զինուորներին: Կրօնն էր գլխաւոր պատճառը, որ մահմեդականների մի մասը օգնում էր զինուորներին: Այն ժամանակ ամէն ինչ գործադրւում էր ըստ աշիրէթի կանոնների եւ ըստ կրօնի: Այդ ժամանակ հայերը, քրդերը, ասորիները իրար հետ էին ապրում եւ միմեանց միջեւ յարաբերութիւններն էլ լաւ էին: Յետոյ ըստ կրօնի կոտորած եղաւ: Մերոնք էլ են հայերի սպանել: Դաշոյներով հայերին սպանում էին: Մեխմէ Ռեշկօն ու հայրս՝ Գաֆուրը, հայերի են սպանել: Մեխմուդէ Ադմօն դաշոյնով մի կնոջ գլուխ է կտրել*»²¹:

Սասունի Հեշտէր գիւղում ծնուած մուլլա Ալիյէ Խըլանլըն պատմում է, որ Սասունի Փարմըս (Բերմ) եւ Շէխըկէն (Շէխկոնք) գիւղերում հայերին հաւաքել են մի տեղ եւ ողջ-ողջ այրել²²: Ուշագրաւ է, որ Բերմի բնակչութեանը վառելու մասին վկայում է նաեւ Բերմի տանուտէր, կոտորածի ականատես Բերբուշ Լադոյեանը²³ 1916ին գրառուած վկայութեան մէջ. «*Բերմցի կիները եւ երեխաները վերադարձուցին Բերմ եւ տան մը մէջ լեցնելով՝ վառեցին*»²⁴:

Հայերին կոտորելու թերեւս գլխաւոր շարժառիթը հայերի ունեցուածքին տիրանալու մոլուցքն էր: Այս հանգամանքը վճռական դեր է կատարել քրդերին՝ ցեղասպանութեանը մասնակից լինելու գործում: Հայերի գոյքին տիրանալու տենչը քրդերին՝ հրաման կատարողներից ու օգտագործուող ուժից վերածում է շահագրգիռ կողմի, նրանք ջանասիրաբար անցնում են գործի: Միաժամանակ թուրքական կառավարութիւնը դիմում է պարտադրանքի ուժին՝ ամէն ինչ անելով քրդերի մասնակցութիւնն ապահովելու համար:

Սասունի Այնրաս գիւղի բնակիչ Արիֆը վերապատմում է իր հարեւան, հայերի կոտորածների մասնակից Ֆիլիթից լսածը. «Պետութիւնը մեզ ասաց՝ հայերը մուսուլմաններին ոչնչացնելու են, բոլորին սպանելու են: Դուք թոյլ մի՛ տուէք, որ այդպէս լինի: Դուք միաւորուէ՛ք, հայերին սպանէ՛ք: Հայերին սպանելուց յետոյ նրանց ապրանքը, գոյքն ու հողը ձերը կը լինի: Դրանից յետոյ մենք սկսեցինք սպանել հայերին: Սպանելուց յետոյ նրանց գեղեցիկ կանանց, աղջիկներին մեզ էինք վերցնում: Երբեք չեմ մոռանայ յղի կանանց սուինով մասնատում էինք, երեխան փորից դուրս էր գալիս: Փոքրիկ տղաներին վերցնում տանում էինք ու դաշտերում աշխատեցնում»²⁵: Սասունի Բազըքէն գիւղի բնակիչ Ադիլէ Համզօն պատմում է. «Պետութիւնը քուրդ բէլերին լուր ուղարկեց, ասաց՝ սպանէ՛ք հայերին: Նրանց ապրանքը, տունուտեղը, ինչպէս նաեւ կանայք ձերը կը լինեն, սպանէ՛ք նրանց: Քուրդ բէլերի մի մասը համաձայնեց եւ շատ հայ կոտորեց: Բէլերի մի մասն էլ մերժեց»²⁶: Սղերդի Էրուհ Գաւառի Բընէրուէ գիւղի բնակիչ հաջի Մըխեմէդը պատմում է իր հօր՝ Ահմէդի վկայութիւնը. «Զեթէները շրջում էին քրդական գիւղերում եւ փորձում իրենց կողմը գրաւել եւ համոզել քրդական աշիրէթներին, նրանց լիքը փող եւ ոսկի էին տալիս: Նրանք ասում էին՝ ով հայ սպանի, կառավարութեանը կ'օգնի, հայերի գոյքը, տունուտեղը, աղջիկները նրանը կը լինեն: Քրդերի մի մասը կառավարութեան եւ չեթէների վախից սպանեցին հայերին, մի մասը սպանեց հայերի գոյքին, տունուտեղին ու նրանց կանանց տէր դառնալու համար: Մի մասն էլ դէմ դուրս եկաւ: Ես էլ դէմ դուրս եկայ, չեթէներն ինձ փող առաջարկեցին, բայց ես չընդունեցի: Հայերի ջարդը չեթէների հետ միասին ոստիկաններն իրականացրին, ինչպէս նաեւ կոտորածի հրամանն ընդունած աշիրէթները: Նրանք յարձակուում էին հայերի գիւղերի վրայ, հաւաքում էին հայերին ու սպանում: Գիւղերն էլ վառում եւ ււերում էին»²⁷: Ոմանք էլ, ինչպէս Հասան Բեզը, միայն տղամարդկանց էր սպանում, իսկ կանանց ու երեխաներին ուղարկում էր Իրան²⁸: Սղերդի Էրուհ Գաւառից Մահֆուզ Աթաբայը պատմում է. «1915ի կոտորածի ժամանակ իմ պապ Եուսուֆի մեծ եղբօրը՝ Աբդուլլահին, պետութիւնը տասնապետի կոչում է տալիս: Աբդուլլահը մասնակցում է հայերի ջարդերին: Նոյնիսկ Եուսուֆ պապիս օգտագործում է որպէս գինուոր: Եուսուֆ պապս չէր ուզում սպանել հայերին, սակայն բացայայտ դէմ դուրս չի գալիս: Եուսուֆ պապիս պէս քրդերի մի մասը, պետութեան ցանկութեանն ընդառաջելով, մասնակցում է հայերի ջարդերին, մի մասն էլ դէմ է դուրս գալիս կոտորածին»²⁹:

Քրդերի համատարած մասնակցութիւնը հասկանալու համար պէտք է հաշուի առնել այդ ժողովրդի բնաւորութեան մի շարք գծեր: Ազգագրագէտ Հմայեակ Արամեանը գրում է. «Մարդուն իր կեանքէն

գրկելն այնքան սովորական, անմեղ ու աննշան բան է քրդուն համար, որ նա մարդ սպանելիս շատ անգամ ցոյց չի տար վրդովմունքի առանձին նշաններ իսկ»³⁰:

Սասունի Թըմոք գիւղից Ջեմբելի Արաթեմուրը պատմում է. «Բւ՛ հօրեղբայր Ահմէդն Այշան անունով հայ կին ուներ: Կոտորածի ժամանակ այդ կինն ամուսնացած էր եւ մի աղջիկ ուներ, որ դեռ կաթից կտրուած չէր: Ահմէդ հօրեղբայրս փախցրեց այդ կնոջը, սպանեց այդ երեխային եւ ամուսնացաւ նրա հետ: Ահմէդն իմ հարազատ հօրեղբայրն է: Նա օրօրոցում գտնուող հայ երեխայի է սպանել: Ես պատմում եմ ձեզ այս պատմութիւնը, որովհետեւ մեծ ցաւ եմ ապրում: Նա թէպէտ իմ հօրեղբայրն է, սակայն մեծ մեղք է գործել: Աստուած թող ների նրան: Նա ընդամենը մի երեխայ ունեցաւ, որ մահացաւ եւ ընդհատուեց նրանց ճիւղը: Գուցէ Աստուած այդ կերպ պատժեց նրան»³¹:

Սասունից Նշան Դեմիրջին պատմում է. «Կոտորածից առաջ հայերի ձեռքից բոլոր զէնքերը, նոյնիսկ դանակները վերցրել էին: Կոտորածը զարնան է լինում: Քրդական աշիրէթները միջամտում են, փորձում են թոյլ չտալ: Սակայն բեժիկները [համիդեականները - Գ.Ե.] զինուորների հետ միասին հայերին կոտորում են: Ում բռնում՝ սպանում են: Միւսներին՝ երեսաներին, կանանց, տղամարդկանց, լցնում են եկեղեցի ու վառում, մի մասին գցում են Սասունի գետը»: Դեմիրջին պատմում է նաեւ, որ Սասունում յատկապէս երկու աշիրէթ է մասնակցել հայերի կոտորածներին եւ օգնել պետական ուժերին: Այդ երկու աշիրէթներին քրդերը չեն սիրում, նրանց անիծում են»³²:

Հաքիարիից Իսսան Չոլեմերիկլին ասում է. «այդ իրադարձութիւններում պետական օսմանեան ուժերը «ուղեղի դերն էին կատարում», իսկ քրդական աշիրէթները՝ օգտագործուեցին որպէս «հարուածող ուժ», եւ նրանց ձեռքով էլ իրականացրին: Չլինէր տեղանքին քաջատեղեակ քրդերի օգնութիւնը, հնարաւոր չէր լինի նոյն տարածաշրջանի 2500-2600 տարուայ տեղաբնիկ հայ եւ ասորի ժողովուրդներին տեղահան անել ու վտարել: Ջարդերի ենթարկուած հայերն ու ասորիները գիտակցում են եւ պատմում են իրենց գրոյցներում այդ մասին: Սակայն չպէտք է մոռանալ, որ վարագոյրի ետեւում ամէն ինչ պլանաւորում էր հենց Բաբը Ալին [Բարձր Դուռը, թուրքական Պետութիւնը - Գ.Ե.]»³³: Նեզիր Քաբաքը (Մարդինի Դերիկ Գաւառից) պարզօրէն նշում է, որ հայերի կոտորածը պետութիւնը քրդերին անել տուեց»³⁴:

Ամփոփելով քրդերի վկայութիւնները՝ կարող ենք նշել, որ նրանք ընդունում են իրենց մեղսակցութիւնը, խոստովանում, որ շահագրգիռ են եղել հայութեան բնաջնջման գործում եւ անգամ շեշտում, որ վճռական դեր են կատարել եւ, որ առանց իրենց Օսմանեան Թուրքիան չէր կարող իրագործել հայերի կոտորածը: Այնուամենայնիւ, քրդերը չեն մոռանում

ընդգծել, որ կոտորածների կազմակերպիչը պետութիւնն է, որն էլ արտոյի անուան տակ ոչնչացրեց հայերին: Նրանք նշում են, որ հայերին կոտորել են զինուորները, չեթէները, համիդէական գնդերը:

Թեքինի գրուցակիցներից Սուլէյման Ըշըքն ասում է. *«Ուզում եմ յատուկ ընդգծել. ջարդի հեղինակը պետութիւնն է: Թէ՛ քրդերը, թէ՛ ամբողջ աշխարհը դա լաւ գիտի: Այդ մասին գիտեն նաեւ այստեղ ապրող հայերը: Մուշում ապրող հայերի մեծ մասին քրդերն են փրկել: Եթէ պետութեանը մնար, մի հայ անգամ կենդանի չէր մնայ»*³⁵:

Հարցին աւելի զգուշ են մօտենում քուրդ գործիչները: Թուրքիայի քրդերի շրջանում մեծ հեղինակութիւն վայելող Ահմէթ Թիւրքը 2014 Դեկտեմբերին ներողութիւն խնդրեց հայերից, ասորիներից ու եզդիներից այն բանի համար, որ 1915ին քուրդ աշիրէթների մի մասը մասնակցել է Յեդասպանութեանը: Ըստ Ահմէթ Թիւրքի՝ քուրդ ժողովուրդը իսլամի անուան տակ օգտագործուել է³⁶:

Ահմէթ Թիւրքի արտայայտած այն միտքը, թէ քրդերը օգտագործուել են, վիճարկում է պատմաբան Թանէր Աքչամը. *«Ինձ թւում է օգտակար կը լինի այն, որ քրդերն արդէն հրաժարուեն հետեւեալ թեզից. «Թուրքերը մեզ օգտագործել են հայերի ջարդերի ժամանակ»:* Հայերի կոտորածը թուրք-քրդական կամաւոր համագործակցութեան հետեւանքն է, եւ երկու կողմերն էլ միասնաբար պատասխանատու են»³⁷՝ գրում է պատմաբանը:

Դիարբեքիի քրդերի շրջանում բանաւոր յիշողութիւններ գրի առած Ադնան Չելիքը հարցի վերաբերեալ հետեւեալ կարծիքն է արտայայտում. *«Բոլոր այն խմբերը, որոնք մասնակցել են Յեդասպանութեանը, շատ «բանաւոր» բացատրութիւններ են ներկայացնում: Քրդերի այն խօսքը, թէ «մենք օգտագործուել ենք»՝ պարզապէս ներկայից անցեալի իրադարձութիւններին նետուած հայեացք է»*³⁸:

Քրդական շարժման զգուշաւորութեան երկու պատճառ կարելի է նշել.- 1) Թուրքիան պետական մակարդակով փորձում է ողջ պատասխանատուութիւնը բարդել քրդերի վրայ, 2) քրդերի համար դժուար է խոստովանել, որ հայաթափումից յետոյ տիրացել են հայերի գոյքի մի զգալի մասին, ինչպէս նաեւ հողերին եւ շարունակում են ապրել հենց այդ հողերի վրայ:

Քրդերից շատերը պարբերաբար ներողութիւն են հայցում հայերից, նշում, որ քրդերը սխալ են արել եւ ամաչում են:

Ի պատասխան այն բանին, որ քրդերը հայերի ջարդերի հիմնական իրագործողներից են, նրանք յաճախ մատնացոյց են անում, որ օգնել են հայերին, այն պայմաններում, երբ թուրքերը ջանում էին կոտորել մինչեւ վերջին հայը: Մի քուրդ ասել է, որ եթէ թուրքերի թրերից փրկուած հայեր էին մնացել, ապա առանց չափազանցնելու նրանց երեք քառորդն ազատուել էր քրդերի օգնութեամբ³⁹:

ՔՐԴԵՐԸ ՕԳՆՈՒՄ ՈՒ ՓՐԿՈՒՄ ԷՐՆ ՀԱՅԵՐԸ

Քրդերի բանաւոր յիշողութիւններն ու պատումները, ինչպէս նաեւ հայ-քրդական յարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւնը ցոյց է տալիս, որ քրդերը դէմ են եղել հայերի տեղահանմանը՝ այն համարելով սեփական շահերին հակասող: Հայերին ոչնչացնելու դէպքում նրանք կը զրկուէին տարածաշրջանի աշխատաւոր ու ստեղծարար ուժից: Անասնապահ ու աստանդական կեանքով ապրող քրդերը յատկապէս հայ արհեստաւորների կարիքն ունէին: Ինչպէս դեռ 1905ին գրում է ազգագրագէտ Արամեանը. «*Հայ զինագործը քրդու երկրորդական Ալլահին է*»⁴⁰: Համիդեան կոտորածների ժամանակ նրանց համար հայ զինագործը անձեռնմխելի էր, քանզի պատրաստում էր քրդի համար կենսական նշանակութիւն ունեցող ու սրբութեան աստիճանի հասցում զէնքը: Բնականաբար, քրդերի մի մասը հենց այս պատճառով չէր ցանկանալու սպանել հայերին: Հայոց Ցեղասպանութեան մասին քրդերի բանաւոր պատումներում առկայ է հենց այս մտայնութիւնը:

Արձէշի բնակիչ Սուլան Աւջըն, որի տատը հայ է, պատմում է, որ իր մեծ պապ Աւջը Ահմէդը պառնայնէլ է միայն իրեն պատկանող գիւղերում ապրող հայերին: Նա հայերին կոտորելու համար եկած պետական ուժերին ասում է. «*Մեր գիւղերում ապրող հայերը, լսելով կոտորածների մասին, արդէն փախել են: Բոլորի տները դատարկ են, եթէ ուզում էք, գնացէ՛ք ու տեսէ՛ք: Այդ ուժերը նրան հաւատում են ու հեռանում են գիւղից*»: Ահմէդը հայերին չի պաշտպանում մարդասիրութիւնից դուրս: Ըստ Սուլանի՝ Ահմէդը ձերբակալում է գիւղից դուրս գտնուող հայ տղամարդկանց, տանում եւ մի բարձր բլուրից ցած է նետում⁴¹:

Դիարբեքիի քրդերի շրջանում այս թեմայով դաշտային ազգագրական հետազոտութիւն իրականացրած Զելիքն այն կարծիքին է, որ հայերի մեծ մասը կենդանի է մնացել տակ այն պատճառով, որ որեւէ արհեստի է տիրապետել: Նա մատնացոյց է անում այն պատմութիւնը, երբ նոյն ընտանիքից մօտ 30 մարդ սպանելուց յետոյ Լիջէի բէյերից մէկը փրկում է 14 տարեկան մի տղայի: Բէյն ասում է. «*նրան էլ եթէ սպանենք, ո՞վ է մեզ համար կօշիկ կարելու*»⁴²:

Այս պարագայում ճիշտ չէ ասել, թէ քրդերն օգնել կամ փրկել են հայերին: Քրդերին մտահոգողը սեփական տնտեսութիւնն էր, նրանք հայերին օգնել են միայն եսասիրական ու շահադիտական նպատակներով: Նրանք վախենում էին, որ կը զրկուեն տնտեսական հիմնական շարժիչ ուժից: Պատահական չէ այսօր քրդերի շրջանում լայնօրէն տարածուած քրդերէն՝ «*Fille çü; xêr û bereket jî çü*» (թուրքերէն՝ Ermeniler gitti; hayır ve bereket bitti), «*հայերը գնացին, բարիքն ու օփնութիւնն (առատութիւնն) էլ հետը գնացին*») արտայայտութիւնը⁴³:

Վանի Ա(ր)փէթ գիւղի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը պատմում է, որ բոլորն ընդունում են հայերին կոտորելու հրամանը, բացառութեամբ

երկու հոգու: Նրանցից մեկը Մոկսի Մուրթուլահ բեկն է⁴⁴: Հետաքրքիր է, որ Հայաստանի Հանրապետության դպրոցական դասագրքերում որպես Ցեղասպանության ընթացքում հայերին օգնության ձեռք մեկնողի ընդհանրացում կերպար ներկայացում է հենց Մոկսի միտղիբը՝ Մուրթուլահ բեկը: Պատմական տեղեկություններից յայտնի է, որ նա ոչ միայն չկոտորեց իր իշխանության տակ գտնուող հայ գիւղացիներին, այլև սովեալներին կերակրելու համար նուիրեց 250-300 թուրքական լիրա⁴⁵:

Քրդերը պատմում են, որ Մուրթուլահ բեկը հրամանը չկատարելու համար դժուարությունների է հանդիպում. նրան մատնում են: Բեկն ասում է Մոկսի ժողովրդին. *«Հայերին ձեռք չտա՛ք, նրանք մեր բարեկամներն են, հարեւաններն ու արհեստավորները: Մուրթուլահ բեկը խրատել է եղբորը, որն աջակցում էր հայերի կոտորածի ծրագրին, ասելով հետեւեալը. «Հայերը մշտապէս պատրաստ են մեզ ծառայութիւն մատուցել: Մեր ամբողջ գործը նրանք են անում: Հիմա ես ինչու՞ պիտի սպանեմ նրանց: Հայերը մեզ ի՞նչ վատութիւն են արել, որ մենք նրանց սպանենք»⁴⁶:*

Աղբակի (Բաշկալէ) գիւղերից մեկի բնակիչ Լեզգին Դոդանը ներկայացնում է վկայութիւնն իր տատի, որն անձամբ է տեսել հայերի կոտորածը եւ իրենց աշիրէթի մէջ տեղի ունեցած կոիւները: Նա պատմում է, որ օսմանեան ղեկավարները կանչում են քուրդ աշիրէթապետերին եւ յայտնում, որ անմիջապէս պետք է սկսել իրենց աշիրէթների սահմաններում բնակուող հայերի կոտորածը: Քրդերին վախեցնում են՝ ասելով, թէ հողերն անցնելու են հայերի ձեռքը, թէ հայերը համաձայնության են եկել ռուսների հետ, թէ սպանելու են քրդերի երեխաներին, վերցնելու են գոյքը եւն.: Երկու եղբայր կռում են, որովհետեւ Թամիր բեկն իր տիրապետության տակ աշխատող ոչ մի հայի թոյլ չի տալիս դիպչել: Նա ասում է, որ հայերը մեզ շատ ծառայութիւններ են մատուցել, աշխատել են մեր այգիներում, մեր կենդանիներին պահել: Թահիրը եւ իր եղբայրը՝ Հասանը, իրար վրայ զենք են բարձրացնում, եւ Թահիր բեկը ոտքից վիրավորում է: Աշիրէթը բաժանում է երկու մասի: Թահիր բեկը կոիւ է մղում իրեն պատկանող գիւղերում հայերի վրայ յարձակուողների դէմ, սակայն, զգալով, որ չի կարողանալու պահել հայերին, տանում է Իրանի սահման եւ փրկում նրանց, թէպէտ ինքն էլ վիրավոր էր⁴⁷:

Աղբակի Խանիկ Գիւղի բնակիչ Շեքի Էլբաքին պատմում է. *«Հայերի հարեւանութեամբ ապրող մուսուլման քրդերը եւ Սորեդէրի [քրդերէն՝ կարմիր եկեղեցի - Գ.Ե.] գիւղացիները դէմ են դուրս գալիս հայերի կոտորածին եւ կռուի մէջ մտնում համիդէական զնդերի հետ: Զեբարի նշանաւոր աշիրէթի պետը եւս հանդէս է գալիս հայերի կոտորածների դէմ, ինչի համար դաւաճան է յայտարարում եւ սպանում»⁴⁸:*

Ի տարբերություն շատ մոլլաների ու շէյխերի, որոնք քրդերին գրգռում են հայերի դեմ եւ նրանց ոչնչացնելու քարոզ անում, լինում են նաեւ հակառակ դիրքորոշումը որդեգրած քուրդ կրօնաւորներ: Սղերդի Էրուի Գաւառի Ֆընդըք գիւղի բնակիչ մոլլա Ֆընդըք Էրզէն պատմում է. *«Պետութիւնը հայերի կոտորածի ֆերման էր հրապարակել: Պապս ու հայրս կտրականապէս դէմ դուրս եկան այդ որոշմանը: Պապս՝ շէյխ Հասանը եւ հայրս, որոնք ֆէթուա հրապարակելու իրաւունք ունէին, Օսմանեան կառավարութեան կոտորածի որոշման դէմ ֆէթուա են արձակում»:* Քուրդ ծերունին պատմում է նաեւ, որ իր ցեղակիցները համոզում են հարեւան աշիրէթապետին, որ չկոտորի հայերին: Բացի այդ, ըստ պատմողի՝ իր պապերը փրկել են հայերի, որոնք ապաստանել էին Սիրիայում եւ որոնց ինքը յետագայում հանդիպել է⁴⁹: Սասունից, մոլլա Ալիյէ Խըլանլըն պատմում է. *«Կառավարութիւնը հաւաքում է իմամներին, աշխատավարձ է նշանակում, յետոյ մի ֆէթուա է արձակում՝ «Եթէ մուսուլմանը եօթ հայ սպանի, դժոխքի եօթ դռները փակ կը լինեն, իսկ եթէ ութ հայ սպանի, դրախտի դռները կը բացուեն: Չնայած կառավարութեան այս ջանքերին, 147 քուրդ իմամ ֆէթուա են արձակում, ըստ որի՝ հայ սպանողը ոճրագործ է»⁵⁰:*

Քրդերի բանաւոր պատումները ցոյց են տալիս, որ քրդերը հիմնականում թաքցրել են աղօթիկների՝ իրենց կինը դարձնելու նպատակով: Քիչ են դէպքերը, երբ քրդերը փրկել են տղայ երեխաների: Դիարբէքիրից Եալչըն Եուսուֆօղլուն պատմում է. *«Մուսուլման տղամարդու հետ ամուսնանալուց յետոյ աղջիկ երեխան չէր կարող շարունակել իր ցեղը, իսկ ահա տղայ երեխան կարող էր: Այդ պատճառով այդ ժամանակ հայերի ցեղը չորացնելու համար բացարձակօրէն բոլոր տղայ երեխաներին եւ տղամարդկանց ստիպարակ սպանում էին: Ահա եւ ձեզ «ցեղասպանութիւն» եզրին համապատասխանող գործողութիւն»⁵¹:*

Սարդինի Նահանգի Դերիք Գաւառից Նայիֆ Դեմիրջին, որ արմատներով հայ է, պատմում է մօրից, հօրից եւ հարեւաններից լսածները. *«Եղան քրդեր, որ օգնեցին կառավարութեանը՝ հայերին կոտորելու գործում: Նրանք զինուորների հետ միասին առանց նայելու մանուկ-երեխայ, սպանեցին հայերին: Սակայն հայերին կոտորածից փրկած քրդերն էլ են շատ: Յատկապէս կանանց ու երեխաներին թաքցրեցին իրենց տանը, նրանք մեծացրին ու իրենց երեխաների պէս պահեցին: Նրանց ամուսնացնելով՝ երեխայի տէր դարձրին: Օրինակ, Ռուսայ աշիրէթից Նեջիմօղլուները մի վայրում թաքցնում ու փրկում են աւելի քան տասն երեխայի»⁵²:*

Հայոց Ցեղասպանութիւնը վերապրողների վկայութիւնների եւ քրդերի բանաւոր պատումների համեմատութիւնը մի հետաքրքիր խնդրի առջեւ է կանգնեցնում: Հայ վերապրողների պատմութիւններում շատ են

դէպքերը, երբ քրդերին գումար են առաջարկել: Բայց ահա քրդերի հարիւրաւոր պատումներում սակաւադէպ են յիշատակութիւնները գումարի դիմաց օգնելու մասին: 90 տարեկան Ահմէդը՝ Դերսիմից, պատմում է, որ հայերն այս ու այն կողմ էին փախել մահից փրկուելու համար: Դերսիմի լեռները բարձրանալու եւ փրկուելու համար նրանք պէտք է անցնէին գետի միւս կողմը: Ով փող ուներ՝ մի ոսկի էր տալիս լողալ իմացողներին, նրանք էլ գետի միւս ափն էին անցկացնում: Լողալ չիմացողներն ու ոսկի չունեցողները մնում էին գետի ափին: Իսկ գետն անցնողները ցրում էին, թաքնւում գիւղերում եւ այդպէս փրկում իրենց կեանքը⁵³: Արմատներով Սասունի Սեմալ գիւղից, այժմ Մուշում ապրող եւ իրեն հայ համարող Արմէն Գալուստը նոյնպէս վկայում է, որ մի քուրդ իր պապի եղբորից մարդու ամէն գլխի համար գումար է ուզել, սակայն այն վերցնելուց յետոյ դրժել է խոստումը⁵⁴:

Այնուամենայնիւ, շատ քրդեր, անտեսելով վտանգը, փորձել են օգնել հայերին: Սոյն ժողովածուի մէջ Խնուսի Գաւառակի Գոփալ Գիւղից Շարօ Նազարեանը պատմում է, որ Գոփալի ու շրջակայ մի քանի հայկական գիւղերի կանանց ու երեխաների մեծամասնութեանը կոտորածից ազատել է տորախանցի Շամիլի որդի Բարէն, ազգով՝ տաճիկ: *«Տաճիկ կառավարութիւնը այս լսելով՝ մահուան պատիժ նշանակեց»*⁵⁵: Իսկապէս, կառավարութիւնը ոչ միայն պարտադրում էր քրդերին մասնակցել հայերի ջարդերին, այլ պատժում էր նրանց, ովքեր կը համարձակուէին օգնել հայերին: Քրդերը պատմում են, որ զինուորները մտնում էին տները եւ ստուգում, թէ արդեօք քրդերը մարդ չեն թաքցրել: Մշոյ դաշտի Խոպէր Գիւղի բնակիչ Սեհմէթ Սալիհ Եիղիթը պատմում է. *«Այդ ժամանակ հայերին օգնելն արգելուած էր: Կառավարութիւնը սպանում էր այն մարդուն, որը կ'օգնէր հայերին: Չնայած դրան՝ կային մուսուլման ընտանիքներ, որոնք մահն աչքի առաջ ունենալով, իրենց հարեւաններին հաց եւ ջուր էին տալիս, օգնում էին»*⁵⁶:

Սասունի Թերուք Գիւղի բնակիչ հաջի Սեմէդօն պատմում է. *«Քրդական աշիրէթների մի մասը մասնակցել է կոտորածներին, մի մասը՝ ոչ: Այն աշիրէթները, որ չեն մասնակցել, իրենց հայերին փախցրին Սիրիայի սահման եւ յանձնեցին այնտեղ ապաստանած հայերին»*: Հաջի Սեմէդոյի Օսէ պապն էլ մարդկանց է փրկել, որոնք այժմ Սիրիայում են ապրում⁵⁷:

Դերսիմի Մազգիրթ (Մազկերտ) Գաւառի Գոլան Գիւղից Ադա Աքթաշը պատմում է, որ իր Ֆերօ պապը թաքցնում է հայերին եւ չի ներկայացնում կառավարութեանը: Այդ մասին, սակայն, գիւղացիները տեղեկացնում են կառավարական մարմիններին: Ֆերօն երկու հայ ընտանիք է թաքցնում, տղամարդկանց անտառում է պահում, իսկ աղջիկներին տալիս է իր հարսների շորերը, որպէսզի զինուորները չկարողանան տարբերել: Զինուորները գալիս են, Ֆերօն նրանց համար

մեծ հիւրընկալութիւն է պատրաստում, երդում է, որ հայերը թողել-գնացել են: Զինուորները չեն հաւատում, տանը փնտռում են, բայց չեն գտնում, իսկ կանանց սենեակ Ֆերօն թոյլ չի տալիս մտնել: Կոտորածներից մի քանի ամիս անց այդ երկու ընտանիքն էլ գաղտնի Ամերիկա են տեղափոխւում, այնտեղից նամակ են գրում, եւ նամակագրութիւնը շարունակւում է մինչեւ Ֆերոյի մահը: «Ջարդի ժամանակ Դերսիմի քրդերը հազարաւոր հայերի են մահից փրկել: Մեծ մասին իրենց ընտանիքում են թաքցրել՝ ցոյց տալով կառավարութեանը, թէ իրենց ընտանիքի անդամներն են: Հազարաւոր մարդկանց էլ տարել են ռուսական սահման»⁵⁸:

Սասունի Էրսենգէ Գիւղից Սեւոս պատմում է. «Հայրս՝ Շիւքրին, 17-18 տարեկան էր, երբ հայերի ֆերմանը եկաւ: Կառավարութիւնը հայերին սպանելու որոշում էր արձակել, սակայն ժողովուրդը չէր ուզում կոտորել հայերին, որոնց հետ միասին էր ապրում: Կոտորածի ժամանակ ինչքան կարողանում էին, թաքցնում էին հայերին, կամ էլ նրանց փախցնում, տանում էին Միրիա, սակայն եղան քրդական աշիրէթներ, որոնք մասնակցեցին հայերի ջարդերին: Պապս հերթով թուարկում էր հայերի ջարդերին մասնակցած աշիրէթների անունները ու նրանց անիծում՝ Պապս՝ Ջուման, հայերի կոտորածների ժամանակ երկու հայ ընտանիք է թաքցնում, պետութիւնը լսում է այդ մասին, պապս էլ նրանց փախցնում է լեռները: Զինուորները լեռներում ընկնում են պապիս ետեւից: Նա, զինուորներից փախչելով, երկու հայ ընտանիքի հետ միասին, թաքնւում է լեռներում, անտառներում եւ նրանց Հալէպ հասցնելով՝ փրկում է պետութեան ձեռքից»⁵⁹:

Գրքում կան բազում պատումներ այն մասին, թէ ինչպէս են քրդերը՝ տանը, մարագում, անտառում եւ այլ վայրերում թաքցնում հայերին, խաբում թուրք զինուորներին, եւ յետագայում օգնում, որ նրանք անցնեն Միրիա, երբեմն էլ՝ Ռուսաստան ու Պարսկաստան:

ԻՍԼԱՄԱՑՈՒԱԾ ՀԱՅԵՐ

Թուրքական ազգային պետութեան ջատագով երիտթուրքերի նպատակը հայութեան ամբողջական բնաջնջումն էր. այս ճանապարհին չէին խնայում ոչ միայն առաքելադաւան, աւետարանական եւ կաթողիկէ հայերին, այլեւ նրանց, ովքեր պատրաստ էին իսլամ ընդունել:

Քուրդ տարեցներից մէկը պատմում է, որ հենց հարեւան գիւղում հայերը չէին փախել, իսլամ էին ընդունել, արդէն սկսել էին Դուրանի սուրաները սովորել: Հաւատում էին, որ իսլամ դառնալով կը փրկուէին եւ կարող էին մնալ գիւղում: Չնայած բոլոր թախանձանքներին՝ նրանց սպանում են, քանի որ «պէտք էր հայերի վերջը տալ»⁶⁰:

Սակայն ինչպէս հայ ակննատես վերապրողների վկայութիւններում, այնպէս էլ քրդերի պատումներում հանդիպում են դէպքեր, երբ հայերին

առաջարկում է իսլամ ընդունել եւ որպէս կանոն, հայերը համաձայնութիւն չեն տալիս, թէեւ, ինչպէս տեսանք, իսլամ ընդունելը չէր նշանակում կեանքի երաշխաւորութիւն: Դերիկից տիկին Մալիհան Մարին պատմում է, որ հայերին հաւաքել, տարել են մի վայր, եւ ասել՝ իսլամացէ՛ք, թէ չէ՝ բոլորիդ կը սպանենք: Հայերն էլ, ի պատասխան, ասել են, սպանում էք՝ սպանէք, մահմեդական չենք դառնայ: *«Հայերը չընդունեցին իսլամ, եւ տանջամահ արուելով սպանուեցին, նրանց վրայ բենզին լցրեցին ու վառեցին»*: Այնուհետեւ Թեքինի զրուցակիցը ցոյց է տալիս այն վայրը, որտեղ հայերին սպանել են⁶¹:

Ժողովրդական պատկերացումներում եւ նոյնիսկ գիտական շրջանակներում թիւր կարծիք կայ, թէ ներկայում Արեւմտեան Հայաստանի եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան այլ վայրերում ապրող իսլամացուած, կրօնափոխ հայերը իսլամ ընդունելու շնորհիւ է, որ Յեղասպանութեան զոհ չեն դարձել: Իրականում հայութեան այդ բեկորները փրկուել են սոսկ պատահաբար՝ դիպուածի բերումով, իսկ իսլամ ընդունելու խնդրին բախուել են աւելի ուշ:

Քիչ են դէպքերը, երբ փրկուած հայ ընտանիքը կրօնափոխ չի եղել: Վկայութիւններից մեկում ասում է, որ չնայած շրջապատի բոլոր ճնշումներին՝ Դիարբեքիի հայ ընտանիքներից մեկը շարունակում է մնալ քրիստոնէայ՝ ենթարկուելով շրջապատի անդուլ ճնշումներին: Քուրդ աղաների շրջանում ապաստանած հայ երեխաները կամ առանձին ընտանիքները իսլամացում են: Գաֆուր Թուրքայը, որն արմատներով սասունցի է եւ այժմ ապրում է Դիարբեքիում, պատմում է, թէ ինչպէս է իրենց մեծ ընտանիքը սրի քաշում: Կոտորածից փրկուում են ընդամենը երեք երեխայ՝ 7-8 տարեկան, որոնցից երկուսը ապաստանում են քրդերի մօտ: Գաֆուրը պատմում է, որ իր պապերն ու հայրերը դաստիարակում են որպէս մուսուլման քրդեր⁶²: Իր հայկական արմատների մասին իմացող Գաֆուրը ամուսնանալուց եւ Դիարբեքի տեղափոխուելուց յետոյ շփում է տեղի սակաւաթիւ հայ բնակչութեան հետ, կապում տեղի Սուրբ Կիրակոս հայկական եկեղեցուն, սկսում Հայաստան այցելել⁶³: Գաֆուրն այժմ իրեն հայ է համարում:

Գաֆուրը պատմում է, որ թէպէտ իր Ռեշօ անունով հօրեղբայրը հաջի էր գնացել եւ աւելի շատ էր նամագ անում, քան մուսուլմանները, սակայն նրան նայում էին որպէս հայի: *«Հայն ինչքան էլ իսլամ ընդունի, մուսուլմանի աչքում մնալու է «հարամ ոսկորով» հայ»*⁶⁴:

Գրքում հանդիպում են բազում վկայութիւններ այն մասին, որ Յեղասպանութունից յետոյ իսլամ ընդունած հայ տղաներն ու աղջիկները ամուսնացել են իրար հետ: Գաֆուր Թուրքայը նշում է, որ իր պապն ու նաեւ ինքը ամուսնացել են մահմեդականացուած հայ աղջկայ հետ: Այսպիսի բազում օրինակներ կան նաեւ հենց քրդերի բանաւոր պատումներում:

Գաֆուր Թուրքայի ընտանիքի օրինակը եզակի չէ: Եղել են շատ ընտանիքներ, որոնք թեպետ երեխաներին ասել են իրենց հայկական ծագման մասին, սակայն մեծացրել են քրդական միջավայրում՝ իւրացնելով նրանց բնորոշ նիստուկացը, լեզուն եւ ասանդոթները: Իրերի բերումով՝ ընտանիքի անդամներից մի քանիսը սկսել են վերականգնել կապը հայության հետ, որը մահմեդական միջավայրում արտայայտում է քրիստոնեություն ընդունելով: Մի մասն էլ, սակայն, այդ մասին մտածել անգամ չի ուզում, դառնում է անելի ջերմեռանդ մահմեդական, մեկնում է Մեքքա ուխտագնացության եւն.: Իսլամացուած հայերի շրջանում կան նաեւ ընտանիքներ, ովքեր կրօնական պատկանելությունը չեն կարեւորում, մի մասն էլ իսլամ է դառնում եւ իրեն հայ համարում:

Մի հսկայ խումբ էլ՝ Մասունից, Վանից, Սդերդից, Դիարբեքիից եւ այլ շրջաններից, նշում է, որ իր տատը, մայրը հայ են եղել, սակայն իրեն հայ չի համարում, այլ՝ մուսուլման ու քուրդ: Այս խմբի մեծ մասը այն կանայք են, որոնց քրդերը փախցրել են կոտորածների ժամանակ, շատ յաճախ նաեւ կարաւաններից՝ ստիպելով հայ աղջիկներին ամուսնանալ իրենց հետ: Ներկայում հայկական արմատներ ունեցող քրդական հազարաւոր ընտանիքներ կան: Կան նաեւ քիչ թուով մարդիկ, ովքեր բաւարարում են յիշատակումով, թէ պապը կամ հայրը հայ է եղել, եւ դրանով սահմանափակում հայության հետ կապը:

Դատելով քրդերի պատումներից եւ կրօնափոխ հայության վերաբերեալ այլեւայլ տեղեկություններից՝ ամենից մեծ խումբը կազմում են նրանք, որոնք ընդհանրապէս չեն բարձրաձայնում եւ ամեն գնով փորձում են մոռացութեան մատնել իրենց նախնիների հայկական ծագումը: Ֆաթմա Աւջըն խնդրոյ առարկայ թեմայի վերաբերեալ ասում է. *«Սպանուողը սպանուեց, աքսորուողը աքսորուեց, փախչողը փախաւ.....: Մի շարք մահմեդական ընտանիքներ հայերի աղջիկներին, երեխաներին թաքցրին եւ նրանց փրկեցին մահից: Նրանք մեծացան, ամուսնացան ու երեխաների տէր դարձան, այստեղ այդպիսի շատ ընտանիքներ կան: Մենք նրանց բոլորին շատ լաւ գիտենք: Հիմա իրենց ներկայացնում են որպէս թուրք, ամաչում են ասեն՝ հայ ենք: Ամաչում են իրենց հայկական ինքնությունից եւ շատ են վախենում: Այդ պատճառով էլ ասում են՝ թուրք ենք: Այժմ նրանք պետութեան կողքին դուրս են եկել քրդերի դէմ՝ Նրանց մեծամասնությունը դելեթչի [պետութեան մարդ - Գ.Ե.] է դարձել»⁶⁵*: Հայկական արմատներ ունեցող այս մարդկանց հակաքրդական դիրքորոշման պատճառներից մէկը, թերեւս, այն է, որ նրանց յիշողութեան մէջ պահպանուել է, որ քրդերն են եղել իրենց անմիջական կոտորողները: Հարցն ունի նաեւ հոգեբանական կողմ՝ անցեալից չկարողանալով ազատուել, նրանք ցանկանում են ապահով ապրել:

Արճէշցի Սուլան Աւջըն իսլամացուած հայերի մասին ասում է. *«Նրանք մինչեւ հիմա էլ մեր գիւղում են եւ ապրում են որպէս մուսուլման*

քրդեր, նրանց թոռները հենց այդպես գիտեն: Իսկ ես ընդամենը հինգ տարի առաջ իմացայ, որ դրանք հայկական ընտանիքներ են եղել»⁶⁶:

ՎՐԷԺԽՆԴԻՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Բնական է, որ ռուսական բանակի հետ Արեւմտեան Հայաստան մտած հայերը պետք է վրէժ լուծէին իրենց հարազատների, հայրենակիցների ջարդերի համար: Գրքում կան նման պատմություններ: Երզնկայի գիւղերից մէկի բնակիչ Մուստաֆա Զանին Մայիդ անունով մի տարեց մարդ պատմել է, որ մի հայի սպանել է միայն այն բանի համար, որ վերցնի նրա գեղեցիկ ձին եւ կօշիկները: Կոտորածից յետոյ ռուսական բանակի հետ վերադառնում են նաեւ այս սպանուած հայի եղբայրները եւ վրէժ լուծելու համար սպանում են Մայիդի եղբորը: Դրանից յետոյ Մայիդն էլ սպանում է նրանց: Երզնկացի քուրդը պատմում է նաեւ, որ հայերը վրէժխնդրական ուրիշ գործողություններ էլ են իրականացրել⁶⁷:

Ոստանի գիւղերից մէկի բնակիչ Աբդուլլահ Հաքանը նկատի ունենալով կամաւորական գնդերին, ասում է, որ ֆիդայիների գալուց առաջ հայերը, որպէս երախտագիտութեան նշան, լուր են հասցնում Մուրթուլահ բէկին, որ հեռանայ Մոկս՝ նրան ապահովութեան երաշխիք տալով: Այնուհետեւ հայերը Մոկսում վրէժխնդրական գործողութիւն են իրականացնում⁶⁸:

Ռուսական բանակի Արեւմտեան Հայաստան մտնելուց յետոյ հայերը վրէժխնդրական գործողություններին զուգահեռ օգնում են քրդերին, հարկ եղած դէպքում միջնորդում, որ ռուսները վնաս չտան նրանց: Մանագկերտցի Հիւսէյին Չաքանը, փոխանցելով հօրից լսած պատմությունն, ասում է, որ ռուս զինուորները փորձել են վերցնել իրենց պատկանող ոչխարներն ու խոշոր եղջերաւոր անասունները: Օգնութեան նպատակով քրդերը դիմել են իրենց հարեւան հայերին, որոնք էլ այդ մասին տեղեկացրել են ռուսական հրամանատարութեանը: Առհասարակ խօսելով քրդերին ցոյց տուած օգնութեան մասին՝ Հիւսէյինը մեջբերել է իր հօր խօսքը. «Եթէ հայերը չլինէին, ռուսները հաստատ մեզ սպանելու էին»⁶⁹:

ՀԱՅԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՔՐԴԵՐԻ ԲԱՆԱԻՈՐ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒՄ

Արամեանը, որը լաւ է ճանաչում քրդերին եւ ապրել է նրանց մէջ, Ի. դարասկիզբին գրում է. «Քրդու համար զարգացման, յառաջադիմութեան նպատակակէտը հայկական կեանքն է, ինչպէս մեզ համար՝ եւրոպականը: Հայի օճաղը քրդերի ամենաբարձր համալսարանն է: «Ախլը եղը, ախլը ֆրլլան է (Հայի խելք ունիս)՝ կը նշանակէ փիլիսոփայ եւ»⁷⁰: Չելիքն էլ նշում է, որ քրդերի՝ հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը նման էր երիտթուրքերի՝ արեւմուտքի նկատմամբ հիացումին: Նամըք

Քեմալ Դինչը համոզմունք է յայտնում, որ քրդերի շրջանում արդիականացումն ընկալում էր հետեւեալ կերպ՝ նմանուել հայերին⁷¹:

Հայերի մասին խօսելիս՝ քրդերը մշտապես նշում են հայերի արհեստների մէջ հմուտ լինելը, չափազանց աշխատասիրութիւնն ու հիւրասիրութիւնը, գովաբանում նրանց գեղեցկութիւնը: Շատախի գիւղերից մէկի բնակիչ Մազհար Արուասը փոխանցում է հայերի մասին իր հօր խօսքը. «*Իրենց խօսքի տէրն էին, եթէ նոյնիսկ զլուխը կտրէիր, իր խօսքից ետ չէին կանգնի*»⁷²: Դիարբեքիի Նահանգից Սուլէման Ընթըն ասում է. «*Հայերը շատ ազնիւ մարդիկ էին, կեղծաւորութիւն չունէին*»⁷³: Սասունի Հեշտեր Գիւղի բնակիչ մոլլա Ալի Երլըզն ասում է. «*Հայերը շատ ազնիւ ու հաւատարիմ մարդիկ էին, շատ-շատ նամուսով էին ու մէկ էլ շատ հիւրասէր, իրենց խօսքի տէրն էին: Մինչեւ եղ ժամանակը [Ցեղասպանութիւնը - Գ.Ե.] որեւէ զիջման չգնացին իրենց կրօնի ու ազգութեան հարցում: Այդ պատճառով էլ էս աղէտն եկաւ իրենց գլխին*»⁷⁴:

ԿՈՏՈՐԱԾԻ ՎԱՅՐԵՐ, ԵՂԲԱՅՐԱԿԱՆ ԳԵՐԵԶՄԱՆՆԵՐ, ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԵԱՆ ՈՉՆՉԱՑՈՒՄ

Քրդերը նկարագրում են, որ հայերի կոտորածները իրականացուել են աչքից հեռու լեռնային ու խուլ վայրերում: Իգդիրից մինչեւ Վան, Վանից մինչեւ Մուշ-Սասուն, ու մինչեւ Դիարբեքի ու Մարդին, այնտեղից էլ մինչեւ Սեբաստիա՝ քրդերը գիտեն կոտորածի վայրերը, ձորերը, ժայռերն ու դաշտերը: Խօսելիս՝ շատ քրդեր պատրաստամակութիւն են յայտնում ցոյց տալ այն վայրը, որտեղ սպանուել են հայերը, կամ այն ժայռերը, որից ցած են նետել հայերին, կամ այն քարանձաւը, որի մէջ լցրել են հայերին ու սպանել, այրել: Քրդերը ցոյց են տալիս նաեւ եղբայրական գերեզմաններ, որոնց կոչում են «հայերի գերեզման»:

1960ին Վանի Բաշկալէ Գաւառի Խանիկ Գիւղում ծնուած Շեքի Էլբաքին պատմում է, որ 16-17 տարեկան հասակում Դերեսոր գիւղում հայկական եկեղեցու շրջակայքում հող փորելիս գիւղացիները հանդիպել են ոսկորների, մարդկային գանկերի, որոնց վրայ ջարդուածքներ կային, ինպէս նաեւ՝ փամփուշտի հետքեր: Երիտասարդ Էլբաքին հարցուփորձ է անում տարեց գիւղացիներին: Գիւղացիներից մէկը պատասխանում է, որ հայերի ոսկորներն են. թէ՛ եկեղեցու մօտ, թէ՛ գիւղի տարբեր մասերում կան հայերի հաւաքական գերեզմաններ: Հաջի Մըխամեդն էլ ասում է. «*Հայերի կոտորածն իրականացրել են քրդական Մերգիք*»⁷⁵ *աշիրէթի ղեկավարը, շրջանի համիդիէ զնդերի հրամանատար Շարաֆ բէկը եւ թուրք զինուորները*»⁷⁶:

Զելիքը, խօսելով Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում մեծ չափերի հասած գանձագողութեան, հայերի ոսկիները գտնելու տենչի մասին, այն կապում է մշակութային ցեղասպանութեան հետ: Ըստ նրա՝ փորձ է

արում պահպանուած մշակութային ժառանգութեան հետքերը վերացնելով՝ մոռացութեան տալ, որ անցեալում այս տարածքում հայերն են ապրել: «Գանձագողութեան աճը մի կողմից պայմանաւորուած էր հասարակ մարդկանց մէջ հայ հարուստների գանձերի մասին տարածուած առասպելով, միւս կողմից՝ պետութեան՝ հայկական մշակութային ժառանգութիւնն ամբողջութեամբ ոչնչացնելու մտադրութեամբ»⁷⁷:

Բիթլիսցի Քուդրէթ Բալշըն պատմում է, որ հայերի կոտորածից յետոյ հայկական եկեղեցիները վերածուել են մզկիթի⁷⁸: Քրդերի պատումները վկայում են, որ հայկական մշակութային ժառանգութիւնից առաջին հերթին ցանկանում է ազատուել թուրքական պետութիւնը: Շէքի Էլբաքին Սորեդէր գիւղի եկեղեցու մասին պատմում է. «*Բաշկալէի կայմականութիւնից բազմաթիւ անգամներ գիւղացիներին ասել են. «Դէ մի բան արէք, էդ հայկական եկեղեցին մէջտեղից վերացրէք: Նրանք [հայերը – Գ.Ե.] մի օր կարող է գան ու էս կողմերը ձեզնից ուզեն»*⁷⁹:

Մի քուրդ էլ պատմում է, թէ ինչ է ասել իրեն իր հայրը. «*Որդի՛ս, այս բոլոր կողմերը հայերին է պատկանում: Մի օր ետ են գալու, մեզնից վերցնելու են*»: Այս շարունակում է. «*Այդ պատճառով հայերից մնացած ինչ կար՝ ամբողջովին ոչնչացուեց, ամէն ինչ անէրուեց, իսկ բնակավայրերի անունները թուրքացուեցին*»⁸⁰:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹԻՒՆ

Թեքինի գիրքը մեզ յայտնի առաջին աշխատութիւնն է, որտեղ մեկտեղուած են քրդերի վկայութիւններն ու բանաւոր աւանդումները Հայոց Ցեղասպանութեան մասին: Դրանք յստակօրէն ցոյց են տալիս, որ քրդերն իրենց բնակավայրերի պատմական անցեալը կապում են հայերի եւ առհասարակ հայկականի հետ:

Բանաւոր յիշողութիւնների այս իւրայատուկ ժողովածուն յստակ պատկերացում է տալիս, թէ ինչպէ՛ս են քրդերը մեկնաբանում հայերի տեղահանութիւնն ու զանգուածային կոտորածը: Թէեւ նրանց բանաւոր զրոյցներում գործածական չէ Ցեղասպանութեան եզրը, սակայն պատումներում անշեղօրէն ընթանում է այն գիծը, ըստ որի, Օսմանեան ղեկավարութիւնն է ծրագրել ու իրականացրել հայերի կոտորածը՝ նրանց իսպառ ոչնչացնելու մտադրութեամբ:

Ընդհանրացնելով, կարող ենք արձանագրել, որ քրդերը, հաստատելով հայերի կոտորածին իրենց մասնակցութիւնը, այնուամենայնիւ, պնդում են, թէ Օսմանեան իշխանութիւններն իրենց օգտագործել են որպէս հարուածող ուժ:

Հայերի կոտորածների վերաբերեալ քրդերի վկայութիւնների եւ հայկական սկզբնաղբիւրների համադրութիւնից պարզում է, որ քրդերը հիմնականում առանց ճշմարտութիւնը խեղաթիւրելու են

վերաքաղաքական իրենց տեղեկությունները: Քրդերի պատմական յիշողությունը Հայոց Ցեղասպանության մասին կենդանի է:

Մեծ Եղեռնին քրդերի մասնակցության հարցը որոշակիորեն պայմանավորում է նաև հայ-քրդական ներկայի յարաբերությունները, աւելի ճիշտ քրդերի մերօրեայ վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ: Հայերի կոտորածին մասնակից քրդական աշիրեթների մի մասն այսօր էլ գործակցում է թուրքական պետության հետ եւ հակահայկական դիրքորոշում ունի: Հայերի զանգուածային ջարդերին քրդերի մասնակցության հարցը դեռեւս հանգամանօրէն ուսումնասիրուած չէ ինչպէս առանձին գաւառների, այնպէս էլ՝ ընդհանուր պատկերով:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Գիւլշիշէ Գինլ Թէքին, *Beni Yıkamadan Gömün, Kürtler Ermeni Soykırımını Anlatıyor*, (Բնձ չլուացած թաղեցէք, քրդերը պատմում են Հայոց Ցեղասպանության մասին), Պէլլէ Համալսարանի Հրատ., Բաթանպուլ, 2013:

² Նոյն, էջ 260:

³ Թուրքական Պետության կողմից ստեղծուած միաւորումներ, որոնք պայքարում են «Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցության» (PKK) դէմ:

⁴ Թուրքիայի նախագահ Սուստաֆա Քեմալի քաղաքականութիւնից դժգոհ քրդական ցեղերի մի մասը 1925ին հարաւարեւելեան շրջաններում ապստամբութիւն բարձրացրին: Ապստամբութիւնը, որ ընդգրկում էր հսկայական տարածքներ, շուտով ճնշուեց, իսկ նրա առաջնորդ Շէյխ Սաիդը կախաղան բարձացուեց:

⁵ “Diyarbakırlı Ermeniler Nasıl Katledildi?” (Տիարպէքիւրի հայերը ինչպէ՞ս սպաննուեցին), *Ռատիքալ*,

http://www.radikal.com.tr/kultur/diyarbakirli_ermeniler_nasil_katledildi-1288793 :

⁶ Յարութիւն Մարութեան, *Յիշողության Դերն Ազգային Բնքնության Կառուցուածքում. Տեսական Հարցադրումներ*, Երեւան, «Նորավանք» ԳՀ, 2006, էջ 32:

⁷ “Kürt Hareketi 1915 Konusunda Resmî Tarihine Şablonculuğundan Sıyrılamadı,” (1915ի վերաբերող մօտեցումներում քրդական շարժումը չի ազատուել պաշտօնական պատմագրութեան կարծրատիպից), *Ulyou*, <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/10413/kurt-hareketi-1915-konusunda-resm-tarihin-sablonculugundan-siyrilamadi> :

⁸ Թէքին, էջ 92: Այս եւ գրքից մէջբերուող բոլոր թարգմանությունները կատարել է յօդուածագիրը:

⁹ Նոյն, էջ 110:

¹⁰ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

¹¹ Tekin, էջ 154:

¹² Կուրմանջիախօս քրդերը այդպէս են անուանում հայերին: Բառը, որ նշանակում է հողագործ, ամենայն հաւանականութեամբ, երկրագործ (նստակեաց) եւ անասնապահ (քոչուոր) մշակոյթների շփման արդիւնքն է:

- ¹³ Նշանակում է սահմանային. օսմանեան շրջանում այդ եզրով էր ընդունուած ասել կայսրութեան սահմանային տարածքները: Ժամանակակից Թուրքիայում Մերիաթի տարածաշրջան ասելով հասկանում են Իրանի, Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրբեջանի (Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութիւն) հետ սահմանային շրջանները եւ առաւելապէս Կարսը, Արդահանը, Իգդիրը եւ Ադրըն (Մասիս Լեռան յարակից տարածքները): Այստեղ, Թեքինի զրուցակիցը նկատի ունի յատկապէս Իրանի սահմանների մօտ բնակուող քրդական ցեղերին:
- ¹⁴ Tekin, էջ 15:
- ¹⁵ Նոյն, էջ 147:
- ¹⁶ Նոյն, էջ 300:
- ¹⁷ Նոյն, էջ 184:
- ¹⁸ Նոյն, էջ 307:
- ¹⁹ Նոյն, էջ 37:
- ²⁰ Նոյն, էջ 77:
- ²¹ Նոյն, էջ 310:
- ²² Նոյն, էջ 87:
- ²³ Պէտք է լինի Գարբուշ: Մեզ հետ զրոյցում նրա թոռը՝ Թալինի շրջանի Դալթաշէն Գիւղի բնակիչ Խաչիկ Ազատեանը նշեց, որ իր պապի անունը եղել է Կարապետ (Գարբուշ):
- ²⁴ *Հայոց Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայութիւններ, Փաստաթղթերի Ժողովածու, Հտր. II, Բիթլիսի Նահանգ*, գլխ. խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, , ՀՀ ԳԱԱ Գիտութիւն Հրատ., 2012, էջ 295:
- ²⁵ Tekin, էջ 134:
- ²⁶ Նոյն, էջ 57:
- ²⁷ Նոյն, էջ 276:
- ²⁸ Նոյն, էջ 46:
- ²⁹ Նոյն, էջ 256:
- ³⁰ Հ. Արամեան (Մ. Տ. Շոտ), *Քրդերը Տաճկաց-Հայաստանում, Ազգագրական Նիւթեր, Հտր. Ա., Ս. Պետերբուրգ, Տպ. Պուշկինեան, 1905, էջ 141:*
- ³¹ Tekin, էջ 188:
- ³² Նոյն, էջ 143-144:
- ³³ Նոյն, էջ 63:
- ³⁴ Նոյն, էջ 437:
- ³⁵ Նոյն, էջ 368:
- ³⁶ Ahmet Türk, “Ezidi, Süryani ve Ermenilerden Özür Diledi,” (Ահմէթ Թիւրքը ներողութիւն է խնդրել եզիդիներից, ասորիներից եւ հայերից) *Ջումհուրիէթ*, http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/164619/Ahmet_Turk_Ezidi_Suryani_ve_Ermenilerden_ozur_diledi.html :
- ³⁷ Թանէր Աքչամի յօդուածը տպուել է *Թարաֆ* թերթում, որի յղումն անհասանելի է (<http://www.taraf.com.tr/taner-akcam/makale-iktisatcilarimiz-ve-ermeniler-mallari.htm>) : Այն ամբողջութեամբ կարելի է կարդալ այստեղ՝ <http://akunq.net/tr/?p=25476> :
- ³⁸ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

-
- ³⁹ Տե՛ս՝ Մ. Կ. Պողոսեան, *Քրդերը Եւ Հայկական Հարցը*, Երեւան, Հայաստան Հրատ., 1991, էջ 232:
- ⁴⁰ Արամեան, էջ 175:
- ⁴¹ Tekin, էջ 26-29:
- ⁴² “Diyarbakırlı Ermeniler”:
- ⁴³ Tekin, էջ 103:
- ⁴⁴ Նոյն, էջ 15:
- ⁴⁵ Տե՛ս՝ *Հայերի Ցեղասպանությունը Օսմանեան Կայսրությունում, Փաստաթղթերի Ու Նիւթերի Ժողովածու*, խմբ. Մ. Գ. Ներսիսեան, Երեւան, Հայաստան, 1991, էջ 115:
- ⁴⁶ Tekin, էջ 17:
- ⁴⁷ Նոյն, էջ 43-44:
- ⁴⁸ Նոյն, էջ 50:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 236-237:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 89:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 321:
- ⁵² Նոյն, էջ 406:
- ⁵³ Նոյն, էջ 483:
- ⁵⁴ Նոյն, էջ 98:
- ⁵⁵ *Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում, Վերապրածների Վկայություններ, Փաստաթղթերի Ժողովածու Հտր. III, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Սերաստիայի, Տրապիզոնի Նահանգներ, Պարսկահայք*, գլխ. խմբ. Ա. Վիրաբեան, Երեւան, 2012, էջ 120: Հայ ակնաատես վերապրողների վկայությունների մասին տե՛ս նաեւ՝ Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Ցեղասպանություն. Ակնաատես Վերապրողների Վկայություններ*, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Գիտություն Հրատ., 2011:
- ⁵⁶ Tekin, էջ 94:
- ⁵⁷ Նոյն, էջ 135-136:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 477-480:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 139:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 51:
- ⁶¹ Նոյն, էջ 432:
- ⁶² Նոյն, էջ 204-205:
- ⁶³ Նոյն, էջ 207-209:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 206:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 38:
- ⁶⁶ Նոյն, էջ 28:
- ⁶⁷ Նոյն, էջ 560-561:
- ⁶⁸ Նոյն, էջ 20:
- ⁶⁹ Նոյն, էջ 105-106:
- ⁷⁰ Արամեան, էջ 84-85:
- ⁷¹ “Diyarbakırlı Ermeniler”:
- ⁷² Tekin, էջ 56:
- ⁷³ Նոյն, էջ 367:

⁷⁴ Նոյն, էջ 85-86:

⁷⁵ Ամենայն հայրանականությամբ խօսքը տխրահոշակ Մազրիկ ցեղի մասին է:

⁷⁶ Նոյն, էջ 49-50:

⁷⁷ “Diyarbakırlı Ermeniler”:

⁷⁸ Tekin, էջ 131:

⁷⁹ Tekin, էջ 53:

⁸⁰ Նոյն, էջ 227:

KURDISH ORAL HISTORY ON THE ARMENIAN GENOCIDE AND
GULCICEK TEKIN'S BOOK
(SUMMARY)

GOR YERANYAN
goreranyan@mail.ru

How do Kurds interpret their engagement in the Armenian Genocide? Kurdish researcher Gülçiçek Günel Tekin roamed through Western Armenian areas currently inhabited by Kurds and registered the reflections of 130 Kurds about the Armenian Genocide. She collected these stories in a book called “*Kurds Tell about the Armenian Genocide*”. In these stories, Kurds tell about Armenian-Kurdish relations, the official command for the slaughter of Armenians, the engagement of Kurds in the massacres, their assistance to Armenians, islamized Armenians, etc. This unique collection of oral memories gives us insight into the Kurds’ interpretation of the uprooting and massacres of the Armenians.

**ՀԱՅՈՑ ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԱԽՏԱԻՈՐ
ՊՐՈՖԵՍՈՐ ՀԱՅԿ ՂԱԶԱՐԵԱՆԻ ՄԱՀԸ**

ՎԱՐՈՒԺԱՆ ՊՕՂՈՍԵԱՆ
varuzhan.poghosyan@mail.ru

Հ. Ղազարյան

83 տարեկան հասակում կեանքին հրաժեշտ տուեց վաստակաշատ պատմաբան եւ մանկավարժ, մեծաթիւ պատմագիտական աշխատությունների հեղինակ, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանը, որը խոր հետք թողեց արեւմտահայության, Հայկական Հարցի եւ Հայոց Յեղասպանության պատմության ուսումնասիրության ասպարեզներում:

Նա ծնունդ է 1930ին, ՀՀ Մարտունու շրջանի Վարդենիկ գիւղում, ուսանել տեղի միջնակարգ դպրոցում, այնուհետեւ 1946ին ընդունուել Խաչատուր Աբովեանի Անուան Մանկավարժական Ինստիտուտի Պատմության Ֆակուլտետ, որն ավարտելուց յետոյ 1952-1954ին աշխատել է Կամոյի շրջանում իբրեւ դպրոցի ուսուցիչ: 1954ին ընդունուել է ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմության Ինստիտուտի ասպիրանտուրա եւ ականաւոր պատմաբան ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսեանի ցուցումներով ձեռնամուխ եղել արեւմտահայության պատմության մանրագին ուսումնասիրությանը: Նրա ղեկավարութեամբ նա գրել է եւ 1959ին պաշտպանել թեկնածուականատենախօսութիւն՝ «Արեւմտահայ Դեմոկրատական Հոսանքը 1860ական թուականներին» թեմայով: 1958-1976ին նա աշխատել է Պատմության Ինստիտուտում, որտեղ 1968ին պաշտպանել է դոկտորականատենախօսութիւն՝ «Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական Եւ Քաղաքական կացութիւնը 1800-1870 թթ.» թեմայով:

1976ին Հայկ Ղազարեանը տեղափոխուել է աշխատանքի ԵՊՀ Պատմության Ֆակուլտետ, որտեղ մինչեւ 1988 աշխատել է իբրեւ ԽՍՀՄ Պատմության Ամբիոնի վարիչ, միաժամանակ՝ 1980-1984ին զբաղեցրել նաեւ Ֆակուլտետի ղեկանի պաշտօնը: 1988-1995ին նա աշխատանքի է անցել Խաչատուր Աբովեանի Անուան Հայկական Պետական Մանկավարժական Համալսարանի Պատմության Ֆակուլտետում նախ իբրեւ պրոֆեսոր, այնուհետեւ Ռուսաստանի Պատմության Ամբիոնի

վարիչ (1992-1995): Կեանքի վերջին երկու տասնամեակը նա գերադասեց անմնացորդ նուիրաբերել միայն գիտահետազոտական աշխատանքներին:

Հայկ Ղազարեանն արհեստավարժ պատմաբան էր: Նրա գիտական հետաքրքրությունների կենտրոնում էին մինչ այդ գրեթե չուսումնասիրուած՝ արեւմտահայութեան պատմութեան հիմնախնդիրները գլխաւորապէս ԺԹ. դարում: Կեանքի տարբեր ժամանակահատուածներում նա ոչ միայն գրեց արեւմտահայութեանը նուիրուած ընդհանրացնող բնոյթի ծաւալուն հետազոտութիւններ, ինչպիսիք են *Արեւմտահայերի Սոցիալ-Տնտեսական Եւ Քաղաքական Կացութիւնը 1800-1870 ԹԹ.* (Երեւան, 1967), *Արեւմտահայութիւնը Յեղասպանութեան Նախօրեակին* (Երեւան, 2001) մենագրութիւնները, այլեւ որոշ արեւմտահայ յայտնի գործիչների նուիրուած ուսումնասիրութիւններ՝ *Գրիգոր Չիլինկիրեան* (Երեւան, 1959), *Մատթէոս Մամուրեան* (Երեւան, 1961), *Յարութիւն Սվաճեան: Կեանքը Եւ Գործունէութիւնը* (Երեւան, 1986): Հայկ Ղազարեանն իր նպաստը բերեց նաեւ նրանցից ոմանց երկերի հրատարակութեան գործին՝ Սրբուհի Տիւսաբ, *Երկեր* (Երեւան, 1959), Յարութիւն Սվաճեան, *Հրապարակախօսութիւն* (Երեւան, 1960), Մատթէոս Մամուրեան, *Երկեր* (Երեւան, 1966), հանդէս գալով իբրեւ դրանց կազմող եւ ծանօթագրութիւնների հեղինակ:

Յետագայում՝ դարեր շարունակ արեւմտահայութեան հատած բարդ քառուղիների առէջքներում հիանալի կողմնորոշումներ ունեցող պատմաբանը ձեռնամուխ եղաւ Հայկական Հարցի եւ Հայոց Յեղասպանութեան հիմնախնդիրների ուսումնասիրութեանը: Նրա գրչին են պատկանում ստուարածաւալ ուսումնասիրութիւններ՝ *Հայ Ժողովրդի Յեղասպանութիւնն Օսմանեան Կայսրութիւնում 1890-1922 ԹԹ., Հտր. Ա.-Բ.* (Երեւան, 2004, Երկրորդ, վերամշակուած Հրատ.՝ Երեւան, 2007), *Մոսկուայի Եւ Կարսի 1921 Թուականի Պայմանագրերն Ու Նրանց Ողբերգական Դերը Հայ Ժողովրդի Ճակատագրում* (Երեւան, 2010), *Սեւրի Պայմանագիրը Եւ Վուդրօ Վիլսոնի Իրաւարար Վճիռը Հայաստան-Թուրքիա Սահմանաբաժանման Վերաբերեալ, Գիրք Ա.-Բ.* (Երեւան, 2012): Հաշուի առնելով Թուրքիայի ժխտողական քաղաքականութեանը հակահարուած տալու անհրաժեշտութիւնը՝ նա Հայոց Յեղասպանութեան պատմութեանը նուիրուած իր մենագրութեան համառօտ տարբերակները լոյս ընծայեց նաեւ ռուսերէն, անգլերէն, ֆրանսերէն, իսպաներէն եւ թուրքերէն լեզուներով:

Հայկ Ղազարեանի արժանիքներից էր հայ ժողովրդի բնաջնջման դիտարկումն իբրեւ օսմանեան տարբեր վարչակարգերի կողմից իրականացուած ցեղասպան քաղաքականութեան անքակտելի մաս: Այդ մասին է վկայում օսմանահպատակ տարբեր ժողովուրդների նկատմամբ

Օսմանեան Գայսութիւնում կիրառուած ցեղասպան քաղաքականութեան դիմագիծը լուսաբանող *Օսմանեան Բռնապետութեան Ներքոյ Ապրող Հայ Եւ Միւս Ժողովուրդների Ցեղասպանութեան Պատմութիւնը 1453-1922 ԹԹ.*, Հտր. Գ. (Երեւան, 2010) նրա մենագրութիւնը, որտեղ քննարկուած են մասնաւորապէս յոյն, բուլղար, ասորի, եգիպտի ժողովուրդների ոչնչացման գործընթացները երկարատեւ ժամանակահատուածում, ինչն անկասկած, պայմանաւորուած էր Հայոց Ցեղասպանութեան՝ իբրեւ օսմանեան տարբեր վարչակարգերի կողմից իրականացուած շարունակական գործընթացի (1894-1922) շուրջ նրա որդեգրած իրատեսական հայեցակարգային մօտեցմամբ:

Յիշատակութեան է արժանի նաեւ նրա *Armianskoe Obshestvenno-Politicheskoe Dvijenie V 50-60-x Godax XIX Veka I Rossiya* (Հայ հասարակական-քաղաքական շարժումը ԺԹ. դարի 50-60ականներին եւ Ռուսաստանը) (Երեւան, 1979) մենագրութիւնը:

Երկար աւարիներ աշխատելով ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտում Հայկ Ղազարեանը գործուն մասնակցութիւն է ունեցել *Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն* ակադեմիական բազմահատորեակի աշխատանքների իրականացմանը: Նա հանդէս է եկել ոչ միայն իբրեւ սոյն հրաաւարակութեան Ե. հատորի (Երեւան, 1974) տարբեր գլուխների հեղինակ, այլեւ գլխաւոր խմբագիր ակադեմիկոս Ծաաուր Աղայեանի տեղակալ: Նա անուրանալի աւանդ է ներդրել նաեւ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանի* ստեղծման գործում, գրել բազմաթիւ յօդուածներ, մասնաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանի եւ արեւմտահայ գործիչների մասին: Նա զբաղուել է նաեւ Հայաստանի պատմական աշխարհագրութեան հարցերով, իբրեւ հեղինակակից մասնակցել բազմաթիւ քարտեզների կազմման աշխատանքներին, որոնք զետեղուած են ոչ միայն նրա մենագրութիւններում, այլեւ *Հայ Ժողովրդի Պատմութեան* նշուած հատորում եւ *Հայկական Սովետական Հանրագիտարանում*:

Անժխտելի է Հայկ Ղազարեանի մանկավարժական գործունեութեան ոլորտում ունեցած ներդրումը: Սակայն առաւել էականը նրա՝ պատմական գիտութեանն անմնացորդ նուիրածութիւնն էր: Որքան տարօրինակ է, նոյնիսկ կեանքի վերջին տարիներին, չնայած առաջադիմած տարիքին, նրա աշխատունակութիւնը բացարձակապէս չէր նուազում: Հերթական գրքի լոյս ընծայումից յետոյ նա խօսում էր միայն նախատեսուող նոր մենագրութիւնը թղթին յանձնելու բուն ցանկութեան եւ պատրաստակամութեան մասին: Տարիների հեռուից նա ցանկութիւն ուներ գրի առնել նաեւ իր յուշերը, սակայն այդ մտադրութիւնը չհասցրեց իրականացնել:

Հարկ է նշել նրա բնատրությունն որոշ առանձնայատկություններ, որոնք յատուկ են, ցուրտ, սակավաթիւ անձանց: Հանգուցեալ պատմաբանը մեծ ակնածանք էր տաճում իր ուսուցչի՝ Աշոտ Յովհաննիսեանի հանդէպ: Ինձ հետ ունեցած գրեթէ իրաքանչիւր երկարատեւ զրոյցի ընթացքում նա ոչ միայն բարձր կարծիքներ էր յայտնում նրա գիտական գործունէութեան մասին, այլեւ նրա հասցէին ուղղում խորը երախտագիտութեան անկեղծ խօսքեր: Մեծ յարգանքով էր նա արտայայտում նաեւ մեծանուն պատմաբան, ԺԸ. դարի հայկական ազատագրական շարժումների եւ ԺԸ.-ԺԹ. դարերի ֆրանսիական հասարակական մտքի պատմութեան խոշորագոյն մասնագէտ Աբգար Յովհաննիսեանի մասին, որին միանգամայն իրաւամբ համարում էր հայ իրականութեան թիւ մէկ պատմաբանը:

Պրոֆեսոր Ղազարեանը ցանկութիւն չէր դրսեւորում ծանօթանալ իր գրքերի գրախօսականներին ձեռագիր վիճակում, որոնք ընթերցում էր լոյս ընծայուելուց յետոյ:

Հայկ Ղազարեանն աչքի էր ընկնում անեղծ հայրենասիրութեամբ: Ի տարբերութիւն շատ այլոց, Մոսկուայի եւ Կարսի 1921ի պայմանագրերին նուիրուած գրքում նա իր քաղաքացիական պարտքը համարեց հայեացք նետել 2009ին կայացած հայ-թուրքական բանակցութիւնների վրայ եւ յայտնեց իր բացասական դիրքորոշումը Թուրքիայի հետ նման հիմունքներով պայմանաւորուածութեան կայացման շուրջ:

Հաշուի առնելով Հայկ Ղազարեանի գիտական վաստակը 2007ին նրա թեկնածութիւնն առաջադրուեց Նոբէլեան մրցանակի: 2001ին Ռուսաստանի Բնական Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հայկական Մասնաճիւղը եւ Ազգային Անվտանգութեան Պրոբլէմների Գիտութեան Միջազգային Ակադեմիան նրան ընդգրկեցին իրենց կազմում, իսկ Հայոց Ցեղասպանութեանը նուիրուած նրա գրքի իսպաներէն տարբերակը նպաստեց նրա՝ Իսպանիայի Թագաւորական Ակադեմիայի անդամի կոչմանն արժանանալուն:

Հայկ Ղազարեանը վախճանուեց Երեւանում, 2014ի Օգոստոսի 20ին, ծննդեան օրուանից երեք օր առաջ:

Ի.ԴԱՐԻ ՄԻՋՆԱԴԱՐ (Գ.)

ԻՆՔՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆԵՐԸ¹

ՀՐԱՆՈՒՇ ԽԱՌԱՍՏԵԱՆ
hkharatyan@gmail.com

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

«Ի. Դարի Միջնադար» շարքի այս աարույ նիւթը առաւելաբար կը վերաբերի Թուրքիայում Յեղասպանութիւնից յետոյ հայերի ինքնութեան ձեւաւորման կամ վերաձեւաւորման որոշ խնդիրները ներկայացնող պատմութիւններին: Միայն որոշ, որովհետեւ այս խիստ տարողունակ հարցը բազմաճիւղ է եւ կապ ունի ինչպէս պեասկան քաղաքականութեան, այնպէս էլ՝ հասարակական մշակոյթի եւ խմբերի ներքին զարգացումների հետ: Ընարուել են աիպային պատմութիւններ, որոնցից իւրաքանչիւրը որոշակի շերտ ու գիաակցութեան կրողների խումբ է ներկայացնում:

ա) Գաւառի մեկուսացուածութիւնից սաամբուլեան մեգապոլիսեան ինքնութեան հետ ազգային ինքնութեան բախում, Յեղասպանութեան չիմացութիւն եւ յեաագայ «յայանաբերում» (Մարգիսը, Յակոբը),

բ) Ազգային ինքնութեան պահպանութեան համար մեկուսի եւ համայնքային ջանքերի գործադրում եւ ազգային պաականելութեան «շրջանակի» սահմանում (Մարգիսը),

գ) Ազգային պաականելութեան յայանաբերում եւ ինքնութեան վերահասաաում (Մայրիկս Գլխիս Մէջ Ռումբ Էր Դրել),

դ) Նոր որակի ինքնութեան հետ հաշաեցում (Իսկի Ինսան) կամ ինքնութեան ընկերային-գաղափարական նոր աարբերակի ձեռք բերումը ինքնահասաաում (Սոցիալիսար),

ե) Թուրքական իշխանութիւնների թելադրած քաղաքականութեան ընթացքին յարմարուելու, դրանցում ձեղքեր գանելու, գոյաաեւելու եւ թուրքական հասարակութեան հետ յարաբերութիւնների վերաիմասաաւորման փնառաութ (բոլորում):

Այս պատմութիւնները, նախորդների նման, հասաաում են, որ «Թուրքիան թուրքն է» քեմալական ծրագիրը զգալի յաջողութիւններ գրանցելով հանդերձ, նորանոր խնդիրներ է յարուցել, որոնց լուծման ուղիներում իրականացուած նորանոր բռնութիւնների ձեւերն ու ծաւալները անհասաներին՝ «փոքր մարդկանց» դրել են ինքնուրոյն լուծումների առաջ:

Նախորդ եւ սոյն հատորում մասնաւոր շեշաադրում կայ նաեւ Դերսիմում ալեւիացած հայութեան ինքնութեան խնդիրներին: Սա յաումի նպաաակ ունի, քանի որ յեա-ցեղասպանական Թուրքիայում Դերսիմի առհասարակ, եւ Դերսիմի հայութեան՝ մասնաւորապէս,

խնդիրները շատ քիչ են ծանօթ հայ հասարակութեանը, նոյնիսկ՝ Թուրքիայի հայ հասարակութեանը:

Ի. դարի սկզբում Դերսիմում ապրող հայերը, ըստ տարբեր հեղինակների վկայությունների, կազմում էին բնակչության մօտ մեկ-երրորդը: Չանդրադառնալով այն վարկածին, թե Դերսիմի ալեիների ծագումն առհասարակ հայկական է, վաւերացնենք միայն, որ թե՛ ալեիները, թե՛ քրիստոնէայ հայերը համարում էին, որ Դերսիմի ալեի-կզլաշների զգալի մասը հայկական ծագում ունի: Դեռ համիդեան ջարդերի ժամանակից թուրքական իշխանությունները համոզուած էին, որ Դերսիմի ալեիները հայամետ դիրքորոշում ունեն: Հայերի նկատմամբ ալեիների համակրական դիրքորոշումից զատ իշխանություններին շատ էր անհանգստացնում, որ Դերսիմի ալեիները թշնաբար են վերաբերում սուննիզմին: Այդ շրջանում եւ դեռ երեք տասնամեակ անց Դերսիմի բնակչութիւնը փաստացի կիսանկախ վիճակ ուներ, զինուած էր եւ պարբերաբար դիմադրում էր Դերսիմը վերջնականապէս հնազանդեցնելու թուրքական իշխանությունների քայլերին: 1915ին հայերի նկատմամբ իրականացուած ցեղասպանութեան նախապատրաստման եւ իրականացման գործողությունները մեծ տագնապներ էին առաջացրել Դերսիմի ալեիների շրջանում: Հաստատուն համոզմունք կար, որ յաջորդ քայլը լինելու է իրենց ալեիական ինքնութիւնից հրաժարման հարկադրանքը, եթէ ոչ՝ կոտորածները: Այնուամենայնիւ, հայերի Ցեղասպանութեան տարիներին շրջակայ բնակավայրերի շատ հայեր են փրկուել Դերսիմում եւ դերսիմցիների միջոցով: Այդ մասին տեղեկութիւններ կան նաեւ տոյն հատորում ներկայացուող պատմություններում: Միաժամանակ թուրքական ջարդարարները բուն Դերսիմի տարածքում միայն հարթավայրային գօտում կարողացան հայկական բնակավայրերի բնակչութիւնը տեղահանել կամ կոտորել, մեծ մասամբ՝ հարեւան սուննի քրդերի միջոցով: Նախալեռնային գօտիների քրիստոնէայ հայերի զգալի մասն այդ շրջանում ալեիացաւ եւ մնաց իր տարածքներում, իսկ լեռնային հայկական գիւղերը թե՛ մնացին իրենց տարածքներում, թե՛ մնացին քրիստոնէայ: Յայտնի է, որ մինչեւ 1938 Դերսիմի լեռնային շրջաններում դեռեւս հայկական բնակավայրեր էին մնացել, ինչպէս նաեւ շարունակում էր գործել Դերսիմում հանրայայտ եւ Դերսիմի ալեի ու քրիստոնէայ բնակիչների համար հաւասարապէս սրբազան Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը: Դերսիմը շարունակում էր կիսանկախ մնալ եւ դիմադրում էր իշխանությունների ճնշումներին՝ երբեմն-երբեմն ապստամբելով իրենց անհնազանդութիւնը բռնութեամբ կոտրելու իշխանութեան քայլերի դէմ: Թուրքական իշխանությունները ի վերջոյ որոշեցին Դերսիմը հնազանդեցնելու փոխարէն դերսիմցիների նկատմամբ կրկնել հայերի Ցեղասպանութեան յաջողուած փորձը:

Լոգանի Պայմանագրից յետոյ յաջողութեամբ լռեցուած հայոց Յեղասպանութեան թեման լաւ օրինակ էր Թուրքիայի համար, թէ ինչպէս կարելի է երկրի քաղաքացիներին անպատիժ ոչնչացնել եւ յետոյ շահել միջազգային համակրանք: Դաշնակից Ռուսաստանի (ԽՍՀՄ) եւ ապա Եւրոպացիների հետ եղբայրացած Սոստաֆա Քեմալի ձեռքերը լիովին ազատ արձակուեցին արդէն 1927ից յետոյ, երբ ԱՄՆը ինքնօտարուեց հայկական հարցից եւ բնականոն դիւանագիտական յարաբերութիւններ վերսկսեց Թուրքիայի հետ:

Դերսիմի բնակչութիւնը ոչնչացնելու համար թուրքական իշխանութիւնը նոյնիսկ նոր բան չնտածեց, պարզապէս վերարտադրեց հայերի Յեղասպանութեան փորձը՝ մարդկանց զինաթափում են, «տեղափոխում ենք, աքսորում ենք» ասելով տեղահանում են, կուտակում են մի վերահսկելի վայրում եւ ոչնչացնում այրելով, գետերը նետելով, իսկ դիմադրութեան դէպքում՝ ուղղակի կոտորում: Կոտորածներն սկսուեցին դեռեւս գործող հայկական Հալուորի Ս. Կարապետ Վանքի պայթեցումով (սովորաբար յիշում է 1937ը, բայց ոմանք ասում են, որ վանքը պայթեցրել են 1936ին, եւ 1937ի ջարդերի ենթարկուողները փախչում էին իրենց Հրաշագործ Վանքի ամերակներ): Դերսիմի ցեղապետերը յամառօրէն դիմադրում էին՝ օգտուելով իրենց դիրքի բնական անառիկութիւնից: Իշխանութիւնները կոտորում էին բոլոր դերսիմցիներին, այդ թւում՝ կանանց, երեխաներին, ծերերին, բոլորին, ովքեր ցանկութեան դէպքում անգամ չէին կարող խռովարարական գործողութիւնների մասնակցել: Զինուորական փաստաթղթերում գրում էր, որ ոչնչացնում են «բանդիտներին», բայց, իհարկէ, որեւէ հետաքննութիւն, «բանդիտ»ի փնտռտուք չկար, կար պարզապէս զանգուածային կոտորած: *«Երբ ձմեռն սկսուեց եւ թուրքական բանակը չէր կարող շարունակել իր գործը, առաջարկեցին զինադադար կնքել եւ խաղաղ բանակցելով համաձայնութեան գալ ապստամբների հետ, խոստանալով նաեւ փոխհատուցել վնասները... 1938ի գարնանը իշխանութիւնը ներում յայտարարեց բոլորին, ովքեր զենքերը կը յանձնեն: Դրան հաւատացած բոլոր ցեղերը ամբողջովին ոչնչացուեցին: Ոչնչացուեցին նաեւ Մազկերտի Կուռէշան, Եուսուֆան, Բախտիար ցեղերը... Նրանց սպաննել են զանգուածայնօրէն... Ամռանը ոչնչացում են նաեւ Նազիմիէի Հոռմեկան, Կուռէշան եւ ալան ցեղերը, Մազկերտի Պամաստուրան ցեղախումբը՝ թունաւոր ռումբերով եւ սուիչներով: Նրանց դիակների վրայ նաւթ են լցնում եւ վառում... նոյնիսկ իշխանութիւնների նկատմամբ մշտապէս հաւատարիմ Լիլուանք եւ Աշըղ Աբաս ցեղախումբերը քշուեցին հարթավայրեր եւ հրացանազարկ սպանուեցին: Աղջիկների ու կանանց վրայ նաւթ լցրեցին ու վառեցին: Յանձնուող գիւղերի բնակչութիւնը կոտորում էին թնդանօթներից եւ վերելից նետուող թունաւոր ռումբերով... հազարաւոր կանայք ու աղջիկներ*

Մնձուր գետն են նետուել... Նոյնիսկ թուրքական բանակում ծառայող դերսիմցի երիտասարդներին են հաւաքել եւ գնդակահարել»²:

Հասկանալի է, որ ոչնչացուեցին հայկական վերջին բնակավայրերը եւ վերջնականապէս ալեւիացիան փրկուած հայերը: Այդ յիշողութիւնները մինչեւ այսօր շատ վառ են կենդանի մնացած դերսիմցիների յուշերում: 2011ին Փիլուէնք գիւղում ինձ ամենաչնչին մանրամասներով պատմում եւ ցոյց էին տալիս յարձակման վայրերը, փախուստի փորձերը, բնակչութեան ոչնչացումը, դիակների հրկիզման վայրերը: Ալեւիացած հայերի յիշողութիւնների մի փոքր մասին կարելի է ծանօթանալ սոյն գրքի «Իսկի Ինսան», «Սոցիալիստը», նախորդ հատորի «Թունջելիի Հայը» եւ այլ պատմութիւններից: Շատերը գտնում են, որ դա յարմար առիթ էր հայերից վերջնականապէս ազատուելու եւ նրանցից թշնամու նոր կերպար ստեղծելու: «Մեզ բոլորիս էին հետապնդում, բայց հայերի որսը սոսկալի էր», - ասում են այսօրուայ դերսիմցի ալեւիները: Զինուորականները մի վարկած էին ձեւաւորել, իբր թէ ցեղասպանութիւնից փրկուած դերսիմցի հայերը վերադարձել են Սիրիայից քուրդ ազգայնականների հետ եւ ալեւի ցեղապետերին սաղորել ապստամբութեան:

Այս ամէնից յետոյ Թուրքիայի Ներքին Գործերի նախարար Շիքրու Կայը թուրքական Մեծ Ժողովին կոտորուածներին ներկայացրեց որպէս 'Դերսիմի թուրքերի'՝ փաստօրէն հանելով **ցեղի սպանութեան** ենթախորքը: Դերսիմցիները, որոնց ողջ պայքարը «թուրք» չդառնալն էր, ովքեր թուրքերէն անգամ չգիտէին, թշնամի էին թուրքերի ինքնութեան գլխաւոր տարրին՝ սուննիզմին, պաշտօնապէս դասուեցին թուրքերի շարքը³:

Կոտորածներից յետոյ Դերսիմում կենդանի մնացած բնակչութեան զգալի մասին տաս տարով արքայապետ Թուրքիայի արեւմտեան խորքերը: Երկիրը նօսրացաւ եւ մինչ բնակչութիւնը վերքերն էր լիզում՝ իշխանութիւնները արագօրէն փոխեցին վարչական կառուցուածքը, Թունջելի վերանուանուած Դերսիմի բոլոր քիչ թէ շատ մեծ բնակավայրերում ռազմական կայազօրեր տեղադրուեցին, տարրական դասարաններով թուրքերէնի ուսուցման դպրոցներ բացուեցին եւ մարդկանց թոյլ տուեցին իրենց երբեք չլուծուող (մինչեւ այսօր չլուծուած) հարցերով նորանշանակ թուրք պաշտօնեաներին դիմել, փորձեցին մզկիթներ կառուցել, որով հաստատուեց «Դերսիմի հնազանդեցումը»: Արքայապետներից նրանք, ովքեր կը վերադառնան, արդէն կը լինեն թրքախօս, յատկապէս երեխաները, հնազանդ եւ վախեցած, կամ չեն վերադառնայ առհասարակ, եւ անհատական յիշողութիւնների միջոցով կը փոշիանայ «թրքացման» գործընթացի մղձաւանջը (տե՛ս սոյն գրքի «Գետինը Ականջ Ունի, Ըսեսնէ՛ Կ'երթայ Ձայնը» պատմութիւնը): Նախորդ գրքում հրատարակուած պատմութիւններից մէկի հերոսը՝

«Թունջելիի Հայր», ում ընտանիքը վերադարձողներից էր, վկայում է, թե այդ արքայի հետեւանքով ինչպէս փոխուեց Դերսիմի դիմագիծը. «[19]37 թուականին ստիպել են եւ ամեն մէկին տարբեր տեղեր են ուղարկել, օրինակ իմ մօր ընտանիքը՝ Քէօթահիա, հօրս ընտանիքը՝ Անթալիա: Մենք գնում էինք որպէս դերսիմցիներ, ոչ որպէս հայեր: [19]38ից յետոյ Դերսիմը փոխուեց, քրդացաւ: Հենց մեր ժամանակ քրդացաւ»⁴: Սա տուեալ դէպքում նշանակում է՝ ալեւի-քրիստոնէական Դերսիմը սուննիացաւ. քեմալիզմի աշխարհիկացման ծրագրի շատ կասկածելի արդիւնք: Թերեւս ծրագրուած արդիւնքը ձեռք է բերուել միայն թուրքական բաբելոնում՝ մեզապոլիս Ստամբուլում: Հենց այս քաղաքում են ամենից աւելի լուծուում ինքնութիւնները, եւ կրկին այստեղ են ամենից աւելի վիճարկուում ձեռքբերումները: Յիրաւի, ուշագրաւ հետազօտութիւն կը լինէր հասկանալու Ստամբուլի եւ Անկարայի «թուրք»ի ընկալումները: Գոնէ սոյն գրքում հրատարակուող «Սոցիալիստը» պատմութեան հերոսներից մէկը, ով Արդուիւնում վրացի է, Դերսիմում՝ քուրդ, Անկարայում... թուրք է: Իսկ նրա երեխաներից մէկը վրացի է, միւսը՝ հայ: Բարդ դէպք է: Պէտք է ենթադրել, որ Անկարայում խտացել է օրուայ պահանջին համապատասխանող «թուրք»ը:

Թուրքիան «ազգային պետութիւն» էր կառուցում այս մեթոդներով եւ դա, իհարկէ, պէտք է ծնէր ինքնութիւնների փնտռտուքի համապատասխան ուղիներ, ձեւեր եւ նմուշներ:

1937-38ի ջարդերը Թուրքիային յաջողուեց լուրթեան քողի տակ պահել, մինչեւ 1990ին թուրքերէնով լոյս տեսաւ Ismail Beşikçiի, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi* գիրքը⁵: Գրքի հեղինակը տաս տարով բանտարկութեան դատապարտուեց⁶, իսկ Թուրքական Հանրապետութեան այս մղձաւանջային էջը կամ աղաւաղուում է, կամ՝ լուրթեան մատնուում⁷: Իհարկէ այն իր դերը ունեցաւ Դերսիմը ծայրայեղօրէն թուրքական իշխանութիւնների դէմ տրամադրելու եւ դերսիմցիների ինքնութեան նոր տարբերակների վերամշակման խնդրում, բայց սոյն համառօտ յօդուածում դրան չենք անդրադառնալ: Չսսել, սակայն, որ սա դարձաւ նաեւ Դերսիմում ալեւիացած հայերի ինքնութեան տառապագին խնդիրներից մէկը՝ չենք կարող, առաւել եւս, որ «հայկական հանրութեանը» մեծ հաշուով այն ծանօթ չէ: Սոյն գրքի «Բ. Դարի Միջնադար» շարքում դրա վկայութիւններին շատ կը հանդիպենք:

Արդիական ազգային պետութիւն ստեղծելու գործում Մուստաֆա Քեմալի կողմից «թուրք» էթնիկական (ժողովրդի, ազգի, ցեղի) անուան՝ էթնանունի «ազնուացման» եւ Թուրքիայի բնակչութեան «թուրքական» ինքնութեան համատարած ներդրման ծրագիրը քաղաքական, գաղափարական-մշակութային ու վարչա-հրամայական մեթոդներով (կրթութեան, պատմութեան շարադրանքների, հրապարակախօսական յօդուածների, տեղանունների եւ քաղաքացիների անձնանունների

թրքացման, թուրքական ինքնություն չունեցողներին վարչական, նոյնիսկ մանկավարժական աշխատանքից ազատելու, գեղարուեստական գրականության եւն.) զգալի յաջողություններով շարունակուեց մինչեւ 1990ականները՝ ընդգրկելով Ճիշտ Ի. դարի միջնադարը։ Արդիւնքում շատ մեծ թուով քրդեր, արաբներ, յոյներ, լազեր եւ կովկասեան ծագումով այլ ժողովուրդներ, բալկանեան ժողովուրդներ (ալբանացի, բուլղարացի, սերբ եւն.), ցեղասպանութիւնից յետոյ կենդանի մնացած հայեր իսկապէս թրքացան կամ «թրքացան» երեւութապէս։ Մեծ հաշուով նրանց այլ ելք չէր թողնուած։ Բացի այն, որ պաշտօնապէս փաստացի տարբեր մակարդակներով ստորակարգուած էին «ոչ թուրքերը» (ամենաստորին սանդղակում քրիստոնեաներն էին, նրանցից մի մակարդակ բարձր էին ալեւիները, աւելի բարձր՝ սուննի մահմեդական արաբներն ու քրդերը, ամենաբարձրում՝ սուննի թուրքերը), միայն «թուրքը» կարող էր փոխել իր հասարակական կարգավիճակը, պաշտօնեայ լինել, ասպարէզ ունենալ, պետական դպրոցի ուսուցիչ լինել, ամէն վայրկեան չսպասել տարատեսակ քաղաքական, մշակութային, ֆինանսական հետապնդումների եւն.։ «Թուրք դառնալ»ը պարզ էր խօսել թուրքերէն, լինել սուննի մահմեդական, եւ ինքն իրեն «թուրք» անուանել՝ ազատուելով հասարակական արգահատանքից եւ վարչական ու քաղաքական ճնշումներից, եւ գոնէ ապագայ սերնդին առիթ տալ համարկուելու թուրքական քաղաքական, ընկերային եւ մշակութային կեանքին։ Քեմալական Թուրքիայում առանց լուրջ դիմադրութեան յաջողութեամբ իրականացում էր հասարակութեան աշխարհիկացման եւ ինքնութեան թրքա-սուննիացման ծրագիրը (չնայած երկիրը պաշտօնապէս աշխարհիկ էր յայտարարուել, բայց աշխարհիկացումը այս կամ այն չափով քաղաքական եւ ընկերային-մշակութային փոքրաթիւ վերնախաւից այնկողմ չէր տարածուում եւ ոչ-սուննիների նկատմամբ անբարեացակամութիւնը հասարակութեան մէջ խրախուսում էր)։ Սուննիզմի կարեւորութիւնը քաղաքական իմաստով խրախուսում էր, քանի որ առնուազն բնակչութեան մօտ կէսը կազմող սուննի քրդերին թուրքերի հետ կապող հիմնական մշակութային եւ ընդհանուր ինքնութեան բաղադրիչը հենց սուննիզմն էր։ Քրդական միջավայրի համար խրախուսում էր «նախ սուննի, ապա նոր՝ քուրդ» ինքնութիւնը, թուրք-քրդական «եղբայրութիւնը» (մինչեւ այսօր յաճախ հնչող բառ թուրք ինքնութեամբ հաստատուած քաղաքական գործիչների հռետորաբանութիւնում) խարսխուած էր հենց սուննիզմի վրայ։ Յիրաւի կարճ ժամանակում, թուում է, կտրուկ փոխուեց ոչ-վաղ անցեալի օսմանեան Թուրքիայի բազմազգ եւ բազմակրօն էթնօ/ցեղա-կրօնական պատկերը՝ քանակապէս առնուազն տաս անգամ մեծացնելով «թուրք» ինքնութեան բաղադրիչը։ Դրանք ծանր պայքարի տարիներ էին ինչպէս հասարակութեան, այնպէս էլ՝ թուրքական իշխանութիւնների համար։

Հասարակության քանակական մեծամասնության համար դա խելագար տազնապների, թաքնուելու, կեղծելու, խեղուելու, յարմարուելու, երբեմն-երբեմն՝ դիմադրելու շրջան էր, իշխանությունների համար՝ նորանոր լուծումներ, միջոցներ ու ձևեր փնտռելու, ճնշումներ գործադրելու եւ նաեւ այդ նպատակով հասարակության մեջ միշտ պատրաստի «ազգայնական խմբեր» ունենալու, հասարակական կարծիքի վրայ ազդելու եւ այլ, ծածուկ ու բացայայտ ծրագրի իրագործումների շրջան:

«Թրքացման» քաղաքական ծրագրի հանրային յաջողության զգալի մասը պայմանաւորուած էր թուրքական հասարակության մեծ մասի անգրագիտութեամբ եւ անցեալի մասին տեղեկութիւնների սղութեամբ: Մեծ հաշուով անցեալի մասին իմացութիւնը բանաւոր յիշողութիւնն էր, որը կա մ խմբերի ներսում էր, կա մ՝ ընտանիքներում: Բազմակրօն ու բազմազգ Թուրքիայի թուրքական ազգային պատմութեան նոր սկսուած պատմագրական շարադրանքը յաջողութեամբ շրջանցում էր Թուրքիայի տարածքի «ոչ-թրքական» անցեալն ու նոյնիսկ «ոչ-թրքական» ժողովուրդների յիշատակումը: Սա հնարաւոր էր տեղեկատուութեան պետական մենիշխան տիրապետութեան եւ համատարած վախի պայմաններում, երբ միայն իշխանութիւնն էր կարողանում ապահովել եւ վերահսկել իրեն յարմար իմացութեան եւ աշխարհայեացքի ձեւաւորումը, իսկ այլընտրաքային կարծիքը վախի մեջ է անցեալ եւ առկայ բռնութեան սարսափից: Թուրքիային իսկապէս յաջողուեց «լռութեան պատ» դնել թէ՛ Հայոց Ցեղասպանութեան, թէ՛ աւելի ուշ՝ Դերսիմի բնակչութեան նկատմամբ այդ նոյն ցեղասպանական գործողութիւնների մասին հանրային գիտելիքի վրայ: Ընդ որում այնքան յաջող, որ նոյնիսկ այդ արհաւիրքով անցած, բայց այս կամ այն ձեւով ցեղասպանութիւնից փրկուած գաւառահայերի երկրորդ-երրորդ սերունդները մինչեւ վերջերս չգիտէին դրա ծաւալների եւ բնոյթի մասին, դատողութիւնները սահմանափակուած էին «մեր գիւղում», «մեր քաղաքում» տեղի ունեցածով, իսկ տարեցները երբեմն մինչեւ այսօր կրկնում են երիտասարդ շրջանում զինուորութեան ժամանակ լսած եւ/կամ պաշտօնական տեղեկատուութեամբ հանրային գիտակցութիւնը հեղեղած «հայերի դաւաճանութեան» մասին հեքիաթները:

Անցեալի ու պատմութեան մասին պատմութեան պաշտօնական շարադրանքից զատ այլ աղբիւր՝ բացի առանձին խմբերի ներսում սերնդից-սերունդ փոխանցուող բանաւոր յիշողութիւններից, փաստօրէն չկար: Նոյնիսկ պատմագրական հարուստ աւանդոյթներ ունեցող եւ անցեալում գրագէտ հայերի ու յոյների՝ ցեղասպանութիւնից յետոյ կենդանի մնացած սերունդը անցեալի վերաբերեալ բանաւոր յիշողութիւնից զատ այլընտրանքային տեղեկութիւնների աղբիւր չունէր: Գաւառներում կենդանի մնացածները ոչ միայն մայրենի լեզուով, այլեւ յաճախ թուրքերէն անգամ կարդալու հնարաւորութիւն չունէին այն

պարզ պատճառով, որ անգրագետ էին, առնուազն՝ մինչև 1950ականների կեսերը, երբ երկրի գիտերում վերջապես դպրոցներ բացուեցին: Եւ դպրոցն աւարտող սերունդը դեռ պէտք է հնարաւորութիւն ունենար դպրոցական գիտելիքից զատ այլ տեղեկութիւնների ծանօթանալ, ինչը հնարաւոր էր միայն վաթսունականների կեսերից: Այս պայմաններում թուրքական «ազգային պատմութիւնը» յիշաւի դարձաւ այն հզօր գործօնը, որ ձեւաւորեց միջին խաւի թուրքական ազգայնամտութիւնը՝ ծածկելով նոյնիսկ այլ ցեղային միաւորների գոյութեան առկայութիւնը, առաւել էւս անցեալի մասին յիշողութիւնը: 1950ականներից յետոյ սկսուած համատարած կրթութեան միջոցով մատուցուող «ազգային պատմութիւնը» թուրքական հասարակութեան հիմնական ընդհանուր իմացութիւնն էր, ուստի եւ՝ հանրային արծարծումի փաստարկների հիմնական, եթէ ոչ միակ ձեւաւորողը:

Քեմալական աշխարհիկացման ծրագրով «թուրք» ցեղային ինքնութեան գլխաւոր բաղադրիչները պէտք է լինէին թուրքերէնն ու սուննիզմը, իսկ բուն ինքնութիւնը՝ «նախ թուրք, յետոյ՝ սուննի» առաջնահերթութիւնը: Սակայն կառավարութիւնն այնքան ուշացրեց դպրոցական կրթութիւնը եւ թուրքերէնի պարտադիր ուսուցումը, որ մինչև 1980ականները Թուրքիայի յատկապէս արեւելեան գաւառներում ապրողների բացարձակ մեծամասնութիւնը դեռեւս թուրքերէն չգիտէր եւ թուրքական ինքնութեան այդ կարեւոր բաղադրիչը իր տեղը զգալիօրէն զիջել էր կրօնականին՝ սուննիզմին: Սա պատճառներից մէկն էր, որ արեւելեան գաւառներում սուննիացած բնակչութիւնը, այդ թւում՝ հայերը, ասորիները, արեւելեան նահանգներում տարածուած քրդերէնը կենցաղային շփումների հետեւանքով անհամեմատ հեշտ իւրացնելով, աւելի շուտ քրդանում, քան թրքանում էին: Միւս կողմից իշխանութիւնները, Ցեղասպանութեան ժամանակ եւ դրանից յետոյ կենդանի մնացածներին կրօնափոխութիւն հարկադրելով, թրքական ինքնութեան կրողների մէջ ոչ միայն կրօնափոխուածների նկատմամբ հանդուրժողականութեան մշակոյթ չէր ձեւաւորում, այլեւ հենց իշխանութիւններն իրենք էին բարձրաձայն կասկածանք ու արհամարհանք արտայայտում նրանց նկատմամբ՝ վերջիններիս դնելով ճնշուածների ու ինքնապաշտպանուողների կարգավիճակում եւ այս կամ այն կերպ նրանց մէջ ներդնելով խմբային նոր որակի ընդդիմադիր «մենք»ի ձեւաւորման անհրաժեշտութիւն: Արդիւնքում ստացում էին ոչ թէ թուրքական ինքնութիւն կրող քաղաքացիներ, այլ թուրքական ինքնութեամբ ընկերա-քաղաքական շերտին դիմադրելու պատրաստ ձախակողմեան հայեացքներ կրող կամ նոր ինքնութեամբ մեկուսացող, ինքնամփոփուող խմբեր: Որոշակիօրէն, հայերի պարագայում, պետական կառոյցները, պատմութեան դասագրքերը, թերթերը,

հանրային հոետորաբանությունը իսպառ շրջանցում էին «հայ» բառը՝ նրանց նախկին կամ ներկայ գոյությունն առհասարակ մոռացնել տալու համար, սակայն իսլամացած «հայերը» մարդկանց «յարաբերությունների մշակոյթում» նոր անուններով միշտ առկայ են/էին՝ «բա ֆըլա» (քրդական միջավայրում՝ հայրը քրիստոնեայ), «գեաուրշա» (թուրքական միջավայրում՝ «գեաուր ուշադ» քրիստոնեայի երեխայ): Այս եզրերով շեշտում էր անձի քրիստոնեական անցեալը, համապատասխանաբար նաեւ՝ սուննիից տարբերուող ինքնությունը: Սրանք սովորաբար անձին եւ խմբին ստորադասող եզրեր են/էին, որով կրօնափոխուածներին յատկանշելով՝ ոչ մի կերպ թոյլ չեն/չէին տալիս մոռանալու «իրենց յատկացուած տեղը» եւ հաւասար հորիզոնականի վրայ գտնուելով իսլամական ընդհանուր միջավայրում՝ լիարժէք համարկուելու հասարակութեանը: Յընթացս ձեւաւորում էին նաեւ կրօնափոխուածների ինքնութեան ներքին օգտագործման եզրերը, ինչպէս, օրինակ, «բիզիմչա» (հայկական միջավայրում՝ «մերինները», «մերոնքականները»), մի եզր, որով «մերինները» ինքնամեկուսանում էին թէ՛ իրենց կրօնակից թուրքերից ու քրդերից, թէ՛ ազգակից քրիստոնեայ հայերից: Այս բոլոր եզրերը այս կամ այն մակարդակով նոյն դերն էին խաղում՝ նպաստում էին յատկանշուող խմբերի ինքնապաշտպանական փնտռութիւններին եւ դրանց հանգրուանին՝ խմբային նոր ինքնութեան ձեւաւորմանը:

1960ականներին սկսուած քրդական ազգային ազատագրական եւ/կամ ինքնութեան վերահաստատման գործողությունները, թուրքական բանակի ու Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցութեան միջեւ զինուած բախումները, հանրային միջավայրում, լրատումիջոցներում «քուրդ» բառի ցեղային/ազգային պատկանելիութեան իմաստով գործածութեան յաճախացումը սկսեց հարցականներ առաջացնել «թուրքական միասնականութեան» հարցերի շուրջ: Հասարակութիւնում սկսում էր քննարկուել «աշխարհիկ» եւ «իսլամական» համատեղութեան երկուությունը: Սրան զուգահեռ 1960-70ականների ընկերվարական գաղափարների ճնշումների հետեւանքով Եւրոպայում յայտնուած փախստականները բախում էին Թուրքիայի պատմութեան մասին այլընտրանքային շարադրանքներին: 1980-90ականներում Թուրքիայում յայտնուում են ազգային պատմութեան շարադրանքի իսկությունը կասկածի տակ դնող վերլուծություններ, նոյնիսկ՝ քննադատօրէն վերանայող շարադրանքներ:

1990ականները, կարելի է ասել, բեկումնային եղան: Բացայայտուեց, որ թուրքական հասարակութեան հաւաքական ինքնությունը թաքնուած ինքնությունների վատ կարկատած պաստառ է: Աւելի ու աւելի համարձակ էին դառնում առանձին խմբերի մասնաւոր ինքնությունների ինքնահաստատման դրսեւորումները եւ ճգնաժամ առաջացնում

թուրքական հասարակության ընդհանուր ինքնության ծրագրերում: Շփոթուած իշխանութիւնները, ովքեր խնդիրներ ունէին նաեւ Թուրքիայում զգալի զարգացում ապրող ձախակողմեան հայեացքներով խմբերի դէմ, պատրաստ չէին այսպիսի շրջադարձի, պատրաստի ծրագրեր չունէին ինքնութիւնների բացայայտումների դէմ եւ դրանք վարակիչ փոխանցումներով աւելանում էին: Այս շրջանը որոշ հետազօտողներ նոյնիսկ անուանում են «ինքնութիւնների թոյլտուութեան» շրջան: Քանի որ իրականում Թուրքիայի փոքրամասնութիւնները տեւաբար ապրում էին յայտարարուած ինքնութիւններով եւ դրանք այս կամ այն կերպ փոփոխութիւններ էին կրել, սկզբունքօրէն այն կարելի է անուանել նաեւ «ցեղա-կրօնական ինքնութիւնների կառուցման կամ վերակառուցման» շրջան:

Հասարակութեան ընդերքում կատարուած յարաբերականօրէն դանդաղ խմորումները բացայայտուեցին ութսունականների քրդական շարժումների յենքին, երբ աշխուժացան նաեւ իրենց ինքնութիւնը ճանաչել պահանջող ալեւիները, յատկապէս՝ Դերսիմի զազախօս ալեւիները: Թուրքիայում ընդհանուր թուրքական ինքնութեան նուաճման թուացեալ յաջողութիւնը մեծ ճաքեր էր տալիս:

Ահա այս շրջանում, թուրքական գերձկուն քաղաքական միտքը հրապարակ բերեց ինքնութիւնների աշխուժացման տարածքների բնակչութեան լայնածաւալ տեղահանութեան գաղափարը, որն իրականացուեց 1984-87ի ընթացքում եւ կրկնուեց 1993-94ին: «Բանդիտներ»ի (քուրդ ազգայնականների, քրդական ազատագրական շարժման կենտրոնների...) դէմ պայքարելու յայտարարագրով թուրքական ռազմական ահռելի ուժը ուղղուեց արեւելեան նահանգների լեռնային բնակավայրերի բնակչութեան տեղահանութեան գործին (սոյն գրքում՝ «Իսկի Բնսան», նախորդ հատորում՝ Հագս Գիւլի բնակիչների եւ այլ պատուիրակները): Այն ներառել է Մասունը, Բիթլիսը, Դերսիմը, մասամբ՝ Դիարբեքիրը եւն: Տեղահանուածների բնակավայրերը եւ տները քանդուեցին եւ դրուեցին ոստիկանութեան վերահսկողութեան տակ՝ մարդկանց վերադարձն արգելելու համար: Բացի բուն տարածքների ներքին կապերն աւերելը, խախտուեցին նաեւ աւանդական աշիրէթական կապերը, տեղահանուածները ցրուեցին ողջ երկրով մէկ՝ գոյատեւման նոր միջոցներ գտնելու, եւ զգալի չափով փոշիացուեց, լուծարուեց ընկերա-մշակութային եւ ցեղային ինքնութեան հաւաքականութիւնը: Տեղահանուածների զգալի մասը, յայտնուելով գլխաւորապէս երկրի աւելի զարգացած արեւմտեան թրքախօս հատուածներում, անհամեմատ աւելի արագ իւրացրին թուրքերէնը, քան մինչ այդ արւում էր վաթսունականներին համատարած դարձած դպրոցների միջոցով: Մա, գուցէ, դարձաւ պատճառներից մէկը, որպէսզի քրդերի մէջ ժամանակին ներդրուած «նախ սուննի, յետոյ քուրդ»

ինքնութեանը որպէս հակակշիռ ձեւաւորուի «նախ քուրդ, յետոյ սուննի» սկզբունքը, որն զգալիօրէն արագացրեց քրդական ազգային գիտակցութիւնը: Սուննիզմի դերի նուազումը սկսում է տարածուել նաեւ թուրքերի մէջ, այս անգամ բախուելով գաւառներում սուննիզմի կարեւորութեան վրայ աճած թուրք երիտասարդների ընդվզմանը, ինչը գեղարուեստական լեզուով հիանալի ներկայացուած է թուրք գրող Օրհան Փամուկի *Չիւնը* վեպում:

1980-90ականներին շատ քիչ, բացառիկ իսլամացած հայեր էին խիզախում բարձրաձայնել իրենց թաքցուած ինքնութեան մասին: 1980ի զինուորական յեղաշրջումից յետոյ Թուրքիայում կրկին աշխուժացել էին հակահայկական տրամադրութիւնները, եւ նոյնիսկ արդէն բացայայտ հայերը քաշուել էին խիստ մեկուսի կեանքի: Բայց ինքնութիւնների պոռթկումը երկրում առիթ էր նոյնիսկ որոշ հայերի համար: Հենց այդ շրջանում է տեղի ունեցել 1915ին իսլամացած ծնողներից սերուած, Ուրֆայում ապրող Հատի Կիւմուշի հայկական ինքնութեան վերադարձը, ինչի մասին նա պատմել է 2015ին Հայաստանում հրատարակուող *Առաւօտ օրաթերթին*. «*Ղեռ մանկութենէս գիտէի, որ հայ եմ: 1980-ին ֆաշիստական հրամանատարները իշխանութիւն ձեռք բերին, եւ ինքս, ի հակասութիւն իշխանութիւններուն, իմ հայութեան ինքնութեան վերականգնման համար պայքար սկսայ: Կը մտածէի, թէ ինչու այլ ինքնութեամբ պէտք է ապրիմ: Այս որոշումը առնելը հեշտ չէր. երկու տարի շարունակ կը պայքարէի, եւ վերջապէս թրքական ամենավերին ատենակի դատարանը այդ որոշումը կայացուց... Ես մանկավարժ կ'աշխատէի, սակայն երբ վերականգնեցի իմ հայութիւնս, զիս դուրս հանեցին դպրոցէն: Կրկին դիմեցի դատարան, եւ այս անգամ դատարանը որոշում կայացուց, որ եթէ ծագումով հայ ես, թուրք ու քիւրտ երեխաներուն չես կրնար մանկավարժութիւն ընել»⁸:*

Խմբերի ինքնութիւնների վերահաստատման/վերակառուցման հետեւանքով առաջացած ճգնաժամը Թուրքիայի արդիականացող երիտասարդութեանը մղում է հետաքրքրուելու «սեփական ցեղային ծագումնաբանութեամբ», հրատարակում են ինքնախոստովանութիւնների գրքեր, հրապարակախօսական յօդուածներ, գեղարուեստական պատմուածքներ, կազմակերպում են ցուցահանդէսներ, նկահարահանում են ֆիլմեր, կազմակերպում են քննարկումներ: Այս գործընթացը նոր մարտահրաւեր է հասարակութեան ցեղային միատարրութեան ձգտող երկրի իշխանութիւններին: Ակնյայտ է, որ թուրքական հասարակութեան բազմաթիւ անհատներ, ընկերային ու ցեղային խմբեր այսօր ինքնութեան ճգնաժամ են ապրում եւ ներկայումս այս նիւթը այդ երկրի առաւել քննարկուող խնդիրներից է: Սեփական «ցեղային ծագումնաբանութեան» փնտռուքը բախում է

իշխանութիւնների դատապարտող հռետորաբանութեանը եւ նոյնիսկ ներկայացում է որպէս վտանգաւոր ընդդիմադիր քաղաքական գործունէութեան տեսակ (տե՛ս այն գրքի «Մայրիկս Մի Անգամ Ասել Է. «Մենք Թուրք Չենք», Բաց Չի Ասել Մենք Ինչ Ենք» պատմութիւնը): Այնուամենայնիւ այն շարունակւում է, եւ նոյնիսկ իշխանութիւնների կողմից մշտապէս խիստ վերահսկողութեան տակ գտնուող տարածքներում, ինչպէս, օրինակ, Մուշում, աւելի ու աւելի յաճախ են մարդիկ խօսում իրենց թաքցուած ծագումնաբանութեան մասին, նոյնիսկ՝ այս երկրում ամենից աւելի վախեցած հայերը. *«Տարիներ շարունակ փորձել ենք երեւալ քուրդ, փորձել երեւալ արաբ, բայց ոչ քուրդ դարձանք, ոչ արաբ, ոչ թուրք: Ես սա եմ, Սաքոյի թոռն եմ, ինչքան էլ ուզենաս Սաքոյին կոչել Սուլէյման, դրանից Սաքօն Սուլէյման չի դառնա»*⁹:

Ներկայիս թուրքական իշխանութիւնները վերսկսել են կարեւորել սուննիզմը, ինչը թուրք ազգայնականների կարեւոր կողմնորոշիչներից է: Սրան զուգահեռ աշխուժացել է նաեւ իրենց բնակութեան տարածքներից չտեղափոխուած եւ ուրեմն հայկական ծագումնաբանութեամբ ու կրօնափոխութեան փաստով տեղի բնակչութեանը յայտնի մարդկանց զգալի մասի կրօնական վարքը. նրանք ամեն կերպ ցուցադրում են իրենց հաւատարմութիւնը իսլամին:

Ամփոփելով, ընդհանրացնենք, որ ինքնութիւնների հարցի թուրքական նոր տրամասացութիւններում տեղաւորւում են նաեւ հայկական ինքնութեան նոր զարգացումները, - զուգահեռաբար ընթանում են

ա) իսլամացած հայերի «ցեղային ծագման» բացայայտումները եւ հայկական ինքնութեան հաստատումները,

բ) իսլամացած-թրքացած (զեաւոր ուշադ) հայերը, մասամբ նաեւ քրդացած (բա-ֆըլա) եւ արաբացած հայերի մի մասը ամեն գնով փորձում են մոռանալ եւ հասարակութեան մէջ մոռացնել իրենց անցեալի հայ-քրիստոնէութեան իրողութիւնը,

գ) Արեւմտեան Հայաստանի տարածքից կամաւոր կամ տեղահանութեամբ Ստամբուլում յայտնուած իսլամացած-քրդացած հայերը (բա-ֆըլա) երկփեղկուել են «իսլամացած հայ»ի նոր ինքնութիւնը իրաւականացնելու եւ քրիստոնէութեանը վերադառնալու երկուութեան ծանր խնդրում,

դ) աւանդաբար քրիստոնէայ ստամբուլահայերը երկփեղկուել են 1970ականներից Ստամբուլում հաստատուող քրիստոնէայ արեւմտահայերի եւ «իսլամ-հայ»ի նոր ինքնութեան նկատմամբ իրենց դիրքորոշումը յստակեցնելու հարցում:

«ԻՍԿԻ ԻՆՍԱՆ». ԵՐԲ ՄԵՐ
ԾՆՈՂՆԵՐԸ ԴԵՌ ՀԱՅ ԷԻՆ,
ԻՐԵՆՔ ՄԻՐԱՔԵԱՆՆԵՐԻՑ
ԷԻՆ, ՅԵՏՈՅ ԴԱՐՁԵԼ ԵՆ
ՀԱՅԴԱՐԱՆ

(Թունջելիում Ապրող Իբրահիմ
Օզարի Պատմությունը)¹⁰

Իբրահիմ Օզարի հետ ծանոթացել եւ զրուցել եմ Դերսիմի ալեւիական¹¹ «Կուռէշ Բաբա» կոչւող սրբավայրում, 2011 Յուլիսին: Մնձուրի հերթական երաժշտական փառատօնի օրերն էին, եւ ալեւիները Հայաստանից եկած հիւրերին հրաւիրել էին միասին երեկոյ անցկացնել «Կուռէշ Բաբա» ուխտավայրում միաժամանակ ծանօթանալու Կուռէշ Բաբա եւ Դիւզգուն Բաբա ալեւիական ուխտավայրերին ու դրանց հետ կապուած անանդազրոյցներին¹²: Այստեղ հաւաքուել էին բազմաթիւ ուխտատուներ, եւ մինչ միւս ուխտատուները մատաղ էին անում, Իբրահիմն ինքը մօտեցաւ, հարցրեց հայ լինելս եւ ասաց, որ ինքն էլ հայ է, հայ ալեւի, որ այստեղ է եկել իր որդու հետ, եւ առաջարկեց իր օգնութիւնը: Այս քառասնամեայ շատ համակրելի տղամարդն այնուհետեւ անընդհատ ինձ հետ էր, նկարահանում էր օրուայ գործողութիւնները, եւ միաժամանակ պատմում էր իր կեանքից իր ընտանիքի պատմութիւնը: Զրուցել ենք թուրքերէն լեզուով:

- Այսօր խնջոյքից յետոյ երեկոյեան հաւաքուելու ենք «Կուռէշ Բաբայի» մեծ սրահում, երգելու եւ նուագելու: Տղաս առաջին անգամ պետք է այդպիսի կարեւոր երեկոյի նուագի: Սովորաբար այդ երեկոններին փորձառուներն են նուագում, բայց տղայիս վստահել են: Ինքն ընդամենը տասնվեց տարեկան է: Շատ է յուզում:

- *Տղադ գիտի՞ քո հայ ալեւի լինելը:*

- Իհարկէ գիտի: Ինքն էլ հայ ալեւի է: Այստեղ հենց հիմա, այս ուխտավայրում հայ ալեւիներ շատ կան: Տեսնու՞մ էք այն երիտասարդին (*ցոյց է տալիս քսանամեայ բարձրահասակ մի տղայի՝ սազը ձեռքին*), նրա ծնողներն էլ հայեր են եղել: Շատ ենք մենք:

- *Այս ուխտավայրը հիմա ձեր բոլորի՞ ուխտավայրն է:*

- Ոչ մի տարբերութիւն չկայ հայ ալեւիների ու ալեւիների միջեւ: Միշտ էլ նոյն ուխտավայրերն ենք ունեցել: Նոյն կերպ ենք մատաղ արել, նոյն կերպ մում ենք վառել: Այսինքն ալեւիները հայերի նման են ուխտավայրեր գնացել: Մում վառելը հայերից է անցել ալեւիներին: Հիմա

էլ երբ հայերն ալեւիացել են, մեր բոլոր սովորութիւնները նոյնն են դարձել: Հիմա ալեւիացած հայերն էլ սազ են նուագում, գնում են երեկոյեան ալեւիական հաւաքներին, երգում են, պարում են: Այ դրանք ալեւիական սովորութիւններ են, բայց հիմա բոլորս էլ նոյն կերպ ենք դա անում:

- *Բնջ երգեր էք երգում:*

- Դրանք ալեւիական երգեր են: Հայերէն չկայ: Հայերէն խօսելը երբ արգելուեց, հայերէն երգերն էլ մոռացուեցին: Դա վաղուց էր: Ես որ ծնունդ եմ արդէն արգելուած է եղել: Հիմա երգում են միայն հազրաթ Ալիի, հազրաթ Հուսէյինի¹³, այդպիսի կրօնական երգեր: Ամէնից աւելի շատ հազրաթ Հուսէյինի մասին:

- *Շուք բոլորդ այդ երգերը գիտէ՞ք:*

- Շատերս գիտենք: Մեր ընտանիքում բոլորը գիտեն: Տղաս էլ շատ լաւ նուագում ու երգում է: Այսօր երեկոյեան կ'երգի, կը լսէք: Այստեղ բաբաներ¹⁴ են գալիս, նրանք նուագում են, երգում են, մենք էլ իրենցից սովորում ենք:

- *Շուք մի շտ էք թունջելիում ապրել:*

- Ոչ, մենք Վարդենիկի¹⁵ գիւղից ենք, այսինքն հայրս էր վարդենիկցի, բայց ես էլ եմ ծնունդ Վարդենիկում: 1994ին Վարդենիկն աւերել են զինուորները¹⁶ եւ այնուհետեւ արգելել են այնտեղ ապրել: Ես հիմա թունջելիում եմ ապրում: Վարդենիկ կարող ենք գնալ միքանի ժամով¹⁷: Զինուորականները արստօնութեան թուղթ են տալիս, հաշտում են, թէ քանի մարդ է գնում, գրում են, թէ որ ժամին պիտի վերադառնանք, եւ այդ ժամին մենք պետք է անցագիրը յանձնենք: Վարդենիկը մեծ գիւղ էր: Բոլորը հայեր էին, ալեւի հայեր: Մենք Հայդարաններից¹⁸ ենք, բայց չգիտեմ երբ եւ ինչպէս ենք Հայդարան դարձել, որովհետեւ առաջ, երբ մեր ծնողները դեռ հայ էին, իրենք Միրաքեաններից¹⁹ էին: Շատ յայտնի մի մարդ կար Միրաքեաններից՝ Առւսկան (Ոսկան - Հ.Բ.) աղան, ահա Առւսկան աղան մեր պապերից էր: Առւսկանն իմ ամենամեծ պապն է, որի անունը ես գիտեմ, գուցէ իմ պապի հայրն էր: Այն ժամանակ դեռ Միրաքեան էին:

- *Միրաքեանների մասին որեւէ բան գիտէ՞ք:*

- Չէ, ոչինչ չգիտեմ, միայն գիտեմ, որ մեր պապերը Միրաքեաններից էին, յետոյ դարձել են Հայդարան:

- *Ե՞րբ են Հայդարան դարձել:*

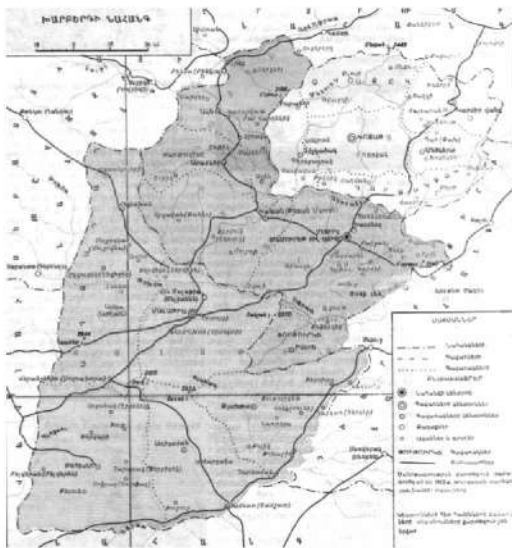
- Չեմ կարող շատ վստահ ասել, գուցէ 1938ից յետոյ, գուցէ եւ 1915ից յետոյ:

- *Ձեր ծնողները գիտէի՞նք իրենց հայ լինելը:*

- Իհարկէ, ամբողջ գիւղը գիտէր, հիմա էլ Վարդենիկին հայի գիւղ են ասում: Չնայած հիմա Վարդենիկն ամբողջովին աւերուած է, տները քանդուած են, ապրող չկայ: Բայց բոլորն էլ հայի գիւղ են անուանում:

- Ձեր ծնողները հայերեն գիտե՞ն:
- Մենք չգիտենք հայերեն:
- Դուք, այո, չգիտեք, բայց Ձեր ծնողները, նրանց տարիքի մարդիկ Վարդենիկում հայերեն գիտե՞ն:
- Ի՞նչ իմանանք, իմացել են գուցե: Մեր մօտ հայերեն չէին խօսում: Ընդհանրապես հայերեն խօսելը վտանգաւոր էր: Գուցե եւ գիտէին, բայց չէին խօսում:
- Գուցե գիտէին: Բայց դուք չգիտեք՝ գիտե՞ն, թէ ոչ:
- Ոչ:
- Երբ են նրանք ալեւի դարձել:
- Մեր հայրերն են դարձել, 1938ից յետոյ են դարձել:
- Մինչեւ այդ հայ քրիստոնէա՞յ են եղել:
- Այո, հայեր են եղել: Բայց հայերին այստեղ 1915ին կոտորել են, իսկ փրկուածները թաքցնում էին իրենց հայ լինելը: Այստեղ, Դերսիմում բոլորը գիտէին, որ նրանք հայեր են, բայց այդ մասին ոչ մէկը չէր խօսում: Հայերն իրենք յատուկ չէին թաքցնում, ուղղակի չէին խօսում այդ մասին, ալեւիներն էլ գիտէին, որ վտանգաւոր է, դրա համար նրանք էլ չէին խօսում: Մեր գիւղ՝ Վարդենիկ 1915ին չեն մտել: Մեր գիւղը շատ բարձր է, լեռներում, բացի դա էլ շատ յայտնի կոռուողներ էին: Ընդհանրապես Միրաքեանները շատ յայտնի կոռուողներ էին: Չգիտեմ այդ պատճառով, թէ ուրիշ մի բանի պատճառով, բայց 1915ին մեր գիւղ չեն մտել: Մեր գիւղացիները երեւի նոյնիսկ չգիտէին, որ հայերին կոտորում են: Այստեղ, Դերսիմում, շատ հայի գիւղեր են մնացել: Բայց 1938ից յետոյ բոլորն արդէն, ով մնացել էր հայերից, ալեւի դարձան:
- Ձեր անունն ի՞նչ է:
- Իբրահիմ: Իբրահիմ Օզար:
- Ալեւի դարձածներից մեծ մասն Ալի են, Դուք ինձ հանդիպած առաջին Իբրահիմն էք:
- Դէ Աբրահամն է, հայերն Աբրահամ են ասում, հայրս էլ յատուկ այնպիսի անուն է դրել, որ հայերն էլ ունեն: Այստեղ, Թուրքիայում, այլ անուն չէր կարելի դնել: Երեսնական թուականներին արգելեցին, բոլորը պիտի մահմեդական, թուրքական անուններ ունենային: Անունները փոխում էին՝ Մամէդ, Ալի, Քեմալ էին դառնում:
- Ձեր կի՞նն էլ է Վարդենիկից:
- Չէ, կինս Վարդենիկից չի, Մալաթիայից է: Բայց ալեւի է:
- Հիմա դուք ասում էք, որ հայ ալեւի էք, թէ՞...
- Սովորաբար այդ մասին չենք խօսում: Կարիք չի լինում: Բայց եթէ հարց լինում է ասում ենք:
- Ասում էք: Չէ՞ք վախենում:
- Ոչ: Բոլորն էլ գիտեն: Բոլորն էլ գիտեն, որ վարդենիկցիները ծագումով հայեր են: Հիմա արդէն էլ ի՞նչ վախ, ալեւի ենք, ի՞նչ կապ ունի

ծագումը: Համ էլ հիմա ավելի թե հայ՝ երկուսին էլ կառավարությունը չի սիրում, ինչ տարբերություն: [19]38ին, երբ որ դերսիսցիներին էին կոտորում, այն ժամանակ Դերսիսի հայերին յատուկ ջարդեցին: [19]38ին հորս հայրն էլ, մայրն էլ սպանուել են: [19]38 թուին բոլոր վարդենիկցիներին Քոջաքոչ են տանում, իբր թե արքայում են, բայց տանում են Քոջաքոչ ու բոլորին սպանում են: Բոլորին սպանում են, նոյնիսկ երկու տարեկան երեխային են սպանում: Այդտեղ սպանուել են նաեւ պապս ու տատս: Բայց ճանապարհին, Քարսան Դերեսի անունով մի տեղ կայ, լեռներում, այնտեղ հորս մորաքորն էր ապրում, այդտեղ էր ամուսնացած, Դերի Քարսան²⁰ գիւղում: Այդ գիւղին Մոշիկ²¹ էլ են ասում: Մորաքորն ասում է «այդ երեխային - այսինքն հորս - թողէք մենք պահենք, այս լեռներում նրան չեն փնտրի»: Ծնողները համաձայնում են, երեխային թողնում են մորաքորոջ մօտ, իսկ իրենց միւսների հետ տանում են Քոջաքոչ: Քոջաքոչի մօտ Զուր Դերեսի անունով մի տեղ կայ, այդտեղ բոլորին սպանում են: [19]38 թուին:

- Վարդենիկում ոչ մէկը չի մնում:

- Չէ, բոլորովին դատարկուել է, բոլորին ոչնչացրել են: Միքանի մարդ հասցրել է գնալ քարայրները, թաքնուել: Միքանի կին, իրենց երեխաների հետ: Միքանի տարի ապրել են քարանձաւներում: Յետոյ, 1945-47ին այդ փրկուածները, կամ իմ հոր նման միքանի երեխայ, մի քիչ մեծանալով՝ ետ են գալիս Վարդենիկ, Երեւի 30

հոգի: Գալիս են, իրենց տները մի քիչ կարգի են բերում, սկսում են նորից Վարդենիկում ապրել: Նախկինում շատ մեծ գիւղ է եղել, բայց յետոյ շատ քիչ մարդ էր մնացել: Հայրս որք էր մնացել: Փաստօրէն իրենց ընտանիքից միայն հայրս էր կենդանի մնացել: Ուր տարեկան երեխայ է եղել: Որոշ ժամանակ ապրել է իր մորաքորոջ տանը, յետոյ, երբ մի քիչ մեծացել է, վերադարձել է իրենց գիւղ՝ Վարդենիկ: Զարդերն արդէն աւարտուել էին: Գիւղ գալուց յետոյ դարձել է ավելի: Արդէն ով որ հայերից փրկուել էր [19]38ին, բոլորն էլ ավելի դարձան: Հայրս Վարդենիկ վերադառնալուց յետոյ է ավելի դարձել, դա արդէն 40ական թուականներից յետոյ էր: Եկան գիւղ, բայց 80ական թուականներին

նորից պետութիւնը ստիպեց դատարկել գիւղը: Մեր գիւղացիներին, այսինքն Դերսիմի բոլոր լեռնային գիւղերի բնակիչներին կասկածում էին ՊԿԳԻ²² հետ կապեր ունենալու մէջ, եւ որոշել էին այդ բոլոր գիւղերը դատարկել. գիւղերն էլ վերացնել: 90ականների սկզբներին դեռ միքանի ընտանիք կար, դուրս չէին գալիս: Գնալու տեղ չունէին, դուրս չէին գալիս: Ոչ մի կերպ չէին կարողանում ստիպել այդ մարդկանց դուրս գալ: 93ի դեպքերի ժամանակ այլեւս չեն նայել՝ կին է, երեխայ է, ինչ է, դրանց բոլորին ոչնչացրել են: Այնպէս են ոչնչացրել, որ դրանց դիակներն անգամ չէին կարողանում գտնել: Դրանից յետոյ մինչեւ այսօր Վարդենիկ գնալն արգելուած է:

- Վարդենիկից բացի է՞լ որ գիւղերում էին հայեր ապրում:

- Օ՛, շատ են. շատ գիւղերում կան: Միրիք²³, Մազդրա²⁴ Հէյդորուք²⁵, Դրանից բացի այս դեմանանների²⁶ կողմը՝ Բորն²⁷, Գինը²⁸, դրանք 38ին ամբողջութեամբ կոտորուեցին: Գինը գիւղի հին անունը Քոյդարիշ էր, այնտեղ էլ է եկեղեցի եղել: Դրանից յետոյ կային Արեքի²⁹, Փաքուրդիզէ³⁰, Բառլի³¹, Հալուորը³²... Հաքիսը³³... Հաքիսում եօթ եկեղեցի կար, հիմա ոչ մէկը չկայ: Փաթարը³⁴, Վանքի կողմերը (նկատի ունի Հալուորի Ս. Կարապետ վանքը - Հ.Խ.)՝ Ենիսը³⁵, Իքսորը³⁶, Մարքասուրը³⁷...

Բոլորին էլ ասել են. թէ իբր աքսորում են, բայց բոլորին էլ ոչնչացրել են: Խոզըքեօյը³⁸ կայ, այնտեղ 90 տոկոսը հայեր են: Մեծահասակներից միքանիսը հայերէն գիտէին, մեռան: Վանքերն էլ են ոչնչացրել: Այստեղ շատ էին վանքերը, եկեղեցիները (վանքին վէնք է ասում, եկեղեցուն՝ քիլիսէ - Հ.Խ.): Հիմա երեք հատ վանք կայ³⁹: Հալուորիկում էլ կայ⁴⁰, Նաբաթում⁴¹ էլ կայ, Կիրաբաթում⁴² էլ կայ... Կըզըլի (Կըզըլքիլիսէ, այժմ՝ Նազիմիյէ - Հ.Խ.) կողմերում կան: Այս գիւղերի մարդկանց Քըչըքենդ կոչուող մի տեղ են տարել. իրար են կապել եւ բոլորին կենդանի վառել են: Կանանց էլ սրով են սպանել, սուրը խրել են փորերը, փորտափքը հանել են: Դա շատ յայտնի տեղ է, բոլորը գիտեն, կարող եմ տանել ձեզ ցոյց տալ: Այդտեղից մի տաս կին են միայն փախել, յետոյ նրանք բոլորին պատմել են: Փախել են, գնացել Լիլ Դեղէլի մօտ: Նա այդ տաս հոգուն պահել է: Մինչեւ հիմա մի պապիկ կայ, նա այդ բոլորը մանրամասն գիտի, այդ տաս կանանց անուններն էլ գիտի: Բոլորն էլ այդ վայրը գիտեն, հիմա էլ մարդիկ գնում են, այդ վայրում յիշատակի արարողութիւն են անում: Հին անունը Արգումա⁴³ էր. Արգումա էին ասում: Այս թուարկածներս հայկական գիւղերն էին, որտեղ շատ հայեր էին ապրում: Բայց կոտորածը շատ է եղել, թէ՛ հայկական, թէ՛ ալեւիական գիւղերում: Արդէն կոտորուել են նաեւ 1915ին ալեւիացածները: Դրանից յետոյ էլ հայ չմնաց:

- Հիմա այստեղ՝ Դերսիմում, ու՞մ են «հայ» ասում:

*Խոզաթի Երկեն Գիւղի
կիսասաքանդ եկեղեցին (լուս.՝ Հ.
Խատատեանի, 2011)*

- Ոչ մէկի, բոլորս էլ ալեւի ենք: Ամենաուշը ալեւի է դարձել մի մարդ՝ Բաքի Դեւլէթլին, այ նրա որդուն էլ այստեղ՝ Թունջեւիում հայ են ասում: Որդին Էնէրն է, Էնէր Դեւլէթլի Բեդոյի (Պետոյի - Հ.Խ.)⁴⁴: Նրան Թունջեւիում յարգում են, նրա խօսքն այստեղ անցնում է: Առետորով է հետաքրքրում, հարուստ են:

*- Պետոն ո՞վ է, ինչու՞ են
Բեդոյի ասում:*

- Իրենց գերդաստանին բոլորին «Բեդոյեանց» են ասել, մի տեսակ մականունն է, երեսում է՝ «Բեդոյի ժառանգներ»: Էնէրին հիմա այստեղ «հայ» են ասում, որովհետեւ հայրը երկար ժամանակ հայ է մնացել: Իրենք այստեղ շատ ունեցուածք, հողեր ունեին: Բոլոր հարուստները ամեն ինչ թողել գնացել են, բայց սրանք մնացել են: Սրա հայրը 38ին փրկուել է: Օխնի⁴⁵ գիւղի մօտ մի հատ գիւղ է եղել, այդ գիւղում դրան կնոջ հագուստ են հագցրել, եւ փախցրել Մազգերտ⁴⁶ են տարել: Այդ ժամանակ այս տարածքը կարծես թէ պետութեան իշխանութիւնից դուրս էր: 38ին կառավարութեան լրտեսներ կային, դրանք էին կազմում կասկածելի մարդկանց ու բնակավայրերի ցուցակները: Հարուստ մարդիկ այդ լրտեսներին փող էին տալիս, եւ իրենց անունը ցուցակներում չէին գրում: Այս մարդն էլ կարողացել է կաշառել, եւ ոչ միայն փրկուել է, այլեւ իր հողերը, հարստութիւնները պահել է: Դրանք Հարչիկ գետի ափին մեծ հողերի տերեր են: Մազգերտի մօտ էլ տարածքներ են ունեցել: Այդ մարդը յետոյ շատ ողբերգական մահացաւ: Իրենք մի հատ ցուլ ունեին: Այս մարդը գոմ է մտնում, ցուլը նրան պոգով խփում է: Վիրաւորում է: Երկար ժամանակ հիւանդ պառկած էր, յետոյ հենց դրանից էլ մահացաւ: Գերեզմանն էլ Զմբուրի թաղամասում է⁴⁷, նախկինում այդ թաղամասի անունը Մազրիք էր:

- Իբրահիմ, ինչպէ՞ս է պատահել, որ այդ հային ձեռք չեն տուել, դեռ աւելին, ունեցուածքն էլ մնացել է:

- Հայեր այստեղ շատ են մնացել, այստեղ Խոզաթում, Օւաճիկում շատ հայերի են կոտորել, քանի որ 1914ին կառավարութիւնը Օզալիքից քրդերին, իսկ Հարփութից (Խարբերդ - Հ.Խ.) թուրքերին բերեց, Խոզաթի կողմերում բնակեցրեց: Այդ կողմի գիւղերում շատ էին քաղաքականացուած, այդ կողմի հայերին շատ են կոտորել: Բայց այս կողմի հայերին չեն կոտորել, սրանք Հայդարան[ն]երի, Դեմալարների

աշիրերներն են: Բայց սրանց էլ ջարդեցին 1938ին: Բոլորն էլ այստեղ գիտեն, որ Հայդարան[ն]երն ու Դեմալարները նախկին հայերն են: Միայն թե 1938ը 1915ի նման չէր, 1938ից առաջ լրտեսները հաշուետուություններ էին կազմում, կասկածելի մարդկանց ու գիտերի ցուցակներ կազմում: Այդ ցուցակներով էլ յետոյ կոտորեցին: Բայց հարուստները կաշառեցին, ու դրանց ձեռք չտուեցին: Դրանցից մեկն էլ այս Էնկեր Դեւլթլիի հայրն էր:

- Հիմա այդ մարդկաց ինչու՞ են հայ ասում, իսկ օրինակ Ձեզ հայ չեն ասում: Նրանք քրիստոնեա՞յ են մնացել:

- Ոչ, նրանք էլ, իհարկե, ալեւիություն ընդունել են: Բայց նրանք շատ աւելի ուշ են ալեւի դարձել, նրանք երկար ժամանակ հայ են մնացել:

Հալուոր Գիւղի աւերակները 1994ի բնակչութեան տեղահանումից յետոյ
(լուս. Հ. Խառատեան, 2011)

- Բսկ աւելի ուշ ալեւիացածներ էլի՞ կան, թե՞ միայն այդ ընտանիքն է:

- Ես ուրիշների չգիտեմ: Օրինակ մեր գիւղից՝ Վարդենիկից ոմանք Ամերիկա, Գերմանիա են գնացել, այնտեղ են մնացել: Գուցէ նրանք հայ են մնացել: Բայց շատերը մնացել են եւ մեզ նման Հայդարան են դարձել: Հայդարան[ն]երի մեծ մասը հայեր են: Երբ մեկի մասին ասում են «իսկի ինսան» (հին մարդ - Հ.Խ.), ուրեմն հայ է: Բայց պետությունը չի իմանում, դա մեր ներսի խօսակցություն է:

- Հիմա դու «իսկի ինսան» ե՞ս:

- Այո, «իսկի ինսան» եմ: Զազաները հայերին «հերմենի» են ասում, հին մարդիկ էլ՝ «իսկի ինսան»: Այդպէս արտաքինից չես հասկանայ, բայց

այստեղ՝ Դերսիմում մարդիկ գիտեն: Այստեղ նոյնիսկ մի մեծ ընտանիք կայ, Մասեան ազգանունով, նրանք նոյնիսկ ազգանունը չեն փոխել, Մասեան եղել են, Մասեան էլ մնում են: Մասեան Ալին, Մասեան Ահմէդը... Հինգ ընտանիք են գիտեմ: Բոզթաշ ազգանունով մարդիկ կան, դրանք էլ բոլորը հայեր են:

Մինչ զրուցում էինք, մատաղն արեցին, միսն եփեցին, բոլոր ուխտաւորները միասին վայելեցին, եւ երեկոյեան սկսուեց այն յիշարժան հաւաքոյթը, որտեղ բոլոր ալեւիները սազի նուազի տակ հերթական անգամ կրօնական ինքնամոռաց յուզմունքով լսում էին հազրաթ Հուսէյինի սպանուելու պատմութիւնը: Իսլամի հետ որեւէ կապ չունեցող Կուրէշ Բաբայի պատուին կառուցուած տան ներքնասենեակներից մեծում հաւաքուող դեղէներն ու սէյիդները սազի նուազակցութեամբ յուզուած պատմութիւններ են երգում Ալի եւ Հուսէյին իմամների կեանքի, ինչպէս նաեւ իրենց՝ ալեւիների պատմութեան դժուարագոյն դրուագների, «զալումների» (թուրքեր - Հ.Խ.) նուաճումների, նրանց դէմ կռիւների մասին, դանդաղ պարեր պարում, ապա նաեւ՝ անցնում դիցազներգութիւնների, որոնցում դերեր ունեն Կուրաշը, նրա որդի Դիւզգուն Բաբան եւ Շահայդարը, Հալուորու Սուրբ Կարապետը, սէյիդները, հայ քեշիշները եւն.:

*Ալեւիներն ու ալեւիացած հայերը Կուրէշ Բաբայի Օջախում
(լուս.՝ Հ. Խառատեան, 2011)*

Հաւաքուածներն իսկապէս յուզուած էին: Տարեցներն արցունքոտ աչքերով հոգոց էին հանում, աւելի երիտասարդները խիստ կենտրոնացած էին, իսկ հերթական երգողն աւելի ու աւելի զգայական էր դարձնում երաժշտութիւնը: Իմ մօտ նստած երիտասարդ Ալին, ում

ծնողները նույնպես «հայից ալեւիացել էին» քառասնականներին, ողջ երեկոյի ընթացքում ինքնամոռաց յուզմունքով հազրաթ Հուսէյինի մասին մրմնջում էր. «Պեան սանա կուրբան, Սեան մանա սուլթան (թուրքերէն՝ ես քեզ գոհաբերուողը, դու իմ սուլթանը - Շ.Խ.)»:

Աւելի ուշ Ալին պատմեց, որ իրենք բազմանդամ ընտանիք են, տասից աւելի քոյր-եղբայրներ ունի, ինքը սովորում է Գերմանիայում: Հիմա, ամառային արձակուրդին, հայրենիք է վերադարձել: Ընտանիքում երբեք չեն խօսում հայկական անցեալի մասին, բայց ինքը գիտի, որ ծնողները հայկական ծագում ունեն: Գերմանիայում՝ Քէօլնում, միքանի անգամ փորձել է գնալ հայկական եկեղեցի, ծանօթանալ հայերի հետ, բայց միշտ տագնապներ է ունեցել, որ իրեն չեն ընդունի: Պտտուել է եկեղեցու շուրջը եւ վերադարձել: Օրեր անց, երբ մի խումբ ալեւի երիտասարդների հետ մի ամբողջ գիշեր քննարկում էինք նրանց ինքնութեան խնդիրները, եւ որոշ գրուցակիցներ վճռականօրէն պնդում էին «կզլբաշ», «ալեւի», «քուրդ ալեւի», «զազա ալեւի» են. եզրերի կարեւորութիւնն իրենց ինքնութեան արտայայտման գործում, Ալին լուռ ու մտախռի լսում էր վիճողներին, բայց իր կողմնորոշման մասին չխօսեց:

ԳԵՏԻՆԸ ԱԿԱՆՋ ՈՒՆԻ, ԸՍԵՄՆԷ՝ Կ՛ԵՐԹԱՅ ՁԱՅՆԸ

1948ին Խարբերդում ծնուած Յակոբ Ալթրկայան 17 Հոկտեմբեր 2011ի Հոկտեմբերին Ստամբուլում իր ընտանիքի պատմութիւնը պատմել է Գոհար Ստեփանեանին: Զրոյցը ընթացել է հայերէն լեզուով:

Յակոբի ծնողները երկուսն էլ դերսիմցի են եղել, միջեւ 1938ը ապրել են Դերսիմում, բայց 1938ի Դերսիմի ջարդերից յետոյ երկուսի ընտանիքն էլ արքարուել է Քեօթահիա, որտեղ էլ ծանօթացել ու ամուսացել են նրա ապագայ ծնողները:

1948ին «ազատութիւն ստանալուց» յետոյ որոշել են վերադառնալ Դերսիմ: Նրանց թոյլատրուած էր հայրենիք վերադառնալ, բայց դա նախապայման չէր, կարող էին ապրելու այլ վայր նոյնպէս ընտրել: Վերադարձին, ընտանիքը յարմար է գտել Խարբերդում հաստատուել: Յակոբի պատմութեան մէջ Խարբերդ՝ անունը իրականում էլազըկն է:

- Այո, հարկաւ դերսիմցի են, բայց ան տեղի բաները շատ-շատ չեն գիտեր, ասանկ լայն կերպով ըսելիք քիչ բաներ ունեն, դժբախտաբար: Իմին դեղէն, եայաս, անոր եայան, պապան՝ ամենն ալ դերսիմցի, այսինքն հին բանը՝ Քալան, թերեւս իմացած էք եւ կամ եթէ փնտռէքն՝ կը տեսնաք, անունը Քալան կը կոչուի, մինչեւ 1938ին հոն ապրած են: Մամաս ալ անտեղացի է՝ Մեծկերտ, հիմա՝ Մազկերտ⁴⁸, թրքական Մազգիրտ անունով կը յիշուի, Մեզկերտ, հոն ծնած է: Հայրիկս, իշտէ ըսածիս պէս, Քալան, Մերիս⁴⁹ նստած տեղը, թաղամաս մըն է: Իշտէ, ան [այնտեղ] ապրած են մինչեւ 1938ը եւ առ թուականին անտեղ ուրիշ քուրդերու, բաներու հետ, միասին, [նրանց] հեռացուցած են, ստիպուած⁵⁰: Մերին շատ ընտանիքները, շատ ազգականներն ալ, մենակ հայրիկս կամ դեղէն եւ այլն չէ, ուրիշներն ալ, Քեօթահիա ըսուած՝ դէպի արեւմուտք, Իզմիրին մօտ տարուած են: Քեօթահիա հեռացուցած են, եւ, մամաս, որ այն ատեն պզտիկ՝ տասերեք, տասնչորս տարեկան, անոր ալ հայրը, մայրը՝ նոյնպէս առ կողմը: Աղիկա կառավարութեան, պահանջ էր՝ դուք սա տեղը պիտի ապրէք ըսելով, Քեօթահիան ալ կառավարութեան ընտրութիւնն էր: Աքսոր եղաւ Քալանի բոլոր բնակչութիւնը, բայց ամենը զատ-զատ տեղեր տարուեցան, մէկ մասը՝ իշտէ ըսենք սա կետը, միւսը՝ ուրիշ կենտրոն մը: Մերին ընտանիքները ո եւէ դիմադրութիւն եւ այլն, բան մը չեն ըրած: Ես հիմա կը մտածեմ՝ քուրդերին հետ ասոնք [թուրքական կառավարութիւնը] ալ մեզի իշտէ դէմ են, ասոնք ալ մէկ մը ցիրուցան ընենք՝ ազատինք՝ ըսել են նէ, ատանք ըրած են: Ես ատանք կը խորհիմկոր հիմա: Ատանք բան մը չեն ըսած⁵¹, ամա՝ ես ատանք կը խորհիմկոր, որ ազատեն անտեղից, քանի ան տեղը բան կար՝ դէմ ըլլալու վիճակներ կային: Շատ ատանք հարուստ բաներ

չեն ունենար [ունեցել], բայց ինչ-որ ունեն՝ ձգած են, էլած են, գացած են: Տասը տարի ապրած են Քեթրահիա, որ իշտե՛ հայրս, մայրս առ տաս տարիին ընթացքին ամուսնացած են, քոյրիկս որ հոն ծնած է 1944ին, որ մամաս ամուսնացած ատենը տասնվեց տարեկան է եղեր կարծեմ, 16, 17 տարեկան: Մինչե՛ քառասունըութին, ըսած են, որ ալ ազատ էք, կրնաք ուր որ ուզեք՝ էրթաք: Վերադարձին եթե ուզեին ան ատեն՝ Ստամբուլ ալ գալ, բայց չեն էկած, ըսած են, որ մենք նորեն էրթանք մեր երկիրը, բայց վերադարձին մինչե՛ Խարբերդ, որ հիմա անունը Էլազըկ կ'ըսենկոր, մինչե՛ Խարբերդ էկած են, ըսած են՝ ասկե վերջը գոնե՛ իշտե՛ Խարբերդ, Էլազըկ ըսուած տեղը ապրինք, հոն նստած են: Առ տարին ալ ես ծնած եմ: Նախ քոյրիկ Մելիսն ծնած է, առ տարին՝ 1948ին, ես ծնած եմ:

Անտեղը՝ Քեթրահիայի մեջ հարկաւ դժուարութիւններ քաշած են: Իշտե՛, քրիստոնեայ են ըսելով՝ հայրս, հօրեղբայրս եւ այլն, եայաս, իմ եայաս ծնեալ թիւը հազար ութը հարիւր եօթանասուններու եայա մըն էր, իմ մեծ մաման այսինքն, իշտե՛ ասենք ան տեղը պստիկ գիւղին մեջ են, գիտեք գիւղը ինչ է, տաճիկները ոչ մէկը քրիստոնեաներու հետ յարաբերութիւն չեն ունենար եղեր: Իշտե՛, մէկ տարի, երկու տարի, անոնք ստիպուած են, որ անունին փոխեն, անձնագիրի մէջի կրօնական բանը փոխեն: Առաջ մերինները հարկաւ դեմ դրած են, բայց ինչ ընեն հիմա, դժուարութեամբ՝ ինչ ընենք, ինչ չընենք... Իմին մեծ հայրիկս, պապայիս հայրը ըսել է, որ երկու մանչ ունեմ, հայրիկս եւ հօրեղբայրս, ըսած է, որ ինծի եթե՛ մեռցնեննէ՝ էս չեմ փոխիր, էս աս տարիքին էկած եմ, բայց ձերին սիրտը քրիստոնեայ է, միտքը քրիստոնեայ է, գրելով բան մը չըլլար, փոխեցէք, բան մը չըլլար: Հայրս ալ, հօրեղբայրս ալ անունին փոխած են, Գեորգը ըրած են Իզէթ, Սարգիսը, հօրեղբայրս, դրած են անունը Մեհմէդ, մականուննին ալ՝ Ալթըն: Առ ատենները մականունը շատ բաց գործածուած, 1930ներու մօտ բան էղած է այսինքն, պաշտօնական, շատ գործածուած բան չէ, բայց մերինները, հայրս, հօրեղբայրս ալ, որ հիմա Աւստրալիա կ'ապրի չոճուխներուն հետ, Բուդադ, Բուդաք, Բուդաքեան է, ան տեղը Ալթընկայա ըրած են: Հիմա մերին մականունը Ալթընկայա է՝ ոսկի ժայռ, անիկա անտեղը Ալթըն Դաշ ըսուած տեղ մը, առ Քեթրահիա Ալթըն Դաշ ըսուած տեղը ստիպուած ապրած են, Ալթըն Դաշ, Ալթըն Կայա՝ իրար մօտ իմաստ ունին: Ատիկա ձեւական կրօնափոխութիւն էր հարկաւ, որ Քեթրահիա եղաւ, փաստաթուղթ առին, որ մահմեդական են, եանի իսլամ են: Բան մը չըրին, չոճուխ ըլլալուն, իշտե՛, աստեղ բան կ'ըսենկոր, խոջան կ'երթայ, կը կարդայ, սիւննէթ եւ այլն կ'ըսեն, մանչերու համար բան մը ունին, ուրիշ բան չկայ, բայց անձնաթուղթին մէջը իշտե՛ անունը Մեհմէդ, անունը՝ Իզէթ, իշտե՛ կրօնական բանը կը գրուի որ աստեղ՝ իսլամ: Առաջ ալ գրեգորեան գրուած եմ ես անձնաթուղթին մէջը: Դեղէս՝ պապիկս, չփոխուեցաւ: Դեղէս արդէն հոն մեռած է, Քեթրահիա, վերադարձէն

առաջ, հիմա տեղն ալ չենք գիտեր այլեւս: Վերիվարոյ ամենն ալ ստիպուած էին, որ փոխուին, չի փոխուողը, իշտէ, ապրելու՝ սոսիալ բան ըլլալու ըսեմ, դժուարութիւն կ'ունենայ, կը մեկուսանայ: Մարդիկ հետը չը խօսինկոր իրենց հետ, մէկ մարդ մը բարեւ չի տանկոր, ինչպէս կ'ըլլայ, դուք ինծի, ես հոս նստիմ, դուք քանի մը հոգի հոս ըլլաք՝ դուք զաք ձեր մէջը խօսիք, խնդաք եւ այլն, ես հոս նստիմ՝ բնաւ ինձ հետ չը խօսիք: Է, մէկ օր կը դիմանաս, երկու կը դիմանաս, ամենէն վերջը՝ էհ... Հարկաւ եղել են չփոխաւորները, ամենուն, հարիւրէն հարիւրը փոխուած է՝ չեմ կըրնալ ըսել: Ես ատիկա չեմ տեսել հարկաւ, ես ետքը ծնուեցայ, միմակ եայալէս, հայրիկէս, մայրիկէս լսածս է, որովհետեւ, ըսածիս պէս, ես վերադարձին ծնած եմ Խարբերդ, առ բանը չեմ ապրած, առ ժամանակը:

Վերադարձին, այսինքն 48ին, մենք, երբ որ Խարբերդ էկեր են, հայրս, հօրեղբայրս, կրկին փոխելու, քրիստոնէայ ըլլալու համար դիմեր են: Քանի մը տարիներ դատաւարներու մէջը իշտէ զբաղած են, ի վերջոյ կարծեմ, ես կը յիշեմկոր թուղթ, անձնաթուղթը այսինքն առին, 1955ին: Առ աստենները 4 տարի, մինչեւ 1955ը զբաղեցին այսինքն՝ փոխեն նորէն: Եւ փոխեցինք, նորէն Մարգիս եղաւ, նորէն Գեորգ եղաւ, արդէն մենք մինչեւ որ աստ տարիքին ես վեց կամ եօթը տարեկան էի, անձնաթուղթս չէի առած, ես ուղղակի քրիստոնէայի անձնաթուղթ առի օրինակի համար: Ամէն, ամէնը, անունն ալ, կրօնն ալ՝ հարկաւ, հարկաւ, նորէն քրիստոնէայ, նորէն՝ Գեորգ, նորէն՝ Մարգիս: Արդէն միշտ հայ էին, հիմա թուղթերով ալ կրկին հայ հաստատուեցան: Կարճ ժամանակ միայն եղան իսլամ, բայց՝ մարդոց համար, իրենց համար միշտ քրիստոնէայ եղան:

- *Ինչու՞ Դերսիմ չվերադարձան, Խարբերդում մնացին:*

- Դերսիմը ասանկ լեռներու մէջը տեղ մըն է, Խարբերդը անլի սոսիալ տեղ մըն է, թերեւս աստոր համար: Նախակրթարանը հոն լմնցրել եմ, Խարբերդում: Թրքական, հարկաւ, հոն հայ դպրոց չկար: Երբ որ նախակրթարան լմնցուցի, առիթ չունէինք, պայման չունէինք շարունակել կարդալը, գացի մէկ տարի օթոյի, թամիջի կ'ըսեն, այսինք՝ շինող, մէկ տարի աշխատեցայ: 1962ին հոս [Ստամբուլ] կարդալու համար եկայ, Դպրեվանք կարդացի աս տեղ, Դպրեվանքի դպրոց մը, ես անտեղը աւարտած եմ, լիսէ: Առաջ մենակ եկայ, պզտիկ եղբայրս աստեղ՝ Գեաիկ Փաշա ըսուած տեղը՝ բողոքականներուն մօտն եկաւ, հոն նախակրթարանը գիշերօթիկ եկաւ: Հիմա 55, 52, 53 տարեկան եղբայր մը ունիմ, անիկա ալ Գարակեօգեան եկաւ: Այն ատեն հոս՝ Ստամբուլէն կու գային, Անատոլուի մէջը իշտէ Դպրեվանքի համար աշակերտ կը հաւաքէին, իշտէ ինծի ալ հարցուցին՝ երթալ կ'ուզե՞ս, նորէն կարդալ կ'ուզե՞ս: Այո ըսի, եկայ հոս: Պզտիկ եղբայրս ալ նախակրթարանը սկսածի պէս էր առաջին տարեկան, անիկա ալ հոս բերինք, ես եկայ, ան եկաւ, վերջը ամենէն պզտիկ եղբայրս ալ Գարակեօգեան [եկաւ]: Երբ որ ես 1968ին լիսէն աւարտեցի,

համալսարան մտայ, լմնալու մօտ՝ 72ին՝ հայրս, մայրս, ամենն ալ առինք, հոս բերինք, անկէ վերջը հոս ենք: Իմին համալսարանը Էքոնոմի էր, հաշուակալ: 22 տարեկան աշակերտ էի՝ մտայ աշխատելու, 35 տարի աշխատեցայ, հիմա աշխատած տեղս աս էքոնոմիկ պայմաններով գոցուեցաւ: Աշխատած տեղս Գում Գափու ըստած թաղամասն էր, նստարաններ, բիւրոյի եւ այլն սեղաններ ծախող տեղ մը, տէրն ալ վանեցի հայ: Պոլսեցի էր կրնամ ըսել, բայց իրեն բուն բանը՝ Վանէն էկած էին, ինքը 1915 թ. ատեն հոս ծնեալ է, անոր հայրիկն ալ հոս ծնեալ է, բայց բուն արմատը վանեցի էր:

Ամենէն մեծ քոյր էլ ունիմ, որ հիմա Ամերիկա, Նիւ-Ջըրսի կ'ապրիկոր, գաւակներ ունի անտեղ, վերիվարոյ՝ 20-25 տարի հոն է: Մէկ եղբայրս հիմա Ֆրանսա, Փարիզ կ'ապրի, օղանաւի, բանի մէջը կ'աշխատի, կայարանին: Այն ատեն ասանկ մէկ բան մը կար, որ երիտասարդները, դուրս երթալու ասանկ մէկ հոսանք մը կար, ամէն մարդ իշտէ կ'ուզէր դուս երթայ: Թուրքն ալ, բոլորը, մինակ հայերը չէ, Գերմանիա, Ֆրանսա, քանի հարիւր հազարների գնացին: 1978ին էր կարծեմ: Ես ալ փորձեցի, բայց վերջը վազ անցայ, չգացի, ես դպրոց սկսայ, համալսարան սկսայ, չգացի, անկէ վերջը ամուսնացանք, քանի մը տարիներէ վերջը: Հօրեղբայրս ալ Խարբերդէն հոս եկաւ, 10-15 տարի հոս ապրեցաւ, վերջը չոճուիսները մեծցան, անոնք ուզեցին դուս, Աւստրալիա դիմեցին, ընդունուեցան եւ ընտանիքով անոնք ալ հոն գացին,

- Պ. Յակոբ, կ'ուզենայի իմանալ, Դուք Չեր տատիկից, պապիկից, մեծ ծնողներից լսած կա՞ք ցեղասպանության մասին պատմություններ, եւ ընդհանրապէս, դրանց մասին առաջին անգամ ե՞րբ էք լսել, ե՞րբ իմացաք, որ նման բան Թուրքիայի տարածքում տեղի է ունեցել, ումից, ի՞նչ ճանապարհով, խօսոււմ էր դրա մասին ընտանիքում, թէ ոչ:

- Հիմա մեզ էլ է, դժբախտաբար, թերեւս ուրիշ տեղէն հասեր: Շատ խօսելու տրամադիր չէին, հա, մենք ալ, որ ատ տարիներուն պզտիկ տարեկաններ էինք, մէկը խօսեցնելու ձեւերը չէինք գիտեր եւ կամ չէինք խորհիր: Հիմա գլուխնիս կը զարնինք կոր, արդեօք ինչու, իմ եայաս, ըսածիս պէս, 1870ներուց էն եան կնիկ մը, ասանկ դիմացնիս չառնքտէ, ադուոր մը չխօսեցուցինք: Տատիկս Իստանպուլ եկաւ, 1969ին հոս մեռեալ եղաւ ինքը, գերեզման եւ այլն հոս է, մերին գերեզմանատունը՝ Գում Գափուի կողմը, հոն է, հայրիկս ալ հոն է, 1980ին վախճանեալ եղաւ: Չէինք խօսեր սակայն: Ինքը, եթէ մէկը, մենք անպայման չէ, ուրիշ մէկը, եթէ մէկը բան մը հարցնէրնէ՝ ասանկ իշտէ վրայէն-վրայէն, փոքր բաներ կ'ասէր, տակէն-տակէն՝ չէ: Դերսիմէն աքսորուելու համար մենք կը հարցնէինք, ուղղակի իրենք արդէն չէին պատմեր եանի, թերեւս կը յուզուէինկոր, թերեւս կը վախնայինկոր, թրքերին մէջ խօսք մը կայ՝ գետինը ականջ ունի, ըսեսնէ՝ կ'երթայ ձայնը: Ատ բանով ալ չէ, չէր խօսուեր, դժբախտաբար, անոր համար շատ լայն իմացութիւն չունինք

եանի: Ջարդերու մասին իրենցմէ իրաւէն բան մը չեմ իմացած, եւ ատ տարիները իշտէ 12, 11 տարեկան էի, հարցում անգամ չէի ըներ, ինչպէ՞ս հարցնեմ: Դպրոցում ալ չի խօսուեր: Ամա, հետաքրքիր էղողը կարգ մը ուրիշ գիրքերէն, ուրիշ գրուած տեղերէն, ատանկ սորվողներ կան, ամէնին լայն կերպով, օրինակ, եւ բաջանաղ [քենեկալ] մը ունիմ, թերեւս գիտեք, Բագրատ Էստուկեան⁵², անիկա, ուզեսնէ՝ հարիւր չէ, երկու հարիւր, երեք հարիւր տարիներ առաջ ինչ դէպքեր եւ այլն եղած է՝ կ'ըսէ, իմացութիւն ունի, գիտակցութիւն ունի: Մենք աւելի՝ ասանկ, մակարդակը ցած: Եանի ասանկ բան չենք փորած տակը, առանց գիտնալու, գիտնալով չէ, այսինքն, մէկ բանի համար չէ, [ուղղակի] չենք փորած, ատանկ մնացած է, հիմա էլ խօսելու բան չունինք՝ որի՞ն հետ խօսիս, հիմա ամէնէն մեծերը տարիք ըլլալով մէկ են, եւ ալ չեմ ապրած ատ բանը, ապրողներն ալ դժբախտաբար գացած են այլեւս:

- *Հայերէնը Ստաւրուլու մ'սովորեցիք:*

- Դպրեվանքի մէջ ատ միջոցը գտանք... մերին դպրոցներուն մակարդակը վերն է, աւելի բարձր է, մեր ատենը աւելի բարձր էր, թերեւս հիմա ալ շատոնցմէ աւելի բարձր է: Թէ՛ թրքերէնը, թէ՛ հայերէնը սովորեցուցին: Խառն էր, թրքերէն ալ կար, հայերէն ալ կար, սոսիոլոմի, փսիքոլոմի, արդէն կարգ մը դասերու ուսուցիչները պետական բանի կողմով կու գար, ուրիշ դասերն ալ մեր հայ ուսուցիչները եւ կամ ուսուցչուհիներն էլ մեզի կը սորվեցնէին: Այո, կարգ մը բաներ կար հայերէն, ամա թրքերէն ալ դաս կ'ընէինքկոր: Տունին մէջը հայերէն ալ կը խօսուի, բայց աւելի թուրքերէնը կրնանք ըսել, այո:

- Մենք միութիւն ալ ունինք Դպրեվանքը, իրարու հետ յարաբերութիւններ, ամէն տարի շրջանաւարտներու օրեր, ամէն 25 տարին լմնցուցած, լիսէն լմնցնելէն 25 տարի յետոյ, մէկ բան կու տան՝ յիշատակ, մեղալիոն կ'ըսենք: Պատիկ իշտէ բան է, վրան մեր Դպրեվանքին յիշեցնող բանը՝ նկարն է, ատանկ: Դպրեվանքին մէջ արարողութիւն կ'ըլլայ, պարտեզ կայ, ամառ ըլլալուն պէս պարտեզ կայ, այո, կը խմենք իշտէ, կ'ուտենք, կը ճաշենք, աշակերտները երգեր կ'ըսեն եւ այլն, օր մը կ'անցընենք, անկէ զատ ալ ուրիշ-ուրիշ բաներ ալ, կարգադրութիւններ կ'ըլլան, միասին կ'ըլլանք: Առաջ ֆուլբորիք կրուփ [ազգագրական խումբ] եւ այլն կար, Թուրքիայի մէջ առաջին հայկական ֆուլբորը մեր դպրեվանքի ընկերները սկսած են, հայկական պարերը առաջին անգամ մերին դպրոցը, որ իմին դասարանիս ընկերները՝ Խաչիկ Աբելեան, Վազգէն, ընկերներով միացան, ատանք բաներ կ'ընէին իշտէ: Սոսիալ բաներն էլ... կրնայ ընել, կը ժողովուէինքկոր իշտէ, գիտակից բաներ:

- *Դերսիմցիներ շատ կա՞ն Պոլսում:*

- Այո, կան, նոր-նոր անոնց հետ ալ յարաբերութիւններ կ'ընենք: Որովհետեւ տակաւին դերսիմցիները, կրնամ ըսել՝ հարիւրէն վաթսունը,

ույթսունը տակաւին կրօնը չէ փոխած, իր անցեալը չի գիտեր, հիմա նոր-նոր ասանկ իշտէ իրարու հետ խօսելով, երթալով, գալով, պրպտելով՝ մեջտեղ կ'ելլակոր, մէկ մասը կ'ընդունիկոր, մէկ մասը չ'ընդունիկոր, ատանկ կայ: Իշտէ մենք գացինք, ասկէ մէկ, մէկուկէս ամիս առաջ, Դերսիմ, Ֆեստիւալ [փառատօն] մը կար: Շատ մարդիկը, մէկ մասը, այո, մերին արմատին մէջ կայ՝ ընդունեցին, մէկ մասը չեն ընդունիկոր, ամա կամաց-կամաց կ'ելլակոր մեջտեղ: Անոնք հայկական դպրոց չի գացին, քրիստոնէայ չեղան, դպրոցներում միութիւններու մէջ չիկան: Մենք հոստեղ դպրոցի միջոցով կապ կ'ունենանք, Դպրեվանքի կապով ամենքս միասին ենք: Աս տեղի հիմա շատը Դպրեվանքը կարդացած են, դպրեվանքի են, աւարտած են կամ չեն աւարտած, բայց Դպրեվանքին հետ կապ ունինք եանի, անոր համար ընկեր ենք արդէն, պզտիկութենէն ընկեր եղած ենք: Դերսիմցին՝ չէ: Ես պզտիկ ատենս ալ Դերսիմ կ'երթայի, իմին մամայիս պապան հոն կ'ապրէր, արդէն մինչեւ 68ին հոն էր: Ես երբեմն, իշտէ տարի անգամ մը, կ'երթայի կու գայի կոր, բայց 70էն վերջ չէի գացած, մինչեւ այս տարուայ՝ 2011ը: Հոս՝ Ստամպուլ, Վազրֆ գիւղէն եկածները միութիւնը ըրին, տուն մը առին, հիմա հոստեղը շատ կը հաւաքուինք, կը խաղանք, կը զբաղինք, կատակներ, զրոյց: Ամենը Դպրեվանքէն են: Արդէն տաս տարիէ վեր սրճարան ալ չենք երթայ, եթէ հոստեղը կայ՝ ինչու երթանք:

- *Թուրքերի հետ յարաբերութիւններն ինչպէ՞ս են:*

- Էս, օրինակ ինծի համար ըսեմ, անոնց հետ գէշ բան մը չունիմ իրար, իմին ճանչցած, ինծի հետ յարաբերութիւններ ունեցողները ինծի կը սիրեն, բան կը սեպեն, այսինքն, ատանք գէշ բան բնաւ չունեցանք, ատ չափ տարի աշխատեցայ, շատ տաճիկներ կային, ամէնն ալ ինծի ախպարիկի պէս կ'ըսէին, ես ալ անոնց կ'ըսէի, բան մը չէ: Հարկաւ, եանի ընդհանուր բանի մէջ, ժողովրդին մէջը՝ հարկաւ, ամէնին մէջը՝ չէ: Ամա ինծի ատանկ բան մը չեղաւ, այսինքն գէշ նպատակով մէկը չհանդիպեցայ: Երբեմն հեռաձայնով կը խօսինք նախակրթարանի, այսինքն, նախակրթարան ըսածս 1955էն մինչեւ 61ին միասին կարդացած Խարբերդի ընկերներս: Անտեղը մենք իրարու հետ շատ լաւ էինք, հիմա վիճակները փոխուեցաւ քիչ մը: Ուրիշ բան մը ալ կայ, սակայն, հիմա սրճարաններ եւ, փողոցը հայերէն ալ կը խօսին, լեզուները քիչ մը ազատ ձգեցան, առաջ աւելի քաշուելով, ասանկ իշտէ չոճուխներուն հետ... Հիմա աւելի ազատ է կարծեմ: Մէկ քուրդը աւելի բան ըլլալով, ասանք ազատ կրնայ խօսիլ, մեզմէ աւելի քիչ ազատ պիտի ըլլար կարծեմ, այսինքն, մենք աւելի դիւրին կրնայինք խօսել, անոնց լեզուն աւելի յայտնի է՝ քրդերէնը: Հիմա եթէ մէկ հայը հայերէն խօսի, տաճիկը չի կրնայ հասկնալ, որ ասի հայերէն է, ինչ է, ճափոներէն, չիներէն, ամա քրդերէնը կը հասկնան: Բայց մենք կը քաշուէինքկոր, թերեւս ալ՝ կը վախնայինք:

ՄԱՅՐԻԿՍ ՄԻ ԱՆԳԱՄ ԱՍԵԼ Է.
«ՄԵՆՔ ԹՈՒՐՔ ՉԵՆՔ»,
ԲԱՅՑ ՉԻ ԱՍԵԼ ՄԵՆՔ ԻՆՉ ԵՆՔ

2014 Հոկտեմբերի 25 Երեսնում գրուցել եմ Թուրքիայից տեղափոխուած քառասնամեայ մի տղամարդու հետ, ով քրիստոնէութիւն է ընդունել եւ իր համար ընտրել Արմէն անունը: Արմէնի ազգանունը չենք հրապարակում իր խնդրանքով. նրան կ'անուանենք Արմէն Գ.: Արմէն Գ.ն հայերէն սկսել է սովորել մօտ մէկուկէս տարի առաջ, բայց այնքան է առաջացել, որ գրուցում ենք հայերէն: Նա ամուսնացել է արցախցի աղջկայ հետ, տեղափոխուել է Արցախ եւ այժմ ապրում է Շուշի քաղաքում: Իր հայ լինելու մասին իմացել է մօտ տասն տարի առաջ: Նա պատմում է վաղ մանկութիւնից իրեն ուղեկցող հոգեկան ճգնաժամերի, ինքնութեան փնտռութիւնների, տագնապների ու ձեռք բերած խաղաղութեան մասին:

- Ես այս [պատմողը նկատի ունի իր ծագման պատմութիւնը] պատմութիւնը իմացել եմ Երեսուն տարեկանում, բայց սկսել եմ հետաքրքրուել քսանութ տարեկանից: Ծնուել եւ դպրոց եմ գնացել Ստամբուլում, սովորական թուրքական դպրոց: Այդ ժամանակ Թուրքիայում լարուած օրեր էին, ինստունական թուականներին, շատ լարուած. քուրդերու խնդիր կար, ալեւիներու: Օրինակ՝ Սեբաստիայում այդ ժամանակ կենդանի՝ կրակով վառել էին ալեւիներին Սվազի հիւրանոցում⁵³: Ամէն օր մարդ էր մահանում, սպանում էր մի ձեռով: Ես, որ Թուրքիայում էի ապրում, Ստամբուլում էի ապրում, մինչ այդ ո՛չ քուրդի խնդիր էի լսել, ո՛չ հայի մասին էի լսել: Մինչեւ տասն տարեկանս հայի մասին ընդհանրապէս չեմ լսել: Ոչ մի թուրքական գրքում հայի մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկար ընդհանրապէս: Միայն դպրոցում ասել էին, որ քուրդերը Ազատութեան Պատերազմի ժամանակ հայերի դէմ էլ էին կռուել: Դպրոցում միայն Աթաթուրքի մասին էին խօսում, այսպէս եմ ես մեծացել: Բայց յիշում եմ, որ մի անգամ մայրիկս ասել է՝ «Մենք թուրք չենք»: Այդպիսի մի բան է ասել: Մի անգամ ասել է «մենք թուրք չենք», բայց չի ասել մենք ի՛նչ ենք: Յետոյ ես ասել եմ, որ եթէ մենք թուրք չենք, բա ո՞վ ենք: Ինքն այդ ժամանակ իմ գլխի մէջ մի ռումբ է դրել: Ես դրանից յետոյ սկսել եմ ինձ ուրիշ զգալ:

- *Դուք քա՞նի երեխայ էիք տանը:*

- Երկու երեխայ: Ես կայի եւ իմ քոյրս. իմ քոյրս ինձնից փոքր է վեց տարով:

- *Դուք երկու երեխաներով իրար հետ չէ՞ք խօսել այդ մասին:*

- Չէ. շատ փոքր էր ինքը: Յետոյ ես սովորական ապրելս շարունակեցի: Բայց երբեմն տեսնում էի, որ իմ հօր կողմից ազգականները ընտանիքի մէջ խօսում էին քուրդերէն: Ես չգիտէի, որ դա քուրդերէն լեզու է, ուղղակի ինձ անծանօթ լեզու էր, յետոյ եմ իմացել, որ քուրդերէն են խօսում: Շատ տարիներ է անցել:

- *Իսկ դուք տանը ի՞նչ լեզուով էիք խօսում:*

- Թուրքերէն էինք խօսում: Բոլորս էլ թուրքի անուններ ունէինք: Մանկութեանս ժամանակ այդպիսի հարց չկար, թէ ի՞նչ ենք, բայց կարծում եմ եթէ հարց լինէր՝ թուրք պիտի ասէինք: Յետոյ մայրիկիս այդ խօսքը, թէ՛ «մենք թուրք չենք», շատ հարցեր առաջացրեց: Չեմ կարող ասել, թէ հասկանում էի՝ թուրքն ի՞նչ է, բայց թուրք բոլորն էին եւ դա հարցեր չէր առաջացնում: Թուրքը բոլորն են: Իմ ընտանիքն ինքն իրեն ալեւի էր ներկայացնում, բայց ես լաւ չէի հասկանում՝ ալեւին ի՞նչ է: Ալեւին թուրք չի: Հարցեր տալիս էի, բայց ինձ ասում էին՝ կը մեծանաս, կը հասկանաս: Բայց կարծես մի բան չէին ուզում ասել. ինձ այդպէս էր թուում: Ես յետոյ գերմանական դպրոց եմ գնացել, աստրիական իրականում, գերմաներէն եմ սովորել, յետոյ իրաւաբանական ֆակուլտետ եմ գնացել: Այդ տարիներին արդէն մտածում էի, որ մենք քուրդ ենք՝ քուրդ ալեւիներ ենք:

- *Ի՞նչու էիք այդպէս մտածում:*

- Իմ ընտանիքը իրենց միշտ որպէս ալեւի էին ներկայացնում, բայց ինչ որ մի ազգի անուն չէին ասում այդ ժամանակները, ուղղակի ասում էին «ալեւի»: Ալեւիների մէջ էդպէս խիստ օրէնքներ չկան, ինչպէս մուսուլմանների կամ նոյնիսկ մի քիչ քրիստոնէաների. եկեղեցի չկայ, ալեւիները բնութեան հետ կապուած մարդիկ են եւ այդ ալեւիութիւնը փոքր տարածքներում է, փոքր գիւղերում են ապրում: Ես օրինակ ալեւիների մասին զրքեր եմ կարդացել, որ իմանամ մենք ինչ ենք: Մէկը ասում է ալեւիները թուրք են, մէկը ասում է ալեւիները քուրդ են, մէկը ասում է ալեւիները իսկական մուսուլմաններ են: Ալեւիներն իրենք խճճուել են այդպիսի խօսքերի մէջ⁵⁴: Եւ ես էլ մտածում էի՝ մենք քուրդ ալեւի ենք, որովհետեւ տեսել էի՝ հայրս ազգականների հետ քուրդերէն խօսում էր: Մի անգամ էլ լսել եմ՝ մեր ազգականների մէջ մէկին հայ ալեւի էին ներկայացնում: Այն ժամանակ չգիտէի, որ հայ ալեւի էլ է լինում: Ուսանող ժամանակ կարծում էի, որ քուրդ ալեւի ենք՝ թէ՛ մայրիկիս, թէ՛ հայրիկիս կողմից: Յետոյ քսանհինգ-քսանվեց տարեկանում սկսել եմ հետաքրքրուել: Հայերի մասին այդ ժամանակ շատ էին խօսում, սկսել էին քուրդերու մասին շատ խօսել, ես էլ մայրիկիս շատ հարցեր էի տալիս: Մայրիկս էլ ասաց, թէ ինքը իր ընտանիքի մէջ լսել է, որ առաջ քրիստոնէայ էին: Մօրս հայրը Վարթոյից է: Մուշ Վարթոյից⁵⁵ է, աշիրէթի անունը՝ Գորան աշիրէթն է, իսկ նրա մայրն էլ՝ գիւղի անունը Մադէն է, բայց նոր անունն է Մադէն, հին

անունը հիմա ես չեմ յիշում, այդ անունը առհասարակ չեն յիշում: Հայրիկս էլ ասում էր, թե Միւսգ Փախիկ գիւղից է, այդպէս էին ներկայացնում՝ Միւսգ Փախիկ: Բայց ես սկսել էի կասկածել, իրենք որ ասել էին առաջ քրիստոնեայ են եղել՝ նրանք կարելի է, որ հայ են, որովհետեւ ոչ մի բան չէին խօսում հայերի մասին, իսկ ուրիշները խօսում էին: Այսինքն կարծես յատուկ չէին ուզում հայի մասին խօսել: Հայրիկս ու մայրիկս բաժանուել էին արդէն, առաձին էին ապրում: Մայրիկս ասեց, որ իր իմանալով Գորանի աշիրէթը նախկինում հայ են եղել: Մայրիկս, քոյրիկս ու ես շատ էինք խօսում, որ գուցէ հայրիկիս նախնիները հայ են եղել, կասկածում էինք արդէն: Շատ էինք ափսոսում, որ տարեցների հետ չենք խօսել: Մի անգամ էլ մայրիկիս հետ որոշեցինք, որ քոյրս գնայ հայրիկիս մօտ, հարց ու փորձ անի, իմանայ, մեր ընտանիքի պատմութիւնը գրանցի: Քոյրս գնացել է, հայրիկս էլ այդ ժամանակ ծանր հիւանդ էր, դրանից յետոյ էլ շուտ մահացաւ, բայց որոշ բաներ պատմել էր: Մենք առաջին անգամ այնտեղից իմացանք, այնտեղ գրած էր, որ նրանք եկել են 1876 թուին, Զմարա⁵⁶ գիւղից դէպի Հաֆիկ, Մեքաստիա Հաֆիկ⁵⁷: Այդպէս էր գրել: Յետոյ էլ Զմարա գիւղի մասին մայրիկս ասել է, որ Զմարան հայկական գիւղ է: Բայց ես դրա վրայ շատ չեմ մտածել: Հայրիկս ասել էր, որ նրանք հօր կողմից, նրանց մեծը առեւտրական է եղել, մեծ առեւտրով էր զբաղում Օսմանեան Կայսրութեան ժամանակ, եօթ լեզու էր իմանում, ինքը քերուան ունէր (քարաւան): Առեւտրական: Ես նայել եմ, այդ կողմերում առեւտրականների եօթանասուն տոկոսը հայեր էին: Հայ լինելու մասին կասկածումները դրա համար շատացել են:

- *Բայց ի նչու դուք որոշեցիք, որ դուք հայ էք, որովհետեւ Զմարան ոնց որ հայկական գիւղ էր:*

- Դէ բոլոր կողմից էլ որ նայում էի, երկու կողմից ծնողներս՝ հայր եւ մայր, նրանք բոլորն էլ հայ գիւղերում էին ապրում, որտեղ հիմա նրանց ալեւիներ են ներկայացնում եւ որտեղ հիմա թուրքեր են ապրում: Հիմա ես Զմարա գիւղը չեմ գնացել, բայց ուսումնասիրել եմ: Այս գիւղի անունը սարքել են Ալթընթաշ եւ այնտեղ ապրում են թուրքական ազգայնականները: Չգիտեմ, երեւի չերթեզներ են: Նրանք օրինակ՝ ֆէյսբուքում էլ եմ գտել, նրանք այս գիւղի խումբ են բացել: Մտել եմ, մէկ-մէկ նայել եմ, բոլորի մէջ տեսել եմ շատ քաղաքականացուածներ: Շատ նացիօնալիստ են: Չգիտեմ, արդեօք դրանք ազգափոխ եղա՞ծ են, թէ՞ գիւղը դատարկուել է, փոխարէնը ուրիշներ են ապրում, այդքանի մասին չգիտեմ:

- *Ոչ էլ ձեր ընտանիքից տեղեկութիւն ունէք, թէ այնտեղ ապրող ազգականներ ունէ՞ք, թէ՞ չունէք:*

- Բոլոր ազգականները, ում որ ես ճանաչում եմ, Ստամբուլ են ապրում:

- Նրանք երբեք իրենք չեն պատմել իրենց անցեալի, գաւառի կեանքի մասին կամ ազգականներից:

- Չէ, ոչ ոք չի պատմել. ասել են «պէտք չի, ի՞նչ էս անելու, որ դուրս ես գնում, ոչ մի բան մի ասա համալսարանում, քո գլխի վրայ գործ էս վերցնելու»:

- Ինչի՞ մասին չպատմէք. այսինքն՝ չպատմէք, որ ձեր պապական կողմը Ջմարայի ց է, թէ՞ չպատմէք, որ ալեւի էք, թէ՞ չպատմէք, որ հայ էք:

- Ընդհանրապէս այս խօսքերին մէջ, քաղաքականութեան մէջ ոչ մի բան մի՛ մտիր, այդ նիւթերի մասին մի՛ խօսիր:

- Ձեր ծնողները ե՞րբ են Ստամբուլ եկել:

- Իմ ծնողները՝ 1970-80ին:

- Յայտնի է, որ գաւառի թուրքերէնը, արեւելքի թուրքերէնը, Անատոլիայի թուրքերէնը Ստամբուլում տարբերում է, յայտնի է, որ դա արեւելքի լեզուն է: Ձեր ծնողների լեզուի մէջ չէ՞ր երեւում, որ նրանք արեւելքից են: Ինչ որ բան պիտի ասէին, չէ՞, թէ ովքե՞ր են, որտեղի՞ց են:

- Իմ հօր լեզուի մէջ երեւում էր, բայց իմ մօր մէջ՝ չէ:

- Հայրիկը դրա համար պրոբլէմ չի՞ ունեցել Ստամբուլում:

- Չէ, հիմա գիտէք ոնց է, օրինակ Ստամբուլում այդպէս էր՝ թաղամասերում նոյն մտածելակերպով մարդիկ էին ապրում, ինչպէս գետտօները կարող ենք ասել, մեծ մասը գաւառներից եկածներ էին, նոյն տարածքում ընդհանրապէս հայերը, քուրդ ալեւիները միասին են ապրում եւ շատ դուրս չեն գալիս:

- Ձեր թաղամասի ապրողները հիմնականում ալեւիներ էին:

- Իմ թաղամասը, որտեղ ես եմ մեծացել, իրենց թուրք ասող մարդիկ էին: Ձեռերդէ մարդիկ են, քեմալիստ: Նրանք չեն սիրում անցեալից խօսել: Բայց հայրս Ստամբուլ նոր եկած ժամանակ ալեւիական թաղամասում էր սկզբից ապրում: Ես փոքր էի, շատ չեմ յիշում այն ժամանակը: Նրանք շատ աղքատ էին եկել այնտեղ, Մեքաստիայի մէջ շատ աղքատ, վատ վիճակի մէջ էին ապրում: Օրինակ՝ Մեքաստիայում քուրդ ալեւի գիւղերում ասֆալտ չեն անում, միայն սիւննի թուրքի գիւղերում են սարքում, եւ մեչիդ չկայ մեր գիւղերի մէջ, ալեւի քուրդ գիւղերի մէջ մեչիդ չկայ: Մարդիկ իրենց մէջ ապրում են, խմում են, օդի են սարքում...

- Դուք դա որտեղի՞ց գիտէք, չէ՞ որ չէք եղել այնտեղ:

- Ես Փախիկ գիւղում եղել եմ: Հայրս ու մայրս Փախիկից են Ստամբուլ գնացել: Փախիկը սարերի վրայ է, քուրդ ալեւիներ են ապրում: Քուրդ ալեւիները միշտ լեռներում են, հարթ տեղերում սիւննի թուրքեր են ապրում: Այդ գիւղ ես գնացել եմ ինը-տաս տարի առաջ: Արդէն մտածում էի հայ լինելուս մասին: Մէկ առ մէկ հարցրել եմ. մէկը ասել է՝ մենք Դերսիմից ենք եկել, մէկը ասել է՝ մենք Մուշից ենք եկել: Ինչքան ես հասկացել եմ՝ այնտեղ ոնց որ թէ այս փախստականները մի ընդհանուր

գիւղ են կազմել: Հիմա ես չգիտեմ, թե հայրիկիս կամ մայրիկիս պապերը կամ ծնողերը երբ են եկել այդ գիւղ: Այդ գիւղում հիմա միայն եօթանասունվեց ընտանիք կայ եւ ինձ ասում էին, որ 1976ին են գնացել այդ գիւղ: Մայրս էլ նոր է իմացել, որ իր ընտանիքը Վարթոյից է եկել այդ գիւղը, եւ մեր աշիրէթի անունը Գորան է: Ոչ մի թիւ, ոչ մի կոնկրետ բան չկայ, չգիտենք: Հայրիկիս ընտանիքն էլ շատ աղքատ է եկել Ստամբուլ, նրանց ընտանիքի մէջ միայն իմ հայրն է բժիշկ է դարձել:

- *Ձեր պապայւթերի անունները ձեր տանը ասել են, պապերի, պապի հօր անունը:*

- Չէ, ամենամեծերի անունները չգիտեմ: Չէին ասում պապի հօր անունն ի՞նչ է: Ասում էին՝ որբ են մեծացել: Ի՞նչու են որբեր եղել՝ անորոշ պատասխաններ: Ի՞նչու ազգականներ չկան՝ անորոշ պատասխաններ: Բայց պապի անունները գիտեմ, օրինակ՝ մէկ պապուս անունը Հասան է, միւսինը՝ Հիւսէյին է. դրանք ալեւի անուններ են: Բայց ուրիշների անուններ չգիտեմ:

- *Երբ որ ձեր հայրիկը ասում էր, որ ալեւի էք, չէ՞ որ ալեւիները ինչ որ աշիրէթներից են: Դուք ինչ որ մի աշիրէթի հետ կապ ունէ՞իք, կամ աշիրէթական անուն ունէ՞իք ձեր ընտանիքում, թէ՞ ձեր աշիրէթը պարզ չէր:*

- Մայրս գիտէի, որ Գորանի է, իսկ հայրական կողմս... նրանք Քոչգիրի⁵⁸ վրայ էին խօսում շատ, այդպիսի բան եմ լսել:

- *Իսկ Գորանի աշիրէթից ուրիշ մարդիկ Ստամբուլում կա՞ն:*

- Չգիտեմ, երեւի կան, բայց մենք կապ չենք ունեցել:

- *Դա գիտակցուած է՞ եղել, որ կապ չունենաք: Այսինքն՝ ձեր ծնողները յատուկ ուզել են կապեր չպահէ՞ն այդ մարդկանց հետ:*

- Իմ հայրիկը առհասարակ քաղաքական հարցերով չէր զբաղում:

- *Ես ուզում եմ հասկանալ, ի՞նչ է նշանակում քաղաքական հարցերով զբաղուել:*

- Դէ, չէր խօսում այդ մասին, վախենում էր, միայն սոցիալիզմի մասին էին խօսում: Հայրիկս ընդհանրապէս վախկոտ մարդ էր: Ոչ միայն հայ, այլ քուրդ լինել էլ էր վախենում:

- *Ուզում էք ասել, որ սոցիալիստական հայեացքներ ունենալը կամ սոցիալիստների ժողովներին գնալը քաղաքականութեամբ զբաղուել չէր համարւում, իսկ եթէ փորձես իմանալ քո պապը, կամ պապի հայրը ով է եղել՝ դա քաղաքակա՞ն քայլ է:*

- Հիմա Թուրքիայում երիտասարդներն աւելի շատ ինքնութիւններով են հետաքրքրւում, քան սոցիալիզմով: Յամենայն դէպս Ստամբուլում այդպէս է: Դա հիմա աւելի շատ է քաղաքական խնդիր, քան սոցիալիզմը: Հայրիկս ընդհանրապէս վախկոտ մարդ էր: Բայց սոցիալիզմը կամ ազգային ինքնութիւնը՝ դրանք տարբեր վախեր են: Հայ լինելը աւելի վախենալու է, քան սոցիալիստ լինելը: Սոցիալիստների մէջ շատ

ազգայնական թուրքեր կան⁵⁹: Յետոյ էլ իմ հայրիկս սոցիալիստ լինելը ուրիշին չէր պատմում, միայն ընտանիքի մէջ էր պատմում:

- *Բայց հայ լինելը ընտանիքում չէր պատմում:*

- Հա, հօրս շրջապատի մասին ասեմ, ինքը միայն այն ալեւիական թաղամասում է աշխատել եւ ինքը այդ թաղամասը գնացած առաջին բժիշկն է: Միայն ինքն էր, այնտեղ անվճար բոլորին նայում էր: Այնտեղ նոյնիսկ այդ ազգայնական թուրքերի հետ միշտ կռում էին: Նրանք սոցիալիստների հետ կռում էին. նրանց կազմակերպութեան անունը «պարտիզան» էր: Դրա մէջ էր իմ հայրիկս, Բայց ինքը միայն բուժում էր անում, ոչ մի ձայն չէր բարձրացնում, օրինակ՝ չէր գնում ինքը միտինգների մէջ մի բան ասում: Ինքը որ մահացել էր, այդ մարդիկ ասել են, որ ինքը մեզ օգնել է, եկել էին դռօշներով, այդ ժամանակ եմ իմացել, որ ինքը «պարտիզան»ի հետ կապ է ունեցել, ուրիշներից եմ լսել: Թաղման ժամանակ եմ իմացել:

- *Ինձ շատ հետաքրքիր է, որ հայրիկդ մի բանից վախեցել է, Բայց միւս վախենալու բանից քիչ է վախեցել:*

- Նրանց ընտանիքը ընդհանրապէս շատ հետաքրքիր է: Օրինակ՝ իմ հօր եղբայրը ընդհանրապէս *պարանոյի* սահմաններում վախկոտ մարդ էր: Ահաւոր վախենում էր, ամէն ինչից վախենում էր: Պատմում են, որ երբ մի մեքենայ էր գալիս՝ սոսկալի վախենում էր. «այս մեքենան ի՞նչու եկաւ»: Բայց այն տարիներին բոլորին հետեւում էին, այդ թուրք աջակողմեանները բոլորին հետեւում էին: Երեւի այս տարիներից մնացած վախ էր, եւ նրանք էլ այդ *գետտոյի* մէջ էին ապրում: Հիմա նրա երեխաները աւելի հանգիստ են ապրում, Բայց քաղաքական հարցերով ոչ մի խօսք չեն խօսում: Իրենց ալեւի են ներկայացնում:

- *Հիմա եկէք հասկանանք, համարել եւ ներկայացնել՝ դրանք տարբեր բաներ են: Ալեւի համարել, այսինքն՝ իր ներսում իրեն ալեւի զգալ, իսկ ալեւի ներկայացնել՝ ասել, որ ես ալեւի եմ, առանց իրեն ալեւի զգալու:*

- Այո, երկուսն էլ նոյն ժամանակ: Բայց որ հարցնեն նրանց, ես գիտեմ, ալեւիների մասին չեն կարող մի բան ասել կոնկրետ, չգիտեն, թէ ալեւիները ով են, ինչ են: Օրինակ՝ իրանք չգիտեն, որ Դերսիմի ալեւիներն են թաղերէնք Հաթայի ալեւիներ տարբեր ալեւիներ են: Ես այդ մասին գիտեմ, որովհետեւ աւելի շատ եմ հետաքրքրուել այս հարցերի մասին: Ես այս հարցերի մասին մօրս հետ էի գրուցում ամենաշատ: Մայրիկս աւելի քաջ էր: Հայրս ու մայրս բաժանուել են, որովհետեւ նրանք տարբեր բնաւորութիւններ ունեին: Ամուսնանալիս էլ իրար չեն ճանաչել, մայրիկիս ասել են՝ այս մարդը քուրդ ալեւի է, բժիշկ է եւ դու կարող ես նրա հետ ամուսնանալ: Աւելի ուշ են իմացել, որ երկուսն էլ հայ են եղել: Հիմա մայրիկս էլի քաջ է, գնում է միտինգների, գնացել է Դերսիմ, ինքը գնացել է Մուշի Վարթօ հայերի մասին ուսումնասիրելու համար:

- Հիմա ձեր ազգականները ոնց են նայում Ձեզ, որ դուք յանկարծ հայ էք, Արսէն էք եւ եկել էք Ղարաբաղում էք ապրում։ Չէ՞ն վախենում դրանից։

- Չէ, իրենց համար չեն վախենում, իմ մասին էլ բան չեն ասում։ Իմ մօր մայրը ասում էր՝ այնտեղ ի՞նչ ունես, այստեղ մի հատ հարուստ աղջիկ գտնենք, այստեղ ամուսնանաս, այստեղ ապրես։ Իրենք չեն ուզում հայի մասին խօսեն։ Իմ մօր քոյրն էլ ֆրանսիացու հետ ամուսնացաւ։ Թուրքիայում են ապրում, գնում են, գալիս են։ Նրանք միայն մուսուլմանների հետ ամուսնանալուն են դէմ։ Երկու կողմից էլ այդպէս է։ Բայց ընդհանրապէս ծագումի մասին չեն ուզում խօսել։ Ես չեմ խօսել երբեք, ինձ էլ ասել էին ալեւի լինելու մասին մի խօսիր։

- Դուք երիտասարդ տարիներին չէ՞ք հետաքրքրուել, թէ ինչու չպէտք է խօսել։ Ինչու մն է վտանգը, ի՞նչ կը կատարուի, եթէ խօսէք։

- Ճիշտն ասած ես էլ եմ վախկոտ մեծացել այդ ժամանակներում։ Որ այդ դէպքերը եղել էին, Սեբաստիայում մարդկանց վառել էին, ես փոքր էի այդ ժամանակ։ Մենք գիտէինք, որ ալեւիներին են վառել։ Շատ խօսակցութիւններ կային։ Մեր ընտանիքից այդ ժամանակ մի մարդու սպանել են։ Հօրս կողմից մէկին սպանել են Սեբաստիայում։ Ինքը այդ «պարտիզանի» մէջ էր աշխատում որպէս սոցիալիստ։

- Որպէս սոցիալիստ։ Ինքը այնտեղ ալեւի թաղամասում էր ապրում, բայց ինքը սաստիկ գործեր չէր անում, ուղղակի գնում էր մարդկանց հետ զրուցում էր։ Յետոյ ինքը գնացել է Սեբաստիա ընտանիքին այցելելու համար, յետոյ կորել է, ընդհանրապէս ոչ մի տեղեկութիւն չկար։ Բայց բոլորը խօսում էին, որ ժանդարմներն են սպանել։ Յետոյ ոստիկանութիւնը զանգել է նրանց տուն, ասել են ձեր տղան ինքն իրեն կախել է. այդպիսի բան են ասել։ Ուրեմն ճիշտ էր, որ սպանել են ժանդարմները։

- Իսկ Ձեր ազգական երիտասարդները իրենք կասկածներ ունե՞ն իրենց ծնողների հայ լինելու մասին։

- Չէ, նրանք առհասարակ քաղաքականութեամբ չեն զբաղւում։

- Այսինքն՝ դա համարւում է քաղաքականութիւն, եթէ փորձես իմանալ քո պապը, կամ պապի հայրը ով է։ Դա քաղաքական քայլ է։

- Քաղաքական քայլ է եւ թուրքերի մէջ դա միշտ կայ, երիտասարդութեան մէջ։

- Այսինքն՝ եթէ մարդ ուզում է իր ինքնութիւնը իմանալ, դա համարւում է քաղաքական քայլ։

- Հա, նրանք այդպէս են։ Նրանք բոլորը, իմ ազգականները բիզնէսներ ունեն, օրինակ՝ շէնքեր են շինում, շրջապատ ունեն, գործ են անում եւ նոյնիսկ չեն ուզում շրջապատում հասկանան, որ իրենք քուրդ են։ Նրանք քուրդերէն իրար մէջ խօսում են, բայց դրսում այդպիսի բան չեն անում։ Օրինակ՝ քուրդերի դէմ են խօսում, ասում են ինչի էք քրդերէն շարժում

(քրդական մշակոյթով ապրում – Հ.Խ.): Նրանք չեն ուզում նոյնիսկ իրենց մասին մտածեն, որ քուրդ են: Ո՛չ թէ հայ, հայի մասին առհասարակ չեն խօսում, ո՛չ լաւ, ո՛չ վատ: Իրենց որպէս ալեւի են ներկայացնում:

- *Բայց իրականում ձեր կարծիքով իրենց ալեւի չե՞ն գգում՝*

- Չէ: Այդպէս միայն ասում են:

- *Ի՞նչ են գգում, իսլա՞մ են գգում, սիւննի՞նք են գգում՝*

- Չէ, որպէս ալեւի են ներկայացնում, իրենց ալեւի են ասում: Ես, օրինակ, այդպէս չէի գգում Ճիշտն ասած: Ալեւիների մասին գրքեր կարդալուց յետոյ մտածում էի, թէ ո՞վ են ալեւիները, չգիտէի, բացատրութիւն չէի գտնում: Յետոյ երբ որ քրոջս գրածը հօրս պատմածից կարդացի, նայել եմ այդ տարիների համապատասխան իրադարձութիւնները, այդ ժամանակ որոշել եմ, որ հայ եմ:

- *Ձեր մայրը դէ՞մ չէ՞ր, որ դուք ձեզ հայ գաաք՝*

- Չէ, հիմա ինքն էլ է իրեն այդպէս գգում: Եւ իրենց աշիրէթի վրայ՝ Գորան աշիրէթի վրայ ինքը ուսումնասիրել է Վարթոյի մէջ, Գորան աշիրէթը շուտուանից փախած, ալեւիացած հայեր են:

- *Ձեր քո՞յրն էլ իրեն սկսեց հայ համարել՝*

- Իմ քոյրս իր ինքնութեան մասին այդքան արժէք չի տուել. ասում է ինձ համար ամենաառաջինը մարդ լինելն է ազգութիւնից բացի: Ես էլ եմ այդպէս մտածում: Ես, օրինակ, գոռալով չեմ ասում «ես հայ եմ», կամ ես ինչ որ մի բան եմ: Բայց ես համալսարանից, աստրիական դպրոցից հայ ընկերներ ունեմ, եւ դեռ այն ժամանակ, դպրոցում, ես հոգով ինձ ամենամօտիկ հայերին եմ զգացել, չգիտեմ նոյնիսկ ինչու: Այն ժամանակ հայ լինելս չգիտէի: Իսկ դրանից առաջ, երբ դեռ թուրքական դպրոց էի գնում, հայերի հետ երբեք չեմ շփուել: Չգիտէի նոյնիսկ հայեր ապրում են Թուրքիայում, կամ՝ որ հայերը քրիստոնէայ են: Լրիւ մութ էր: Գուցէ դա էր պատճառը, բայց ես մենակ էի մնացել, ընկերներ չունէի, ես համալսարանում ընդհանրապէս ոչ մէկի հետ չէի շփում: Իրաւաբան[ական] ֆակուլտետ եմ սովորել, բայց դասերի համար ընդհանրապէս շատ չէի գնում, տանը սովորում էի, քննութիւնի ժամանակ գնում էի: Մենակ էի փաստօրէն, ես ոչ մէկի հետ խորը չէի կարողանում խօսել այս թեմաներով այս բոլորի մասին: Հիմա համալսարանում ես չէի գնում դասերին, ընկերներ չունէի, բայց քոլեջից մօտիկ ընկեր կար, նրան չէի կարողանում ասել մեր արմատները հայ են կամ ես կասկածում եմ, կամ նրա մասին ուսումնասիրում եմ:

- *Ի՞նչ էք կարծում, եթէ ասէիք ի՞նչ պիտի լինէր՝*

- Չգիտեմ, բայց այդպէս է, այդպէս էի գգում: Մի բան կայ, որ կ'ուզէի պատմել: Ճիշտն ասած, իմանալուց առաջ - որ մենք հայ ենք - ես քրիստոնէութեան մասին կարդում էի, եւ ուզում էի քրիստոնէայ դառնալ: Դեռ չգիտէի հայ լինելս, թուրք չլինելս արդէն գիտէի, ալեւի լինելս չէի հասկանում, եւ քրիստոնէութիւնը ձգում էր, մի տեսակ

համապատասխանում էր իմ փնտրություններին: Չեմ կարողանայ ասել՝ ինչ էի ուզում, ինչու էի ուզում: Աթեիստ էի ճիշտն ասած, հիմա էլ կոնկրետ բան չեմ ասում կրօնի մասին: Գիտեմ միայն, ազնուությամբ ասեմ, որ հայ լինելս իմանալուց առաջ ուզում էի քրիստոնեայ դառնալ, չգիտեի օրթոդոքս պիտի լինի, պրոտեստանտ, թե՛ կաթոլիկ: Ես շատ գրքեր էի կարդում եւ կարծում եմ ուզում էի քրիստոնեայ դառնալ: Շատ Դոստոևսկի էի կարդում եւ միշտ մտածում էի, թե ինչու ինձ վրայ նրա գրքերը շատ ազդել են: Թուրքերեն էի կարդում, բայց մի ռուսախօս աղջիկ էր թարգմանում, շատ լաւ էր թարգմանում: Դոստոևսկու գրքերը շատ էի սիրում, ընդհանրապէս ռուսական գրականություն շատ էի սիրում: Ֆրանսիական գրականություն էլ էի կարդում: Երեւի դրա ազդեցությամբ էր, բայց ես արդէն ինձ թուրքերից շատ հեռու էի գզում: Ես շատ սիրով օտար լեզուներ եմ սովորում, եւ կար մի ժամանակ, որ քուրդերեն եմ սկսել սովորել, յետոյ հայերեն եմ սկսել սովորել: Մինչեւ երեսուն տարեկանս ես թուրքերէնի հետ ժամանակ եմ կորցրել, եւ ես թուրք չեմ: Ալեւիների խնդիրն այն է, որ նրանք թուրքերեն են խօսում, արդէն մարդը ստիպուած այդ ազգն է դառնում՝ ինչ լեզուով խօսում է:

- *Դոստոևսկու մօտ քրիստոնէութիւնը տառապանք է, Դոստոևսկու փիլիսոփայութիւնը - իր գրքերում - քրիստոնէութեան մասին՝ տառապանք է եւ հոգեկան ազատագրում միաժամանակ, բոլոր դէպքերում շատ խոր հոգեկան ապրում է, բայց նաեւ տառապանք է: Ինչու Դոստոևսկին ձեզ մղեց քրիստոնէութեան, դուք ուզու՞մ էիք տառապել:*

- Դոստոևսկին իմ մտածելակերպին շատ էր համապատասխանում: Նրա հերոսները միշտ մարդկանց մէջ են, բայց մենակ են, իրենց մտքերի հետ մենակ են: Երեւի ինքնութեան խնդիրը իմ մէջ մեծ է շատ, ինձ պէտք էր հասկանալ՝ որտե՞ղ ես կարող եմ գտնուել: Այդ ժամանակ մի պահ գնացել եմ Լեհաստան, ընկերուհի ունեի Լեհաստանում, եւ ես նրանց ընտանիքին ասել եմ, որ ուզում եմ քրիստոնեայ դառնալ: Լեհաստանում կաթոլիկ են, ռոման կաթոլիկ, լատին կաթոլիկ եկեղեցի է. եւ այդպէս էլ ես այնտեղ մկրտուել եմ, եւ թուրք եմ ստացել, որ քրիստոնեայ եմ: Արդէն հայութեանս կասկածում էի, բայց դէ այս տեղեկությունները չկար:

- *Դուք ձեր լեհ ընկերուհուն կամ Լեհաստանի ընկերուհուն իշպէ՞ս ներկայացաք, որպէս քուրդ ալեւի՞:*

- Այո, ես նրան այդպէս էի ներկայանում՝ քուրդ ալեւի: Աւելի շատ ալեւի էի ասում: Ես ասում էի ես թուրք չեմ, քուրդ ալեւի էի ասում: Այն ժամանակ ինձ համար այս ազգային հարցերը այնքան էլ կարեւոր չէր: Աւելի շատ հաւատի վրայ էի կենտրոնանում:

- *Կարծում էք, որ այդ խնդիրը հիմա լուծուա՞ծ է:*

- Ես հիմա ազնուությամբ եթէ ասեմ, Ղարաբաղում շատ հանգիստ եմ գզում, քան թէ Թուրքիայում: Հարիւր տոկոս:

- *Ի՞նչու:*

- Որովհետեւ... ո՞նց ասեմ, ուղղակի այդպէս եմ զգում: Ես միայն հայերի մօտ եմ հարազատ զգում: Օրինակ՝ իմ ամենամօտիկ ընկերը, ում ես ամէն ինչ կարողանայի պատմել, ինքը հայ էր: Ո՛չ քուրդի, ոչ-թուրքի էի կարողանում պատմել, նոյնիսկ ես իմ բարեկամներին չէի կարողանում պատմել: Ես նրան շատ մօտիկ եմ զգացել ինձ, նրա մտածելակերպը... Նրան ամէն ինչ ասել եմ: Իմ ամենամօտիկ ընկերը հայ էր: Ինքն էլ է սեփաստիացի: Սեւան, Ստամբուլում է ապրում: Քրիստոնեայ հայ է, բայց նրանց ընտանիքի մէջ էլ ալեւիներ կան, հայ ալեւիներ: Սեփաստիայում նոյնիսկ նոյն թաղամասում էր ապրում, որտեղ իմ հայրս էր եղել: Հիմա ես եկել եմ Հայաստան, հայերէն սովորել եմ, ինքը բայց քիչ է հայերէն խօսում: Ղարաբաղ է եկել նրա հայրը, ուզում է այնտեղ ապրել:

- Սեւանը ուրեմն ձեր զգացմունքները նոյնպէս հասկանում էր, գիտէր. այսինքն՝ դուք նրան բացատրելու խնդիր չունէիք:

- Այո, այդպէս է, կարող էի նոյնիսկ չխօսել: Յետոյ, ուզում էի Հայաստանը տեսնել, ուզում էի գամ Հայաստան: Մի անգամ որոշել եմ, ձմեռ էր, ինքնաթիռի տոմս եմ առել, յետոյ բայց հրաժարուել եմ, չեմ եկել:

- Այդ առաջի՞ն անգամն էր, ծանօթ չունէի ք Հայաստանում:

- Հայաստանում ծանօթ չունէի, ուղղակի ուզում էի գալ, բայց յետոյ ասել եմ ի՞նչ եմ անում, Հայաստանի մասին ընդհանրապէս տեղեկութիւն չունէի: Բայց միշտ էլ դէպի Հայաստան գալու ցանկութիւն ունէի: Հիմա ես այստեղ եմ:

- Ի՞նչու որոշեցիք գնալ Արցախ: Եթէ հարցս կոռեկտ չի, կարող էք չասել:

- Կինս դարաբաղցի է՝ արցախցի:

- Որտե՞ղ էք ծանօթացել:

- Մենք ինտերնետի միջոցով ենք ծանօթացել, Երեւանում ենք առաջին անգամ իրար հանդիպել. այդպէս է:

- Ղարաբաղում ձեզ որպէս ի՞նչ գիտեն:

- Ղարաբաղում իմ անձնագրի անունով բոլորին ներկայացել եմ, թուրքական անունով: Բոլորը գիտեն, բայց Արմէն են ասում: Ես այդպէս եմ խնդրել:

- Դա որեւէ պրոբլէմ ձեզ համար առաջացնո՞ւմ է ընդհանրապէս: Ձեզնով հետաքրքրու՞մ են:

- Եթէ հետաքրքրուեն՝ ես դա չգիտեմ, 100% կը հետաքրքրուեն: Բայց ինձ ոչինչ չեն ասում: Իմ կնոջ ընտանիքում բոլորն իմ կեանքը գիտեն, նրա բոլոր հարազատները: Մարդիկ ինձ շատ լաւ են վերաբերում, ես բոլորին ասում եմ, բոլոր այդ մարդիկ իմանում են ես Թուրքիայից եմ: Բոլորը բայց Թուրքիայով հետաքրքրում են, հարցնում են, թէ հայերի հանդէպ ոնց են վերաբերում:

- Ղարաբաղում որեւէ մէկը հասկացա՞ւ ալեւին ինչ է:

- Դրա մասին շատ չեմ խօսել՝ ալեւիների մասին, ասելի շատ կնոջս հետ եմ խօսել: Նրան պատմում եմ միշտ ալեւիների ու հայերի կապերի մասին: Շատ նման մշակոյթ կայ: Ալեւիների մէջ ազատութիւն կայ, մշակոյթով շատ են հետաքրքրուած, նոյնը Արցախում է: Ինձ համար բոլորովին դժուար չի Արցախում, շատ հարագատ եմ ինձ զգում, շատ հանգիստ: Ընկերներ ունեմ: Արդէն Ղարաբաղի բարբառով համարեա ինչ որ ասում են՝ հասկանում եմ: Շուշիում եմ ապրում. ռուսերէն էլ շատ եմ սովորել:

- Թուրքիա հիմա որ գնում էք, ձեր միջոցով հետաքրքրու՞մ են Հայաստանը ինչ, Ղարաբաղը ի՞նչ է, ձեզ հարցեր տալի՞ս են:

- Այո, իմ ազգականներուն մէջ լինում է, բայց շատ մարդկանց հետ ես չեմ շփում: Ես այնտեղ, Ճիշտն ասած, շատ ընկերներ չունէի, մի տեսակ ես չէի վստահում. երեւի լաւ բան չէ ինչ ես անում էի, որ ընկերներ չունէի:

- Ի՞նչու որոշեցիք Ձեզ Արմէն կոչել: Որովհետեւ «Արմէն» հա՞յ է նշանակում:

- Էդ էլ կապ ունի Ճիշտն ասած, բայց այդ «արմ» արմատով անունները ինձ դուր են գալիս, որովհետեւ արեւ են նշանակում:

**«ՏԵՍԱԿ ՍԸ ԹԱՔՆՈՒԱԾ Կ'ԱՊՐԷԻՆ ՀԱՅԵՐԸ.
ԻՐԵՒԻ ԹԷ ՉԻԿԱՆՔ».
ՍԱՐԳԻՍ ԷՐՔՈԼԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ**

Սարգիսը Ստամբուլում է ծնունդ, 1954ին, Կեսարիայի քուրդ-ալեւիական գիւղերից մէկից իր գերդաստանի 1951ին Ստամբուլ տեղափոխուելուց երեք տարի յետոյ:

Ջրոյցը ընթացաւ հայերէնով, 2011 թուին, Ստամբուլում:

- Մենք քիչ մը մեծ ընտանիք ենք, երկու հարիւր, երեք հարիւր հոգի կ'ելլայ, շատ պատմեմ՝ գլուխսիդ կը խառնեմ: Հիմա ասանկ քիչ պատկերներ ցոյց տամ ձեզի: Ասի Բոզօն է, պապս, ինքն էլ Սարգիս էր, ջարդերէն [1915ի ջարդերը] ետքը մեր ընտանիքի հաւաքողն էր [ջարդերի ժամանակ կենդանի մնացած եւ տարբեր վայրերում յայտնուած ընտանիքի անդամներին] եւ հիմա, կրնամ ըսել, մեր նոր տոհմի հիմնադիրը: ... Ասոնք քուրդեր են, մերին քեօքը (արմատը – Հ.Խ.) ալեւի գիւղերուն կապուած է եւ քուրդերու հետ շատ լաւ, սերտ յարաբերութիւններ ունինք: Ասի հայրս է, ասի մեր գիւղերուն ալեւի՝ դեղէ կ'ըսենք ասոնց: Մեր գիւղը ալեւի են, բայց աթէիստ են, եթէ ճիշտը խօսենք:

- Ո՞րն էր ձեր գիւղը:

- Քըքըքըքըքըք: Կեսարիայի գիւղերէն է: Ես ինքս ինձի կեսարացի կը սեպեմ: Մերին ալեւի գիւղէն՝ Քըքըքըքըքըքն պատմութիւն մը կայ, կը պատմեմ. հօրաքոյրս փախցուցեր են, անկէ էսի մերիկները գիւղէն խրոչեր են արդէն եւ աւելի ուրիշ նահանգները՝ գիւղէն աւելի մեծ նահանգ իջած են, ետքը հոնէն Իստամբուլ գաղթեր են: Ասի Փնար Բաշին Իստամբուլ գաղթելու թուականի իրանց պատկերն է, որ իրանք ամէնը միասին իրանց պատկերը քաշել են: Պապայիս անուն քուրդ Յակոբ կ'ըսէին Իստամբուլ, քանի որ քուրդի գիւղէն եկած էր, քուրդերէն գիտէր:

- Հիմա լսենք Սարգիս Էրքոլի կեանքի պատմութիւնը:

- Իմ մօտ արմատներս ըսեմ՝ գիւրունցի եմ, Մեքաստիա կը գտնուի Գիւրունը⁶⁰: Աւելի հին ժամանակները երթանք՝ զէյթունցի ենք: Իմին դեղէս, որ Բոզօ կ'ըսենկոր, Սարգիս է անունը, անոր հայրիկն ալ Յակոբ կ'ըսէն: Ինքը Գիւրունում կը բնակիկոր, իրեն մեծ հայրիկն ալ զէյթունցի է, Ջէյթունէն Գիւրուն գաղթեր են, թուականները ես շատ ճիշտ չեմ կրնար ըսել, հաւանաբար 90ական՝ Ջէյթունի կոտորածների ատեն Գիւրուն գաղթած են: Գիւրունի մէջ, իրեն մեծ հայրիկը, որ Յակոբ է անունը, Խաչիկ եւ Վարդէաւ անունով եղբայրներ ալ ունի: Եւ դեղէիս հայրիկը Յակոբը կին մըն ալ ունի, իրեն կինը դեղէիս մայրիկը կը մահանակոր,

ուրիշ կին կ'առնի: Դեղէն՝ Սարգիսը միայն տղան ինքն է, միւսները աղջիկ են, Անուշ կար, Ռաբէլ կար, Աղանի կար, Մայրամ կար, մէյ մըն ալ երեք հատ աղջիկ ունեցեր է մեծ հայրիկիս մաման, անոնք մահացել են: Արդէն մեծ հայրիկիս հայրիկը՝ Յակոբը Գիւրունին մէջ, Գիւրունէն դուրսը Բարսակ Դերէսը ըստած տեղ մը կայ, բարսակ՝ աղիք կը նշանակի, Բարսակ Դերէսը կը սպանենկոր, կը նետենկոր գետը, եւ իրեն ընտանիքէն ոչ մէկը չէ մնացեր: Կարծեմ մի հատ հօրեղբօր տղայ մը մնացեր է: Ասիկա 1915ին: Մեծ հայրիկս բայց, Սարգիսը զինուոր էր, բանակը կը ծառայէրկոր ադ միջոցին: Իր հայրը, մայրը, հօրեղբայրները, ամէնը կը սպանենկոր: Իրեն մայրը աւելի առաջ մահացած է, իրեն խորթ մայրն է արդէն ան ժամանակներուն, որ կը սպանեն: Ինքը զինուորէն կը վերադառնակոր, եօթը տարի բանակին ծառայեր է արդէն, բաւական տեղեր պտտել է, Աղանայի կողմերը ճամփայ շիներ են, Հալէպ գացեր է, Հալէպ բանակը ծառայեր է, վերջը եկել է Գիւրուն եւ տեսել է, որ իրեն ազգականները ոչ մէկը չէ մնացել: Միայն հօրեղբօր տղան կարծեմ կար: Ինքը քալայջը է, այսինքն՝ ամանները անագապատում կ'ընէրկոր: Արդէն իրեն տեղի անունը քալայջի Բոգօ էր եւ տեղին բնակիչները քալայջի Բոգօ կ'ըսէին, մեզին ծանօթացնողները Քալայիջէ Բոգոյին թոռերն են կ'ըսեն, անանկ կ'ըսեն: Մեծ հայրիկիս ալ 'Բոգօ' կ'ըսէին շէկ ըլլալու համար: Բոգօն կու գակոր գիւղ եւ կը տեսնայ, որ իր ազգականներէն ոչ մէկը չիկայ գիւղին մէջտեղը: Ինքը իրեն արհեստանոցը կ'երթակոր, արհեստանոցը իրեն աշկերտը կայ, աշկերտին վարպետն է դեղէն: Աշկերտը անոր ձեռքը կը համբուրէկոր, վարպետ, կ'ըսէկոր, ձեզմէ ոչ մէկը չէ մնացած Գիւրունին մէջ, միայն քոյրդ կայ, ան ալ Աւշէն գացած է: Դեղէն կ'ըսէ որ հիւրասիրեմ քեզի կ'ըսէկոր: Լաւ, տղաս,- կ'ըսէկոր, բայց ի՞նչ ընէ, դեղէն կը կասկածիկոր, որ մահափորձ կրնայ պատահի, ինքը կը վախնակոր, եւ ալ մինչեւ առաւօտ չէ սպասեր, լաւ կ'ըսէ, բայց կ'եսգիշերին ճամփայ կ'ելլակոր, Աւշէն կ'երթակոր: Աւշէնը Մարաշ քաղաքին մէկ նահանգն է: Գիւղաքաղաք ըսեմ: Աւշէն կ'երթակոր, իրեն քոյրը կը գտնակոր: Քոյրը Նազիրէն է, որ Աղանի էր [մինչեւ իսլամանալը]: Ամուսնացած է Էրքէշին (Օրէշ) հետ, Էրքէշին երրորդ կինն է արդէն եւ իսլամացած, Աղանիէն Նազիրէ դարձած: Եւ իրեն պատմութիւնը արդէն Ներգիսը գրեթէ ամէնը պատմեց⁶¹: Իրեն քրոջը քովը կ'երթակոր, քոյրը ամենափոքրն է արդէն: Դեղէն Աւշէն արտերը կ'աշխատի ան ժամանակները, գիշերը կ'աշխատի, որովհետեւ լոյս ժամերուն Աւշէնի մէջ կենալը վտանգաւոր է: Կրնան սպանել: Ինքը հոն արտերը կ'աշխատիկոր: Աւշէնում ուրիշ հայեր չիկար ան ժամանակ: Եւ Եուսուֆ օնքաշը կայ, Եուսուֆ օնքաշը [տասնապետ] Քըրքըսրաք գիւղին զօրաւոր անձերէն մէկն է, որուն կինը Նազիրէին կ'եսարին հետ մօրաքրոջ աղջիկներ են, կ'ըսէ որ «աս տղան ո՞վ է»: «Անէրձագս է», կ'ըսէ Էրքէշը: «Ի՞նչ գործ ունի աստեղը, հոս մի՛ պահէք,- կ'ըսէ,- վտանգաւոր

կրնայ ըլլալ, կրնան սպանիլ: Ես ասիկա առնիմ տանեմ Քրքքըսրաքին մէջ, մենք անտեղը 45 հատ հայ կը պահինքկոր, աս ալ տանիմ մեր գիւղին մէջ կը պահիմ»: Քրքքըսրաքը Կեսարիոյ մը գիւղն է եւ լեռներուն վրայ է: Ես գացած եմ, 2000 թուին գացած եմ, ամենավերջին գիւղն է եւ քարերուն մէջ գիւղ մըն է: Քուրդերը կ'ապրինկոր, ալեւի քուրդերը կ'ապրինկոր անտեղը: Եուսուֆ օնքաշին ալ արդէն ալեւի քուրդ է, եւ կ'ըսէ «տուէք ինձ»: Մեծ հայրիկս Քրքքըսրաք կ'երթակոր: Քրքքըսրաքին մէջին գիւղի հայերուն պատմութիւնը սապէս է. Քրքքըսրաքը լեռներուն վրայ գիւղ մըն է, անտեղը քարայրի մէջ հայերը ապրստանած են եւ մեզմէ առաջ Պօղոս անունով մէկը կայ, որ քիչ մը Պետոյին պատկերն է, Պետոյին հայրն է: Պետօն ետքը դեղէիս հետ շատ մտերիմ եղաւ, մենք անոր հօրեղբայր կ'ընդունենք: Ան ալ ծագումով գիւրունցի է, աւելի առաջաց Պօղոս դեղէն Քրքքըսրաք քարայրին մէջ ապրստանէր են, իրեն տղան կայ Պետօն, մէյմ'ալ Լեւոն անունով մէկը կայ, մէկ հատ ալ մէկը կայ, որուն անունը մենք չենք գիտեր, չորս հոգի են եղել առաջներ, բոլորը՝ Գիւրունէն: Քրքքըսրաք ապրստանել են քարայրին մէջ, քարայրին՝ մեր քուրդերուն հարցնէքնէ, անունն ալ Փուխուս կ'ըսեն, անունը Փուխուս ըսելը «Պօղոսին քարայր» ըսել է քրդերէն, Փուխուսը Պօղոսն է: Հիմա Փուխուսը որ ըսեսնէ, քեզի ադ տեղը կը ցուցնեն: Գիւղէն, ես գացի տեսայ, մէկ ու կէս ժամ քալելով, այսինքն՝ մերին գիւղաքաղաքէն ահագին հեռու է, ամենավերջին գիւղն է, անկէ ալ քալելով մէկուկէս ժամ կ'երթասկոր: Ադ ժամանակ տասնչորս հատ հայր ադ քարայրը ապրստանել են, մէկերը տեսել է, որ աստեղը բան մը կայ, որովհետեւ ոչխարները առանց կաթի կը մնանկոր, մէկը անոնց կը կրէկոր, անոնք անօթի կը մնան: Ապրստանածները գիշերները գաղտնի կ'ելնանկոր, քանի մը ոչխար կը կրենկոր, անոր կաթով կը սնուցանեն: Գիւղացիները՝ քանի մը հատ, աս բանը նշմարել են, եւ կը բռնենկոր, որ հայեր կան աստեղը: Վերջը կ'ըսենկոր, որ «դուք ո՞վ էք, ի՞նչ էք»: Աս միջոցին մեծ հայրիկս չէր գացեր դեռ գիւղ, ասի աւելի առաջուայ պատմութիւն է, եւ մեր գիւղացիները՝ քրքքըսրաքիները, երկու տարի ասոնց կը պահենկոր: Եուսուֆ օնքաշին, որ այն ատեն գիւղին մուխթարն (գիւղապետ – Հ.Խ.) էր, կ'ըսէ որ մենք գիւղին ծայրամասը ձեզի ժամ⁶² պիտի ձգենք, դուք պիտի գաք պիտի առնիք: Գիշերները կ'ելլանկոր եւ իրենց սնունդները կ'առնին կը տանենկոր եւ անոնք մերիննու «մարիէ շաւէր» կ'ըսեն, «գիշերուան մարդ» այսինքն, քանի որ գիշերը կ'ելլանկոր: «Մարիէ շաւէր» կ'ըսեն մերիններուն: Հիմա երբ որ մեծ հայրիկս էր օնքաշիին հետ կը ծանօթանակոր, Եուսուֆ օնքաշին մեծ հայրիկս կ'առնիկոր, կը տանիկոր գիւղ: Ադ մերինները քարայրէն Էլած են արդէն, քարայրին աւելի վերին մասերը կամաց-կամաց տեղաւորուիլ սկսան, եւ մեծ հայրիկս անագ կ'առնէկոր, եւ նեշաղըր, նեշաղըրը ամունիում քլորիդ է, անագապատած ատենը նեշաղիւր կը գործածես: Գիւղացիները ամանները կը բերենկոր եւ

ինքը անագ կը պատկեր անոնց, դրամ կ'առնէ եւ Եուսուֆ օնքաշին իրեն պարտքն ալ կը վճարիկոր, եւ կ'ըլլայ որ իմին մեծ հայրիկս քրքրարաքցի է: Հոն տեղը կը սկսիկոր, կը ջանակոր կամաց-կամաց ազգականները հաւաքել: Հիմա՝ քանի որ դեղէս այլեւս քրքրարաքցի եղաւ, հիմա հայ ընտանիքները, իրեն ազգականները հաւաքելու կը ջանայ: Առաջ քուրդ աղջկայ մը կը սիրէկոր, քուրդ աղջիկ մը առնել կ'ուզէկոր: Եուսուֆ օնքաշին կ'ըսէ քի, «Բոգօ,- կ'ըսէկոր, (Բոգօ կ'ըսեն, քանի որ շէկ էր, արդէն բոլորը իրեն Բոգօ կ'ըսեն),- մենք քեզի հայ ըլլաս ըսելով հոս պահեցինք, եթէ քուրդի հետ ամուսնանաս, քուրդ ալ չես ըլլար, աս ալ մեր նպատակին հակառակ բան մըն է կ'ըսէկոր, եկուր դուն հայ աղջկայ մը հետ ամուսնացիր»: Հաւանաբար ան թուականներուն այլեւս Մուդրոսի Պայմանագիրը⁶³ եղած էր, 1918 թուականները պիտի ըլլային, քանի որ հայու ընտանիքները հաւաքելու աշխատութիւնները աւելի ազատ սկսած են ադ միջոցին: Քերերի ըսած գիւղ մը կայ, Քերերին Մարաշին մէկ գիւղաքաղաքն է, քուրդի գիւղ է, անտեղէն կ'ըսեն որ անտեղը Պայծառ անունով աղջիկ մը կայ, արի քեզի առնենք: Չեն տարկոր մեծ մայրիկս, կ'ըսեն, որ տալու համար դուք ալ աղջիկ մը տուէք (քրիստոնէայ հայ աղջիկների մեծ պակաս կար, քանի որ կենդանի մնացած, փրկուած աղջիկներին սովորաբար սուննի քրդերն ու թուրքերը իսլամացնում եւ տանում էին որպէս հերթական կին - Հ.Խ.): Մերիններուն՝ Պետոյին քովը աղջիկ մը կայ՝ Մարիցան: Մարիցան Գիքորին հետ կ'ամուսնացնենկոր, մեծ մայրիկիս եղբոր հետ: Մէկ աղջիկ կու տանկոր, եւ անոր վրայ մեծ հայրիկս եայայիս հետ կ'ամուսնանակոր, Պայծառին հետ: Ատանկ պստիկ մանրամասնութիւն մը: Ադ միջոցին Գիքորին հայրիկը Քերերին մէջ ջաղացպան է, իմ աստեղ քուրդ ազգական ունենալու օգուտը պիտի ըսեմ: Պայծառ եայայիս հայրիկը կը մեռնիկոր, ջաղացպան էին իրենք հոն, եւ մեծ հայրիկս կ'ուզէրկոր, որ իրեն աներձագը նոյնպէս այլեւս գիւղ՝ Քրքրարաք բերէ: Քանի որ ինքը եայայիս հետ ամուսնացաւ, իրեն աներձագն էլ Քերերիին մէջ ջաղացպան էր, Քրքրարաք բերել կ'ուզէկոր, որովհետեւ Գիքորին հայրիկը մահացած էր: Բայց այդ Քերերին գիւղին աղան չթողներկոր, որ էրթայ եւ կ'ըսէրկոր, որ 15000 լիրա դու պարտական ես ընձի: Կրնայ ըլլալ, որ թիւը սխալ ըսեմ, ինչ որ է՝ «պարտք ես», կ'ըսէ: Անոր վրայ դեղէս կ'երթակոր Քերերին, կ'ըսէկոր աղային, Գիքորը ազատ ձգէ, Քրքրարաք պիտի տանիմ, ետքը կը վճարէ: Չի տար: Անոր վրայ քուրդ ազգականը՝ Շուքրէ Էֆենդին կ'առնէկոր, կ'երթայ: Շուքրէ Էֆենդին իր իսլամացած քրոջը՝ Նազրիէի տեգրն է, ամուսնու եղբայրը: Ան ալ Դէր Զօրէն հայ աղջիկ մը եւ իր մայրը բերած էր, աղջիկը իսլամացրած եւ իրեն որերորդ կինը ըրած էր: Շուքրէ Էֆենդին հետ ազգական են եւ շփումը միշտ կայ: Շուքրէ Էֆենդին հօգօ մարդ է: Շուքրէ Էֆենդին հետ գիւղը կ'երթանկոր, Շուքրէ Էֆենդին կ'ըսէ որ, առ աս 15000 լիրան, մեր մուրհակը տուր եւ մենք կ'առնենք կ'երթանք:

Աս ալ՝ «կորսունցուցի, չիկայ»: Շուքրէ Էֆենդին կ'ըսէկոր, որ աստեղ քո գիւղդ է, ես քեզի բան մը չեմ ըներ հիմա, բայց աս գիւղէն դուրս չես կրնար Էլլալ, իմանաս: Էս մուրհակը որկորսունցած է, թուղթին վրայ կը գրէկոր՝ 15000ը ես յանձնեցի, եւ անոր վրայ ստորագրութիւնը կ'առնէկոր եւ իրեն աներձագը կը վերցնէկոր: Աս ձեռով մեծ հայրիկս Քըրքըսըսաքի մէջ ազգական ընտանիք ունեցաւ: Ան միջոցին, ժամանակների սխալութիւն կրնայ ըլլալ, մեծ հայրիկս կ'իմանակոր, որ միւս քոյրն ալ՝ Անուշը, փրկուած է եւ Անթէպն է: Վերջը կ'իմանանք, որ մեծ հայրիկս՝ Մարգիսն է փրկուել, Ադաւնին, որ ինքը Նազիմիէն է, միւս քոյրը՝ Անուշը, Ռաքէլը, որ Բրազիլն է, եւ Մայրամ կայ, ան ալ պիտի ըսեմ, Ֆրանսիա է: Հիմա Այնթապէն կ'իմանակոր Անուշը որ գիւղում է:

Անուշին պատմութիւնը պատմեմ հիմա ձեզի: 1915ին Անուշը ամուսնացած էր, երկու զաւակ ուներ, լեբլեբիջէներու Սեդրակ եղած են, մէկուն հետ ամուսնացեր է եւ պրոտեստան են անոնք՝ բողոքական են: Իրենք դեռ աքսորի ճամփան չեւած ամուսինը սպանուած էր արդէն, երկու զաւակ եւ աներհայրը (աները – Հ.Խ.) կայ, ուրիշ մէկը չիկար: Գիւրունէն Անուշը կ'Էլլակոր ճամփայ, աքսորի ճամփան է, պապան՝ աներհայրը կը մահանակոր, կը հիւրնդնայ, կը մահանակոր: Երկու զաւակ ունի, մէկը շատ ծանր կը հիւրնդնակոր, եւ կամուրջի մը ոտքին տակը շուք[ը] կը ձգէկոր, որ գոնէ չմահանայ, գուցէ մէկը առնէ, ազատէ: Ինչ կ'ըլլայ չենք գիտերկոր կ'ըսէկոր, թերեւս հիմա մեռած է, մէկու մը իսլամացած է, ինչ, չենք գիտեր: Միւս տղան ալ ճամփու գացած ատենը տեղ մը ջուր խմելու կը դնիկոր, ժանդարմը եւ ուրիշ մէկը հրացանի թուրովը կը զարկէկոր եւ կը մեռցնէկոր: Ան ալ կը մեռնէկոր, անոր վրան քիչ մը հող կը նետէկոր, ան միջոցին շուները կու գանկոր վրան, բզիկ-բզիկ կ'ընենկոր իրեն զաւակը, եւ ան միջոցին հորաքոյրը կը մարիկոր: Առանձին մնացեր է արդէն, կը մարիկոր եւ ինքը ասթմա ուներ՝ Անուշը, եւ գիտէ՞ք, վերջը ասթմա հիւանդութիւնէն կ'ազատի եւ ասթմա չունենարկոր անկէ վերջ: Վերջը երկու զաւակը մահացաւ, իմ քեռակինէս իմացած եմ ես, եւ Անուշը կ'ըսէր, որ մէջս պարպուեցաւ կ'ըսէկոր, եւ անանկ կը հետեւցնէ որ ասթման այդ ծանր ապրումէն վերացաւ: Անկէ վերջը ան ալ զաւակ չունեցաւ այլեւս: Երբ որ մեծ հայրիկս կ'իմանակոր, որ Անուշը Այնթափն է, Այնթափէն իրեն քոյրը ձեռով մը իրեն քովը կը բերէկոր: Ան միջոցին գիւղին մէջը ապաստանած Մատօն՝ Մարտիրոսը կայ, կ'ամուսնացնենկոր եւ տուն կ'ըլլանկոր: Բայց Անուշը զաւակ չունենարկոր: Իմին մեծ հայրիկս քանի հատ զաւակ ունեցած է, Պայծառի հետ ամուսնացած է, քանի հատ զաւակ ունեցած է՝ Յակոբ, Պետրոս, Մարգիս, Արեգնազ՝ Արեգ, Սիրանուշ, Մարգրիտ, Նիշան, Էօթ հատ զաւակ ունեցած է, երեք հատ ալ մեռած է ադ միջոցին: Ինքը ուրեմն Էօթ հատ զաւակ ունեցաւ, բայց իրեն քոյրը զաւակ չունի: Անուշը զաւակ չունենալուն համար Մարգիսը իրեն որդեգրեցին: Մերին մականունը

Էրբով է, Մարտիրոսի մականունը Օֆլազ է: Հիմա մենք հորեղբոր զաւակներ ունինք, որինիս ազգանունը Օֆլազ է, Մինասը: Մէկ հատ մըն ալ ուրիշ որդեգրած աղջիկ մը կ'առնին, Նուարդն է: Նուարդն ալ որուն աղջիկն է՝ Պետոյին աղջիկն է, գիւրունցի, մտերիմ են, ուղղակի մի քարանձաւում միասին թաքնուած, ապրստանած են: Պետոյին մէկ աղջիկը՝ Նուարդը Անուշին որդեգրած է եւ Նուարդը Արժանթին կ'ապրի արդէն: Ամէնոց հաւաքեցին, իրենք ընտանիք կազմեցին, որչափ որ ազգական ունէինք՝ կարելին եղածին չափ գիւղ կը հաւաքէինկոր: Ինքը դեռ անագապատում կ'անէրկոր, ադ միջոցին լաւ վիճակին մէջ էր արդէն, գիւղին վիճակին նայելով լաւ վիճակին մէջ էր: Գիւղերին մէջ անագութիւն նորէն կ'ընէկոր եւ լաւ կ'ապրինկոր, եւ ամէնէն մեծ տուն մը ունին, առջեւին մասը մերոնք կ'ապրէինկոր, ետեւին մասը իրեն աներձազը եւ իրեն շառաւիղները կ'ապրէինկոր: Ամէնուն ալ գործը լաւ է: Աս էլ ասեմ՝ սեփական տուն չէր: Մէկ տարի սա տունին մէջ, մէկ տարի միւս տունին մէջ ապրել են ասանկ: Գործերնին լաւ էր, եւ մեծ հայրիկս՝ Սարգիս դեղէս օր մը սեփական տուն մը ունեցեր ուզեր է, եւ մեր գիւղացիներէն մէկը ըսեր է, որ Բոզօ, Եկուր աստեղը քեզի տուն մը շինէ: Դեղէս ալ շատ սիրով ուզեցել է սանկ տեղը տուն մը ունենայ, եւ մէկուն պատուէր տուեր է, կոտորուած ծառեր, մաքրուած ծառեր առեր է... Տախտակ, փայտեր առեր է, փայտը վրայ-վրայէ շարեր է: Պօղոս դեղէն ըսեր է «աս ի՞նչ է, Բոզօ»: «Պօղոս,- ըսեր է,- ինքզինքս տուն պիտի սարքեմ»: Քանի մը օր անցել է, դեղէս կ'ասէ, որ փայտերը չիկայ: Պօղոս դեղէն անոնք ամէնը գիւղերին հեռագիրը տուեր են, սիւները դնող մարդեր եկեր են, որ առէք, ձմեռը վառէք, ձրի տուեր է: Դեղէս Պօղոսին՝ «փայտը ի՞նչ եղաւ»: Տուի,- ըսեր է: Ի՞նչու տուեր ես դուն: Ըսաւ քի, «Բոզօ, մենք հոս բնակուելով՝ եկանք, բնաւ չէ: Մենք պիտի էրթանք աստեղէն, ի՞նչ գործ ունինք մենք աստեղ» ըսել է: Բայց Եկուր նայէ, որ Պօղոսը մահացաւ, իրեն գերեզմանը հոն է հիմա: Ինչ որ է՝ կ'ապրէին: Աս միջոցին կ'իմանանկոր, որ մէկ քոյրն ալ Բրազիլն է: Ռաքէլն է ան: Ռաքէլն ալ Բրազիլ կ'եսարիացի Մինաս անունով մէկուն հետ ամուսնացած է: Մերիներուն լուր կու տայ, որ եկէք, ես զաւակ չունիմ, շատ լաւ վիճակի մէջ ենք, մերիներն ալ կ'ըսեն, որ չէ, մենք շատ լաւ վիճակին մէջ ենք, լաւ կ'ապրինքկոր, չեն էրթարկոր: Անտեղը մեծ հայրիկիս հօրեղբօրը տղան Խաչերը կար, անիկա որդեգրեր են Բրազիլին մէջ: Մեծ հայրիկս մէկ քոյր մըն ալ ունի՝ Մայրամը: Գիւրունը ամուսնացած է եղեր եւ մէկ աղջիկ է ունէր եղեր: Իստամբուլ կու գալկոր, ան միջոցին Քըրքըսըրաք նամակ կը գրենկոր, որ աղբար, քիչ մը ինձի օգնէ, ես Ֆրանսիա պիտի էրթամ: Բայց հայրիկս կ'ըսէկոր, որ ես ինչպէ՞ս օգնեմ քեզի, մենք մեր ընտանիքը դժուար կը պահենքկոր: Անի կը վշտանայ, իրեն աղջիկը ֆրանսիացի սպայի մը հետ կ'ամուսնանայ եւ Մարսիլիա կ'երթակոր, եւ բնաւ լուր չունինք անոնցմէ:

Երբ որ աս ժամանակներուն մերինները կամաց-կամաց կը հաւաքուինկոր, Թուրքիոյ մէջ 1918 թուին էր, որ հայերը քիչ մը ընտանիք կազմել սկսան: 1923էն վերջը այլեւս անշափ հանգիստ օրեր չէր, ժանդարմները գիւղերը կը կոխէին՝ հայերին գտնան: Օր մը մերին գիւղը հարիւրապետ մը կ'իմանակոր, որ հայ կայ, գիւղին մէջ մէկը կը մատնէկոր, որ հայ կայ: Մերինները եթէ իմանան, գիւղացիները եթէ իմանան, որ ժանդարմ պիտի գայ, անոնք անմիջապէս մերին պատիկները իրենց երեխաների մէջ կը խառնեն եղեր, մեծերն ալ հետեւի ախոռներուն մէջ կը պահեն եղեր: Բայց անանկ մը եղեր է, որ չեն կրցեր պահել եւ մերին բոլոր հայերը գտեր են եւ անոնց հետ ալ 40 հատ քուրդ բանակէն փախածներ գտեր են: Անոնց ամէնը մէկէն սենեակի մէջ կը հաւաքինկոր: Հարիւրապետը Եուսուֆ օնբաշիին կ'ըսէկոր, որ պիտի տանեմ աս հայերը եւ ան կ'ըսէ, որ չեմ տար, ինչ կ'ուզեսկոր ըրէ ինձի: Չէ, պիտի տանեմ, չէ, չեմ տայ,- եւ հարիւրապետին 100 մէջիղի կու տակոր: Օնբաշին մէկ մը կը տեսնակոր գիւղին մէջ, որ ադ մատնիչ մարդը զինուորէն փախած մարդ մըն է, պիտի տանէին անիկա: Աս ալ կ'ըսէկոր «ինձի մի տանէ, կը տանես, որ կիներս հայերուն մնայ»: Վերջը սա օնբաշին անկէ տասը մէջիղիէ կ'առնէկոր, բանակէն փախած 40 քուրդերէն օրէն ((որից - Հ.Խ.) երկուական, օրէն հինգ մէջիղիէ կ'առնէկոր, հարիւր մէջիղիէն ետ առած կ'ըլլակոր: Հայերէն բան մը չ'առնէրկոր, հայերը փող չունին արդէն, միայն քուրդերէն կ'առնէր: Ասանկ պատմութիւն մը կայ մերին գիւղին մէջ:

Հիմա հետաքրքիր քանի մը պատմութիւն պատմեմ: Աս Լեւոն կայ, կը յիշէ ք, քարայրին մէջ: Լեւոնը մէկու մը սպանութիւնէն լուր կ'ունենակոր, ականատես կ'ըլլակոր աս սպանութեան: Դատաւարութիւն պիտի ըլլայ, կայմակամը Լեւոնը կ'ըսէ, որ վկայութիւն մի՛ ընէր: Լեւոնը կ'ըսէ, որ ինչ ճիշտն է՝ ան ալ կ'ըսեմ, եւ դատաւարութիւնէն առաջ կը սպանեն Լեւոնը: Անցեալներս մէկը ինձի զանգեց, որ դուն ասանկ պատմութիւն կ'ընեսկոր եղեր, եւ սպանողին թոռն է աս զանգողը: Քուրդ է. մերին քուրդերէն է, ալեւի քուրդ են մերինները, քուրմանջի կը խօսին: Ադ սպանողին անունն ալ Մեհմէդ Քահիյա է: Անոր թոռը ինձի զանգեց, որ «դուն կը գրես որ ասանկ բան մը կայ: Իմին դեղէս շատ դեմոկրատ մարդ մըն էր,- կըսէ,- հայերուն շատ կը սիրէր, չէր սպանէր»: Ասի որ եանի ես հիմա գրելու բան մը չունիմ, բայց եթէ գրեմ, իմին տեսանկիւնս ալ կը գրեմ, քուկինս ալ կը գրեմ, բայց մերին գիւղացիներուն արժէքը չ'իջեցներ ասիկա, մեր գիւղացիները շատ յարգի մարդեր են, որովհետեւ մենք ինչ որ ծագում ունինք, անոնց կը պատկինք (պարտինք - Հ.Խ.):

Լաւ մարդիկ են, բայց դարձեալ պատմութիւններ կը պատահէին: Ես Մայրամ հօրաքոյր մը ունիմ ըսի: Մայրամ հօրաքոյրս շատ աղուոր աղջիկ մը եղեր է, տասնհինգ-տասնվեց տարեկան, մեր գիւղին քուրդերէն մէկը կը փախցնէկոր անիկա: Մեծ հայրիկս, հօրաքոյրս, մեծ մայրիկս,

հայրիկս, մեկ հորեղբայրս եւ հոպարս չիկան տունը, ուրիշ տեղ են, միայն կիները կան՝ հորաքոյրս կայ, մեծ մայրիկս կայ, կարծեմ Անուշ հորաքոյրս ալ եղեր է, եւ մէյ մըն ալ ծերերը կան, Մատո դեղէն կայ, որ անիկա կտոր կը հիւսէ, որոնցմէ շալուար կը սարքիս, տասներկու հոգի: Մեր գիւղի քուրդերը կը գան, դուռը կը կոտրեն, Մայրամը կը տանեն: Աս փախցնելու խնդիրը թոփալ Հայդար կայ եւ Քյարամ Մեհմէդլէրը Մալմա, ադոնք կը սարքենկոր, Երմութն ալ իրենց հետ: Իրենք ամուսնացած են իրականութեան մէջ, երկրորդ կին ըլլայ կ'ուզենկոր, եւ հորաքոյրիս կ'ըսեն, որ մեզմէ մէկը պիտի ընտրես: Անոր եւ Հուսէյինը կու գայ, անիկա կ'ընտրէկոր, որովհետեւ Հուսէյինը մեր տուն եկող-գացող մէկն էր: Մեծ հայրիկս բնաւ ազգականութեան կապ չունէր անոր հետ, չ'ուզէր: Հուսէյինը կ'ըսէրկոր եայայիս՝ մեծ մայրիկիս. «Պայծառ թէլզէ, (մօրաքոյր – Հ.Խ.),- կ'ըսէրկոր,- Մայրամին ձեռք չդիպցուցի, կ'ուզէրկոր առէք, Մայրամը ձեզի ետ կը վերադարձնեմ,- կ'ըսէրկոր,- Բայց խօսք չեմ կրնար տալ խաղաղութեան, գիւղը փոխեցէք, գիւղէն ելէք»: Մերինները ասոր վրայ գիւղէն փախելու կը մտածեն, բայց գիւղացիները աս անգամ չեն ձգէրկոր: Մայրամն ալ այլեւս իրեն տունը ունի, բայց մեզմէ մէկը չէր երթակոր քովը, միայն հորաքոյրս, մեծ մայրիկս՝ Պայծառը, եայաս կ'երթակոր երբեմն, եւ Նշան հոպարս՝ ամենէն պստիկը կ'երթարկոր: Եայաս բաներ մը երբեմն թան, իւղ, անանկ բաներ մը կը դրկէկոր, բայց մեծ հայրիկէս գաղտնի: Նշան հոպարս անգամ մը կ'երթակոր, Մայրամ հորաքոյրս պատուիլ (հիւրասիրել – Հ.Խ.) կ'ուզէկոր, Նշան հոպարս կը փախիկոր, շատ կը յուզուիկոր անոր վրայ: Տասնվեց տարեկան, թերեւս տասնհինգ տարեկան...Իմին հայրիկս բանակ պիտի երթայ, Յակոբ հայրիկս բանակ պիտի երթայ, հիմա հորաքոյրս իրեն գլխարկ կը հիւսէկոր, ձեռնոց կը հիւսէկոր, տալ կ'ուզէկոր, հայրիկս չ'առնէկոր: Մայրամը կ'ըսէկոր. «աղբարիկս, սիրելի վ գացի որ, որ դուն ինձ հետ ասանկ կը վարուիսկոր»: Կու լայ, կու լայ, ասանկ բաներ կ'ըլլակոր: Մե՛ղք: Վերջը՝ Մայրամը յոյ կը մնակոր, բայց չ'ուզէրկոր իրմէ զուակ ունենալ: Յոյ կը մնակոր եւ անանկ կ'ընէկոր, որ... գիտէ ք, եալան կ'ըսեն թրքերէն, մէջը ջուր կը հաւաքուի, որ անասունները մէջէն ջուր խմեն: Աս փորը անտեղ քսելով, քսելով, որ զուակը մեռնի: Զուակը կը ծնիկոր, որ ուղեղը չիկայ, այսինքն՝ գանգը վնասել է, եւ կը մեռնիկոր: Մի ժամանակ վերջը Մայրամն ալ կը մեռնիկոր, քսան տարեկան էր միայն, վիշտէն կը մեռնի թերեւս: Դագաղը մերին տունին առջեւը կ'անցնիկոր, մեծ հայրիկս չի դառնար, չի նայէկոր: Բայց կ'ըսեն որ վերջէն շատ լացեր է, մեծ հայրիկս շա տ լացեր է: Անկէ վերջը Հուսէյինը բանի մը կը խառնուիկոր, դատավարութեան խնդիր մը կ'ունենակոր, ժանդարմիայի հետ խնդիր մը կ'ունենայ, ժանդարմը կը բռնէկոր, ադ միջոցին անտեղէն գետ մը կ'անցնիկոր, գետին մէջը կը նետուիկոր, կը վիրաւորուիկոր: Վերջը լողալով գետին ափը կ'ելլակոր, բայց հոն կը մեռնիկոր, եւ կուրծքին

մէջը՝ Մայրամին մագը: Մայրամին մագը պահեր է: Մանկ երկար-բարակ պատմութիւններ: Եւ մերինները այլեւս աւ դէպքին վերջը, 48 թիւին այլեւս աղ գիւղին մէջ չեն կրնար կենալ: Աս դէպքին մէջ քիչ մըն ալ մերինները մեղաւոր են ըստ ինձի, որովհետեւ այլեւս երիտասարդները մեծցած են, քուրդ տղաքները մեր աղջիկներուն սիրելը սկսած են, ասանկ բաներ կայ եւ մերին գիւղին մեծերը կ'ըսեն, որ գացեք աւ տներէն, կամ ձեր աղջիկները քուրդներուն պիտի տաք, չենք ուզենայ, որ ատանկ ալ ըլլայ, մենք կ'ուզենք որ հայ մնաք: Ասանկ դէպք մը պատահեցաւ, բայց գացեք այլեւս: Այն ատեն հայերուն թիւը հարիւրին մօտեցած էր: Դժուար, շատ դժուար էր միասին ապրելը: Թուրքիոյ մէջ քուրդ մը կամ թուրք մը հայ աղջիկ ուզի՝ իրաւունքն իրենն է արդէն, չես կրնայ «ոչ» ըսել: Բայց ասիկա սուննիներուն կը վերաբերի, ալեւիններուն չի վերաբերի, եւ մեծ հայրիկս կրնար դատարան ալ դիմել: Բայց գիւղի ալեւիններուն պատժելը մերիններուն շահին չէր գայ, անոնք է, որ մերիններուն օգնեցին, փրկեցին: Միւս հարցն ալ կար՝ Մայրամին անձնագիրը: Մայրամը անչափահաս էր իրականում, բայց քանի որ Մայրամին անձնագիրը իրան մեռած քրոջ անձնագիրն է, անձնագիրին տարիքը 18էն մեծ է: Մեծ քոյրը մեռեր է, անոր անձնագիրը փոքր քոյրին տուեր են: Որովհետեւ գիւղաքաղաքէն անձնագիր հանել դժուար էր, առաջ աղջիկ մը ունեցեր էր, անունը Մայրամ էր, անիկա մեռեր է, անոր անձնագիրը կը պահենկոր, ուրիշ աղջիկ մը պիտի ունենայ, ուրիշ աղջիկ ունեցեր է, ալ անձնագիր հանելու չեն գացած: Միրանուշ հօրաքոյրս ալ ատանկ է: Միրանուշ հօրաքոյր ունիմ, որ անձնագիրով 80 տարեկան է, ինքը 70 տարեկան է իրականութեան մէջ, ուրեմն՝ տասը տարի առաջ մեռած քրոջը անձնագիրովը կ'ապրիկոր: Աս չէր բայց, որ Մայրամին չհետեւեցին, պարզապէս յարաբերութիւնները պահելու խնդիրը կար: Ասիկա հարցը չլուծեց սակայն, եւ Հոսէյինի մահէ ետք մերին գիւղացիները հայերին խնդրեցին թողնել գնալ:

Մերոնց լեզուն ի՞նչ եղեր է, գիտե՞ք, տունին մէջ հայերէն կը խօսին, բայց՝ իրենց բարբառը: Մերոնք գիւղին մէջ քուրդերէն խօսին եղեր, տունին մէջ՝ հայերէն, բայց պետական լեզուն թրքերէնն է, այսինքն՝ թրքերէն գիւղին մէջ մերիններէն զատ գիտցող չիկար: Եւ մերինները թրքերէն կը դասաւանդեն եղեր, որովհետեւ Քրքըքսաք դպրոց չիկար, եւ մերինները տղաքը Աւշին կ'ուղարկէն եղեր ուսանելու: Արդէն միայն տղաները կ'ուղարկէն, աղջիկների ուսումին շատ կարեւորութիւն չէին տար: Հայրիկս Աւշին գացեր է ուսանելու, իր հօրաքոյր Նազիրէին տունը կ'ապրէր: Անոր ընտանիքի հետ շատ ջերմ ենք մենք, շատ մտերիմ, իր քուրդ զաւակներներն ու թոռները իմ մտերիմներս են, սիրելի ազգականներս: Ասիկա ուրիշ ճիւղ է, ուրիշ պատմութիւն: Հիմա ըսի, որ մերինները գիւղը կը թողնենկոր, Փնար Բաշին կ'իջնանկոր: Ասիկա գիւղաքաղաք է: Փնար Բաշը հայեր շատ կան: Մերինները Փնար Բաշը

կ'երթանկոր, այնտեղը կը հաւաքուինկոր, երեք-չորս տարի հոնտեղը կ'ապրինկոր: Հայրիկս ադ տեղի հայ աղջկայ հետ կ'ամուսնանակոր՝ մայրիկիս հետ: Մայրիկիս պատմութիւնն ալ հայրիկիս պատմութեան պէս ասանկ պատմութիւն մըն է: Անկէ վերջը Իստամբուլ կը գաղթենկոր: Աս նկարը որ ցոյց տուի, Իստամբուլ եկեր են, ամէնը մերին ազգականներն են: Բոզօն Փնար Բաշիից հիւանդացեր է, ասթմա է եղեր արդէն, Պետրոս հօրեղբօրս հետ Ստամբուլ Սուրբ Փրկիչ հիւանդանոց եկեր են, եւ դեղէն կ'աղօթէր, որ՝ «Աստուած, մերինները չեկած մի՛ առներ կեանքս, տեսնամ, որ մերինները եկեր են, անկէ վերջը առ»: Մերոնք վեց-եօթ ընտանիք նստեր են, Փնար Բաշիէն Իստամբուլ գաղթենկոր՝ 1951 թիւ: Բոլու եկեր են, ադ Ստամբուլին շատ մօտ քաղաք մըն է, բայց կորսուցեր են ճամփան: Մեծ քեռիս եւ Սարգիս հօրեղբայրս երկու հոգով օթոբուս (հանրակառք, ատոբուս – Հ.Խ.) մը նստեր են, կու գակոր եւ լուր կու տան մեծ հայրիկիս, որ եկանք: «Աստուած, - կ'ըսէկոր, - արդէն հոգիս կրնաս առնել»: Եւ մերինները չի տեսած ինքը կը մահանակոր: Աս միջոցին Մարտիրոսը Փնար Բաշը կու գայ կոր, հիւանդանակոր, Պետրոս ամջաս՝ Պետրոս հօրեղբայրս, անիկա կ'առնէկոր Կեսարիա, կը մեռնիկոր հիւանդութիւնէ: Կեսարիա հայոց գերեզմանատունը կը տանիկոր, պատի մը տակ կը թաղիկոր: Հիմա մենք հօպարիս տեղը չենք գիտեր: Փնար Բաշիէն Իստամբուլ կու գակոր, Մարտիրոսի կին Անուշն ալ իր երկու որդեգիր երեխաներով, ամէն մարդ Իստամբուլ եկաւ, Իստամբուլ հաւաքուեցանք ամէնս: Դժուար կեանք մը սկսեցաւ:

Ըսի որ հայրս Փնար Բաշի արդէն ամուսնացաւ: Անտեղ աղբարիկ մը ծնած է, անտեղ մահացեր է անիկա: Ստամբուլ եկեր են, Խաչիկ աղբարս ծներ է, ես ծներ եմ, Մայրամ մէկ քոյր մը ունիմ, վերջը Ռաքէլ, վերջը Մարկոս: Երկու քոյր, երեք եղբայր ենք մենք: Ստամբուլ Գում Գափը կը հաստատուինկոր մերիննին (մերոնք – Հ.Խ.): Շատ մօտ ենք պատրիարքարանին, ի նչ փողոց էր, աղբիւր մը կար, ան տունը կը յիշեմ ես, որովհետեւ, մէկ սենեակ մը կը վարձենկոր, մէկ սենեակին մէջ մամաս, պապաս, աղբարիկս ծներ է, ես ալ կայի: Հօպարս կայ, մէկ հօպարս եւս կայ, հօրաքոյրս կայ մէկ սենեակի մէջը: Ան կը յիշեմ, որ ասանկ կարծեմ չորս սենեակ կար, մէկ հատ մը խոհանոց կար, չորս ընտանիք աս խոհանոցը կը գործածէին: Ան տունի մէկ սենեակն էինք, վերջը վերելին մէկ սենեակը եւս կը վարձենկոր: Մերին փողոցը հայկական փողոց էր, աւելի շատ հայ տղաքին հետ կը խաղայինք: Քուրդերը չեմ յիշերկոր, անանկ շատ քուրդեր չիկար, թուրք էրեխէքի հետ ալ կը խաղայինք, բայց հոս արդէն մեզի կը զգուշացնէին հայերէն չխօսել: Մենք էրեխաները արդէն հայերէն չգիտէինք ալ, քիչ-միչ բարբառը գիտէինք, աւելի քուրդերէն կը խօսէինք: Բայց վարի փողոցը թուրք տղաք կար, անոնց հետ ալ կռիւ ալ կ'ընէինք, անոնք մեզի նոյնիսկ գետուր ալ կ'ըսէին: Չեմ յիշերկոր ինչու համար, հիմա մէկ հատ ընտանիք մը կար,

մեզ գեաուոր չէին ըսեր, այսինքն նորմալ էին, բայց տան կինը իրենց զաւակներուն կը խրատէր, այսինքն՝ մի՛ խաղաք անոնց հետ ըսելով: Անոնք հայ են, էրմենի են: Անընդհատ դու կը յիշեսկոր, որ հայ ես: Չյիշած բաներն ալ կը յիշեցնեն քեզի: Եւ մեր տանն էլ միշտ կը զգուշացնէին՝ զգուշ եղէք: Օր մը մեզի չէին խաղցներ, գնդակ չունէինք հետերնիս: Խաղ մըն էր, որ ասանկ հարցազրոյցին մէջը կ'որոշուի, խաղալով ալ գնդակնիս կը դնէինք: Մենք պիտի ունենք (պէտք է ունենայինք – Հ.Խ.) մեր գնդակը, մեր գնդակով պիտի խաղայինք, որ մեզի ալ խաղու մէջը դնեն: Անոր համար կեանքիս մինչեւ վերջը ես կ'աշխատիմ, որ գնդակը իմս ըլլայ, որ խաղին մէջ դնեն մեզի: Միշտ հայերը պարտաւոր են իրենց գնդակը ունենալ, չենէ խաղին չէր կարող մասնակից ըլլալ:

Ապրուստը դժուար էր: Ան տարիներին Իստամբուլ շատեր կու գային, ոչ միայն հայերու համար էր դժուար: Տղամարդիկ շատ կ'աշխատէինկոր, ան միջոցին պղինձ կը ձուլէին, ձուլելու գործ կ'ընէին, բայց աշխատավարձնին շատ քիչ կու գար: Պետրոս հօրեղբայրս Դինիզ՝ ուրիշ քաղաքը կ'երթայ... Ես ան ժամանակը շատ լաւ կը յիշեմ, կ'աշխատէին մինչեւ կէս գիշերներ, մենք օրերով հօրս երեսը չէինք տեսնար, կ'աշխատէին: Առտու եօթին կ'ելլային, կէսգիշեր մինչեւ քանի կ'աշխատէին, շատ աշխատասէր էին: Իրար շատ կը բռնէին բայց: Մէկ տունին մէջ կ'ապրէինք, աս հօրեղբայրս ալ հինգ զաւակ ունէր, չորս զաւակ ունեցաւ, վերջը իրեն կինը մահացաւ, նորէն ամուսնացաւ, մէկ զաւակ ալ անկէ եղաւ, ան ալ հինգ հատ ունի, Սարգիս հօրեղբայրս ալ հինգ զաւակ ունի, Սիրանուշ հօրաքոյրս զաւակ չունի, Արեգ հօրաքոյրս երեք զաւակ ունի, Սարգիս հօրաքոյրս երեք զաւակ ունի: Անոնք ամէնը Իստամբուլ ամուսնացան, ամէնը նոյն տունը կ'ապրին, ամէնը զաւակ ունեցան: Երիտասարդութեան տարիները ամէնը կը յիշեմ, մենք հիմա շատ հանգիստ ենք, բոլոր տանջանքը անոնք կրեցին, անոնք շատ տանջուեցան եւ չիկրցան վայելել, օրինակի համար հայրիկս կ'աշխատէր, մայրիկս ալ տունը կ'աշխատէր: Իստամբուլահային կիները քոլիմաջիք կ'ըսեն՝ շապիկներին թելերը, օձիքները կը կարէին, մէկելները կոճակները կը կարէր, ասանկ: Ըշտէ խանութին տէր կ'ըլլան, անտեղերնին գործերները կը մեծցընեն ըշտէ, վերջը փոխադրուեցանք: Մինչեւ 1964 վարձով կ'ապրէինք, աղբարիկս Գարակէօզեան⁶⁴ կ'ուսանէր, ես Պեզճեան կ'ուսանէի, Մայրամը Պեզճեան կ'ուսանէր, Ռաքելը արդէն պստիկ էր: 64ին Բաքըր գիւղ փոխադրուեցանք, երեք յարկանի տուն մը առինք: Առած էր հայրիկս, ան տունին մէջ երկու ընտանիք՝ Պետրոս հօբարիս հետ միասին կ'ապրէինք: Ետքը, 1974ին ան տունը փլեցինք, յարկաբաժիններ ալ սարքեցինք, հոպարենքս իջան ուրիշ յարկաբաժին, ասանկ իրարմէ բաժնուեցանք անկէ վերջը:

«Մայեաթ-Նովա», «Թիրք Գարդաշլար» եւ «Վան» համոյթների երաժիշտները Ստամբուլի Երեք Մանկունք Եկեղեցու բակում, (լուս.՝ Հ. Խառատեանի, 2011)

Բաբբը գիւղում եւ եւ հօրեղբօրս զաւակները Պեզճեանը⁶⁵ կ'ուսանէինք, մէկ տարի բողոքականացուած ժառանգ գացած ենք, անիկ քիչ մը թանկ էր, Պեզճեանը աւելի էժան էր: Բողոքական վարժարանում Հրանտ Դինքին⁶⁶ ծանօթացայ, Հրանտէն մէկ տարի, մէկ դասարան մեծ էի եւ: Մերիններուն մասնաւոր նախընտրանքը մասնաւոր վարժարան էր դարձել, թուրքական վարժարան երբեք չի գացինք հէջ մէկերնիս, ամենքս հայկական վարժարան, եւ որչափ որ կրցանք, անչափ ուսանեցանք: Ամէն մարդ որչափ ուզէր, անչափ պիտի ուսանէր, փոխանակ որ մերինները աշխատող մարդու միտք ունէին, փողի միտք ունէին, եւ օր մը չնախատեցան, որ մենք չենք աշխատիլկոր, կ'ուսանենքկոր: Ուսանեցանք, եւ բողոքական վարժարան, վերջը Տատեան⁶⁷, Տատեան՝ Բաբբը գիւղն է, Տատեանէն վերջը Կեղրոնականին⁶⁸ շրջանաւարտ եղայ, վերջը համալսարան քիմիայի ֆակուլտէտին շրջանաւարտ եղայ, աղբարիկս՝ Գարակէօզեանէն վերջը Կեղրոնականին շրջանաւարտ եղաւ, քոյրս Էսսեանին⁶⁹ շրջանաւարտ եղաւ, Ռաբէլը Տատեանին շրջանաւարտ եղաւ: Մարկոսը՝ ամենափոքրերնիս, ատամնաբուժ համալսարանի շրջանաւարտ եղաւ, Տատեան-Սահակեան ատամնաբուժական համալսարանին շրջանաւարտ է, հօրեղբօրս բոլոր զաւակները որչափ որ կրցան ուսանել՝ ամենը լիսէին շրջանաւարտ եղան: Վարդանը, միւս հօրեղբօրս տղան, համալսարանի շրջանաւարտ

եղաւ, անի հիմա ատամնաբուժ է, միւսները լիսեյին շրջանաւարտ եղան, ոսկերիչներ ալ կան, հօրենական գործը շարունակողներ կան՝ կահոյքի գործը, հօրեղբայրս Ֆրանսիա կ'ապրի արդէն մի հատը, ասանկ բաներ: Ես ճարտարագէտ եմ, բայց հիմա տեքստիլի գործի վրայ կը զբաղուիմ, շուկային մէջ խանութ մը ունիմ, որ արտադրանքս հոն կը վաճառիմ: Երեսուն տարիէ ի վեր աս գործը կ'ընեմ: Աւելին ըսեմ, հօրս գործը՝ կահոյք սարքելը շատ լաւ հասկանում եմ, մինչեւ 26 տարեկան թէ՛ կ'ուսանէի, թէ՛ ադ գործին մէջն էի: 28 տարեկանին ամուսնացայ: Կնոջս հայրը մալաթիացի է, մայրը սեբաստացի է, ինքը Էսսեանի շրջանաւարտ է, Ստամբուլ Թեքնիք Համալսարանի քիմիա բաժնի շրջանաւարտ է, «Մայեաթ Նովա» երգչախումբէն⁷⁰ ընկերներ ենք իրարու հետ:

Հայկական դպրոց կ'երթայինք, հայերէն սովորեցինք, բայց մեզի միշտ կ'ըսէին՝ հայերէն չխօսէք փողոցներու մէջը: Վստահ չեմ, թէ հասկանում էինք՝ ինչու հայերէն չխօսենք, բայց միշտ վախ կար, տագնապ մը կար: Կը յիշեմ, 1963 թուականն էր, մեր տունը մէկը եկաւ, ասեղ կ'ըներ՝ սրսկել, մեծ մայրիկիս սրսկելու համար մէկը եկած էր, կինարմատ, թուրք կին մը: Ան ալ օրէնք մը եղած էր, որ ապրանքներուն վրայ թուրք մալը պիտի գրես, այսինքն՝ Թուրքիոյ ապրանք, Թուրքիոյ արտադրանք: Հայրիկիս գործն ալ այդ շրջանին կահոյքագործութիւն էր: Հայրիկս Թուրքիոյ քարտէզը դրած էր, ճիշտն ասած կը պատմէրկոր հայրիկս ադ կնոջը, որ Թուրքիա գրել պէտք է: Ես ալ Թուրքիոյ քարտէզը կը նայիմ, պապա,- ըսի,- բայց Հայաստանի քարտէզը դնել պէտք չէ՞ որ,- ըսի: Երեխայ էի, ես Հայաստանի ուր ըլլալը գիտեմ: Ըսածս՝ գիտենք որ Հայաստանը Թուրքիային կից երկիր մըն է, մենք Հայաստանին տեղը գիտենք: Կը պարծենամ՝ Հայաստան երկիր մը գիտենք, իշտէ տղայական բան մը: Կնիկը երթալէն վերջը պապաս անանկ ծեծեց ինձի. «Շան զաւակ, Հայաստանին ուրտեղ ըլլալը գիտեսկոր, ինչու ասանկ բան մը կ'ըսես, հիմա կնիկը պիտի ըսէ, որ տունին մէջը ասանկ բաներ կը խօսին»: Ասչափ վախու օրեր եղան: ԱՍՍԼԱյի շրջանին ամենէն վատ, դժուար ժամանակները անցուցինք, շատ դժուար էր: Ամէն մարդ կը սպանէին, կը հայեոյէին: «Էրմենի քոփեկլար» (շանորդի հայեր – Հ.Խ.) կը գրէին թերթին վրայ, հիմա՝ կողքի դրացին որ երեսով պիտի խօսիս, ամենաճիշտ թաքնուած կապրէինք: Դուրս կ'ելլէինք, բայց առանց խօսելու, բան մը չէինք խօսեր: Շատ մասնաւոր տեսակ մը ունէինք ապրելու համար, չեմ կրնարկոր յստակ ըսել սահմանները, բայց կարգ մը դժուար ապրում (ապրելակերպ – Հ.Խ.) ունէինք: Շատ դժուար կացութեան մէջ էինք: Այն ատենները դեռ նոր քիչ-միջ բաներ իմացած էինք հայերու մեծ ջարդերու մասին, նոր կ'իմանայինք, որ միայն Գիւրունում չէ, միայն Սեբաստիայում չէ, որ հայերը ջարդել են: Բայց ծաւալները դարձեալ չէինք իմանում:

1982ին հրաման էլաւ, որ քրիստոնեաները կալուածք չեն կրնար վաճառել: Ատիկա զինուորական յեղաշրջումէն ետքն էր: 82ին մեզի չարօտեցին մեր ունեցածէն բան մը վաճառել: Մենք տեղ ունէինք, իմին խանութս այրեցաւ 82ին: Բոլոր խանը այրեցաւ, 229 խանութ կար արդէն, ես ալ մէկ հատ տեղ ունէի ասանկ, ամէնը այրեցաւ: Մենք ուզեցանք, որ տեղ մը ծախենք, որ մեր գործը կարգի դնենք, գացինք եւ չարօտեցին, չենք կրնար վաճառել: Աս օրէնքը յոյներուն համար ըրին իբրեւ թէ, բայց սխալութեամբ մեզի կիրարկէր են: Մենք գացինք-եկանք, պապաս քիչ մը աշխուժ մարդ էր, եւ մարդիկ ըսին, որ Յակոբ ուստա, քիչ մը կեցէք, պիտի էլլայ աս օրէնքը, պիտի շտկուի ըսաւ, իրաւ վեց-եօթ ամսէն շտկուեցաւ, բայց շատ վախեցանք: Հիմա աւելի դեմոկրատ օրեր կ'ապրինքկոր, մեր կեանքի մէջ չիտեսած, բայց անցողակաւն է, չէ՞, միայն վերջի տաս-տասնիննգ տարին շատ լաւ ենք հիմա, մարդու տեղ կը դնենկոր մեզի: Որ ասանկ խօսի՞նք առաջ: Չէինք խօսիլ արդէն:

Մերիննին Իստամբուլ եկան՝ մենք գիւղացի հայեր էինք Իստամբուլին մէջ, Իստամբուլի հայերու մշակութային կեանքին մէջ մենք շատ տեղ չունէինք ան առեն: Թութութեւ հօրաքոյրս, որ պապայի հօրաքոյրն աղջիկն է, մենք անոր հօրաքոյր կ'ըսենք, Քերէր գիւղը կը բնակին եղեր, ուխտ ունեցեր է, որ իրենք Քերէրէն բնաւ եկեղեցի չեն տեսել, որ եթէ օր մը եկեղեցի ունեցող տեղ մը երթամ, անպայման պիտի մաքրեմ: Իստամբուլ կու գալոր, Մայր եկեղեցին 1951 կարծեմ, նոր նորոգուեր է եւ պիտի օծուի եկեղեցին, օծումէն առաջ մաքրութիւն պիտի ըլլայ, թաղականներէն կը խնդրէկոր, որ մենք մաքրինք. անոնք կ'ըսեն, որ աս գիւղացի է, ինչ կը հասկանալոր մաքրելը: Անոր վրայ կ'աղաչէկոր Թութու հօրաքոյրս, անոնք կարծեմ մեզմէ քիչ մը առաջ եկած են, որ կ'երթային եկեղեցի կողի փոսը կը նստէին: Անտեղի թաղականներէն մէկը լաւ մարդ է եղեր, Թութու հօրաքոյրս կը խնդրէ, կը խոստանայ, որ կիները լաւ կը մաքրինկոր, մերինները: Հօրաքոյրս ամէնը կը կազմակերպէկոր, որ մամաս, միւս հօրաքոյրներս, ամէնը կը հաւաքիկոր, աղուոր մը մաքրենկոր եւ միւս օրն ալ անոնք ալ կը հաւնինկոր, կը գնահատենկոր, ասանկ պատմութիւն մըն ալ կայ Իստամբուլի կեանքին: Փակ էին պոլսահայերը, գաւառներու հայերուն համար ալ փակ էին, ատոր համար ալ իստամբուլահայերը աւելի հայախօս են: Ասանկ թրքախօսներու, քրդախօսներու հետ շատ լեզու չեն գտնաւ: Մեզի շատ դժուար ներս կը թողէին: Ժամանակ անցաւ, նոյնիսկ ատ Մայր եկեղեցիին վարչութեան մէջ մտան մերինները: Որովհետեւ գիւղացիները այլեւս, գաւառացիներ ըսենք աւելի ճիշտ, շատցան: Պոլսահայերը գաղթեցին շատը, որովհետեւ ասանկ ուրիշ պատմութիւն մըն ալ կայ, որ կը ճնշէին հայերին վրայ Իստամբուլին մէջ: Մենք որ եկանք՝ մօտաւորապէս հաւանաբար հարիւր, հարիւր յիսուն հազարէն աւելի հայ կար, բայց վեց Սեպտեմբերէն յետոյ⁷¹ արդէն հայերուն թիւերը

շատ պակսեցան աստեղը: Հարուստ հայերը մանաւանդ հոս տեղէն ամէնը գաղթեցին:

Արդէն մինչ այդ էլ տեսակ մը թաքնուած կ'ապրէին հայերը, իբրեւ թէ չկանք, անանկ կ'ապրէին: Եւ իստամբուլահայեր, քանի որ փող ալ ունէին ամէնը, գաղթեցին, գացին, գաւառացիները մնացին: Եկեղեցիներուն մէջը գաւառացիները սկսան անդամներ դառնալ, նոյնիսկ մայրիկս որպէս աղքատախնամի մարմինի մէջ կ'աշխատէր իշտէ, իշտէ քեռիս վարչութեան անդամ է, կեանքին յարմարութեցին: Մերինները հայերէն շատ քիչ գիտէին, բայց մենք հայ ենք միշտ, հայու վարժարաններ գացինք, որովհետեւ Յակոբ մնալուն համար եկան հոս:

- *Բ' նշու, թող չմնային Յակոբ:*

- Զգիտեմ, բայց մեզէն ալ միշտ հայ մնալու ջանք կը պահանջէին: Օրինակի համար ես էստեան վարժարան գացի, առաջին դասարանում բնաւ հայերէն չգիտէիկոր, գրատախտակին վրայ բաներ կը գրենկոր, ես չեմ հասկընարկոր, միւսներէն դասերս կ'առնեմկոր, կ'երթամ Սիլվա քոյրիկ կար մերինները, նախակրթարանին շրջանաւարտ կին մըն էր, կ'երթամ,- Սիլվա քոյրիկ, լալով, ողբալով կը խնդրէի, կ'օգնէր ինծի: Կ'երթայի՝ հայրիկիս քեռիին տղան կար, քեռիին աղջիկները կային, անոնց կ'երթայի, անոնք ինձմէ երեք տարի մեծ են, չորրորդ դասարան, ես առաջին դասարան եմ, հիմա մեծ կ'երեւանկոր, անոնք ալ ինծի կ'օգնէին. մանաւանդ կրօնքի դասերէն բան մըն ալ չէի հասկանար: Շատ դժուար կու գար ինծի անոնք: Իշտէ կը պատմէին, դասերը կ'ընէի, կու գայի տուն, ամէնէն մեծ աղբարիկս ալ Գարակէօզեան կ'ուսանէրկոր, անիկա մեզի օգնելիք բան մը չունեցաւ, ամէնէն մեծը ես էի, բան մը չէի գիտեր, որ մեծ էի, ինձմէ աւելի դիւրին դպրոցին գործին մէջը եղաւ, ան տտէն ես ուխտ ըրած էի, որ զաւակներս հայերէն պիտի գիտնան:

- *Բ' նշու:*

- Որովհետեւ շատ դժուարութիւն ունեցած էի աղ դպրոցներուն մէջը: Մեր տունը թրքախօս էր, բայց երբ որ ամուսնացայ, մեր տունը հայախօս տուն դարձուցի, եանի (այսինքն - Հ.Խ.) տունին մէջ միշտ հայերէն խօսէինք, զաւակներս հետ հայերէն խօսէինք, միշտ հայերէն խօսէինք արդէն: Հետաքրքիր բան մըն է, իմին տղաս ինծի հետ հայերէն կը խօսի: Խանութ կ'երթանք, ես թրքերէն կը խօսիմ, ալ հայերէն չ'ըլլար, որովհետեւ յաճախորդին քովը չեմ ուզեր հայերէն խօսիլ, տղաս նորէն հայերէնը կը դառնակոր, այսինքն՝ հայերէն վարժութիւն է ըրեր արդէն, մեր մօտ միշտ հայերէն կը խօսինք արդէն:

- *Ուզում եմ հասկանալ, ի նշու ձերոնք այդքան տառապանք կրեցին, տեսնում էք՝ հայերին ջարդում են, սպանում են, եղ գիւղում թաքնուած հայեր են, կը գայ ժանդարմը՝ թաքնուած էք, յետոյ եկաք Ստամբուլի մէջ՝ ամէն գնով փորձում էիք թաքցնել ձեր ներկայութիւնը՝ իբր չկաք, բայց*

կաք իրականում՝ Երբեք չուզեցի՞ք վերջ տալ այդ տառապանքին: Թուրք դառնալ, թուրք լինել:

- Չէ: Արժանապատուութեան հա՞րց է արդեօք, չեմ գիտերկոր: Բայց երբեք աս մասին չեմ մտածեր, այսինքն՝ ուրիշ տեսակ ըլլալն ալ չի մտածեցի: Հաւանաբար կրօնափոխ եղողները հանգիստ եղան: Ուրիշ բան ըսեմ ձեզի ան ատեն, պապաս կը պատմէր ադ պատմութիւնը: Մէկը կար, որ Հաջի էր անունը եւ իսլամացեր էր: Հիմա աստեղը պիտի ամուսնանայ, մուսուլմանները աղջիկ չեն տարկոր, եւ ինքը Արժանթին գաղթեր է: Արժանթին ալ իսլամ եղած դէյին (ասելով – Հ.Խ.) աղջիկ չեն տար, քրիստոնէայ եղեր է, բայց հայերը նորէն ալ իրեն թուրքի տեղ դրած՝ աղջիկ չեն տար: Հիմա նոր ամուսնացեր է, տուն կազմեր է, բայց շատ դժուարութիւնով: Ան ալ կայ, որ եթէ դու նոյնիսկ ուզենաս թուրք դառնալ, անոնք չեն թողնում: Անոնք արդէն կը յիշեցնեն: Քեզի միշտ հայ կ'ընդունեն, քո տեղդ վերջին տեղն է, եւ դեռ քանի սերունդ: Ամէն մարդ կ'իմանայ ծագումը: Թերեւս հայ մնալը աւելի հեշտ է, քան թրքանալը: Միշտ գիտես, որ վտանգ կայ, կը յարմարիս վտանգին: Մենք արդէն աստեղը բնաւ չենք թաքնուեր, եթէ թաքնուենք, ասի աւելի վատ է: Օրինակի համար եթէ մէկ տեղ բազմութիւն ըլլայ, անպայման հայ ըլլալինս կ'ըսենք: Արդէն թուրքերուն մէջ ասանկ անեկդոտ մըն ալ կայ, մէկուն հայ ըլլալուն եթէ հասկնաս, արդէն ինքը կ'ըսէ: Կ'ըսենք: Մեզի պէս մարդերը շատը արագ կ'ըսեն անմիջապէս: Հիմա արդէն վարժուած ենք անանկ բաներու. մենք՝ հայերը քիչ մը տարբեր ենք. ամէն տեսակ նեղութիւններ տեսած կանք, ամէն տեսակի կը համակերպուենք:

- Դուք ե՞րբ իմացաք հայերի ցեղասպանութեան մասին:

- Հետաքրքիր հարց մըն է ասի: Հիմա ես լիսէյի առաջին դասարան էի, օր մը գրականութիւն մը կը կարդանքկոր, կը կարդայինքկոր՝ ան 15ին մահացեր է, միւսը 15ին մահացեր է, մեր ընկերներէն մի մասը կ'ըսէր որ՝ արդէն ջարդին սպանեցին կ'ըսեն, մի մասը «ոչ» կ'ըսէր: Ետքը սկսանք ուսուցիչը քրքրել: «Պարոն,- ըսինք,- ինչու համար 15ին մեռեր է իշտէ Գրիգոր Զօհրապ, Դանիէլ Վարուժանը, աս, ան...»: Ըսաւ որ ադ թուականներուն շատ մեծ հիւանդութիւն մը եղաւ, ամէնը մեկէն մահացան» ըսաւ: Ասչափ, շրջանցեց: Մէկս միւսի՝ եալան սէօյլիյոր, եալան սէօյլիյոր՝ սուտ կ'ըսէ կ'ըսենք. մեր համար ասչափ լմնցաւ⁷²: Եա, չէիր կրնար խօսիլ ասանկ բան մը: Մեր ընտանիքին մէջն ալ չէին ըսեր: Շատ մեծ տղայ էի, համալսարանին շրջանաւարտ ըլլալ տարիքն էի, որ հայերին ցեղասպանութեան մասին իմացանք: Ասիկա շատ հետաքրքիր է, ո՞ր թուականն էր, մոռցայ ես, Իւ Թերնոնին⁷³ *Էրմէնի Թաքուսը* գիրքը էլաւ. ներողութիւն՝ ամէնէն առաջ՝ *Նենէմին Մասալլարը*, այսինքն՝ «Մեծ մայրիկիս պատմութիւնները», հեքիաթները: Ատանկ գիրք մը էլաւ, դիարբաքըրցի քուրդ մըն է, ասի կարդացի ես, զարմացայ, չի կրցայ դիմանալ ես. իրեն մեծ մայրիկը հայ է եղեր, սապէս կը սկսիկոր. «իմ մեծ

մայրիկէս իմացածները ձեզի պատմեմ, բայց ես շատ չեմ հաւատարկոր, դուք ալ հաւատալ պարտաւոր չէք, բայց ես հաւատացած եմ, ասոնք կը պատմեմ ձեզիկոր»։ Ետքը ամփջապէս կ'ըսիկոր՝ «Առտուն նախաճաշ ըրաւ, յետոյ կէսօրուան ճաշ պիտի ըլլայ»։ Քուրդերուն կ'ըսէկոր, իբրեւ առտու հայերին ջարդեցին, կէսօրին ձեզի պիտի ջարդեն։ Հայու լեզուով մը ասանկ կը լմնցնակոր. «մեզ առաւօտեան սպանեցին, ձեզ կէսօրին կը սպանեն»։ Ան թուականներուն դժուար էր ասանկ բան ըսել։ 80ական թուականներուն է, ես համալսարանին շրջանաւարտ եղած եմ, ամուսնացած եմ, մեծ մարդուն պէս եմ, եւ աս գիրքը կարդալէն վերջ, աս գիրքը շատ տպաւորեցաւ, ազդեց։ Ամէն մարդ կը կարդակոր աս գիրքը, եւ ետքաբ ասի աս ինչ բան է, բոլոր հայերու հետ եղած է։ Տեղահանութիւն կ'ըսենք մենք, աքսոր կ'ըսենք... հայրիկս կը խօսէր իշտէ։ Կ'ըսէր թէ սեֆերբերիք, սեֆերբերիքէն առաջ, սեֆերբերիք ալ աքսոր ըսեր է, ըշտէ մեր գիւղին մէջ սեֆերբերիքը տեղահանութեան իմաստով գործ կ'ածուի Թուրքիոյ մէջ իշտէ աքսորէն առաջ, աքսորէն վերջ։ Ասի Դիարբաքըրին մէջը դալֆէ կ'ըսեն, մէկելը սեֆերբերիք կ'ըսէ, մէկելը ջարդ կ'ըսէ, մէկը աքսոր կ'ըսէ. ամէն տեսակ բան կ'ըսեն։ Աս գիրքը կարդացի,- ալլահ, ալլահ, ասի մերին պատմութիւնին շատ կը նմանիկոր ըսի։ Վերջը Իւ Թերնունին գիրքը ելաւ, *Էրմենի Թաքուսու*՝ գիրքին անունը, ֆրանսերէնէն թարգմանուած։ Կարդացի։ Ալլահ, ալլահ, կ'ըսեմկոր, ասիկա Գիւրունին մէջ եղած նիւթերուն եղած նոյն նմուշը եղեր է. Արաբկիր, Սասուն, ալլահ, ալլահ, ինչպէ՞ս կ'ըլլայ։ Բայց չէի մտածեր, որ ամբողջ տարածքներուն եղած է այդ բաները, հետաքրքիր բան մըն է։ Վերջը Թանըր Աքչամէն⁷⁴ գիրք մը ելաւ, անկէ վերջը հասկցանք, որ ցեղասպանութիւնը շատ լուրջ գործ մըն է եւ բոլոր աս սեֆերբերիք ըսուածը միայն մեր գիւղին մէջը չի եղեր, ամէն տեղը եղեր է... Բայց բան մը չգիտենք։ Ըսեմ քեզի, որ նորմալ է բայց։ Աս երկրին մէջ կ'ապրինքկոր, հո չես կրնար ամէն բան ասիլ։ Ես շատ կը սիրեմկոր աս երկիրը, ես շատ լաւ ընկերներ ունիմ, աս ալ ըսեմ քեզի, շատ լաւ թուրք ընկերներ ունիմք մենք։ Մենք հիմա պետութիւնէն հետն ալ շատ լաւ լեզու կը գտնանք, որ մինչեւ...թերեւս մեռնենք։ Շատ ալ չեմ գիտերկոր, բայց շատ գիտնալ ալ պայման չէ, ասանկ պիտի ապրիս, ասանկ գուշակելն (կանխատեսումներ անել – Հ.Խ.) ալ պարտաւոր ալ չեմ։ Կեանքս աս է, քանի տարի է, որ ես անիկա մտածեմ թէ ոչ՝ հիւանդ կ'ըլլամ։ Բան մը ալ ըսիմ՝ հաստատ գիտեմ, որ թուրքերը նոյնպէս չէին գիտեր։ Եթէ մենք չգիտէինք, իրենք ինչպէ՞ս իմանային։ Հիմա ալ չեն գիտերկոր...Եւ հիմա ալ ոմանք կապրինկոր, գիտեն որ իրենց մեծ հայրիկը ասանկ խնդիր ունի, հիմա անոնք ալ նոր կանդաղառնանկոր, որ ասանկ պատմութիւններ կան, իրանց ալ մեղք է։ Թալէաթ փաշային թողը իմին աներձագիս կիսն է, կ'ըսէկոր որ, իրար հետ յարաբերութիւն ունինք, կ'ըսէկոր, որ դուն ինծի հետ խօսք չես ուզեր (զրուցել – Հ.Խ.), չէ՞,

Ես Թալէաթ փաշային թոռն եմ, դուն ինձի չես սիրեր հաւանաբար կ'ըսէկոր: Աման, ի՞նչու,- կ'ըսեմկոր,- ի՞նչ կապ ունի, ի՞նչու չսիրեմ: Ձեմալ փաշային թոռը՝ Հասան Ձեմալը հիմա մեջտեղ կ'ելլակոր, կը գրէկոր, աս ալ կը տեսնանքկոր, ասպէս մարդուն ալ կը տեսնանքկոր, հիմա չիմանանք աս մարդերուն արժէքն ալ, աւելի լաւ կը սեպուի, եթէ լռեն:

Շատ դժուար, շատ: Էսպէս բանի մը կը նայենք մէկ կողմէն, բայց միւս կողմը կայ դէտ: Մենք հիմա մեր գիւղին մէջ այլեւս տեղացի ենք, քանի որ գիւղին հողին տակն ալ արմատներ ունինք, ազգականներ ունինք այլեւս, անտեղը քանի հատ գերեզմաններ, անիկա գտնալ չ'ըլլակոր: Հիմա մենք գերեզմանները շինել տուինք ասկէ վեց տարի առաջ, բայց ասանկ ուղղահայեաց խաչ չդրինք⁷⁵, տապանաքարին վրայ խաչ դրաւ Մինասը: Հիմա երկու հատ գերեզման ունինք, մէկ հատին մէջ Պօղոս դեղէն կայ, մէկ հատն ալ Մայրամ հօրաքոյրս կայ, որ փախցուցած են, 25ին ծնած է, 44ին մահացեր է արդէն... մէկ հատ մը Սիրանուշ հօրքոյրը կայ, որ մէկ տարեկանին մահացեր է, Մայրամ հօրաքոյրն ալ՝ ան ալ ուրիշ է, ասի մէկ տարեկանին մահացեր է: Ասոնք մեր յիշատակներն են:

Շատ մը իսլամացած հայեր ունինք, փաստ է ասիկա, եւ իրենց հետ յարաբերութիւններ ունենալու դժուարութիւն կայ: Ասիկա նոր առաջացած խնդիր է: Ես իսլամ ազգականներ ունեմ, իմ հարազատներս են, բայց անոնք հայի խնդիր չեն դներ, քուրդ են, ալեւի են, աս են, ան են, բայց չեն կարելորեր, չեն դժգոհեր: Հիմա Անատոլուէն եկան՝ կ'ուզեն, որ իրենց հայ ընդունենք: Եւ հայ են իրաւամբ: Ասիկա պրոբլէմ է: Կը կարծեմ, որ իրենք պիտի ջանք գործադրեն: Վերջապէս մենք ալ հայ մնալու համար շատ ջանքեր արեցինք: Օր մը, Հրանտ Դինքի մահանալէն վերջը, Իստամբուլին մէջ կազմակերպուեցանք, փոսին (գերեզմանատան – Հ.Խ.) մէջ մէկ շաբաթ հերթով գիշերները կեցանք: Օր մը մենք՝ «Մայեաթ-Նովա»ցի ընկերներ հոն կը կենայինքկոր, օրն ալ չէր լմնցած՝ սասունցիներն ալ ուզեցան, որ նոյն գիշեր իրենք ալ մեզի հետ կենան: Հարկաւ՝ ըսինք, հրամմեցէք: Սասունցիների միութեան մէջ մէկ մասը իսլամացածներ, մէկ մասը քրիստոնեաներն են, եկան, իրար հետ կը խօսինկոր: Մենք ալ ըսինք, որ աղբարիկ, դուք հա՞յ էք: Հայ ենք,- ըսաւ մին, միւսները՝ մենք ալ հայ ենք: Հիմա գիտենք, որ մէկը հայ է, միւսները իսլամացած են, Էս մէկ հայը՝ «Ես իսլամացած հայ եմ» ըսաւ: Կը խօսենքկոր: Ըսաւ այո, դուք շատ տանջուեցաք, բայց ըսաւ, հայ ըլլալով մնացիք, մենք իսլամացած մնացինք, բայց մերին ինքնութիւնը շատ դեֆորմ (այլափոխուեց – Հ.Խ.) մը եղաւ, ըսաւ, մերին վիճակը շատ աւելի դժուար է ձեզմէ ըսաւ:

- *Բնչո՞վ է դժուար:*

- Չեմ գիտերկոր, բայց ըսաւ, որ շատ դժուար վիճակին մէջ ենք մենք ըսաւ, մերին ինքնութիւնը՝ հիմա մենք մուսուլման ենք՝ մուսուլման ենք, հայ ենք՝ հայ ենք, բայց ոչ մէկուն չենք կրնայ ասիկա բացատրել, չենք ալ կրնարկոր մեր ինքնութեան հետ համակերպուիլ: Բայց իրենք մեզի հայ կ'ըսենկոր, իսկ իրենք իրենց հեռուէն հեռու կ'ըսեն, որ կրօնափոխ մուսուլմաններ ենք, համա իրենց չեմ կարծեր որ հայ ըսեն: Իրենց մէջը աս կոխը կ'ենին ըստ ինձի:

- *Այս կրօնափոխների հայ համարուելու համար մկրտուածութիւնը նախապայման է:*

- Այո: Սփիւռքահայութեան մէջ մկրտուած ըլլալը նշան մըն է: Խորհրդանշան մըն է, անոր համար, որովհետեւ մենք պետութիւն չունինք, մենք եկեղեցիին հետ կապուած ենք, եկեղեցիին անդամ ըլլալու համար ալ մկրտուած ըլլալ պէտք է: Նոյնիսկ արեւիստ ըլլալու դէպքում: Եկեղեցին է մեզի համախմբողը: Հիմա՝ հետաքրքիր բան մը: Ես Հայաստան կ'երթամկոր, կը նայեմկոր, որ մեր տղաքը, ընկերները, հէջ մէկը եկեղեցիին հետ կապ չունի: Եկեղեցին Հայաստանում ուրիշ բան է, հոս՝ այլ բան է: Եկեղեցին հոս միայն կրօն չէ, հայկական կեանքի կառուցածքի կարեւոր մաս մըն է: Մերին հայկական կեանքը եկեղեցիի շուրջ կը դառնայ: Երեւանում Զէյթունին մէջ եկեղեցի մը կայ, Քանաքեօին մէջ ալ եկեղեցի կայ, բայց պատ⁷⁶ չիկայ: Պատ չիկայ: Մեր եկեղեցիները միշտ պատ ունին, գիտէ՞ք, աստեղները, այսինքն՝ սա տեղը, պատին ներսը պիտի հաւաքուենք, պատին մէջ պիտի քննարկենք բաներ, որ դուրսը չենք քննարկիր: Պատին ներսն է հայութիւնը: Իսկ իսլամները չեն կրնայ եկեղեցի, պատին ներսը ըլլալ:

- *Դուք, որ քրիստոնեայ մնացիք, ամէն ջանք արեցիք կրթութիւն ստանալ: Իսլամ հայերի մէջ կրթութիւնը ինչպէ՞ս է:*

- Իսլամ հայերին մէջ կրթութիւնը նորմալ, երկրի գնացքին (ընթացքին – Հ.Խ.) հետ հաւասար է ըստ իս: Ուսանողներ ալ կան, տգէտ մնացողներ ալ կան, ինչպէս թուրքին հետ համեմատութեան՝ հաւասար են ըստ ինձի: Քրիստոնեայ հայերի ուսանելու բանը աւելի շատ է, ան ալ ուրիշ ձեւի բան մըն է ձեզ ըսեմ: Օրի օր արհեստը մեր ձեռքէն կ'երթակոր, որովհետեւ մեր տղաքները կ'ուսանինկոր, մենք արհեստաւոր ժողովուրդ էինք, արհեստը մեր ձեռքէն կ'երթակոր բայց:

- *Թու՞րքն է հիմա զբաղեցնում այդ տեղը:*

- Քուրդը աւելի ճիշտ: Որովհետեւ արեւելքէն խախտեցին (շարժուեցին, գաղթեցին – Հ.Խ.) եւ հիմա քուրդը արհեստին մէջ աւելի առաջացաւ: Մեծ շինարարութեան համար էլ եթէ ըսենք՝ դարձեալ քուրդերը: Առաջացած շինարարական ֆիրմաներին շատերը քուրդերն են, անոնց բանուորներն ալ շատը քուրդեր են: Հիմա Իստամբուլում շինարարութիւն է եթէ, հարիւրէն՝ 80 տոկոս բանուորները քուրդեր են:

Վեց յարկանին տունին համար չեմ ըսերկոր, անոնք ամեն որ կրնայ ըլլալ, հայ ալ կրնայ ըլլալ, բայց մեծ ֆիրմաները քուրդերն են շատը:

- Հիմա էս սասունցիների խնդիրը, որ եկել են, դուք բոլորդ՝ ստամբուլահայերդ, այն 50ականների եւ աւելի շուտ եկածները շատ էլ մօտ չեն թողնում սասունցիներին հայկական գործերին:

- Հիմա ուրիշ տեսակ ըսեմ: Ինչպէս պոլսահայերը չհանեցին մերիններին, մերինն ալ չհանեցին, որ սասունցիները մաքրեն: Հիմա ալ սասունցիները չեն արտօնիր նոր եկողներուն: Ասիկա, չնայած հայկական միջավայրի վիճակ է, բայց առհասարակ ենթակայ է Իստամբուլի կանոններուն: Հիմա դժբախտաբար աս Իստամբուլը շատ վատ բիզնէս է արդէն, իրեն խաղը ինքը կը կերտէկոր արդէն, իրեն մեջ ապրող ժողովուրդը իր մեջը կը հալեցնէկոր, եւ դժբախտաբար աս սասունցիները պոլիսեցի դարձան: Մի մասը՝ երբեմն մեզի պէս ընդդիմադիր կեցողները անոնց կը քննադատենկոր,- դուք ինչու եք Պոլիսը: Ես մէկ հատ մը ծանօթ ունիմ սասունցի՝ շատ աղուոր հայերէն կը խօսիկոր, բայց ես կը կարծէի, որ հայերէն չի գիտեր: Օր մը պատմեց Մասունի պատմութիւնը եւ անանկ աղուոր հայերէն կը խօսի եղեր որ, Մասունի հայերէնը, բարբառը: Բայց սովորաբար իրենց Մասունի բարբառը չեն գործածէկոր, իբրեւ թէ ամօթ է: Թուրքերէն կը խօսեն: Բայց ամօթը այն է, որ հենց որ գործածեն՝ բոլորը իրենց պիտի արհամար[ի]են: Ես քաջալերեցի, որ իրենք հայերէնը խօսեն:

- Ես էնպէս զգացողութիւն ունեմ, որ սասունցին հիմա խնդիր ունի, որ ուզում է պոլսահայութեանը ապացուցել, որ ինքը հայ է:

- Հա, դժբախտաբար աւելի վատը՝ իստամբուլահայ է: Կ'ըսենք, որ հայերէն չգիտեն, հայ չենք սեպէ իրեն: Բայց դրամ ունեցանէ՝ չենք նայի՝ հայերէն գիտի, չգիտի, անմիջապէս հայ է՝ եթէ ինք ուզենայ հայ ըլլալ: Ցուցամոլութիւն կայ, դրամի ցուցամոլութիւն: Իմին համայնքին մեջ է աս, ցուցամոլութիւնը հային համայնքին համար է, թուրքին համար չէ: Պրիստիժը (պատիւը, հեղինակութիւնը – Հ.Խ.) դրամն է, որքան որ, հիմա եթէ նայէկոր մեր թաղականներուն՝ ամենը շատ հարուստ մարդեր են, շատ փող ունենաս՝ կ'ընտրուիս: Հիմա որ շրջանաւարտ կ'ըլլանք մեր դպրոցներու, քսան տարի մեր միութիւնին կը ծառայենքկոր, իշտէ մի կողմ ալ կ'աշխատենքկոր: Ան էլ կայ որ, քսան տարի փող աշխատեր է, համայնքի գործերուն չի օգնել, ոչինչ չի արել, քսան տարիէն վերջը կու գակոր ատենապետ կ'ըլլակոր: Առանց մերին ներքին գործերէն, անցուդարձերէն տեղեակ ըլլալու, կու գակոր, անկէ վերջը կը սկսիկոր սովորիլ: Աղ մարդը հեշտութեամբ դրամ կը հաւաքի: Դրամ հաւաքելը շատ կարեւոր է: Ինքը նոյնիսկ իրեն դրամը չի տար, ես երբեմն հիմա մէկուն ըսեմ, որ սա չափի դրամ տուր, բան պիտի դնենք, ինձի չի տար, բայց անոր կու տայ: Ի վերջոյ աղ դրամն ալ իրեն աւելի դիրքութեամբ կու տան: Նոյնն է սասունցիներու համար: Կը հարստանայ, կը գայ մարդը՝

հայ կ'ուզեմ համարուիլ: Փող ունիսնե՝ անմիջապես հայ ես, հրամեցե՛ք: Փող չունիս՝ ապացուցի՛ր հայ ըլլալդ: Միշտ կը խօսիք այս նիւթին վրայ, բայց միշտ "ժամանակ չիկայ", հիմա, հենց հիմա այս գործը պիտի լմնայ, գործն ալ ադ մարդը աւելի դիւրութեամբ կ'ընէ: Բայց "ժամանակ չիկայ" ասելով, մենք շատ սուղ կը վճարենք անիկա: Աս մարդիկը ետքը կը թելադրեն, իսկ մեջը հոգի չիկայ, մեծ ծրագիր չիկայ:

- *Ձեր գաւազները պիտի այստե՞ղ ապրեն:*

- Անպայման: Ես չեմ ուզեր որ ուրիշ տեղ էրթան: Հոս պիտի ապրենք, ամէն ինչ պիտի անեմ ես ատոր համար:

- *Ձեզի համար կարելո՞ր է, հայի հետ կ'ամուսնանան, թէ՞...*

- Այո: Ամէն բանին մեջ ես կրնամ թոյլ վարուիլ, բայց անոր մեջ՝ չէ: Անպայման: Գիտեն, անոնք ալ գիտեն:

ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԸ. «ՎՐԱՅԻ ԵՄ, ԹՈՒՐՔ ԵՄ, ՀԱՅ ԵՄ, ԱՅՍԵՂ՝ ՔՈՒՐԴ ԵՄ. ԵՍ ԿՈՄՈՒՆԻՍՏ ԵՄ»

2011ի ամռանը Դերսիմի Ջիւրիգի գիւղում հարսանիք կար, որին, իմ խնդրանքով, հրաւիրել էին նաեւ ինձ: Ջիւրիգին խիստ բարձր լեռնային ալեւիական փոքր գիւղ է, որի բնակիչներից 70 մարդ գոհ է գնացել 1938ի ջարդերին: Հիմա, այն Դերսիմի դատարկուած գիւղերից է, որտեղ երբեմն-երբեմն, ոստիկանների թոյլտուութեամբ, նախկին բնակիչները եւ նրանց ժառանգները կարող են այցելել ծիսական պահանջների դէպքում: Հարսանիքը այդ պահանջներից մէկն էր, եւ հիմա հարսանիքի առիթով նախկին ջիւրիգեցիներից շատերն էին Ջիւրիգի եկել՝ հարսանիքին մասնակցելու: Ջիւրիգի գիւղից յստակ երեւում է Դերսիմի հայերի համար սրբազան Սուրբ Լոյս (Մըլիս) լեռը, եւ հարսանքաւորներից շատերը, իմանալով հայ լինելս, սիրալիր պատմում էին Մըլիսի կարեւորութիւնը հայերի համար եւ Մըլիսի «հրաշագործութիւնների» մասին: Բնւ մօտեցաւ միջին տարիքի միջահասակ, ժպտաղէմ մի տղամարդ եւ թրքերէնով հարց տուեց.

- Հա՛յ էք, Հայաստանի՞ց էք: Էրմա՞նի ետլղաշ:

- Այո, - ասացի, - դու ք:

- Վրացի եմ, Արդուիւնից:

- Վրացերէն գիտե՞ք:

- Չգիտեմ:

- Արդուիւնից Դերսիմ հարսանիքի համա՞ր էք եկել:

- Ես Անկարայից եմ եկել, այնտեղ եմ ապրում:

- Վրաստանում երբեւէ եղե՞լ էք:

- Չէ, ես չեմ եղել, բայց որդիս այնտեղ է սովորում: Ես այստեղ քուրդ եմ:

- Ո՞նց այստեղ քուրդ էք: Դուք վրացի էք, բայց այստեղ Չեզ քու՞րդ էք ներկայացնում:

- Ես Արդուիւնում վրացի եմ, Անկարայում թուրք եմ, այստեղ քուրդ եմ, Համշէնում հայ եմ: Քրդերի մէջ քուրդ եմ, հայերի մէջ՝ հայ եմ: Ես կոմունիստ եմ:

- Կոմունի՞ստ էք: Իսկ այստեղ ալեւի չե՞ք, միայն քու՞րդ էք:

- Չէ, ալեւի չեմ, ես Արդուիւնում աւանի մահմեդական եմ (այսինքն՝ չի կարող ալեւի լինել - Հ.Խ.), բայց կրօնի հետ գործ չունեմ, ես կոմունիստ եմ, աթէիստ եմ: Կրօնն իմ կեանքում դեր չունի: Ես շատ հայ ընկերներ ունեմ: Անուսս Մամմադ Օզար է: Ես կոմունիստ եմ, ու ինձ համար ազգութիւնը ոչ մի նշանակութիւն չունի: Ստամբուլում ես Հրանտ Դինքի հետ ընկերութիւն էի անում, շատ հայերի հետ եմ ընկերութիւն անում: Կիւս էլ Հոպայից է, համշէնահայ է:

- Ձեր կինը կոմունիստ չի՞: Նա իրեն հայ է համարում:
 - Այո, նա հայ է: Աղջիկս էլ իր մոր նման հայ է, իրեն հայ է համարում:
- Տղաս էլ իրեն վրացի է համարում, ու Վրաստանում է սովորում:**
- Տղադ վրացերեն գիտի՞: Ի՞նչ լեզուով է Վրաստանում սովորում:
 - Անգլերեն: Վրացերեն չգիտի, բայց իրեն վրացի է համարում:
 - Բսկ կինդ հայերեն գիտի՞:
 - Այո, Համշենի հայերենը: Աղջիկս էլ գիտի, մօրից է սովորել:
 - Արդուին գնու՞մ էք:
 - Այո, լինում են: Այնտեղ շատ ընկերներ ունեն: Արդուինում շատ վրացիներ կան, սուննի մահմեդական են:
 - Արդուինում վրացիներդ բոլորդ ձեզ վրացի՞ էք ասում:
 - Չէ, թուրք ենք ասում: Սուննի մահմեդական են:
 - Բայց դուք ձեզ վրացի՞ էք ասում:
 - Այո, ես վրացի եմ ասում: Արդուինում ես վրացի եմ:
 - Արդուինի վրացիներն է՞լ են ձեզ վրացի ասում:
 - Այո, ինձ վրացի են ասում, քանի որ ես ինքս ինձ վրացի եմ ասում:
 - Արդուինում հայերի հետ է՞լ էք ընկերություն անում:
 - Արդուինում հայ չի մնացել, հայ չկայ Արդուինում: Արդուինից մինչև Էրզրում շատ հայկական եկեղեցիներ կային, հիմա էլ կան, չորս հատ եկեղեցի կայ: Բայց հայ չի մնացել: Հայերին բոլորին սպանել են:
 - Ե՞րբ էք կոմունիստ դարձել: Քանի՞ տարի է, որ կոմունիստ էք:
 - Տասնվեց տարեկանից կոմունիստ եմ: Արդեն 35 տարի կոմունիստ եմ:
 - Տանը, ընտանիքում ի՞նչ լեզուով էք խօսում:
 - Թուրքերեն: Բոլորս էլ թուրքերեն ենք խօսում:
 - Բսկ քրդերի հետ տ: Ասում էք, որ այստեղ քուրդ էք:
 - Թուրքերեն: Ցատօք քրդերեն չգիտեմ: Աղջիկս է սովորել քրդերեն
- Անկարայում: Մենք այնտեղ շատ քրդերի հետ ենք ընկերություն անում:**
- Անկարա ի՞նչու էք գնացել ապրելու: Այնտեղ կոմունիստների համար առելի՞ լաւ է:
 - Անկարայում շատ գեղեցկուհիներ կան,- ասում է կատակով:
 - Ձեր գաւաղներն է՞լ են կոմունիստ:
 - Այո, նրանք էլ կոմունիստ են:
 - Բայց կոմունիստ լինելը չի խանգարում, որ նրանք վրացի կամ հայ լինեն:
 - Այո, չի խանգարում: Բայց կոմունիստի համար ազգությունը կարեւոր չի:
 - Թուրքիայում՝ Դիարբեքիրում, Արդուինում, Անկարայում, Ատամբուլում, այստեղ՝ Դերսիմում, կոմունիստների համար որտե՞ղ է առելի լաւ:

- Ամեն տեղ էլ կան կոմունիստներ, բայց մի մասը գործ անող է, մի մասը ուղղակի հայեացքներով կոմունիստ է: Թուրքիայում ամեն տեղ նույնն է:

- *Ձեր գաւակներն ի՞նչ տեսակ կոմունիստ են, գործ անող, թե՞ հայեացքներով:*

- Տարբեր են: Աղջիկս պատմութիւն է ուսումնասիրում, հայերի պատմութիւնը: Նա գիտի Դէր Զօրի, Վարուժանի, Վարդանեանի, Կոմիտասի, Ասլամազեանի մասին: Նա ինքնութեամբ հայ է: Նրա կոմունիստ լինելը կոմունիստներին հաւատալն է:

- *Թուրք կոմունիստներն ի՞նչ են ասում, ինչպե՞ս են գնահատում հայերի Յեղասպանութիւնը: Ինչ որ ծրագիր ունեն այդ հարցի հետ կապուած:*

- Կոմունիստները «Մէլլիքիմ» են ասում: Շատ չեն խօսում այդ մասին: Բայց կոմունիստների մէջ շատ հայեր կան:

- *Ձեր՝ կոմունիստական ծրագրում հայերի Յեղասպանութեան մասին որեւէ բան կա՞յ:*

- Չէ, ծրագրում չկայ: Մենք դա չենք քննարկում:

- *Իսկ թուրք կոմունիստների մէջ ազգայնականներ չկա՞ն:*

- Կան, ինչպէս չկան, ազգայնականներ ամեն տեղ կան: Չէ՞ որ սա Թուրքիան է:

Այս երկխօսութիւնը ինձ համար շատ անակնկալ չէր, որովհետեւ Դերսիմում եւ շրջականերում՝ Երզնկա, Խարբերդ, Սեբաստիա...յաճախ էի հաղիպում մարդկանց, ովքեր դժուարութիւն ունեին իրենց ազգային ինքնութիւնը ձեւակերպելու եւ յաճախ էին իրենց համար թուացեալ համաշխարհային՝ ընդհանրական գաղափարական ինքնութիւն ընտրում: Իմ գրուցակիցներից մէկ ուրիշի՝ Կըզըլքիլիսէում (ներկայիս Նազիմիյէ) ապրող սոցիալիստի դատողութիւնները այս հարցի շուրջ զգալիորէն արտայայտում են այս կարգի կողմնորոշումները, ուստի համառօտ ներկայացնում եմ այն.

«Ես անձնագիր չունեցող մարդ եմ: Տաս տարի բանտերում եմ եղել, հիմա էլ անձնագիր չեն տալիս: Այստեղ կ'ասեն հայ եմ, ալեւի եմ, քուրդ եմ, կըզըլբաշ եմ, տարբեր բաներ կ'ասեն, բայց բոլորին միաւորողը մի բան է՝ սոցիալիստական հայեացքները: Եւ այդ հայեացքների տարածուածութեան հիմքում մի բան է ընկած՝ բոլոր դերսիմցիները ճնշուած են պետութեան կողմից: Այստեղ անարդարութիւնները տարբեր են, թե՛ ազգային, թե՛ կրօնական, թե՛ տնտեսական: Այդ անարդարութիւններն են ձախ հայեացքների ձեւաւորողը: Դերսիմը, կարելի է ասել, ձախական է: Իմ պապերն էլ հայ են եղել: Եթէ ես սոցիալիստ չլինէի, կ'ասէի՝ ես էլ հայ եմ: Բայց ես սոցիալիստ եմ, նախ եւ առաջ՝ սոցիալիստ եմ: Կրօնն ինձ համար որեւէ դեր չունի, բայց եթէ

հարցնեն՝ կ'ասեմ ալեի եմ, որովհետեւ ալեիները ճնշուած են: Իհարկէ քրիստոնէաներն էլ են ճնշուած: Բայց քանի որ ես արդէն ալեիների մէջ եմ, կ'ասեմ՝ ալեի եմ: Որովհետեւ եթէ ասեմ քրիստոնէայ եմ, նախ՝ չգիտեմ քրիստոնէական ուսմունքը, երկրորդ՝ ես այստեղ, Դերսիմում, կ'ունենամ ճնշուածութեան մի քանի մակարդակ. հայկական, քրիստոնէական ճնշուածութիւն, որով պիտի տարբերուեմ ընդհանուր դերսիմցիներից, նաեւ դերսիմական ճնշուածութիւն, քանի որ բոլոր բնիկ դերսիմցիները ճնշուած են նաեւ դերսիմցի լինելու բուն փաստով: Արդիւնքում իմ ճնշուածութեան տեսակը պիտի տարբերուի Դերսիմի ընդհանուր բնիկ բնակչութեան ճնշուածութեան տեսակից: Իմ խոր համոզմունքով մենք բոլորս էլ այստեղ՝ Դերսիմում, եւ բոլոր ճնշուածները Թուրքիայում նոյնն ենք՝ «ճնշուածներ»: Ուրեմն ի՞նչու ինձ որպէս հայ ճնշուած զգամ, եթէ դրանով պիտի տարբերուեմ Դերսիմի ընդհանուր բնակչութիւնից եւ դրանով պիտի զատուեմ: Մենք այստեղ դերսիմցի ենք եւ սոցիալիստ: Սա է մեր ինքնութիւնը: Ինչ վերաբերում է Դերսիմի հայութեանը, այստեղ համարեա մարդ չէք գտնի, որ հայկական արին չունենայ: Մենք իրականում մի ընդհանրութիւն ենք, ծագումով՝ հայ-ալեիական, պետութեան կողմից ճնշուած եւ դրա դէմ պայքարող: Ժամանակին իմ պապերը պայքարել են որպէս հայեր: Մեր տոհմը մինչեւ [19]38թ. հայութիւնը պահպանել էր, եւ [19]38ին հետապնդուել է հենց հայ լինելու համար: Մերոնք Կադնուտ⁷⁷ գիւղից էին: Կադնուտում բոլորն էլ հայեր են եղել: Ամբողջ Դերսիմն այդ մասին գիտի: Նոյնիսկ Կադնուտի ալեիները աւելի վաղ ալեիացած հայեր են եղել: Մերոնք կռուել են: Մեր գիւղը շատ յայտնի է իր դիմադրութեամբ: Մեր տոհմը [19]38ին լրիւ սպանուել է, 99 տոկոսով, միակ մարդը, ով մնացել է, հայրս է: Հայրս փոքր երեխայ է եղել, իրեն թաքցրել են: Հայրս տեսել է, թէ ոնց իր հօրեղբայրը, հայրն ու մայրը մի ամբողջ օր իրենց տունը կարողացել են պաշտպանել զինուորներից: Պաշտպանել են մինչեւ փամփուշտները լրիւ վերջացել են, զինուորները եկել գրաւել են այդ տունը, բոլորին սպանել են: Վառել են: Այդ տունը լրիւ կրակի մէջ է եղել, լրիւ, լրիւ... Կադնուտում մնացած հայերը ալեիացել են [19]38ից յետոյ: Դրանից յետոյ հայրս մի կերպ մեծացել է: Ես ու եղբայրս ենք հիմա էլ կռուում, գաղափարների կռուով ենք կռուում: Մեզ ձերբակալել են: Նստել ենք: Բանտ ենք նստել: Եղբայրս տասը տարի նստել է: Ալեիների մէջ շատ տարբեր հայեացքների մարդիկ կան, դրա համար նոյնպէս ես չեմ ուզում ինձ ալեի անուանել: Որովհետեւ ես ընդհանուր եմ սոցիալիստ ալեիների հետ, ոչ բոլորի: Յետոյ էլ ալեիները յաճախ են ասում, որ իրենք էլ են մահմեդական: Բայց մենք մահմեդական չենք, մենք արեւն ու ջուրն ենք պաշտում: Ես մահմեդական չեմ: Ես մեր տոհմի ողջ պատմութիւնը, ապուպապերիցս սկսած, գրի եմ առել: Հայրս պատմել է, ես գրել եմ: Ուրիշներին էլ եմ հարցուփորձ արել:

Դերսիմում եւ որոշ այլ կաղնուտցիների նոյնպէս հանդիպեցի: Նրանց պատմածների համաձայն նախկինում վարչականօրէն խոզաթին ենթարկուող կաղնուտցի հայերը գիւղից հեռանում էին դեռեւս ժԹ. դարավերջին, շատերն անցել են Սասուն: Կաղնուտցիներից է ձեւաւորուել Դերսիմի Քարաքոչ գիւղը: Այժմ Կաղնուտում ապրողներ կան, բայց մեծ մասը ցրուել են:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ ԺԹ. Այս հատորով աւարտին կը հասնի *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի* ԼԳ. եւ ԼԴ. հատորներուն մէջ այս նիւթով հրապարակումներու ծրագրեալ շարքը: Յառաջիկային այս ամբողջութիւնը, վերամշակեալ, առանձին հատորով լոյս պիտի ընծայուի:
- ² Martin Van Bruinessen, "Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the Chemical War Against the Iraqi Kurds (1988)", էջ 6, 7 (http://www.hum.uu.nl/medewerkers/m.vanbruinessen/publications/Bruinessen_Genocide_in_Kurdistan.pdf):
- ³ Աւր, էջ 8-9:
- ⁴ «Բ. Դարի Միջնադար (Իսլամացում, Իսլամացած, Ալեւիացած, Ծպտեալ Հայերը Թուրքիայում)», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ., Պէյրութ, 2014, էջ էջ 505-506:
- ⁵ Ismail Besikçi, *Tunceli Kanunu (1935) ve Dersim Jenosidi (1935) Թունջելիի օրէնքը եւ Դերսիմի ցեղասպանութիւնը*, Istanbul, Belge yayinlari, 1990:
- ⁶ Արժի յիշել, որ ԽՍՀՄում նոյնպէս մինչեւ 1960ականները՝ Խորուշեւեան «ձևակալ» շրջանը Հայկական Ցեղասպանութեան մասին ոչ միայն գրել եւ հրատարակել, խօսել անգամ չէր կարելի: Այդ մարդիկ ոչ թէ բանտերում էին յայտնուում, այլեւ գնդակահարում էին: Բանաւոր յիշողութիւնը մնում էր ընտանիքների ներսում եւ նոյնիսկ այդ տարբերակով էր ձևւում, քանի որ մարդիկ պարզապէս վախենում էին իրենց երեխաներին պատմելով՝ նրանց վտանգների ենթարկել: Սասունի փախստականներից Թալինի Ահազի գիւղում ապրողների մասին սասունցի Պօղոս Գրիգորեանը գրում է. «բոլշեւիկեան բռնապետութեան դաժան տարիներին, վախի ու սարսափի մէջ լեզուները կապ դրած ապրեցին, քչախօս դարձան, զոմերի մէջ քնեցին, իրենց տառապանքները, հոգսն ու ցարը աւելի շատ անասունների ու լծկան եզների հետ կիսեցին, քան ընտանիքի անդամների ու հարեւանների հետ» (Պ. Գրիգորեան, *Անպարտ Սասուն, Մարտնչող Շէնիկ*, Երեւան, «Լուսակն», 2012, էջ 44): Աւելի ուշ, մինչեւ ԽՍՀՄ կազմալուծուելը, կարելի էր գրել զգալի վերապահութեամբ, միշտ շրջանցելով խորհրդային դարձած Ռուսաստանի նիւթական (զինամթերք, դրամ) եւ բարոյական օժանդակութիւնը քեմալական Թուրքիայի իրականացրած հայկական ջարդերին, եւ, իհարկէ, լո՛ւել 1920ի հայ-թուրքական պատերազմի եւ 1921ին արդէն խորհրդայնացած Հայաստանի բնակչութեան կոտորածների մասին: Միայն Ալեքսանդրապոլի Գաւառում

քեմալականների 1921ի թողած «ժառանգութեան» վերաբերեալ Ապրիլ ամսի ՀայՅեղհուսի Յանձնաժողովի ստուգումը պարզել էր. «Մայնուածներ - 60.000, սովից մահացածներ - 34.000, բռնաբարուածներ - 50.000, որից 20.000 աղջիկներ, գերուել են 8000: Տարուել են խոշոր եղջերաւոր անասուն 80.000 գլուխ, մանր եղջերաւոր՝ 25.000 գլուխ, ողջ գիւղատնտեսական մթերքները եւ տէխնիկան» (Կորիճ Սարգսեան, «Հայաստանում Սովետական Իշխանութիւնն Ամրապնդելու Միջոցառումներ», *Հրաբեր Հասարակական Գիտութիւններ*, 1986, #3, էջ 25-26 ([http://hraber.asj-oa.am/4524/1/1986-3\(21\).pdf](http://hraber.asj-oa.am/4524/1/1986-3(21).pdf)): Յատկապէս մինչեւ Ստալինի մահը՝ 1953, այդ մասին գրել չէր կարելի կամ գրելու դէպքում պարզապէս չէր հրատարակուի. ԽՍՀՄում տպագրութիւնը պետութեան բացառիկ իրաւունքն էր եւ ոչինչ չէր հրատարակուում առանց «Գլխախո» կոչուող հօգոր կառոյցի թոյլտուութեան:

⁷ Van Bruinessen, էջ 3-4:

⁸ http://www.horizonweekly.ca/news/details/71581#.Vc_UUdO4w8U.facebook, Օգոստոս 14, 2015:

⁹ Մուշի իսլամացած հայերը՝ <http://hayernaysor.am/%D5%B4%D5%B8%D6%82%D5%B7%D5%AB-%D5%AB%D5%BD%D5%AC%D5%A1%D5%B4%D5%A1%D6%81%D5%A1%D5%AE-%D5%B0%D5%A1%D5%B5%D5%A5%D6%80%D5%A8-2/>:

¹⁰ Թունջելի - Թուրքիայի նախկին Դերսիմի Նահանգի (այժմ՝ Թունջելի) կենտրոնը:

¹¹ Ալեւի - Ալեւիզմն իսլամական աշխարհում համարւում է շիիզմի ծայրայեղ աղանդաւորական ուղղութիւն: Համարւում է, որ ալեւիների կրօնական պատկերացումները խարսխուած են իսմայիլիզմի, շիիզմի, քրիստոնէութեան, նախաիսլամական կրօնական պատկերացումների, յունական փիլիսոփայական ընդհանրացումների վրայ: Ալեւի են Դերսիմի եւ յարակից տարածքների (Մուշ, Խարբերդ, Երզնկա, Մալաթիա, Էրզրում եւն.) զազախօս բնակչութեան մեծ մասը եւ նոյն տարածքի քրմանջիախօս քրդերի մի մասը: Դերսիմի ալեւիների մեծ մասը, ովքեր դատողութիւններ են անում ալեւիզմի մասին, պնդում են, որ ալեւիզմը կրօն չէ, այլ «մարդասիրութիւն», «սէր աշխարհի եւ մարդկանց նկատմամբ»: Նրանք կրօնական որեւէ գիրք չունեն, սակայն կրթոտ սէր եւ պաշտամունք ունեն գրքի առհասարակ, քրիստոնէական կրօնական գրքերի նկատմամբ մասնաւորապէս. կրօնական կառոյցներ չունեն, սակայն խիստ զգայուն պաշտամունքային վերաբերմունք ունեն Դերսիմում այժմ մեծ մասամբ ոչնչացուած հայկական քրիստոնէական եկեղեցիների եւ վանքերի եւ նոյնիսկ դրանց աւերակների նկատմամբ, եւ նոյնքան մերժողական վերաբերմունք՝ իսլամական ցանկացած սուննիական կամ շիայական ուսմունքի եւ կրօնական կառոյցների մզկիթի նկատմամբ:

¹² 1938ին Դերսիմի բնակչութեան կոտորածներից յետոյ, երբ ալեւիացան նաեւ Դերսիմում դեռեւս մազապուրծ բոլոր քրիստոնէայ հայերը, ինչպէս նաեւ հայերի ու ալեւիների համար դադարեցին կրօնական ծառայութիւնները հայկական եկեղեցիներում ու վանքերում, վերացուեցին կրօնական գրքերը, կենցաղից ամբողջովին դուրս մղուեց հայերէնը եւն., եւ դրան զուգահեռ տարբեր ձեւերով փորձեր արուեցին ներդնել սուննի մահմեդական կրօնական

արթաստեղիները՝ մզկիթները (ջամի), ալեիների (այդ թույ՛մ՝ ալեիացած հայերի) առաջ կանգնեց սեփական, ոչ-քրիստոնեական, ոչ-մահմեդական, այլ՝ ալեիական կրօնական շինություններ ունենալու հարցը: Որպես կրօնական շինություններ հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը ճանաչող մարդկանցից հաւանաբար մեծ ջանքեր պահանջուեց լուծում գտնել այդ հարցի համար: Առաջինը, ինչպէս ալեի զագաների մօտ յաճախ եղել է, «լուծում գտան» Կուրեշյան աշիրէթի մարդիկ. (*«Կուրեշյանցիները սէիդ են», «Տերսիմի գլխաւոր կրօնապետը Սէյիտ Իպրահիմ պէկն է, Կուրեշյանցիներու ցեղէն սերած» «Կուրեշյանցիներն առանձին ազգեցիկ ցեղ մ'են Տերսիմի մէջ, որոնցմէ զատ ուրիշներն իրաւունք եւ կարողութիւն չունին կրօնական լինելու»*) Աւորանիկ, *Ճանապարհորդութիւն Դէպի Տերսիմ*, Թիֆլիս, 1900, էջ 152, 165-166): Ահա Կուրեշյան աշիրէթի ընտանիքներից մէկի՝ Կըզըլքանների (կըզըլքան՝ ոսկէ արիւն, գուցէ նաեւ՝ կարմիր արիւն - Հ.Խ.) նախաձեռնութեամբ 2002ին կառուցուել է Դերսիմի թերեւս առաջին ալեիական կրօնական կառոյցը՝ «Կուրեշ Բաբայի Օջախ» սրբավայրը, ներկայիս Նազիմիկից (նախկին Կըզըլքիլիսէ՝ Կարմրավանք կամ Կարմիր եկեղեցի) մօտ 20 կլմ. հեռաւորութեան վրայ, ներկայիս Բոստանլը գիւղի մօտ: Կուրաշը ալեիների ժողովրդական աւանդաբանների հերոսներից էւ միաժամանակ սրբերից է, ում անյայտ մասունքը, բազմաթիւ մետաքսէ եւ ատլասէ կտորներով ծածկուած, գտնուում է «Կուրեշ Բաբա Օջախ»ի ներսի սենեակներից մէկում:

- ¹³ Հագրաթ Ալի, հագրաթ Հուսէյին - Ըստ իսլամական աւանդութեան Ալին Մուհամմէդի հօրեղբորորդին էւ միաժամանակ նրա դուստր Ֆաթիմայի ամուսինն էր, Հուսէյինը՝ սրանց կրտսեր որդին: Շիաները Հուսէյինին համարում են երրորդ իմամ եւ նրա զոհուելու օրը ողբում են յատուկ հանդիսաւորութեամբ (Աշուրա): Իմամ Հուսէյինը զոհուել է 680ին, Մեքքայից Կուֆա (քաղաք Իրաքի կենտրոնում, Եփրատ Գետի ափին, Բաղդադից 170 կլմ. հարաւ) գնալու ճանապարհին: Հուսէյինը Կուֆա էր մեկնում ժամանակի խալիֆ Եազիդ Ա.ի իշխանութեան դէմ ըմբոստութիւնը գլխաւորելու նպատակով (կուֆացիները հաւատարմութեան երդում էին տուել Հուսէյինին): Ճանապարհին Հուսէյինի հետեւորդների փոքրաթիւ խումբը շրջապատուում է խալիֆի մեծաթիւ զօրքերի կողմից: Զոհուում են շատերը, այդ թույ՛մ՝ Հուսէյինը, նրա երկու որդիները, նրա աւագ եղբայր Հասանի երեք որդիները եւն.: Հուսէյինի թոռան կտրուած գլուխը ուղարկուում է Դամասկոս՝ խալիֆ Եազիդ Ա.ին: Համարւում է, որ Հուսէյինի եւ նրա հետեւորդների ռդբերգական մահը նպաստել է նրա հայր Ալիի հետեւորդների համախմբմանը եւ ինքը՝ Հուսէյինը դարձել է ինչպէս շիիզմի խորհրդանշը, այնպէս էլ իսլամական աշխարհի նշանաւոր դէմքերից մէկը: Դերսիմի ալեիներից շատերի տանը կարելի է հանդիպել Հուսէյինի դիմանկարը: Առհասարակ Հուսէյինի մասին պատմութիւնները Դերսիմի ալեիների ամենասիրուած եւ ամենայուզիչ պատմութիւններից են, սակայն նրանք իմամի մահուան օրուայ հետ կապուած շիաների նման որեւէ հանդիսութիւն, ողբի օր չունեն: Դերսիմի ալեիների մէջ ամենատարածուած անունները Ալի, Հուսէյին, Հասան անուններն են:

- ¹⁴ Բաբա - Ալեիները «Բաբա» անուանում են տարիքով, յարգարժան մարդկանց:

- ¹⁵ Վարդենիկ – 1914ին Ռեսիդան ալեիական աշիրեթի տիրապետության տակ գտնուող լեռնային Վարդենիկ Գիւղը Խոզաթի Գաւառակի գիւղերից էր, ունեցել է Ս. Աստուածածին անունով եկեղեցի եւ շրջակայքում հռչակաւոր Ս. Սարգիս եկեղեցի (Գեորգ Հալաջեան, *Դերսիմի Հայերի Ազգազրոյթինը*, հրատ. պատր. եւ խմբ. Դ. Վարդումեան, *Հայ Ազգազրոյթին եւ Բանահիւստիւթին, Հտր. 5*, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1975, էջ 35):
- ¹⁶ 1984-87ի ընթացքում Թուրքիայի արեւելեան նահանգներում, մասնաւորապէս Արեւմտեան Հայաստանի տարածքում քուրդ զինեալների դէմ պայքարի պատրուակով, թուրքական բանակի միջոցով 2400 գիւղ եւ 1500 գիւղակ ամբողջութեամբ կամ մասնակիօրէն դատարկուել է կամ ոչնչացուել, եւ տեղահանուել է շուրջ 3 միլիոն բնակչութիւն (Forced Evictions: Violations of Human Rights, Global Survey on Forced Evictions, No7COHRE, September 1998, www.cohre.org, pp. 65-69 (<http://www.jubileecampaign.co.uk/world/tur2.htm> . նաեւ <http://www.dozame.org/villages/burnedvillages.htm> . նաեւ The Wall Of Denial: Internal Displacement in Turkey, U.S.Committee for Refugee, November 1999, pp. 14-15; Asylum Seekers From Turkey: The Dangers they Flee, A Report to Asylum Aid (Report of a Mission to Turkey), 4-17 October 2000, p. 59. նաեւ Turkey Human Rights Practices, 1993, Author: U.S Department Of State, January 31, 1994. նաեւ R. Benninghaus, Production, Usage and Diffusion of the Shal of Shapik Men's Costume in Turkish Kurdistan, 31 May 2001, <http://www.chaldeansonline.net/forums/ruediger-benninghaus.html>): Բնակչութեան տեղահանութիւնները եւ բնակիչների վերադարձն անհնար դարձնելու նպատակով գիւղերն ամբողջովին աւերելը շարունակուել է նաեւ 1992-1995ին: 1993-1994 աղետաբեր էին նաեւ Դերսիմի ալեի եւ ալեիացած հայ բնակչութեան համար, ովքեր ԺԹ դարում թուրքական բանակի յաճախակի յարձակումների պատճառով թողել էին ցածրավայրային եւ նախալեռնային շրջանների իրենց բնակավայրերը եւ տեղատուրուել երկրի լեռնային մասերում: 1993-1994ին լեռնային բնակավայրերի ողջ բնակչութեանը զենքով եւ բանակի միջոցով ամբողջովին տեղահանեցին, իսկ բնակավայրերն՝ աւերեցին: Իրենց դարաւոր հայրենիքից վտնդուած բնակչութիւնը ցրուեց երկրով մէկ կամ հեռացաւ Թուրքիայից:
- ¹⁷ 1993-1994ի բռնի տեղահանութիւնից եւ բնակավայրերի աւերումից յետոյ դատարկուած եւ զինուորականների կողմից վերահսկուող բնակավայրերի նախկին բնակիչներն իրենց աւերուած բնակավայրերը գնում են սովորաբար ծիսական նկատառումներով՝ ուխտավայրեր կամ գերեզմանոցներ, յատուկ թոյլտուութեամբ: 2011ին եւս ակնատես եմ եղել դրան:
- ¹⁸ Հայդարան - Ալեիական աշիրեթ Դերսիմում: Ըստ Հալաջեանի, այս աշիրեթը «*համազործակցում էր Միրազեան տոհմի անդամների հետ եւ ծայրաստիճան հայասեր էր... ըմբոստ էին եւ խիստ թրջատեաց*» (Հալաջեան, էջ 75): Մինչեւ այսօր մարդիկ պատմում են, որ Հայոց Տեղասպանութեան տարիներին Հայդարանները շատ են օգնել հայերին: Դերսիմում համատարած կարծիք կայ, որ Հայդարան եւ Դեմասան աշիրեթները «*հայից ալեիացածներ են*» եւ 2011ին Դերսիմում աշխատելու օրերին համարեաւ միշտ, հենց իմանում էին հայ լինելս, բազմիցս խօսք են բացել այդ մասին:

- ¹⁹ Միրազեանների մասին տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդես*, *Հոր.* ԼՂ., էջ 549, ծնթ. 31):
- ²⁰ Քարսան ալեիական լեռնային գիւղը մեկուսի գիւղ էր Բոլոմերիի Գաւառակում, որին ամենամօտ գիւղը Պաղըր Գիւղը հաւանաբար մօտ քսան կլմ. հեռավորութեան վրայ էր: Քարսանը «Քարշան» ալեիական աշիրեթի կենտրոնական գիւղն էր (Հալաջեան, էջ 62):
- ²¹ Մոշիկ - հաւանաբար Մոշուտ Գետի անունից է Մոշիկ անունը: Մոշուտ Գետի եզերքին 1915ին տեղի է ունեցել Երզնկայի Գաւառի Կուրուչայի Գաւառակի Մեծ եւ Փոքր Արմատաններ, Թեղուտ եւ Ապուշտա գիւղերից տեղահանուած բնակչութեան սպանողը («Վերապրած Պետրոս Պրաճեանի Վկայութիւնը», *Հայոց Տեղապահութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում, Փաստաթղթերի Ժողովածու*, *Հոր.* 3, Երեւան, 2012, էջ 198): Այս հաւանականութեան հիմքում ընկած է նաեւ այն իրողութիւնը, որ 1915ի եւ 1938ի ջարդերի ընթացքում որսեղ հնարաւոր էր սպանողի վայրերը կրկնուել են:
- ²² Քրդական (կամ Քրդստանի) Աշխատաւորական Կուսակցութիւն - *Partiya Karherên Kurdistan - PKK*, թուրքերէն՝ *Kürdistan İşçi Partisi*: Հիմնադրուել է 1978ին, 2000ին վերանուանուել է «Դեմոկրատական ժողովրդական Միութիւն», 2002ին՝ «Քրդստանի Ազատութեան եւ Դեմոկրատիայի Կոնգրէս», 2005ին՝ կրկին «Քրդստանի Աշխատաւորական Կուսակցութիւն»: Քրդական քաղաքական միաւորում է, որը սպայքարում է Թուրքիայի քրդերի իրաւունքների համար, այդ թում՝ ռազմական միջոցներով (Ինքնապաշտպանութեան ժողովրդական Ուժեր): Թուրքական իշխանութիւններն իրենց հերթին այն ճնշելու նպատակով ոչ միայն ռազմական միջոցներ են կիրառում, այլեւ՝ այլընտրանքային կառոյցներ ձեւաւորում, ինչպէս, օրինակ, «Քրդական Հզօր»-ն:
- ²³ Միրիք - Թերեւս Կրզըրքիլիսէի լեռնային, անառիկ համարուող Միրաւան գիւղն է, 1914ին՝ 1800 հոգի Միրազեան հայկական տոհմի զինուած բնակչութեամբ (Հալաջեան, էջ 75):
- ²⁴ Մազդըրա - Հաւանական է Կրզըրքիլիսէի Մաստան քուրդ-ալեիական գիւղը լինի, որի շուրջօրուորը ապրում էին Միրազեանների հայկական աշիրեթի քրդախօս հայեր (Հալաջեան, էջ 74): Մաստան գիւղ կար նաեւ Մեծկերտի (թրք. հնչիւնաբանութեամբ՝ Մազգիրտ) գաւառակում (Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր*, *Հոր.* 2, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1989, էջ 399): Մէկ այլ Մաստան էլ կար Չարսանճազի շրջանում, խառը հայ-քուրդ բնակչութեամբ, Ս. Սարգիս եկեղեցով (Հալաջեան, էջ 96):
- ²⁵ Հէյդորուք - Հայդերուք, Հայդարան անուններով գիւղերի թիւը Դերսիմում մեծ է: Համարում է, որ այս բնակավայրերի անունները Հայդարան/Հայտերան աշիրեթի անունից է (Հալաջեան, էջ 75): Խօսքը տուեալ դէպքում Կրզըրքիլիսէի շրջանի Հայտարան/Հայդարան գիւղի մասին է, որի բնակիչների հայկական մասը Միրազեաններից էին (Հալաջեան, էջ 76): Կրզըրքիլիսէի Գաւառակում մէկ այլ Հայտերան/Հայդարանի գիւղ կար, գտնուում է Խութաց Ձորի ափին, 1914ին ունէր 135 տուն (1350 հոգի) հայ եւ 360 տուն (2160 հոգի) քուրդ բնակիչ, զինուած էին եւ Խութաց Ձորի արեւելեան կողմի պահապաններն էին (Հալաջեան, էջ 75):

- ²⁶ Դեմականներ - Ալեիական աշիրէ՞ Դերսիմում, որ, ըստ Հալաքեանի, սերտ յարաբերութիւններ ունէր Միրագեանների հետ (Հալաքեան, էջ 73), եւ Դերսիմի բնակչութեան կողմից ընդունում էին որպէս վաղուց ալեիացած հայեր, ինչի մասին ինձ նոյնպէս յաճախ էին պատմում:
- ²⁷ Բորն գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ²⁸ Գինը գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Գինի անունով գետ է եղել՝ Տիգրիսի վտակներից մէկը, բայց տեղը չի ճշտուած: Գինի է կոչուել Դիարբեքիի գաւառակներից մէկը (Թ. Խ. Յակոբեան, Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան*, Հտր. 1, Երևան, Երևանի Պետական Համալսարանի Հրատ., 1986, էջ 866):
- ²⁹ Արեքի - Արեգ, Առէք գիւղ կար Քղիում, ըստ «Քղի Գաւառակի Հայկական Գիւղերի Կոտորածների Մասին» Նազարէ՞ Փոստոյեանի 1917ին գրանցած գրառումների, 1915ի կոտորածների ժամանակ գիւղի 1680 մարդուց 1200ը զոհուել էր (*Հայոց Տեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում...*, Հտր. 3, էջ 142, 168):
- ³⁰ Փաբուրդիզէ գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ³¹ Բաղըն գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Քանի որ Դերսիմի հայ բնակչութիւնը յաճախ է գիւղերով տեղափոխուել Սասուն, հիմնադրելով նոյնանուն բակավայրեր, չեմ բացառում, որ այս անունը կայ ունի Սասունի Խարզան Գաւառակի Բաղըն գիւղի անուն հետ: Նոյնն է պարագան Դերսիմի Կաղնուտ, Աղտատ գիւղերի, որոնց բնակիչներից պարբերաբար մասեր են անցել Սասուն: Այդ մասին շատ լաւ գիտէն Դերսիմի այսօրուայ բնակիչները եւ յաճախ են թուարկում իրենց տարածքից Սասուն անցած եւ զուգահեռ նոյնանուն գիւղեր հիմնածների մասին:
- ³² Հալուոր - նաեւ Հալուր: Դերսիմի յայտնի գիւղերից է, համարում է, որ այն եղել է դեռեւս չորրորդ դարից, երբ իբր թէ Տրդատ թագաւորի եւ Գրիգոր Լուսաւորչի վերահսկողութեամբ կառուցում էր գիւղի մօտ գտնուող Հալուորի Ս. Կարապետ անունով Դերսիմում հռչակաւոր վանքը: Հալուորը Խոզաթ Գաւառակի գիւղերից էր, շրջապատուած խիտ անտառներով: Գիւղի բնակիչները Միրագեան հայեր էին (Հալաքեան, էջ 40): Ս. Կարապետի անունից գիւղը յաճախ խօսակցական լեզուով կոչուել է նաեւ Վենք (Վանք) եւ մինչեւ այսօր շարունակում են յիշել այդ անունով: 1994ին զինուորները վերջնականապէս աներել են Հալուոր հնագոյն գիւղը: Այսօր այն անտառներով շրջապատուած աներակների կոյտ է՝ մացարներով ծածկուած (տե՛ս լուսանկարը):
- ³³ Հաքիս - Հագս, տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ., էջ 552, ծնթ. 42):
- ³⁴ Փաթար գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Հաւանական է, որ սա Դերսիմում շատ տարածուած Փութա անունով գիւղերից Օւաճիկի շրջանի Փութան է: 1914ի համար Հալաքեանը գրում է, որ Դերսիմի բոլոր Փութաներում նախկինում հայեր էին ապրում (Հալաքեան, էջ 50):
- ³⁵ Ենիս - Ենիսմիյա գիւղը Կրզըրքիլիսէից Զիւրիգի ճանապարհին, նախկին Հալիս գիւղը:

- ³⁶ Իքսոր - սա Դերսիմի Բոլմերիի շրջանի Իքսորն է (նաեւ՝ Իքձոր): Սոյն Իքսորում 1914ին կար 780 հայ եւ 570 ալեւի քուրդ անուանուող բնակչութիւն (Հալաջեան, էջ 62): Իքսոր/Իքձորը նոյնպէս որպէս գիւղանուն յաճախ է հանդիպում Դերսիմում: Իքսոր/Իքձոր կար նաեւ Օւաճիկի Գաւառակում (Հալաջեան, էջ 52):
- ³⁷ Մարքաստոր գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ³⁸ Խոզըքէոյ - տե՛ս «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Հտր. ԼԴ., էջ 550, ծնթ. 33):
- ³⁹ Պէտք է նկատի ունենալ, որ երբ պատմողն ասում է՝ «Վանք կայ», սովորաբար նկատի ունի նախկին վանք: Դերսիմում մինչեւ այսօր թե՛ ալեւիացած հայերը, թե՛ ալեւիները նախկին վանքերի մասին խօսում են ներկայ ժամանակով: Բուն Դերսիմի տարածքում քիչ թէ շատ պահպանուել է Խոզաթի Գաւառակի Երկան Գիւղի Ս. Կարապետի կիսականգուն վանքը, որի մասին Սրուանձտեանցը ԺԹ. դարում գրում է. *«հոյակապ եւ մեծագոյն շէնք է, բայց քանի մը մասեր քայքայուած, ընտիր ճարտարապետութիւն, որոյ ձեւն ու քանդակներն եւրոպացի ուղեւորաց իսկ հիացումն պատճառեւ, եւ օրինակած են ոմանք»* (Սրուանձտեանց, էջ 401): 2011ի այցելութեանս եւ տեսել եմ վանքը եւ սոյն նիւթում տեղադրում եմ լուսանկարը: Երկան Գիւղի անունը չի փոխուել, գիւղապետի պատմածով վանքը քանդել են զինուորականները 1960ականներին եւ քարերը օգտագործուել են գիւղի դպրոցի շինարարութեան համար:
- ⁴⁰ Հալուորում իրականում վանք չկայ, չկան նոյնիսկ հռչակաւոր Հալուորի Ս. Կարապետ վանքի աւերակները: 1937ին ռուբով պայթեցուելուց յետոյ ողջ Դերսիմի համար չափազանց կարելոր այս վանքի վերջին քարերն անգամ մաքրել տարել են: Հնարաւոր է նաեւ, որ դա արել են տեղացիները՝ որպէս մասունք տանելով իրենց սիրելի վանքի մնացորդները: Սակայն վանքի միայն տեղանքը շարունակում է հզօր դեր խաղալ դերսիմցիների միաւորման մէջ եւ բոլորն այդ տարածքը շարունակում են "Վանք" անուանել եւ վանքից դատարկուած տարածքում չեն դադարում ուխտագնացութիւնները (տե՛ս Հ. Խառատեան, «Հայ-Ալեւիական Սոցիալ-Կրօնական Սինթէզը Դերսիմի Ալեւիների Աւանդազրոյցներում», *Հանդէս Ամսօրեայ*, Վիեննա-Երեւան, 2014, էջ 135-233): Հայկական քրիստոնէական կանգուն կամ աւերուած եկեղեցիները ուխտ գնալը Դերսիմի ալեւիների համար անհրաժեշտ է: ԺԹ. դարի կէսերի մասին Սրուանձտեանցը գրում է. *«յաճախ ուխտ կ'ընեն հայոց շէն կամ աւեր տաճարներուն, որոց քարերը կը համբուրեն, խունկ կը ծխեն, մոմ կը վառեն, մատաղ կը կտրեն, հիւանդաց վրայ Աւետարան կարդալ կու տան եւ երկիւղածութեամբ կը համբուրեն զայն»* (Սրուանձտեանց, էջ 395):
- ⁴¹ Նաբաթ - Դերսիմում Նաբաթ անունով գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ: Նաբաթ անունով գիւղ է եղել Վանի Վիլայէթի Արձակի Նահանգում:
- ⁴² Կիրաբաթ գիւղի մասին այլ տեղեկութիւններ չգտայ:
- ⁴³ Արզունա - գուցէ Արզունիկ/Աղզունիկն է: Արզունիկ անունով գիւղ կար Չարսանջակի Գաւառում: Յայտնի է նաեւ Աղզունիկ, Աղձունիք անուններով: 1872-73ին գիւղն ունեցել է խառը հայ եւ քուրդ, որոշ տեղեկութիւններով՝ նաեւ թուրք բնակչութիւն (*Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների*

Բառարան, Հտր. 1, էջ 173, 437): Ցեղասպանության շրջանի տեղեկություններով Աղզունիք Գիւղը Դերսիմի Չարսանջակում քրդական գիւղ էր, որտեղ, ըստ Խարբերդի ջարդերից փախած Միհրան Կարիպճանեանի տեղեկությունների, 1916ին 250 փախստական հայեր կային. «Այդ քրդի գիւղում մի կիսակործան եկեղեցի կար, ուր բնակուեցինք մինչև Օգոստոսի վերջերը» (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 291): Աղզունիկը Դերսիմի քրդական գիւղ է անուանում նաև Խարբերդի ջարդերից փախած Հայկ Վարդանեանը՝ «Աղզունիկում» մի ախոռի մէջ ուրիշ փախստական հայերի հետ ապրած լինելով մինչև 1916 զարում» (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում, Հտր. 3, էջ 277): Դերսիմի Աղզունիկ քրդական գիւղում, ըստ Մկրտիչ Մադաթեանի վկայության, Երզնկա գնալու ճանապարհին 15 օր ապաստանել են Բաբերդից Ցեղասպանության ժամանակ տեղահանուած հայերը (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 88), իսկ ահա արարկիւրցի վերապրող Գալուստ Գալուստեանի վկայութեամբ 1917 Յունուարին Աղզունիկում կային 2000ի չափ փախստական հայեր, ովքեր Երզնկա գնացին այն ռուսական զօրքերի կողմից գրաւուելուց յետոյ (Հայոց Ցեղասպանությունը Օսմանեան Թուրքիայում..., Հտր. 3, էջ 321): Սրուանձտեանցի այցելութեան ժամանակ Աղզունիկ գիւղը Խոզաթին էր ենթարկում, ունէր Ս. Սարգիս եկեղեցի եւ եօթ տուն հայ բնակչութիւն (Սրուանձտեանց, էջ 400): Սրբազանը չի խօսում գիւղի ոչ-հայ բակչութեան մասին, սակայն չի բացառում նրանց գոյութիւնը: Չի բացառում նաև, որ Աղզունիկի փոքրաթիւ հայերը վերջնականապէս ալեւիացած-քրդացած լինէին համիդեան կոտորածների ժամանակ:

⁴⁴ Տե՛ս «Ի. Դարի Միջնադար», Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. I.7., էջ 502-509:

⁴⁵ Օխնի - Օւաճիկի շրջանի քրդական գիւղերից է, աւելի շուտ՝ ձորի մէջ ժայռափոր տների խմբերի հաւաքածոյ (Հալաջեան, էջ 48):

⁴⁶ Մազկերտ - Դերսիմի շրջաններից: Հայերէն Մեծկերտ:

⁴⁷ Թաղամաս Դերսիմի կենտրոն Թունջելի քաղաքում: Թունջելի քաղաքը կառուցուել է 1938ի ջարդերից յետոյ, միքանի գիւղերի վրայ, որոնցից մէկը հայկական Մազրա/Մազրիք գիւղն էր, որ ներկայիս Թունջելիի Զմբուրի քաղամասն է:

⁴⁸ Մեծկերտ/Մազկերտը ԺԹ. դարի կեսերին, ըստ Սրուանձտեանցի, Կարինի Միւթեսարիֆութեան Խոզաթի Վիլայէթի գայմազամակիստ աւան էր, ունէր երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ եւ ութսուն տուն հայ բնակչութիւն (Սրուանձտեանց, էջ 399): Սրուանձտեանցը թուարկում է նաև Մեծկերտի մօտի աւերակ եկեղեցիները՝ Ճերմակ Վանք, Ս. Փրկիչ, Պօղոս-Պետրոս, Ս. Գեորգ, Ս. Աթանաս, Ս. Եղիա, Ս. Սարգիս, Ս. Մեսրոպ (Սրուանձտեանց, էջ 401): 1914ի համար Հալաջեանը Մեծկերտը գիւղաքաղաք է անուանում, որտեղ կար 3888 հայ, 215 քուրդ բնակչութիւն, երկու եկեղեցի՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Յակոբ, եւ եօթ եկեղեցու աւերակներ՝ Ս. Փրկիչ, Ս. Մեսրոպ, Ս. Սարգիս, Ս. Պօղոս, Ս. Գեորգ, Ս. Աթանաս, Ս. Եղիա, ինչպէս նաև Ճերմակայ Վանքի աւերակները (Հալաջեան, էջ 85-86):

- ⁴⁹ Մարիսո անունով բնակավայր է յիշատակել Սրուանձտեանցը Դերսիմի Մեծկերտի Գաւառակում՝ վեց ընտանիք հայ բնակչությամբ ԺԹ. դարի կեսերին (Սրուանձտեանց, էջ 400): Հայդերան աշիրէթին պատկանող քրդական Մախօ անունով գիւղ կար Բոլումերիի շրջանում (Հալաջեան, էջ 62):
- ⁵⁰ 1937-1938ի Դերսիմի 'հնազանդեցման' ջարդերը լայնօրէն յայտնի դարձան շատ ուշ, դարի վերջերին: Դերսիմում շատ մանրամասներ են պատմում այդ սարսափելի ջարդերի մասին, այդ թում նաեւ դրանց՝ Դերսիմում դեռեւս զգալի թիւ կազմող հայերի դէմ մասնաւոր ուղղութեան մասին (տե՛ս՝ այստեղ հրատարակուող «Սոցիալիստը», «Իսկի Ինսան» պատմութիւնները եւ Նախաբանը. նաեւ՝ Ռ. Մելքոնեանի ուսումնասիրութիւնը - *ՕԽ*): Սակայն Յակոբն, ըստ երեւոյթին, իսկապէս քիչ բան գիտի Դերսիմում կատարուածի մասին, որովհետեւ Դերսիմից հեռացուած կամ արտաքսուած հայկական ընտանիքներում գերադասել են լռել, յետագայում նրանց զաւակները քիչ են առնչուել կամ համարեա չեն առնչուել Դերսիմի Յեղասպանութիւնը բարձրաձայնող ալեիւնների եւ ալեիացած հայերի հետ, իսկ թուրք հանրութիւնն իրականում չէր իրազեկուում տեղի ունեցող ջարդերի մասին:
- ⁵¹ Իրականում Դերսիմի ջարդերի շրջանում թուրք պաշտօնատարների կողմից շատ էր բարձրաձայնուում քրդական շարժումներին հայերի մասնակցութեան հարցը: Ռազմական փաստաթղթերում հարցը ներկայացուում էր այնպէս, իբրեւ Յեղասպանութիւնը վերապրած եւ Սիրիա անցած դերսիմցի հայերը վերադարձել են եւ քուրդ ազգայնականների հետ ապստամբութեան են հրահրել Դերսիմի ցեղերին (Van Bruinessen, էջ 7):
- ⁵² Ստամբուլում Հրանտ Դինքի կողմից հիմնադրուած երկլեզու՝ հայերէն եւ թուրքերէն, թերթի խմբագիր:
- ⁵³ 1993 Յուլիսի 2ին Սվազ (Սիւսս) քաղաքի «Մադըմաք» հիւրանոցում ալեւի մտաւորականների կողմից կազմակերպուել էր մշակութային փառատօն: Հիւրանոցը պայթեցուեց, զոհուեցին 37 ալեւի մտաւորականներ եւ հիւրանոցի 2 աշխատակից: Դրան յաջորդեց թուրքական իշխանութիւնների կողմից 1993-1994ի Դերսիմի ալեւիների լեռնային բնակավայրերի բնակչութեան բռնի տեղահանութիւնը եւ բնակավայրերի հիմնայատակ աւերումը՝ ալեւիների վերադարձն անկարելի դարձնելու նպատակով: Սա պատասխանն էր 1937-38ի Դերսիմի ջարդերով լռեցուած ալեւիական ինքնութեան ըմբոստութեան 1980ականների վերագարթօնքին:
- ⁵⁴ Թուրքիայի ալեւիների, յատկապէս «քուրդ ալեւիների» ինքնութեան խնդիրներն այսօր շատ քննարկուող հարցերից է: Մասնաւորապէս Դերսիմում կիրառուում են «ալեւի», «ալեւի քուրդ», «կըզըլբաշ», «ալեւի կըզըլբաշ», «քուրդ կըզըլբաշ», «զազա ալեւի», «զազա քուրդ» եզրերը, բայց գնալով շատանում է «դերսիմցի» կիսաաշխարհագրական, կիսամշակութային բառի կիրառութիւնը: Այս խնդրի շուրջ տե՛ս՝ Հ. Խառատեան, «Ինքնութեան Որոնումը Դերսիմում» (<http://repairfuture.net/index.php/hy/identity-standpoint-of-armenia-ar/the-search-for-identity-in-dersim-part-1-identities-in-dersim-armenian>), իսկ Դերսիմի ալեւիացած հայերի ինքնութեան մասին տե՛ս (<http://repairfuture.net/index.php/hy/identity-standpoint-of-armenia-ar/the-search-for-identity-in-dersim-part-2-the-alevized-armenians-in-dersim-armenian>):

- ⁵⁵ Մուշի Վարթո - Վարդոյի Գաւառակ Բիթլիսի Նահանգի Մուշ Գաւառի հիւսիս-արեւմուտքում, կենտրոնը՝ հայաբնակ Գիւմգիւմ Գիւղը:
- ⁵⁶ Զիմարա/Զմարա - Գիւղ Սեբաստիա Նահանգի Տերիկի Գաւառում, Եփրատ Գետի աջ ափին, Տերիկ քաղաքից մօտ 28 կլմ. հիւսիս-արեւելք: Զիմարացի Լեւոն Կօշկարեանի վկայութեամբ մինչ 1915ի հայերի տեղահանութիւնը Զիմարայի միւղիքը փորձում է իսլամացնել տեղի հայերին: Բինկեան, Զիմարա եւ Կասմա երեք հայ գիւղերի մի խումբ երիտասարդներ փախչում-ապաստանում են Բինկեանի լեռներում. նրանց մի մասը տեւական պաշարման չղիմանալով համաձայնում է իսլամանալ: Իսլամացման ծէսը հրապարակաւ կատարում է Զիմարայում, որից անմիջապէս յետոյ, Յուլիսի 25ի երեկոյեան, Բինկեան, Զիմարա եւ Կասմա գիւղերի 2500 բակչութեանը հաւաքելով՝ նետում են Եփրատը: Շատ քչերին է յաջողում փրկել, այդ թումբ քարայրում մէկ տարի ապաստանած եւ յետոյ Դերսիմ անցած երիտասարդներին (*Հայոց Յեղասպանութիւնը Օսմանեան Թուրքիայում...*, *Հտր. 3*, էջ 363-368):
- ⁵⁷ Հաֆիկ - գիւղ Սեբաստիա Նահանգում, Սվազից մի փոքր հիւսիս արեւելք, Քոչգիլիի մօտ: Հաֆիկի հայկական յուշարձանները տե՛ս՝ <http://team-aow.discuforum.info/t6301-S-vas-Sepastia-Hafik-Havig-Tuzhisar-Duzasar-Koyu-Ermeni-Kilisesi.htm> :
- ⁵⁸ Քոչգիլիին գաւառակ է Սեբաստիայում, Սվազի մօտ, Դերսիմի արեւմտեան սահմանին:
- ⁵⁹ Սոցիալիստների մէջ շատ ազգայնական թուրքեր կան. տե՛ս՝ սոյն շարքում «Սոցիալիստները» գրութիւնը:
- ⁶⁰ Գիւրուն կամ Կիւրին - Քաղաք Սեբաստիա Վիլայէթի Սեբաստիա Գաւառում:
- ⁶¹ Ներգիւր իսլամացած Նազիլի թոռնուհին է: Նրա պատմութիւնը տե՛ս՝ «Ի. Դարի Միջնադար», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հտր. ԼԴ.*, Պէյրութ, 2014, էջ 519-523:
- ⁶² Ժաժ - Կաթնաշոռ, պանիր:
- ⁶³ Մուղլոսի Պայմանագիր - Ա. Աշխարհաքառում Երիտթուրքերի կողմից կառավարուող սուլթանական Թուրքիայի պարտութիւնից յետոյ, 1918 Հոկտեմբերի 30ին Մուղլոս Նաւահանգստում կնքուեց զինադադարի պայմանագիր, մինչեւ վերջնական պայմանագրի կնքումը: Զինադադարի պայմանագիրը ժամանակաւորապէս զգալիօրէն նուազեցրեց հայերի նկատմամբ հետապնդումները, քանի որ նախատեսում էր թուրքական զօրքերի դուրս բերում Կիլիկիայից եւ վեց հայկական վիլայէթների բռնազաւթում՝ «դրանցից որեւէ մէկում անկարգութիւնների դէպքում»: Իրականում զօրքերի դուրս բերումը փաստացի չիրականացուեց, շուտով մեծ թափ ստացաւ Մուստաֆա Քեմալի կողմից զլխաւորուող "ազատագրական պատերազմ"ը, որի ընթացքում զօրքերի կողմից միքանի կրկնակի հայկական ջարդեր կազմակերպուեցին, բայց տեղական վարչակազմերը որոշ ժամանակ աւելի զգուշ էին եւ թաքնուած հայերի յայտնաբերման գործընթացը փաստացի զգալիօրէն դանդաղել էր:
- ⁶⁴ Գարակէօզեան Վարժարանը գտնւում է Ստամբուլի Շիշլի Թաղամասում: Հիմնադրուել է 1912ին, որպէս Տիգրան Գարակէօզեանի 1896ի կտակի

իրագործում: Ի սկզբանե եղել է որքանոց-գիշերօթիկ դպրոց: Շենքը նախապես եղել է հիւանդանոցի շենք, դպրոցի յարմարցրել են Գարակեօզեան ընտանիքի անդամները՝ ճարտարապետեր Սարգիս եւ Աւետիս Բեկմեզեանների օգնութեամբ: Մինչեւ 1994 Գարակեօզեանը նախատեսուած էր միայն տղաների համար, այնուհետեւ բացուել է նաեւ ցերեկային բաժինը եւ դարձել է երկսեռ: Գարակեօզեան դպրոցը, լինելով գիշերօթիկ, շատ մեծ դեր է խաղացել գաւառից 1950ականներից յետոյ Ստամբուլ տեղափոխուող հայ ընտանիքների թրքախօս եւ քրդախօս երեխաներին հայերէն սովորեցնելու գործում: Ներկայումս Ստամբուլի հայկական համայնքի յուզումների առարկան է դպրոցին սեփականութեան իրաւունքով պատկանող տարածքում եւ դպրոցի հարեւանութեամբ աւարտին մօտեցող 34 յարկանի երկնաքեռի կառուցումը, որի 18 յարկերը վարձով տրուած են «Մարիոթ» հիւրանոցային ըկերութեանը, իսկ 16 յարկերը նախատեսուած են առետրական կենտրոնների գրասենեակների համար:

⁶⁵ Պեզճեան Վարժարանը համարուում է միջնակարգ դպրոց: Մինչեւ 1994ը այստեղ սովորում էին միայն տղաները: Բայց նոր տնօրէնի գալուստով բացուեց ցերեկային բաժին նաեւ աղջիկների համար: 2011ին գիշերօթիկը դարձաւ հանրակրթական դպրոց: Այն հիմնադրել է 1715ին Յովհաննէս Կոլոտ Բաղիշեցի պատրիարքը Կ.Պոլսի Սկիւտար Թաղամասում՝ եկեղեցու սպասարաններ եւ ուսուցիչներ պատրաստելու նպատակով: 1741ին Յակոբ Բ. Նալեան պատրիարքը տեղափոխել է Գում Գափու Պատրարքարանին կից, եւ վերանուանել Մայր Դպրատուն: 1826ի հրդեհի ժամանակ այրուել են Պատրարքարանը, Մայր Դպրատունը եւ եկեղեցին: Շենքերը վերականգնել է Պեզճեան Յարութիւն ամիրան եւ 1830ին վարժարանը վերանուանուել է Պեզճեան Մայր Վարժարան: Ներկայումս գործում է միջնակարգ դպրոցի ծրագրով, հայերէն դասաւանդում են միայն հայերէն լեզու եւ կրօն, ուսուցումը թուրքերէնով է:

⁶⁶ Հրանտ Դինք - (1954-2007), Ստամբուլում գործած հայ թղթակից, հայ-թուրքերէն լեզուներով լոյս տեսնող *Uygu* թերթի հիմնադիրը (1996) եւ մինչեւ մահը՝ գլխաւոր խմբագիրը: *Uygu*ը Հայոց Ցեղասպանութիւնից յետոյ առաջին թերթն էր, որում 2000ից բարձրաձայնում էին թուրքահայերի խնդիրները: Միաժամանակ, թերթը ուղղուած էր հայ-թուրքական յարաբերութիւնները վերաձեւաւորելու, վերափոխաւորելու, երկխօսութիւն սկսելու, նոր որակ առաջացնելու խնդիրներին: Սպանուել է 2007ին թուրք ազգայականների կողմից Ստամբուլի Շիշլի Թաղամասում գտնուող *Uygu*ի խմբագրատան շէնքի առաջ: Մինչեւ այսօր դատավարութիւնը շարունակում է՝ պարբերաբար հանրային յուզումներ առաջացնելով: Դինքի սպանութիւնը եւ դրան յաջորդող դատավարութիւնները, մամուլի արձագանգը թուրքահայերի շատ խնդիրներ դարձրեց քննարկման նիւթ, եւ մի կողմից նպաստեց Թուրքիայի հայկական համայնքի գոյութեան հրապարակայնացմանը, իրենց ինքնութիւնը մեկուսի պահող բազմաթիւ հայերի ինքաբացայայտմանը, միւս կողմից, յատկապէս Թուրքիայի ազգայնական գաւառներում, գաւառահայութեան ինքնամեկուսացման նոր փնտրտուքներին: Այժմ *Uygu*ից գատ գործում է նաեւ Մարդու Իրաւունքների Պաշտպանութեան Հրանտ Դինք Հիմնադրամ, որի

գլխավոր առաքելությունը հայ-թուրքական յարաբերությունների վերախմաստաւորման խնդիրն է: Հիմնադրամը գիտաժողովներ է կազմակերպում, պարզեւատրում է մարդու իրաւունքների համար պայքարող անձանց, ֆինանսաւորում է հայ-թուրքական հետազոտություններ եւս:

⁶⁷ Ստամբուլի Բաքըրբէյ Թաղամասի Տատեան Վարժարանը 1844ին հիմնադրել է Յովհաննէս բէյ Տատեանը:

⁶⁸ Ստամբուլի Ղալաթիա Թաղամասում գտնուող Կեդրոնական Վարժարանը համարւում է բարձրագոյն կրթական հաստատութիւն, որտեղ ուսումը շարունակւում են ճամբայ նախակրթարանը աւարտելուց յետոյ: Հիմնադրուել է 1886ին Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի ջանքերով: Կեդրոնական էր, որովհետեւ ի սկզբանէ նախատեսուած էր, որ այստեղ պէտք է ուսումը շարունակէին Կ.Պոլսի, յետագայում՝ Ստամբուլի բոլոր թաղերի նախակրթարանների շրջանաւարտները: Մեծ դեր է խաղացել եւ շարունակւում է խաղալ հայկական կրթութեան գործում:

⁶⁹ Էսաեան Վարժարանը գտնւում է Ստամբուլի սրտում՝ Թաքսիմում: Կառուցել են Յովհաննէս եւ Մկրտիչ Յասեանները, 1890ին հող գնելով Ս. Յարութիւն Եկեղեցու մօտ, միաժամանակ նորոգելով եկեղեցին: 1908ին դպրոցը ստացել է աղջիկների լիակի արտօնագիր, իսկ 1913ից դարձել է երկսեռ: Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին դարձել է բուժքոյրերի վերապատրաստման դպրոց, սակայն 1922ին մի մասը վերածուել է որբանոցի, իսկ 1923ից վերսկսուել է դպրոցական դասաւանդումը: Այժմ ունի մանկապարտէզ, նախակրթարան, միջնակարգ եւ լիակի ծրագրերով դասաւանդում:

⁷⁰ Մայեաթ-Նովա երգչախումբը Ստամբուլում հիմնադրուել է 1972ի Ապրիլի 24ին: Ունի 60 երգիչ: Այսօր կենդանի են երգչախումբը հիմնադրած մարդիկ, ովքեր պատմում են երգչախումբը հիմնելու շրջանում իրենց վախերի, իրաւունքների մասին: Դա մի շրջան էր, երբ Ստամբուլում հայերը չէին բարձրաձայնում իրենց գոյությունը, խուսափում հրապարակային-հանրային կեանքից, հաւաքում ու երգում էին հայկական եկեղեցիները շրջապատող «փակ պարիսպների ներսում», «իրենք իրենց համար»: Բազմաթիւ փորձություններով անցնող երգչախմբի անդամները յաճախ համալրւում էին նոյն ընտանիքների անդամներից՝ ամուսիններ, ծնողներ-գաւակներ, որպէս առաւել համարձակներ: Աւելի ուշ համատեղ համերգեր են ունեցել 1993ին հիմնադրուած եւ շատ շուտով սիրուած «Քարդէշ Թիւրքուլերը» խմբի հետ, որը Բողազիչի Համալսարանում ձեւաւորուած երգչախումբ էր եւ փորձում էր Թուրքիայի հանրութեանը ներկայացնել Թուրքիայի այլալեզու ժողովուրդների – ներառեալ հայերի - երաժշտական ժառանգութիւնը իրենց ազգային լեզուներով: Այսօր «Մայեաթ Նովա» հարուստ փորձառութիւն ունեցող երգչախումբը յաճախ է ելոյթներ ունենում Ստամբուլի եւ Երեւանի համերգասրահներում:

⁷¹ 1955ի Սեպտեմբերի 6-7ին Ստամբուլում կազմակերպուեց ոչ-մահմեդականների հերթական ջարդ: Այն ուղղուած էր գլխաւորապէս յոյների դէմ, բայց ջարդարարները հաւասարապէս ջարդեցին ու կողոպսեցին նաեւ հայերի ու հրեաների բնակարանները, խանութները, արտադրական կառոյցները: Իշխանութիւնները ոչ միայն երկու օր չմիջամտեցին դէպքերի

ընթացքին, այլև, ըստ տեղեկությունների, իրենք էին Ստամբուլի յարակից տարածքներից հանրակառքերով նորանոր ջարդարարների խմբեր տեղափոխում Ստամբուլ: Այդ ջարդերից յետոյ Ստամբուլում կտրուկ նուազեց յոյների ու հայերի թիվը:

⁷² Մինչև 1965 ԽՍՀՄում նոյնպես Հայոց Ցեղասպանության մասին դասագրքերում ոչինչ չէր գրում, եւ սպանուած հայ գրողների կենսագրությունների մասին հանրագիտարաններում սովորաբար գրում էր «մահացել է»: Նոյնն էր պարագան նաեւ ստալինեան բռնությունների զոհերի. գնդակահարուած մարդկանց մասին բոլոր տեղեկատուներում ընդհուպ մինչև 70ականների վերջերը գրուած էր՝ մահացել է 1937ին, 1938ին:

⁷³ Իւ Տերնոն (Yves Ternon) - Ֆրասիացի բժիշկ եւ պատմաբան, Հայոց Ցեղասպանության հետազոտող:

⁷⁴ Թանէր Աքչամ - Ազգութեամբ թուրք պատմաբան, որ ԱՄՆում աշխատում է Հայոց Ցեղասպանության վերլուծութեան խնդիրների վրայ:

⁷⁵ Ուղղահայեաց խաչից խուսափել են գիւղի ալեւիների զգացմունքները չվիրաւորելու համար:

⁷⁶ Պարիսպ, որի ներսում մարդիկ կարող են հաւաքուել եւ պարսպից դուրս գտնուողներից իրենց մեկուսացած զգալ:

⁷⁷ Կադնուտ - գիւղ Օւաճիկի շրջանում: «Մամգուն (Մամիկոնեան) աշիրէթին պատկանող Կադնուտը գտնուում էր Օւաճիկից հարաւ-արեւմուտք, չորս ժամուայ ճամփի վրայ: ...Կադնուտի բնական դիրքն անառիկ էր, շրջապատուած իրար խաչաձեւուող լեռների գագաթներով ու կիրճերով, որոնք գիւղը դատում էին անառիկ ամրոցների շարքը: ...Առաջին անգամ լինելով, ծանօթացայ մի գիւղի բնակչութեանը, եւ այն էլ աղաների, աշիրէթապետերի, փիրերի եւ տեսէների շրջանակի մէջ, որը տէր եւ ծառայ, բէկ եւ աղա չունէր: Գիւղի հայ համայնքը մի հաւաքականութիւն էր, բոլորն էլ կապուած իրար արեւակցական կամ խնամիական կապերով... Զինագործները ոչ միայն նորոգում էին ամէն տեսակ զէնքեր, այլև շինում նորերը՝ շէշխանաներ, մարտին հրացաններ, երկաթ կտրող թրեր եւ խենջալներ... Այստեղ ամէն ինչ բնական էր՝ լեզուն, կրօնը, հաւատալիքը, երգն ու պարը, ամէն ինչ նախնական: Առատ մանանա (կազպէ) էր իջնում կադնու ծառերի վրայ... [բնակչութիւնը] հանքային տաք աղբիւրների հրաշագործութեանը հաւատում էր, պաշտում բնութիւնը եւ աստծուն վերագրում դրա ստեղծագործութիւնը: Մատաղ էին մորթում Լուսնակի գագաթին, տաք ջրի աղբիւրին, կադնու անտառին եւ մանաւանդ գարնան վերագարթումին ու Վարդավառին: ... Գործում էր Լուսնակի գագաթին կառուցուած Ա. Լուսաւորիչ եկեղեցին: Գիւղի ստորոտում գտնուում էին Ա. Փրկիչ եկեղեցու փլատակները»,- գրում էր Հալաջեանը 1914ի Կադնուտի մասին (Հալաջեան, էջ 56-57):

Katia Peltekian, *The Times of the Armenian Genocide. Reports in the British Press Vols. 1 & 2, 1914-1923, Beirut, 2013, 976 pages:*

Քաթիա Փելթեքեանի խմբագրած այս զոյգ հատորներով լաւագոյն ծառայութիւնը կը մատուցուի Հայկական Յեղասպանութեամբ հետաքրքրուած իւրաքանչիւր ուսանողի, պատմաբանի ու դիւանագետի: Ահաւասիկ եւս երկու հատոր, ուր ամփոփուած են անգլիական պատկառելի թերթերու մէջ ատենին - օրը օրին - լոյս տեսած այն հարիւրաւոր հաղորդագրութիւններն ու տեղեկատուութիւնները, որոնք անհերքելի ապացոյցները կը հանդիսանան մարդկութեան դէմ գործադրուած աննախընթաց ճշիւներէն ամենէն ահաւորին Հայկական Յեղասպանութեան, որուն ենթարկուեցաւ իր բնօրբանին մէջ ապրող ու ստեղծագործող հայ ժողովուրդը:

Հեղինակը տակաւին 2000 թուականին ուսումնասիրողներու տրամադրութեան տակ դրած էր *Heralding of the Armenian Genocide: Reports in The Halifax Herald, 1894-1922* ժողովածուն, ուր վերոյիշեալ թերթին աշխատակիցները իրենց հասած սարսափելի դէպքերու ծաւալումներուն մասին դրկուած հարիւրաւոր լուրերով ու թղթակցութիւններով կ'արձագանգէին Օսմանեան Թուրքիոյ տարածքին ընթացք առած այն ահաւոր խժոժութիւններուն, որոնք յետագային կոչուեցան «դարուս առաջին ցեղասպանութիւնը»:

Տքնանքով, յամառ ու հետեւողական աշխատանքով մէջտեղ եկած զոյգ հատորներ, ուր 976 մեծադիր էջերու մէջ ներկայացուած են 1038 թղթակցութիւն եւ հաղորդագրութիւն, բոլորը պատճենահանուած: Ասոնք կու գան վկայելու հայուն գողգոթային մասին՝ 1914էն 1923. եւ ասոնք տակաւին միայն *The Times, The Sunday Times* եւ *The Manchester Guardian* թերթերու մէջ լոյս տեսածներն են:

Հեղինակին առաջնային նպատակը եղած է ընթերցող եւ ուսումնասէր լայն շրջանակի մը սեղանին դնել Ա. Համաշխարհային Պատերազմին նախորդող ամիսներէն սկսեալ մինչեւ 1923ի Լոզանի Պայմանագիրը երկարող տարիներու ժամանակագրութիւնը, ուր ներառուած են ոչ միայն ջարդերու, տեղահանութիւններու, կողոպուտներու, առեւանգումներու սահմոյցեցուցիչ նկարագրութիւններ, այլեւ Բրիտանական Կայսրութեան խորհրդարանին մէջ եղած աշխուժ քննարկումները, սրտցաւ կոչերը՝ օգնութեան փութալու պատերազմի ու ցեղասպանութեան արեւալիւրջներուն ենթարկուող հայութեան եւ, ինչու չէ նաեւ, ապահով օրրան մը ապահովելու հայ ժողովուրդին համար:

Այսպես օրինակ, *The Manchester Guardian*-ի 1915 Ապրիլ 28-ի թիւին մէջ «Հայաստանի Ապագան» վերնագրով *Նամակ Խմբագրին* բաժնին մէջ A. S. S. անունով սրտցաւ ընթերցող մը կը գովէ Սըր Ուիլիւմ Ռամզէյի (Sir William Ramsay)¹ տեսակէտը, որ կ'առնչուի Թուրքիոյ ապագային: Սըր Ռամզէյ կարելոք կը նկատէր նախաձեռնող եւ գործարար ոգի ունեցող հայ ազգին համար բնօրրան մը ստեղծելը: Նամակին հեղինակը կը պնդէ որ Անտանտի Երկիրներու հսկողութեան տակ դրուելիք վեց վիլայէթներու (90.000 քառ. քմ.) տարածութեան վրայ պէտք է աւելցնել նաեւ Կիլիկիան (էջ 45):

Հետաքրքրական փաստ է այն, որ շատ յաճախ Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդին առնչուող լուրերը տպուած են զոյգ թերթերու առաջին էջերուն վրայ, ինչ որ ցոյց կու տայ հայոց կացութեան հրատապութիւնը՝ Անգլիոյ համար: Յիշեցնենք թէ *The Times*-ը դեռեւս ԺԸ դարու վերջերէն արժանահաւատ ու վստահելի թերթի համբաւ ունէր, եւ տասնեակներով թղթակիցներ ունէր Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին:

Անգլիական մամուլին մէջ յաճախ կը յիշուին նաեւ հայերէն վրէժխնդիր ըլլալու դէպքեր, թէեւ կայսրութեան գլուխը անցած իթթիհատականները ջանք չեն խնայեր թուրքերուն եւ աշխարհին համոզելու թէ հայեր եւ Օսմանեան բանակին մէջ ծառայող (հաւատարիմ) հայ քաղաքացիներ իբր կը գործակցէին կամ միտք ունէին գործակցիլ թշնամիին հետ: Այսպէս, 11 Ապրիլ 1917-ի թիւին մէջ թղթակիցը կը գրէ թէ Օսմանեան բանակը մինչ անկազմակերպ կը նահանջէր դէպի Անկորա (Անգարա) եւ ռուսական զօրքերուն ձեռքը կ'անցնէր Երզնկան, իսկ քայլերական բանակները գրեթէ ոչինչ կ'ընէին դրութիւնը փրկելու համար, թուրք հրամանատարութեան կարգադրութեամբ կ'ոչնչացուին 1700 հայ զինուորներ եւ վարպետ արհեստավորներ, որոնք կ'աշխատէին արհեստանոցներու եւ ճամփաներու վրայ (էջ 222):

Անգլիա լուրջ արշաւ կազմակերպած է հայ գաղթականներուն օգնութեան հասնելու ուղղութեամբ: Այս մասին կան առատ տեղեկութիւններ, որոնք լոյսին կը հանեն ազնուասիրտ անգլուիկներու անսակարկ նուիրումին փաստերը: Փայլուն օրինակ է Օրդ. Էմիլի Ճ. Ռոպինսընի պարագան: Ան Լոնտոնի մէջ պատուակալ քարտուղարուին էր Հայկական Կարմիր Խաչի եւ Գաղթականներու Հիմնադրամին: Ռոպինսըն, *The Manchester Guardian*-ի 25 Ապրիլ 1917-ի թիւին մէջ սրտառույ կոչ կ'ընէ որ չէքերն ու այլ օգնութիւնները դրկուին նշուած հասցէին (էջ 223):

Ա. եւ Բ. Հատորները կը սկսին Քաթիա Փելթէքեանի նախաբանով, որուն կը յաջորդէ հայ ժողովուրդի երեքհազարամեայ պատմութեան ժամանակագրութիւնը՝ 883 Ք.ա. մինչեւ 29 Հոկտ. 1923, երբ Մուսթաֆա Քեմալ հայերէն եւ այլ փոքրամասնութիւններէն զաւթուած

տարածքներու վրայ յայտարարեց Թուրքիոյ Հանրապետութեան հիմնադրութիւնը: Հաստորները օժտուած են նաեւ մատենագիտական ցանկով:

Տարիներու քրտնաջան արդիւնքի մը առջեւ կը գտնուինք ըսելը՝ ամբողջական պատկերը չի տար ներկայացուող երկու հաստորներուն, որոնց լոյս ընծայման մէջ ոչ միայն իր ժամանակը, այլեւ՝ նիւթական աղբիւրները չէ զլացած ուսումնասէրը, որուն լոկ փափաքը եղած է թուրքին հետ խօսիլ փաստերու լեզուով:

Յիրաւի՝ լուրջ անձնական ներդրում մը հայկական ցեղասպանագիտութեան բնագաւառէն ներս՝ 100 ամեակի սեմին:

ՄԻՆԱՍ ԳՈՃԱՅԵԱՆ
mkojayan@sbcglobal.net

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Սըր Ուիլիլմ Ռամզեյ (1852-1916)՝ քիմիագէտ, 1904ի Նոպելեան մրցանակակիր:

Jahn Otto Johansen, *Folkemordet på armenerne (The Armenian Genocide)*, Minoritetsbiblioteket V Kultur og Utenriks, Oslo, 2015, 143 pages.

In light of the 100th year commemoration of the Armenian Genocide on April 24, 2015, the prominent Norwegian journalist, newspaper editor, author and Professor of Media at Oslo University, Jahn Otto Johansen (born 1934), has written the book *Folkemordet på armenerne* ("The Armenian Genocide").

Presumably because of fear of irritating the international diplomatic community, not a single major book publisher in Norway would publish Johansen's new book, but the Pen Club, supported by Fritt Ord, financed the project.

Johansen contributed to financing the book himself by selling his own house in Drobak, Norway, and using the Prisoner's Testament Peace Award given by Peace Research Institute Oslo (PRIO) and Aktive Fredsreiser/Travel for Peace AS, which he had earned for his tireless work against suppression and discrimination.

There have been many books about the genocide, the second-most-studied case of genocide in history. This book will give Norwegian society an opportunity to be acquainted with the documentary data and analytical comments on the Armenian Genocide.

The book is not just another book for researchers and people with a special interest, but is meant to be a book anyone can read. It is a thin book, less than 150 pages, that is easy for anyone to read, which has also been one of the goals.

In addition, it is a contextually rich book about Armenia and the Armenian Genocide. It seeks to explain the reasons behind the genocide, how it happened and what it led to. But it is also about the political situation in Turkey and the rest of the region today, and how Turkey tries to deny that the genocide ever happened.

Johansen touches on many topics, and gives many different examples when it comes to Armenian history, art and culture, as well as the genocide, definitions and juristic matters.

In the book Johansen mentions the unwillingness of the Republic of Turkey, the successor to the Ottoman Empire, to recognize the Armenian Genocide, which, according to Johansen, was genocide in its most severe expression and must not be denied. What the Armenians underwent is unambiguously genocide, which is legal a category with legal consequences. In fact Turkey also pressures and bribes other countries not to recognize the genocide.

As Johansen writes: "*There has never been any doubt in my soul that we must not forget the Armenian genocide. The horrible fate of the Armenians was not an isolated phenomenon. It is linked to a long tradition of persecution and genocide. People from all around the globe must gain insight into this crime, or we will not be able to break away from the circle of evil*" (p. 136).

The Turkish government acknowledges that during World War I many Armenians died, but does not accept that the deaths were the result of a systematic plan to destroy the Armenians. They counter that Muslim Turks died as well,

claim that the number of Armenian victims has been inflated, and state that massacres were committed by both sides as a result of inter-ethnic violence and the wider conflict of World War I.

However, the overwhelming majority of historians as well as academic institutions on Holocaust and Genocide Studies recognize the Armenian Genocide.

As of 2014, the governments of twenty-two countries, including Russia, France, Wales, Scotland and Northern Ireland, as well as forty-three states of the United States of America have recognized the events as 'genocide'. International organizations officially recognizing the Armenian Genocide include the European Parliament, Council of Europe, World Council of Churches, Permanent Peoples' Tribunal, and Mercosur.

One of the people Johansen mentions in the book is Raphael Lemkin (1900–1959), a Polish lawyer best known for his work against genocide, who migrated to the United States in 1941. Lemkin coined the word genocide from the root words *genos* (Greek for family, tribe, or race) and *-cide* (Latin for killing) in 1943. However, the concept of the crime, which later evolved into the idea of genocide, was based on the Armenian Genocide and prompted by the experience of Assyrians massacred in Iraq during the 1933 Simele massacre.

However, Johansen emphasizes that the book is not directed against the Turks or the Turkish people, although President Erdoğan aggressively denies the genocide. The Turkish people, according to Johansen, suffer today under Erdoğan's suppression, which not only affects writers and journalists, such as Hrant Dink and Orhan Pamuk, both mentioned in the book, but also everyday citizens, not least the youth.

According to Johansen, Erdoğan follows a Neo-Ottoman political line and *"works hard to make Turkey more Islamic and less secular. He has turned his back to the West and is trying to establish Turkish leadership in a radicalized Muslim world"* (p. 8).

The opposition, who liken Erdoğan to the sultan and the Prime Minister Davutoğlu to his grand vizir, see this as an *"attempt to make the country into a regional superpower with the Sunni-Islamic Ottoman Empire as a paradigm"* (p. 8).

One of the most important targets of the Erdoğan government is the independent media. Very large numbers of newspaper journalist and TV commentators have been arrested for criticizing the government, and these journalists have been kept in prison without any charges filed.

In a supplement describing the situation 100 years ago, the book also makes connections to the situation in the region today. According to Johansen, there is a red line from the Armenian Genocide, which resulted in one to one and a half million deaths, to the Jewish Holocaust and the extermination of Gypsies as well as to massacres by ISIL (Islamic State in Iraq and the Levant), which Turkey partly supports today.

Johansen not only criticizes Turkey, but also the Western powers, like the United Kingdom, Germany and France, and their war crimes. These have been too busy playing their own power games, and have been reluctant to do anything.

He quotes an Armenian saying about the situation for the minorities in Syria and Iraq today that *"History repeats itself. The US did not intervene in time, because these minorities did not mean as much to them as oil, gas, and other strategic interests. During the First World War it was not in the interests of Great Britain, France or Russia to sacrifice anything for the Armenians. They would not do anything at all to help us"* (p. 63).

Johansen also mentions the Armenian resistance, a name given to the military and political activities of the Armenians against the Ottoman Empire during World War I, considered a struggle for freedom and resistance to the Armenian Genocide by the Armenian combatants but high treason by the Ottoman Empire. However, there is no doubt that the goal of the Genocide was to finally solve the so-called "Armenian Question", which meant the extinction of the Armenian people.

There were previous instances of Armenian resistance within the Ottoman Empire, like the Zeitun Resistance, the Defense of Van, the Urfa Resistance, and the Shabin-Karahisar uprising in 1915. Johansen mentions the heroic defense of Musa Dagħ at the beginning of the Armenian Genocide. The story is featured in the well known book *The Forty Days of Musa Dagħ* written in 1933 by the Austrian-Bohemian writer Franz Werfel.

Johansen writes that *"I have often praised the Germans for the fact that they, more than any other European people, have made a break with their past. Not in any other capital was one of the most central plots of land been used to raise a gigantic monument to the country's own crimes – Holocaust Mahmmal by The Brandenburg Gate in Berlin"* (p. 136).

In Turkey the situation is quite different. The concept of a cultural genocide, the acts and measures undertaken to destroy any nations or ethnic groups, has not yet been accepted into the 1948 UN Convention on the prevention and punishment of the crime of Genocide. However, the word 'Genocide' coined by Raphael Lemkin not only refers to the physical extermination of a national or religious group, but also its national, spiritual and cultural destruction.

That is exactly what Turkey has done to the Armenian nation. Turkey's politics of culture genocide is simple. After dispersing the Armenian people, the Turkish intentions are to completely bury their presence, thus erasing any future claims to the land. Cultural genocide against the Armenian heritage on the territory of Turkey continues, and the rest of the world does nothing, or too little, to prevent it. It is happening, and the whole world is watching.

One can conclude from the book that the whole world has to be united against attempts at genocide, and not be led by strategic considerations about natural resources, control and power. Rather, the world should be united in the battle for justice, freedom and peace.

We have to recognize and condemn the Armenian Genocide, and make sure that Turkey does not continue its politics of denial. In the long run such a thing will not only honor the victims of the genocide, but make it possible for Turkey and Armenia to build bridges and together create a future of prosperity.

SJUR PAPAZIAN
sjur.cp@gmail.com

ԱՇԽԱՏԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹԵԱՆ

Հայկազեան Հայագիտական Հանդես տարեգիրքը լոյս կ'ընծայուի 1970էն ի վեր, Հայկազեան Համալսարանի Հայագիտական Ամբիոնին կողմէ:

Ան կ'ընդգրկէ Հայաստանի եւ հայութեան պատմական, հնագիտական, աշխարհագրական, բանասիրական, կրօնական, լեզուագիտական, գրական, ազգագրական, մշակոյթի (կրթութեան, թատրոնի, սինեմարուեստի, երաժշտութեան, պարարուեստի, ճարտարապետութեան, կերպարուեստի, մամուլի, եւն.), տնտեսագիտական, իմաստասիրական, իրաւագիտական, բնական, քաղաքական եւ ընկերային գիտութիւններու բնոյթի նիւթեր:

Հայկազեան Հայագիտական Հանդեսին մէջ կը հրատարակուին հայերէն, անգլերէն, արաբերէն, ֆրանսերէն գիտական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ, հետազօտութիւններ, վերլուծումներ, հրապարակումներ, քննարկումներ, յուշագրութիւններ, գրախօսականներ, հաղորդումներ, վիճակագրական եւ մատենագիտական ցանկեր ու մահագրականներ:

Ներկայացուած աշխատակցութիւնները պարտին ըլլալ անտիպ, նախընտրաբար՝ առաւելագոյնը շուրջ 20-25 մեքենագիր էջ, համակարգիչի թուայնացած տարբերակով (softcopy), ARMENIAN UNICODE, ծրագրի շարուածքով:

Աշխատակցութեանց ծանօթագրութիւններու բաժինին մէջ պէտք է նշուին հեղինակին եւ օգտագործուած գիրքին-յօդուածին անունը, հրատարակիչը, տպարանը, թերթին անունը, հրատարակութեան տարեթիւր եւ էջաթիւր, իսկ արխիւային փաստաթուղթերու պարագային՝ փաստաթուղթի հեղինակը, խորագիրը, գտնուած վայրը, համարը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ համառօտ ներածական, ուր ներկայացուի նիւթը, անոր կարեւորութիւնը, մօտեցման եղանակը եւ բերած նորութիւնը: Աշխատակցութիւնը պարտի ունենալ նաեւ անգլերէն կամ հայերէն հակիրճ ամփոփում մը, շուրջ 150 բառ: Նիւթին պէտք է կցուած ըլլայ նաեւ հեղինակային համառօտ ինքնակենսագրականը (ծննդեան թուական, ծննդավայր, բարձրագոյն ուսում, պաշտպանած գիտական բարձրագոյն աստիճանը եւ թեզին նիւթը, հրատարակած գիրքերու եւ նիւթերու ծիրը, վերջին երկու գիրքերուն անունները (թուա-

կան-հրատարակչատուն, վայր), ներկայ պաշտօնը եւ նկար մը) եւ ելեկտրոնային հասցէն առ ի հրատարակութիւն:

Հրատարակելի աշխատակցութիւնները, ըստ կարիքի, կ'ենթարկուին լեզուական խմբագրումի: Այլ փոփոխութիւններ կը համաձայնեցուին հեղինակին հետ: Հայագիր յօդուածները կը հրատարակուին դասական ուղղագրութեան սկզբունքներով: Աշխատակցութիւններուն կրնան կցուիլ նաեւ լատրակ պատկերներ, փաստաթուղթեր եւ քարտէսներ, որոնց աղբիւրը եւ հրատարակման արտօնութիւնը ապահովելու է հեղինակը:

Հրատարակուած նիւթերը կ'արտացոլացնեն հեղինակին տեսակետը:

Քննարկումներ բաժինով խմբագրութիւնս կը հրաւիրէ տուեալ նիւթին շուրջ հիմնաւոր այլ կարծիք ունեցող մասնագէտներ՝ առարկայականօրէն քննարկելու տուեալ նիւթը եւ արտայայտելու իրենց տեսակետը:

Յօդուածներու, թղթակցութիւններու, բաժանորդագրութեան, հատորներու ստացումի, հրատարակութիւններու փոխանակման եւ այլ հարցերով պէտք է հաղորդակցիլ հետեւեալ կերպ.-

Dr. Antranik Dakessian

Haigazian Armenological Review

P.O.Box 111748 Beirut Lebanon

Fax: 01349230/1, 03712058

Email: adakessian@Haigazian.edu.lb

Իւրաքանչիւր աշխատակցութեան ստացումը անմիջապէս կ'իմացուի հեղինակին, իսկ հրատարակման որոշումը՝ աշխատակցութեան ստացումէն առաւելագոյնը երկու ամիս ետք:

Հեղինակներ-հրատարակիչներ, որոնք կը փափաքին գիրքի մը գրախօսուիլը ՀՀՀի մէջ, խմբագրութեան սկզբունքային համաձայնութենէն ետք պարտին յղել այդ գիրքէն երկու օրինակ՝ գրախօսողին եւ Համալսարանի Տէրեան Հայագիտական Գրադարանին:

ՀՀՀի մէջ հրատարակուած նիւթերէն կարելի է մեջբերել: Հրատարակուած նիւթին հեղինակը անվճար կը ստանայ *Հանդէսի* տուեալ հատորէն 2 օրինակ եւ իր յօդուածէն 20 առանձնատիպ:

Հայկագեան Հայագիտական Հանդէսի բոլոր հատորները մատչելի են հետեւեալ կայքին վրայ.-
<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx>

NOTE TO CONTRIBUTORS

Haigazian Armenological Review is published annually from 1970 by the Department of Armenian Studies at Haigazian University.

The review is devoted to studies concerning Armenia and the Armenians. These may include works dealing with history, archaeology, geography, philology, religion, linguistics, literature, ethnography, culture (education, theatre, cinema, music, dance, architecture, plastic arts, mass media, etc.), economics, philosophy, politics, legal, natural, and social sciences, previously unpublished documents, memoirs, scrutiny, reviews, briefings, bibliographical lists and necrologies in Armenian, Arabic, English and French.

Manuscripts submitted to *Haigazian Armenological Review* should preferably be not more than 20-25 typewritten pages in length. They will be considered on the understanding that they are not being offered for publication elsewhere, and have not been published, in any language. Presentation of manuscripts submitted for consideration on disc with hard copy is preferred. All discs are acceptable.

Authors should provide in the endnotes the name of the author, title, the year of publication and relevant page numbers of all the books cited. In the case of cited articles, they should mention the title of the book or journal in which the articles appear, the number of volume and part, the year of publication, and relevant page numbers. Submitted manuscripts must include a 150 word summary in Armenian or English and a short biography of the author (birthplace and birth date, higher education, degree, title of the thesis defended, the scope of the books published, the titles of the last two books published – with date and publisher – current position, and a passport size photo).

The editors reserve the right to copy edit manuscripts to conform to the review's style and format. Authors will be informed before publication in case of more substantial editing. Spelling in articles published in Armenian will be edited to conform to the rules of classical Armenian orthography.

Authors may submit with their contributions printable photographs, tables, figures, and maps on condition that they mention their sources and take responsibility for obtaining permission to publish any such material under copyright.

All opinions expressed (except those in the Editorial) are those of the individual authors and not necessarily of *Haigazian Armenological Review* or Haigazian University.

Manuscripts, correspondence, subscription queries, and inquiries regarding back issues should be addressed to:

Haigazian Armenological Review
P.O.Box111748, Beirut Lebanon.
Fax: (01)341230/31 or (03)712058
Email: adakessian@haigazian.edu.lb

All submissions received will be acknowledged immediately. Decisions concerning publication will be conveyed to the authors within three months of the date of receipt of the submitted contributions. Manuscripts not accepted for publication will be returned to their authors.

Authors or publishers who wish to have their titles considered for review should send two copies of the said publication to the Editor. One copy will be passed on to the reviewer, while the second will be deposited in the Derian Armenological Library of Haigazian University and become available to the general public.

Quotations can be made from contributions published in *Haigazian Armenological Review*. The Editorial Board likes to be kept informed in this regard.

Authors are entitled to 20 offprint and two copies of the volume in which their contribution is published.

The *Haigazian Armenological Review* volumes are accessible on the website:

<http://www.haigazian.edu.lb/Publications/Pages/HaigazianArmenologicalReview.aspx>

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Խմբագրական

Հարիւրամեակէն Անդի՛ն, Եւ՝ Ի՛նչ

ՅՕԴՈՒԱԾ-ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աշոտ Ոսկանեան	9
Աղէտի Պահապանը	
Րուպէր Քոփթաշ	45
Հայ Քաղաքական Միտքը	
Երիտթուրք Յեղափոխութենէն Առաջ Եւ Ետք	
Եղիկ Ճերէճեան	91
Համբարձում Պոյաճեանի (Մեծն Մուրատ)	
Խորհրդարանական Գործունէութիւնը (1908-1912)	
Վահրամ Շեմմասեան	137
Սուսա Լեռան Դիմադրութիւնը՝	
Հայոց Յեղասպանութեան	
Անահիտ Խոսրոեա	185
Ասորիների Յեղասպանութիւնն	
Օսմանեան Կայսրութիւնում. Համառօտ Ակնարկ	
Արմինէ Քրէտեան	201
Առաջին Համաշխարհային Պատերազմը,	
Հայոց Յեղասպանութիւնը Եւ	
Եգիպտահայութիւնը (1914-1919)	
Արմէն Ս. Հայրապետեան	249
Առաջին Աշխարհամարտը Եւ	
Ալեքսանդրապոլի Գաւառ Հաստատում	
Գաղթականութեան Թուաքանակը	
Գայիանէ Մախմութեան	273
Արեւմտեան Հայաստանի	
Պաշտպանութեան Խնդիրները ԱՄՆի Եւ	
Դաշնակից Տէրութիւնների	
Քաղաքականութեան Ոլորտում (1917-1918 ԹԹ.)	

Կարինե Ալեքսանեան	293
Հայ-Թուրքական Յարաբերութիւնները Ալեքսանդրապոլի Գաւառի Թուրքական Ռազմակալման Շրջանում (1918-1921)	
Լեւոնա Էքմէքճիօղլու	327
Առեւանգումի Եւ Ազատագրումի Մթնոլորտ. Կիներու Եւ Մանուկներու Ներգրաման Քաղաքականութիւնը Հայոց Ցեղասպանութեան Ընթացքին Ու Անկէ Ետք	
Անդրանիկ Տազէսեան	375
Ցեղասպանութեան Զոհ՝ Ուրֆայի Պղնձագործութիւնը Եւ Անոր Արեւատագէտ Յակոբ Մաներեան	
Ռուբէն Մելքոնեան	399
1936-38ի Դերսիմի Ցեղասպանութեան Հակահայ Ուղղութեան Շուրջ	
Անդրանիկ Մ. Վրդ. Կոստեան	421
Բառերուն Միւս Երեսը "Ջարդաբանութիւն" Եւ Մասամբ Նորին	
Անիթա Մուշոյեան	429
Յուշը, Վեր-Յուշը Եւ Յետ-Յուշը. Միջ-Մերունդային Թրումային Հետքերը Ուիլիլմ Սարոյեանի, Փիթըր Պալաքեանի Եւ Քրիս Պոհճալեանի Գրական Երկերուն Մէջ	
Արմէն Իւրնէշլեան	491
Ցեղասպանութեան Նիւթի Արծարծումը Սփիւռքահայ Թատրերգութեան Մէջ	
Կարինե Ռաֆայէլեան	519
Հայի Խտատիպի Միքանի Դրսետրումներ Դերենիկ Դեմիրճեանի «Հայը» Խոհագրութեան Խորապատկերին	

Արմեն Շ. Սարգսեան	543
Հայ Ժողովրդական Երգիծական Մանրապատումներում Զուարճախօսութիւնները Որպէս Ցեղասպանութեան Վկայութիւններ	
Զաւէն Մսրրլեան	559
Հայոց Ցեղասպանութեան Մասին Թրքական Խեղաթիւումները Հերքող՝ Փաստաթուղթերու Ընտրանի Մը	

ՔՆՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Արիստակէս Միմաւորեան	573
Հայոց Մեծ Եղեռնը Եւ Հայ Կաթողիկէները. Որոշ Դիտարկումներ	
Գրիգոր Արշակեան	583
Հայոց Ցեղասպանութեան Ճանաչման Խնդիրը Եւ Թուրքիա-Իսրայէլ Յարաբերութիւնները	
Վահրամ Հովեան	605
Եկեղեցական Գոյրի Վերադարձման Խնդիրը Որպէս Հայոց Պահանջատիրութեան Բաղկացուցիչ	

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ

Նարինէ Երանոսեան	623
Հայկական Հարցը Եգիպտոսի Ալ-Սուշիք Պարբերականի Երգիծանկարներում, ԺԹ. Դարի Վերջին Քառորդին	
Նարեկ Յակոբեան	637
1912-1914ի Հայկական Բարենորոգումները Եւ Գրիգորիս Վրդ. Պալաքեանի Նամակը Գեորգ Է. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին	
Անդրանիկ Տազեան	645
Շարի Տեղահանութիւնը [28 Մայիս-17 Յունիս 1915]	

Վարդան Մատթեոսեան	655
Ամերիկահայութիւնը Եւ Ս. Էջմիածինը. Վաւերաթուղթ Սը՝ Մեծ Եղեռնի Հայ Գաղթականներուն Մասին (1916)	
Զաւէն Սարգիսեան	671
Արաբական Գաղտնի Տեղեկագիր 27 Սեպտեմբեր 1916ի (Գիշեր)	
Միհրան Մինասեան	685
Արամ Անտոնեանի Անտիպ Գրառումները Տէր Զօրի Կոտորածներուն Մասին	
Վաչէ Ղազարեան	725
Եղեռնաշարին Առնչուող Քանի Սը Պատառիկ (Հայոց Դէմ Գործադրուած Ցեղասպանութեան 100ամեակին Առիթով)	
Եղիկ Թաշճեան, Անդրանիկ Տազէսեան	765
Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի Եւ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Միջեւ Գործակցութիւնը Որբերու Եւ Գաղթականներու Օգնութեան	
Հրայր Եսայեան, Անդրանիկ Տազէսեան	773
Ճիւնիի Որբանոցին Մասին Պատառիկ Սը (1920-1925)	

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

Նորա Արիսեան	781
Հայոց Ցեղասպանութեան Շրջանին Տէր Զօրի Մէջ Հայերու Ներկայութիւնը՝ Ըստ Արաբական Աղբիւրներու	
Արծուի Բախչինեան	791
Հայոց Դէմ Գործուած Ցեղասպանութեան Արձագանգները Ծայրագոյն Արեւելքի Երկրներում	

Անի Աւետիսեան	803
Օրհան Փամուքի «Թուրքիայում 30,000 Քուրդ Է Սպանուել, 1 Միլիոն Էլ Հայ» Արտայայտութեան Յարուցած Փոթորիկը	
Գոռ Երանեան	819
Հայոց Տեղասպանութեան Մասին Քրդերի Բանաւոր Պատմութիւնները (Ըստ՝ Գիւլչիչէք Թեքինի Քրդերը Պատմում Են Հայոց Տեղասպանութեան Մասին Գրքի)	
Վարուժան Պօղոսեան	843
Հայոց Տեղասպանութեան Ուսումնասիրութեան Երախտաւոր Պրոֆեսոր Հայկ Ղազարեանի Մահը	

ՅՈՒՇԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Հրանուշ Խառատեան	
Ի. Դարի Միջնադար (Ինքնութեան Զարգացումը) (Գ.)	
Ներածութիւն	847
«Իսկի Ինսան». Երբ Մեր Ծնողները	859
Դեռ Հայ Էին, Իրենք Միրաքեաններից Էին, Յետոյ Դարձել Են Հայդարան	
Գետինը Ականջ Ունի, Ըսեսնէ՛ Կ'երթայ Չայնը	868
Մայրիկս Մի Անգամ Ասել Է. «Մենք	874
Թուրք Չենք», Բայց Չի Ասել Մենք Ինչ Ենք	
«Տեսակ Մը Թաքնուած Կ'ապրէին Հայերը.	885
Իբրեւ Թէ Չիկանք». Սարգիս Էրքուլի Պատմութիւնը	
Սոցիալիստը. «Վրացի Եմ, Թուրք Եմ, Հայ Եմ,	906
Այստեղ՝ Քուրդ Եմ». Ես Կոմունիստ Եմ	

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Մինաս Գռճայեան	923
<i>Քաթիա Փելթեքեան, Հայոց Տեղասպանութեան Ժամանակը. Տեղեկատուութիւններ՝ Բրիտանական Մամուլէն, 1914-1923, Հտր. 1 եւ 2</i>	
Շուր Փափազեան	926
<i>Եան Օթթօ Եոհանսէն, Հայոց Տեղասպանութիւնը</i>	
 Աշխատակիցներու Ուշադրութեան	 929
Բովանդակութիւն	933

TABLE OF CONTENTS

Editorial

What Beyond the Armenian Genocide Centenary?

ARTICLES AND STUDIES

Ashot Voskanian	9
The Guardian of the Disaster	
Rober Koptaş	45
Armenian Political Thinking Before and After the Young Turk Revolution	
Yeghig Djeredjian	91
The Parliamentary Activities of Hampartsum Boyadjian (Medzen Murad) (1908-1912)	
Vahram L. Shemmassian	137
The Musa Dagħ Resistance to the Armenian Genocide	
Anahit Khosroyeva	185
The Assyrian Genocide in the Ottoman Empire: Brief Introduction	
Armin Kredian	201
The Armenian Community in Egypt: World War I and the Armenian Genocide (1914-1919)	
Armen S. Hayrapetyan	249
The Number of Refugees Settled in the Province of Alexandropole During WWI	
Gayane Makhmourian	273
The Policies of the US and the Allied Powers Regarding the Defense of Western Armenia (1917-1918)	
Karine Alexanian	293
Armenian-Turkish Relations During the Occupation of the District of Alexandropole (1918-1921)	

Lerna Ekmekcioglu	327
Climate of Abduction and Redemption: The Politics of Inclusion of Women and Children during and After the Armenian Genocide	
Antranik Dakessian	375
A Victim of the Armenian Genocide: The Art of Urfa Coppersmiths and Coppersmith Hagop Manerian	
Ruben Melkonyan	399
The Armenian Factor in the Dersim Genocide (1936-38)	
Father Antranik Granian	421
The Other Side of the Words: Words Denoting Massacres etc.	
Anita Moutchoyan	429
Memory, Postmemory, and Beyond: Tracing Trans-Generational Trauma in the Literary Works of Saroyan, Balakian, and Bohjalian	
Armen Urneshlian	491
The Reflection of the Armenian Genocide in Diaspora Armenian Plays	
Karine Rafayelian	519
Derenik Demirchyan's Essay "The Armenian" in Relation with Other Armenian Authors' Manifestations Regarding the Character of the Armenian	
Armen Sh. Sarksyian	543
Armenian Popular Comic Anecdotes as Reflections of Genocide Accounts	
Zaven Messerlian	559
Turkish Falsehoods Concerning the Armenian Genocide: Selected Documentary Evidence	

SCRUTINY

Aristakes Simavoryan	573
The Armenian Genocide and the Armenian Catholics: Some Remarks	
Krikor Arshagyan	583
Armenian Genocide Recognition and Turkish-Israeli Relations	
Vahram Hovyan	605
The Issue of Church Property Restitution as a Constituent Element of Armenian Demands	

UNPUBLISHED DOCUMENTS

Narine Yeranosyan	623
The Armenian Question Through the Caricatures of the Egyptian Periodical <i>Al-Musheer</i> (Late-19 th Century)	
Narek Hakobyan	637
Father Grigoris Balakian's Letter to the Catholikos of All Armenians Gevorg V, Concerning the Armenian Reforms of 1912-1914	
Antranik Dakessian	645
The Deportation of Shar	
Vartan Matiossian	655
The Armenian American Community and Holy Echmiadzin: A Document on the Armenian Refugees of the Medz Yeghern (1916)	
Zaven Messerlian	671
Secret Arabian Report of September 27, 1916 (Night)	
Mihran Minasian	685
Aram Andonian's Notes on the Massacres of Deyr Zor	

Yeghig Tashjian & Antranik Dakessian	765
Near East Relief and AGBU Cooperation in Relieving Armenian Refugees and Orphans	
Hrayr Yessayan & Antranik Dakessian	773
Some Notes on the Orphanage of Jounieh (1920-1925)	

BRIEFINGS

Nora Arissian	781
The Presence of Armenians in Deyr Zor During the Armenian Genocide, According to Arab Sources	
Artsvi Bakhchinyan	791
Echoes of the Armenian Genocide in Far East Countries	
Ani Avetisyan	803
The Reaction of Orhan Pamuk’s “One Million Armenians and Thirty Thousand Kurds Killed in Turkey” Statement Breaks Havoc	
Gor Yeranian	819
Kurdish Oral History on the Armenian Genocide and Gulcicek Tekin’s Book	
Varujan Boghossian	843
The Loss of Professor Haig Ghazarian, Dedicated Researcher of the Armenian Genocide	

MEMOIRES

Hranush Kharatian	847
The Middle Period of the 20 th Century (the Development of Identity) III	
Introduction	847
“Iski Insan” When Our Parents Were Still Armenians, They Were from the Mirakians, Later on They Were Converted to Heydaran The Ground Has Ears.	868
If You Say Something the Sound Communicates My Mother Once Said “We Are Not Turks”, But Did Not Say What We Are “The Armenians Used to Live A Sort of Covered Life, As If We Do Not Exist.”	874
The Story of Sarkis Erkol	
The Socialist: “I Am Georgian, I Am A Turk, I Am An Armenian. At this Place I Am A Kurd. I Am A Communist	906

BOOK REVIEWS

Minas Kodjayan	923
Katia Peltekian, <i>The Times of the Armenian Genocide. Reports in the British Press Vols. 1 & 2, 1914-1923</i>	
Sjur Papapzian	926
Jahn Otto Johansen, <i>Folkemordet På Armenene</i>	
Note to Contributors	931
Table of Contents	939

**ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ
ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԱՆԴԵՍ**

ՏՊԱՔԱՆԱԿ՝ 300

**Գին՝ Լիբանան 30.000 Լ.Ոսկի
Արտասահման 20 Տոլար**

Տպագրութիւն Գրիգոր Անթունեան

**HAIGAZIAN ARMENOLOGICAL REVIEW
HAIGAZIAN UNIVERSITY
P.O.BOX 11-1748
BEIRUT-LEBANON
Email: review@haigazian.edu.lb**